

हाम्रो पुरुषार्थ

पं. भीमकान्त पन्थी शतवार्षिक-स्मृति-विशेषाङ्क

जुलही दरवार, चौरपाल

किरण पुस्तकालय

तम्घास, गुल्मी

गुल्मी दरबार गाउँपालिकामा रहेका ऐतिहासिक मठमन्दिर र दर्शनीय स्थलहरू

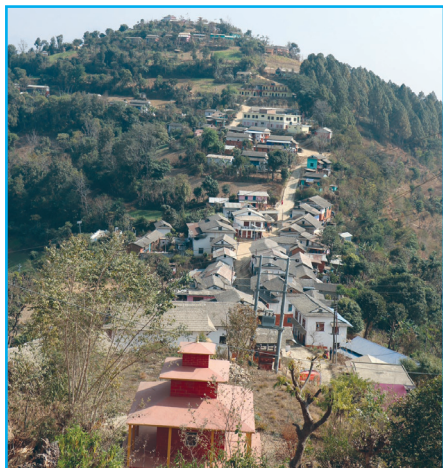
भैरवस्थान मन्दिर, चारपाला

उजेलदेवी, बलिथुम

जिजू बज्यै, वीरवास

जुभुङ्ग बजार

शहीदपार्क, चारपाला

पुरानो राजमुकुट, गुल्मी

हाम्रो पुरुषार्थ

(त्रैमासिक)

□ वर्ष ४८

□ अङ्क २

□ सम्पूर्णङ्क : ८९

□ माघ-चैत्र, २०७७

सम्पादक

शशि पन्थी

सह-सम्पादक

दीन पन्थी

सहायक सम्पादक

भुवनप्रसाद अर्याल

सहयोगी मण्डल

गोपाल पन्थी

राधा पन्थी

हिमकला राना

ईश्वर वि.क.

किरण पुस्तकालय

तम्घास, गुल्मी फोन : ०७९-५२०२८७

सम्पर्क फोन नं.: ०७९-५२०२६०, ५२०४८३

मो.नं. ९८५११४८८०७, ९७४७००२०७९

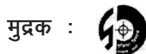
E-mail: hamropurushartha@gmail.com, shashipanthi9@gmail.com

Website : www.kiranpustakalaya.com

कम्प्युटर सेटिङ्ग : खड्गप्रसाद खनाल

मो. ९८४१७१५८८८

मूल्य : रु. ७००/-

मुद्रक : सुशीला प्रिन्टर्स, गुल्मी ०७९-५२०४५०

E-mail: spgulmi33@gmail.com

आवरण पृष्ठ पं. भीमकान्त पन्थी, गुल्मीको ऐतिहासिक दरबार

हाम्रो पुरुषार्थ ८९

भीमकान्त पन्थी शतवार्षिक-स्मृति-विशेषाङ्क

(क)

हाम्रो पुरुषार्थ (त्रैमासिक)

काठमाडौँ प्रतिनिधि डा. दुर्गाप्रसाद अर्याल फोन नं. ०१-४८२०५९७ डा. लक्ष्मीकान्त पन्थी फोन नं. ०१-४८२०२२१ गोविन्दप्रसाद पोखरेल फोन नं. ९८४१८४९६६६ मानुभक्त मरासिनी फोन नं. ९८४१७१३३३६ धुवराज पन्थी फोन नं. ०१-४२७८६५१ कृष्णप्रसाद मण्डारी "मुमुक्षु" फोन नं. ९८५६०३२४७७	रूपन्देही प्रतिनिधि गोपाल पन्थी फोन नं. ९८४७०३३३८ रुरु शर्मा फोन नं. ९८४७०९३०११ कविता पन्थी फोन नं. ९८४७०३३९२४ माधव गौतम फोन नं. ९८५१०१३२८१				
पाल्पा प्रतिनिधि कमल खत्री फोन नं. ९८४७३०८९०८	चितवन प्रतिनिधि पूर्णप्रसाद अधिकारी फोन नं. : ०५६-५२८१६० दाङ प्रतिनिधि अर्जुनप्रसाद भट्टराई फोन नं. : ९८६८६३०४६१ पोखरा प्रतिनिधि शंकर ज्ञवाली फोन नं. : ९८५६०३१४४४				
विदेश प्रतिनिधि <table><tr><td> डा. गोपालप्रसाद शर्मा के. २२/१८ पञ्चागङ्गाघाट वाराणसी, उत्तरप्रदेश, भारत फोन : ००९१८००५३११०७२ महेन्द्रकुमार लम्साल लेनकास्टर स्ट्रीट-२२ सिड्नी, अस्ट्रेलिया फोन : ०६१४१२००१७६९ </td><td> शंकरप्रसाद शास्त्री गढी केन्ट, घुचुपानी रोड, अनारवाला देहरादून, उत्तराखण्ड, भारत फोन नं. ००९१९९९७२०७४८४ विष्णु शर्मा पी.डब्लू. डी. कोलोनी डिफू, कर्बी, एङ्गलोङ्ग, आसाम, भारत फोन : ००९१३६७१२७३१८५ </td></tr><tr><td colspan="2"> हरिनारायण सापकोटा ७१९-सेमेका एभेन्यू १ आर, रिजबुड, क्वीन्स, जिप्कोड-११३८५, न्यूयोर्क, अमेरिका फोन नं. १-३४७-५१०-२७७१ </td></tr></table>		डा. गोपालप्रसाद शर्मा के. २२/१८ पञ्चागङ्गाघाट वाराणसी, उत्तरप्रदेश, भारत फोन : ००९१८००५३११०७२ महेन्द्रकुमार लम्साल लेनकास्टर स्ट्रीट-२२ सिड्नी, अस्ट्रेलिया फोन : ०६१४१२००१७६९	शंकरप्रसाद शास्त्री गढी केन्ट, घुचुपानी रोड, अनारवाला देहरादून, उत्तराखण्ड, भारत फोन नं. ००९१९९९७२०७४८४ विष्णु शर्मा पी.डब्लू. डी. कोलोनी डिफू, कर्बी, एङ्गलोङ्ग, आसाम, भारत फोन : ००९१३६७१२७३१८५	हरिनारायण सापकोटा ७१९-सेमेका एभेन्यू १ आर, रिजबुड, क्वीन्स, जिप्कोड-११३८५, न्यूयोर्क, अमेरिका फोन नं. १-३४७-५१०-२७७१	
डा. गोपालप्रसाद शर्मा के. २२/१८ पञ्चागङ्गाघाट वाराणसी, उत्तरप्रदेश, भारत फोन : ००९१८००५३११०७२ महेन्द्रकुमार लम्साल लेनकास्टर स्ट्रीट-२२ सिड्नी, अस्ट्रेलिया फोन : ०६१४१२००१७६९	शंकरप्रसाद शास्त्री गढी केन्ट, घुचुपानी रोड, अनारवाला देहरादून, उत्तराखण्ड, भारत फोन नं. ००९१९९९७२०७४८४ विष्णु शर्मा पी.डब्लू. डी. कोलोनी डिफू, कर्बी, एङ्गलोङ्ग, आसाम, भारत फोन : ००९१३६७१२७३१८५				
हरिनारायण सापकोटा ७१९-सेमेका एभेन्यू १ आर, रिजबुड, क्वीन्स, जिप्कोड-११३८५, न्यूयोर्क, अमेरिका फोन नं. १-३४७-५१०-२७७१					

कवि पं. भीमकान्त पन्थीका स्मृतिमा

सबै विद्वान् हुँदैनन् । विद्वान्हरू पनि सबै प्रतिभाशाली हुँदैनन् । कति प्रतिभाशालीहरू लेख्ने जाँगर गर्दैनन् । विद्वत्ता, प्रतिभा र जाँगर तीनै जुट्ने महानुभावहरू दुर्लभ छन् । यस्तै दुर्लभ मध्येका प्रतिभा हुन् महाकवि भीमकान्त पन्थी ।

गुल्मी धुर्कोटको वाग्ला बडाचौरमा आजभन्दा १०० वर्ष पहिले जन्मेर त्यसबेला त्यत्रो विद्वत्ता आर्जन गर्नु नै एउटा विस्मयकारी विषय थियो । उनमा अद्भुत सृजनसामर्थ्य थियो । उनमा अतुल ज्ञानराशि थियो – भाषा, साहित्य, संस्कृति र अध्यात्मदर्शनको । काव्यचातुरी देख्छौं हामी उनको काव्यसृजनमा । रसपरिपाक भेट्छौं हामी उनका सरस रचनाहरूमा । अध्यात्मको आलोकमा आलोकित छन् उनका सृजनाहरू ।

सत्कर्ममय, निष्ठामय, सदाचारमय उज्ज्वल जीवन बाँचे उनी । सदा कर्मनिष्ठामा तत्पर रहे उनी । सदा पूर्वीय आर्यसंस्कृतिका अनुयायी रहे उनी । न कुनै आडम्बर न कुनै स्वाङ्ग स्फटिकभैँ पारदर्शी थियो उनको जीवन । आफ्नो समयमा लोकवन्द्य बने उनी । जस्तो विचार उस्तै आचार भएको सङ्गो जीवन थियो उनको । एउटा आदर्शमय र अनुकरणीय महापुरुष थिए उनी ।

सादगीपूर्ण, विनम्र तर आफ्नो निष्ठामा हिमालभैँ अटल थिए उनी । शालीन, भद्र, आस्तिक र सृजनशील थिए उनी । सृजनशीलता र प्रतिभाका प्रतिफल हुन् दुई दुईवटा संस्कृत महाकाव्यहरू र विविध विषयका फुटकर कविता रचनाहरू । उनी कालिदास, श्रीहर्ष, माघ र भारविमा समतुल्य छन् ।

पण्डित हुन् उनी, पूर्वीय वाङ्मयका । स्रष्टा हुन् उनी, मर्मस्पर्शी काव्य कविताका । ज्योति हुन् उनी – ज्ञानका, विचारका, आचारका, संस्कृतिका । त्यस उज्यालोमा आज हामी देख्छौं – हाम्रा लागि स्पष्ट र ज्योतिर्मय बाटाहरू । तसर्थ हामी चिरस्थायी बनाउन चाहन्छौं – उनका स्मृतिलाई, प्रीतिलाई र कृतिलाई । उनै अमर स्रष्टा कवि पं. भीमकान्त पन्थीको सम्झनामा, श्रद्धामा र सम्मानमा हाम्रो पुरुषार्थको यो विशेषाङ्क समर्पित छ ।

सन्तः प्रसीदन्तु

यज्जीवनं पठनपाठनतो व्यतीतम्
विद्याविकासपरिलक्षितचित्तवृत्तिम् ।
छात्रान् सुताननुदिनं ह्युपदेशशीलम्
वन्दे महामनुज ! ते चरणारविन्दम् ॥१॥

प्रेष्ठो भवान् गुणगणैस्त्रिदिवं गतोऽपि
वर्षे शताब्दविगते प्रतिमाशिलायाम् ।
माला मनोज्ञपदपद्मसुगुम्फितैषा
श्रद्धार्पिता चरणयोर्भवदीयपुत्रैः ॥२॥

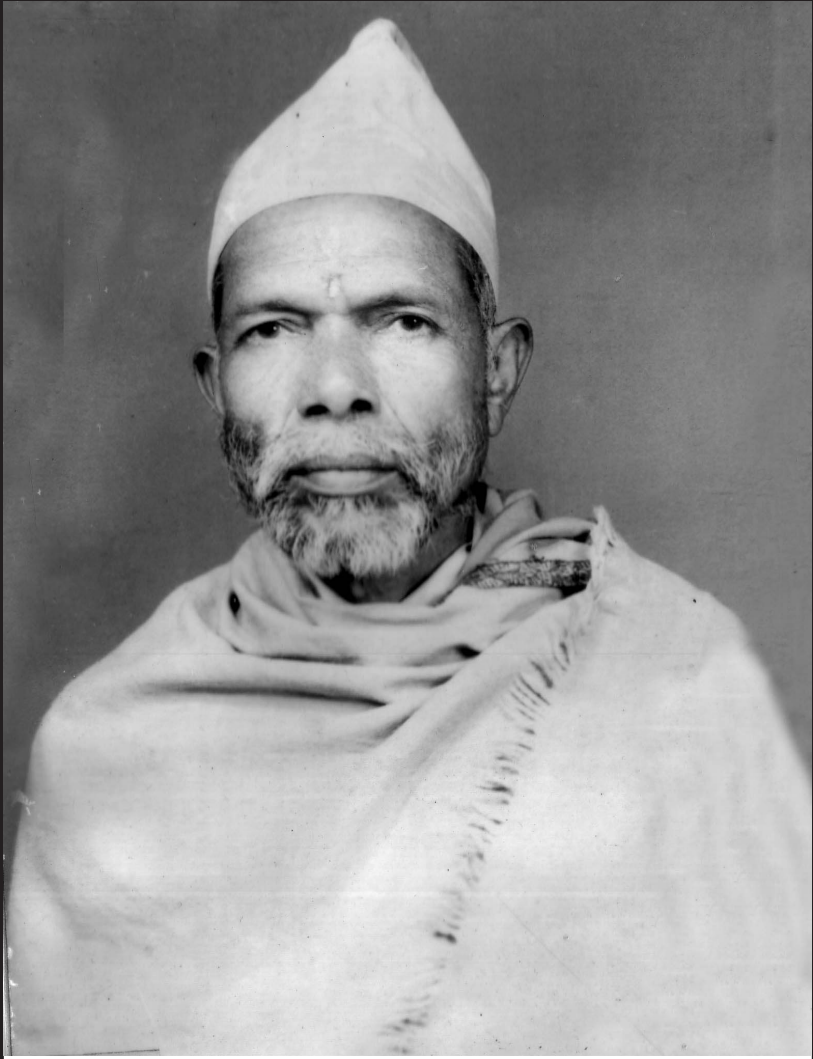
भवत्पदाम्भोजसुधां समश्नन्
भवत्प्रसादादिह लब्धसंज्ञः ।
भवत्पदाब्जे भ्रमरायितोऽहं
भवत्पदाब्जं सततं नमामि ॥३॥

शब्दादिशास्त्राणि भवत्सकाशात्
साहित्यशास्त्राणि भवत्प्रसादात् ।
धर्मादिशास्त्राणि भवत्सकाशाद्
वेदान्तशास्त्राणि भवत्प्रसादात् ॥४॥

काव्यप्रबन्धौश्च भवत्सकाशा-
दधीतवान् कोषकवित्वशिल्पम् ।
तार्त सुयोग्यं स्वगुरुं नमामि
लक्ष्यादिकान्तो भवदात्मजातः ॥५॥

गुरोः कथाकाव्यनिषेवणान्मे
मनस्तदीयं पदपद्ममीयात् ।
व्यतिक्रमाः स्युर्बहुशो ममेह
सन्तः प्रसीदन्तु दयालवो मे ॥६॥

ब्रह्मा, विष्णु, गणेश, शम्भु, रवि हुन् देवी परंब्रह्म हुन्
यो संसार चिनाउने सकलका माता-पिता ब्रह्म हुन् ।
शिक्षा-संस्कृति-सभ्यता दिनदिनै संस्कार भर्ने सधै
यस्ता श्रीगुरुलाई वन्दन गरौं पाऊँ शुभाशी अभै ॥

हार्दिक शुभकामना

संस्कृत का प्रकाण्ड विद्वान् तथा सरस कवि आदरणीय श्री भीमकान्त पन्थीज्यू को सम्मान मा हाम्रो पुरुषार्थको स्मृति-विशेषाङ्क प्रकाशित हुन लागेको थाहा पाउँदा अत्यन्त खुशी लागेको छ। श्रद्धेय कविवर श्री पन्थीज्यू का 'जगदीश्वरकान्त वैभवम्' तथा 'जगदीश्वरवैभवम्' दुवै संस्कृत महाकाव्य संस्कृतजगतकै अत्यन्त सुन्दर गहना हुन्। नेपाल मा गुल्मी एउटा एस्तो जिल्ला हो जहाँ संस्कृत जगत ले गर्व गर्ने महत्त्व धारण गरेका अनेकौं मनीषी हरू उत्पन्न भए, जसमा विद्वद्वर श्री टीकाराम पन्थीजी, श्रद्धेय भीमकान्तजी का आफ्नै सुपुत्र डा.लक्ष्मीकान्त पन्थीजी र स्वयं भीमकान्त पन्थीजी सँग मेरो भेट, चिनाजानी र वार्तालाप समेत हुन पायो। संस्कृत का प्रखर कवि डा.लक्ष्मीकान्त पन्थीजी ले त कविशिरोमणि लेखनाथको ऋतुविचारका साथै मेरो 'प्राकृत पोखरा' को संस्कृत मा छायानुवाद गरेर काव्य को गरिमा नै बढाइदिनु भएको छ र मलाई पनि अविस्मरणीय गुन लाउनु भएको छ।

प्रातःस्मरणीय कविवर श्री भीमकान्त गुरु लाई विश्वहिन्दू महासंघ को आयोजना मा पाणिनि पुरस्कार अर्पण गरिँदा को विशिष्ट कार्यक्रम मा सहभागी भएर दर्शन पाएको थिएँ। उहाँसँग केही संवाद पनि हुन पाएको थियो। कविवर टीकारामपन्थीजीसँग त धेरै पटक भेट गर्ने र संवाद गर्ने अवसर पाएको छू।

नेपाली भाषा को व्याकरण बारे श्री पन्थीजी र मैँ धेरै कुरा मा समान धारणा राख्दथ्यौँ। सहकार्य हुँदै नै थियो दुर्भाग्यवश उहाँ को असामयिक देहावसान हुन गयो। एस्ता मनीषी हरू सबै का आदरणीय हुनुहुन्थ्यो कविवर श्री भीमकान्त पन्थीजी। अहिले गुणग्राही र कृतज्ञ गुल्मेली विद्वान्हरू को सत्प्रयास मा यो स्मृति-ग्रन्थ विशेषाङ्क का रूपमा प्रकाशित हुन लागेको थाहा पाउँदा मैँ जस्तै धेरै संस्कृतप्रेमी खुशी भएका छुन्।

एस ग्रन्थ मा नेपाली भाषा को हिज्जे मा अहिले देखिएको लज्जास्पद अव्यवस्था अवश्य पनि भित्रिने छैन अर्थात् ठीक लाई ठिक, बीच लाई बिच, तीन लाई तिन, बीस लाई बिस र शहीद लाई सहिद बनाउने मत का पछि यो कृति कसै लामे छैन र लागेको पनि छैन भन्ने मैले विश्वास गरेको छू। विभक्ति बारे पनि सर्वनाम मा जोड्ने र बाँकी मा नजोड्ने भन्ने भारोपेली परिवार का आधुनिक भाषाहरू को साभ्वा स्वभाव तर्फ ध्यान जान सके अझै राम्रो हुने थियो भन्ने मेरो धारणा छ। अन्त मा ग्रन्थ को पूर्ण सफलता का लागि हार्दिक शुभकाना समर्पित गर्दछू। इति शम्।

प्रा. मुकुन्दशरण उपाध्याय

कुटुरो फुकाउँदा

कति ?

के ?

कसको

कहाँ ?

१.	सम्पादकीय		
२.	शुभकामना	प्रा.मुकुन्दशरण उपाध्याय	
संस्मरणखण्ड			
३.	कवि पं. भीमकान्त पन्थी : वंशवृत्त	प्रा. डा. लक्ष्मीकान्त पन्थी	१
४.	विद्वत्ताको लागि निजी संलग्नता र गहन अध्ययन हुनुपर्छ	पं. शेखरनाथ पन्थी	११
५.	कवि पं. भीमकान्त पन्थीको जीवनी	सीता रिजाल	३०
६.	दाजी भीमकान्त मेरो सम्झनामा	नीलाम्बर पन्थी	४९
७.	आफ्नै सन्तान पनि घरनजिक छैनन्	नीलमाया पन्थी	५५
८.	माहिला पण्डित	पं. रामप्रसाद अर्ज्याल	६१
९.	पं. भीमकान्तज्यूलाई सम्झँदा	पं. टङ्केश्वर पोखरेल	६४
१०.	मेरो स्मृतिमा विद्वद्भर पं.भीमकान्त पन्थी	वासुदेव मरासिनी	६९
११.	एउटा शालीन व्यक्तित्वका सम्बन्धमा	कोषराज न्यौपाने	७३
१२.	हाम्रो क्षेत्रका एक आदर्श पण्डित महाकवि भीमकान्त पन्थी	युवराज भुसाल	८०
१३.	वैदिक सनातन परम्पराका मूर्धन्य विद्वान् महाकवि भीमकान्त पन्थी	प्रा. माधवराज गौतम	९२
१४.	एक आदर्श जीवनी : पं भीमकान्त पन्थी	सूर्यकान्त पन्थी	९६
१५.	सत्यवादी, सदाचारी र विद्वत्ताका धनी हाम्रा पिताजी	चन्द्रकान्त पन्थी	१०७
१६.	प्रेरणाका स्रोत एवं उदारताका प्रतिमूर्ति हाम्रा पिताजी स्व.पं.भीमकान्त पन्थी	विष्णुकान्त पन्थी	११८
१७.	मेरो बुबा: एक संस्मरण	डा. कृष्णकान्त पन्थी	१२६
१८.	माहिलो बुबा पण्डित भीमकान्त पन्थी : सम्झनाका केही प्रसङ्गहरू	भेषराज पन्थी	१३२
१९.	मेरो संस्मरणमा माहिलोबुबा	थानेश्वर पन्थी	१४०
२०.	संस्मरणात्मक श्रद्धा सुमन	खिमानन्द शर्मा पन्थी	१४६
२१.	महाकवि पण्डित भीमकान्त पन्थी	तुलसी पन्थी	१५०
२२.	कवि पं. भीमकान्त पन्थी परिवारसँगको सामीप्य र विविधपद्यावलि भित्रका भेटेका व्यक्तित्वहरूबारे सानो चर्चा	तुलसीदास गौतम	१५४
२३.	मेरो नजरमा पं. भीमकान्त पन्थी	शिवराज मरासिनी	१६०

२४.	हजुरबुबाको संभ्रनामा केही शब्दपुष्प	पं. देवराज अर्याल	१६२
२५.	बुबाज्यूको सम्भ्रनामा चार हरफ	मायादेवी पन्थी	१६५
२६.	ससुरा पं भीमकान्त पन्थी - एक संस्मरण	गीतादेवी पन्थी	१६८
२७.	ससुराको सम्भ्रनामा	शारदा पन्थी	१७१
२८.	मेरा स्मृतिमा पिताजी	गेहलक्ष्मी घिमिरे	१७४
२९.	पिताजीका विषयमा	विजया घिमिरे	१८३
३०.	पिताज्यूको संस्मरण – केही अभिव्यक्ति	कमला पन्थी अधिकारी	१८८
३१.	संभ्रनामा माहिलो बुबा	किरण पन्थी (पाण्डेय)	१९९
३२.	पं. भीमकान्त पन्थी	पुण्यप्रसाद अर्याल	२०१
३३.	माहिलो मामाको सम्भ्रनामा	प्रा. डा. भेषराज अर्याल	२०५
३४.	कवि पं. भीमकान्त पन्थी– एक परिचय	प्रा. डा. नवराज कट्टेल	२१८
३५.	पं. भीमकान्त पन्थीका स्मृतिमा	प्रा. डा. माधव पन्थी	२३६
३६.	हजुरबुबाको सम्भ्रनामा	भक्ति उपाध्याय	२४१
३७.	हाम्रो हजुरबुबा	भावना पन्थी	२४३
३८.	सम्भ्रनामा हजुरबुबा	साधना पन्थी	२४४
३९.	हजुरबुबाको सम्भ्रनामा	मनीषा पन्थी	२४७
४०.	भीमकान्त पण्डित नेपालकै बत्ती	गुणनिधि पन्थी	२४८

समीक्षाखण्ड

१.	कवि पं. भीमकान्त पन्थीको व्यक्तित्व	सीता रिजाल	२५३
२.	कवि पं. भीमकान्त पन्थी जीवनी तथा व्यक्तित्व र कृतित्व	प्रा. डा. प्रेमप्रसाद चौलागाईँ	२६५
३.	नेपालमा संस्कृत महाकाव्य परम्परामा जगदम्बिकावैभवम्	प्रा. डा. प्रेमप्रसाद चौलागाईँ	२८७
४.	कवि पं. भीमकान्त पन्थीका कृतिहरूको सङ्क्षिप्त समीक्षण	प्रा. डा. महानन्द तिमिल्सिना	३१७
५.	कवि पं. भीमकान्त पन्थीको 'विविधपद्यावलिः' एक समीक्षा	प्रा.डा. वेणीमाधव ढकाल	३४०
६.	कवि पं.भीमकान्त पन्थी : कृतिकार र कृति	प्रा. डा. विष्णुराज आत्रेय	३६६
७.	कवि पं. भीमकान्त पन्थी: परिचय र काव्ययात्रा	प्रा.डा. विष्णुराज आत्रेय	३७३
८.	असाधारण पन्थका पथिक : पं. भीमकान्त पन्थी	प्रा.डा.हरिहरशर्मा अर्याल	३८०
९.	जगदीश्वरवैभवम् – महाकाव्य: विहङ्गम दृष्टिमा	प्रा.डा.हरिहर शर्मा अर्याल	३८५
१०.	कवि पं. भीमकान्त पन्थीको विविध पद्यावलि: कविता सङ्ग्रह भित्र	प्रा.डा. भेषराज अर्याल	३९१

११.	कवि पं. भीमकान्त पन्थी र उहाँको योगसाधना	प्रा. डा. भेषराज अर्ज्याल	४०७
१२.	महाकवि पं. भीमकान्त पन्थीका व्यक्तित्वका प्रमुख विशेषताहरू	प्रा. डा. भेषराज अर्ज्याल	४१२
१३.	Bhimakanta Panthi: A Tribute	Dr. Jayaraj Acharya	४१७
१४.	जगदीश्वरवैभवम् एक समीक्षा	रञ्जन सिग्देल	४२१
१५.	कवि पं. भीमकान्तका महाकाव्यहरूको महाकाव्यत्व स्वल्प समीक्षण	यदुप्रसाद पन्थी	४२९
१६.	विविधपद्यावलि को नेपालीभाषात्मिका पद्यावली अन्तरगतका केही शीर्षकहरूको विवेचना	कमला पन्थी	४४२
१७.	वाङ्मय साधक पं. भीमकान्त पन्थीको संभना	हेमराज पाण्डे	४४६
१८.	दार्शनिक महाकवि पं. भीमकान्त पन्थी	शरत्कुमार भट्टराई	४४९
१९.	विविध पद्यावलि अन्तर्गतको स्तवात्मिका पद्यावलि र पण्डितवर श्रीभीमकान्त पन्थीको योगदान	प्रयागराज भट्टराई 'वाशिष्ठ'	४५७
२०.	'जगदम्बिकावैभवम्' महाकाव्यमा विहङ्गम दृष्टि	ठाकुर शर्मा	४६२
२१.	धन्य हे भीमकान्त !	प्रह्लाद पोखरेल	४६७
२२.	शालीन साधारण जिन्दगानी	मुकुन्द शर्मा	४६८
२३.	'जगदीश्वरवैभवम्' महाकाव्यमा उपस्थापित विषय	मुकुन्द शर्मा	४६९
२४.	धर्म	धनञ्जय तिमिल्सिना	४७४
२५.	श्रीमद्भागवत कथाको मुख्यतत्त्व	डा. लक्ष्मीकान्त पन्थी	४७७
२६.	भारद्वाज परिचय	प्रा. डा. टीकाराम पन्थी	४८४
२७.	महाकवि श्रीभीमकान्त पन्थीको जन्मलग्न कुण्डली	ज्यो. रत्ननिधि रेग्मी 'शुक्राचार्य'	४९८

संस्कृतखण्ड

१.	जगदम्बिकावैभवमहाकाव्यस्य समीक्षणम्	प्रा. डा. टीकारामः पन्थी	५०८
२.	जगदीश्वरवैभवमहाकाव्यस्य संक्षिप्तः परिचयः	प्रा. डा. टीकारामः पन्थी	५१९
३.	जगदम्बिकावैभवमहाकाव्यस्य कथावस्तुविवेचनम्	प्रा. डा. लक्ष्मीकान्त पन्थी	५२५
४.	जगदीश्वरवैभवमहाकाव्यस्य कथावस्तुविवेचनम्	प्रा. डा. लक्ष्मीकान्त पन्थी	५३२
५.	जगदम्बिकावैभवे शास्त्रव्युत्पत्तिः	प्रा. डा. महानन्द तिमिल्सिना	५३६
६.	जगदम्बिकावैभवमहाकाव्ये स्तुति-प्रीति-सूक्ति-प्रकृति- सौन्दर्यसमीक्षणम्	प्रा. डा. महानन्द तिमिल्सिना	५५६

७.	नैपालका महाकाव्यकाराः	नुरापतिः पोखरेलः	५७८
८.	पं. भीमकान्तपन्थिनो जन्मकुण्डलीस्थग्रहफलविचारः	प्रा. पुरुषोत्तमः पन्थी	५८५
९.	अभिनन्दनपत्रम्	योगी नरहरिनाथ	५८७
१०.	अभिनन्दनपत्रम्	पन्थी सेवासमाज	५८८
११.	अभिनन्दनपत्रम्	विश्वहिन्दुमहासंघ	५८९
१२.	अभिनन्दनपत्रम्	टीकाराम पन्थी	५९०
१३.	अभिनन्दनपत्रम्	फणिनारायण सिग्देल	५९१
१४.	प्रकाशकीयम्	प्रा. डा. लक्ष्मीकान्त पन्थी	५९४
१५.	पितुर्जीवनमीदृशम्	„	५९६
१६.	परिचयः	„	६०१
१७.	गुरुत्वम्	„	६०३
१८.	वैशिष्ट्यम्	„	६०४
१९.	महत्त्वम्	„	६०५
२०.	पितरौ	„	६०६
२१.	पितृसूक्तम्	„	६०८
२२.	पितृचरणस्मरणम्	„	६१०
२३.	कृपामूर्तिः	„	६११
२४.	लुम्बिन्यञ्चलसंस्कृतकविपरम्परा	„	६१२

परिशिष्टखण्ड

१.	पं. भीमकान्त पन्थीका केही प्रकाशित सामग्रीहरू		६१५
२.	पं. भीमकान्त पन्थीका अप्रकाशित सामग्रीहरू		६२८
३.	पं. भीमकान्त पन्थीका विषयमा बुझ्नेका मानिसहरूको भनाइ		६४४
४.	महाकवि पं. भीमकान्त पन्थीका हस्ताक्षरहरू		६४७
५.	पितृ-वन्दना	कृष्णशरण उपाध्याय	६५०
६.	केही छायाचित्रहरू		६५१
स्थायी स्तम्भहरू			६५७

संस्मरणखण्ड

हे हाम्रा कुलपूज्य ! पण्डित ! गुरु !
प्रख्यात विद्वान् गुणी
यो विद्यालयका थियौ जग महान्
आधारमा अग्रणी ।
त्यो वेला कति दुःखले शुरु गन्यौ
पाटी र पौवा निर
ऐले सौम्य विशाल भव्य घरको
देखिन्छ विद्यालय ॥

यस विद्यालयका इतिहास बनेका, संस्थापक प्रधानाध्यापक,
महाकवि पं. भीमकान्त पन्थीज्यूको सायुज्यमुक्तिको कामना
गर्दछौं ।

दिव्यलोकमा हजुरको शाश्वत स्थानमा निरन्तर प्रतिष्ठा
भइरहोस् भन्ने शुभेच्छा पूर्वक प्रर्थना गर्दछौं ।

श्रीभगवती उच्चमाध्यमिक विद्यालय

परिवार

धुरकोट, अजिमिर, दोहानेटा, गुल्मी

कवि पं. भीमकान्त पन्थी : वंशवृत्त

प्रा. डा. लक्ष्मीकान्त पन्थी
हाल काठमाडौं

हामीहरूका प्रपितामह पण्डित दत्तात्रेय शर्मा पन्थी हुनुहुन्छ । उहाँको जन्म वि.सं. १८८३ सालमा भएको रहेछ । उहाँको उमेर ८६ वर्षको हुँदा वि.सं १९६९ सालमा परलोक हुनुभयो । उहाँलाई देखीजान्ने मानिसले भनेका कुरा म आफैले सुने अनुसार उहाँ कट्टर आस्तिक विद्वान् हुनुहुन्थ्यो । ज्योतिष शास्त्र र धर्मशास्त्र राम्रोसँग जान्नुहुन्थ्यो । उहाँले आजीवन सेतो दौरा र धोतीमात्र लगाउने गर्नुभयो । त्यसमाथि सेतै पटुका बाँध्नुहुन्थ्यो । उहाँले जीवनमा कहिल्यै पनि जुत्ता लगाउनु भएन र छाता पनि ओढ्नु भएन । खालि खुट्टाले हिँड्नु हुन्थ्यो । खेतीपाती गर्न र हेर्न उहाँलाई कहिल्यै फुर्सद हुन्नथ्यो । सधै भरी गाउँका यजमानहरूले बोलाउने हुँदा उहाँलाई कर्मकाण्डसम्बन्धी काम गराउन, ज्योतिषहेरी फलादेश गर्न र पुराणहरू वाचन गर्दा फुर्सद हुन्नथ्यो । ज्योतिष हेर्दा दृढता पूर्वक भविष्यवाणी गर्नुहुन्थ्यो । उहाँले बताएका भविष्यवाणी जस्ताको तस्तै पुग्दथे । एकदमै हठी स्वभावको हुनुहुन्थ्यो ।

उहाँका पिता पं. भरत शर्मा पन्थी पनि योग्य विद्वान् हुनुहुन्थ्यो । उहाँका यजमानहरू धेरै थिए । सधैभरि उता मरभुङ् अजिमिरतिरै गइरहुनु पर्ने भएकोले गर्दा वाग्ला माथिवारी भन्ने ठाउँमा आफ्नो निवास भएका उहाँले भाइसँग छुट्टि भिन्न हुँदा बडाचौरकै खेतवारी अंशमा लिनु भएको रहेछ । त्यसरी आफ्नो बेसीमा भएको खेतबारी भाइ अंशमा लिएर पनि उहाँलाई बडाचौरमा गएर घर बनाउन र बसाइसर्न पनि फुर्सद कहिल्यै भएन । उहाँको छोरा पं. दत्तात्रेय भने बडाचौरमा बसाइसरी आफ्नै बेसीमा भएका जग्गामा आएर बसोबास गर्न लाग्नुभएको हो । अहिले पनि हाम्रा सपिण्डी तेह्रदिने दाजुभाइहरू वाग्ला गाउँमा नै हुनुहुन्छ ।

पं दत्तात्रेय पन्थीका तीन छोराहरू मध्ये जेठा पं. देवीप्रसाद पन्थी हाम्रा पितामह हुनुहुन्छ । उहाँ पनि ज्योतिषी, धर्मशास्त्री तथा प्रसिद्ध पौराणिक पण्डित हुनुभयो । उहाँलाई गाउँसमाजका मानिसहरूले 'बडाचौर पण्डित' भन्ने नामले बढी चिन्दथे । धेरैजसो पुराणवाचनको काममा नै उहाँको ८८ वर्षको जीवन व्यतीत भयो । पं. देवीप्रसादको जन्म वि.सं. १९२१ मा भएको थियो । उहाँका आठ भाइ छोरा र चार छोरीहरू मध्ये हाम्रा पिताज्यू कान्छी हजुर आमातिरको माहिलो हुनुहुन्छ । गाउँघरमा हाम्रा पिताज्यूलाई **माहिला पण्डित** भनेर धेरैले चिन्दथे । हजुरबुबा पं. देवीप्रसाद पन्थी वि.सं. २००८ साल वैशाखमा परलोक हुनुभएको हो । पिताज्यूले स्वीलिखित महाकाव्यहरूको अन्तिम

पृष्ठमा आफ्नो परिचय बताउने क्रममा माथिका कुरालाई अति संक्षेपमा यसरी लेख्नु भएको पनि छ । जो यस्तो छ –

ज्योतिःशास्त्रविदग्रणीर्मुनिभरद्वाजान्ववायोद्भवो

दत्तात्रेय इति स्वनाममुनिना तुल्योऽभवद् भूसुरः ।

तत्पुत्रः श्रुतवित्तमो बुधनुतो देवीप्रसादोऽभवत्

तस्य प्रस्तुतलेखकोऽस्मि तनयो यो भीमकान्ताऽभिधः ॥

हाम्रा पिताज्यू पं. भीमकान्त पन्थीको जन्म वि.सं. १९७८ साल वैशाखमा भएको हो । सानैदेखि साधु स्वभाव भएका हुँदा बाल्यकालमा उहाँलाई बोलाउने नाम पनि **साधु** नै थियो भन्ने कुरा हामीलाई बताउनु भएको हो ।

मैले माथि बताएको छु कि कान्छी हजुरआमातिरको माहिलो छोरा हाम्रो बुबा हुनुहुन्छ । उहाँ भन्दा १० वर्ष जेठो दाजु बीस वर्षको उमेरमा पढ्दै गरेको विद्यार्थी अवस्थामा थोरै दिनमात्र बिरामी भएर परलोक हुनुभएको हुँदा हाम्रा हजुरबुबा पुत्रशोकले गर्दा विह्वल हुनुभएको कारणले अरू साना-साना छोराहरूमा उपेक्षाभाव राख्ने, त्यस्तो ठूलो भैसकेको जेठो छोरो यज्ञमूर्ति त गयो । अब यिनीहरूले के पढ्लान् र ? भन्ने यस्तो मनोभावले गर्दा पढाउन पनि न खोज्ने, आफूसँग भएका जेजति पुस्तकहरू छन् ती पनि अब खोलामा लगेर बगाइदिनु पर्ने भयो भन्नुहुँदो रहेछ । यसै गर्दागर्दै दिनहरू बित्दै गएछन् । यस्तैमा करीब ३ वर्ष बितेपछि पिताज्यूको उमेर १३ वर्षको भइसकेको थियो । घरको काममा आमा-बुबालाई सहायता पनि गर्नुपर्थ्यो । फुर्सद हुँदैनथ्यो । पढाइ पनि सामान्य रूपमा साक्षर मात्र हुनुहुन्थ्यो । यस्तैमा प्युठान जिल्लाको भित्रीगाउँसम्म जानुपर्ने विशेष काम परेछ । त्यतिखेर बूढो मान्छे एकलै कसरी जानुहुन्छ ? यही छोरोलाई साथमा लिएर जानुहोस् भनी हजुर आमाले भन्नु भएकोले हजुरबुबाले माहिलो छोरोलाई साथमा लिएर जानुभएछ । त्यहाँ पुगेर आफ्नो औपचारिक काम गरिसकेपछि उहाँको स्वर्गद्वारीसम्म पुगेर महाप्रभुलाई भेट गरेर मात्र घरतिर फर्किने विचार भएछ । त्यसैले उहाँ भोलिपल्ट माहिलो छोरोलाई साथमा लिएर स्वर्गद्वारी आश्रममा पुग्नुभएछ । त्यहाँ पुगेर प्रभु महाराज हंसानन्द गिरिसँग भेट गरिसकेपछि आफ्ना मनमा भएको पुत्रशोक पनि बताएर दुःखी बन्नु भएछ । त्यसपछि यो माहिलो हो, यसले पढ्न सक्ला कि नसक्ला ? इत्यादि निराशाजनक कुरा प्रभु महाराजलाई पनि सुनाउनु भएछ । त्यसबेला प्रभु महाराजले हजुरबुबालाई आश्वस्त पार्दै भन्नुभएको थियो रे, “पण्डितजी ! जेठो छोरा गयो भनेर न आत्तिनुहोस्, यिनको दीर्घायु छ । यिनले धेरै पढ्ने छन् । नाम चलेका विद्वान् हुनेछन् । हजुरको कुलको इज्जत प्रतिष्ठा बढाउनेछन्” इत्यादि । यी सबै कुरा बुबाले पनि सुन्नुभएछ । त्यहाँ केही न बोली प्रभु महाराजलाई दर्शन गरेर फर्किनु भएछ । भोलिपल्ट हजुर बुबाको साथमा घरतिर फर्किँदा मनमनै मैले अवश्य पढ्छु । पुस्तकहरू

खोलामा लगेर बगाउन दिनेछैन भन्ने विचार पनि मनमा आएछ ।

यति भएपछि घरमा आएको केही समयपछि कतै परदेशमा पढ्न पठाए त जाँदो हुँ भन्ने कुरा चलाउँदा हजुर बुबाले नै 'अहिले पढाइ केही भएको छैन, एकवर्ष जति यहीँ घरमा बसेर मसँगै पढ्दै गर, त्यसपछि तौलिहवाको पाठशालामा पढ्न पठाउँछु' भनेर घरमा प्रारम्भिक शिक्षादिन शुरु गर्नुभएछ । यसरी घरमा एक डेढ वर्ष पढाए पछिमात्र पिताज्यूलाई हजुरबुबाले पं. रश्मिराज अर्ज्यालको देखरेखमा रहेर पढ्नका लागि तौलिहवाको संस्कृत प्रधान पाठशालामा १९९३ सालमा पठाउनु भएको थियो । त्यसपछि त्यहाँ गएर ३ महिना जति पढेपछि पं. रश्मिराज अर्ज्यालले नै प्रेरणा गर्दै यहाँ तिमीलाई राखेर के गर्ने ? तिम्रो बुद्धि र प्रतिभा अनुसार यहाँ पढाउन सक्ने मानिस छैनन् । तिमी काठमाडौँ जाऊ मैले चिठी लेखीदिन्छु भनी काठमाडौँ पठाउनु भएको हुँदा १६ वर्षको उमेरमा काठमाडौँ गएर रानीपोखरी संस्कृत प्रधान पाठशालामा पढ्न लाग्नु भएको हो । त्यहाँ बसेर ३ वर्ष व्याकरण पढी १९९६ सालमा प्रथम परीक्षा दिनुभएको र त्यसमा अत्यधिक अंकल्याई प्रथम श्रेणीमा उत्तीर्ण हुनुभयो ।

यसपछि गुरु पं. लोकनाथ ढकालसँग 'न्याय' विषय लिएर मध्यमा प्रथम खण्डमा १ वर्षसम्म पढेर परीक्षा पनि दिनुभयो । परन्तु घरायसी विशेष कारणले गर्दा काठमाडौँ छोडेर घरमा फर्किनु परेको थियो । फेरि काठमाडौँ गएर न्याय पढ्न पाउनुभएन । अब उहाँ खिदीमको हरिहर संस्कृत पाठशालामा गएर त्यहाँ टङ्कनाथ पराजुली गुरुसँग व्याकरण पढ्न लाग्नु भएछ । त्यहाँ एकवर्ष जति व्याकरण पढेपछि उहाँलाई ज्वरो आयो । मानिसद्वारा बोकाएर बिरामी अवस्थामा घरमा फर्किनु परेछ । ६/७ महिनासम्म ज्वरो आइरह्यो, राम्रोसँग उपचार हुनसकेन । त्यसपछि बिस्तारै सन्चो त लाग्यो, परन्तु पढाइ भने छुट्यो ।

आगामी वर्ष परीक्षा हुँदैछ । यस्तो स्थितिमा घरमा कसैलाई केही न भनी फेरि खिदीमको हरिहर संस्कृत पाठशालामा पुग्नु भएछ । त्यहाँ पुगेर हेर्दा सबै साथीहरूको पाठ माथि माथि पुगेको छ । यस्तो देखेर मैले व्याकरण पढ्न पाइन, तसर्थ अब जसरी छिटो हुन्छ त्यो काम गर्छु भन्ने विचार मनमा आएछ । त्यसैले साहित्य विषयमा फाराम भर्नु भएछ । यसरी उहाँ पुराना साथीहरूसँगै परीक्षा दिनका लागि वनारस जानुभएछ । यस प्रकार वि.सं. २००१ सालमा सम्पूर्ण मध्यमा परीक्षा एकैपटक दिनुभएको थियो । सो परीक्षामा उहाँमात्र प्रथम श्रेणीमा उत्तीर्ण हुनुभएछ । अरू सबै सात-आठ जना कति थिए, फेल भएछन् । यसरी पढ्न नपाएको छात्र प्रथमश्रेणीमा उत्तीर्ण भएको र पढ्न पाएका जति सबै अनुत्तीर्ण भएका हुँदा त्यहाँका सबै गुरुहरू आश्चर्य चकित हुनुभएको थियो रे ।

यसपछि पिताज्यूले लगातार पढ्न भने पाउनु भएन । घरमा बसेर वृद्ध भइसकेका

आफ्नो पिताज्यूको घर व्यवहारमा सहायता गर्नुपर्ने भयो । उहाँलाई पुराण वाचन गर्नका लागि निमन्त्रणा आइरहन्थे । धेरै ठाउँमा त छोरालाई नै पठाउने गर्नुहुन्थ्यो । घरमा पढ्ने विद्यार्थीहरू पनि आइरहेका हुन्थे, तिनलाई पढाउनु पर्दथ्यो । यस्तै गर्दा समय बित्यो । यस्तैमा प्युठान जिल्लाको लुङ गाउँ निवासी पं. शशिधर रिजालजीको आग्रहमा त्यहाँ गएर एक वर्षसम्म विद्याथीहरूलाई पढाएर बस्नुभयो । ती मध्ये बडाचौर घरमा आएर पढ्दै गरेका कतिजना विद्यार्थीहरू पनि बुबाकै साथमा लुङ्मा गएर पढ्दथे । एक वर्षपछि आफ्ना पिताज्यूको वृद्धावस्थालाई ध्यानमा राखेर घरैमा फर्कनु भयो ।

समयको गतिले गर्दा बुबा घरमा फर्किएको ६ महिना पछि २००८ साल वैशाख १६ गते हजुरबुबा पं. देवीप्रसाद पन्थी परलोक हुनुभएकोले उप्रान्त एकवर्षसम्म आशौचावस्थामा रहनुपर्ने हुँदा त्यो वर्ष अन्य धार्मिक कार्यका साथै पुराणादि वाचन गर्न पनि नहुने भएकोले गर्दा घरमा आएका विद्यार्थीहरूलाई पढाउनुका साथै आफूले पनि शास्त्री प्रथमखण्डका ग्रन्थहरू पढ्न लाम्नुभएछ । आशौच सकिए पछि १०१० सालमा काठमाडौँस्थित वाल्मीकि संस्कृत महाविद्यालय (तात्कालिक राजकीय संस्कृत महाविद्यालय)बाट फाराम भराई वाराणसी केन्द्र राखी परीक्षा दिनका लागि वाराणसी जानुभएछ । यसरी स्वतन्त्ररूपमा (प्राइभेट) पढेर शास्त्री प्रथम खण्ड र २०११ सालमा शास्त्री द्वितीय खण्डको परीक्षा पनि वाराणसीबाटै दिएर द्वितीय श्रेणीमा उत्तीर्ण हुनुभएको थियो ।

त्यसपछि भने अन्य घरायसी कारणले गर्दा आचार्य पढ्नका लागि वाराणसी जान सक्नु भएन । आफ्ना भाइहरू नीलाम्बर तथा शेखरनाथलाई पढ्न पठाएर घरमा बस्नुपर्ने भयो । हामी छोरारूप पनि धेरै साना थियौँ । घर छोड्न मिलेन । मैले प्रारम्भिक शिक्षा बुबासँग घरैमा पढेको हुँ । त्यो बेला पनि घरमा बुबासँग संस्कृत व्याकरण पढ्ने विद्यार्थीहरू आइरहेका हुन्थे । २०२१ साल पछि भने घरमा विद्यार्थीहरू आएर पढ्न छोडे । कारण गाउँगाउँमा स्कूल खुलेका हुँदा साना बालकहरू स्कूल जान थाले । ठूला छात्रहरू घरबाट बिदा भए । त्यसपछि यो एकलो भयो, भनेर मलाई पनि पिताज्यूले पढ्नको लागि परदेश पठाउनु भएको थियो । अब उहाँलाई घर व्यवहारको काम सबै आफैले हेर्नुपर्ने भयो । पुराणवाचन आदि कामहरू पनि गर्नु पर्दथ्यो । अरू मेरा भाइहरू पनि धेरै साना थिए । उनीहरू केही ठूला १२।१३ वर्षका हुन लाग्दा मैले नै साथमा लिएर परदेशमा पढ्नकै लागि लैजाने गर्दथेँ । पिताज्यूले घरको व्यवहार खेतीपाती र पशुपालन एकलै हेर्नु र गर्नु पनि परेको छ भन्ने कुरामा मलाई पनि चिन्ता हुने गर्दथ्यो । किनभने त्यो वेलासम्म पनि मैले काठमाडौँमा बसेर उच्च शिक्षा पढ्दै थिएँ ।

यस्तो स्थितिमा यहाँ काठमाडौँ पशुपति वनकाली क्षेत्रमा नयाँ संस्कृत वेदवेदाङ्ग विद्यालय खुलेको र त्यहाँ संस्कृत व्याकरण आदि पढाउनका लागि योग्य विद्वान्को

खोजी भएको छ भन्ने थाहा पाएर मैले गुठी संस्थानका तात्कालिक अध्यक्ष नायब बडागुरुज्यू पं. जुननाथ पण्डितसँग पिताज्यूको योग्यता र आस्तिक प्रवृत्ति भएको कुरा बताउँदा उहाँले नै यस्तो व्यक्ति काठमाडौँमा आएर वनकालीमा अवस्थित संस्कृत माध्यमिक विद्यालयमा बसेर विद्यादान गरेमा राम्रो हुनेथियो । त्यहाँ आवासको पनि व्यवस्था छ । उहाँलाई काठमाडौँ भिकाउनु पन्थो भन्नुभएको हुँदा मैले पिताज्यूलाई काठमाडौँ आउनुहोस् भनी बोलाएँ । उहाँ आउनुभयो । त्यहाँ बस्नका लागि गुठी संस्थानबाट सुपरीक्षक पदमा नियुक्त हुनुभयो र विद्यार्थीहरूलाई संस्कृत पढाउन लाम्नुभयो । परन्तु त्यहाँ २ वर्ष बसेर पढाउँदा त्यस ठाउँमा विशेष गरी सभा सम्मेलन आदि भइरहने विद्यार्थीहरूको पढाइमा बाधाव्यवधान हुने गरेको अनुभवले गर्दा पिताज्यूलाई यस्तो ठाउँमा बस्न मन नभएकोले छोडेर घरमा फर्कनु भयो । त्यो बेला म काठमाडौँमा भर्खर जागिरमा लागेको थिएँ । मेरा भाइहरूले पनि काठमाडौँमा नै बसेर उच्च शिक्षा पढ्दै थिए ।

यस्तैमा यस्तो संयोग मिल्न आयो कि फेरि पनि बुढेसकालमा भन्नाले सेवा निवृत्त भएर घर फर्केने समय ६२ वर्षको उमेरमा २०४० सालदेखि काठमाडौँ गौरीघाटमा नवनिर्मित सोमसरला वेदविद्याश्रममा सुपरीक्षक एवं संस्थापक प्रधानाध्यापक पदमा रहेर संस्कृत व्याकरण पढाउनका लागि उहाँका गुणग्राहीहरूको आग्रहमा पिताज्यू फेरि काठमाडौँ आउनुभयो । त्यहाँ बाह्रवर्षसम्म बसेर विद्यार्थीहरूलाई संस्कृत व्याकरण आदि विद्यादान गर्दै समय बिताउनु भयो । यसपछि भने २०५३ सालको वैशाखदेखि मैले नै 'अब हजुरको उमेर ७५ वर्ष पुगेको हुँदा यहाँ बस्नु हुँदैन । हजुरले गर्ने गरेको काम अरूलाई जिम्मा लगाएर छोड्नुपर्छ । रामहिटीको घरमा नै बसौँ' भनेर काठमाडौँ रामहिटी भन्ने ठाउँमा ल्याएको थिएँ । यस पछिका ५ वर्षसम्म पिताज्यूलाई नशा सम्बन्धी रोगले पनि दुःख दिन लाग्यो । यथाशक्य त्यसको उपचार पनि गरिएको हो । यसअघि २०४८ सालमा पिताज्यू आफ्ना भाइहरूका साथमा तीनधाम तीर्थयात्रा गर्न जानुभयो । जगन्नाथ, रामेश्वर, कन्याकुमारी आदि घुमेर द्वारका जाँदा विघ्न परेको हुँदा घरमा फर्कनुभयो । पछि २०५१ सालमा कान्छो भाइलाई समेत साथैमा लिएर बुबा आमा द्वारका तीर्थयात्रा गरेर आउनुभयो । उहाँहरूको साथमा म पनि थिएँ । त्यसपछि २०५४ सालमा फेरि बुबा आमाको साथमा उत्तराखण्डका चारै धाम यमुनोत्तरी, गङ्गोत्तरी, केदारनाथ र बद्रीनाथ पुगेर काठमाडौँ फर्किने अवसर पनि मिल्यो । यसका साथै २०५४ सालमा र २०५६ सालमा क्रमशः श्रीमद्देवीभागवत महापुराण र श्रीमद्भागवत महापुराण श्रवण गराउने काम पनि भए ।

अब मैले संक्षेपमा लेख्नुपर्ने पिताज्यूको एउटा महत्त्वपूर्ण यात्राको कुरा छ, त्यो हो उहाँको साहित्यिक यात्रा । हाम्रा पिताज्यू पं भीमकान्त पन्थी सानैदेखि प्रतिभाशाली विद्यार्थी हुनुहुन्थ्यो । घरमा हजुर बुबाले पूजापाठ गर्दा उहाँले गर्ने गरेका दैनिक स्तोत्र

पाठहरू पिताज्यूलाई सुनेकै भरमा याद भएका थिए । यो कुरा उहाँ आफैले मलाई बताउनुभएको हो । रानीपोखरी संस्कृत प्रधान पाठशालामा पढ्दा पनि कक्षामा गुरुले भनेका कुरा सुन्दासुन्दै तिनै कुरालाई लिएर संस्कृतमा कविता लेख्दै देखाउने गर्नुहुन्थ्यो । फेरि जीवनमा उहाँले श्रीमद्भागवत एवं देवीभागवत आदि पुराणहरू १०८ भन्दा धेरै ठाउँमा वाचन गर्नुभयो । यसले गर्दा भक्ति मूलक एवं दार्शनिक अन्य ज्ञान वैराग्य आदि र घर-व्यवहार-कर्मकाण्ड तथा खेतीपाती आदि चिन्ता र देवीदेवताका प्रार्थना आदि विषयमा पनि धेरै फुटकर कविताहरू पिताज्यूले लेख्नुभएको छ । यी सबै कविताहरूको एक सङ्ग्रह 'विविधपद्यावलि' नामको पुस्तक २०५७ मा प्रकाशित भइसकेको छ । यसका विषयमा केही समीक्षाहरू पनि लेखिएका छन् जो यसै ग्रन्थमा पढ्न सकिन्छ ।

यसका अतिरिक्त पिताज्यू काठमाडौँमा बस्नुभएको समयमा मैले पनि उहाँलाई बारम्बार केही कृति लेख्नुहोस् भनेर अनुरोध गरिरहन्थेँ । धेरै समयसम्म त लेख्नुभएको थिएन । २०४७ र २०४८ सालमा सरस्वतीको अनुग्रहले गर्दा पौराणिक विषयका कथाश्रित दुई ओटा महाकाव्य १) जगदम्बिकावैभवम् र २) जगदीश्वरवैभवम् लेखी सिध्याउनुभयो । यी दुवै पुस्तकहरू २०५५ सालमा प्रकाशित भएका थिए । समयले यिनको मूल्याङ्कन गरे अनुसार यी दुवै महाकाव्य पुरस्कृत भए । पिताज्यू सम्मानित एवं अभिनन्दित हुनुभयो । सम्मान पत्र एवं अभिनन्दन पत्रहरू हात परे । अरू पिताज्यूको लामो अनुभव, योग्यता र अध्ययनबाट लेखिएका यी तीन ओटै कृतिहरूमा पिताज्यूले अत्यन्तै गम्भीर एवं भावपूर्ण र मननीय अभिव्यक्तिहरू प्रकट गर्नुभएको छ । विविध पद्यावलिमा ती कुरा सोभै आएका छन् भने महाकाव्यहरूमा पात्रहरूका माध्यमबाट प्रकट गरिएका छन् । सबै विवरण यसै पुस्तकबाट पाठकहरूलाई अवगत हुनेछ । धेरैजना समीक्षक महानुभावहरू बाट उक्त कृतिहरूमाथि समीक्षा लेखिएका छन् तापनि पिताज्यूका दुवै महाकाव्य भित्रका ध्वन्यात्मक अभिव्यक्तिहरूलाई समीक्षकहरूबाट स्पष्ट पारिएको देखिएन । त्यसैले अति संक्षेपमा मैले पिताज्यूका दुवै महाकाव्य भित्रका ध्वन्यात्मक अभिव्यक्ति यहाँ खुलाई दिनु पनि सान्दर्भिक नै होला भन्ने सम्झिएर लेख्दैछु । जगदम्बिकावैभवम् महाकाव्य भित्रको मूलकथामा भएका जगदम्बिका भगवतीको प्रभाव, चरित्र, करुणा भएको कुरा त स्पष्टै छ । यसका साथै पिताज्यूको देवी भगवती प्रतिको भक्तिभावका साथै स्वकीय मातृभक्ति पनि ध्वन्यात्मक अभिव्यक्ति हो । यसका साथै महाकाव्यको द्वितीय तृतीयसर्ग भित्र आएको भरद्वाजमुनिको आश्रमको उल्लेख भएको उपकथाबाट हाम्रा गोत्रप्रवर्तक भरद्वाजमुनि शरणागतरक्षक एवं करुणाकर थिए भन्ने ध्वन्यात्मक अभिव्यक्तिका साथै उनी प्रति आफू कृतार्थ भएको कुरा छ । त्यो कुरा तृतीय सर्गमा आएको उनको उत्कर्ष वर्णनले बुझाएको छ । त्यस्तै जगदीश्वरवैभवम् महाकाव्य भित्र राजकुमार ध्रुवको उन्नयन र उत्कर्षका कारण भएका भगवान् विष्णुको भक्ति स्तुति नति प्रीति भएको कुरा स्पष्ट छ । आफ्नो पितृभक्तिलाई पनि स्पष्ट पारिएको यहाँ ध्वन्यात्मक

अभिव्यक्ति हो । यसका साथै छैठौँ सर्गमा ध्रुवका पितामह स्वर्गबाट आएर पनि ध्रुवलाई भगवान् विष्णुको वैभव वर्णन गर्नुभएको कुरा उल्लेख गरेबाट मानव मात्रका स्रष्टा मनु महाराज प्रति कृतज्ञ भएको कुरा पनि उहाँको ध्वन्यात्मक अभिव्यक्ति हो । जो अत्यन्तै मननीय एवं विचारणीय पनि छ । यसका साथै जगदम्बिकावैभवम् महाकाव्यका प्रमुख पात्र निर्वासित जीवनबाट फर्किएर विवाह गरेका र महारानी सहित राज्यभोग गरेकाले त्यो प्रवृत्तिमूलक भएको र जगदीश्वरवैभवम् महाकाव्यका नायक ध्रुवले राज्य छोडेर छोरालाई दिई आफू तपस्या गर्न बदरीकाश्रमातिर लागेको कुराबाट त्यो निवृत्तिमूलक छ भन्ने कुरा पनि ध्वन्यात्मक अभिव्यक्ति हुन् भन्ने बुझ्नुपर्दछ । साथै उहाँले धेरै ठाउँमा देवीभागवत तथा श्रीमद्भागवत महापुराण वाचन गर्नुभयो । ती पुराणवाचनको फलस्वरूप उक्त दुईओटा महाकाव्य रचना गरी त्यसको समेत ऋणबाट मुक्त हुने उत्कण्ठा पनि यिनको ध्वन्यात्मक अभिव्यक्ति हो भन्ने कुरा बुझ्नलायक छ ।

समयको गति सधैं एकनास रहँदैन । प्रकृतिको नियम अकाट्य छ । समय भनौँ काललाई कसैले पनि जित्न या रोक्न सक्दैन । त्यसको विपरीत कालले सबैलाई जितेको छ र वशमा राखेको छ ।

सर्वे सन्तो महान्तश्च विद्वांसो धनिनोऽपि च ।

ऋषयो ज्ञानिनश्चैव राजानः कवयोऽपि च ॥

कालेनैव समायान्ति कालेनैव प्रकुर्वते ।

क्षीयन्तेऽपि च कालेन कालः सर्वोपरि स्थितः ॥

वर्ष, अयन, ऋतु, महिना, पक्ष, हप्ता, दिन, घण्टा, क्षण, निमेष इत्यादि सबै कालका अवयव हुन् । आखिर रुग्ण अवस्था हुँदाहुँदै ८० वर्ष पाँच महिनाको आयु पूरागरी पिताज्यूको २०५८ साल असोज २ गते मङ्गलबारको दिन देहावसान भयो । समय भनौँ या कालले उहाँलाई लम्यो, छोडेन । हामी सबै शोक निमग्न भयौँ । उहाँको और्ध्वदेहिक कर्म सबै पूरा गरियो परन्तु अभै पनि उहाँको अभावले हामीहरूलाई अभिभावक विहीन बनाएको छ ।

अब मैले यहाँ बताउनु पर्ने थप कुरा के छन् भने—हाम्रा पिताज्यू यस धराधाममा अवतीर्ण हुनुभएको अहिले शय वर्ष पुग्दैछ । उहाँको शताब्दीमा लुम्बिनी प्रदेशको कपिलवस्तु जिल्लाको उत्तरी भागमा बनेको कपिल धाम जो एक प्रकारले साहित्यिक तीर्थ स्थल बन्दैछ, त्यहाँ पिताज्यूको शिलामूर्ति (शालिक) बनाएर राख्नुपर्छ भन्नेकुरा मेरो मनमा रहेकै थियो । मैले यो कुरा आफ्ना भाइहरूलाई बताएको पनि थिएँ । यही कुरा मलाई प्रा.डा. विष्णुराज आत्रेयज्यूले पिताज्यूको शालिक कपिलधाममा नै राख्नुपर्छ । त्यसको तयारी गर्नुहोस् भन्दै यसविषयमा उत्साहित गराउनुभयो र आफूले पनि सहयोग गर्ने कुरामा वचनबद्ध हुनुभयो । तदनुसार त्यहाँ पिताज्यूको शिलामूर्ति

स्थापना गर्नका लागि जो चाहिने पूर्वाधार पनि मिलाइदिनुभयो । यता मलाई शिलामूर्ति तयार गर्न लगाउनुभयो । मैले उहाँले भने अनुसार पिताज्यूको शिलामूर्ति बनाउन लगाएँ । उहाँ आफूभने बिरामी पर्नुभयो । धेरै उपचार गर्दा पनि रोग निको भएन । रोग असाध्य भएको हुँदा यसैवर्ष साउन २ गते उहाँ परलोक हुनुभयो । त्यसले गर्दा मलाई ज्यादै दुःख लाग्यो । समयको गति यस्तै रहेछ । **कालो हि दुरतिक्रमः** काललाई कसैले पनि टार्न सक्दैन ।

यता विश्वव्यापी कोरोना रोगको लहरले गर्दा कपिल धाममा पठाइसकेको मूर्तिस्थापना कार्यमा ढिलाइ भइहेको छ । यस बीचमा मैले पिताज्यूको शतवार्षिकी भित्रै एउटा स्मारिका पनि प्रकाशन गर्ने इच्छा भएको बताएँ । उहाँ अति नै खुशी हुनुभएको थियो । मैले त्यसका लागि विभिन्न विद्वान्, साथी, भाइहरू तथा आफन्त र इष्ट मित्रहरूलाई लेखन अनुरोध पनि गरिरहेकोमा सबै सामग्री आइपुग्न ढीलो भएकाले गर्दा स्मारिका तयार हुनपनि समय लाग्यो । अहिले पिताज्यूका समकालिक एवं परिचित विद्वान्हरू दुर्लभजस्तै भइसक्नु भएको हुँदा यसमा संस्मरण लेखिदिने मानिस अलि कम्ति नै हुनुहुन्छ ।

पिताज्यूको **साहित्यिक योगदानका विषयमा** शोधकर्तृ सीता रिजालबाट स्नातकोत्तर परीक्षाका निमित्त एक शोधपत्र २०६५ सालमा तयार गरी प्रस्तुत गरिएको थियो भने उहाँको **जगदीश्वरकावैभवमहाकाव्यस्य साहित्यिकमनुशीलनम्** भन्ने विषयमा अनुसन्धाता महानन्द तिमिल्सिनाज्यूबाट विद्यावारिधिहेतु शोधप्रबन्ध तयार गरी २०७३ मा बुझाइयो । एतदर्थ उहाँहरू दुवैजना शोधार्थी विशेष धन्यवादका पात्र हुनुहुन्छ । उहाँहरूका शोधप्रबन्धबाट पनि महत्त्वपूर्ण लेखहरू यहाँ उद्धृत गरिएका छन् ।

जो जति विद्वान्, कृति समीक्षक, जीवनी तथा व्यक्तित्व लेखक एवं संस्मरणहरूका लेखकले यहाँ जे जस्ता साना या ठूला भनीँ अथवा छोटो या लामा लेख रचनाहरू लेखेर दिनु भएको छ, त्यसका लागि म उहाँहरू सबै प्रति अत्यन्त अनुगृहीत भएको छु । सबैजनाप्रति एकमुष्ट आभार प्रकट गर्दछु । एकैजना वा दुईजनाबाट मात्रै पिताज्यूको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वका सबै पक्ष खुल्न सक्दैनन् । धेरैले धेरै कुरा लेख्दा केही न केही खुल्दै आउने हुँदा भरसक धेरै जना लेखक एवं समीक्षक हुनुपर्ने थियो । त्यो आफूले कल्पना गरेजस्तो हुनसकेन कि भन्ने मेरो धारणा छ । यो वर्ष कोरोना फैलिएको कारण पनि अलि धेरै सम्पर्क बढाउन सकिएन । प्रकृतिले यो स्मारिकालाई जेजस्तो बनाउन सक्यो, त्यसैमा हामी सबै सन्तुष्ट हुनुपर्ने भएको छ ।

सबैका रचनाहरू पढ्दा केही कुराहरू त आएका पनि छन् । केही पूर्व प्रकाशित रचनाहरूलाई पनि यहाँ साभार उद्धृत गरिएको छ । उहाँहरूले आ–आफ्नो दृष्टि अनुसार लेख्नुभएको छ । त्यसका लागि मैले एकमुष्ट सबैलाई यथा योग्य धन्यवाद एवं साधुवाद

अर्पण गर्दछु । साथै पिताज्यूको जेठो छोरो भएको हैसियतले उहाँहरू सबैलाई शम-
दमादि षट्सम्पत्ति प्राप्त होस् र सरस्वती माताको शुभाशीष मिलोस् भन्ने शुभकामना
प्रदान गर्दछु ।

किरण पुस्तकालयले पिताजीको शताब्दीका अवसरमा हाम्रो पुरुषार्थको स्मृति-
विशेषाङ्क प्रकाशन गर्ने निर्णय गरेकोमा म सञ्चालक समितिका सम्पूर्ण पदाधिकारीहरू
तथा हाम्रो पुरुषार्थका सम्पादक, सहसम्पादक एवं सहायक सम्पादकहरूप्रति आभार
प्रकट गर्दछु र उहाँहरूलाई विशेष धन्यवाद समर्पण गर्दछु ।

मैले पनि पिताज्यू दिवंगत भएपछिका समय समयमा उहाँको स्मृतिमा केही
कविताहरू एवं जीवनीसमेत लेखेको छु । तिनमा धेरैजसो कविताहरू त काव्यमालिका
पुस्तकमा प्रकाशित पनि भइसकेका छन् । पिताज्यूका कविताका अगाडि मेरा कविताहरू
बालकको तोते बोलीजस्तै छन् भन्ने मलाई लागेको छ ।

मेरा विचारमा हाम्रा पिताज्यू असाधारण बहुमुखी प्रतिभाशाली, धीर गम्भीर
विचारशील, उत्तम साहित्यिक भाव गम्भीर एवं दार्शनिक कविताहरू लेख्न सक्ने मनीषी
हुनुहुन्थ्यो । अहिले उहाँको अभावले हामीमात्र नभई हाम्रो गाउँ समाज नै अभिभावक विहीन
भएको अवस्था छ । उहाँसँग पढेका विद्यार्थीहरू पनि गुरुको स्वभाव र विद्वत्तासँग तुलनीय
व्यक्ति अहिले यहाँ कोही छैन भन्ने गर्छन् । मैले विभिन्न समयमा लेखेका पिताज्यूको
परिचयका साथै गुरुत्व, महत्त्व एवं वैशिष्ट्य बोधक विभिन्न कविताहरू यहाँ हुँदाहुँदै पनि
उहाँका विषयमा कलम चलाउँदै गर्दा केही शब्दहरू मेरा कानमा आएर गुञ्जिईरहेका छन् ।
त्यसैले म यहाँ ती शब्दहरूको पनि यथोचित कदर आदर गर्न खोज्दै छु ।

भीमकान्तस्वभावः

कविर्मनीषी मितवाङ् मुमुक्षू

रागैरपेतः समदृङ् महात्मा ।

पुराणविच्छौचपरस्तिक्ष्ण-

रध्यात्मविद्याव्यसनी गुणज्ञः ॥१॥

सदा गृहस्थोऽपि परोपकारी

पुत्रादियुक्तोऽपि च लोभहीनः ।

श्रीकृष्णभक्तोऽस्ति स सौम्यरूपः

साहित्यवेदान्तविचारशीलः ॥२॥

दुरन्तविद्यावलिमण्डिताय
स्वकीयधर्माचरणव्रताय ।
सदैव विद्यार्थिजनप्रियाय
श्रीभीमकान्ताय नमो नमस्ते ॥३॥

आसीत् समेषां नयनेऽपि कान्तो
नाम्नाऽपि कान्तो बुध भीमकान्तः ।
शास्त्राऽपराधे सति भीमरूपः
शास्त्रानुकूलाऽऽचरणेऽतिकान्तः ॥४॥

अस्मत्तातं सद्गुरुं भीमकान्तं
भूयो भूयोऽहं नमस्यामि नित्यम् ।
योऽसौ सिद्धः सत्कविः सर्वमान्यः
पूज्यश्चाऽसीत् काव्यलोकाः प्रमाणम् ॥५॥

प्रेष्ठो भवान् गुणगणैस्त्रिदिवं गतोऽपि
वर्षे शताब्दविगते प्रतिमाशिलायाम् ।
माला मनोज्ञपदपद्मसुगुन्फितैषा
श्रद्धार्पिता चरणयोर्भवदीयपुत्रैः ॥६॥

यज्जीवनं पठनपाठनतो व्यतीतम्
विद्याविकासपरिलक्षितचित्तवृत्तिम् ।
छात्रान् सुताननुदिनं ह्युपदेशशीलम्
वन्दे महामनुज ! ते चरणारविन्दम् ॥७॥

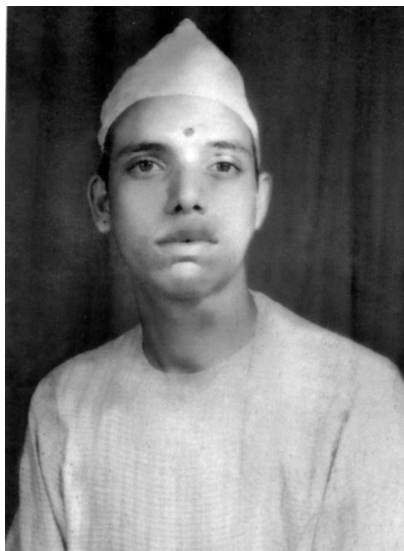
देवीप्रसादतनयो बुधभीमकान्त-
स्तस्याऽऽत्मजेन कवितारुचिमानसेन ।
नित्यं बुधैरभिहितेन जनेन लक्ष्मी-
कान्तेन मुग्धमनसा लिखितो विचारः ॥८॥

विद्वत्ताको लागि निजी संलग्नता र गहन अध्ययन हुनुपर्छ

✍ पं. शेखरनाथ पन्थी

(गुल्मी जिल्लाको धुरकोट वाग्ला बडाचौर निवासी पं. शेखरनाथ पन्थी गुल्मीबाट बसाइ-सराइ गरी कपिलवस्तु जिल्लाको तौलिहवा नगरपालिकामा बसोबास गर्नुभएको थियो । उहाँ वाग्ला अजिमिरको भगवती विद्यालयमा र सुरुवा भएपछि तौलिहवा स्थित संस्कृत माध्यमिक विद्यालयमा समेत गरी लामो समयसम्म अध्यापन कार्य गर्नुभयो । पं. शेखरनाथ पन्थीले नेपालीमा 'श्रीमद्भागवतचन्द्रिका' नामको श्रीमद्भागवतकथासार तयार गरी २०५६ सालमा प्रकाशन पनि गर्नुभएको छ । जो भागवतका कथा बुझ्नका लागि अत्यन्त

उपयोगी छ । उहाँको भाषा एवं शैली अत्यन्त सरल तथा रोचक छ । हाल उहाँको भागवतचन्द्रिका रत्नपुस्तक भण्डारबाट प्रकाशित भएको छ ।

स्वर्गीय कवि पं. भीमकान्त पन्थीका बारेमा विस्तृत जानकारी पाउने उद्देश्यले उहाँका कान्छा भाइ पं. शेखरनाथ पन्थीसँग हाम्रा काठमाडौँ प्रतिनिधि श्रीसूर्यकान्त पन्थीद्वारा हाम्रो पुरुषार्थका लागि केही वर्षपहिले नै लिइएको अन्तर्वार्ता – सम्पादक)

प्रश्न १ : पं. शेखरनाथज्यू ! हजुरका दाजु पं. भीमकान्त पन्थीज्यूको प्रारम्भिक अध्ययन कहाँ कसरी भएको थियो ? भन्ने संस्मरणात्मक जानकारी दिन सक्नुहोला कि ?

उत्तर १ : काठमाडौँमा अध्ययन

१. काठमाडौँमा अध्ययन

हामी बसेको सानो गाउँको नाम 'बडाचौर' हो । हाम्रा पिता पं. देवीप्रसाद पन्थीलाई 'बडाचौर पण्डित' भन्दथे । त्यो समयमा त्यस मण्डलका अग्रगण्य पण्डित हाम्रा पिताजी नै हुनुहुन्थ्यो ।

दाजी भीमकान्त पन्थी काठमाडौँ, रानीपोखरी संस्कृत पाठशालामा प्रथम परीक्षा तीनवर्ष पढेर मध्यमा पहिलो वर्ष पढ्न शुरू गर्दा पिताजी पं. देवीप्रसाद पन्थीज्यू आफ्नो उमेर ७८ वर्ष भएको र पुराणहरू वाचन गर्न आफूलाई उमेरले गर्दा असमर्थ ठानेर आफैँ काठमाडौँ गई दाजी भीमकान्त पन्थीलाई घरमा लिई आउनु भएको कुरा मैले थाहा पाउँछु । त्यसपटक जनतन छाडिदिनु भएर मध्यमा पढ्नको लागि जानुभयो ।

त्यस समयमा रानीपोखरी संस्कृत प्रधानपाठशालाको नियमअनुसार मध्यसिद्धान्तकौमुदी चारवर्ष पढाएर समाप्त गराइन्थ्यो । साथसाथै काव्यकोशहरू पनि पढाइन्थ्यो । खण्ड-खण्डका रूपमा प्रतिवर्ष परीक्षा लिइन्थ्यो । चौथो वर्षमा अधिल्ला-अधिल्ला वर्षमा भएका परीक्षाहरूका पनि लब्धाङ्क समावेश गराइन्थ्यो । लब्धाङ्कको आधारमा उत्तीर्ण भएका विद्यार्थीहरूलाई तीन श्रेणीमा विभाजन गरिन्थ्यो । प्रथम श्रेणीमा उत्तीर्ण भएकाहरूलाई न्यायमध्यमातर्फ, द्वितीय श्रेणीमा उत्तीर्ण भएकाहरूलाई व्याकरण मध्यमातर्फ र तृतीय श्रेणीका विद्यार्थीहरूलाई साहित्य मध्यमातर्फ प्रवेश गराइन्थ्यो ।

रानीपोखरी संस्कृतप्रधानपाठशालाका त्यस समयका विद्यार्थीहरूमा व्युत्पन्न मानिनुभएका भीमकान्त पन्थीलाई गुरुजनहरूले न्यायमध्यमातिर प्रवेश गराउनुभएछ । न्यायमध्यमा परीक्षामा निर्धारित न्यायसिद्धान्तमुक्तावली प्रत्यक्षखण्ड तथा उसका सहायक अनिवार्य विषयहरू पढी प्रथमखण्डको परीक्षा समाप्त गरी घर आउनु भएपछि पिताजीले पठाउनु भएन । पछि उहाँका साथीहरूले 'मध्यमा प्रथमखण्डमा प्रथम श्रेणीमा उत्तीर्ण हुनुभएको छ, अब द्वितीयखण्डको पढाइ आरम्भ हुँदैछ चाँडै आउनुस्' भनी चिठी लेखेका थिए तर पिताजीको आज्ञा उल्लङ्घन गरी दाजी काठमाडौँ जान सक्नुभएन ।

दाजी भीमकान्त पन्थीले ताल्कालिक प्रथमापरीक्षा र मध्यमा प्रथम खण्ड गरी चारैवर्ष प्रथम श्रेणीमा प्रथम भई उत्तीर्ण भएका प्रमाणपत्रहरू घरमा लैजानु भएको थियो । त्यहाँ भेट गर्न आएका ग्रामीण पण्डितहरूलाई देखाउँदा मलाई पनि याद भएको थियो ।

२. खिदिममा अध्ययन

दाजी भीमकान्तको अध्ययन गर्ने प्रबल अभिलाषा हुनाले एकवर्ष पछि घरमा कसैलाई थाहै नदिई हरिहर संस्कृतपाठशाला, खिदिम जानुभएछ । खिदिम भन्ने ठाउँ अहिले अर्घाखाँची जिल्लामा पर्दछ । त्यहाँ हरिहर गौतम नाम भएका धनाढ्य ब्राह्मणले आफ्नो खर्चमा एक संस्कृत पाठशाला राखेका थिए । पं. दधिराम मरासिनी हेडगुरु हुनुहुन्थ्यो । त्यहाँ मध्यकौमुदी र सिद्धान्तकौमुदीको राम्रो पढाइ हुन्थ्यो । सिद्धान्तकौमुदी पढाउने कास्कीपोखराका नव्यव्याकरणाचार्य टङ्कनाथ पराजुली नाम भएका सुयोग्य पण्डित हुनाले दाइ, सल्यान, प्युठान, पाल्पा, बाग्लुङ, स्याङ्जा, कास्की इत्यादि जिल्लाबाट ब्राह्मण कुमारहरू पढ्न आउँथे । त्यहाँ आएर पढ्ने विद्यार्थीहरूका लागि छात्रावास र भोजनालयसमेतको व्यवस्था हरिहरले नै गरिदिएका थिए ।

त्यहाँ गएपछि दाजी भीमकान्तले सिद्धान्तकौमुदी प्रारम्भदेखि नै प्रथम खण्डको पाठ पनि सुन्ने, अदादिदेखि द्वितीयखण्डको पाठ पनि सुन्ने र दुवै खण्डका विद्यार्थी साथीहरूलाई पाठ लगाइदिने काम गर्नुभएछ । त्यो देखेपछि त्यहाँका गुरुवर्गमा ठूलो प्रभाव परेछ । अरू विद्यार्थीले चारवर्षमा अध्ययन गर्ने सिद्धान्तकौमुदी भीमकान्तले दुई वर्षमा नै समाप्त गर्ने भए । दुई वर्षमा नै व्याकरणमध्यमा दिनेभए भनी गुरुहरू ज्यादै प्रसन्न हुनुभएछ ।

त्यसरी पढ्दापढ्दै ज्वरो आएछ, बिरामी हुनुभएछ । गुरुहरूले दुईजना विद्यार्थीलाई भीमकान्तका घर गई उनी बिरामी भएको खबर गर भनी पठाउनु भएछ । पिताजीले ल्याउन भनी मानिस पठाउनु भयो, डोकामा बोकेर घर ल्याए । ६/७ महिनासम्म बिरामी नै रहनुभयो, पढाइ नोक्सान भयो । पछि सञ्चो भएपछि फेरि खिदिम जानुभयो । सजिलो विषय साहित्य लिएर एकै वर्षमा सम्पूर्णमध्यमा परीक्षा दिनुभयो र प्रथमश्रेणीमा उत्तीर्ण हुनुभयो । त्यस समयमा खिदिम पाठशालामा पढ्ने विद्यार्थीहरू परीक्षाको आवेदनपत्र भर्न वाराणसी जानुपर्दथ्यो, आवेदनपत्र भरेपछि वाराणसीमा नै बसी परीक्षा दिएर मात्र घर आउँथे । सबै प्रबन्ध हरिहरबाट नै मिलाइएको हुन्थ्यो ।

उत्तर २. पं. भीमकान्तपन्थी पढेर घरमा आएपछि उहाँले के काम गर्नभयो ?

उत्तर २.१ : घरमै अध्यापन

दाजी भीमकान्त मध्यमा दिएर घर आउँदासम्म मैले घरमा पिताजीबाट चण्डी-रुद्री पढिसकेको थिएँ । दाजी मध्यमा दिएर आएपछि मलाई लघुसिद्धान्तकौमुदीको 'नत्वा सरस्वती देवी' आरम्भ गरिदिनु भएको हो ।

त्यसबेला 'बडाचौरै' पण्डितजूका छोरा भीमकान्त पण्डित भएर आए, अब हाम्रा छोराहरूलाई पनि त्यहीँ पढ्न पठाऊँ' भनी ३०-३५ कोस टाढासम्मका बूढापाकाहरूले आफ्ना छोराहरूलाई पढाउन हाम्रा घरमा पठाए । आज-आज, भोलि-भोलि गर्दागर्दै २४-२५ जना जति परदेशी विद्यार्थीहरू कोश, कौमुदी, काव्य पढ्न जम्मा भए ।

संयोगवश हाम्रो गाउँमा बसेको 'टलके फुल्लेल' भन्ने मानिसले आफ्नो घरबारी बेचेर अन्तै बसाइ सरेँ भएछ, त्यसको घरबारी सबै पिताजीले किन्नुभएको रहेछ । त्यस घरबारीलाई 'फुल्लेलबारी' भनिन्थ्यो । त्यही फुल्लेलबाट किनेको दुईतले घरमा परदेशी विद्यार्थीहरू बस्दथे, आफ्ना घरबाट ल्याएको खर्च पकाई खान्थे । तिनीहरूबाहेक आफ्ना घरबाट खाना खाएर दिनभर पढ्न आउने र बेलुका आफ्नै घरमा बस्न जाने ओल्ला-पल्ला गाउँका विद्यार्थीहरू पनि पढ्न आउँथे । एकप्रकारको घरेलु पाठशाला जस्तै थियो – हाम्रो गाउँ ।

दाजी भीमकान्तले 'उपल्लो पाठ पढ्ने विद्यार्थीले आफ्नो पाठभन्दा तल्लो पाठ पढ्ने विद्यार्थीलाई पाठ लगाइदिनुपर्ने' नियम लगाइदिनुभएको थियो । त्यसकारण सबैले

आफूभन्दा तल्लो पाठ पढ्ने साथीलाई सिकाउनुपर्दथ्यो ।

हाम्रा छिमेकी ओल्ला-पल्ला गाउँका पण्डितहरू र बूढापाकाहरू पनि दाजीसँग धर्मशास्त्रसम्बन्धी कुराहरू र ज्योतिषसम्बन्धी प्रश्नहरू लिएर सोध्न आइरहन्थे । पुराणवाचन शैली ज्यादै राम्रो हुनाले सप्ताहआदि यज्ञयागादिमा पनि हिँडिरहनुपर्दथ्यो । पुराणवाचनमात्र नभएर लक्षहोम, कोटिहोम, धान्याचल, गायत्रीपुरश्चरणजस्ता यज्ञहरूमा समेत विशेष गरी दाजीकै प्रधानाचार्यत्व हुन्थ्यो ।

उत्तर २.२ लुङ्मा अध्यापन

२००६ सालमा प्युठान जिल्लाको लुङ् गाउँमा पण्डित शशिधर रिजालजी आएर— ‘हाम्रो लुङ् गाउँमा हजुर गएर मेरा छोरा-नातिहरू र गाउँका अन्य कुमारहरूलाई पनि अध्यापन गरिदिनुहोस्, वैतनिकरूपमा हामीले सकेसम्मका सबै सुविधा उपलब्ध गराउनेछौं’ भनी प्रबल आग्रह गर्नुभएको हुनाले विद्यार्थी पढाउन भनेर दाजी लुङ् जानुभयो । दाजीसँग पढ्ने विद्यार्थी भएकाले म पनि साथसाथै लुङ् गएको हुँ । बडाचौरमा पढ्ने गरेका अन्य विद्यार्थीहरू आ-आफ्ना घर या अन्यत्र पाठशालातिर पढ्न गए भने कोही त दाजी भएकै ठाउँमा गएर पढ्ने भनी लुङ्सम्म पुगेका हुन् ।

लुङ् गाउँमा पनि दाजीसँग पढ्नका लागि विद्यार्थीहरू निकै जम्मा हुन्थे । त्यहाँ पनि पुराणहरू वाचन गर्न दाजीलाई शुभ महिना कुनै खाली हुँदैनथ्यो । यता विद्यार्थीहरूको पढाइ पनि चलिरहेकै थियो ।

प्रश्न ३. उहाँले अध्यापन गर्नुका अतिरिक्त केही लेखन कार्य पनि गर्नुहुन्थ्यो कि ?

उत्तर ३.

लुङ् भन्ने गाउँ वरिपरि अनकन्टार भीर भएको, दाउराको लागि विहान ठूलो ओरालो भरेर दिनभर दाउरा काटेपछि बेलुका उही लामो उकालो चढेर आउनु पर्ने, त्यस्तै पानीका लागि पनि धेरै टाढा लेकको फेदीसम्म जानुपर्ने, पानीको प्राकृतिक धारो ज्यादै सानो हुनाले पानी भर्नुपर्दा गाग्रीलाई लाइनमा राखी घन्टौं पखनुपर्दथ्यो । गाउँमा दुञ्जाले छाएका घरहरू भएपनि त्यहाँका नारी जातिले ज्यादै दुःख पाएको र लोम्ने मानिसहरूले बेकामका गफ गरेर दिन बिताएको देखी दाजी भीमकान्तले एउटा श्लोकरचना गर्नुभएछ, मलाई त्यो देखाउनुभएको हो । त्यो समयमा मैले लघुसिद्धान्तकौमुदी समाप्त गरी मध्यकौमुदीको तद्धितमा पढ्दै थिएँ । साथै अमरकोश, पञ्चतन्त्र एवं रघुवंशको ११ सर्गसम्म पढिसकेको थिएँ । त्यसबेला दाजीले मलाई देखाउनुभएको श्लोक यही हो —

प्युठानेति प्रथितविषये लुङ्गिति ख्यातनामा

ग्रामोऽस्त्येको यमभिपरितो दीर्घकान्तरदुर्गम् ।

यस्मिन् पानीयमपि सुलभं नास्ति मर्त्ये मृषोक्ति-

स्तस्मिन् गेहान्युपलपटलान्यर्थ एकोऽभिमानः ॥

उक्त श्लोकको भाव मैले बुझेँ, दाजीले 'तिमीलाई अर्थ लाग्यो ?' भन्दा 'लाग्यो' भनेँ । 'लौ मलाई अन्वयसाथ अर्थ गरेर सुनाऊ' भन्नुभयो, मैले अन्वयसाथ अर्थ लगाएर दाजीलाई सुनाएँ, दाजीले मलाई धन्यवाद भन्नुभएको हो ।

(उपर्युक्त श्लोकको अर्थ यस्तो छ – प्युठान भन्ने प्रसिद्ध जिल्लामा 'लुङ्' नाम भएको एउटा गाउँ छ, जसको चारैतिर अप्ठेरो भिरैभिर छ, त्यो गाउँमा पानी पनि सुलभ छैन, मानिसहरूले नभएको धाक लगाउँछन्, घरका छानामा ढुङ्गा लगाएका छन्, धन कसैसँग छैन केवल अभिमान मात्र छ ।)

त्यही लुङ् गाउँमा बसेको बेला एक अर्को कविता रचना गर्नुभएछ र मलाई देखाउनुभयो । त्यो श्लोक यही हो –

आरभ्याऽऽधारमूलादुपरिगतमुपभ्रन्तरं चक्रचक्रं

पद्मिन्येका सहस्रच्छदकुसुमवती शोभतेऽधोमुखी च ।

विभ्राद् सच्चित् स्वरूपोऽमृतरस इव यदेहेनात्मनात्मा

सूच्यग्रे कूपषट्कं तदुपरि नगरी तत्र गङ्गाप्रवाहः ॥

'मलाई यस श्लोकको अर्थ लागेन' दाजीसँग भनेँ उहाँले 'अलि धेरै पढेपछि लाग्ला' भन्नुभयो । पछि मैले शास्त्रीपरीक्षा उत्तीर्ण गरेर पनि त्यस श्लोकको अर्थ लगाउन सकिनँ । उक्त श्लोक रचना गर्दा दाजीले मध्यमापरीक्षा मात्र उत्तीर्ण गर्नुभएको थियो । पछि दाजीबाटै गुरुमुखी गरेर मैले यसको अर्थ जानेको हुँ । मलाई मात्र हैन, व्याकरण विषयमा आचार्य परीक्षा उत्तीर्ण गरी दशौँ वर्ष प्राध्यापन गरेका विद्वान्हरूले पनि उक्त श्लोकको अर्थ खुलाउन नसक्नुभएको थाहा पाएको छु ।

संस्कृतभाषाका हरेक विषयमा उहाँको निरन्तर अभ्यास थियो । सर्वतोमुखी प्रतिभा हुनाले वेदान्त उपनिषद्हरूमा विशेष चाख लिनुहुन्थ्यो । त्यसैले होला – 'ईशोपनिषदर्थः, वज्रसूच्युपनिषत्संक्षेपः, गीतासारः, विधिसंक्षेपः, चित्तचेतना' जस्ता कविताहरू लेखेर विद्वद्‌वर्गमा आफ्नो विद्वत्ताको परिचय दिनुभएको छ । उहाँलाई 'वेदान्तपञ्चदशी' कण्ठस्थै थियो । 'लीलावती' जस्तो कठिन ग्रन्थ विनागुरु स्वयं अध्ययन गर्नुभएको थियो र 'यसमा म कतै रोकिन्न' भन्नुहुन्थ्यो । श्रीमद्भागवतमा त उहाँ अभ्यस्त हुनुहुन्थ्यो । 'विद्यावतां भागवते परीक्षा' यस उक्तिअनुसार भागवतमा उहाँले नबुझेको ठाउँ कतै थिएन ।

'अबन्ध्यं दिवसं कुर्यात्' अर्थात् कुनै न कुनै पुस्तक अध्ययन नगरी दिन बिताउन हुँदैन' भन्ने उहाँको मान्यता थियो र सोही बमोजिम गर्नुहुन्थ्यो पनि । उहाँले ज्योतिष र धर्मशास्त्रका धेरै पुस्तकहरू स्वयं अध्ययन गर्नुहुन्थ्यो । उहाँमा विद्याव्यसन ज्यादा थियो । अन्य चुरोट, बीडी, तमाखु, सुती, चिया, ल्वाङ्ग इत्यादि कुनै पनि चीजको नसा थिएन ।

लुङ् गाउँमा बसेकै समयमा 'शालग्रामशिलाष्टकम्' भन्ने स्तोत्र रचना गर्नुभएको

हो र त्यहाँका प्रसिद्ध पण्डित शशिधर रिजाललाई अर्थ सहित सुनाउनु भएको हो ।
जसको पहिलो श्लोक यही हो –

शालग्रामः सुवृत्तः कलिमलदहनः स्निग्धवर्णः सचक्रो

यस्मिन् देशे गृहे वा निवसति सततं सर्वतीर्थाश्रयं तत् ।

भक्त्या पूज्येत येन प्रतिदिवसमसौ किं न तीर्थाश्रयः स्यात्

किन्त्वेतस्मिन्निवासात् परमधिपुरुषे जङ्गमत्वं विशेषः ॥

इत्यादि आठ पद्यहरू छन् जो २०३२ सालतिर वाल्मीकि विद्यापीठबाट निस्कने 'हैमवती' नामको पत्रिकामा प्रकाशित छन् । यी पद्यहरू देख्न पाउँदा पाल्पा तानसेनका पं. माधवप्रसाद देवकोटा र पं. पद्मनाभ नेपाल विद्वद्व्यले 'अत्यन्त परिमार्जित र सुन्दर एवं भक्तिबाहुल्य' भनी मुक्तकण्ठले प्रशंसा गर्नुभएको थियो ।

प्युठानको 'लुङ' गाउँमा एकवर्ष वसेपछि अरू दाजीहरू सबै परदेश जानुभएको हुनाले वृद्ध भएका पितामाताको सेवा गर्नुपर्ने हुँदा घर आइयो । घरमा आएपछि पनि फेरि विद्यार्थीहरू आएर पढ्न थाले । यसरी हामी घर आएको सात महिनापछि पिताजी दिवङ्गत हुनभयो । त्यसबेला पिताजीको उमेर अठासी वर्षको थियो ।

पिताजीको आशौच भएकाले मलाई एकवर्षसम्म घर छाडी परदेश जान मिलेन । दाजी पं. भीमकान्तलाई पनि सप्ताह-पुराण आदि यज्ञ यागादिमा जान मिलेन । त्यसैले पढ्ने विद्यार्थीहरूको समाज पहिले जस्तै जुट्यो । मैले पनि घरैमा दाजीसँग साहित्य सम्पूर्णमध्यमाका पुस्तकहरू चन्द्रालोक, दशकुमारचरित, किरातार्जुनीय, शिशुपालवध आदि पढेको हुँ ।

त्यस समयमा नेपालमा कुनै पनि विश्वविद्यालय थिएन । वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालय (पछि-सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय) को पढाइ काठमाडौँस्थित नेपाल राजकीय संस्कृत महाविद्यालयमा हुन्थ्यो । त्यस्तै अङ्ग्रेजीतर्फ पटना विश्वविद्यालयअन्तर्गत बी.ए. सम्मको पढाइ त्रिचन्द्र कलेजमा हुन्थ्यो । वाराणसीको संस्कृत पढाइमा सन् १९५४ सम्म मात्र सम्पूर्णमध्यमा दिन पाइने, सन् १९५५ देखि पूर्वमध्यमा र उत्तर मध्यमा गरी दिनुपर्ने नियम बनेको हुनाले मध्यमा परीक्षाको लागि चारवर्ष लाग्ने हुँदा पिताजी दिवङ्गत भएको एक वर्षपछि दाजी पं. भीमकान्तले मलाई काठमाडौँ पुर्‍याएर दाजी नीलाम्बर पन्थीलाई जिम्मा दिई फर्किनुभयो ।

प्रश्न ४. पं. भीमकान्त पन्थीले आफ्नो योग्यता पनि बढाउनु भयो कि ?

उत्तर ४. पुनः विद्यार्थीका रूपमा पं. भीमकान्त पन्थी

दाजीले घरबाट 'मैले पनि शास्त्रीपरीक्षा दिने विचार गरेको छु, वाराणसी केन्द्र गराई मेरो पनि आवेदनपत्र भरीदिनू' भनी पत्र लेख्नुभएको हुनाले हामीले वाराणसी केन्द्र गराई शास्त्री प्रथमखण्डको आवेदन लगाइदियौँ । दाजी पं. भीमकान्त परीक्षाको

समयभन्दा एक महिना पहिले वाराणसी पुनुभयो । परीक्षा दिएर घर फर्किनुभयो । प्रथम खण्डमा उत्तीर्ण हुनुभयो । पुनः 'द्वितीय खण्डको आवेदनपत्र दाजी भीमकान्तको लागि एकप्रति दिनुहोस्' भनी राजकीय संस्कृत महाविद्यालयका प्रधानाचार्य (उहाँलाई त्यो समयमा प्रिन्सिपल गुरु भनिन्थ्यो) सोमनाथ सिग्देलज्यूसँग भनै । गुरुज्यूले मलाई आवेदनपत्र दिदैँ भन्नुभयो – 'हैन, तिम्रा दाजुले गुरु द्रोणाचार्यको मूर्ति स्थापना गरी एकलव्यले जस्तै अध्ययन गर्छन् कि क्या हो ?' यसरी त्यो वर्ष पनि घरमै बसेर पुस्तकलाई गुरु मान्दै बत्तीलाई साक्षी राखेर पढ्नुभयो र सहजतासाथ द्वितीय खण्डमा पनि उत्तीर्ण हुनुभयो ।

दाजी पं. भीमकान्तले त्यसै गफ गरेर या हाँसखेल गरेर समय बिताउने काम कहिल्यै गर्नुभएन । कुनै न कुनै पुस्तक लिएर त्यसमा अध्ययनरत भइरहनुहुन्थ्यो । कहिलेकाहीँ कवितालेखनमा पनि रुचि राख्नुहुन्थ्यो । उहाँलाई संस्कृत भाषामा कविता रचना गर्न सरल लाग्दथ्यो । 'नेपालीमा कविता रचना गर्न मलाई आउँदैन' पनि भन्नुहुन्थ्यो ।

मेरा राहिला दाजी नीलाम्बर पन्थी र अरू विद्यार्थीहरूलाई शास्त्र वेदान्ताचार्य द्वितीय खण्डमा श्रीहर्ष कविले रचना गरेको 'खण्डनखण्डखाद्य' भन्ने ग्रन्थ पढाउन लाग्दा गुरु सोमनाथ सिग्देलज्यूले हाँस्दै मजाक गर्दै भन्नुभएछ- 'बाबु हो ! कुनै विद्वान्ले आफ्नो पुत्रलाई यो ग्रन्थ (खण्डनखण्डखाद्य) पढाएछन् । पुत्र पनि वेदान्त विषयमा मग्न भएछन् र पत्नीसंसर्गादि विषय छोडेछन् । उनकी दुलहीलाई मनमा ठूलो आघात परेछ । ससुराले वेदान्त विद्या पढाएर मेरा पतिलाई नपुंसक तुल्या गराए भन्ने उनका मनमा परेछ । एक दिनको कुरा हो- त्यसै घरमा पालिएको, त्यस समयमा कामातुर भएको बोकालाई उद्देश्य गरेर आफ्ना ससुरालाई सुनाउँदै बुहारीले भनिन्छन् – 'यस बोकालाई पनि वेदान्त पढाइदिए त नपुंसक जस्तो भएर बस्ने थियो नि ? मलाई कति धेरै दुःख दिएको छ ।'

ससुराले त्यो कुरा सुन्दासाथ बुहारीको बाधा बुझिहाले । अनि छोरालाई भनेछन्- 'पुत्र ! तिमीलाई मैले श्रीहर्षले बनाएको यो खण्डनखण्डखाद्य पढाएँ, उनै श्रीहर्ष कविले रचना गरेको नैषधीयचरित नामको अर्को ग्रन्थ छ, अब तिमीले त्यो ग्रन्थको पनि अध्ययन गर्नुपर्छ' भनी नैषधीयचरित पढ्नमा प्रवृत्त गराएछन् । त्यो ग्रन्थ साहित्यिक महाकाव्य भएकोले त्यसको चतुर्थ सर्ग पढ्दा-पढ्दै पुत्र चाँहि पत्नी संसर्गमा लागेका हुन् अरे । बाबु हो ! तिमीहरूलाई पनि यो ग्रन्थ पढ्दा त्यस्तै अवस्था नआओस्, भनी हाँसो गर्नुभएछ ।

दाजी नीलाम्बर पन्थीज्यू तथा उहाँका साथीहरूले आपसमा उही सोमनाथ गुरुले गरेको कुरा गर्दै हाँस्दै गर्दा मैले पनि सबै कुरा बुझें । पछि विद्यालय बन्द भएको बेला म घर गएँ । प्रसङ्गवश दाजी पं. भीमकान्त ज्यूसँग उपर्युक्त सोमनाथ गुरुले विद्यार्थीहरूसँग हाँसो गरेको कुरा मैले बताएँ र म एउटा पाकेको मेवा ताछ्न लागें । दाजीले तत्कालै कविता गर्नु भएछ । मैले मेवा काटेर सक्दा-नसक्दै मलाई एउटा कागज दिनुभयो र

भन्नुभयो- 'तिमीले भनेको कुरा मैले यहाँ लेखें, भाव आयो कि कस्तो भयो हेर त ?'
मैले कविता पढें, त्यो कविता यही हो -

‘कश्चिद्वेदान्तविद्यां स्वतनयमनिशं ग्राहयामास बाल्यात्

पुत्रो विद्याप्रभावाद्विषमिव कलयन् स्वां विसस्मार पत्नीम् ।

सा तूद्देश्याजमेकं मदनपरवशं ग्राहयास्यापि विद्या-

मित्येवोचे स्वभर्तुर्जनकमथ स तं काव्यविद्यास्वयौक्षीत् ॥’

यसरी कुनै विषयको कुरा सुन्दासुन्दै तत्कालै कविता रचना गर्नुसक्नु जो कोही मानिसको शक्तिभन्दा बाहिरको कुरा हो । त्यसै दिन दाजीले मलाई एउटा अर्को श्लोक देखाउँदै भन्नुभयो - हेर मैले यो श्लोक प्रथमा परीक्षाको तृतीय खण्ड पढ्दा लेखेको थिएँ -

गेहं च मातपितरौ प्रियां च त्यक्त्वाऽऽगतोऽहं पठनार्थमेव ।

पाठं परित्यज्य विधाय मौर्ख्यं व्यर्थं हि कालं समयाकरोमि ॥

मैले त्यो श्लोक हेर्ने र केही बेरपछि भनेँ-दाजी, समयाकरोमि भएपछि कालं यो शब्द नभए पनि हुन र ? दाजीले भन्नुभयो-ठीक भन्यौ, ‘व्यर्थं हि कालं खलु यापयामि’ यस्तो बनाउनु पर्ला ।

मैले साहित्यमध्यमा परीक्षामा निर्धारित संस्कृत पुस्तकहरू प्रायः दाजीसँगै पढेको थिएँ । पछि हामी छुट्टी भिन्न हुँदा पनि दुवै भाइको आँगन एउटै थियो । त्यसैले म दाजी पं. भीमकान्तज्यूका सम्पर्कमा धेरै रहन पाएँ । आफ्नो शिक्षक पेशा भएकोले मलाई निर्धारित समयमा विद्यालय जानै पर्दथ्यो । धेरैजसो यज्ञहरूमा दुवै साथसाथै पनि रहन्थ्यौँ । उहाँको कार्यव्यवहारबाट धेरै कुरा जानेको भएपनि जति गुण उहाँबाट मैले लिनुपर्दथ्यो त्यति लिन सकिन, त्यो मेरो कमजोरी हो । मलाई शङ्का लागेका कुनै पनि कुराहरूमा दाजीसँग प्रश्न गर्नासाथ समाधान भैहाल्दथे, यस कुराको मलाई प्रत्यक्ष अनुभव छ ।

पछि दाजी कठमाडौँ भएको समयमा उहाँलाई मैले पठाएको पत्रमा लेखेको पनि थिएँ -

‘भवतामनुजो न केवलं ननु शिष्योऽप्यहमस्मि बाल्यतः ।

यदिदं पठितं श्रुतं मया सकलं तद् भवतामनुग्रहः ॥’ इत्यादि पद्यहरू ।

प्रश्न ५. उहाँको प्रतिभा, अध्ययन र विद्वत्ताका वारेमा थप जानकारी पाउन सकिएला ?

उत्तर ५. भीमकान्त पन्थीको प्रतिभा, अध्ययन र विद्वत्ता

दाजी पं. भीमकान्तले गुरुमुखी गरेर मध्यमासम्मका पुस्तकहरू मात्र पढ्नु भएहोला । अरू सबै आफ्नै निरन्तर अभ्यासले धेरै विषयहरूमा विज्ञ हुनुहुन्थ्यो ।

२०११ सालतिरको कुरा हो । दाजी नीलाम्बरज्यू र म काठमाडौँमा बसेर पढ्दै थियौँ । दाजी पं. भीमकान्त शास्त्री अन्तिमखण्डको परीक्षा दिएपछि वाराणसीबाट काठमाडौँ

आउनुभयो। ‘मलाई केही कुरा सोधपुछ गर्नुपरेको छ, सोमनाथ गुरुसँग भेट गराऊ’ भन्नुभयो। त्यो समयमा अहिलेको वाल्मीकि विद्यापीठ राजकीय संस्कृत महाविद्यालयको नामले पुतलीसडकमा थियो। मैले त्यहीँ पढ्दथेँ। म प्रधानाचार्य सोमनाथ सिंदेल बस्ने कोठामा गएर उहाँसँग भनँ – मेरा दाजी पं. भीमकान्त पन्थी, जसलाई हजुरले गुरु द्रोणाचार्यको मूर्ति बनाई अगाडि राखेर एकलव्यले जस्तै आफैँ अभ्यास गर्छन् कि कसो ? भन्नुभएको थियो, उनै दाजु अहिले वाराणसीबाट यहाँ आउनुभएको छ। हजुरसँग भेट्ने र केही प्रश्न सोच्ने इच्छा गर्नुभएको छ। घरमा केहीबेर समय मिल्छ कि ? भनेर मैले भन्दा ‘ठीक छ’, पाँच बजेतिर मेरा घरमा लिएर आऊ’ भन्नुभयो। त्यो समयमा सोमनाथ गुरु ठमेलबाट डिल्लीबजार कालिकास्थाननेर सरिसक्नुभएको थियो।

दाजी पं. भीमकान्त पन्थी र म पाँच बजे गुरुका घरमा पुग्यौँ। गुरुले केही लेख्दै हुनुहुन्थ्यो। हामी गएपछि लेख्न छोडिदिनुभयो र दाजीसँग कुरा गर्न लाग्नुभयो। दाजीले आफूलाई सन्देह भएका धर्मशास्त्रसम्बन्धी प्रश्नहरू लेखेर ल्याउनुभएको रहेछ। गुरुलाई भन्नुभयो – प्रश्नहरू हेरिसकेपछि तिनको उत्तर गुरुले दिनुभएन। उहाँले भन्नुभयो – ‘गाउँघरमा बस्ने पण्डितले एउटा निर्णयसिन्धु अथवा धर्मसिन्धुको पुस्तक राख्नुपर्छ, यी प्रश्नहरूका उत्तर त्यहीँ पाइन्छन्।’

अनि दाजी पं. भीमकान्तले भन्नुभयो – “धर्मसिन्धु छ, निर्णयसिन्धु पनि छ, कालमाधव छ, मनुस्मृति, याज्ञवल्क्यस्मृति, पराशरस्मृति, षडशीति, त्रिशंखलोकी इत्यादि धर्मग्रन्थहरू र मुहूर्तचिन्तामणि को पीयूषधाराटीकासमेत घरमा छन्, ती सबै हेरेको छु र हेर्दै पनि छु। ती ग्रन्थहरूबाट यी प्रश्नहरूको उत्तर मिलेन र गुरुसँग आएको छु। साथै अमुक ग्रन्थमा यस्तो लेखेको छ, अमुकमा यस्तो छ भन्दै धर्मशास्त्रका केही श्लोकहरू र केही दण्डकहरू कण्ठै भन्नुभयो अनि मेल कतै खाँदैन कसको मत ग्राह्य हो, यो निर्णयमा पुग्न सकिएन” भन्नुभयो।

सोमनाथ गुरु दङ्ग पर्नुभयो। ‘मैले त साधारण पण्डित ठानेको थिएँ, तिमी त विद्वान् पो रहेछौ। यी प्रश्नहरू मलाई देऊ, एक हप्तापछि तिम्रा प्रश्नहरूको उत्तर दिनेछु’ गुरुले भन्नुभयो। त्यसपछि एक हप्तासम्म बस्न दाजीलाई फुर्सद थिएन, दाजी घरतिर जानुभयो। एकहप्तापछि म उत्तर लिन गएँ। गुरुले- “तिम्रा दाजुका प्रश्नहरू लेखेको पत्र नै कुनि कता परेछ भेटिएन” भन्नुभयो। उत्तर त्यत्तिकै रहे।

संस्कृत भाषामा तथा संस्कृत भाषामा लेखिएका ग्रन्थहरूमा दाजी पं. भीमकान्तको अगाध श्रद्धाभक्ति थियो। संस्कृत भाषामा पनि काव्य, नाटक, आख्यायिकाहरूमा भन्दा उपनिषद्हरू र तिनका व्याख्यास्वरूप वेदान्त ग्रन्थहरूमा निकै रमाउनुहुन्थ्यो। वेदान्तमात्र नभएर धर्मशास्त्र पनि उहाँले बारम्बार अभ्यास गर्ने अर्को विषय हो। ज्योतिष विषय पनि उहाँले रुचिसाथ हेर्नुहुन्थ्यो। व्याकरण सिद्धान्तकौमुदीको उहाँलाई राम्रो ज्ञान थियो।

कुनै पनि धातुबाट अथवा शब्दबाट प्रत्यय गर्दा कस्तो रूप हुन्छ भन्ने कुरा उहाँ राम्रोसँग जान्नुहुन्थ्यो । त्यसैले होला उहाँका संस्कृत कवितामा शब्दहरू परिमार्जित र उपयुक्त स्थानमा प्रयुक्त छन् । उदाहरणका लागि उहाँले आफ्नो छात्रावस्थादेखिका सतीर्थ मित्रहरू (तेजकेसरी शर्मा आदि) लाई लेख्नुभएका संस्कृत पद्यात्मक पत्रमा प्रयुक्त –

‘पठधातुकणिज् ल्युङन्तता क्व च वा तद्वहिता ल्युङन्तता ।

तव जागृत एव ते न मेऽपरिपूर्णा हृदि सा सनन्तता ॥’

जस्ता कवितालाई अधि सार्न सकिन्छ । त्यसैगरी उहाँको ‘सन्तुष्टिः’ कविताको पाँचौं श्लोकमा प्रयुक्त नामधातु क्रियापदहरू कति राम्रोसँग मिलेका छन्, हेरौं –

‘शत्रुर्मित्रति नाकति स्वविषयो वन्या गुहा गेहीत

लोकः पुत्रति यः परः स्वति तथानात्मीय आत्मीयति ।

सत्सङ्गः शिवलोकति प्रतिगृहं भिक्षापि मिष्टान्ति

सन्तुष्टे हृदि संसृतेर्जलनिधिः सर्वोऽपि वैकुण्ठति ॥’

त्यस्तै ‘सोमभक्तिकुसुमाञ्जलिः’ मा एउटै कविताका चारै पाउमा ‘सोम’ शब्दको प्रयोग गर्नसक्नु, पं. धनञ्जय मरासिनीलाई लेखेको पत्रमा एउटै श्लोकको चारै पाउमा ‘धनञ्जय’ शब्दको प्रयोग गर्नसक्नु र पं. दिव्यदेव ज्ञवालीलाई लेखेको पत्रको एउटै श्लोकको पनि चारै पाउमा ‘दिव्यदेव’ शब्दको प्रयोग गर्नसक्नु उहाँको विद्वता परिचयका साथै कवित्व स्फुरणका पहिचान हुन् । उपर्युक्त चारै पाउमा प्रयुक्त सोम शब्दका, त्यस्तै धनञ्जय शब्दका र दिव्यदेव शब्दका पनि चारै पाउमा भिन्दाभिन्दै चार अर्थ छन् ।

संस्कृत विद्या पढ्न आरम्भ गरेर केही वर्ष पढेपछि अप्ठ्यारो ठानी संस्कृत विद्यालय नै त्याग गरेर अंग्रेजी विद्यालयमा प्रवेश गरी एम्.ए.पी.एच्.डी. सम्म पढेका विद्वान्हरू धेरै पाइन्छन् । पहिले संस्कृत विषय पढ्नलाई नै काठिन्य छ । येन-केन पढिहाल्यो भने पनि प्रमाणपत्र लिएर मात्र मानिस विद्वान् हुँदैन । **विद्वत्ताको लागि निजी संलग्नता र गहन अध्ययन गर्नुपर्दछ** । त्यत्तिले मात्र हुँदैन, उसमा कवित्व स्फुरण हुनुपर्छ र शब्द तथा क्रियापदहरूलाई यथोचित स्थानमा प्रयोग गर्ने क्षमता पनि हुनुपर्छ ।

उपर्युक्त सबै कुराहरू जो कोहीमा पाइँदैनन् । शास्त्रमा भनिएको पनि छ –

‘नरत्वं दुर्लभं लोके विद्या तत्र सुदुर्लभा ।

कवित्वं दुर्लभं तत्र शक्तिस्तत्र सुदुर्लभा ॥’

पढ्दा पाठकहरूलाई आनन्द दिन नसक्ने जस्तो तस्तो केही कविता कोरेर छपाउँदैमा त्यो व्यक्ति कवि हुन सक्दैन । जसका कविता अथवा लेख-रचना पढ्दा पाठकले ‘अहा ! क्या राम्रो, भनेर शिर हल्लाउँछ’ भने मात्र त्यस्ता कविताका रचयितालाई ‘कवि’ भनिन्छ । यो कुरा कवि त्रिविक्रम भट्टले आफ्नो नलचम्पूमा भनेका पनि छन् –

‘किं कवेस्तस्य काव्येन किं काण्डेन धनुष्मतः ।

परस्य हृदये लग्नं न घूर्णयति यच्छिः ॥’

(जसरी आफूले ताकेको ठाउँमा वाण हानेर लक्ष्य भेदन गर्न नसक्ने धनुर्धारीलाई ‘धनुर्धारी’ भन्न सकिँदैन, त्यसैगरी नै जसका कविता पढेर पाठक-जनले ‘अहा ! क्या राम्रो कविता, भन्दैनन्’ त्यस्ता लेखकलाई पनि ‘कवि’ भन्न सकिँदैन ।)

दाजी पं. भीमकान्तसँग सहवास हुँदाहुँदै पनि आफ्नो योग्यताको अभावले अथवा आ-आफ्नो व्यवहार आफूले चलाउनु पर्ने हुँदा समयको पनि अभावले जति गुण मैले लिनुपर्ने थियो त्यो लिन सकिन । छुट्टीभिन्न भएको केही वर्षपछि काठमाडौँ वनकाली स्थित वेदविद्याश्रम सञ्चालनार्थ भिकाइनु भएकाले दाजी काठमाडौँ जानुभयो । म पनि बसाइँ-सराइ गरी तौलिहवा कपिलवस्तुमा आएँ । अब भने हामी दुई भाइको भेट हुन कठिन-कठिन हुँदै गयो ।

प्रश्न ६. पं. भीमकान्त पन्थी पछि वृद्धावस्थामा काठमाडौँ किन आउनुभयो ?

उत्तर : ६. काठमाडौँमा अध्यापन र महाकाव्य लेखन

संवत् २०३२ सालतिर गुठीसंस्थानद्वारा सञ्चालन गरिने भनेर वनकाली काठमाडौँमा स्थापित वेदविद्याश्रममा अध्यापनार्थ तात्कालिक नायव बडागुरुज्यू पं. जूननाथ पण्डितद्वारा भिकाइनु भएको हुँदा दाजी काठमाडौँ जानुभयो । दुई वर्ष जति त्यहाँ बसेर अध्यापन गर्नुभयो ।

वनकाली वेदविद्याश्रमको राम्रो व्यवस्था भएपछि उहाँलाई आफ्नै जन्मस्थलमा बस्ने विचार आएछ । वेदविद्याश्रमबाट अवकाश लिएर घर जानुभयो । वेदविद्याश्रममा उहाँको ठाउँमा पद्मनाभ निरौला नामका पण्डित स्थापित भए ।

यसरी घरमा गएको पाँच छ वर्ष भइसकेपछि २०४० सालमा काठमाडौँबाट सरदार सोमप्रसाद बाँस्कोटाकी कान्छी दुलही तथा उनका भतिजा मोहनप्रसाद बाँस्कोटाले पं. कृष्णप्रसाद रेग्मीज्यूको सल्लाह र सुझावअनुसार पुनः दाजीलाई लिन पत्र पठाए । पत्रअनुसार – ‘स्वर्गीय सोमप्रसादका नाउँमा एक वेदविद्याश्रम स्थापना गर्ने इच्छा छ, सो विद्याश्रम सञ्चालन गर्नका लागि पहिले हजुर सवारी हुन्छ भने मात्र सो विद्याश्रम स्थापना गर्ने, हजुर नआएमा विद्यालय नै स्थापना नगर्ने’ भन्ने यस्तो व्यहोराको पत्र प्राप्त भयो ।

त्यसवेला दाजी पं. भीमकान्त पन्थीले विचार गर्नुभयो – ‘पाश्चात्य संस्कृतिको प्रभावले हाम्रो सनातन धर्म-संस्कृति लोपहुँदै गइरहेको छ, यस अवस्थामा वेदविद्याश्रमको स्थापना गरी पाणिनीयव्याकरण पढाएर विद्यार्थीहरूलाई सनातन धर्मको बोध गराउनु ज्यादै राम्रो कुरा हो । तर उक्त विद्याश्रम म गएमा स्थापना हुने, म नगएमा स्थापना नै नगरिने यस अवस्थामा मैले आफ्नो हितभन्दा सनातन धर्मको हितलाई प्राथमिकता दिनुपर्छ’ भन्ने सम्झी फेरि काठमाडौँ जानुभयो ।

यसरी दाजी काठमाडौँ जानु भएपछि सहर्ष उनीहरूले कुमारीगाल भन्ने ठाउँमा वेदविद्याश्रमको स्थापना गरे । दाजीकै परामर्शअनुसार त्यहाँ विद्यार्थीहरू बस्ने र पढ्ने ठाउँ आदि सबै जो हुनुपर्ने व्यवस्था तयार भयो ।

त्यहाँ बसेर दाजीले बाह्र वर्षसम्म अध्यापन कार्य गर्नुभयो । त्यसको पनि राम्रो व्यवस्था भयो, वेदविद्याश्रम स्थायीरूपमा रहने भयो । पछि २०५३ सालको वैशाख महिनादेखि पं. भीमकान्त पन्थीले आफू वृद्ध अशक्त र केही बिरामी पनि भएको हुँदा त्यहाँबाट अवकाश लिई काठमाडौँ रामहिटीमा आफ्नै छोरा डा. लक्ष्मीकान्त पन्थीले बनाएको घरमा गई छोरा-बुहारीसँग बसी संस्कृत ग्रन्थहरू विशेषरूपमा उपनिषद्हरू हेर्दै मनन गर्दै बस्नुभयो ।

यसरी दाजी पं भीमकान्त पन्थी काठमाडौँ गएपछि पनि आफूले लेखेका सुन्दर कविताहरू मलाई चिठीका साथै पठाइदिनुहुन्थ्यो । उदाहरणका लागि एक-दुई कविता यहाँ प्रस्तुत गर्दछु । ‘वनकाली वेदविद्याश्रमवर्णनम्’ भन्ने कविता चिठीका साथ पठाउनु भएको थियो । मलाई त्यो कविता ज्यादै राम्रो लाग्यो । श्लोकसंख्या नौ मात्र थियो । त्यसको एउटा श्लोक यस्तो छ –

‘वाल्मीकेराश्रमः किं किमुघटजनुषः किं वसिष्ठस्य वात्रे-

वेदव्यासस्य किं वा ननु पुलहमुनेः किं मरीचेः ऋतोर्वा ।

मार्कण्डेयस्य किं वाऽङ्गिरस उत गुरोर्याज्ञवल्क्यस्य वाऽयं

यं दृष्ट्वाऽन्योऽन्यमित्थं पशुपतिभक्ततीर्थपान्था ब्रुवन्ति ॥’

(यो वेदविद्याश्रमलाई देखेर भगवान् पशुपतिनाथको दर्शन गर्न जाने र दर्शन गरेर फर्कने तीर्थयात्रीहरूले एक-आपसमा-‘यो महर्षि वाल्मीकिको आश्रम हो यद्वा अगस्त्य ऋषिको आश्रम हो कि ? अथवा वसिष्ठ ऋषिको या अत्रि ऋषिको नभए वेदव्यासको आश्रम हुनुपर्छ । या त पुलह मुनि, मरीचि, ऋतु, मार्कण्डेय, अङ्गिरा, बृहस्पति, याज्ञवल्क्य यीमध्ये कुनै न कुनै ऋषिको आश्रम होला’ यसो भन्दै हिँड्छन् ।) त्यस्तै पण्डितराज सोमनाथ सिग्दालज्यूको शतवार्षिकी जन्मजयन्ती समारोह मनाउन जम्मा भएको विद्वत्समाजमा सुनाइएको ‘सोमभक्तिकुसुमाञ्जलिः’ नामको कविता पनि मलाई लेखेर पठाइदिनु भएको थियो । त्यसमा पनि श्लोक सङ्ख्या आठ नै थिए । ती सबै कविताहरू अति सुन्दर एवं कण्ठस्थ गरौँ जस्ता थिए । त्यसको पनि पहिलो श्लोक यहाँ प्रस्तुत गर्दछु –

‘सोमः स्वच्छकलाधिभूषितजटाजूटो ललाटेक्षणः

सोमः शम्भुरपि स्वयं प्रतिदिनं येनातिभक्त्याऽर्चितः ।

सोमः संस्कृतकौमुदीसुकलनादुद्बुद्धशिष्याम्बुजः

सोमः सर्वगुणार्णवो विजयते नाम्नः प्रसिद्ध्या गुरुः ॥’

यस्तै प्रकारले आफ्ना अन्य कविताहरू 'ईशोपनिषदर्थः, वज्रसूच्युपनिषत्संक्षेपः, भक्तिगरिमा, चित्तचेतना, विधिसंक्षेप आदि कविताहरू पटक-पटक गरेर दाजीले मलाई पठाइदिनुभयो । मैले खुशीसाथ पढें ।

उक्त सबै कविताहरू विद्वत्तापूर्ण थिए र छन् पनि । यी कविताहरूद्वारा कवि पं. भीमकान्त पन्थी कठिन विषयहरूलाई पनि सरलतापूर्वक अर्थबोध गराउन सफल हुनुभएको छ । त्यसैगरी चिन्तामणिग्रन्थज्ञानम्, ब्रह्मव्योमैकत्वम्, मायाप्रियैकत्वम् शीर्षकका एक-एक श्लोकले पनि उहाँको विशिष्ट प्रतिभालाई झल्काउँछन् । उहाँले रचना गर्नुभएको एउटा फुटकर श्लोक मलाई ज्यादै राम्रो लाग्छ । जो यस्तो छ –

‘भास्वन्मुखा गुरुकुचा शशिखण्डभाला

नूना शनैश्चरपदा कविवाच्यभावा ।

सौम्याकृतिः शिखिकचा तम ईक्षणैका

नारी न मङ्गलगिरा ग्रहसंहतिः स्यात् ॥’

(उज्यालो मुख भएकी, ठूला स्तन भएकी, अर्द्धचन्द्र जस्तो सुन्दर निधार भएकी, बिस्तारै पाइला सार्ने, कविहरूले वर्णन गर्न लायक, सुन्दर अनुहार भएकी, लरक्क कपाल भएकी, काला आँखा भएकी, मीठो बोल्ने यस्ता राम्रा लक्षणहरूले युक्त सुन्दरी पत्नी घरमा भएपछि ग्रहहरूको बाधा आफै हट्ला ।

अथवा - मुखमा सूर्य, स्तनमा बृहस्पति, निधारमा चन्द्रमा, पाउमा शनैश्चर, बानी-बेहोरामा शुक्र, आकृतिमा बुध, आँखामा राहु, केशहरूमा केतु र बोलीमा मङ्गल भएकी पत्नी घरमा भएपछि सबै ग्रहहरूको समूह नै आफूमा उदाएको जस्तो न होला त ?)

मलाई यो ज्यादै राम्रो लाग्छ । विचार गर्न सकिन्छ, यस कवितामा कवि पं. भीमकान्त पन्थीको प्रतिभाले कति सुन्दर कल्पना गरेको छ ।

यी सबै कविताहरू उहाँको 'विविधपद्यावलिः' २०५७ मा प्रकाशित छन् । यहाँ ती सबैको उल्लेख गरेर साध्य छैन । उक्त कवितासङ्ग्रह हेरेपछि यस्तो लाग्छ— 'उहाँको प्रवेश नभएको विषय नै रहेनछ ।' साथै भाव भेटाउन मुस्किल पर्ने पद्यहरू पनि त्यहाँ पाइन्छन् । संस्कृतमा लेखिएका पद्यहरूमा महत्त्व नभएको पद्य एउटा पनि छैन । त्यसैले होला विविधपद्यावलिका समीक्षक डा. वेणीमाधव ढकालज्यूले लेख्नुभएको पनि छ— 'कवि पं. भीमकान्त पन्थीको महनीय कृति विविधपद्यावलि नभएर विविधपद्यरत्नावलि हो ।'

प्रश्न ७. काठमाडौँमा वसेका वेला उहाँले अरु काम पनि केही गर्नुभयो कि ?

उत्तर ७. महाकविका रूपमा पं. भीमकान्त पन्थी

पछि दाजी पं. भीमकान्तसँग भेट भएको समयमा मैले भनें— 'दाजी ! हजुर संस्कृतमा महाकाव्य रचना गर्नसक्ने प्रतिभासम्पन्न विद्वान् हुनुहुन्छ । फुटकर कविताहरूको सिर्जनामा मात्र समय दिनुभन्दा महाकाव्य लेख्नुभएमा अब्बै राम्रो हुनेथियो' भनी निवेदन

गरेँ। त्यो बेला दाजीले- ‘भगवत्कृपा भएछ भने त्यो पनि होइजाला’ भन्नुभएको थियो।

त्यसपछि २०४७ सालातिर ‘जगदम्बिकावैभवम्’ नामको महाकाव्य लेख्नु भएछ। उहाँको जेठो छोरा तौलिहवा स्थित कपिलवस्तु क्याम्पसको परीक्षा सञ्चालन गर्न आउँदा उनले अप्रकाशित ‘जगदम्बिकावैभवम्’ को प्रथम सर्ग कापीमा सारेर ल्याएका रहेछन्। मलाई देखाए, हेरेँ, पढेँ, कतै केही खट्पट नभएको, सरल तथा सरस शब्दहरूले गुम्फित कविताहरू देख्दा ज्यादै राम्रो लाग्यो। मैले महाकाव्य लेखनका लागि अनुरोध गरेको हुनाले होला कि ? जस्तो लाग्छ- जगदम्बिकावैभवम् को ‘किञ्चिन्निवेदनम्’ मा- “भ्रातृभिः पुत्रैश्च काव्यकर्तृत्वे प्रेरित आसम्” भन्ने लेख्नुभएको पनि छ।

पछि तीर्थयात्रा-गङ्गासागर जगन्नाथ रामेश्वर र द्वारका जाँदा दाजी पं. भीमकान्तज्यूका साथसाथै जाने सौभाग्य मलाई मिल्यो। दुवै भाइ साथै हिँड्न र कुरा गर्न खूब पाइयो, धेरै दिनको तृष्णा मेटियो। कुनै दिन प्रसङ्गवशात् मैले – ‘दाजी ! हजुरले केही वर्ष पहिले भन्नुभएको थियो – मेरा इष्टदेव वासुदेव हुनुहुन्छ, अनि हजुर श्रीकृष्णमा बढी श्रद्धा राख्ने गर्नुहुन्छ, त्यो पनि मलाई थाहा छ, तर हजुरले महाकाव्य लेख्दा किन शक्तिको वर्णन भएको जगदम्बिकावैभवम् लेख्नु भएछ’ भनेँ। त्यो बेला फेरि उहाँले भन्नुभयो – ‘भगवत्कृपा भएछ भने त्यो पनि हुन सक्ला, तर के गर्ने, वार्द्धक्यले गर्दा आलस्य धेरै हुँदोरहेछ।’

२०५५ सालमा ‘जगदम्बिकावैभवम्’ महाकाव्यको प्रथम प्रकाशन भएछ। एक प्रति मलाई पठाइदिनुभयो। अत्यन्तै रुचिसाथ पढेँ, ज्यादै राम्रो लाग्यो। त्यसपछि ‘जगदीश्वरवैभवम्’ महाकाव्य लेख्नुभएछ। प्रकाशन भएपछि सो पनि मलाई पठाइदिनुभयो। पढेँ, खुब राम्रो लाग्यो। जगदम्बिकावैभवम् देवीभागवतको सुदर्शनापाख्यानका आधारमा लेखिएको र जगदीश्वरवैभवम् श्रीमद्भागवतको ध्रुवोपाख्यानका आधारमा लेख्नुभएको रहेछ। पुराणका आधारमा महाकाव्य अथवा नाटक लेखेका कविहरूले पुराणमा उल्लेख नभएका पात्रहरू थप गरी कथावस्तुलाई पनि अर्कै प्रकारले बङ्गचाएर लेखेको पाइन्छ। तर दाजी पं. भीमकान्त पन्थीज्यूले एउटासम्म पनि पात्र थप गर्नुभएको छैन। कथावस्तुलाई पनि जस्ताको तस्तै राख्नुभएको छ र शब्दविन्यास पनि अत्यन्त सफा रीतिद्वारा मिलाउनु भएको छ। यो कुरा सुदर्शनापाख्यान हेरेर जगदम्बिकावैभवम् हेर्ने र ध्रुवोपाख्यान हेरेर जगदीश्वरवैभवम् हेर्ने सहृदयले मात्र थाहा पाउँछन्। उदाहरणका लागि जगदम्बिकावैभवम् र जगदीश्वरवैभवम् दुवै महाकाव्यबाट क्रमशः एक दुई श्लोक अघि सार्दछु –

देवीभागवत – तस्य लोचनमत्यन्तं निष्फलं प्रतिभाति मे।

येन दृष्टो न वामोरु कुमारस्तु सुदर्शनः ॥

एकत्र निहिता धात्रा गुणाः सर्वे सिसृक्षुणा।

गुणानामाकरं द्रष्टुं मन्ये तेनैव कौतुकात् ॥ (३/१७/६०-६१)

- भीमकान्त-** न येन दृष्टः स सुदर्शनो युवा तमेव मन्ये ह्यसुदर्शनं जनम् ।
जगत्सिसृक्षाव्रतिनाब्जयोनिना गुणान् समुच्चित्य कृतो गुणाकरः ॥
गुणाकरं द्रष्टुमनास्तु कौतुकात् तमेव पश्येदिति मे मतिः सति !
स्वयं क्वचिद् दृष्टवती न वाप्यमुं सुदर्शनो दर्शनयोग्य एव हि ॥
(४/५४-५५) – जगदम्बिकावैभवम्
- देवीभागवत –** न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि वापि सुदुर्लभम् ।
प्रसन्नायाः शिवायाश्च यदप्राप्यं नृपोत्तम ॥ (३/१८/२८)
- भीमकान्त –** पश्यामि नो दिवि न वा भुवि नागलोके-
ऽप्यप्राप्यमस्ति शिवशक्तिकृपाकटाक्षात् ।
यैः पूर्वजन्मनि न पूजितमस्ति देव्याः
पादाम्बुजं त इह दीनतया तपन्ति ॥
विद्यावयोवपुरभीष्टकलत्रवितै-
रुच्चैस्तमा जगति सम्प्रति मानवा ये ।
तैः पूर्वजन्मनि कृतं जगदम्बिकाया
आराधनं न च परैरनुमेयमेवम् ॥
(५/१६-१७)- जगदम्बिकावैभवम्
- भागवत –** योऽन्तः प्रविश्य मम वाचमिमां प्रसुप्तां
सञ्जीवयत्यखिलशक्तिधरः स्वधाम्ना ।
अन्याँश्च हस्तचरणश्रवणत्वगादीन्
प्राणान्ममो भगवते पुरुषाय तुभ्यम् ॥ (४/९/६-
- भीमकान्त –** प्रविश्य यो मद्बुद्धयान्तरं स्वय-
मपूर्णताल्वादिगताक्षरस्य मे ।
गिरञ्च दैवीं मयि सङ्कलय्य च
समार्थयत् स्तोतुमयं महाशयः ॥
(३/७) – जगदम्बिकावैभवम्

यसरी संस्कृत पद्यलाई छुट्टै छन्दमा र छुट्टै शब्दमा गुम्फन गरेर जस्ताको तस्तै भाव र अर्थ उतार्न सक्नु जो कोहीका लागि अत्यन्तै कठिन कार्य हो, किन्तु दाजी पं भीमकान्त पन्थीले सहजतासाथ गरेर देखाउनु भएको छ ।

पहिले-पहिले जुन समयमा संस्कृतवाणीको प्रचलन र प्राधान्य थियो त्यस समयका कालिदास आदि कविहरूले संस्कृत भाषामा दुईओटा महाकाव्य लेखे होलान् । तर अहिले संस्कृत विषय उपेक्षित भएको समयमा पनि संस्कृतमा लेखिएको विभिन्न

विषयहरूको गहन अध्ययन गरी दुई-दुईओटा महाकाव्य संस्कृतमा लेख्नु अतुलनीय योग्यताको परिचय हो ।

उहाँका 'जगदम्बिकावैभवम्' र 'जगदीश्वरवैभवम्' यी दुवै महाकाव्य यसकारण पनि अतुलनीय छन् किनकि यिनमा राजकुमार सदुर्शनको चरित्र- भित्तिमा शक्त्यद्वैतवाद तथा राजकुमार ध्रुवको चरित्रभित्तिमा वैष्णवाद्वैतवाद विषय क्रमशः प्रस्तुत गरिएका छन् । साथै अत्यन्तै सरल पदावलिद्वारा गुम्फित छन् र सरस पनि छन् । थोरै मात्र संस्कृत पढेको जो कोहीले पनि ध्यान दिएर पढेका खण्डमा उसलाई अर्थबोध गर्न कुनै अप्ठ्यारो लाग्दैन । यस्तो अत्यन्त सरल शैलीमा अत्यन्तै गम्भीर विषयलाई प्रस्तुत गर्न सक्नु कवि पं. भीमकान्त पन्थीको अतुलनीय विशेषता पनि हो ।

उहाँको कवित्वशक्ति र परिमार्जित शब्दविन्यास गर्ने सीपको सफलता जगदम्बिकावैभवम् र जगदीश्वरवैभवम् दुवै महाकाव्यमा पाइन्छ । त्यस्तै विविधपद्यावलिमा पद्यहरूको विविधता मात्र हैन, उहाँमा विद्यमान ज्ञानको विविधता पनि देख्न सकिन्छ । फुटकर कविताहरूमध्ये ईशोपनिषदर्थः, वज्रसूच्युपनिषत्सङ्क्षेपः, विधिसंक्षेप, भक्तिगरिमा, चित्तचेतना, ज्ञानम् जस्ता कविताहरू अत्यन्तै उच्च कोटिका छन् । यी कविताहरूमा कवि पं. भीमकान्त पन्थीको गहन विद्वताको परिचय मात्र होइन, संस्कृतका सुविख्यात विद्वान्हरूमा पनि नपाइने प्रतिभाको प्रस्फुरण भएको देख्न पाइन्छ ।

प्रश्न ८. पं. भीमकान्त पन्थीले पढ्ने र कविता लेख्नुका अतिरिक्त अरू पनि केही गर्नुभयो ?

उत्तर ८. पौराणिक कथावाचक पं. भीमकान्त पन्थी

श्रीमद्भागवत्, देवीभागवत् आदि पुराणहरू उहाँलाई भनिरहनुपर्दथ्यो । श्रोतासमूहले उहाँको कथावाचन शैली ज्यादै मन पराउँथे । कारण के भने जुन पुराण भन्न लाग्नुभएको छ त्यसै पुराणमा लेखिएका ज्ञान-कथाहरू श्रोताहरूसमक्ष यथार्थरूपमा बोध गराउने, प्रवचन गर्दा या पुराण पाठ गर्दा नआत्तिने र श्रोताहरूका कर्णपुटमा पर्ने गरी पाठ गर्ने उहाँको बानी थियो ।

श्रीमद्भागवतभित्रका विषयवस्तुलाई छोडेर बाहिरी दन्त्यकथाहरू अथवा पुराणान्तरका कथा ल्याएर भनी श्रोताहरूलाई हैसाउने र श्रोतृवर्गका साथै आफू पनि हाँस्ने, त्यस्तै दायाँ बायाँतिरका स्त्रीजन वा पुरुषजनतर्फ हेरेर हाँस्ने बानी उहाँमा थिएन । उहाँको अनुपस्थितिमा अरू पण्डितहरूबाट कथा सुन्नुपर्दा श्रोताहरूले – 'यी त नक्कली पण्डित पो रहेछन्, बाहिरी कुरा गरेर हैसाएका छन् । कथा त भीमकान्तबाटै सुन्नुपर्दछ' भन्दथे ।

पुराणहरू भन्दा उहाँ भक्तिरसमा डुबुल्की मार्नुहुन्थ्यो । श्रीराम वनगमन, सतीशरीरत्याग, जडभरतोपाख्यान, हरिश्चन्द्रोपाख्यान, कृतद्युति उपाख्यान, वसुदेव

कारागृहवास, कृष्ण मथुरागमन इत्यादि प्रसङ्गमा पाठ गर्दागर्दै आफ्नो मुटुमा भक्कानो पार्नुहुन्थ्यो । कथा भन्दा त सबैका आँखाबाट पानी वर्षन्थ्यो ।

एक पटक दाजी पं. भीमकान्त पन्थी काठमाडौँ वनकाली वेदविद्याश्रमबाट मीनपचासको अवकाशमा घर जानुभएका अवसरमा ‘हुल’ भन्ने गाउँमा एक सज्जनले दाजीबाट श्रीमद्भागवत श्रवण गर्ने विचार गरेछन् । दाजीले दिनको थितान पनि गरिदिनुभएछ । त्यसपछि सप्ताह सुरु हुनुभन्दा पाँच दिन पहिले दाजीलाई काठमाडौँ पुग्नुपर्ने पत्र काठमाडौँ गुठीसंस्थानबाट आएछ । त्यसरी काठमाडौँबाट आएको पत्र लिएर दाजी आफैँ ती कर्ताको घरमा जानुभएछ । उनलाई चिठी देखाउँदै ‘मलाई काठमाडौँतिर हिँडिहाल्नुपऱ्यो, तपाईँलाई भागवत सुनाउन पाइन, अरू कुनै पण्डितबाट श्रवण गर्नुहोला’ भन्नु भएछ । त्यो सुनेर ती कर्ता दुई घडीसम्म बेहोस् भएका थिए रे । यस्ता घटनाबाट उहाँमा श्रोताहरूको निकै ठूलो श्रद्धा थियो भन्ने बुझिन्छ ।

प्रश्न ९. उहाँको आचार विचार तथा व्यवहार कस्तो थियो ?

उत्तर ९. सदाचारी व्यक्ति पं. भीमकान्त पन्थी

दाजी पं. भीमकान्त पन्थी आस्तिक, धर्मभीरु हुनुहुन्थ्यो । उहाँले पिताजी पं. देवीप्रसाद पन्थी दिवङ्गत भएको एक वर्षपछि (आशौच समाप्त हुनासाथ) पिताज्यूले जति कर्महरू गर्नुहुन्थ्यो ती सबै (पाञ्चायनदेवपूजा, नित्यतर्पण, बलिवैश्वदेव, नित्यश्राद्ध आदि) कर्महरू गर्न प्रारम्भ गर्नुभएको हो । खानेकुरामा कोदो, भटमास, गहत, मसूरो, भाण्टा, जम्बीर, चिचिण्डो, कुभिण्डो इत्यादि धर्मशास्त्रले अशुद्ध मानेका वस्तुहरूको त्याग नै गर्नुभएको थियो । पछि २०३२ सालमा आमा दिवङ्गत हुनुभएपछि त –

‘ऊर्ध्ववस्त्रादधोवस्त्रात् सुवर्णहरणादपि ।

षड्भिर्नश्यति विप्रत्वं हालाहलहलाहलैः ॥’

१. ऊर्ध्ववस्त्र (टाउकोबाट छिराउने कमीज, कुर्ता, स्वेटर इत्यादि) लगाउनाले,
२. अधोवस्त्र (सुरुवाल, पाइजामा, पाइन्ट इत्यादि) लगाउनाले,
३. सुवर्णहरू चोरी गर्नाले,
४. मदिरा सेवन गर्नाले,
५. हलो जोत्नाले र
६. विषको सङ्ग्रह गर्नाले

अथवा उपर्युक्तमध्ये कुनै एउटा मात्र भए पनि अपराध गर्नाले ‘ब्राह्मणको ब्राह्मणत्व नष्ट हुन्छ’ भन्ने धर्मशास्त्रको आदेशअनुसार उहाँले स्वेटर, कुर्ता, सुरुवाल इत्यादि त्याग गरेर केवल धोती, कौपीन, भोटो, मैलपोश मात्र लगाउने र दोसल्ला ओढ्ने गर्नुहुन्थ्यो । टाँक लगाउने स्वेटर (शिरबाट छिराउने होइन) भने लगाउनुहुन्थ्यो । भोजन गर्दा कसैसँग नबोल्ने मौन रहने, एकभागी (एक पटक दिएको भोजन सकेर फेरि थप गरी नखाने),

भोजनको समयमा कसैले पनि छुन नहुने, एक पटक प्रयोग गरेको धोती नधोएसम्म पुनः प्रयोग नगर्ने, छालाका जुता प्रयोग नगर्ने, ढाकाटोपी भादगाउँले कालोटोपी नलगाउने, सेतो कपडाको टोपी मात्र लगाउने, भोटो मैलपोश पनि रङ्गी-विरङ्गी कपडाको नलगाउने र स्वयंपाक्य (आफूले र आफ्नी श्रीमतीले बनाएको पाक्य मात्र) भोजन गर्ने गर्नुहुन्थ्यो । साथै चतुर्मासका एकादशीहरूमा निराहार रहने र अरू एकादशीहरूमा भने फलाहार गर्ने, त्यस्तै भीष्मपञ्चकभर फलाहार रहने, श्रीरामनवमी, श्रीकृष्णजन्माष्टमी, महाष्टमी, महाशिवरात्रिजस्ता व्रतहरू विधिपूर्वक गर्ने इत्यादि सदाचारहरूको पालना जीवनभर गर्नुभएका धर्मधुरन्धर पं. भीमकान्त पन्थी महर्षिकल्प नै हुनुहुन्थ्यो ।

प्रश्न : १०. उहाँका बारेमा अरू थप कुराहरू पनि केही केही सम्भन्हुन्छ कि ?

उत्तर : १०. उपसंहार

दाजी पं भीमकान्तलाई २०५३ सालदेखि नै नसासम्बन्धी रोगले दुःख दिइरहेको थियो । म तौलिहवामा बस्ने हुँदा उहाँसँग भेट नभएको पनि धेरै समय भइसकेको थियो । २०५७ सालदेखि दाजीलाई रोगले अलि बढी नै सताउन लागेछ । यस्तैमा उहाँको जेठो छोरा लक्ष्मीकान्तले मलाई फोनबाट भने – ‘यहाँ पिताजी धेरै बिरामी हुनुहुन्छ, हिँडडुल गर्न असमर्थ हुनुहुन्छ । तर बारम्बार भाइ कान्छा आए ? भन्नुहुन्छ ? एकैछिन निदाएर जागेपछि फेरि पनि – तल भाइ शेखर आएका छन्, जाओ, माथि ल्याओ, भन्नुहुन्छ । कान्छाबुबा ! हजुरलाई बुबाले ज्यादै सम्भिरनुभएको छ ।’

यस्तो कुरा सुनेपछि सपत्नीक मैले दाजीलाई भेट्नका लागि काठमाडौँ जाने विचार गरें । त्यो बेला मेरो जेठो छोरा भेषराज पन्थी रूपन्देही वाणिज्य बैंकमा शाखाप्रबन्धक थिए । उनले ‘पिता-मातालाई मात्र जान आउन तकलीफ होला, मैले साथै लिएर जान्छु र माहिला बुबासँग भेट गराई ल्याएर आउँछु’ भनी हामीलाई लिएर काठमाडौँ गए । त्यहाँ दाजी पं. भीमकान्तको र मेरो भेट भयो, दुवै भाइका आँखा रसाए । केही बेर बसेपछि विभिन्न विद्वद्गोष्ठी, साहित्यसम्मेलन आदि समारोहबाट दाजीलाई प्राप्त भएका अभिनन्दनपत्र, सम्मानपत्र एवं पुरस्कारहरूमा मेरो दृष्टि पुग्यो । मैले क्रमशः तिनलाई सबैले सुन्ने गरी पढें । दाजी प्रसन्न मुद्रामा हुनुहुन्थ्यो । यसरी दाजीको अनुहारमा प्रसन्नता देख्न पाउँदा मलाई ज्यादै खुशी लाग्यो ।

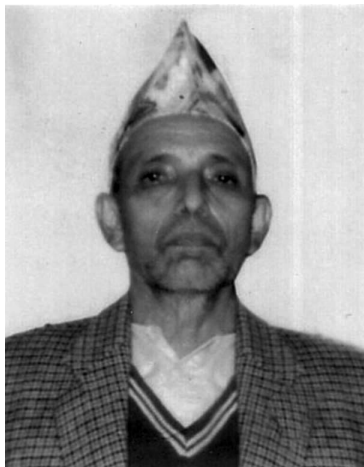
हामी दुवै भाइ पाँच दिनसम्मसँगै बस्यौ । दाजीले भन्नुभएको थियो– ‘दिउँसो बाहिर घुम्न गए पनि राति मसँगै बस्नुपर्छ ।’ सोहीबमोजिम सँगै बसियो । मलाई लागेका शास्त्रीय शङ्काहरू केही थिए । तिनको समाधान पनि दाजीबाट पाएँ । पाँच दिनपछि फर्कने विचार भयो । हिँड्ने समयमा बिदा हुनका लागि दाजीका पाउमा शिर राखेको मेरो मुटु भरियो, दाजीले आशीर्वाद दिनुभयो । उठेर मैले दाजीको अनुहार हेर्न सकिन । त्यो समयमा आँखाबाट आँसु खसाल्दै म सिँढीबाट तल ओर्लिँएँ ।

मेरो र दाजीको अन्तिम भेट पनि यही थियो । विधिको विधानअनुसार अहिले यस पृथिवी तलमा दाजी रहनुभएन तापनि उहाँले रचना गर्नुभएका अमरकृति दुई महाकाव्य र विविधपद्यावलिद्वारा पुस्तौँपुस्तासम्म उहाँको नाम अमर रहनेछ । उहाँका यी अमर कृतिहरूले भावी पुस्ताका नयाँ पिँढीलाई मार्ग निर्देशन गरिरहनेछन् ।

दाजी पं. भीमकान्त पन्थीका विद्वताका विषयमा लेख्ने मेरो क्षमता छैन । तर पनि ‘ममत्वेतां वाणीं गुणकथनपुण्येन भवतः पुनामीत्यर्थेऽस्मिन्’ भने भैँ थोरै-थोरै जानेका कुरा लेखेको मात्र हो । उहाँका काव्यकृतिहरूको साहित्यिक रस, गुण, अलङ्कार, शैली, शिल्प, सारल्य, सौन्दर्य, माधुर्य, उपयोगिता, विशेषता र प्रभावोत्पादकता आदि विषयमा समीक्षकहरूबाट अवश्य पनि मूल्याङ्कन हुने नै छ भन्ने आशा राख्दछु ।^१

सूर्यकान्त – पं. शेखरनाथज्यू !
महाकवि भीमकान्त पन्थीका विषयमा यति धेरै जानकारी दिनुभएकोमा हजुरलाई धेरै धेरै धन्यवाद !

शेखरनाथ – मेरा दाजी महाकवि पं. भीमकान्त पन्थीका सम्बन्धमा मैले जानेका कुरा प्रकाशन गरिदिने उद्देश्य राखेकोमा किरण पुस्तकालयको प्रकाशन ‘हाम्रो पुरुषार्थ’ पत्रिकालाई र यसका सम्पादकमण्डललाई पनि मेरो तर्फबाट विशेष धन्यवाद ।

श्लोकार्धेन प्रवक्ष्यामि लक्षणं पुण्यपापयोः ।

परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम् ॥

(पुण्य र पापको लक्षण आधा श्लोकबाटै जान्न सकिन्छ । पुण्य चाहनेले परोपकार गर्नुपर्दछ । अरूलाई दुःख दिने काम गन्यो भने पाप बढ्छ ।)

१. सम्पूर्णाङ्क ४९ कार्तिक २०६१ मा पनि लेखका रूपमा लेखकका उक्त विचारहरू प्रकाशन गरिएका थिए ।

कवि पं. भीमकान्त पन्थीको जीवनी

सीता रिजाल

१ जन्म र जन्मस्थल

कुनै पनि साहित्यकार (कवि, उपन्यासकार, कथाकार, निबन्धकार, नाटककार आदि लेखकहरू) समाजका अन्य साधारण व्यक्तिहरूभन्दा पृथक् स्वभाव र चरित्र भएका हुन्छन् । उनीहरूको जीवनी पनि अरूको भन्दा पृथक् हुन्छ । यस्ता व्यक्तिहरू अति सामान्य एवम् असजिलो परिस्थितिमा जन्म लिएर पनि समाजका निमित्त केही विशिष्ट सृजनात्मक कार्य गरेर समाजलाई विशेष योगदान दिन समर्थ हुन्छन् । यस्तो कुरा अनेक महापुरुषहरूको जीवनी पढ्दा बुझ्न सकिन्छ ।

भीमकान्त पन्थीको जन्म पनि हाम्रो नेपाली समाजको ग्रामीण क्षेत्रमा अर्थात् लुम्बिनी अञ्चलको पहाडी जिल्ला गुल्मीको पश्चिमी क्षेत्रमा पर्ने धुरकोट जनपद (पुरानो राज्य) अन्तर्गत वाग्ला मौजाको बडाचौर भन्ने गाउँमा वि.सं. १९७८ वैशाख १४ गते बुधवार वैशाखकृष्ण पञ्चमीका दिन पिता पं. देवीप्रसाद पन्थी र माता नन्दकुमारीका सुपुत्रका रूपमा भएको देखिन्छ । भीमकान्त पन्थीका पिता पं. देवीप्रसादको जन्म वि.सं. १९२१ मा भएको थियो । उनको उमेर ४५ वर्ष हुँदा तृतीय विवाह गर्नुपर्ने स्थिति आएको थियो । पं. देवीप्रसादकी प्रथम पत्नी (सानै उमेरमा विवाह गरेकी) भद्रशीला नामकी थिइन् । उनीबाट एक छोरा र एक छोरीको जन्म पनि भएको रहेछ । यी दुई सन्तान जन्मिएपछि भद्रशीलाको अल्पायुमा नै निधन भएको हुँदा र एक छोरा एकराज पनि (अष्टावक्रजस्तै) शरीर नै बाङ्गोटेढो भएका र धेरै सानो पनि भएको हुँदा यस्तो छोराले के गर्ला र भन्ने नैराश्यभाव उठेकाले देवीप्रसादलाई मनमा शान्ति भएन । यसले गर्दा उनले दोस्रो विवाह गरेछन् । द्वितीय विवाहिता पत्नीबाट पनि एक छोरा र एक छोरीको जन्म भएको रहेछ । यिनले आफ्ना छोराछोरी जन्मिएपछि पहिलो छोरो एकराजलाई पालनपोषण गरी बस्न मानिनन् र पं. देवीप्रसादसँग मिल्न पनि सकिनन् र आफूतर्फका छोरा डोरनाथ र छोरी भुपादेवीलाई लिएर छुट्टिई भिन्न भएर आफ्नो अंश लिई अलग्गै बस्न लागिन्छन् ।

यस्तो परिस्थितिमा जेठीपट्टिबाट जन्मेका एकराज पन्थीलाई पालनपोषण गर्न र आफूलाई पनि वृद्धावस्थामा सहधर्मिणीको आवश्यकताको अनुभव गरी पं. देवीप्रसादले नन्दकुमारीसँग तेस्रो विवाह गरेको बुझिन्छ । यस्तो स्थितिमा पं. देवीप्रसादकी तेस्री पत्नीबाट द्वितीय पुत्रका रूपमा भीमकान्त पन्थीको जन्म भएको हो । यिनका दाजुको नाम चाहिँ यज्ञमूर्ति हो । यसरी अलि असहज पारिवारिक परिस्थितिमा भीमकान्त पन्थीको जन्म भएको देखिन्छ ।

२ पुर्खा र वंशपरम्परा

सृष्टिचक्रको परम्परालाई हेर्दा नेपालमा विभिन्न गोत्रप्रवर्तक ऋषिहरूबाट उत्पन्न भएका ब्राह्मणजातिको बसोबास पाइन्छ । यहाँ अनेक ऋषिहरूका वंशपरम्पराबाट विकसित हुँदै आएका अनेक गोत्रका ब्राह्मणहरू बसोबास गर्दै आएका छन् ।

पन्थीवंशको ऐतिहासिक जानकारी दिँदै डा. लक्ष्मीकान्त पन्थी बताउँछन् – “कलियुग लागेको ३,०४४ वर्षदेखि भारतवर्षमा राजा विक्रमादित्यको शासन चलेको थियो । त्यस समयमा भारतवर्षको उज्जयिनी प्रदेशको मारवाड भन्ने ठाउँमा सिंगेरी मठको नगिचै क्षिप्रा नदीको तीरमा आदिवाराह देवका भक्त, कालीका पूजक याज्ञवल्क्य ऋषिद्वारा प्रतिपादित, शुक्लयजुर्वेदका पाठक एवम् याज्ञवल्क्य ऋषि-प्रणीत ‘याज्ञवल्क्यस्मृति’ (धर्मशास्त्रग्रन्थ) मा बताएअनुसार सनातन धर्मका अनुयायी यज्ञयाग आदि कर्म गराउन कुशल तथा यज्ञसम्पादन गराउने काममा आचार्य भएका भरद्वाज ऋषिको वंशमा जन्मेका हुनाले भारद्वाज गोत्र र तीन प्रवर (आङ्गिरस, बार्हस्पत्य र भारद्वाज) भएका ब्राह्मणहरू बस्थे । तिनै ब्राह्मणहरूको वंशमा कूटस्थ पुरुष प्रजापति ऋषि भए । तिनका छोरा पद्मनाभ ऋषि भए । यिनैका सन्तान कालान्तरमा भारतको उत्तरी खण्डमा पर्ने गढवाल क्षेत्रको गङ्गोल भन्ने ठाउँबाट सुदूर पश्चिम नेपालको बझाङ जिल्लाको सुबेदाबाडा भन्ने गाउँमा आई बसेछन् । यिनै पद्मनाभका सन्तानहरू राम्रोसँग वेद पढ्न सक्ने भएकाले सुवेदी थरले प्रसिद्ध भएका हुन् । त्यसको केही पुस्तापछि यसै वंशबाट देवकोटाहरू छुट्टिएका हुन् । त्यसै गरी त्यसको केही पुस्तापछि भारद्वाजगोत्रीय भण्डारी छुट्टिएका हुन् । तिनै भण्डारीहरू डोटी जिल्लाको निरौली गाउँमा बस्न लागेपछि निरौला थरले प्रसिद्ध भएका छन् । त्यस्तै यस वंशबाट जुम्लाको चौडिल्ला गाउँमा बस्नेहरू चौलागाई थरले प्रसिद्ध भएका छन् ।

यसै सुवेदीवंशबाट यायावर (धेरै घुम्न मन पराउने) हुनाले पूर्वतिर लागेका गौतम पाध्या नाम गरेका एक जना ब्राह्मण गुल्मी जिल्लाको धुरकोट राज्यअन्तर्गत वाग्ला (हाल धुरकोट गाउँपालिका अन्तर्गत) मा आई बसेछन् । यिनका सदु पाध्या, शम्भु पाध्या, लक्ष्मण र पोम पाध्या (परमानन्द) गरी चार भाइ छोरा भएछन् । यीमध्ये तीन भाइ सदु पाध्या, शम्भु पाध्या र लक्ष्मण पाध्या वाग्लाबाट पनि पूर्वतिर लागेछन् । पोम पाध्या भने वाग्लामा नै बसेछन् । तिनै पोम पाध्याका सन्तानहरू पन्थी थरले प्रसिद्ध छन् भने वाग्लाबाट पूर्वतिर लागेकाहरू चाहिँ वाग्ले थरले प्रसिद्ध छन् ।

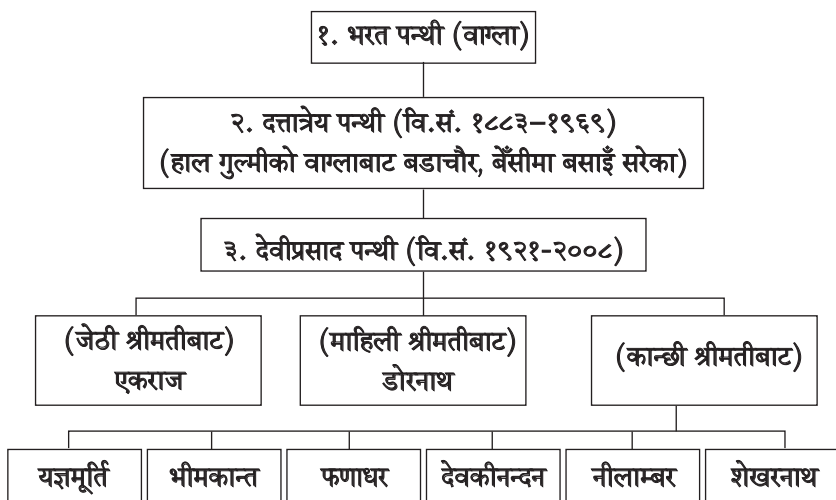
पोम पाध्याका सन्तान गुल्मीका वाग्ला, धुरकोट, दाद्रा, बर्दबास, भिरकटेरी, गैराखर्क, नेटाखर्क, तल्ला बडाचौर, धरमपानी, लाहाँटा तथा तमघास, भाडगाउँ, अर्खले, स्यौवा, घमीर, अर्घाखाँचीका माझकोट, केरुङ्गा, चिदिगा, अडगुरी, बामरुक एवम् पाल्पाको चिदिपानी, लमजुङ अनि काठमाडौँमा समेत फैलिएका छन् । वाग्ले थरबाट प्रसिद्ध

भएकाहरू स्याङ्जा, बागलुङ, धुल्लू-थनथाप, तनहूँ-बन्दीपुर तथा गोरखादेखि काठमाडौँ र त्यसभन्दा पनि पूर्वतिर फैलिएका छन् । वाग्लामा बसोबास गरेका पोम पाध्याको वंशमा उनीदेखि सत्र पुस्तापछिका ज्योतिषी पं. भरत पन्थी अठारौँ पुस्ता भए । उनका छोरा पं. दत्तात्रेय पन्थी उन्नाइसौँ भए । उनका छोरा पं. देवीप्रसाद पन्थी बीसौँ भए र उनकी तेस्री पत्नीबाट जन्मेका छ भाइ छोरामध्ये दोस्रो पुत्रका रूपमा जन्मिएका भीमकान्त पन्थी एक्काइसौँ पुस्ताका हुन् जो कूटस्थ मूल पुरुष (प्रजापति)देखि अठतीसौँ पुस्तामा रहेका छन् ।

पन्थी थरको उत्पत्ति कसरी भयो भन्ने कुरा किटान गरेर बताउन सकिँदैन तापनि यस सम्बन्धमा केही किंवदन्ती (जनश्रुति) प्रचलित छन् । क्षेत्रीय दृष्टिले सामान्यतः दक्षिणतर्फ लागेकालाई दक्षिणपन्थी र उत्तरतिर लागेकालाई उत्तरपन्थी भनी भन्न सकिन्छ । त्यस्तै पोम पाध्याका सन्तानलाई पोमपन्थी पोमथी पमथी पनथी गर्दै पन्थी भनिएको हुन सक्छ ।

त्यस्तै अर्को भनाइ के पनि पाइन्छ भने भारद्वाजगोत्रीय सुवेदी थरकी एक महिला माइतीबाट घर फर्कँदा बाटामा सुत्केरी भइछन् । बाटालाई संस्कृतमा 'पथिन्' भनिन्छ र यसबाट 'पन्था' शब्द पनि व्युत्पन्न हुन्छ । यही 'पन्था' मा जन्मिएको त्यस बालकलाई 'पन्थी' भनियो र पछि उसका कुलपरिवारलाई नै पन्थी भन्न थालियो । यसैबाट पन्थी थर रहन गएको हो । यी दुईमध्ये कुन चाहिँ जनश्रुति ठीक हो भन्ने कुरा भविष्यको अनुसन्धानबाट मात्र निकर्नोला होला ।

हाल पन्थीहरू नेपालका जुनसुकै ठाउँमा बसोबास गरेका भए पनि वाग्लाबाटै फैलिएका हुन् । निज भीमकान्त पनि त्यहीँ जन्मिएका पन्थी हुन् । उनको वंशक्रमलाई आरेखमा यसरी देखाउन सकिन्छ –

पन्थीहरूको पुख्र्यौली बसोबासमा प्रमुख मानिएको वाग्लाबाट बसाइँसराइ गरेका कतिपय पन्थीहरूले आफूलाई वाग्ले भनेर पनि चिनाउँदै आएका छन् । यही वाग्लाको बडाचौरनिवासी पन्थीहरूको कुलमा भरतको जन्म भयो । यी प्रसिद्ध ज्योतिषी थिए । यिनका पुत्र दत्तात्रेय पनि ज्योतिषशास्त्रमा ज्यादै निपुण र ख्यातिप्राप्त व्यक्ति थिए । उनी धर्ममा कट्टर थिए । प्राप्त जानकारी अनुसार उनी पूरा प्रातःकाल स्नान, सन्ध्या, पूजा, तर्पण, बलिवैश्वदेव, स्तोत्रपाठ आदि अनेक धार्मिक विधिविधानमा नै बिताउने गर्दथे ।

दत्तात्रेयको धार्मिक कट्टरताको बयान गर्दा अर्को पनि उल्लेखनीय कुरा के छ भने धूमपानका उनी अत्यन्तै विरोधी थिए । उनको नजिकमा कसैले धूमपान गरिरहेको छ भने कि उसलाई त्यहाँबाट हटाउँथे कि आफैँ सो ठाउँ छोडेर हिँड्दथे । धूमपान गरेको मानिससँग कुराकानी गर्नुपर्ने आवश्यकता परेमा उसलाई मुख कुल्ला गरी सफा गर्न लगाउँथे । यदि त्यसो नगरेमा उनी उससँग बोलचाल नै गर्दैनथे ।

दत्तात्रेयका ज्येष्ठ सुपुत्रका रूपमा पैदा भएका देवीप्रसाद अत्यन्तै धार्मिक हुँदाहुँदै पनि अति कठोर चाहिँ थिएनन् । उनी व्यावहारिक रूपमा अति मिलनसार र सज्जन व्यक्तित्वका धनी थिए । ज्योतिषीको कुलमा जन्मिएकाले कुलानुकूल अध्ययन गरी उनी पनि ज्योतिषविद्यामा निपुण थिए । त्यसैले उनी आफ्नो जमानाका प्रसिद्ध ज्योतिषी बनेका थिए । यसबाट मात्र सन्तुष्ट हुन नसकेका देवीप्रसादले व्याकरण र श्रीमद्भागवतको समेत अध्ययन गरी आफूलाई समाजमा एक विशिष्ट पौराणिक पण्डितका रूपमा समेत परिचित गराएका थिए । पुराणवाचनमा उनी अति प्रसिद्ध थिए । उनको पुराणवाचन सुन्नकै लागि मात्रै भए पनि धेरै टाढा-टाढाका गाउँबाट मानिसहरू आउने गर्दथे र त्यहाँ ठूलो भीड लाने गर्दथ्यो । उनको पुराणवाचनको कलालाई श्रोताहरू मुक्तकण्ठले प्रशंसा गर्दथे । धेरै मानिसहरूलाई त पं. देवीप्रसादको खास नाम पनि थाहा थिएन र उनी **‘बडाचौरै पण्डित’** भन्ने नामबाट प्रसिद्ध थिए ।

यिनै पण्डित देवीप्रसादका तीनओटी श्रीमतीहरू र आठ भाइ छोराहरू थिए । जेठीपट्टिका छोराको नाम एकराज पन्थी थियो । उनी ज्यादै सज्जन पण्डित थिए र उनको जीवनशैली ज्यादै सरल थियो । उनले खेतीपातीबाट नै जीविका चलाएका थिए, यद्यपि यजमानीबाट पनि उनी निकै ठूलो आमदानी गर्दथे । उनी अत्यन्तै निरोगी थिए, फलस्वरूप उनी ९६ वर्षको दीर्घ जीवन बाँचेका थिए । उनका दुई श्रीमतीहरू थिए, तर दुवैबाट जन्मिएका छोराछोरी धेरै समय बाँच्न सकेनन् । त्यसैले उनका उत्तराधिकारी कोही छैनन् । पं. देवीप्रसादकी जेठी श्रीमतीबाट भूमादेवी नामकी एउटी छोरी पनि थिइन् । उनी भीमकान्तकी सबभन्दा जेठी दिदी हुन् । उनका धेरै सन्तान जन्मिए पनि हाल दुई भाइ छोराहरू मात्र जीवित छन् ।

पण्डित देवीप्रसादकी माहिली श्रीमतीबाट पनि एक छोरा र एक छोरी जन्मेका

थिए । छोराको नाम डोरनाथ र छोरीको नाम भुपादेवी थियो । छोरी भुपा बालविधवाका रूपमा लामो जीवनयापन गरेर परलोक भइन् । डोरनाथले भने सुबेदार भएर भापा र विराटनगरमा जागिर खाएका थिए । उनका तीन भाइ छोराहरू आज पनि जीवित छन् । उनीहरू तौलिहवामा बस्दछन् । डोरनाथको मृत्यु भने ६५ वर्षको उमेरमा २०३० सालको माघमा भएको थियो ।

पण्डित देवीप्रसादकी कान्छी पत्नीबाट धेरै छोराछोरी जन्मे पनि पाँच भाइ छोरा र एउटी छोरी मात्र जीवित रहन सके । उनका सबभन्दा जेठा छोराको त बीस वर्षको उमेरमा विद्यार्थी-जीवनमै मृत्यु भएको थियो । उनकी श्रीमती बालविधवाका रूपमा भक्तिनी भएर अद्वैतवेदान्त सुन्दासुन्दै र त्यसैमा अभ्यास गर्दागर्दै रिडी क्षेत्रमा आफ्नो आठ दशकको उमेर पार गरेपछि ब्रह्मलीन भएकी थिइन् । अरू पछिसम्म बाँच्नेहरूको विवरण यस प्रकार छ ।

देवीप्रसादकी कान्छी श्रीमतीतर्फका सन्तानमध्ये माहिला भीमकान्त पन्थी हुन् । उनीपछिका भाइ फणाधर पन्थी हुन् । उनको अध्ययन थोरै भए पनि उनी घरव्यवहारमा निकै कुशल थिए । उनका तीन छोरा र तीन छोरी छन् । उनको देहावसान २०६० सालको मङ्सिरमा भएको थियो । उनले आफू जन्मेको ठाउँ वाग्ला-बडाचौरमा नै आफ्नो जीवन बिताएका थिए । भीमकान्तका फणाधरपछिका अर्का भाइ देवकीनन्दन हुन् । हाल उनको बसोबास कपिलवस्तुको तौलिहवामा छ । देवकीनन्दन आफ्नो ८५ वर्षको उमेरमा तौलिहवाकै घरमा २०६७ सालमा परलोकयात्रा गरे । उनका पनि तीन छोरा र चार छोरी छन् । देवकीनन्दनको शैक्षिक योग्यता सामान्य कर्मकाण्ड मात्र हो । यही कर्मकाण्डबाट उनले आफ्नो जीविका चलाउन र छोराहरूलाई शिक्षादीक्षा दिन सकेका हुन् । उनीपछिका अर्का भाइ नीलाम्बर पन्थी हुन् । यिनले वेदान्तदर्शनमा आचार्य तथा नेपाली विषयमा एम.ए.सम्म पढेका थिए । उनी साहित्यकार एवम् राजनीतिज्ञ पनि हुन् । यिनी ८० वर्षको उमेरमा २०६४ सालमा काठमाडौँमा दिवंगत भए । उनका दुई छोरा र दुई छोरी छन् ।

नीलाम्बरपछिका र सबभन्दा कान्छा भाइ शेखरनाथ पन्थी हुन् । उनले शास्त्री उत्तीर्ण गरेका छन् । उनी सुरुमा गाउँकै स्कूलमा र पछि तौलिहवाको संस्कृत माध्यमिक विद्यालयमा समेत गरी ३८ वर्षसम्म अध्यापनसेवा गरी हाल सेवानिवृत्त जीवन बिताइरहेको अवस्थामा ७५ वर्षको उमेर हुँदा २०६६ मा दिवंगत भए । उनका दुई भाइ छोराहरू र एक छोरी छन् । शेखरनाथ तौलिहवामा एक प्रतिष्ठित विद्वान्का रूपमा परिचित थिए । त्यसैले पुराणवाचनका लागि टाढा-टाढादेखि उनलाई नै बोलाउँदथे । उनले श्रीमद्भागवत कथालाई समग्ररूपमा नेपाली भाषामा अनुवाद गरेर एउटा महत्वपूर्ण ग्रन्थ श्रीमद्भागवतचन्द्रिकाको प्रकाशन गरेका छन् । उनका विभिन्न फुटकर कविताहरू

पनि प्रकाशित भएका छन् । यीबाहेक भीमकान्त पन्थीका एउटी दिदी र एउटी बहिनी पनि छन् । भीमकान्तकी जेठी दिदीको नाम डिलाकुमारी हो । यिनको विवाह प्युठान जिल्लाको लुङ गाउँनिवासी पं. जागेश्वर रिजालसँग भएको थियो । उनी एकमात्र छोरीलाई जन्म दिएर आफ्नो यौवनावस्थामै परलोक भइन् । उनीपछिकी अर्की बहिनीको नाम भीमकुमारी हो । उनको विवाह गुल्मीको अर्खाबाङ गाउँनिवासी धनेश्वर अर्यालसँग भएको थियो । उनको मृत्यु २०५७ सालमा भएको थियो । भीमकुमारीका सात भाइ छोरा र दुई छोरीहरू छन् र उनीहरू सबै आ-आफ्नो पेसामा संलग्न छन् ।

३. नामकरण

हाम्रो समाजमा गरिने संस्कारकर्महरूभित्रै नामकर्म पनि आउँछ । नामकर्म भनेको गर्भस्थ बालक पृथिवीमा जन्मेपछि ऊ जन्मिएको समयअनुसार ज्योतिषशास्त्रबाट उसको जन्मसमयको नक्षत्र जुराएर जुन नक्षत्रको जुन पाउ रहेको हुन्छ सोही पाउको अक्षरबाट नाम राख्नुपर्दछ भन्ने शास्त्रीय विधिअनुसार एघारौँ दिनमा (सूतक समाप्त भएपछि) नामकर्म गरिन्छ । बालकको नामकर्म उसका पिताले गरिदिने संस्कार हो ।

उपर्युक्त मान्यताअनुसार भीमकान्त पन्थीको जन्म वि. सं. १९७८ साल वैशाख १४ गते बुधबारका दिन वैशाखकृष्ण पञ्चमी तिथिमा भएको र सो दिन मूल नक्षत्र परेको र मूल नक्षत्रको चौथो पाउमा उनको जन्म भएकाले त्यही अक्षरबाट उनका पिता पं. देवीप्रसादले आफ्नो माहिलो छोराको नाम भीमकान्त राखिदिएका थिए । धर्मशास्त्रीय आधारमा विचार गर्दा यसरी राखिने नाम शुभसूचक, वंशपरम्पराबोधक र सार्थक हुनुपर्दछ भन्ने मान्यता छ । तदनुसार विचार गर्दा पनि उनको नामशब्दको अर्थ हुन आउँछ- ‘भीम’ (भयङ्कर) र ‘कान्त’ (मनोहर) अर्थात् डरलाग्दो भएर पनि सुन्दर । यस नामअनुसार पनि उनको शरीर बाहिरबाट हेर्दा ठूलो आकारप्रकारको थियो । अन्य मानिसहरू उनीसँग डराउने भएकाले र उनले विद्या आर्जन गरेपछि उनमा विकसित दया-दाक्षिण्य आदि गुणगौरवले गर्दा उनको नाम सार्थक हुन गएको थियो । उनका जीवनभरिका क्रियाकलाप र साहित्यिक योगदानले पनि उनको नाम सार्थक बनाएको स्वतः सिद्ध छ । यसको सङ्केत उनकै जगदम्बिकावैभवम् महाकाव्यको बाह्रौँ सर्गमा पनि भएको छ ।

४. बाल्यकाल

पं. भीमकान्त पन्थीको पालनपोषण आफ्ना मातापिताको काखमा सहज ढङ्गले नै भएको थियो तापनि उनको बाल्यकाल कसरी बितेको थियो भनेर बताउन सक्ने मानिस अहिले हाम्रा अगाडि कोही नभेटिने हुँदा उनको प्रकाशित ‘आत्मजीवनी’ कविताअनुसार उनकै शब्दमा यसरी राख्न सकिन्छ –

पन्नगाजलकल्लोलकोलाहलविलोकिनः ।

गतमत्र निरुद्योगिबालकस्येव मे वयः ॥१॥ (आत्मजीवनी)

“पन्नगा नदीमा बगिरहने पानीका ठूला-ठूला लहरबाट उठेका छचल्काहरूलाई हेर्ने निरुद्योगी बालकभैँ यही आफू जन्मेको गाउँ बडाचौरमा मेरो बाल्यजीवन बित्यो । हरियो घाँसले टम्म भरिएको सम्म परेको चौतारी पनि भएको राम्रो चउरमा पिप्पलको रुखमुनि केटाकेटी अवस्थादेखि खेलिरहने गोठालाको जस्तै मेरो शरीर पनि त्यही चउरमा गाई चराउँदाचराउँदै बूढो भइसक्यो ।”

यसै गरी भीमकान्त पन्थीका सहोदर भाइ नीलाम्बर पन्थीले व्यक्त गरेको विचारबाट पनि उनको बाल्यकालको केही भलक पाउन सकिन्छ जुन यस प्रकार छ—

“हाम्रो पिताजीका आठ भाइ छोराहरूमध्ये दाजी भीमकान्त सबभन्दा योग्य हुनुहुन्थ्यो । उहाँले आफ्नो योग्यताको प्रदर्शन त सानै उमेरदेखि गर्न थाल्नुभएका अनेक उदाहरणहरू छन् । हुने विरुवाको चिल्लो पात भनेभैँ दाजु भीमकान्त जब जन्मेर आमाको काखमा खेल्न थाल्नुभयो, आमाले भन्नुभएको थियो— सानैदेखि ऊ यति ओजनदार भयो, उसलाई उचालेर हिँड्न त मलाई मुस्किलै पर्दथ्यो र काखमा राख्दा पनि त्यस्तै हुन्थ्यो । उसको ज्यू-डाल देखेर छिमेकीहरू पनि घुटुघुटु थुक नित्दथे र भन्थे छोरो जन्मनु त यस्तो पो हो... ।”

यी माथिका भनाइहरूबाट पनि उनको बाल्यकाल उनकै जन्मस्थल बडाचौरमा नै रमाइलोसँग आफ्नै माता र पिताका साथ बितेको थियो भन्न सकिन्छ ।

५. चूडाकर्म एवम् उपनयनसंस्कार

बालक जन्मेको पहिलो वर्षभित्र अथवा तेस्रो वर्षभित्र अथवा पाँचौँ वर्षभित्र बिजोडा वर्षमा चूडाकर्मसंस्कार गर्नुपर्दछ भन्ने मान्यताअनुसार भीमकान्त पन्थीका पिता पं. देवीप्रसादले आफ्नो छोराको चूडाकर्मसंस्कार उनकै जन्मस्थल बडाचौरमा गरिदिएका थिए । चूडाकर्मसंस्कारमा गर्भस्थ शरीरमा उम्रिएका केशहरूलाई विधिपूर्वक काट्ने र शिखा राख्ने काम गरिन्छ । यी सबै काम विधिपूर्वक भए पनि भीमकान्तको चूडाकर्म कति वर्षमा गरियो भन्ने कुरा थाहा हुन सकेन ।

उपनयन भनेको वेद पढ्ने अधिकारप्राप्तिका लागि विधिपूर्वक गरिने संस्कार हो । उपनयन शब्दको अर्थ पनि गुरुको नजिकमा जानु अर्थात् वेद पढ्नाका लागि गुरुसँग जानु भन्ने हुन्छ । उपनयनसंस्कारमा बालकलाई विधिपूर्वक कौपीन धारण गराई जनै लगाईदिएर वैदिक ब्रह्मगायत्री सुनाउने गरिन्छ, अनिमात्र विभिन्न नियम अर्थात् अनुशासनमा रही गुरुसँग बसेर वेद पढ्ने अधिकार प्राप्त भएको मानिन्छ । त्यसैले यसको नाम यज्ञोपवीत धारण वा व्रतबन्ध पनि भन्ने गरिन्छ । उक्त मान्यताअनुसार भीमकान्त पन्थीको आठ वर्षको उमेरमा आफ्नै घरमा उनका पिता पण्डित देवीप्रसाद पन्थीले शास्त्रीय विधिअनुसार उपनयनसंस्कार सम्पन्न गराई उनलाई वेदवेदाङ्ग पढाउनमा प्रवृत्त गराएका थिए ।

६. शिक्षादीक्षा

पं. देवीप्रसादको घरमा पढनाका लागि विद्यार्थीहरू जम्मा हुने गर्दथे । यसरी उनीकहाँ आउने विद्यार्थीहरूमध्ये टाढा-टाढाबाट खर्च बोकेर त्यहीँ डेरा गरी बस्नेहरू पनि हुन्थे । त्यतिखेर गाउँघरमा विद्यालयको सुविधा नभएकाले पनि यस्तो चलन ब्राह्मणसमाजमा थियो । यसलाई त्यस बेला 'आँगने पाठशाला' भनिन्थ्यो । यसैअनुरूप घरकै आँगने पाठशालामा भीमकान्तले पिता देवीप्रसादबाट नै अक्षरारम्भ एवम् प्रारम्भिक शिक्षा प्राप्त गरेका थिए । उनले १५ वर्षको उमेरसम्म घरमै बसी चण्डी, रुद्री, लघुकौमुदी, अमरकोश र रघुवंशसम्म पढेका थिए । वि.सं. १९८८ मा उनका २० वर्षीय दाजु यज्ञमूर्तिको अध्ययनकै क्रममा मृत्यु भएपछि उनका पिता पं. देवीप्रसादले पुत्रशोकबाट दुःखी भएर कुनै पनि छोरालाई नपढाउने विचार गरेका थिए । आफ्ना पिताको यस्तो अटोट देखेपछि भीमकान्त पन्थीले आफ्नो पढ्ने इच्छालाई पितासँग सिधै व्यक्त गर्न नसकेर घरको भित्तामा 'मेरो धेरै पढ्ने मन छ, मलाई अरू ठाउँमा पढ्न पठाउनुस्' भनी लिखित अनुरोध गरेका थिए । फलस्वरूप छोराको धेरै पढ्ने इच्छालाई बुझेर पं. देवीप्रसादले वि.सं. १९९३ मा उनलाई पढनाका लागि तौलिहवा पठाए । भीमकान्त पन्थी सानैदेखिका प्रतिभाशाली छात्र थिए । प्रतिभाशाली र मिहिनेती भएकै कारण तौलिहवामा दुई-तीन महिनासम्म पढ्दा त्यहाँका तौलेश्वर संस्कृत प्रधान पाठशालाका प्रधानाध्यापक पं. रश्मिराज अर्यालको सल्लाहबमोजिम उनी अध्ययनार्थ १९९३ सालमा काठमाडौँ आए र रानीपोखरीस्थित संस्कृत प्रधान पाठशालामा भर्ना भएर पढ्न थाले । त्यहाँ पं. हेमनाथ घिमिरेसँग मध्यकौमुदी र कोशकाव्यादि पढेर तीन वर्षपछि १९९६ सालमा प्रथमा परीक्षा दिई सर्वप्रथम भएर उत्तीर्ण भए । प्रथमा परीक्षा उत्तीर्ण गरेपछि पं. लोकनाथ ढकालसँग उनले न्याय विषय लिई मध्यमा प्रथम खण्डसम्मको अध्ययन गरे । यसपछि घरायसी कारणले गर्दा उनले काठमाडौँ छोड्न पुग्यो । घरमा बस्दा पनि भीमकान्तले बाहिरबाट पढ्न आएका विद्यार्थीहरूलाई पढाइदिने र आफ्ना सतीर्थ्यहरूलाई कवितात्मक चिठी लेखेर पठाउने गर्थे । आफ्नो अभू बढी पढ्ने इच्छा भएकाले वि.सं. १९९७ मा अर्थात् एक वर्षपछि घरमा कसैलाई थाहै नदिई उनी अर्घाखाँचीको खिदिमस्थित हरिहर संस्कृत पाठशालामा पढ्न गए । उक्त पाठशालामा पं. दधिराम मरासिनी हेड गुरु थिए भने अर्का गुरु पं. टङ्कनाथ पराजुली थिए ।

खिदिम गएपछि भीमकान्तले प्रारम्भदेखि नै सिद्धान्तकौमुदी प्रथम खण्डको पाठ पनि सुन्ने अदादि प्रकरणदेखि द्वितीय खण्डको पाठ पनि सुन्ने र दुवै खण्डका विद्यार्थी साथीहरूलाई पाठ लगाइदिने काम गर्न थाले । उनको त्यो क्षमता देखेपछि त्यहाँका गुरुहरूमा ठूलो प्रभाव परेछ । अरू विद्यार्थीले चार वर्षमा अध्ययन गर्ने सिद्धान्तकौमुदी

उनले दुई वर्षमै समाप्त गरेर अब व्याकरणमध्यमा दिने भए भनी गुरुहरू ज्यादै प्रसन्न भएका थिए ।

खिदिममा पढ्ने क्रममा भीमकान्त ज्वरो आई बिरामी परे । गुरुहरूले दुई जना विद्यार्थीलाई उनको घरसम्म पठाई उनी बिरामी भएको खबर गरे । तदनुसार पं. देवीप्रसादले छोरालाई घर ल्याउन भनी मानिस पठाएकाले डोकामा बोकेर घर ल्याए । ६-७ महिनासम्म बिरामी भई सन्चो भएपछि उनी फेरि खिदिम नै फर्किए । त्यसपछि व्याकरण विषय छाडेर साहित्य लिई एकै वर्षमा सम्पूर्ण मध्यमा परीक्षा दिएर वि.सं. २००१ सालमा प्रथम श्रेणीमा उत्तीर्ण भए ।

मध्यमा परीक्षा उत्तीर्ण गरेपछि भीमकान्तले केही वर्ष आफ्नै घरमा र एक वर्ष राहाले गाउँमा पं. चिरञ्जीवी अर्यालका घरमा र पुनः एक वर्ष पं. शशिधर रिजालको आग्रहमा २००६ सालमा प्युठानको लुङ भन्ने ठाउँमा बसेर धेरै विद्यार्थीहरूलाई संस्कृत व्याकरण, कोश, काव्य आदि पढाए । यस अवधिमा उनले विद्यार्थीहरूलाई पढाउँदै र आफूले पनि स्वाध्याय गर्दै रहे । यसरी गरिएको स्वाध्यायनपछि शास्त्री परीक्षा दिने विचारले २०१० सालमा उनी बनारस पुगे । यसरी आफ्नै घरमा बत्तीलाई साक्षी राखी पुस्तकलाई गुरु मानेर गरिएको स्वाध्यायनकै भरमा २०११ सालमा शास्त्री परीक्षा दिएर र द्वितीय श्रेणीमा उत्तीर्ण भए ।

यसै प्रसङ्गमा उनकै भाइ शेखरनाथ पन्थीले भनेका छन्- “दाजीले घरबाट मैले पनि शास्त्री परीक्षा दिने विचार गरेको छु, वाराणसी केन्द्र गराई मेरो पनि आवेदनपत्र भरिदिनू भनी पत्र लेख्नुभएको हुनाले हामीले काठमाडौँस्थित वाल्मीकि संस्कृत महाविद्यालयबाट वाराणसी केन्द्र गराई शास्त्री प्रथम खण्डको आवेदन लगाइदियौँ । दाजी पं. भीमकान्त परीक्षाको समयभन्दा एक महिनापहिले वाराणसी पुग्नुभयो । परीक्षा दिएर घर फर्किनुभयो । प्रथम खण्डमा उत्तीर्ण हुनुभयो । पुनः द्वितीय खण्डको आवेदनपत्र दाजी भीमकान्तका लागि एक प्रति दिनुहोस् भनी राजकीय संस्कृत महाविद्यालयका प्रधानाचार्य पं. सोमनाथ सिग्देलज्यूसँग भनौँ । गुरुज्यूले मलाई आवेदनपत्र दिँदै भन्नुभयो- ‘हैन, तिम्रा दाजुले गुरु द्रोणाचार्यको मूर्ति स्थापना गरी एकलव्यले जस्तै अध्ययन गर्छन् कि क्या हो ?’ यसरी यो वर्ष पनि घरमै बसेर पुस्तकलाई गुरु मान्दै बत्तीलाई साक्षी राखेर पढ्नुभयो । परीक्षा दिनका लागि मात्र वाराणसी जानुभयो । परीक्षा दिएर फर्किनुभयो र सहजतासाथ द्वितीय खण्डमा पनि उत्तीर्ण हुनुभयो ।”

उक्त भनाइबाट पनि भीमकान्त पन्थी प्रतिभाशाली, मिहिनेती भएको र उनको शैक्षिक योग्यता खारिएको पुष्टि हुन्छ । भीमकान्तले त्यसै गफ गरेर या हाँसखेल गरेर समय बिताउने काम कहिल्यै गरेनन् । कुनै न कुनै पुस्तक लिएर त्यसैमा अध्ययनरत रहने उनको बानी थियो । शास्त्री परीक्षा उत्तीर्ण गरेपछि पनि घरमै बसेर धर्मशास्त्र, ज्योतिष, वेदान्त आदि शास्त्रहरूको स्वाध्यायन गर्दै आफूसँग पढ्न आउने विद्यार्थीलाई संस्कृत

व्याकरण, कोश, काव्य आदि पढाउने गर्दथे । भीमकान्त पन्थीसँग पढेका उनैका भाइ तथा छोरा-भतिजाहरूका साथै अन्य कतिपय विद्यार्थी पनि उच्च शिक्षा लिन अग्रसर एवम् त्यसमा सफल भएका अनेकौँ उदाहरण छन् ।

७. विवाह, सन्तान र दाम्पत्य जीवन

हाम्रो ग्रामीण समाजमा आजभन्दा चार दशकअधिसम्म बालविवाह गरिदिने प्रचलन थियो । भीमकान्त पन्थीका पिता धेरै वृद्ध भइसकेका र १० वर्ष पुगिसकेको छोराको विवाह गरिदिनुपर्छ भन्ने सामाजिक धारणाले गर्दा पनि १९९१ सालमा १३ वर्ष लाग्नासाथ उनको चन्द्रकान्त उपाध्याय अर्ज्यालकी छोरी स्थानेश्वरीदेवीसँग प्रथम विवाहसंस्कार सम्पन्न भएको थियो । परन्तु १९९३ सालदेखि उनी आफ्ना पिताजीको सल्लाहअनुसार घर छाडेर पढ्नाका लागि परदेश लागेको समयमा १९९५ सालमा धेरै दिनसम्म बिरामी भएर तात्कालिक परिस्थितिमा औषधोपचार हुन नसक्दा उनकी प्रथम विवाहिता पत्नीको दुःखद निधन हुन गयो । पुनश्च उनले आफ्ना पिताको विशेष आग्रहमा र बन्धुजनको सिफारिसमा १९९७ सालमा अरौँदी गाउँका गौरीशङ्कर उपाध्यायकी छोरी गङ्गादेवीसँग दोस्रो विवाह गरे । समयको गति अनुसार गङ्गादेवीबाट सन्तानलाभ हुन नसकेको कारणले गर्दा उनलाई तेस्रो विवाह गर्नुपर्ने बाध्यता पैदा भयो र वि.सं. २००४ वैशाखमा उनले अमरभूमि गाउँका पं. खेमराज अर्ज्यालकी छोरी नीलमायादेवीसँग विवाह गर्ने तयारीमा लाग्दा धर्मशास्त्रअनुसार तेस्रो विवाह गर्न निषेध गरिएको हुँदा विधिपूर्वक अर्क (एक प्रकारको वनस्पतिसँग) विवाह गरी नीलमायादेवीसँग चौथो विवाह गरेका थिए । यसपछि मात्र नीलमायाको कोखबाट भीमकान्तका पाँच भाइ छोरा र दुई बहिनी छोरीको जन्म भएको थियो । पछि गङ्गादेवीबाट पनि एउटी छोरी जन्मेकी हुन् र उनी आफ्नो घर परिवार एवं छोराहरूसँग काठमाडौँमा बसेकी छन् ।

भीमकान्त पन्थीका पाँच भाइ छोराहरूमध्ये सबभन्दा जेठा डा. लक्ष्मीकान्त पन्थी हुन् । उच्च शिक्षाप्राप्त लक्ष्मीकान्त त्रिभुवन विश्वविद्यालयअन्तर्गत अमृत क्याम्पसमा अध्यापनकार्यमा संलग्न थिए । त्यसपछि यिनी काशी हिन्दू विश्वविद्यालयको नेपाल चेयरमा पनि रहेर केही वर्ष प्राध्यापन गरे । काशीबाट फर्केपछि यिनी त्रिचन्द्र कलेजमा सरुवा भएर त्यहाँ केही वर्ष काम गरे । हाल सेवा निवृत्त छन् । हाल उनी सहप्राध्यापक भइसकेका छन् । द्वितीय पुत्र सूर्यकान्त पन्थी हुन् । यी पनि उच्च शिक्षा एम.ए. प्राप्त छन् । हाल यिनी सरकारी सेवान्तर्गत सहसचिव पदमा कार्यरत थिए । यिनी पनि २०७३ सालपछि सेवानिवृत्त भए । तृतीय पुत्र चन्द्रकान्त पन्थी हुन् । यिनले राजनीतिशास्त्रमा एम.ए. गरेका छन् र यी त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाट सम्बन्धनप्राप्त रेसुङ्गा बहुमुखी क्याम्पस, गुल्मीमा अध्यापनकार्यमा संलग्न छन् । चौथो पुत्र विष्णुकान्त पन्थी हुन् । यिनले नेपाली विषयमा एम.ए. र एम. एड. पनि गरेका छन् । यिनी

पनि रेसुङ्गा बहुमुखी क्याम्पस, गुल्मीमा अध्यापनकार्यमा संलग्न छन् । पं. भीमकान्त पन्थीका कान्छा छोराको नाम कृष्णकान्त पन्थी हो । यिनले त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाट रसायनशास्त्र विषयमा उच्च शिक्षा (एम.एससी) लिएका छन् र भक्तपुरको एस. ओ. एस. बालग्राममा अध्यापनकार्यमा संलग्न थिए । यी हाल विद्यावारिधि अध्ययनका लागि अमेरिका गएकोमा विद्यावारिधिको उपाधि पूरा गरेर हाल यिनी त्यहाँको U.T. अर्थात् युनिभर्सिटी अफ टेक्सासमा कार्यरत छन् ।

भीमकान्त पन्थीका तीन छोरीहरूमध्ये सबभन्दा जेठी छोरी गेहलक्ष्मी साक्षर छिन् र आफ्नो गृहकार्यमा संलग्न रही छोराहरूलाई पढाउन सफल भएकी छन् । यिनका ३ भाइ छोराहरू आ-आफ्नो व्यवसायमा सफलतापूर्वक अघि बढ्दैछन् । माहिली छोरी विजया एस.एल.सी. सम्मको शिक्षा लिएर आफ्नो विवाहित जीवन चलाउँदै छोराछोरीहरूलाई पढाउँदै छिन् । कान्छी छोरी कमलाले एम.एड. गरेकी छन् । यिनले आफ्नो पारिवारिक जीवन सञ्चालन गर्दै त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाट सम्बन्धनप्राप्त ब्रिलियन्ट बहुमुखी क्याम्पस, चाबहिलमा अध्यापनकार्य गर्दै आएकी छन् । यसरी भीमकान्त पन्थीको पुख्र्यौलीका साथै वंशपरम्परा पनि उनका छोराछोरीहरू पठित, शिक्षित, उच्च शिक्षाप्राप्त एवम् सामाजिक सेवामा अग्रसर रहिआएका देखिन्छन् ।

१३ वर्षको उमेरमा नै स्थानेश्वरीदेवीसँग वैवाहिक जीवनमा आबद्ध भएका भीमकान्त पन्थीले उनलाई घरमै छोडेर काठमाडौँ पढ्नका लागि बस्दा आफ्नी श्रीमतीलाई सम्भरे विद्यार्थी अवस्थामा लेखेको एक कविता यस प्रकार छ –

बिचरी कुरी चरीसरी म नहुँदा घरमा ति सुन्दरी

मनमा अति घोर पिर् परी मइलाई समझी घरी-घरी ।

हँदि हुन् बिलना गरी-गरी ति नयन् सुन्दर आँसुले भरी

घुमछ् मनमा नली हरी म निठुरी परदेश मन्परी ॥१॥

उपर्युक्त कविताबाट नै भीमकान्तको श्रीमतीप्रतिको मायामोह प्रस्ट हुन्छ, तर पन्थीले १७ वर्षको उमेरमा नै प्रथम विवाहिता प्रिय पत्नी स्थानेश्वरीलाई गुमाएका थिए ।

भीमकान्तले १९९७ सालमा गङ्गादेवीसँग दोस्रो विवाह गरे पनि सन्तानलाभ हुन नसकेकाले २००४ सालमा नीलमायादेवीसँग तेस्रो विवाह गरेका थिए । यी दुवै श्रीमतीहरूसँग उनको निकै राम्रो सम्बन्ध थियो । दुवै श्रीमतीहरू परिवारमा असाध्यै मिलेर बस्थे । पछि भीमकान्त काठमाडौँ आउँदा र आफ्नो जन्मस्थल बडाचौर फर्कँदा दुवै श्रीमतीहरूलाई पालैपालो आफूसँग ल्याउने र लैजाने गर्थे । यसै क्रममा उनले २०४८ सालमा माहिली श्रीमती पनि गुमाएका थिए । कान्छी श्रीमती नीलमायादेवी चाहिँ अहिले ८८ वर्ष उमेरकी भएकी छन् । आफ्ना छोराहरूका साथ बस्दै आएकी छन् ।

८. पारिवारिक पृष्ठभूमि, पारिवारिक वियोग र घरव्यवहार

भीमकान्त पन्थीको पारिवारिक पृष्ठभूमिका बारेमा कतिपय कुराहरू माथि 'जन्म र जन्मस्थान' शीर्षकअन्तर्गत नै उल्लेख गरिसकिएको छ । यिनीहरूको मुख्य पेसा कृषि वा खेतीपाती नै थियो । खेती र पशुपालन गर्नाका साथै उनका पुर्खाले र स्वयम् उनले पनि यजमानी गर्नु, गाउँका युवाहरूलाई मन्त्रदान दिनु, घरमा पढ्न आउनेहरूलाई पढाउनु, धर्मशास्त्रसम्बन्धी जिज्ञासा राख्नेहरूको समस्या समाधान गरिदिनुका साथै ज्योतिष विषयमा पनि सोध्न आउनेलाई आफूले जानेसम्मका कुराहरू बताइदिनेजस्ता कार्यहरू गर्ने गर्दथे । यस्ता कार्यहरूले गर्दा गाउँका धेरैजसो मानिसहरू उनका चेला थिए । कतिले पढेर, कतिले मन्त्र सुनेर अनि कतिले दुवै किसिमले पन्थीहरूलाई गुरु मान्दथे । त्यस बेलाका गुरुहरू गाउँलेहरूबाट अति नै सम्मानित हुन्थे । त्यो पनि एक-दुई गाउँमा मात्र होइन, धेरै गाउँका गाउँलेहरूबाट उनका पुर्खाहरू र स्वयम् उनी पनि सम्मानित थिए ।

भीमकान्त पन्थीको विद्यार्थी अवस्थामा नै प्रथम विवाहिता पत्नी स्थानेश्वरीको निधन भएको थियो । यसले गर्दा उनले काठमाडौँमा पढ्दापढ्दै छाडेर घरमा आई आफ्ना वृद्ध भएका पिताको सहयोग कार्यमा लाग्नुपयो । यस्तो स्थितिमा रहेर पनि अर्घाखाँचीको खिदिमस्थित हरिहर संस्कृत पाठशालामा गएर उनले पढ्न लागे । त्यहाँबाट मध्यमासम्म पढेपछि फेरि घरमै फर्किएर वृद्ध पिताको सहयोग गर्ने कार्यमा जुट्नुपयो । उता उनी घरमा आफ्ना भाइहरूलाई पढाउने कार्यमा पनि लाग्नुपयो । यस बेला उनी प्युठानको लुङ भन्ने ठाउँमा बसेर विद्यार्थीहरूलाई पढाउने काम गरे । करिब एक वर्ष पुग्दा-नपुग्दै उनी वृद्ध भएका पिताको सेवा गर्न फेरि घर फर्किए । **'पुत्रस्य परमो धर्मः पितृसेवासमो न हि'** भन्ने ज्ञान पाएका पन्थी अब प्युठान छोडेर घरैमा बस्न लागे । पिताजीको सेवा गर्दागर्दै २००८ सालमा ८८ वर्षको उमेर हुँदा उनका पिताको पनि देहान्त भयो । यसरी आफ्नो अध्ययनलाई कहिले छोड्दै र कहिले मोड्दै अगाडि बढेका भीमकान्त पन्थी पिताको निधन भएपछि पनि घरैमा स्वाध्ययन गरी पुनः उच्च शिक्षाका लागि बनारस गई शास्त्री परीक्षा पूरा गरेका थिए ।

यस समयमा भीमकान्त पन्थीले आफ्ना भाइहरूलाई पढाउने कामलाई पनि ठूलो महत्त्व दिए र पढ्ने उमेरका दुई भाइ (नीलाम्बर पन्थी र शेखरनाथ पन्थी) लाई एकैसाथ पढ्न पठाए । यसले गर्दा आफूले घरव्यवहार पनि हेर्नुपर्ने भयो र उनले आफ्ना पिताले गरिआएको काम अध्यापन, यजमानी, कर्मकाण्ड, पुराणवाचन आदि पनि चलाउनुपर्ने स्थिति आयो । यता पढ्न गएका भाइहरूमध्ये नीलाम्बर पन्थी तात्कालिक नेपालको राजनीतिमा लागे र २०१५ सालको आम चुनावमा गुल्मीको ९० नम्बर क्षेत्रबाट प्रतिनिधिसभाका लागि उम्मेदवार भई अत्यधिक मत ल्याएर विजयी पनि भए । यस

घटनाले भीमकान्त पन्थीको घरपरिवारमा उत्कर्ष देखा पऱ्यो । यस्तै स्थितिमा २०१७ साल पुस १ गतेपछिका घटनाक्रमले फेरि अपकर्ष ल्याएकाले खुसीको वातावरण धेरै समयसम्म रहेन । यस बेला नीलाम्बर पन्थीलाई करिब ६ वर्ष र शेखरनाथ पन्थीलाई करिब ८ महिना तत्कालीन सरकारले जेलमा थुनेकाले भीमकान्त पन्थीलाई घरायसी काममा लाग्नुपऱ्यो । अन्य दुई भाइ (फणाधर पन्थी र देवकीनन्दन पन्थी) पनि यस बेला भयभीत भएर भारतको आसामतिर लागी समय बिताउनुपऱ्यो । उपर्युक्त घटनाहरूले पनि भीमकान्तको मनमा प्रसाद र विषाद दुवै ल्याए र पारिवारिक बोभ पनि थपियो ।

उपर्युक्त घटना भएको केही समयपछि सबै भाइहरू छुट्टीभिन्न बस्नुपर्ने स्थिति आयो । त्यतिखेर भीमकान्तका छोराहरू पनि सानै थिए, तर पनि विद्याका प्रेमी भीमकान्तले सानै उमेरमा छोराहरूलाई पढाउनका लागि परदेश पठाए र आफूले घरगृहस्थीको जिम्मेवारी चलाउन थाले । यसैबीच २०३२ सालमा उनकी माता नन्दकुमारीको पनि ८२ वर्षको उमेरमा निधन भयो । यसरी उनले आफ्नो ८० वर्ष लामो जीवनयात्रामा दाजु यज्ञमूर्ति पन्थी, दुई श्रीमतीहरू र मातापितासँगको वियोग बेहोर्नुपरेको थियो ।

९. बसोबास

भीमकान्त पन्थीको जन्म गुल्मीको वाग्ला (हाल धुरकोट गाउँपालिका) अन्तर्गत बडाचौर भन्ने ठाउँमा भएको थियो र उनको जीवनको धेरैजसो समय त्यही ठाउँमा नै बितेको थियो । उनले आफ्नो बाल्यकाल (१५ वर्षसम्मको उमेर) आफ्ना मातापिताका साथ सोही गाउँमा नै बिताए । त्यसपछि घरव्यवहारमा भाइहरूबाट मातापितालाई सहयोग मिल्ने सम्झी उनी १६ वर्षको उमेरमा पढ्नका लागि तौलिहवा गए । त्यहाँ केही समयसम्म पढेर त्यहाँका प्रधानाध्यापक पं. रश्मिराज अर्ज्यालको सल्लाहबमोजिम उनी त्यतैबाट काठमाडौँ आए ।

काठमाडौँस्थित रानीपोखरी संस्कृत पाठशालामा वि.सं. १९९३ देखि १९९६ सम्म पढेर आफ्नो घरायसी कारणले गर्दा भीमकान्त पुनः घर फर्किए । आफ्नो अभ बढी पढ्ने इच्छा भएकाले घर छोडी उनी पुनः अर्घाखाँचीको खिदिमस्थित हरिहर संस्कृत पाठशालामा भर्ना भई वि.सं. १९९७ देखि २००० सालसम्म पढेपछि २००१ सालमा बनारसको क्विन्स कलेजबाट मध्यमा परीक्षा दिई प्रथम श्रेणीमा उत्तीर्ण गरे । यसपछि आफ्ना पिताको धेरै वृद्धावस्था भएकाले घरव्यवहारमै लागी लगभग १० वर्षको अवधि गाउँ क्षेत्रमै बिताए । १० वर्षपछि उनी पुनः शास्त्री परीक्षा दिन काशी पुगे र २०११ सालमा उनले द्वितीय श्रेणीमा शास्त्री (संस्कृततर्फ स्नातक तह) गरे ।

गार्हस्थ्य जीवनमा सानै उमेरदेखि आफ्ना बाबु-आमालाई सहयोग पुऱ्याउने सुशील र कोमल मनस्थितिका भीमकान्त पन्थीको तेतीस वर्ष लामो अवधि अनेकौँ सङ्घर्ष र समस्यासँग लड्दै-भिड्दै बित्यो । आफ्नो औपचारिक अध्ययन पूरा गरेपछि

उनी आफ्नै जन्मस्थलमा फर्किए पनि अध्यापनका लागि आग्रह र अनुरोध गरेमा उनी यदाकदा अन्यत्र पनि गएका उदाहरणहरू पाइन्छन् । यसै क्रममा उनी पं. शशिधर रिजालको आग्रहमा प्युठानको लुङ भन्ने गाउँमा गई त्यहाँ एक वर्षसम्म अध्यापनकार्य गरी पुनः आफ्नै घर फर्किएका थिए ।

२०३३ सालमा तत्कालीन नायव बडागुरुज्यू पं. जूननाथ पण्डितको आग्रहमा भीमकान्त काठमाडौँ आए र त्यहाँको पाशुपत क्षेत्रान्तर्गत वनकालीमा सञ्चालित वेदविद्याश्रममा २०३३ सालदेखि सुपरीक्षक पदमा नियुक्त भई २ वर्षसम्म अध्यापनकार्य गरी पुनः आफ्नो घर बडाचौर नै फर्किए । २०४० सालमा उनका गुणग्राहीहरूले गौरीघाटमा सरदार सोमप्रसाद बाँसकोटाको स्मृतिमा नवस्थापित संस्कृत विद्यालयमा प्रधानाचार्यका रूपमा बसिदिनका लागि आमन्त्रण गरेकाले उनी फेरि काठमाडौँ आई उक्त विद्यालयमा १२ वर्षसम्म अध्यापनकार्य गरे । त्यसपछि केही रुग्णताका कारण २०५३ साल वैशाखदेखि त्यहाँ अध्यापन गर्न छोडी उनी पुनः आफ्नो घर बडाचौरमा नै फर्किए । यसरी कहिले अध्ययन त कहिले अध्यापनका क्रममा भीमकान्तले नेपालका विभिन्न ठाउँ र भारतको बनारसमा समेत थुप्रै वर्षहरू बिताएको पाइन्छ ।

१०. पेसा-व्यवसाय

साधारणतया गाउँघरमा बसोबास गर्ने मानिसहरू कुनै न कुनै पेसामा संलग्न रहेकै हुन्छन् । कुनै पेसा वा व्यवसाय नगरी जीविकोपार्जन पनि सहज हुँदैन । भीमकान्तका पिता पं. देवीप्रसादको गाउँघरमा अत्यन्तै राम्रो मर्यादा, प्रतिष्ठा र सम्मान थियो । उनले गाउँघरमा परिआएका बेला धर्मशास्त्रीय प्रश्नहरूको निर्णय दिने र शङ्का समाधान गरिदिने काम गर्थे । ज्योतिषसम्बन्धी विषयमा सोध्न आउने जिज्ञासुहरूलाई पनि यथोचित उत्तर दिएर शान्त पार्ने क्षमता उनीसँग थियो । गाउँघरमा मानिसहरूले धार्मिक एवम् कर्मकाण्डसम्बन्धी कामका लागि आमन्त्रण गर्दा त्यहाँ गएर त्यस्ता कर्महरू सम्पादन गरिदिने र श्रीमद्भागवत, देवीभागवत आदि पुराणहरू सुन्न चाहने यजमानका घरमा त्यस्ता पुराणहरू अत्यन्तै सहजतासाथ र नियमपूर्वक पाठ गर्ने र कथा सुनाउने काम पनि गर्थे । बाबु-बाजेले गर्दै आएका यस्ता कामहरूको अनुकरण भीमकान्त पन्थीले पनि गर्नुपर्ने र पितालाई सहयोग पुर्याउन यथासम्भव संलग्न रहनुपर्ने स्थिति हुँदा उनी पनि यस्तै व्यवसायमा लागे । त्यस्तै आफ्नो गाउँघर र छरछिमेकका गाउँबाट पढ्नका लागि घरमा आएका विद्यार्थीहरूलाई वेदवेदाङ्ग एवम् कोश-काव्यहरू पढाउने काम पनि यिनले गर्दै आए । यस प्रकार उनको पारिवारिक पेसागत पृष्ठभूमि अध्ययन, अध्यापन र पौरोहित्य नै थियो । परम्परागत कृषि र पशुपालन व्यवसायका साथै उपर्युक्त कर्महरू गरेर नै भीमकान्तले आफ्नो जीविकोपार्जन गरेको देखिन्छ । यीमध्ये पनि निकै लामो अवधिसम्म यिनले शिक्षण पेसा अँगालेको देखिन्छ ।

११. सृजनाका निमित्त प्रेरणा र प्रभाव

भीमकान्तका पिता पं. देवीप्रसादले दैनिक पूजापाठ गरी समय बिताउने हुँदा बिहान-बेलुका आफ्ना पिताको मुखबाट सुन्न पाएका संस्कृत छन्दोबद्ध स्तोत्र र कविताहरू नै भीमकान्तको साहित्यसृजनाका लागि प्रथम प्रेरकतत्त्व रहेको देखिन्छ भने दोस्रो उनका पिता पं. देवीप्रसादले पनि फुर्सदका बेला कहिलेकाहीँ संस्कृत र नेपाली दुवै भाषामा स्फुट कविता रचना गर्ने हुँदा आफ्ना पिताबाटै उनलाई लेखनका लागि प्रेरणा मिलेको पनि देखिन्छ । देवीप्रसादका रचनामध्ये एउटा संस्कृत श्लोक यस्तो छ –

तमःकुजौ सन्ततिगौ कलत्रे सितेन्दुजौ शीतकरः सुरेज्यः ।

सौरिः शिखी लाभगतौ मृतेऽर्कः कीटाङ्गजन्मा द्विज एकराजः ॥

यो पं. देवीप्रसादले आफ्ना जेठा छोरा एकराजको जन्मकुण्डलीका विषयमा लेखेको कविता हो ।

देवीप्रसादको एउटा नेपाली कविता चाहिँ यस्तो छ –

श्रीईश्वरी भगवती सब जन्की माई वाग्ला छ मन्दिर खडा जसको बनाई

रक्षा गरून् भगवती दिन-दिन मलाई हे देवी माइ ! मनले म भज्नुँ कलाई ।

आफ्ना पिता पं. देवीप्रसादका यस्ता संस्कृत र नेपाली रचनाहरूले पनि भीमकान्तलाई साहित्यसृजनाका लागि प्रेरणा मिलेको हुनसक्छ । यसपछि उनी काठमाडौँ पढ्न आएका बेला रानीपोखरी पाठशालामा अध्यापनरत साहित्य विषयका गुरु कालिदास पराजुलीको सान्निध्यले गर्दा पनि भीमकान्तमा तुरुन्त कविता लेख्न सक्ने क्षमताको विकास भएको प्रमाणका रूपमा वि.सं. १९९४-९५ तिरै कक्षामा पद्मापद्मै उनले रचना गरेको पहिलो कविताका पङ्क्ति उदाहरणार्थ प्रस्तुत गर्न सकिन्छ –

किं भोक्तुमिच्छसि फलं बहुशीतलाढ्यं नास्पातिं संज्ञकमिदं त्वमुदारचेताः ।

युक्तं न तच्च जठरे क्वथितान्हीने देहेऽपि काश्यबहुलाद्भसे नु कच्चित् ॥

भीमकान्तले प्रथमा (हालको कक्षा ८) तहमा पढ्दा आफू बिदामा घर आएको बेला साथी पं. काशीश्वरप्रसाद पाण्डेलाई उसै बेला संस्कृतमा लेखेको पद्यात्मक चिठी यस प्रकार छ –

प्रेम्णा प्रियस्य प्रपदं प्रमदाप्रपीड्यं प्रत्यक्षवत्प्रतिदिनं ध्रियते प्रभाते ।

प्रेड्य ! प्रभो ! प्रभवता भवताऽपि प्रेष्यं प्रोल्लिख्य प्रौढपदिकं प्रतिपत्सु पत्रम् ॥

भीमकान्तले २०२० सालमा नेपालीमा ‘आयो साउन’ शीर्षकको कविता लेखेका थिए । यो प्रकाशित भने छैन र यसको पूरा अंश पनि फेला परेको छैन । तर यसको एउटा उपलब्ध अंश यस प्रकार छ –

आयो साउन जल बर्साउन पृथ्वी रसाउन, नदी सर्साउन

दुःखी तर्साउन, सुखी हर्साउन धान फर्साउन, मकै भर्साउन । इत्यादि ।

यसरी घरमा बसेका बेला, कहिले वर्षामा बाँदर हेर्न बसेका बेला, कहिले भैंसी चराउन गएका बेलामा पनि उनी कविता लेख्थे ।

एक समयको कुरा हो, प्युठानको प्रसिद्ध माडी भन्ने ठूलो नदीमा पुल बनाउने व्यवस्था भएछ । त्यहाँका धनीमानी एवम् अग्रगण्य मानिसहरू जम्मा भएर पुल बनाउने बन्दोबस्तमा लागेछन् । यसै क्रममा एउटा टोली चन्दा उठाउनका लागि अन्य जिल्लातिर लागेछन् । त्यो टोली घुम्दै-घुम्दै भीमकान्तको घरमा पनि आइपुगेछन् । उनीहरूसँग यथोचित कुराकानी गरी तथा प्युठानतिरको सबै हालखबर बुझेर उनले तुरुन्तै एउटा कविता देखेर दिएछन् । सो कविता लगेर उनीहरूले त्यहाँ (प्युठानमा) जान्ने पण्डितलाई बोलाई पढ्न लगाएछन् । सो सुनेर उनीहरू अत्यन्त खुसी भएछन् । उक्त कविता 'अभिनन्दनपत्रम्' शीर्षकमा विविधपद्यावलि: मा प्रकाशित छ ।

भीमकान्त पन्थी पूर्वीय दर्शनपरम्परा र सांस्कृतिक आदर्शहरूबाट प्रभावित कवि हुन् । पूर्वीय दर्शन, इतिहास, संस्कृति र आदर्शवादी संस्कारले उनका रचनामा प्रमुख भूमिका खेलेको पाइन्छ । उनी कतिपय समकालीन कवि तथा तिनका साहित्यिक कृतिबाट पनि प्रेरित र प्रभावित भएको पाइन्छ । यो कुरा उनका रचना र आत्मस्वीकृतिबाट पनि स्पष्ट हुन्छ । यसरी भीमकान्त पन्थीको साहित्यिक सृजनामा उनकै पिता, गुरुहरू, विभिन्न विद्वान् एवम् समकालीन स्रष्टाहरू, जीवनका विभिन्न परिवेश तथा घटनाहरू प्रेरक प्रसङ्गका रूपमा रहेको देखिन्छ ।

१२. रुचि, स्वभाव र सत्सङ्ग

भीमकान्त पन्थीको रुचि ज्यादाजसो स्वाध्ययन गर्नुमा नै थियो । उनी अनेक विषयका अध्येता भएकाले अलिकति फुर्सद भयो कि पुस्तक लिएर बसिहाल्थे र त्यसमा तन्मय भएर अध्ययन गर्थे । विशेष गरी निर्णयसिन्धुलगायतका धर्मशास्त्रीय ग्रन्थहरू हेर्ने गर्थे । यसका अतिरिक्त वेदान्तदर्शनमा उनको अत्यन्त अभिरुचि थियो । विभिन्न उपनिषद्वाक्यहरू तथा वेदान्त पञ्चदशी उनलाई कण्ठस्थ थिए । पौराणिक ग्रन्थहरूमा श्रीमद्भागवत महापुराण एवम् देवीभागवत महापुराण उनका अध्ययनका विषय थिए ।

कवितालेखन पनि भीमकान्तको रुचिको विषय थियो । उनी विभिन्न विषय र भावका कविताहरू सहजतासाथ तुरुन्तै लेख्न सक्थे । यतिसम्म कि आफ्ना सतीर्थ्य मित्रहरूलाई सम्भेर संस्कृत पद्यमा नै पत्राचार गरेका कवितात्मक पत्रहरू उनकै विविधपद्यावलि: मा प्रकाशित छन् । नित्य स्नान, पूजापाठ, तर्पण र बलिवैश्वदेव पनि उनका रुचिका विषय हुन् ।

भीमकान्तको स्वभाव अत्यन्त साधु र सरल थियो । उनले कसैलाई पनि कष्ट दिने अथवा कटु वचन बोल्ने कहिल्यै गरेनन् । सानो छँदा पितामाताको आज्ञापालन गर्ने

र ठूलो भएपछि भाइबन्धुको सल्लाह लिएर काम गर्ने उनको स्वभाव थियो । आफ्नो नित्य कर्मकाण्ड गर्नमा र सदाचार पालन गर्नमा उनी सधैं तत्पर रहन्थे । मधुर बोली हुनाले सबैले उनलाई रुचाउँथे । उनी अर्कालाई मन नपर्ने कुरा कहिल्यै बोल्दैनथे । थोरै बोल्ने बानी भएकाले सोधेको कुराको मात्र जवाफ दिने उनको स्वभाव थियो । उनलाई सबैले ‘माहिला पण्डित’ भन्थे । उनी कसैको लहैलहैमा बन्दैनथे र धर्मशास्त्रीय भावना र सिद्धान्तलाई मान्यता दिन्थे । उनी व्यावहारिक रूपमा सबैसँग मिजासिलो र मिलनसार देखिए पनि कसैले धर्मशास्त्रीय सिद्धान्त वा मान्यताविपरीत कुरा उठायो भने नकारात्मक जवाफ दिन्थे र कडा रूपमा प्रस्तुत हुन्थे ।

भीमकान्त पन्थी कृषक परिवारमा जन्मेकाले पनि होला खेतीपातीमा पनि उनको असाध्यै रुचि थियो । यसका साथै उनी अध्ययन-अध्यापन गर्न पनि निकै रुचाउँथे । विद्वान् तथा साधु-सन्तहरूसँग सङ्गत गर्न, प्रवचन सुन्नु र सुनाउन तथा साहित्यिक गोष्ठीहरूमा सहभागी बन्न पनि उनी असाध्यै मन पराउँथे । उनको सङ्गत विभिन्न विद्वान्, साहित्यकार तथा गुरुहरू पं. हेमनाथ घिमिरे, पं. लोकनाथ ढकाल, पं. दधिराम मरासिनी, पं. टङ्कनाथ पराजुली, पं. कालिदास पराजुली, पं. भोलानाथ पराजुली आदिसँग थियो ।

१३. मान-सम्मान तथा अभिनन्दन र पुरस्कार

आदर्श शिक्षक, सनातन संस्कृतिका संवाहक, प्रेरणापुरुष, जीवनको आठौँ दशकमा दुईवटा संस्कृत महाकाव्यहरू लेखेर राष्ट्रको गौरव वृद्धि गर्ने कवि भीमकान्त पन्थीको योगदानलाई हृदयङ्गम गरी विभिन्न संस्थाहरूले उनलाई पुरस्कृत, अभिनन्दन र सम्मान गरेका छन् ।

श्रीदधिराम मरासिनी स्मृतिप्रतिष्ठानले उनलाई विशिष्ट प्रतिभा सम्मान, २०५३ द्वारा सम्मानित गरेको छ । त्यस्तै भूतपूर्व छात्रसमूह, नेपाल वेदविद्याश्रम, काठमाडौँले अभिनन्दनपत्र, २०५४ बाट सम्मानित गरेको छ । त्यस्तै सोमसरला वेदविद्याश्रम परिवार, काठमाडौँले उनलाई अभिनन्दनपत्र, २०५६ बाट सम्मानित गरेको छ । यसै गरी विश्व हिन्दू महासङ्घ, नेपाल राष्ट्रिय समिति, काठमाडौँले उनलाई पाणिनि पुरस्कारसहित अभिनन्दनपत्र, २०५६ बाट सम्मानित गरेको छ । त्यस्तै जयतु संस्कृतम्, काठमाडौँले उनलाई जयतु संस्कृतम् पुरस्कार, २०५६ बाट सम्मानित गरेको छ । यसै गरी पन्थी सेवा समाज, काठमाडौँले उनलाई अभिनन्दनपत्र, २०५७ बाट सम्मानित गरेको छ ।

१४. तीर्थयात्रा र जीवनको अन्तिम प्रहर

भीमकान्त पन्थीले २००८ सालमा आफ्ना पिताको निधन भएपछि उनको और्ध्वदैहिक कर्म एवम् बरखी समाप्त गरेपछि अर्को वर्ष तीर्थश्राद्धका निमित्त बनारस, गया र प्रयाग (इलाहाबाद) को तीर्थयात्रा गरे । त्यसपछि २०१४ सालमा मुक्तिनाथको

दर्शनका लागि मुस्ताङ गए । २०१८ सालमा घरमै श्रीमद्भागवत सप्ताह लगाई पुराण श्रवण गरे । पछि २०३२ सालमा उनकी आमाको पनि निधन भएकाले और्ध्वदैहिक काम र बरखी सिध्याएर पुनः तीर्थयात्राका निम्ति काशी, गया र प्रयाग गए । यसपछि फेरि २०४८ सालमा आफ्ना भाइहरूका साथ जगन्नाथधाम र रामेश्वरधामको तीर्थयात्रा गरे । २०५१ सालमा छोराहरूसँग द्वारकाधामको यात्रा गरे । पछि २०५४ सालमा जेठा छोरा लक्ष्मीकान्त पन्थीलाई लिएर उत्तराखण्डका चार धाम (यमुनोत्तरी, गङ्गोत्तरी, केदारनाथ र बद्रीनाथ) को यात्रा गरे । यसै वर्ष काठमाडौँमा जेठा छोरा लक्ष्मीकान्तकै घरमा सपरिवार श्रीमद्देवीभागवत यज्ञ गरी सो पुराण श्रवण गरे । फेरि २०५६ सालमा काठमाडौँमा नै श्रीमद्भागवत महापुराण (सप्ताह) यज्ञ गरी विधिवत् श्रवण गरे । यसरी उनले आफ्नो शक्ति र क्षमताअनुसार जीवनमा विभिन्न तीर्थयात्रा एवम् पुराणश्रवण समय-समयमा गरेका थिए ।

भीमकान्त पन्थीको जीवन भन्नु नै अध्ययन र अध्यापनको पर्याय थियो । कहिल्यै पनि उनी अध्ययन र अध्यापनबाट टाढा रहेनन् । २०५३ सालसम्म त उनी गौरीघाटमा सञ्चालित वेदविद्याश्रमको प्रधानाचार्यकै रूपमा सक्रिय थिए । यसपछि भने उनको उमेर ७५ वर्ष पुगिसकेको हुँदा जेठा छोराको 'अब यस्तो कठिन वृत्ति छोडेर घरमै बस्नुपर्छ' भन्ने आग्रह गरेको हुँदा र नसासम्बन्धी रोगले पनि आक्रान्त भएकाले सो काम छोडेर काठमाडौँस्थित घरमा जेठा छोरा लक्ष्मीकान्त पन्थी र बुहारीका साथ बस्न थाले । यसबीचमा उनी केही समय गुल्मी जाने र आउने पनि गर्थे, तर २०५६ सालदेखि धेरै नै बिरामी भएकाले काठमाडौँमा नै रहेर औषधोपचार गर्ने र जीवनका अन्तिम प्रहरहरू बिताउने गर्न थाले ।

१५. देहावसान

भीमकान्त पन्थीको आन्तरिक इच्छा काठमाडौँमा नै मर्न पाइयोस् भन्ने थियो । उनले इच्छा गरेजस्तै २०५८ साल असोज २ गते मङ्गलबारका दिन ८० वर्ष ५ महिनाको उमेरमा काठमाडौँमै उनको देहावसान भयो । उनको देहावसानको विषयमा राष्ट्रिय दैनिक पत्रिकाहरू क्रमशः कान्तिपुर, राजधानी, हिमालयन टाइम्स र गोरखापत्रले असोज ४ गतेदेखि १८ गतेसम्मका विभिन्न मितिहरूमा शोकसमाचार एवम् समवेदनासन्देशहरू प्रकाशित गर्दै शोक प्रकट गरेका थिए भने 'जयतु संस्कृतम्' ले असोज १९ गते सम्पन्न वार्षिक साधारणसभा एवम् पुरस्कार वितरण समारोहमा एक मिनेट मौन धारण गरी शोकप्रस्तावसमेत पारित गरेको थियो । घरमा आएर समवेदना प्रकट गर्नेहरूको सङ्ख्या पनि उल्लेख्य थियो जसमा बन्धुबान्धव, नाताकुटुम्ब, इष्टमित्र, आफन्त एवम् कवि-लेखक तथा पत्रकारहरू पनि थिए ।

१६. जीवनदर्शन

भीमकान्त पन्थीको जीवनदर्शन पूर्वीय संस्कृत र परम्पराबाट प्रभावित थियो । उनी आत्मज्ञानबिना जीवन असफल हुन्छ भन्ने ठान्थे । आत्मज्ञान प्राप्त गर्न सक्नु र सबैको आत्मालाई चिन्न सक्नु नै जीवनको सर्वोत्कृष्ट उपलब्धि हो भन्ने उनको आदर्श थियो । उनी मूलतः पूर्वीय दर्शनप्रति आस्थावान् व्यक्ति थिए । उनलाई आफ्नो देश, आफ्नो जाति र आफ्ना आदर्शप्रति अगाध आस्था थियो । उनी मानवमात्रको कल्याणका लागि काम गर्नुपर्छ भन्ने विचार राख्थे । उनका जीवनजगत्सम्बन्धी उपर्युक्त धारणा र दृष्टिकोणलाई हेर्दा उनी मूलतः एक आदर्शवादी व्यक्तित्वका रूपमा देखा पर्दछन् । उनका काव्य र कविताहरूमा यत्र तत्र उनको जीवन, स्वभाव र विचारको छाया भल्किएको देखिन्छ ।

भीमकान्त पन्थी एक आदर्शवादी व्यक्तित्व थिए । उनका आदर्शवादी विचार व्यक्त गर्ने एउटा महत्त्वपूर्ण कविता विविधपद्यावलिः कवितासङ्ग्रहमा 'वैराग्यम्' शीर्षकमा प्रकाशित छ –

भीतिं चेद्भवसागराद् वितनुषे कृष्णाङ्घ्रिपद्मं स्मर

मन्दत्वं कवितासु ते यदि मतेर्वाणीं समाराधय ।

कान्तां चिन्तयसे वृथाऽनुदिवसं मायां हरेश्चिन्तया–

न्तः सारस्थितिशून्यतुच्छविषयेऽनास्थां सदैवाचर ॥ (श्लोक ६)

अर्थ – संसारसागरदेखि पारि पुन भगवान् श्रीकृष्णको आराधना मात्र निर्विकल्प उपाय हो । त्यसैले भगवान् कृष्णका पाउको सम्भ्रना गर । विशुद्ध साहित्यको सृजनाद्वारा आत्मदर्शनको पथमा अग्रसर हुन र गराउनका लागि सारस्वत साधना नभइनहुने विषय हो । त्यसैले वाणीको आराधना गर । कलत्रचिन्ताले दुःखी भएर बाँच्नुभन्दा संसारलाई नै मोहनी लगाएर व्यामोहमा पुऱ्याउने ईश्वरको मायालाई वशमा तुल्याउने विषयमा चिन्तन गर्नु सर्वोत्तम पुरुषार्थ हो । त्यसैले हरि भगवान्को मायालाई चिन्तन गर । परिणाममा ताप दिने सारशून्य विनश्वर र प्रतिपल परिवर्तनशील विषयप्रति वितृष्णा जगाई आत्मदर्शनको राजमार्गमा अग्रसर हुनु नै मानवजीवनको सर्वोत्तम उपलब्धि हो । त्यसैले यस्ता भित्री सार केही नभएका तुच्छ विषयहरूमा आस्था नगर ।

भीमकान्तले एउटै कवितामार्फत यति महत्त्वपूर्ण जीवनदर्शनको उपदेश गरेका छन् र यस कविताका चारै पाउका पहिला अक्षरहरूद्वारा कविले आफ्नो नामका अक्षरहरूको सङ्केत पनि गर्दै आदर्श विचार एवम् जीवनदर्शनलाई प्रस्तुत गरेका छन् ।^१

१. शोधकर्तृ सीता रिजालको शोधपत्रबाट प्रस्तुत ।

दाजी भीमकान्त मेरो सम्भनामा

नीलाम्बर पन्थी

भू.पू. सांसद

उपक्रम

मेरा दाजु भीमकान्त यसै साल आश्विन महिनाको दुई गते दिवङ्गत हुनभयो । उहाँको अभावले मेरो हृदयमा यौटा शून्य थपियो । मलाई धेरै नै नरमाइलो मात्र हैन म जान्ने सुन्ने भएपछिका अनेक अभावमध्ये बाबु र आमाको अभाव हुँदा जति ठूलो अघात यस हृदयले बेहोऱ्यो, त्यही आघात वर्तमानमा सहनु परेको छ । जब मानिस यो लोकलाई मात्र हैन आफ्नो पाञ्चभौतिक शरीरलाई समेत परित्याग गरेर लोकान्तरको यात्रा गर्दछ, यसपछि उसको अभावले नै सम्झाउन थाल्दछ-उसले गरेका अनेकथरी राम्रानराम्रा कीर्तिहरूका बारेमा । मेरा दाजु भीमकान्त एउटा अब्बल व्यक्तित्वका धनी हुनुहुन्थ्यो र हाम्रो पिताजीका छोरा आठ भाइहरूमध्ये सबभन्दा योग्य हुनुहुन्थ्यो । उहाँले आफ्नो योग्यताको प्रदर्शन त सानै उमेरदेखि गर्न थाल्नुभएका अनेक उदाहरणहरू छन् तापनि मैले यहाँ कति सम्भन सक्छु र कति लिपिबद्ध गर्न सक्छु त्यसका लागि प्रयास गर्न प्रस्तुत छु ।

‘हुने बिरुवाको चिल्लो पात भनेभैँ’ दाजु भीमकान्त जब जन्मेर आमाको काखमा खेल्न थाल्नुभयो, आमाले भन्नुभएको थियो-‘सानैदेखि ऊ यति ओजनदार भयो उसलाई उचालेर हिड्न त मलाई मुस्किल पर्दथ्यो र काखमा राख्दा पनि त्यस्तै हुन्थ्यो । उसको जीउडाल देखेर छिमेकीहरू पनि घुटुक्क थुक निल्दथे र भन्थे ‘छोरो जन्मनु त त्यस्तो पो हो...’ अनि आफ्ना खिनौरै बच्चाहरूलाई औँल्याएर खिन्न हुन्थे । आमाले भनेका कुरा यसरी सत्यतामा परिणत भए कि, नभन्दै दाजीको शरीर त अन्तिम अवस्थामम्म पनि असाधारण नै रह्यो र जस्तो शरीर असाधारण थियो, त्यस्तै बुद्धिको स्वभाव पनि सानैदेखि असाधारण भएको समेत बहुआयामिक रूपले प्रमाणित गरेर दिवङ्गत हुनुभयो । त्यसका केही उदाहरणहरू यहाँ उल्लेख गर्दैछु ।

अध्ययन

जीवनको अन्तिम समयमा यो देशका ठूलाठूला विद्वान्हरूले नै उहाँको असाधारण विद्वत्ताको कदर गर्दै अभिनन्दन गरे । प्रसिद्ध संस्थाहरूले पनि विशेष समारोहमा अभिनन्दन गरेका तमाम प्रमाणहरू छन् र तिनको पुनरुक्ति गर्नु एक किसिमले ज्यादै खल्लो प्रतीत हुनेछ । त्यसैले म यहाँ भए पनि आफ्नै उही प्यारो भूमि जन्मथलोतिर जाँदै छु, जहाँ हामी सबै भाइ जन्मेर हुर्केका थियौँ । त्यो ठाउँमा हाम्री आमाबाट जन्मेका र जीवित रहेका पाँच भाइमध्ये सबैभन्दा जेठो हुनुहुन्थ्यो दाजी भीमकान्त ।

पिताजीले अरू हामीहरूलाई 'दुर्गाकवच', 'चण्डी', 'रुद्री' आदि पढाउनुहुन्थ्यो भने दाजी भीमकान्तलाई 'लघुसिद्धान्तकौमुदी' पढाउनुहुन्थ्यो । उहाँले लघुसिद्धान्तकौमुदीको सुवन्त सकेर तिङन्तको सुरु गर्नुभएको थियो । 'भू' धातुका रूपहरू चलाएको मलाई याद आउँछ ।

एक दिन पिताजीले दाजुलाई चण्डी सप्तशतीको पुस्तक पल्टाएर दिनुभयो र अर्थ लगाउन भन्नुभयो । अनि दाजीले अर्थ लगाउन थाल्नुभयो । एक अध्याय सिध्याउनुभयो । पिताजीले सुनिरहनुभयो र भन्नुभयो-'अब मैले तलाई पढाउन सकिदैन, मलाई भन्दा तँलाई राम्रो अर्थ लाग्दछ भने तँलाई मैले यहाँ राखेर पढाउनुको मतलब नै तँलाई बिगार्नु हुन्छ, त्यसो हुँदा तौलिवहा पाठशालामा गएर पढ्नुपर्दछ..' भन्नुभयो, अनि तुरुन्तै तौलिवहा पठाउनुभयो । पिताजी दुक्क हुनुहुन्थ्यो । अब छोरो तौलिवहा बसेर निकै ठूलो विद्वान् भएर चाँडै आउँछ । त्यसको ठीक दुई महिनापछि तौलिवहाबाट एउटा लामो पत्र आयो, पण्डितद्वय रश्मिराज र गोपीराज अर्यालले लेखेको त्यस पत्रमा लेखिएको थियो-गुरु भाइ भीमकान्तलाई पढाउन सक्ने विद्वान् यो तौलिवहामा कोही पनि छैन । पढाउने बहानामा उनलाई यही राखिरहनु भनेको उनको तीक्ष्ण बुद्धिलाई खेर फाल्नुसह ठानेर उनलाई हामीले नेपाल पठाएका छौं । गुरुले उहाँलाई हाम्रा जिम्मा पठाउनुभएको थियो, तर हामीहरूले उनलाई लुइखर्कै ज्वाइँ पं. हेमनाथ घिमिरेको जिम्मामा पठाएका छौं । त्यसैले उहाँका बारेमा चिन्ता गर्नुपर्दैन । सबै खर्च-बर्च उहाँ नेपाल (काठमाडौँ) पठाउनुहोला ।

पिताजीले जस्तो सम्भेर तौलिवहा पठाउनुभयो त्यस्तै सम्भेर पण्डितद्वयले दाजीलाई नेपाल पठाएकोमा पिताजीका हर्षको कुनै ठेगाना रहेन । 'त्यस्ता विद्वान्हरूले पनि पढाउन नसकेर मेरा छोरालाई नेपाल पठाए भने मेरो छोरो कस्तो हुने होला....' आदि । पिताजीले दाजीलाई सझानी गरेको सुनेर मलाई लाग्दथ्यो म पनि पढेर त्यस्तै हुन्छु । यो कुरा मेरो मनमा पछिसम्म रहिरह्यो । कालान्तरमा मैले लघुसिद्धान्तकौमुदीको सुवन्त पढें, तिङन्त पढें, तर मलाई अर्थ लागेन । चण्डीको त के कुरा गर्ने मलाई कण्ठ आउने श्लोकहरूको पनि अर्थ लागेन । अनि मध्यकौमुदी समाप्त गरेर पनि अर्थ लागेन । अनि म सिद्धान्तकौमुदी पढ्नका लागि खिदिम गएँ र पढाइ सुरु पनि गरीहालें । त्यहाँका सहपाठीहरूलाई पनि बुझें । उनीहरूलाई पनि आफूले नपढेका श्लोकको अर्थ लागेको थिएन र साथै पढाइमा सबै सहपाठीहरूमध्ये आफैँलाई नै गुरुले राम्रो मानेको आभास पाउँथें । तैपनि अर्थ नलागेकाले आफूलाई लट्ठू नै भएको मान्दथें । अनि दाजी जस्तो असाधारण मानिस विरलै हुने रहेछन् भन्ने आफ्नो भित्री मनमा बोध हुन्थ्यो ।

काठमाडौँ रानीपोखरी संस्कृत प्रधान पाठशालाको विद्यार्थीका रूपमा पनि हरेक परीक्षामा चाहे त्यो अर्धवार्षिक होस् वा वार्षिक कुनै पनि परीक्षामा प्रथम स्थान प्राप्त

गर्दै र अनेक पुरस्कारहरूबाट पुरस्कृत हुँदै उहाँले आफ्नो बौद्धिक वैशिष्ट्यको प्रदर्शन गरेर इज्जत आर्जन गर्नुभएको थियो । जीवनको प्रथम युवावस्था हो अध्ययनको, केही ज्ञान प्राप्त गर्ने अवस्था नै यो अवस्था हो र यसमा दाजी भीमकान्तको इज्जत बढ्यो । अर्थात् ज्ञान हासिल गर्दा नै इज्जत आर्जन गर्न सक्ने व्यक्तिले स्वभावतः त्यसपछिका कार्यशैलीमा भन्नु ठूलो इज्जत प्राप्त गर्न सफल हुन्छ नै । त्यसका धेरै उदाहरणहरू यहाँ देख्न सकिन्छ ।

चिठीपत्र लेख्ने शैली

दाजी भीमकान्तमा चिठी लेख्ने शैली पनि ज्यादै आकर्षक थियो र एउटा पत्र लेखेर पनि मानिसको मन अनुकूल गराउन सक्नुहुन्थ्यो । मैले एउटा सानो उदाहरण प्रस्तुत गर्दछु । एक पटक मेरो साहिलो दाजु फणाधर गोरखपुर जानुभयो । त्यसबेला म राजनीतिक शरणार्थीका रूपमा विदेशिएको थिएँ र घरका दाजुभाइहरूका बारेमा मैले प्रश्न गर्न थालें । सर्वप्रथम दाजी भीमकान्तको बारेमा सोधनी गर्दा भन्नुभयो दाजुले त सबै छोराहरूको जीवन सुधारिदिनुभयो । सबै छोरालाई रानीपोखरी पाठशालामा भर्ना गरेर, वर्षेनी एउटा-एउटा छोरालाई पठाउनुहुन्छ र सबै छोरा अहिले भर्ना भएर संस्कृत पढिरहेका छन् । दाजुले त चिठी लेखेर नै कमाल गर्नुभएको छ । दाजीको चिठीमा नजाने के जादू छ, दाजुको चिठी पढेपछि गुरुहरू खुसी भैहाल्ने, अनि भर्ना गरी हाल्ने । त्यसरी दाजीले धेरै छोरा जन्माए पनि सबैलाई पढाएर छोराहरूको जीवन सुधारिदिनुभयो ।

दाजी फणाधरको कुरा सुनेपछि मैले एउटा पुरानो कुरा सम्झिएँ । म एक पटक केटाकेटी अवस्थामा नै भागेर पश्चिम मुसीकोट पुगेको थिएँ । मुसीकोट भनेको वर्तमान रुकुम जिल्लाको सदमुकाम खलङ्गा हो । त्यहाँ त्यसबेला एउटा पाठशाला चलेको थियो र संस्कृत व्याकरणको पनि पढाइ हुन्थ्यो । एक जना योग्य पण्डित पं. गुरुप्रसाद अधिकारीले पढाउने भएकाले त्यो बेला पाठशालाले राम्रो उन्नति गरेको थियो ।

आफ्नो घरको घरेलु पाठशालामा दाजु भीमकान्तसँग पढ्दापढ्दै अचानक भागेर म त्यहाँ पुगेको थिएँ । पछि दाजीले पत्तालगाउनु भएछ र गुरुको नममा एउटा पत्र लेख्नुभएछ । त्यो पत्र पहिले मेरो हातमा पत्रो र खामबन्दी नभएकाले अर्थात् मलाई पठाएको पत्रको साथैमा एउटै खाममा पठाएको पत्र भएकाले स्वभावतः मैले पहिले नै पढ्न पाएको थिएँ । त्यो पत्र पढेपछि गुरु आश्चर्यचकित हुनुभयो र भन्नुभयो— ‘यस्तो पत्र लेख्ने मानिस त साधारण हुन सक्दैन । ‘मलाई त साँचै नै त्यो मानिसलाई देख्न मन लाग्यो । यसरी आश्चर्यविभोर भएर दाजीको मुक्तकण्ठले प्रशंसा गरेको सुन्दा म मात्र हैन मसित त्यहाँ पुगेका सबै विद्यार्थी अचम्म परे । त्यो पत्रमा दाजीको भनाइ त यति मात्र थियो ‘मैले आफ्नै घरमा मेरा पूर्वजहरूले जस्तै गाउँघर छिमेकका इच्छुक विद्यार्थीहरूलाई पढाउने गरेको छु र यसैमा भाइलाई पनि पढाउँदै थिएँ, त्यहाँ पण्डितजीले

राम्रोसँग पढाएको बयान सुनेर मेरो भाइ ज्यादै आकर्षित भएछ र भागेर अचानक त्यहाँ आइपुगेको छ । उसले त्यहाँ उचित संरक्षण तथा शिक्षा पाउनेछ भन्ने कुरामा म ढुक्क छु ...' पत्रको सारांश त त्यही हो र त्यहाँ भएको अर्थात् दाजीको पूर्ण लिपि जस्ताको तस्तै मलाई आउँदैन, कसरी पद तथा वाक्यांशहरूको प्रयोग गर्नुभएको थियो र पद तथा वाक्य विन्यासको ताछिल्ले गर्दा नै गुरुको मनलाई तुरुन्तै प्रभाव पार्न सकेको कुरालाई सम्झेको थिएँ । एउटा छोटो पत्रमा थोरै वाक्यको प्रयोगबाट नै धेरै राम्रो प्रभाव पार्न सक्ने कलात्मक शक्तिले सम्पन्न व्यक्ति हुनुहुन्थ्यो उहाँ ।

अध्यापनको अद्वितीय शैली

दाजी भीमकान्तले विद्यार्थीहरूलाई पढाउँदा पनि अत्यन्त आकर्षक शैलीमा विभिन्न किसिमका उदाहरणहरू प्रस्तुत गरेर ज्यादै सरल तरिकाले सम्झाउनुहुन्थ्यो । त्यो जमानामा गाउँघरमा पढाउने काम निकै भन्भटिलो हुन्थ्यो । एउटा पाठशालामा एउटा मात्र शिक्षक हुनु र उसले अक्षरारम्भदेखि माथि व्याकरणका फट्टिकाहरूसम्म पढाउनुपर्दथ्यो । गाउँघरको चलन त्यो जमानामा जति विद्यार्थीको सङ्ख्या हुन्थ्यो, उति कक्षाहरू हुन्थे । हरेक विद्यार्थीको आफ्नै स्वतन्त्र कक्षा हुन्थ्यो । म आफैले पनि धेरै विद्यार्थीको एउटै कक्षा हुन्छ भन्ने कुरा त जब एक सालमा खिदिम हरिहर संस्कृत पाठशाला आएँ त्यसैबेला थाहा पाएको हुँ ।

त्यस किसिमको परिस्थितिमा प्रत्येक छात्रलाई सन्तुष्ट गराउनु सजिलो हुँदैन तर उहाँबाट सबै छात्रहरू अत्यन्त खुसी थिए । घरको पाठशालामा त निःशुल्क विद्यादान गर्नुभएको थियो भने उहाँलाई चारैतिर आह्वान भइरहन्थ्यो अमुक गाउँका युवाहरूलाई पढाउन आउनुस् भनेर । तर उहाँ सकभर कतै जान इच्छा गर्नुहुन्थ्यो तैपनि एक पटक भनेको हानै नसकिने खालका मानिस पं. शशिधरको अनुरोधलाई मानेर प्युठान जिल्लाको लुङ् गाउँमा गई करिब एक वर्ष जति अध्यापन गर्नुभएको थियो । त्यसपछि फेरि घरे आउनुभयो । पछि दाङबाट पनि भन्न आएका थिए तर त्यहाँ जानुभएन । पछि नयाँ खुलेको वेद-विद्याश्रम वनकालीमा आई दुई तीन वर्ष अध्यापन गर्नुभयो भने त्यसपछि फेरि गौरीघाटमा नयाँ खुलेको सोमसरला वेद विद्याश्रममा धेरै समय (१२ वर्ष सम्म) पढाउनुभयो ।

उहाँले पढाएका कुराको उल्लेख गर्दा आफू स्वयम्ले अनुभव गरेका कुराको उदाहरण दिँदा पनि कुनै किसिमको अत्युक्ति हुनेछैन । उहाँको सबभन्दा पहिलो विद्यार्थी म स्वयम् थिएँ । उहाँसँग मैले पहिले लघुसिद्धान्तकौमुदी र अमरकोश पढ्न थालेको हुँ । पढ्दा मैले घरको केही काम गर्नुपर्दथ्यो र विशेष गरी गाईभैँसी चराउने काम त अनिवार्यरूपले गर्नुपर्दथ्यो । काम गर्दागर्दै पनि मैले पढाइमा निरन्तरता कायमै राखेर लघुसिद्धान्तकौमुदी समाप्त गरेँ र त्यसपछि घरमा काम गर्दा पढाइमा बाधा भएको ठानेर

मध्यसिद्धान्तकौमुदी पढनका लागि मलाई खिदिम पठाउनुभयो । त्यहाँ ६ महिना जति पढेपछि म बीचैमा पढाइ छोडेर घरमा गएँ । ६ महिना पढेर मैले कुनै उन्नति गरेको ठानिन । कारण के थियो भने त्यहाँ पुगेपछि म कक्षामा आबद्ध हुन बाध्य भएँ । म एकलैको स्वतन्त्र कक्षा हुन सम्भवै थिएन । त्यहाँ मेरो कक्षामा पढ्ने सबै विद्यार्थीहरू कोरा थिए । म लघुसिद्धान्तकौमुदी समाप्त गरेको विद्यार्थी हुँदा कति पनि सन्तुलन मिल्नै सकेन । मेरा लागि उनीहरूसँग पाठ लिएर मध्यकौमुदी पढ्नु भनेको त केवल पिष्टपेषण मात्र भएको थियो । मेरो चित्त बुझेन, र कुनै किसिमको कम्प्लेन गर्न पनि सकिनँ, गुरुसँग आफ्नो कम्प्लेन प्रस्तुत गर्न नसक्नु त केवल मेरो केटाकेटीपन नै थियो ।

घरमा पुगेपछि मैले सबै कुरा दाजीलाई बताएँ मेरो सबै कुरा उहाँले हृदयङ्गम गर्नुभयो र भन्नुभयो ठीक छ, मैले तिम्रो कुरा बुझेँ । अब यहाँ घरेमा बस । तिम्रीलाई मैले ६ महिनामा यो मध्यसिद्धान्तकौमुदी समाप्त गराइदिन्छु । त्यसपछि सिद्धान्तकौमुदी पढनका लागि मात्र खिदिम जाऊ । त्यसपछि म घरमा बसेर त्यसै किसिमले पढ्न थालें । यद्यपि समय-समयमा घरायसी काम पनि गर्ने पर्दथ्यो तापनि पढाइमा कति पनि कटौती गरिन । कार्तिक महिनामा सुरु गरेर चैत महिनाको अन्त्यतिर मध्यसिद्धान्तकौमुदी ६ महिनामा नै समाप्त भयो । त्यसपछि म फेरि उही खिदिम पाठशालामा पुगें । मेरो ६ महिनाको मिहिनेत र दाजुको हौसलापूर्ण अध्यापनले म धेरै अगाडि पुगेको अनुभव गरेको हुँ । पढाइमा पहिले सँगैपढेका साथीहरूलाई छोडेर म माथिल्लो कक्षाका साथीहरूलाई साथ दिन पुगेको थिएँ । त्यसले गर्दा उनीहरूको साथमा सिद्धान्तकौमुदीको प्रारम्भ गर्ने र त्यसको भोलिपल्ट नै म हरिहर पाठशालाको छात्रवृत्ति उपयोगको अधिकारी बनँ । भोलिपल्ट नै मलाई प्रधानाध्यापक (हेडगुरु) दिधराम मरासिनीले योग्य विद्यार्थीका रूपमा स्वीकार गरेर पाठशाला र छात्रावासमा भर्ना गर्नुभएको थियो । हुन त मैले पहिले साथीहरूको बीचमा आफू कमजोर सावित हुन्छु कि भन्ने आशङ्काले सतर्क भएर मिहिनेत गरेकै थिएँ तापनि परिस्थितिले या गुरुहरूको आशीर्वादले लघुत्वको कति आभास भएन ।

मैले अनुभव गरेकै कुराबाट जो कोहीले पनि अन्दाज गर्न सक्छ कि भीमकान्तमा एउटा अध्यापनको अद्वितीय शैली थियो जसले गर्दा प्रत्येक छात्र उहाँबाट आफूले चाहेजस्तै किसिमले शिक्षा पाउन सक्थ्यो । यस किसिमले पढाउन सक्ने गुरु जहाँकहीं पनि पाउन सकिन्छ भन्ने मलाई लाग्दैन ।

त्यही भीमकान्त दाजुले बसालिदिएको जगबाट म उच्च शिक्षा हासिल गर्न समर्थ भएको हुँ । उता दाजुको अध्यापन गर्ने काम चालू नै रह्यो । उहाँसँग पढेका धेरै विद्यार्थीहरू योग्य छन् । कतिपय उहाँका चेलाहरू गाउँमा यजमानी काम गर्दैछन् भने कतिले उच्च शिक्षा हासिल गरेर राम्रो शिक्षकका रूपमा अध्यापन गरिरहेका छन् ।

धेरै समयपछि जीवनको उत्तरार्धमा उहाँले २०३३ सालमा काठमाडौँ आएर वनकाली वेद विद्याश्रममा पढाउनुभयो । त्यसबेला दाजीसँग पढेका विद्यार्थी दुई-तीन जना त अहिले महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय अन्तर्गत वाल्मीकि विद्यापीठमा र अरू विद्यापीठमा सहप्राध्यापक समेत भइसकेका छन् । त्यस्तै चालीस सालदेखि गौरीघाटको वेद विद्यालयमा रहेर बाह्र वर्षसम्म अध्यापन गर्नुभयो । यो समयमा पनि धेरै विद्यार्थीहरूलाई विद्यादान गर्नुभयो । त्यो बेलाका छात्रहरू अहिले रानीपोखरी संस्कृत पाठशालामा कुशल अध्यापकका रूपमा परिचित छन् । निश्चय पनि उनीहरूको कुशल अध्यापन शैलीमा उहाँसँगको विद्याभ्यासको ठूलो योगदान रहेको हुनुपर्दछ भन्ने मैले ठानेको छु ।

(हाम्रो पुरुषार्थ २०५९ वैशाख, वर्ष २९, अङ्क २, सम्पूर्णाङ्क ४४, पृष्ठ ३९ बाट साभार)

दातृत्वं प्रियवक्तृत्वं धीरत्वमुचितज्ञता ।
अभ्यासेन न लभ्येयुश्चत्वारः सहजा गुणाः ॥

(दयालुता, प्रियवादिता, धीरता र उचित वा अनुचित छुट्याउन सक्ने क्षमता अभ्यास गरेर पाउन सकिदैन । यी त सहज रूपमा आउने गुण हुन् ।)

सरसो विपरीतश्चेत् सरसत्वं न मुञ्चति ।
साक्षरा विपरीताश्चेद् राक्षसा भान्ति केवलम् ॥

(सरस उल्टो पारेर पढ्दा पनि फरक पर्दैन उस्तै हुन्छ ।
तर साक्षरालाई उल्टो पारेर पढ्दा त राक्षसा पो हुन्छ ।)

आफ्नै सन्तान पनि घरनजिक छैनन्

नीलमाया पन्थी

(वि.सं. १९९० वैशाख महिना २८ गते जेष्ठ कृष्ण प्रतिपदाका दिन जन्मिएकी मर्भुङ पण्डित टोला निवासी पं. खेमराज अर्याल र पद्मावती अर्यालकी सुपुत्री नीलमाया पन्थीको विवाह पं. भीमकान्त पन्थीसँग २००४ साल वैशाखमा भएको थियो । ८८ वर्षीया नीलमाया पन्थीका अनुभव / अनुभूति बढुले क्रममा चन्द्रप्रकाश उपाध्यायका जिज्ञासाहरूको उत्तर नीलमायाले दिनुभएको छ । यी उत्तरहरूलाई लिपिबद्ध गर्ने कार्यमा उहाँका सुपुत्र चन्द्रकान्त पन्थीको सहयोग प्राप्त भएको छ । – सम्पादक)

१. तपाईंको बाल्यकाल कसरी बित्यो ?

➤ म इस्मा मर्भुङ पण्डित टोलाको पण्डित घरमा जन्मेकी हुँ । सानैदेखि सबैले माया गर्नुहुन्थ्यो । माइतमा धेरै दुःख गर्न परेन । त्यसबेला काम गर्ने मान्छे पाइन्थे । हाम्रो घरमा पनि काम गर्ने मान्छे थियो । छ वर्षकी हुँदा आमा स्वर्ग हुनुभयो, हजुर आमाले लालन-पालन, स्याहार सुसार गर्नुभयो अर्की आमाले पनि माया गर्नुभयो ।

२. तपाईंको माइतघरको सम्बन्धमा केही बताइदिनुहुन्छ कि ?

➤ मेरो मावल प्यूठान गोल्खाडा हो । मावली हजुरबा पनि पण्डित हुनुहुन्थ्यो । मेरो माइत हजुरबुबाको नाम डिल्लीराज अर्याल हो । उहाँ धेरै विद्वान् हुनुहुन्थ्यो रे । उहाँलाई श्रुतधर भन्दथे । सुनेका कुरा सबै आउने भएकोले काठमाडौँका गुरुले सातहात लामो नैनसुतको फेटा बाँधिदिएर 'श्रुतधर' भनेका रहेछन् । काठमाडौँबाट आउँदा गोरुसिंगेभन्दा उत्तर टिक्कर भन्ने ठाउँभन्दा पश्चिमतिरको जमिन्दारले छोराछोरी पढाउन बोलाएका रहेछन् । त्यहाँ गएको समय त्यहीँ जमिन्दारी मौजा किन्नु भएको रहेछ । त्यहीँ गएर आउँदा औलाको ज्वरो आएछ । घरबाट रिडी लैजाँदा छल्दी पनाहातिर मृत्यु भएको रहेछ । प्यूठान उदयपुरका अधिकारी थरका मान्छेले जिजू हजुरबुबा लक्ष्मीनारायणलाई सप्ताह भन्न निमन्त्रणा गरेका

रहेछन् । श्रुतधर हजुरबुबाले म जान्छु भनेर जानुभएछ । सप्ताह गर्ने कर्ताले पण्डित आउलान् भन्दा त सानो बालकलाई देखेर अचम्म परेछन् । कोठापुज्ने पण्डितले कोठा पुज्दा यो अशुद्ध भयो भन्नु भएछ । त्यसपछि कर्ता खुशी भएछन् । १४ वर्षको बालकले सप्ताह भनेर आउनुभएको हो अरे ।

३. तपाईंको माइतघरका घतलाग्दा संस्मरणहरू केही छन् कि ?

➤ मेरी आमाको अनुहार भोलोमोलो सम्भन्ट्छु । बच्चा जन्माएपछि १२ दिनको दिन १९९७ सालमा मृत्यु भएको हो । हाम्रो माइतघरमा बेलुका खानपिनपछि हजुर बुबाहरू, बुबाहरू राँको बालेर उज्यालोमा जम्मा हुनुहुन्थ्यो । दिनभर जानकारी भएका कुरा भन्नुहुन्थ्यो, तमाखु खाने चर्चा परिचर्चा गर्ने गर्नुहुन्थ्यो ।

४. तपाईंको विवाह कहिले कसरी भयो ?

➤ मेरो विवाहको लागि धैरेनीका रश्मिराज फूपाजू र कुंडापानीका महेश्वर बुढाबा कुराकानी गर्न जानुभएको हो । २००४ सालमा १५ वर्षको उमेरमा बडाचौरका पं भीमकान्त पन्थीसँग मेरो विवाह बाजा बजाएर भएको हो । त्यसै वर्ष फागुनमा दुरान गरिदिनुभयो र म घर गएँ ।

५. पहिलो पटक घरमा जाँदा कस्तो अनुभव गर्नुभयो ? घर पठाउँदा माइत तिरबाट केही कुरा सिकाइएको थियो कि ?

➤ दुरानपछि घरजाँदा धेरै कुरा त केही सिकाउनुभएन । श्रीमान् विवाह गर्नुभन्दा पहिले पनि मेरा माइत पूजा गराउन जानुहुन्थ्यो । देखेजानेका र चिनेकै हुनुहुन्थ्यो । उहाँले पूजा गराएको, सप्ताह वाचन गरेको पनि देखेसुनेकी थिएँ । घर जाँदा पनि धेरै जेठानी देउरानी थिए । जुरूक उठेर दैलो कुचो गर्न पनि परेन तर देउरानी जेठानीसँग जाँतो ढिकी भने गर्नुपर्थ्यो ।

६. तपाईंका के कति सन्तान भए ?

➤ हाम्रा आठ सन्तान भए, दिदीको कोखमा एक छोरी र मेरो कोखमा दुई छोरी, पाँच छोरा हुन्, दिदीका केही र मेरा २ सन्तान १ वर्ष पुग्दा नपुग्दै रहेनन्, जन्म त सात सन्तानलाइ दिएँ ।

७. तपाईंले सौता पनि ब्यहोर्नु भयो कि ?

➤ श्रीमान्ले विवाह गरेकी म तेम्नीश्रीमती हुँ । अर्की जेठी दिदी ९७ सालमा नै स्वर्ग हुनुभएको रहेछ । त्यसपछि उहाँले दोम्नो विवाह गर्नुभएको रहेछ । मेरो विवाह २००४ सालमा भएको हो । म घरमा जाँदा अर्की दिदी हुनुहुन्थ्यो । हामी दुई दिदी बहिनी सँगसँगै बस्थ्यौँ ।

८. सौतासँग कस्तो व्यवहार हुन्थ्यो ?

➤ म घरमा जाँदा दिदी हुनुहुन्थ्यो । हामी बीच सौता सौताको व्यवहार भएन ।

हामी दुई दिदी-बहिनी जस्तो गरी बस्यौं । दिदीले डाला फूँवा गर्नुहुन्थ्यो । यसले सकिदैन भन्नुहुन्थ्यो, सबै काम गर्नुहुन्थ्यो, उहाँको कहिले पनि हात खाली राख्ने बानी थिएन । छोराछोरीलाई मैले जन्माएकी मात्र हुँ, सबै स्याहार-सुसार दिदीले गर्नुभएको हो । मलाई यो रोगी छ भनी सधैं टिट गर्नुहुन्थ्यो । सँगसँगै सबैकाम गथ्यौं, मेलापात जान्थ्यौं । पछि श्रीमान् काठमाडौं गएपछि १-१ वर्ष एउटी काठमाडौं जाने र एउटी घर बस्ने गथ्यौं । अरू जेठानी देउरानीसँग पनि कहिल्यै कल भगडा भएन । मलाई सबैले मायागर्थे । यसले काम गर्न सकिदैन भन्थे ।

९. पण्डित श्रीमान्को घरमा पर्दा तपाईंलाई त सुखै सुख भए होला नि ? कहिले काहीं दुःख पनि भोग्नुभयो कि ?

➤ माइतमा त मलाई कुनै दुःख थिएन । घरमा आएपछि पनि पण्डितकी दुलही हुनाले जेठानी देउरानीले माया गर्थे । यसले दुःख गर्न सकिदैन भन्थे । खानपिनमा अभाव थिएन । तर म घर आएकै वर्ष बिरामी भएँ । घरमा केही न केही धेरै थोरै काम गर्नुपर्ने हुँदा आराम पाउली भनी माइत पठाउनुभयो । माइतमा पनि धेरै बिरामी भएँ । मैरीमा सारेर वैतरणीसमेत गरिदिनुभयो । श्रीमान् उहाँ भेट्न जानुभयो, पछि सञ्चो भएपछि घर आएँ । कहिले काहीं आफ्नो दुःख त हुने नै भयो । खेतीपाती गर्नेपन्थो । घर व्यवहार गर्नुपर्थ्यो । छोरा-छोरी हुर्काउनुपन्थो, पढाउनुपन्थो । दुःख बिरामी हुन्थे । अस्पताल लगेर दयाक्क सञ्चो भयो भन्ने कुरा थिएन ।

१०. जीवनमा तपाईंले पाएको सबैभन्दा ठूलो सुख के हो ? दुःख के हो ?

➤ हाम्रो सासुबजै धेरै असल हुनुहुन्थ्यो । उहाँलाई बडाचौरै पण्डितिनी भन्दथे र सबैले मान्दथे । म पनि पण्डितकी बुहारी तथा पण्डितकी दुलही भएँ । पण्डितिनी भनेर सबैले मान्दथे । धेरै जेठानी देउरानीहरू थियौं । सँगसँगै हाँस्थ्यौं, काम गथ्यौं । छोरा छोरी जन्मे । सबैले पढे । हाम्रो खेतीपाती पाहिपहन सजिलो थियो । यी सबै सुखका दिन थिए ।

➤ मलाई हुर्काएकी हजूरआमा २००५ सालमा स्वर्गे हुनुभयो । १८ वर्षको भाइ २०१० सालमा स्वर्गे भयो, वुवा पनि २०२३ सालमा चाँडै स्वर्गे हुनु भयो । पछि आफूले जन्माएका पालेका छोराहरू १-१ वर्षमा बिते, तीर्थ गएको समय दिदी दुर्घटनामा पर्नुभयो । श्रीमान् स्वर्गे हुनुभयो । २ वर्ष पहिले माहिलो छोरो स्वर्गे भयो । यी धेरै दुःखका दिन भोग्नुपन्थो ।

११. ब्राह्मण पण्डित परिवारको घरधन्दा र सामान्य परिवारको घरधन्दामा के कस्तो भिन्नता पाउनुभयो ?

➤ मेरो माइतमा पनि बुबाले पूजापाठ गर्नुहुन्थ्यो । पूजाका भाँडा माभूने, फूल टिप्ने गथ्यौं । इष्टमित्र नातागोता आइरहुनुहुन्थ्यो । घरमा पनि ससुराले पूजापाठ गर्नुहुन्थ्यो । श्रीमान्ले

पूजा गर्नुहुन्थ्यो । फूलटिप्ने, पूजासामग्री जुटाउने गथ्यौ । इष्टमित्र आइरहुनुहुन्थ्यो । मेलापर्व आउँदा कहिले पनि दुःख भएन । धान कुटी राख्यौ । ठूला ठूला कसौडीमा भात पाकेकै हुन्थ्यो । यो कुरा सर्वसाधारणको घर र काम गरेर खानेको घरमा अवश्य पनि थिएन । दुःखै पाएको देखिन्थ्यो । यो त फरक नै थियो ।

१२. घर-गोठ खेतीपाती कसरी चलाउनुहुन्थ्यो ?

- हाम्रो घरवारी खेत सजिलो र मिलेको थियो । ठूलो परिवार भएकोले बुहारीहरू धेरै थियौ । खेतारा कजाउने जमाना थियो, काम गर्ने मान्छे पाइन्थे पनि । सबैले काम गथ्यौ । हाम्रो घरबाटै ४० वटा गाई वन चराउन लान्थ्यौ ।

१३. मेलापर्वहरू कसरी मान्नुहुन्थ्यो ?

- माइतमा छँदा मेरी फुपू, बुबाकी फुपू, फूपूकी छोरी अर्घा, गैरीखुट्टादेखि तीजमा आउनुहुन्थ्यो । ज्यादै रमाइलो हुन्थ्यो । दशैँमा पनि मर्भुङ्को कोटमा धेरै रमाइलो हुन्थ्यो । सबै कोट जान्थे । घरमा आएपछि पनि हामी बुहारीहरू पालै पालो तीजमा माइत जान्थ्यौ । दशैँमा पनि कहिले घर टीका लगाएर माइत जाने र कहिले माइतमा टीका लगाएर घरमा आउने गर्दथे । हाम्रो घरमा पनि धेरै रमाइलो हुन्थ्यो । पछि पछि छोरा-छोरीहरू पढ्न परदेश लागेपछि मेलापर्व विशेष गरी दशैं तिहारमा घर आएनन् भने नरमाइलो र शून्य लाग्दथ्यो ।

१४. त्यो बेला चलेका अहिले नचलेका रीतिस्थिति कसरी भोग्नुभयो ?

- हाम्रो घर पण्डित परिवारको भएकोले छोरा मान्छेहरूले धेरै दुःख गर्नुहुन्थ्यो । महिलाहरू विशेष गरी बुहारीहरूले धेरै काम गर्ने चलन थियो । हामी घरमा बुहारीहरू धेरै थियौ । दुई-तीन बुहारीले भाँडा माभ्ने गर्दथ्यौ, जसले पकायो उसले भाँडा माभ्नु पर्दैनथ्यो । खाना पकाउँदा चोली लगाउने चलन थिएन, एकसरो धोतीफेरेर पकाउँथे । आजभोलि शरीरभरि ताता, न्याना लुगा लगाएर पकाउने चलन छ । पहिले आगोमा मात्र पकाउँथे, अहिले ग्यास सिलिण्डर आए । कति सजिलो भयो । हामीले ठिकी जाँतो गर्नुपर्थ्यो । अहिले मिल आए, गाउँघरमा पनि ठिकीजाँतो देख्नपाइन्नन् ।

१५. त्यो बेलाका राम्रा चलन के थिए र अहिलेका नराम्रा चलन के देख्नुभएको छ ?

- पहिले पहिले सासू, ससुरा, जेठाजू, पाहुना सबैलाई मान मर्यादा गर्ने चलन थियो । भान्सामा जाँदा पनि पानी अचाउँथे, सबैलाई अम्बरामा पानी दिनुपर्थ्यो । अहिले जताततै त्यस किसिमको मान मर्यादा देखिदैन, छैन । अहिले मान मर्यादा गर्दा पनि गर्दैनन्, खोज्दा पनि खोज्दैनन् । अहिलेका कतिपय कुरा अचम्म लाग्छ । जताततै धारा छन् । सबै राम्रो छ । नराम्रो भन्ने भएन । अहिले महिलाहरूले कपाल कोर्ने बाट्टेभन्दा कपाल फिँजारेर हिँड्दछन् । महिलाहरूले पनि पाइन्ट

सुरुवाल लगाउँछन्, छुट्टाउन पनि गाह्रो । कतिले त लुगा लगाएको लाज छोपेको पनि पाइन्न । बरु छोरा मान्छेले राम्रोसँग लुगा लगाएको देखिन्छ । पहिले प्याज लसुन छुने हैन भन्थे, अहिले त्यो नभए तरकारी नै हुन्न भन्छन् ।

१६. अहिलेका राम्रा चलन पनि केही भोग्नुभयो कि ?

➤ धेरै भोगियो । अहिले कुटपिस गर्न पर्दैन । जहाँ तहीं खेती गरेका छन् । हराभरा गराएका छन् । पहिले कालो काउली मात्र पाइन्थ्यो, अहिले गोपी, बन्दा जहाँतहीं पाइन्छ । सबैका घर घरमा धारा छन्, खुट्टाले धेरै हिड्न पर्दैन । उतिबेला सानो उमेरमा विवाह गरिदिन्थे । अहिले पढेर जागिर खाएर पनि सोधेर मात्र विवाह गरिदिन्छन् । मोवाइलबाट टाढा टाढा भएकासँग पनि बोल्न पाइन्छ, देख्न सकिन्छ, यी सबै राम्रा चलन मान्नुपर्छ ।

१७. तपाईंको घर परिवारमा केही राजनीतिक चहल पहल पनि देख्नुभोग्नु भयो कि ?

➤ २००७ साल फागुनमा नेपालमा प्रजातन्त्र आयो, राणा शासन गयो भनेर हल्ला गरेको राम्रोसँग सम्झन्छु । पछि २०१४-१५ सालमा हाम्रो घरमा अर्कै रमाइलो भयो । २०१४ सालमा नै नीलाम्बर भाइले भ्रिकाए भनेर श्रीमान् काठमाडौं जानुभयो । पछि दुई भाइ बाग्लुङ्को बाटो भरिया लिएर घर आउनुभयो । राहिलो देवर काग्रेसबाट संसद् सदस्य उठेर आउनुभयो र भनेर मानिसहरू आउने जाने गर्दथे । धुरकोटका संशेरबहादुर र वाग्लाका चेतु गिरी धेरै आउँथे । चुनावमा १२ जना मानिसहरूले १२ दिनसम्म तल पाटामा छाप्रो हालेर प्रचार पत्र लेखेका हुन् । त्यहीँ बस्दथे, पकाउने, भाडाँ माभ्ने आफै गर्दथे । काशीनाथ गौतमसँगै घोडा लिएर डेढसयभन्दा बढी मानिस माइक बजाउँदै आएका हुन् । चुनाव पनि जित्नुभयो । ठाउँ-ठाउँबाट बाजा बजाउँदै मानिसहरू आए । रमाइलो भयो । २०१७ सालमा संसद विघटन भएपछि नै राहिलो देवर जेल पुर्नुभयो, दुःख पाउनु भयो । २०१८ साल पुस ९ गतेका दिन संशेरबहादुर खत्रीसहित १४ जना हाम्रो घरमा विहानै आए । भात खाएर पुर्कोटतिर गए । त्यसपछि साहिल्ला देवर फणाधर आसामतिर जानुभयो । केही पछि श्रीमान् आफै तमघास गएर सबै कुरा बताउनु भएको हो । उहाँलाई २४ दिनसम्म तमघासमा दैनिक तारिखमा राखेर पछि घर पठायो । तीन महिनासम्म महिनैपिच्छे तमघासमा हाजिर हुन बोलाएका थिए । कान्छा देवर शेखरनाथलाई प्रहरी लिन आएका हुन् । कान्छा देवरलाई पाल्पा जेलमा लिएर गए । शान्ति सुरक्षाको लागि भनेर थुनामा राखेको रहेछ । पाँच महिनापछि छोड्यो र घर आउनु भयो ।

१८. तपाईंले ८८ वर्षको लामो जीवन भोग्दा संसारमा सबैभन्दा सुख के देख्नुभयो र दुःख के हो भन्ने लाग्यो ?

➤ खै सुख र दुःख पनि के कुरालाई भन्ने । मेरो माइत घर परिवार राम्रो थियो । के

खाउँला भन्ने समस्या कहिले पनि भएन । विवाह पनि राम्रो परिवारमा भयो । श्रीमान्लाई सबैले मान्दथे । कहिले पनि नरिसाउने कसैलाई नराम्रो नभन्ने उहाँको स्वभाव थियो । कुनै लोभ मोह थिएन । भोक लाग्यो यस्तो चाहियो कहिल्यै भन्नुभएन । यो काम गर नगरी हुन्न कहिल्यै भन्नु भएन, जे पकाए पनि मिठो मुखले खानुहुन्थ्यो । भुटो गर्ने आत्तिने स्वभाव थिएन । घरमा सधैं नै सोध्ने, खोज्ने, भेट्ने निमन्त्रणा गर्ने कोही न कोही आइरहन्थे । छोराछोरी भए, सबैले पढे । अहिले जहाँ बसेकी छु, छोरा बुहारीले राम्रो गरेका छन् । अर्को छोरा नजिकै छ, जो नजिक छैनन् सोधखोज गर्दछन् । नाति नातिनाले पनि मायाँ गर्छन् । घरमा नाति डाक्टर भएर सजिलो भएको छ । केही भयो भने तुरुन्त औषधि दिन्छ, सन्चो भइहाल्छ । मलाई सबै सुखै छ ।

- त्यस्तो धेरै दुःखको अनुभव भएन, तर कहिले काहीँ दुःख विरामी हुँदा दुःख लाग्छ । छोरा छोरीले दुःख पाएको भए पनि बढी दुःख हुन्थ्यो होला । आफन्तजनको विछोडमा पनि दुःख लाग्छ । आफूले पालेका गाई, भैसी मर्दा पनि त दुःख लाग्छ ।

१९. तपाईंका अबका इच्छाहरू के के छन् ?

- अब धेरै इच्छाहरू छैनन् । ८८ वर्ष बाँचियो । ठूला ठूला भएका नाति नातिनीको विवाह भएको देख्न पाए हुन्थ्यो । नयाँ बुहारी, नयाँ ज्वाइँ देख्न पाए हुन्थ्यो भन्ने इच्छा धेरै छ । आफूले भनेर नहुने । अर्को कुरा धेरै खुरी नखेली सजिलोसँग मर्नपाए हुन्थ्यो जस्तो लाग्छ ।

२०. तपाईंका आफ्ना छोरा छोरी र नाति नातिनीहरूलाई के सन्देश दिन चाहनुहुन्छ ?

- के गर्ने ? आफूबक्सने घरका सन्तान पनि सबै नजिक छैनन् । के गर्ने? सबैसँग सँगै बस्न पाए हुन्थ्यो, देख्न पाए हुन्थ्यो जस्तो लाग्छ । कोही बिरामी नहोऊन्, रोग नलागोस्, सबैले राम्रो पढून्, असल बनून्, विदेश गएका पनि नेपालमा नै आऊन् । मेरो सबैलाई आशीर्वाद छ । भगवान्सँग यही प्रार्थना छ ।

गते शोको न कर्तव्यो भविष्यं नैव चिन्तयेत् ।

वर्तमानेन कालेन प्रवर्तन्ते विचक्षणाः ॥

(वितेको कुरामा शोक गर्नुहुँदैन । भविष्यको चिन्ताले पीडित हुनु राम्रो होइन । बुद्धिमान्हरू वर्तमानका साथमा विचारपूर्वक हिँड्दछन् ।

माहिला पण्डित

✍ पं. रामप्रसाद अर्ज्याल
अमरभूमि-सिमलटारी

‘बडाचौरै पण्डित’ भन्ने शब्द मैले आफू सानै हुँदा सुनेको थिएँ । तर उहाँलाई चिनेको थिइन । बडाचौरै पण्डित को होलान् ? कस्ता होलान् ? भन्ने जिज्ञासा मेरा मनमा थियो । कुनै दिन उहाँ हाम्रै घरमा के कामले हो आइपुनु भएछ । मेरा बुबाले बडाचौरै पण्डितजीलाई ढोग गर भन्नुभयो र हामी दुई भाइले उहाँलाई ढोग गर्‍यौँ । बुबासँग केही समय बसेर कुराकानी गरेपछि उहाँ अर्कै ठाउँतिर जान हिँड्नु भयो । त्यसपछि मैले बुबासँग बसेर राम्ररी सोधी खोजी गरेँ अनि उहाँको पूरा परिचय थाहा पाएको हुँ । यो वि.सं. २००० साल तिरको कुरा हो । बडाचौरै पण्डितजीको पूरा नाम देवीप्रसाद पन्थी पो रहेछ । त्यो वेला उहाँलाई सबै गाउँका मानिसहरूले ‘बडाचौरै पण्डित’ भन्दथे ।

यसपछि कुनैवेला के कामका लागि हो बुबाको साथ मावल प्युठान जाँदै गर्दा ‘बडाचौरै’ भन्ने उहाँको गाउँ पनि चिनाउनु भएको हो । त्यसपछि मैले बडाचौरै पण्डितजीका छोरा कति भाइ छन् ? को को हुन् ? इत्यादि सबैका नामहरू पनि बुबासँग सोध्दै हिँडेँ र जानें । अनि मेरा मनमा बडाचौरै पण्डितजीको नाम र गाउँ ठाउँको पूरा परिचय थाहा भएको हो ।

अब यतिखेर म लगभग १० वर्ष उमेरको थिएँ होला । २००२ सालतिर हुनुपर्छ भनेजस्तो लाग्दछ । यतिवेला ‘माहिला पण्डित’ भन्ने शब्द पनि धेरै गाउँ छिमेकका मानिसहरूको मुखबाट सुनियो । मलाई यो माहिला पण्डित भन्ने को रहेछ जस्तो लाग्न थाल्यो । एकदिन मैले बुबासँग आफैं सोधी खोजी गरेर उहाँको पूरा परिचय जानें । ‘माहिला पण्डित’ भनेको त बडाचौरै पण्डित देवीप्रसाद पन्थीका माहिला छोरा भीमकान्त पन्थीलाई पो रहेछ । त्यसवेलाको जमानामा उहाँ धेरै पढेर पण्डित भएर आउनुभएको रहेछ र गाउँ समाजले उहाँलाई ‘माहिला पण्डित’ भन्ने नामले बोलाउने चिनाउने गरेका रहेछन् ।

यसपछि समय बितेको थाहै भएन । मैले कहाँ हो ? को हो ? भन्ने कुरा राम्रोसँग बुझेको पनि थिइन । भर्खर १२ वर्षमा लागेको मात्र थिएँ । हाम्रो घरमा दिदीको विवाहको तयारी हुनलाग्यो । हामी खुशीले नाचिरहेका हुन्थ्यौँ । २००४ साल वैशाखमा दिदीको विवाहका लागि जन्ती आए । जन्ती आएको हेर्नका लागि हामी अगाडि सर्न थाल्यौँ । त्यहाँ त हाम्री दिदीलाई विवाह गर्ने दुलहाको रूपमा ‘माहिला पण्डित’ देखापर्नु भयो । विधिपूर्वक विवाह यज्ञ सम्पन्न भयो । हाम्री दिदी माहिला पण्डितका घरमा नयाँ

दुलही बनेर जानुभयो । यसरी हाम्रो घरसँग बडाचौरै पण्डितका छोरा 'माहिला पण्डित' को सम्बन्ध जोडिन आएको हो । अब माहिला पण्डित मेरा भिनाजु बन्नुभयो ।

यसपछि बडाचौर दिदीका घरमा हाम्रो पनि आऊ-जाऊ बढ्न थाल्यो । 'माहिला पण्डित' भन्ने नाम गाउँ समाजमा धेरै चल्यो । उहाँको घरमा धेरै पर-परका मानिसहरू शास्त्रीय कुराको शङ्का भएमा सोध्न आउने गर्थे । त्यस विषयमा उहाँले निर्णय पूर्वक उत्तर दिएपछि चित्तबुझाएर दुक्क हुँदै मानिसहरू फर्किन्थे ।

प्युठान जिल्लाको लुङ्ग भन्ने गाउँमा शशिधर पण्डितले उहाँलाई विद्यार्थी पढाउन आइदिनुहोस् भनी अनुरोध गरेर आफ्नो गाउँमा लैजानुभएको हो । उहाँको साथमा हाम्री दिदी एवं त्यहाँ बसेर पढ्दै गरेका विद्यार्थीहरू उहाँकै कान्छा भाइ शेखरनाथ पन्थी, मेरो दाजु चेतोनाथ अर्ज्याल र राहाले निवासी पं. चिरञ्जीवीका छोरा गङ्गाधर अर्ज्याल पनि पढ्नका लागि उहाँकै पछि पछि लुङ्गमा गएका हुन् ।

हाम्री दिदी विवाह नहुँदासम्म माइतीमा रहँदा बस्दा निरक्षर हुनुहुन्थ्यो । भिनाजुले उहाँलाई साथै लगेर लुङ्ग गएपछि भने राम्ररी पढाउने र लेख्न सिकाउने गर्नुभएछ । धेरै पछि दिदीले हाम्रो घरमा बुबालाई चिठी लेखेर पठाउनु भएको हो । त्यो चिठी पढ्न पाउँदा हामी सबैलाई धेरै नै खुसी लागेको थियो ।

भिनाजुको पिता पं. देवीप्रसाद पन्थीका चारैतिर गाउँभरि यजमानहरू थिए । सप्ताह पुराण वाचन गर्न र कथा भन्नमा उहाँ धेरै सिपालु हुनुहुन्थ्यो, ज्यादै लोकप्रिय पनि हुनुहुन्थ्यो । एक पटक उहाँको मुखबाट पौराणिक कथा सुनेका मानिसले अरू पण्डितबाट सुन्न चाहँदैनथे । उहाँलाई नै बोलाउने गर्थे । यति खेर बडाचौरै पण्डित धेरै नै वृद्धावस्थामा पुगनुभएको हुँदा अब पुराणवाचन गर्न असमर्थ हुँदै आउनु भएकोले त्यो काम उहाँको छोरा 'माहिला पण्डित' भीमकान्त पन्थीबाट हुनथाल्यो । गुरुपुत्रबाटै सप्ताहपुराणवाचन गरेको सुन्न पाउँदा यजमानहरू पनि प्रसन्न भए । अर्को पण्डित खोज्न परेन । मलाई यस्तो लाग्छ कि भिनाजुले कम्तीमा पनि १०८ भनौं त्योभन्दा पनि धेरै ठाउँमा पुगेर सप्ताह पुराण वाचन गर्नुभयो । बाग्लुङ्सम्म र पश्चिम प्युठानदेखि दाङ्सम्म पनि पुगेर सप्ताहपुराण भन्नुभयो ।

अहिले मलाई सम्झना भइरहेको छ २०१८ साल पुष-माघतिरको कुरा हो । हाम्रो देशमा संसदीय व्यवस्था खारेज गरी पञ्चायत व्यवस्था भर्खर शुरू भएको थियो । नीलाम्बर पन्थी काँग्रेस पार्टीको सांसद भएका हुनाले यो नीलाम्बरको दाजु पनि काँग्रेस नै हो भनेर गुल्मीको बडाहाकिम चन्द्रमान थकालीले उहाँलाई दैनिक तारिखमा राखेर सदरमुकाम तमघासको चारकिल्ला बाहिर जान नपाउने गरी नजरबन्दजस्तै गरी राखेको थियो । त्यसबेला म माघेसङ्क्रान्ति स्नान गर्न भनी रिडीमा आउँदा त्यहाँ पसेर भिनाजुसँग भेट गरेँ । त्यहाँ मेरो बूढामावली हजुरबुबा खिदीमका धैर्यराज सुब्बा पनि त्यसैवेला

बडाहाकिमका सल्लाहकार हुनुहुन्थ्यो । मैले उहाँसँग भेटगरी सबै कुरा अवगत गराइ उहाँलाई सो तमघासको चारकिल्ला नजरबन्दबाट छुटकाराको लागि अनुरोध गरें । उहाँले मेरो अनुरोधलाई स्वीकार गरी सदाचारी विद्वान् ब्राह्मणलाई यति धेरै दुःखदिनु हुँदैन भनेर सिफारिस गरिदिनु भएछ र भिनाजुलाई दैनिक तारिखबाट छुट गरी मासिक तारिखमा राखी घर पठाएको हो ।

पछि २०३२ साल पछि भान्जाहरू सबै भाइ काठमाडौँमा बसेर पढ्दैगर्दा भिनाजु पं. भीमकान्त पन्थी पनि काठमाडौँ जानुभयो । विशेषगरी जेठो भान्जा डा. लक्ष्मीकान्त पन्थीले बुबालाई काठमाडौँमा बस्ने व्यवस्था मिलाएर लैजानु भएको हो । काठमाडौँ वनकालीको वेदविद्याश्रममा र गौरीघाटको सोमसरला वेदविद्याश्रममा बसेर पूरा १४ वर्षसम्म संस्कृत विद्या पढाउने गर्नुभएको हो । उहाँसँग पढ्न पाउँदा विद्यार्थीहरू पनि धेरै खुसी हुन्थे भन्ने मैले सुनेको छु ।

यता गाउँमा रहेको वेलामा सप्ताह पुराण, देवी भागवत बाहेक अरू अरू यज्ञ लक्षहोम, धान्यपर्वत, गायत्रीपुरश्चरण जस्ता ठूला यज्ञ पनि भिनाजुले राम्रोसँग गराउनु हुन्थ्यो । यस कुरामा म आफू पनि प्रत्यक्ष देख्ने साक्षी छु । उहाँले विधिपूर्वक हरिवंश पुराण भनेका ठाउँमा कर्ताको मनोरथ पूर्ण भएको देखिएको छ ।

अर्को कुरा भिनाजु पं. भीमकान्त पन्थीले गर्नुभएको थोरै सम्भनासम्म गर्ने मन लाग्यो । उहाँले ज्योतिषविद्या तथा आयुर्वेद विद्या पनि जान्नुहुन्थ्यो । अरूले मिलाउन नसकेको हिसाब पनि मिलाएर देखाउनु हुन्थ्यो । योभन्दा पनि उहाँमा कविता गर्न सक्ने विशेष शक्ति थियो । उहाँले काठमाडौँमा बसेका वेला दुइओटा महाकाव्य रचना गर्नुभएको छ । अनि एउटा विविद्यपद्यावली भन्ने कविता सङ्ग्रह पनि रचना गर्नुभएको छ । उहाँका कविताहरू सामान्य पढाइमात्र भएका मानिसलाई बुझ्न कठिनै पर्छ जस्तो मलाई लाग्दछ । मैले धेरै संस्कृत नपढेको भए पनि उहाँका काव्य कविताहरू सबै पढेको छु । भिनाजुलाई सम्भेर अहिले सानो भए पनि यो लेख लेख्न पाएको मा अति नै खुशी लागेको छ । यो लेख उहाँकै पाउँमा चढाउँदै विश्राम लिन्छु ।

न दाता सुख दुःखानां न च हर्ताऽस्ति कश्चन ।
भुञ्जते स्वकृतान्येव दुःखानि च सुखानि च ॥

(सुख र दुःख कसैले दिन सक्दैन र खोस्न पनि सक्दैन ।
मानिसले आफैले गरेका कर्मबाट सुख र दुःख पनि भोग्ने गर्दछ ।)

पं. भीमकान्तज्यूलाई सम्झँदा

✍ पं. टङ्केश्वर पोखरेल

पं. भीमकान्त पन्थीज्यू एक सदाचारी सद्बिचार राख्ने विद्वान् कवि हुनुहुन्थ्यो । उहाँका रचनाहरू ईश्वरोपासनामा आधारित छन् । उहाँको जन्म तत्कालीन लुम्बिनी अञ्चलको गुल्मी जिल्ला धुर्कोट जनपद अन्तरगत वाग्ला बडाचौर भन्ने गाउँमा सम्बत् १९७८ साल वैशाख १४ गतेका दिन शुक्ल यजुर्वेदको माध्यन्दिनी शाखाका अध्येता पिता पं. देवीप्रसाद पन्थी र आमा नन्दकुमारीका सुपुत्रका रूपमा जन्मनुभएका आशुकवि भीमकान्त पन्थी प्राचीन मर्यादालाई यथावत् राख्न कटिबद्ध परम्परावादी नेपालका संस्कृत महाकवि हुनुहुन्थ्यो ।

उहाँले प्रारम्भिक शिक्षा आफ्नै घरमा पिताबाट पाउनुभयो । त्यसपछि उहाँ आफ्ना भाइहरूले घरव्यवहार गर्ने भएपछि सरस्वती आमाको सेवा गर्न उहाँ तौलिवहा पुग्नुहुन्छ । त्यहाँ तौलेश्वरनाथसंस्कृत प्रधान पाठशालाका गुरुहरूको सुभाष अनुसार त्यहीँबाटै उहाँ काठमाडौँ जानुहुन्छ । उहाँ रानीपोखरी संस्कृत प्रधान पाठशालामा वि.सं. १९९३ सालदेखि भर्ना भएर पढ्न लाग्नुहुन्छ । त्यहाँ पं. हेमनाथ घिमिरेसँग मध्यकौमुदी, कोषकाव्य आदि पढेर तीन वर्षपछि सं. १९९६ सालमा प्रथम परीक्षा दिनुभएका उहाँले सर्वप्रथम स्थान ल्याएर प्रथम श्रेणीमा सर्वप्रथम हुनुभएछ ।

त्यसपछि उहाँ गुरु पं. लोकनाथ ढकालसँग न्याय पढेर न्यायमध्यमा प्रथमखण्ड पूरा गर्नुहुन्छ । अनि केही घरायसी कारणले गर्दा काठमाडौँ छोड्नुहुन्छ । काठमाडौँ छोडेपछि पनि अध्ययन गर्ने प्रबल इच्छा भएकाले पुनः अर्घाखाँचीको खिदिममा रहेको हरिहर संस्कृत पाठशालामा पढ्न जानुहुन्छ । त्यहाँ वि.सं. १९९७ सालदेखि २००० सालसम्म प्रधान गुरु पं. दधिराम मरासिनीका निर्देशनमा पं. टंकनाथ पराजुलीसँग सिद्धान्तकौमुदी र काव्य आदि ग्रन्थहरूको अध्ययन गर्नुहुन्छ । त्यसपछि २००१ मा बनारसको क्वीन्स कलेजबाट मध्यमा परीक्षा पनि प्रथम श्रेणीमा पास गर्नुहुन्छ । त्यसपछि लगभग १० वर्षको अवधि गाउँघरमै स्वाध्ययन र अध्यापन कार्यमा वित्दछ । त्यसपछि अध्ययन गर्न चाहने मान्छेलाई पढाइको चाहना भैनै रहन्छ । उहाँ साहसी र प्रतिभाशाली भएको हुँदा फेरी १० वर्षपछि काशीतिर लाग्नुहुन्छ र त्यहाँ शास्त्रीपरीक्षा दिएर द्वितीय श्रेणीमा उत्तीर्ण गर्नुहुन्छ ।

त्यो बेला आवत जावतमा अहिलेको जस्तो सुविधा थिएन । कैयौँदिन लगाएर बाटोमा बास बस्दै बुटवल, भैरहवा हुँदै नौतनवा, गोरखपुर हुँदै रेलबाट बनारस पुग्नुपर्थ्यो । त्यसबेलामा शास्त्री पास गर्नुभनेको साधारण कुरा थिएन । यस प्रकार पं. भीमकान्त

पन्थीज्यूको शैक्षिक यात्रा चल्दछ ।

बाल्यकालदेखि विद्याध्ययन गरिसकेपछि घरमा पनि विद्यार्थी अध्यापन गर्दैगर्दा कहिलेकाही कतैबाट अनुरोध आएमा कुनैबेला विद्या ददाति विनयं भएकाले प्युठान जिल्लाको लुँङ गाउँमा पं. शशिधर रिजालले बोलाएछन् । त्यहाँ गई केही वर्ष त्यहाँका विद्यार्थीहरूलाई व्याकरण, कोष, काव्य आदिको अध्यापन गर्नुभएछ । प्युठानबाट आफ्नो गाउँ बडाचौर फर्केपछि पनि त्यहाँका छिमेकी गाउँ वाग्ला, अजिमिरका विद्यार्थीहरूलाई मुख्य ठाउँमा जम्मा गरी अवैतनिक रूपमा अध्यापन गराउनुभयो । अर्थात् उहाँ विनाकाम खालि कहिल्यै बस्नुभएन । गाउँका विद्यार्थीहरूलाई विद्यादान गर्नुलाई उहाँ आफ्नो कर्तव्य सन्निहन्थ्यो ।

सम्बत् २०१६ सालदेखि देशमा आधुनिक सरकारी विद्यालयहरू खुलेपछि यसप्रकारका पढाउने कुरा हराउँदै जान्छन् र उहाँले पनि त्यसरी पढाउन छोड्नुहुन्छ । उहाँले पढाउन सुरुगरेका ठाउँमा सरकारी विद्यालय खुलेर संस्थागत रूपमा विकसित हुँदै केही वर्षपछि माध्यमिक विद्यालयमा परिणत भएका छन् ।

गाउँघरमा संस्कृत पढेका ब्राह्मणहरू सामान्य यजमानी कार्य गर्ने भएकोले उहाँलाई साधारण यजमानीमा बोलाउन हिचकिचाउने भएकाले श्रीमद्भगवत (सप्ताह) देवीभागवत आदि ठूलाठूला कामहरूमा प्रधान आचार्यको रूपमा अर्थात् प्रमुखमा नै बोलाउने गर्दथे । यो काम आसपासका जिल्लाहरूमा उहाँको नाम सुनेकाहरूले गर्दथे । जस्तै प्युठान, दाङ्मा उहाँको प्रसिद्धि थियो । उहाँलाई विशेष कार्यमा आमन्त्रण गरिन्थ्यो ।

धेरै वर्षसम्म यसरी विद्यादान गर्दै धर्मशास्त्रहरू र ज्योतिष आदिमा उहाँसँग सोधपुछ गर्नेहरूको जिज्ञासालाई प्रमाणित उत्तर दिएर शङ्का समाधान गरिदिने उहाँको कर्तव्य नै हुन्थ्यो । घर गाउँमा उहाँलाई माहिला पण्डित भन्दथे । उहाँ सत्यवादी आफूले जे बोल्थ्यो त्यही गर्ने स्वभावको हुनुहुन्थ्यो । उहाँले टाढा टाढाबाट सोधपुछ गर्न आउनेहरूलाई धर्मशास्त्र वमोजिम जिज्ञासाको समाधान गरिदिनुहुन्थ्यो, त्यस क्षेत्रमा उहाँको निर्णय र भनाइलाई शास्त्रीय र ब्रह्मवाक्य मानिन्थ्यो ।

सम्बत् २०३३ सालमा तत्कालीन नायव वडागुरुज्यू पं. जुननाथको आग्रहमा उहाँ काठमाडौँ पुग्नुहुन्छ । त्यहाँको पशुपतिक्षेत्र अन्तरगत वनकालीमा रहेको वेदविद्याश्रममा रही उक्त २०३३ सालदेखि सुपरीक्षक पदमा रही त्यहाँका विद्यार्थीहरूलाई संस्कृत व्याकरण, कोष, काव्य, नीतिशास्त्र आदिको अध्यापन तथा सदाचार आदिको शिक्षण गर्नुहुन्छ । त्यसपछि उहाँ आफ्नो घर बडाचौर फर्कनुहुन्छ ।

यसरी काठमाडौँमा प्रतिष्ठा बनाएर घर फर्केका पन्थीज्यूलाई सम्बत् २०४० सालमा उहाँका गुणग्राहीहरूले गुणको सम्मान गर्दै गौरीघाटमा रहेको सोमसरला संस्कृत

पाठशालामा प्रधानाचार्यको रूपमा वसिदिनको लागि आग्रह गर्दछन् र त्यस विद्यालयमा वाह्र वर्षसम्म बसेर संस्कृत व्याकरण, काव्य, कोष एवं व्युत्पत्ति नीतिशास्त्र आदिको अध्यापन गर्नुहुन्छ । त्यसपछि शारीरिक अशक्तताले गर्दा २०५३ सालमा पढाउन छोडी फेरि आफ्नो घर बडाचौर फर्किनुहुन्छ ।

यसरी घरका र देशका अनेक सुख दुःखलाई स्वभाविक रूपले वेहोर्दै सहेँदै अगाडि बढेर आफुले व्यहोरेका तीता मीठा अनुभवहरूलाई संस्कृतकाव्यक रूपमा सृजना गर्नुभएको देखिन्छ । यी काव्यहरूले उहाँका सुमधुर अनुभवहरूलाई कलात्मक रूपले व्यक्त गरेका छन् । ती हुन् – प्रथम प्रकाशित जगदम्बिका वैभवम् महाकाव्य जुन सम्वत् २०५५ सालमा प्रकाशित भएको हो । जुन जगदम्बिकावैभवम् मञ्जलाचरणमा एउटा श्लोकमा ब्रह्मा, विष्णु, महेश्वरको स्तुतिमा उहाँ यस्तो बताउनुहुन्छ –

या देवः सविताऽखिलस्य जगतो ब्रह्माऽन्यरूपेण यो

विष्णुः पालयिता य एव च शिवः संहारको मायया ।

पश्चाक्षुरनन्तदृग् बहुशिरा योऽपाणिपादो जवी

वेदैरुक्तमनन्यथैव घटते तस्मै नमो ब्रह्मणे ॥

दोस्रो र तेस्रो श्लोकमा आफ्ना गुरुहरूलाई नमन गर्नुभएको छ ।

यस जगदम्बिकावैभवम्को मूल स्रोत देवीभागवत अन्तरगतको कथा त्यहाँ सूर्यवंशी राजकुमार विविध दुःखले पीडित हुँदा महामाया जगदीश्वरी देवीको आराधनाले अर्थात् देवीको बीजमन्त्र जपको प्रभावले दुःख निवृत्त भएको छ । यो सवै घटना देवीकै कृपाप्रसादले भएको हुँदा जगदम्बिकावैभव नामकरण भएको भन्ने स्वयं महाकाव्य कर्ता पन्थीज्यूले भन्नुभएको छ । यस काव्यमा समासयुक्त पदहरू कम छन् र द्विपद र तीनपदका समास कहाँ कतै गरिएको छ जस्तै –

नशत्रुर्न मित्रं समो वा न कोऽपि भवानीं तु सर्वत्र पश्याम्यहन्तु ।

मया यो रिपुत्वं करोति स्वयन्तु तमेषा प्रशासिष्यतीत्येव जाने ॥७।१५॥

यसमा समस्त पद छैनन् ।

उहाँको दोस्रो महाकाव्य जगदीश्वरवैभवम् पनि श्रीमद्भागवतको कथा प्रसङ्गमा पर्ने स्वायम्भुव मनुको छोरो उत्तानपादका छोरा ध्रुवको कथालाई आधार बनाएर शुरु भएको हो । ध्रुवकी सौतेनी आमा सुरुचिले आफ्ना बुबाको काखमा वस्न नदिएपछि ध्रुव रुँदै आमासँग जान्छन् । आफ्नी आमा सुनीतिले पनि रुँदै भन्दछिन्, होः बाबु सुरुचिले भनेको कुरा ठीकै हो । भगवत् आराधना गर्नाले कल्याण हुन्छ । यसरी सुरुचिको भनाइ समर्थन गरेकाले ध्रुव भगवान् विष्णुको आराधना गर्नका लागि घरबाट निस्कन्छन् । पछि नारद मुनिबाट शिक्षा पाएपछि देवर्षि नारदजीले दिएको मन्त्र जपदै ६ मैनामा भगवान् विष्णु प्रसन्न भए र ध्रुवले छत्तीस हजार वर्षसम्म राज गरी भगवान् विष्णुले

दिएको ध्रुवपद प्राप्त गरे भन्ने यस काव्यको सारसंक्षेप हो । उहाँको काव्य कृतिको शैली एवं मधुरता कालिदास आदिको भन्दा कम छैन ।

पण्डित भीमकान्त पन्थीज्यूको अर्को संस्कृत र नेपाली कविता सङ्ग्रह विविधपद्यावलि को प्रकाशन सम्बत् २०५७ सालमा भयो । जसमा कवितावलिहरू अति व्यवहारिक स्तुतिपरक शिक्षापरक चिनारी आदि भएका छन् ।

विविध पद्यावलिमा श्रीहरिको वन्दना गर्दै उहाँ लेख्नुहुन्छ –

विश्वशिवलम्बिचलकुञ्चितकाकपक्षं, गुञ्जाविभूषणरुचिं धृतवर्हिबर्हम् ।

वंशीविलेषु सुविलम्बकरारविन्दं, ध्यात्वा हरिं हृदि नमामि पदारविन्दम् ॥

मंगलाचरणको चौथो श्लोकमा आफ्नो नामलाई शंकर भगवान्को पाउमा अर्पित गर्दै यस्तो स्तुति गर्नुभएको छ ।

भीमोऽहं दुरितात् परन्तु शिव ! भो ! भीमस्त्वमेवाऽसि, ते ।

कान्तोऽहं तव पूजनान्मनसि भो ! कान्तस्त्वमेवाऽसि मे ॥

जीवोऽहं त्वयि जीवनार्पिततया त्वं जीवनाथोऽसि मे ।

बद्धोऽहं त्वयि लम्बमानसतया त्वं मुक्तिनाथोऽसि मे ॥४॥

यस्तै भक्तिपरक कविताहरू यस कविता सङ्ग्रहमा विशेष छन् । जस्तै मनुष्य हुनुको सार्थकतालाई यस प्रकार श्लोकमा भन्नुभएको छ ।

मानुष्यं मम दुर्लभं प्रथमतस्तत्रापि पुंस्त्वं पुनः

पौस्नेऽपि द्विजतैव दुर्लभतमा तत्रापि शास्त्रे रुचिः ।

तत्रास्तिक्यमतिः सुदुर्लभतरा त्वद् भक्तितृष्णापि च

प्राप्ता क्षेमपरम्परेह भगवन् कैवल्यमन्तेऽर्थ्यते ॥११॥

वास्तवमा मनुष्यजन्म मोक्षको साधना गर्नको लागि हो भन्नुभएको छ । यस्तै शालग्रामशिलाष्टकमा –

ये त्वन्निर्मात्य वारि प्रतिदिनमभिगृह्णन्ति तेषामकाल–

मृत्युर्वा रोगपीडा क्वचिदपि न पुनर्जन्ममृत्यू भवन्ति ।

येऽपि प्राणप्रयाणावसर उपलभन्तेऽपि ते सर्वपापै–

मुच्यन्ते नात्र शङ्का स्मृतिकथितमिदं यान्ति विष्णोश्च लोकम् ॥८॥

यस्तै प्रकार स्तुतिपरक कविताहरू सरस्वती, वाग्मती, लक्ष्मी, भक्तिगरिमा, आदि भक्ति विषयहरू संस्कृतका भण्डारस्वरूप कविज्यूबाट प्रस्फुटित भएका छन् । त्यतिमात्र नभएर आत्मपरक कविताहरूमा कृषि विषयमा अति दुःखदायी भएकाले मेरा सन्ततिहरूले यो कर्म छोडेर अन्य जीवनोपयोगी कर्म गर्नु भन्दै अन्त्यमा –

आजीव आजीवन दुःखदायी कृष्यात्मकोऽथो पशुपालरूपः ।

पुत्रा ! ममैतद् द्वितयं विहाय विचार्य वृत्यन्तरमाश्रयध्वम् ।

साथै काशीवर्णम्, संस्कृत छात्रावास आदि कविताहरू पनि सुन्दर छन् ।

कर्मकाण्ड सम्बद्ध विषयहरूमा श्रीमद्भागवतसप्ताह, सप्तशती मन्त्रज्ञान, वेदपाठप्रक्रिया श्राद्धपरिभाषा दार्शनिक कविताहरू पनि लेख्नुभएको छ । उहाँका दार्शनिक कविताहरू अत्यन्तै गम्भीर छन् जोकोहीलाई बुझ्न कठिन छ । श्राद्ध आदि विषय र जोतिषज्ञान पनि संस्कृत कविताबाटै प्रतिपादित गर्नुभएको छ ।

नेपाली भाषाका कविताहरू पनि शिक्षाको महत्व, हाम्रो देश शान्ति क्षेत्र आदि धेरै छन् । उहाँको कवितामा यस्तो लेखिएको छ –

अमर भूमि भनौं शुभ नाम हो नभन है मरुभुङ्ग अपशब्द भो ।

अमर हो प्रकृति मरु विकृति, विकृतिमा गरनू किन जिकृति ॥

यस प्रकारका कविताहरू पनि उहाँले रचना गर्नुभएको छ । उहाँले भन्नुभएको छ कि युवा अवस्थामा श्रृंगार रसका कविताहरू रचिए होलान् तर भक्ति, ज्ञान, वैराग्यका कविताहरू वृद्ध अवस्थामा रचिएका हुन् । यस प्रकार दुई महाकाव्य र विविधपद्यावलि प्रकाशित भएका छन् ।

उहाँकै उपस्थितिमा रचनाहरू प्रकाशित भएपछि उहाँलाई खुशी लाग्नु स्वभाविक कुरा हो । उहाँ अति प्रसन्न हुनुभयो । उक्त काव्यकृतिहरूले गर्दा उहाँ पुरस्कृत, सम्मानित र अभिनन्दित हुनुभयो । यस्तो संयोग वा परिस्थिति मिल्न आएकोमा यी काव्यकृतिहरूका प्रकाशक पनि धन्यवादका पात्र छन् । यसपछि भने उहाँको वृद्धावस्था भएकाले २०५८ सालको आश्विन महिनामा यस धर्तिलाई छोडेर परमधाम जानुभयो । उहाँका कृतिहरूको गौरवले उहाँ सधैं अमर हुनुहुन्छ ।

हीयते हि मतिस्तात ! हीनैः सह समागमात् ।

समैश्च समतामेति विशिष्टैश्च विशिष्टताम् ॥

(हे बाबू ! नीचसँग सम्पर्क बढाउँदा बुद्धि बिग्रनसक्छ । समान तहका सित सम्पर्क बढाएमा बुद्धि त्यस्तै हुन्छ । त्योभन्दा विशिष्ट सज्जनसँग सम्पर्क बढाउन सक्थौ भने बुद्धि पनि विशेष खालको हुँदै आउँछ ।)

मेरो स्मृतिमा विद्वद्गर पं.भीमकान्त पन्थी

वासुदेव मरासिनी

अर्घाखाँची पाणिनि गाउँपालिका, व.न. २ खिदिम

हाल - काठमाडौँ - ४, धुम्वाराही

सदाचार, सदाविचार, साहित्यिक प्रतिभा एवं विद्वत्ताका प्रतिमूर्ति भीमकान्त पन्थी लुम्बिनी प्रदेशका अग्रणी व्यक्तित्व हुनुहुन्थ्यो । गुल्मी जिल्लाको धुरकोट जनपद अन्तर्गत वाग्ला बडाचौर निवासी सदाचार एवं धर्ममा निरन्तर संलग्न विद्वान् देवीप्रसाद पन्थी र माता नन्दकुमारीका सुपुत्रका रूपमा वि.सं. १९७८ वैशाख कृष्ण पञ्चमीका दिन जन्मनु भएका भीमकान्त पन्थीले प्राथमिक शिक्षा आफ्नै घरमा पिता देवीप्रसादबाट पाउनुभएको हुँदा उहाँको बाल्यकाल मातापिताको सान्निध्यमा बित्यो । करिब १५/१६ वर्षको उमेरमा उहाँ तौलिहवा तौलेश्वर संस्कृतविद्यालयमा केही समय अध्ययन गरी त्यसपछि काठमाडौँ स्थित रानीपोखरी संस्कृतप्रधानपाठशालामा अध्ययन गर्न पुग्नुभयो । त्यो समय आफ्नो घर गुल्मीदेखि काठमाडौँसम्म आवत जावत गर्न धेरै कठिन थियो । त्यसैले उहाँ अर्घाखाँची जिल्लाको खिदिम स्थित हरिहर संस्कृतविद्यालयमा पढ्न जानुभयो । खिदिममा प्रधानअध्यापक मेरा पितामह महापण्डित दधिराम मरासिनी र पं. टङ्गनाथ पराजुलीसँग सिद्धान्तकौमुदी र काव्यग्रन्थहरूको अध्ययन गर्नुभयो । भीमकान्त पन्थीज्यूले वि.सं. १९९७ सालदेखि २००० सम्म खिदिममा अध्ययन गर्नुभयो । त्यसपछि वनारस गई वनारसबाट मध्यमा परीक्षा प्रथम श्रेणीमा उत्तीर्ण हुनुभयो । मध्यमापरीक्षा उत्तीर्ण भएपछि घरमा आई प्युठान जिल्लामा अध्यापन कार्य गरी पुनः वनारस गई शास्त्री परीक्षा पूरा गर्नुभएको थियो ।

अर्घाखाँची जिल्लाको खिदिम गाउँ सुप्रसिद्ध ऐतिहासिक क्षेत्र हो । यो क्षेत्र संस्कृत व्याकरणका प्रणेता महर्षि पाणिनिको तपोभूमि पनि हो । यसै तपोभूमि खिदिम पोखराथोकमा नेपाली र संस्कृत वाङ्मयका म्रष्टा, योगी, शिक्षाप्रेमी महापण्डित दधिराम मरासिनी र उहाँका शिष्य धनाढ्य, महामना हरिहर गौतम हुनुहुन्थ्यो । हरिहर गौतमको बाँके, बर्दिया, नुवाकोट, काठमाडौँ र खिदिम समेत गरी हजारौँ विगाह जग्गा जमिन थिए । हरिहर गौतम बर्दियामा बस्न थाल्नुभएको थियो । खिदिमको सम्पूर्ण अचल सम्पत्ति गुरुचरणमा समर्पण गर्न चाहेका हरिहरलाई गुरु दधिरामज्यूले त्यो सम्पत्ति मलाई चाहिँदैन, त्यसबाट एउटा गुरुकुल अनुरूपको विद्यालय खोल, त्यसको सञ्चालन र व्यवस्थापन कार्य मैले हेर्नेछु भन्नुभएछ । आफ्ना गुरुज्यूको प्रेरणा र निर्देशन अनुरूप हरिहर गौतमले खिदिम पोखराथोकमा वि.सं. १९९४ मा हरिहर संस्कृत विद्यालय

स्थापना गर्नुभयो । त्यसको प्रधानअध्यापकीय र व्यवस्थापकीय अभिभारा महापण्डित दधिरामज्यूले लिनुभयो । खिदिम विद्यालयमा भर्ना भएका विद्यार्थीहरूलाई खाने, बस्ने, लगाउने सबै सुविधा दिइएको थियो । भारत वनारसमा पनि हरिहर संस्कृत महाविद्यालय खोलियो । खिदिममा प्रथमा उत्तीर्ण विद्यार्थीहरू वनारस स्थित हरिहर संस्कृतमहाविद्यालयमा स्वतः प्रवेश पाउथे । त्यो बेला एक विश्वविद्यालयले विद्यार्थी उत्पादन गरे जस्तै हजारौँको सङ्ख्यामा विद्यार्थीहरू उत्तीर्ण भएका थिए । महापण्डित दधिरामज्यूका शिष्यहरू राष्ट्रको विभिन्न विश्वविद्यालय, विद्यालय र सरकारी कार्यालयमा उच्चपदमा कार्यरत थिए र छन् । त्यस विद्यालयमा छात्रहरूले आधुनिक नेपालको राजनीतिक, सामाजिक, शैक्षिक, सांस्कृतिक, धार्मिक तथा साहित्यिक क्षेत्रमा समेत वर्चस्व कायम गरेका छन् ।

हरिहर संस्कृत विद्यालय खिदिममा अध्ययन गरेका महापण्डित दधिराम मरासिनीका शिष्यहरूमा नेपालमा स्थापित कवि, महाकवि एवं प्रतिष्ठित लेखक भनेर कहलिएका विद्वान् धेरै छन् । त्यस्ता विद्वान्हरूमा टीकाराम धनञ्जय, धनञ्जय मरासिनी, मोदनाथ प्रश्रित, प्रा.डा. टीकाराम पन्थी, प्रा.डा. हरिप्रसाद आचार्य, प्रा.डा.विष्णुराज आत्रेय, नारायण गौतम, नलराज शास्त्री, पुण्यप्रसाद अर्याल, रमेशचन्द्र गौतम (पाल्पाली), गोविन्द ज्ञवाली, लेखनाथ ज्ञवाली, हरिप्रसाद ज्ञवाली, अर्जुन ज्ञवाली आदि छन् । भीमकान्त पन्थी पनि स्थापित विशिष्ट साहित्यकार महाकवि एवं विद्वान्हरू मध्ये अग्रपङ्क्तिका बहुप्रतिभाशाली व्यक्तित्व हुनुहुन्थ्यो । खिदिम विद्यालयमा अध्ययन गर्दा भीमकान्त पन्थी मेरा पिता धनञ्जय मरासिनीज्यूका सहपाठी हुनुहुन्थ्यो । उहाँहरूले विद्यार्थी जीवनदेखि नै नेपाली र संस्कृतमा कविता लेख्ने गर्नुहुँदो रहेछ । दुवै सहपाठी बीच निकै घनिष्टता रहेको र सो मित्रता अन्तिम समयसम्म पनि थियो । खिदिम हरिहर संस्कृत विद्यालयमा मैले अध्ययन गर्दा मेरा पिता धनञ्जयज्यूले अध्यापन गर्नुहुन्थ्यो । कहिले काहीँ विद्यालयमानै हुलाकीले चिठी ल्याई पिताज्यूलाई दिन्थे र संस्कृत पद्यमा लेखिएका चिठीहरू हामीले पनि सुन्न पाइन्थ्यो ।

त्योवेला खिदिममा हुलाक थिएन । गुल्मीको रिडीमा मात्र हुलाक थियो । हरिहर स्वयं खिदिम आउन अनुकूल नहुनेहुँदा रिडीदेखि खिदिमसम्म चिठीपत्र आदान प्रदान गर्न एक छुट्टै निजी हुलाकी राख्नु भएको थियो । विद्यालयको विषयमा आफ्ना गुरुसँग सरसल्लाह, निकास, निर्देशन चिठीबाटै हुन्थ्यो । साथै गुरुको लागि भारतबाट प्रकाशित हुने आज पत्रिका, गीताप्रेसबाट प्रकाशित हुने कल्याण आदि पनि हुलाकबाट पठाउनु हुन्थ्यो । त्यसैले विद्यालय र हाम्रो घरमा चिठी आदानप्रदानको समस्या थिएन । यसको सुविधा गाउँले पनि पाएका थिए । पितामह दधिरामज्यूको उहाँका सहपाठी मित्र कविशिरोमणि लेखनाथ पौडेल, चक्रपाणि चालिसे उहाँका मित्रहरू शुकदेव ज्ञवाली,

दुण्डिराज पन्थी, दामोदर शर्मा, नारायणप्रसाद शर्मा, दुर्गाप्रसाद शर्मा, अग्निधर शर्मा आदिसँग कवितामा पत्राचार हुन्थ्यो । त्यसैले पिता धनञ्जयज्यूको आफ्ना शुभेच्छुक मित्र भीमकान्त पन्थी, भीमप्रसाद नेपाल आदिसँग कवितामा पत्राचार हुन्थे । चिठीमा रसिला कुरा भए सुनाउनु हुन्थ्यो । त्यस्ता महत्वपूर्ण चिठी सुरक्षित राख्नुभएको थियो । २०२८ सालमा चट्याङ्ग परेर हाम्रो घरमा आगलागी हुँदा चिठी र महत्वपूर्ण दस्तावेज पनि भस्म भए ।

भीमकान्तज्यूले आफ्नो विद्यार्थी अवस्थादेखि नै संस्कृत र नेपाली भाषामा कविता लेख्ने गर्नुहुँदो रहेछ । खिदिममा अध्ययन गर्दा नै संस्कृतमा कविता लेखेर आफ्ना गुरु दधिरामज्यूलाई देखाउनुभएछ । सुन्दर कविता देखेर गुरुज्यू अत्यन्त खुसी भई यस्तै कविता निरन्तर लेख्नु भन्ने आर्शिवाद सहित प्रोत्साहित गर्नुभएको थियो भन्ने कुरा पछिसम्म खिदिम विद्यालयमा चर्चा हुन्थ्यो । यसरी उहाँले विद्यार्थी अवस्थाबाटै फुटकर कविता लेख्दै आउनुभएको पाइन्छ । त्यस्ता फुटकर रचनालाई समेटेर विविधपद्यावलि नामक एक पुस्तकप्रकाशित भएको छ । भीमकान्तज्यूको विविधपद्यावलि पुस्तकको समीक्षा गर्ने क्रममा प्रा.डा. वेणीमाधव ढकालले लेख्नुभएको छ 'सदाचार, सद्विचार, विद्वत्ता, प्रतिभा, रचनाधर्मिता, ईश्वरोपासना, दार्शनिकचिन्तन र विद्यादान समेत अष्टमूर्तिका समष्टिगत स्वरूपको नाम हो कवि पं. भीमकान्त पन्थी ।' वेणीमाधवज्यूले अत्यन्त राम्रो मूल्याङ्कन गर्नुभएको छ । किन भने भीमकान्तज्यूले आफ्नो चिन्तन, अध्ययन, लेखन र व्यवहारलाई आध्यात्मिक चिन्तनको आधारमा बनाउनुभएको पाइन्छ । उहाँले देवीभागवतको कथालाई आधार बनाएर जगदम्बिकावैभवम् महाकाव्य रचना गर्नुभएको छ । त्यस्तै अर्को श्रीमद्भागवतको चतुर्थ स्कन्धलाई आधार बनाई जगदीश्वरवैभवम् नामक महाकाव्य पनि रचना गर्नुभएको छ । यसरी उहाँले आफ्नो जीवनलाई पूर्णतया आध्यात्मिक चिन्तनको आधार बनाउनुभएको थियो ।

मैले खिदिममा पढ्दा समय समयमा पिताज्यूले भीमकान्त पन्थीको प्रसङ्ग उठाउने र संस्कृतवाङ्मयमा पद्यात्मक चिठी आदानप्रदान गर्ने गरेकोबाट भीमकान्त पन्थीज्यूको नाममात्र सुनेको थिएँ । उहाँलाई प्रत्यक्ष देखेको थिइन । म नेपाल सरकारको अधिकृत भई काम गर्न थालेपछि भीमकान्तज्यू काठमाडौँ गौरीघाट बस्नुहुन्छ भन्ने थाहा पाएँ । खोज्दै जाँदा सरदार सोमप्रसाद बाँसकोटाको स्मृतिमा स्थापित संस्कृत विद्यालय गौरीघाटमा प्रधानाचार्य भई अध्यापन गर्नुहुँदो रहेछ । विद्यालयमा नै बस्ने व्यवस्था पनि रहेछ । उहाँलाई विद्यालयमा नै भेटेर आफ्नो परिचय दिएँ । अत्यन्त खुशी हुनुभयो । उहाँलाई देख्दा कुनै सत्पुरुषसँग भेट भए जस्तो मलाई पनि अनुभूति भयो । पहिलो भेटमा भलाकुशारी एवं पारिवारिक कुरा भए । उहाँले मेरा पिताज्यूसँग भेटगर्ने उत्कट इच्छा व्यक्त गर्नुभयो । मेरो पिताज्यू गैँडाकोट बस्नुहुन्थ्यो । केही समयपछि पिताज्यू काठमाडौँ

आउनुभएको समयमा भेट गराइदिउँ । दुवै मित्र आउने जाने गरेर घन्टौँ बस्नुहुन्थ्यो । उहाँहरू बीच धार्मिक, शास्त्रीय एवं साहित्य विषयमा चर्चा गरेको सुन्थेँ । म रातोपुल बस्ने भीमकान्तज्यू गौरीघाट बस्ने भई आवासीय र पारिवारिक सामीप्यले गर्दा निरन्तर भेटवार्ता भइनै रहन्थ्यो । यसै बीच लक्ष्मीकान्त पन्थीसँग पनि परिचय हुनुको साथै मित्रता बढ्दै गयो । सूर्यकान्त पन्थीले मेरी श्रीमतीकी मामाकी छोरी गीतासँग विवाह गर्नुभएको हुँदा उहाँहरूसँग अभै सामीप्यता हुने मौका मिल्यो ।

भीमकान्तज्यू ठूलो शरीर, अग्लोकदको हुनुहुन्थ्यो र सधैं निधारमा ऊर्ध्वपुण्ड्र धारण गर्नुहुन्थ्यो । उहाँले सदा कलेजी रङ्गको दौरा, सेतो धोती, सेतो टोपी लगाउनुहुन्थ्यो । उहाँ सादा वेष र उच्च विचारका धनी हुनुहुन्थ्यो । उहाँको व्यक्तित्वमा कान्ति, सरलता, सदाचारिता र शान्ति प्रतिबिम्बित हुन्थे । उहाँ स्वभावले शान्त एवं कर्मयोगी हुनुहुन्थ्यो । आजीवन शिक्षा र देशसेवामा समर्पित रहेर धार्मिक साधनालाई उत्कर्षमा पुऱ्याउनुभएको थियो । यिनै धरातलमा रहेर उहाँले साहित्य सिर्जनालाई सँगसँगै लम्नुभएको देखिन्छ । त्यसैले उहाँका रचनाहरू पनि आध्यात्मिक, सामाजिक एवं उपदेशात्मक छन् ।

भीमकान्तज्यू नेपालका उत्कृष्ट संस्कृत कविहरूको लाइनमा अभिन सक्ने महाकवि हुनुहुन्छ । उहाँको व्यक्तित्व र कवित्वलाई मध्यनजर गरी दधिराममरासिनीस्मृतिप्रतिष्ठानले २०५३ सालमा आफ्नो दोस्रो वार्षिक कार्यक्रममा नै भीमकान्तज्यूलाई अभिनन्दन एवं पुरस्कृत गरेको थियो । ‘आत्मा वै जायते पुत्र इति वेदानुशासनम्’ भन्ने शास्त्रीय वचनलाई भीमकान्तज्यूका जेष्ठ सुपुत्र लक्ष्मीकान्त पन्थीले चरितार्थ गर्नुभएको छ । लक्ष्मीकान्तजीले पनि आफ्नो पिताजीले जस्तै नेपाली र संस्कृत वाङ्मयमा छन्दोबद्ध कविता खरर लेख्न सक्नुहुन्छ । नेपाली कवितालाई संस्कृत भाषामा र संस्कृत कवितालाई नेपाली भाषामा पद्यमय छायानुवाद गर्ने क्षमता लक्ष्मीकान्तजीमा छ । धार्मिकता एवं सदाचारमा पनि पिताकै बिडो थाम्नुभएको छ । माहिला सूर्यकान्त पन्थी नेपाल सरकारको प्रथम श्रेणीको अधिकृतसम्म हुनुभयो । उहाँ पनि अत्यन्त इमानदार सात्विक एवं लप्पनछप्पन नगर्ने कर्मठ इमान्दार कर्मचारीको रूपमा परिचित हुनुहुन्थ्यो । भीमकान्तज्यूका सबै छोराछोरीहरू सदाचारी सौम्य स्वभावका एवं मिलनसार हुनुहुन्छ । दधिराम स्मृति प्रतिष्ठानले डा. लक्ष्मीकान्त पन्थीलाई पनि २०७६ सालमा अभिनन्दन एवं पुरस्कृत गरेको छ ।

अहिले पं. भीमकान्तज्यूको शतवार्षिकी भनौँ शताब्दीको समयमा म यिनै शब्दहरूका माध्यमबाट उहाँप्रति श्रद्धासुमन समर्पण गर्दछु । शुभमस्तु ।

एउटा शालीन व्यक्तित्वका सम्बन्धमा

कोषराज न्यौपाने

“तपाईं सुदूरवर्ती भएर पनि हाम्रो हृदयवर्ती हुनुभएको छ ।”

आजभन्दा ४३ वर्षअगाडि गुल्मी जिल्लाका प्रतिष्ठित विद्वान् पं. भीमकान्त पन्थीले मलाई लेखेको चिठीभित्रको वाक्य हो यो । मेरा मनमा यति मिठासयुक्त भाव बोकेर यो वाक्य बसेको छ, जो मेरो दिलबाट कहिल्यै बाहिर जान मान्दैन । मेरो यौटा स्वभाव छ— सुरुमा मानिसलाई यो मान्छे त असल रहेछ भन्ने भ्रम पार्न सक्ने खुबी । फेरि अर्को दुःस्वभाव छ — सानो दोषमा पनि पङ्क्तिहाल्ने र मान्छेलाई तुरुन्तै नराम्रोसँग चिढ्याउन पनि सक्ने खुबी । पहिलो स्टेजमै रहिरहने मान्छे मेरा साह्रै थोरै छन् जसले मलाई निको मान्छन् । दोस्रो स्टेजमा रहने पनि मेरा थुप्रो मान्छे छन् — जसले मलाई योभन्दा खराब मान्छे दुनियाँमा कोही छैन भन्थान्छन् । तर मसित पहिलो र दोस्रो पनि स्टेज पार गरेको अर्को एउटा त्यस्तो ठूलो जमात छ जसले मलाई जटा र हड्डीभित्रको नरिवल ठान्छन् । मलाई हल्कारूपमै असल ठान्ने मान्छेभन्दा मेरो जख्रिरेको स्वभाव हेरेर मलाई खराब भन्ने मान्छेप्रति म बढी आनन्दित हुन्छु किनभने तिनीहरूले मलाई सधैं सचेत हुन मद्दत पुर्याउँछन् । कुनै पनि व्यक्तिलाई खारेज अध्ययन गरी असल—खराब छुट्याउने काम बडो कठिन मात्र होइन असंभवप्राय नै हुन्छ । वास्तविक रूपमा म के हुँ र कस्तो हुँ आफैँलाई पनि थाहा छैन । तैपनि मेरा जीवनमा मैले कमाएको अमूल्य सम्पत्ति हो यो तीनवटै वर्ग । तिनैमध्येका मेरा एक अमूल्य सम्पत्ति हुन् — पं. भीमकान्त पन्थी ।

२०३२ सालमा म काठमाडौँमा एम.ए. पढ्न आउनुपूर्व नै पनि घुम्ने सोख मेरो जीवनको अभिन्न अङ्ग थियो । सर्वप्रथम घरबाट टाढा दिइला र धरान हुँदै बनारस र शैक्षिक तथा धार्मिक भ्रमणमा काठमाडौँ समेत घुमेर घुम्नुको स्वाद, मजा र अनुभव बटुलेको मलाई पुनः एम.ए. पढ्न काठमाडौँ आएपछि र एम.ए. अध्ययनकै सन्दर्भमा राष्ट्रिय विकास सेवामा चिड्वाबाटै नेपालको सुदूरपश्चिम—उत्तरी जिल्ला दार्चुलामा जानुपर्ने साइत जुरेपछि मेरो घुमाइले अरू रफ्तार लिएको हो । दश महिना दार्चुला बस्ता विद्यालयमा छुट्टी भएको मौका पर्दा अरू साथीहरू अल्मोडा र नैनीतालजस्ता आकर्षक र सजिला ठाउँ घुम्न हिँडे भने मचाहिँ महाकाली अञ्चलका सबै जिल्ला महेन्द्रनगरदेखि दार्चुलासम्म पैदल हिँड्ने अप्ठ्यारो सोखतिर प्रवृत्त भएँ । दश महिनाको दार्चुला बसाइले, त्यहाँका धेरै गाउँ तथा महाकाली अञ्चलका चारवटै जिल्लाको पैदल भ्रमणको अनुभवले मेरो घुम्ने सोखलाई एकातिर अभि तीव्रता दियो भने अर्कातिर घुम्नुपर्छ भने नेपालकै गाउँ घुम्नुपर्छ र यहाँकै माटाको सुगन्ध चुम्नुपर्छ भन्ने पाठबोध

पनि गरायो । साथै पढाइबाट केही फुर्सदिलो मौका मिल्यो कि घुमिहाल्नुपर्छ भन्ने विचार मेरो मस्तिष्कमा नशा बनेर रह्यो ।

दार्चुलाबाट फर्केपछि एम्.ए. तेस्रो र चौथो सेमेस्टरका बिच एकमहिने हिउँदे बिदा हुनेभयो । यो बिदामा कहाँ जाने भन्नेबारेमा मेरो मस्तिष्क चिन्तन गर्न र पैताला चिलाउन थालिहाले । लामो विश्लेषण र छलफलपछि हाम्रो पाँचजना एम्.ए. पढ्ने साथीहरूको टोली विभागीय परिपत्रसहित लुम्बिनी अञ्चलको भाषिक अध्ययन भ्रमणमा जाने तय भयो । साथी दुर्गाप्रसाद अर्यालज्यूचाहिँ गुल्मी पुगेर आफ्ना घरमा मिठासपूर्ण बसाइतर्फ लाग्नुभो । बाँकी हामी चारजना साथीहरू ढुण्डीराज दाहाल, रमेश भट्टराई, व्रतराज र म गुल्मीका दुईजना साथीहरू लक्ष्मीकान्त पन्थी र दुर्गाप्रसाद अर्यालका घर हेर्दै पुरै अञ्चल भ्रमणको उद्देश्य लिएर हिँड्यौँ । यसरी २०३४ साल पुस २९ गते हाम्रो यात्रा काठमाडौँबाट प्रारम्भ भयो । काठमाडौँबाट सिधै पाल्पासम्म गाडी जान्थ्यो । हामीले त्यहाँसम्मको गाडीको टिकट काट्यौँ । त्यो जमाना सस्तो थियो । यस्तै ५०/६० रुपियाँभन्दा बढी थिएन काठमाडौँबाट पाल्पाको टिकट । मेरो जीवनमा प्रायजसो सामान्य यात्रा पनि तीर्थयात्रा नै भएको छ । यो यात्रामा पनि साइत यस्तो पयो, हामी माघेसङ्क्रान्तिका दिन मकरस्नान गर्न नेपालका चार प्रमुख तीर्थक्षेत्रमध्येको एक रुकुक्षेत्र स्नान गर्न रिडी पुग्यौँ ।

त्यतिबेलाको नेपाल सस्तो र अचम्मको थियो । पाल्पासम्मको टिकटबाहेक अरू साथीले के कति पैसा बोके त्यो त सोधिन । तर मैले जम्मा रू. ६०। मात्र खल्तीमा राखेर यात्रा प्रारम्भ गरें । होटलमा खानाकै पनि ३या४ रुपियाँ पथ्र्यो र प्राय हामीले होटलमा खाना खाएनौँ भन्दा पनि हुन्छ । १ वा २ रुपियाँको खाजा नै काफी हुन्थ्यो । मेरो चियाको चुस्की लाउने बानी थिएन र हालसम्म पनि छैन । चियाको चुस्की नलगाउनु पनि विपन्न आर्थिक अवस्थामा आर्थिक सहयोगको उपाय हो रहेछ । फेरि सहायक डीनबाट विभागीय चिठी बनाएको हुँदा एक दुई ठाउँमा हामीले केही आर्थिक सहायता पनि पायौँ, जसले हाम्रो यात्राको मजबुतीलाई राम्रै साथ दियो । त्यसको परिणाम रू.६०। बोकेर हिँडेको मेरो साथमा फर्किँदा त रू. १२०। पो जम्मा भैराख्या ! जमाना त्यस्तो थियो । त्यसको प्रमुख कारण के भने त्यसबेला यातायातको विकास थिएन । अचेलको जस्तो मानिसहरू पैसैमा भुक्ती खेल्दैनथे । एकप्रकार नगण्य पैसामा सिङ्गो जीवनपद्धति व्यवहरित हुन्थ्यो । गाउँमा हिँड्नुपर्दा त्यो जमानामा पैसो लाग्दैनथ्यो, न खान न बस्न । गाउँले जीवन एउटा स्वच्छ र सफा हुन्छ र त्यहाँ दिल पनि फराक र उच्च हुन्छ । बास बसेका ठाउँमा गाउँ-घरमा सिधो-पिठो जे पाक्छ र जे दिन्छन् त्यो खाँदै हिँड्नुमा जुन मजा छ त्यो अरूमा हुँदैन । त्यस स्थितिमा पैसो तिर्छु भन्दा पनि कसैले लिँदैनन् ग्रामीण महानता भनेकै यही हो । यस्तो सत्ययुग थियो त्यसबेलाका

गाउँमा । ०५२ सालको माओवादी आतङ्कपछि भने नेपालका गाउँको स्वर्गीय चमक धूलिसात नै भयो । दशवर्षसम्म त कुनै गाउँहरू पनि डुल्ललायक रहेनन् । त्यसपछि मैले आफूलाई भारतभ्रमणतर्फ मोडें । नेपालका आतङ्कित दशवर्षभरि मैले भारतभ्रमण सिद्ध्याएँ । अहिले नेपालका गाउँ फेरि घुम्न खोजेको त त्यसबेलाको ३० रुपियाँ अहिले त तीसहज्जार पो भइसकेछ । यावत् कुरामा पैसाको खेल सुरु भएछ ।

जेहोस्, डुल्ने यही सोखले नै मलाई सर्वप्रथम २०३४ सालको माघमा उक्त पाँचजनाको टोलीमा गुल्मी पुर्याएको हो । गुल्मीकै बडाचौर भन्ने गाउँमा जहाँ काठमाडौँमा सँगै बस्ने हाम्रा साथी श्री लक्ष्मीकान्त पन्थीको घर छ र हामी उहाँकै आग्रह र मायामा उहाँको घरमा बास बस्न पुग्यौँ एक दिन बिहान वि.सं. २०३४ माघमा । सर्वप्रथम लक्ष्मीकान्त पन्थीका पिताजी पं. भीमकान्त पन्थीसित हाम्रो त्यहाँ साक्षात्कार भयो । शालीन, सौम्य, सभ्य, शिष्ट, उच्च र भव्य व्यक्तित्वसँग । बिहानको खाना खाने समय घर्काएर अबेर पुगेका हामीलाई यात्राको थकाइमा बसेर एकछिन थकाइ मेट्न र पेट भर्नु नै ठूलो काम थियो । घरका मान्छेलाई पनि आफूले बिहानको खाना खाइसकेपछि आएका पाँ—पाँजना कुबेलाका पाहुनालाई धेरै परिकार लाउनु संभव थिएन । त्यस्तो धेरै भन्फट घरकी आमालाई लाउनु हाम्रो पनि कर्तव्यभित्र पर्दैन । पहाडमा जोकोहीका घरमा सिन्की गुन्दुक हुन्छ । मैले घरभित्रै पसेर आमालाई अनुरोध गरें— आमा, हामी थकित छौँ जेजस्तो भए पनि खान र पेट भर्न पाए हुन्थ्यो भन्दैछ जिउले पनि । त्यसो हुँदा गुन्दुक—सिन्कीमा भोलि हाल्नु है ! बडो गजब हुन्छ भर्ने र चामल चाहिँ ३।४ मुठी बढी नै होस् भर्ने । **त्यक्तलज्जः सुखी भवेत्**को सिद्धान्त मैले पूरै पालन गरेको छु । थाकेर कुबेलामा आइपुगेका पाहुनाका लागि गुन्दुक—सिन्की भन्दा उत्तम दाल हुँदैन । नभन्दै आमाले मैले भनेको मान्नुभएछ र आलु मिसेर चट्टको सिन्की नै बनाउनुभएछ तर पहाडको सत्कार गर्ने चलन, कुलीन पण्डितको घर, यी सब मनमा आए होलान् । अभि आफ्नै छोराका साथी । फेरि परदेश गएर आएका अविवाहित छोराप्रतिकै मायाँ पनि आमाका मनमा कति हुन्छ भन्ने कुरा पनि मलाई राम्रै अनुभव छ । उनीहरूमा आफ्नो र अर्काको छोरो छुट्याउने भेदबुद्धिको विकासै भएको हुँदैन । यसकारण हाम्रो खानामा भात र सिन्की मात्रै थिएन । आलुको छुट्टै भुटुवा, सागको छुट्टै तरकारी, छोपको अचार समेत कति छिटो तयार भएछ । त्यसका अतिरिक्त पहाडमा त्यस जमानामा गोरस नपाइने घर हुँदैन । माघको महिनामा हर्पेबाट निकालेको जमेको एकेक प्लेट घिउ, दूध, मही अब के चाहियो ! भान्सा त राजसी भै गो नि । भोकको भौँकमा उक्त परिकारयुक्त त्यस दिनको खाना मेरा जिब्रामा अभै भुन्डेको छ ।

म यसै सन्दर्भमा मेरा मुखमा भुन्डेका दुईचार ठाउँका खाना सम्भन चाहन्छु—
१) बाँदिकोटको दारिमचौर प्युठानमा केशव पोखरेलका घरमा खाएको सिन्कीको भोल र

त्यस्तै गोरसयुक्त भात । २) रुपन्देहीको खैरियामा बलदेव शर्मा पोखेलका घरमा खाएको सिन्कीको भोल र त्यस्तै गोरसयुक्त भात । ३) प्युठानकै थक्लेनीमा ज्यादै पिरो भुरा माछा र आलुको लद्बदे तरकारी (जो यति धेरै पिरो थियो खानै नसकिने र जो यति धेरै मिठो थियो छोड्नै नसकिने) सित खाएको भात । ४) भारतको तीर्थयात्राबाट फर्किँदा भैरहवामा चेतप्रसाद 'गुप्ती' दाजुका घरमा अम्बिका भाउजुले राती ११ बजे पकाएर खाउनुभएको मस्यौराको भोल र भुटुवा तरकारीसहितको भात । यी केही स्वादहरू ज्यादै स्मरणीय छन् मेरा जिब्रामा । भ्रमणका सिलसिलामा अनेकौँ परिकारयुक्त खानाहरूका मिठास र तितास थुप्रै छन् जसको बयान छुट्टै सन्दर्भमा गर्न मजा आउँछ ।

त्यस दिन आमाले खाना तयार गरुन्जेलको समय पं. भीमकान्त पन्थीज्यूसँग भलाकुसारीका जुन गफ भए ती पनि जीवन्त र स्मरणीय छन् । उहाँले परिपक्व शास्त्रीय ज्ञानका गम्भीर कुरा गर्नुभयो । एकैछिनका ती भलाकुसारीबाट उहाँमा रहेको ज्ञानगम्भीर पाण्डित्य, भद्रता, नम्रता र शालीनता मुखरित भएका थिए । एक डेड घन्टा मीठा गफगाफ गरी हिँडाइले थकित हामी खाना खाएर चाहिँ थोरै गफ गरी एकछिन भए पनि निद्रादेवीका काखमा लुपुक सुत्थौँ र घुपुक निदाइहाल्थौँ । तर हाम्रो त्यस दिनको बास बस्ने गन्तव्य थियो सहपाठी र सहमार्गी साथी दुर्गा अर्यालको घर । हामी घुमन्ते चारजनालाई हतार केही थिएन । दुर्गाजी आफ्नै घर पुग्ने हो भन् केही हतार भएन । अनि उठेर जर्याक-मर्याक जिउ मर्काउँदै एकछिन फेरि पं. भीमकान्त पन्थीज्यूकै स्तरीय गफमा हामी भुल्थौँ । आमाले पकाएको भातको मीठो संभना बोकेर हामी त्यहाँबाट निस्केर पाँचैजना बेलुकी बस्न दुर्गाजीको घर पुग्यौँ । उहाँ घर बसे पनि हामी बाटा लागेका चारजना ढुण्डीराज, रमेश, व्रतराज र मचाहिँ त्यहाँ एकदिन बसी वास्तविक भ्रमणतर्फ बाटा लाग्यौँ । अर्घाखाँची, कपिलवस्तु, लुम्बिनी र रुपन्देही हुँदै करिब पन्ध्रदिनको सानदार यात्रा सकेर हामी काठमाडौँ फर्क्यौँ । यो यात्राविवरण आवश्यक परेमा भोलि लेखौँला तर यसलाई यहीं थाती राखेर अहिलेचाहिँ यसै यात्रामार्फत् चिनजान भएका व्यक्तित्व पं भीमकान्त पन्थीको शालीनताका सन्दर्भमा आफ्नो कलमको निबलाई मोड्न लाग्दछु ।

नेपालमा पहिलो विद्याकेन्द्र काठमाडौँ हो भने दोस्रो विद्याकेन्द्र आबाल ब्रह्मचारी षडानन्दद्वारा स्थापित भोजपुरको दिङ्ला हो । तेस्रो विद्याकेन्द्र हो पश्चिमी क्षेत्रमा स्थापित अर्घाखाँचीको खिदिमको संस्कृत विद्यालय । नेपालमा आधुनिक र औपचारिक शिक्षाचेतनाका चार अग्रणी पुरुषहरू दरबार स्कूल खोल्ने जङ्गबहादुर, दिङ्ला पाठशाला खोल्ने बालागुरु षडानन्द, खिदिममा संस्कृत शिक्षाको पहिलो दियो बाल्ने हरिहर गौतम र त्रि-चन्द्र कलेज खोलेर उच्चशिक्षाको ढोका खोल्ने चन्द्रसंशेर यी चारैजना व्यक्तित्व हाम्रा वन्दनीय र आदरणीय छन् । पश्चिम नेपालको शिक्षाको प्रारम्भिक जग हो खिदिम ।

पं भीमकान्त पन्थी यसै विद्याकेन्द्रबाट विद्याको जग निर्माण गरी काठमाडौंसमेत आई अध्ययन गरेर एउटा मजबुत अध्येता बन्नुभएको हो ।

ढिलो-चाँडो उहाँसित मेरो चिनजान र सम्पर्क हुन्थ्यो होला । तर उहाँका सबैजना छोराछोरीसित मेरो सान्निध्य भएका कारण अभ्र उहाँका जेठा छोरा लक्ष्मीकान्त पन्थीज्यूसँगै सर्वप्रथम सान्निध्य भएका कारण उहाँसित मेरो छिट्टै भेट हुने अवसर मिल्यो । उहाँसित सामीप्य हुन पुगुमा मेरो भ्रमणप्रतिको सर्वाधिक रुचि पनि हो । २०३४ सालमा लुम्बिनी अञ्चलको भ्रमणको सिलसिलामा उहाँको घरमा हाम्रो बसाइ अत्यन्तै छोटो हो तर त्यो छोटो बसाइ यति स्मरणीय रह्यो कि त्यसैको तन्तुमा गाँसिएर उहाँसित मेरो लामो सञ्गत हुन पुग्यो । साथै उहाँका सबै छोराछोरी र कतिपय नातिनातिनासमेत मेरा सहृदयी र स्नेही बन्न पुगे ।

२०४९ साल वैशाख महिनाको कुरा हो । उहाँले पढाउने गरेको विद्यालय भवन गौरीघाट काठमाडौँमा एक दिन उहाँकी कान्छी छोरी कमलाको बिहे मेरा अति घनिष्ठ मित्र तथा उमेरले भाइ शालिग्राम अधिकारीसँग हुन पुग्यो । त्यस बिहेमा मलाई पनि सरिक हुने राम्रो मौका मिल्यो । म एकप्रकार केटापक्ष र केटीपक्ष दुवैतर्फको उत्तिकै विश्वासपात्र हुन पुगें । केटीपक्षले हेर्दा जन्तीजस्तो र जन्तीले हेर्दा घरगाउँलेजस्तो । निम्तो पनि दुवैतर्फको थियो तसर्थ म दुवैको आत्मीय थिएँ । पछि जन्ती विदा गर्ने बेलामा पं भीमकान्त पन्थीज्यूले जन्तीलाई टीका लगाउँदा मलाई पनि टीका लगाउन खोज्नुभयो । यहाँ भने मलाई फसाद भो र मैले भनेँ ए हजुर मलाई हजुरले पनि आफूबाट टाढा पारेर जन्तीपक्षको बनाउनुभ'को ? उहाँले भन्नुभो- त्यसो त होइन । तैपनि हजुर ब्राह्मण हुनुहुन्छ मैले टिको लाउँदा के फरक पर्छ र ! यसरी निकै बेर जिद्दी गरागर भएपछि मैले अन्तमा भनेँ- बुबा, हजुरका छोरा कति भाइ हुन् ? उहाँले पाँचभाइ हुन् भन्नुभो । अनि मैले भनेँ- **ल बुबा आजदेखि मलाई छैटौँ छोरो ठान्नुहोस्** । त्यसपछि त्यहाँ एउटा नयाँ तरङ्ग पैदा भयो । उहाँका आँखामा हर्षाश्रु देखा परे । टिको लाउन उचालिएको उहाँको हात स्वाट्टै तल भर्‍यो । नभन्दै त्यसपछि उहाँले मलाई सधैं पुत्रवत् स्नेह गर्नुभयो । मेरा पितामाता विराटनगर बस्नुहुन्थ्यो तसर्थ भनेका बेला भेट हुँदैनथ्यो । तर मलाई सधैं पुत्रवत् स्नेह गर्ने पं. भीमकान्त बुबालाई म चाहेको दिन र चाहेकै क्षण भेट्न सक्येँ । म सादर बुबा नै भर्‍थेँ पनि आमाबाट पनि म त्यही स्नेह पाउँथेँ । त्यतिमात्र होइन उहाँका ज्येष्ठ सुपुत्र र पुत्रवधू लक्ष्मीकान्त पन्थी र माया पन्थीबाट पनि मैले त्यत्तिकै भ्रातृस्नेह पाएको छु ।

यस सन्दर्भमा मैले अर्को प्रसङ्ग कोट्याउनु वाञ्छनीय देखेँ- उहाँ युधिष्ठिर र म भीम भएको प्रसङ्ग ।

वि.सं. २०५१ सालमा मलाई गोसाइँकुण्ड जाने तीर्थयात्राको साइत जुयो । सल्लाह गर्दै जाँदा हामी पाँचजनाको टोली तय भयो । सर्वश्री लक्ष्मीकान्त पन्थी

(युधिष्ठिर), कोषराज न्यौपाने (भीम), दुर्गाप्रसाद अर्याल (अर्जुन), प्रह्लाद पोखरेल (नकुल) र भाइ दीपक न्यौपाने, धाइपा (सहदेव) । पाँचजनाको भएकाले यात्राको नाम नै पञ्चपाण्डवयात्रा रहन गयो । यसबारे कवि प्रह्लाद पोखरेलले आफ्नो यात्राकाव्य गोसाइँकुण्डमा व्यापक चर्चा गर्नुभएको छ ।

जब यात्राको योजना गर्न म लक्ष्मीकान्त पन्थीजीको घरमा गएँ तब सबै विवरण र जाने मान्छेको नाम सुनेपछि उहाँले भन्नुभो— म जान्न कोषराज ! तब मैले सोधेँ— किन ? अनि उहाँले आफ्नो नागार्जुनयात्राको लामो बेलिबिस्तार लाउँदै भन्नुभो— हेर कोषराज, म जान्न, किनभने म छिटो हिँड्न सक्तिन त्यस्तो अवस्थामा मलाई छाडेर तिमीहरू हिँडिजान्छौ मेरो अनकन्टार ठाउँमा मदनको जस्तो बिचल्ली हुन्छ भनी उहाँले नागार्जुनको अनकन्टार जङ्गलमा साथीहरूले छाडेर आफ्नो बिचल्ली भएको कुरा सविस्तार सुनाउनुभयो । मैले भने— ल पन्थी बाबू, सुन्नुहोस् म घरबाट यहीँ तपाईँकै घरमा आएर अगाडि लगाएर लैजान्छु । यात्राभरि म तपाईँको पछाडिमात्र हिँड्छु र फर्किँदा तपाईँलाई घरभित्र पसाएर भाउजुका जिम्मा लगाएर मात्र घर जान्छु भनी एकप्रकारले प्रतिज्ञासङ्कल्प नै गरेपछि उहाँ यात्रामा जान तयार हुनुभो र सोही अनुसार यात्रा पनि गरियो । चोलाड्पाटी पुगे बेलामा भुक्किएर म दुईमिनटजति अगाडि लागेँछु तर तुरुन्तै रोकिएर मैले उहाँलाई अगाडि हिँडाइहालें । त्यसपछि त यात्रासमापनसम्म मैले सो प्रतिज्ञाअनुसार उहाँलाई अगाडि नै हिँडाएँ र घर पुर्‍याएर नै आफू घर गएँ । प्रसङ्गात् जोडिन आएको यो थप प्रसङ्ग यत्ति । अब म पुनः पं. भीमकान्त पन्थीज्यूकै प्रसङ्गतिर फर्किन्छु ।

उहाँ खिदिम र काठमाडौँ पढेर धेरै समय गुल्मीको बडाचौर गाउँमा रहेको आफ्नै निवासमा बस्नुभयो र त्यही क्षेत्रमा पाण्डित्य र पौरोहित्य पेसामा प्रतिष्ठा कमाउनुभयो । उहाँले कतिवटा पुराण भन्नुभो भन्ने कुरा त उहाँका जेठा छोरा डा. लक्ष्मीकान्त पन्थीले अभिलेखीकरण गर्नुभएको होला नै । तर म के भन्छु भनेँ उहाँ त्यस क्षेत्रको नामी पण्डित, कुशल पुरोहित र प्रतिष्ठित धर्मशास्त्री हुनुहुन्थ्यो । उहाँमा विनम्रताका गुणहरूमात्र थिए । रिस, राग, ईर्ष्या र द्वेषको लेस पनि थिएन । एउटा शालीन र भलाद्गी व्यक्तित्वका रूपमा उहाँ जहिले पनि प्रस्तुत हुनुहुन्थ्यो ।

छोराहरू हुकँदै र बढ्दै गएपछि सबै काठमाडौँ पढ्ने भए । छोरीहरू पनि कोही बिहे भएर कोही पढ्ने भएर बाहिरिए । अनि जेठा छोरा लक्ष्मीकान्तको पहलमा उहाँ धेरैपछि वि.सं. २०४० सालमा पुनः काठमाडौँ भित्रिनुभो र एउटा गुरुकुलमा पढाउन थाल्नुभो । उहाँले पढाएका विद्यार्थीहरू पनि आ—आफ्नो क्षेत्रमा दक्ष निस्केका छन् । त्यतिमात्र होइन उहाँले प्रायः आफ्ना सबै छोराछोरीलाई उच्चशिक्षाको अध्ययन गराउनुभयो । आफ्नो जेठा छोरालाई त आफूसरहको विद्वान् र कवि पनि बनाउन सफल

हुनुभयो । बहुतै कम मानिसहरूले छोराछोरीलाई आफूसरह विद्वान् बनाउँछन् । तिनै कम मानिसमा पर्नुहुन्छ उहाँ । पं भीमकान्त पन्थीज्यूमा यद्यपि कवित्वशक्ति प्रारम्भदेखि नै थियो । पहाडमै हुँदा वा विद्यार्थीकालमै पनि उहाँ कैयौँ साथीहरूसँग कवितामय पत्राचार गर्नुहुन्थ्यो । तर पनि पुनः काठमाडौँ आएपछि भने उहाँलाई त्यसतर्फ लाग्ने वातावरण भन् राम्रो बन्यो । यसबिचमा उहाँले प्रशस्त कविता र महाकाव्यहरू लेख्नुभयो । नेपालका सबभन्दा पछिल्ला संस्कृत विद्वान्हरूमा ख्यातिप्राप्त महाकाव्यकारका रूपमा पनि उहाँ देखा पर्नुभयो । नेपालको संस्कृत जगत् उहाँलाई सदा सम्मान गर्दछ ।

अन्तमा एउटा सानो कविता-पुष्पाञ्जलिका साथ उहाँप्रति श्रद्धा र सम्मान व्यक्त गर्दै म आफ्नो यो लेखनलाई समापन गर्दछु ।

यौटा शालीन व्यक्ति प्रखर गुण कला दिव्यतापूर्ण कान्ति
 निर्लोभी निष्कलङ्की हृदय छ रसिलो वाक्यमा धैर्य शान्ति ।
 विद्वान् धेरै दयावान् अतुल छ प्रतिभा ज्ञानमा तीक्ष्णता छ
 निष्ठामा नम्रतामा मनुजसँग हुने पात्रता भव्यता छ ॥१॥

चाहे धर्मार्थशास्त्र प्रखर छ प्रतिभा ज्योतिष-ग्रन्थ मस्त
 विद्याका साथ बुद्धि प्रवर गुणमयी तेज भित्री समस्त ।
 फैलेको कीर्ति धेरै गुण वयसँगमा शास्त्र-गाम्भीर्य बोकी
 तेजी श्रीभीमकान्त प्रवर गुरुसँगै राख्छु सद्भाव भाँकी ॥२॥

यस्ता मान्छे धरामा हरबखत कहाँ जन्म लिन्छन् र धेरै
 बेला बेला मिलेका कतिपय बिचमा फाट्ट वा फुट्ट थोरै ।
 थोरैमा पर्दछन् यी कविवर प्रतिभा भित्र चम्कन्छ शक्ति
 श्रद्धाका पुष्प अर्पी प्रणयसित भुकेँ भित्र राखेर भक्ति ॥३॥

श्रीकृष्णार्पणमस्तु

२०७७ असोज ४ बिहान बौद्ध काठमाडौँ ।

हाम्रो क्षेत्रका एक आदर्श पण्डित

महाकवि भीमकान्त पन्थी

✍ युवराज भुसाल

मधाने गाउँपालिका-२, पुरकोट, बाँजकटेरी

पूर्वसचिव नेपाल सरकार

१. पृष्ठभूमि

शिवमहापुराण अनुसार यस ब्रह्माण्डमा सर्वप्रथम भगवान् सदाशिव तथा अष्टभुजा पराशक्ति अम्बिका प्रकट हुनुभएको र उहाँहरूबाटै भगवान् शङ्करको उत्पत्ति भएको थियो । विष्णुपुराणमा भने विष्णु भगवान्को निधारको तेजबाट शङ्करको उत्पत्ति भएको बताइएको छ । कतिपय पौराणिक साहित्यमा भगवान् शिव स्वयम्भू अर्थात् अजन्मा, अप्रकट, निराकार, निर्गुण तथा निर्विकार हुनुहुन्छ, उहाँबाट नै विष्णु तथा ब्रह्माजीको उत्पत्ति भएको भनिन्छ । जे भएता पनि, यस ब्रह्माण्डका सृष्टिकर्ता, पालनकर्ता र संहारकर्ता त्रिदेव ब्रह्मा, विष्णु र महेश्वर हुनुहुन्छ । यी त्रिदेवलाई एकसाथ सम्बोधन गर्दा प्रणव अक्षर ॐ बाट गरिन्छ । ब्रह्माको अकार, विष्णुको उकार तथा महेश्वरको मकारबाट अउमको प्रणव अक्षर ॐकारका रूपमा यी त्रिदेव भगवान्लाई ग्रहण गरिएको छ । ब्रह्माजी सृष्टिकर्ता, विष्णु पालनकर्ता र महेश्वर संहारकर्ता हुनुहुन्छ । यही पौराणिक परम्पराबाट आधुनिक राज्यका तीन अङ्ग व्यवस्थापिका (ब्रह्माको स्वरूप), कार्यपालिका (विष्णुको स्वरूप) तथा न्यायपालिका (महेश्वरको स्वरूप) बनेका हुन् । सृष्टिकर्ता ब्रह्माजीबाट विभिन्न मानसपुत्रको सृष्टि भएको र ती मध्ये नारदजी पनि एक हुनुहुन्थ्यो, जसले ब्रह्मलोक, विष्णुलोक र शिवलोकका गतिविधिको सञ्चार गर्नुहुन्थ्यो । यही कारणले आधुनिक राज्यप्रणालीमा उपर्युक्त तीन अङ्गका अतिरिक्त सञ्चार जगत्लाई राज्यको चौथो अङ्ग मानिएको हो । त्यसवेला चौथो अङ्गको प्रतिनिधित्व नारद ऋषिले गर्नुभएको बुझिन्छ ।

ब्रह्मपुराण अनुसार ब्रह्माण्डका सबै सृष्टि ब्रह्माजीबाट भएका र ती सृष्टि चैत्र शुक्लप्रतिपदाका दिन आरम्भ भएका थिए । एक सृष्टिको आयु ४,२९,४०,८०,००० वर्ष बताइएको छ । यो ब्रह्माको एक दिन हुन्छ, जसलाई कल्प भनिन्छ । वि.सं. २०७७ सालसम्म सृष्टिको जम्मा १,९५,५८,८५,१२१ वर्ष वितेका छन् । सृष्टिको एक कल्पमा विभिन्न १४ मनु^१को व्यवस्था भएको र यसलाई मन्वन्तर भनिएको छ । सृष्टिका प्रथम मनु स्वयंभुव मनु थिए । स्वयंभुव मनु र उनकी पत्नी शतरूपाबाट संसारका समस्त

१. ती मनुहरूमा स्वयंभुव, स्वरोचिष, उत्तम, तामस, रैवत, चाक्षुष, वैवस्वत, सावर्णि, दक्षसावर्णि, ब्रह्मसावर्णि, धर्मसावर्णि, देवसावर्णि तथा इन्द्रसावर्णि बताइएको छ ।

मानवको जन्म भएको थियो । यी मनुका सन्तानलाई मनुष्य, म्यान, मनुज, मानव, आदमी, आदम (एडम) आदिको नामले पुकारिन्छ । एक मन्वन्तरको समयमा विभिन्न अवधिको ७१ चतुर्युग (सत्य, त्रेता, द्वापर तथा कलि युग) हुन्छन्^२ । हरेक कल्पको अन्त्यमा प्रलय हुन्छ । त्यसपछि ब्रह्माजीबाट पुनः अर्को सृष्टि हुन्छ, मनु पनि सोहीअनुसार बदलिन्छन् । पचासवर्ष पूर्वार्ध ब्रह्मकल्प बितिसकेको छ र नाभिकमलबाट सृष्टिभएको पछिल्लो पचास वर्षको चालु पाद्मकल्प भित्र हाल श्रीश्वेतवाराहकल्प^३ अन्तर्गत पूरा छ मन्वन्तर सम्पन्न भई सातौँ वैवस्वत नामको मन्वन्तर चलिरहेको छ । हरेक मन्वन्तरमा मनु तथा सप्तर्षिहरूको पनि परिवर्तन भैरहन्छ, जसको नाम ब्रह्मपुराणमा उल्लेख छ । प्रथम स्वायंभुव मन्वन्तरका सप्तर्षिहरू अत्रि, अङ्गिरा, ऋतु, पुलह, पुलस्त्य, वसिष्ठ र मरीचि थिए भने अन्य मन्वन्तरका अलग अलग सप्तर्षिहरूको नामावली पनि ब्रह्मपुराणमा उल्लेख गरिएको छ । यस वैवस्वत मन्वन्तरमा भने अत्रि, कश्यप, गौतम, जमदग्नि, वसिष्ठ, भरद्वाज तथा विश्वामित्र नामका सप्तर्षिहरू छन् । यी ऋषिहरूलाई गोत्रप्रवर्तक मानी उनीहरूबाट फैलिएका सन्तान विभिन्न गोत्रका नामले चिनिन्छन्^४ ।

पृथ्वीमा मानव वस्ती वर्तमान इराक राज्यको मेसोपोटामिया क्षेत्रमा रहेको सुमेरु पर्वतबाट आरम्भ भएको थियो । संसारको पहिलो शहर मेसोपोटामियाको टिग्रिस र युफ्रेटस दुई नदीहरू बीचमा रहेको उरुक नगर थियो । कालान्तरमा क्रमशः वर्तमान टर्कीको आरारत तथा त्यस पूर्वतर्फको ककेसिया पर्वतमालाबाट पृथ्वीमा आरम्भ भएको मानवीय बस्ती विस्तारै पूर्व तथा पश्चिमतर्फ फैलिँदै गएको हो । इतिहास संस्कृतिविद् प्रेमकुमार खत्रीका अनुसार पूर्वतर्फ वाल्व, सिन्ध, पञ्जावहुँदै आर्यहरूका शाखा-प्रशाखाले गङ्गा तथा अन्य नदीहरूका मलिला फाँटमा सभ्यताको विकास गरे । ... पश्चिम भारतको

२ सत्य युग १७,२८,००० वर्ष, त्रेतायुग १२,९६,००० वर्ष, द्वापर युग ८,६४,००० वर्ष तथा कलियुग ४,३२,००० वर्षको हुन्छ । यी चतुर्युगको योग ४३,२०,००० वर्षको हुन्छ । यो ७१ पटक घुम्ने हुँदा सो अङ्कले गुणन गर्दा ३०,६७,२०,००० वर्ष हुन्छ । यसलाई पुनः १४ मन्वन्तरको समयले गुणन गर्दा ४,२९,४०,८०,००० वर्ष हुन आउँदछ, जो ब्रह्माजीको एक सृष्टि हो । यही ७१ महायुगलाई एक मनुको समय वा प्राजापत्यमान पनि भनिन्छ । वर्तमानमा २७ चतुर्युग बितिसकेका छन् । वर्तमानमा अष्टादसौँ चतुर्युगको अन्तिम कलियुग चलिरहेको छ, यो पनि ५,१२१ वर्ष व्यतीत भैसकेको छ । अब यसको समय ४२६,८७९ वर्ष बाँकी छ ।

३ वर्तमानको श्रीश्वेतवाराह कल्पपछि क्रमशः नीललोहित, वामदेव, रथन्तर, रौरव, प्राण, बृहत्कल्प, कन्दर्प, सत्य, ईशान, व्यान, सारस्वत, उदान, गारुड, कौर्म, नारसिंह, समान, आग्नेय, सोम, मानव, पुमान्, वैकुण्ठ, लक्ष्मी, सावित्री, घोर, वाराह, वैराज, गौरी, माहेश्वर, पितृकल्प आउने छन् (गिरी, २०७७) ।

४ विश्वामित्रो जमदग्निर्भरद्वाजोऽथ गौतमः । अत्रिर्वशिष्ठः कश्यप इत्येते सप्तर्षयः ॥
सप्तानामृषीणामगस्त्याष्टमानां यदपत्यं तद्गोत्रम् ।

सिन्धुनद उपत्यकाबाट पूर्वतिर विस्तारित भएको वैदिक सभ्यताका नियतिहरू नै सिन्धु वा सिन्धुबाट हिन्दू भनिएको तथा उनीहरूको धार्मिक व्यवहार, रीति, दर्शन, चिन्तन-प्रक्रिया र प्रतीकहरूको सामूहिक नाउँ नै हिन्दूधर्मका नामले इतिहासमा प्रसिद्ध भएको मानिन्छ । ... पूर्व वैदिक कालमा आर्यहरू रुद्र (शिव) लाई आफ्ना पिता र उमा (शक्ति) लाई माता मान्दथे । यस बाहेक ती विश्व (पृथ्वी, अन्तरिक्ष, आकाश/स्वर्ग) का लागि छुट्टै देवी-देवताको कल्पना गरियो । अग्नि, वायु (अरुण), जल (वरुण) तत्त्वको प्रतिनिधित्व गर्ने छुट्टै देवताको पनि कल्पना गरियो ।

मानव जातिको उत्पत्ति र सभ्यताहरूको विकासक्रमका बारेमा द्वन्दात्मक भौतिकवादी दृष्टिकोण राख्ने भारतीय महाकवि राहुल साङ्कृत्यायनका अनुसार आर्यहरू दुङ्गाका गारा भएका, देवदारका हाँगा र पातबाट छाएका घरमा बस्दथे । उनीहरूको बस्तीको नाम नै स्वादु-प्रदेश (सुन्दर घर भएको प्रदेश) थियो । समयक्रममा आर्यहरू वक्षुतट पार गर्दै पामिर र हिन्दूकुशबाट पूर्वतर्फ बसाइ सरे । ती आर्यहरूको बस्तीलाई आर्यावर्त भनियो । आर्यावर्तका विभिन्न भूभागमा पौराणिक तथा ऐतिहासिक कालखण्डमा फरक-फरक गोत्र-वंशका हिन्दू राजाहरूले राज्य गरे, युद्धका समयमा आफ्नो थातथलो पनि छाडी सुरक्षित स्थानतर्फ सरे । यही क्रममा भारतवर्ष तथा वर्तमान नेपालको विभिन्न भौगोलिक क्षेत्रमा फरक-फरक वंशले शासन गरे । राजाका साथसाथै प्रजाहरू पनि बसाइ सरेर नेपाली भूभागमा आई बसोवास गरे । यही क्रममा हामी सोमवंशीय कान्यकुब्जी ब्राह्मणका सन्तानहरू पनि कान्यकुब्जबाट पश्चिम नेपालमा प्रवेश गरेका थिए । हाम्रापुर्खाहरू अछामको श्रीकोटबाट नेपालमा स्थायीबसोवास आरम्भ गरी दैलेखको दुल्लु-भुसागाउँहुँदै अर्घा अनि गुल्मीको पुरकोटसम्म आएका थिए । यसैगरी गुल्मी, धुरकोटको वाग्ला, बडाचौरका महाकवि पं. भीमकान्त पन्थीका पुर्खा बभाङ्गको सुबेडावाडाबाट प्युठान बिजुवार हुँदै वाग्ला आएका थिए ।

२. वाग्ला, बडाचौरका पन्थी परिवारसँगको हाम्रो सम्पर्क

यस चराचर जगत्का सृष्टिकर्ता ब्रह्माजीका मानस-पुत्रमध्येका एक थिए महर्षि अत्रि । उनको विवाह ब्रह्माजीकै छायाबाट उत्पन्न भएका कर्दम ऋषि र स्वायम्भुव-मनुकी माहिली छोरी देवहूतिकी सुपुत्री अनसूयासँग भएको थियो । महर्षि अत्रि र अनसूयाका तीन पुत्र (चन्द्रमा, दत्तात्रेय र दुर्वासा) मध्ये हामी धनञ्जयगोत्रीय भुसाल चन्द्रमा र तारातर्फका सन्तान भएकाले हामीलाई चन्द्रवंशी (सोमवंशी) परिवार पनि भनिन्छ । चन्द्रमा र ताराबाट जन्मेका बुधको वैवस्वतमनुकी छोरी इला (उनको पुरुष रूपमा सुद्युम्न नाम थियो)सँग विवाहभई पुरुरवाको जन्मभयो । राजा पुरुरवाको प्रेम-विवाह अप्सरा उर्वसीसँग भएको थियो । पृथ्वीलोकमा चन्द्रवंशका प्रथम राजा पुरुरवा नै थिए, जसले १४,००० वर्ष राज्य गरे । उनको राजधानी प्रतिष्ठानपुर (इलाहाबाद/प्रयाग) मा थियो । सत्यवादी, विद्वान्, तेजस्वी,

दानशील तथा यज्ञकर्ता राजा पुरुरवालाई ब्रह्माजीको तपस्याको फलस्वरूप चक्रवर्ती राजा (सम्पूर्ण पृथ्वीका राजा)हुने अवसर पनि मिलेको थियो । सोमवंशीराजा पुरुरवापछि क्रमशः अमावसु (विजय) भीम, काञ्चनप्रभ, सुहोत्र, जह्नु, पुरुराज सुमन्तु (सुनद्य), अलकाश्व (अजक), बलकाश्व, कुश, कुशाम्बु, गाधी, कौशिक (ब्रह्मर्षि विश्वामित्र) राजा भएका थिए । कान्यकुब्ज नरेश कौशिक महर्षि वसिष्ठसँगको प्रतिस्पर्धाका कारण हजारौँ वर्षको तपस्यापछि ब्रह्मर्षि विश्वामित्र बनेका थिए । गाधीपुत्र राजा कौशिक (विश्वामित्र)को राजधानी पनि आर्यावर्तको कान्यकुब्ज थियो ।^५

विश्वामित्रका १०१ छोराहरू (शुनशेपः/देवरातःसमेत) मध्ये मधुच्छन्दा र धनञ्जय दुई दाजु-भाइ थिए । महर्षि मधुच्छन्दा ऋग्वेदका अनेक मन्त्रका द्रष्टा थिए । ऋग्वेदको प्रथम मण्डलका १०२ मन्त्रहरू भएको अग्निदेवको स्तुतिबाट आरम्भ हुने ऋग्वेदका एकदेखि दशसम्मका सूक्तहरू(भजन)का द्रष्टा महर्षि मधुच्छन्दा हुन् । यसैगरी, वनस्पति जगत्का अधिष्ठाता चन्द्रमाको स्तुति गरिएको दश मन्त्र भएको ऋग्वेदको नवौँ मण्डलको प्रथम सूक्त पनि मधुच्छन्दाबाटै साक्षात्कार गरिएको हो । इन्द्रदेवको स्तुति गरिएको एघारौँ सूक्त आफ्ना पुत्र ऋषि-जेतासितको उनको संयुक्त रचना हो । मधुच्छन्दा रचित यी सूक्तहरूमा देवताहरू (अग्नि, वायु, वरुण, इन्द्र, अश्विनीकुमार, विश्वेदेव, सरस्वती, मरुद्गणहरू)को स्तुति प्रस्तुत गरिएको छ । महर्षि मधुच्छन्दा अयोध्याका सूर्यवंशी नरेश शर्याति (वैवस्वत मनुका छोरा तथा च्यवनऋषि (सुकन्याकापति) का पुरोहित पनि थिए । मधुच्छन्दाका भाइ गोत्रप्रवर्तक महर्षि धनञ्जय सोह्रौँ द्वापरका व्यास थिए, जसले धर्मप्रदीप, दशरूपकम् (नाट्यशास्त्रम्) लगायतका ग्रन्थ रचेका थिए, हामी उनकै सन्तति हौं । यसैकारण हाम्रो त्रिप्रवर विश्वामित्र-मधुच्छन्दा-धनञ्जय हो । महर्षि धनञ्जयको आश्रम वर्तमान नेपालको अछामको श्रीकोटमा पनि थियो । त्यही कडिबाट हाम्रा पुर्खा कान्यकुब्जबाट अछाम आएका थिए । अछामको श्रीकोट क्षेत्रको खुलालीकोटमा उनकै वंशका खुलालहरूले राज्य गरेका थिए, जो जनालीकोटका प्राचीन राजा रूदीमका वंशज हुन् । पछि नागराजद्वारा स्थापित खस साम्राज्यको दुल्लुक्षेत्रमा आई बसे । दुल्लुको भुसागाउँका कमल जोशी राजा अशोक चल्ल (वि.सं. १३१२-३५) का दरबारमा राज-ज्योतिष थिए । उनका पुत्र गिरिधारी जोशी र रामभक्त

५ वर्तमान भारतको उत्तरप्रदेशस्थित फरुदाबाद भन्ने शहरलाई कन्नौज भनिन्छ । कन्नौजका वासिन्दा ब्राह्मण वा स्थानलाई कान्यकुब्ज भनिन्छ । प्राचीनकालमा यो ब्रह्मर्षि विश्वामित्रका पिता राजा गाधीको राजधानी थियो । स्वामी केशवानन्द गिरिका अनुसार राजा राष्ट्रपालका प्रजय नामका छोराको शारदादेवी (सरस्वती) को तपस्या गरेपछि उनी कन्यारूपमा आएर प्रजयलाई सो नगर दिएकी थिइन् । कन्याद्वारा दिइएको सो नगर अलि ठेढो (कुब्ज) भएकाले यसको नाम कन्या-कुब्ज रहेको थियो । कालान्तरमा अपभ्रंश भई कान्यकुब्ज नाम रह्यो ।

जोशीसमेत तीन पुस्ताले सिज्जा दरबारमा ज्योतिषीको रूपमा करिब ५५ वर्ष सेवा गरे । वि.सं. १३७० मा ज्यो.पं.वे. रामभक्त जोशी अर्घामा आई बसोवास गरे । उनका केही सन्ततिहरू अर्घाबाट वि.सं १६५२ देखि वर्तमान गुल्मीको पुरकोट क्षेत्रमा गाईगोठ राखी कृषिकर्ममा लागेका थिए । हाम्रा ती पुर्खाहरूले बस्ती बसाएको पुरकोट क्षेत्र धुरकोट वाग्लासँग जोडिएको गाउँ हो । यसैकारण पनि हाम्रो बडाचौर विद्वान् पण्डित-परिवारसँगको सामीप्यता स्वभाविकै हो । हाल बडाचौर धुरकोट गाउँपालिकामा र पुरकोट मधाने गाउँपालिकामा पर्दछन्, दुवै जोडिएका गाउँहरू हुन् ।

३. भारद्वाजगोत्रीय पन्थीका आनुवंशिक गुण

महर्षि अङ्गिरा र सुरूपाका पुत्र शील र धर्मका अवतार देवगुरु बृहस्पति थिए । उनले शिवजीको आराधना गरी देवताहरूको पुरोहित हुने अवसर पाएका थिए । देवगुरु बृहस्पतिको शुभा र तारा पछिकी कान्छी पत्नी ममताका औरस पुत्र थिए गोत्र प्रवर्तक ऋषि भरद्वाज । मन्त्रद्रष्टा महर्षि भरद्वाजले इन्द्रसँग व्याकरण र आयुर्वेद सिकेका थिए । तन्त्रका अनुसार महर्षि भरद्वाज ब्रह्मा, देवगुरु बृहस्पति एवं इन्द्रपछि चौथो व्याकरण-प्रवक्ता थिए । आयुर्वेद संहिता ग्रन्थका रचयिता महर्षि भरद्वाजले यसलाई आठ भाग गरी आफ्ना शिष्यहरूलाई आयुर्वेदको विस्तृत ज्ञान दिएका थिए । उनले आत्रेय पुनर्वसुलाई काय-चिकित्सा सम्बन्धी ज्ञान प्रदान गरेका थिए । जम्मा ७६५ मन्त्र भएको ऋग्वेद, छैठौँ मण्डलका मन्त्रद्रष्टा समेत रहेका महर्षि भरद्वाजका अथर्ववेदमा पनि २३ मन्त्र पाइन्छन् । उनले महर्षि भृगुबाट धर्मशास्त्रको उपदेश प्राप्तगरी भारद्वाजस्मृतिग्रन्थको पनि रचना गरे । उनी धनुर्वेद, राजनीतिशास्त्र, अर्थशास्त्र, पुराण, शिक्षाशास्त्र आदि ग्रन्थका पनि रचयिता थिए । साथै, सन् १९५८ मा प्रकाशित भरद्वाज रचित यन्त्र-सर्वस्व (विमानशास्त्र)मा उच्च र निम्न स्तरमा विचरण गर्ने विमानहरूका लागि आवश्यक अनेक धातुहरूको विवेचना गरिएको छ । यसमा विमान बनाउने, उडाउने, गति र वेग प्रदान गर्ने, चक्कर लगाउने, बसाउने आदि सबै प्रक्रियाहरूको व्याख्या गरिएको छ । आजको नेपाली समाजमा भारद्वाजगोत्रका भण्डै १०८ भन्दा धेरै थरहरू रहेका पाइन्छन् ।

राजा विक्रमादित्यको भूमि उज्जयिनीप्रदेशका मारवाड निवासी आङ्गिरस-बार्हस्पत्य-भारद्वाज त्रिप्रवरधारी ब्राह्मण कूटस्थ पुरुष प्रजापतिपुत्र पद्मानभक्तृषिका सन्तति वर्तमान भारतको उत्तराखण्डको गढवाल हुँदै नेपालको बभ्राङ्ग, सुबेडावाडामा आई बसोवास गरेको बताइएको छ । बभ्राङ्गबाट वर्तमान प्युठानको बिजुवार, टारीबाट यायावर पं. गौतम पाध्या गुल्मी, धुरकोट-वाग्लाको माथिवारी आई बसेका थिए । अन्य तीन भाइहरू (वाग्ले) वसाइ सरी पूर्वतिर लागे तापनि पं. गौतम पाध्याका कान्छा सुपुत्र पोम पाध्या वाग्लामै अडिए । उनीभन्दा पछिका १७ औँ पुस्ताका एकमात्र छोरा ज्यो.पं. भरत पन्थी निकै विद्वान् थिए । विदुषी सीता रिजालका अनुसार वाग्ला गाउँबाट

नजिकैको वेसीखेत बडाचौरमा बसाइ सरी गएका ज्यो.पं.भरत पन्थीका पुत्र दत्तात्रेय पनि ज्योतिषशास्त्रमा ज्यादै निपुण र ख्यातिप्राप्त व्यक्ति थिए । धर्ममा कट्टर ज्यो.पं. दत्तात्रेय पन्थीले प्रातःकाल स्नान, सन्ध्या, पूजा, तर्पण, बलिवैश्वदेव, स्तोत्र पाठ आदि अनेक धार्मिक विधिबिधानमा नै समय बिताउने गर्दथे । उनले बताउने गरेको ज्योतिष सम्बन्धी फलदेश जस्ताको तस्तै मिल्न आउँथ्यो । उनका पुत्र पं. देवीप्रसाद पन्थी पनि आफ्ना पूर्वज जस्तै ज्योतिष, पुराण, कर्मकाण्ड, आयुर्वेद, पूर्वीय दर्शनका ज्ञाता तथा व्याख्याता थिए । पं. देवीप्रसाद पन्थीले भागवतादि पुराण सुनाउँदा श्रोतागण मन्त्रमुग्ध हुने गर्दथे । यिनी आफ्ना तीन श्रीमतीतर्फका आठभाइ छोराहरूलाई नै राम्रो शिक्षा र संस्कार दिन सफल भए । महाकवि पं. भीमकान्त पन्थी कान्छी पत्नीतर्फका माहिला छोरा थिए । वि.सं. २०१५ सालको आमनिर्वाचनमा सांसदमा चुनिएका र पुनः २०४८ सालमा दोस्रो पटक सांसद बनेका नीलाम्बर पन्थी महाकवि भीमकान्त पन्थीका राहिला भाइ थिए भने भागवतचन्द्रिका ग्रन्थका लेखक पं. शेखरनाथ पन्थी उनका कान्छा भाइ थिए । उनका अन्य भाइहरू पनि हाम्रो भेगका विद्वत् पद्धतिमा नै गणना हुन्छन् । समग्रमा, वर्तमान गुल्मीको यो पन्थी परिवार हाम्रा भेगका प्रख्यात विद्वान्, ज्योतिष, पण्डित, राजनेता, समाजसेवी, वैद्य, कृषक आदि सबै थिए । महर्षि भरद्वाजका सन्तति पन्थीहरूमा आनुवंशिक गुणको कारण नै होला, यो परिवार शिक्षित, दीक्षित र सुसंस्कृत बन्न पुगेको ! अनि सुयोग्य पिताका सुयोग्य सन्तान भनेजस्तै महाकवि पं. भीमकान्त पन्थीको बहुमुखीप्रतिभा पनि यति साह्रै फुरेको !

महाकवि पं. भीमकान्त पन्थीका बहुआयामिक व्यक्तित्वका बारेमा यस ग्रन्थमा विविध विद्वान्हरूले यथेष्ट प्रकाश पार्नु भएकै छ । तापनि मैले उहाँसँग गरेको मेरो छोटो सङ्गत, हाम्रा बुबाबाट र गाउँघरमा उहाँका बारेमा मैले सुनेका कुरालाई समेत आधार मानेर यो संक्षिप्त लेख तयार गर्ने धृष्टता गरेको छु ।

४. महाकवि पं. भीमकान्तपन्थीको बहुआयामिक व्यक्तित्व

पूर्वीय दर्शनमा गुरुलाई जन्मदिने बाबु-आमापछिको दोस्रो मर्यादाक्रम दिइएको छ । सनातन धर्ममा अपनाइएका विभिन्न ३३ कोटि(प्रकार)को देवताहरूलाई चिनाउने काम पनि गुरुबाटै हुन्छ, यद्यपि त्यो भूमिका आफ्नै बाबु-आमा वा अन्य व्यक्तिले पनि लिएका हुन्छन् (देवी-देवताको मर्यादाक्रम तेस्रो हो) । जे होस्, गुरुलाई चराचर जगत्का सृष्टिकर्ता, पालनकर्ता तथा संहारकर्ता भगवान्को समष्टिरूपमा लिँदै साक्षात् परब्रह्मको स्वरूप ठानी सदा पूजनीय, अनुकरणीय र वन्दनीय मानिन्छ । गुरुलाई एक पथप्रदर्शक मानेर सदा स्मरण र प्रार्थना पनि गरिन्छ । त्यसैले भनिएको छ –

ॐ गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुः गुरुर्देवो महेश्वरः ।

गुरुः साक्षात् परब्रह्म तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥

अखण्डमण्डलाकारं व्याप्तं येन चराचरम् ।

तत्पदं दर्शितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥

जुनसुकै व्यक्तिले पनि यस्ता गुरुहरूको सामीप्यमा रही वा दूर शिक्षण वा मानसिक शिक्षण वा प्रेरणाको विधिबाटै शैक्षिक वा प्राज्ञिक वा व्यावसायिक ज्ञान वा सीप सिकेर वा दृष्टिकोण बनाई आफ्नो भविष्यको मार्गीचित्र कोर्न सक्दछन् । पौराणिक ग्रन्थ महाभारतमा हिरण्यधनु नामको निषाद (ब्राह्मण र शूद्र कन्याबाट जन्मेका) का छोरा एकलव्यले गुरु द्रोणाचार्यको माटाको मूर्ति बनाएर गुरु मानी धनुर्विद्या सिकेका थिए । त्रेता र द्वापर युगमा शिष्यहरूलाई गुरुकुलमा गुरुहरूसँगै राखेर सबैखाले विद्या प्रदान गरिन्थ्यो । वर्तमान कलियुगमा पनि केही हदसम्म यो परम्परा कायमै छ । समष्टिमा, गुरुहरूका मार्गदर्शनले मानिसलाई सभ्य, शालीन, नैतिक तथा सदाचारी बनाउनमा ठूलो भूमिका खेल्दछ । हाम्रो क्षेत्रमा यस्तै भूमिका रह्यो, भारद्वाज गोत्रीय गौतम उपाध्यायका सन्तति महाकवि पं. भीमकान्त पन्थीज्यूको । किनभने उहाँले दिएको निर्णय समाजको लागि ब्रह्मवाक्य हुन्थ्यो ।

गुल्मीको पश्चिम क्षेत्रमा इस्मा क्षेत्रका पण्डित अर्याल-खलक र धुरकोट क्षेत्रका पण्डित पन्थी-खलकले क्रमशः राठौरवंशीय सिंह परिवारका इस्माली राजा र मेधासीवंशीय मल्लपरिवारका लागिमात्र आफ्नो शास्त्र, ज्ञान तथा पौरोहित्य प्रदान गरेनन्, बल्कि हाम्रो समग्र क्षेत्रलाई पूर्ण आशीर्वचनले त्यस्तो ज्ञानको धाराप्रवाह गरिरहे । हाम्रा गाउँतिरका पण्डित तथा बूढापाका व्यक्तिहरू पनि धर्मशास्त्र र ज्योतिषशास्त्रका केही कुरा सोध्नु परेमा वाग्ला, बडाचौर पण्डित देवीप्रसादका छोरा भीमकान्तको सम्पर्कका जाने गर्दथे । उहाँले निर्णयसिन्धु, धर्मसिन्धु, भृगुसंहिता, पाराशरसंहिता लगायतका पुस्तकहरूको कुरा उल्लेख गर्दै स्पष्ट पारिदिने गर्नुहुन्थ्यो । सबैजना पं.भीमकान्तपन्थीगुरुको निर्णयलाई पालन गरी आफ्नो अमुक कृत्य फत्ते गर्दथे ।

अभ्र, समय पाएसम्म पं. भीमकान्तद्वारा नै आफ्नो घरमा श्रीमद्भागवत पुराण सप्ताह, लक्ष्यहोम, कोटिहोम, धान्याचल, गायत्रीपुरश्चरण आदि यज्ञमा वेदवादी ब्राह्मण, ऋत्विज, प्रधानाचार्यका रूपमा वरण गर्न चाहन्थे/ वरणि गर्दथे । सनातनी वेषभूषाका पक्षपाती, लवाइ खवाइमा कुनै तडकभडक नभएका तथा सादगी पं. भीमकान्त एक ख्यातिप्राप्त पण्डित, विद्वन्मणि तथा सम्मानित गुरु भएकाले नै समकालीन समाजले यस्तो मर्यादा दिएको थियो ।

तनहुँ, रम्घा निवासी नेपालका आदिकवि भानुभक्त आचार्यले आफ्ना बाजे श्रीकृष्ण आचार्यसँग आफ्नै घरमा अध्ययन गरेजस्तै पं. भीमकान्तले पनि अध्ययन, अध्यापन र पण्डित्याईमा संलग्न आफ्नै पिताश्री पं. देवीप्रसाद पन्थीबाटै प्राथमिक शिक्षा हासिल गर्नुभएको थियो । उसबखत नेपालमा औपचारिक शिक्षाको व्यवस्था सुलभ थिएन,

कहाँ कतै केही भाषा पाठशाला भने खुलेका थिए ।^६ पं. भीमकान्तपन्थीले आफ्नो माध्यमिक शिक्षा युगपुरुष महामना हरिहर उपाध्याय गौतमद्वारा वि.सं. १९९४ मा खिदिम, अर्घाखाँचीमा स्थापित हरिहर संस्कृतपाठशालामा अध्ययन गर्नुभएको थियो । यातायात र सञ्चारको केही सुविधा नभएको उसबखतमा पनि पं. भीमकान्त पन्थी गुल्मीदेखि काठमाडौँसम्मको दूरी तय गरी त्यहाँ पुगी संस्कृतप्रधानपाठशाला, तीनधारा, रानीपोखरीमा अध्ययन गर्न जानुभएकोले यो पन्थी परिवार शिक्षातर्फ कतिसम्म चिन्तित र सचेत थियो भन्ने कुरा स्वतः यकिन गर्न सकिन्छ । काठमाडौँको अध्ययनपश्चात् उहाँ क्वीन्स कलेज, काशीमा अध्ययन गरी त्यहीँबाट नै शास्त्रीतह उत्तीर्ण गर्नुभएको थियो । प्रथमा र मध्यमा परीक्षाका सबै वर्ष प्रथम श्रेणीमा प्रथम भई उत्तीर्ण गर्न सफल पं. भीमकान्त पन्थीले आफूलाई एक जेहेन्दार विद्यार्थीका रूपमा प्रमाणित गरेको पाइन्छ । आफ्ना पिताश्री विद्वान् पं.देवीप्रसाद पन्थी संस्कृत र नेपाली दुवै भाषामा कविताको रचना गर्ने व्यक्ति भएकाले उहाँको विलक्षण प्रतिभा उहाँका सुपुत्र पं.भीमकान्तमा पनि प्रवाहित भएको पाइन्छ । ज्योतिष, धर्मशास्त्र, वेदान्त, पुराण, साहित्य, इतिहास आदिमा उहाँले विशेष योग्यता हासिल गर्नुभएको थियो । नेपाली धर्म, संस्कृतिका प्रखर व्याख्याता सदाचारी गुरुदेव पं.भीमकान्तको देवीदेवताप्रति उच्च आदर र भक्तिभाव आजीवन रहिरह्यो । कोमल र मृदुभाषी, ऋतभाषी, मितभाषी र हितभाषी पं. भीमकान्त पन्थीको बहुआयामिक व्यक्तित्वको वर्णन गरेर साध्य होलाजस्तो लाग्दैन मलाई त ।

४. मैले जानेका गुरुवर पं. भीमकान्त

पश्चिम गुल्मीका धुरकोट र पुरकोट दुवै जोडिएका गाउँक्षेत्र हुन् । हाम्रो भेगमा चल्ने गरेको पौरोहित्य, पुराणवाचन, कर्मकाण्डीय तथा संस्कृत अध्यापनका साथै स्थानीय स्तरका कृषि, पशुपालन व्यवसायमा समेत पं. भीमकान्त पन्थी अग्रस्थानमा रहेको कुरा तत्कालीन गाउँका मुखिया तथा प्रधानपञ्च हाम्रा स्व.पिताश्री कविराम भुसालबाट हामीले सुनेका हौं । उहाँले साँस्कृतिक, धार्मिक तथा शैक्षिक क्षेत्रका कुरा

६ प्रा.डा. माधवराज गौतमका अनुसार वि.सं. १८४८ मा भारतको काशी (वाराणसी) मा औपचारिक रूपमा संस्कृत शिक्षाको प्रारम्भ भएपछि कतिपय नेपाली विद्यार्थीहरू अध्ययनार्थ वाराणसी जान थाले । काशीमा पढेर फर्केका विद्वान्ले वि.सं. १९२० मा मिथिला क्षेत्र जनकपुरको मटिहानीमा भोजनसहितको आवासीय संस्कृत पाठशाला खोले । वि.सं. १९३२ मा षडानन्द ब्रह्मचारीले भोजपुरको दिङ्लामा र राणा सरकारले वि.सं. १९३४ मा काठमाडौँको रानीपोखरीमा संस्कृत पाठशाला खोले । वि.सं १९५८ मा पोखरामा, १९५९ मा गुल्मीको रिडीमा, १९६० मा राजा जय पृथ्वीबहादुर सिंहले बभान्नामा, १९७२ मा पाल्पामा भाषा पाठशाला खोले । नेपालका अन्य पहाडी भेगमा भने ग्रामीण दलाने पाठशालामा व्याकरण, कोष, काव्य, ज्योतिष, धर्मशास्त्र, रुद्री, वेद, आयुर्वेद आदिको अध्ययन-अध्यापन गराइन्थ्यो । यस्तै दलाने पाठशालामा पढेका महापण्डित दधिराम मरासिनीका शिष्य थिए हरिहर गौतम ।

गर्दा प्रायः पं. भीमकान्त पन्थीको कुरा ल्याउनुहुन्थ्यो भने राजनीतिका कुरामा उहाँकै अनुज नीलाम्बर पन्थीको कुरा गर्नुहुन्थ्यो । वि.सं. २०१५ सालमा भएको संसदीय निर्वाचनमा हाम्रो क्षेत्रबाट निर्वाचित नीलाम्बर पन्थीले हाम्रा गाउँहरूमा धेरै विद्यालय खोल्ने व्यवस्था मिलाइ दिनुभएको रहेछ ।

नेपालका संस्कृतसाहित्य विधाका धेरै ख्यातिप्राप्त समीक्षक तथा विद्वत्गणबाट वन्दनीय र आदरणीय मानिएका पं. भीमकान्त पन्थीलाई मैले एक महात्मा भएको पाएँ । किनकी उहाँको सोचाइ, बोलाइ र गराइमा सदा तादात्म्यता रहेको सुनेँ र मैले देखेँ पनि । सोच अनुसार नबोल्ने र बोलीअनुसार नगर्ने व्यक्तिलाई दुरात्मा भनिन्छ । प्रायः दुरात्माहरू मात्र देख्न, भेट्न र भोग्न पाइने आजको हाम्रो समाजमा यस्ता व्यक्ति दुर्लभ हुँदै गएका छन् । पूर्वीय शास्त्र भन्दछ –

मनस्येकं, वचस्येकं, कर्मण्येकं महात्मनाम् ।

मनस्यन्यद्, वचस्यन्यद्, कर्मण्यन्यद् दुरात्मनाम् ॥

अर्थात् महापुरुषहरूका मन, वचन र कर्ममा समानता वा एकरूपता पाइन्छ । तर दुष्ट व्यक्ति (दुरात्मा) ले एकथोक सोच्ने, अर्कोथोक बोल्ने, अनि अर्कैथोक गर्ने गर्दछन् । पं. भीमकान्त पन्थी जे बोल्नुहुन्थ्यो, त्यही गर्नुहुन्थ्यो र जे गर्नुहुन्थ्यो त्यही बोल्नुहुन्थ्यो । महात्माहरू हुन्छन् पनि यस्तै ।

काठमाडौँमा उहाँका सुपुत्रहरू प्रा.डा. लक्ष्मीकान्तपन्थी, सहसचिव सूर्यकान्त पन्थीसँग मेरो वि.सं. २०३६ सालदेखि नै घनिष्टता र सामीप्य थियो । उहाँहरूको डेरामा जाँदा वा रामहिटीस्थित डा. लक्ष्मीकान्तको घरमा जाँदा बुबा पं. भीमकान्तसँग भेट्ने अवसर मिल्दथ्यो । उहाँलाई देख्दा र भेट्दा नै आफूमा सकारात्मक उर्जा प्रवाह भएको अनुभूति मैले गर्दथेँ । मैले आफ्नै बुबालाई भेटेको जस्तो आभास हुन्थ्यो । मलाई उहाँसँग बसिरहूँ, उहाँको अर्ति-उपदेश सुनिरहूँ, पूर्वीय दर्शनका केही कुराहरू सिक्कूसिक्कू जस्तो लाग्दथ्यो । पं. भीमकान्त पन्थीमा निर्लोभ, निस्वार्थ स्वभाव, रचनाधर्मिता, ईश्वरोपासना, पर्याप्त दार्शनिकचिन्तन मैले देखेँ । अध्यात्मशास्त्रका ज्ञाता, पुराणका व्याख्याता पं.भीमकान्त पन्थीले धर्मशास्त्र, ज्योतिष आदि विषयमा सोध्ने व्यक्तिका जिज्ञासालाई विस्तृत रूपमा शास्त्रअनुसार विश्लेषणात्मक ढङ्गले छलङ्ग पारिदिनुहुन्थ्यो । अष्टाङ्ग योगका साधक (योगी) पं. भीमकान्त पन्थीको भनाइलाई नै हामीले ब्रह्मवाक्य ठान्दथ्यौँ । अभ्र भन्ने हो भने उहाँ त गाउँघरको एक पाको वैद्य, व्यवहारिक चिकित्सक (मानव तथा पशुको स्वास्थ्यका पनि जानकार) हुनुहुन्थ्यो । गाउँघरमा पाइने जडिबुटीको उहाँलाई पूरा ज्ञान थियो । उहाँको यस्तो व्यावहारिक चिकित्सा पद्धतिको ज्ञानलाई देख्दा हरेक वनस्पतिको महत्व र काम पनि जानकारी थियो कि जस्तो लाग्दथ्यो मलाई । किनकी हाम्रो शास्त्र भन्दछ –

अमन्त्रं अक्षरं नास्ति, नास्ति मूलं अनौषधम् ।

अयोग्यः पुरुषो नास्ति, योजकस्तत्रदुर्लभः ॥

अर्थात् कुनै पनि अक्षर अर्थविनाको हुँदैन, कुनै पनि वनस्पति औषधिबिनाको हुँदैन, कुनै पनि मनुष्य अयोग्य हुँदैन तर यिनीहरूको संयोजन गर्ने व्यक्ति दुर्लभ छ अर्थात् भेट्टाउन वा चिन्न मुस्किल छ । यसरी हेर्दा पं. भीमकान्त पन्थी योजक हुने प्रयास पनि गरेको देखिन्छ ।

५. नेपालको शैक्षिक तथा प्राज्ञिक क्षेत्रमा गुरुवर पं. भीमकान्त

पं. भीमकान्तपन्थी एक कुशल र गुणवान् शिक्षक हुनुहुन्थ्यो । वि.सं. २००० देखि २०३३ सम्म आफ्नै घर बाग्ला, बडाचौरमा एक घरेलु पाठशाला (गुरुकुलीय प्रणालीबाट) खोलेर ३०-३५ कोस टाढाबाट आएका समेत २४-२५ जना विद्यार्थीहरूलाई संस्कृतविद्या प्रदानगर्ने गर्नुहुन्थ्यो । सो पाठशालाको पाठ्यक्रममा लघु-कौमुदी, अमरकोष, चण्डी, रूद्री, चन्द्रिका, पञ्चतन्त्र, हितोपदेश, रघुवंश आदि थिए । उच्च कक्षामा पढ्न चाहने छात्रहरूलाई पनि उहाँ राम्ररी पढाउन सक्नुहुन्थ्यो । यसको उदाहरणका लागि उहाँकै भाइहरू नीलाम्बर पन्थी तथा शेखरनाथ पन्थी आफ्ना दाजी पं. भीमकान्तसँग पढेर परीक्षा दिनका लागि खिदिम र काठमाडौँ जाने गर्नुभएको थियो । यो कुरा उहाँहरूकै अभिव्यक्तिबाट पनि बुझ्न सकिन्छ ।

आफ्नै गाउँ बडाचौरमा उहाँले अध्यापन गरेको प्रभाव र गुणको वासना छिमेकी जिल्लाहरूमा पनि फैलिएको थियो । यसैको प्रभावस्वरूप प्युठानजिल्लाको लुङ्गाउँका पण्डित शशिधर रिजालले उहाँलाई त्यहाँ लगी त्यहाँका विद्यार्थीहरूलाई शिक्षा दिलाउन पं. भीमकान्त पन्थीसँग आग्रह गर्नुभयो । पं. पन्थीले पनि उहाँलाई हार्न नसकी लुङ्गाउँमा गई अध्यापन गर्नुभयो । पं. पन्थीको ख्याति भन् बढ्दै गयो । उहाँलाई नारायणहिटी राजदरबारमा कार्यरत नायब बडागुरुज्यू जुनानाथ पण्डितको आग्रहमा वनकाली वेदविद्याश्रममा अध्यापनार्थ आमन्त्रण गरियो । वनकालीमा दुईवर्ष अध्यापन गरेपछि पुनः सरदार सोमप्रसाद बाँस्कोटाले स्थापना गरेको सोम-सरला संस्कृतविद्यालय, गौरीघाटको कुमारीगाल, काठमाडौँमा आमन्त्रण गरियो । त्यस विद्यालयको संस्थापक प्राचार्यको रूपमा उहाँले १२ वर्षसम्म पाणिनीय व्याकरण समेतको माध्यमबाट सनातन धर्मको बोध लगायतका विषयमा अध्यापन गर्नु भयो । आफ्ना आदरणीय गुरुवर सोमनाथ सिग्दाललाई समेत कतिपय शास्त्रार्थमा अड्काउन सक्ने क्षमता उहाँमा थियो । उहाँले आफ्नो अध्ययन, अध्यापनमा लगनशील, एकान्तप्रेमी, संस्कृतवाङ्मयका एक साधक, अध्ययन र चिन्तनमा लिप्त व्यक्तिको रूपमा आफ्नो परिचय बनाउनुभएको थियो । आदिकवि भानुभक्त आचार्य जस्तै पं.पन्थी पनि एक आशुकवि हुनुहुन्थ्यो । तर उहाँले प्रायः संस्कृत भाषामा कविता रचना गर्न सहज मान्नु हुन्थ्यो । प्युठान जिल्लाको लुङ्

गाउँमा पढाउँदा सोही गाउँ परिवेष्ठको वयान गर्दै आफ्ना कनिष्ठ अनुज पं. शेखरनाथ पन्थीलाई पत्रमा कविता रचेर पठाउनु भएको प्रसङ्ग समेतले यसलाई पुष्टि गर्दछ ।

पं. पन्थी एक शिक्षाप्रेमी, देशप्रेमी तथा मेहनती इमान्दार व्यक्ति हुनुहुन्थ्यो । उहाँले भन्ने गर्नुहुन्थ्यो, “**अबन्ध्यं दिवसं कुर्यात्**” । अर्थात् कुनै न कुनै पुस्तक अध्ययन नगरी यत्तिकै कुनै दिन बिताउनु हुँदैन । यसै सन्दर्भमा हाम्रो नीतिशास्त्रमा भनिएको पनि छ –

काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम् ।

व्यसनेन च मूर्खाणां निद्रया कलहेन वा ॥

अर्थात् बुद्धिमानहरूको समय काव्य र शास्त्र सुनेर त्यसमा रमाउँदै बित्दछ । मूर्खहरूको समय चाहिँ सुतेर (निदाएर) वा अरूसँग भगडा गरेर बित्दछ ।

आफ्ना परिवारमा भाइ नीलाम्बर पन्थी, पं. शेखरनाथ पन्थीलगायत आफ्ना सबै छोराहरूलाई पूर्वीय दर्शन, साहित्य तथा पाश्चात्य आधुनिक शिक्षासमेत दिलाउनु भएकाले उहाँ सबैका लागि एकविद्वान् र प्रेरक व्यक्तित्व हुनुहुन्थ्यो । उहाँका जेष्ठ सुपुत्र प्रा. डा. लक्ष्मीकान्त पन्थी नेपालकै ख्यातिप्राप्त एक विद्वान् कवि, पूर्वीय दर्शनका ज्ञाता तथा व्याख्याता एवम् एक प्रेरक व्यक्तिका रूपमा अभिन सक्नुभएको छ । उहाँले पनि २०७५ सालमा संस्कृत भाषामा एक उत्कृष्ट सृजना काव्यमालिका ग्रन्थ प्रकाशित गरिसक्नुभएको छ । उहाँको काव्यमालिका ग्रन्थमा **जीवनदर्शनम्, लक्ष्मीवैभवम्, सारस्वतवैभवम् जगज्जननीवैभवम्** तथा **वंशदर्शनम्** नामका काव्यात्मक सृजनाहरू समावेश गरिएका छन् । डा. लक्ष्मीकान्तका यी ग्रन्थहरू आफ्ना पिताश्रीको पाइला पछ्याउँदै भन्नु अगाडि बढेको पाइन्छ ।

पं. भीमकान्त पन्थी हाम्रो क्षेत्र लुम्बिनी अञ्चलका प्रथम संस्कृत भाषाका महाकवि हुनुहुन्छ जस्तो लाग्दछ । उहाँ नेपाली तथा संस्कृत भाषाका एक साहित्य म्नाष्टा हुनुहुन्थ्यो । उहाँले वि.सं. १९९६ देखि २०५६ सालसम्म रचना गर्नुभएको विविधपद्यावली (२०५७), जगदीम्बिकावैभवम् महाकाव्य (२०५५, २०५६) तथा जगदीश्वरवैभवम् महाकाव्य (२०५५) प्रकाशित भैसकेका छन् । उहाँलाई नेपाली भाषा तथा संस्कृत भाषा साहित्यमा गरेको योगदानस्वरूप विविध पुरस्कार तथा सम्मानले विभूषित पनि गरिएको हो । विश्वहिन्दू महासंघ नेपाल, जयतुसंस्कृतम् नेपाल, दधिराम मरासिनी स्मृति प्रतिष्ठान, पन्थीसेवासमाज आदि विभिन्न सामाजिक संघ संस्थाहरूद्वारा सम्मानित र पुरस्कृत गरिएको छ । विभिन्न समयमा अभिनन्दित व्यक्तित्व पं. पन्थीलाई पाणिनि पुरस्कार तथा अभिनन्दन पत्र २०५६ बाट पुरस्कृत र सम्मानित गरिएको थियो । यसप्रकार, मैले उहाँलाई नेपालको संस्कृत साहित्याकाशका एक चम्किलो ताराको रूपमा रहनुभएको देख्दछु ।

६. उपसंहार

सृष्टिको उषाकालदेखि नै हाम्रो समाज विकासको क्रममा प्रगति उन्मुख

थियो । भगवान् विष्णुका दश अवतारले पृथ्वीमा प्राणीहरूको विकासक्रमलाई इङ्गित गर्दछन् । भगवान् विष्णुका दशअवतारमा मत्स्यअवतार (जलचर), कूर्म अवतार (जलचर र थलचर), वराहअवतार (थलचर), नृसिंहअवतार (मानव र जनावर स्वरूप), वामनअवतार (पूर्ण मनुष्य), परशुरामअवतार, रामअवतार, कृष्णअवतार, बुद्धअवतार तथा अब हुन बाँकी कल्कीअवतारले वैज्ञानिक चार्ल्स डार्विनको विकासवादको सिद्धान्तसँग मेल खान्छ । मानसिक रूपमा पनि मानिसको बौद्धिक विकासमा सृष्टिकर्ता सदाशिव भगवान् र जगदम्बिका मातृशक्तिको प्रभाव र प्रेरणाबाट विभिन्न ऋषि महर्षिहरूद्वारा भएको ध्यान, तत्त्वचिन्तन तथा उनीहरूद्वारा प्रतिपादित सिद्धान्तले नै हाम्रो समाजलाई अग्रगमनतर्फ अगाडि बढाइरहेको हो । हाम्रो शास्त्रले पनि “वादे वादे जायते तत्त्वबोध” भनेकाले हाम्रो समाजमा वादविवाद (शास्त्रार्थ) बाट नै वास्तविक सत्य तथ्य थाहा हुन्छ भनिएको हो । यसका लागि विभिन्न समयमा जन्म लिएका हाम्रा अग्रज विद्वान् पण्डितहरूको ठूलो योगदान रहेको छ । शायद सुप्रसिद्ध दार्शनिक जर्ज विलहेल्म फ्रेडरिक हिगलले द्वन्दात्मक अध्यात्मवादको सिद्धान्त र कार्ल मार्क्स र फेडरिक एङ्गल्सले द्वन्दात्मक भौतिकवादको सिद्धान्त प्रतिपादन गर्दा यही पूर्वीय दर्शनको सहारा लिएका थिए ।

समाज विकास र रूपान्तरणका लागि यसका कारक, कारण र कर्ताको विषयका विश्लेषणकर्ता धुरकोट, वाग्लाका बडाचौरै पण्डित भीमकान्त पन्थीले यस क्षेत्रमा महत्वपूर्ण योगदान गर्नुभएको छ । हामी सबैले आफू यो पृथ्वीमा कसरी जन्म लिएँ, म को हुँ, मलाई कसले किन यहाँ पठायो, मेरो काम-कर्तव्य के हो ? आदि विषयमा स्वयम् घोट्लिन आवश्यक छ । यस्तो आत्म चिन्तनबाट मात्र यो विशाल ब्रह्माण्डलाई केही हृदसम्म बुझ्न सकिन्छ होला । मीठो मसिनो खान-पिन, मोज-मस्ती, सुख-सयल जस्ता विषयमात्र जीवनको लक्ष्य भन्ठानेर हिँड्ने वर्तमान समाजमा आत्मचिन्तनको ज्यादै अभाव देखिन्छ । केही सीमित व्यक्तिको योगदानले मात्र समाजको शान्तिपूर्ण एवम् सकारात्मक विकास र रूपान्तरण भैरहेको देखिन्छ । यस सन्दर्भमा, आदरणीय महाकवि पं. भीमकान्त पन्थीको जीवन चरित्र हामी सबैका लागि प्रेरणा बन्न सक्दछ । हामीले उहाँको सादा जीवन र उच्च विचारलाई मात्र अनुसरण गर्न सक्यौँ भने शायद समाजलाई केही हृदसम्म भएपनि सकारात्मक परिवर्तनका लागि योगदान गर्न सक्दछौँ होला ।

अन्तमा, महाकवि पं. भीमकान्त पन्थीको जीवनीबाट प्रेरणा र आशीर्वाद हामीलाई सदा प्राप्त होओस् भन्ने आकाङ्क्षा राख्दै उहाँप्रति हार्दिक श्रद्धासुमन अर्पण गर्दछु ।

वैदिक सनातन परम्पराका मूर्धन्य विद्वान् महाकवि भीमकान्त पन्थी

✍ प्रा. माधवराज गौतम

सनातन धर्म प्रति सर्वात्मना समर्पित दार्शनिक, गम्भीर एवं विनयशील स्वभावका मूर्तिमान् स्वरूप कवि पं. भीमकान्त पन्थीको जन्म पिता पं. देवीप्रसाद पन्थी र माता नन्दकुमारी पन्थीका माहिला छोराका रूपमा वि.सं १९७८ साल वैशाख १४ गते गुल्मी जिल्लाको वाग्ला 'बडाचौर'मा भएको थियो । उहाँले आफ्नै पिता पं. देवीप्रसादबाट प्रारम्भिक शिक्षा प्राप्त गर्नुभएको थियो । वि.सं. १९९३ सालदेखि १९९६ सालसम्म काठमाडौँको रानीपोखरी संस्कृत प्रधानपाठशालामा आवासीय विद्यार्थीका रूपमा रही प्रथमापरीक्षा उत्तीर्ण गर्नुभएका पन्थीले वि.सं. १९९७ सालदेखि २००० सालसम्म अर्घाखाँचीको खिदिम स्थित हरिहर संस्कृत पाठशालामा हेड गुरु पं. दधिराम मरासिनीको निर्देशन र पं. टड्कनाथ पराजुलीको सान्निध्यमा रही व्याकरण विषय लिएर सिद्धान्तकौमुदी अध्ययन गर्नुभयो । परन्तु विरामी भएको हुँदा व्याकरण पढ्न नपाएकोले साहित्य विषयमा मध्यमा परीक्षा प्रथम श्रेणीमा उत्तीर्ण गर्नुभयो । केही समय आफ्नै गाउँ र प्यूठान जिल्लाको लुङ्मा अध्यापन कार्य गर्नुभएका पं. भीमकान्त पन्थीले वि.सं. २०१० सालमा बनारसबाट साहित्य विषय लिएर शास्त्री परीक्षा उत्तीर्ण गर्नु भयो । वि.सं. २०३३ सालदेखि दुई वर्ष नेपाल संस्कृत वेदविद्याश्रम वनकालीमा सुपरीक्षकका रूपमा रही कार्य गर्नुभएका पं. भीमकान्त पन्थीले २०४१ साल वैशाखदेखि २०५३ साल वैशाखसम्म काठमाडौँको गौरीघाट स्थित सरदार सोमप्रसाद बाँसकोटाका परिवारद्वारा सञ्चालित संस्कृत विद्यालयमा आदर्श गुरुका रूपमा अध्यापन कार्य गर्नुभयो ।

विद्यार्थी अवस्थादेखि नै कविता लेखनमा प्रवीण पन्थीका 'जगदम्बिकावैभवम्' र 'जगदीश्वरवैभवम्' नामक दुई संस्कृत महाकाव्य प्रकाशित भएका छन् । पौराणिक कथामा आधारित दुबै महाकाव्यको नेपाली भाषामा अनुवाद स्वयं महाकवि पन्थीले गर्नुभएको छ । उहाँको पहिलो महाकाव्य देवी भागवत पुराणमा आधारित छ । यसमा १२ सर्ग रहेका छन् । ध्रुवसन्धि राजाका छोरा सुदर्शनको जीवनकथा र जगदम्बिकाको कृपाबाट उनको अभ्युदय भएको प्रसङ्ग यसमा वर्णित छ । दोस्रो महाकाव्य श्रीमद्भागवतमा आधारित कथावस्तुलाई लिएर रचना गरिएको छ । यसमा उत्तानपाद राजाका छोरा ध्रुवको वृत्तान्त वर्णित छ । भगवान् विष्णुको अनुग्रहबाट उनी ध्रुवपदमा आसीन हुनगएको कथा वर्णन गरिएको छ । दुबै महाकाव्यको भाषाशैली सलल बगेको सुमधुर, हृदयस्पर्शी र रोचक रहेको छ । दोस्रो महाकाव्य ८ सर्गमा निबद्ध छ । यी दुई महाकाव्यका अतिरिक्त उहाँको तृतीय कृति विविध विधामा लेखिएका संस्कृत र नेपाली भाषामा रचित कविताहरूको

संगालो विविधपद्यावलीका रूपमा प्रकाशित छ । यस भित्र संस्कृत भाषामा रचित स्तुतिपरक, आत्मपरक, ग्रन्थसारात्मक, दार्शनिक, साहित्यिक, पत्रात्मिक पद्यावलीका साथै नेपालीमा लेखिएका पद्य रचनाहरू पनि समाविष्ट छन् ।

पन्थी थर भएका ब्राह्मणहरूका पूर्वज आज भन्दा एक हजार वर्ष पूर्व विक्रमको ११औं शताब्दी तिर भारतको मारवाडबाट उत्तराखण्डको गढवालको गङ्गोल हुँदै नेपालको डोटी राज्यमा पर्ने सुवेदाबाडा भन्ने स्थानमा आई बसोबास गरे । हाल यो स्थल बझाङ जिल्लामा पर्दछ । यसै वंशका एक जना ब्राह्मण सस्वर वेद पाठको राम्रो ज्ञान राख्ने भएकोले सुवेदी नामबाट प्रख्यात हुन गए । यसै थरका एक यायावर ब्राह्मण घुम्दै फिर्दै तात्कालिक धुर्कोट राज्यको वाग्ला गाउँमा आएर बसे । यिनी पन्था (बाटो) मा हिँडिरहने हुँदा पन्थी थरले प्रसिद्ध हुन गएको किम्वदन्ती रहेको छ । एउटा अर्को भनाइमा अर्घाखाँची ठूला पोखराकी भारद्वाज गोत्रीया ब्राह्मणी माइतबाट घर जाने क्रममा पन्था (बाटो) मा छोरालाई जन्म दिन पुगिन् । यिनै बाटोमा जन्मेका छोराले नामबाट पन्थी थर हुन गएको भन्ने केही विद्वान्हरूको भनाइ रहेको छ । वाग्ला गाउँमा आएर बस्ने उहाँहरूको पूर्व पुरुष गौतम उपाध्यायका छोरा उद्धव उपाध्याय भएको विवरण पन्थीहरूको वंशावलीमा पाइन्छ । यिनका सद्गु, शम्भु, लक्ष्मण र परमानन्दसमेत चार भाइ छोरा थिए । सद्गु, शम्भु, लक्ष्मण वाग्लाबाट पूर्व तर्फ लागे र कालान्तरमा गएर यिनीहरूका सन्तानहरू वाग्ले थरबाट विस्तृत भए । वाग्लामा नै वसोवास गर्ने कान्छा परमानन्दका सन्ततिहरू पन्थी थर नामले प्रसिद्ध भए । पन्थीहरू वाग्लाका अतिरिक्त गुल्मी जिल्लाका धुर्कोट, दाद्र, वरदवास, भीरकटेरी, धरमपानी, गैराखर्क, नेटाखर्क, बडाचौर, लाहौँटा, घमिर, तम्घास, भाडगाउँ, अर्खले र अर्घाखाँची जिल्लामा माझकोट, धैरेनी, ठुलापोखरा, किसान, चिदिगा अडगुरी, वामरुक, हंसपुरका साथै पाल्पा र तराइका जिल्लाहरूमा समेत फैलिएर रहेका छन् । पन्थीहरूको गोत्र भारद्वाज हो । अङ्गिरस, बार्हस्पत्य र भारद्वाज गरी तीन प्रवर भनिन्छ ।

उहाँहरूका गोत्र प्रवर्तक— ऋषि भरद्वाज ऋग्वेदको छैठौँ मण्डलका मन्त्रद्रष्टा ऋषि हुन् । यस मण्डलमा भरद्वाजका ७६५ मन्त्र रहेका छन् । अथर्ववेदमा पनि भरद्वाज दृष्ट २३ मन्त्र मिल्दछन् । वैदिक मन्त्रद्रष्टा ऋषिहरूमा भरद्वाज ऋषिको अति उच्च स्थान रहेको छ । भरद्वाजका पिता बृहस्पति र माता ममता हुन् । भरद्वाजका ऋजिष्वा, गर्ग, नर, पायु, वसु, शास, शिराम्बिठ, शुनहोत्र, सप्रथ र सुहोत्र गरी दश पुत्र र रात्रि र कशिपा गरेर दुई पुत्री रहेका छन् । यिनका सबै सन्तति मन्त्रद्रष्टा ऋषि र ऋषिका हुन् । भरद्वाजको शिक्षाको आयाम अति विस्तृत रहेको छ । उनले इन्द्रबाट व्याकरण शास्त्र र आयुर्वेद अध्ययन गरेर अन्य ऋषिहरूलाई सिकाएका थिए । उनले आयुर्वेदको गहन अध्ययन पछि आयुर्वेद संहिताको रचना गरेका थिए । महर्षि भृगुबाट धर्मशास्त्रको उपदेश प्राप्त

गरेर भारद्वाज स्मृति रचना गरे । भारद्वाज संहिताका रचयिता पनि यिनै ऋषि मानिन्छन् । यो कुरा महाभारत शान्ति पर्व (१८२।५) मा र हेमाद्रिले उल्लेख गरेका छन् । पाञ्चरात्र भक्तिसम्प्रदाय सम्बन्धी भारद्वाज संहिताका प्रणयनकर्ता पनि ऋषि भरद्वाज नै हुन् । महाभारत शान्ति पर्वले पनि यिनलाई धनुर्वेद र राजशास्त्रका प्रवक्ता भनेर उल्लेख गरेको छ । (महाभारत शान्ति पर्व २१०।२१ र ५८।३) कौटिल्यले पनि आफू पूर्वका अर्थशास्त्रका रचनाकारहरूमा ससम्मान भरद्वाजको नाम लिएका छन् । ऋषि भरद्वाजले यन्त्रसर्वस्व नामक बृहद् ग्रन्थको रचना गरेका थिए । यसको केही अंश स्वामी ब्रह्ममुनिले विमान शास्त्र नामबाट प्रकाशित गराएका छन् । यसमा उच्च र निम्नस्थलमा चल्ने विमानहरूका लागि विविध धातुहरूको निर्माण प्रक्रिया बताइएको छ । यसरी ऋषि भरद्वाज व्याकरण शास्त्र, धर्मशास्त्र, शिक्षाशास्त्र, राजशास्त्र, अर्थशास्त्र, धनुर्वेद, आयुर्वेद, र भौतिकविज्ञान वेत्ताका रूपमा देखिन्छन् । यो कुरा उनका ग्रन्थ र अन्य ग्रन्थमा दिइएका उद्धरणहरूबाट सिद्ध हुन्छ । उनलाई इन्द्रले वेदहरूको अध्ययन गर्न पटक पटक गरी तीन सय वर्ष समय उपलब्ध गराएको रोचक घटनाको वर्णन, तैत्तिरीय ब्राह्मण (३।१०।११) मा मिल्दछ । त्यसैले यिनलाई ब्राह्मण ग्रन्थहरूमा ऋषिहरूमा दीर्घ जीवितम (ऐतरेय आरण्यक १।२।२) मानिएको छ । चरक संहिताले पनि यिनलाई अपरिमित आयु भएका भनेको छ । (सूत्र स्थान १।२६) भरद्वाज काशीराज दिवोदासका पुरोहित थिए । यिनीले यिनका छोरा प्रतर्दन र उनका पुत्र क्षत्रको मन्त्र द्रष्टा ऋषिका रूपमा यज्ञ सम्पन्न गराएका थिए । (जैमिनीय ब्राह्मण ३।२।८) वनवासको समयमा श्रीराम पनि उनका आश्रममा गएका थिए । यो समय त्रेता र द्वापर युगको सन्धिकालको घटना हो । ऋषि भरद्वाजले द्युस्थान (स्वर्गलोक) का धाता, सविता, विष्णु र अग्नि देवताहरूबाट नै बृहत् सामगानको ज्ञान प्राप्त गरेका थिए । (ऋग्वेद १०।१८।२) काठकसंहिता र ऐतरेय ब्राह्मणमा बृहत्साम गायनबाट शासक सम्पन्न हुनुका साथै उसको ओज, तेज र वीर्य बढ्दछ । राजसूय यज्ञ समृद्ध हुन्छ र राष्ट्र अरू सुदृढ हुन्छ । (ऐतरेय ब्राह्मण ३६।३) राष्ट्रलाई समृद्ध र दृढ बनाउन ऋषि भरद्वाजले राजा प्रतर्दनबाट यज्ञमा बृहत्सामगान अनुष्ठान गराएर उनको राष्ट्रलाई पुनःप्राप्त गराएका थिए । काठकसंहिता २१।१०) प्रतर्दनको कथा महाभारत अनुशासन पर्वको ३० अध्यायमा पनि उल्लेख छ । ज्ञान, विज्ञान, सुदृढ राष्ट्र निर्माणमा सहयोग पुर्याई कुशल शासक एवं योद्धा निर्माण गरी राष्ट्रलाई अभय दिन ऋषि भरद्वाजको ओजस्वी एवं प्रेरक विचार दिने ऋषिकुल परम्परामा जन्म लिनुहुने कवि भीमकान्त पन्थी पनि आफ्ना काव्यहरूको माध्यमबाट त्यस्तै राष्ट्रलाई सुदृढ र आम जनतालाई श्रेष्ठ एवं आदर्श नागरिक बन्न उत्प्रेरित गर्ने विचार सप्रेषण गर्न सफल हुनुहुन्छ ।

महर्षि भरद्वाज जस्ता विद्यावैभव सम्पन्न ऋषिकुलमा जन्म लिने गौतम उपाध्याय देखि तेझैँ पुस्तामा रहेका श्रुतदासलाई आफूहरू तर्फका मूल पुरुष भनेर कवि पन्थीले उल्लेख

गर्नु भएको छ । ती पछिका मनोहर, कृष्ण, धनिराम, पतिराम हुँदै पं. भरत पन्थीका पनाति, पं. दत्तात्रेयका नाति एवं देवीप्रसाद पन्थीका पुत्ररत्न हुनुहुन्छ संस्कृतका महाकवि पं. भीमकान्त पन्थी । दुःखद घटना उहाँ वि.सं. २०५८ साल असोज २ गते ब्रह्मलीन हुनुभयो ।

उहाँका ज्येष्ठ सुपुत्र मेरा सहृदयी मित्र कवि, प्राध्यापक डा.लक्ष्मीकान्त पन्थीसँग लगभग साढे चार दशक पूर्वदेखि परिचित भएको र उहाँका पूजनीय पिताश्री पं. भीमकान्त पन्थीले खिदिम स्थित हरिहर संस्कृत पाठशालामा रही मध्यमा परीक्षा उत्तीर्ण गर्नु भएकोले उहाँको नाम, यश र सुकीर्तिसँग म परिचित थिएँ । महाकवि कालीदासले उल्लेख गरे जस्तै 'सम्बन्धमाभाषणपूर्वमाहुः'को सौभाग्य भने वि.सं. २०४२ मा तीन धारा संस्कृत छात्रावासमा कार्यक्रम हुँदा शतवार्षिकीको पूर्वछात्र मिलन समारोहमा जुन गयो । त्यहाँ सोमनाथ सिग्देल शतवार्षिकी समारोह समितिका अध्यक्ष जयतु संस्कृतम्का अग्रणी नेता, पूर्व प्रमुख निर्वाचनआयुक्त, साहित्यकार पूर्णप्रसाद ब्राह्मण हुनुहुन्थ्यो र म त्यस समयमा छात्रावासको सुपरीक्षक भएको हुँदा त्यस समितिको सदस्य सचिव थिएँ । त्यसै अवसरमा पं. पन्थीजीसँग मेरो प्रथम भेट र विचार आदान प्रदान भएको थियो । कवि भीमकान्त पन्थीले त्यस कार्यक्रममा **सोमभक्तिकुसमाञ्जलि** नामको एउटा कविता पनि वाचन गर्नु भएको मलाई सम्झना छ । प्रथम भेटमा उहाँ मितभाषी, गम्भीर र दार्शनिक स्वभावको लाग्नुभयो । त्यसपछि यदायदा भेट हुँदा अभिवादन आदान प्रदान भए पनि बसाउठीको लामो सौभाग्यको अवसर भने प्राप्त भएन ।

कवि पं. भीमकान्त पन्थीजीले अध्यापन र काव्य प्रणयनको माध्यमबाट संस्कृत एवं नेपाली वाङ्मयको श्रीवृद्धिमा पुर्याउनु भएको प्रेरणाप्रद महनीय योगदान प्रति नेपाल राष्ट्र, समाज र नेपाली जनता कृतज्ञ रहने छन् । ऋषिकल्प, सदाचारी, सद्विचारका धनी, अध्यात्मचिन्तक, मूर्धन्यविद्वान्, कवि पं. भीमकान्त पन्थीको शतवार्षिकीको अवसरमा उहाँका कृतिहरू, जीवनका विभिन्न पक्ष र विधासँग सम्बद्ध विषयवस्तुहरूलाई संकलन गरी उहाँले राष्ट्र र समाजमा पुर्‍याउनु भएको महत्वपूर्ण अवदानलाई उद्घाटित र प्रकाशित गर्ने उहाँका पुत्रहरू विशेषतः उहाँका ज्येष्ठ सुपुत्र कवि डा.लक्ष्मीकान्तजीको अहर्निशको सत्प्रयास पुण्यप्रद र स्तुत्य रहेको छ । यस पुनीत कार्यका लागि उहाँका पुत्रहरू र परिवारजन प्रशंसा र धन्यवादका पात्र हुनुहुन्छ । यस अवसरमा शिक्षा र रचना धर्मित को माध्यमबाट आजीवन संस्कृत वाङ्मयको विकास विस्तारमा समर्पित आदर्श गुरु एवं कवि पं. भीमकान्त पन्थी प्रति सादर हार्दिक श्रद्धाञ्जलि अर्पण गर्दै उहाँको शिवसामुज्यको कामनाका साथ आफ्ना विचारलाई यहीँ विराम दिन्छु । ॐ शिवमस्तु ।

चावहिल ७, काठमाडौँ

एक आदर्श जीवनी : पं भीमकान्त पन्थी

✍ सूर्यकान्त पन्थी

परिचय

एउटा गृहस्थ भएर पनि शान्त विद्वान्, सुयोग्य शिक्षक, पुराणवाचन गर्ने र धर्मशास्त्रीय निर्णय दिएर समाजको सेवा गर्ने प्रसिद्ध पुराणवाचक तथा दुई महाकाव्य र अनेकौँ कविताका रचयिता पं भीमकान्त पन्थी एक स्मरणीय पात्र हुनुहुन्छ । नेपाली समाज, सनातन हिन्दुपरम्परा र संस्कृत साहित्यमा ठूलो योगदान पुऱ्याउनुभएका उहाँ स्वस्थ समाज बनाउन प्रेरणा पुरुष पनि हुनुहुन्छ । अहिले प्राचीन विद्याको पढाइमा कमी आएको समयमा उहाँका जीवनका कतिपय पक्ष सुन्दा यस्ता मानिस पनि थिए र ? भन्ने जस्तो लाग्न सक्छ । यो उनै व्यक्तिको जीवनी र विचारको बारेमा लिपिबद्ध गरिएको अभिलेख हो । सनातन हिन्दू परम्परामा धर्म, अर्थ, काम र मोक्ष, यी चारलाई मानिसका पुरुषार्थ मानिन्छ । धर्माचरण गर्नु, धर्मपूर्वक नै अर्थ कमाउनु र धर्मपूर्वकनै कामको उपभोग गर्नु अनि यी सबैलाई अन्तिम तथा महत्वपूर्ण उपलब्धि मोक्ष प्राप्तगर्नमा साधनको रूपमा प्रयोग गर्नु जीवनको उद्देश्य हो र यसै अनुसार जीवन सञ्चालन गर्नुलाई बुद्धिमत्तापूर्ण तरिकाले जीवनयापन गरेको मानिन्छ । त्यसै अनुसारको शिक्षा, दीक्षा र संस्कार बालकलाई दिइन्छ । यसै परम्परामा नेपालमा विगत शताब्दीमा कतिपय व्यक्तिले अध्ययन र अध्यात्म साधना गरेर जीवन सार्थक बनाए । त्यस्तै परम्पराका एक विद्वान् कवि र सन्त पण्डित भीमकान्त पन्थी हुनुहुन्छ । यहाँ उहाँको जीवनी र विचारको छोटो विश्लेषण गर्न खोजिएको छ ।

महत्त्व र आवश्यकता

अहिलेको समाजमा गरीबीको प्रचुरता, सस्तो सामग्रीको प्रचार, अत्यधिक पश्चिमी सभ्यताको विकास, शिक्षानीतिमा सरकारी दृष्टिको कमजोरी आदि कारणले मानवजीवनको परम लक्ष्य नै ओभेलमा पर्नगएको छ । व्यवस्थापन, सामाजिक अध्ययन र छिटो पैसा कमाउने सुरमा सबै अत्तालिएर लागेका छन् । यसले गर्दा ठीकबेठीक छुट्याउने, जीवनको उद्देश्य बुझ्ने, त्यसमा आफ्नो जीवनलाई लगाउने परिपाटी नै लोप भएर गएको छ । यस समयमा अलिकन बुझ्ने मानिस पनि दबावमा परेर त्यही सस्तो मार्गको पछि लाग्न बाध्य भएका देखिएका छन् । जीवनको लक्ष्य बुझ्ने, धर्म अनुसार चल्ने, त्यस अनुसार संस्था निर्माण गर्ने मानिसको चरित्र निर्माण गर्ने समुदाय, संस्था नेपालमा बन्न कठिन छ । सबै दिभ्रान्त जस्तै छन् । यस्तो समयमा पुराना मर्यादाका विशिष्ट व्यक्तिको जीवनी र विचारलाई लिपिबद्ध गरेर राख्नु अति महत्वपूर्ण काम

हुन्छ । समाज भौतिक तृष्णाको खोजीबाट थाकेको समयमा यस्तै मानिसका जीवनी र विचारले दिशानिर्देश गर्दछन् । सबै मानिस एकै प्रकारका त हुँदैनन् । केही हाल पनि त्यस्तो जीवन सार्थक बनाउने दिशामा कार्यरत छन् । तिनलाई यस्ता जीवनी र विचारले प्रेरणा दिन सक्छ । पं. भीमकान्त पन्थीको जीवनीले भारद्वाज गोत्रीयहरू पन्थी वंश र सन्तति बन्धुबान्धव, इष्टमित्रका लागिमात्र नभई सम्पूर्ण नेपाली संस्कृत जगत्लाई नै गौरव र प्रेरणा प्रदान गर्दछ । त्यसकारण यसको महत्त्व र उपयोगिता ठूलो छ ।

पृष्ठभूमि

जुनसुकै व्यक्तिको विकास, विचार र व्यक्तित्वमा, व्यक्ति हुर्केको, बढेको स्थान, क्षेत्र र त्यहाँका भौतिक तथा सांस्कृतिक अवस्थाहरूको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । त्यसैले उहाँको जीवनीको विषयमा प्रवेश गर्नु अघि उहाँको जन्मस्थान, वंश र पुर्खा र त्यस गाउँको परिचय दिनु उचित हुनेहुँदा वाग्ला र त्यस अन्तर्गतको सानो गाउँ बडाचौरको सानो परिचय र पन्थीको सम्बन्ध यहाँ बताउन आवश्यक छ ।

जन्मस्थान

नेपालको मध्यपहाडी क्षेत्र, गौतमबुद्धको जन्मस्थलबाट उत्तरतिर, धवलागिरि पर्वत श्रृङ्खलाको दक्षिणमा, प्रसिद्ध कालीगण्डकी नदीको पश्चिमतर्फ एक रेसुङ्गा नामको पहाड छ । त्यसको पश्चिम-उत्तर करिब चालीस कि.मि. जति टाढा, मालिका नाम गरेको शिखरबाट बग्ने पन्नागा र छद्मा दुई खोलाको बीचमा राखेको एउटा पर्वतको भागको बीचमा एउटा दुई नदी तिर दुई पाखा भएको र डाँडामा केही सम्म भाग र पश्चिमोत्तर-पूर्वदक्षिण मूलबाटो भएको एउटा सानो गाउँ छ । यही वाग्ला गाउँमा करिब वि.सं. ११०० पछि पश्चिमतिरबाट आएर पन्थीहरूले बसोबास गरेको पाइन्छ । वंशावलीमा उल्लेख भएअनुसार तीन भाइ आएका थिए । दुई भाइ केही समयपछि पूर्वतर्फ गए, एक भाइ मात्र त्यहाँ स्थायी भएर बसे । उनका सन्तान धुर्कोट लगाएत गुल्मीका विभिन्न ठाउँहरूमा छरिएर बसे ।

वाग्ला गाउँको पश्चिम पाखामा पश्चिमोत्तरबाट पूर्वोत्तर तिर बग्ने पनाहा खोलाको प्रकृति अनुसार त्यसमा धेरै खेत-फाँट छैनन् । चार-छ स्थानमा मात्र स-साना फाँट छन् । त्यसै खोलाको पूर्वतर्फ एउटा सानो गाउँ बडाचौर नामले चिनिन्छ । त्यहाँ ठूलो चौर छ । चौरको उत्तरतिर केही घर र खेती गर्ने बारी छ । चौरसँगै मिलेका र चौरदेखि नदीबीचको स्थानमा सम्म खेत छन् । पनाहा खोला खामदेशको पर्वतबाट निस्किएको हो तर त्यति सानो छैन । बाह्रै महिना कलकल पानी बगिरहन्छ । खोलाको पारी हरियाली वन छ । यसै गाउँमा भीमकान्तको जन्म भएको हो ।

पुर्ख्यौली इतिहास अनुसार भीमकान्तका पितामह दत्तात्रेय वाग्लाबाट बडाचौरमा बस्न गएका थिए । दत्तात्रेयका पिता भरतको घर वाग्ला माथिबारीमा थियो र धान

फलाउने खेत वेसीको रूपमा त्यहाँबाट एक घण्टा हिँडेर पुगिने बडाचौरमा थियो । खेतीपाती गर्ने त्यस समयमा पशु त्यहाँ राख्ने, अन्य समयमा खेतीपाती गरेर साँझ वाग्ला आउने प्रचलन थियो । सम्भवतः त्यसरी खेतीपाती लगाई बस्ने गरेका दत्तात्रेयलाई त्यही ठाउँमा बस्न मन लाग्यो । खोला, वन, बाटो, पिउने पानी र ठूलो चौर, आदि कारणले उनलाई त्यहाँ बस्न मनलाग्यो । नदीमा स्नान गर्नु, जप सन्ध्या गर्नु, र तत्कालीनरूपमा मुख्य कृषि पेशा अपनाएर बस्न उनले त्यस ठाँउलाई राम्रो देखे । त्यसैले आजभन्दा एक सय बाउन्न वर्ष पहिले वि.सं. १९२५ सालको सम्भवतः कार्तिक महिनामा दत्तात्रेय वाग्लाबाट भिन्न भई चार वर्षको जेठो छोरा देवीप्रसादलाई औँलामा समातेर डोऱ्याउँदै बडाचौरमा गएर बसेका थिए ।

वंश परम्परा, गोत्र र प्रवर

पन्थीहरूको गोत्र भारद्वाज हो । हिन्दूसमाजमा गोत्र प्रवर्तन गर्ने ऋषिहरूको नामबाट प्रवर तीन छन् – आङ्गिरस, बार्हस्पत्य र भारद्वाज । त्यस्तै, हिन्दू धर्मावलम्बी ब्राह्मणका भेद मध्ये पन्थीहरू पञ्चगौड ब्राह्मण मानिन्छन् । शुक्लयजुर्वेदको माध्यन्दिनीय शाखा, शतपथ ब्राह्मण, कात्यायन श्रौतसूत्र, याज्ञवल्क्यस्मृति र पारस्कर गृह्यसूत्र अन्य भारद्वाजीय ब्राह्मणका जस्तै पन्थीहरूका अध्ययन गर्नुपर्ने शास्त्रीय विषय हुन् ।

विगत एकहजार वर्षमा पहाडका वस्तीहरूमा जीविकाको लागि संघर्ष गर्दै राम्रो स्थान पहिल्याउँदै बसाइ सर्दै आफ्ना सन्तानको पालन पोषण गर्दैरहँदा यी वेद र शास्त्रहरूको अध्ययन कतिले गर्न सके, कतिले त्यसमा प्रवेश गर्न सकेनन् त्यो भन्न कठिन छ ।

पुर्खा (पूर्वपुरुष)

पं. भीमकान्तको घरमा रहेको कुल वंशावलीमा लेखिएको छ –

“पश्चिम गङ्गोलदेशबाट गौतम पाध्या वाग्ला ग्राममा आई वस्या । उनका तीन पुत्र । सदु लक्ष्मण पूर्व गया । कान्छा शम्भु वाग्ला वस्या । भारद्वाज गोत्र । प्रवर माध्यन्दिन शाखा अन्तर्गत वैदिक ब्राह्मण । गौली (गौडी) पन्थी । आदौ रजस्थल कन्नौज, उज्जैन नगरी, मालवा देश, गङ्गोलबाट वाग्ला ग्राम वास्तव्य ।”

उपर्युक्त कथनबाट तीन भाइ वाग्लामा आई बसेको केही समयपछि दुई भाइ पूर्वतिर गएको र एकमात्र त्यहाँ बसेको देखिन्छ । यसबाट पहिले उज्जैन नगिरको मालवाको गङ्गोलमा वाग्ला नाम गरेको गाउँमा बसेका र पछि गुल्मी अन्तर्गत पर्ने माथि भनिएको पन्नागा खोला र छल्दी खोला बीचको डाडाँमा बस्दा, पुरानो गाउँको स्मृतिमा पनि त्यस गाउँको नाम वाग्ला राखेको हो कि भन्ने बुझिन्छ । यसरी पन्थीहरू पश्चिमतिरबाट पूर्वतिर आएका हुन् र यिनका पुर्खा कन्नौज भारततिरबाट आएको पुष्टि हुन्छ ।

वाग्लामा आएर वसोवास गरेका गौतम उपाध्याय प्युठानको बिजुवारबाट आएका सुवेदी थिए । त्यसपछि उनका सन्तानहरू सबै पन्थी भनिए भन्ने अर्को मत पनि छ ।

माइत वस्न गएकी महिला घरमा फर्कंदा उनी बाटैमा सुत्केरी भइछन् । त्यसरी बाटो (पन्था) मा जन्मेको छोरोलाई पन्थी भन्ने गरियो । उनका सन्ततिहरू पनि पन्थी थरबाटै प्रसिद्ध भए । यो भनाइ बढी विश्वासिलो पनि छ ।

यो कुरा कत्तिको प्रमाणित हो त्यस विषयमा केहीभन्न सकिन्न । हामीसँग रहेको वंशावली अनुसार गौतम पाध्याको बाह्रौँ पुस्तामा श्रुतदास भए, त्यसपछि तेह्रौँ मनोहर, चौधौँ पुस्तामा कृष्ण, त्यसपछि पन्ध्रौँ धनिराम, उनका छोरा सोह्रौँ पतिराम, सत्रौँ पुस्तामा भरत भए । भरतका छोरा अठारौँ दत्तात्रेय, दत्तात्रेयका छोरा उन्नीसौँ देवीप्रसाद, देवीप्रसादका छोरा बीसौँ पुस्तामा भीमकान्त भए ।

पितामह पं दत्तात्रेय (पराशर) उपाध्याय

गौतम उपाध्यायदेखि अठारौँ पुस्तामा वि.सं. १८८३ मा जन्मिएका दत्तात्रेय उपाध्याय विशेष महत्त्वका व्यक्ति हुन् । वाग्लामा जन्मिएका उनले खेती लगाउन र पशुपालन गर्नमात्र केही दिन बस्ने बडाचौरलाई घाँस दाउरा आदि हरेक पाहि, पानीको सुविधा देखेर आफू भिन्न भई त्यहीँ बस्न गएका रहेछन् । त्यस समयमा पनि ज्योतिष, कर्मकाण्ड आदि पढेका दत्तात्रेयले घरमै पात्रो तयार गर्दथे । चिना कुण्डली हेरेर फलादेश गर्न यिनी सिपालु थिए र यिनले गरेको फलादेश सवै मिल्दथ्यो ।

दत्तात्रेयका तीन पुत्र देवीप्रसाद, शोभाकर र केशवदत्त भए । उहाँको १९६९ साल भाद्र शुक्ल द्वितीयाका दिन ८६ वर्षको उमेरमा देहान्त भएको थियो ।

पिता पं देवीप्रसाद पन्थी

देवीप्रसादको जन्म वि.सं. १९२१ को जेठ महिनामा वाग्ला माथिचौरमा भएको थियो । उहाँ दत्तात्रेय तथा खगेश्वरीका प्रथमपुत्र हुनुहुन्थ्यो । वाग्लामा जन्मिए पनि ४ वर्षको उमेरमा उहाँका पिता दत्तात्रेय बडाचौरमा बसाइँ गर्न आउनुभएको हुँदा देवीप्रसाद बडाचौरमा नै हुर्कनुभयो । उहाँले सामान्य शिक्षा, कर्मकाण्ड, ज्योतिष घरमै पढ्नुभयो । त्यसपछि उहाँ व्याकरणशास्त्र, कौमुदी पढ्न भनी प्युठान वाँदिकोट निवासी पण्डित विश्वनाथ पोखरेलकहाँ जानुभयो । त्यसपछि मर्भुङ्ग राहाले निवासी पं जगन्नाथ अर्यालसँग केही वर्ष पढेर श्रीमद्भागवत आदि पुराणहरू वाचन गर्नसक्ने बन्नुभएको थियो ।

रहरले नभई घरायसी आवश्यकता र बाध्यताको कारण पं. देवीप्रसादले तीन वटा विवाह गर्नुपरेको थियो । उहाँकी जेठी पत्नी भद्रशीला एक पुत्र र एक पुत्रीलाई नाबालक छोडेर वैशमा नै परलोक हुनुभएछ । स-साना छोराछोरीको पालनपोषण र घरायसी व्यवहार मिलाउन उहाँले दोस्रो विवाह गर्नुपरेको थियो । द्वितीया श्रीमतीबाट पनि एक छोरा र एक छोरी जन्मिएपछि उहाँले जेठी सौताका छोराछोरी पाल्न नमानी छुट्टी भिन्न भएर बस्न लाम्नुभएछ । यसले गर्दा पं. देवीप्रसादलाई बुढेसकालमा जेठी पट्टिका छोराछोरी पाल्न र आफ्नो घर व्यवहार चलाउन अत्यन्तै गाह्रो परेकाले ४५

वर्षको उमेरमा तृतीय विवाह नन्दकुमारीका साथमा गर्नुपरेको थियो । पछि उहाँबाट पनि ६ भाइ छोराहरू तथा दुई छोरी जन्मनुभयो । उहाँहरू क्रमशः यज्ञमूर्ति, भीमकान्त, फणाधर, देवकीनन्दन, नीलाम्बर र शेखरनाथ ६ भाइ र दुई छोरीहरू डीलाकुमारी तथा भीमाकुमारीको जन्म भयो ।

मध्यकौमुदी तथा भागवत पढ्नुभएको उहाँ पुराणवाचनमा सक्रिय हुनुहुन्थ्यो । उहाँले स्वर्गद्वारी महाप्रभुकाहाँ योगवासिष्ठ वाचन गर्नुभएको थियो । उहाँलाई निर्णयसिन्धु कण्ठ जस्तै थियो । माघकाव्य पढाउन सक्ने भनेपछि उहाँको बारेमा बढी बताइराख्न नपर्ला । उहाँ आफ्नो क्षेत्रको प्रतिष्ठित पण्डित हुनुहुन्थ्यो । उहाँले भनेका भागवत कथाहरू सुन्दा श्रोताहरू अत्यन्त मुग्ध हुने गर्दथे । शिक्षाक्षेत्रमा खासै विकास नभएको त्यसबेलाको समयमा पनि उल्लेख्य शास्त्राभ्यास गर्नुभएका देवीप्रसाद एकदमै सरल र शान्त स्वभावको हुनुहुन्थ्यो ।

जीवनी

जन्म र बाल्यकाल

आर्थिक रूपले मध्यमवर्गीय, सात्विक ब्राह्मण परिवारमा पण्डित देवीप्रसाद तथा नन्दकुमारी देवीका गर्भबाट वि.सं. १९७८ वैशाख १४ गते कृष्ण पञ्चमीका दिन वाग्ला बडाचौरमा भीमकान्त पन्थीको जन्म भएको हो । भीमकान्त नन्दकुमारीको चोथो गर्भ हुनुहुन्थ्यो । तर उहाँ भन्दा पहिले जन्मिएका ३ जना मध्ये जेठा यज्ञमूर्ति र दिदी डिलाकुमारी मात्र त्यस बखत जीवित हुनुहुन्थ्यो । भीमकान्त भन्दा ठीक अधिको गर्भका करीब तीन वर्षका दाजुको त्यसै दिन मृत्यु भएर पार्थिव शरीरलाई विसाएर पिता घर फर्कँदा भीमकान्तको जन्म भइसकेको थियो भन्ने सुनिएको छ ।

काल गतिले बितेका एक छोराको मृत्युको दिन नै जन्मेको हुँदा उहाँकी आमाको उहाँप्रति खारिएको वात्सल्य थियो । भीमकान्त ठूलो जिउका, धेरै चकचक नगर्ने सीधा हुनुहुन्थ्यो । सानो छदाँ उहाँले माताको स्नेह र वात्सल्य अधिक मात्रामै पाउनु भयो । पिता पनि माया त अधिक गर्नुहुन्थ्यो तर वि.सं. १९८८ मा २० वर्षका दाजु यज्ञमूर्तिको निधन भएपछि देवीप्रसादलाई ठूलो पीर पऱ्यो । पुत्रशोकले गर्दा उहाँमा अरू छोरालाई पढाउने उत्साह रहेन । सबै यस्तै रहेछन्, त्यस्तो बढेको चलाख छोरो त गयो भने यी के हुन् र, यिनलाई पढाउन्न, यिनले पढ्दैनन्, पुस्तक लगेर पन्नागा खोलामा सेलाईदिनु पर्ने भयो भन्ने गर्नुहुन्थ्यो । यी आदि कुरा भन्दा भीमकान्तले मनमनै पढेर ठूलो हुने इच्छा दृढ गर्नुभएको थियो । यी पुस्तक बगाउन किन पर्ला र, म पढ्छु, मैले पढेर ठूलो विद्वान् हुन्छु, भन्ने भाव मनमा राख्नु भएको थियो ।

पहाडी जीवनमा गर्नुपर्ने सबैकाम गाई चराउने, कुलो खन्ने, खेतारा खोज्ने, बाँकी रहेको समयमा खेल्न जाने उहाँहरूको काम थियो । आमा सुत्केरी हुँदा, भाइ बहिनी

साना हुँदा घरायसी काममा पनि सघाउनु हुन्थ्यो । शिक्षाको सार्वजनिक प्रसार थिएन, पढ्नेले घरको काम सघाउँदै पढ्दै गर्नुपर्दथ्यो ।

अध्ययन

बडाचौरमा दत्तात्रेय बस्न आएदेखिनै उहाँको घर ज्योतिष, धर्मशास्त्र पढ्ने, छलफल गर्ने, बाहिरबाट मानिस आउने सोध्ने र निर्णय लिएर जाने एउटा शैक्षिक केन्द्रको रूपमा विकसित भएको थियो । त्यसै परम्परामा पढेर देवीप्रसाद, एकराज र यज्ञमूर्तिले प्राथमिक शिक्षा हासिल गर्नुभएको थियो । आठ वर्षको उमेरमा व्रतबन्ध भएपछि भीमकान्तले पनि दुर्गासप्तशती, रूद्राष्टाध्यायी, रघुवंश सामान्य ज्योतिष र लघुसिद्धान्तकौमुदी अदादि प्रकरणसम्म अध्ययन गर्नुभएको थियो ।

परदेशमा पढ्न जान अति नै इच्छा भएपनि त्यो मनमा मात्र सीमित थियो । दपसका कारण माता पितासँग बोलेर त्यो व्यक्त गर्न सक्नुहुन्नथ्यो । एकदिन घरको भित्तामा मेरो धेरै पढ्ने मन छ, पढ्न पठाएदेखि जाने थिएँ भनेर लेख्नुभएको रहेछ । पिताजी आएर यो कसले लेखेको हो ? भनी सोध्दा यही माहिलाले होला भनी आमाले भन्नुभएछ । तर पिताजी वृद्ध हुनुभएको, भाइबहिनी साना, होनहार दाजु यज्ञमूर्तिको पढ्न गएर घरमा आएको समयमा निधन भएको, आदि कारणले परदेश जाने परिस्थिति अनुकूल थिएन ।

पिताजीको उमेर १३ वर्षको हुदाँ कुनै काम विशेषले हाम्रा हजुरबुबा पं. देवीप्रसादलाई प्युठानको भित्रीसम्म जानुपर्ने भएछ र माहिलो छोरा भीमकान्तलाई साथमा लिएर प्युठानतिर जानुभएछ । त्यहाँ पुगेपछि आफ्नो औपचारिक काम सक्किएको भोलिपल्ट उहाँको मनमा स्वर्गद्वारी पुगेर प्रभु महाराजसँग भेटगरी फर्कने विचार आएछ । अनि उहाँ माहिलो छोरालाई साथमा लिएर स्वर्गद्वारी आश्रम पुग्नुभएछ । स्वर्गद्वारीका प्रभु महाराज हंसानन्द गिरीसँग भेट गरेपछि उहाँले आफ्नो मनमा भएको पुत्रशोकको कुरा सुनाउँदै दुःखी हुनुभएछ । अनि प्रभुमहाराजसँग यो माहिलो हो, यसले पढ्न सक्ला कि नसक्ला ? आदि कुरा पनि सोध्नु भएछ ।

त्यसबेला प्रभुमहाराजले हाम्रा हजुरबुबालाई आश्वस्त पाउँदै यस्तो भन्नुभएछ – पण्डितजी ! जेठो छोरो गयो भनेर धेरै दुःखी नहुनुहोस्, यिनको दीर्घायु छ, यिनले धेरै पढ्नेछन्, ठूलो विद्वान् बन्नेछन्, नाम कमाउने छन्, हजुरको कुलको इज्जत प्रतिष्ठा बढाउने छन् इत्यादि । प्रभुमहाराजसँग विदा भएर घर फर्किएपछि हजुरबुबाले करिव एक डेढ वर्ष धरैमा पढाएपछि हाम्रा पिताजीले बाहिर पढ्न जाने इच्छा प्रकट गर्नुभएकाले १९९३ सालको पुष महिनामा १५ वर्षको उमेरमा उहाँलाई पहिलो पटक पढ्नका लागि पं. रश्मिराज अर्यालको रेखदेखमा रहने गरी तौलिहवाको तौलेश्वर संस्कृत-प्रधानपाठशालामा पठाइएछ । तौलिहवामा रहेर दुई महिना पढाउँदा पं. रश्मिराजले

पिताजीको बुद्धि, क्षमता र प्रतिभा अनुसार त्यस पाठशालामा उहाँलाई पढाउन सक्ने मानिस कोही छैन भन्दै त्यतैबाट नेपाल (काठमाडौँ) जान सल्लाह र प्रेरणा दिनुभएछ । र साथै उहाँले नै हजुरबुबा पं. देवीप्रसादलाई चिठी लेखी अबदेखि खर्च उतै पठाउन भन्नुभएछ ।

यसरी १९९३ सालको फाल्गुन महिनामा उहाँकै छोरा वामदेव अर्यालका साथमा भीमकान्त काठमाडौँ जानुभयो र त्यहाँ पं. हेमनाथ घिमिरेसँग सम्पर्क गरी प्रथमपरीक्षाको दोस्रो खण्डमा नाम लेखाएर रानीपोखरी संस्कृतप्रधानपाठशालामा पढ्न लाग्नुभएको हो । त्यहाँ ३ वर्षसम्म लगातार पढेर प्रथम परीक्षा (अहिलेको आठ कक्षासमान) दिनुभयो र सर्वप्रथम भई प्रथम श्रेणीमा उत्तीर्ण हुनुभयो ।

रानीपोखरी पाठशालामा पढाउने गुरुहरूको विचार अनुसार त्यहाँ पढेर प्रथम श्रेणी भएका, राम्रो नम्बर ल्याएका छात्रहरूलाई न्याय विषय पढाउने व्यवस्था मिलाएको रहेछ । सो अनुसार हाम्रा पिताजी भीमकान्तलाई न्याय विषय पढ्न लगाएको हुँदा उहाँले मध्यमा प्रथम खण्डमा न्याय विषय लिएर गुरु पं लोकनाथ ढकालसँग न्याय पढ्न लाग्नुभएछ । यसरी एक वर्षसम्म न्याय विषय पढेर परीक्षा पनि दिइसकेपछि रानीपोखरी छात्रावासमा बस्नका लागि नाम समेत निस्किएर पढिरहेको अवस्थामा घरबाट हजुरबुबा नै पैदल हिँडेर काठमाँडौ आउनुभएछ र बाबु म तँलाई लिन आएको हुँ, अब घर जाऔँ भन्नुभएको हुँदा आफ्ना पिताको कुरा उल्लङ्घन गर्न नसकी सँगसँगै पैदल हिँडेर बाबु छोरा नै सँगै घर फर्कनुभएको थियो । त्यो बेला त्यहाँ मीनपचास भन्नाले पुस-माघको जाडोयामको विदा पनि थियो । पिताजी घरैमा रहनुभयो । सोही वर्ष १९९७ को बर्खामा उहाँकी पत्नी विरामी भई निधन भएको र घरमा दोस्रो विवाह गर्न आवश्यक ठानी रोक्नुभएकाले फाल्गुन लागेपछि काठमाडौँ पढ्नलाई आउन सक्नुभएन ।

पढाइमा अत्यन्त इच्छा भएका छात्र भीमकान्तलाई काठमाडौँमा पढ्दा पढ्दै पिताजीको आग्रह अनुसार घरमा बस्नुपरेको थियो । त्यसमा उहाँलाई अत्यन्त दुःख लागेको थियो । पढाइ बिचैमा रोक्न उहाँलाई मन थिएन । यसपछि उहाँलाई पढ्न जाने इच्छा प्रबल भएको हुँदा अर्घाखाँची खिदिममा भर्खरमात्र सञ्चालन भएको हरिहर संस्कृतपाठशालामा पढ्नका लागि जानुभयो र त्यहाँ न्याय पढ्ने व्यवस्था नभएको हुँदा गुरु टङ्कनाथ पराजुलीसँग व्याकरण विषय लिएर फेरि मध्यमा प्रथम खण्डमा पढ्न थाल्नुभएको थियो ।

यसरी व्याकरण पढ्दापढ्दै, तीनचार महिना पढिसकेपछि उहाँलाई ज्वरो आयो । ज्वरो बसेन । घरमा खबर पनि गरियो, मान्छे पठाएर बोकाएर घरमा ल्याउने काम भयो । पाँच-छ महिनासम्म ज्वरो बसेन, राम्रो उपचार पनि हुनसकेन । भदौ महिना तिर सञ्चो त लागेछ उता पढाइ भने छुट्यो । अब के गर्ने ? मङ्गसीर महिनातिर पिताजी आफै खिदिम

जानुभएछ र हेर्दा सबै साथीहरूको पढाइ माथि माथि पुगेको हुँदा अब मैले व्याकरण पढ्न पाइन, जसरी हुन्छ छिटो हुने काम गर्नुपथ्यो भन्ने विचार मनमा आएछ र साहित्य विषय लिएर फारम भर्नु भएछ । अनि सोहि विषयमा वाराणसीको क्विन्स कलेजबाट २००१ सालको वैशाखमा एकै पटक मध्यमा दिनुभएछ । त्यो परीक्षामा उहाँ प्रथम श्रेणीमा उत्तीर्ण हुनुभएको थियो ।

यसरी मध्यमा परीक्षा दिएर घर फर्किएपछि भने हजुरबुबा पं देवीप्रसाद धेरै वृद्ध भैसकेका कारण फेरि घर छाडेर पढ्न जान सक्नुभएन । उहाँलाई पुराण भन्ने निमन्त्रणा आइरहन्थे, ती ठाउँमा पनि छोरा भीमकान्तलाई नै पठाउने गर्नुहुन्थ्यो । पछि २००९ सालमा काठमाडौँ स्थित वाल्मीकि संस्कृत महाविद्यालयबाट फाराम भर्न लगाई वाराणसी केन्द्र राखी परीक्षा दिनुभएको थियो । यसपछि पनि २०१० सालमा काठमाडौँबाट फारम भर्न लगाई आफू वनारस गएर शास्त्री परीक्षा द्वितीय खण्ड पुरा गर्नुभएको हो ।

औपचारिक रूपमा उहाँको अध्ययन शास्त्रीसम्म मात्र देखिन्छ तापनि त्यसपछि पनि अनौपचारिक रूपमा निरन्तर धर्मशास्त्र, ज्योतिषशास्त्र, वेदान्त आदिको अध्ययन गर्नुभयो ।

विवाह

१९८८ सालको फाल्गुनमा मर्भुङ्ग मुलाबारी निवासी चन्द्रकान्त उपाध्याय अर्यालकी छोरी स्थानेश्वरीका साथमा हजुरबुबाले हाम्रो पिताजीको पहिलो विवाह गरिदिनुभएको थियो । एघारवर्ष नपुग्दैको उमेरमा विवाह गर्नु त्यस समयमा आश्चर्यको विषय थिएन ।

१९९७ साल श्रावणमा श्रीमतीको घरमा निधन भएपछि दोस्रो विवाह गर्नु आवश्यक भयो । १९९७ फाल्गुनमा धुर्कोट अरौदी निवासी श्रीगौरीङ्कर उपाध्यायकी कान्छी छोरी गङ्गादेवीका साथ द्वितीय विवाह गर्नुभयो । उहाँबाट छोरा छोरी त जन्मिए तर बाल्यावस्थामै मृत्यु भई पुनः अर्को विवाह गर्नुभयो । गङ्गादेवीबाट पछि २००९ मा जन्म भएकी एक पुत्री हुनुहुन्छ । गङ्गादेवीले धेरै वर्ष उहाँको सेवा गर्नुभयो । २०४८ माघमा उहाँको दुःखद निधन भयो ।

२००४ सालको वैशाखमा मर्भुङ्ग पण्डित टोला निवासी पं खेमराज अर्यालकी छोरी नीलमायासँग तेस्रो विवाह गर्नुपर्नेमा, यस्तो विवाह शास्त्र निषिद्ध हुनाले उहाँले तेस्रो विवाह आँक (अर्क)सँग गर्नुपरेको थियो । त्यसपछिमात्र चौथो विवाहका लागि मर्भुङ्ग जन्ती जानुभयो । यो कुरा पिताजीले विविधपद्यावलिमा यसरी लेख्नुभएकै छ –

पुराऽध्यूढा याताऽप्यजनितसुतैवाऽमरपदं

द्वितीया चाऽपुत्रा मृतशिशुतया सैकतनया ।

पठत्सत्सन्तत्या प्रियपतिसुतत्वादिपि परा

नवोढा श्यामेऽयं गुणगणगरिम्णा विजयते ॥

अध्यापन सेवा

स्वार्जित विद्या र ज्ञान बाड्न उहाँ सदैव सक्रिय रहनुहुन्थ्यो । घरैको पाठशालामा आफ्ना भाइहरू नीलाम्बर तथा शेखरनाथलाई पढाउनुको साथै बाहिरबाट पढ्नका लागि आएका अन्य विद्यार्थीहरूलाई पनि पढाउने गर्नुभयो ।

उहाँले वनारस गएर मध्यमा परीक्षा दिएर आउनुभएपछि गाउँसमाजका मानिसले बडाचौरै माहिला पण्डित भएर आए भन्न थालेपछि उहाँलाई सबैले माहिला पण्डित भन्न लागे । वरपरका सबैले **बडाचौरै माहिला पण्डित भएर आए**, त्यहाँ पढ्न पठाउनु पर्छ भनी आफ्ना छोराहरूलाई विद्यार्जनका लागि बडाचौर पठाउन थाले । एउटा खालि भएको घरमा विद्यार्थी बस्ने, पकाउने खाने गर्दथे र उहाँसँग संस्कृत व्याकरण, साहित्य आदि विषय पढ्दथे । यसक्रममा २००६ सालसम्म पढ्ने विद्यार्थीमा मर्भुङ्का पं. लोकनाथका छोरा खेमराज, भोजराज, खगेश्वराका छोरा वेदराज, दामोदरका छोरा हेमराज र भूमिदत्तका छोरा धातानन्द, धुरकोटको छविराज पन्थी आदि थिए । पछि २००९ सालमा लुङ्का पं. शशिधरका छोरा मीनराज र डिल्लीराज, मर्भुङ्का खेमराजका छोरा चेतोनाथ, मर्भुङ्का नेत्रमणि प्यूठानका राममणि पोखरेल, मेघराज अर्ज्याल आदि थिए । पछि २०१५ सालपछि नेटाका मीनराज पन्थी, रामप्रसाद पन्थी थिए ।

यसरी घरमा पढाउँदै गर्दा प्यूठानको लुङ् गाउँ निवासी प्रसिद्ध पण्डित तथा समाजसेवी पं. शशिधर रिजालको आग्रहमा उहाँको गाउँमा गई बसेर एक वर्षसम्म (२००६-२००७) विद्यार्थीहरू पढाएर बस्नुभयो । त्यसपछि भने आफ्ना पिताजीको वृद्धावस्थालाई ध्यानमा राखी घरमा फर्कनुभई पितृसेवा गर्न लाग्नुभएको हो । यसरी पितृसेवा गर्दागर्दै २००८ सालको वैशाखमा हजुरबुबा पं देवीप्रसाद स्वर्गीय हुनुभएको हुँदा उपरान्त आशौच अवस्थामा धार्मिक कार्य विशेषमा जान नमिल्ने हुँदा घरमा आएका विद्यार्थीहरूलाई संस्कृत व्याकरण आदि शास्त्र पढाउने र आफूले पनि शास्त्री परीक्षाका पाठ्यपुस्तकहरू खोजेर पढ्न लाग्नुभयो ।

त्यस्तै उहाँले २०११-२०१६ सालसम्म वाग्ला र अजिमिरमा पनि खुला चौतारामा वसेर अध्यापन गर्नुभयो । २०१६-२०३३ सम्म आफ्नै घरमा छात्रहरूलाई संस्कृतशिक्षा सिकाउनुभयो । त्यसपछि, काठमाडौँस्थित वनकालीवेदविद्याश्रममा र पश्चात् गौरीघाटको सोमसरलावेदविद्याश्रममा २०५३ सालसम्म अध्यापन गर्नुभयो । उहाँले व्याकरण, काव्य, कोष, नीतिशास्त्रादि विषय निस्वार्थरूपमा पढाउनुहुन्थ्यो । अहिले उहाँका शिष्यहरू विभिन्न विद्यालयका शिक्षक, महाविद्यालयका प्राध्यापक र सरकारी कार्यालयमा पनि कार्यरत छन् ।

यसरी उहाँले जीवनवृत्तिका लागिभन्दा पनि सनातन धर्म र विद्याविकासका लागि प्रमुखतया अध्यापनसेवा गर्नुभएको देखिन्छ । एक आदर्श गुरु, आदर्श पिता र परिवारका

लागि प्रेरणाका पात्र उहाँले आध्यापनका साथसाथै पौराणिककार्य, पुराणवाचन, कविता रचना, आत्मचिन्तन र सदैव निरन्तररूपमा स्वाध्यायन गर्नुहुन्थ्यो ।

दिनचर्या, स्वभाव र व्यक्तित्व

हरेक समय, हरेकदिनलाई उत्पादक बनाउन प्रयत्नरत रहने सरस्वतीका उपासक उहाँको दैनिकी अध्ययन अध्यापनमै व्यतीत हुन्थ्यो । बिहान ब्रह्ममुहूर्तमा उठेर स्नान, सन्ध्यावन्दन, पाञ्चायनदेवतापूजा, तर्पण, बलिवैश्वदेव र नित्यश्राद्ध गर्नुहुन्थ्यो । भोजनपश्चात् धार्मिक आध्यात्मिक ग्रन्थ पढ्नुहुन्थ्यो । धर्मशास्त्रीय निर्णयका लागि आउनेको समस्या बुझेर निर्णय गरिदिने, विद्यार्थीलाई पढाउने र बाँकी समयमा स्वाध्यायन र शास्त्रलेखन कार्यमा क्रियाशील हुनुहुन्थ्यो ।

सदाचारी, पितृभक्त, उदार मन भएका उहाँ शान्त स्वभावको हुनुहुन्थ्यो । सत्य, अहिंसा, धर्म र परोपकारमा विश्वास राख्दै उहाँले आजीवन मन, वचन र कर्मले स्वच्छन्द जीवन निर्वाह गर्नुभयो ।

उहाँ बहुआयामिक व्यक्तित्वका धनी हुनुहुन्थ्यो । स्पष्टवक्ता र मृदुभाषी हुनुका साथै उहाँ एक कर्तव्यपरायण व्यक्तित्व हुनुहुन्थ्यो । पुराणवाचन, धर्मशास्त्रीय निर्णय र अध्यापन सेवा गरेर लामो समय बिताउनुभयो । साथै उहाँका महाकाव्य र कवितासङ्ग्रहादि मार्फत् समाजलाई उहाँले पुर्‍याउनु भएको योगदान सर्वविदित नै छ । त्यस्तै शुक्लयजुर्वेदाध्यायी, सनातनवैदिक धर्मावलम्बी उहाँको धार्मिक व्यक्तित्व पनि प्रशंसनीय छ । त्यतिमात्र नभएर उहाँ ग्रामीण क्षेत्रका कृषक र एक दार्शनिक चिन्तक हुनुहुन्थ्यो । आयुर्वेद अध्ययन र आयुर्वेदिक उपचारमा उहाँको विशेष रुचि देखिन्थ्यो । दुई महाकाव्य र शताधिक कविताको सङ्ग्रह विविधपद्यावलीका रचयिता पं. भीमकान्त पन्थीको साहित्यिक व्यक्तित्व सबैभन्दा प्रभावकारी देखिन्छ ।

साहित्यिक यात्रा

उहाँको साहित्यिक यात्रा १९९६ मा विद्यार्थीकालमा रचित फुटकर कविता र समस्यापूर्ति जस्ता रचनाबाट शुरु भई जगदम्बिकावैभवम् र जगदीश्वरवैभवम् जस्ता महाकाव्य र सयभन्दा बढी कविताको सङ्ग्रह विविधपद्यावलीको रचनासम्म देखिन्छ । यद्यपि उहाँको उर्जा र कलमलाई वृद्धावस्थाले छेकेन । ८० वर्षको उमेरमा उहाँले लेख्नुभएको आत्मजीवनी नामक कविता उहाँको अन्तिम रचना हुनपुग्यो । वि.सं २०४० देखि २०५३ सम्मको उहाँको परिश्रम, क्षमता र अठोटको फलस्वरूप २०५५ सालमा आएर दुई महाकाव्य प्रकाशित भए । जसले संस्कृत साहित्य क्षय उन्मुख भएको अवस्थामा यस क्षेत्रको उत्थानमा मद्दत पुर्‍याए । उहाँका प्रकाशित कृतिहरू संस्कृत भाषा, साहित्य र धार्मिक चिन्तनमा रुचि राख्ने जो कोहीले पनि पढ्नैपर्ने कृति हुन् ।

पं भीमकान्तको व्यक्तित्वको प्रभाव प्रत्यक्षरूपमा उहाँका काव्यकृतिमा

देखिन्छ । पुराणवाचन गर्ने क्रममा देवीभागवत कथाको प्रभावस्वरूप जगदम्बिका-वैभवम् महाकाव्य र श्रीमद्भागवतमहापुराणको वाचनक्रमको ध्रुवचरितसम्बद्ध कथाको प्रभावस्वरूप जगदीश्वरवैभवम् महाकाव्य रचना गर्नुभएको बुझिन्छ ।

अन्ततः नेपालको संस्कृत महाकाव्य लेखनको परम्परामा पं भीमकान्त पन्थी एक उदाहरणीय नाम त हो नै, तर उहाँको अध्ययन र कृतिहरूभन्दा पनि माथि उहाँको योग्यता थियो । मन, वचन र कर्मले स्वच्छन्द जीवन निर्वाह गर्नुभएको उहाँको जीवनबाट हामी नयाँ पिँढीले सत्य, अहिंसा, परोपकार, र समभावका पाठहरू सिक्न सक्छौं । २०५८ साल अधिक आश्विन शुक्ल द्वितीयाका दिन उहाँले आफ्नो पार्थिव शरीरलाई छोडेर हामीमाभबाट विदा हुनुभएपनि उहाँको विचार, आदर्श र सिद्धान्त उहाँकै कृतिहरूका रूपमा सदैव हामीमाभ प्रेरणाका प्रतिबिम्बको रूपमा रहनेछन् । उहाँका सिद्धान्त र जीवनका केही पक्षको मात्रै पनि हामीले चिन्तन र अनुकरण गर्न सक्थौं भने पक्कै पनि हामी धर्म, शिष्टाचार र साधनाको सन्मार्गमा अग्रसर हुन सक्नेछौं, जीवनको लक्ष्य बुझ्न र जीवनलाई सार्थक बनाउन सक्नेछौं ।

(पुनश्चः श्रीसूर्यकान्त पन्थी (२०१५-२०७५) द्वारा पन्थी परिवार, परिवारका मूल्य-मान्यता तथा आफ्ना पिताजी पं. भीमकान्त पन्थीको जीवनी र व्यक्तित्वको बारेमा एक सम्पूर्ण पुस्तक बनाउने उद्देश्यले उहाँले ड्राफ्ट गर्नुभएको विषयवस्तुको सारांश स्वरूप यो लेख तयार गरिएको हो ।)

श्लोकार्धेन प्रवक्ष्यामि लक्षणं बन्धमोक्षयोः । ममेति बध्यते जन्तुर्न ममेति विमुच्यते ॥

(बन्धन के हो ? मोक्ष कसरी मिल्छ ? भन्ने जान्न आधा श्लोक मात्रै पढे भैहाल्छ । बाहिरी वस्तु, विषय र प्रपञ्चलाई मेरो-मेरो भन्दै संग्रह गर्न थाल्यो भने त्यसले बन्धन हुन्छ । यो कुनै वस्तु वा विषय मेरो होइन, त्यसैले मलाई चाहिन्न भनी संग्रह नगरेमा मोक्ष हुन्छ ।)

कामनायां गृहीतायां श्रीमता सुखमिच्छता । जायन्ते क्रोधलोभाद्यास्ततो दुःखं समापतेत् ॥

(सुखको चाहना राख्ने श्रीमान्ले कामनाको संग्रह गर्दछ । त्यसबाट क्रोध, लोभ, राग, द्वेष, मद, मात्सर्य, ईर्ष्याहरू उत्पन्न हुन्छन् । अग्नि तिनले आफ्नो जनकलाई दुःख मात्र दिन थाल्छन् ।)

सत्यवादी, सदाचारी र विद्वत्ताका धनी हाम्रा पिताजी

✍ चन्द्रकान्त पन्थी
रेसुङ्गा बहुमुखी क्याम्पस, गुल्मी

(१) जन्म र बाल्यकाल

आजभन्दा धेरै पहिले २२ पुस्ताअघि गौतम उपाध्याय नामक ब्राह्मण पश्चिम गंगोल भन्ने ठाउँबाट राम्रो स्थानको खोजीमा अहिलेको धुर्कोट गाउँपालिका अन्तर्गत वाग्ला माथिबारी भन्ने ठाउँमा आउनु भएको रहेछ । उहाँका ३ भाइ छोराहरूमध्ये दुई भाइ अझ पूर्वतर्फ लागेछन्, उनीहरूका सन्तानहरू अहिले वाले थरले प्रसिद्ध छन् । कान्छो छोरा पोम उपाध्याय वाग्लामा नै वसेछन्, त्यही वंशमा गौतम उपाध्यायको १९ औँ पुस्तामा पिता पं. देवीप्रसाद पन्थी र माता नन्दकुमारीको कोखबाट वि.सं.१९७८ वैशाख कृष्ण पञ्चमीको दिन वाग्ला बडाचौर नाम गरेको सानो सुन्दर गाउँमा (२० पुस्ता) हाम्रा पिताजी पं. भीमकान्त पन्थीको जन्म भएको हो ।

पिताजी जन्मदा हजुरबुबा ५७ वर्षको भइसक्नु भएको थियो । देवीप्रसाद हजुरबुबा पनि त्यसक्षेत्रको प्रतिष्ठित पण्डित हुनुहुन्थ्यो । ठूलो घर परिवार, दैनिक नित्यकर्म, घर व्यवहार, पुराणवाचन आदि व्यस्तताले उहाँले छोराछोरीको शिक्षा दीक्षामा धेरै समय दिनसक्ने अवस्था थिएन, तैपनि १५ वर्षको उमेरसम्म पिताजीले आफ्नो बुबाबाट नै प्राथमिक शिक्षा रुद्री, चण्डी, अमरकोश र लघुकौमुदी अदादिसम्म पढ्नु भएको थियो ।

(२) अध्ययन

त्यसपछि केही समय तौलिहवामा र त्यसपश्चात् काठमाडौँ गई पं. हेमनाथ घिमिरेसँग मध्यकौमुदी, पं.लोकनाथ ढकालसँग 'तर्कसंग्रह', 'कारिकावलि' अध्ययन गरी प्रथम परीक्षाको चतुर्थ खण्डमा सर्वप्रथम हुनुभयो । आफ्नो बुबाको आग्रहको कारण पढ्दा पढ्दै घर आउनुभयो । केही समय पश्चात् अर्घाखाँची खिदिम गई पं. दधिराम मरासिनी एवं टङ्कनाथ पराजुलिसँग सिद्धान्तकौमुदी लगायत ग्रन्थहरू पढी २००१ सालमा प्रथम श्रेणीमा मध्यमपरीक्षा उत्तीर्ण गर्नुभएको थियो । केही समय घर व्यवहार, अध्यापन आदि कार्यले अध्ययनमा व्यवधान परेको हुँदा २०१०-११ सालमा मात्र बनारसबाट शास्त्री परीक्षा उत्तीर्ण गरी विश्वविद्यालयीय उपाधि प्राप्त गरी स्नातक हुनुभयो ।

(३) अध्यापन

२००१ सालमा मध्यमपरीक्षा दिएर घर आएपछि लघुकौमुदी पढ्न भनी केही विद्यार्थीहरू आएका हुँदा घरैमा दलाने पाठशालाको रूपमा छिमेकी, वल्लो पल्लो

गाउँ र केही टाढा टाढाका विद्यार्थीहरूलाई केही वर्ष निःशुल्क अध्यापन गर्नुभयो । त्यस्तै २००६ सालमा प्युठान लुङ्ग भन्ने गाउँका प्रतिष्ठित पण्डित शशिधर रिजाल एवं मु.तेजबहादुरजीहरूले अनुरोध गरेकोले त्यहाँ गई धेरै विद्यार्थीहरूलाई १ वर्षसम्म पढाउनुभयो । त्यसपछि घरमा आएर वृद्धपिताको सेवागर्दै पहिलेका विद्यार्थीहरू पुनः पढ्न आएकाले पूर्ववत् अध्यापन गर्नुभएको कुरा भन्नुहुन्थ्यो, लेख्नुभएको छ । त्यस्तै मर्भुङ्ग राहाले पं. चिरञ्जीवी अर्यालज्यूको आग्रहमा ६ महिना त्यहाँ वसेर पढाउनु भएको थियो । २०१५ सालको आम निर्वाचनपछि आफ्नो भाइ नीलाम्बर पन्थी गुल्मी निर्वाचन क्षेत्र ९० बाट संसदसदस्य निर्वाचित भएपछि प्रजातान्त्रिक सरकारले देशभर विद्यालय खोल्ने क्रममा उहाँले निःशुल्क अध्यापन गरेको स्थान दोहानेटामा समेत विद्यालय स्थापना भएको हुँदा, सो विद्यालयमा २ वर्षजति संस्थापक प्रधानाध्यापकको रूपमा अध्यापन गर्नुभयो ।

त्यसैगरी २०३३ सालदेखि ३ वर्ष काठमाडौँ वनकाली स्थित नेपाल वेद विद्याश्रममा र २०४१ सालदेखि १२ वर्ष गौरीघाट स्थित सोमसरला वेदविद्याश्रममा प्रधानाचार्यको रूपमा अध्यापन गर्नुभएको थियो ।

(४) विवाह र परिवार

पिताजीको पहिलो विवाह ११ वर्षको उमेरमा अर्खावाङ्ग खालाचौर चन्द्रकान्त अर्यालकी छोरी थानेश्वरीसँग भएको रहेछ, उहाँको १९९७ सालमा निधन भएकोले दोस्रो विवाह धुर्कोट अरौँदी गौरीशंकर उपाध्यायकी पुत्री गङ्गादेवीसँग भएको थियो भने तेस्रो विवाह २००४ सालमा अमरभूमि निवासी पं. खेमराज अर्यालकी पुत्री नीलमायासँग भएको थियो ।

हजुरबुबाका ८ भाइ छोराहरूमध्ये जेठो बुबा यज्ञमूर्ति २० वर्षको उमेरमा नै स्वर्गे हुनुभएको रहेछ । हामीहरू कसैले देखेनौँ, जानेनौँ । अरू ७ भाइ छोराहरू बडाचौरमा बस्नुहुन्थ्यो । सबै पढा लेखा सचेत शिक्षित र श्रीमद्भागवत एक दिवसीय पाठ (एकाह) गर्नसक्ने हुनुहुन्थ्यो, त्यसमा पनि तीन भाइ बुबाहरू भीमकान्त, नीलाम्बर र शेखरनाथ २०१४ सालमा नै शास्त्री उत्तीर्ण गरी स्नातक हुनुभएको थियो । साहिंलो काका फणाधर गाउँको अग्रगण्य भलादमी हुनुहुन्थ्यो भने कान्छो काका शेखरनाथ स्थानीय विद्यालयमा प्रधानाध्यापक हुनुहुन्थ्यो र विद्वान् हुनुहुन्थ्यो ।

ज्योतिषी जिजुबाजे दत्तात्रेयले राखेको पण्डित्यपूर्ण प्रभावलाई हजुरबुबा देवीप्रसादले अभि व्यापक रूपमा फैलाउनु भएको थियो भने पैतृक मर्यादा र विद्वत् परम्परालाई पिताजीको प्रभावशाली व्यक्तित्व र विद्वत्ताले धेरै बढाएको थियो ।

अर्कोतर्फ २०१५ सालको आमनिर्वाचनमा नीलाम्बर काका प्रतिनिधि सभामा निर्वाचित भएपछि त हाम्रो परिवार सचेत, सुशिक्षित संस्कारयुक्त, शैक्षिक एवम्

धर्मशास्त्रीय निर्णयको केन्द्र जस्तै बन्न पुगेको थियो ।

पिताजी बिहान ब्रह्ममुहूर्तमा नै उठेर पञ्चयज्ञ भन्नाले नित्य स्नान, जप, पाठपूजा, तर्पण, बलिवैश्वदेव गर्नुहुन्थ्यो । त्यसपछि सोधपुछ गर्नआउने जिज्ञासुहरूको प्रश्नको समाधान र निर्णय गरिदिनुहुन्थ्यो । हामीहरूले गौमहिषादि सेवापछि पाठ्यपुस्तकको अध्ययन अभ्यास गर्दथ्यौँ । यदा कदा गाउँका सबैजना भाइबहिनीहरू एकै ठाउँ जम्मा भई आफ्नो पाठ पढ्ने पढाउने पनि गर्दथ्यौँ । माताजीहरूले भान्सा तयार गर्नुहुन्थ्यो । भोजन पश्चात् पिताजीले प्रायः कुनै न कुनै ग्रन्थ लिएर अध्ययन, खोज गर्नुहुन्थ्यो, सोधखोज गर्न आउने मानिसहरूको शंका निवारण गरिदिनुहुन्थ्यो, यदाकदा खेतबारीमा गई रेखदेख निरीक्षण गर्नुहुन्थ्यो । गाउँघरमा पिताजीलाई सबैले 'माहिला पण्डित' भनेर चिन्थे ।

साँझ पनि पिताजी सन्ध्या पूजा धूपवत्ती गर्न, पूजाचौकीमा बस्नुहुन्थ्यो । माताजीहरू भान्सा तयार गर्नुहुन्थ्यो । चौकाहरूको बीचमा अगेनोमा आगो बाल्दथ्यौँ । हामी भाइबहिनीहरू वल्लो पल्लो चौकामा बस्दथ्यौँ । दिनभर सबै आ-आफ्नो कार्य गर्दथ्यौँ र दिन भरका देखे, भेटे र गरेका सबै कुराहरू साँझ आदान प्रदान गर्ने, जानकारी दिने गर्दथ्यौँ । सबै कुरा खुला प्रजातान्त्रिक रूपले हुन्थे ।

त्यहीँ कालिदास, श्रीहर्ष, भारवि, लगायत विभिन्न संस्कृत कविहरूका सम्बन्धमा पिताजीबाट जानकारी पाउँथ्यौँ । त्यस्तै भानुभक्त, लेखनाथ, लक्ष्मीप्रसाद, सोमनाथ, कुलचन्द्र, दधिराम धेरैका सम्बन्धमा पिताजी चर्चा गर्नुहुन्थ्यो । संस्कृत एवं नेपाली भाषाका धेरै श्लोक, कविताहरू सुनाउनुहुन्थ्यो ।

कहिलेकाहीँ हामी भाइबहिनीहरू आपसमा समूह खडागरी अन्ताक्षरी खेल्दथ्यौँ । रामायण, तरुणतपसी, शाकुन्तल, गौरी, मानव, मुनामदन, प्राकृतपोखरा छोरीलाई अर्ति, बुद्धिविनोद प्रश्नोत्तरका धेरै श्लोकहरू र कतिपय पिताजीले लेखेका कविताहरू हामीहरूलाई कण्ठ थिए । हामीहरू रोकिए पिताजीले श्लोक भनी अगाडि बढाउनुहुन्थ्यो । यदा कदा माताजीहरूले पनि थप थाप गर्नुहुन्थ्यो । हाम्रो पारिवारिक वातावरण देखेर घरमा आउने अतिथि, नाता, कुटुम्ब पनि अचम्म पर्नुहुन्थ्यो ।

दुई बुबाहरू डोरनाथ र देवकीनन्दन २०१४ साल र २०२४ देखि क्रमशः कपिलवस्तुमा बसाइ सर्नुभयो, बडाचौरमा पाँच भाइ हुनुहुन्थ्यो । २०२४ सालपछि नीलाम्बर काका र २०३८ सालमा शेखरनाथ काका पनि रूपन्देही र कपिलवस्तुमा क्रमशः वसाइ सर्नुभयो । २०२३ सालदेखि जेठी गेहलक्ष्मी दिदी घरमा जानुभयो । २०२१ सालदेखि नै जेठो दाजु लक्ष्मीकान्त र २७-२८ सालदेखि क्रमशः हामीहरू पनि अध्ययनको लागि दाङ, काठमाडौँतर्फ लाग्यौँ । पिताजी पनि २०४० सालदेखि प्रायः काठमाडौँमा नै बस्न थाल्नुभयो । हाम्रो गाउँ बडाचौरका सम्बन्धमा शास्त्रीय बुबाहरूले लेखेका कविताहरूबाट १/१ श्लोक यहाँ प्रस्तुत गर्दछु –

प्राचीदक्षिणवाहिनी कुटिलगा ब्रुवा सरित्पन्नगा

तस्याः प्राक्तटवर्ति चत्वरमहो ! रम्यं महापिप्पलम् ।

क्षेत्रं यत्परितः सधान्यमभितो वाटी ससस्या समा

ग्रामस्तन्निकटोर्ध्वमूर्जति बडाचौराभिधः खर्वटः ॥ - भीमकान्त

कति मनोहर गाउँ रहेछ नि ! घर सफा र दूला भरिला पनि ।

त्यसमुनी हरिलो भरिलो ठुलो चउर टम्म परेर फराकिलो ॥ - नीलाम्बर

अनेकवृक्षावलिमञ्जुशोभया विशालया पर्वतमालयाऽऽवृतः ।

ग्रामोऽस्ति स्वर्गीयसुखेन संयुतो नाम्ना बडाचौर इति प्रचारितः ॥ -शेखरनाथ

हामीहरूको कार्यक्षेत्र अन्यत्रै भएकोले अहिले खेतबारी भएपनि बडाचौरमा बसाइ छैन, तर सुन्दर रमणीय जन्मस्थान बडाचौरसँगको सम्बन्ध रहिरह्यो रहेकै छ, साहिँलो बुबाका छोराहरू दाइ, भाइ बडाचौरमा बस्दै हुनुहुन्छ तापनि बडाचौरको स्वरूप भने बदलिएको छ ।

५. व्यक्तित्व र विद्वत्ता

(क) व्यक्तित्व

पिताजीको शरीर सामान्य मानिसको भन्दा भिन्न थियो । सानै छँदा पनि हजुरआमाले यसलाई त मैले काखमा लिन पनि गाह्रो हुन्छ भन्नुहुन्थ्यो अरे । युवा अवस्थादेखि नै हृष्टपुष्टताका साथ मोटाउँदै जानुभयो । २०१७ सालसम्म त राम्रो गाथ लागेको थियो, १७ साल पौष १ मा राजा महेन्द्रले संसदीय व्यवस्था अन्त्य गरेपछि नेपाली काँग्रेसका धेरै नेताहरूलाई गिरफ्तार गरियो, राहिँलो बुबा नीलाम्बर पन्थीलाई काठमाडौँमा जेलमा राखियो । २०१८ मा कान्छो बुबालाई पाल्पा जेलमा थुनियो, साहिँला बुबा आसामतर्फ जानुभयो, पिताजीलाई तम्घासमा २४ दिनसम्म दैनिक अड्डामा हाजिर गराइयो । त्यसै समयदेखि अलिकति दुब्लाएको हुँ भन्नुहुन्थ्यो ।

मैले पिताजीलाई २०२१-२२ देखि सम्भन्छु । जिउडाल अग्लो मिलेको थियो, शरीर स्वस्थ र मोटो थियो । २०३२ सालसम्म त पिताजीले मयलपोश शुरुवाल, कोट, छालाका जुता, लगाउनुहुन्थ्यो । मिलेका दाँत, लामा जुँगा देख्दा आकर्षक व्यक्तित्व थियो । ३२ सालमा हजुरआमा स्वर्गे भएपछि २०३३ साल पौषपछि त मयलपोश, धोती, शिरमा टोपी र कपडाका जुतामात्र लगाउनुभयो । यो धवल पहिरनले पिताजी सामान्य मानिसभन्दा भिन्न देखिनुहुन्थ्यो । हामीहरूले २ किलोमीटर टाढा वल्लो पल्लो डाँडामा पनि उहाँलाई ठम्याउँथ्यौँ । धुरकोट पण्डितटोला हेमराजजीले मैले यहीँबाट राइदलको चौरमा माहिँलो बुबालाई ठम्याउँछु भन्नुहुन्थ्यो ।

काठमाडौँमा पनि यदा कदा शहरमा हिँड्दा धेरै नचिनेका मानिसहरूले पनि नमस्ते गर्छन् । कतिपय भण्डावाला गाडी भित्रबाट पनि मन्त्रीजीले नमस्ते गर्छन्, चिनेर वा त्यसै

हो, भन्नुहुन्थ्यो । वि.सं. २०७० सालमा एकजना वाहालवाला मन्त्रीजीले हजुरको बुबा नैष्ठिक विद्वान् हुनुहुन्थ्यो । उहाँलाई मैले खुट्टामा नै सष्टाङ्गदण्डवत् गर्थेँ भन्नुहुन्थ्यो । २०४१ सालपछि त कतिपय टाढा टाढाका व्यक्तिहरूले पनि उहाँ काठमाडौँ गएर हाम्रो गाउँ नै, शून्य भयो अब हामी सोध खोज गर्न कहाँ जाने ? भन्नुहुन्थ्यो ।

(ख) विद्वत्ता

पिताजीले औपचारिक विश्वविद्यालयीय शिक्षा शास्त्रीमात्र गर्नुभए तापनि निरन्तर स्वाध्ययन र अभ्यासको कारण उहाँलाई धेरै विषयको ज्ञान थियो । विद्वत्ता भन्ने कुरा सापेक्षताको आधारमा थाहा हुने विषय पनि हो । यस्तो विषयमा पुत्रले वयान गर्ने पनि होइन तैपनि मैले देखे बुझेका र संभ्रनामा रहेका केही कुरा उल्लेख गर्न चाहन्छु –

शाब्द-व्याकरणं मया न रटितं दृष्टं न च ज्योतिषं

मीमांसा-श्रुति-साङ्ख्य-तर्क-कणभुग्वाचां न नाम श्रुतम् ।

धर्मार्थीशनसादितन्त्रमपि नाधीतं न काव्यं स्मृतं

सन्देहे मयि विश्वसन्ति कतिचिन्मन्ये विचित्रं जगत् ॥ (विविधपद्यावलि)

- ❖ यो कविताले पनि उहाँको विद्वत्ता कति रहेछ भन्ने कुराको फलक दिन्छ ।
- ❖ कतिपय निकै विद्वान् र पण्डित हुँ भन्नेहरू पनि पिताजीको सामु हिचकिचाउने र डराउने गरेको देखिन्थ्यो ।
- ❖ कुनै व्याकरणाचार्य प्रथमश्रेणी व्यक्तिले लेखेको १ चिठीमा ९ ठाउँमा गल्ती रहेछ भन्नुहुन्थ्यो ।
- ❖ कतिपय वेदान्ताचार्यसँग कुराकानीपछि 'प्रारम्भिक ज्ञान भएजस्तो पनि देखिन्छ' कसरी उत्तीर्ण गरे होलान् भन्नुहुन्थ्यो ।
- ❖ धर्मशास्त्र सम्बन्धी विषयमा गुल्मी अर्घाखाँची, प्युठान, दाङ, बागलुङसम्मका मानिसहरू सोध्न र निर्णय लिन आउँथे । पिताजीलाई धर्मसिन्धु, निर्णयसिन्धु, विभिन्न स्मृतिहरूमा कहाँ के कुरा र के मत छ, के गर्नुपर्छ कण्ठ जस्तै थियो ।
- ❖ ज्योतिष मैले धेरै पढेको छैन भन्नुहुन्थ्यो तर पनि पिताजीलाई धेरै मानिसहरू दिन, ग्रहदशा, कुण्डली हेराउन आउँथे, मैले फलादेश गर्न जानेको छैन भन्नुहुन्थ्यो, मानिसहरूले हजुरले भनेको कुरा सबै मिल्यो राम्रो भयो भन्दथे ।
- ❖ पुरकोट मलागिरि निवासी ज्योतिषी ओली थरका बुढामान्छे शायद् उहाँको नाम बहादुरसिंह सेन ओली हो । वर्षको एकपटक हिउँदका दिनमा हाम्रोघरमा आएर १/२ दिन वस्ने र ज्योतिषसम्बन्धी आफूले नबुझेका कुरा सोध्ने र अर्थ बुझेर जाने गर्नुहुन्थ्यो ।
- ❖ २०४१ सालदेखि पिताजीले गौरीघाट स्थित सोमसरला वेदविद्याश्रममा अध्यापन गर्दा पनि कतिपय मानिसहरू पिताजीलाई धर्मशास्त्र सम्बन्धी विषयमा सोध्न जाने

गर्दथे र कतिपयले त वाल्मीकि विद्यापीठमा सोध्न गएँ खै यो त केही भन्न सकिन्न, बडागुरुसँग जाऊ भन्नुभयो, बडा गुरुसँग गएँ त्यहाँ पनि उत्तर मिलेन, कसैले उहाँ गयो भने निर्णय पाउँछौ भनेकोले हजुरसँग आए भन्दथे, चित्त बुझाएर जान्थे ।

- ❖ २०४६ सालमा एक पटक म पिताजीसँगै थिएँ । पिताजीले आज यहाँ विदा छ, वाल्मीकि क्याम्पसतिर जाऊँ भेटघाट पनि हुन्छ भन्नुभयो हामी सँगै वाल्मीकि विद्यापीठमा गयौँ । क्याम्पस र पुस्तकालयको बिचको चौरमा केही गुरुहरू घाम तापेर बस्नुभएको थियो ।

कुराकानी गर्दै हुनुहुन्थ्यो अभिवादन शिष्टाचारपछि हामीहरू पनि बस्यौँ । त्यो समूहमा १ जना व्याकरणाचार्य, २ जना पुराणइतिहासआचार्य, १ जना मीमांसाआचार्य र एकजना साहित्याचार्य हुनुहुन्थ्यो । केही समयपछि एकजना सरल सज्जन सामान्य पाको व्यक्ति त्यहाँ आउनुभयो र नमस्कार गुरुहरू भन्दै बस्नुभयो । केही समय कुरा कानी सुनेपछि गुरुहरूलाई एउटा प्रश्न सोधौँ कि भनेर आएको भन्नुभयो । के प्रश्नहोला सोध्नु ? भनेपछि **‘असतो मा सद् गमय, तमसो मा ज्योतिर्गमय, मृत्योर्मा मृतं गमय’** यो धेरै ठाउँ लेखिएको पाइन्छ, भन्ने गरेको पनि सुनिन्छ । यसको खास अर्थ मलाई थाहा भएन । कतै पुस्तकमा पनि भेटाइँन, गुरुहरूसँग गएँ भने थाहा होला भनेर आएको छु भन्नुभयो । यसपछि केही वेर त्यसतर्फ कसैले ध्यान दिनु भएन, मुखामुख जस्तो गर्नुभयो, कोही बोल्नु भएन, अनि पिताजीले “गुरुहरू उहाँले सोध्नु भएको प्रश्नको उत्तर गरिदिनुहोस्, चित्त बुझाइदिनुहोस्” भन्नुभयो । त्यसपछि पनि कोही बोल्न तत्पर हुनुभएन, विस्तारै व्याकरणाचार्यले “हजुरको अगाडि हामीले के अर्थ गर्ने ? हजुरले गरिदिनुहोस् भनी पिताज्यूलाई भन्नुभयो । पिताजीले ती तीनवटा प्रश्नको अन्वयसहित अर्थ बताई यसको सामान्य अर्थ यही हो, अरू केही भए गुरुहरूले बताउनु हुनेछ” भन्नुभयो । सबैले, हामीले जानेको पनि त्यही नै हो” भन्नुभयो ।

- ❖ अर्को एक प्रसङ्ग पण्डितराज सोमनाथ सिग्देलको शतवार्षिकीको एक कार्यक्रम वाल्मीकि विद्यापीठको सभाकक्षमा भएको थियो । त्यो समारोहमा केही मन्त्रीहरू, माननीयहरू, संस्कृत विश्वविद्यालयका उपकुलपतिको साथै चूडानाथ भट्टराई, माधवप्रसाद घिमिरे, कृष्णप्रसाद घिमिरे लगायत विभिन्न साहित्यकार प्राध्यापक, प्रशासनिक व्यक्तित्वहरू, विद्यार्थी धेरैको उपस्थिति थियो । पण्डितराजको सम्भनामा विभिन्न संस्कृत कविहरूका कविताहरू वाचन गरिए, केही मन्तव्य राखिए । पिताजीले पनि “सोमभक्तिकुसमाञ्जलि” शीर्षकमा ८ श्लोक सुनाउनुभयो । सबै कविता वाचन गरिएपछि सञ्चालकद्वारा वाचन गरिएका कविताहरूको समीक्षासहित धन्यवाद ज्ञापन गर्न संस्कृतका विद्वान् पूर्व प्रमुख

निर्वाचन आयुक्त पूर्णप्रसाद ब्राह्मणलाई अनुरोध गरियो । उहाँले सम्बोधनपछि भन्नुभयो “गुरुको सम्बन्धमा मीठा मन्तव्य पनि आए, धेरैजनाले कविताहरू पनि सुनाउनुभयो । विद्वान् कवि भीमकान्त पन्थीजीले त गुरुको सम्भनामा यति सुन्दर कविताद्वारा सबैलाई मन्त्रमुग्ध गरिदिनुभयो, उहाँको कविताको समीक्षा गर्ने म सँग त शब्द छैन” भन्नुभयो । यी त मैले देखे जानेका थोरै उदाहरण हुन् । उहाँको विद्वत्ताको प्रमाण त काव्यहरू नै छन् ।

६. महाकाव्य लेखन

पिताजीले विद्यार्थीकालदेखि नै विविधविषयमा कविता, श्लोकहरू लेख्थे भनी हामीहरूलाई बाल्यकालदेखि नै भन्नुहुन्थ्यो सुनाउनुहुन्थ्यो ।

तरकारी र कारिकावली गुठीको भात सँगै दुवै मिली ।

पचिगो त्यसलाई पाउन भई मुस्किल न पढौँ कि दर्शन ॥

पिताजीले भनेको सुनेर यो श्लोक सानै उमेरमा हामीहरूलाई कण्ठ थियो त्यस्तै नेपाली भाषामा लेखेको ‘समागम’ कविता पनि २०२९-३० सालतिर धेरै छोराछोरीहरूले कण्ठ गरेका थियौँ ।

पछि पछि पनि कविता, फुटकर श्लोक लेख्नुभयो भने सुनाउनुहुन्थ्यो, पढ्न लगाउनुहुन्थ्यो र कस्तो लाग्यो पनि भन्नुहुन्थ्यो । संस्कृतका कविताहरू भने प्रायः बुझ्ने क्षमता हुन्थ्यो । २०४२-४३ सालतिर नै पिताजीले संस्कृत एवं नेपाली भाषामा लेखेका विभिन्न कविताहरूको एउटा पद्यसङ्ग्रह तयार भइसकेको थियो ।

२०४४ सालमा पिताजी गौरीघाट स्थित सोमसरला वेदविद्याश्रममा प्राचार्य हुनुहुन्थ्यो । कुनै सन्दर्भवश मैले बुबाले कुनै विषयमा काव्य लेख्न सक्नुहुन्छ भनेको थिएँ, यो कुरा दाजुहरूले पनि भन्नुहुँदोरहेछ । कान्छो काकाले पनि भन्नुभएको र प्रेरणा गर्नुभएको रहेछ । २०४७ सालमा कुन महिना मलाई याद छैन, एक दिन पिताजीलाई भेट्न गौरीघाट गएको थिएँ । पिताजीले “जगदम्बिकावैभवम्” काव्यको प्रथम सर्गका प्रारम्भका ३२ श्लोक पढ्न दिनुभयो । पढेपछि ज्यादै खुशीसाथ मैले बुबा यो त काव्य नै बन्न सक्छ भनें “एउटा कल्पना गरेको छु, तिमीहरूले पनि लेख्नुहोस् भन्थ्यौँ, लेख्न त त्यति सजिलो छैन, भगवान्को इच्छा रहेछ भने र लेख्न सकियो भने होइजान्छ कि” भन्नुभयो । यो कुरा मैले घरमा आएर दाजुहरूसँग भनें सबै खुशी हुनुभयो । अर्को पटक भेट हुँदा त धेरै लेखिसक्नु भएको रहेछ ।

यसरी २०४७ सालमा “जगदम्बिकावैभवम्” र २०४८ सालमा “जगदीश्वरवैभवम्” नामक दुई महाकाव्य लेखी पूरा गर्नुभयो । श्रीमद्देवीभागवत महापुराणको महत्वपूर्ण कथावस्तु सुदर्शनोपाख्यानमा आधारित “जगदम्बिकावैभवम्” र श्रीमद्भागवतको चर्तुथस्कन्धको ध्रुवोपाख्यान कथावस्तुमा आधारित जगदीश्वरवैभवम् दुवै महाकाव्य

सुन्दर, सरस, सुमधुर छन्, जसले सत्य, सदाचार सन्मार्ग र भगवद्भक्तिको शिक्षा दिएका छन् । यी दुवै महाकाव्यका सम्बन्धमा विभिन्न विद्वान् समीक्षकहरूले विवेचना गर्नुभएको छ । त्यस्तै पिताजीद्वारासंस्कृत र नेपाली भाषामा लेखिएका विभिन्न कविताहरूको सङ्ग्रह “विविधपद्यावलिः” हो । यसमा पिताजीले १९९६ सालदेखि २०५६ सालसम्म लेखेका विभिन्न शीर्षकका ८७ वटा कविताहरू छन् । यो पद्यावलिलाई विद्वान् प्राध्यापक वेणीमाधव ढकालले विविधपद्यावलि नभई विविधपद्यरत्नावलि हो भन्नु भएको छ ।

यद्यपि पिताले लेखेको काव्यहरूको सम्बन्धमा पुत्रले प्रशंसा गर्नु र समीक्षा गर्नु त्यति उचित होइन र त्यो क्षमता म सँग छ जस्तो लाग्दैन । मैले संस्कृत साहित्य धेरै पढेको छैन, खोज अनुसन्धान गरेको पनि छैन ।

“उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम् ।

दण्डिनः पदलालित्यं माघे सन्ति त्रयोगुणाः ॥

भनिएको छ । मैले कालिदास, भारवि, दण्डी, माघ जेजति थोरै पढेँ । उहाँहरू सबैका कृतिहरूमा पाइने गुणहरू पिताजीका काव्य र कविताहरूमा पनि यत्र तत्र पाइन्छन् जस्तो लाग्छ ।

७. पुराणवाचन

पिताज्यूको जीवनको सबैभन्दा बढी र महत्वपूर्ण समय विभिन्न पूजा, पाठ र यज्ञ सम्पन्न गराउने र पुराण भन्ने कार्यमा व्यतीत भयो । पिताजी हाम्रो क्षेत्रको नै प्रतिष्ठित पण्डित भएको हुँदा विशेष गरी श्रीमद्भागवत, श्रीमद्देवीभागवत, हरिवंशपुराण वाचन गर्नुहुन्थ्यो । साथै धान्याचल, लक्ष्म्यहोम जस्ता कार्यमा जानुपर्दथ्यो । आफ्नो मावली ससुरालीमा लक्ष्म्यवती, रुद्री, विवाह व्रतबन्ध पनि गराउनुहुन्थ्यो ।

पिताजीले पुराणहरू वाचनगर्दा कथा श्रवणगर्न धेरै भक्त श्रोताहरू उपस्थित भएको देखिन्थ्यो । कथा भन्ने शैली पनि सुमधुर, सरल आकर्षक थियो । पुराणमा भएको मुख्य कुरा छुटाउनु हुन्थ्यो र पुराणभन्दा बाहिरका फुँदाहरू पनि गाँस्नुहुन्थ्यो । जे छ सत्य तथ्य प्रस्तुत गर्नुहुन्थ्यो ।

श्रीमद्भागवत कथा भन्ने क्रममा विविध प्रसङ्गमा भावविह्वल हुनुहुन्थ्यो । विशेष गरी ध्रुवोपाख्यान, कृष्णजन्म प्रसङ्गमा गला अवरुद्ध हुन्थ्यो र दायाँ आँखाबाट अश्रुधारा समेत खसेको देखिन्थ्यो, त्यस्तै सत्य हरिश्चन्द्रको कथा श्रीमद्देवीभागवतको जगदम्बिका भगवतीको महिमा र स्वरूप वर्णन गर्दा पनि यसै गरी भावुक हुनुहुन्थ्यो । यो कुरा धेरै ठाउँमा मैले प्रत्यक्ष देखेको छु र धेरै भक्त श्रोताहरूले भनेको सुनेकोछु ।

८. राजनीतिक चेतना र पारिवारिक प्रभाव

हाम्रो परिवार राजनीतिक चेतना भएको परिवार थियो र प्रजातान्त्रिक संस्कारले युक्त थियो । पिताजीले भन्नुहुन्थ्यो २०१४ सालमा नीलाम्बर भाइले बोलाएर काठमाडौँ

गएँ । विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालासँग भेटघाट र कुराकानी भयो । भाइलाई राजनीतिमा पठाउनु पथ्यो र सबैले सहयोग गरी जिताउनु पथ्यो, समेत भनेका हुन् मैले भरसक सरकारी जागीर छोडेर नलागू, दुःख हुन्छ, आफैं विचार गर भनेको हुँ । नीलाम्बरले राजनीतिमा जाने निर्णय गरे, सरकारी अधिकृत जागिर छाडे । श्री भद्र शर्मा, नीलाम्बर र म सँगै हवाईजहाजबाट पोखरा आयौँ । पोखराबाट दुइभाइ बाग्लुङ्गको बाटो घर आएका हौँ भन्नुहुन्थ्यो ।

हामीहरू सानो छँदा घरमा साँझ पिताज्यूले रामायण, महाभारत, भुरेटाकुरे राजा, नेपालको एकीकरण, शाहवंशीय शासन राणाशासनका कुराहरू, र २०१५ सालको आम निर्वाचनका कुराहरू समेत सुनाउनुहुन्थ्यो । साथै पञ्चायती शासन निरङ्कुश भएको र हाम्रो घरपरिवारलाई २०१७-१८ सालमा दुःखदिएको हुँदा कहिले कहीं बाहिर हेर भित्ताका पनि कान हुन्छन् भन्नुहुन्थ्यो ।

मैले राजनीतिशास्त्र लिएर वि.ए. पढ्दै गर्दा प्रसङ्गवश विभिन्न देशको तुलनात्मक सरकार पढ्नुपर्छ भन्दा “वेलायतको संसदले महिलालाई पुरुष र पुरुषलाई महिला बनाउने बाहेक अरू सबै गर्न सक्छ भन्ने कतै पढेको थिएँ भन्नुहुन्थ्यो, त्यस्तै वेलायतको जस्तो राजतन्त्र हुनुपर्छ, हाम्रो राजाले २०१७ सालमा प्रजातन्त्र मासे । नेताहरूलाई जेलमा राखेर दुःख दिए भन्नुहुन्थ्यो । यदा कदा विस्टन चर्चिल, अब्राहमलिङ्गन, केनेडी, हिटलरको पनि नाम लिनुहुन्थ्यो, भारतीय राजनीतिक नेताहरू गान्धी, नेहरू, पटेल, राजेन्द्रप्रसाद, राधाकृष्णन्, मदनमोहन मालवीयहरूका कुरा पनि गर्नुहुन्थ्यो ।

२०५५ साल जेठ महिनाको गर्मी विदामा म घर गएको थिएँ । जेठ २५ गते पिताजीलाई एउटा कापी “हातमा दिई बुबा हजुरले जति सम्झनुहुन्छ जीवनी जस्तै यसमा लेख्नुस् भनें ।” बुबाले त्यसको भोलिपल्ट डेढ पेज जति लेख्नु भएछ र मलाई देखाउँदै बुढो भएपछि आँखा पनि कमजोर हुने, हात पनि काँप्ने” भन्नुभयो, मैले हजुरले भन्दै जानुस् मैले कापीमा टिप्पु भनी केही दिन लगाएर केही पानाहरू लेखें, त्यसो गर्दा पनि क्रम भङ्ग जस्तै भयो । छोरा कहिले कताको कुरा कहिले कताको सम्झना हुने कहिले दोहरिने भन्नुहुन्थ्यो । मैले विविध प्रसङ्ग कोट्याउँदै जान्थे । वनारसको बसाइको प्रसङ्ग टिप्पा करपात्री महाराज गोपीनाथ, मुकुन्द खिस्ते, नारायण शास्त्री खिस्ते, राजेश्वर शास्त्री द्रविडसँग भेट भएको र नारायण शास्त्रीले “नैषध”, काव्य पढाएको कुरा गर्नुहुन्थ्यो ।

त्यस्तै २००१ सालमा पण्डित जवहरलाल नेहरूलाई ४ पटक देखेको, गोविन्दवल्लभ पन्तका दम्पतीले नै गरेको भाषण सुनेको थिएँ, विजयालक्ष्मी पण्डितले राम्रो भाषण गर्दथिन् भन्नुहुन्थ्यो । यी कतिपय कुराहरू सूर्य दाजुले पण्डित भीमकान्त पन्थीका गद्य रचनाहरू भन्ने पुस्तिकामा सङ्कलित गर्नुभएको छ ।

त्यस्तै एउटा अर्को प्रसङ्ग छ २०४०-४१ सालतिर मर्भुङ्ग नयाँघरे हरिप्रसाद मामा विद्यालयको काम विशेषले काठमाडौँ जानुभएको थियो । हामीहरूलाई भेट्न खोज्नु भएकोले उहाँ बसेको स्थानमा साँभ गयौँ । विविध विषयमा कुराकानी भए । राजनीति सम्बन्धी प्रसङ्ग, राष्ट्रिय पञ्चायतको निर्वाचन आदि विषयमा चर्चा भए । त्यसबेला राष्ट्रिय पञ्चायतको निर्वाचन दलीय आधारमा नभएर व्यक्तिगत प्रभावको आधारमा हुन्थ्यो । उहाँले पिताजीलाई उद्देश्य गरी “यदि भीमकान्त भिनाज्यू राष्ट्रिय पञ्चायतको सदस्यमा उम्मेदवार हुने र २०१५ साल जस्तै गुल्मी जिल्लाको क्षेत्र विभाजन हुने हो भने एक पटक उहाँले अत्यधिक मत ल्याएर जित्नुहुन्छ । विजयी मात्र त अहिलेकै स्थितिमा पनि हुनुहुन्छ । उहाँले उम्मेदवारी दिने वित्तिकै उहाँको विरुद्धमा कोही पनि उम्मेदवार हुँदैनन् । लौ हेर्नुस् जहाँ तहीं उहाँका चेला, उहाँलाई ल्याएर पूजा गराएका मानिस र उहाँलाई मान्ने मानिसहरू मात्र छन् । यदि कसैले उम्मेदवारी दिए भने जमानत नै जफत हुन्छ, तर उहाँले समय दिन पाउनुहुन्न, अर्को पटक भने जित्न गाह्रो हुन्छ” । पिताजीसँगको भेटमा मैले यो कुरा भन्दा “यस्तो कुरा त छोरा २०१५ सालको निर्वाचनमा पनि बल्कोट ठूलाखर्क दिव्यदेव ज्ञवाली भाज्जाले भीमकान्त मामा र नीलाम्बर मामा दुई निर्वाचन क्षेत्रबाट १ भाइ नेपाली काँग्रेस १ भाइ गोर्खा परिषद्बाट उठेका भए पनि दुवै भाइले जित्नुहुन्थ्यो भनेका हुन् । अहिले चुनावमा उठेर संसदमा जाने कि ? मेरो ‘ पाठ पूजा गर्ने ? भन्नुहुन्थ्यो ।

९. मेरो पिता मेरो गुरु

पिताजीले शायीँ मानिसहरूलाई मन्त्र सुनाउनुभयो, धेरैलाई शिक्षा दीक्षा दिएर शिक्षित दीक्षित बनाउनु भयो । उहाँको पुत्र हुनुको साथै व्रतबन्धमा मन्त्र दिने पिताजी मेरो गुरु पनि हुनुहुन्छ र म शिष्य पनि हुँ । यद्यपि उहाँले हामी पाँचै भाइ छोराहरूलाई मन्त्र सुनाउनु भएको छ । अक्षरारम्भदेखि शिक्षा दीक्षा दिई सबैलाई स्नातकोत्तर गराउनु भएको छ । सन्मार्गमा हिँड्न सिकाउनु भएको छ । आफ्नो हातले सबै छोरा छोरीको विहे गरिदिनुभयो । हामीहरू ५ भाइ छोरा र कान्छी बहिनीले स्नातक पूरा गरेपछि एक दिन मैले पिताजीलाई हजुरहरू तीन भाइले शास्त्री गरेपछि हजुरले

नेपालः प्रथते जनैर्जनपदो विप्रैः स्वतन्त्रीकृतो

यस्मिँश्चाम्बिकया समं पशुपतिर्भक्तार्थितो विद्यते ।

तस्यान्तर्धुरकोटमण्डलबडाचौराभिधे खर्वटे-

ऽप्येकस्मिन् भवनेऽपि सोदरमिदं शास्त्रत्रयं राजते ॥

लेख्नुभएको थियो । अहिले हजुरका ५ भाइ छोरा र छोरी स्नातक भयौँ । एउटा श्लोक लेख्नुहोस् भन्दा तिमीहरू पढ्दै जाऊ लेखौँला भाइबहिनीले अभै पढ्दैछन् भन्नु भयो । पछि ‘सन्तुष्टिः’ शीर्षक कवितामा –

विप्रस्याऽप्यचलान्तिके निवसतः प्रोद्यन्ति पञ्चात्मजा

आचार्यम्बुधिपारगाः कतिपयेऽप्येमे पदोपाधयः ।

यान् दृष्ट्वैव परस्परप्रियतमान् स्निग्धान् स्वपादोत्थितान्

पृक्तेऽरिः स्वजनोऽतिहृष्यति ममाऽप्यानन्दलीनं मनः ॥

लेख्नुभएको छ । मैले यस्तो लेखें नि पनि भन्नुभएको थियो । पिताजीले जहिले पनि धन सम्पत्ति आर्जन गर्नेभन्दा शिक्षा, दीक्षा, सदाचारतर्फ जोड दिनुभयो, सबै छोराछोरीहरूले पढ्नु भने उद्देश्य राख्नुभयो, सायद् हामीहरूले पनि उद्देश्य पूरा गरेकोले होला 'सन्तुष्टिः' जस्तो कविता लेखी यस्तो श्लोक लेख्नुभएको ।

अहिले पिताजीको सम्झना लेख्दैजाँदा धेरै कुराहरू तँ छाड् मछाड् गरी मानसपटलमा आइरहेका छन्, सबै लेखेर पनि सम्भव नहुने ।

कतिपय क्षणमा पिताजी प्रसन्न भएको, १२ वर्षको उमेरमा पिताजीसँग प्युठान, दाङ गएको पिताजीले 'कुनै सभामा तिम्रो राजनीतिक प्रवचन सुन्ने मन छ' भन्नुभएको, राजनीतिमा लागि संसदमा जान ठिक हुन्छ कि ? क्याम्पसमा प्राध्यापन गर्न भनी राय माग्दा, 'संसदमा जाने मन्त्री हुने पनि राम्रो हो, तर राजनीतिक इज्जत क्षणिक हुन्छ, नाम पनि छिटो हुन्छ, वदनाम पनि छिटो हुन्छ, मैले त संसद सदस्यभन्दा प्राध्यापक हुनु ठिक ठान्छु' भन्नुभएको थियो । त्यस्तै 'देरामा बस्न सबैलाई कठिन हुन्छ, तम्घासमा घर बनायौ भने सँगै बसौला' भन्नुभएको थियो । यी सबै कुराहरू सम्झना भइरहेछ । त्यो समयमा मैले घर बनाउन सम्भव भएन, अहिले माताजीको सेवा गर्ने सौभाग्य पाएको छु ।

मेरो सम्झनामा कहिले पनि हजुरसँग कडा बोलेको, हजुरले दिएको आदेश र निर्देशन उल्लङ्घन गरेको, मेरो कारणले रुवाएकोहुँ जस्तो लाग्दैन, अज्जानवश गरेको भए क्षमा पाउँ । बाल्यकालदेखि हजुरले दिएको शिक्षा र उपदेशले छलकपट गर्न, असत्य बोल्न, प्रवृत्त गराएन, सदाचार र सन्मार्गमा हिँड्न निर्देश गरिरहेको छ । त्यसमा पनि हजुरले रचना गर्नुभएको 'विधिसंक्षेपः', नामक कविताका मन्त्ररूपी १३ श्लोकहरूले विधि, नीति, सदाचार र सन्मार्गमा हिँड्न प्रेरणा गरिरहेछन् गरिरहनेछन् ।

हजुरको पुत्र भई जन्मलिन पाएकोमा गौरव गर्दै, हजुरको आत्माले शान्ति पाओस् भन्दै शतवार्षिकी वर्षमा प्रार्थनासहित श्रद्धाञ्जली अर्पण गर्दछु ।

दिई जन्म र संस्कार, सदाचार सुमार्गमा

जलाई ज्ञानको ज्योति औंसीमा पनि पूर्णिमा ।

पिता स्रष्टा, पिता द्रष्टा, शताब्दी जन्म वर्षमा

म जस्तो छु, पिताकै हुँ, पिताश्रीमा समर्पण ॥

प्रेरणाका स्रोत एवं उदारताका प्रतिमूर्ति हाम्रा पिताजी स्व.पं.भीमकान्त पन्थी

✍ विष्णुकान्त पन्थी
धुर्कोट गा.पा.-७, गुल्मी

हाम्रा पिताजी स्व. पण्डित भीमकान्त पन्थीको जन्म वि.सं.१९७८ साल वैशाख कृष्ण पञ्चमीका दिन गुल्मी, धुर्कोट, वाग्ला, बडाचौरमा पिता देवीप्रसाद पन्थी र माता नन्दकुमारी पन्थीको पुत्ररत्नका रूपमा भएको थियो । पिताजीसँग बस्दा उहाँको दिनचर्या देख्दा उहाँ धर्म, संस्कृति, संस्कार, आचार, शिक्षा, सामाजिक सेवा तथा संस्कृतका प्रकाण्ड विद्वान्, ज्योतिषी एवं धर्मशास्त्र र कर्मकाण्डका ज्ञाता हुनुहुन्थ्यो । धर्मको रक्षा गर्नुपर्छ तब मात्र हाम्रो रक्षा हुन्छ 'धर्मो रक्षति रक्षितः' 'यतो धर्मस्ततो जयः' भन्ने उक्तिलाई अक्षरशः पालना गर्ने स्वभाव पिताजीमा थियो । उहाँले नित्य स्नान, सन्ध्या, जप, पूजा पाठ, पितृतर्पण र बलिवैश्वदेव नगरी जलपान पनि कहिल्यै गर्नुभएन ।

संस्कृतका विद्वान् पिताजीले काठमाडौँ, खिदिम र वनारस गएर संस्कृतको अध्ययन गरी प्रथमा मध्यमा र शास्त्री उत्तीर्ण गर्नुभएको थियो । पितामह देवीप्रसाद पन्थीको इच्छा अनुसार उहाँ आफ्नै पिताजीको सेवा एवं कर्मकाण्डगर्ने, गराउने, पढ्ने, पढाउने, यज्ञगर्ने यज्ञगराउने, दानदिने र दानलिने कामगरी गाउँमा नै बस्नुभयो । जागिर खोज्न बाहिर जानुभएन । धेरै पछिमात्र वि.सं. २०३२ सालमा पिताजी अध्यापन कार्यका लागि वेदविद्याश्रम काठमाडौँमा र सोमसरला संस्कृतविद्यालय गौरीघाट काठमाडौँमा गएर करिब १४ वर्ष अध्यापन कार्यमा संलग्न हुनुभएको थियो । त्यहीँ बस्दाबस्दै उहाँले **जगदीश्वरवैभवम्, जगदीश्वरवैभवम् र विविधपद्यावलिः**, नामक तीनवटा कृतिहरू पनि प्रकाशित गर्नुभयो । उहाँका कृतिको बारेमा विभिन्न विद्वान्हरूले समालोचना गरेका छन् र पछि पनि गर्लान् । मैले आफ्ना पिताजीको कृतिको समालोचना गर्नु राम्रो ठान्दिन । यो अरूले गर्ने कुरा हो मैले गर्ने कुरा होइन ।

समय, परिस्थिति र अवस्थाले पिताजीलाई कहिल्यै दुःख भएन । उहाँ सदा सर्वदा सेतो धोती र दौरा एवम् सेतो स्वीटर तथा सेतो टोपी लगाउनुहुन्थ्यो । **'सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः, सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दुःखभाग् भवेत्'** भन्ने पवित्र विचार उहाँसँग थियो । उहाँले कसैको कुभलो कहिल्यै गर्नुभएन । गाउँघरका मानिसहरू उहाँको पादस्पर्श गर्नपाउनु ठूलो भाग्य नै ठान्दथे । कतै उहाँसँग हिड्नु पर्‍यो भने धेरै पटक उहाँले जुत्ता खोल्नुपर्‍थ्यो । सबैले गुरु, पण्डित, विद्वान्, ज्ञानी, ज्योतिषी, सदाचारी र कर्मकाण्डी मान्दथे । उहाँ अत्यन्त कम र मीठो बोल्नुहुन्थ्यो ।

वाग्ला बडाचौरको घरमा कर्मकाण्ड र ज्योतिष सम्बन्धी विषयमा सोधपुछ गर्न आउने मानिसहरू धेरै हुन्थे । उनीहरू आउँदा पनि र कोही न आउँदा पनि उहाँ पुस्तकहरूसँग नै बसिरहनुहुन्थ्यो । श्रीमद्भागवतको अधिकांश भाग उहाँलाई कण्ठप्राय थियो । विषय, प्रसङ्ग सबै सम्झनुहुन्थ्यो । कतिपय स्थानमा उहाँले सप्ताह यज्ञमा भागवत कथा प्रवचन गर्दा श्रोताहरू पनि रुवाउने र आफू पनि रुने गर्नुहुन्थ्यो । भगवान् श्रीकृष्णका विषयमा कुरा गर्दा उहाँ सधैं भावविह्वल हुनुहुन्थ्यो । कथा वाचन संक्षिप्त, मिठासयुक्त, भावुक र श्रोताको मन जित्ने तरिकाले प्रस्तुत गर्नुहुन्थ्यो । हाम्रा पिताजीलाई चारपटक श्रीमद्भागवतको वाचक बनाएर सप्ताह यज्ञ गरेका, तीनपटक श्रीमद्भागवतको वाचक बनाएर सप्ताह यज्ञ गरेका, दुई पटक श्रीमद्भागवतको वाचक बनाएर सप्ताह यज्ञ गरेका, धेरै व्यक्तिहरूले उहाँको कथावाचन शैलीको वारम्बार संस्मरण गरिरहन्छन् । त्यस्तै किसिमले एक पटक श्रीमद्भागवतको वाचक बनाएर सप्ताह, यज्ञ गरेका व्यक्तिहरू त निकै धेरै छन्, तिनीहरूले धेरै पटक सम्झिरहन्छन् पनि । उहाँले शिक्षा दिएका, दीक्षा दिएका चेलाहरू धेरै छन् । उहाँलाई सम्झने मानिसहरू पनि धेरै छन् ।

समय सधैं एकनास हुँदैन । उहाँलाई सम्झनेहरू धेरै कमी हुँदै जाँदै छन् तर पनि **‘कीर्तिर्यस्य स जीवति’** भन्ने उक्ति अनुसार उहाँको भगवान् विष्णुप्रति असीम श्रद्धाभाव व्यक्त भएको **‘जगदीश्वरवैभवम्’** महाकाव्य र **‘जगदम्बिका भगवतीको चरित्रचित्रण** गरिएको **‘जगदम्बिकावैभवम्’** महाकाव्यहरू छन्, त्यस्तै किसिमले विविध विषयहरूमा विभिन्न किसिमले वास्तविकता चित्रण गरिएको ज्योतिषका विभिन्न प्रसङ्गहरू उल्लेख गरिएको, खेतीपातीहरूका विभिन्न प्रसङ्ग उल्लेख गरिएको, शिक्षादीक्षाका विभिन्न प्रसङ्गहरू उल्लेख गरिएको, विभिन्न विधिविधानका पक्षहरू उल्लेख गरिएको शृङ्गारिकभाव व्यक्त गरिएको, कारुणिकभाव व्यक्त गरिएको, विभिन्न प्रसङ्गहरूलाई समेटिएको, विविधपद्यावलि: नामक कृति पनि प्रकाशित भएको छ । उहाँको नश्वर शरीर अहिले हामी सामु नभएता पनि उपर्युक्त कृतिहरूका माध्यमबाट उहाँ सदा सर्वदा अमर हुनुहुन्छ हुनुहुनेछ, पछिसम्म पनि ।

यसरी सरस्वतीका भक्त पिताजीले आफ्ना सन्तानहरूलाई समय अनुसार राम्रो शिक्षा, दीक्षा, कुलाचार, आचरण नैतिक शिक्षा दिनुभएको थियो । त्यो पनि उहाँको जीवनमा उहाँले गर्न सकेको ठूलो उपलब्धि र तपस्याको फल हो । उहाँ त सरस्वतीका भक्त हुनुहुन्थ्यो । सन्तानलाई पनि सरस्वतीका वरदपुत्र पुत्रीका रूपमा परिणत गरेरमात्र छाड्नु भएको छ । आफ्ना सन्तानहरूलाईमात्र होइन आफ्नै घरमा **‘दलाने पाठशाला’** चलाएर छिमेकका तत्कालीन अवस्थाका धेरै युवाहरूलाई अमरकोष, चण्डी, रूद्री, कौमुदी, नैतिक शिक्षा पञ्चतन्त्र आदि शिक्षा दिएर शिक्षित एवम् दीक्षित बनाउनु भएको कुरा इतिहास साक्षी छ । त्यसरी शिक्षित र दीक्षित भएका कैयौँ व्यक्तिहरूले

गुरुपुत्रका रूपमा हामीहरूलाई अहिले पनि सम्मान गरिरहेका छन् । यसरी शिक्षादीक्षाको माध्यमबाट धेरै चेलाहरू बनाएर तत्कालीन समयमा विना पारिश्रमिक शिक्षाको प्रचार प्रसार गर्नुसक्नु उहाँको ठूलो योगदान हो, भूमिका हो र सरस्वतीको सच्चा सेवा पनि हो । यी सबैको मनमा उहाँ अभैँ जीवित हुनुहुन्छ, सधैँ जीवित हुनुहुनेछ । यसरी उहाँले विद्यार्थी पढाएर वसेका ठाउँमा अहिले माध्यमिक विद्यालय सञ्चालित छन् र सरकारबाट पनि स्वीकृति पाएका छन् ।

जीवनमा पिताजीले शिक्षालाई जहिले पनि जोड दिनुहुन्थ्यो । कोही मानिससँग भेट हुँदा कुराकानी हुँदा छोराछोरीलाई सम्पत्ति कमाइदिनु पर्दैन शिक्षा दिनुपर्छ भन्नुहुन्थ्यो । आफ्ना सन्तानहरूलाई शिक्षा दिने क्रममा उहाँको मूल अभिप्राय के थियो भने आफूहरू आठ भाइमध्ये केवल तीन भाइमात्र शास्त्री भएको त्यस समयमा उहाँले खुशी प्रकट गरी लेखेको एक कविता यस्तो छ –

नेपालः प्रथते जनैर्जनपदो विप्रैः स्वतन्त्रीकृतो

यस्मिँश्चाम्बिकया समं पशुपतिर्भक्तार्थितो विद्यते ।

तस्यान्तर्धुरकोटमण्डलबडाचौराभिधे खर्वटे-

ऽय्येकस्मिन् भवनेऽपि सोदरमिदं शास्त्रत्रयं राजते ॥१॥

भन्ने कविता हामीहरूलाई वारम्बार सुनाइरहनुहुन्थ्यो र भन्नुहुन्थ्यो मेरा सबै सन्तानहरूलाई आचार्य (स्नातकोत्तर) गराउने मन छ । (समय, परिवेश अनुसार उहाँको त्यो इच्छा पूरा भएन किनभने गाउँमा पहिले छोरीहरूलाई विद्यालय नपठाउने तथा छिटै विवाह गरिदिने प्रचलनले गर्दा मेरी आदरणीय दिदी गेहलक्ष्मी घिमिरे र मेरी बहिनी विजया घिमिरेलाई आचार्य गराउन सक्नुभएन ।) अरू पाँच भाइ छोरा र एक छोरी आचार्य (स्नातकोत्तर) भएको उहाँले देख्नुभयो प्रसन्न पनि हुनुभएको थियो । यस किसिमले छोराछोरीलाई र अरू सबैलाई पनि शिक्षादीक्षा दिन सधैँ लागिपर्ने उहाँ सबैका प्रेरणाका स्रोत हुनुहुन्थ्यो । सम्पत्तिको विषयमा उहाँले शिक्षा नै सबै भन्दा ठूलो सम्पत्ति हो भन्नुहुन्थ्यो । हामी सबैलाई पठनपाठनका निमित्त खर्चगर्न, पैसा पठाउन, पैसादिन कहिल्यै पनि कमी गर्नुभएन यो नै उहाँको शिक्षा ग्रहण गर्नका लागि उदार नीति हो ।

मेरो जन्म वि.सं. २०१९ साल कार्तिक १ गते बुधबारका दिन पिताजीको चौथो पुत्रका रूपमा भएको थियो । तत्कालीन अवस्थामा गाउँमा शिक्षाको विकास र विद्यालयको राम्रो व्यवस्था पनि नभएको हुँदा १०/१२ वर्षसम्म म कुनै विद्यालयमा भर्ना भएको थिइन । मैले पनि सुरूमा पिताजीबाट नै पुस्तक (ठूलो वर्णमाला) र लेखनी पूजा गरी अक्षरारम्भ गरेर घरमै रूद्री, चण्डी, पञ्चतन्त्र, हितोपदेश, कौमुदी आदि पढेको थिएँ । पछि २०३१ सालमा दाजी लक्ष्मीकान्तका साथमा चितवन काठमाडौँ आएर मैले स्नातकोत्तरसम्मको अध्ययन पूरा गरेको थिएँ । वि.सं. २०३५ सालमा म १५ वर्ष

पुगेपछि पिताजीलाई मैले घर व्यवहार सम्बन्धी सबै काममा पूर्णरूपमा सहयोग गरेर सुःख दिएको थिएँ । वाग्ला बडाचौरमा बस्दा र काठमाडौँ बस्दा, यात्रामा पिताजीसँगका केही क्षणहरूलाई संस्मरणका आधारमा सकेसम्म जसका तस निम्नानुसार राख्न चाहन्छु :-

१. म १४ वर्षकोमात्र थिएँ । पिताजीलाई हंसपुर अर्घाखाँची प्रेमनारायण अधिकारीकहाँ श्रीमद्भागवत (एकाहा) पारायणको निमन्त्रणा आएको रहेछ । तर कारणवश उहाँ अन्यत्र सप्ताह वाचनमा जानुपर्ने भएछ । दिउँसो १:०० बजेतिर मलाई गाई चराउन गएको समयमा घर बोलाउनु भयो र हंसपुर जान भन्नुभयो । मैले हंसपुर नगएको, नदेखेको, प्रेमनारायणलाई नचिनेको, एकलै जान नसक्ने जस्ता कुरा गरेपछि-उहाँले एउटा कागजको टुक्रामा निम्न श्लोक टिपेर मलाई दिनुभयो:-

अङ्गणवेदी वसुधा, कुल्या जलाधिः स्थली च पातालम् ।

वल्मीकश्च सुमेरुः, कृतप्रतिज्ञस्य वीरस्य ।

- मैले त्यो श्लोक पढेँ र उहाँले अर्थ लाग्यो ? भन्नुभयो मैले लाग्यो भनेँ, अब के गर्छु ? जान्छु कि जाँदैनस् भन्नुभयो, मैले जान्छु भनेँ र गाउँ, एकाहपाठ गर्ने र भोलि घर आएँ, यो प्रसङ्ग किन उल्लेख गरेको भने उहाँ निकै कम बोल्नुहुन्थ्यो र निर्णयगर्न बाध्य बनाउनुहुन्थ्यो ।
२. पिताजीले धेरैपछिसम्म नागरिकताको प्रमाणपत्र बनाउनुभएको थिएन । वि.सं. २०३२/०३३ सालमा उहाँले हजुरआमाको आशौच बार्नुभएको थियो । त्यसै समयमा नागरिकता बनाउनु पर्नेभयो । उहाँले टोपी नलगाएको फोटो खिचाएर नागरिकता लिन जानुभयो । कारिन्दा एवं हाकिमले टोपी लगाएको फोटो चाहिन्छ भन्ने कुरा गरेछन् । उहाँले तिनीहरूसँग टोपी लगाएको फोटो नखिचाउने बरु नागरिकता नलिने दृढता व्यक्त गर्नुभयो । अन्त्यमा हाकिमले नागरिकता दिए ।
 ३. वि.सं. २०३२ सालमा नेपाल वेदविद्याश्रमको सुपरीक्षक पदमा नियुक्तिका लागि गुठी संस्थानमा निवेदन दिनुपर्ने भयो । यस समयमा पनि टोपी लगाएको फोटो चाहिन्छ भन्ने कुरा आयो । पिताजीले तत्कालीन गुठी संस्थानका हाकिमसँग दरखास्त स्वीकृत नगरेमा बरु खुशीहुने, आशौचको समयमा टोपी लगाएको फोटो नखिचाउने आशय प्रकट गरेपछि उहाँको दरखास्त पनि स्वीकृत भयो र सुपरीक्षक पदमा पनि नियुक्ति पाउनुभयो । दुवै स्थानमा हाकिमहरूसँग उहाँ निकै कम बोल्नुभयो । त्यो बोलीले राम्रो काम गयो । त्यसैले उहाँ अत्यन्तै मीठो र कम बोल्नुहुन्थ्यो ।
 ४. वि.सं. २०३३ सालमा बुबा काठमाडौँको वेदविद्याश्रममा सुपरीक्षक हुनुहुन्थ्यो । म र बुबा सँगै बस्थ्यौँ । त्यसै समयमा हजुरआमाको आशौच पनि थियो । पुसको समयमा काठमाडौँबाट घरतर्फ हिँड्यौँ । हजुरआमाको वार्षिकी श्राद्ध पनि गर्नुपर्ने

र विदा पनि बस्नुपर्ने थियो । काठमाडौँबाट हिँडेका हामीहरू बाटोमा शुभ साइट परेनछ, हिउँदे पहिरोको कारणले बीच बाटोमा गाडी रोकियो । सबै यात्रुहरू अलपत्र परियो । बुबाले कहिल्यै कतै केही नखाने, आशौचको समय बीच बाटोमा खाने कुरा केही छैन । म पनि बोल्न नसक्ने भएँ, बुबा पनि बोल्न नसक्ने हुनुभयो । सबै जनताले दुःख पाए । कसैले बिस्कुटसम्म चपाउँथे । त्यस्तैमा बुबाले एउटा कविता लेखेर दिनुभयो । त्यसको एक अंश निम्नअनुसार छ :

धउ भयो उभयोरापि पार यो फलभए लभये विपणौ हि मे ।

नभयता भयताऽपि च मा स्म भूः यदि भये सुलभे नु गवेषय ॥

अनि म त्यो कविता पढेर बुबालाई त्यहीँ छाडी सकी नसकी धेरै माथि केही फल पाउन सकिन्छ कि भनेर खोज्न हिँडेँ र एक दर्जन भन्दा बढी केरा किनेर ल्याएँ । बाबु छोराले केरा मात्र खाएर बस्यौँ । यसबाट उहाँको आशुकावित्वको जानकारी प्रष्ट देखिन्छ । उहाँले तत्कालीन परिस्थितिलाई कवितामा राम्रोसँग उल्लेख गर्नुहुन्थ्यो ।

५. हाम्रो घर आँगनमा गुन्द्रो काम्लो बिछाएको हुन्थ्यो । बुबा त्यहीँ बसेर पुस्तक पढिरहनुहुन्थ्यो । टाढा टाढाबाट विभिन्न मानिसहरू विभिन्न कुराहरू सोध्न शंका निवारण गर्न आउँथे । धेरैवेर बस्थे । तर्क वितर्क हुन्थे र निर्णय लिएर जान्थे । त्यस्तै समयमा बुबाले प्रश्नकर्तासँग तिम्रो विचार के छ ? तिम्रो के भन्छौ ? जस्ता प्रश्नहरू गर्नुहुन्थ्यो र बल्ल निर्णय दिनुहुन्थ्यो । उहाँको भनाइ के थियो भने कुनै पनि प्रश्नको उत्तर भट्ट दिनुहुँदैन, प्रश्नकर्ताको आशयमा नै ७५ प्रतिशत उत्तर लुकेको हुन्छ । त्यसैअनुसार उत्तर दिनुपर्छ भन्ने उहाँको विचार थियो । त्यो कुरा धेरै पटक मैले विचार पाएको पनि थिएँ ।
६. एक पटक एउटा मानिसले बुबासँग भैंसी किनेर लगेको रहेछ तर केही रकम तिर्न बाँकी रहेछ । २२/२५ महिनासम्म पनि पैसा दिन सकेनछ र त्यो मानिस २२/२५ महिनापछि हाम्रो घर आयो-‘गुरु मसँग पैसा भएन, मैले पैसा दिन सकिन, सकेसम्म छिटो दिन्छु.....चिन्ता नमानुहोला’ भन्दै धेरै कुरा धेरै वेरसम्म गयो । अन्त्यमा बुबाले खिस्स हाँसेर भन्नुभयो-‘बाबु मैले चिन्ता गरेको छैन बरु तिमिले चिन्ता नगर । नभए पैसा नदिए पनि हुन्छ’ ऊ घरतिर गयो । यसबाट पिताजी अत्यन्तै सरल एवं **उदारवादी** हुनुहुन्थ्यो भन्ने यो प्रमाण नै हो ।
७. एक दिन हाम्रो घरदेखि पश्चिम प्युठानको एकजना पढाइलेखाइ भएको विद्वान् जस्तो मानिस हाम्रो घर आँगनमा आयो । उसले पिताजीसँग धेरै कुरा गयो । पिताजीले दिएका उत्तर कपीमा टिपेर पनि राख्ने गर्दथ्यो र अन्त्यमा त्यसले एउटा प्रश्न गयो- ‘गुरु बुबाआमाको काजक्रिया गर्ने सम्पूर्ण अधिकार जेठो छोरोलाई

हुन्छ । त्यसकारण जेठो छोरालेमात्र बुबाको सम्पत्ति भोग चलन गर्न पाउनुपर्छ । अरू भाइलाई क्रिया गर्ने अधिकार नभए जस्तै सम्पत्ति खाने अधिकार हुँदैन भन्ने शास्त्रमा लेखेको छ भन्यो । पिताजीले जवाफ दिनुभयो -‘त्यो क्रिया गर्ने अधिकार र सम्पत्ति भोग चलनगर्ने अधिकार फरक फरक कुरा हो ।’ कतै वेदलाई मान्नुपर्छ र कतै लोकलाई मान्नुपर्छ । व्यवहारमा ‘वेदेभन्दा लोके ठूलो हुन्छ’ भाइलाई पनि सम्पत्ति भोग चलन गर्ने अधिकार हुन्छ । ‘भाइमारा र गाईमारा एकै हुन्’ व्यवहारमा त्यस्तो हुँदैन भाइभाइले सम्पत्ति बाँडेर खानुपर्छ । त्यो मानिस अवाक् भयो र आफ्नो बाटो गयो ।

८. पिताजीम अरूको मन जित्ने तरिका धेरै राम्रो थियो । वि.सं. २०५१ सालमा काठमाडौँ गौरीघाटमा मेरो विवाह सम्पन्न भयो । विवाहपछि घर आएर विभिन्न कार्यक्रम सम्पन्न हुँदैगर्दा एउटा कागजको टुक्रामा सानो श्लोक लेखेर मलाई दिनुभयो :-

दक्षिणदिगमनं गमनमभिनवासु नारीषु ।

व्ययमपि सस्यधनानां न बुधा बुधवासरे कुर्युः ॥

मैले श्लोक हेरेँ, उहाँले भन्नुभयो, अर्थ लाग्यो ? मैले लाग्यो भनेँ, नलागे सोध्नु यो कुरा मलाई मात्र होइन अरू भाइलाई पनि उहाँले भनेको हुनुपर्छ भन्ने मैले अड्कल गरेको छु ।

९. पिताजीले धेरै मानिसको सेवा पनि गर्नुहुन्थ्यो । हाम्रो घरमा मूहूर्त हेराउन आउने मानिस कहिले खाली हुँदैनथे । श्रीमद्भागवतको लागि मुहूर्त, लक्षवर्ती पूजाको मुहूर्त, एकाह पारायण मुहूर्त, विवाहगर्ने मुहूर्त, गृहप्रवेश मुहूर्त, वधूप्रवेश, द्विरागमन, शिलान्यास, वास्तुपूजा, दोकानखोल्ने, घरछाउने, गोठसारने र यात्राका विभिन्न मुहूर्तहरू राम्रोसँग हेरिदिने र प्रश्नकर्तालाई चित्त बुझाएर पठाउने गर्नुहुन्थ्यो । यो पनि राम्रो एवं ठूलो सामाजिक सेवा थियो । यसमा कुनै शुल्क, कहिल्यै कसैबाट लिनुभएको थिएन । निःशुल्क यस किसिमको सेवागर्नु पनि ठूलो सद्भाव र सामाजिक दायित्व हो । घर आँगनमा निर्णयसिन्धु पल्टाएर सधैं प्रश्नकर्तासँग छलफल र निर्णय दिने गर्नुहुन्थ्यो । यसै प्रसङ्गलाई समेटेर मैले वि.सं. २०७५ सालमा पुरानो घर बिक्री वितरण गरेपछि घर आँगन र त्यस आँगनमा भएका क्रियाकलापहरूलाई समेटेर लेखेका केही कविताहरू यहाँ उल्लेख गर्न चाहन्छु । जुन कविताले उपर्युक्त कुराहरूलाई पुष्टि गरेका छन् :-

इच्छा हैन मलाई त्यो घर त्यसै बेच्ने र भत्काउने

इच्छा हो त्यसलाई जीवित सधैं सिंगारने छाउने ।

जान्थेँ बस्न सदैव त्यै घरमहाँ निद्रा खुबै पर्दथ्यो

पुर्खाको अवशेष क्यै छ कि कतै ? खोज्ने त इच्छा थियो ॥१॥

तयै हो आँगन जो पितासँग बसी धर्मादि शास्त्रादिको
 सुन्ने छलफलमा सरीक रहने जिज्ञासु बस्ने थलो ।
 धेरै दक्षिण पूर्व पश्चिम दिशा आग्नेय वायव्यका
 आए उत्तरका इशान्य तिरका जिज्ञासु नैऋत्यका ॥२॥

सोध्ये तीर्थ र वर्तका कति कुरा श्राद्धादि सत्कर्मका
 जिज्ञासा मनमा लिएर सहसा फर्के खुशीले सदा ।
 त्यस्तै ज्योतिषका, ग्रहादिहरूका, नाडी र संस्कारका
 पाई उत्तर तर्कबाट सहजै स्वीकार गर्थे सदा ॥३॥

सोध्ये पूर्वजका कुरा कति थरी पुस्तावली खोज्दथे
 शांका, सार, निचोड, पर्व अथवा संस्कारमा लाग्दथे ।
 जस्को उत्तर नै मुखाखर थियो सुन्थे र हुन्थे खुशी
 आफ्नो चित्तबुभी थकाइ भुलदै मार्थे तिनी बुर्कुसी ॥४॥

यस्तै वा यसको स्वरूप चिनिने अर्को कुनै ठाउँमा
 सानो गेह कुनै बनाइ सरने इच्छा छ तयै गाउँमा ।
 ऐले छु घर बाहिरै म पनि ता खाँदै छु यो जागिर
 बित्लान् लौ अब सातवर्ष पछि हो फर्केर जाने घर ॥५॥

ती संस्कार सबै हराउन गए कस्ले दिने निर्णय
 आफ्ना ती यजमानले अब छिटै सोध्नू कुरा निर्भय ।
 भन्ने यो मनले विचार गरदा बस्छु त्यहीँ निश्चय
 इच्छा यो परिपूर्ण होस् भगवती श्रीईश्वरीको जय ॥६॥

यस किसिमले पिताजीसँग बसेका भोगेका अनुभव गरेका कुराहरू धेरै छन् । सबै कुराहरू लेखेर पनि सकिँदैन । मनमस्तिकमा सबै कुराहरू नाचिरहन्छन् ।

मानिस सधैं कोही बाँच्दैन । कालको वशमा पर्नु नै पछि । समयले हाम्रा पिताज्यूलाई यस धराधाममा राखेन । उहाँको पार्थिव शरीर पञ्चतत्त्वमा विलय भयो । उहाँको और्ध्वदेहिक कर्म विधिवत् गर्न पाउँदा पनि हामी अत्यन्तै निरीहजस्ता बन्यौँ । वि.सं. २०५८ साल आश्विन २ गते मङ्गलवार उहाँ हामी सबैलाई छाडेर स्वर्गमा जानुभयो । यो कुरा सम्झँदा पनि निकै दुःख लाग्छ तर पनि नियतिको अगाडि कसैको केही लाग्दैन । अब

उहाँ हामी सबैको स्मृतिपटलमा र उहाँले रचना गरेका कृतिहरूमा सजीव हुनुहुन्छ । ती रचनाहरूमा हामीले खोज्न सकेमा उहाँलाई भेट्न सकिनेछौं । उहाँको दिवङ्गत आत्माको चिर शान्तिको कामना गर्दछु । अहिले उहाँकी कान्छी श्रीमती हाम्री आमा नीलमाया पन्थी ८८ वर्षकी हुनुहुन्छ । छोराहरू, लक्ष्मीकान्त पन्थी, स्व.सूर्यकान्त पन्थी, चन्द्रकान्त पन्थी, विष्णुकान्त पन्थी, कृष्णकान्त पन्थी तथा छोरीहरू गेहलक्ष्मी घिमिरे, विजया घिमिरे, कमला अधिकारी हुनुहुन्छ परन्तु हामी सबै जो जहाँ जे गरी बसेता पनि जति पढे तापनि उन्नति प्रगति गरे पनि आफ्नो नामले परिचित हुनसकेका छैनौं हामी बुबाको नामबाट नै परिचित छौं । यो नै हामीहरूको ठूलो सौभाग्य हो । पिताजीले दिएका अर्ति उपदेश, शास्त्रज्ञान, नीति, व्यवहार, शिक्षा र दीक्षाले हामी सबैको कल्याण भएको छ । पिताज्यूले लेखेर छोड्नुभएका **‘विधिसंक्षेपः’** कविता पनि हामीसँग छ । त्यसकारण पिताजीले दिएको निर्देशनको सही पालना गर्नु नै पिताजीप्रति सच्चा श्रद्धाञ्जलि हुन्छ भन्ने मेरो पूर्ण विश्वास छ । अस्तु ।

**लौकिका ये जनाः सर्वे मांसं मीमांसयन्ति ते ।
शरीरान्तःस्थितं तत्त्वं न पश्यन्ति कदाचन ॥**

(लोकमा भएका सबै अज्ञानी मानिसहरूले अर्को र आफ्नो पनि शरीरलाई देखेर कति मोटो र कति दुबलो छ भन्ने कुरा खुब हेर्छन् परन्तु शरीरभित्र रहेको आत्मतत्त्वलाई हेर्दैनन् र विचार गर्दैनन् ।)

मेरो बुबा: एक संस्मरण

डा. कृष्णकान्त पन्थी

हाल – टेक्सास, अमेरिका

१. प्रारम्भ

मेरो जन्मस्थल गुल्मी जिल्लाको पश्चिम भेकको वाग्ला गाउँविकाससमितिमा पर्ने रमणीयस्थल हो जसलाई “बडाचौर” भनिन्छ। मेरा हजुरबुबाको नाम पं. देवीप्रसाद पन्थी हो। मेरा जिजुहजुरबुबा पं. दत्तात्रेय पन्थी वाग्लाबाट बडाचौर बसाइ सर्नुभएको हो। हजुरबुबा पण्डित हुनुहुन्थ्यो। हजुरबुबाका तीनवटी श्रीमती हुनुहुन्थ्यो। मेरो बुबा कान्छी हजुरआमाबाट जन्मनुभएको हो र माहिलो हुनुहुन्छ। मेरा बुबाको नाम पण्डित श्रीभीमकान्त पन्थी हो। बुबा संस्कृतका प्रकाण्ड विद्वान् हुनुहुन्थ्यो। गाउँघरमा बुबाले पुराणवाचन गर्ने र मान्छेहरूको धर्मशास्त्र सम्बन्धी समस्याको समाधान गरिदिनुहुने हुनाले बुबा ‘माहिलापण्डित’ भनेर चिनिनुहुन्थ्यो र हामीहरू माहिलापण्डितका छोरा-छोरी भनेर चिनिन्थ्यौं, चिनिन्छौं। बुबा एक आदर्शवादी र सदाचारी व्यक्तित्वका रूपमा प्रतिष्ठित हुनुहुन्छ।

२. बुबाबारे संक्षेपमा

बुबाको जन्म विसं. १९७८ वैशाख १४ गते वैशाखकृष्ण पञ्चमीका दिन हजुरबुबा पं. देवीप्रसाद पन्थी र हजुरआमा नन्दकुमारीका सुपुत्रको रूपमा भएको हो। पाँचैवर्षको उमेरमा बुबाको प्रारम्भिकशिक्षा आरम्भ हजुरबुबाबाट भएको हो। पछि काठमाडौंको रानीपोखरी संस्कृत प्रधानपाठशालाबाट विसं. १९९६ सालमा प्रथमपरीक्षामा प्रथमस्थानसहित प्रथम हुनुभएको थियो। फेरि अर्घाखाँची खिदिमको हरिहर संस्कृत पाठशालामा पढेर विसं. २००१ सालमा वनारसको क्वीन्स कलेजबाट मध्यमपरीक्षा पनि प्रथम श्रेणीमा उत्तीर्ण हुनुभएको थियो। त्यसपछि केही वर्ष घरायसी व्यवहारले पढन पाउनुभएन। त्यसैले वि.सं. २०११ सालमा फेरि वनारसबाट शास्त्री परीक्षा उत्तीर्ण गर्नुभएको थियो। त्यो बेलामा समयअनुकूल नभएर आचार्य पढ्न पाउनु भएन तर बुबाको स्व-अध्ययन यति ठूलो र गहन थियो कि संस्कृतको हरेक विधामा निपुण हुनुहुन्थ्यो।

बुबाले हामीहरूलाई र हाम्रो घरमा बुबासँग पढ्न आउनेहरूलाई पढाउने बाहेक विभिन्न ठाउँहरूमा गएर अध्यापन गर्नुभएको थियो। हाम्रो घर बडाचौरमा पनि बुबासँग पढ्न टाढाटाढाबाट मानिसहरू डेरा लिएरनै बसेर पढ्थे। बुबाले करिव एकवर्ष प्युठानको लुङ्मा गएर अध्यापन गर्नुभएको थियो। पछि, वि.सं. २०१५ सालतिर वाग्लाको गुफा भन्ने ठाउँमा पनि पढाउनुभएको थियो। पछि त्यसै ठाउँमा सरकारी विद्यालय भगवती प्राइमरी

स्कूलको नामबाट स्वीकृत भयो । वि.सं. २०३३ सालदेखि काठमाडौँको वेदविद्याश्रम, वनकाली, काठमाडौँमा करिब २ वर्षसम्म अध्यापन गर्नुभयो । फेरि वि.सं. २०४० सालदेखि २०५२ सालसम्म सोमसरलावेदविद्याश्रम गौरीघाट काठमाडौँमा पढाउनुभयो । विभिन्न ठाउँमा बसेर पढाउँदा पनि पुराणवाचन गर्नुहुन्थ्यो र विभिन्न मानिसहरूलाई शास्त्रीय सल्लाह र निर्णय दिने काम पनि दिनचर्या नै हुने गर्दथ्यो ।

बुबा हरेक कुरामा निपुण हुनुहुन्थ्यो । घरायसी काम जस्तै दाम्लोबाट्ने, कुलोचलाउनेदेखि वैद्यले गर्ने कामसम्मको ज्ञान थियो । घरमा कसैलाई पिनास पर्दा मन्त्र फुकेर सन्चो गराउने, पेटदुख्दा, ज्वरो आउँदा औषधी गरिदिनेसम्म गर्नुहुन्थ्यो । तर दैनिकी भने पुराणवाचन गर्ने, धर्मशास्त्रीय निर्णयदिने, घरमा भेट्न आउने मान्छेहरूका जिज्ञासाहरू, जस्तै कसैको चिना हेरिदिने, चिना लेखिदिने, कसैको धर्मशास्त्रसम्बन्धी अठ्ठेरो फुकाइदिने गर्नुहुन्थ्यो र बाँकी भएको समय अध्ययन गरेरै बिताउनुहुन्थ्यो ।

३. मैले बुबालाई चिन्दा

मेरा बुबाका आठ सन्तान मध्ये म कान्छो हुँ । बुबा पचासवर्ष पुगेपछि म जन्मेको हुँ । बुबालाई मैले पहिलो चोटी सम्झँदा (देख्दा) उहाँ हजुरआमाको काजक्रियामा हुनुहुन्थ्यो जुनबेला म करिब चारवर्षको थिएँ । यो वि. सं. २०३२ सालको कुरा हो । धेरै सम्भना छैन, अलि अलि मात्र सम्झन्छु । त्यसपछि सायद बुबा काठमाडौँ जानुभयो, वेदविद्याश्रम वनकालीमा पढाउन । मलाई अक्षरारम्भ गरिदिनुभएको याद छ तर म कति वर्षको थिएँ, याद भएन । बुबालाई राम्रोसँग सम्झँदा म करिब आठवर्षको भैसकेको थिएँ । मेरो व्रतबन्ध गर्ने बेलाका दिनहरूमा बुबाले भनेका कुराहरू केही याद छ । व्रतबन्धमा मेरो कपाल काट्न नदिएर बढ्न दिनुभएको, अघिल्लो दिन कपालमा भुर्का बाँधिदिनु भएको, मन्त्र सुनाउनु भएको इत्यादि कुरा याद छन् । पछिसम्म गायत्रीमन्त्र सम्भे नसम्भेको, नुहाए ननुहाएको चेकगर्ने पनि गर्नुहुन्थ्यो । बुबा बडाचौर बस्दा घरका सानातिना दैनिक काम पनि गर्नुहुन्थ्यो । घर वरपर र टाढाटाढाबाट मानिसहरू प्रत्येक दिन जस्तै केही न केही कुरा सोध्न आउँथे र उनीहरूसँग पनि धेरै समय दिनुपर्दथ्यो, दिनुहुन्थ्यो र समस्या समाधान गरिदिनुहुन्थ्यो । बिहान करिब एक घण्टा र बेलुका करिब आधा घण्टा पूजापाठ गर्नुहुन्थ्यो । साँझमा घरमा सबैसँग कहिलेकाहिँ केही हाँसो ठट्टा पनि गर्ने गर्नुहुन्थ्यो । दिनभरका आफ्ना कुरा सङ्क्षेपमा भन्नुहुन्थ्यो र हाम्रा कुरा पनि सुन्नु हुन्थ्यो ।

४. बुबाको सामीप्यमा रहँदा

म बुबासँग अत्यन्त कम समय सँगैबस्ने मौका पाएँ । बुबाले मलाई अक्षरारम्भ गरिदिनुभएको याद छ । व्रतबन्ध गरेपछि सरस्वतीस्तोत्र आदि घोक्न भन्नुहुन्थ्यो तर बुबालाई नै फुर्सद हुन्थेन मलाई सोध्ने र म पनि पढ्न परेन भनेर मखवै पर्थे । कुनै बेला कान्छालाई संस्कृत पढाउन पनि समय भएन, अरू छोराहरूले संस्कृत पढे । यसले

अङ्ग्रेजी नै पढोस् पनि भन्नुभएको थियो । मलाई पनि संस्कृत पढ्ने मन थिएन त्यो बेला । यसबाट बुबामा बदलिँदो समाज अनुसार पनि हिँड्नुपर्छ भन्ने भावना पनि थियो भन्ने बुझ्न सकिन्छ । कहिले काहिँ अमेरिका, जापान देख्न, पढ्न जानु राम्रो हो तर बस्न जान हुँदैन भन्नु भएको थियो जुन कुरा मैले पालना गर्न सकेको छैन । म १२ वर्ष हुँदा हिउँदको विदामा बुबा पनि बडाचौर आउनु भएको समयमा मलाई लघुसिद्धान्तकौमुदी पढाउन थाल्नु भएको थियो । बुबाको समय नभएर र मेरो जाँगर नभएर ‘अचसन्धि’ भन्दा बढी पढ्न सकिन । बुबाले मलाई जन्मेको बच्चाको नाम राखिदिने, कुण्डली बनाइदिने र सामान्य फलादेश गरिदिनेसम्म सिकाउनु भएको थियो तर मैले प्रयोगमा नल्याउँदा सबै बिर्सिएँ ।

म करिब आठ वर्षको थिएँ । एक दिन मैले मलाई सबैले ‘जामा’ भनेर एक केटीसँग जोडेर जिस्काउँछन्, म के गरूँ भनेर बुबासँग गुनासो गरें । यो कुरा बुबालाई पनि थाहा थियो । बुबाले तत्काल समस्याको समाधान दिनुहुन्थ्यो । बुबाले तत्कालै जस्ले जामा भन्छ, त्यसलाई ‘तेरी आमा’ भन् भन्नुभयो । तुरुन्तै म कान्छोबुबाको घर गएँ किनभने मलाई जामा भनेर धेरै जिस्काउने नै कान्छोबुबाले गर्नुहुन्थ्यो । मलाई देखासाथ ‘जामा’ भन्नुभयो, मैले पनि रिसले ‘तेरी आमा’ भनेछु, उहाँले तुरुन्तै ‘तेरी बुढी आमा’ भनेर फर्काउनु भयो । फेरि दौडँदै घरमा आएर बुबालाई गुनासो गरें । बुबाले अरूलाई भन् भनेको हुँ आफ्नै काकालाई होइन भनेर जवाफ दिनु भएको थियो ।

बुबा धेरै भावुक र कोमल मनको हुनुहुन्थ्यो । म करिब नौवर्षको हुँदा बुबाले मेरो भिनाजु युवावस्थामै परलोक हुनुभएकोले दिदीलाई परेको पीडालाई लिएर ‘पुत्रीको विलाप’ भनेर कविता लेख्नुभएको थियो । मैले कण्ठ गरेको थिएँ । बेलाबेलामा मलाई भन्न लगाउनुहुन्थ्यो र आफु रुनु हुन्थ्यो । एक दिन भिनाजुको बुबा हाम्रो घर आउनु भएको दिन पनि मलाई पढ्न लगाउनु भयो । मैले कविता पढ्दा पढ्दै दुवै सम्धी-सम्धी रुन थाल्नु भएको भल्भल्ती सम्भन्छु ।

बुबाले हामीहरूलाई माया गर्नुहुन्थ्यो तर मोह कहिल्यै गर्नु भएन । एक दिन साँझ बुबाले पूजापाठ गरिसकेपछि मैले एउटा सामान किन्न ‘पाँच पैसा’ दिनुहुन्छ ? भनेर सोधें । पूजागर्ने ठाउँमा सधैं केही पैसा हुने गर्दथ्यो तर मैले कहिल्यै पनि नसोधी भिक्दैनथें । उहाँले मलाई सायद इमान्दार सम्भेर होला अथवा जम्मा पाँच पैसा माग्यो भनेर होला, एउटा हातमा पाँच पैसा, दश पैसा, पच्चीस पैसा, पचास पैसा र एक रूपैया राखेर एउटा मात्र लैजाऊ जुन लिए पनि हुन्छ भन्नु भयो । मैले पाँच पैसा मात्र समाएँ । म पनि सोभो थिएँ बुबा जस्तै ।

म करिब ११/१२ वर्षको थिएँ । विसं. २०४१/४२ सालतिरको कुरा हुनुपर्दछ, दशैँको समयमा हाम्रै गाउँ छिमेकमा घर भएका एकजना मानिसले रक्सी खाँदारहेछन् भन्ने कुरा बुबालाई पनि थाहा भयो । त्यसकारण बुबाले हामीहरूसँग रक्सी खानुहुँदैन

भन्ने कुरा गर्नुभयो ।

मलाई त्यो कुरा आजसम्म पनि दिमागमा गडेको छ । मैले पछि (विज्ञान-साइन्स) पढेँ । साइन्समा विद्यावारिधिसम्म गरेँ । रक्सी बारे अनुसन्धान गरेँ । रक्सी बारे पढाएँ । रक्सी बारे धेरै थाहा पाएँ । तर मैले कहिल्यै रक्सी खाइन । ऐले रक्सी खानहुँदैन भन्ने त लाग्दैन तर बुबाको त्यो निर्देशन मेरो जिन्दगीभरी पालन गर्ने कसम खाएको छु ।

बुबाले खासै गाली पनि गर्नुहुँदैनथ्यो र प्रशंसा पनि खासै हुँदैनथ्यो । तर बुबा मसँग एकपटक धेरै खुसी हुनुभएको र प्रशंसा गर्नुभएको सम्झना छ । एक दिन बुबा मामाघरबाट मेरो हाईस्कूल मालिका माध्यमिक विद्यालयको बाटोहुँदै आउँदै हुनुहुँदोरहेछ । सोही दिन मेरो एस.एल.सी. प्रवेश परीक्षाको रिजल्ट आएको थियो । ममात्र प्रथमश्रेणीमा पास भएको रहेछु । मभन्दा सानो कक्षाका विद्यार्थीहरूले मेरो बारे भनेको राम्रा कुरा सुनेर घर आएपछि मलाई स्याबास दिनुभएको र मेरो प्रथम श्रेणीमा पास भएको कुरालाई लिएर निकै खुसी हुनुभएको थियो ।

मलाई बुबाले एक पटकमात्र गाली गर्नुभएको सम्झना छ । म काठमाडौँबाट तानसेनमा आइ.एस.सी. दोस्रो वर्ष पढ्न गएँ तर भोलिपल्टै कागजात बिर्सिएकोले फेरि काठमाडौँ फर्कनुपर्थ्यो । त्यो बेला भने 'गाईखाने विद्या पढेपछि यस्तै दुःख पाइन्छ' भनेर भन्नुभएको थियो, सायद छोराले ओहोरदोहोर गर्दा दुःखपायो भनेर होला । आमाहरूलाई बुबाले कहिल्यै 'तँ' भनेको सुनिनँ । सधैं 'तिमी' भनेर सम्बोधन गर्नुहुन्थ्यो । कहिल्यै गाली गरेको सुनिन । दिदीहरूलाई के भन्नुहुन्थ्यो त्यति याद भएन सायद 'तिमी' भन्नुहुन्थ्यो तर छोराहरूलाई भने 'तँ' भनेर बोलाउनु हुन्थ्यो ।

५. बुबा काठमाडौँ बस्दा

सोमसरलावेदविद्याश्रम गौरीघाटमा पढाउन भनेर म करिब १२ वर्षको हुँदा बुबा फेरि काठमाडौँ जानुभयो । प्रत्येक वर्ष एक पटक जसो घरमा आउनु हुन्थ्यो । घरमा हुँदा पनि कि त पुराना वाचन गर्न गैरहुनुहुन्थ्यो, कि त पढेर बस्नु हुन्थ्यो अथवा बुबालाई भेट्न आउने मानिसहरूसँग व्यस्त हुनुहुन्थ्यो । मलाई बुबाले केही नसोधे हुन्थ्यो जस्तो लाग्थ्यो । त्यसैले म टाढिन खोज्थेँ । गाली त गर्नुहुँदैनथ्यो तर के पढेको छ, के जानेको छ भनेर बेला बेलामा चेक गर्नुहुन्थ्यो । जस्तै: कति क्लासमा पढ्छस् ? कक्षामा प्रथम हुन्छस् ? भन्नुहुन्थ्यो । हुँदैन, भन्दा ए मात्र भन्नुहुन्थ्यो । बुबाले खासै गाली गर्ने बाटो छोराहरूले दिए जस्तो त लाग्दैन तर गाली पनि गर्नुहुँदैनथ्यो र प्रशंसा पनि खासै गर्नुहुँदैनथ्यो ।

एकदिन म गौरीघाट बुबासँग बस्दा घरको छतमा बाँदर आयो । म चौध वर्षको त थिएँ तर मेरो बुद्धिले बाँदर हान्न भन्यो । फलामको रडले भटारो हान्न खोज्दा झ्यालको सिसा फुट्यो । बुबाले मलाई गाली गर्नु भएन तर घरको रेखदेख गर्ने मान्छेसँग गएर मेरो छोराले यस्तो गर्‍यो, मैले सिसा फेर्दिन्छु भन्नुभयो ।

६. बुबाको वृद्ध अवस्था

२०५३ सालमा बुबाले गौरीघाट सोमसरलाविद्याश्रमबाट अवकाश लिनुभयो । बिरामी पनि पर्नुभयो । पैसा पनि साधमा थिएन । शारीरिक दुर्बलता पनि हुँदै गयो । रोगले पनि गाल्दै लयो । बिस्तारै बिर्सन थाल्नुभयो । सबै छोराहरूलाई व्यवस्था गरिदिन सकिन पनि भन्नुहुन्थ्यो । बुबाले चित्त दुःखाउनु भएको, रुनु भएको पनि पटक पटक देखेको थिएँ । हामी छोराहरूले राम्रोसँग उपचार गर्‍यौँ जस्तो लाग्दैन । हुन त रोग पनि नसा सम्बन्धी थियो । पत्ता लगाउन पनि गाह्रो । म अहिले सोच्छु, मेरो जन्म केही वर्ष पहिले भएको भए पनि हुन्थ्यो । बुबालाई मैले अमेरिका आएको, विद्यावारिधि गरेको देखाउन पनि पाइन । हुन त आमालाई पनि त न पाल्न सकें न त अमेरिका देखाउन नै । बुबा त अझ म तीस वर्ष हुँदा नै परलोक जानुभयो । अहिले पुकारमात्र गर्छु, मैले गल्ती गरेको भए माफी दिनुहोला । हजुरले फेरि जन्मन नपर्ला । यदि पन्थो भने म फेरि हजुरको छोरो नै भएर जन्मन पाऊँ ।

७. मेरो नजरमा बुबा

बुबा बारे मैले केही लेखिरहनुपर्दैन र मैले कति पनि लेख्ने क्षमता राखिदैन । बुबा एक आदर्श पुरुष हुनुहुन्थ्यो, मेरो मात्र होइन धेरै धेरै मान्छेहरूको लागि । पुराणहरू पढ्दा र घरमा पाठ गर्दा, धार्मिक ग्रन्थहरू पढ्दा र धार्मिक कुराहरू गर्दा भावुक हुने गर्नुहुन्थ्यो, आँखामा आँसु ल्याउनु हुन्थ्यो । हजुरआमाको स्वर्गलोक भएपछि बुबाले सधैं सेतो वस्त्र लगाउन थाल्नु भएको हो रे । पहिल्यै कालो कोट पनि लगाउनु हुन्थ्यो रे तर मैले त सधैं सेतो टोपी, सेतो दौरा, सेतो धोती र सेता सेता जुत्तामा मात्र देखें । कहिल्यै छालाको जुत्ता लगाउनु भएन । खान पनि कोदो, टमाटर, भान्टा, लसुन, प्याजजस्ता अनशन चीज कहिल्यै खानुभएन । पूजापाठ दैनिकी बनेको मात्र होइन, बिरामी हुँदा पनि छोड्नु भएन ।

मेरो बुबा धेरै ठूलो व्यक्तित्व हुनुहुन्थ्यो । संस्कृतका प्रकाण्ड विद्वान् हुनुहुन्थ्यो तर धेरै सरल स्वभावका हुनुहुन्थ्यो । धेरै सज्जन हुनुहुन्थ्यो । आफुले गर्दा अरूलाई कति पनि दुःख नपरोस् भन्नुहुन्थ्यो । कतिसम्म भने एक पटक काठमाडौँबाट तानसेन भएर घर जानपर्ने भयो । मैले तानसेनसम्मको टिकट किनिदिँँ । तानसेनमा मामाको छोराको डेरामा बस्ने कुरा भयो । बुबाले मलाई सोध्नु भयो, भोलिपल्ट तानसेनबाट कसले टिकट काटिदिन्छ भनेर । मैले भाइलाई भन्नुहोला, टिकट काटेर बसमा चढाउछन् भनँ । बुबाले यदि उनले काटिदिएनन् भने म के गरौँला भन्नुभो । मैले भनँ, सकिदैन भनेर भन्दैभन्दैनन्, यदिकतै भनिहाले आदेश दिनुहोला कि मलाई बसको टिकट काटेर बस चढाऊ भनेर । यस उदाहरणबाट पनि बुझ्न सकिन्छ कति सज्जन हुनुहुन्थ्यो र आफुले गर्दा अरूलाई अफेटो पर्थ कि भनेर कति सचेत हुनुहुन्थ्यो भनेर ।

बुबाका तीनवटा कृतिहरू प्रकाशित छन् । जगदीश्वरकावैभवम्, जगदीश्वरवैभवम्

र विविधपद्यावलिः । मैले ती ग्रन्थहरूको विवेचना गर्न सक्ने कुरा भएन तर यत्तिसम्म भन्न सक्छु कि बुबालाई समय भएको र लेख्न खोज्नु भएको भए दर्जनौँ काव्य, कृतिहरू लेख्न सक्नुहुन्थ्यो । हाम्रो बुबामा धर्मशास्त्र, व्याकरण, वेद उपनिषद् आदि र ज्योतिषको राम्रो ज्ञान त छँदैथियो, गणितको पनि राम्रो ज्ञान थियो । एकदिन मलाई बोलाएर यो हिसाब गर्न सक्छस् भनेर सोध्नुभयो । उक्त हिसाबको प्रश्न मेरो नौ कक्षाको प्रश्नसँग दुरुस्तै मिलेको थियो । म निकै अचम्ममा परेको थिएँ किन भने मैले सोचेको थिइन कि बुबाले गणित पनि जान्नु हुन्छ भनेर । बुबा विशुद्ध जिउँदो ऋषि जस्तै हुनुहुन्थ्यो । यो मैले मेरो बुबा भनेर लेखेको होइन, अरू धेरैले भनेको सुनेको पनि छु ।

अन्त्यमा, मेरा र सम्पूर्ण बुबा (बाबा) हरूप्रति –

बाबा हुन् शिव विष्णु ब्रह्म म भनौँ बाबा स्वयं ईश्वर ।

बाबा हुन् बहुमूल्य विश्वभरमा बाबा सबैका भर ॥

बाबा रक्षक हुन् समस्त घरका विश्वास आस्था सधैं ।

बाबाको महिमा विशाल छ अहो छन् सूर्य जस्तै सधैं ॥१॥

बाबाको महिमा अनन्त छ यहाँ कल्ले गरोस् वर्णन ।

बाबा पूज्य र श्रेष्ठ हुन् जगत्का श्रद्धेय छन् हर्दम ॥

बाबाभैं परिपूजनीय अरू को होला र संसारमा ।

बाबा बाबु बुबा पिता जनक यी यौटा र द्यौता यहाँ ॥२॥

बाबा जन्म दिएर प्रेमसँगले डोऱ्याउने साधक ।

बाबा बाँच्न सिकाउने सहजले सङ्घर्षका वाहक ॥

बाबा पढ्न सिकाउने हरघडी हुन् प्रेरणाका पथ ।

बाबा पूर्ण कलेज विश्वभरमा जन्मेर मृत्यु तक ॥३॥

बाबा भैं प्रिय को छ यो धरतिमा ? बाबा सबैका भर ।

बाबा साथ सधैं रहे त कसरी होला र के को डर ? ॥

बाबा हुन् परिवार हेरिरहने सम्पूर्ण सञ्चालक ।

बाबा सन्ततिका मियो, ढुकढुकी बाबा सबै पालक ॥४॥

बाबा साथ सदैव बस्न नसकी अन्तै लखेट्नेहरू ।

बाबाको सपना तुहाइ रहने निर्लज्ज छोराहरू ॥

बाबाको मनभित्र सन्ततिहरू टाढा कुनै हुन्छ र ? ।

बाबाको सुख दुःख बुझ्न नसके बाँचेर के हुन्छ र ? ॥५॥

माहिलो बुबा पण्डित भीमकान्त पन्थी :

सम्भनाका केही प्रसङ्गहरू

✍ भेषराज पन्थी

हाम्रा जिजुबुबा दत्तात्रेय वाग्लाबाट वसाइसरी त्यहीँ नजिकै अजमिर बडाचौर वेसीमा आएर बस्नुभएको रहेछ । बडाचौर भन्ने स्थानमा नाम अनुसार नै एउटा ठूलो चौर रहको, दक्षिण –पूर्व फर्केको पाखोवारी र बस्ती, तलतिर खेत, खेतको तल पन्नगानदी र नदीपारी जङ्गल रहेको छ । खेतीपाती र गाईवस्तु माथि निर्भर रहने गृहस्थी जीवनलाई सहज तुल्याउन बडाचौर अत्यन्त अनुकूल देखेर नै जिजुबुबा त्यस ठाउँमा बसाइ गर्न आएको सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ ।

जिजुबुबाका तीनभाइ सुपुत्रहरू मध्ये हाम्रा हजुरबुबा पं. देवीप्रसाद जेठो हुनुहुन्थ्यो र हजुरबुबाका तीनवटी धर्मपत्नी मध्ये जेठीतर्फ एकपुत्र एकपुत्री, माहिलीतर्फ एकपुत्र र एकपुत्री तथा कान्छी हाम्री हजुरआमातर्फ छ पुत्र र दुई पुत्रीको जन्म भएको रहेछ । दुईमध्ये जेठी फुपू धेरै पहिलेनै उहाँको विवाह भएपछि सन्तान नहुँदै स्वर्गे हुनुभएको रहेछ भने कान्छी फुपूको घरबार तथा सन्तान भएपछि २०५७ सालमा देहावसान हुनगयो । यसैगरी बुबाहरू क्रमशः यज्ञमूर्ति, भीमकान्त, फणाधर, देवकीनन्दन, नीलाम्बर र मेरो बुबा शेखरनाथ हुनुभयो । जेठो बुबा यज्ञमूर्तिको विवाह भएपश्चात् कुनै सन्तानहरू नहुँदै युवावस्थामा नै देहावसान भएको रहेछ । बुबा तथा ठूलोबुबाहरूले आआफ्नो गृहस्थजीवन पूरागरी, सन्ततिहरूको यथोचित शिक्षादीक्षा पूर्णगराई सामाजिक इज्जत र प्रतिष्ठामा रही, पितापुर्खादेखि नै रहँदै आएको बडाचौर पण्डितको रूपमा परिचय र ख्याति निर्माण गरी कालक्रम अनुसार स्वर्गवास लिइसक्नु भएको छ । आज उहाँहरूका सन्तति हामी छोरा, छोरी नाति, नातिनी, पनाती पनातिनीहरू बडाचौरमामात्र सीमित नरही तम्घास (गुल्मी), तौलिहवा (कपिलवस्तु), काठमाडौँ, बनेपा (काभ्रे) र विदेशमा अमेरिका, क्यानाडा, युरोपसम्म विस्तार भई पिता पुर्खाको यश र कीर्तिलाई पनि विस्तार गर्ने कार्य भइरहेको छ ।

अब यहाँ प्रसङ्ग अनुसार माहिलोबुबा पं.भीमकान्तका सम्बन्धमा मेरा केही संस्मरणहरू व्यक्त गर्दैछु ।

माहिलाबुबासँगको मेरो बाल्यकाल

दाजुभाइहरू मध्ये माहिलो भएको कारणले नै हामी सबैले उहाँलाई बच्चैदेखि नै माहिलो बुबा (माहिला बा) भन्ने गर्थौँ । यो व्यावहारिक र सनातन लबज हो । यसमा जस्तो मिठास र स्नेह मैले अरू सम्बोधनमा पाउन सकेको छैन । यसर्थ माहिलो बुबा

भनी सम्बोधन गरेको छु ।

माहिलोबुबाको जन्म वि.सं.१९७८ वैशाख १४ गते बुधवार भएको थियो । अतः उहाँ जीवित रहनु भएकोभए वि.सं.२०७७ वैसाख १५ देखि सयौँ वर्षमा रहनुहुन्थ्यो ।

बुबाहरू छुट्टिभिन्न भई आआफ्नो व्यवसाय र परिवारका साथ भिन्नभिन्न स्थानमा रहन थाल्नुभयो । जेठोबुबा सन्तान नहुँदै बित्नुभएकाले जेठीआमा आजीवन पावनभूमि कृष्णागण्डकीतट रिडीमा आई भक्तिभावनासहित रहनुभयो । काहिँला बुबा देवकीनन्दन तौलिहवामा र केही समय पश्चात् राहिँलोबुबा नीलाम्बर भैरहवामा बस्न थाल्नुभयो । अन्य माहिलोबुबा भीमकान्त, साहिलोबुबा फणाधर र मेरोबुबा (कान्छो) शेखरनाथ चाहिँ बडाचौरमै रहनुभयो ।

बुबाहरू छुट्टिभिन्न भई अलगअलग बसेको अवस्थामा पनि माहिलो बुबा र हाम्रो घर एकै ठाउँ थियो । आँगन एउटै । यो अवस्था म जन्मनुभन्दा केही पहिलेको हो । मैले मेरो बाल्यकालका सन्दर्भमा पाँच वर्षको उमेरदेखिका गतिविधिहरू केही मात्रामा संभिरहन्छु ।

वि.सं.२०२५ सालतिर मेरो उमेर ५/६ वर्षको थियो । त्यो समयमा माहिलो बुबा बडाचौर घरमा नै हुनुहुन्थ्यो । उहाँको काहिँलो छोरा विष्णुकान्त मभन्दा दुईमहिनामात्र कान्छो । यसर्थ, मेरो भाइ ! हामी साथीसाथी जस्तै भयौँ । हाम्रो कखरागर्ने उमेरमा कागज कलमको प्रयोग भइसकेको भएपनि सहज र पर्याप्त नभएकाले माहिलाबुबाले काठको पाटिमा धूलो राखेर क ख लेख्न सिकाउनुहुन्थ्यो । तर यो यदाकदा मात्र । हामीले प्रायः कलममा मसी भरेर नै कापीमा लेख्ने सुविधा प्राप्त गरेका थियौँ । विहान वेलुका मेरो बुबाले पनि लेखन पठन अभ्यास गराउनु हुन्थ्यो । तर बुबा विद्यालयको शिक्षक भएकाले दिनभर विद्यालयमा हुँदा र माहिलाबुबा घरै हुनुभएको अवसरमा क ख, क, का, कि, की हुँदै लेखनअभ्यासगर्ने र दुर्गाकवच पढ्ने अभ्यास पनि माहिला बुबाबाट नै प्राप्तभयो । यो क्रम लघुसिद्धान्तकौमुदीको विसर्गसन्धिसम्म मात्र पुग्यो । तत्पश्चात् म स्थानीय स्कूलमा भर्ना भई कक्षागतरूपमा अध्ययन गर्न थालें र भाइ विष्णु लक्ष्मीकान्त दाजुको साथ लागेर अध्ययनका लागि काठमाडौँतर्फ लागें ।

वि.सं. २०३१ पौष महिनामा मलाई बुबाले मालिका निम्नमाध्यमिक विद्यालय (हाल माध्यमिक विद्यालय) सिमलटारीमा कक्षा सातमा भर्ना गरिदिनुभयो । अब मेरो विद्यालयको औपचारिक अध्ययन शुरुभयो । अंग्रेजी, गणित लगायतका विषयहरू अध्ययन गर्ने, गृहकार्य गर्नुपर्ने चापलेगर्दा विहानवेलुका हाम्रो संस्कार र परम्परा अनुसार दुर्गाकवच, अमरकोष, लघुसिद्धान्तकौमुदी आदि संस्कृत अध्ययनका प्रारम्भिक ग्रन्थहरू बुबाहरूबाट अध्यापनहुने क्रम पनि कम हुँदैगयो । अर्को वर्षदेखि माध्यमिक विद्यालय स्तरको अध्ययनका लागि म हिमालय माध्यमिक विद्यालय, धुरकोटमा भर्ना भएँ र डेरा

गेर उतै बस्नलागैं । शुक्रवार घर आउने र खर्चपर्च बोकेर आइतवार विहान धुर्कोटतिर लाने क्रम तीन वर्षसम्म रह्यो । घर आएको समयमा माहिलोबुबाले मेरो अध्ययन र विद्यालयको गतिविधि सम्बन्धमा सोधनी गरिरहनुहुन्थ्यो ।

तुल्दाइ लक्ष्मीकान्त पन्थी त्यसबेला अध्ययनको क्रममा काठमाडौँ हुनुहुन्थ्यो । उहाँले दूला अक्षरमा धेरै विषय समेटी निरन्तररूपमा घरमा चिठीपत्र पठाइरहनुहुन्थ्यो । काठमाडौँको अवस्था, पठनपाठनको स्थिति, अन्य साहित्य र राजनीतिक परिवेश समावेश गरेर पत्र लेख्नुहुन्थ्यो । ती पत्रहरू माहिलोबुबाले हामीलाई वाचनगर्न दिनुहुन्थ्यो । उद्देश्य त्यसमा उल्लिखित ज्ञानभन्दा पनि वाचनशैली विकासगर्नु थियो । त्यसको केही दिन पछि माहिलाबुबाले पत्रको जवाफ वा प्रतिक्रिया स्वरूप लक्ष्मीकान्तदाइलाई पत्र पठाउनु हुन्थ्यो । म पनि त्यो देखेर दाइलाई पत्रलेख्न थाल्थेँ । माहिलाबुबाले लेख्दै गरेको हेर्दै लेख्दा मैले पनि श्रीयुक्त दाई भरतमा मेरो आशीर्वाद छ भन्ने लेखेछु । पछि माहिलाबुबाले हेर्नुभयो र हाँस्दै मेरो सानो पत्र पनि जस्ताको तस्तै पठाइदिनुभएको थियो । बाल्यकालको यो क्रियाकलाप अद्यपर्यन्त संभनामा रहिरहेको छ ।

माहिलोबुबा बडाचौरमा रहँदा प्रायः खालिभएको मैले देखिन । श्रीमद्भागवत, देवीभागवत जस्ता महायज्ञका लागि कतिपय जजमानहरू तिथिमितिको प्रतीक्षामा नै रहेको पाइन्थ्यो । एकठाउँ यज्ञकार्य समाप्त गरिसकेपछि उतैबाट अर्को यज्ञमा जाने तर मिलेसम्म केहीक्षणका लागि घर आइपुगी आफ्नी वृद्ध आमा (मिति २०३२ साल पौषमा देहावसान भएको) को दर्शनमात्र गरेर जानुभएको पनि मलाई याद छ ।

साहित्य लेखनमा माहिला बुबाको प्रभाव :

हाम्रो वंश नै आध्यात्मिक संस्कार र साहित्यिक भावनाबाट प्रेरित रहेको जस्तो लाग्छ मलाई । केही पुस्तक सङ्ग्रह गर्ने, खाली समयमा लेख्ने वा पढ्ने र अरूलाई सिकाउने संस्कारजन्य उपज हो हाम्रो । बुबाहरूको आजीवन क्रियाकलाप यहीमात्र रह्यो । माहिलोबुबा तथा बुबाहरूले लेखिरहने फुटकर लेख र पद्यहरू हामीले पढिरहने गर्दथ्यौँ । छन्दोबद्ध कविताहरू लयहालेर पढ्ने बानी पनि हामीहरूमा थियो । बुबाहरूले महाकाव्य र खण्डकाव्यका कुरा गर्दा त्यो वेला हामीलाई पनि केही दिनमै एउटा काव्य लेखौँ कि जस्तो लाग्थ्यो । तर यो बाल्यपनको सोचाइ थियो, अध्ययन थिएन, साधना थिएन । यही हुट्हुटीमा एसएलसी दिएर खालि भएको समयमा मैले पनि महाकाव्य लेख्नथालें जुन युवावस्थाको साहित्यिक हुट्हुटी जस्तो लाग्छ मलाई । “लता गोविन्द” महाकाव्य । भर्खर विवाह भएको गोविन्दले लतालाई घेरै छोडेर विदेश जाँदा ती दुवैको मन मस्तिष्कमा उब्जने माया प्रेम र अनुभूतिहरू व्यक्तगर्ने काव्यको उद्देश्य थियो । करिव २०० श्लोकहरू लेखिसकिएका थिए । माहिलाबाले बीचबीचमा हेर्नुहुन्थ्यो । तिम्रो प्रयास राम्रो छ, तर तिमीसँग पर्याप्त शब्दभण्डार जम्मा भइसकेको छैन । लेख्दै जाऊ ।

पछि आफैं परिमार्जन गर्नेछौ भनेर उत्साह भरिदिनुहुन्थ्यो । मैले २,४ दिनमा केही श्लोक देखाइन भने खै तिम्रो काव्य भन्नुहुन्थ्यो । मैले पनि महाकाव्यको शास्त्रीय अनुशासनमा नै बस्ने प्रयास गरेको थिएँ । सर्गान्तमा मालिनी भन्ने आधार बनाइएको थियो । तर पछि तौलिहवा आइसकेपछि घरको केही सामान चोरी भएको हुँदा मैले लेखेको सबै सामग्री नष्ट भयो । मेरो युवाकालको जोश जागरको अन्त्य भयो । मौखिकरूपमा केही सम्झना छैन । तर कुनै सर्गको अन्त्यमा लेखिएको एउटा श्लोक भने अहिले पनि कण्ठ नै छ ।

थकित पथिकजस्तै कर्म नै दीन ठानी चसचस मुटु घोच्ने सम्भ्रंदा जिन्दगानी ।

सहचरी ती लता या बाबु आमा समाज भुलिकन परदेशी हुन्छ गोविन्द आज ॥

तौलिहवा बसाइसराइ र माहिलोबुबासँग विदाहुँदाको पीडा

मेरो बुबा तत्कालीन भगवती प्राथमिक विद्यालय (हाल : माध्यमिक विद्यालय) अजमिरमा प्रधानाध्यापक हुनुहुन्थ्यो । पहाडको बसाइ, खेतीपाती र गाइवस्तु हेरविचार गर्नुपर्ने । हामी छोराछोरीहरू अध्ययनका लागि घर छोडी हिँड्ने अवस्था रहेको । यी आदि कारणले बुबाले बसाइ सराइ गर्ने निर्णय लिनुभयो । हाम्रा दाजुभाइ र नाता कुटुम्ब पर्याप्त मात्रामा रहनुभएको हुनाले कपिलवस्तुको तौलिहवामा बसाइसर्ने निर्णय गरियो । बुबाको सरुवा भयो – श्रीतौलेश्वरनाथसंस्कृतमाध्यमिकविद्यालय कपिलवस्तु तौलिहवामा । बडाचौरको केही खेत बिक्री गरी बाँकी घरवारी र खेत त्यहीँ जिम्मा लगाई वि.सं.२०३९ श्रावण महिनामा अलि अलि भाँडाकुँडा र लत्ताकपडाको भरिया बोकाई मध्यवर्षामा हाम्रो परिवार बसाइसराइगर्दै तौलिहवातर्फ पैदलयात्रामा लाग्यो । घरछोड्ने पहिलो दिन विहानै हामी सवैलाई हाम्रो जन्मभूमि र पैतृक भूमि चटक्क छोडेर हिँड्न निकै गाह्रो भयो, माहिलाबुबा र आमाहरू अत्यन्त नै भावविभोर र असहज बन्नुभएको थियो । माहिलाबुबा बोल्नै सक्नुभएन । कुनै शब्द बोल्नसक्ने उहाँको अवस्था देखिएन, केवल सुखद भविष्य र शुभयात्राको कामना बाहेक । मेरा बुबा भक्कानो छोडेर रुनुभयो । माहिलो बुबासँग विदा हुन उहाँलाई कठिन भयो । तर यो अवस्था पहिले नै अनुमान भइसकेको थियो, यसर्थ हामी हाम्रो यात्रातर्फ लाग्यौँ । तल आइपुगेपछि साहिलो बुबासँग पनि विदाहुन हामीलाई ज्यादै कठिन भएको थियो । यी दिनदेखि माहिलाबुबासँगको दैनिक सम्पर्क विच्छिन्न भयो र बडाचौरै पन्थीहरूको सर्वोच्च संरक्षकबाट टाढा हुँदै गएको महसुस गर्‍यो हामीले ।

महाकविको रूपमा माहिलोबुबा

माहिलोबुबाबाट रचित दर्जनौँ फुटकर रचनाहरू समयसमयमा प्रकाशित भएका छन् । प्रायः संस्कृतभाषामा उहाँका रचनाहरू प्रकाशित हुनेगरेका छन् । म जस्तो संस्कृत शिक्षामा अल्पज्ञान हुने व्यक्तिको हस्ताक्षर ती रचनाहरूको रसास्वादान गर्नेगरी स्वाध्ययन हुन कठिनाई परिरहेकोछ । वि.सं.२०५६ सालमा माहिलोबुबाको अमरकृतिको रूपमा

जगदम्बिकावैभवम् महाकाव्य प्रकाशित भयो । संस्कृतभाषामा दक्षता नभएका र पदार्थ नलाग्ने तर अध्ययनमा अभिरुचि राख्नेहरूका लागि नेपाली भाषामा पनि सरल अनुवाद रहेको यस काव्यको संस्कृत काव्यवाङ्मयमा अत्यन्त महत्त्व स्थापित रहनेछ भन्ने मलाई लाग्दछ । संस्कृतका कविताहरूको मौखिक उच्चारणमात्र गरेर नहुने, यसको तात्पर्य, कथावस्तुको पृष्ठभूमि, शब्द र वाक्यहरूको अर्थ र प्रयोग सम्बन्धी पर्याप्त ज्ञान नभएमा काव्याध्ययन पूर्णहुन सक्तैन जस्तो लाग्दछ । यो महाकाव्य पढिसके पछि मेरो बुबाले यो कृति सामान्य कविको रचनामात्र नभएर एक विशिष्ट मुनितुल्य मनिषीबाट रचना भएको ग्रन्थ बराबर छ भनेको कुरा मेरो स्मृतिमा रहेको छ । काव्य पढ्दै जाँदा नेपाली अनुवादको सहारा लिएर जो कोहीले पनि काव्यिक आनन्द लिन सक्ने देखिन्छ । मैले पनि अध्ययनका क्रममा यस महाकाव्यबाट केही कविताहरू नीतिश्लोकका रूपमा पाएको छु । जस्तै –

लोभाभिभूतस्य वृथैव दानं वृथैव तीर्थं पठनं वृथैव ।

यद्यत् स कर्माचरति स्वयं तद् वृथैव यस्मादकृतं कृतं तु ॥३१३॥

(लोभले युक्त भएका मानिसको दान पनि व्यर्थ हुन्छ, तीर्थ पनि व्यर्थ हुन्छ, पढाई पनि व्यर्थ हुन्छ, जे जे कर्म त्यसले गर्छ त्यो सबै व्यर्थ हुन्छ, गरेको पनि नगरे जस्तै हुन्छ ।)

दया हि सर्वत्र जनेषु वर्ध्यातां किमीर्ष्या वैरिजनेऽपि नेर्ष्यताम् ।

दयैव सर्वेषु जनेषु मित्रतां परोपकारं स्वीहतां च वर्द्धयेत् ॥४१२७॥

(सम्पूर्ण मानिसहरूमा दया बढाउनुहोस्, ईर्ष्या गरेर के हुन्छ र ? शत्रुसँग पनि ईर्ष्या नगर्नुहोस् । यो निश्चित हो कि दयाले सम्पूर्ण जनहरूमा मित्रता, परोपकार र आफ्नो हितलाई पनि बढाउँछ ।)

देवता मर्त्यमुद्दिश्य यद्दद्याद्यच्च वा हरेत् ।

तदेवं भाग्यमित्युक्तम् ॥६१५॥

(देवताले मानिसलाई जे दिन्छन्, जे हर्दछन् त्यसलाई भाग्य भनिएको छ ।)

बलं ब्राह्मणानां श्रुतिः ॥७१३॥ (ब्राह्मणको बल वेद हो)।

या मूलप्रकृतिः शास्त्रे वेदेऽपिप्रतिपादिता

सगुणा निर्गुणा शक्तिः सा देवीत्यभिधीयते ॥११३४॥

(जसलाई शास्त्रमा मूल प्रकृति भनिएको छ, वेदमा पनि प्रतिपादन गरिएको छ, तिनै सगुण अथवा निर्गुण शक्तिलाई देवी भनिन्छ ।)

तदत्र सुखमापतेदथ कदापि दुःखं भवेत्

क्रमेण स्वसुखाधिकानपि च दुःखमात्राधिकान् ।

विचिन्त्य न समर्पयेत् स्वमपि हर्षशोकोभयोः

स्वचित्तभवयोस्तयोररिसमानतां प्राप्तयोः ॥१२१४॥

(यो संसारमा जुन सुख आइपुग्छ, अथवा दुःख हुन्छ, क्रमैले आफूभन्दा बढी सुखीलाई र बढी दुःखीलाई विचार गरेर हर्ष र शोक दुवैमा आफूलाई समर्पण नगर्नु, किनकि आफ्नै मनमा उब्जेका र शत्रुसमान भएका ती हर्ष र शोक हुन्, शत्रुलाई आत्मसमर्पण गर्नु हुँदैन ।)

यस पश्चात् माहिलोबुबाबाट रचित जगदीश्वरवैभवम् (महाकाव्य) र विविधपद्यावली (फुटकर कवितासङ्ग्रह) समेत प्रकाशित भएका छन् ।

माहिलोबुबा र बडाचौर

वि.सं. २०४२ चैत्र १ गतेदेखि मैले राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकको जागीरमा प्रवेश गरें । शुरु मै मेरो बैंकको गुल्मी(तमघास) शाखामा पोस्टिङ्ग भयो । लामो समयसम्म निरन्तर रूपमा अध्ययनका लागि बसेको काठमाण्डौँ र बुबा आमा समेत परिवारका सदस्यहरू रहेको तौलिहवाबाट विमुख भई तमघासबाट जीवनवृत्तिको शुभारम्भ गर्नु परेको थियो । बैंकको काम भएकाले विहान साँझ नभनी काममा तल्लीन रहनु पर्दथ्यो । तमघासमा म २०४२ चैतदेखि २०४५ आषाढसम्म कार्यरत रहँ र सोही बैंकमा खुला प्रतियोगिताबाट अधिकृत श्रेणीमा नाम निकाली २०४५ साल असारमा पोखरा शाखामा सरुवा भई त्यतातर्फ लागें । यस बीचमा अर्थात् २०४२ चैत्रदेखि २०४५ आषाढको बीचमा समय समयमा मेरो जन्मस्थल बडाचौर र ससुराली मरभुङ्ग(हुल) जाने आउने अवसर जुट्यो । जन्मस्थानको ममता र स्नेह वास्तवमा अप्रकट रूपमा मनमै रहेर होला २०४४ सालको दशैमा पनि म तौलिहवा नगएर बडाचौर नै गएको थिएँ । त्यस बेला माहिलोबुबा र दाजुभाइहरूबाट टीका थापी आशीर्वाद लिएर नै रमाइलो गरी दशैं मनाउने अवसर प्राप्त भएको थियो । बाल्यकालमा जस्तै माथि माहिलो बुबा र आमाहरूसँग टीकालगाइवरी तल साइलोबुबाकोमा टीका लगाउन गएका थियौँ । यो नै मेरो बडाचौरको आजसम्मको अन्तिम दशैं भएको छ । त्यो बेला माहिलोबुबा, आमाहरू र साहिँलोबुबा, आमासँगको दशैंको अवसर मेरा लागि अविस्मरणीय रहन गयो ।

२०४५ सालमा गुल्मीबाट विदा भए पश्चात् ३० वर्ष पछि मात्र २०७५ साल वैशाखमा म बडाचौर पुगें । त्यस बखत छोटो समयका लागि मात्र म बडाचौर पुगेको थिएँ, छोरा प्रसूनलाई जन्मभूमि देखाउन । तर, आफू जन्मेको र हुर्केको घर जीर्ण थियो, अर्केको भएको थियो । माहिला बुबाको घरको भग्नावशेष मात्र थियो । हामी त बसाइ सराई गरी त्यो ठाउँ छाडेर हिँडेका थियौँ । तर माहिला बुबा, साहिँला बुबा नभएको बडाचौर फूल विहीन बगैँचा या इतिहास विहीन बस्ती जस्तो अनुभूति भयो । हुन त साहिँलो बुबाका छोराहरूले अद्यापि दायित्ववहन गरिरहनु भएको छ । तथापि भुसिलेको खेतको आधिकारिक माली मैले गुमेको मानेको छु जहाँ माहिलोबुबाको अनवरत पसिना र सपनाहरू रोपिएका थिए । खेत रोपाईका दिनहरू प्रत्येक वर्षको जेठको अन्त्यतिर

सर्वप्रथम भुसिलेको खेत रोपाईं हुन्थ्यो । माहिली आमाले बनाएको चामलको पुवा र गुन्द्रुकको अचार खाजाको रूपमा हामी सबैले अत्यन्त स्वादिष्ट मानेर खान्थ्यौं । भुसिलेको खेतको नजिक पुग्दा मलाई ती दिनहरूको सम्झना भयो र मनस्थिति भावुक बन्यो । यदि मृतआत्माले कहिँ कतै पृथ्वी गोचर गर्दछ भने माहिलोबुबा अहिले पनि भुसिले कै खेतमा परिभ्रमण गर्नुहुन्छ होला जस्तो लाग्दछ मलाई ।

माहिलोबुबासँगको अविस्मरणीय र अन्तिम भेट

सांसारिक सृष्टिमा सबै कुराको गति बराबर हुँदैन होला । हावा पनि कुनै अवस्थामा वेगवान त कुनै अवस्थामा मन्द मन्द भएको पाइन्छ । तर समय बलवान् रहेछ । एक निमेष तलमाथि नगरी निरन्तर चलिरहेको छ, चलिरहेको छ । यसकै गतिमा हाम्रो जीवनको यात्रा पनि निरन्तर चलिरहेछ, जन्मबाट शुरु भई मृत्युतर्फ । यही समय कै गतिका साथ म पनि २०५७ साल कार्तिकदेखि बैँकको केन्द्रीय कार्यालयबाट सरुवा भई बुटवल शाखाको शाखा प्रबन्धकमा पुगें । मेरो बुबा पनि तौलेश्वरनाथ संस्कृत माध्यमिक विद्यालयको शिक्षकबाट सेवानिवृत्त भई घरमै रहनुभएको थियो । त्यस बखत माहिलोबुबा काठमाडौँ (रामहिटी) मा ठुल्दाई लक्ष्मीकान्तसँग बस्नु भएको थियो । ठुल्दाइले मेरो बुबालाई तौलिहवा फोन गरी महिलाबुबा क्रमिक रूपमा कमजोरहुँदै जानुभएको, स्मृति कमजोर हुँदै गएको र समय समयमा कान्छो भाइ (मेरो बुबा)लाई सम्झिरहने गरेको कुरा बताउनु भएछ । मेरो बुबाले माहिलोबुबालाई भेट्न काठमाडौँ जाने इच्छा प्रकट गर्नुभयो । २०५७ को चैत्रको अन्त्यतिर हो या २०५८ को वैशाखको शुरुतिर हो बुबाआमाको साथ लागेर माहिलोबुबालाई भेट्न म पनि काठमाडौँ गएँ । हामी बसयात्राबाट साँझपख रामहिटी पुग्यौं । माहिलोबुबालाई दण्डवत् प्रणाम गरिसकेपछि भलाकुसारी गर्ने क्रममा महिला बुबाले के कसरी आयौ भनी सोध्नुभयो र मेरोबुबाले बसबाट सुन्धारा आयौ र त्यहाँबाट ट्याक्सीमा रामहिटी आयौ भन्दा माहिलोबुबाले “त्यो ट्याक्सी खिर्बाोट हुँदै आयो कि दानेटा हुँदै आयो” भनेर सोध्नुभयो । यसको जवाफमा रुँदै रुँदै मेरो बुबाले “अहिले हामी काठमाडौँमा छौँ दाजी खिर्बाोट र दानेटा त गुल्मीमा हो नि” भन्नुभयो । तर माहिलो बुबाको स्मृतिले दुइभाइ बडाचौर मै भेटहुँदै गरेको भन्ने बुझेछ । बडाचौर अर्थात् आफ्ना पिता पुर्खाको पसिनाले इतिहास र इज्जत रचेको मातृभूमिको कतिधेरै स्मरण थियो माहिलो बुबामा भन्ने ठूलो दृष्टान्त हो यो र दुइभाइको अन्तिम भेटघाटका ती क्षणहरू सम्झी यी शब्दहरू कम्प्युटरमा टाइप गर्दा मेरा आँखाबाट आशुहरू ल्यापटपका कीबोर्डमा पनि खस्न पुगेका छन् । सबैको अनुभूति यही हो कि समय बलवान् छ । मान्छे जन्मनु, हुर्कनु, बढ्नु, चेतना भरिनु, यो गर्छु उ गर्छु भन्नु, सन्तोष असन्तोष गर्नु, मेरा मान्छे र मेरो धन भन्नु, डाह इर्ष्या र विरोध गर्नु र सबै कुरा छाडेर शून्यान्ततर्फको यात्रामा लाग्नु

पनि अरू केही होइन यही समयको गति हो ।

यही भएर नै समयलाई काल पनि भनिएको होला जुन काललाई हामीले मृत्यु भनेर बुझ्छौं । वास्तवमा जन्म र मृत्यु केही होइन होला, जे हो समय हो । समयको निरन्तर गति, निरन्तर । हामी २,४ दिन त माहिलाबुबासँग राम्रै गरी बस्यौं, विषय र प्रसङ्गले बुबाहरू बीच जीवन र व्यवहारका आरोह अवरोह सम्बन्धी कुराहरू भए र विविध शास्त्रीय विषयहरूमा पनि छलफल भए । तर उही समय फेरि आयो । हामी फर्कने बेला भयो । माहिलोबुबासँग विदा हुँदा मेरो बुबा बोल्न सक्नुभएन । आँसुले नै मुख पुछ्नु पर्ने भयो । थाहा थियो अब दुई भाइ माइल्दाई र कान्छो भाइको रूपमा यस धर्तीमा यही कायामा फेरि भेटघाट हुनसक्ने सम्भावना क्षीण थियो । माहिलोबुबा क्रमिक रूपमा शिथिल हुँदै जानुभएको थियो र मेरो बुबा दमको विमारी समेत भएकाले घरछोडी तुरुन्तै यात्रागर्न असमर्थ रहनु भएको थियो । माहिलाबासँग विदा भएका यी क्षण हाम्रा लागि अन्तिम क्षण रहेछन् । फेरि कहिल्यै दुई भाइको भेट हुन पाएन ।

वि.सं. २०५८ आश्विनमा तौलिहवामा अत्यन्त ठूलो अशुभ खबर पुग्यो, अर्थात् माहिलाबा रहनुभएन, देहान्त भयो । यस अनपेक्षित खबरले सन्नाटा छायो, विह्वल बनायो । तर उही समयको खेल । सहनुको विकल्प थिएन । त्यस समाचारले बडाचौरै पन्थीहरूको मात्र नभएर समस्त पन्थी परिवारको अमूल्य निधि, संस्कृत वाङ्मयका महाकवि, पूर्वीय परम्परा र शास्त्रीय मान्यताका धरोहर र मेरो माहिलाबुबाको आत्माले पार्थिव शरीर त्याग गरेको सूचना गरेको थियो । तर सबै कुरा जान्दा जान्दै र बुझ्दा बुझ्दै पनि हाम्रा दिवङ्गत बुबाहरू बडाचौरमा जस्तै गरी पितृलोकमा सुखशान्तिपूर्वक शास्त्र चर्चा गरेरै समय व्यतीत गरिरहनु भएको होला जस्तो मलाई लाग्दछ । अस्तु ।

गर्वं नोद्वहते न निन्दति परान् नो भाषते निष्ठुरं

प्रोक्तं केनचिदप्रियं च सहते क्रोधं च नालम्बते ।

श्रुत्वा काव्यमलक्षणं परकृतं सीतिष्ठते मूकवत्

दोषांश्छादयते स्वयं न कुरुते ह्येतत् सतां लक्षणम् ॥

(जसले घमण्ड गर्दैँन, अरूलाई निन्दा गर्दैँन, नमीठो बोल्दैँन, अरूले नमीठो बोलेको पनि सहन्छ, अरूसँग रिसाउँदैँन, अरूका नमिलेका कविता काव्य सुनेर पनि लाटोजस्तै चूप रहन्छ, अरूका गल्तीहरू देखेर पनि केही भन्दैन, आफूले गल्ती गर्दैँन भने सज्जनहरूको लक्षण यही हो ।)

मेरो संस्मरणमा माहिलोबुबा

थानेश्वर पन्थी

असार ८ गते एकाबिहानै मोवाइलमा घण्टी वज्यो, दाजु डा. लक्ष्मीकान्त पन्थीको रहेछ फोनमा कुरा हुँदा । यदाकदा रामहिटी दाजुकोमा गएको वेला समेत “आजकल के गर्दैछौ भाइ, कुन पुस्तक पढ्दै छौ ऐले ?” भनी मलाई हमेसा किताबतर्फ ध्यानाकृष्ट गराइरहने अनि आफ्ना नयाँ संरचना भए सुनाइ हाल्ने अथवा वाचन गर्न लगाउने दाजुको स्वभाव र सद्भाव साँच्चिकै अनुकरणीय छ, तारिफ गर्न लायक छ । “बुबाको शतवार्षिकीमा स्मारिका प्रकाशन गर्दैछौं, बुबासँगको तिम्रो संस्मरण लेखेर एक महिना भित्र पठाऊ है भाइ” प्रत्युत्तरमा हस् दाजु त भनिहाले तर खासै लेख्ने बानी नभएको मेरा लागि ये सानो कुरा पार लगाउनु पनि पहाडै पो हुन थाल्यो । अझ संस्कृतको फेद टुप्पो नै थाहा नभएको म जस्तो कोरा व्यक्तिले उपनिषद्, वेद, पुराण, धर्मशास्त्रादि पूर्वीय दर्शनका ज्ञाता माहिलो बुबा जस्तो महान् व्यक्तिका बारेमा के लेख्छु, लेखाइको थालनी कसरी गरूँ ? कस्तो अप्ठेरोमा परें म ।” यो वेला उहाँको विद्वतालाई मुखरितगर्ने “जगदीम्बकवैभवम्” र “जगदीश्वरवैभवम्” जस्ता उहाँका कृतिहरूमा उल्लेखित पद्यांशहरू उद्धरणगर्दै उहाँको प्रशस्ति गर्न लायक आफु भएकोभए कति हर्ष र गौरवको अनुभूति गर्थे होला हगि ! तर ठीकै छ काव्यका ती पन्ना पन्नाहरूमा प्रवेश गर्न नसकेता पनि उहाँकै अगाडि जन्मे हुर्केको म आफूले सम्भेसम्म उहाँसँग बिताएका संस्मरणहरूलाई एकीकृत गर्ने कोशिस भने अवश्य गर्ने नै छु ।

माहिलो बुबा र हाम्रो घर सँगैजोडिएकाले वल्लो पल्लो घरमा भैरहने स साना कार्यकलापहरू समेत सहजै देखिने गर्दथ्यो । हामी वस्ने घरहरूमात्र फरक थिए अरू सधैं एउटै – हाम्रो आँगन यौटै, घाँस दाउरा र गाईवस्तु चराउने वन जङ्गल एउटै, पानी भर्ने पँधेरो एउटै, हामी तर्ने नदी एउटै, उकाली एउटै, ओराली एउटै, आमाहरूको मेलापात गर्ने थलो एउटै, केटाकेटीहरू पढ्ने स्कूल एउटै, खेल्ने चउर एउटै, हामीले खाने हावा पानी एउटै । आगो बाल्ने काम भन्फटिलो भएर होला प्रायः जसको घरमा पहिले आगो बलेको छ त्यहीँबाट बलेका आगोका कोइलाहरू कोइलेटोमा राखी ओल्लो पल्लो घरमा ल्याई काम चलाउथ्यौं, त्यसैले हामीले बाल्ने आगो समेत एउटै । हाम्रो वल्लोपल्लो घरकोमात्र नभै सिँगो बडाचौरका समवयी ठुलासाना सवैमा एकार्काबीच दाजुभाइ, दिदी बहिनीको सम्बन्ध हुँदाहुँदै पनि साथित्वको भावनाले आपसमा भनै प्रगाढता थपेको थियो । हामी केटाकेटीहरूको प्रायः पढ्ने, लेख्ने र खेल्ने कार्यमा, आमाहरूको घाँस, दाउरा पानी र अर्मो पर्मो आदिमा र पिताजीहरूको घर व्यवहार र

शास्त्रार्थ आदि कार्यमा छलफल भैरहन्थ्यो ।

मान्छे जतिसुकै विद्वान् भएपनि गृहस्थ जीवन अवलम्बन गरेपछि खेती किसानि, गाई भैंसी, गोबर सोत्तर जस्ता नितान्त घरायसी कर्महरू रहरले नभै बाध्यतावश नै गर्नुपर्ने रहेछ । माहिलो बुबा त्यति ठूलो विद्वान् भैकन पनि उल्लेखित घरायसी कार्यहरूमा सहजै सहभागिता जनाउनुहुन्थ्यो । मैले बडाचौरको त्यो ठूलो चौर र पन्नगा नदीको किनारै किनार माथिसम्म कैयन् पटक उहाँसँगै गाई वस्तु चराएको छु ।

घर व्यवहारबाट फुर्सदिलो भएको वेला मैले माहिलोबुबा र मेरो पिताजीलाई प्रायः अध्ययनमै तल्लीन भएको देख्थेँ । उहाँहरू अधिकांश संस्कृतका र कहिलेकाहीँ नेपाली र हिन्दीमा लेखिएका पुस्तक पढ्ने गर्नुहुन्थ्यो । बाल्यकालको स्मरण मलाई ताजै छ । घरको पेटीमा लामो गुन्दी राखेर उहाँहरू शास्त्रार्थ गरिरहनु हुन्थ्यो र वेलावेलामा सोमनाथ सिग्देल, नयराज पन्त, कालिदास आदिका नाम लिइरहनु हुन्थ्यो । बुबाहरूले संस्कृतका पुस्तक पढ्दा मैले केही नबुझे पनि हिन्दी पुस्तक पढ्नुहुँदाभने अलि अलि बुझेजस्तो लाग्दथ्यो, त्यसैले उहाँहरूले हिन्दी किताब पढ्दा अनौठो तर रमाइलो लाग्दथ्यो ।

बुबाहरू र दाजुहरूकै प्रभावले होला हामी केटाकेटीहरू पनि प्रायः सानैदेखि नै लयसहित छन्दोबद्ध कविता पढ्न अभ्यस्त थियौँ । त्यै वेला घोकेका रामायण, मुनामदन, गौरी आदि काव्य र जानीनजानी घोकेका संस्कृतका केही श्लोकहरू अभै पनि मलाई कण्ठाग्र छन् । अनुष्टुप, शार्दूलविक्रीडित, मन्दाक्रान्ता, स्रग्धरा, शिखरिणी, वसन्ततिलका, मालिनी आदि बढी प्रचलित छन्दहरूको सामान्य ज्ञान हामीलाई बाल्यकालमै भै सकेको थियो । दाजुहरू काठमाडौँबाट आउँदा ल्याइरहने गरिमा, मधुपर्क आदि साहित्यिक र दिनमान जस्ता हिन्दी पत्रिका समेत हामीलाई पढ्न दिनुहुन्थ्यो । दशैं तिहार जस्ता चाडपर्वहरूमा दाजुहरू काठमाडौँबाट आएपछि बडाचौरको माहोलै फरक हुने । बुबाहरूसँगै दाजुहरू देश विदेशका खबर सहित समसामयिक राजनीति, आफूलाई पढाउने गुरुहरू र पढाइको वारेमा नै बढी चर्चा गर्नुहुन्थ्यो । उहाँहरू बीच हुने ती कुराकानी हामी केटाकेटी खुब चासो दिएर सुनिरहन्थ्यौँ ।

माहिलो बुबाको प्रतिभा र प्रशस्तिका वारेमा मेरा पिताजीबाट मैले सानैदेखि सुन्दै आएको थिएँ । दाजी यस्तो हुनुहुन्थ्यो, उस्तो हुनुहुन्थ्यो भन्दै पिताजी आफ्नो जीवनको अन्तिम कालसम्म पनि उहाँकै प्रतिभा र विद्वत्ताको मुक्तकण्ठकासाथ तारिफ गरिरहनुहुन्थ्यो । सानै उमेरमा माहिलो बुबा यति कुशाग्रबुद्धिका हुनुहुन्थ्यो रे कि हाम्रा हजुरबुबा पं देवीप्रसाद पन्थी स्वयंले सानो उमेरमै उहाँलाई पढाउन नसक्ने भै थप अध्ययनका लागि तौलहवा पठाउनु भएको र तौलहवाका गुरुहरूले समेत यस्तो तीक्ष्ण प्रतिभा भएको विद्यार्थीलाई यहाँ हामीसँग राख्नु भनेको उसको भविष्य बिगार्नु हो,

त्यसैले यस्तो छात्रलाई यहाँ एकदिन पनि राख्नुहुँदैन नेपाल सहर (काठमाण्डू) पठाउनु नै उचित हुनेछ भन्दै अब उप्रान्त उसका लागि आवश्यक सबै खर्चपर्च उतै नेपाल सहरमै पठाउनु होला भनी हजुरबुबा पं. देवीप्रसाद पन्थीलाई पत्र पठाई माहिलोबुबालाई उतै तौलिहवाबाट नेपाल सहर पठाउनु भएको थियो रे भन्ने सुनेको थिएँ । तीक्ष्ण बुद्धिका माहिलो बुबा तत् उप्रान्त नेपाल सहरमा गै बडो मेहनतसँग अध्ययनगरी हरेक परीक्षाहरू प्रथमश्रेणीमा प्रथम भएर उतीर्णगर्दै जानुभएको र गुरुहरूका साह्रै प्रिय शिष्य समेत हुनुहुन्थ्यो भन्ने पनि सुनेको थिएँ । विदाको वखत छोरा घरफर्कदा आफू प्रथम भै पाएका प्रशस्त पुस्तक र प्रमाणपत्रहरू साथमा लिई आएको देख्दा हजुरबुबा साह्रै खुशी हुनुभएको थियो रे ।

माहिलो बुबासँग भएका संस्मरण मध्ये मैले विस्रनै नसक्ने एउटा छ । मैले पढ्दा कक्षा ६ र ७ मा संस्कृतशिक्षा अनिवार्य थियो । हरेक संस्कृतशब्दका अर्थ नेपालीमा अनूदित भएका हुन्थे । बुबाहरूकै प्रभावले अलि अलि छन्द कविताको ज्ञान भएकोले होला संस्कृतका ती शब्दहरूलाई विनाअर्थ नै मैले शार्दूलविक्रीडित छन्दमा दुई चार लाईन लेखेर माहिलोबुबा समीप गएर भनँ – “माहिलोबुबा ! मैले संस्कृतमा कविता लेखेको छु, सुनाऊँ ?” छ सात कक्षामा पढ्दै गरेको केटाबाट यस किसिमको अनौठो र अपत्यारिलो कुरा सुन्दा माहिलोबुबाले अचम्मपर्दै बडो उत्सुकताका साथ भन्नुभयो “सुनाऊ सुनाऊ” । अनि मैले तत्काल उहाँलाई आफ्नो कविता सुनाएँ । मेरो कविता सुनिसकेपछि तत्कालै माहिलोबुबा गललल्ल हाँस्नुभयो । त्यतिमजाले माहिलोबुबा हाँसेको मैले त्यसअघि देखेको थिइन । उक्त कविता पढे पश्चात् मेरो पिताजीसँग भन्नु भएको वाक्य मलाई अबै याद छ “ए कान्छा ! हेर त माधवले त संस्कृतमा कविता लेखेछ” । प्रश्न भुईँमा नखस्दै बुबाले प्रतिउत्तर दिइहाल्नुभयो “लेख्छन् यस्ताले कविता, अब त त्यसमा पनि संस्कृतमा रे !” मेरो त्यो कविता पढेर बुबाले आफूलाई रोक्न नसकैरे होला खित्का छोडी छोडी हाँस्नुभएको थियो । पछि मिलाएर माहिलो बुबाले त्यो कविता मलाई दिनु भएको थियो । त्यो कविता देखेपछि माहिलो बुबाले मलाई वेला वेलामा हौसला दिई रहनुहुन्थ्यो ।

अनुशासनमा माहिलो बुबा कडा हुनुहुन्थ्यो । आफ्नो आदेश पालन नगरेको भनी छोराहरूलाई आँगनमा उभ्याएर सजाय दिएकोसमेत मैले देखेको छु । गाउँका ठूलासाना जो कोही साहिल्लो बुबा र मेरो पिताजीसँग बोलचाल र हाँसिमजाक गर्न सबथे तर माहिलो बुबासँग काम नपरी सिर्तिमिति कोही अगाडि आउन सक्दैनथे ।

माहिलोबुबा सनातन धर्मका कट्टर अनुयायी हुनुहुन्थ्यो । धर्म कर्म र पूजा पाठ बडो श्रद्धासाथ निष्ठापूर्वक गर्नुहुन्थ्यो । जनै पूर्णिमाका दिन अजमीर, गाडापारी र लाँकुरी लगायतका गाउँबाट डोरो पुज्ने आउनेहरूको भीडले माहिलो बुबाको घर खचाखच

भरिएको हुन्थ्यो । रक्षाबन्धनको त्यो दिनको स्मरण मेरो मस्तिष्कमा ताजै छ । उक्त दिन बिहानै माहिलो बुबाको अगुवाईमा व्रतबन्ध गरेजतिका हामी सबै पन्नगा नदीको पल्लो किनारमा जम्मा हुन्थ्यौँ । त्योवेला बालुवा, गोबर आदि वस्तुहरू शरीरमा दलेर नुहाएको मलाइ संभ्रना छ । त्यस दिनको स्नान कर्म पनि लामो हुन्थ्यो । स्नान गरी फर्किसक्दा आमाहरू लिपपोत गरी आँगन, पेटी सफा पारी सक्नुभएको हुन्थ्यो र माहिलोबुबा रक्षाबन्धन पूजामा सरिक हुनुहुन्थ्यो । त्यो पूजाविधि घन्टौँसम्म लगाएरमात्र सम्पन्न हुन्थ्यो तर आजकाल त्यस्तो विधिविधानले डोरो पुग्ने काम कतै भएको म देखिदैन ।

श्रावणका सोमवारे औँसीहरू हामी केटाकेटीका लागि रमाइला हुन्थे । बडाचौरको त्यो विशाल चौरमा रहेको ठूलो पिपलको फेदतिर उभिएर माहिलो बुबाले पूजा गराउनुहुन्थ्यो भने आमाहरू पिपलमा सेतो डोरो बाँध्दै, पूजागर्दै वरिपरी घुम्दै गरेको दृश्य सम्झँदा यतिखेर मेरो मन बडाचौरकै वरिपरि घुमिरहेको छ । पूजा गरिसकेपछि लट्टे, बेलौती, ऊँखु, नास्पाती, काँक्रा आदि फलफूलका टुक्राहरू प्रसादको रूपमा खान पाउँदा सारै रमाइलो लाग्थ्यो । माहिलो बुबाले यसैगरी पञ्चमी, तुलसीको विवाह, एकादशी आदि सनातन धर्म संस्कारका व्रत, पूजाआजा गर्नुगराउनु हुन्थ्यो । पूजाआजा, यज्ञ यागादिका अतिरिक्त हिन्दूसंस्कारसँग सम्बन्धी जूठो, सूतक आदिका बारेमा सोधपुछ गर्न माहिलो बुबाको घरमा मानिसहरू आइरहन्थे ।

सानै थिएँ तापनि मैले जान्दा सप्ताह, नवाह जस्ता यज्ञ कार्यहरूमा माहिलो बुबाकै खोजी हुन्थ्यो । उहाँलाई वाचक बनाई भागवत्पुराण, नवाह आदि यज्ञहरू सम्पन्न गर्ने चाह धेरैको हुन्थ्यो र कहिलेकाहीँ त यस्ता कार्यहरूमा उहाँलाई भ्याई नभ्याई हुन्थ्यो र उहाँ एक ठाउँको यज्ञ सकेर घरमै नआई उतैबाट अर्को यज्ञका लागि जानुहुन्थ्यो । धर्मकर्मादि विषयहरूका पक्षमा जटिल निर्णय गर्नुपर्दा माहिलो बुबाकै निर्णय सर्वोपरि हुन्थ्यो । अग्लो, मोटो र ठुलो मुखाकृतिका माहिलो बुबाको उचाई विद्वत्ताले चुलिएर होला **माहिलापण्डित** भनेपछि त्यस भेगमा उहाँलाई नचिन्ने शायदै कोही थिए होलान् ?

चुरोट, खैनी, सुर्ती आदि कुनै पनि अम्बलबाट आजीवन टाढा रहनुभएका माहिलोबुबाको जीवन पूर्णतया सात्विक र शाकाहारी नै रह्यो । कोदो, गोलभेडा, कोइरालो, लसुन, प्याज, गहत आदि शास्त्रवर्जित अनाजहरू उहाँले कहिल्यै खानु हुँदैनथ्यो ।

पहिरनमा माहिलोबुबाको आफ्नै नियम थियो । मैले जान्दा माहिलोबुबाले दौरा, भोटो, कछाड, धोती र टोपी बाहेक अन्य वस्त्र पैहिनु भएको कहिल्यै देखिन । टाँक भएका वस्त्र, टाउकोबाट छिराउने वस्त्र, खुट्टा छिराई पैहने वस्त्र र रङ्गीचङ्गी वस्त्रसमेत उहाँ प्रयोग गर्नुहुँदैनथ्यो । नैनुसुतका विशेष गरी सेता र हल्का पहेंला वस्त्रमात्र प्रयोग गरेको देखेँ मैले । छालाका जुता प्रयोग गर्नुभयो भएन मलाइ त्यति हेक्का भएन तर

पूजा, पाठ, सप्ताह आदि यज्ञ यागादिमा जानुपर्दा कपडाको जुत्ता लगाएर जानु हुन्थ्यो जस्तो लाग्छ । घर आँगनमा हिँड्दा खराउ लगाउनु हुन्थ्यो । बिहान सबेरै आमाहरू उठ्नुभन्दा अघि नै माहिलोबुबा उठिसक्नु हुन्थ्यो र उज्यालो नहुँदै हातमा सानो हतवर बोकेर पधेरोमा गै टाउकोबाट घललल्ल पानी खन्याई खन्याई स्नान गर्नुहुन्थ्यो । हरेक बिहान लामो समय उहाँको पूजाआजा र पितृतर्पण मै बित्ने गर्दथ्यो ।

माहिलो बुबाले केही वर्ष वेदविद्याश्रम वनकालीमा प्रधानअध्यापक भै वेदव्याकरण अध्यापन कार्यमा लाग्नु भएको मलाई संभ्रना छ । के कारणले हो उहाँ फेरि जन्मथलो मै फर्कनु भयो । उहाँको विद्वत्ताले गर्दानै होला केही समयपछि वेदविद्याश्रमबाट पुनः बोलावट भै एकजना मान्छे उहाँलाई लिन भनी काठमाडौँबाट हिँडेरै बडाचौर गएका थिए । ती मानिस अर्को दिन दिनभर चउरमा डुलि रहेका थिए । एकै ठाउँमा बसिरह्यो भने भोलि हिँड्नै सकिन्न, खुट्टा खच्याक्खुचुक् हुन्छन् भन्थे । ती मानिससँग माहिलो बुबा जानुभएन, उनी एकलै काठमाडौँ फर्के । हामी २०३९ सालमा सपरिवार गुल्मीबाट बसाइसराइ गरी तौलिहवा आयौँ । तत् पश्चात् लामो समयसम्म उहाँसँग मेरो भेट हुन पाएन । काम विशेषले म काठमाडौँ आएको वेला एकपटक उहाँसँग वेदविद्याश्रम गौरीघाटमा भेट भए जस्तो लाग्छ । शायद माहिलोबुबाले पटक पटकको आग्रहलाई अस्वीकार गर्न नसकी पुनः काठमाडौँमा गै अध्यापन कार्यमा सरिक हुनुभयो होला ।

माहिलो बुबाको प्रभावले उहाँका दुई भाइहरू राइलो बुबा र मेरा पिताजी काठमाडौँमा बसी संस्कृतको उच्च शिक्षा हासिल गर्न सक्नुभयो । बुबाहरू शिक्षित भएरै होला छोरा छोरीलाई पढाउने प्रचलन खासै नभएको त्यो जमानामा पनि बुबाहरूले आफ्ना छोराछोरीहरूलाई घर बाहिर विशेष गरी काठमाडौँमा पठाई शिक्षित गराउनु भयो । हाम्रो जिजुबुबा पं. दत्तात्रेय पन्थी त्यो जमानाका पण्डित र नाम चलेका ज्योतिष अनि हजुरबुबा पं. देवीप्रसाद अभ्र ख्यातिप्राप्त पण्डित हुनुहुन्थ्यो भन्ने हामीले सानैमा बुबाहरू र अन्य व्यक्तिहरूबाट सुन्दै आएका थियौँ । मानिसहरूले यहाँसम्म भनेको हामीले सुन्यौँ कि त्यस्ता पण्डितका छोराहरू भन् महापण्डित भएर पो निस्के । सायद त्यो महापण्डित भन्ने शब्दको आशय माहिलोबुबा, राहिलो बुबा र मेरो पिताजीप्रति नै ज्यादा लक्षित भएको हुनुपर्छ ।

प्रसङ्ग बदलौँ, राहिलो बुबा नीलाम्बर पन्थी जुन उद्देश्यका लागि राजनीतिमा लाग्नुभएको थियो, छयालीस सालमा देशमा प्रजातन्त्र आएपछि उहाँको मिसन एक हदसम्म पूरा भए जस्तो हामीले ठानेका थियौँ । तर त्यो जमानाकै शास्त्री माहिलोबुबा र मेरो पिताजी पढाइ सकेर बडाचौर नफर्की उतै नेपाल सहरमै बस्नुभएको भए यो भन्दा पनि ठूलो पद, प्रतिष्ठा र ख्याति पाउनुहुन्थ्यो जस्तो मलाई लाग्छ ।

२०३९ सालमा हामी जन्मथलो बडाचौरबाट वसाइसराइ गरी तौलिहवा आयौं । त्यो वेला मेरो उमेर पन्ध्रवर्षमात्र थियो । आफू तीन चार वर्षको भएदेखि पन्ध्रवर्ष हुँदासम्मको त्यो अपरिपक्व मस्तिष्कले माहिलो बुबालाई जे देख्यो, जे जे सुन्यो हुबहु त्यहीमात्र उतार्ने कोशिस गरेको हुँ । उहाँका समकालीन, उहाँसँग सज्जत गरेका र उहाँको विद्वत्तालाई राम्ररी पर्गेल्न सक्ने क्षमता भएका विद्वान् व्यक्तिहरूबाट व्यक्त गरिने विचार, मन्तव्य औ लेखहरूबाट मात्र माहिलो बुबालाई वास्तविक रूपमा जान्न सकिन्छ, बुझ्न सकिन्छ जस्तो लाग्छ । तापनि माहिलोबुबा जस्तो ज्ञानको अथाह भण्डार माथि आफ्ना बाल्यकालका केही संभनाहरू उल्लेख गर्न पाउँदा आफू गौरवान्वित भएको ठानेको छु ।

हामीले गुल्मी छोडेपछि उहाँसँग मेरो एकपटकमात्र भेट हुनसक्यो । २०५८ सालमा एकाएक उहाँ स्वर्गारोहण भएको खबर सुन्दा मलाई साह्रै नराम्रो लाग्यो । त्यो वेला जागीरको सिलसिलामा म तानसेनमा कार्यरत थिएँ । उक्त घटना लगत्तै ठूलो छोरो प्रशान्तलाई साथमा लिएर म तानसेनबाट सिधै काठमाडौँ आएको थिएँ । क्रियाकर्म गर्न बस्नुभएका दाजुहरू र कान्छो भाइ अच्युतलाई देखासाथ आफुलाई सम्हाल्दै सकिन । ऐले माहिलो बुबा बित्तु भएको दुई दशक हुनै थालेछ । उहाँलाई संभ्रदा बित्तिकै बडाचौरमा जोडिएका हाम्रा ती दुई घर, घर बीचको त्यो फराकिलो आँगन, चउर, त्यही ठूलो पिपलको रुख, पन्नगानदी, पँधेरो आदि आदि मनभरि नाचिरहन्छन् अनि त्यहीँ अग्लो, ठूलो मुखाकृति सहितको बलिष्ठ शरीर भएको सेतो पहिरनमा सुसज्जित टम्म मिलेका सेता दाँतसहितको आदरणीय त्यो भीमकाय व्यक्तित्व मेरो अगाडि उभिरहेको अहिले पनि देखिरहेको छु । अस्तु ॥

३२।०४।२०७७, धापासी, काठमाडौँ ।

**विद्या विवादाय धनं मदाय शक्तिः परेषां परिपीडनाय ।
खलस्य, साधोर्विपरीतमेतज्ज्ञानाय दानाय च रक्षणाय ॥**

(दुर्जनसँगको विद्या भगडा गर्नमा, धन मात्तिनमा र शक्ति अरूलाई दुःख दिनमा प्रयोग हुन्छन् भने सज्जनसँगको विद्या ज्ञानका लागि, धन दानका लागि र शक्ति दीन दुःखीको रक्षा गर्नका लागि प्रयोग हुन्छन् ।)

संस्मरणात्मक श्रद्धा सुमन

✍ खिमानन्द शर्मा पन्थी

गुल्मी धुर्कोट नेटाखर्क, मदाने गाउँ पालिका ७

मानिस जन्मन्छ मर्नकै लागि, मानिस भेट हुन्छ, छुटिनकै लागि । मानिस हाँस्छ, रुनकै लागि, केवल स्मृति (संस्मरण), सदासर्वदाका लागि –दर्शन

गुल्मीको पश्चिम धुर्कोट गाउँपालिकाकै पल्लो छेउँ–पन्नगा नदी आफ्नै छिमेकी दिदी रूपी छयालाई उछिन्ने लक्षले प्रतिस्पर्द्धात्मक दौडमा भागलिए जस्तै नागबेली पछि नागबेली पादैँ बगेर पनि तीनै तिरबाट निर्माणमा सफल, दक्षिण पश्चिम तर्फ घना जङ्गल र सल्लेरी, पारि गुफाबाट शिवालयले प्रत्यक्ष नजर लगाउनुका साथै, सिधै माथिबाट भगवती देवीले काख राखेको, तत्कालीन ठूलै चौरको सिरानमा अवस्थित, शिव प्रिय बिल्वपत्रका वृक्षहरू र रङ्गीविरङ्गी फूल तथा विविध नानाथरी आँप केरा, मेवा, आदि इत्यादि स्वादिष्ट फलले लटरम्म सुन्दर बगैँचाकै भान पर्न सक्ने प्रकृतिको उत्कृष्ट कलाले शृङ्गारिएको सुन्दर ठाउँ हो ‘बडाचौर’ गाउँ ।

सुनिन्छ आजभन्दा एक शताब्दी पहिले गौली पन्थी वंशका पं. देवीप्रसाद पन्थी र उहाँकै जीवन सङ्गिनी नन्दकुमारीको काखमा द्वितीय पुत्रको रूपमा वि.सं. १९७८ वैशाख १४ बुधबारका दिन एक बालकको जन्म हुन्छ, जसको नाम ‘भीमकान्त’ रहन गयो । शुक्लपक्षका चन्द्रमाको कला जस्तै बालकको वृद्धि हुँदा पारिवारिक हर्षको सीमा नरहनु स्वाभाविकै थियो । समय बित्दै जाँदा पं. देवीप्रसादले आफू राहाले चिरन्जीवी अर्यालका बुबा पं. जगन्नाथ अर्यालसँग गई पढ्न परेको बाध्यता संस्मरण गर्दै आफ्ना छोराहरूलाई समय सापेक्ष शिक्षा दिलाउने कुरामा पहिलेदेखि चनाखो र सावधान हुनुहुन्थ्यो नै । फलस्वरूप ‘हुने विरुवाको चिल्लो पात’ भने जस्तै भीमकान्त पनि दिवसको छाँट त्यही दिनको विहानीले स्पष्ट पारे जस्तै साक्षर भएको पतै नपाई दिनानुदिन शिक्षित साँस्कारिक, सभ्य र निपुण हुँदै सानै उमेरमा आफूलाई ‘अब्बल’ दर्जाकै बालक सिद्ध गरी छाडेको देखिन्थ्यो । सबैको प्रशंसायोग्य बनेको र उमेरले पनि प्रचलन अनुसार विवाह व्रतबन्धको लागि “गर्भाष्टमेष्टमे वाऽब्दे” कुमारको गर्नेपर्ने प्रचलनकै अनुसरण गरी व्रतबन्ध गराई वरी समयकै गति अनुसार वैवाहिक सम्बन्ध पनि सम्पन्न हुँदा आफ्नै घर र गुरुकुल शिक्षाले मात्र सन्तुष्टि प्राप्त नभई काठमाडौँ (तत्कालीन नेपाल) पढ्न गई मेहनत साथ अध्ययन गरी वि.सं. १९९६ मा संस्कृतप्रधानपाठशाला रानीपोखरीबाट “प्रथमा” परीक्षा उत्तीर्ण गर्नुभएको देखिन्छ । समय निरन्तर बगिरहेकै हुन्छ आफ्नै गतिमा । कसैलाई पछिदिन भने जस्तै–‘दैवी विचित्रा गतिः’ ‘न हि चलति

नराणां भाविनी कर्मरेखा' तथा "म ताक्खु मुढो, बन्चरो ताक्खु घुँडो" जस्तै हुन गई खाम २ र लाम २ भन्ने भरभरको २० वर्षे उमेरका आफ्नै सहोदर दाजुको १० वर्षे पहिलेको असामयिक निधनको असह्य चोटको घाउमा भर्खर भर्खर खाटा बस्न खोजेकोमा उष्काउँदै र चर्काउँदै पुनः वि.सं. १९९७ मै भीमकान्तकै आफ्नै जीवन संगिनी १६ वर्षे जवानीमै देवले खोसी लग्दा बुबा आमा लगायत सम्पूर्ण परिवारनै असह्य पीडाको भुमरीमा पर्न गई बुबा "किंकर्तव्य विमूढ" भई पैदलै काठमाडौँ गई भीमकान्तलाई पढाई छोडाई घरमा फिर्ता गराएको कुरा स्पष्ट सुनिन्छ ।

यस्तो अवस्थामा पनि विचलित नभई परिवारमा ढाडस र साहस थप्दै 'देशको विकासमा आइपर्ने समस्या र व्यवधानसँग तर्किन र पन्छिन खोजेर सम्भव छ र ? मानवीय व्यक्तित्वको विकासका लागि आइपरेको दुःख र शोकलाई शक्तिमा बदल्दै अघि बढेमात्र सम्भव छ भन्दै बुबाआमालाई सम्झाई खिदिम तर्फ हानिएर चार वर्षसम्म गहन र तार्किक अध्ययन गरी वि.सं. २००१ मा बनारसको क्विन्स कलेजबाट तत्कालीन प्रचलन अनुसार एकैपटक सम्पूर्ण मध्यमा परीक्षा प्रथम श्रेणीमा उत्तीर्ण गरेरमात्र आफ्नो नामको अगाडि 'पण्डित' उपाधि लेख्न शुरू गरी "पं. भीमकान्त" हुनुभएको चर्चा चारैतर्फ सुन्ने गरिन्छ । एकातर्फ पण्डित उपाधिले विभूषित अर्को तर्फ बुबाको आग्रह र अनुरोधलाई स्वीकार गरी गुरुकुल शिक्षा प्रणाली प्रिय भएकाले छिमेकी जिल्ला गाउँघरबाट शिष्यहरू प्रशस्त जम्मा हुनका साथै कर्मकाण्ड र पुराण वाचन कलामा पनि दक्ष हुँदै गएकाले दोस्रो विवाह र बाध्यतावश तेस्रो विवाह समेत गरी घर व्यवहार र पण्डित्याईमा रमाउँदा रमाउँदै बीचको एक दशक आफ्नो अध्ययन अगाडि बढ्न बढाउन स्थगन (ठप्प) भए जस्तो देखिन्छ । "योग्य पिताका सुयोग्य पुत्र" भने जस्तै "गति अग्रगति र प्रगति" को रूपमा कदम बढाउँदै जाँदा घरमा भन्दा गाउँको बीचो बीच पारी गुफा शिवालय मन्दिरमा पाठशाला खोली केही समय चलाएको कुरा पनि देखिन्छ नै । आफ्नै भाइ छोरा आफन्तमात्र शिक्षित भएर हैनकि वल्लो घर, पल्लो घर र सबै गाउँ घर छिमेक शिक्षित भएमात्र समाज विकसित हुन्छ र मात्र देश विकसित हुन्छ । त्यसैले विकासको दोस्रो नाम "शिक्षा" नै हो भन्ने दृढ विचार लिई पढ्नेलाई प्रेरणा दिने अठोटका साथ अगाडि बढेको देखिन्छ । शिक्षा जीवनभर चल्ने प्रक्रिया भएकोले दिने र लिने साथ साथै अघि बढ्छन् किनभने असल शिष्यबाट गुरुले पनि धेरै सिक्न सकिन्छ भन्ने अठोट बोकेका पं. भीमकान्तले स्वध्ययन गरी वि.सं. २०११ मा बनारसबाट व्यक्तिगत परीक्षा दिएरनै शास्त्री उत्तीर्ण गरी आफ्नो अद्वितीय प्रतिभाशाली पन सिद्ध गरी छाड्नुभयो ।

'संसर्गजा दोषगुणा भवन्ति' भने जस्तै परिवारनै शिक्षित मात्र हैनकि राजनीतिक जागरणमा पनि अग्रगामी भूमिकाको कारण राहिला भाइ नीलाम्बर पन्थी २०१५

सालको आम चुनावमा एम.पी. (सांसद) मा निर्वाचित भई गुल्मी जिल्लामा मात्र नभई नेपाल अधिराज्यमामै शिक्षा र स्वास्थ्यमा प्रारम्भिक जग बस्ने बसाउने सिलसिलामा पं. भीमकान्तको शिक्षा प्रतिको लगाव, रुचि र आस्थाको कारण वि.सं. २०१६ मा श्रीभगवती प्रा.वि. वाग्ला अज्मिर स्वीकृत भई सहोदर भाइ पं. शेखरनाथ पन्थीलाई प्रधानाध्यापक व्यवस्थापन गरी गराई आफू पुराण वाचन कलामै रमाउनुका साथै संस्कृति, परम्परा जस्ता आइपर्ने समस्या समाधान जस्ता जननाशौच, मृताशौच सम्बन्धका अग्रगण्य व्यक्तित्व मात्र नभई यज्ञ यागादि र पुराण वाचन कलामा पनि सरलता, स्पष्टता र गहनताको कारण भक्तजनहरू उहाँकै मुखारविन्दबाट श्रवण सम्पन्न गर्न गराउन उहाँको व्यस्तताको कारण महिनौं र वर्षौं पालो कुन पनि तैयार हुन्थे, देखिएकै कुरा हो । धार्मिक आचरण समस्या, सगोत्रीय वैवाहिक बन्धन, मूल अश्लेषा आदि दोष तथा मूलनक्षत्र दोष आदि इत्यादि स्वस्ति शान्तिदेखि यावत् पक्षका त्यस क्षेत्रकै विशेष ठहर भएको भएर नै होला मेरो बुबाको विश्वास जित्न सफल अर्कोतर्फ हाम्रो मूल पुरोहित कुलपूज्य पं. केशव (अन्धा गुरु) तराई बसाइ सराई भैसकेका कारण बुबाकै आस्था र भरोसालाई केन्द्र बिन्दु मानी व्यावहारिक समस्या आइपर्दा प्रत्येक पटक सोध पुछ गर्न र निर्णयमा पुग्न पुग्याउन सम्भव भएसम्म पं. भीमकान्त हजुरबानै मेरो लागि सबैथोक हुनुहुन्थ्यो । प्रत्येक भेटमा समस्या समाधानमात्र नगरी एउटा न एउटा शिक्षा ग्रहण गरेरमात्र फर्कने सौभाग्य प्राप्त भएका प्रशस्त उल्लेख्य उदाहरणहरू जीवनभरलाई सुरक्षित छन् – वैवाहिक नाता सगोत्रीय विवाह सम्बन्धमा “पाँचौ कन्या छैठौं वर जेजे मन लाग्छ सोही गर”, सगोत्रीय विवाह गर्दै नगर्नु र थाहै नपाई भुक्किएर गरेमा छुट्टै राखी मातृवत्परिपालन गर्न जाताशौच र मृताशौच बारेमा ज्येष्ठले कान्छोलाई दाजु भाइको लागि लग्ने भन्ने कुरामा पनि नाताको ज्येष्ठो र कान्छो भन्नेदेखि एकै घरका बाबा आमामा आमा जेठो ठहर हुने जस्ता गुह्य र रहस्यमय विषय धर्मसिन्धु, निर्णयसिन्धु, सम्बन्धित पौरीणिक ग्रन्थमा उल्लिखित ऋषिमत सहित ज्ञानवर्द्धक कुराहरू लिने, सिक्ने र सुन्ने सुनौलो मौका प्राप्त भएकाले परिआउँदा त्यसै यज्ञयागादि स्वस्ति शान्ति सम्पन्न गर्नेपर्ने भएमा उपलब्ध भएसम्म उहाँलाई नै अनुरोध गरी गर्ने गराइने गरिन्थ्यो नै । यसैले उहाँको सांस्कारिक धार्मिक समस्या समाधानमा सुस्पष्ट र प्रशंसनीय प्रामाणिक आधारका कुरा कानुनी समस्या समाधानका लागि कानूनका धारा, दफा उपदफा उल्लेख गरे जस्तै धर्मशास्त्रीय निर्णयमा पनि धार्मिक ग्रन्थको अध्याय, पेज, श्लोक र फलानो ऋषि मत आदि इत्यादि उल्लेख नगरी प्रमाण नदिने, “बख्खु” कुरा नगर्ने बानीका साथै यस्तो लेखिएको छ अब अगाडि त आफ्नै विचार भनी कार्यान्वयन पक्ष सोध्न आउनेकै जिम्मा छाडि दिनुहुन्थ्यो ।

समय आफ्नै गतिमा दौडँदै जाँदा भाइ भतिजा छोरा छोरी नियमित र संस्थागत विविध पेशा र व्यवसायमा कार्यरत रहेको प्रेरणाले नै होला वि.सं. २०३३ सालदेखि शुरु गरी करिब दुई वर्ष श्रीवनकाली वेदविद्याश्रममा अध्यापन कार्य गरेर यथोचित सन्तुष्टि प्राप्त नभएको संस्मरणलाई थाति राख्दै पुनः वि.सं. २०४० देखि वि.सं. २०५२ सम्म १२ वर्ष नै भनौं “विद्या तीर्थे जगति विबुधा” सूक्ति सार्थक तुल्याउँदै ‘श्री सोमसरला वेदविद्याश्रममा नै अध्यापन कार्यमा आफ्नो दक्षता प्रदर्शन गर्नुभएको हामी सबै सामु स्पष्ट छ नै। बहुमुखी प्रतिभाका धनी दूरदर्शी स्वभावका कारण अनिवार्य भौतिक मरणको “शिकार” हुनैपर्ने बाध्यता र दुर्लभ मनुष्य चोला प्राप्त गरेकोले कीर्तिरूपको मरण नभई कर्मले ‘अमर’ पनि रहन सकिने शास्वत सत्य सत्य सपनाको कारण दिनानुदिन कविता रचना गर्ने र लेखहरू लेख्दै जाने क्रम चलिरहेकै कारण उहाँका प्रकाशित पुस्तकहरू १. जगदम्बिकावैभवम् २. जगदीश्वरवैभवम् र ३. विविधपद्यावली (कविता सङ्ग्रह) रूपी ग्रन्थहरूले नै अनन्त कालसम्म अमरत्व प्राप्त गराएको कुरा निर्विवाद प्रमाणित भएकै छ। अर्कोतर्फ त्यो त भीमकान्तको चेलो हो भनी यत्र, तत्र, सर्वत्र यस क्षेत्रमा ‘किंवदन्ती’ चल्ने गरेको छ किनभने जुनसुकै धार्मिक र पौराणिक समस्या समाधानमा निर्णायक महत्वपूर्ण मानिएकोले निश्चित प्रामाणिक अडान साथ ‘ठोस निर्णय दिने’ व्यक्तिको उपमाको रूपमा। यसैले भनिन्छ –

जस्ता रुखका उस्तै फल, जस्ता गुरुका त्यस्तै चेला।

जस्ता नेताका उस्तै समर्थकहरू जस्ता बाबा आमाका त्यस्तै छोरा छोरी ॥

यो भनाइ अपवाद छाडी सर्व सत्य तथा दमदार सार्थक छ नै भन्न सकिन्छ। आफ्ना भाइ छोरा सन्तान देशका भिन्न भिन्न स्थान र आ-आफ्नै कर्मक्षेत्रको जिम्मेवारी निभाएबाट सन्तुष्ट रहँदै वृद्धावस्थाको कारण केही अस्वस्थपनको महसुस गरी भेटघाट, घुमघाम गर्ने मनशायले अध्यापन सेवा छाडी जन्मभूमि बडाचौर एवं काठमाडौँ गर्दा गर्दै श्रीमद्भागवतगीताको जन्मपछि मृत्यु अवश्यम्भावी सिद्ध गर्दै वि.सं. २०५८ साल असोज २ गते योग्य ज्येष्ठ छोरा सपरिवारको काखमा चिकित्सकहरूको औषधोपचारको सतत प्रयासलाई निरर्थक तुल्याई “न हि चलति नराणां भाविनी कर्म रेखा” अकाट्य देखाउँदै काठमाडौँको घरमा आर्यघाट नै पायक पार्ने गरी स्वर्गारोहण भई परमधाम हुनु भएकोमा यसै वर्ष शतवार्षिकी परेको हुँदा श्रद्धा सुमनको रूपमा हार्दिक चिर शान्तिको कामना साथ संस्मरणमा आएको यो सानो लेखरूपी श्रद्धासुमन विनम्रता साथ प्रस्तुत गरेको छु।

महाकवि पण्डित भीमकान्त पन्थी

तुलसी पन्थी

गुल्मी धुर्कोट गैराखर्क खहरेखोला

हाल : चन्द्रागिरि न. पा. १४ काठमाडौं

पं.भीमकान्त पन्थी वि. सं. १९७८ वैशाख १४ गते गुल्मी धुर्कोट वाग्ला बडाचौरमा पिता पं. देवीप्रसाद पन्थी र माता नन्दकुमारी पन्थीको सुपुत्रको रूपमा जन्मनु भएको हो । हाम्रो घर नजिक धुर्कोट भनभने बडाचौर भएको हुँदा उहाँको घर भएको गाउँलाई हामीहरू उपल्ला बडाचौर भन्दछौं ।

उहाँका पिता पं. देवीप्रसाद पन्थी विद्वान् पण्डित हुनुभएकोले हाम्रा प्रमातामह मरभुङका नामी पण्डित लक्ष्मीनारायण अर्ज्यालका साहिँला छोरा पं. लोकनाथ र कान्छा छोरा पं. डिल्लीरामलाई गायत्रीमन्त्र सुनाउनु भएको रहेछ । धुर्कोट वाग्लामा आई बस्नुभएका पन्थी वंशका प्रथम पुरुष गौतम पाध्या पन्थीबाट पं. देवीप्रसाद २० औं पुस्ताको हुनुभएको तथा हाम्रा पितामह टीकाराम पन्थी २१औं पुस्ताको हुनु भएकोले टीकारामले पं. देवीप्रसादलाई पण्डित बा भनेर सम्बोधन गर्नुहुन्थ्यो । टीकाराम वेदमा निपुण हुनुका साथै ज्योतिष विद्या पनि अध्ययन गर्नुभएको थियो । टीकाराम पन्थी र पं. देवीप्रसाद पन्थीको राम्रो सम्बन्ध रहेको कुरा हाम्रा बुबाहरूबाट मैले घरमै सुनेको थिएँ । हाम्रो तौलिहवामा बसोबास भएपछि पं. देवीप्रसादका कान्छा छोरा पं. शेखरनाथ पन्थीले उहाँहरूको सम्बन्धको विषयमा हामीसँग पुष्ट्याई गर्नुभएको थियो ।

पं. भीमकान्त पन्थीले घरमा आफ्ना पिता पं. देवीप्रसाद पन्थीबाट विद्यारम्भ गरी खिदीम काठमाडौं र वाराणसीमा रही साहित्यमा शास्त्री पूरा गर्नुभएको हो । पं. भीमकान्त पन्थी सुयोग्य पिताको सुयोग्य पुत्र हुन सफल हुनुभयो । उहाँले प्रथम विवाह गर्नुभएकी पत्नीको सन्तान नहुँदै निधन भएको रहेछ । उहाँले दोस्रो विवाह धुर्कोट अरौँदी निवासी गौरीशङ्कर उपाध्यायकी कान्छी छोरी गङ्गादेवीसँग गर्नुभएको थियो । गङ्गादेवी हाम्री ठूलीआमा (जेठी आमा) की फुपू हुनुहुन्थ्यो र तेस्रो विवाह मरभुङ हाम्री आमाका जेठा बुबा पं. डिल्लीराज अर्ज्याल (श्रुतधर)की नातिनी पं. खेमराज अर्ज्याल (बाबु पण्डित) की छोरी नीलमायासँग गर्नुभएको थियो ।

पं. भीमकान्त पन्थी अध्ययन गरेर घरमा आए पछि उहाँ गृहस्थी जीवनमा रही यजमानहरूले निमन्त्रणा गरेको ठाउँमा पुराणवाचन गर्ने, कर्मकाण्ड गराउने र उहाँको घरमा पढ्न आउने विद्यार्थीहरूलाई पढाउने पिताजीको कार्यलाई निरन्तरता दिनु भयो । पं. भीमकान्त पन्थी गुल्मी, अर्घाखाँची, प्युठान, दाङ, रोल्पा र सल्यानसम्म

सुयोग्य पण्डितको रूपमा प्रसिद्ध हुन सफल हुनुभयो । कर्मकाण्डसम्बन्धी विषयमा शास्त्रीय आधारमा उहाँले दिनुभएको निर्णय सर्वमान्य हुन्थ्यो । उहाँको जीवन शैली साधारण र अनुकरणीय थियो । उहाँमा राग द्वेष वैरभाव कति थिएन । उहाँ सनातन वैदिक हिन्दुधर्मको कट्टर पक्षपाती हुनुहुन्थ्यो । वेद र शास्त्रीय ग्रन्थहरूले निर्देश गरेको आचरणमा रहने उहाँ एक ब्रह्मनिष्ठ ब्राह्मण हुनुभएकोले समाजमा उहाँलाई सबैले आदर सम्मान गर्दथे ।

हाम्रो घर धुर्कोट गैराखर्क खहरेखोलाबाट पं. भीमकान्त पन्थीको घर उपल्ला बडाचौर पुग्न करिव डेढ घण्टाको बाटो थियो । बुबाहरूले उहाँको विषयमा गर्ने कुराहरू मैले सानैदेखि सुनेको थिएँ । हाम्रो मामा घर मरभुङ् हजुर आमाको वार्षिक श्राद्धमा उहाँ भागवत पाठगर्न जानु भएको थियो । उहाँलाई धेरैले गुरु भनी आदर गरेको देखेर मैले आमासँग उहाँ को हुनुहुन्छ भनेर सोध्दा आमाले उहाँ पं. भीमकान्त पन्थी हुनुहुन्छ भनेर चिनाउँदा उहाँलाई मैले पहिलो पटक चिनेको थिएँ । हाम्रा मातामहको गुरुपुत्र तथा नातिनी ज्वाइँ समेत हुनुभएकोले पं. भीमकान्त पन्थीलाई मातामहले अत्यन्त आदर सम्मान गर्नुहुन्थ्यो । पं. भीमकान्त पन्थी ससुराल अरौँदी जाँदा आउँदा कहिले काँही हाम्रो घरमा पस्ने गर्नुहुँदा उहाँलाई पिताजीले माहिला बा भनेर आदर साथ ढोगभेट गर्दा मैले पनि हजुर बा भनेर ढोगिदिन्थेँ ।

२०३९।०४० सालमा म जिल्ला शिक्षा कार्यालय रुकुममा कार्यरत थिएँ । त्यहाँ जिल्ला पंचायत कार्यालयमा सल्यानका हरिशरण आचार्य लेखापाल हुनुहुन्थ्यो । हरि शरणजीसँग मेरो परिचय हुँदा मेरो थर पन्थी भन्दा त उहाँ दङ्ग हुनुभयो । हरिशरणजीले आफ्नो मामा घर प्युठानको भित्रीमा व्रतबन्धहुँदा पं. भीमकान्त पन्थीसँग गायत्रीमन्त्र सुन्नुभएको रहेछ । हरिशरणजीले मसँग सबैकुरा गरेपछि मैले पनि हामी एउटै वंशको दाजुभाइ भएकोले मैले पं. भीमकान्त पन्थीलाई हजुर बा भन्नु पर्दछ भनेर भन्दा हरि शरणजीले मलाई गुरुनाति भन्दा मलाई गौरव महसुस भएको थियो ।

पं. भीमकान्त पन्थीसँग मेरो व्यक्तिगत चिनजानहुने मौका मिलेको थिएन । २०४० सालको फागुन महिनामा म विदामा रुकुमबाट घर आएको थिएँ । सोही समयमा मामा घर र ससुराल जान उहाँका कान्छा साला रामप्रसाद अर्याल र म सँगै मरभुङ् गयौँ । अर्को दिन रामप्रसादका दाजु एवं पं. भीमकान्तका जेठान योगराज अर्ज्यालका छोरा वैकुण्ठको व्रतबन्ध रहेछ । म मरभुङ् आएको थाहा पाएर दाजु योगराज अर्ज्यालले मलाई व्रतबन्धमा आउन उहाँकै भाइ रामप्रसाद मार्फत् निमन्त्रणा पठाउनु भयो । मावली दाजुले निमन्त्रणा गरेपछि म उहाँको घरमा गएँ । व्रतबन्ध पं. भीमकान्तले गराउनु भयो । व्रतबन्धको काम सकिए पछि मैले उहाँसँग आफ्नो परिचय गरें । उहाँले पनि मेरो बारेमा सोधपुछ गर्नुभयो । यो नै मेरो उहाँसँगको पहिलो भेट र परिचय थियो ।

पं. भीमकान्त पन्थीसँग सङ्गत गरी उहाँको विचार सुन्ने मौका मैले पाएको थिइन । २०४७/२०४८ सालमा म जिल्ला शिक्षाकार्यालय गुल्मीमा कार्यरत थिएँ । अरौँदी गोविन्द पोखरेल र नरहरि पोखरेल त्यसै कार्यालयमा प्राथमिक विद्यालय निरीक्षक हुनुहुन्थ्यो । हामी सबैले सुर्केपाटा लामो घरमा अलग अलग डेरा लिएका थियौँ । पं. भीमकान्त पन्थीका छोरा डा. लक्ष्मीकान्त पन्थी त्रि. वि. वि. बाट विदा लिई केही समय रेसुङ्गा बहुमुखी क्याम्पस तमघास गुल्मीमा प्रध्यापनगर्न जानुभएको वेला गोविन्द पोखरेलसँगै बस्नुभएको थियो । त्यस बखत म पिताजीको आशौचमा रहेको थिएँ । पं. भीमकान्त पन्थी आफ्नो घरबाट काठमाडौँ जान तमघास आउनु भएको त्यहीँ बस्नु भयो । मैले पुनः उहाँसँग परिचयगर्ने मौका पाएँ । साँझमा हामी सबै उहाँसँगै बस्यौँ । गोविन्द पोखरेलको उहाँ फुपाजु हुनुभएको र गोविन्द पोखरेल पनि संस्कृत पढेको पण्डित हुनुभएकोले उहाँले पं. भीमकान्त पन्थीसँग शास्त्रीय विषयहरूमा जिज्ञासा राख्दा उहाँले नरम र सहज तरिकाले जिज्ञासाको निरूपण गर्नुभएको थियो । छोटो समयमा भएपनि मैले केही विषयमा जानकारी प्राप्तगर्ने सुअवसर प्राप्तगरेको थिएँ । बसाइ सराइ गरी तौलहवा आएपछि हाम्रा माहिला मामा नेत्रमणि अर्याल र उहाँका कान्छा भाइ पं. शेखरनाथ पन्थीबाट पं. भीमकान्तको बारेमा धेरै जानकारी मैले पाएको हुँ ।

पं. भीमकान्त पन्थी २०३३ सालदेखि काठमाडौँ पशुपति वनकाली स्थित वेद विद्याश्रममा रही २ वर्ष संस्कृत व्याकरण अध्यापन कार्य गर्नुभयो । २०४० सालदेखि २०५२ सालसम्म उहाँले गौरीघाट स्थित सोमसरला वेद विद्याश्रममा आवासीयरूपमा रही अध्यापन कार्य गर्नुभयो । जगदम्बिकावैभवम् र जगदीश्वरवैभवम् रचना गरी प्रकाशनमा आएपछि नेपालका संस्कृतका विद्वान्हरूले उहाँलाई महाकविको श्रेणीमा राख्नुभएको छ । उहाँले रचना गर्नुभएको विविधपद्यावलिः उहाँका जेठा छोरा डा. लक्ष्मीकान्त पन्थीबाट मैले प्राप्तगरेको छु । विविधपद्यावलिमा प्रा. डा. वेणीमाधव ढकालले लेख्नुभएको समीक्षाबाट साहित्यमा पं. भीमकान्त पन्थीको सबै पक्षमा प्रकाश पार्नु भएको छ । प्रा. डा. वेणीमाधव ढकालले त्यसैमा प्रतिभाशाली कवि उमानाथ पन्थी, विशिष्ट विद्वान् कवि एवं प्राज्ञ डा. टीकाराम पन्थी र महाकवि पं. भीमकान्त पन्थी जस्ता नरशिखित्रयीको एउटै गुल्मी जिल्ला र एउटै पन्थी वंशमा जन्म हुनु पनि सुखद आश्चर्यकै विषय हो भनेर उल्लेख गर्नु भएको छ ।

दुई संस्कृत महाकाव्य लेखेर राष्ट्रको गौरव बढाउने महाकवि पं. भीमकान्त पन्थीको योगदानलाई कदरगरी श्रीधिराममरासिनी स्मृतिप्रतिष्ठानले २०५३ सालमा, वनकाली वेदविद्याश्रमका विद्यार्थी समूहले २०५४ सालमा, सोमसरला वेदविद्याश्रमका विद्यार्थी समूहले २०५६ सालमा र जयतु संस्कृतम् कार्यसमितिले २०५७ सालमा

उहाँलाई सम्मानित एवं पुरस्कृत गरेका छन् । त्यसैगरी विश्वहिन्दू महासंघ नेपालबाट पाणिनि पुरस्कार पनि उहाँले प्राप्त गर्नुभएको छ ।

पं. भीमकान्त पन्थीले संक्षेपमा संस्कृतमा लेख्नुभएको पन्थी वंशावलीले बृहत पन्थी वंशावली तयार गर्ने कार्यमा सहयोग पुराएको छ । गौलीवंश अध्ययन अनुसन्धान सेवासमाज नेपालले २०७३ सालमा प्रकाशन गरेको पन्थी वंश ग्रन्थमा उहाँलाई पन्थी वंशको विभूति तथा पन्थी वंशका कुलदीपको रूपमा सम्मान गरेको छ । पं. भीमकान्त पन्थी जस्ता सदाचारी योगदानी र ज्ञानी सत्पुत्रको जन्मले हाम्रो पन्थी कुल पवित्र भएकोछ । हामी सबै पन्थी बन्धुहरू उहाँ प्रति नतमस्तक छौं । सरस्वती पुत्रकोरूपमा जन्म लिनुभएका महाकवि पं. भीमकान्त पन्थी २०५८ साल असोज २ गते स्वर्गारोहण हुनुभई यस संसारबाट विदा हुनुभए पनि उहाँले रचना गरेका कृतिहरू हाम्रा सम्पति भएका छन् । पन्थी वंशका विभूति उहाँ प्रति यिनै शब्दावलिबाट हार्दिक श्रद्धाञ्जली अर्पण गर्दछु ।

सन्तोषामृततृप्तानां यत्सुखं शान्तचेतसाम् ।
कुतस्तद्धनलुब्धानामितश्चेतश्च धावताम् ॥

(सन्तोषरूपी अमृतले तृप्त भएका, शान्तचित्त भएका सज्जनहरूलाई जो मनमा शान्ति हुन्छ त्यो शान्ति धनका लोभी, दशतिर दौडिएर भ्रष्टाचार गरी कमाउनेहरूलाई कसरी होला ? अर्थात् हुँदैन ।)

दैवं फलति सर्वत्र न विद्या न च पौरुषम् ।
समुद्रमथनाल्लेभे हरिर्लक्ष्मीं हरो विषम् ॥

(भाग्यले सबैतिर काम गर्छ, विद्या, बुद्धि र मेहनतले काम गर्दैनन् । समुद्रको मन्थन गरिसकेपछि हरिले लक्ष्मीलाई पाएका थिए भने शिवले विष ।)

कवि पं भीमकान्त पन्थी परिवारसँगको सामीप्य र विविधपद्यावलि भित्रका भेटेका व्यक्तित्वहरूबारे सानो चर्चा

✍ तुलसीदास गौतम

१. कविपरिवारसँगको सामीप्य:

कवि पं भीमकान्त पन्थी मेरो बुबा नारायण गौतमको साथी हुनुहुन्थ्यो । उहाँ काठमाण्डौबाट प्रथमा उत्तीर्ण गरेपछि तत्कालीन गुल्मी हाल अर्घाखाँची खिदिममा रहेको हरिहर संस्कृतविद्यालयमा पढ्न जानुभएको र मेरो बुबा त्यहीँको स्थानीयछात्र भएकोले आगन्तुक उहाँसँग मित्रता बनेछ । यो कुरा हरिहर संस्कृत विद्यालयको स्वर्णजयन्ती २०४४ को बेला विशेषाङ्क प्रकाशन गर्दा उहाँले 'ऐतिहासिकी कविता' बुबाको आग्रहमा लेख्नुभएको र प्रकाशन भएको सो कविताको दशौँ श्लोकको दोस्रो पाउमा 'कञ्चिल्लेखं लिखेति स्वहृदयगसुहृत् प्राह नारायणो माम्' भनेर उल्लेख गर्नुभएबाट थाहाहुन्छ । यो कविता यस विविधपद्यावलि भित्र खण्ड 'ग' वर्णनात्मिका पद्यावलिको पाँचौँ पुष्प बनेकोछ ।

मेरो बुबाले आफूले पढेको र केही महिना बन्दभएको यस हरिहर संस्कृत विद्यालयलाई पुनर्जीवित गर्ने कार्यमा अगुवाई गर्नुभएको थियो । उहाँ यस विद्यालयको संस्थापक प्रधानाध्यापकको साथै आजीवन उक्त पदमा रहनुभएको थियो । विद्यालयको पुनः स्थापना, सरकारी अनुदान पाउने गरी संस्थागत विकास र हरिहरका उत्तराधिकारीबाट प्राप्त कपिलवस्तुको मौजा विद्यालयको नाममा ल्याएर आर्थिक रूपमा विद्यालय सबल बनाउनमा उहाँको ठूलो योगदान रहेकोछ । पुरानै स्थापना गरेको वर्ष वि सं १९९४ लाई औपचारिक रूपमा आधार मानेर पचासौँ वार्षिकोत्सवमा स्वर्ण जयन्ती २०४४ मा मनाइएको थियो ।

बुबा काठमाडौँआएको बेलामा पनि उहाँलाई भेट्न वनकाली स्थित वेदविद्याश्रममा जाने गर्नुहुन्थ्यो । दुवै एक अर्कालाई सम्मानभाव प्रकट गर्नुहुन्थ्यो ।

यी दुवै पुराना साथीहरूका जेठाछोराहरू क्रमशः लक्ष्मीकान्त पन्थी र यो लेखक काठमाडौँमा रानीपोखरीस्थित संस्कृत छात्रावासमा संयोगवश दुर्गाप्रसाद अर्याल सहित एउटै कोठामा नयाँ साथी बनेर बस्ने गर्दथ्यौँ । हाम्रो कोठामा श्रीराम सापकोटा अर्को कोठामा सरेपछि पन्थीजीका माहिला भाइ सूर्यकान्त पनि थपिनुभयो । पछि उहाँका अरू भाइहरू काठमाडौँ पढ्न आएपछि चन्द्रकान्त,

विष्णुकान्त, कृष्णकान्तहरूका पनि हामी दाइहरू बन्न पुग्यौं।

दुर्गाजी र पन्थीजी म तौलिहवामा पढ्न आउँदा उहाँहरू दुवै जना काठमाडौँ आइसक्नु भएको थियो । दुर्गाप्रसाद अर्याल बीचमा तौलिहवा गएकोबेला साथी हुनुभएको थियो । पन्थीजीको नामसँग परिचित थिएँ । छात्रावासको बसाइपछि डेरा गरेर बस्ने बेलामा पनि यी दुवैसँग म पनि बस्ने गरेको र हाम्रो अनन्य मित्रहरू उहाँहरू दुवै बन्नुभएको छ । काठमाडौँ आएपछि पहिलो पटक पुतलीसडक छेउको धोवीधारामा यो लेखक र भवानीप्रसाद पराजुली सहपाठी र सञ्जै डेरागरी बसेका हुनाले पछिसम्म कहिले कोठाको साथी त कहिले आत्मीय साथी बनेकाछौं । केशव गौतम हामी दुई गरेर तीन जना पछि स्नातकोत्तरसम्म अर्थशास्त्र सँगै पढ्ने भयौं । हामी बीचको आत्मीय सम्बन्ध यथावत् छ । पछि गएर केशव गौतम आर्थिक अभियान र न्यू बिजनेस एज सञ्ज सम्बद्ध हुनुहुन्छ, यसैगरी भवानीजी सरकारी सेवामा प्रशासक र यो लेखक कृषि अर्थशास्त्री बनेर देश सेवा गरेका थियौं र छौं पनि ।

अर्कोतिर सहपाठी नभए पनि लक्ष्मीकान्त पन्थी, दुर्गाप्रसाद अर्यालसँग मेरो पहिलो मित्रता र सहपाठीका हिसावले भवानीप्रसाद पराजुली, केशव गौतम र यो लेखकका साथै उहाँहरूका माध्यमबाट दुण्डीराज दाहाल (हराएको), कोषराज न्यौपाने, प्रयागराज वासिष्ठ, जगन्नाथ पण्डित, लेखनाथ आचार्य आदि पनि यस्तै माध्यमबाट एक अर्कासँग मिसिन पुगेका थियौं । यी माथि उल्लेख गरेका साथीहरू नेपाली साहित्य फाँटका अध्यापन, अध्ययन, अनुसन्धान गरेर आफ्नो समयका शीर्षस्थ साहित्यकार बन्नु भएकोछ । यसरी हामी बुबादेखिका साथीहरू पिँढी अनुसार थपिँदै साथी बन्नपुग्यौं ।

२. विविधपद्यावलि भित्र प्रवेश:

संस्कृत साहित्यमा शास्त्री गरेका कवि पं भीमकान्त पन्थीबाट रचित विविध पद्यावलि फुटकर रचनाहरूको वर्गीकृत संगालो हो । यस भित्र संस्कृत तथा नेपाली भाषामा गरेर दश भागमा वर्गीकरण गरी शीर्षक अनुसार कविताहरूको गुम्फन गरिएको छ । यी मध्ये नौवटा संस्कृत भाषामा लेखिएका छन् भने अन्तिम पद्यावलि नेपाली भाषामा गुम्फन गरिएको छ । संस्कृत तथा नेपाली भाषामा गरेर दश भागमा यस प्रकार वर्गीकरण गरिएको छ –

१. **स्तवात्मिका पद्यावलि:** (पाञ्चायन देवताको स्तुति मञ्जलाचरणमा गर्दै नौवटा स्तुतिपरक रचनाहरू समावेश गरिएको)
२. **आत्मकेन्द्रिता पद्यावली:** (आफ्नो थर, गृहस्थिति, कृषि, जीविका, जीवनी लगायतका नौवटा फुटकर कविताहरू सम्मिलित पद्यावलि)

३. **वर्णनात्मिकापद्यावलि:** (शिक्षण संस्थाहरूमा पढ्दा र पढाउँदाका संभनाहरू एवं गुरुवर्गबारे लेखिएका एघारवटा कविताहरूको सङ्कलन)
४. **ग्रन्थसारात्मिकापद्यावलि:** (पञ्चतन्त्रको मित्रभेद, वज्रसूचीउपनिषद, गीतासार आदिका सारको कवितात्मक प्रस्तुति)
५. **कर्मकाण्डसंबद्धा पद्यावलि:** (श्रीमद्भागवतसप्तांशविभाग, सप्तसती, रुद्री, श्राद्धपरिभाषालगायत एघार कर्मकाण्डसम्बद्ध संक्षिप्त पद्यावलीहरू)
६. **शास्त्रीया पद्यावलि:** (ज्योतिषलगायत शास्त्रबारे लेखिएका पन्ध्रवटा रचनाहरू)
७. **दार्शनिकीपद्यावलि:** (चित्तचेतना, चिन्ताविषय, तृष्णा, भवजाल, वैराग्य आदिवारे एघार कविताहरू)
८. **साहित्यिकीपद्यावलि:** (शृङ्गारकल्पना, प्रवास, समस्यापूर्ति र फुटकर रचनाहरू)
९. **पत्रात्मिकापद्यावलि:** (यस भित्र एघारजना विद्वान् व्यक्तित्वहरूसँग गरिएका कवितात्मक पत्राचारहरू)
१०. **नेपाली भाषात्मिकापद्यावलि:** (पन्ध्रवटा नेपाली भाषामा लेखिएका कविताहरू)

३. विविधपद्यावलि भित्रका भेटेका केही व्यक्तित्वहरू

विविधपद्यावलि भित्रका भेटेका केही व्यक्तित्वहरूवारे सानो चर्चा गर्दा विशेषगरेर पत्रात्मिका पद्यावलि: र नेपाली भाषात्मिका पद्यावलिलाई मुख्य आधार बनाइएको छ ।

उहाँको 'ऐतिहासिकी कविता' रचना यस विविधपद्यावलि भित्र खण्ड 'ग' वर्णनात्मिका पद्यावलिको पाँचौँ पुष्प बनेको छ । यो विद्यालय मेरो गाउँमा छ । यसमा उहाँले पढ्न पाएजस्तै मैले पनि पढ्ने सौभाग्य पाएको थिएँ ।

पत्रात्मिका पद्यावली एघार जना व्यक्तित्वहरूसँग गरिएका पत्राचारहरूको सङ्कालो हो । यी व्यक्तित्वहरूमा क्रमशः काठमाडौँ दिल्लीबजारका काशीश्वर पाण्डेय, काठमाडौँ गैह्रीधाराका कृष्णप्रसाद घिमिरे, खिदिमका पूर्वप्राचार्य धनञ्जय मरासिनी, पूर्व सांसद विदुर पौडेल, प्युठान स्वर्गद्वारी वेदविद्याश्रमका प्राचार्य कृष्णप्रसाद सुवेदी, दाङ हापुरका मेघराज न्यौपाने, काठमाडौँ छाउनीका पूर्व प्रमुख निर्वाचनआयुक्त पूर्णप्रसाद ब्राह्मण, काठमाडौँ रानीपोखरी संस्कृत प्रधानपाठशालाका प्राचार्य तेजकेसरी गुरु, कपिलवस्तु तौलिहवा स्थित तौलेश्वर नाथ संस्कृत प्रधानपाठशालाका प्राचार्य पुण्यप्रसाद अर्ज्याल, फणिनारायण सिग्देल र उहाँका सहोदर भाइ शेखरनाथ पन्थी हुनुहुन्छ । यी मध्ये कति काठमाडौँ पढ्ने बेलाका

साथी, विद्वान् वर्ग र एक आफ्नै भाइ गरेर एघार जनालाई समेटिएर लेखिएका कविताहरू एक श्लोकीदेखि लिएर उन्नाइस श्लोकी कविता परेका छन् । उहाँले यी पत्राचारहरू विभिन्न छन्दमा सुमधुर कविता रचना गरी लेख्नुभएको छ ।

यी मध्ये मैले चिनेजानेका व्यक्तित्वहरू बारे लेखिएका कविताहरूमा केही समीक्षा संक्षिप्तरूपले यसरी गर्न लागेकोछु ।

खिदिमका पूर्वप्राचार्य धनञ्जय मरासिनी: दुई श्लोकमा उहाँको छोटो परिचयमा पहिलोश्लोकको चारैपाउ धनञ्जयबाट शुरू गरेर गोत्र, नाम, साथी र तेजिला गुणले युक्त भनिएको छ । अर्को श्लोकमा चारै पाउ परोबाट शुरूगरिएकाछन् । मैले पनि उहाँ धनञ्जय गुरुबाट पढ्ने सौभाग्य पाएको थिएँ ।

विदुर पौडेल: उहाँ व्याकरणका विद्वान्, प्राध्यापक, नेपाल संस्कृत विश्व विद्यालयका पूर्व उपकुलपति, पूर्व सांसद भएपनि हामी सबैका 'विदुर दाइ' हुनुहुन्छ । सरल, स्वाभिमानी, आध्यात्मिक व्यक्तित्व भएकोले कवि पन्थीका श्रद्धेय पात्र हुनुभएको अनुष्ठुप छन्दमा दुई श्लोकबाट स्पष्ट हुन्छ ।

पूर्णप्रसाद ब्राह्मण: विशिष्ट विद्वान् भैकन पनि सरकारका प्रमुख निर्वाचन आयुक्त हुनुहुन्थ्यो । मेरो बुबा र पूर्णप्रसाद दुवै मीमांसाका छात्र र जुननाथ गुरुका शिष्य भएको नाताले बुबासँगै उहाँको निवास काठमाडौँ छाउनी गएको छु । उहाँले आजको बेला अर्थकरी विषय पढ्नुपर्दछ । त्यसको लागि अङ्ग्रेजी चाहिन्छ भनेर मलाई अङ्ग्रेजी पढ्न प्रेरणा दिनुभएको थियो । उहाँले कवि पन्थीज्यूलाई लेख्नु भएको कवितात्मक पत्रको उत्तर एघार श्लोकमा पूर्णप्रसाद ब्राह्मणलाई लेख्नुभएकोछ ।

पुण्यप्रसाद अर्ज्याल: कवि पन्थी भन्दा उमेरले कान्छा, उहाँसङ्ग नाता संबन्ध भएका भन्दा पनि व्याकरण र पुराणेतिहासमा आचार्य, विद्वान् सर्वत्र पूज्यते अनुसार श्रद्धाका पात्र हुनुहुन्छ । मैले पनि उहाँसँग पढ्ने सुअवसर पाएको थिएँ । उहाँ मलाई धेरै माया गर्नुहुन्छ । कविज्यूले पुण्यप्रसाद गुरुलाई पन्ध्र श्लोकमा पत्र लेख्दै छिटै प्रत्युत्तर पाउने आशा गर्नुभएकोछ ।

फणिनारायण सिग्देल: कविले फणिनारायणबाट छन्दोबद्ध कवितात्मक पत्र पाएर लेखिएको यो भावविह्वल सप्तश्लोकी कविता हो । यसमा तपाईँका धेरै भावगाम्भीर्य भएका कविता छन् । मेरा पनि हेर्न चाहनुहुन्छ भने प्रेसबाट छापिएपछि पठाउनेछु जस्ता कुरा राखेर लेखिएको छ । कवि पन्थीको तुलनामा कवि फणिनारायण सिग्देल आफ्नो छोराभन्दा कान्छो भएपनि आदरभाव साथ पत्र लेखिनु कविको 'गुणी गुणं वेत्ति' भन्ने भाव भएको बुझ्नुपर्दछ । यी फणिनारायण तत्कालीन मेरा पनि साथी हुनुहुन्छ ।

पुत्रीको विलाप: नेपालीभाषात्मिका पद्यावली भित्र पुत्रीको विलाप कविता

छ । कविज्यूले यस कवितामा आफ्नी छोरीलाई नाबालक तीन छोरा साथै कलिलो उमेरैमा विधवा हुन गएको प्रति पिताको नाताले मार्मिक कविता लेख्नु भएको रहेछ । यसको एक पद्य –

बाबुको छोरी प्रति चिन्ता:

‘फिस कसरीबुझाउन् कापि केले भिकाउन्

सट पडैट र टोपी बण्डि केले सिलाउन् ।

रिणगरि यदि ल्याउन् साहु कस्ले चिनाउन्

स्थिति सब हलगर्ने अर्थ कैले कमाउन् ॥३॥

अर्को आशा जगाउने पद्य:

समय फिरि इ बालक मस्त होलान् बढेर

क्रमसित चलि बन्लान् तीव्र विद्वान् बनेर ।

अलि सुख पनि होला किन्तु सन्तोष होला

यसरी मन बुझाये दुःख पाउन्न चोला ॥७॥

यी प्रतिनिधिमूलक कविता हुन् । छोरीप्रति बाबुले गरिने चिन्ताका विषयहरू । कविका माहिला छोरा सूर्यकान्त पन्थीको असामयिक निधन भएकोबेला उहाँको घरमा शोकव्यक्त गर्न जाँदा लक्ष्मीकान्त पन्थी त्यहीं हुनुहुन्थ्यो । उहाँले मेरो बहिनी र भानिज भनेर त्यहाँ बसेका दुई जनासँग मलाई चिनाउनु भएको थियो । मैले देखेकी उहाँकी छोरी र नाति विमल घिमिरे साथै उहाँकै मोटरमा बुद्धनगर आएको थिएँ । आज कविले चिन्ता गरेको अवस्थाबाट छोरीका छोराको निजी कार भएको देख्दा छोरीको भविष्य प्रति गरिएको सातौँ श्लोक अनुसार पढेलेखेका हुनसकेर काठमाडौँमा कार चढ्ने हैसियत राखेको देख्दा कविको कल्पना सार्थक भएको लाग्यो ।

४. उपसंहार

कवि पन्थीज्यू संस्कृतका विद्वान् भएकोले संस्कृतमा लेखिएका कविताहरू धेरै हुन गएकाछन् । संस्कृत नजान्नेहरूका लागि यी कविताहरू दुर्बोध्य र नीरस हुनु स्वाभाविक हो । तर संस्कृत प्रेमीहरूका लागि भने आफ्नै परिवेश भित्रका ससाना विषयवस्तुहरूको पनि प्रस्तुति रोचक ढङ्गले गरेकोबाट विषयवस्तुको गाम्भीर्यता नभएपनि लेखकीय कलाले स्थानीय परिवेशमा रमन र रमाउन सिकाउँछ । संस्कृतमा लेखिएका पद्यावलीहरूले कविको भाषागत प्रौढता मापन गरेकोछ । संस्कृतका कहलिएका प्राचीन कविहरू, नेपालका तथा भारतका अग्रज कविहरूको हाराहारीमा उहाँका रचनाहरूको स्तरीयता मापन गर्न सकिन्छ । तरपनि यी पद्यावलीहरूबाट मात्र उहाँको संस्कृत साहित्यमा दखल अर्को अर्थमा स्तरीयता मापन गर्न उपयुक्त न हुन सक्छन्, उहाँको संस्कृत साहित्यमा के कति क्षमता छ ज्ञानको लागि उहाँका

जगदम्बिकावैभवम् र जगदीश्वरवैभवम् नामका दुई महाकाव्य भने अघि सार्नेपर्ने हुन्छ ।

यसैगरी नेपालिभाषात्मिका पद्यावलि हेर्दा उहाँ संस्कृतमा लेख्ने प्रौढ कविको स्तर अनुसार नेपाली भाषामा पनि भाव गम्भीर कविताहरू छन् भने कुनै मनोविनोदार्थ लेखिएका जस्ता पनि छन् । कविताको भाषा र विषयवस्तुलाई तह अनुसार कविले प्रस्तुत गर्नसक्नु कविको क्षमता मान्न सकिन्छ । यी नेपालीमा लेखिएका कविताहरू गाउँले भाषा, रीति र परिवेशमा यी पाठकहरूका लागि नै लक्षित गरेर लेखिएका जस्तो लागेको छ । कविको कवित्वलाई भाषागत कसौटीमा दाँजेर हेर्न उपयुक्त देखिँदैन । अन्त्यमा, उहाँको विद्वत्ता र क्षमतावारे विविधपद्यावलि कै प्रकाशकीयम्को श्लोक तीन, चार र पाँचबाट केही भल्किन्छ । अस्तु ।

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।
आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥

(आफ्नो वशमा राखिएका, राग र द्वेष हटेका इन्द्रियहरूद्वारा विषयहरूको भोग गर्ने बुझ्ककडले आफुले गरेका कामबाट प्रसन्नता पाउँछ ।)

श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाद् ज्ञानाद् ध्यानं विशिष्यते ।
ध्यानात् कर्मफलत्यागः त्यागात् शान्तिरनन्तरम् ॥

(अभ्यासभन्दा ज्ञानगर्नु राम्रो, ज्ञानभन्दा ध्यानगर्नु राम्रो, ध्यान गर्नुभन्दा कर्मफलको त्यागगर्नु राम्रो हुन्छ । यसो गर्नसकेमा शान्ति मिल्दछ ।)

मेरो नजरमा पं. भीमकान्त पन्थी

✍ शिवराज मरासिनी
रेसुङ्गा नगरपालिका ९, गुल्मी

विक्रम सम्वत १९७८ साल वैशाखमा गुल्मी जिल्ला धुर्कोट गाउँपालिका वार्ड नं. ७ मा पिता देवीप्रसाद र माता नन्दकुमारीको कोखबाट संस्कृत साहित्यका ज्ञाता महाकाव्यकार पण्डित भीमकान्त पन्थीको जन्म भएको थियो । तत्कालीन समयमा हालको जस्तो यत्रतत्र विद्यालयहरू नहुनाले प्रथम पाठशाला आफ्नै घर दलान तथा गुरुकुल बाहेक अन्य विकल्प थिएनन् ।

उहाँको प्रारम्भिक शिक्षा आफ्नै पिता देवीप्रसादबाट सुरु भै तौलिहवा काठमाडौँ, हुँदै बनारससम्म पुगेर शास्त्री परीक्षा उत्तीर्ण गर्नुभएको स्वयमले बताउनु भएको थियो । उहाँमा संस्कृतको गहिरो अध्ययनका साथमा पुराण धर्मशास्त्र, वेदान्त, ज्योतिषको समेत राम्रो दखल थियो भन्ने सबैको मुखबाट सुनियो । गाउँमा माहिला पण्डितको रूपमा सबैले चिन्दथे ।

पारिवारिक रूपमा उहाँका आफू मुनि ४ भाइहरू जो सबै शिक्षित रहेको पाइन्छ । २ श्रीमती ८ सन्तानका पिता भीमकान्त पन्थीका ५ छोराहरू डा. लक्ष्मीकान्त पन्थी सह—प्राध्यापक त्रि.वि. हाल निवृत्त भै लेखन तथा काव्य साधनमा हुनुहुन्छ । माहिलो छोरा सूर्यकान्त पन्थी सह—सचिव नेपाल सरकार निवृत्त हुनु भै (२०७५ मा दिवंगत) साहिलो छोरा चन्द्रकान्त पन्थी सह—प्रा रेसुङ्गा बहुमुखी क्याम्पसका (पूर्व क्याम्पस प्रमुख) हाल कार्यरत, काहिलो छोरा विष्णुकान्त पन्थी उप प्रा. (पूर्व स.क्या.प्रमुख) रेसुङ्गा बहुमुखी क्याम्पस गुल्मीमा कार्यरत, कान्छो छोरा डा. कृष्णकान्त पन्थी अमेरिकामा प्राध्यापन पेशामा हुनुहुन्छ भने छोरीहरू गेहलक्ष्मी, विजया, कमला आ—आफ्नै घर गृहस्थीमा हुनुहुन्छ ।

संस्कृत साहित्यको गहीरो अध्ययन गर्नुभएका पण्डित भीमकान्तज्यूमा असाधारण प्रतिभा थियो भन्ने ज्वलन्त प्रमाण त फुटकर कविताको संगालो जसमा आफ्ना जीवनमा घटेका भोगेका घटनाहरू समस्या परिवेशलाई आधारमानी लेखिएका पद्य साहित्य संगालो हो विविध पद्यावली प्रकाशित छ ।

महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले तीन महिनामा शाकुन्तल महाकाव्य लेखेजस्तै उहाँमा पनि त्यस्तै क्षमता रहेछ भन्ने प्रमाण त २०५५ र २०५६ मा प्रकाशित उहाँका २ महाकाव्यहरू जगदीश्वरवैभवम् र जगदम्बिकावैभवम् प्रकाशनले बताउँछ । समय क्रममा गुरुकुलका शिक्षा प्रदान गर्ने ग्रहण गर्ने क्रममा उहाँले आफ्ना अग्रजहरू माता पितामात्र

नभै आफ्ना गुरुवरप्रति प्रकट गर्नुभएका आदर भावहरूले पनि उहाँमा असाधारण प्रतिभा थियो र प्रस्फुटन गर्न सक्ने क्षमता पनि रहेछ भन्ने बुझिन्छ ।

हालको जस्तो अवस्था र लेखौँ, लेखनु पर्छ भन्ने अवस्था भएको भए उहाँबाट अवश्य पनि धेरै खण्डकाव्यहरू तथा महाकाव्यको संख्या बढ्नेमा दुइमत रहेन ।

लेखनकार्य सजिलो विषय अवश्य होइन तथापि, खण्डकाव्यहरू लेख्ने, कार्य सम्पन्न भै सकेपछि मात्र महाकाव्यको थालनी त सबैको लक्ष्य हो । महाकाव्यको तयारी विना अकस्मात् जस्तै उदाएका पौराणिक कहानीमा, आधारित सर्वगुण सम्पन्न महाकाव्यकार भीमकान्त पन्थीको विद्वत्ता र क्षमतालाई सबैले प्रशंसा, र आदर गरेको पाइन्छ । स्वनामधन्य, स्वर्गीय डा.स्वामी प्रपन्नाचार्य, डा.टीकाराम पन्थी, डा. विष्णुराज आत्रेय, डा. वेणीमाधव ढकाल तथा योगी नरहरिनाथ जस्ता विद्वानहरूले उहाँको बारेमा प्रकाश पार्नु र अभिमत जाहेर गर्नुले उहाँमा असाधारण प्रतिभा रहेछ भन्ने देखियो ।

यस्ता विलक्षण प्रतिभाका धनी भीमकान्त पन्थीका कृतित्वको प्रकाशन गरी प्रकाशमा ल्याउने उहाँका छोराहरूको सत् प्रयासका कारण हामी सबैले उहाँको प्रतिभा र क्षमताको जानकारी पाउन सक्यौँ भने उहाँलाई सधै अमर तुल्याउन साहित्यका अनुरागी उहाँका शिष्य डा.विष्णुराज आत्रेयको अथक प्रयासमा कपिल वस्तु जिल्लाको कपिलधाममा साहित्यसाधकस्थल निर्माण गरी त्यहाँ विभिन्न भाषा, साहित्यका मूर्धन्य विद्वानहरूको सम्मान गर्ने लक्ष्यले स्थापित उक्त पावन भूमिमा शालिक स्थापना गर्ने र उहाँको स्मृतिमा विशेषाङ्क प्रकाशन गर्ने पारिवारिक उद्देश्यलाई सफल पार्न उहाँको व्यक्तित्व र कृतित्वको थप व्याख्या हुने प्रकाशनको सफलताको कामना राख्दै विगतमा गुल्मीका यस्ता विद्वानहरूको सदा स्मरण होस् भनी २०५९ सालमा किरण पुस्तकालयमा आयोजित १ कार्यक्रममा महान् प्रतिभाहरूको धेरै स्थानमा शालिक स्थापना गरे जस्तै शशिधर स्वामी र पण्डित भीमकान्तको शालिक राख्दा राम्रो हुन्थ्यो कि भन्ने जुन प्रस्ताव राखेको थिएँ त्यो साकार भएकोले मलाई अहिले खुशीको अनुभूति भएको छ ।

हजुरबुबाको संभनामा केही शब्दपुष्प

✍ पं. देवराज अर्याल
(मूल पुजारी) हनुमानढोका दरबार हेरचाह अड्डा

गुल्मी जिल्ला लुम्बिनी अञ्चल “वाग्ला बडाचौर” भन्ने गाउँमा वि.सं १९७८ वैशाख १४ गते वैशाख कृष्ण पञ्चमी तिथिका दिन यस भारतवर्षको नेपाल भूभाग पृथिवीमा महान् विद्वान् प्रतिभा, सदाचारी ईश्वरको वरदान सद्विचार, सद्गुणी, विनम्रस्वरका धनी विद्वान् पं.भीमकान्त पन्थी हजुरबुबाको जन्म भएको थियो । पन्थी वंशमा जन्म लिनु भएकोले यस नेपालमा उहाँको गुणगौरव र योग्यता व्युत्पत्ति एवं सरल भएर पनि गम्भीर स्वभावलाई जाने बुझेका मानिसहरू उहाँको स्मरण नगर्ने कोही छैन जस्तो लाग्दछ । म पनि हजुरबुबाको सान्निध्यमा २०४४ साल फाल्गुनदेखि रहीरहेँ ।

हजुरबुबाको सान्निध्यमा रहँदा उहाँप्रति मेरो तन, मन, वचनले, सदैव भगवान्को स्थानरूपमा उहाँलाई राखेको अनुभूति हुन्थ्यो । उहाँले पढाएको विद्या र माया, ममता एवं आशीर्वादले गर्दा आज म जे छु उहाँको आशीर्वाद र कृपाले गर्दा छु भन्ने लागेको छ । उहाँको जीवनमा कहिल्यै पनि कसैसँग राग, द्वेष, कलह भएको मैले देखिन । उहाँ त भगवान्को स्वरूप हुनुहुन्थ्यो । जसरी भगवान्ले अनुपम कृपाद्वारा मानिसलाई आशीर्वाद प्रादान गर्नुहुन्छ, त्यसैगरी उहाँले दिएको शिक्षा मार्फत् प्रादान गर्नुभएका अनेक आशीर्वादले विद्यार्थीहरू अहिले यत्र तत्र सबै ठाउँमा जहाँ रहे पनि इज्जत प्रतिष्ठा कमाएका छन् । उहाँका अनगिन्ती विद्यार्थीहरू अमूल्य शिक्षा लिएर सबै ठाउँमा काम, कर्तव्य परायण भएका छन् । स्व. पं. हजुरबुबाको काखमा धेरै वर्ष नरहेता पनि उहाँले मलाई असल, सन्मार्ग, सद्विचार सद्व्यवहारमा अगाडि बढ्नका लागि मार्गनिर्देशन गर्नुभयो । उहाँको सद्विचार धारालाई अनुसरण नगर्ने शायद यो नेपालभरमा मैले जानेबुझेको कोही छैन जस्तो लाग्दछ । जीवनका हरेक मोडमा, प्रत्येक पाइला-पाइला उहाँको स्मरण मेरा मनमा र दुई नयनमा घुमिराखेका छन् । मेरो जीवनलाई दुःखको मार्गबाट सुखको मार्गमा पुर्‍याउने योगदान उहाँकै हो भन्ने कुरामा दुईमत छँदैछैन । त्यसैले म आफूलाई निकै भाग्यमानी र गौरवान्वित ठान्दछु । हजुरबुबा जस्तो विद्वान्, शालीन, भद्र व्यक्तिको नाति हुनपाएको मलाई उहाँका मुखारविन्दबाट भगवान्का अमृतवाणीभैँ उपदेशरूपी ज्ञान प्रादान गर्नुभयो । ज्ञानको ज्योति प्रकाश पार्नसक्ने अद्वितीय क्षमतावान् प्रकाण्ड विद्वान् हजुरबुबाले विद्यार्थीहरूलाई पढाउँदा पनि सरल, सहज तरिकाले बुझ्न सक्ने गरी विद्यार्थीहरूले कसरी बुझ्छन् कसरी बुझ्नुपर्छ भन्नेर सदैव तल्लीन रहनुहुन्थ्यो । उहाँको पढाउने शैली, बोली वचनले गर्दा

हामी विद्यार्थीहरू सधैं अनुगृहीत हुन्थ्यौं ।

मलाई अचम्म लाग्दछ मानिसको जीवनमा हुनुपर्ने गुण-स्वभाव, शैली, व्यवहारिकता आदि सबै विषयमा हजुरबुबाको निपुणता देखेर म पनि उहाँका ती सबै गुण कसरी अनुसरण गर्न सकिन्छ भनेर मनमनै ज्यादै लोभिन्थेँ । तैपनि मैले हजुरबुबाका अति आनन्ददायी गुण, स्वभाव र योग्यता आदिलाई राम्ररी ग्रहण गर्न भने सकिन । यसकुरामा मलाई अभैसम्म ठूलो पछुतो भएको छ ।

उहाँका मीठा-मीठा कविता, पढ्न पाउँदा म धेरै-धेरै खुशी छु । उहाँको व्यावहारिक ज्ञान-गुण-लक्ष्य र उद्देश्यमा हामीहरू उहाँको भैं पुन कसरी सकिन्छ, भनेर मनमा लिनुपर्दछ । उहाँका ती अमृतरूपी वचनलाई हामीले स्मरण मनन र व्यवहारमा लागु गर्न सक्नुपर्दछ । जीवनको गोरेटोमा उहाँका ती अमृतरूपी वाणीहरू सदैव स्मरण गरेमा उहाँको हामी वा म योग्य चेलो बनेको मानिन्छ । उहाँका ती सुमधुर बोलीको म जहिले पनि स्मरण गर्दछु । उहाँका ती वाणीहरू मेरा मनमा सधैं रहिरहनेछन् । कहिलेकाहीँ मलाई यस्तो लाग्छ – जीवनमा म भन्दा भाग्यमानी अरू को हुनसक्छ ? किनकि भगवान्स्वरूप हजुरबुबाका मीठा वचनामृत र सरल व्यावहारिक उपदेश एवं विद्याका खानी हजुरबुबाको संगत मैले प्राप्त गरेँ र उहाँबाट थोरैमात्र भएपनि विद्यारूपी जल आचमन गरी आफूलाई धन्य धन्य र पवित्र बनाउन पाएँ ।

हजुरबुबाले आफ्नो जीवनमा अनेक प्रकारका भावनात्मक विचार तथा बुद्धिलाई अँगालेको सिद्धान्तले समाजलाई के कस्तो सन्देश दिन सकिन्छ भन्ने विचार गर्नुपर्दछ । उहाँले समाजको विकास समृद्धि र छरछिमेकी आफ्नो परिवारलाई पनि निर्विकल्प उपायद्वारा सन्मार्गमा पुर्‍याउन खोज्नुभएको देखेको छु । उहाँले जो कसैलाई पनि नम्र वाणीद्वारा आत्मदर्शनको पथमा अग्रसर गराउनु हुन्थ्यो ।

कलत्रचिन्ताले क्लान्त भएर बाँच्नुभन्दा यो संसारलाई एक प्रकारले मोहनी लगाए भैं गरी आफ्नो योग्यता र बुद्धि व्यवहारमा उतार्नुपर्दछ । यो जीवन केवल ईश्वरको मायामा आफ्नै जालमा माकुरा अल्झिए भैं अल्झिएको छ । जीवन कहिले पनि आफ्नो वशमा हुँदैन । परिणाममा तापदायी प्रतिपल परिवर्तनशील विषयप्रति वितृष्णा जगाई यो जीवनलाई आत्मदर्शनको मार्गमा अग्रसर गराउनुपर्दछ भनेर हजुरबुबाले सधैं भन्ने गर्नुहुन्थ्यो ।

हजुरबुबाले बताएका सन्मार्ग दर्शनमा रहिरहने जो कोही पनि सन्मार्गमा पुग्छ भन्ने मलाई लाग्दछ । उहाँले आफूमा भएको ज्ञान, शीप र योग्यता सबैमा पुर्‍याउने कोशिश गर्नुहुन्थ्यो । ज्ञानको भण्डार भएर त्यो ज्ञान अरूलाई प्रदान कसरी गर्न सकिन्छ । ज्ञान भन्ने चीज सदैव बाँड्न अरूलाई दिन खोजी रहनुहुन्थ्यो । कुनै पनि समय र अवस्थामा पनि मन, वचन र कर्मबाट आसक्ति नभएर ज्ञान प्रदान गर्न तल्लीन रहनुहुन्थ्यो । उहाँका

साथमा रहने जो व्यक्ति, विद्यार्थी, परिवार, छरछिमेकी पनि उहाँको साथमा बसेर ज्ञान गुनका कुरा धर्मशास्त्र, ज्योतिष आदि कुराहरूमा र ज्ञान लिनमा सदैव तल्लीन रहन्थे । सबैलाई सत्कर्म-सद्बिचार आध्यात्मिक तत्त्व प्राप्तिको आनन्द अनन्तकालिक हुने कुराहरू बताउनु हुन्थ्यो । आनन्द भगवान्कै स्वरूप हो । मानिस आफ्नै मनमा भएको आनन्दको खोजी गर्न छोडेर अनेक प्रकारले दुःख दिने ताप, भूटो र चिन्ता गरिरहन्छ । यसले गर्दा नै उसलाई दुःख भइरहेको छ । संसारका नाशवान् वस्तुहरू जे देख्छ त्यसैप्रति लोभिने मन कहिले सुखी र आनन्दी हुँदैन । अभै यो संसारमा त यस्ता मानिसहरू पनि छन् जो आफ्नो भाग्यले पाएको अगाडि आएको भागभोग जे छ त्यसलाई नदेखेर अर्काको भाग लिन वा खोस्न र खान खोज्दछन् । यो त कुकुरको जस्तो स्वभाव हो । मानिसको त साधु स्वभाव हुनुपर्दछ । हजुरबुबा पं. भीमकान्त पन्थीको सधैंभरि साधु स्वभाव थियो । मैले उहाँको वारेमा लेख्दा यस्तै कुरा देखें र यहाँ पनि जस्तो देखें त्यस्तै लेखेको छु ।

अभ हजुरबुबाले हामीलाई दिएको मूलमन्त्र त के हो भने हामी सबै मानिसहरूलाई 'मम' भन्ने दुई अक्षरको मन्त्र जप गर्ने बानी परेको हुनाले दुःख भइरहेको छ । बरु त्योभन्दा 'न मम' भन्ने तीन अक्षरको मन्त्र जप्ने गरेमा सधैं उत्तम सुख हुन्छ । भगवान्को इच्छाले आफ्नो अगाडि जे जस्तो आइपुग्छ वा हातलाग्छ त्यसैमा सन्तुष्ट रहन सकेमा मानिस सधैं सुखी हुनसक्दछ । यस्तो विचार भएका हजुरबुबाले अरूको देखेर कुनै वस्तुमा पनि कहिल्यै लोभ गर्नुहुन्नथ्यो । हामी सबैले उहाँबाट सिक्नुपर्ने मूल कुरा यही हो भन्ने विचार उहाँमा भएको मैले पाएको छु ।

उहाँले जो कसैलाई पनि सन्मार्गमा हिँड्न र सही मार्गदर्शन गर्दै अगाडि बढ्न प्रेरित गर्नुहुन्थ्यो । यसरी मानवजीवनलाई सार्थक तुल्याउन सही मार्गमा मन, वचन, सत्कर्म र सद्बिचारलाई व्यवहारमा उतार्न सदैव अग्रसर रहिरहने हजुरबुबाबाट म सदैव आभारी छु र उहाँको जुन सदुपदेश छ त्यसबाट म सदैव प्रेरित भएको छु । अहिले उहाँको संभ्रनामा यिनै शब्दपुष्प समर्पण गर्दछु ।

बुबाज्यूको सम्भनामा चार हरफ

✍ मायादेवी पन्थी

मेरा ससुरा बुबा कवि पं. भीमकान्त पन्थीज्यूका पाँच भाइ छोराहरू हुनुहुँदो रहेछ । उहाँको जेठा छोरासँग २०३८ साल आषाढ महिनामा मेरो वैवाहिक सम्बन्ध जोडिएको हुँदा उहाँहरूको घर परिवारसँग मेरो पनि घरपरिवारको नाता जोडिन आयो । अबदेखि म यो घरमा जेठी बुहारीका रूपमा प्रवेश गरें । त्यसबेलादेखि नै आजसम्म म उहाँहरूकी जेठी बुहारीका रूपमा रहेकी छु र चारै भाइ देवर बाबुहरूकी प्यारी भाउजु बनेकी छु । तिनैवटी नन्दहरूले मलाई जेठी भाउजुका रूपमा आजसम्म पनि धेरै माया गर्नुहुन्छ ।

२०३८ सालको दशैं अगाडि म घरमा पुग्दा घरमा खुशीको वातावरण देखेर मेरो मनमा पनि धेरै खुशी लाग्यो । त्यसबेला घरमा दुई वटी सासु आमाहरू हुनुहुन्थ्यो । पहाड घर बडाचौरमा प्रवेश गरेपछि नयाँ बुहारी भए पनि मैले अलिअलि घरका कामहरू गर्नुपर्थ्यो । त्यहीँ पनि यो घरमा अरू घरमा भन्दा छुट्टै किसिमको वातावरण देख्न पाउँथेँ । त्यस्तो कुरा के हो भने अरू घरका मानिसहरू बिहानै उठेदेखि यता उता डुल्ने, कुनै अर्को ठाउँमा गएर बस्ने, गफ गर्ने अथवा चिया पसलमा जम्मा हुने गर्छन् भने यो घरमा त बिहानै उठेदेखि ससुरा बुबाले नुहाई धुवाई गरी आफ्ना नित्य कर्महरू जप, पाठ, पूजा आदि गरी समय बिताउनुहुन्थ्यो भने यता देवर बाबुहरू तथा नन्दहरू पनि घर बाहिर दलानमा बसेर पाठशाला नै चलाउने गर्नुहुन्थ्यो । यस्तो देखेर मलाई भित्र भित्रै खुशी लाग्थ्यो । अरू सामान्य घरमा यस्तो हुने गर्दैन । यसले गर्दा यो घरको वातावरण अन्यत्रभन्दा फरक रहेको मैले पाउँथेँ । बिहानमा सधैँभरि बुबा आफ्नो पूजा पाठ गर्न लागि रहेको बेलामा पनि गाउँका मानिसहरू कोही न कोही बुबासँग धर्मशास्त्रसम्बन्धी कुरा र ज्योतिष सम्बन्धी कुरा पनि सोध्नका लागि आई रहेका हुन्थे । उनीहरू बुबाले पूजा पाठ गरी सक्दासम्म कुरेर बस्दथे । बुबा उठिसकेपछि उनीहरूलाई उत्तर दिएर पठाउनु हुन्थ्यो । यस्तो देख्दा पनि मलाई मनमा छुट्टै प्रकारको आनन्द आउँथ्यो ।

पहाड बडाचौरको घरमा म करीव दुई वर्षमात्रै बसेँ । ती दुई वर्षमा पनि पछिल्लो एक वर्ष त मैले दोहानेटाको भगवती प्राइमरी स्कूलमा शिक्षिका बनेर बिताएँ । त्यो वेला अज्मिरको गाउँका महिलाहरू छोरी मान्छे पनि स्कूलमा मास्टर हुँदा रहेछन् भनेर मलाई हेर्न आउने गर्दथे । यो कुरा मैले बुबालाई बताउँदा उहाँ धेरै खुशी हुनुभएको थियो । मैले त्यो स्कूलमा पढाउन थालेपछि गाउँका मानिसहरूले छोरीलाई पनि पढाउन पठाउने गरे । त्यो वेलादेखि त्यहाँ छात्राहरूको संख्या बढ्न लागेको हो । त्यसपछि म आफ्ना श्रीमानसँग काठमाडौँ आएर बस्न थालें । देवर बाबुहरू पनि पढ्नका लागि काठमाडौँ

बस्ने गर्नुहुन्थ्यो । उहाँहरूको बीचमा जहिले पनि पढाईकै बारेमा कुरा भैरहन्थे । मैले स्कूल पढ्ने बेलामा एउटा पुस्तकमा पढेको कथाको संभ्रना अहिले मलाई भयो । त्यो के भने कुनै विद्वान् मानिसको घरमा बाहिर पालिएको पिन्जराको सुगा पनि त्यस घरका कुरा सुन्दासुन्दै सत्सङ्गतले गर्दा विद्वान् बनेको थियो रे भनेजस्तै उहाँहरूको सङ्गतले गर्दा आज मैले पनि बुबाको सम्भ्रनामा केही लेख्ने कोशिस गर्दैछु ।

२०४० सालपछि बडाचौरबाट ससुराबुबा कवि पं. भीमकान्त पन्थीज्यू यहाँ काठमाडौँमा आएर बस्न लाग्नुभएको हो । उहाँ वृद्ध अवस्थामा हुँदा पनि गौरीघाटको सोमसरला वेदविद्याश्रममा बसेर विद्यार्थीहरूलाई संस्कृत पढाउने गर्नुहुन्थ्यो । बडाचौरबाट आउँदा पालै पालो गरी एक वर्षका लागि एक वटी आमालाई साथमा ल्याउनुहुन्थ्यो भने अर्को वर्ष उहाँलाई घरमा छोडेर अर्की आमालाई साथमा ल्याउनुहुन्थ्यो । म पनि गौरीघाटमा उहाँहरूलाई भेट्न गईरहन्थेँ । त्यहाँ धेरै विद्यार्थीहरू बुबाको अगाडि बसेर संस्कृत विद्या पढेको देख्न पाइन्थ्यो । त्यस्तो देख्दा पनि मेरो मनमा ज्यादै खुशी लाग्थ्यो । छुट्टी भएको दिनमा बुबा र आमा दुवै जना राम्रिहटी हामी बसेको घरमा आउनु हुन्थ्यो ।

मैले यहाँ लामो विवरण किन लेख्दैछु भने यति धेरै समयसम्म उहाँहरूलाई मैले देख्दा हाम्रो बुबा घर जहान परिवारसँग र छोरा छोरीहरूसँग पनि साथै विद्यार्थीहरूसँग पनि रिसाएको उनीहरूलाई गाली गरेको कहिले पनि देखिनँ ।

सधैं मिठो बोल्ने गर्नुभयो । काम अह्राउँदा पनि राम्रोसँग अह्राउनुहुन्थ्यो । भान्सामा भोजन गर्दा पनि जे जस्तो पाकेको हुन्थ्यो सो मिठो मानेर नबोली खानुहुन्थ्यो । पकाउने मानिसलाई केही दोष लगाउनुहुन्नथ्यो । २०५३ सालको वैशाख महिनादेखि त बुबा राम्रिहटीको घरमा बस्न थाल्नुभयो । त्यसबेला पनि बिरामी भएको अवस्थामा बाहेक पुस्तकहरू नै पढेर दिन बिताउने गर्नुहुन्थ्यो । नचाहिने बाहिरी कुरा गरेर समय बिताएको कहिले देखिन । यसरी बुबाको अन्तिम अवस्था हुँदा पनि आफ्नो शक्तिअनुसार उहाँको सेवागर्न पाएकोमा मैले आफुलाई सौभाग्यवती सम्झिन्की छु ।

अहिले मलाई एउटा अर्को विशेष कुरा पनि सम्भ्रना भइरहेको छ । त्यो के भने बुबाले पहिले नै लेखिराख्नु भएका धेरै कविताहरूको सङ्ग्रह विविधपद्यावलि भन्ने तयारी अवस्थामा रहेको नछापिएको पुस्तक त यहाँ छँदैथियो । त्यसपछि गौरीघाटमा विद्यार्थी पढाउन बसेको बेलामा पनि दुईवटा संस्कृत महाकाव्यहरू लेखेर सिध्याउनु भयो । यिनी तीनवटा पुस्तकहरूलाई उहाँकै छोराले छपाएर प्रकाशन पनि गर्नुभएको हो ।

यी तीनैवटा पुस्तकहरू प्रकाशित भएपछि बुबाज्यूलाई धेरै ठाउँबाट सम्मान र पुरस्कारहरू पनि मिले । यस्तो देख्न पाउँदा पनि मलाई ज्यादै खुशी लाग्यो । र मेरो मनमा के पनि लाग्यो भने यस्ता महत्त्वपूर्ण पुस्तकहरू लेख्न सक्ने र सम्मान पुरस्कार

एवं अभिनन्दन पत्रहरू पाउन सक्ने जो कोही कहाँ हुन सक्छन् र ?

हुन त मैले उहाँले लेखेका धेरै संस्कृत कविताहरूको अर्थ बुझ्न सकेकी छैन । मैले संस्कृत नपढेकी हुनाले भित्रभित्रै मेरो मनमा पछुतो पनि छ । तर पनि उहाँले लेखेका नेपाली कविताहरू मैले सबै पढेकी छु । ती कविताहरूमा पनि समागम भन्ने शीर्षक भएको नेपाली कविता मलाई धेरै नै राम्रो लागेको छ । त्यसलाई मैले दोहो-याएर बारम्बार पढ्ने गरेकी छु ।

यो नेपाली कविता जसरी भन्दा र सुन्दा सारै मिठो लाग्दछ त्यस्तै उहाँका संस्कृत कविताहरू पनि अवश्य नै मीठा होलान् भन्ने मेरो मनले विचार गरेको छ । के गर्नु ती संस्कृत कविताहरू दाँत नभएको मानिसले उँखु भित्रको रस चुस्न नसकेजस्तै मेरा लागि भएका छन् । यो वास्तविक कुरा हो तापनि बुबाले लेख्नु भएका दुवै महाकाव्यहरूको नेपाली भाषामा अनुवाद पनि छापिएको हुँदा यिनको अर्थ के रहेछ भन्ने कुरासम्म सोही अनुवाद पढेर मैले बुझ्न सकें । दुवै महाकाव्य भित्रको कथावस्तु पनि मलाई ज्यादै राम्रो लाग्यो । यसरी बुबाले लेखेका काव्य कविताहरू पढ्न पाउँदा अहिले उहाँ नभएपनि उहाँलाई संझाइरहेका छन् ।

अन्त्यमा यिनै आफ्ना मनका कुराहरू सहित मेरा ससुरा बुबा कवि पं. भीमकान्त पन्थीज्यूमा यिनै शब्दरूपी फूलमाला चढाउँदै श्रद्धाञ्जली प्रकट गर्दछु ।

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ।

न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥

(जसले शास्त्र अनुसार गर्नुपर्ने विधिलाई छोडेर आफूखुशीले कामगर्छ ।

त्यसले सिद्धि पाउँदैन, सुख पाउँदैन र त्यसको परमगति पनि हुँदैन ।)

ससुरा पं भीमकान्त पन्थी - एक संस्मरण

गीतादेवी पन्थी
महाराजगञ्ज, काठमाडौं

परिचय

पिता पं देवीप्रसाद पन्थी र माता नन्दकुमारी पन्थीको कोखबाट सम्वत् १९७८ सालमा माहिलो छोराको रूपमा पं भीमकान्त पन्थीको जन्म भएको हो । उहाँको नामजस्तै व्यक्तित्व पनि भव्य, भद्र, शान्त, सौम्य र विशाल थियो । उहाँ स्वभावले भलादमी, धेरै नबोल्ने, आचार विचारमा दत्तचित्त, धर्म आचरण गर्ने र अध्ययनमा सधैं सक्रिय रहनुहुन्थ्यो । उहाँका दुई श्रीमती, पाँच छोरा र तीन छोरी हुनुहुन्छ ।

आफ्नो जन्मस्थल, गुल्मी जिल्लाको वाग्ला, बडाचौरमानै बाल्यपन बिताउनुभएको उहाँले प्रारम्भिक शिक्षा पिताजीबाट घरमै प्राप्त गर्नुभएको थियो । पढ्नमा अति तीक्ष्ण हुनुका साथै कविता लेखनमा पनि उहाँ निपुण हुनुहुन्थ्यो ।

पं. भीमकान्त पन्थी गुल्मी जिल्लाकै एक प्रतिष्ठित विद्वान् हुनुहुन्छ । गाउँगाउँबाट आउनेहरूलाई शास्त्रार्थ र अन्य जिज्ञासाको उहाँले सधैं समाधान गरिदिनु हुन्थ्यो । धर्मशास्त्र, ज्योतिषशास्त्रको ज्ञान भएका र कविता लेखनमा उहाँ एक सक्षम र कुशल विद्वान् हुनुहुन्थ्यो । पुराण, सप्ताह, लक्षहोम र अन्य सबै धार्मिक कार्य उहाँले गरिदिने हुन्थ्यो भनी घरमा निमन्त्रणा दिन मानिसहरू आउँथे । उहाँ बहुमुखी प्रतिभाका धनी हुनुहुन्थ्यो । एक दिन पनि खाली नबस्ने अध्ययनमा रमाउने उहाँको स्वभाव थियो । श्रीमद्भागवत त उहाँलाई कण्ठस्थ नै थियो रे मेरा श्रीमान्ले भन्नुहुन्थ्यो ।

शैक्षिक संस्कार भएको हाम्रो घरमा गाउँगाउँबाट आउने विद्यार्थीहरूलाई अध्ययनअध्यापन गराइन्थ्यो । त्यसबेला हाम्रो घर आठ/दश जनाको एउटा घरेलु स्कूल नै हुनेगर्दथ्यो जहाँ आधारभूत संस्कृत, कौमुदी, काव्यहरूको पढाइ हुन्थ्यो । त्यस पश्चात् उहाँ केही समय प्युठानको लुङ्मा विद्यार्थीहरूलाई पढाउन जानुभएको थियो । उहाँले बडाचौर नजिकै दोहानेटामा अध्ययन अध्यापनको लागि विद्यालयको स्थापना पनि गर्नुभएको हो । पछि सनातन धर्मको हितलाई ध्यानमा राख्दै उहाँले काठमाडौं गौरीघाटको वेदविद्याश्रममा लामो समयसम्म अध्यापन गराउनुभयो । जयतु संस्कृतम्, दधिराम स्मृतिप्रतिष्ठान र अन्य धेरै प्रतिष्ठानद्वारा उहाँ सम्मानित विभूषित हुनुभएको छ । उहाँलाई गाउँमा हिँड्दा गुरु भनी दयाक पैसा राखी ढोग गर्दथे रे । उहाँलाई कति सम्मानित गर्दा रहेछन् भन्ने यसबाट थाहा हुन्छ ।

पछि वृद्ध अवस्थाका कारण उहाँ काठमाडौँ रामहिटी आफ्नै घरमा बस्नुभयो । घरमा बस्दा पनि उहाँको कहिल्यै खाली नबस्ने अध्ययन गरिराख्ने स्वभाव थियो । यहाँलाई कविता पनि फुरी हाल्थ्यो । विद्यार्थी अवस्था देखिनै फुटकर कविता लेख्ने, वनकालीमा वस्दा या गौरिघाट अथवा प्युठान अथवा घर उहाँ कविता कोरिराख्नुहुन्थ्यो । कवितामा वैराग्य, रसिकता, सौन्दर्य, धार्मिकता, आध्यात्मिकता सबै पक्षहरू समेटिएका पाइन्छन् । कवितामा मात्रै सीमित नभई उहाँले महाकाव्य पनि लेख्नुभएको छ । उहाँको जीवनीलाई समेटेर उहाँको नाममा पि.एच.डि. र मास्टर्सको गरी दुई थैसिस पनि लेखिएका छन् ।

मेरो भेट

ससुरा पं भीमकान्त पन्थीसँग मेरो भेट २०४६ वैशाख २२ गते पाल्पा, सर्देवामा भएको थियो । मेरो विवाहको दिन अर्थात् उहाँहरू काठमाडौँदेखि २२ जना जन्ती लिएर पाल्पा मेरो जन्मघर गएको दिन । ठूलो शरीर, भव्य देखिने, भलादमी सेतो दौरा, धोती, टोपी, गलामा च्यादर उहाँको पोसाक सधैं यस्तै थियो । आफ्नो आमाको वार्षिकी पछि उहाँले यो पोसाक लगाउन सुरु गर्नु भएको रहेछ । मैले त उहाँलाई यही पोसाकमै देखें ।

खिदिम पढ्ने बेलामा उहाँहरू हिँड्दै पाल्पाको बाटो हुँदै सर्देवा एकदिन बस्नुभएको रहेछ । मेरो हजुरबुबा गिरिराज उपाध्याय नेपालले विद्यार्थीहरूलाई राम्रोसँग खानबस्न प्रबन्ध मिलाई जानेबेलामा बगैँचाबाट प्रशस्त फलफूलहरू टिपेर लैजान भन्नुभएको रहेछ । त्यो सर्देवाको गाउँ, गिरिराज उपाध्यायले गरेको सम्मान उहाँको मनमा छाप परेको रहेछ ।

पछि ०४५ सालमा दिव्यदेव ज्ञवालीबाट उहाँको छोरा श्री सूर्यकान्त पन्थीसँग मेरो विवाहको प्रस्ताव आउँदा यदि केटी कानी लुली छैन भने त्यहाँ सम्बन्ध राख्न म मञ्जुर छु भनेर भनेको हुँ भनी ससुरा बुबाले नै मलाई भन्नुभएको थियो । पछि, यति राम्ररी बुहारी रहिछन् भन्नुहुँदा म दङ्ग परेकी थिएँ । विवाहपछि धेरै हामी दुवैजना जिल्लामा उहाँको जागिरको सिलसिलामा बस्यौँ । त्यसैले बुबासँग मैले धेरै सङ्गत गर्ने मौका पाइन । दशैंमा प्राय काठमाडौँ आउँदा बौद्ध घरमा भेट हुन्थ्यो । मेरो पहिलो पुत्र गौरव जन्मदा उहाँ यति प्रसन्न हुनुभएको थियो कि खबर सुन्नेबित्तिकै नातिलाई हेर्छु भनी टिचिङ्ग अस्पताल आइपुग्नुभएको थियो । नाति हेर्न भनी उहाँको कार्यस्थल गौरीघाटबाट बौद्ध आइरहनुहुन्थ्यो । भद्र भलादमीका साथै कहिलेकाँही उहाँ ठट्टा पनि गर्ने गर्नुहुन्थ्यो । एकचोटिको घटना मलाई याद छ, बुबा बानेश्वर बस्दा खानेबेलामा के राख्थे ? भनेर सोध्दा केरा खाउँ भनेर हँसाउनुभएको मलाई हिँजैजस्तो लाग्छ । म सुत्केरी हुँदा पाल्पा जाने बेला नातिलाई आफ्नै बोक्छु भनी मलाई गौशालासम्म छोड्न आउनुभएको देख्दा म निकै अचम्मित भएँ । पछि हामी बौद्धमा बानेश्वरबाट

उहाँलाई भेट्न जाँदा नातिनीहरू मनीषा र प्रज्ञासँग खेल्दा खुशी हुनुहुन्थ्यो । उहाँले मलाई पनि धेरै माया गर्नुहुन्थ्यो ।

उहाँ सधैं ज्ञानका कुराहरू भन्नुहुन्थ्यो । धेरै धैर्यका कुरा सिकाउनुहुन्थ्यो । उहाँ त मेरो ससुरा मात्र नभइ बुबा जस्तै लाग्थ्यो । कसैलाई नराम्रो नभन्ने, धेरै भलादमी, भद्र, कम बोल्ने, अध्ययन अध्यापनमा, आफ्नो नित्य कर्ममा अडिग, निर्लोभी, उदारमनको उहाँको स्वभाव थियो । खाना खाँदा एक भाग खाने, सकेसम्म नबोल्ने गर्नुहुन्थ्यो । मैले डेढ महिना बुबाको छत्रछायामा उहाँको सेवा गरी बानेश्वरमा बस्ने मौका पाएकी थिएँ । त्यतिबेला उहाँ धेरै अशक्त भइसक्नुभएको थियो । बडाचौर आफ्नो गाउँ, खेत, नुहाउने खोला मात्रै याद गर्नुहुन्थ्यो । त्यसपछि उहाँ बौद्ध फर्केको दुई महिनामै उहाँले हामीलाई छोडेर जानुभयो । उहाँको विचार र पथप्रदर्शनको अनुसरण गर्न सकौँ । आउने पुस्ताले पनि उहाँको विचारलाई अवलम्बन गर्नुपर्दछ ।

उहाँले जगदम्बिकावैभवम्, जगदीश्वरवैभवम्, विवधपद्यावलि जस्ता अमूल्य रत्नहरू हामीमाझ छोडी २०५८ आश्विन महिनामा यस लोकबाट बिदा हुनुभयो । उहाँको दिव्यवाणी अर्ति—उपदेशहरू सधैं मनन गर्नेछु । उहाँको आशीर्वाद सधैं प्राप्त रहोस् । अन्त्यमा, उहाँकी बुहारी भनेर चिनिनुमा मलाई गर्व लाग्छ ।

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।

कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत् त्रयं त्यजेत् ॥

(आत्माले दुःख पाउने नरकका द्वार तीन प्रकारका छन् —
ती काम, क्रोध र लोभ हुन् । त्यसैले यी तीनैलाई छोड्नु ।)

ससुराको सम्भनामा

शारदा पन्थी

श्रीमान्को लेख पढ्दा पढ्दै ससुरा बुबाको सम्बन्धमा मलाई पनि केही हरफहरू लेख्न मन लाग्यो । उहाँको सम्बन्धमा मेरो पिताज्यू एवं दाजुहरूले एक दुई पटक कुरा गरेको मात्र सुनेकी थिएँ । संयोग एक पटक उहाँ काठमाडौँबाट बडाचौरको घरमा जानेक्रममा हाम्रो घरमा पस्नुभयो । ठूलो आमा पनि सँगै हुनुहुन्थ्यो । त्यो समयमा म दश कक्षामा पढ्दै थिएँ ।

बुबा स्वयंपाक्य (आफैं पकाएर खाने) भएकोले पकाउनको लागि भान्सा गर्ने ठाउँ लिपेर सफा गरिदियोँ र सामग्री तयार गर्ने र तरकारी बनाउन सहयोग गरेकी थिएँ । उहाँहरूले पनि त्यसै समयमा मलाई देख्नु भएको थियो ।

ठीक एक वर्षपछि हामीहरू सबै घरको आँगनमा थियौँ । एकजना युवा हाम्रो घरमा आउनुभयो र दाजुसँग बुबा कहाँ हुनुहुन्छ ? भेटौँ भनेर भन्नुभयो । म भने मेरो कोठातर्फ लागें । उहाँले बुबासँग भेटेर केही बेर सोध पुछ कुराकानी गर्नुभयो, बहिनी सृजनाले चिया पकाएर लगिदिइन्, केही समयपछि उहाँ निस्कनुभयो । उहाँ मेरो बुबासँग पूर्व परिचित हुनुभएकोले बुबाले विवाहको सम्बन्धमा केही कुराकानी गर्नुभएछ, त्यो मेरो विषयलाई लिएर होइन, तर उहाँ भने बुबासँग भेट्ने निहुँमा मलाई देख्न आउनु भएको रहेछ, त्यो प्रसङ्ग विना नै मलाई देखेर जानु भएछ । त्यसको २०/२२ दिनपछि त मेरो विवाहको प्रस्ताव गर्दै हाम्रो घरमा काहिँलो बाबु आउनुभयो । केही पछि मामाको छोरालाई साथमा लिएर आफैं आउनुभयो ।

हामी दुवै जनाको प्रत्यक्ष भेटघाट कुराकानी पछि विवाहको मिति समेत तयार गरियो । २०४७ फागुन ५ गते विवाह सम्पन्न भएपछि धुरकोट वाग्ला बडाचौरका पन्थी परिवारकी कुलवधू र पं भीमकान्त पन्थीकी तृतीय पुत्रवधूको रूपमा म यस घरमा प्रवेश गरेकी हुँ ।

हाम्रो घरमा सबैजना शिक्षित पढा लिखा हुनुहुन्थ्यो । कान्छी नन्द र सानो बाबु पढ्दै हुनुहुन्थ्यो । मैले पनि आइ.ए. पढ्दै थिएँ, यदा कदा सबैभन्दा कम पढेकी म नै पो हुँ कि ? जस्तो पनि लाग्दथ्यो । विवाह पछि माइत घरमा आउने र बुबासँग भेट हुनेलाई बुबाले बडाचौर भीमकान्त पण्डितको छोरालाई छोरी दिँदै भन्दा सबैले राम्रो घरमा दिनुभएछ भन्दथे र गाउँ देखेका मानिसहरूले त ज्यादैँ राम्रो पाहिपहन मिलेको सुखी गाउँ छ पनि भन्दथे । मेरो विवाह गर्दा श्रीमान्ले एम्.ए. दोस्रो वर्षमा पढ्दै हुनुहुन्थ्यो । उहाँ काठमाडौँमा हुनुहुन्थ्यो म पनि क्याम्पस पढ्ने हुँदा प्राय माइत नै थिएँ, यदा कदा घरमा जाने आउने गर्दथेँ ।

उहाँले एम्.ए. दोस्रो वर्षको जाँच दिएपछि मैले पढ्ने रेसुङ्गा बहुमुखी क्याम्पसबाट उहाँलाई लिन भनी प्रेमनाथ सर जानुभएको रहेछ । त्यसको एक हप्ता पछि जाँच भ्याएर २०४८ साल फागुन २७ गतेदेखि रेसुङ्गा बहुमुखी क्याम्पसमा राजनीतिशास्त्र पढाउन आउनुभयो । यो कुरा मलाई र मेरो माइत घर परिवार कसैलाई थाहा थिएन । त्यसबेला फोन मोबाइल कुनै साधन थिएन । घरमा गएर आमालाई बुबालाई भनें । सबै खुसी हुनुभयो ।

त्यो समयमा मेरो ससुराले काठमाडौँको गौरीघाटमा स्थापना गरिएको सोमसरला वेदविद्याश्रममा पढाउनुहुन्थ्यो । अब हामीहरू पनि तमघासमै डेरा गरेर बस्न थाल्यौं । ससुरा बुबा कहिले कहीं दर्शेँ विदामा र पुषमाघको जाडो विदामा घर आउनुहुन्थ्यो । हामीहरू पनि त्यो समयमा र दर्शेँ विदामा र समय-समयमा बडाचौर घरमा जाने आउने गर्दथ्यौं । घरका सासु आमाहरू दुइजना भएकोले प्रायः पालै पालो एकजना बुबासँग काठमाडौँ जाने र एउटी घर बस्ने गर्नुहुन्थ्यो ।

विशेष गरी बुबा घरमा हुँदा इष्टभिन्न लगायत बुबालाई सोध्न मानिसहरू आइरहनुहुन्थ्यो । १-२ जना न आएको त प्राय कुनै दिन हुँदैनथ्यो । हामी पनि काठमाडौँ समय समयमा जान्थ्यौं । तर निरन्तर बुबासँग लामो समय सँगै बस्ने अवसर भने मिलेन ।

मेरो ससुरा आकर्षक व्यक्तित्वका धनी हुनुहुन्थ्यो । खाना खाएपछि दिनभर पुस्तक पढेर बस्नुहुन्थ्यो, जसले पनि विद्वान् हुनुहुन्छ भन्दथे । गाउँ घरमा सबैले ठूलो आदर गर्दथे । उहाँको विद्वत्ताको बारेमा बताउने र उहाँले लेखेका सबै पुस्तक, कविता बुझ्ने मेरो क्षमता पनि छैन । मलाई त मेरो ससुरा ऋषि मुनि समान हुनुहुन्छ जस्तो लाग्दथ्यो ।

ससुरा बुबालाई सम्झँदा मलाई केही कुरा सम्झना भयो । २०४९ माघ २ गते मेरो जेठो छोरा जन्मियो १५-१६ दिन पछि म माइत बस्न गएको थिएँ । त्यही महिनाको अन्त्यतिर बुबा काठमाडौँ जान तमघास हामी बस्ने कोठामा आउनुभएछ । बेलुका साँझपर्न लागेको थियो । बाबु छोरा भएर माइत घर मलाई भेट्न जानुभयो । बुबाले बुहारीलाई बोलाऊ भन्नुभयो म बाहिर निस्किएँ । ससुराबुबाले म तिम्रीलाई भेट्न र नातीलाई देख्न आएको, भोलि बिहानै हिँड्नुपर्छ भन्नुभयो । बच्चालाई उहाँले काखमा लिनुभयो र हातमा राखेर निधार सुड्नुभयो र 'कृष्णजी जस्तै रहेछ' भनी आँखामा आँसु पुछ्नुभयो । मेरो बुबाले पनि भावुक हुँदै 'हेर बुढा मान्छे खुशी भएर' भन्नुभयो ।

मलाई त्यो सम्झना आइरहन्छ । ससुरा घरमा आएको समयमा विदा हुँदा हामीहरू पनि घर जान्थ्यौं । बिहान बेलुका पूजा गर्दा हाम्रा छोराछोरीहरू पनि प्रसाद

खान पाइन्छ भनेर पनि बुबाको नजिक हात जोडेर बसिरहन्थे । छोरीहरूले पनि बुबालाई ज्यादै माया गर्थे । हजुरबुबा भन्दै बुबाको अघि पछि गरिरहन्थे । ससुरा बुबाले पनि सुन्दर छौ ज्ञानी हुनुपर्छ, धेरै पढ्नुपर्छ भन्नुहुन्थ्यो । ससुराले मलाई सधैं बुहारी यस्तो लेऊ यसो गर भन्नुहुन्थ्यो । सधैं विस्तारै मीठो बोल्नुहुन्थ्यो । सासु आमालाई पनि एकछिन नदेखे कता गइन् भनेर सोध खोज गर्नुहुन्थ्यो । कहिले कसैलाई गाली गरेको कडाबोलेको सुनिएन । मलाई त उहाँका कोही पनि शत्रु थिए र होलान् जस्तो लाग्दैन ।

२०५६ सालको जेठमा म बडाचौर घरमा थिएँ । सुसुरा रोगले र वृद्धताले कमजोर हुँदै जानुभएको थियो । त्यसैले सासु ससुरा दुवैजना जेठाजूसँग काठमाडौँ जानुभयो । त्यही वर्ष पुषमा मेरो कान्छो छोरा बालचन्द्र जन्मियो । केही समयपछि काठमाडौँ गएको बखत कान्छोलाई काखमा लिई शुकनास रहेछ भन्दै गद्गद् गर्नुभयो । मलाई त्यसको अर्थ थाहा थिएन । पछि श्रीमानसँग सोधेर थाहा पाएकी हुँ ।

मेरो छोरा छोरीको स्वभाव र आचरण देख्दा मेरा ससुराको र मेरो बुबाको प्रभाव परेको छ कि जस्तो लाग्छ । कसैलाई पनि नराम्रो सोचौँ, कसैलाई ठगौँ र लोभ गरौँ भन्दैनन् । सबैलाई दिनुपर्छ, कल्याण गर्नुपर्छ, सहयोग गर्नुपर्छ भन्ने भावना राख्दछन् । भविष्यमा कस्ता हुन्छन् । अहिले पनि ससुरा बुबाले उपदेश गरिरहनु भएको छ कि जस्तो लाग्छ । पन्थी वंशमा उहाँ जस्ता विद्वान् र आदर्श व्यक्ति उहाँप्रति हार्दिक श्रद्धाञ्जली निवेदन गर्दछु । पुत्रवधू हुन पाएकोमा आफूलाई भाग्यशाली सम्भकेकी छुँ । अहिले उहाँको जन्म शताब्दी वर्षको अवसरमा उहाँप्रति हार्दिक श्रद्धाञ्जली निवेदन गर्दछु ।

**दोषान् सदा पश्यति मक्षिकेव दुष्टः खलो नीचजनः स्वभावात् ।
सुगन्धपुष्पे मधुमक्षिकेव भवन्ति सन्तो भ्रमरस्वभावाः ॥**

(जो दुष्ट एवं बदमास छ उसले माखीले घाउ खटिरा भएको ठाउँ खोज्दै आए जस्तै हरबखत दोष पहिल्याउने गर्छ । जो सज्जन भलादमी छ उसले मौरीले सुगन्धित फूल खोजेर त्यसको रस लिएजस्तै गुणको खोजी गर्दछ ।)

मेरा स्मृतिमा पिताजी

✍ गेहलक्ष्मी घिमिरे

संसारको सबैभन्दा बलवान् शक्ति समय नै रहेछ । अनन्त गतिमा बग्ने समय कहिले सुख, कहिले दुःख, कहिले मिलन, कहिले विछोड, कहिले ठक्कर त कहिले मल्हमपट्टी बनेर आउँदो रहेछ । जे देखियो, भोगियो त्यो आफ्नो रहेनछ तर कल्पना नै नगरेका कुरा आफ्ना बन्दा रहेछन् । आफूलाई जन्म दिने मातापितासँग सधैं सँगैरहन नपाइने तर कल्पना नै नगरेका सन्ततिको लामो साथ पाइँदो रहेछ । ज्ञान, अनुभव र ममताका खानी अभिभावक तथा प्रियजन स्वर्गवास भइदिने अनि पुरानो पुस्ता समाप्त हुँदै जाँदा आफू पनि वृद्ध बनिँदो रहेछ । आज मेरो मनमा गुल्मी जिल्लाको धुर्कोट वाग्ला बडाचौरदेखिको विगत नाचिरहेको छ । पिताजीको सामीप्यमा रहेका क्षणहरू ताजा बनेर बाहिर निस्कन उकुसमुकुस भइरहेका छन् । प्रारम्भ गर्ने ठाउँ भेटिएको छैन ।

मेरो मानसपटलमा मैले बालापनमा देखेको पिताजीको मोटोघाटो भीमकाय शरीर, हँसिलो र रसिलो मुहार अनि धर्मशास्त्रका शास्त्रीय मान्यतालाई हाँसीहाँसी दलान वा आँगनमा बसेर बोलिरहनुभएको दृश्य अहिले मेरा अगाडि नाचिरहेको छ । पिताजी सधैं सेतो र सफा वस्त्रमा ठाँटिएर बस्नुभयो । असन्तुष्टि वा विमर्ति नै प्रकट गर्नुभएन छ कि कुन्नि ! पिताजीले कस्तै अवस्थामा पनि रिसाएको भाव नै प्रकट गर्नुभएन । हामीले गर्ने सानातिना गल्ती देख्दा पनि खित्तित हौँस्दै वा मुस्कुराउँदै सम्झाउनुभएको मात्र याद आउँछ । प्रातःस्नान, पूजापाठ, ध्यान, दिउसोको पाठ, अध्ययन-अध्यापन अनि सन्ध्याकालीन पूजा आरतीमा तल्लीन रहने पिताजीको काखमा बस्न पाउँदाको क्षण तत्कालीन समयमा पनि दिव्य सिंहासनमा बसेको जस्तो अनुभूति हुन्थ्यो । अभ्र पिताजीले आफ्नो काखमा राखेर “छोरीलाई लुकाएँ” भन्दै आफूले ओढेको रिडिया च्यादरभित्र लुकाएका क्षणहरू सम्झँदा आज पनि रोमाञ्चित बन्नपुग्छु ।

पिताजीको व्यक्तित्व र परिधानबाट जो कोही पनि प्रभावित हुन्थे । कहिलेकाहीँ त धेरै ठाउँको सप्ताह, पुराण र यज्ञयागादि सकेर २ महिनामा बल्लतल्ल घरमा फर्किनुहुन्थ्यो । वि सं २०१७ को अन्त्यतिर हुनुपर्छ, मलगायत मेरा बालसखा दिदीबहिनीहरू बडाचौरको चौरमा भैँसी चराउँदै थियौँ । चौराखर्कबाट पिताजी सदा भैँ सेतो परिधानमा सजिएर लमकलमक लम्किएर घरतिर आउँदै गर्दा मलाई ठुले महापुरुषको आगमन भएको अनुभूति भयो । मैले

सबैलाई बोलाएर देखाउँदै भनें, 'मेरो बाबा आउँदा पश्चिम दिशा नै पूरा उज्यालो लाग्यो।' साथीहरू गलल्ल हाँसे। पिताजी घरतिर आएको हुनाले मलाई कतिबेला घरमा जाऊँ भन्ने छटपटी सुरु भयो। सदाभन्दा केही छिटो नै डराईडराई भैंसी लिएर घरमा गएँ। घरमा पुग्दा पिताजी दलानमा बसिरहनुभएको थियो। "छोरीले ठुलै काम गरेर आई" भन्दै कुरागर्दै मलाई आफ्नो काखमा लिनुभयो। रिडिया च्यादरभित्र मलाई लुकाउनुभयो अनि मेरो हातमा खुसुक्क पैसा राखिदिनुभयो। त्यो क्षण मलाई त्यो दिनसम्म कै सबैभन्दा खुसीको क्षण लाग्यो। केटाकेटी सोंचाइ न पर्यो। पिताजीले मलाईमात्रै सबैभन्दा धेरै माया गर्नुहुन्छ भन्ने ठानी मनमनै रोमाञ्चित भएँ। हिजोमात्र घटेको जस्तो लाग्ने यो घटना हिसाब गर्दा त ६० वर्ष पो पुगेछ।

म सानी छँदा टाढाटाढाबाट पिताजीको सामीप्यमा बसेर संस्कृत अध्ययन गर्न आउने विद्यार्थी हाम्रो घरमा हुनुहुन्थ्यो। त्यो समय बडाचौर ज्ञानको केन्द्रको रूपमा चिनिन्थ्यो। हामी संयुक्त परिवारमा बस्थ्यौँ। कान्छो बुबाले पनि संस्कृत तथा आधुनिक शिक्षा अध्ययन गरेर घर फर्किए पछि दोहानेटाको पाठशालामा अध्यापन गर्नुहुन्थ्यो। मलाई पनि उक्त विद्यालयमा दुई दिनमात्र अध्ययन गर्न गएको अनुभव छ। म टेककुमारी दिदीको साथ लागेर कान्छो बुबासित पढ्नका लागि विद्यालय गएकी थिएँ। हामीलाई शिक्षकको सामुन्नेमा कक्षामा बसेर पढिरहन धेरै गाह्रो लागेछ। टेककुमारी दिदी र म धेरै पटक बाहिर जाने र बाहिरै बसेर अरू कक्षामा पढ्ने विद्यार्थीलाई हेर्दै टोलाउँदै गरेछौँ। तीन नबज्दै टेककुमारी दिदी र मैले सल्लाह गरेर टाउको दुखेकोले घर जाने बाहना बनायौँ। प्रधानाध्यापक कान्छो बुबा नै हुनाले हामीलाई घर जाने बाहना सुनाउन कुनै समस्या पनि रहेन। कान्छो बुबासँग विदा स्वीकृत गराएर युद्ध जितेको ठान्दै घरतिर फर्कियौँ। बाटोमा लटरम्म पाकेको किम्बुको बोट देखियो। हामीले मन थाम्न नसकी रमाउँदै रुखमा चढ्यौँ। कति छिट्टै ४ बजेछ। कान्छो बुबा विद्यालय विदा भए पछि त्यही बाटो फर्किनुभयो। हामीलाई रुखबाट ओह्रालेर घरमा लैजानुभयो। बेलुकी घरमा के के सल्लाह भएछ कुन्नि ! भोलिदेखि विद्यालयमा नै गएौँ।

त्यही समयमा पिताजीले मेरो लागि भनेर काइँलो भाइ विष्णुकान्त जन्मिनुभन्दा केही अगाडि वि सं २०१९ को जेठ असार महिनामा हुनुपर्छ, 'नेपाली ठुलो वर्णमालाको किताब' किनेर ल्याइदिनुभयो। मैले उक्त समयमा त्यो पुस्तक पढेँ कि पढिन थाहा छैन तर त्यही पुस्तकको गातामा पिताजीले लेख्नुभएको कवितांश भने अबै याद छ।

यो हो पुस्तक गोरीको नपढे कालीले लिनू

अथवा श्रीधरी चन्द्री पढन लौ म के भनू ?

यी अलिच्छनी बोक्सनीले नपढे नपढी रहनू

डल्ले, वासे र कान्छेले क्यै दिनु पछि पढी दिऊन ।

यहाँ गोरी छोरी भन्नाले म लक्ष्मी, काली अर्थात् टेककुमारी दिदी (साहिँलो बुबाकी छोरी), श्रीधरी अर्थात् गीता बहिनी (काहिँलो बुबाकी छोरी) चन्द्री भन्नाले चन्द्रा बहिनी (साहिँला बुबाकी छोरी) डल्ले भन्नाले माहिलो भाइ सूर्यकान्त, वासे भन्नाले मधु भाइ (साहिँला बुबाको छोरा) अनि कान्छे अर्थात् साहिँलो भाइ चन्द्रकान्तलाई बुझाउनुभएको थियो । पिताजीको मलाई पढाउने चाहना मैले पूरा गर्न सकिन । मेरो ध्यान गाई भैंसी र भाइ बहिनीतिर गयो । त्यो समय पनि त्यस्तै थियो । मेरा समकालीन दिदीबहिनीहरू माइतीमा रहँदासम्म विद्यालय गएर पढ्ने प्रचलन नै थिएन । दुई दिनसम्म दोहानेटाको विद्यालयमा पढ्न जाँदा छात्राका नाममा टेककुमारी दिदी र ममात्र थियौँ ।

बडाचौरमा ३५/३६ वटा गाई, र दुई हल गोरु पालेको मलाई याद छ । मलाई फुर्काउन हो वा मैले भैंसीको साँच्चै ख्याल गर्दी रहिछु कुन्नि ! पिताजी, साहिँलो र कान्छो बुबाहरूले मलाई धेरै पाकी छे, भन्नुहुन्थ्यो । २०१८ सालमा मैले चराउन लैजाने गरेका ६ वटा भैंसी एकै वर्ष (२०१८ मा) ब्याएका थिए । घरमा दूध, दही, मही र घ्यूको कुनै कमी थिएन । घरमा पहिले पहिले बाख्रा पाल्ने प्रचलन भए पनि पिताजीले नै घरका सबै बाख्रा पाल्नका लागि बाहिर दिनुभयो रे । त्यस पछि बडाचौरमा कहिल्यै बाख्रा पाल्नुभएन । घरमा भएका थारा भैंसी वा पाडा किनेर लग्ने र काट्ने आशय पाएमा पिताजीले कहिल्यै किनबेचको कुरा नै गर्नुभएन ।

पिताजी धार्मिक तथा सामाजिक आस्था र विश्वासका कुरामा कट्टर हुनुहुन्थ्यो । एकपटक घरको भैंसी औंशीको चतुर्दशीमा बुधबारका दिन ब्याएको थियो । पिताजीले उक्त भैंसी तुरुन्त घरबाट हटाउन भन्नुभएको थियो । पिताजीले नुहाउने कुवामा जान गोठको बाटो गरी जानु पर्दथ्यो । उक्त भैंसी गोठबाट नहटाउँदा सम्म पिताजी अर्कै कुवामा वा खोलामा नुहाउन जानुभयो । भैंसी हटाए पछि पूर्ववत् गोठको बाटो हुँदै पूर्वतिरको कुवामा जान थाल्नुभएको थियो ।

म आठ वर्षकी थिएँ होला । मैले बिहानको खाना खाएर ढुँडामुख काफल खान भनेर दौडँदै पुगेँ । ढुँडका मुखमा खेतैनेर लहरै ५/६ वटा काफलका रूखहरू थिए । सबैभन्दा छेउँमा ठुलो काफलको बोट थियो । त्यसलाई हामीले लटे काफल भन्दथ्यौँ । हामी दाजुभाइ दिदीबहिनीले हरेक हाँगालाई बाँडेका थियौँ । मेरो भागमा

एउटा तेर्सो र खोलातिर घोटिएको हाँगा परेको थियो । काफल लटरम्म फलेर पाकेकोले म रमाउँदै उक्त रुखमा चढेर मेरो भनिएको हाँगामा गई दुई दाना काफल हातमा लिएकी थिएँ । ब्याडमा पानी लगाउन जानुभएका पिताजीले कुलोफर्काएर कुलैकुलो द्याक्कै त्यहीँ आइपुनुभयो । ‘यो काफलका बोटमा को हो ?’ पिताजीले तलैबाट सोध्नुभयो । ‘म हुँ’ डराईडराई मैले भनेँ । ‘मलाई काफल खान दिन्छेस्’ पिताजीले फेरि सोध्नुभयो । मैले नढाँटी भनेँ, ‘भर्खर दुईओटा दाना टिपेकी छु ।’ पिताजीले त्यहीँ दुई दाना भए पनि हुन्छ भन्नुभएकोले म रुखबाट भरेर पिताजीलाई ती दुई दाना दिन खोज्दा मेरो हातमा च्याप्प समाएर रुखमा नचढ्न सम्झाउँदै घरतिर ल्याउनुभयो । अहिले मनमा कुरा खेल्छु कि मैले सानोमा अझ धेरै छुकछुक गरेर सताएकी भए पिताजीबाट अझ धेरै अर्ती उपदेश र ज्ञान पाउन सक्थेँ होला ।

राईलो बुबा नीलाम्बर पन्थी २०१५ सालमा निर्वाचन क्षेत्र नं ९० गुल्मीबाट निर्वाचित हुनुभएको थियो । आफ्नो परिवारबाट जिल्लाको प्रतिनिधित्व गर्न सकेकोमा पिताजी अत्यन्तै उत्साहित हुनुहुन्थ्यो । पिताजीले घरमा अबिर यात्रामा आउने र बधाइ दिन आउने सबैको खानपिन बारे सोधखोज गर्न भन्नुहुन्थ्यो । मलाई अझै याद छ, वि सं २०१५ सालमा घरमुनिको पाटोमा अबिरजात्रा गर्दै सहभागीहरूले गीत गाउँदै नाच्दै थिए । ‘आयो गोर्खे भरते लुच्चो तीर्थ जाने बिराली बनेर ।’ अहिले बल्ल तत्कालीन गोरखा दलको विरुद्धमा गाइएको गीत हो रहेछ भन्ने बुझ्दछु । यो खुसी धेरै दिन टिक्न सकेन । २०१७ सालमा प्रजातन्त्रको हत्यापछि राईलो बुबालाई काठमाडौँकै जेलमा राखेछन् भने यता गुल्मी जिल्लामा पनि उहाँका शुभचिन्तकप्रति धरपकड सुरु भयो । हाम्रो घरमा पनि नीलाम्बर पन्थीका दाजुभाइ भएकाले यिनीहरू पनि काँग्रेस हुन् भन्ने आरोपमा कान्छो बुबा र बुबालाई दुख दिन थाल्यो । कान्छो बुबालाई सरकार विरोधी पर्चा छरेको आरोपमा ६ महिनाको लागि जेल चलान गरिएको थियो भने पिताजीलाई तात्कालिक बडाहाकिम चन्द्रमान थकालीले तमघास अड्डामा दैनिक हाजिर हुनेगरी २४ दिन राखेर पछि तारेखमा रिहा गरियो । पिताजीको दैनिक आचार विचार, धार्मिक स्वभाव, तमघासको चिसोमा नित्य नुहाइधुवाइ, पाठपूजा गरेको थाहा पाएर यस्तो धर्मभीरु महापण्डितलाई दुःख दिनुहुँदैन भनी त्यसपछि रिहाइ गरिएको थियो रे ।

पिताजी घरव्यवहारभन्दा बढी आफ्नो नित्यकर्म र आध्यात्मिक-सात्विक जीवन शैलीमा पालना गर्नुपर्ने नियमप्रति प्रतिवद्ध हुनुहुन्थ्यो । हामीहरू पनि पिताजीले नुहाइधुवाइ सुरु गर्दा पूजाभाँडा माइने, फूल टिप्ने, पूजा सामान तयार गर्ने काममा लाग्दथ्यौँ । पूजासामग्रीमा पिताजीले बेलपत्रको चाहना गर्नुहुन्थ्यो । सेतो फूल र दूबो अनिवार्य थियो । समिधा, चरु, घ्यू, चामल, चारबटा खरी, चारबटा

पात चाहिन्थे । पूजापश्चात् पिताजीले केही चामल बलिको रूपमा कागलाई दिनुहुन्थ्यो । हामी छोरीहरूले बलिवैश्वदेव गर्दाको घ्यू र चामल बोहतामा राखी पोको पारेर अगेनोमा राखी पाकेपछि खाने गर्दथ्यौँ । पिताजी दिउँसोको कडा घाममा पनि पुस्तक फुकाएर पढाइमा लीन हुनुहुन्थ्यो । सन्ध्या पूजा गर्दा प्रसादको रूपमा नित्य फलफूल, नरिवल, छोडा, मिश्री वा केही न केही जुटेकै हुन्थ्यो ।

पिताजीले हजुरआमा रहँदासम्म जुँगा पनि पाल्नुहुन्थ्यो । हजुरआमाको मृत्युपछि दाही र कपालसँगै जुँगा पनि फाल्न थाल्नुभएको थियो । त्यसैले दाही, कपाल र जुँगा सधैं एकनासको देखिन्थ्यो । हजुरआमाको मृत्युपछि कुर्ता र हाइनेकजस्ता घाँटीबाट छिराएर लगाउने कपडा तथा सुरुवाल लगाउन छोड्नुभएको थियो । पिताजीले घरमा खराउको प्रयोग गर्नुहुन्थ्यो तर छालाको जुत्ता प्रयोग गर्नुभएन । वैशाख, कार्तिक र माघ महिनामा नुहाइधुवाइका लागि खाली खुट्टा नै पनाहा खोलामा जानुहुन्थ्यो । तर्पणको पनि सम्पूर्ण कामसमेत पनाहा खोलामा नै सकेर फर्कनुहुन्थ्यो । जसले गर्दा घरमा हुने नित्य पूजा केही छोटो बन्थ्यो । पिताजीले गुल्मी रहँदासम्म नुहाउन साबुनको प्रयोग पनि गर्नुभएन । बरु अमला प्रयोग गरेर नुहाउनुभयो ।

पिताजीले माछामासु त परै जाओस्, अनशन मानिएका कोदो, भट्ट, लसुन, प्याज, टमाटरसमेत खानुभएन । कथंकदाचित् आमाहरूको मुखमा लसुन परिहाल्थ्यो भने पनि प्रायश्चित्त गोदान गरेर मात्र भान्सामा प्रवेश पाउनुहुन्थ्यो । पिताजीले रामनवमी, कृष्णाष्टमी, महाअष्टमी, शिवरात्री, सबै एकादशी तथा कार्तिक शुक्ल एकादशीदेखि पूर्णिमासम्म(भीष्मपञ्चक) व्रत बस्नुहुन्थ्यो ।

२०१८ सालको चैत्र महिनामा कुनै एकदिनको कुरा हो, तलको माहिलाबुबा (कान्छा हजुरबुबाका छोरा माहिला) ले बेलको रुखमुनि बाँसघारीमा घाँस खसाल्दै हुनुहुन्थ्यो । उहाँ अचानक खस्नुभएछ । काटेको बाँसको ठेंटो उहाँको घुँडीकोप्रोबाट रोपिएर साप्रोको मासुलाई २/३ इन्चबाहिरसम्म धकेलेको थियो । त्यो घटना भएपछि पिताजीलाई खबर भयो । म पनि पिताजीको पछि लागेर सँगै गएकी थिएँ । पिताजीले नयाँ ब्लेडको प्रयोग गरेर चिरफार गर्दै उक्त बाँसको ठेंटो निकाल्नुभयो र घरेलु औषधि प्रयोग गर्न लगाउनुभयो । त्यही उपचारबाट माहिलोबुबा निको हुनुभएको थियो । पिताजीलाई स्थानीय जडीबुटी बारे राम्रो ज्ञान रहेछ ।

बडाचौरको बसाइमा सबै कुराको पायक मिलेको थियो । बारीकै बिचमा घरहरू थिए । बारीको साँध खेतसँग जोडिएको थियो भने नागबेली आकारमा बग्ने पनाहा खोलाले खेत र बारीलाई फनक्क फन्को मानेर संरक्षण गरिरहेको थियो । पनाहा खोलो तर्दासाथ आउने वनजङ्गल गाईवस्तुको चरन थियो । त्यसमाथि अजमिरे

दुम्के माहिला दाइ सहयोगीका रूपमा घरमै बस्नुहुन्थ्यो । टेकबहादुर कुमाल दाइ उहाँको सपरिवार नै हाम्रो परिवारको सदस्य बनेर लामो समय बस्नुभएको थियो । यसले गर्दा घरमा कामको धेरै दुःख थिएन ।

सामाजिक प्रतिष्ठाको हिसाबले पनि बडाचौरे पन्थी परिवार स्वनामधन्य थियो । समाजका मानिसले चर्चा गर्दा पनि नामुद विद्वान् पण्डित दत्तात्रेयका नाति, त्यस्तै शान्त, विद्वान्, पण्डित देवीप्रसादका छोरा भीमकान्तले पुर्खाको प्रतिष्ठालाई अभ्रमाथि पुर्‍याए भनेर प्रशंसा गर्दथे । स्थानीय समुदायमा साहिँलो बुबाको प्रभाव अत्यन्तै राम्रो थियो । समाजमा केही काम पर्दा, भारा, पर्म, पारिवारिक तथा सामाजिक उत्तरदायित्व साहिँलो बुबाले पूरा गर्नुहुन्थ्यो । यतिसम्म कि पन्थी परिवारभित्रका हरेक दायित्व, विवाह आदि लिनेदिनेका निर्णय साहिँलो बुबाले प्रस्ताव गरेपछि त्यो सर्वसम्मत बन्दथ्यो । काहिँलो बुबा सपरिवार आसामातिर जानुभएकाले बडाचौरको बसाइ छिट्टै छोड्नुभयो । राहिँलो बुबा संस्कृत र आधुनिक शिक्षा हासिल गर्नुभएका प्रतिष्ठित राजनीतिकर्मी हुनुभयो । राजनीतिमा उहाँका अनुयायी त्यहाँको समुदायमा मात्र नभई जिल्ला र देशैभर थिए । कान्छो बुबा त्यहीँको दोहानेटाको पाठशालाका प्रधानाध्यापक हुनुहुन्थ्यो । संस्कृत तथा आधुनिक शिक्षाका ज्ञाता र प्रतिष्ठित व्यक्तित्व हुनुहुन्थ्यो । सबै भाइ बुबाहरूको सोंचाइको उच्च धरातल भएकोले कुनै विषयमा असमझदारी र किचकिच कहिल्यै सुन्नुपरेन । पिताजी सहित छ भाइको नै घरजम सकेर सबैका सन्तान जन्मिएपछिमात्र विसं २०२० सालमा जेठी आमासहित छ भाइको एकैपटक अंशवण्डा भएको थियो ।

विसं २०२० सालको साउनको महिना थियो । पिताजी काब्रोट भालुथाने वृद्ध एकल महिलाको घरमा श्राद्ध गराएर फर्केपछि आमालाई सिदा बुझाएर सिधै तलका घरमा जानुभयो । त्यो दिन घरमा कोदो रोप्ने धेरैजना खेताराहरू आएका थिए । आमाहरू खेतारासँग व्यस्त हुनुहुन्थ्यो । पिताजीले श्राद्धमा केही खानुभएकोले होला हामीलाई मही र पोलेका मकै ल्याउन भन्नुभयो । मैले र ठुलो दाजुले मही र मकै पुर्‍यायौँ । पिताजीले खाएपछि हामीमार्फत् घरमा खबर पठाउनुभयो, 'यदि म चाहिने भएमा आमाहरूलाई यहाँ सुत्न पठाइदेओ ।' त्यो भनेको के हो भन्ने कुरा ठुलो दाजु र मैले केही पनि बुझेनौँ तर सुन्दा रमाइलो लागेकोले हाँस्दै घरमा गएर सबै कुरा सुनायौँ । हाम्रो कुराले घरमा रुवाबासी सुरु भयो । सायद श्रावण महिनामा घर सरेँ उत्तम साइत भएकोले पिताजीले आमाहरूलाई बोलाएको हुनुपर्छ । पछि माघ महिनामा मात्र पिताजीहरू छुट्टीभिन्न हुनुभयो । जग्गाजमिन र बसाइ बाँडफाँड आफूहरूले टुक्नो गरेपछि बल्ल समाजलाई पनि थाहा दिनुपर्छ भनेर छिमेकीलाई बोलाउनुभयो । घरमा भएका भाँडाकुँडा भने इष्टमित्रले डोकाले नापेर भागबण्डा

गराउनुभएको थियो । उक्त दिनमा कसैका आँखा ओभाना थिएनन् ।

पिताजीलाई घरधन्दामा भन्दा अध्ययन, अध्यापनमा नै रुचि हुन्थ्यो । बारीको काममा भन्दा खेतको काममा चाख राख्नुहुन्थ्यो । कुलोको प्रपञ्च मिलाउने, खेत रोप्दा खेतसम्म पुगेर रेखदेख गर्ने पनि गर्नुहुन्थ्यो । कहिलेकाहीँ फुर्सदको समयमा चार भाइ बुबाहरू तास खेलेर पनि रमाउनुहुन्थ्यो । साँझको समयमा सबै परिवार जम्मा भएर हासपरिहास गर्ने कुरा त सामान्य नै थियो ।

खहरेखोला मेरो मामाका जेठी छोरीज्वाइँ लोकनाथ पन्थी भिनाजुको मध्यस्थतामा विसं २०२१ साल माघ १६ गतेका दिनमा पिताजीले मेरो विवाह गरिदिने निर्णय गर्नुभएछ । विवाहको निर्णय गर्ने समयमा म मेरो मामाघर अरौँदी गएको थिएँ । घरमा आएपछि विवाहका सामग्री जुटाउने चटारो थियो । भोलिपल्ट बिहानको खाना खाने समय भएको थियो, म मनमा विवाहका कुरा खेलाउँदै अताल्लिएर रुन पुगेछु । म रोएको देखेपछि पिताजी पनि रुन थाल्नुभयो । विवाहको समयमा समेत गोडाको जल खाँदै गर्दा पनि पिताजी रुँदै घरभित्र पस्नुभयो । पिताजीले मेरो मात्र होइन, कसैको आँखामा आँसु देख्न सक्नुहुन्थ्यो । उहाँले पनि आँखाबाट आँसु झार्न थाल्नुहुन्थ्यो ।

विवाहपछि १ दिन लुङ्खर्क बसेर माघ १७ गते म बडाचौर फर्केकी थिएँ । २ वर्षसम्म म बडाचौर मै बसेर २०२४ साल वैशाखमा भाइ सूर्यकान्तको व्रतबन्धमा आउनुभएका पति र ससुरालगायत ८/९ जनासहित दुरान बोकाएर मलाई कर्मघर लुङ्खर्क पठाउनुभयो । लुङ्खर्कमा जग्गाजमिन प्रशस्त भए पनि पँधेरो, खरबारी र खेत धेरै टाढा थिए । क्रमशः सबै कुरामा बानी पाउँ थिएँ । १५ दिनपछि मेरो हालचाल बुझ्नका लागि पिताजीले कान्छा बुबाकी छोरी फुसी दिदीलाई लुङ्खर्क पठाउनुभयो । फुसी दिदी फर्किएपछि पिताजीले सबै हालखबर मासिनोसँग सोधपुछ गर्नुभएछ । दिदीले पनि “बहिनी बिहानै उठी, दैलोकुचो गरी, पँधेराबाट पानी ल्याई, भैंसीलाई पानी तताएर खुवाई अनि खाना पकाएर सबै परिवारलाई खुवाई” भन्नुभएछ । यति सुनेपछि पिताजीले सन्तोष मान्दै ‘छोरीले सम्धी र सम्धिनीलाई सुख दिन थालिछ,’ भन्नुभएछ । कहिले काहीँ बिहान बडाचौर गएर बेलुकी लुङ्खर्क फर्कने गरी माइत जाँदा पिताजीले आमालाई मेरो बारेमा सबै सोध्न लगाउनुहुन्थ्यो । छोरीलाई काममा गाह्रो भएर, दुःख बिरामी परेर, केही चाहिएर अथवा भागेर पो आएको हो कि भनेर सोध्न लगाउनुहुन्थ्यो ।

बडाचौरमा भन्दा लुङ्खर्कमा सुखारोटी बनाएर खाने प्रचलन अलि बढी थियो । एकपटक म बडाचौर गएको समयमा बेलुकी सुखारोटी खाने प्रस्ताव गरें । रोटी मैले नै बनाएँ । पहिले त पिताजीले गहुँका रोटी दूधमा भिजाएर खाँदा काँचै

हुन्छन् भन्नुहुँदै थियो तर खाइसकेपछि भने असाध्यै मिठो भयो, रोटीमात्र होइन, कच्चौरा नै खाऊँ खाऊँ लाग्यो भनेर मलाई फुर्काउनुभएको थियो ।

वर्षाको समयमा अरौंदी जान खोला पहिरोको डरले पनि असम्भव जस्तै थियो । हिँडेरै जानुपर्ने भएकोले धेरै समय पनि लाग्दथ्यो । त्यसैले सामान्य पूजाआजा वा श्राद्धमा पिताजीलाई दुःख दिनुहुन्न भन्नुहुन्थ्यो । सप्ताह पुराण, विवाह वा व्रतबन्धमा भने पिताजीसँग समय मिलाएर मात्र कार्यक्रम तय गर्नुहुन्थ्यो । विमल भर्खर ३ महिनाको हुँदा अरौंदी मामाघरमा सप्ताह गर्ने कार्यक्रम थियो । पिताजीले नै सप्ताह सुनाउनुभएको थियो । विमललाई काखमा लिएर म मामाघरमा गएँ । साङ्गेताको भोलिपल्ट पिताजीले मलाई भन्नुभयो, “यहाँ चढाएका हरेक कुरामा तिमी हक छ, रोजेर लैजाऊ ।” म अलमलमा परें । अन्त्यमा पिताजीले “तिमी चप्पल फाट्न लागेका रहेछन्, चप्पल किन्नु” भन्दै केही पैसा हातमा हालिदिनुभएको थियो ।

पिताजीलाई सप्ताह, पुराण आदि सुनाउनका लागि धेरै टाढाटाढाबाट निमन्त्रणा आउँथ्यो । कहिलेकाहीँ त २/३ महिनापछि धेरै ठाउँको कर्म सकेर मात्र घरमा फर्किनुहुन्थ्यो । म स्वयं पनि चौतारा, मर्भुङ्ग, दगाँस, बर्बोट, भनभने बडाचौर, नयाँगाउँ, पिपलधारासम्म पुगेर पिताजीले भनेका सप्ताह सुनेकी थिएँ । गुल्मीका धेरै ठाउँलगायत बागलुङ्ग, प्युठान, दाङ्सम्म नपुगी पिताजीलाई धेरै थिएन । अनावश्यक बढाइचढाइ नगरी स्पष्ट र शुद्धसँग भन्ने क्षमताको सबैले मुक्तकण्ठले प्रशंसा गरेको सुनिन्थ्यो ।

पिताजीसँग निर्धक्क भएर त सायदै बोल्न सकियो होला । केही खुलस्त बोल्न सकेको मेरो विवाहभन्दा पनि धेरै पछि मात्र हो । पिताजी स्वयं पनि व्यक्तिगत कुरामा भन्दा शास्त्रीय कुरामा छलफल विमर्श गर्न रुचाउनुहुन्थ्यो । व्यक्तिगत जीवनमा आउने सामान्य समस्या र सामान्य सफलतालाई स्वाभाविकरूपमा नै लिनुहुन्थ्यो । कमल, विमल, निर्मल पितृविहीन बनेको घटनाले भने पिताजीलाई ठुलो चोट पर्न गयो । विधवा छोरीले भर्खर हुकँदै गरेका नातिहरूको पालनपोषण कसरी गर्न सक्ली भन्ने कुरामा धेरै चिन्ता लिनुभएछ । मसँग उक्त दुर्घटना बारे कहिल्यै खुलस्त कुरा गर्नुभएन । सामान्य कुरा चल्दा पनि गहभरी आँसु बनाउनुहुन्थ्यो । त्यही पिरले पिताजीलाई निकै ठुलो ज्वरो आयो । घरेलु औषधि र डाक्टरको औषधिले समेत काम नगरेकोले ज्वरो रोक्नको लागि पनि इन्जेक्सन लगाउनुपरेको थियो । २०३७/३८ सालमा पिताजीले “पुत्री विलाप” कविता रचना गर्नुभएको रहेछ । उक्त कविता २०५७ सालमा प्रकाशित ‘विविधपद्यावलिः’ पुस्तकमा प्रकाशित भएको छ । तलको कवितांशले पिताजी म अनि कमल, विमल, निर्मलप्रति कति

संवेदनशील हुनुहुन्थ्यो भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।

कमल, विमल, निर्मल पुत्रीका पुत्र तीन जब जनम लिएथे भैगए पितृहीन ।

विचरी कसरी पालून् मातुले बालबच्चा अपभट विधवा भै बैसमै भाग्य कच्चा ॥

पिताजी वि सं २०४० पछि काठमाडौँ आउनुभएकोले त्यसपछि भेटघाट पातलियो । वि सं २०४४ मा हो जस्तो लाग्छ, बुबाआमा काठमाडौँ जाँदा म पनि तीर्थाटनका लागि जाने भनी बडाचौरमा मैले मेरो इच्छा प्रकट गरें । त्यसपछि घरमा आएर सल्लाह गरें । घरबाट पनि पठाउनुभयो । तम्घासमा भेट्ने मनसायले निर्धारित समयमै पुगे गरी म जाँदै थिएँ । संयोग पनि कस्तो परेछ भने छल्दीको बाटो गरी आउनुभएका बुबाआमासँग धुर्कोटको बाटो आएकी मेरो जम्काभेट सेउवामा भयो । हामी सँगसँगै काठमाडौँ आयौँ । त्योपटक म केही दिन गौरीघाट र केही दिन बौद्ध गरी १०/१२ दिन बसेर फर्किँदा मधु भाइ र साइली आमाको साथमा गुल्मी फर्केकी थिएँ ।

पछि हामी पनि गुल्मीको धुर्कोटबाट बसाइ सरेर रुपन्देहीको मुर्गियामा भर्च्यौँ । वि सं २०५८ सालमा पिताजी बिरामी भएको खबर पाएर भेट्न भनी म काठमाडौँ आएँ । पिताजीको स्वास्थ्यमा केही सुधार भएको र घरमा बित्दो काम भएकोले म फर्केर मुर्गियामा गएँ । पिताजीको स्वास्थ्य फेरि बिग्रिएछ । म मुर्गियामा फर्किएको १४ दिनपछि नै पिताजी स्वर्गवास हुनुभएछ । मलाई लिन विमल मुर्गियामा आएकाले रात्रीबसमा चढेर काठमाडौँ आयौँ । पिताजी ब्रह्मलीन हुनुभएको घटना सुनेर आफूलाई सम्हाल्न गाह्रो भए पनि पिताजीले मेरो लागि सम्हालिन सम्झाउन रचना गर्नुभएको 'पुत्रीको विलाप' कविताको अन्तिम श्लोक सम्झँदै आजसम्म पनि यसैलाई जीवन दर्शन बनाएकी छु ।

धन-जन-पति-छोरा-सम्पति हो र कस्को

जनम मरणमा ती साथ जान्छन् र त्यस्को ।

किन गरनु अहङ्कार यी सबै वस्तु कच्चा

समझ बरु हरिको नाम तयै हो छ सच्चा ॥

पिताजीका विषयमा

✍ विजया धिमिरे

म हाम्रा बुबा पं. भीमकान्त पन्थीका विषयमा देखेका, सुनेका र सम्भेका कुराहरू प्रस्तुत गर्दछु ।

हाम्रा बुबा बिहान सबेरै उठेर सकेसम्म नदीमा नभए पधेँरामा गई स्नानगरी आफूलाई पूजा गर्नको लागि सानो तामाको हत्तरमा आफैं पानी लिएर आउनुहुन्थ्यो र गाईको गोबर र माटोले लिपेको चौकीमा कुशको आसनमाथि काम्ली बिछ्याएर बस्नुहुन्थ्यो र सन्ध्या, जप, देवपूजा, तर्पण बलिवैश्वदेव गर्नुहुन्थ्यो । त्यसैमा उहाँको विहान बित्दथ्यो । त्यस समयमा कोही न कोही बुबाको नगीचमा रहनुपर्दथ्यो र फूल, समिधा, पात, खरी, कोइला वैश्वदेव गर्नको लागि तीन पटक पखालेका चामल इत्यादि सबै ठीक पार्नुपर्दथ्यो । त्यस समयमा पनि बुबासँग सोधपुछ गर्न भनी मानिसहरू आउँदथे । सामान्य सोध्नेमात्र भए जप सिध्याएर चौकीमा बसी बसी यो त यस्तो हो भनी उत्तर दिएर पठाउनुहुन्थ्यो । पात्रो अथवा निर्णयसिन्धु नै हेर्नुपर्ने भए पूजापाठ सिध्याएर मात्र के सोधेको हो, त्यसको जबाफ दिनुहुन्थ्यो । पूजापाठ सिध्याएर जल लिएर तुलसाको मैरीमा सेलाएर तुलसाको जलखाएर भित्र आउनुहुन्थ्यो । त्यसपछि विहानको भोजन गरी जाडो होस् या गर्मी जहिले पनि उहाँ घाम लागेको ठाउँमा बस्नुहुन्थ्यो र ठूला ठूला संस्कृतका पुस्तकहरू पढ्नुहुन्थ्यो । हामीहरू साना केटाकेटीले नबुझेर 'हाम्रा बुबाले यति ठूलो भएर पनि पढ्नुहुन्छ भन्दा बुबाले हाँस्दै पढेर त कहिले पनि सकिँदैन, जति जति पढ्यो त्यति पढ्न मन लाग्छ । जति बढो भयो त्यति उत्सुकता जाग्छ' भन्नुहुन्थ्यो ।

हाम्रा बुबा संस्कृतका धेरै ठूला विद्वान् हुनुहुन्थ्यो । उहाँले धर्मशास्त्रसम्बन्धी पनि धेरै जान्नु, बुझ्नु भएको र ज्योतिषशास्त्र पनि जान्नुभएकाले सानोबाट लिएर ठूलो कुरासम्म सोध्न नजिकबाट लिएर टाढाटाढासम्मका मानिसहरू पनि आउँदथे । कसैको छोरा जन्मियो भने पनि 'गुरु छोरा त जन्मियो तर कस्तो दिनमा जन्मियो, मूल पत्न्यो कि अथवा नराम्रो ग्रहमा पो जन्मियो कि ? नराम्रो दिनमा भए के गर्ने ?' भन्दथे । बुबाले दिन, नक्षत्र, ग्रह पत्ता लगाई राम्रो भए राम्रो, नराम्रो भए 'ग्रहदशा त ठीकै छ तैपनि यो कटाईदिनू' भन्नुहुन्थ्यो । त्यस्तै कोही घर बनाउने, जग खन्ने, दार काट्ने दिनदेखि लिएर ठूला ठूला कुराहरू सोध्न आउँथे भने कोही जुठो सूतक खापियो भनेर सोध्न आउँथे । कहिलेकाँही बुबालाई पनि निर्णयसिन्धु हेरेर त्यसको जवाफ दिनुपर्दथ्यो । यस्तै कोही विवाहको लागि केटा-केटीको चिना लिएर आउँथे । कसैले नाडी पत्न्यो कि परेन भनेर सोध्दथे भने कसैले त्योभन्दा धेरै राम्रो खाएजो आउँछ आउँदैन भनी सोद्धथे । यी सबैलाई कुरा बुझाएर पठाउनुहुन्थ्यो । बुबालाई सोध्न आउनेमा, अरू पण्डितकोमा

हेराई त्यहाँ दिएको उत्तर चित्त नबुझी आउने पनि हुन्थे । नाक-कान छेड्नेदेखि लिएर, सबै कुरा सोध्न आउँथे ।

बुबा धेरै ठूला विद्वान् हुनुभएकाले मानिसहरू धेरै टाढाबाट पनि सप्ताह, श्रीमद्भागवत, देवीभागवत, धान्यपर्वत, लक्षहोम घृतधारा इत्यादि कसरी सम्पन्न गर्ने भनी सोध्न आउँथे, साथै हजुरलाई जहिले फुर्सत हुन्छ त्यसै दिन पार्नुहोला भन्दथे । बुबाले यतिबेला मलाई अर्कै ठाउँमा जानु छ, अरू पण्डितहरूद्वारा गराउनुहोस् भन्दा पनि बरु ढिलानै होस्, यस वर्ष नभए अर्को वर्ष गरौंला तर हजुरलेनै भन्नुपर्दछ अर्थात् आचार्य हजुरनै हुनुपर्दछ भन्दथे । बुबाले फुर्सद हेरी मलाई यतिवेला फुर्सद हुन्छ तर तपाईंलाई ढिला हुन्छ कि भन्दा हुँदैन, हजुरलाई फुर्सद भएको वेला गर्ने भन्दथे । बुबाले यस बेला महीना, दिन सबै राम्रो छ, हुन्छ त ? भनी समय दिँदा खुसी हुन्थे र हुन्छ, पुस्तक लिन मान्छे पठाउँनेछौं भन्दथे । बुबाले जुठो, सूतक परेमा खबर गर्नुहोला भन्नुहुन्थ्यो, यताको पनि केही भएमा म खबर गरूला भन्नुहुन्थ्यो । त्यसपछि विदावादी हुन्थे ।

बुबा ज्योतिष पनि राम्रो जान्नुहुन्थ्यो । हामी सबैका चिना उहाँले नै लेख्नुभएको हो, हामीहरूका चिना हेरेर अरू ज्योतिषीहरू अचम्म मान्दथे । चिना लिएर आउनेहरूलाई बुबाले मैले त के जानेको छु र अरूलाई देखानुभएको भए फलादेश गरिदिन्थे र हजुरको चित्त बुझाइदिन्थे होला, मैले त यस्तो ग्रह लागेछ, यस्तो ग्रहको फल यस्तो हुन्छ । यस्तो ग्रहको शान्तिस्वस्ति गरिदिँदा अलि शान्ति होला यतिमात्र भन्ने हुँ भन्दा पनि उनीहरूले हजुरले जे देख्नुहुन्छ त्यही नै राम्रो हुनेछ भन्दथे । अनि चिना फुकाएर औँलाले बताएर यो ग्रह यहाँ भए यस्तो हुन्छ भनी नराम्रो भए यहाँ अलि ठीकठीकै छ, यो ग्रहको यस्तो पूजा गरेमा शान्ति हुन्छ भनी उहाँहरूको चित्त बुझाई पठाउनुहुन्थ्यो ।

बुबालाई सानोसानो कामगर्न बोलाउन मानिसहरू हिचकिचाउँथे, यस्ता विद्वान्लाई यति सानो काममा के दुःख दिनु भन्दथे । सप्ताह, देवीभागवत, लक्षहोम, विवाह गराउन एक ठाउँबाट अर्को ठाउँ गरी कहिले महिनौसम्म पनि उहाँ घर आउन पाउनुहुँदैनथ्यो ।

उहाँ सानैदेखि सरल स्वाभावका र आज्ञाकारी हुनुहुन्थ्यो रे । बुबा जन्मँदाको दिन उहाँभन्दा २-३ वर्षको जेठो दाजु बित्तु भएको र उहाँका बुबा-आमा रोइरहेको बेलामा उहाँ जन्मनुभएको रहेछ । त्यसैले हजुर आमाले भन्नुभएको रे 'यसलाई कसैले पनि केही नभनीदेऊ मेरो त आँसु पुछेको छोरो हो ।' सोही अनुरूप उहाँ आफ्ना वृद्ध बाबा-आमाको आज्ञा अनुसार राम्रो काम गर्दै जानुभयो । उहाँहरूको आज्ञा पालन गर्नुभयो, उहाँहरूले सोचेभन्दा पनि राम्रो काम गर्नुभयो । घरमै बसेर आफ्नो बाबासँग धेरै पढी ज्ञान हासिल गरी, पछि आमा-बाबाको आज्ञाअनुसार उच्च शिक्षा हासिल गर्न जानुभयो ।

उहाँको पढ्ने इच्छा तीव्र भएकोले, घरको भित्तामा 'मेरो धेरै पढ्ने मन छ, पढ्न पठाए त जानैं थिएँ' भनी लेख्नुभएछ । हजुरबुबा अजमिर जानुभएको रहेछ, आएपछि यो

कसले लेखेको हो ? भनी हाँस्दै सोध्नुभएछ, हजुरआमाले ‘त्यही माहिलाले लेखेको हो अरू कसले लेखोस्’ भन्नु भएछ । त्यतिवेला बुबा घरमा हुनुहुँदो रहेनछ । घरमा आएपछि बाबालाई पनि तैले लेखेको होस् भनी सोध्दा हो भन्नुभएछ । अनि पढ्न जान्छस् त भन्दा जान्छु भन्नुभएछ । उहाँले भन्नुभएको ‘१५ वर्षसम्म घरमा बुबालेनै पढाउनुभयो, त्यसपछि पनि अरू धेरै पढ्ने इच्छा लाग्यो र म तौलहवा गएँ । त्यहाँ तौलेश्वर संस्कृत पाठशालाका अध्यापक रश्मिराज अर्यालले यहाँभन्दा राम्रो पढाइ काठमाडौँमा हुन्छ, त्यहीँ जाऊ भनी प्रेरणा दिनुभयो र म त्यतैबाट काठमाडौँ गएर बुबालाई चिठी लेखें ।’

यसरी काठमाडौँ रानीपोखरी संस्कृतप्रधानपाठशालामा १९९३ मा भर्ना भई पढ्न थाल्नुभएछ । त्यहाँ पं. हेमनाथ घिमिरेसँग मध्यकौमुदी, कोश काव्यादि, पढेर तीन वर्षपछि (१९९६) मा परीक्षा दिनुभएकोमा प्रथम स्थान ल्याएर उत्तीर्ण हुनुभएछ । त्यसपछि उहाँले लोकनाथ ढकालसँग न्यायमध्यमा प्रथम खण्डको अध्ययन पूरा गर्नुभएछ । त्यतिवेला विदामा आएको समयमा हजुरबाबाले ‘म बूढो भएँ घरै वस्’ भनेपछि बुबाको आज्ञा अनुसार घरैमा बस्नुभएछ । पछि १९९७ सालदेखि २००० सालसम्म खिदिममा गई हेडगुरु पण्डित दधिराम मरासिनीका निर्देशनमा पं. टंकनाथ पराजुलीसँग सिद्धान्तकौमुदी र काव्यग्रन्थको अध्ययन गरी वि.सं २००१ मा वनारसको क्विन्स कलेजबाट परीक्षा दिएर प्रथम श्रेणीमा मध्यमा उत्तीर्ण हुनुभएछ । त्यसपछि दश वर्ष गाउँघरमै बिताउनुभएछ, बुबा धेरै वृद्ध हुनुभएकोले उहाँ घर छोडेर बाहिर जान सक्नुभएन । २००८ सालमा हजुरबुबा स्वर्गे हुनुभएछ, एक वर्ष त आशौच नै भयो । मनमा पढ्ने इच्छा हुदाँहुदै पनि कति व्यावहारिक कारणले गर्दा त्यसपछि उहाँ पढ्न जान सक्नुभएन । पछि २०१० र ११ सालमा काशीमा गएर शास्त्री परीक्षा उत्तीर्ण गर्नुभएछ । बुबाले बेलावखतमा ‘मैले यसरी पढेको हुँ, मन भए पढ्न सकिन्छ’ भनी यी कुरा हामीहरूलाई सुनाउनुहुन्थ्यो । बुबाको शीलस्वभाव-आनीबानी साह्रै असल थियो । उहाँले भाइ, बहिनी, बुहारी, छोराछोरी, भतिजा, भतिजी, भाज्जाभाज्जी, नातिनातिना, छरछिमेक, इष्टमित्र, कसैलाई कहिल्यै पनि केही वचन र व्यवहारले पिर्नुभएन । रिस पनि कहिल्यै उठेको थाहा पाइएन । घरमा दुई श्रीमती भएर पनि कलह भगडा त के रिसाएको जस्तो टाठो बोल्ने पनि गर्नुभएन । उहाँलाई लोभ भन्ने कति पनि थिएन । उहाँको यस्तो बानी देखेर अरू अचम्म मान्दथे र एक आपसमा कुरा गर्दथे । बुबाले घरायसी सानो अथवा ठूलो नोक्सान भएपनि, यस्तो भयो भन्दा त्यसको पुर्णक्षमा कहिल्यै लाग्नुभएन, बरु ‘जे भयो सो भयो हुन देऊ’ भन्नुहुन्थ्यो । कहिले काहीँ छोराछोरीसँग बसेर हाँसो ठट्टा पनि गर्नुहुन्थ्यो र धेरै हाँस्नुहुन्थ्यो, हाँस्दा आँसु पनि आउँथे ।

हामीहरूलाई अर्ति-उपदेश दिनुहुन्थ्यो र बेला-बेलामा भन्नुहुन्थ्यो, ‘साभका पाहुना देवता हुन्, पाहुनाको राम्रो स्वागत गर्नुपर्दछ । यस्तै इष्टमित्र आफू भनी आउँछन्,

आफू राम्रो भए सबैले सराउँछन् । दुःखीदाखीहरूको औकात अनुसार सम्मान गर्नुपर्दछ । जाँड-रक्सी, कुखुरा, चुरोट, तमाखु यी लागुपदार्थ हुन्, खानु हुँदैन । यी चीजले कहिल्यै फाइदा गर्दैनन् ।' घरमा मूसाले मालसामान खायो बिष राखौँभन्दा, 'मूसा मारुहुँदैन, त्यो पनि हामी जस्तै हो भन्नुहुन्थ्यो ।' आफू हिँड्दा सकेसम्म देखेसम्म कमिला पनि नमरोस् भन्ने उहाँको धारणा थियो । बुबाले कसैलाई पनि घृणाको दृष्टिले हेर्नुभएन, अर्काको निन्दा गर्नुभएन । उहाँ भन्नुहुन्थ्यो 'सकेसम्म अर्काको निन्दा गर्ने, कुरा काट्ने गर्नुहुँदैन । यदि गर्नेपर्ने बाध्यता भए पनि, रातीमा गर्नुहुँदैन, दिउँसो यताउति मानिस छन् कि भनी हेरेरमात्र गर्नुपर्दछ । गाउँघरमा अर्काको घर फुटाउनको लागि अनेक कुरा गर्न मानिस पछि पर्दैनन् । अर्काको कुरा सुनेर त्यही कुरामै विश्वास मानेमा घरमा नराम्रो पर्छ । त्यसो गर्नुभन्दा घरमा आफ्ना आमाछोरी अथवा सासूबुहारी अथवा नन्दभाउजू जोसुकैले पनि अर्काको कुरा सुनेर मलाई आज फलानाले यस्तो पो भनेका रहेछन्, मैले नगरेको कुरा भन्ने' भनी मनमा सोच्नुभन्दा आफ्ना घरका मान्छेसँग 'तपाईंले मलाई यस्तो भन्नुभएको हो र फलानाले त मलाई यस्तो सुनायो' भन्यो भने दुवैको मन सफा हुन्छ । गल्ती नै नगर्ने विचरा दोषमा पर्नुपर्दैन । जसले जे भने पनि आफ्ना कानले नसुनेसम्म पत्याउनु हुँदैन । त्यसैले भनेका मुख र सुनेका कान नजुधार्ई कसैको पनि कुरा पत्याउनु हुँदैन । सत्य कुरा नबुझी, सबैलाई नसोधी भट्ट विश्वास गर्नुहुँदैन ।

बुबा भन्नुहुन्थ्यो आफ्ना वृद्ध बुबा आमाको राम्रो स्याहार गर्नुपर्दछ । घरमा खान नपुगे अर्काको घरमा गई काम गरी ल्याएर पनि राम्रो खान दिनुपर्दछ । बूढाबूढीको अगाडि रिसाउने, आफ्ना छोराछोरीलाई कुट्ने, भिँजिने, बिच्किने गर्नुहुँदैन । यस्तो गरेमा ती बूढाबूढीको चित्त दुख्छ र 'हामी नभएको भए यी निर्दोष बच्चाको कुटाइ खाने थिएनन्, यसको मूल कारण हामी नै होँ' भनी बाहिर नरोए पनि तिनीहरूको आत्मा रुन्छ । पछि तिनका छोरा-छोरीले पनि हाम्रा बुबा-आमाले आफ्ना बुबा-आमालाई यस्तो गर्नुहुन्थ्यो, हामीले पनि त्यस्तै गर्नुपर्दछ भनी सिक्दछन् । त्यसैले उनीहरूको नजिक बस्ने मीठा मीठा कुरा गर्ने, पुराना कुरा गर्ने, पुराना कुरा सोध्ने गरेमा उनीहरू आत्मादेखि खुसी भई आशीष दिन्छन् । उनीहरूको आशीषले छोराछोरीलाई धेरै नै फलिफाप हुन्छ ।

वि.सं २०३२ को पौषमा हजुरआमाको निधन भयो । २०३३ कै असारमा आमाको छ मासिक श्राद्ध थियो, छ मासिक पछि मात्र उहाँ काठमाडौँ वनकालीमा सञ्चालित वेदविद्याश्रममा सुपरीक्षक पदमा नियुक्त भई २ वर्षसम्म वसेर विद्यार्थीहरूलाई संस्कृत, व्याकरण व्युत्पत्ति कोष, नीतिशास्त्र आदिको अध्यापन गर्नुभयो । त्यसपछि विविधकारणले काठमाडौँ छोडेर आफ्नो घर बडाचौरमा आउनुभयो ।

पछि २०४० सालमा गौरीघाटमा सरदार सोमप्रसाद वाँसकोटाको स्मृतिमा स्थापना गरिएको नयाँ संस्कृतविद्यालयमा प्रधानाचार्यको रूपमा बसिदिनको लागि नम्रतापूर्वक

काठमाडौँबाट चिठ्ठी आयो । उक्त विद्यालयमा वसेर उहाँले १२ वर्षसम्म पढाउनुभयो । आफ्नो शारीरिक अस्वस्थताको कारणले २०५३ वैशाखमा त्यहाँबाट अवकाश लिनुभयो र जन्मठाउँ बडाचौर जानुभयो । त्यही भदौमा बुबा एक्कासी विरामी पर्नुभएछ र बोकाएर दाजीहरूले तम्घास अनि काठमाडौँ ल्याउनुभयो, औषधी र उपचार गरी निको भयो ।

बुबाले पहिलेदेखि नै श्रीमद्भागवत र श्रीमद्देवीभागवत सुन्ने इच्छा गर्नु भएकोले, २०५४ साल दशैंको दुर्गामा श्रीमद्देवीभागवत र फेरि २०५६ कै दशैंको समयमा श्रीमद्भागवत सुनुनुभयो । बिस्तारै बुढेस पनि लागेर होला कि उहाँको शरीर त्यति तगडा हुनसकेन, बोल्दा पनि मरिन्छ कि जस्तो लाग्न थाल्यो भन्नुहुन्थ्यो । रोगले गर्दा उहाँ हिजोभन्दा आज भन् अशक्त हुनुभयो ।

२०५८ साल साउन २८ गते मलाई दाजुहरूले तम्घासबाट फोन गर्नुभयो र बुबा बिरामी हुनुहुन्छ, हामी काठमाडौँ जादैछौँ, तिमी पनि आऊ भन्नुभयो, म पनि आत्तिएर उहाँहरूसँगै काठमाडौँ आएँ । बुबा साह्रै विरामी हुनुहुन्थ्यो, सबैजना जम्मा भयौँ, बुबा बिस्तारै सज्चो हुनुभयो, चन्द्रकान्त, विष्णुकान्त दाजु तम्घास फर्कनुभयो ।

त्यस वर्ष असौजमा मलमास परेको थियो, पटक-पटक मलमासमा मेरेकाहरूको तिथि कसरी मान्नुपर्दछ लौ सुन, भन्नुभयो – औँसीदेखि पूर्णिमासम्म मेरेको छ भने त्यही महिनाको शुद्ध तिथिमा गर्नुपर्दछ । पूर्णिमादेखि औँसीसम्म मेरेको भए अर्को महिनाको त्यही तिथिमा गर्नुपर्दछ भन्नुहुन्थ्यो । उहाँलाई म मलमासमा नै मर्छु भन्ने थियो जस्तो लाग्दछ ।

२०५८ भदौ १८ राती नौ बजे दाजुहरू खाना-खान जानुभएको थियो, म बुबासँगै बसेकी थिएँ । उहाँले छोरी भन्नु भयो मैले हजुर बाबा भनौँ, त कहिले आइस् भन्नुभयो, मैले म आएको आज १९ दिन भयो भनौँ, अरू आएनन् भन्नुभयो । मैले 'दाजुहरू आएर एक हप्ता बसेर तमघास जानुभयो । ठूलो, माहिलो दाजु भान्सामा हुनुहुन्छ, आमा बाहिर हुनुहुन्छ भनौँ, भाइ पनि भर्खरै कोठामा गयो, कमला, ज्वाइँ पनि दिउँसो आएर जानुभयो । बुबा हजुरलाई अलि सज्चो लागेको छ' भनौँ । पुनः 'छोरी अब मलाई सज्चो हुँदैन, आज हो कि भोलि तँ नरोएस् है' भन्नुभयो, आफू पनि रुनुभयो, म बुबा त्यसो नभन्नुस् भन्दै रोएँ । त्यसको ३ दिनपछि मलाई पनि सज्चो भएन, ज्वाइँलाई बोलाई म हस्पिटल गएँ र त्यतैबाट कोठामा गएँ । मलाई अबै ठिक भएको थिएन । असोज २ गते साँझ बुबाले हामीलाई छोडेर जानुभएछ । साँझमा फोन आयो, बुबा धेरै आत्तिनुभयो, आऊ भनेर जाँदा त उहाँले हामीलाई छोडेर जानुभएछ, मलाई त अन्तिम समयमा भेट्न लेखेकै रहेनछ । उहाँ त हामीलाई टुहुरा बनाई जानुभयो, अरूले बुबाभन्दा पनि मेरो मुटु फुलेर आउँछ, बुबाजस्तै सुकिलो बूढो मान्छे देख्दा पनि बुबाकै याद आउँछ । के गर्ने दैवको अगाडि हामीहरूको के लाग्दो रहेछ र । हुनेहार दैव-नटार...

पिताज्यूको संस्मरण – केही अभिव्यक्ति

कमला पन्थी अधिकारी
काठमाडौं

वंश विस्तार र जन्म

विशाल नेपाल एकीकरण हुनुभन्दा धेरै अगाडि बाइसे चौबिसे राज्यहरू मध्ये नेपालको पश्चिम क्षेत्र गौतम बुद्धको जन्म स्थल लुम्बिनी भन्दा उत्तर पट्टिको जिल्ला पाल्पा हुँदै जाँदा प्रसिद्ध तीर्थस्थल रिडी आउँछ । जहाँ मुक्तिनाथबाट उत्पत्ति भएकी काली गण्डकी आइपुग्छिन् । गुल्मी र पाल्पा जिल्लाको सिमाना हुँदै बग्ने रिडी खोला पनि मिसिने उक्त तीर्थस्थानको धार्मिक र ऐतिहासिक महत्व पनि ज्यादै छ । गुल्मी, पाल्पा र स्याङ्जा तीनवटा जिल्लाको संगम पनि हो रिडी । जहाँ माघे संक्रान्तिमा विशाल मेला लाग्दछ । विभिन्न ठाउँबाट श्रद्धालु भक्तजनहरू आई स्नान गरी हृषीकेश भगवान् नारायण लगायत विभिन्न देवी देवताहरूको दर्शन गरी फर्कन्छन् । रिडीबाट उत्तर पट्टिको अहिलेको गुल्मी जिल्लाको सदरमुकाम तम्घासको पूर्वपट्टि रेसुङ्गाले आफ्नो शिर ठाडो बनाई बसेको छ । जुन धार्मिक, ऐतिहासिक र पर्यटकीय दृष्टिकोणले अत्यन्त महत्वपूर्ण मानिन्छ । परापूर्व कालमा ऋष्यशृङ्गनामका ऋषिले आई तपस्या गरेकोले उक्त ठाउँको नाम 'रेसुङ्गा' रहन गयो । जहाँ दैनिक हवन पूजन कीर्तन हुने गर्दछ । पवित्र तपोभूमि रेसुङ्गाबाट सरदर ३५ कि मि पश्चिममा धुर्कोट राज्य पनि एक थियो । त्यही अन्तरगत वाग्ला गाउँमा भरद्वाज ऋषिका सन्तान पन्थीहरूको बस्ती छ । त्यही वाग्ला हाम्रो पुर्ख्यौली स्थल हो । धेरै शताब्दी अगाडि भारतको मारवाड राज्यबाट सुवेदी थर भएका ब्राह्मणहरूको एक समूह हालको बभ्राड् जिल्लामा आई बसोबास गर्न थाले । उनीहरू मध्ये केही बभ्राड्बाट पनि कुम्लो बोकेर हिँड्न थाले । सल्यान, रुकुम, रोल्पा प्युठान हुँदै उनीहरू वाग्ला गाउँमा आई स्थायीरूपले बसोबास गर्नथाले । यसरी धेरै पन्था (बाटो) हिँडेर वाग्ला आइपुगेका हुँदा उनीहरूको थर पन्थी हुनगयो भन्ने भनाइ पनि छ । वंश विस्तार भएपछि एउटै गाउँमा नबस्ने स्वभाविकै हो । अतः कतिपय पन्थीहरू वाग्ला नजिकैका विभिन्न गाउँमा छरिए । नेटाखर्क, गैराखर्क, धुर्कोट, तम्घास आदि गाउँमा गएर वंश विस्तार गरे । ती गाउँमा पन्थीहरूकै आधिक्य छ । सुदूर पश्चिमबाट वाग्ला आउने पहिलो व्यक्ति गौतम पाध्ये थिए । त्यस पछिका सोह्रौँ पुस्ताका व्यक्ति वाग्लाका धनिराम हुन् । उनका छोरा पतिराम हुन् । पतिरामका दुई छोरा गङ्गाराम र भरत थिए । तिनै भरतका छोरा दत्तात्रेय भने बडाचौरमा गई बसे । जुन आफ्नो बेसी थियो । पन्नगा नदीको किनारमा रहेको सो गाउँमा आउँदा उनले

आफ्नो चार वर्षको छोरा साथमा ल्याएका थिए । दत्तात्रेय आफू पनि पण्डित हुनुहुन्थ्यो । बडाचौरमा आए पछि उहाँका अन्य सन्तान पनि जन्मिए । नयाँ ठाउँमा आएर सङ्घर्ष गरी आफ्नो सामाजिक तथा आर्थिक अवस्थामा सुधार हुँदै जान थाल्यो । उहाँका जेठा छोरा जो वाग्लाबाट बाल्यकालमा बडाचौर आउनु भयो । उहाँको शुभ नाम देवीप्रसाद पन्थी हो । उहाँ (देवीप्रसाद पन्थी) को चौथो पुत्ररत्नको रूपमा विक्रम सम्वत् १९७८ साल वैशाख चौध गते बुधवार पञ्चमी तिथिको दिन आमा नन्दकुमारीको कोखबाट हाम्रो बुबा पण्डित श्रीभीमकान्त पन्थीको जन्म भएको हो । बेसी गाउँ हुनाले सानो सुन्दर गाउँ, ठूलो चौर, ठूलो फाँट र सो मुनि पन्नगा नदी बगेकी छन् । पारिपट्टि जङ्गल भएको हरेक कुराको लागि सजिलो बडाचौरमा उहाँको बाल्यकाल बित्यो । यो कुरा बुबाले आफ्नो 'आत्मजीवनीमा' लेख्नुभएकै छ –

‘पन्नगाजलकल्लोलकोलाहलविलोकिनः ।

गतमत्र निरुद्योगिबालकस्येव मे वयः ॥१॥

बुबाको शिक्षा :

आफ्नो प्रारम्भिक शिक्षा आफ्नै पिता पण्डित देवीप्रसाद पन्थीसँग लिनु भयो । देवीप्रसाद पनि पण्डित हुनुहुन्थ्यो औपचारिक शिक्षा लिन नपाए पनि गुरुकुल शिक्षा आफ्नै पिताजीसँग लिनु भएको थियो । संस्कार स्वाध्ययन र अभ्यासबाट उहाँ पनि सप्ताह पुराण आदि वाचन गर्नुहुन्थ्यो । बुबाले हजुरबुबासँग शिक्षा लिने क्रममा आफूले सिकाएको कुरा अत्यन्त छिटो बुझ्न र कण्ठ गर्न सकेको हुँदा हजुरबुबाले यसलाई अब मैले पढाएर मात्रै पुग्दैन भनी पण्डित रश्मिराज अर्याल र गोपीराज अर्यालसँग पढ्नको लागि कपिलवस्तु जिल्लाको तौलिहवा पठाउनु भयो । जहाँ तौलेश्वरनाथ संस्कृतप्रधानपाठशाला सञ्चालित थियो । जुन पाठशालामा रश्मिराज अर्याल प्रधानाध्यापक थिए । 'हुने बिरुवाको चिल्लो पात' भनेजस्तै त्यहाँ पुगेर पनि बुबाले राम्रोसँग अध्ययन गर्नुभयो । त्यहाँका गुरुहरू पनि अचम्म पर्नुभयो । दुई महिना पढाएपछि उहाँको तीक्ष्ण बुद्धि देखेर तौलिहवाबाट पण्डित रश्मिराजले पनि अब यहाँ राखेर बालकको दक्षता वृद्धि हुँदैन भनी काठमाडौँ पठाए । त्यसपछि घरमा हजुरबुबालाई पत्र लेखेर पठाए । पत्रमा तपाईंको छोरालाई हामीहरूले यहाँ पढाउन भन्दा काठमाडौँ पठाउँदा बाबुको क्षमताको वृद्धि हुने देखेर उतै पठाएका छौँ । अबदेखि खर्च काठमाडौँ नै पठाउनु होला । सो पत्र पढेपछि हजुरबुबा असाध्यै खुसी हुनुभयो । त्यसपछि प्रसिद्ध विद्वान् पं. हेमनाथ घिमिरेको सान्निध्यमा रहेर काठमाडौँमा थपअध्ययन गर्न थाल्नुभयो । पछि रानीपोखरी संस्कृत पाठशालामा भर्नाभई अध्ययन गर्न थाल्नुभयो । त्यहाँ पढ्दा पनि उहाँ प्रत्येक परीक्षामा प्रथम हुनुभयो । मीन पचासको विदामा घर जाँदा आफूले पाएका पुरस्कार लिएर घर जानुहुन्थ्यो । सधैं पुरस्कारकोरूपमा पुस्तक लिएर घर जाँदा हजुरबुबा र काकाहरू असाध्यै हर्षित हुनुहुन्थ्यो । तेह्र चौध

दिन लगाएर कठिन यात्रा गरी काठमाडौँ आएर पढ्नु सानो कुरा थिएन । खाने कुरा, लुगाफाटो बोकी बाटोमा दाउरा खोजेर खाना पकाएर खानु पथ्र्यो । पछि व्यावहारिक कारणले घरमा बस्नुभयो । फेरि भागेर अहिलेको अर्घाखाँची जिल्लाको खिदिममा रहेको हरिहर पाठशालामा गएर पण्डित दधिराम मरासिनीका निर्देशनमा गुरु टङ्कनाथ पराजुलीसँग व्याकरण विषय लिएर पढ्न थाल्नु भयो । त्यस्तै गरी व्यावहारिक जीवनका कारण पटक पटक पढाइ स्थगित गर्नुपरे तापनि पछि २०१०/११ सालमा वनारसको क्विन्स कलेजबाट शास्त्री पास गर्नुभयो । बुबालाई खिदिमका सुप्रसिद्ध पण्डित श्रीदधिराम मरासिनी र अर्का विद्वान् पण्डित हेमनाथ घिमिरेको छाप परेको थियो । उहाँहरूको बारेमा घरमा बारम्बार चर्चा गर्नुहुन्थ्यो ।

अध्यापन कार्य :

आफ्ना भाइहरू लगायत अन्य विभिन्न विद्यार्थीहरूलाई पण्डित कुलमा घर दलानमानै पाठशाला चलाएर निःशुल्क अध्यापन गर्ने कार्य परा पूर्व कालदेखि नै चलिआएको परम्परा हो । जुन परम्परालाई हाम्रो बुबाले पनि अवलम्बन गर्नुभयो । धेरै विद्यार्थीहरूलाई चण्डी, रुद्री अमरकोश, मध्यकौमुदी, पञ्चतन्त्र आदि पढाउनु भयो । आफ्ना भाइहरूलाई पनि त्यसैगरी घरमा पढाउनु भयो । नजिक भएका गाउँ जस्तै अज्मिर, मर्भुङ, नेटाखर्क आदिबाट सिकारुहरू आउने गर्दथे । बुबाको अध्यापनबाट उनीहरूले आफ्नो व्यक्तित्व विकास गरे । पछि नजिकै रहेको प्राथमिक विद्यालयमा औपचारिक अध्यापन कार्य पनि गर्नुभयो । फेरि हाम्रा कान्छाबुबा शेखरनाथ पन्थीलाई उक्त विद्यालयमा पढाउन दिएर बुबाले आफ्नै पिताजी (देवीप्रसाद)ले गर्ने गरेको यजमानी कार्यमा नै लाग्नुभयो । विभिन्न ठाउँबाट अध्यापन गर्नको लागि बोलावट भएको थियो । उहाँ आफ्नो यजमानी कार्यमा नै सन्तुष्ट हुनुहुन्थ्यो । २००६ सालमा प्युठानका पण्डित शशिधरको आग्रहलाई अस्वीकार गर्न नसकी करिब एकवर्ष जति प्युठान जिल्लामा रहेको लुङ भन्ने गाउँमा गई अध्यापन गर्नुभयो । लुङ्मा आमाले पनि केही समय बस्ने अवसर पाउनु भयो । उक्त लुङ् गाउँमा पनि बुबाका धेरै चेलाहरू छन् । एक वर्ष पूरा त्यहाँ बसेर अध्यापन गर्नुभयो । बुबालाई भेट्न हाम्रो घरमा धेरै पछिसम पनि लुङबाट बुबाका शिष्यहरू हाम्रो घरमा आउने गर्दथे ।

२०३३ सालमा काठमाडौँको वनकालीको वेदविद्याश्रमबाट बुबालाई अध्यापनको लागि आग्रह गरियो । अनि दुई वर्ष यहाँ आई संस्कृत व्याकरण अध्यापन गर्नु भयो। घरायसी व्यवहारका कारणले गर्दा बुबा फेरि घरमा फर्की आफ्नै पुरानो कार्यमा नै लाग्नु भयो । छोरा छोरीको बिहे बारी, पढाइ लेखाइ जस्ता उत्फन्नले घरमा नै व्यस्त हुनुभयो । फेरि वनकालीका विद्यार्थीहरूले भीमकान्त गुरु नभएमा पठन पाठन नै सुचारु नहुने भनी आन्दोलन गरेछन् ।

२०३६ सालको श्रावण महिनामा एक जना कर्मचारीलाई गुठीसंस्थानबाट वेदविद्याश्रममा पठाउनका लागि लिन पठाइयो । वर्षामास सोधखोजगर्दै नौलो मानिस पत्रलिएर बुबालाई लिन आए । आफ्नो सम्मान गर्दा पनि 'व्यावहारिक कारणले हाल असमर्थ छु' भनी पत्र लेखी निजको हात नै गुठीसंस्थानमा पत्र पठाउनु भयो । फेरि त्यसै ठाउँमा बस्न जानुभएन ।

पछि फेरि सरदार सोमप्रसाद बाँस्कोटा र उनकी धर्मपत्नी सरला बाँस्कोटाको नाममा काठमाडौँको गौरीघाट नजिकै २०४० सालमा 'सोम सरला वेदविद्याश्रम'को स्थापना भयो । उक्त विद्याश्रममा बुबालाई मुख्य अध्यापक भई अध्यापन गर्न अनुरोध गरियो ।

२०४० देखि काठमाडौँ आई निरन्तर बटुकहरूलाई संस्कृत व्याकरण अध्यापन गराउनु भयो । जुन अवसरमा विभिन्न विद्वान्हरूसँग सङ्गत गर्ने अवसर पनि प्राप्तभयो । दैनिक पशुपतिनाथको दर्शन गर्ने मौका पनि मिल्यो । आफूजस्तै विद्वान्पूर्वसँग सङ्गत गर्ने अवसर पनि प्राप्तभयो । विभिन्न धार्मिक अनुष्ठान, धार्मिक प्रवचनमा सरिक हुनपाउनु भयो । उपत्यकाका पाँचमाने, भक्तपुर, पुल्चोक आदि ठाउँमा गई श्रीमद्भागवतवाचन गर्नुभयो । तीर्थस्थलमा बसी विद्यादान गर्नुकोसाथै आफ्नो स्वाध्ययन र लेखन कार्यलाई जारी राख्नुभयो । आवासीय वेदविद्याश्रम हुनाले बस्ने व्यवस्था र अध्यापनकार्य एउटै भवनमा थियो । यसरी पटक पटक छोड्ने बाध्यता परे पनि २०४० सालदेखि निरन्तररूपमा २०५२ सालसम्म बाह्रवर्ष संस्कृतव्याकरण पढाउनुभयो । पछि वृद्धावस्थाका साथै शारीरिक अस्वस्थता पनि वृद्धि हुनथालेकोले त्यहाँबाट अवकाश लिनुभयो । उक्त वेदविद्याश्रमबाट शिक्षा आर्जन गरेका कतिपय विद्यार्थीहरू मध्ये कतिपयले गाउँमा यजमानी काम गरेर बसेका छन् । कतिपय सम्बन्धित क्षेत्रकै उच्च ओहोदामा पुगेका छन् । जे होस् संस्कृत पढेका मानिसको खडेरी परेको अवस्थामा आवासीय वेद विद्याश्रम खोलेर बाँस्कोटा परिवारले साह्रै प्रशंसनीय कार्य गरेका छन् ।

बुबाको दैनिकी :

बिहानको नित्यकर्म पछि जप, पूजा देवतर्पण, पितृतर्पण, बलिवैश्वदेव गरेर मात्र भोजन गर्नुहुन्थ्यो । पूजा पाठमा नै बिहान तीन घण्टा बिताउनु हुन्थ्यो । बिहानको समयमा विभिन्न समस्याहरू लिएर नजिकका मानिसहरू सोध्न आउँथे । पूजा पाठ रोकेर फुर्सत निकाली उनीहरूका समस्याहरू पहिचान गरी समाधानका उपायहरू बताउनु हुन्थ्यो । यजमानी कार्यमा नजाने दिन घरमै स्वाध्ययनमा लीन हुने बानी थियो । विशेष गरी माघ, फागुन, वैशाख महिनामा श्रीमद्भागवतपुराण, धान्यान्चल महायज्ञ, हरिवंशपुराण देवीभागवत जस्ता यज्ञमा व्यास बनेर वाचन गर्नुभयो । लक्षवर्ती, व्रतबन्ध कर्म गराउने कार्य पनि सम्पन्न गराउनु हुन्थ्यो । मामा घरमा बाहेक अन्यत्र साना काममा कसैले

बोलाउने हिम्मत गर्दैनथे । हरिवंश आदि पुराणमा व्यास बनेर नौ, दस दिनपछि घर फर्कँदा गाई लगायत दुईजना भरिया पछाडि लिएर बुबा आउँदा घरमा नयाँ रौनक आउँथ्यो । फलफूल, पक्वान्नप्रसाद, लत्ताकपडा आदि घरमा धेरै कुरा ल्याउँदा हामीहरूलाई सानो तिनो चाड आए जस्तै हुन्थ्यो । काहीं टाढाटाढाबाट पनि विभिन्न नौला-नौला समस्या लिएर मानिसहरू आउने गर्थे । ती समस्या विशेष गरी मृत्युसंस्कारसँग सम्बन्धित हुन्थे । उहाँले गरेको निर्णय नै त्यस क्षेत्रका मानिसको लागि सर्वमान्य हुनेगर्दथ्यो । एक पटक हामी हाम्रो खेत जयटारी फाँटमा धान काट्दै थियौँ । अर्घाखाँचीबाट दुईजना मानिस आएर भीमकान्त पण्डितको घर खोज्दै हिँडेको भने । अनि बुबाले एउटा त मैँ हुँ भन्नुभयो । उनीहरूको विशेष समस्या थियो, स्वजनको विदेशमा आकस्मिक निधन भएको र लास प्राप्तहुन नसकेको भन्ने थियो । उहाँले त्यहीँबाट नै धार्मिकरीति बताइदिनु भयो । उनीहरू खेतबाटै फर्किए । त्यस्तैगरी कतिपय मानिसहरू आफ्नो सोचअनुरूप नभएको गुनासो लिएर जन्म कुण्डली लिएर पनि आउँथे । के कस्ता ग्रहहरूले आ-आफ्ना ठाउँमा कस्तो भूमिका खेलेका छन् भन्ने कुरा बताइ दिनुहुन्थ्यो । आफूलाई शङ्का लागेको कुरा अरू कसैसँग बुबाले सोध्ने ठाउँ थिएन । अर्थात् उहाँ सरहको मानिस कोही थिएन । उहाँ त्यस क्षेत्रको एक्लो बृहस्पतिजस्तै हुनुहुन्थ्यो ।

व्यक्तित्व :

हेर्दा ठूलो जिउडाल, गोरोवर्ण, ठूलोमुहार र सादा जीवन उहाँको व्यक्तित्वका आधार थिए । 'फलेको वृक्षको हाँगो नुदछ' भने जस्तै सबैसँग मधुर बोलीमा कुराकानी गर्नुहुन्थ्यो । नाम जस्तै ज्यान पनि ठूलो थियो । घरमा हामी छोरा छोरीसँग मीठो कुराकानी गर्ने हाँसो ठट्टा गर्ने पनि गर्नुहुन्थ्यो । कतिपय कुरामा अनुप्रास मिलाएर कुरा गर्नुहुन्थ्यो । उहाँमा काव्यकौशल रहेछ र पो त्यस्तो अनुप्रास मिलाउनु हुँदोरहेछ । सो कुराको आभास मलाई पछिआएरमात्र भयो । उहाँलाई संस्कृत भाषा सबै आउँछ कि आउँदैन भनी अड्काउनका लागि हामीले घरमा भएका सम्पूर्ण समानलाई एकएकगरी सोध्ने गर्दथ्यौँ । जस्तै : ठेकी, थाल, दाउरा आदि । उहाँले फटाफट उत्तरदिँदा हामीलाई अचम्म लाग्थ्यो । हामी केटाकेटीलाई त्यसबखत उहाँको विद्वत्ताको के ज्ञानहुनु ? विभिन्न दन्त्यकथा, किस्सा, कथा, चुडिकला पनि सुनाउनु हुन्थ्यो । आफ्नो यात्रा तथा कसैको घरमा भएका रोचक प्रसङ्ग हामीहरूलाई सुनाउने बानी थियो । एकपटक उहाँ हाम्रो मामाघर मर्भुङ्ग जानलाग्दा बाटोमा पर्ने अग्ने गाउँमा पुग्दा मेरा स्कूलका साथीहरूले "हि कमलाज् फादर, कमलाज् फादर" भन्दै एक अर्कासँग कुरा गरेछन् । त्यसपछि घरमा आएर 'मलाई त मानिसहरूले माहिला पण्डित भनेर चिन्दथे तर अब म त छोरीको नामबाट पो चिनिने भएँ' भनेर हँसाउनु भयो । कतिपय कुरा बढी रोचक भएमा उहाँका भाइहरू पण्डित शेखरनाथ पन्थी तथा पण्डित फणाधर पन्थीलाई पनि सुनाउनु हुन्थ्यो ।

काकाहरू पनि बुबासँग आएर विभिन्न रोचक प्रसङ्ग निकालेर कुराकानी गर्नुहुन्थ्यो । भाइभाइबीच मनमुटावको स्थिति कहिले देखिएन । हाम्रो कान्छो बुबा पण्डित शेखरनाथ पन्थीले पनि धेरै हँसाउनु हुन्थ्यो । आफूले देखेका र भोगेका कतिपय रोचक प्रसङ्गलाई सजीव तरिकाले प्रस्तुत गरी अरूलाई हँसाउन सक्ने खुबी उहाँमा थियो । वास्तवमा कला भनेको त्यही हो । हाम्रो र कान्छा बुबाको घरको आँगन एउटै हुनाले पनि धेरै कुराको जानकारी हुनपायो । पछि २०३९ सालको श्रावण महिनामा कान्छाबुबा तौलहवा बसाइ सर्नुभयो । अनि शून्यताको आभास भयो । कतिपय परिवारमा आफ्नै पितासँग बोल्न डराउने, सबैकुरा आमा मार्फत् बुबा समक्ष पुर्‍याउनुपर्ने चलन पनि देखिन्थ्यो । हाम्रो घरमा त्यस्तो वातावरण कहिले पनि थिएन ।

उहाँको पोसाक पनि निकै सादा थियो । पहिला दौरासुरुवाल तथा कालोकोट लगाएर हिँडेको मलाई सम्भना छ । २०३२ साल पौषमहिनामा हजुरआमाको देहान्त भयो । एकवर्ष आशौच बारिसकेपछि उहाँले सुरवाल, कोट विभिन्न रङ्गका इस्टकोट आदि परिधान त्यागी दिनुभयो । खालि धोती र दौरामात्र लगाएर बाँकी जीवन बिताउनुभयो । तसर्थ परिधानको कारणले पनि उहाँलाई मानिसहरू टाढैबाट चिन्दथे । पाकेको उमेर काठमाडौँको जाडोमा सधैं पातलो धोतीमात्र लगाउँदा कति जाडोले सतायो होला ! सुरवाल लगाउन मान्नुभएन । आफ्नो परिधानको सन्दर्भमा उहाँले “मेरो फेसन” शीर्षकको कवितामा लेखेको यौटा श्लोक यस्तो छ ।

“आखिरी गहिरो विचार गरदा संस्कार गर्नेदिन

बुबाले दिएको जति मनपऱ्यो छोडैं अरू जे छन ।

साँच्चै पितृ पितामह प्रभृतिको यस्तै थियो फेसन

तेसैको अनुसार चलें म अब लौ सन्तान के गर्छन ?”

उहाँ धर्ममा असाध्यै कट्टर हुनुहुन्थ्यो । कुकुर बिरालो र बाख्रालाई कहिले छुनुभएन । सम्भव भएसम्म धर्मशास्त्रमा वर्णन गरेअनुरूपको जीवनशैली अपनाउनु हुन्थ्यो । ‘सत्यम् शिवम् सुन्दरम्’को विचारलाई सधैं आत्मसात् गर्दै आफ्नो जीवन व्यतीत गर्नुभयो । आमाहरू बाहेक अरूले पकाएको खाना खानुहुन्थ्यो । पुराणवाचनमा गएको वेला पनि बेलुका आफैं खाना पकाउनुहुन्थ्यो । २०३३ सालको पुष महिनाको औंशी तिथिमा उहाँकी माताको वार्षिकी सिद्धिएपछि हरेक महिनाको औंशी तिथिको दिन एकजना ब्राह्मण भोजन गराउन थाल्नुभयो । तसर्थ प्रत्येक औंशी तिथिको दिन अर्ख्वाइबाट भानिजदाजु आउनुहुन्थ्यो । यसप्रकार विभिन्न विषयमा कर्तव्यनिष्ठ हुनाले नै हाम्रो क्षेत्रको उहाँ आदरणीय, निष्ठावान् र कर्तव्यपरायण व्यक्तित्व हुनुहुन्थ्यो ।

असारदेखि कार्तिकसम्म दिनको एकपटक भुसिलेको खेतमा पानी लगाउन पुग्नेमात्र होइन एकपटक कुलाको बाँधसम्म पुगेर कुलाको स्थिति हेरविचार गर्ने,

पातहरू फ्याँक्ने तत्कालको उहाँको दैनिकी नै थियो । भाइ अंशमा परेको सो रूखो खेतलाई आमाहरूले पतकर, मल बोक्ने र बुबाले पानी राम्रोसँग लगाउने गरेर मलिलो बनाउनु भएको हो । सायद बुबालाई सो खेतको बढी माया पनि थियो होला । उहाँको विविधपद्यावलि भन्ने किताबमा यसरी प्रस्तुत गर्नुभएको छ ।

“यौटा खेत भुसीलेमा माटो मुरि अठार छ ।”

भैंसी किन्ने, गोरु किन्ने, बेच्ने, सट्टापट्टा गर्ने, खेताला खोज्ने, हिसाब किताब, लेनदेनजस्ता कार्यमा उहाँलाई खासै चासो थिएन । कहिले मामा तथा काकाहरूको सहयोगले आमाले नै भैंसी किनेर ल्याउनुहुन्थ्यो । अप्ठ्यारो पर्दा व्यावहारिक काम गर्नुहुन्थ्यो । खन्खाँचो भएको बेला दाम्लाबाटने, भैंसी दुहुने, यदाकदा नजिक रहेको चौरमा भैंसी चराउने, मोहीपार्ने पनि गर्नुहुन्थ्यो । व्यावहारिक ज्ञान सबै कुरामा भए पनि उहाँको अन्तःकरणले अध्ययनलाई नै बढी जोडदिने गर्दथ्यो ।

व्यवहारमा भन्दा शास्त्र अध्ययनमै व्यस्त हुनपाउँदा उहाँलाई खुसीलाग्थ्यो । बिनाकाम कसैको घरमा जाने बानी पटकै थिएन । पछि विष्णु दाजुले घर व्यवहारमा चासो देखाउन थाल्नुभयो । फेरि बुबा पनि राजधानीमा आउनु भयो । त्यसपछि उहाँका बाँकी दिनहरू अध्ययन अध्यापनमा नै व्यतीत हुनथाले ।

मैले जानेदेखि नै बुबा हाम्रो आँगनमा बसेर निरन्तर स्वाध्ययन गरिरहनुहुन्थ्यो । हाम्रो घरमा धेरै किताबहरू थिए । कपडाको बासामा राखिएका विभिन्न किताबहरू पढिरहनु हुन्थ्यो । समयसमयमा लेख्ने गर्नुहुन्थ्यो । हामीहरूले गृहकार्य गरेर सिध्याएका कापीको बाँकी रहेको कुनामा राता मसीले लेख्नुहुन्थ्यो । काठमाडौँबाट दाजुहरू घरजाँदा सुनाउनुहुन्थ्यो । सँधै निर्णयसिन्धु, वेद, पुराण आदि किताबहरू अध्ययन गरिरहने उहाँको दैनिकी थियो । समस्या लिएर उहाँसँग सोध्न धेरै मान्छेहरू आउँथे र समाधान प्राप्त गरी फर्कन्थे ।

बुबाले भने आफू सरहको कोही विद्वान् मानिससँग सज्जतगर्न पाउनुभएको थिएन । एकपटक उहाँले कपिलवस्तुको तौलिहवा निवासी बुबाका मित्र पुण्यप्रसाद अर्याललाई संस्कृत भाषाको पद्यमा चिट्ठी पठाउनु भएको थियो । जसमा बुबाले आफू गाउँमा बस्नु परेको र मित्र पुण्यप्रसादले भने विद्वान् र कविहरूको सज्जत प्राप्त गर्नुभएको छ भन्ने कुरा पनि उक्त चिट्ठीमा उल्लेख थियो । जुन संस्कृतका पङ्क्तिहरू यसप्रकार छन् –

“नगरे तव वास उच्चकैः कविगोष्ठीषु च सत्समागमः ।

मम दुर्जनधूर्तसज्जतिः पशुगोष्ठेषु च खर्वटे स्थितिः ॥”

उताबाट पनि संस्कृत भाषामै पत्र प्राप्तहुँदा धेरै खुसीहुनुभएको थियो । ज्ञान साटासाट गर्ने, सोध्ने, शास्त्रार्थ गर्ने साथी कोही थिएन । उहाँ त्यो क्षेत्रमै एक्लो विद्वान् हुनुहुन्थ्यो ।

काव्य यात्रा:

मैले माथि पनि लेखिसकेँ । उहाँ हाम्रो बडाचौरको घरको दलानमा बसेर सधैं पढिरहुनुहुन्थ्यो । लेख्ने बानी पनि थियो । घरायसी कामकाजका कारण निरन्तरता पाउन सकेन होला । फेरि कविता सधैं मनमा फुर्ने चिज पनि त होइन । २०३७ सालमा उहाँले पुत्रीको विलाप शीर्षकको कविता लेख्नु भएको छ । मैले उहाँ आशुकवि पनि हुनुहुन्थ्यो भन्ने कुरा औँल्याइ सकेकी छु । कतिपय कविताहरू कान्छा बुबा शेखरनाथ पन्थीलाई सुनाउनु हुन्थ्यो । हामी त्यसबखत साना केटाकेटी हुनाले केही थाहा थिएन । हामीले गृहकार्य गरेर फ्याँकेका कापीको खालि भएको ठाउँमा कविता लेख्नुहुन्थ्यो ।

बुबाको स्वाध्ययन र लेखन कार्य जारी थियो । काठमाडौँ आएपछि लेखाइमा बढी तीव्रता आउनथाल्यो । २०५५ मा 'जगदीम्बिकावैभवम्' र 'जगदीश्वरवैभवम्' नामका दुई महाकाव्य संस्कृत भाषामा प्रकाशित भए । संस्कृत भाषामा नै 'विविधपद्यावलि' भन्ने अर्को कृति पनि २०५७ मा प्रकाशित भयो । यसमा केही अंश नेपाली भाषामा लेखिएका कविताहरू पनि छन् । संस्कृत जस्तो कठिन विषयमा दुईवटा महाकाव्य लेखी संस्कृत साहित्यमा ठूलो योगदान पुऱ्याउनुभएको छ । उहाँको साहित्यिक योगदानको कदरगर्दै श्रीदधिराममरासिनीस्मृतिप्रतिष्ठानले २०५३ सालमा उहाँको अभिनन्दन गऱ्यो भने, वनकाली वेदविद्याश्रमका विद्यार्थीहरूको समूहले २०५४ सालमा अभिनन्दन गऱ्यो । त्यस्तैगरी सोमसरला वेदविद्याश्रमका छात्रसमूहले २०५६ सालमा विशेष सम्मान गरे । २०५७ मा जयतु संस्कृतमूले र विश्वहिन्दुमहासंघ-नेपालले पनि पाणिनि पुरस्कार प्रदान गरी उहाँलाई सम्मानित गरे ।

संस्कृत भाषा भनेको विश्वका बहुप्रसिद्ध धेरै भाषाहरूको पनि जननी भएकाले यो भाषामा विरचित कृतिहरू विश्वकै हरेक भाषाहरूको पनि आधार स्तम्भको रूपमा रहेको छ । यसै भाषाका माध्यमबाट विश्वभरि ज्ञानविज्ञानका विषयमा विविध प्रकारका अध्ययन र अनुसन्धान पनि भइरहेका छन् । यो भाषामा लेखिएका साहित्यिक कृतिहरू अन्य भाषाहरूका लागि आधार स्रोतको रूपमा रहेको विश्वका साहित्यकारहरूले स्वीकार गरेका छन् ।

यस्तो संस्कृत भाषामा कलम चलाउन हिचकिचाइरहेका विद्वान्हरूका माभ्रमा हाम्रा बुबा भीमकान्त पन्थीले गर्नुभएको साहित्य साधना विश्वकै लागि उत्कृष्ट विषय बन्न गएको छ । नेपालका लागि यो विशेष गौरवको विषय पनि हो । संस्कृत भाषा भाषाको महाभण्डार हो । दार्शनिक कुराको आधार, कर्मकाण्ड, ज्योतिष, पुराण, सूत्र, तन्त्र, मन्त्र, दर्शन, वेदान्त आदि कुराहरू संस्कृत भाषामै लेखिएका छन् । तसर्थ संस्कृत भाषा आफैँ एउटा विश्वविद्यालय नै हो । यस्तो महान् भाषाका ज्ञाता, अध्यापक तथा कवि हुनु गौरवको कुरा हो । बुबा लुम्बिनी क्षेत्रकै पहिलो संस्कृत महाकवि हुनुहुन्छ । अर्को कुरा कपिलवस्तु जिल्लाको उत्तरी क्षेत्र अर्घाखाँचीको सिमाना नजिक

रहेको कपिलधाममा बुबाको अर्ध कदको सालिक स्थापना गर्ने कपिलधाम समितिले महत्वपूर्ण निर्णय गरिसकेको छ (कोरोनाले निर्णय कार्यान्वयन गर्न व्यवधान पारेको छ ।) यो यस क्षेत्र वा हाम्रो पन्थी वंशका लागि विशेष गौरवको कुरा हो । जुन पुनीत कार्यबाट हामी सबै कृत-कृत्य भएका छौं ।

अप्रत्याशित घटनाहरू :

उहाँको पहिलो विवाह तेह्र वर्षको उमेरमा भएको थियो । किशोरावस्थामा बुबालाई विवाहित आफ्नी धर्म पत्नी अर्धाङ्गिनीको देहावसान भएको अप्रिय खबरले मर्माहत बनायो । त्यसबखत उहाँ काठमाडौँमा अध्ययनरत हुनुहुन्थ्यो । शोकलाई शक्तिमा बदल्ने क्षमता हुनाले अध्ययनलाई निरन्तरता दिनुभयो । २०३७ सालमा अचानक जेठा ज्वाइँ (तुलसीराम घिमिरे)को देहावसानको खबरले धेरै चिन्तित हुनुभयो । छट्पटी, बेचैनी, अनिद्रा जस्ता कारणले ठूलो ज्वरो आयो । पछि बिस्तारै समयको गतिसँगै आफूलाई सँभाल्दै जानुभयो । समय नै सबै कुराको औषधि रहेछ ।

२०४८ सालको माघ महिनामा बुबा आफ्ना दुईवटी धर्मपत्नी सहित तीन धाम तीर्थ यात्रा जानु भयो । साथमा बुबाका भाइहरू लगायत ससुराली पट्टिका आफन्त पनि हुनुहुन्थ्यो । क्षणिक विश्रामका क्रममा गाडी रोकिएको ठाउँमा मेरी ठूलीआमा (बुबाकी द्वितीया पत्नी)लाई सडकमा अर्को कुनै गाडीले अचानक ठक्कर दिँदा सोही स्थलमा उहाँको असामयिक निधन भयो । यो घटना द्वारका पुन गाडीमा एकघन्टामात्र लाग्ने फ़ैदरवाद भन्ने ठाउँमा घटेको थियो । एक्कासी अकल्पनीय घटनाले बुबा लगायत सम्पूर्ण तीर्थयात्रीहरूलाई कति मर्माहत बनायो होला ! जुन कुराले पछि हामी सबैलाई स्तब्ध बनायो । यसरी सँगै तीर्थ गएको धर्म पत्नी मध्ये एउटीको अचानक मृत्युहुँदा बुबालाई अर्को शोक व्यहोर्नु पर्‍यो । पछि सो द्वारका तीर्थ धाम जाने काम पूर्ण गर्नुभयो । अन्तर मुखी स्वभाव भएका कारण आफ्नो पीडा अरूहरू समक्ष सुनाउने उहाँको बानी थिएन । जसले गर्दा मनलाई भनै कठिन हुने गर्दछ । जन्मेपछि अवश्य मर्नुपर्दछ यो ध्रुवसत्य कुरा हो । वृद्धावस्थामा रोगादिको आक्रमणलाई उपचारका माध्यमबाट सहनगर्दै जाने क्रममा आफन्तको जनको असहज र अचानक बिछोडको पीडा पनि खप्नुपर्‍यो ।

बुबाका चेलाहरू :

बुबासँग व्रतबन्ध कर्ममा गायत्रीमन्त्र तथा दीक्षामन्त्र सुनेका धेरै शिष्यहरू छन् । नजिकका गाउँ अज्मिर, मर्भुङ, दंगास, धुर्कोटदेखि लिएर अरौँदी, भनभने, घामिर प्युठानको लुङ आदि विभिन्न गाउँमा उहाँका शिष्यहरू छन् । कतिपय शिष्यहरू सरकारी सेवाका विभिन्न पदमा पनि पुगेका छन् । ती व्यक्तिहरू बुबाको दर्शन गर्न पाउँदा आफूलाई धन्य सम्भन्छन् । नजिक घर हुनेहरू बुबाको हातको टीका लगाउन पनि आउने गर्थे । उहाँले अध्यापन गराएका शिष्यहरू असङ्ख्य छन् । पहिले आफ्नै घरमा निःशुल्क शिक्षा प्रदान

गरेकादेखि लिएर प्युठान जिल्लामा बसी अध्यापन गराएका र दीक्षामन्त्र प्रदान गरेका शिष्यहरूको संख्या धेरै छ । वनकाली वेदविद्याश्रम तथा सोम सरला वेदविद्याश्रममा अध्यापन गराएका कतिपय पण्डितको रूपमा परिचित छन् भने कतिपय शिष्यहरू विद्वान् प्रोफेसर छन् । बुबाको सान्निध्यमा बसेर पढ्न पाएकोमा आफूलाई भाग्यमानी सम्झंदै नतमस्तक हुन्छन् । यस्तै शिष्यहरूमध्येका एउटा शिष्य चाहिँ बालब्रह्मचारी बनेर भारतको मथुरामा बस्दछन् । जसको शुभनाम मुकुन्दशरण शास्त्री हो । उनले हाम्रो बुबाबाट दीक्षा मन्त्र सुनेका हुन् । उनको जन्मस्थल गुल्मीको धुर्कोट भनभने हो । उनमा अत्यन्तै गुरुभक्ति पाइन्छ । हामी सबैलाई फोन गर्ने, हालखबर सोध्ने गर्दछन् । मथुरामा तपाईंहरू आएमा मैले सेवागर्ने मौका पाउँनेथिएँ भनी फोनमा कुरा गरेर हामीलाई समेत अनुगृहीत गर्दछन् । बुबाको नाममा नेपालको तीर्थस्थलमा धर्मशाला स्थापना गर्न इच्छुक महात्माले बुबाको नाममा २०७३ सालको मार्ग महिनामा पितृमोक्ष गुरु गोविन्द नवरात्र भन्ने कार्यक्रम गरी भारत लगायत आठौँ दिनमा गुल्मीको रिडी तीर्थस्थान र नवौँ दिन गुल्मीको सदरमुकाम तमघासमा रहेका दुईसय मानिसलाई जम्मा गरी भोजन गराएका थिए ।

आशुकविका रूपमा :

कुनै पनि कविको स्वानुभूतिहरूको सुमधुर भावाभिव्यक्ति नै कविता हो । अर्थात् कविको मनोभावको भाषिकबिम्ब नै कविता हो । हाम्रो बुबा महाकवि त हुनुहुन्छ नै तर उहाँ एउटा आशुकवि पनि हुनुहुन्छ । उहाँमा तत्काल कविता रचना गर्नसक्ने क्षमता पनि थियो । अहिलेको अर्घाखाँची जिल्लामा पर्ने खिदिम गाउँमा स्थापना गरिएको हरिहर पाठशालामा पढ्ने समयमा पं. दधिराम मरासिनीले काशी (वनारस)को वर्णन गर्नुभएछ । त्यो (वर्णन) सुनेपछि बुबाले तुरुन्त कविता रचना गर्नुभएछ । बुबाको यस्तो क्षमता देखेर दधिराम गुरु असाध्यै खुसी हुनुभएको थियो भन्ने सुनिएको छ ।

२०१० सालमा भारतको काशीमा शास्त्रीको परीक्षादिन गएको बखतमा वसन्तपञ्चमीको दिन वनारसमा गरिने सरस्वतीको पूजाको अवसरमा वसन्तपञ्चमीकै दिन उहाँले 'सरस्वतीस्तोत्रम्' शीर्षकको सुन्दर कविता तुरुन्तै रचना गर्नुभयो । त्यस्तैगरी प्रत्येकवर्ष सरकारले आषाढ ९ गतेका दिन राष्ट्रिय कविता महोत्सव कार्यक्रम गर्दछ जुन अहिलेसम्म पनि कायम छ । २०३१ सालमा सम्पन्न उक्त राष्ट्रव्यापी कविता महोत्सवमा हाम्रा जेठादाजु अर्थात् बुबाको जेठा सुपुत्र डा. लक्ष्मीकान्त पन्थीले द्वितीय पुरस्कार पाउनुभयो । जसमा प्रमाणपत्र र नगद पनि थियो । त्यसबेला उहाँ (दाजु) राजधानीमा अध्ययनरत विद्यार्थी हुनुहुन्थ्यो । सो पुरस्कार प्राप्त गरेको कुरा उल्लेख गरी घरमा दाजुको चिठी पुग्यो । घरमा सबैजनामा खुसियाली छायो । पुरस्कार तत्कालीन सर्वाधिकारसम्पन्न श्री ५ महाराजधिराज वीरेन्द्रवीरविक्रम शाहदेवका बाहुलीबाट प्रदान गरिएको थियो । यो खुसीको खबर सुनेपछि बुबाले तुरुन्त कविता रचना गर्नुभएको

थियो । जसको एउटा श्लोक यसप्रकार छ –

‘नृपतिले कविता प्रति खूसी भै बकसपत्र गलाबिच सुम्पंदै ।

नगद पाँचशये करमा गने भरतलाई तैलाई भयो भने ॥’

दाजुको घरमा बोलाउने नाम भरत हुनाले कवितामा ‘भरत’ शब्दको प्रयोग गरी लेख्नुभएको छ । फेरि २०४३ सालमा पनि दाजुले सो राष्ट्रिय कविता महोत्सवमा राजाकै हातबाट पुरस्कार प्राप्त गर्नुभएको थियो । त्यो वेला पनि बुबाले यस्तै कविता लेख्नुभएको थियो । २०५३ सालदेखि बुबालाई शारीरिक समस्या बढ्न थाल्यो । नसा र पिसाब सम्बन्धी रोगको सुरुआतले गोडा दुख्ने हुन थाल्यो । यस्तै कमजोरीले शारीरिक अस्वस्थता बढ्दै जाँदा अन्ततः २०५८ साल असोज दुई गते ८० वर्षमा भौतिक शरीर त्याग गरेर ब्रह्मलीन हुनुभयो । बुबा हामी माझ नभए पनि सम्झना, प्रेरणा र उहाँबाट प्राप्त संस्कार भने रहेको छ ।

उपसंहार :

गुल्मी जस्तो विकट पहाडी जिल्लामा जन्मेर पनि कपिलवस्तु, काठमाडौँ, वनारस, जस्ता शैक्षिक केन्द्रहरूमा गएर अध्ययन गर्ने सुअवसर प्राप्त गर्नुभयो । पारिवारिक वातावरण, उहाँका पिता पण्डित देवीप्रसाद पन्थीको योगदान लगायत दधिराम मरासिनी, हेमनाथ घिमिरे, रश्मिराज अर्याल जस्ता विद्वान् गुरुहरूको प्रेरणा र प्रोत्साहन तथा बुबाको आफ्नो तीक्ष्ण बुद्धि र अथक मिहेनतका कारण उहाँले आफ्नो अध्ययनमा राम्रो सफलता प्राप्त गर्नुभयो । जीवनको उत्तरार्धमा अध्यापन कार्यमा संलग्न भई आफूले जानेको ज्ञान बाँड्नु भयो । साथसाथै धर्मशास्त्रीय ज्ञानमा विशिष्टता प्राप्त गर्नुभयो । संस्कृत भाषामा दुईवटा महाकाव्यको संरचना गरी संस्कृत साहित्यका महाकवि बन्नुभयो । नेपाली भाषामा पनि सशक्त कविताहरू रचना गर्नुभयो । नेपालका विभिन्न प्रतिष्ठित संस्थाहरूबाट पनि विशिष्ट सम्मान प्राप्त गर्नुभयो । गार्हस्थ्य जीवनको कर्तव्य पूरा गर्नेक्रममा पाँचवटा छोरा र तीन वटी छोरीको विवाह, पढाइ, लेखाइ पूरा गरी आफ्नो पारिवारिक दायित्व पनि पूर्ण गर्नुभयो ।

कान्छा छोरा कृष्णकान्त पन्थी तर्फका बाहेक सबै छोरा छोरीका सन्तान अर्थात् नाति नातिनीहरू पनि देख्नु भयो । हामी सबै छोराछोरीलाई समयानुकूलको शिक्षा र दीक्षा पनि दिनुभयो ।

पौराणिक, शैक्षिक, साहित्यिक बहुमुखी प्रतिभा सम्पन्न व्यक्तित्व प्रातःस्मरणीय हाम्रा बुबा भीमकान्त पन्थीले कुलको नाम उज्ज्वल पार्ने काम गर्नुभयो । यस पन्थी वंशका व्यक्तित्वहरू उहाँको नाम लिन पाउँदा गौरवको अनुभव गर्ने गर्दछन् । सादा जीवन र उच्च विचारका धनी, नाम भन्दा सत्कर्मलाई प्राथमिकता दिने विशिष्ट विद्वान्को सन्तान हुन पाउँदा म (आफू) पनि सदा गौरवान्वित भएकी छु । अस्तु ।

संभनामा माहिलो बुबा

किरण पन्थी (पाण्डेय)

मेरो आदरणीय माहिलोबुबा भीमकान्त पन्थी ब्रह्मलीन भएको पनि दुई दशक भएछ । उहाँ आफ्ना सत्कर्म र कृतिद्वारा अमर हुनुहुन्छ । जगदीश्वरवैभवम् र जगदीश्वरवैभवम् नामक दुई महाकाव्य संस्कृत भाषामा र विविधपद्यावलि नामको संस्कृत र नेपाली भाषाका कविताहरूको सङ्ग्रह भावी पुस्ताका निमित्त प्रदान गर्नुभएको छ । यिनै सत्कर्मको माध्यमबाट उहाँ अमर हुनुभएको छ । शास्त्रको अनुशीलन गर्ने, ईश्वरको उपासना, आत्मा र परमात्माको चिन्तन गर्ने, अन्तर्दृष्टि खुलेका निरहंकारी एवम् ज्ञानी भक्तको व्यक्तित्व नै उहाँको मूल व्यक्तित्व हो भन्ने मलाई लागेको छ ।

माहिलो बुबाको सम्भना गर्दा म २०३८ सालको घटना ताजा रूपमा सम्झन्छु । एउटा शुभ अवसरमा उहाँसँग मेरो साक्षात्कार भएको थियो । २०३८ असार ४ गते उहाँका जेष्ठपुत्र लक्ष्मीकान्त पन्थी दाजुको शुभविवाह हाम्रो खेरियास्थित निवासबाट मोहदत्त काफ्ले (ने.कां. नेता एवम् नीलाम्बर पन्थीका मित्र) की सुपुत्री माया काफ्लेसँग सम्पन्न भएको हो । त्यही पुनीत कार्य सम्पन्न गर्ने कामले साहिलोबुबा फणाधर र कान्छोबुबा शेखरनाथ समेत भई कार्यक्रमको गरिमा बढाउन आउनु भएको थियो । साहिलोबुबासँग त गोरखपुर छँदै मेरो भेट भएको थियो भने माहिलो र कान्छोबुबासँग त्यहीँ नै प्रथम भेट भएको थियो । सुन्दर र भव्य व्यक्तित्वका धनी माहिलोबुबा अत्यन्त गम्भीर स्वभावका हुनुहुन्थ्यो । भर्खर किशोरावस्थामा टेकेकी थिएँ म । उहाँका ओजपूर्ण वाणीबाट जो कोही पनि प्रभावित नहुने कुरै थिएन । म पनि निकै प्रभावित भएँ । मैले आफ्नो माहिलो बुबाप्रति गौरवको अनुभव गरें । उक्त वैवाहिक कार्यक्रममा परिवारका सबैजना व्यस्त थियौँ । २/३ दिनको व्यस्तताका बावजुद माहिलो र कान्छोबुबाको सत्सँग प्राप्त हुन सकेको थियो । त्यसैले विशेष अनुभव प्राप्त गर्न समय नै पुगेन ।

माहिलोबुबाले मेरो सम्भना एवम् चिन्ता गर्नुहुँदो रहेछ भन्ने कुरा मैले २०४२ सालमा थाहा पाएँ । म जेलमुक्त भएपछि भाइ नीलाम्बर पन्थीसँग मेरो विवाहका विषयमा चिन्ता व्यक्त गर्नुभएको रहेछ । पद्मकन्या क्याम्पस बागबजारको स्वतन्त्र विद्यार्थी युनियनको नेतृत्वमा म सक्रिय थिएँ । विवाहका निमित्त म तयार नभएकी हुँदा चिन्ता लामो स्वाभाविक नै हो । त्यतिखेर उहाँ पशुपतिक्षेत्र गौरिघाटस्थित वेदविद्याश्रमका प्रधानाचार्य हुनुहुन्थ्यो । त्यहाँ माहिली आमा समेत दुवै जना निवास गर्नुहुन्थ्यो । हामी त्यहीँ भेट्न जाने गर्दथ्यौँ । बडो संक्षेपमा कुरा गर्ने बानी थियो उहाँको ।

माहिलो बुबाको जीवनशैली ज्यादै आदर्श थियो । उहाँको पोशाक, रहनसहन,

हिँडाई, बोलाई, विनम्रता, विद्वत्ता सबैबाट भल्किन्थ्यो । विद्याविलास र साहित्य रचना उहाँको मुख्य कार्य थियो भन्ने कुरा उहाँका आधादर्जन पुस्तक र फुटकर रचनाबाटै प्रमाणित हुन्छ । पूर्वीय दर्शन र सनातन धर्मका ज्ञाता र विश्लेषक हुनुहुन्थ्यो । गुल्मी जिल्लाको गुरुपरम्परामा हुर्किएर महान गुरु दधिराम मरासिनीको गुरुकुलका यी चम्किला शिष्य स्वयम्ले पनि त्यस परम्परालाई अघि बढाउनुभएको थियो । उहाँ ईश्वर भक्तिले ओतप्रोत भएको प्रमाण उहाँका रचनाबाट प्रष्ट हुन्छ ।

पिता देवीप्रसाद पन्थीद्वारा आफ्नै निवासमा स्थापित गुरुकुललाई माहिलोबुबा भीमकान्त पन्थीले अघि बढाउनुभयो । त्यसका लागि उहाँले आफ्नो उच्च अध्ययनको लालसा बिचमै त्यागेर काठमाडौँबाट फर्किनुपरेको थियो । पिताको आज्ञा शिरोपर गर्ने यी पितृभक्त एवम् सरस्वती माताका भक्तले आफ्नो उच्चतम कर्तव्यको निर्धारण स्वयम्ले गर्नुभयो ।

पिता, गुरु र उच्च संस्कारका प्रभावले माहिलोबुबा र उहाँका चारै भाइहरू (फणाधर, देवकीनन्दन, नीलाम्बर र शेखरनाथ) सादा जीवन र उच्च विचारका आदर्श उदाहरण बन्नुभयो । बुवाहरू पाँचै भाइको स्वभाव र चरित्रलाई मनन गर्दा मेरा हजुरबुबा हजुरआमाको स्वभावको म कल्पना गर्दछु । पितामाताको स्वभाव र संस्कारको कारणले नै बुबाहरू त्यति धेरै शान्त, शिष्ट, सहिष्णु, विचारशील, व्यवहार कुशल, हार्दिक र सरल जीवनशैली अपनाएका उदाहरणीय विद्वान् स्रष्टाहरू बन्नुभयो ।

अहिले उहाँको शतवार्षिकीका अवसरमा माहिलो बुबाको स्मृतिमा विशेषरूपमा प्रकाशित हुनलागेको हुँदा म स्वर्गीय आत्माको सुख, शान्ति र सायुज्यमुक्तिको कामना गर्दै उहाँप्रति यिनै शब्दपुष्पहरूको श्रद्धाञ्जलि समर्पण गर्दछु ।

किं कवेस्तस्य काव्येन किं काण्डेन धनुष्मतः ।
परस्य हृदये लग्नं न घूर्णयति यच्छिरः ॥

(त्यस्ता कविका कविता र त्यस्ता धनुर्धारीका वाणको के काम ?
जो अरूका हृदयमा लाग्नासाथ शिर भन्काउन सक्दैनन् ।)

पं. भीमकान्त पन्थी

वरिष्ठ अधिवक्ता पुण्यप्रसाद अर्याल

पं. भीमकान्त पन्थी मेरा माहिला मामा हुनुहुन्छ । गुल्मीको वाग्ला बडाचौरमा मेरा मावली हजुरबुबा देवीप्रसाद र हजुरआमा नन्दकुमारीका माहिला छोरा हुनुहुन्छ । जेठा मामा सानैमा नै परलोक हुनुभएकोले उहाँलाई हामीले देख्न सकेनौं । जेठी माईजु बालविधवा हुनाले उहाँ रिडीमा सानैदेखि भक्तिनी हुनुभएको सुनेका थियौं । पछि म ठूलो भएपछि जब म काठमाडौं वि.एल्. अध्ययन गर्न आउँदा माईजुलाई देख्न भेट गर्न अति मन लागेकोले खोज्दै सोझै उहाँको आश्रममा पुगेको थिएँ । मलाई देखेर अति खुसी हुनुभएको थियो । त्यसपछि मेरो भेट हुनसकेन । उहाँ वि.सं. २०५३ सालमा परलोक हुनुभएको समाचार पाएर दुख लागेको थियो ।

म सानो छँदा आमासँग मावल जाँदा सवै (मामा माईजु) एकाघरमा सगोलमै हुनुहुन्थ्यो धेरै रमाइलो थियो । बाल्यकाल प्रायः मामाघरमा अर्खावाड्बाट आमाले मानिसलाई बोक्नलगाई गएको पनि सम्झन्छु । पछि ७/८ वर्षकै वेलादेखि नै अर्खावाड्बाट हिँड्दै बडाचौर जाने आउने गरियो, पछि मर्भुङ् बसेर पददा अभ् बढी जाऊ आऊ भयो स्व.दाजु दिवाकर र म मर्भुङ् मालिका मिडिल स्कूलमा पददा छल्ली खोलो तेर भुजुङ्गेको उकालो चढेर मावल गईरहन्थ्यौं र मावलको माया पाउँथ्यौं । त्यहाँ हजुरआमा, माहिला मामा भीमकान्त, साहिला मामा फणाधर, कान्छा मामा शेखर घरमानै कृषि पेशामा हुनाले घरमै हुनुहुन्थ्यो ।

हाम्रा मामाहरू त्यस्तो कहाली लाग्दो जमानामा पनि उच्च शिक्षा अध्ययन गर्नुभएका मामा भीमकान्त, राहिला मामा नीलाम्बर, कान्छा मामा शेखर हुनुहुन्थ्यो ।

मामाहरूको आपसमा धेरै मेल थियो । साँझ परेपछि आपसमा सामाजिक एवं शास्त्रीय छलफल पनि गर्ने बानी थियो । माहिला मामा कुनै पनि प्रश्नको जबाफ दिनसक्ने हुनुहुन्थ्यो । उहाँलाई घरमा वस्न प्राय फुर्सद हुँदैनथियो । भागवत पाठगर्न धेरै टाढा टाढाबाट बोलाउन आउँथे । भागवत वाचन गर्न उहाँलाई फुर्सद नभएर उहाँले यो यो वेलासम्म अर्थात् ६ महिना वर उहाँले भागवत वाचन गर्ने यजमानहरूकहाँ वचन दिई तय भैसकेको छ भन्नुहुन्थ्यो र बोलाउन आउने मानिसलाई आफ्नो कुरा राख्नुहुन्थ्यो । उनीहरू दिक्क मानेर फर्केको मैले आफू सामुमा भएकोले मलाई याद आई सम्झना भएको हो ।

मामा पं भीमकान्त पन्थीको दिनचर्या प्रायः शास्त्रअध्ययनमा दिन जानेगर्दथ्यो । उहाँको बार्दलीमा धर्मशास्त्रका हरेक पुस्तकहरू संग्रह गर्नुभएको थियो । कोही मानिस

कुनै विषयमा सोध्न आएमा तुरुन्त जबाफ दिने अभ् पुस्तकको लाईनसमेत पढेर सुनाउनु हुन्थ्यो । कुनै वेला छलफलमा एकै विषयमा कुन कुन शास्त्रले के के मत व्यक्त गरेका छन् कहाँ समानता छ कहाँ असमानता छ त्यो कुरा पनि बताउनु हुन्थ्यो । शास्त्र बाभिएको भएमा अभ् उच्च शास्त्रको भनाइ के छ त्यो नै आधार लिन पर्ने भनी यसो गर्दा हुने मेरो मत छ भनी जबाफ दिनुहुन्थ्यो । यसरी शास्त्रको वारेमा राम्रो जानकारी तथा अनुसन्धानमूलक अध्ययन र आफ्नो मत जो समाजको मानिसलाई धर्मकार्य गर्न राय माग्न आउनेलाई यसरी व्यवहारिक समस्याको समाधान गर्ने बानी तथा अभ्यास उहाँको थियो ।

हाम्रो गाउँ घरमा त्यसवेला एस.एल्.सी. तथा मध्यमा गरेका मानिसहरू एक जना पनि नभएको अवस्थामा मामा भीमकान्तले उसैवेला शास्त्री उपाधि हासिल गर्नु अभ् त्यस वेलाको बोलीचालीमा नेपाल हिजो आजको बोलीचालीमा काठमाडौँसम्म आएर शास्त्रीको योग्यता हासिल गर्नु उहाँको अथक परिश्रम र विवेकमा पूर्णता, प्रकृतिको साथ र मुखमा सरस्वतीको वास रहेको स्पष्टै देखापर्दछ ।

मामा भीमकान्तको नाम विद्वत्तामा गुल्मी अर्घाखाँची बाग्लुङ प्युठानसम्म कुना कुनामा पुगेको थियो । त्यसवेला सञ्चारको कुनै साधन थिएन, न यातायात नै थियो । तथापि उहाँको नाम कसरी चारैतिर फैलिएको थियो । पण्डित भीमकान्त भन्नासाथ मानिसले विद्वत्ताको, धर्मशास्त्रको खानी भएको कुरा भित्री भावमै महसुस एवं प्रकट गर्दथे ।

हालका नेता र त्यसवेलाका नेताले जे मन लाग्यो त्यो बोल्ने र जे पायो त्यो गर्ने गर्थे तर त्यस समयमा पनि मामाले कैलै भूठको खेती गर्नुभएन न त कसैलाई त्यस कुरामा साथ नै दिनुभयो ।

म अलि ठूलो भएपछि मानिसहरूको अङ्ग्रेजी पढ्ने तर्फ बढी चासो देखापरेको थियो । त्यसवेला मैले लक्ष्मीकान्त दाजी, सूर्यकान्त भाइ र अरू साना भाइलाई अङ्ग्रेजी पढाउन राम्रो लाग्छ कि लाग्दैन मामा भन्दा उहाँले भान्जा म त संस्कृत नै पढाउँछु छोराहरूलाई भन्नुभयो । किन त्यसो भन्नु भएको हो मलाई त्यसवेला अर्को प्रश्न गर्न मन लागेको भए पनि आफू संस्कृत पढेको र संस्कृतमा सायद् कुनै रहस्य होला र त्यसो भन्नुभएको होला भन्ने आफै मनमा आयो । त्यसैले मैले उहाँलाई पुनः प्रश्न गरिन । हुन पनि त्यस्तै भयो । लक्ष्मीकान्त दाजीले धर्मशास्त्रमा पि.एच.डि. गर्नुभयो । भाइ सूर्यकान्तले शास्त्री गरे, चन्द्रकान्त र विष्णुकान्तले पनि शास्त्री नै गरे ।

मामा पहाडमा वसुञ्जेल गाउँघरमा आफ्नै महत्व थियो तर उहाँका कृति निस्कन पाएका थिएनन् । जब उहाँलाई काठमाडौँमा आई गुरुकुलमा पढाउने मौका मिल्यो तब उहाँले दुई महाकाव्यको रचनना गर्नुभयो ती रचना हेरेमा कुनै पनि रचना लेख भाषा र प्रस्तुति अति सुन्दर छन् । महाकवि कालिदासको जस्तै मिठो र सुन्दर प्रस्तुति भल्केको

देखिन्छ । यसैकारणले नै नेपालका त्यसवेलाका धर्म गुरु एवं इतिहासविद् शास्त्रज्ञाता, योगी नरहरिनाथले उहाँलाई महाकविको पदवीले सम्बोधन गर्नुभएको छ भने उहाँको भाइ नीलाम्बर पन्थीले पनि महाकवि भनी सम्बोधन गर्नुभएको छ । उहाँको लेखाइ हेर्दा कुनै शास्त्र लेखक, गुरु, अध्यात्मिक गुरुले गर्न लेख्न सक्ने क्षमताभन्दा उच्च रहेको मैले महसुस गरेको छु ।

जगदम्बिकावैभवम् महाकाव्यको प्रथम सर्गको प्रथम मङ्गलाचरणमा नै –

‘यो देवः सविताऽखिलस्य जगतो ब्रह्माऽन्यरूपेण यो

विष्णुः पालयिता य एव च शिवः संहारको मायया ।

यश्चाऽचक्षुरनन्तदृग्बहुशिरा योऽपाणिपादो जवी

वेदैरुक्तमनन्यथैव घटते तस्मै नमो ब्रह्मणे ॥१॥

यो कविताले गीताको भागवत् महापुराणको मङ्गलाचरणको सम्झना गराउँदछ । कुनै पनि शुभकार्यमा परम तत्त्वको संस्मरण गर्नु अनिवार्य हुन्छ र यस्तो कार्य जानकार एवं धार्मिक भावनाका मानिसले आफ्नो हृदयबाटै संस्मरण गरी लेख्ने बानी गरेका हुन्छन् जुन कुरा यस महाकाव्यले देखाउँछ । यो पढ्दा नै यो महाकाव्यको रस्वास्वादको तिर्सना जगाउँछ ।

नेपालमा शिक्षाको जग नवसेको अवस्थामा पनि केही गुरुहरूले पं भीमकान्त पन्थीले मन जितेको र महाकवि हुनसक्ने क्षमता हुनुभएको भन्ने लेखेर देखाउनु भएको छ । उहाँले यस काव्यमा आफू दीक्षित हुनाले नै यसरी महाकाव्य लेख्न सकेको भन्ने कुरा नम्रभावमा प्रस्तुत गर्नुभएको छ ।

मैले उहाँलाई सानैमा देख्दा विहान नुहाई धोती फेरी पाञ्चायन देवताको पूजामा वसी धेरैलामो अवधि अर्थात् करिव २ घण्टा पूजा गरिरहनु हुन्थ्यो पूजा गर्दा धेरै लामालामा मन्त्रका श्लोक पाठ गर्नुहुन्थ्यो । म पनि पाञ्चायन देवताको पूजा गरेरमात्र खाना खाने बानी मेरो पिताबाट सिकेको थिएँ तर पूजा गर्दा देवमन्त्र आउँदैनथ्यो छोटो पूजा गर्थेँ, त्यो कारणले मैले मामालाई भनेँ – यति लामो पूजा किन गर्नुभएको हो भनी जिज्ञासा राख्दा उहाँले भन्नु भयो – भानिज ! हरेक देवका देवमन्त्रहरूले विधिपूर्वक पूजा गर्दा यसरी लामो पूजा हुन गएको हो भन्नुभयो ।

मामाको बानी पूजा गरेरमात्र खाने थियो । मामाको पोसाक पनि अरूको भन्दा भिन्न थियो । एउटा सेतो कपडाको दौरा र सेतो कपडाको धोती उहाँको पोसाक हो । यसवारे पनि मैले किन यस्तो पोसाक लगाउनु हुन्छ अन्य पोसाक पनि प्रचलनमा छन् । ती किन लगाउनुहुन्न भनी जिज्ञासा राख्दा उहाँले भन्नुभयो – मेरा पिताले मैले जानेसम्म जुनसुकै अवसरमा मौसममा जीवनको अन्तिम कालसम्म यस्तै पोसाक लगाउनु भयो, म पनि पिताकै अनुसरण गरेकोछु र यो मेरो जीवनकालसम्म हुन्छ भन्नुभएकोमा जीवन

भर त्यो पोसाक मैँ देखेँ । यस्ता महापुरुष अबको जीवनकालमा मानिसले पाउन तथा हुन सहजै मुस्किल छ ।

अग्लो शरीर भरिलो ज्ञान हुनुभएका, गहुँ गोरो वर्णका धैर्य-गाम्भीर्य- सरलता-सहनशीलता- सुन्दरताका धनी मामा पं. भीमकान्त पन्थीको वारेमा वर्णन गर्न जति गर्दा पनि धेरै नै कम हुन्छ, तथापि दाजु प्रा.डा लक्ष्मीकान्त पन्थीले दुई शब्द लेख्न भन्नुभएकोले यो मौकामा आफूले लेख्ने प्रयास गरी थोरै शब्दबाट मामाको वारेमा सम्भना गरी जन समक्ष प्रस्तुत गरेको छु । यस संस्मरणबाट आगामी पुस्ताले विद्वान् तथा असल स्वभावका मानिसवारे जान्नु अत्यन्त लाभदायक नै हुने महसुस गरेको छु ।

ॐ तत्सत्
भगवत् कृपा हि केवलम्
जय प्रभु सदानन्दजी

उत्तमैरुत्तमैर्नित्यं सम्बन्धानाचरेत् सह ।
निनीषुः कुलमुत्कर्षमधमानधमाँस्त्यजेत् ॥

(आफ्नो कुलको उन्नति चाहना गर्ने पुरुषले आफूभन्दा माथिल्लो-माथिल्लो तहका मानिसहरूसँग वैवाहिक तथा मैत्रीसम्बन्ध राख्ने र तल्लो तहका मानिसहरूसँग सम्पर्क-सम्बन्ध छुटाउँदै गर्नुपर्दछ ।)

माहिलो मामाको सम्भनामा

प्रा. डा. भेषराज अर्याल
ने.सं.वि., वाल्मीकि विद्यापीठ

१. पृष्ठभूमि

कुनै पनि विद्वान्, वैज्ञानिक, समाजसेवी, धार्मिक, योगी, दानी वा परोपकारी व्यक्तिले आफ्नो जीवनभरि दुःख, कष्ट व्यहोरेर भएपनि आफ्नो समाज, देश र राष्ट्रलाई विकसित सुसभ्य र उन्नत बनाउन विभिन्न भूमिका खेलेको हुन्छ। पूर्वजन्ममा उसको संस्कार अनुसार यो जन्ममा त्यसले सकारात्मक परोपकारी र सन्मार्गको भूमिका निभाउने सुअवसर पनि पाएको हुन्छ। त्यस्तो आत्माले आफ्नो जीवनभरि अरूलाई प्रत्यक्ष रूपमा मार्गदर्शन गरेकै हुन्छ तर मृत्यु पश्चात् पनि त्यस्ता महापुरुषहरूका जीवनी र सत्कर्मको प्रभावले कैयौं व्यक्तिलाई सही बाटो हिँड्न मार्गदर्शन गरिरहेका हुन्छन्।

त्यस्ता महापुरुषहरू यो संसारबाट विदा लिएर गए पनि समाजले उनको सत्कर्मलाई भुल्न सक्दैन। उनको कर्मशीलता र योगदानबाट भविष्यका कर्णधारहरूले पनि प्रेरणा लिउन् भन्ने सद्भाव र उद्देश्य राखेर उनको बारेमा महाकाव्य, खण्डकाव्य, जीवनी, उपन्यास वा लेख लेखेर एवं ती प्रतिभाका कृतिलाई प्रकाशन र पुनः प्रकाशन गरेर उनका योगदानलाई अक्षुण्ण राख्ने प्रयास गरिन्छ। त्यस्ता व्यक्तिका बारेमा लेख्नु, पढ्नु, प्रकाशन गर्नु, खोज अनुसन्धान गर्नु र आगामी कैयौं पुस्ताका कर्णधारलाई मार्गदर्शन दिनु र आफैले अनुसरण गर्न प्रयत्न गर्नु हामी सबैको कर्तव्य हो।

यसै प्रसङ्गमा लुम्बिनी अञ्चलमा संस्कृत विद्याका लब्धप्रतिष्ठित एवं प्रातःस्मरणीय विद्वान् दधिराम मरासिनी, माधवप्रसाद देवकोटा, उमानाथ पन्थी, पं. भीमकान्त पन्थी, डा. टीकाराम पन्थी आदि अमर यशस्वी मनीषीहरूले जन्म लिनुभयो। यी मध्ये कवि उमानाथ पन्थी, डा. टीकाराम पन्थी र महाकवि भीमकान्त पन्थीले त गुल्मी जिल्ला अन्तर्गतको एउटै क्षेत्र (भादगाउँ, धुर्कोट, बडाचौर)मा जन्म लिनु भएको देखिन्छ। यो एउटा संयोग, विधाताको निर्देशन वा खेल हुनसक्छ। जसले गर्दा उहाँहरूले विशेषतः त्यस क्षेत्र र पूरै नेपाल र नेपालीलाई सन्मार्गमा हिँड्न प्रेरणा दिइरहनु भएको देखिन्छ।

माथि उल्लिखित विद्वान्हरूमध्ये महाकवि पं. भीमकान्त पन्थी मेरो माहिला मामाको बारेमा यो एउटा सानो लेखमा लेख्न खोज्नु “तितीर्षुर्दुस्तरं मोहाद्” भनेजस्तै हुन्छ तथापि आफूले जाने बुझेसम्म उहाँको सम्भनामा केही लेख्ने प्रयासमात्र गरेको हुँ।

२. भौगोलिक परिचय

नेपालका विभिन्न सात प्रदेशमध्ये लुम्बिनी प्रदेश एक हो। यस प्रदेशभित्रको गुल्मी जिल्लामा मधाने, मालिका, धुर्कोट, ईस्मा, मुसिकोट, रेसुंगा, गुल्मीदरबार, चन्द्रकोट,

रुरुक्षेत्र, छत्रकोट, सत्यवती र कालीगण्डकी गरी जम्मा १२ गाउँपालिकाहरू छन् । यी मध्ये धुर्कोट गाउँपालिका गुल्मीको पश्चिमी क्षेत्रमा अवस्थित छ । यसको दक्षिणतर्फ अर्घाखाँची र पश्चिम तर्फ मदाने गाउँपालिका पर्दछन् । यस्तै उत्तरतर्फ मालिका र इस्मा गाउँपालिका पर्दछन् । पूर्व तर्फ भने एक मात्र रेसुङ्गा गाउँपालिका पर्दछ ।

धुर्कोट गाउँपालिका अन्तर्गत पनि विभिन्न गाउँहरू छन् । यसमा जम्मा नयाँगाउँ, पिपलधारा, हाडहाडे, जैसिथोक, वस्तु, धुर्कोट रजस्थल र वाग्ला गरी पहिलाका सात गा.वि.सहरू समावेश गरी यिनलाई क्रमशः १ देखि ७ वडामा विभाजन गरिएको छ ।

वाग्ला बडाचौर पन्नगा नदीको तिरमा अवस्थित छ । माथिपट्टी भिरालो तलपट्टी सम्म चौर, खेत र पछि पन्नगा नदी छ । यो नदी त्यस भेगको उच्च शिखर मालिका स्थान नामक शिखरको पश्चिम-दक्षिण पट्टिबाट निःसृत भएको छ । बडाचौर बाटो घाटो, खेत, वारी, खरवारी, धारो, पानी, नदी र जङ्गलले परिपूर्ण, भरिपूर्ण छ । त्यहाँ वसोवास गर्नुहुने कसैलाई पनि केही कुराको कमी कमजोरी छैन । प्रकृतिले सबै जुराएकी छन् । नदीको पारीपट्टिको गाउँ र जङ्गललाई गाडापारी भनिन्छ । बडाचौरको पूर्वतर्फ दोहानेटा भन्ने स्थान छ । त्यहाँ भगवती स्कूल, बजार र ३/४ वटा बाटाहरूको सङ्गम रहेको छ । बडाचौर अर्थात् ठूलो चौर भएको हुँदा त्यसलाई बडाचौर भनिएको हो । चौरमा एक ठूलो र भव्य पिपलको वृक्ष छ । पिपल मुनिको पन्नगा नदीलाई हेर्दा यहाँ पहिला कुनै ऋषिमुनिले तपस्या गरे होलान् भन्ने अनुमान हुन्छ । माथि पट्टि बडाचौरको गाउँ छ । त्यहीँ बडाचौर पण्डितहरूको अर्थात् मेरो मावली गाउँ अवस्थित छ । विहानदेखि वेलुकीसम्म घाम लाग्ने पूर्व दक्षिणतर्फ फर्किएको पूर्वतर्फ ठूलो खेतखेतको फाँट छ । दक्षिणतर्फ पन्नगानदी र गाडापारीको जङ्गलले अत्यन्त शोभायमान, सुन्दर, शान्त र आनन्द दिने कल्पनाको स्वर्गभूमि जस्तै तर वास्तविक बडाचौर गाउँ अवस्थित छ । यही गाउँमा मेरा मामाहरू महाकवि भीमकान्त पन्थी, उहाँका दाजु यज्ञमूर्ति, भाइहरू फणाधर, देवकीनन्दन, नीलाम्बर, शेखरनाथ र बहिनीहरू भीमकुमारी (मेरी आमा) र ठूलीआमा डीलकुमारीको जन्म भएको थियो ।

३. भारद्वाज गोत्रीय थर परिचय र महाकवि भीमकान्त पन्थीको जन्म

पाँडे, जोशी, लटौला, सिलुवाल, सुवेदी, चौलागाईँ, पन्थी, पन्त, दुध पोखरेल, वाग्ले, लोहनी, सिंजापति, विष्ट, धामी, अधिकारी, देवकोटा, शिवाकोटी, भण्डारी, निरौला, सेर्पाली, बस्नेत, खड्का, डँडाली, राउल कंडेल र बोहोरा थरहरूको गोत्र भारद्वाज हो । भारद्वाज गोत्रका **आञ्जिरस, बार्हस्पत्य, भारद्वाज** गरी त्रिवर हुन्छन् ।

महाकवि भीमकान्त पन्थीका पूर्वज पहिला विक्रमादित्य राजाको शासन कालमा भारतको क्षिप्रानदीको तीरमा अवस्थित मारवाड् भन्ने राज्य अन्तर्गत सिङ्गेरीमा थियो । त्यही सिङ्गेरी पीठको नजिक भारद्वाज वंशीय ब्राह्मणहरू बस्दथिए । राम्रोसँग वेद पाठगर्न

सिपालु हुँदा यिनको नाम पछाडि सुवेदी उपाधि दिइएको थियो । मुख्यतया यिनका मूल पुरुष प्रजापति, पद्मनाभ, उद्धवदेव, भानुदेव, दत्तदेव, रामदेव, जयदेव, महादेव भए । यिनै महादेवबाट छुट्टिएको एक शाखालाई भारद्वाजीय दुध पोखरेल भनिन्छ । त्यसपछि महादेव उत्तराखण्डको कन्नौज भन्ने स्थानमा वसाइ सरे । यिनका सन्तानमा सर्वानन्द, अच्युतानन्द, सहजानन्द, रामानन्द र सदानन्दको क्रमशः वंश विस्तार हुँदै आयो । सदानन्दबाट छुट्टिएको एक शाखा भारद्वाज गोत्रीय देवकोटा भए । यी देवकोटाहरूको एउटा हाँगो तत्कालीन डोटी राज्यमा वसाइ सरेर आयो । डोटीमा बस्नेहरू भण्डारी थरले प्रसिद्ध भए भने त्यहाँको एक निरौली नामक गाउँमा बसोवास गर्ने ती भारद्वाजी ब्राह्मणहरू निरौला थरले चिनिन थाले । यिनीहरूबाट छुट्टिएर आएको एक हाँगो जुम्लाको चौडिल्ला भन्ने गाउँमा बस्न थालेकाले तिनलाई चौलागाईं भन्न थालियो ।

बभाडका सुवेदीहरू बस्ने गरेको सुवेदावाडा नामक गाउँबाट वसाई सदैँ एक हाँगो सल्यान-रोल्पा-प्युठान हुँदै गुल्मी धुर्कोटको वाग्ला भन्ने ठाउँमा आइ बसोवास गर्न थालेछन् । यिनीहरूकै एक रुक्माङ्गदका नाथ, सुनाथ र श्रीनाथ नामक छोरा थिए । यी मध्ये प्रथम दुइ भाइ बाग्लुङ्गतिर बसाइ सदैँ गए र कण्डेल थरले प्रसिद्ध भए । कान्छा श्रीनाथका सन्तान धवल गौतम उपाध्याय र उद्धव भए । यिनै उद्धवका कान्छा छोरा परमानन्द र उनी पछिका दशौँ पुस्तामा श्रुतदास-मनोहर-कृष्ण-धनिराम-पतिराम भए । पतिरामका दुइछोरा गङ्गाराम र भरत भए । भरतका छोरा पं. दत्तात्रेय पन्थी वाग्लाबाट छुट्टिभन्न भै बडाचौरमा आई बस्न थाले । उहाँका छोरा पं. देवीप्रसाद पन्थीकी कान्छी श्रीमती नन्दकुमारीको कोखबाट माथि वर्णित स्वर्गतुल्य बडाचौरको घरमा वि.सं. १९७८ वैशाख १४ गते वैशाख कृष्ण पञ्चमीका दिनको शुभ मुहूर्तमा संस्कृत साहित्यको श्रीवृद्धि गर्न, धर्म परम्पराको स्थितिलाई अभ्र मजबुत पार्न, ऋषिकल्प महाकवि पं. भीमकान्त पन्थीको जन्म भएको थियो ।

४. बाल्यावस्था र प्रारम्भिक शिक्षा

माथि वर्णन गरिएको गुल्मी, वाग्ला बडाचौरको भौगोलिक र प्राकृतिक वातावरण स्वर्गतुल्य थियो । मेरा मावली बडाचौरै पण्डितहरू बाहेक अन्य ४/५ घर पनि त्यहाँ थिए । मामा भीमकान्तको बाल्यावस्था यही जन्मभूमिमै बितेको थियो । उहाँका पिता पं. देवीप्रसाद पन्थी शास्त्रज्ञ र प्रसिद्ध कथावाचक हुनुहुन्थ्यो । व्याकरण, ज्यौतिष, धर्मशास्त्र, पुराण एवं कर्मकाण्डका ज्ञाता हुनुहुन्थ्यो । यस्तो घर परिवार भएको हुँदा उहाँको प्रारम्भिक शिक्षादीक्षा पनि घरमै भएको थियो । आफ्नै पिताको सान्निध्यमा रहेर कौमुदी, अमरकोष ज्यौतिषको अध्ययन गर्नुभएको थियो । सानैदेखि अत्यन्त तीक्ष्ण बुद्धिका मामा भीमकान्त पन्थीले आफ्नै घरमा आफ्नै पिताजीबाट शास्त्रका विभिन्न शाखाको अध्ययन अनौपचारिकरूपमा सम्पन्न गर्नु भएको थियो । आस्तिक, धार्मिक

र विद्वत्परिवारमा हुर्किनु, बढ्नु र पढ्नु भएका भीमकान्त पन्थीले तत्कालीन समयमा गुरुकुलीय पाठशालाको रूपमा रहेको उहाँको आफ्नै घरमा पिताजी पं. देवीप्रसाद पन्थीसँग पढ्न आएका अन्य विद्यार्थी र आफ्ना भाइहरूलाई पनि पढाउन सक्ने योग्यता हासिल गरिसक्नु भएको थियो । १५ वर्षको उमेरसम्म घरमै उहाँले उच्च शिक्षाको आधार तथा ज्ञान गरिमा प्राप्त गरिसक्नु भएको थियो ।

५. उच्च अध्ययनको निमित्त तौलिहवा, काठमाडौँ र खिदिममा

क. तौलिहवा

सानैदेखि अत्यन्त बुद्धिमान र विवेकशील भीमकान्त पन्थीलाई उहाँका पिता पं. देवीप्रसाद पन्थीले १६ वर्षको उमेरमा अभि उच्च शिक्षा हासिल गराउनको निमित्त तौलिहवा पठाउने निश्चय गर्नुहुन्छ । घरमा पिताजीलाई आफ्ना भाइहरूबाट सहयोग हुने निश्चित भएपछि मामा पनि तौलिहवा जान सहमत हुनुहुन्छ ।

तौलिहवा जानु पूर्व पिता देवीप्रसाद पन्थीले छोरा भीमकान्त पन्थीको परीक्षा लिनु भएको थियो । यस सम्बन्धमा मेरो राहिलो मामा पं. भीमकान्त पन्थीका राहिला भाइ नीलाम्बर पन्थीले आफ्नो आत्मवृत्तान्तमा लेख्नु भएको छ “छोरालाई तौलिहवा पठाउनु भन्दा केही दिन पहिले पिताजीले दाजी (पं. भीमकान्त पन्थी)को परीक्षा लिनु भएको थियो । चण्डीको अर्थ गर्न भनेर । त्यो कुरा मैले पनि सँगै बसेर हेरिरहेको थिएँ । मैले दुर्गाकवच पढिरहेको थिएँ । त्यही पुस्तक पल्टाएर पिताजीले ‘लौ ! यसको अर्थ मलाई सुना तो...’ भन्दै दिनु भयो । अनि दाजीले अर्थ गरेर सुनाउन थाल्नु भयो । एक अध्याय सुनिसकेपछि पिताजीले भन्नुभयो – ‘मैलेभन्दा पनि राम्रो अर्थ लगाइस् तैलै त ! अब तँ यहाँ नबस्, तौलिहवा जानुपर्छ...’ भनेर तौलिहवा पठाउने निधो गर्नु भएको थियो । त्यो मैले आफै देखेको कुरा हो र मेरो मनमा छाप परेको थियो । लघुकौमुदी तिडन्त पढेपछि अर्थ लादछ भने पछि मैले लघुकौमुदीको तिडन्तसम्म पढेँ । मैले सोचेँ पिताजीले दाजुको जस्तो प्रशंसा गर्नुभयो त्यो सर्वथा उचित थियो ।” (पन्थी, वि.सं. २०६९, पृ. १६)

तौलिहवामा सरकारी “तौलेश्वर संस्कृतप्रधानपाठशाला” थियो र अद्यापि छँदैछ । पिता पं. देवीप्रसाद पन्थीले त्यहाँ अध्यापन गर्ने आफ्नै चेला रश्मिराज अर्याल र गोपीराजलाई एक पत्र लेखी पत्र वाहक आफ्नो छोरा भीमकान्त पन्थीलाई राम्रोसँग हेरचाह गर्नु र पढाउनु भनी अड्डाउनु भएको थियो । पं. भीमकान्त पन्थीले उहाँहरूको सान्निध्यमा रहेर अध्ययन गर्नुहुन्छ । करिव ३ महिना जति तौलिहवामा गुरुहरूले पढाएपछि यस्तो विलक्षण, प्रतिभाशाली विद्यार्थीलाई यो सानो पाठशालामा राखेर पढाउनु भनेको उसको भविष्य बिगार्नु हो भन्ने महसूस गरी “अध्यापक पण्डित रश्मिराज अर्ज्यालले ‘यहाँ भन्दा राम्रो पढाइका लागि काठमाडौँ जानुहोस्’ भनी प्रेरणा दिनुभएको हुँदा भीमकान्त पन्थी त्यतैबाट काठमाडौँ जानुहुन्छ । यो वि.सं. १९९३

सालको कुरा हो । (पन्थी, आत्रेय, भूमिका, कवि पं. भीमकान्त पन्थी: परिचय र काव्य यात्रा, २०५५)

ख. काठमाडौँ

त्यो बेला ऐलेको जस्तो यातायात र संचारको राम्रो व्यवस्था थिएन । घर गएर २/४ दिन बसेर बुबा आमा घर परिवारलाई भेटेर काठमाडौँ जाऔँला भन्ने जस्तो पनि थिएन । त्यसै कारण पं. भीमकान्त पन्थी गुरुहरूको आज्ञा अनुसार पं. हेमनाथ घिमिरेसँग पढ्नका लागि सोहरतगढबाट रेल चढेर भारतको रक्सौल हुँदै काठमाडौँ तिर लाग्नुहुन्छ । यस सन्दर्भमा भीमकान्त पन्थीलाई उच्च अध्ययनार्थ काठमाडौँ पठाएपछि पं. रश्मिराजले आफ्ना गुरु तथा पं. भीमकान्त पन्थीका पिता पं. देवीप्रसाद पन्थीलाई एक पत्र पठाउनु भएको थियो । यस सम्बन्धमा नीलाम्बर पन्थीले आफ्नो आत्मवृत्तान्तमा लेख्नुहुन्छ – “हामीले हजुरको छोरा भीमकान्तको पढाइ देखेर यति चलाख विद्यार्थी तौलिहवाको पाठशालामा नअटाउने ठानी हाम्रा ज्वाईं पं. हेमनाथ घिमिरेको जिम्मामा नेपाल पठाएका छौँ....। अब खर्चपर्च उतै नेपाल पठाउनुहोला ।’ पत्र पढेपछि पिताजी ज्यादै खुशी भएर भन्नुभएको थियो – ‘कस्तो छोरो रहेछ हाम्रो, मैले धान्न नसकेर तौलिहवा पठाएँ । उहाँका पण्डितले पनि धान्न नसकेर नेपाल पठाए, कस्तो प्रतिभा त्यसको ।’ पिताजीको कुरा सुनेर आमा पनि ज्यादै खुशी हुनुभयो । हामी सबै खुशी हुनु स्वभाविकै थियो । त्यो जमानामा नेपाल भनेर काठमाडौँलाई मात्र लिइन्थ्यो ।” (पन्थी, वि.सं. २०६९, पृ. १६) यसै प्रसङ्गबाट प्रमाणित हुन्छ कि भीमकान्त पन्थीका पिता पं. देवीप्रसाद पन्थीको योग्यता र घरको गुरुकुलीय शिक्षाको स्तर । घरमै पढेर पनि तौलिहवाको औपचारिक शिक्षालयको शिक्षाको स्तरभन्दा धेरै गुणा माथिको योग्यता उहाँले प्राप्त गरिसक्नु भएको प्रमाणित हुन्छ ।

यसरी वि.सं. १९९३ सालदेखि काठमाडौँको रानीपोखरी संस्कृत प्रधान पाठशालामा उहाँले पढ्न थाल्नु भयो । त्यहाँ उहाँले पं. हेमनाथ घिमिरेसँग ३ वर्षसम्म विभिन्न शास्त्र कोष, व्याकरण, साहित्य आदि पढेर वि.सं. १९९६ सालमा “प्रथम परीक्षा” दिनुहुन्छ र भीमकान्त पन्थी सर्वप्रथम श्रेणी प्राप्त गरेर उत्तीर्ण हुनुहुन्छ । त्यसपछि पुनः उहाँले पं. लोकनाथ ढकालसँग न्यायमध्यमा प्रथम खण्डको अध्ययन पूरा गरेर अभि अगाडि पढ्ने इच्छा भएता पनि घरायसी कारणले गर्दा घर आउनु हुन्छ । आफ्नो दाजु भीमकान्तका बारेमा यस प्रसङ्गमा नीलाम्बर पन्थी लेख्नुहुन्छ – “काठमाडौँ गएर पनि त्यहाँ जति अध्ययन गर्नुभयो रानीपोखरीसंस्कृतपाठशालामा हरेक परीक्षामा हरेक वर्ष आफ्नो कक्षामा पहिलामात्र हुनुभयो र उहाँलाई कहिले पनि दोस्रो हुनै परेन । हरेक वर्षको मीन पचासका विदामा घर जाँदा प्रथम भएर पुरस्कारको रूपमा प्राप्तगरेका पुस्तकहरू लिएर जानुहुन्थ्यो, हामीले हेर्न पाउथ्यौँ ।” (पन्थी, २०६९, पृ. १६)

काठमाडौँमा न्यायमध्यमाको प्रथम खण्डको अध्ययन पूरा गरेर घर आएपछि घरको रौनकनै बदलियो । पिताजी पं. देवीप्रसाद पन्थीलाई घरायसी रेख देख पनि गर्नुपर्ने । त्यो क्षेत्रमा ठूला-ठूला यज्ञ यागादि, कथावाचन आदि सम्पन्न गर्न पनि जानै पर्ने । यस्तो स्थितिमा काठमाडौँबाट पढेर सुयोग्य छोरो घरमा आएपछि पिताजी गाउँघर, परिवार र अन्य इष्टमित्र पनि ज्यादै हर्ष विभोर हुनुभयो । घरमा चलिरहेको गुरुकुलीय शिक्षा पनि सुगम तरिकाले चल्ने समेत हुँदा सबै खुसी हुन्छन् । समय, काल परिस्थिति बित्दै जान्छ । घरमा आफ्ना भाइ बहिनी र अन्य आगन्तुकलाई पढाउने काम गर्नुहुन्छ । कथावाचन गर्ने कुरामा पिताजीलाई पनि सघाउँदै जानुहुन्छ । तर उहाँमा अझै पढ्ने धोको पूरा भएको हुँदैन । उहाँको जसरी पनि मध्यमा परीक्षा पास गर्ने इच्छा रहिरहेको हुन्छ ।

ग. खिदिममा

मामा भीमकान्त पन्थीले अझै उच्च शिक्षा अध्ययन गर्ने उद्देश्यले पुनः घर छोड्न यति उत्साहित र हतार गर्नु भएको थियो कि जसले पहाडको ठाउँ, वर्षा मास, खोला नाला बढेको अवस्था नै न भनिकन आषाढ महिनाको अन्त्यतिर कसैलाई केही नभनी उहाँ घरबाट वेपत्ता हुनुभयो । घरमा छोरो हराएकोमा चिन्ता बढिरहेको थियो । त्यस्तो स्थितिमा आषाढको मसान्तका दिन ठूलो वर्षा र बाढी आयो । उहाँहरूको एक गोरु पनि हरायो, पन्नगा नदीले बगायो कि भन्ने शङ्का गरेर चिन्तित पनि हुनुभयो । त्यो हराएको गोरु तिरैतिर माथि जहाँ खोलाको फैलावट बढी छ त्यहाँबाट तरेर अँध्यारोमा गोरु आफ्नो भकारोमा आइपुग्ल । तब पिता पं. देवीप्रसाद र आमा नन्दकुमारी तथा अन्य परिवारलाई पनि छोरो भीमकान्त पन्थी हराएको कुरा पुनः ताजा हुन्छ । यस सन्दर्भमा पं. भीमकान्तकै सहोदर भाइ नीलाम्बर पन्थीले आफ्नो आत्मवृत्तान्तमा लेख्नुहुन्छ— “एक्कासि पढे लेखेको बुद्धिमान् छोरो गायब हुँदा घरमा खपिसक्नु भएको थिएन । आमा त रोइरहुनु भएको थियो । जुन वेला पनि यस्तो पानी वर्षाको खोलानाला बढिरहेको वेला कहाँ गए होला । यस्तै यस्तै विलौना गर्नु हुन्थ्यो । साँझको वेला त्यो काले गोरु हरियो धानमा न चरेर ‘भुसुम भुसुम’ आइरहेको देखेपछि त पिताजीले आमालाई भन्न थाल्नु भयो —‘न रो, ढुक्क भएर बस् । मेरो गोरु त त्यति बुद्धिमान् छ, कुन घाट तरेपछि म सुरक्षित गोठमा पुग्छु भन्ने कुरा बुझ्न सक्छ भने त्यत्रो पढे लेखेको छोरो जता गए पनि सुरक्षित रहन्छ बुझिस्’ भन्दाभन्दै त आफै नै डाँको छोडेर रुन थाल्नु भएको थियो । यो घटना पनि मेरो सम्भनामा रहेकोले उल्लेख गरेको छु । त्यसपछि श्रावणको पन्ध्र, सोह्र हो या महिनाको अन्त्य तिर दाजीको पत्र आयो— ‘खिदिम हरिहरसंस्कृतपाठशालामा पुगेर सिद्धान्तकौमुदी पढ्न थालेको आमा बाबुलाई सम्झाएर लेखेको लामो चिठी आयो, जसले गर्दा घरमा खुशियालीको लहर पैदा भएको थियो ।” (पन्थी, वि.सं. २०६९, पृ. २३)

खिदिममा पं. भीमकान्त पन्थी करिब तीनवर्ष हेडगुरु दधिराम मरासिनी र पं. टंकनाथ पराजुलीसँग व्याकरण र काव्यशास्त्र पढ्नु भयो र घर आउनु भयो । उहाँ घर आउना साथ अभ धेरै विद्यार्थीको जमघट हुनथाल्यो । उहाँले काठमाडौँ र खिदिममा गहिरोसँग पढेपछि वि.सं. २००१ सालमा खिदिमबाट फाराम लगाएर वाराणसीको क्वीन्स कलेजबाट परीक्षा दिएर ‘मध्यमा परीक्षा’ प्रथम श्रेणीमा उत्तीर्ण गर्नुहुन्छ ।” (पन्थी, आत्रेय, भूमिका, कवि पं. भीमकान्त पन्थी: कृतिकार र कृति, २०५५)

६. घर वापसी

मध्यमा परीक्षा प्रथम श्रेणीमा उत्तीर्ण गरेपछि भीमकान्त पन्थी आफ्नो घर गुल्मी वाग्ला बडाचौरमा आउनु हुन्छ । उहाँ आउँदा घर परिवार सबै खुशी हुन्छन् । गुरुकुलीय शिक्षा लिन आउने विद्यार्थीहरूको पनि ठूलै जमघट हुन्छ । आफ्ना साना भाइ बहिनीहरू सबैलाई पढाउनुहुन्छ । उहाँका पिता पं. देवीप्रसाद पन्थीलाई त हर्षको सीमानै हुँदैन । कतै कथा प्रवचन गर्न जाँदा आफ्नो सुयोग्य विद्वान् छोराबाट ठूलो सहयोग प्राप्तहुँदै जान्छ । घरमा शास्त्र चिन्तन राम्रै हुन्छ ।

यस्तै क्रममा दिन बितिरहेका हुन्छन् । एक दिन प्युठानको लुङ्ग निवासी र त्यो क्षेत्रका ठूला विद्वान् समाजसेवी शशिधर रिजाल पं. भीमकान्तको विद्वत्ता र प्रसिद्धिबाट आकर्षित भएर घर बडाचौरमा आउनु हुन्छ र भीमकान्त पन्थीलाई आफ्नो गाउँमा लैजान वा जान आग्रह गर्नुहुन्छ । लुङ्गमा वसेर त्यहाँका विद्यार्थीलाई पढाउन अनुरोध गर्नुहुन्छ । सो अनुरोधलाई नकार्न नसकेर पिता पं. देवीप्रसादले पनि अनुमति दिनुभएको हुँदा भीमकान्त पन्थी प्युठानको लुङ्ग जानुहुन्छ । लुङ्गमा वसेर धेरै विद्यार्थीहरूलाई संस्कृत, व्याकरण, साहित्य, ज्योतिष, कर्मकाण्ड इत्यादि पढाउनुहुन्छ ।

७. पिताको स्वर्गवास

प्युठानको लुङ्गमा वस्दा उहाँले त्यसक्षेत्रमा समय मिलाएर विभिन्न पुराणहरूको वाचन पनि गर्नुहुन्थ्यो । एकपटक पद्मपुराण वाचनको प्रसङ्गमा पारायण गर्दैजाँदा त्यसमा आएको पितृभक्तिको महिमाको व्याख्या गर्ने प्रसङ्गमा उहाँ पितृविषयक भक्तिभावमा चुर्लुम्म डुब्नुहुन्छ । पुराणको साङ्गतापछि जराजीर्ण पिताको सम्झनाले उहाँलाई एकछिन पनि प्युठान बस्न मन लाग्दैन । उहाँको निर्विकल्प मनले भन्छ, ‘म अब प्युठान छोड्छु र घरमा गएर वृद्ध पिताको सकेसम्म सेवा गर्छु ।’ परिणामस्वरूप उहाँ प्युठान छोडी गुल्मी आएर पितृ सेवामा लाग्नुहुन्छ । संयोगवश उहाँ आएको केही समय पछि उहाँका वृद्ध पिताको स्वर्गवास हुन्छ । (पन्थी, ढकाल, भूमिका, कवि पं. भीमकान्त पन्थीको ‘विविधपद्यावली’: एक समीक्षा, २०५७, विविधपद्यावली:, पृ. ८) । “पिताजीको देहान्त ८८ वर्षको उमेरमा देशमा प्रजातन्त्र स्थापना भएको समाचार सुनेपछि २००८ साल वैशाखमा भएको हो ।” (पन्थी, वि.सं. २०६९, आत्मवृत्तान्त, पृ. ६)

८. वाराणसीबाट शास्त्रीपास

प्युठानको लुङ्मा वस्दा उहाँ धेरै लोकप्रिय बन्नुभयो । त्यसै अवधिमा उहाँले शास्त्री तह र त्यस भन्दा माथिका विभिन्न उच्च ग्रन्थहरूको अध्ययन समेत गर्नुभयो । यसैको आधारमा वि.सं. २०१० सालमा घर बडाचौरवाट वनारस पुग्नुहुन्छ । त्यहाँ पनि पं. सोमनाथ सिदेल लगायत ठूला विद्वान् गुरुहरूसँगको सान्निध्यमा विद्या हासिल गर्नुहुन्छ र वि.सं. २०११ सालमा शास्त्रीको परीक्षा दिएर उच्च अङ्क लिई शास्त्री पास हुनु भएको थियो ।

९. घर तथा अजिमिरको दोहानेटामा गुरुकुलीय शिक्षा प्रदान

घरमै विद्यार्थीहरूको धेरै जमघट हुँदै जान्छ । घरमा धेरै भीड भएपछि अजिमिर, वाग्ला र मर्भुङको नजिक पर्ने दोहानेटा भन्ने ठाउँमा सबै विद्यार्थीलाई पायक समेत पर्ने हुँदा त्यहीँ जम्मा गरी सबैलाई शिक्षा प्रदान गर्नुहुन्छ । यतिवेला २०१५ सालको आमनिर्वाचनमा विजयी भएका उहाँकै भाइ नीलाम्बर पन्थीले अजिमिर लगायतका १५/१६ ठाउँमा प्राथमिक तथा निम्नमाध्यमिक विद्यालयहरूको निकास र स्वीकृति दिलाएर सञ्चालन गराउनुभएको हो । जो आजसम्म सञ्चालितै छन् । त्यसरी त्यहाँ खुलेको भगवती स्कूलको क्रमशः प्रमोशन हुँदै ऐले उच्च मा.वि. स्तरको भएको छ ।

गुरुकुलीय पद्धति हराउँदै गयो । तथापि त्यो क्षेत्रका विद्यार्थीहरू जसलाई सरस्वती माताले संस्कृत विद्या पढ्ने प्रेरणा दिनुभयो ती परिवारका छोरा छोरीहरू पं. भीमकान्त पन्थीको घरमै आए । उहाँले पनि तिनलाई विभिन्न संस्कृत विद्या आर्जन गर्न पाउने वातावरण र अवसर दिनुभएको थियो । यो क्रम २०३० साल सम्म नै रह्यो ।

१०. पश्चिम नेपालमा लोकप्रिय कथावाचकको प्रख्याति

वि.सं. २००९ साल देखिनै पं. भीमकान्त पन्थीले आफ्नो घर र दोहानेटामा संस्कृत विद्या पढाउँदै अन्य धार्मिक कार्य पनि सम्पन्न गर्दै रहनुभयो । बुबाको कथा प्रवचन गर्ने भार र जिम्मेवारी पं. भीमकान्त पन्थीमा आयो । उहाँले पश्चिमको दाङ, प्युठान, अर्घाखाँची, गुल्मी, बाग्लुङ्गा विभिन्न ठाउँहरू र पछि काठमाडौँमा समेत अनेक ठूला ठूला धार्मिक अनुष्ठानहरू सम्पन्न गरिदिनु भएको थियो । मानिसहरूले उहाँलाई साना तिना कार्यक्रममा बोलाउन हिँच्किचाउँथे । उहाँलाई पनि फुर्सद हुँदैनथियो । उहाँले कथावाचन गर्ने स्थलमा मानिसहरूको ठूलो भीडभाड हुन्थ्यो । खर्च पर्व पनि धेरै नै गर्नुपर्थ्यो । दुई पटक हाम्रो मालिका गाउँपालिका अन्तर्गतको अर्खवाङ्मा पनि कथा वाचन गर्न जानुभएको थियो । त्यो वेला म सानै थिएँ । खालाचौरै डा. जनार्दनको घरमा र अर्किसे गङ्गारामका घरमा उहाँ श्रीमद्भागवतको कथा वाचन गर्न जानुभएको थियो । धेरै महिला पुरुषहरूको जमघट भएको थियो । धेरै टाढा-टाढा बाग्लुङ् र प्युठानदेखि पनि मानिसहरू कथा सुन्न आएका थिए । बडाचौरबाट सर्वप्रथम हाम्रो घरमा आएर

वेलुकी वस्नुभयो । हाम्रो घरमा उहाँ आउँदा साथ व्यवहारमा आइपर्ने विभिन्न धार्मिक समस्यालाई समाधान गर्न मानिसहरूले शास्त्रीय निर्णयको माग गरेका थिए । उहाँले विभिन्न शास्त्रको प्रमाण दिएर निर्णय दिएको घटना अस्ति भर्खर जस्तो लाग्दछ ।

आज पनि श्रीमद्भागवत, देवीभागवत, विभिन्न पुराणहरूको कथा, धान्य पर्वत र लक्षहोम इत्यादि सम्पन्न गर्नको निम्ति सानो तिनो योग्यता भएको पण्डितले सक्दैन । त्यो समयमा, त्यो दुर्गम क्षेत्रमा सरस्वतीका वरदपुत्र पं. भीमकान्त पन्थीको उपस्थिति पाउँदा लुम्बिनी, राप्ती र धौलागिरिका धार्मिक व्यक्तिहरू अत्यन्तै हर्षित र गौरव अनुभव गर्दथिए । शास्त्रीय निर्णयका सन्दर्भमा पं. भीमकान्त पन्थीको बोली र निर्णय ब्रह्मवाक्य हुन्थ्यो । कथावाचन स्पष्ट, सलल वगेको र आकर्षित हुन्थ्यो । उहाँको कथा श्रवण गर्दा श्रोताहरू त्यही प्रसङ्गमा लट्ठ परेर ध्यान पूर्वक सुन्थे । कृष्ण भक्तिको प्रसङ्गमा मानिसहरूको आँखामा आँशुका धारा वग्दथिए । कुनै कुनै वेला हँसिलो र रोमाञ्चित वातावरण रहन्थ्यो । लुम्बिनी, राप्ती र धौलागिरी अञ्चलमा सुप्रसिद्ध र लोकप्रिय कथावाचकको रूपमा उहाँको माहिला पण्डितको नामबाट प्रसिद्धि फैलिएको थियो । मामाको माथि उल्लिखित लोकप्रियता, प्रसिद्धि अन्य व्यक्तिहरूको मुखबाट सुन्दा मलाई गौरवको अनुभूति हुन्थ्यो र अद्यापि छ ।

११. वेदविद्या आश्रम र सोम सरला विद्यापीठ काठमाडौँमा प्राध्यापन

पं. भीमकान्त पन्थी वि.सं. २००९ सालदेखि २०३३ सालसम्म धुर्कोट, वाग्ला बडाचौरमा स्थायी वसोवास गर्दै आफ्नो घरायसी काम, व्यवहारका अतिरिक्त त्यो क्षेत्रमा आइपर्ने धार्मिक, शैक्षिक र सामाजिक कार्य गर्दैआउनुभयो । फुर्सदको समयलाई कति पनि खेर नफालिकन शास्त्रचिन्तन, शास्त्र निर्णय र साहित्य लेखनको कार्य पनि गरिरहनुभयो । यसै अवधिमा उहाँको “विविधपद्यावलि” नामक ग्रन्थमा उल्लेखित कतिपय उत्कृष्ट संस्कृतका कविताहरूको रचना गर्नुभयो ।

यसै कालक्रममा २०३३ सालमा उहाँका जेष्ठ सुपुत्र विद्वान् लक्ष्मीकान्त पन्थी काठमाडौँमा अध्ययन गरिरहनुभएको थियो । उहाँ मार्फत् तात्कालिक नायव वडागुरुज्यू पं. जुनानाथ पण्डितले पं. भीमकान्त पन्थीलाई काठमाडौँमा भिकाउनु भयो र पशुपतिक्षेत्रको वनकाली स्थित ‘नेपालसंस्कृत वेदविद्याश्रम’को सुपरीक्षकको पदमा नियुक्त गर्नुभयो । उक्त वेदविद्याश्रममा जम्मा दुई वर्ष प्राध्यापन गर्नुभयो । त्यसपछि पश्चिम गुल्मी, अर्घाखाँचीका धार्मिक व्यक्तिहरूको अनुरोध र आफ्नो घरको आवश्यकता अनुसार उहाँ घर गुल्मी, वाग्ला बडाचौर नै फर्किनु भयो । पछि वि.सं. २०४० सालमा पुनः काठमाडौँको गौरीघाटमा सरदार सोमप्रसाद बाँस्कोटाको परिवारद्वारा संचालित संस्कृत विद्यालयमा विद्यार्थीहरूलाई व्याकरण, कोषादि पढाउनका लागि पं. कृष्णप्रसाद रेग्मी र उहाँहरूलेनै पं. भीमकान्त पन्थीलाई गुल्मीबाट काठमाडौँ बोलाई त्यहीँ वसिदिन

विशेष अनुरोध गर्नुभएको हुँदा सो विद्यालयमा प्रधानाचार्यको रूपमा रहेर १२ वर्ष सम्म संस्कृतव्याकरण, व्युत्पत्ति एवं कोष, काव्य, नीतिशास्त्र आदि पढाउनु भयो । (पन्थी, आत्रेय, भूमिका, कवि पं. भीमकान्त पन्थी: कृतिकार र कृति, २०५५)

यसै अवधिमा पं. भीमकान्त पन्थीले जगदीश्वरवैभवम् र जगदम्बिकावैभवम् नामक २ संस्कृतमहाकाव्य लेखेर नेपालको संस्कृत साहित्यको इतिहासमा आफूलाई महाकविको सूचीमा नाम दर्ता गराउनुभयो । अत्यन्त उत्कृष्ट र भक्तिभावले ओतप्रोत यी २ महाकाव्यका वारेमा नेपालकै धुन्धर विद्वान्हरूले उच्च मूल्याङ्कन र विश्लेषण गरेर भीमकान्त पन्थीको मुक्तकण्ठले प्रशंसारूपी पुष्पगुच्छले वधाइ र शुभकामना व्यक्त गरेका छन् । भीमकान्त पन्थीका यी २ महाकाव्य प्रकाशनमा आएपछि नेपालको संस्कृत साहित्यको इतिहासको विकासक्रममा दुई इट्टा थपिएको महसुस भएको छ ।

गौरीघाटमा पढाउँदै गर्दा राप्ती अञ्चलको पश्चिमी क्षेत्रमा अवस्थित नेपालकै सुप्रसिद्ध तीर्थस्थल श्री स्वर्गद्वारी आश्रममा व्याकरण, काव्य, कोष पढाउन उहाँलाई आग्रह गरिएको थियो । तर वृद्धत्व शुरु भएको र शरीर अस्वस्थ भएको हुँदा उक्त आग्रह अनुसार स्वर्गद्वारी जान असमर्थता व्यक्त गर्नुभएको थियो ।

१२. जीवनको उत्तरार्ध र स्वर्गारोहण

वि.सं. २०५३ सालको वैशाख महिनादेखि महाकवि पं. भीमकान्त पन्थीमा केही शारीरिक अस्वस्थता महसुस हुनथाल्यो । यसले गर्दा अन्य कतिपय शैक्षिक संस्थाले कतिनै आग्रह गर्दा पनि अध्यापन गर्न नसक्ने उत्तर दिनुहुन्थ्यो । पढाउन छोडेपछि सोम सरला संस्कृत विद्यालयको आवास समेत छोडेर उहाँ आफ्नो जेष्ठ सुपुत्र डा. लक्ष्मीकान्त पन्थी जसले हाल संस्कृत साहित्यका वारेमा धेरै ग्रन्थ लेखेर सरस्वती माताको सेवा गरिरहनु भएको छ । उहाँको घर बौद्ध, रामहिटीमा आइ बस्न थाल्नु भयो । वृद्ध विद्वान् माता पिताको आफूले सक्दो सेवा सुश्रूषा गर्ने सुअवसर उहाँले पाउनु भयो । माहिलो छोरा सूर्यकान्त पन्थी महाराजगञ्ज बस्नुहुन्थ्यो । उहाँका परिवार र गुल्मी तम्घासको रेसुङ्गा बहुमुखी क्याम्पसमा प्राध्यापन गर्ने साहिलो र काहिलो छोरा चन्द्रकान्त पन्थी एवं विष्णुकान्त पन्थीको पनि प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष धेरै सहयोग रह्यो । छोरीहरू गेहलक्ष्मीदेवी घिमिरे, विजया घिमिरे तथा कमला अधिकारी पनि समय समयमा बौद्ध, रामहिटीमा आई बुबाको हेर विचार गर्नुहुन्थ्यो । महाकवि पं. भीमकान्त पन्थीको इच्छा अनुसार उक्त छोराहरूले वि.सं. २०५४ सालमा श्रीदेवीभागवतको कथा र २०५६ सालमा श्रीमद्भागवतको कथा श्रवण गराउनु भयो । कथावाचक नेपालकै मूर्धन्य विद्वान् प्रा. डा. दीर्घराज घिमिरेबाट कथा श्रवण गराइएको थियो ।

बिरामी र कमजोर अवस्थामा पनि उहाँले शास्त्रको चिन्तन, मनन र श्रवण, निदिध्यासन गर्न कहिल्यै छोड्नु भएन । उहाँको मुखारविन्दबाट शास्त्रका विभिन्न

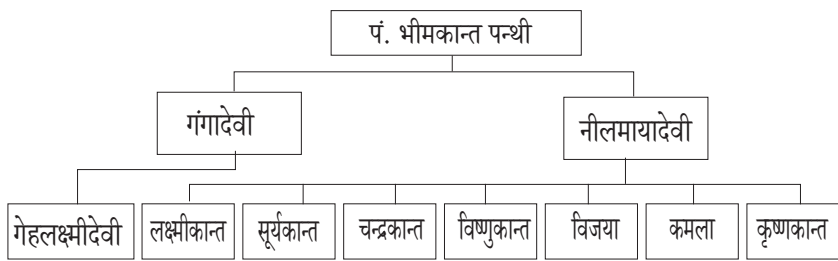
धार्मिक निर्णय, शास्त्र सम्बन्धी गूढ रहस्य ज्ञान बुझ्न मानिसहरूको भीड लाग्दथियो । यस्तै कालक्रममा र विधाताको निर्णय अनुसार वि.सं. २०५८ साल आश्विन २ गते मङ्गलवारको दिनमा आफ्नी श्रीमती नीलमायादेवीसमेत आफ्ना छोरा छोरी एवं अन्य इष्टमित्रहरूका उपस्थितिमा मामा भीमकान्त पन्थी यो संसारबाट सदाका लागि श्रीकृष्णमा समाहित हुनुभएको थियो ।

१३. महाकवि पं. भीमकान्त पन्थीका सन्तानहरूको विवरण

कवि भीमकान्त पन्थीकी जेठी छोरी गेहलक्ष्मीदेवी धिमरेबाट जन्मेका ३ नातिहरू हुन् कमल, विमल र निर्मल । कमल धिमरे नेपाल सरकारको उप-सचिव हुनुहुन्छ । विमल र निर्मलले एक एक शैक्षिक संस्था खोलेर नेपालको शिक्षा विकासमा ठूलो योगदान दिइरहनु भएको छ ।

माहिली छोरी विजया हुन् । यिनका दुई छोरा छन् । एक इञ्जिनियर र अर्का फार्मेसी छन् । उहाँहरूले पनि नेपालका विभिन्न संघ-संस्थामा रहेर सेवा गरिरहनु भएको छ । कान्छी छोरी कमला हुन् । यिनले शिक्षा विषयमा स्नातकोत्तर तहसम्म अध्ययन गरिन् र ब्रिलियन्ट बहुमुखी क्याम्पसमा प्राध्यापन गर्दछिन् । छोरा छोरी एक-एक छन् र उच्च शिक्षा हासिल गरिरहेका छन् ।

जेठो छोरा प्रा. डा. लक्ष्मीकान्त पन्थी हुनुहुन्छ । उहाँले त्रिभुवन विश्वविद्यालय र काशी हिन्दूविश्वविद्यालयमा प्राध्यापन गरेर हाल सेवा निवृत्त जीवन बिताई रहनुभएको छ । पिताको आचरण र विद्वत्ताको अनुसरण गरिरहनु भएको छ । दैनिक १५/१६ घण्टा अनवरत रूपमा शास्त्रचिन्तन, मनन र निदिध्यासन गरिरहनु हुन्छ । विद्याव्यसनका सौखीन, सरस्वती माताका प्रिय उपासक लक्ष्मीकान्तले संस्कृत भाषा र नेपाली भाषामा कैयौँ काव्य रचना गरिसक्नु भएको छ । नेपाल सरकार र अन्य संघ संस्थाबाट अनेकौँ पुरस्कार समेत प्राप्त गर्नुभएको छ । उहाँका ४ छोरी मध्ये जेठी भक्ति, नेपाल सरकारको न्याय सेवाकी अधिकृत छिन् । माहिली भावना क्यानाडाको एक विश्वविद्यालयमा कार्यरत छिन् । साहिली साधना संयुक्त राज्य अमेरिकामा एक विश्वविद्यालयकी कर्मचारी छिन् । कान्छी चेतना नेपालकै एक आइ. एन. जी. ओ. मा कार्यरत छिन् । यी चारवटै छोरीहरूले संस्कृतको ज्ञान समेत आधुनिक विषयमा स्नातकोत्तर गरेका छन् ।

माहिलो छोरा सूर्यकान्त पन्थी नेपाल सरकारको सह-सचिवबाट निवृत्त भै केही समय अस्वस्थ हुनु भएको थियो । २ वर्ष पहिला उहाँको देहावसान भयो । उहाँका २ छोरा र २ छोरी छन् । जेठो छोरो गौरव इन्जिनियर छन् । कान्छो छोरो पद्म छन् । जेठी छोरी मनीषा नेपाल सरकारको इन्जीनियरिङ्ग सेवामा कार्यरत छन् । हालैमात्र यिनी अमेरिकाको एक प्रसिद्ध विश्वविद्यालयमा विद्यावारिधि अध्ययनार्थ छात्रवृत्ति पाएर त्यसतर्फ गएको छन् भने कान्छी प्रज्ञा आयुर्वेदिक डाक्टर छन् । यिनी पनि नेपाल सरकारको स्वास्थ्य मन्त्रालय अन्तर्गत नियुक्त भै नेपाली जनताको सेवा गरिरहेकी छन् ।

साहिँला चन्द्रकान्त पन्थी रेसुङ्गा बहुमुखी क्याम्पस तम्घासमा राजनीतिशास्त्रका प्राध्यापक छन् । उनका दुई छोरा र एक छोरी छन् । जेठो छोरा डा. रामचन्द्र पन्थी हाल स्वास्थ्य मन्त्रालय अन्तर्गत काम गर्दागर्दै एम्.डी. गर्दैछन् । कान्छो छोरो बालचन्द्र इन्जिनियर अध्ययन गर्दैछन् । एक छोरी दक्षिणा इन्जिनियरिङ विषयमा स्नातकोत्तर गर्दैछन् ।

काहिँलो छोरा विष्णुकान्त पन्थी रेसुङ्गा बहुमुखी क्याम्पस, तम्घासमा नेपाली विषयका प्राध्यापक छन् । उनको जम्मा एक छोरा र दुई छोरी हुन् । छोरोले कृषि विज्ञान र छोरीले विज्ञान विषय पढिरहेका छन् ।

कान्छो छोरो डा. कृष्णकान्त पन्थी हुन् । उनी अमेरिकाको यु.टी. (युनिभर्सिटी अफ टेक्सास) विश्वविद्यालयमा विज्ञान विषय प्राध्यापन गरिरहेका छन् । छोराहरू २ हुन् । हाल सबै आ-फ्नो इच्छानुसार विज्ञान विषय पढिरहेका छन् ।

ईश्वर कृपा, पितृको आशीर्वाद र उनको आफ्नै मिहिनेतको कारणले पं. भीमकान्त पन्थीका छोरा छोरी, नाति नातिनाहरू सबै सुशिक्षित छन् । आ-आफ्नो देश र समाजमा मान्य र आदर्श जीवन बिताई रहेका छन् ।

१३. समापन

पश्चिम नेपालको गुल्मी जिल्लाको एक दुर्गम गाउँमा आजभन्दा सय वर्ष पहिला एक मध्यम परिवारमा जन्मेर भीमकान्त पन्थीले नेपालको धार्मिक, शैक्षिक क्षेत्रमा जो योगदान दिनुभयो त्यो अविस्मरणीय छ । संस्कृत साहित्यको अभिवृद्धि गर्न उहाँले लेखेका महाकाव्य त नेपालको संस्कृतसाहित्यको विकासको इतिहासमा स्वर्णाक्षरले लेखिनेछन् । आजको युगलाई विकासको युग भनिन्छ । तर पनि गाउँघरको बाटो र विकासको हालत अहिले भन्नु धेरै खराब छ भने शय वर्ष पहिला कस्तो थियो होला ? त्यो समयमा हिडेरै १३ दिन लगाएर काठमाडौँ आउनु, आम्दानीको स्रोत नभएको व्यक्ति वाराणसी र अन्य विभिन्न ठाउँमा गुरु र शैक्षिक प्रतिष्ठान खोज्दै गएर शिक्षा प्राप्त गर्नु, शिक्षा लिन खोज्ने शिक्षार्थीलाई शिक्षा दिनु, आजको सन्दर्भमा अलौकिक जस्तो महसुस हुन्छ ।

आदर्श गुरु महाकवि सुप्रसिद्ध कथावाचक लोकप्रिय पं. भीमकान्त पन्थी तथा मेरा माहिला मामा पं. भीमकान्त पन्थीका वारेमा जति लेखे पनि कमै हुन्छ। **प्रत्यक्षे किं प्रमाणम्** भने जस्तै उहाँको शील, स्वभाव, प्रभाव र विलक्षणताका वारेमा उहाँका शिष्य, विद्यार्थी समूह छन् जो ऐले विभिन्न विश्वविद्यालय र सरकारका विभिन्न विभागमा रहेर देश सेवा गरिरहेका छन्। तिनीहरूले गुरु भीमकान्त पन्थीका वारेमा जो बताउँछन् त्यही नै प्रत्यक्ष प्रमाण हो। उहाँका साहित्यिक कृतिहरू प्रमाण हुन्। उहाँका वारेमा नेपालका वरिष्ठ विद्वान्हरू योगी नरहरिनाथ, डा. स्वामी प्रपन्नाचार्य, डा. टीकाराम पन्थी, डा. विष्णुराज आत्रेय एवं डा. वेणीमाधव ढकाल आदि विद्वान्हरूले विभिन्न समय र विभिन्न सन्दर्भमा कवि भीमकान्त पन्थीका वारेमा जो पत्र पुष्प व्यक्त गर्नु भएको छ, त्यो नै वास्तविक प्रमाण हो। यो लेखको लेखक त उहाँलाई सानैदेखि चिन्ने, जान्ने, बुझ्ने र उहाँबाट आशीर्वाद प्राप्त व्यक्ति हो।

अन्तमा पं. भीमकान्त पन्थीको वारेमा विभिन्न विश्वविद्यालयमा अध्ययन गर्ने अनुसन्धाता र शोधार्थीहरूले आचार्य, एम.ए. र विद्यावारिधिको शोधको विषय बनाएर उपाधि प्राप्त गरिसकेका छन्। तथापि उहाँका वारेमा अभै गहीरो खोज गर्नु पर्ने आवश्यकता देखिन्छ। यिनै शब्दपुष्पद्वारा उहाँलाई श्रद्धाञ्जलि अर्पण गर्दछु।

यो भावयति या सूते येन विद्योपदिश्यते ।

ज्येष्ठो भ्राता च भर्ता च पञ्चैते गुरवः स्मृताः ॥

(जसले विधिपूर्वक गर्भाधान गरेको हुन्छ त्यो, जसले जन्माएकी हुन्छिन् ती, जसले आफूलाई विद्या दिएका छन् ती, जेठो दाजु र स्वामीसमेत यी पाँचलाई गुरु हुन् भन्ने जान्नुपर्दछ।)

कवि पं. भीमकान्त पन्थी- एक परिचय

प्रा. डा. नवराज कट्टेल

१. जन्म : वि.सं १९७८ वैशाख १४ गते (वैशाखकृष्ण पञ्चमी) बुधवार ।
२. जन्मस्थान : धुकोट वाग्ला बडाचौर, गुल्मी लुम्बिनी प्रदेश ।
३. पिता-माता : पं. देवीप्रसाद पन्थी नन्दकुमारी देवी ।
४. अध्ययन:

- क) प्राथमिक शिक्षा-आफ्नै पिताज्यूबाट घरैमा अध्ययन गरी रानीपोखरी संस्कृत प्रधान पाठशाला काठमाडौँमा पं. हेमनाथ घिमिरे, पं. लोकनाथ ढकालसँग पढेर प्रथम परीक्षा १९९६ मा प्रथम श्रेणीमा प्रथमस्थानसहित उत्तीर्ण गर्नुभएको ।
- ख) माध्यमिक शिक्षा-हरिहर संस्कृत विद्यालय खिदीम अर्घाखाँचीमा पं. दधिराम मरासिनी, श्रीटङ्कनाथ पराजुली जस्ता गुरुहरूसँग पढेर वि.सं. २००१ सालमा क्वीन्सकलेज काशीबाट मध्यमा परीक्षा प्रथम श्रेणीमा उत्तीर्ण गर्नुभएको ।
- ग) उच्चशिक्षा- यसपछि घरैमा स्वाध्ययन गरी वि.सं. २०११ सालमा शास्त्री परीक्षा बनारसबाट उत्तीर्ण गर्नुभएको ।

५. अध्यापन:

- क) २००१ सालदेखि २०१० सालसम्म आफ्नै घरमा र प्युठान जिल्लाको लुङ्मा बसेर अध्यापन गर्नुभएको ।
- ख) २०११ सालदेखि २०१६ सालसम्म वाग्ला गाउँको र अजिमिर गाउँको सार्वजनिक चौबाटोमा विद्यालय भवनविना पनि पौवा पाटीमा गाउँका विद्यार्थीहरूलाई जम्मागरेर अध्यापन प्रारम्भ गरी विद्यालयको संचालन गर्नुभएको ।
- ग) २०१७ सालदेखि २०३३ सालसम्म सार्वजनिक विद्यालयमा सरकारी आधुनिक शिक्षा चल्न लागेकोले त्यहाँ छोडी आफ्नैघरमा आएका विद्यार्थीहरूलाई संस्कृत विद्या अध्यापन गर्नु भएको ।
- घ) २०३३ सालदेखि २०५२ सालसम्म काठमाडौँको वनकाली वेदविद्याश्रममा र गौरीघाट वेदविद्याश्रममा संस्कृत विद्या अध्यापन गर्नुभएको ।

६. लेखन र प्रकाशन:

- क) विविधपद्यावलि- (संवत् १९९६ देखि २०५६ सम्म लेखिएका फुटकर कविताहरूको एक सङ्ग्रह, वि.सं. २०५७ मा प्रकाशित)

- ख) जगदम्बिकावैभवम्— (संवत् २०४७ मा लिखित, पौराणिक कथामा आधारित महाकाव्य, वि.सं २०५५ मा प्रकाशित, वि.सं २०५६ मा द्वितीय संस्करण प्रकाशित ।
- ग) जगदीश्वरवैभवम्— (संवत् २०४८ मा लिखित, पौराणिक कथामा आधारित महाकाव्य, वि.सं. २०५५ मा प्रकाशित)

७. सम्मान तथा अभिनन्दन:

- क) विशिष्ट प्रतिभा सम्मान २०५३— श्री दधिराम मरासिनी स्मृति प्रतिष्ठान, काठमाडौं ।
- ख) अभिनन्दनपत्र २०५४— भूतपूर्व छात्र समूह, नेपालवेद विद्याश्रम वनकाली काठमाडौं ।
- ग) अभिनन्दनपत्र २०५६— सोमसरलावेदविद्याश्रम परिवार काठमाडौं ।
- घ) पाणिनिपुरस्कारसहित अभिनन्दन पत्र २०५६— विश्व-हिन्दु-महासंघ नेपाल राष्ट्रिय समिति, काठमाडौं ।
- ङ) जयतु संस्कृतम् पुरस्कार २०५६— जयतु संस्कृतम् काठमाडौं ।
- च) अभिनन्दन पत्र २०५७— पन्थिसेवासमाज काठमाडौं ।

८. दिवङ्गत : वि.सं २०५८-६-२ अधिक आश्विन शुक्ल द्वितीया, मंगलबार ।

९. समीक्षकहरूका विचारमा पं. भीमकान्त पन्थी र उहाँको काव्यवैशिष्ट्य:

- क) कवितासाधनामा वि.सं १९९६ सालदेखि कलम चलाउँदै आउनु भएका पं. भीमकान्त पन्थीद्वारा रचित प्रशस्त नेपाली तथा संस्कृत भाषाका कविताहरू छन् । फुटकर कविताहरूका अतिरिक्त पौराणिक कथामा आधारित संस्कृत छन्दोबद्ध निम्नलिखित दुई महाकाव्यको यहाँनेर उल्लेख गर्नु पनि सान्दर्भिक नै हुनेछ । जसलाई उहाँले नेपाली भाषामा अनुवाद समेत गर्नुभएको छ । तीमध्ये पहिलो श्रीमद्देवीभागवतमा आधारित 'जगदम्बिकावैभवम्' हो, यसमा १२ सर्ग छन् । दोस्रोचाहिँ श्रीमद्भागवतमा आधारित 'जगदीश्वरवैभवम्' हो । यसमा ८ सर्ग छन् । दुवै महाकाव्यको लेखनशैली सुबोध, सरल एवं सरस छ । प्रसादगुण र स्वभावोक्तिले भरि पूर्ण यी दुवै महाकाव्यमा प्रस्तुति मिठास र भाषिक प्रवाहको सुमधुरताले विशेषता पाएका छन् ।

पं. भीमकान्त पन्थीद्वारा रचित लघुकविताहरूमा सरस्वती-स्तोत्रम्, प्रशंसापत्रम् शृंगार कल्पना, वेदपाठप्रक्रिया, वैदिकपूजाक्रमः, विधिसंक्षेपः, ईश्वरप्रार्थना, भक्तिगरिमा, वाग्मतीस्तोत्रम् चित्तचेतना, सोमभक्तिकुसुमाञ्जलिः, वेदविद्याश्रमवर्णनम् आदि हुन् । यसै परिप्रेक्ष्यमा

उहाँद्वारा रचिएका 'शिक्षामहत्त्व' कविताका केही पंक्तिहरूको उद्धरण गर्नु यहाँनै अर्थपूर्ण नै हुनेछ । जस्तै—

‘गाडी, जहाज, बिजुली, घडी, फोन, तार

बेतारका पनि खबर सब छन् तयार ।

यै लोकमा फल तुरुन्त दिने विकास

शिक्षा नवीन छ अहो ! बहुतै तमास ॥

हेमराज पाण्डे ‘अभागी’,

संस्कृत वाङ्मयका साधक प्रतिभा: — पं. भीमकान्त पन्थी

(कान्तिपुर कोसेली ११ माघ २०५४)

- ख) वि.सं. १९७८ साल वैशाखमा गुल्मी धुरकोट वाग्ला बडाचौरमा जन्मिएका पं. भीमकान्त पन्थीको जीवनयात्राको विविधता र चिन्तनको अनेकतालाई प्रतिविम्बन गर्ने संस्कृत र नेपालीभाषामा लेखिएको पद्यमय कृति हो— विविधपद्यावलि: । यसको प्रकाशन २०५७ सालमा भएको हो । यस अघि २०५५ सालमा कवि पं. भीमकान्त पन्थीका दुईवटा संस्कृत महाकाव्य ‘जगदीम्बिकावैभवम्’ र ‘जगदीश्वरवैभवम्’ प्रकाशित भइसकेका छन् ।”

“यस कृतिका संबन्धमा प्रा.डा. वेणीमाधव ढकालले विस्तृत र गहन समीक्षा प्रस्तुत गरेर पर्याप्त प्रकाश पार्नु भएको छ, जुन विविधपद्यावलि को अग्रभागमा गाँसिएको छ । आफ्ना क्षेत्रमा पौरोहित्य र पुराणवाचन एवं विद्यार्थी पढाउने जस्ता कर्मबाट विशेष ख्याति र सम्मान आर्जन गर्नु भएका पण्डित भीमकान्त पन्थीले काठमाडौँ आएपछि मात्र खासगरी विगत दशवर्षका बीचमा संस्कृत साहित्यका समर्थ कविका रूपमा परिचित हुने सुअवसर प्राप्त गर्नुभएको देखिन्छ । मूलतः काठमाडौँमा गरेको अध्यापन र काठमाडौँमा नै गरिएको काव्य सिर्जनाको समय सन्दर्भले कविका व्यक्तित्वमा विशेष महत्त्व राखे पनि आफ्नो जन्मथलोको परिवेश, त्यहाँ प्रचलित जीवन व्यवसाय, आफ्नो घरेलु स्थिति खेती किसानीका परम्परागत व्यवहारले पनि कवि पन्थीको काव्य निर्माण र साहित्यिक यात्रामा विशेष अर्थ राखेको देखिन्छ ॥

भारद्वाज

नौलो सृष्टि सानो दृष्टि विविधपद्यावलि:

(हाम्रो पुरुषार्थ, अंक ४१, पृष्ठ १२७, किरण पुस्तकालय, गुल्मी)

- ग) सदाचार, सद्विचार, विद्वत्ता, प्रतिभा, रचनाधर्मिता, ईश्वरोपासना, दार्शनिकचिन्तन र विद्यादानसमेत अष्टमूर्तिका समाष्टिगत स्वरूपको नाम हो कवि पं. भीमकान्त पन्थी ।

कवि पं. भीमकान्त पन्थी विद्वान् मात्र नभई शास्त्रनिर्दिष्ट कर्मकाण्ड र सदाचारका सफल प्रयोक्ता एवं आदर्श गुरु पनि हुनुहुन्छ । गुरुका रूपमा उहाँका प्युठानको लुङ् र वाग्ला, अजिमिर, वनकाली वेदविद्याश्रम सोमसरला संस्कृत विद्यालय गौरीघाट आदि प्राथमिक कर्मक्षेत्र हुन् । मुख्य कर्मक्षेत्र उहाँको आफ्नै गाउँ बडाचौर हो जहाँ रहेर उहाँले कृषि, पशुपालन, पुराणवाचन, शास्त्रनिर्णय र स्वाध्याय जस्ता क्रियाकलापका अतिरिक्त विद्यार्थीहरूलाई विद्यादान गर्दै जिन्दगीका महत्त्वपूर्ण दिनहरू बिताउनुहुन्छ र काव्यकला अँगालेर अनमोल कवितारचनाद्वारा सरस्वतीको भण्डार पनि भरिनुहुन्छ ।

कवि पन्थीको व्यक्तित्व करुणा कोमल र शान्त छ । उहाँ ऋतभाषी, मितभाषी र हितभाषी मनीषी हुनुहुन्छ । उहाँ शास्त्रानुशीलन, उपासना र रचनात्मक गतिविधिहरूमा लागि रहने अध्ययनप्रिय एकान्तसेवी साधक हुनुहुन्छ । उहाँ सदा शास्त्र ईश्वर एवं आत्माको मननगर्ने मुनि तथा शास्त्र र स्वानुभूतिको आँखाले कुनै पनि क्रियाको दूरगामी परिणामको आकलन गर्ने ऋषि पनि हुनुहुन्छ । उहाँ सनातन संस्कृति अनुसारको वेशभूषाका पक्षपाती राष्ट्रवादी र स्वस्थ एवं सुखी समाजको संरचनाका हिमायती प्रेरणाका स्तम्भ पुरुष पनि हुनुहुन्छ ।

जीवनका अनेक मोडमा संस्कृत एवं नेपाली भाषामा अनेक शीर्षकमा लेखिएका छन्दोबद्ध कविताहरूको एक सँगालो विविधपद्यावलि: भगवती त्रिशक्ति जगदम्बिकाको परम ऐश्वर्यको अभिव्यञ्जक संस्कृत महाकाव्य जगदम्बिकावैभवम्, विश्वव्यापी जगदीश्वर विष्णुको महनीय महिमालाई मुटुमुटुमा सम्प्रेषण गर्ने संस्कृत महाकाव्य जगदीश्वरवैभवम्का रचयिता कवि पन्थी नेपालका एकाधिक महाकाव्य लेखने दोस्रा संस्कृत महाकवि हुनुहुन्छ र बुद्ध जन्माउने लुम्बिनी अञ्चलका प्रथम संस्कृत महाकवि पनि ।

काव्यशास्त्रमा बताएअनुसार शास्त्रीय विषयवस्तुलाई सोभैं कवितामा ढालेर श्रोता सामु प्रस्तुत गर्ने कविलाई शास्त्रकवि भनिन्छ । एतावता कवि पं. भीमकान्त पन्थी वर्णाश्रम संस्कृतिको अनुगमनद्वारा लक्ष्यभेदन गर्न उत्प्रेरित गर्ने शास्त्रकवि हुनुहुन्छ । 'विधिसङ्क्षेपः' कविता उहाँको व्यक्तित्वको ऐना हो र पाठकहरूका लागि अमोघ मित्रसम्मित उपदेश हुनुका साथै उहाँका सम्पूर्ण कविताहरूको सारसङ्क्षेप पनि हो ।

प्रतिभाशाली कवि उमानाथ पन्थी, विशिष्ट विद्वान् कवि एवं प्राज्ञ डा. टीकाराम पन्थी र महाकवि पं. भीमकान्त पन्थी जस्ता नर शिखित्रयीको

एउटै गुल्मी जिल्लामा र एउटै पन्थी वंशमा जन्म हुनु पनि सुखद आश्चर्यकै विषय हो ।

आजका विषयान्धहरूले कवि पं. भीमकान्त पन्थीको योगदानलाई देखून् वा नदेखून् तर समय अनन्त छ, कुनै समयमा यस्ता कृति र कृतिकारहरूको मूल्यांकन अवश्य हुनेछ भन्ने कुरामा म विश्वस्त छु । कवि पन्थी जस्ता सदाचारी योगदानी र ज्ञानी सत्पुत्र जन्मँदा कुल पवित्र हुन्छ, आमा कृतार्थ हुन्छिन् र जन्मभूमि पुण्यवती बन्दछिन् । शास्त्रमा यस्तो भनिएको पनि छ—

‘कुलं पवित्रं जननी कृतार्था वसुन्धरा पुण्यवती च तेन

अपारसीवत्सुखसागरेऽस्मिन् लनं परब्रह्मणि यस्य चेतः ॥’

निष्कर्षमा भन्नुपर्दा कवि पन्थी वेदान्तदर्शननिष्ठ कविताहरूमा ज्यादै माथि उठ्नुभएको छ । भाषामा अकृत्रिमता, सुन्दरपदहरूको सन्निवेश, कवितामा प्रवाहशीलता र विषयगम्भीर्य भएका यी दार्शनिक कविता संस्कृत साहित्यका अनमोल रत्न हुन् । अध्ययन, चिन्तन र अनुभूतिको यो त्रिवेणी गंगा यमुना र सरस्वतीको त्रिवेणी भैँ पवित्र एवं आनन्ददायक छ ।

डा.वेणीमाधव ढकाल

प्रा. नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय, (विविधपद्यावलीको भूमिकाबाट)

- घ) गम्भीर तथा मिलनसार स्वभाव एवं विनयशीलताका मूर्ति पण्डित भीमकान्त पन्थी हाम्रो विद्वत्समाजका मूर्धन्य व्यक्तित्व हुनुहुन्छ । सदाचार एवं स्वधर्ममा निरन्तर संलग्न व्यक्तित्व, विद्वता र काव्य प्रतिभाको गाङ्गयामुनसङ्गम, धर्मशास्त्रीय निर्णयका लागि आफ्नो क्षेत्र र परिवेशमा प्रसिद्ध व्यक्तित्व हुनुहुन्छ— पं भीमकान्त पन्थी । संस्कृत वाङ्मयको अध्यवसाय गर्ने र यस विद्यालाई आफ्ना उत्तराधिकारीहरूमा समेत अंकुरित एवं पल्लवित गर्ने गराउने पुरुषार्थी व्यक्तित्व हुनुहुन्छ— पं. भीमकान्त पन्थी । लुम्बिनी अञ्चलका प्रातः स्मरणीय विद्वान् संस्कृत कविहरू दधि राम मरासिनी, उमानाथ पन्थी, माधवप्रसाद देवकोटा आदिका यशस्वी पङ्क्तिमा उभिनसक्ने र अहिले सम्म पनि जिज्ञासुहरूलाई आदेश उपदेश गरिरहने अनवरत साधनानिरत विद्यावयः परिपक्व चिरजीवी व्यक्तित्व हुनुहुन्छ — पं. भीमकान्त पन्थी ।.....

पं. भीमकान्त पन्थीले आफ्नो छिमेकी गाउँ वाग्ला र अजिमिरका विद्यार्थीहरूलाई पनि मुख्य ठाउँमा जम्मा गरी अनौपचारिक एवं अवैतनिकरूपमा केहीवर्षसम्म पढाउनु हुन्छ । वि.सं. २०१६ सालमा

आधुनिक सरकारी विद्यालय खुलेर संस्थागत व्यवस्था भएपछि यसप्रकार संस्कृतको पठन पाठन हराउँदै जान्छ र उहाँले पनि त्यसरी पढाउन छाड्नु हुन्छ । उहाँले पढाउन शुरु गरेका स्थानहरूमा सरकारी विद्यालय खुलेर संस्थागत रूपमा विकसित हुँदै केही वर्ष पहिले नै माध्यमिक विद्यालयमा परिणत भएका छन् ।

गाउँघरमा संस्कृत पढेका मानिसले यजमानी गर्ने प्रचलन पुरानै हो । उहाँका खास यजमान कोही पनि छैनन् । स-साना कार्यमा उहाँलाई बोलाउन मानिस हिचकिचाउँछन् तर श्रीमद्भागवत, देवीभागवत आदि पुराणको वाचन गर्न व्याकरण र धर्मशास्त्र पढेको मानिस नै आवश्यक पर्ने हुँदा उहाँलाई बोलाउँछन् र पुराणहरू भन्ने काम पनि गर्नुहुन्छ । ठूला-ठूला धान्याचल-लक्षहोम आदि महायज्ञहरूमा उहाँले धेरै ठाउँमा प्रमुख आचार्य भएर काम गराउनु हुन्छ । सामान्य पौरोहित्य गर्ने मानिसमा जस्तो लोभीप्रवृत्ति उहाँमा कहिल्यै देखिँदैन ।

धेरै वर्षसम्म विद्यार्थीहरूलाई विद्यादान गर्नु र धर्मशास्त्र एवं ज्योतिष आदि विषयमा सोध्न आउने जिज्ञासु जनहरूलाई शास्त्रअनुसार उत्तर दिएर शङ्का समाधान गरिदिनु उहाँको दिनचर्या भनौँ कर्तव्य नै हुन्छ । गाउँघरमा धेरैले उहाँलाई ‘माहिला पण्डित’ भन्दछन् । उहाँ सत्यवादी आफूले जे बोल्थे त्यही गर्ने र जे गथ्यो त्यही बोल्ने स्वभावको भएका हुँदा धर्मशास्त्र संबन्धी प्रश्न लिएर सोध्न टाढा-टाढादेखि मानिसहरू आउने गर्दछन् । त्यसक्षेत्रमा उहाँको निर्णय र भनाइलाई ‘शास्त्रीय एवं ब्रह्मवाक्य’ भनी लिइन्छ । ...

यसरी अध्ययन अध्यापन एवं शास्त्रीय शंका समाधान गर्दै फुर्सदको समयमा कविता रचना गर्ने अध्यवसाय पनि अटुट रहन्छ ।

डा.विष्णुराज आत्रेय

प्राध्यापक, ने.सं. वि.वि.

‘कवि पं. भीमकान्त पन्थी कृतिकार र कृति’ बाट

(जगदम्बिकावैभवम् महाकाव्यको अग्रभागमा प्रकाशित)

- ड) कवि पं. भीमकान्त पन्थीका संस्कृत र नेपालीमा रचित फुटकर कविताहरूको परिशीलनबाट उहाँमा देवीदेवताप्रति भक्ति, धार्मिकता, सदाचार, साँस्कृतिक मान्यताप्रति श्रद्धा, मानवाचार, जीवनशैलीप्रतिको चिन्ता, शिक्षाप्रेम, देशप्रेम, निर्लोभ, निःस्वार्थभाव, लोकहितको कामना, अद्वैतवेदान्तको

ज्ञान, योगशास्त्रको ज्ञान, ज्योतिषशास्त्रको ज्ञान, व्याकरणशास्त्रको ज्ञान, छन्दशास्त्रको ज्ञान, कवितात्मक संरचनाकौशल, आशुकवित्व आदि गुण र ज्ञान भएको सहजै देख्न सकिन्छ ।

यसरी संस्कृत र नेपालीमा फुटकर कविताहरूबाट मात्र परिचित कवि पं. भीमकान्त पन्थीका सिद्धहस्त लेखनीले वि.सं. २०४७ सालमा आएर बाह्र सर्गमा समाप्य संस्कृतको अनुपम काव्यकृति 'जगदीम्बिकावैभवम्' दिएको छ । गौरीघाटको संस्कृत विद्यालयमा बसी गुह्येश्वरीको आराधनासँगै जन्मेको यस काव्यले नेपालको संस्कृत साहित्यमा भक्तिकाव्य रचना गर्ने लुम्बिनी अञ्चलको परम्परामा एउटा नयाँ आयाम थपिदिएको छ । लगभग एक दर्जन शास्त्रीय छन्दहरू, काव्य सौष्ठववर्द्धक अलङ्कारहरू, विभिन्न सूक्ति र लोकोक्तिहरू तथा भक्ति, अध्यात्म, नीति र तन्त्रका गम्भीर चिन्तनहरू दिनसक्ने यो महाकाव्य वि.सं. २०५५ मा प्रकाशित भैसकेको छ ।

शक्तिको मानितो शक्तिमान्भन्दा बढी हुन्छ । शवरूप अचेतन तत्त्वमा इच्छा शक्ति, ज्ञानशक्ति र क्रियाशक्तिको प्राकट्य नै दिव्यता हो, देवता हो र कल्याणमय शिव हो । 'जगदीम्बिकावैभवम्' को लेखनपछि कवि पं. भीमकान्त पन्थीको स्वतः स्फूर्त र परिष्कृत प्रतिभावैभव त्यसको लगत्तै वि.सं. २०४८ मा पुनः आलोकित हुन पुग्यो । त्यो हो 'जगदीश्वरवैभवम्' महाकाव्य । श्रीमद्भागवती कथाको आधारमा ध्रुवचरितलाई केन्द्र बनाई रचना गरिएको यस काव्यको कलेवर आठ सर्गको छ । प्रसादगुणपूर्ण, रोचक, स्वभावोक्तिसम्पन्न एवं भावसौष्ठवपूर्ण यो महाकाव्य भन्नु महत्त्वपूर्ण छ । जगदीम्बिकाको अनुकम्पाद्वारा जगदीश्वरमा आलोकित हुन पुगेको पं. भीमकान्त पन्थीको कवि प्रतिभा अभूत बढी कान्तिकान्त भएको छ यसमा । संक्षेपमा भनौं भने यसमा सन्देश छ— आजका दिग्भ्रान्त पिँढीलाई आफ्नो गन्तव्यतिर लागि रहन, सच्चा लक्ष्य प्राप्तिका लागि विभिन्न दुःखकष्ट भेलेर अकुण्ठित रूपमा अगाडि बढ्न पनि ।

दुवै महाकाव्यको लेखन शैली सरल एवं रोचक छ । प्रसादगुण र स्वभावोक्तिले भरिपूर्ण यी दुवै महाकाव्यको भाषिक प्रवाह पनि सुमधुर गतिमा छ । यसरी छात्रावस्थादेखि नै फुटकर कविता रचनामा संलग्न कवि पं. भीमकान्त पन्थीका सिद्धहस्त र परिपक्व मस्तिष्कबाट दुईवटा महाकाव्यले आकार पाएका छन् । नेपालका संस्कृत वाङ्मयको पुस्तकालयमा यी दुवै महाकाव्यले आफ्नो विशेष ठाउँ लिने कुरामा दुइमत हुने छैन ।

कवि भीमकान्त पन्थीका यी दुई कृतिहरू चर्चित हुनका कारणमध्ये सबैभन्दा पहिलो त यिनको महाकाव्यत्व नै हुनेछ । प्राचीन पारम्परिक

महाकाव्यको लक्षणबन्धनअनुसार भएर पनि नवीन परिवेशमा आफूलाई उभ्याउने यी कृतिहरूभित्र लाक्षणिक, गवेषक तथा समालोचकहरूले प्रशस्त सामल पाउने छन् । दोस्रो यी दुवै महाकाव्यमा सदसत् पक्षका बीच द्वन्द्व देखिए पनि सर्वत्र मेलमिलाप र मैत्रीभाव रहेको पाइन्छ । तेस्रो यी दुवै कृतिहरू नितान्त भक्तिपरक हुनाले सहृदयी पाठकहरूलाई गम्भीर पौराणिक तत्त्वमा अवगाहन गराउनुका साथै महाकाव्यगत मिठासको दोहोरो आनन्द दिनसमेत समर्थ छन् भन्ने कुरामा अत्युक्ति हुने छैन ।

प्रा.डा. विष्णुराज आत्रेय

नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय

कवि पं. भीमकान्त पन्थी-परिचय र काव्ययात्राबाट (जगदीश्वरवैभवम्को अग्रभागमा प्रकाशित)

- च) पण्डित भीमकान्त पन्थीले लेख्नुभएको महाकाव्य 'जगदम्बिकावैभवम्' हालै प्रकाशित भई बजारमा आएको छ । ... रसरङ्गाधरमा पण्डितराज जगन्नाथले 'मधुरार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्यम्' भनेर जुन काव्यको लक्षण दिनुभएको छ त्यस्तै प्रस्तुत महाकाव्य पनि मिस्रिको डल्लो जस्तो जताबाट खाए पनि गुलियो लाग्यो ।...

यस महाकाव्यमा ठाउँ ठाउँमा प्रयोग गरिएका सूक्तिहरूले सुनमा सुगन्ध थपेका छन् । प्रस्तुत महाकाव्यमा देवीभक्ति मूलविषय भएकाले शान्तरसप्रधान भए पनि लडाइँ, प्रेम, दुःख, पीडा आदिका कुरा पनि प्रशस्त छन् । त्यसैले यसमा वीर, शृङ्गार र करुण रस आदि पनि अङ्गका रूपमा रहेका छन् । यसरी प्रसादगुण, वैदभीरीति र विभिन्न अलङ्कारहरूबाट अलङ्कृत यो महाकाव्य शास्त्रीय दृष्टिले पनि एउटा राम्रो महाकाव्यको श्रेणीमा पर्ने कुरामा कुनै सन्देह छैन । नेपाली साहित्य र संस्कृत साहित्यमा अनुराग राख्ने सबै साहित्यप्रेमीले प्रस्तुत महाकाव्य आफ्नो निजी सङ्ग्रहमा राख्नेपर्ने खालको रहेको मैले पाएको छु ।

प्रस्तुत महाकाव्यका रचयिता पण्डित भीमकान्त पन्थी साहित्य भण्डारमा एउटा उत्कृष्ट कृति थपिदिए वापत सबै साहित्यप्रेमीका धन्यवादका पात्र हुनुहुन्छ ।

हेमराज ज्ञवाली

महाकाव्य 'जगदम्बिकावैभवम्' मा एकदृष्टि

(कान्तिपुर, वर्ष ६, अङ्क २७४, २०५५ मङ्सिर १२, शनिबार)

- छ) संस्कृतका विद्वान् पं. भीमकान्त पन्थीद्वारा रचना गरिएको संस्कृत महाकाव्य 'जगदीश्वरवैभवम्' हालै प्रकाशित भएको छ । आठसर्गमा विभिन्न छन्दमा

सुसज्जित प्रस्तुत ग्रन्थमा श्रीमद्भागवतको चतुर्थस्कन्धमा वर्णित कथाले ग्रन्थकार पन्थीको काव्यशिल्पको स्पर्श पाएर मधुर महाकाव्यको रूप लिन पुगेको छ ।.....

प्रस्तुत महाकाव्यको उद्देश्य पाठकका मनमा भगवद्भक्ति जाग्रतगरी उद्धार गर्नु जस्तो पवित्रभावना अन्तर्निहित भएकाले ग्रन्थकार पं. भीमकान्त पन्थी सर्वथा प्रशंसाका पात्र हुनुहुन्छ ।

शान्तरस प्रधान यस महाकाव्यको पूर्ण रसास्वादनका लागि एकप्रति अध्ययन गरी लाभान्वित हुन सबै पाठकवर्गमा आग्रह गर्दछु ।

हेमराज ज्ञवाली

‘जगदीश्वरवैभवम्’ महाकाव्य एक चिनारीबाट उद्भूत

(कान्तिपुर कोसेली वर्ष ७, अङ्क १२७, २०५६, असार १२ शनिबार)

ज) जगदम्बिकावैभवम् नामक संस्कृत महाकाव्यका रचयिता पं. भीमकान्त पन्थीको दोस्रो संस्कृत महाकाव्य जगदीश्वरवैभवम् २०५५ मा प्रकाशित भएको छ ।.....

संस्कृत जगत्का ख्यातिप्राप्त विद्वान्हरूद्वारा प्रशंसित यस महाकाव्यका रचयिता पं. भीमकान्त पन्थीले आफूलाई अजर-अमर तुल्याउनुभएको छ ।.....

यस महाकाव्यले सम्पूर्ण मानव जातिलाई सन्मार्गमा लाग्नका लागि निर्देशन दिएको छ । विभिन्न छन्दको प्रयोगले काव्य श्रुतिमधुर हुन पुगेको छ । ठाउँ ठाउँमा प्रयुक्त सूक्तिहरू पनि स्मरणीय छन् ।

कविको पहिलो महाकाव्य जगदम्बिकावैभवम् सांसारिक राज्यसुखभोगतिर उन्मुख देखिएकाले ‘प्रवृत्तिमूलक छ । यो दोस्रो महाकाव्य जगदीश्वरवैभवम् भने सांसारिक सुखभोगबाट विमुख भएको देखिन्छ । त्यसैले यो ‘निवृत्तिमूलक छ । गृहस्थहरू सांसारिक सुखभोगमा रमाएका हुन्छन् । तर वैरागीहरू रमाउँदैनन् । त्यसैले जगदम्बिकावैभवम् जस्तो सुन्दर महाकाव्यका लेखकको मन त्यसमा रमाएन होला र अर्को महाकाव्य जगदीश्वरवैभवम् लेखेर उहाँ सन्तुष्ट बन्नु भयो होला जस्तो लाग्छ ।

‘नौलो सृष्टि सानो दृष्टि- ‘जगदीश्वरवैभवम्’

(हाम्रो पुरुषार्थ, वर्ष २६, अङ्क २, सम्पूर्णाङ्क ३८, किरण पुस्तकालय, तम्घास, गुल्मी)

भ) नेपाली र संस्कृत भाषाका कविताहरू लेखी साहित्यको फाँटमा भुल्किनु भएका संस्कृतका विशिष्ट विद्वान् पं. भीमकान्त पन्थीज्यूको

पुस्तककारूपमा प्रकाशित पहिलो कृति जगदम्बिकावैभवम् हो । पहिलो महाकाव्य जन्मिएको केही समय पछि कविज्यूको दोस्रो कृतिका रूपमा जगदीश्वरवैभवम् महाकाव्यले पनि जन्मिने अवसर पायो । २०५५ सालमा प्रकाशित यी दुवै महाकाव्यले संस्कृत साहित्यको इतिहासमा नयाँ अध्याय मात्रै थपेका छैनन्, संस्कृतको भण्डारमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुर्‍याएर कविज्यूलाई अग्रपंक्तिमा उभ्याउने काम पनि गरेका छन् । प्रथम संस्करणका रूपमा प्रकाशित जगदम्बिकावैभवम् निकै लोकप्रिय भएको कारण दोस्रो संस्करणका रूपमा यसले पुनर्जन्म लिने अवसर पाएको छ । संस्कृत साहित्यका निम्ति यो एउटा हर्ष र गौरवको विषय हो ।.....

अत्यन्तै सरल र मीठो भाषाले मात्र होइन, अनेकौँ छन्द अलंकार तथा राम्रा सूक्तिहरू सहित रङ्गीन आवरणमा नववधू भैं सिंगारिएको सुन्दर यो महाकाव्य पाठकहरूको मन जित्न सफल भएको छ ।.....

समग्रमा यस महाकाव्यले मानव समुदायलाई जीवन रूपी मार्गमा धर्मको पालना गर्नुपर्ने सन्देशमात्र होइन, अन्यायपूर्वक अर्काको धन सम्पत्ति वा राज्य अपहरण गर्ने दानवीय स्वभाव भएका मानवहरूलाई धर्मको मूलमार्गमा हिड्ने प्रेरणा पनि दिएको छ । संस्कृत भाषामा लेखिएको यस महाकाव्यलाई कविज्यूले नेपाली भाषामा अनुवाद गरिदिनु भएकाले संस्कृत नबुझ्ने पाठकहरूका लागि यो पुस्तक निकै उपयोगी, पठनीय र सङ्ग्रहणीय कृतिका रूपमा देखापरेको छ ।

भानुभक्त मरासिनी

जगदम्बिकावैभवम्—एक परिचय

(कान्तिपुर कोसेली, २०५६ चैत्र २६ शनिबार)

- ज) कविना पं. भीमकान्तपन्थिमहोदयेन धार्मिकतासांस्कृतिकमूल्यमानवा-
चारवयोऽवस्थाजन्यचिन्तनजीवनशैलीप्रभृतिविषयेषु नैकाः स्फुटकविताः
लिखिताः । ‘जगदम्बिकावैभवम्, जगदीश्वरवैभवञ्चे’ति द्वे महाकाव्ये
प्रणीते । सर्वासु संस्कृतकृतिषु ‘जगदम्बिकावैभवम् महाकाव्यम्’
विस्तर-परिमार्जन-कलात्मकतादिसर्वविधदृष्ट्या उत्कृष्टं वर्तते । अस्य
कवेः महाकाव्यद्वये प्रथमं प्रणीतं जगदम्बिकावैभवमेव तदीयकाव्यकला-
निकषायितं परः सहस्राः आगामिनि शरदो यावत् कीर्तिलताविसारपरं
भविष्यतीत्याशास्यते । सम्प्रति यदातनाः कविम्मन्याः जनभाषायां
निराकारकविताः लिलिखिषन्ति, एतादृशानि पौरस्त्यकाव्यपरम्परोज्जीवीनि
काव्यानि लिख्यन्ते नेपाले, इत्यत्र संस्कृति-संस्कृत प्रणयिभिर्गर्वान्वितै

र्भवितव्यम् । पन्थिमहोदयः निर्लोभः ऋषिकल्पः सद्द्विजो न केवलं स्थानत एव, नगरकोलाहलचाकचिक्यसम्मर्दतो दूरस्थः, अपि तु साम्प्रतिकानां प्राज्ञमन्यानां कविमानिनां वाऽऽर्थिकलाभाय तथाकथितदुर्नेतृपरिचारिणां श्ववृत्तिशैल्या पूर्णतोऽनभिज्ञः, अकामयिता च । कविवरस्य वृत्तशुद्धिः, परम्पराप्रणयः, सेवाभावः, आस्तिक्यधीः, प्राज्ञिकता, लोकसंग्राहकता, निस्वार्थता इत्यादयो विषयाः काव्याध्ययनेनैव स्फुटीभविष्यन्ति ।.....

पौराणिकसंस्कृतकाव्योपवने पुष्पितमिदं वंशस्थानुष्टुपुपजातिव-
सन्ततिलकास्वागताभुजङ्गप्रयातद्रुतविलम्बितपृथ्वीप्रभृत्यालवालावल-
म्बितं द्वादशसर्गस्तवकात्मकमतिरमणीयं काव्यकुसुमायितम् । अत्र पूर्वापर-
सम्बद्ध-कथावस्तु-विस्तारि-क्रमिकघटनासन्दर्भसौ रभवार्हाहिनां
श्लोक-केसराणां सञ्चयो गुणैकपक्षपातिविद्वज्जनमानसामोदकरो वर्तते ।...

अस्मिन् महाकाव्ये शिल्पपक्षापेक्षया भावपक्ष एव प्रदीप्तोऽस्ति ।
अत्र भक्तिभावस्य भाषा वर्तते, अन्तर्हृदयनिःसृता नैसर्गिकी भावधारा
सरलमधुरया गिराऽभिव्यक्ता वर्तते । अत्र स्वच्छन्दतया प्रवहमाणा
भावनिर्भरिणी विद्यते । अत्र क्लिष्टता नास्ति, समासबाहुल्यं नास्ति । प्रायः
असमस्तानि पदानि सन्ति, आवश्यकतानुसारेण पदद्वयस्य पदत्रयस्य वा
समासः कृतः अर्थादत्र माधुर्यस्यैव मधुरः सन्निवेशोऽस्ति प्रसादगुणस्यैव
स्निग्धता प्राप्यते दृश्यतां सरलपदविन्यासः यत्रैकमपि समस्तपदं नास्ति –
न शत्रुर्न मित्रं समो वा न कोऽपि भवानीं तु सर्वत्र पश्याम्यहन्तु ।

तथा यद्धितं वाऽहितं वा मनुष्ये कृतं तद् भवेद् भाग्यमित्युच्यतेऽपि ॥ (७।१६)
सहृदयेन गणेन विपिशिचतामधियता मृदु काव्यमधीयता ।

अपरिमेयशरद्गणसंमितो रसमयः समयो गमयिष्यते ॥

कविवरेऽविवरे वचसि प्रभौ सहृदया हृदयानि दधेमहि ।

कवितयाऽवितया रसिकात्मसु नवसुधा वसुधातल आप्यताम् ॥

विजयताममरी जननी सदा विजयताममरी च सरस्वती ।

विजयतां जगदम्बिकायाऽऽश्रितं सरसकाव्यमिदं चिरमायतौ ॥

डा.टीकारामः पन्थी,

सहप्राध्यापकः त्रिभुवनविश्वविद्यालयस्य

भूतपूर्व शिक्षाध्यक्षः नेपाल संस्कृतविश्वविद्यालयस्य

(जगदम्बिकावैभवमहाकाव्यस्य समीक्षणम्- इत्यस्मादुद्धृतम्)

ट) 'जगदीश्वरवैभवम्' जगदम्बिकावैभवकाव्यापेक्षया स्वल्पकार्यं वर्तते ।

महाकाव्ये अष्टाधिकाः सर्गा भवन्तीति पौरस्त्यमान्यतानुसारेणेदं

महाकाव्यमेव । अत्राष्टसु सर्गेषु अनुष्टुप्-वंशस्थेन्द्रवंशा-द्वुतबिलम्बित-
वसन्ततिलका-स्वागता-स्थोद्धता वृत्तानि मुख्यतः सन्ति । प्रतिसर्गं सर्गान्ते
प्रकमतोऽन्तर्पर्यन्तं दीर्घसमासबन्धरहितानि प्रसादगुणवन्ति ललितकोमल-
पदावलीयुतानि पद्यान्यत्र सन्ति । अलङ्कारप्रयोगाय कविना विशिष्टः
प्रयासो न दर्शितस्तथापि अनुप्रासोपमारूपकादयः केचनालङ्कारास्तत्र तत्र
प्राप्यन्ते । स्वभावोक्त्यलङ्कारास्तु प्रायः सर्वत्रैव दृश्यन्ते । आदितोऽन्तर्पर्यन्तं
शान्त-रसप्रवाहोऽत्र दर्शनीयोऽस्तीति स एवाङ्गी रसः, वीररसोऽपि अङ्गत्वेन
समाविष्टो वर्तते ।.....एवञ्चेदं महाकाव्यं पौराणिककथाश्रितमपि पूर्णतो
मौलिकम्, अभिनवं रसवत् । कविकृताभिनवकल्पनया चरमोत्कर्षाधायकमिदं
महाकाव्यमिति सारल्येन वक्तुं शक्यते । संक्षेपेणास्य महाकाव्यस्य
कथात्मकतायां चेतोहरा काव्यात्मकता वर्ततेऽथवा काव्यात्मकतायां सरसा
कथात्मकता वर्तते ।.....

अद्यतने अर्थकामप्रधाने युगे समुपलभ्यमाना काव्यकृतिरेषाऽस्माकं
कृते गौरवमयी, आत्मप्रशोधिनी, हृदयपावनी चेति निःसन्देहं वक्तुं
शक्यते । एवञ्च परमेश्वरानुचरः लोककल्याणकरः काव्यसंसारविचरणपरः
कविवरः पं. भीमकान्तपन्थिमहोदयः सर्वथा साधुवादैर्विरचितव्यः ।

“दिष्टेऽनिष्टे कलिकलुषिते वित्तकामप्रधाने

तृप्ता दुप्ताश्च वयमधुना काव्यमीदृक् पठित्वा ।

विश्रूयेत श्रुतिपथचलत्पन्थिवंशावर्तसो

धन्यो मान्यो भुवि मुनिसमो भीमकान्तः कवीन्द्रः ॥

पूर्वे सन्तो हिमनगवहन्निम्नगा-कूलवासा

हृद्यं काव्यामृतमधुरसं विश्वमर्त्यानिपीप्यन् ।

निष्प्रत्यूहां विरतिरहितां स्थापयन् रीतिमेतां

ध्यात्वा कृष्णं कवयति कविः कोविदो भीमकान्तः ॥”

डा. टीकारामः पन्थी

सहप्राध्यापकः

त्रिभुवनविश्वविद्यालयस्य,

भूतपूर्वशिक्षाध्यक्षः नेपालसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य

(जगदीश्वरवैभवमहाकाव्यस्य संक्षिप्तः परिचयः” इत्यस्मादुद्धतम् ।)

- ठ) मधुरकविवरमधुरगुञ्जनगुञ्जितकवितायामिनीकामिनीविलसतिजगति कवि-
कान्तभीमकान्तपन्थिपरिकर्मितं जगदम्बिकावैभवमहाकाव्यं स्थालीपुला-

कन्यायेन समवलोकित । महाकाव्यमिदं नवरसरुचिराणां महाकाव्यरसविदकानां
प्रखरालङ्कारिकाणां परिषदि स्तुत्यमिति नात्र शङ्कापङ्क-कलङ्कावसरः ।

यद्यपि कविकान्तेन भीमकान्तेनाऽऽजीवनं सामनतनयपरिकर्मित
शब्दानुशासनस्वाध्यायप्रवचनमेव विहितमिति चित्रगवीका विदन्ति
तथापि महाकाव्यमिदं प्राचीनपराचीनकविमहाकविपरिकर्मितमहाकाव्येषु
किमपि नावीन्यप्रावीण्यज्चादधातीति नात्युक्तिकोटिमाटीकते । महाकाव्यमिदं
खलु पौराणिकपरिषदि सुपरिचितश्रीमद्देवीभागवतमहापुराणमेव मौलमनुसरति ।
बहुत्र शब्दगुम्फनचातुर्यमपि दरीदृश्यते । अतएव पराम्बाभिमकां संस्तुत्य
पावनभूसुरभासुरजीवनं सफलीकुर्वन्तो दृश्यन्ते कविकान्तनितान्तदान्तभीम-
कान्तसन्तः । अतोहेतो मितम्पचमतीनां वाग्वैभवजुषां संख्यावतां सविधे
प्रस्तुतमहाकाव्यं महते उपकाराय स्यादिति ।

धान्यपूर्णमा २०५५

सम्माननीयः

डा. स्वामिप्रपन्नाचार्यः

मृगस्थली, पशुपतिक्षेत्रम्

परिमितवक्तव्यम् (जगदम्बिकावैभवमहाकाव्यस्य अग्रभागे प्रकाशितम्)

- ड) शान्तैकान्तनितान्तरम्यविषये गुल्मीस्थले श्यामले
रेसुङ्गासविधेऽत्र पन्नगनदीकूलेऽतिरम्ये स्थले ।
ओषध्यः खनयो लसन्ति शकुना वासन्ति शान्ता मृगा
शुद्धे वायुजले प्रसन्नमखिलं दिङ्मण्डलं दृश्यते ॥१॥
तन्मध्ये ध्रुवकूटमण्डलबडाचौराभिधे खर्वटे
शाके रामयुगाद्विपेन्दुमिलिते वैशाखमासेऽसिते ।
पञ्चम्यां बुधवासरेऽजनि बुधः श्रीभीमकान्तः कवि-
र्माता नन्दकुमारिका किल पिता देवीप्रसादः सुधीः ॥२॥
काले वर्षति वारिदः कृषिगणा नम्रा जनन्यां क्षितौ
स्निग्धा बन्धुजना नताः परिजना मित्राणि भद्राणि वै ॥
गावश्चारु चरन्ति गोचरवने गर्जन्ति सत्पुङ्गवाः
अत्रैवार्षपरम्परा हिमवतः कैलासतः स्थायिनी ॥३॥
वृक्षा नम्रशिखा लतापरिवृता देवाः सदा पूजिताः
निर्वैरा मनुजाः पठन्ति बटवो जागर्ति विद्यालयः ।
भारद्वाजकुलं चरित्रधवलं लक्ष्यं हि विद्यार्जनम्
अत्रोत्पन्न उदारधीः कविवरः श्रीभीमकान्तो बुधः ॥४॥
वंश-प्राप्त-परम्परा-परिधृता निशुल्क-शिक्षा कृता

अत्राद्यापि कृतज्ञमानवगणो भीमार्चको भ्राजते ।
 शान्तो दान्त उदारमानसकविः शिष्टः स्वकीयैर्गुणैः
 काव्यं चारुचमत्कृतं सुललितं भावैर्गभीरं महत् ॥५॥
 जगदम्बावैभवञ्च जगदीश्वरवैभवम् ।
 महाकाव्यद्वयं दिव्यं तथाऽन्याः कविताः शतम् ॥
 यो लिखित्वाऽचरत् पूजां देव्या देवस्य चात्मनः ।
 अभिनन्दति तं सन्तं योगी नरहरिः कविम् ॥६॥

योगी नरहरिनाथः

(‘महाकविः श्रीबुधभीमकान्तः’ इति शीर्षके कविकृतिषु प्रकाशितम्)

- ढ) पठितसकलशास्त्रो ज्ञानविद्योतितात्मा
 भगवति कृतचित्तो विद्यते भीमकान्तः ।
 दिशि दिशि परिचर्चा श्रूयते ते हि नूनं
 ननु कथय कदाऽहं दर्शनं प्राप्नुयां भो ॥
 तौलेश्वर संस्कृतमाध्यमिकविद्यालय तौलिहवाका अध्यापक पं. फणिनारायण
 सिग्देलद्वारा लिखित पद्यात्मक पत्रबाट उद्धृत अंश ।
- ण) कवि पं. भीमकान्त पन्थीले पाउनुभएका केही सम्मान र अभिनन्दनपत्रहरूको
 पनि उल्लेख गर्नु सान्दर्भिक भएकोले यहाँ प्रस्तुत गरिएका छन् ।

श्री दधिराम मरासिनी स्मृति प्रतिष्ठान

प्रतिभा सम्मान प्रमाण-पत्र

२०५३

नेपाली र संस्कृत साहित्यका उच्च स्रष्टा, पौरस्त्य विद्याका मर्मज्ञ, विद्वान्
 एवं आध्यात्मिक चिन्तक महापण्डित दधिराम मरासिनीको ११४ औं
 जन्म जयन्ती समारोहको शुभ अवसरमा श्री हरिहर संस्कृत पाठशाला
 खिदिम अर्घाखाँचीका पूर्व छात्र, संस्कृत वाङ्मयका विद्वान् एवं कवि
 गुल्मी धुरकोट निवासी श्री भीमकान्त पन्थीलाई विशिष्ट प्रतिभाको रूपमा
 यो सम्मान समर्पण गरिएको छ ।

.....
 दुण्डिराज शास्त्री
 संयोजक

.....
 विश्वनाथ उपाध्याय
 भू.पू.प्रधानन्यायधीश
 विशिष्ट अतिथि

.....
 डा. काशीराज उपाध्याय
 अध्यक्ष
 दधिराममरासिनी
 स्मृति प्रतिष्ठान

ॐ

वेदोऽखिलो धर्ममूलम्

हिन्दूस्संस्कृतिपरिपोषकाणाम् सनातनधर्मरक्षाव्रतीनाम्
नैकविद्याविचक्षणानाम् विपश्चिदपश्चिमानाम् पाणिनिपुरस्कारेण
सभाजितानाम् महाकवीनाम् पन्थीत्युपाह्वानाम्
पं. भीमकान्तशर्ममहोदयानाम् सादरमभिनन्दनम्
(वि.सं. २०५६)

श्रीनारायणगण्डवाहितटिनी श्रीगण्डकीकूलगे
भारद्वाजकुलेऽमले स्नुबहुले गुल्मीस्थले निश्छले ।
सञ्जातो ध्रुवकूटखर्वटमलङ्कुर्वन् कविः कोविदः
सम्मान्यो गुणवेदिभिः सहृदयैः श्रीभीमकान्तोऽधुना ॥१॥
महाकाव्यद्वय्या सह लघुकृतीः पद्यभरिता
मनीषिभ्यो दत्त्वा प्रभवति भवौल्लोकमहितः ।
न सीमा स्याद् देश्या न समयभवा वा भवतु सा
भविष्यत् कालः स्यान्निरवधिरहो भावुकहृदे ॥२॥
सञ्चाल्यैवं गुरुकुलमथाऽध्यापयन्नैकशिष्यान्
सौम्यं मार्गं श्रुति-पथ-दिशा शाश्वतं योऽददर्शत् ।
अभ्रान्तोऽसौ विदित-सदसद्-वस्तुजातोऽथ दान्तः
शान्तोऽन्तेवासि -जनमहितः साधु सम्माननीयः ॥३॥
ध्यायं ध्यायं प्रकृतिसुलभं सत्यमार्षं गुणौघं
पाठं पाठं कृतिषु निहितं भाषिकं सौष्ठवं वा ।
पायं पायं सरसमधुरं काव्यपीयूषमेवं
स्मारं स्मारं सुमति-सुगती किन्तु सर्वे विमुग्धाः ॥४॥
विलक्षणं काव्य-कला-कलाप-कलन-क्षमम् ।
विद्याभीमं काव्यकान्तमभिनन्दाम सद्बुधम् ॥५॥

.....
(डा.केशरजंग रायमाभीः)

सभापतिः

राजपरिषद् स्थायिसमितेः

इति श्रीसम्बत् २०५६ वैक्रमवर्षीयस्य चैत्रमासस्य त्रिंशगते रामनवम्यां बुधवासरे शुभम् ।

.....
(अच्युतराजरेग्मीः)

अध्यक्षः

नेपालराष्ट्रियसमितेः

विश्वहिन्दूमहासंघस्य

थ)

जयतु संस्कृतं धर्मभूतये जयतु संस्कृतं राजभूतये ।
जयतु संस्कृतं राष्ट्रभूतये जयतु संस्कृतं विश्वभूतये ॥

जयतु संस्कृतम्
(श्रीपञ्चकसर्वकारेण स्वीकृता संस्था)
विद्वान् सर्वत्र पूज्यते ।

जयतु संस्कृतपुरस्कारः

२०५६ वैक्रमाब्दे प्रकाशितेषु संस्कृतग्रन्थेषु जगदम्बिकावैभवम् नामकं
काव्यं सर्वथा सर्वोत्कृष्टो ग्रन्थ इति निर्णय गुल्मीधुरकोटबडाचौरजनुषे
रामहिटी-काष्ठमण्डपस्थाय कविवर्याय भीमकान्तपन्थी महोदयाय 'जयतु
संस्कृतम्' नाम्नीयं संस्था प्रशंसापत्रसहितं २०५६ वैक्रमाब्दस्य जयतु
संस्कृत पुरस्कारम् (एकादशाधिकशतोत्तरैकादशरूप्यकान्वितम्) सादरं
समर्पयति ॥

दिनाङ्कः २०५७-३-१५

.....

श्रीभद्रशर्माखनालः

अध्यक्षः

द)

पन्थिसेवासमाजः

सुरसरस्वतीसमाराधनया समेधितशाश्वतमूल्यानां
कामक्रोधादिषड्रिपुविजयभीमानां भगवद्भक्तिलीनानां गुरुत्वेनाचार्यत्वेन
निर्णायकत्वेन सनातनसंस्कृतिसंरक्षकत्वेन च सकललोककान्तानां
देवीप्रसादाधिगतपारदर्शिवैदुष्यजुषां श्रीमद्देवीप्रसादजनुषां गुरुकुलपरम्पराया
मूर्तावताराणां निगमागममर्मज्ञानां निगमागमनिर्दिष्टभगवद्रहस्यविज्ञानां
समाधिगतपुमर्थानां पाणिन्यादिविविधपुरस्कारसभाजितानां
वीणावादिनीहृदयहाराणां चेतोहारिकवितासर्जकानां समर्जित
जगदम्बिका-जगदीश्वर-वैभवविभवानां पन्थिवंशवैभवानां
भीमाभिधसदाशिवाराधनया कान्तरूपाणां श्रीकृष्णवल्लभानां
महर्षिकल्पानां भीमकान्ताभिधानां विद्वद्रत्नानां करकमलयोः सश्रद्धं
समर्पितम्-अभिनन्दनपत्रम् ।

(२०५७)

लुम्बिन्यञ्चलमध्यस्थ-गुल्मीमण्डलमण्डने ।

ध्रुवकूटबडाचौरे संभूतं शास्त्रकोविदम् ॥१॥

पौराणिकसुधीदेवीप्रसादतनयं कविम् ।
सद्भक्तभूषणं भद्रं विद्वद्रत्नं गुणार्णवम् ॥२॥

विद्याप्रचारकं विद्यासाधकं विद्ययोज्वलम् ।
विद्याविदितविद्येशं ब्रह्मविद्याविभूषितम् ॥३॥

नेपालगौरवं वन्द्यं श्रौतसंस्कृतिसौरभम् ।
सदाचारैर्विचारैश्च पावनैर्लोकवन्दितम् ॥४॥

गणेशगुरुगायत्रीगङ्गागोविन्दगायकम् ।
कवीनां विदुषां भद्रजनानां भुवि नायकम् ॥५॥

जगदम्बावैभवञ्च जगदीश्वरवैभवम् ।
महकाव्यद्वयं येन प्रणीतं भावनोज्वलम् ॥६॥

रचितानां विभिन्नेषु क्षणेषु जीवने निजे ।
विविधानां च पद्यानामावलिः कवितावलिः ॥७॥

तमसः परमं ज्योतिरसत्यात्परमं च सत् ।
मृत्योरप्यमृतं यस्य गमयित्री प्रकाशते ॥८॥

महाकविं भीमकान्तं समाजः पन्थिनामकः ।
समर्पयन् पुरस्कारमभिनन्दति सारदम् ॥९॥

.....		
केसरिराजः पाण्डे	दुनराजः पन्थी	मुकुन्दः पन्थी
प्रमुखातिथिः	सचिवः	अध्यक्ष
श्री बडागुरुज्यू नेपालः	पन्थिसेवासमाजः	पन्थिसेवासमाजः

इति श्री सम्वत् २०५७ वैक्रमाब्दे आषाढमासे ३१ गते शनिवासरे शुभम् ।

यसरी संस्कृत क्षेत्रमा सम्मानित र अभिनन्दित संस्कृत भाषाका महाकवि
पं. भीमकान्त पन्थीको ८० वर्ष ५ महिनाको उमेरमा वि.सं. २०५८ साल असोज
२ गते मंगलबारका दिन काठमाडौँमा स्वर्गारोहण भयो । उहाँको स्वर्गारोहणको

विषयमा राष्ट्रिय दैनिक पत्रिकाहरू क्रमशः कान्तिपुर, राजधानी, हिमालय टाइम्स र गोरखापत्रले यही असोज ४ गतेदेखि १८ गतेसम्मका विभिन्न मितिहरूमा शोक समाचार एवं समवेदना सन्देशहरू प्रकाशित गर्दै शोक मनाएका थिए भने 'जयतु संस्कृतम्' ले असोज १९ गते सम्पन्न वार्षिक साधारण सभा एवं पुरस्कार वितरण समारोहमा शोक प्रस्ताव राखी एक मिनेट मौनधारण गरेको थियो ।

घरमा आएर समवेदना प्रकट गर्नेहरूको संख्या शयभन्दा बढी भएको थियो जसमा बन्धुबान्धव नाताकुटुम्ब, इष्टमित्र, आफन्त एवं कविहरू, लेखकहरू तथा पत्रकारहरू पनि थिए ।

यसरी कवि पं. भीमकान्त पन्थी र उहाँको काव्य वैशिष्ट्य विषयमा विभिन्न समीक्षकहरूद्वारा प्रकट गरिएका उपर्युक्त सबै कुराहरूलाई संक्षेपमा पाठकहरूका अगाडि प्रस्तुत गरेको छु ।

'संस्कृतवाङ्मयका साधक मेरा परम श्रद्धेय गुरु पं. भीमकान्त पन्थीज्यू ८० वर्ष ५ महिनाको उमेरमा दिवङ्गत हुनुभएको यस दुःखद घटनाले व्यक्तिगत रूपमा मलाई अत्यन्त दुःखित र मर्माहत तुल्याएको छ । नेपाली समाजमा हिन्दू धर्म, दर्शन, संस्कृति र सभ्यताका उन्नायक, व्याख्याता, अनुष्ठाता, तपस्वी ऋषिकल्प पन्थी गुरुको निधनले धर्मप्राण हिन्दु समाजको समेत अपूरणीय क्षति भएको छ । मेरा गुरुज्यूको आचार, विचार एवं दर्शनले मेरो जीवनलाई प्रभाव र प्रेरणा दिएको छ । उहाँ दिवङ्गत हुनुभए पनि उहाँका काव्यकृति हाम्रासामु छन् । तिनकै माध्यमबाट उहाँ नेपाली समाजमा संस्कृत समाजमा आर्य सभ्यतामा चिरञ्जीवी रहिरहनु हुनेछ ।' कवि पं. भीमकान्त पन्थीको संस्मरणमा यिनै शब्द-श्रद्धा-सुमनहरू समर्पण गर्दै एक संस्कृत कविताको उद्धरण गरी उहाँलाई पुनः अभिनन्दन गर्नु मैले आफ्नो कर्तव्य ठान्दछु-

“तस्यैव जन्म सफलं विमला च कीर्तिं

वन्द्यः स एव च महामनुजो जगत्याम् ।

यो निस्पृहेण मनसा निजसंस्कृतस्य

साहित्य-संस्कृति-सुरक्षणतत्परः स्यात् ॥”

पं. भीमकान्त पन्थीका स्मृतिमा

✍ प्रा. डा. माधव पन्थी
कपिलवस्तु तौलहवा

१. विषय प्रवेश

पण्डित भीमकान्त पन्थीले सामान्य परिवारमा जन्मेर पनि आफूलाई विशिष्ट व्यक्तित्वका रूपमा स्थापित गराउनु भयो । उहाँ नेपाली समाजको संक्रमणकालीन अवस्थाको बौद्धिक प्रतिनिधि पनि हुनुहुन्थ्यो । उहाँ र उहाँको संयुक्त परिवारले परिवर्तित नेपाली समाजको प्रतिनिधित्व गरेको छ । तात्कालीन परिवेश अनुसार गृहस्थी जीवनलाई नियमित एवं व्यवस्थित गर्नका निम्ति संस्कृतशिक्षाको अध्ययन गरी पुनः गाउँमा नै गएर अध्ययनबाट प्राप्त भएको शिक्षालाई व्यवहारमा लागु गर्नुभयो र यसक्रममा जिन्दगीका विभिन्न उकाली ओराली पारगर्दै जीवनको उत्तरार्द्ध काठमाडौँमा व्यतीत गर्दै २०५८ साल आश्विन महिनामा यस भौतिक संसारबाट विदा भएपनि उहाँले दिनुभएका सकारात्मक शिक्षा, सन्देश र महत्वपूर्ण कृतिका माध्यमबाट उहाँको नश्वर शरीरले अजर एवं अमर कार्य गर्नुभएकोले विचार, भावना र चेतनामा उहाँ युगौंसम्म बाँचिरहनु भएको छ । यस लेखमा उहाँसँग सम्बन्धित मेरा केही संस्मरणहरू उल्लेख गरेको छु ।

२. पारिवारिक पृष्ठभूमि र सक्षम अभिभावक

मैले थाहा पाएसम्म उहाँका पिताजीका तीन श्रीमतीमध्ये कान्छी हजुरआमा तर्फ उहाँसमेत ६ भाइ र विमातृतर्फ एक/एक भाइ गरी आठ भाइ हुनुहुन्थ्यो । उहाँको जन्म लुम्बिनीप्रदेशको गुल्मी जिल्लाको धुर्कोट गाउँपालिका वार्ड नं ७ को वाग्ला बडाचौर भन्ने ठाँउमा भएको थियो ।

उहाँ र हाम्रो पुर्ख्यौली पारिवारिक सम्बन्ध एउटै परिवेशबाट अगाडि बढेको छ । हामी एउटै थर, गोत्र र क्षेत्रका समेत बासिन्दा हौं । उहाँको जन्मस्थल र हाम्रो पुर्ख्यौली स्थल अहिले पनि गुल्मी जिल्लाको एउटै धुर्कोट गाउँपालिकामा पर्दछ । त्यो क्षेत्र अर्वाचीन समयमा धुर्कोटराज्य अन्तर्गत पर्दथ्यो । हाम्रा मूल पुर्खाहरू धुर्कोट वाग्लाबाट छरिएका र फैलिएका हुन् । पुस्तावलीका हिसाबले उहाँ र हामी अलि टाढाको जस्तो देखिए पनि पारस्परिक व्यवहारका हिसाबले ज्यादै नजिकका हौं । पुस्ताका आधारमा उहाँ मेरा पिताजीभन्दा अघिल्लो पिँढीको भए पनि उहाँले मेरा बुबाको मामाकी छोरीसँग विवाह गर्नुभएकोले नजिकको पारिवारिक सम्बन्धमा बाँधिएका छौं । अतः उहाँका छोराछोरीहरूसँगको मेरा पुस्ताको नातासम्बन्ध दाइभाइ एवं दिदीबहिनीका रूपमा रहेको छ ।

भीमकान्तका माहिला छोरा स्व. सूर्यकान्त र म समकालीन एवं समवयस्क जस्तै भएपनि निकै लामोसमयसम्म मैले उहाँलाई प्रत्यक्षरूपमा भेट्न अनुकूल परेको

थिएन । मैले सम्भेसम्म उहाँको जीवनको उत्तरार्द्धमा काठमाडौँको पाशुपतक्षेत्रस्थित वेदवेदाङ्ग विद्यालयमा अध्यापन गर्न आएको अवस्थामा उहाँसँग मेरो पहिलो प्रत्यक्ष भेटघाट भएको हो । त्यसभन्दा अगाडि मैले उहाँका बारेमा धेरै मानिसबाट थुप्रै कुरा थाहा पाएपनि भेटघाटको मौका मिलेको थिएन । उहाँका घरपरिवारका सदस्यहरूमध्ये सबभन्दा पहिले लक्ष्मीकान्त दाइसँग मेरो परिचय भएको हो । मैले सम्भेसम्म लक्ष्मीकान्त दाइले घरको प्रारम्भिक पढाइपछि उहाँ केही समय अर्घाखाँची जिल्लाको वाइलाको जीवोद्धार संस्कृतमाध्यमिक विद्यालयमा पढ्न आउनु भयो । त्यसपछि उहाँ कपिलवस्तु तौलिहवास्थित तौलेश्वरनाथ संस्कृत प्रधानपाठशालाबाट पूर्वमध्यमा उत्तीर्ण गर्नुभएको हो । ती दुवै विद्यालयमा मेरा पिताजी (स्व. युवराज) ले पढाउनु हुन्थ्यो र म पनि ती विद्यालयको विद्यार्थी थिएँ । यही सिलसिलामा लक्ष्मीकान्त दाइसँग मेरो चिनाजानी भएको हो । तौलिहवाको विद्यालयमा केही समयपछि उहाँका माहिला भाइ सूर्यकान्त पन्थीले पनि पढ्नुभएको हो । २०२९ सालतिर सूर्यकान्त दाइ पनि काठमाडौँमा आएर पढ्न थाल्नुभयो । कालान्तरमा उहाँका अरू भाइ चन्द्रकान्त र विष्णुकान्तले पनि काठमाडौँमा पढ्न थाल्नुभयो । उच्चशिक्षाका निम्ति काठमाडौँमा बसेर पढ्ने बेलामा सबैसँग मेरो घनिष्ठ सम्बन्ध रह्यो । वि. सं २०२३ सालमा बुबाले तौलिहवामा पढाउन थालेपछि भीमकान्तका माहिला दाइ डोरनाथ र उहाँका सन्तानहरूका बीचमा सम्पर्क सम्बन्ध रह्यो । मेरो बुबाले उहाँलाई काका भन्नुहुन्थ्यो । २०२४/२०२५ सालतिर उहाँका राहिला भाइ नीलाम्बर पन्थी (प्रथम निर्वाचित सांसद, गुल्मी) सँग पनि तौलिहवामा परिचय भयो । उहाँ केही समय तौलिहवा बसेपछि बुटवलमा आउनुभयो । त्यहाँ केही समय पढाएपछि निर्वासित राजनीतिक जीवन बिताउने क्रममा भारतमा बस्नुभयो भन्ने हामीले सुनेका थियौँ । २०३३ सालमा राष्ट्रिय मेलमिलापको नीति अख्तियार गर्दै प्रथम जननिर्वाचित प्रधानमन्त्री बी. पी. कोइराला आफ्ना अनन्य सहयोगी गणेशमान सिंहका साथ नेपाल फर्कने टोलीमा नीलाम्बर पनि साथमा हुनुहुन्थ्यो । काठमाडौँको जेलजीवनपछि रिहा भएको अवस्थामा धोवीधारामा नीलाम्बरलाई मैले दोम्नो पटक देखेको थिएँ । यस्तै हामी तौलिहवामा आएर बस्न थालेपछि भीमकान्तका काहिला भाइ देवकीनन्दनसँग पनि चिनजान र परिचय भयो । उहाँ पनि तौलिहवाको स्थायी बासिन्दा हुनुभयो । उहाँका छोरा हरि पन्थी र म तौलेश्वरनाथ संस्कृत प्रधानपाठशालामा एउटै समयका विद्यार्थी हौँ । त्यस्तै दिनेश र लक्ष्मणसँग पनि एउटै विद्यालयको विद्यार्थी भएको नाताले पनि राम्रो सम्बन्ध कायम रह्यो । तौलिहवाको तौलेश्वरनाथ संस्कृत प्रधानपाठशालामा उहाँका कान्छा भाइ शेखरनाथ पन्थी गुल्मीबाट सरुवा भएर पढाउन आउनुभयो । उहाँ मेरो नातामा सानाबा हुनुभएकोले त्यस परिवारसँग पनि घनिष्ठ सम्बन्ध रह्यो ।

उहाँको पारिवारिक जीवनमा धेरै उतार चढाव आए । गृहस्थाश्रम चलाउने

क्रममा उहाँले २ विवाह पनि गर्नुभयो । २०४८ सालमा दक्षिण भारतको तीनधामको तीर्थयात्राका क्रममा सडक दुर्घटनामा परेर एउटी पत्नीको निधन पनि भयो । मैले थाहा पाएसम्म उहाँका ५ भाइ छोरा र ३ छोरी भए । सबै सन्तानहरू आ-आफ्नो क्षेत्रमा विशिष्ट परिचयका साथ स्थापित हुनुहुन्छ । जेठा छोरा डा. लक्ष्मीकान्त पन्थी नेपाली तथा संस्कृत वाङ्मय एवं दर्शन तथा धर्मशास्त्रको विशिष्ट व्यक्तित्व र लामो समयसम्म त्रिभुवन विश्वविद्यालयमा नेपालीविषय प्राध्यापन गर्दै सेवानिवृत्त हुनुभएको छ । उहाँले केही वर्ष काशी हिन्दू विश्वविद्यालय वनारसमा नेपाल चेयरमा रहेर अतिथि प्राध्यापकको हैसियतले काम पनि गर्नुभयो । माहिँला छोरा स्व. सूर्यकान्त पन्थी नेपाल सरकारको सहसचिवबाट सेवा निवृत्त हुनुभयो । साहिँला चन्द्रकान्त (राजनीतिशास्त्र) र काहिँला विष्णुकान्त (नेपाली)ले दशकौँदैखि गुल्मी जिल्लाको तम्घासस्थित रेसुङ्गा बहुमुखी क्याम्पसमा पढाइरहनु भएको छ । चन्द्रकान्त त केही समय क्याम्पसप्रमुख पनि हुनुभयो । कृष्णकान्त अमेरिकाको टेक्सास विश्वविद्यालयमा पढाउनु हुन्छ । यस्तै जेठी छोरीको घर गुल्मी धुर्कोट लुङ्खर्क हो भने कान्छी छोरीको पुर्ख्यौली घर धादिङ्ग हो । मैले यी सबै प्रसङ्गहरू यहाँ कोट्याउनुको आशय यो हो कि सबैको आ-आफ्नो व्यक्तित्व र पहिचान भएपनि त्यसको केन्द्रबिन्दुमा पं. भीमकान्त पन्थी हुनुहुन्थ्यो । उहाँ आफ्ना भाइ, छोरा, छोरी र इष्टमित्रका निम्ति मार्गदर्शकजस्तै रहनुभएको थियो ।

३. धार्मिक एवं आध्यात्मिक क्षेत्रका अग्रणी व्यक्तित्व

आफू बाँचेको परिवेश अनुसारको शिक्षा एवं ज्ञान प्राप्त गरेपछि उहाँले आफ्नो जन्मस्थललाई कर्मभूमि बनाएर जीवन बिताउन थाल्नुभयो । यसबाट एकातिर उहाँको नयाँ जीवनचक्र सुरु भयो भने अर्कातिर गाउँठाउँका विविध समस्याको समाधानमा अगुवा व्यक्तित्वका रूपमा आफूलाई स्थापित गराउनु भयो । यसबाट उहाँले आफूलाई सदाचार, नैतिकशिक्षा, कर्मकाण्ड र पुराणवाचनजस्ता विषयमा आफूलाई स्थापित गराउनु भयो । धार्मिक एवं आध्यात्मिक विषयका कतिपय सबालमा शास्त्रीय निर्णयको निर्वोत्तर गर्ने सबालमा पश्चिम नेपालमा उहाँको भनाइ नै निर्णायक हुन्थ्यो । मेरा पिताजी पनि स्वयं वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालयबाट धर्मशास्त्रमा आचार्य हुनुहुन्थ्यो र लामो समयसम्म शिक्षण पेशामा समर्पित हुनुभएको थियो तैपनि स्वयं उहाँले कतिपय सबालमा भीमकान्तले के भन्नुहुन्छ ? उहाँलाई सोध्नुपर्दछ भनेको मैले कैयौँ पटक सुनेको देखेको छु । मेरो आफ्नै अनुभवमा समेत पिताजीको निधनपछि कतिपय धार्मिक सबालमा सम्भव भएसम्म मैले पनि उहाँबाट रायसल्लाह लिएर आफूलाई अगाडि बढाएको छु । शास्त्रीय मान्यताका विषयलाई खरो र दरोरूपमा स्पष्ट राखिदिएर शास्त्रको कुरा यो हो । कसरी गर्ने ? भन्ने कुरा तिमीले आफूले नै निर्णय गर भनेर श्रीमद्भगवत् गीतामा श्रीकृष्णले अर्जुनलाई बताएजस्तै जिज्ञासुलाई बताउनु हुन्थ्यो । शारीर करूपमा उहाँ हामीबाट विदा भएपछि यस्ता विषयमा मैले लक्ष्मीकान्त दाइसँग सरसल्लाह

गर्दै आएको छु । धर्मशास्त्र एवं ज्योतिषजस्ता विषयमा लक्ष्मीकान्त दाइले व्यावहारिक एवं लिखितरूपमा जेजस्ता काम गर्नुभएको छ यसमा उहाँका पिताजीको व्यावहारिक ज्ञानका अनुभवले महत्वपूर्ण सन्देश प्रवाहित गरेको छ भन्ने मलाई लागेको छ ।

ज्ञानप्राप्त गरेपछि आफ्नो जन्मस्थललाई नै कर्मस्थल बनाउने उहाँको यो व्यवहार सामाजिक जीवनको रूपान्तरणमा आज पनि अनुकरणीय छ । तर आज धेरै मानिसहरू विभिन्न निहुँ र बहाना बनाएर अलिकति पढ्न लेख्न जान्ने भएपछि विस्तारै जन्मस्थलाई बिर्सेर जाने र त्यसपछि क्रमशः सिङ्गो देशलाई छोडेर विदेश जाने प्रवृत्तिले भविष्यमा हामी र हाम्रा सन्ततिले के कस्तो नियति भोग्नुपर्ने हो अहिले नै केही भन्न सकिँदैन । संसारका विभिन्न भागलाई कर्मस्थल बनाउने आधुनिक सचेत एवं पठित बुद्धिजीवीवर्गले आफ्नो जन्मस्थलप्रति थोरै अंशमात्र भएपनि सहयोगको भावना राख्ने हो भने हाम्रो सामाजिक रूपान्तरणमा ठूलो योगदान पुग्छ भन्ने मलाई लागेको छ ।

४. संस्कृत र नेपाली वाङ्मयका कुशल साधक

प्रारम्भिक चरणमा उहाँलाई मैले पूर्वीय शास्त्रीय मान्यताका विशिष्ट व्यक्तित्वका रूपमामात्र चिनेको थिएँ । तर उहाँसँग प्रत्यक्ष भेटघाटपछि निरन्तर उठबस गर्दा मेरो जानकारी अपूर्ण रहेछ । उहाँ त संस्कृत एवम् नेपाली भाषाका मूर्धन्य साहित्यकार पनि हुनुहुँदो रहेछ । संस्कृत भाषामा प्रकाशित 'जगदीश्वरवैभवम्' र 'जगदीश्वरवैभवम्' जस्ता कृतिमा हामीले एकैचोटी महाकवि कालिदास र भारविका जस्ता साहित्यिक विशेषता पाउँछौँ । यस्तै संस्कृत भाषाका कवितामा उहाँका सयौँ फुटकर कृतिमा हाम्रो सामाजिक जीवनका यथार्थचित्रण गरिएको छ । उहाँका साहित्यिक कृतिहरूमा भक्ति, वेदान्त, सदाचारसिद्धान्त र मनोविनोदका प्रसङ्गहरू पनि सटीकरूपमा पाइन्छन् । जीवनको लामो समय गाउँले परिवेशमा बिताएर पनि सिङ्गो मानव समाजलाई उच्चस्तरको कृति प्रदान गर्नु उहाँको विशिष्टता हो । मानिसमा भित्री हृदयदेखि नै केही गर्नुपर्दछ र समाजलाई सकारात्मक बाटोमा अगाडि बढाउनुपर्दछ भन्ने भावना जागृत भयो भने जस्तोसुकै कठिन परिवेशमा पनि मानिस अगाडि बढ्नसक्छ भन्ने कुरा हामीले उहाँको जीवनीबाट सिक्न सक्छौँ । आफ्नो कृषिकार्यसहितको पारिवारिक गृहस्थजीवन, सबै सन्ततिको शिक्षादीक्षाको उचित प्रबन्ध एवं निर्देशन, गाउँ समाजका समस्या समाधानमा देखाउनुपर्ने अग्रसरता, धार्मिक एवं पौराणिक विषयका कामहरू सम्पन्नगर्दै संस्कृत र नेपाली भाषामा गहकिला साहित्यिक कृति तयार गर्ने उहाँको व्यवहारले आफूलाई विविध विषयमा परिपक्व एवं अब्बल दर्जाको व्यक्तित्वका रूपमा स्थापित गराउनु भएको छ । आज उहाँको भौतिक उपस्थिति हाम्रा बीचमा नभएपनि उहाँको व्यावहारिक जीवनका सन्देश र साहित्यिक रचनामा उहाँ युगौसम्म जीवित रहनु भएको छ ।

५. वेदवेदाङ्गका आदर्श गुरु

जीवनको उत्तरार्द्धमा उहाँले आफूलाई काठमाडौँ पाशुपतक्षेत्रस्थित वेदवेदाङ्ग

विद्यालयको गुरुका रूपमा समेत स्थापित गराउनु भयो । यसबाट नेपालको सानो क्षेत्रमा सीमित उहाँको व्यक्तित्वले व्यापकता प्राप्तगयो । समयको हिसाबले यो धेरै समय रहन सकेन तर यसका सन्देशहरू थोरै समयमा नेपालका विभिन्न भागमा पुगेका छन् र मानवीय जीवनलाई सन्मार्गमा हिँडाउनका निम्ति उहाँले धेरैलाई मार्गदर्शन गर्नुभएको छ । यस सन्दर्भमा उहाँको एउटैमात्र कविताले पनि कति सुमधुर एवं समुचित सन्देश प्रवाहित गरेको छ भन्ने एउटा नमूनामात्र यहाँ प्रस्तुत गर्दछु –

भीति चेद् भवसागराद्भित्तुषे कृष्णाधिपद्मं स्मर

मन्दत्वं कवितासु ते यदि मतेर्वाणीं समाराधय ।

कान्तां चिन्तयसे वृथाऽनुदिवसं मायां हरेश्चिन्तयाऽ-

न्तःसारः खलु शून्यतुच्छविषयेऽनास्थां सदैवाचर ॥ (विविधपद्यावलिबाट)

यसरी आठदशकभन्दा लामो समयसम्म बाँचेर नेपाली समाजलाई विभिन्न क्षेत्रमा मार्गदर्शन गर्नुभयो । ‘जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः’ भन्ने नियम अनुसार उहाँ हामीबाट भौतिकरूपमा विदा भएर गएपनि उहाँका कालजयी साहित्यिककृतिले उहाँलाई अजर र अमर बनाएका छन् । गृहस्थाश्रमका नियमलाई राम्ररी परिपालना गरेर पनि राम्रो साहित्यिक एवं आध्यात्मिक साधना गर्न सकिन्छ भन्ने उहाँले हामीलाई सन्देश र प्रेरणा दिनुभएको छ । जीवनमा सधैंभरि दुःखमात्र आउँदैन सुख पनि आउँछ भन्ने कुरा उहाँको जीवनीबाट हामीले सिकेका छौं । मुलुकमा तानाशाही व्यवस्था लागुभएको बेलामा उहाँका राहिला भाइ नीलाम्बर पन्थी सांसद भएको र उहाँले राजा महेन्द्रको २०१७ साल पुस १ गतेको कदमको समर्थन नगरेकोले त्यसबाट भीमकान्तलाईसमेत तत्कालीन बडाहाकिमले तम्घासमा तारिखमा राखेको र उहाँका कान्छा भाइ शेखरनाथ पन्थीलाई पाल्पा तानसेनमा बन्दी बनाएको कुरा लक्ष्मीकान्त दाइले बताउनु भएको थियो । उहाँहरूको यो जीवनका अनुभवले पनि तानाशाही व्यवस्था र लोकतान्त्रिक व्यवस्थाका बीचमा के कस्तो अन्तर हुँदोरहेछ ? भन्ने कुरा व्यावहारिकरूपमा पुष्ट भएको छ ।

जीवनको पूर्वाद्धमा संस्कृत वाङ्मयको गहीरो अध्ययन गरेर गृहस्थी जीवन बिताउने क्रममा आफ्नो पुख्र्यौलीस्थल गुल्मी धुर्कोट वाग्ला बडाचौरमा नै बसेर धार्मिक एवं पौराणिक क्षेत्रमा प्रतिष्ठा कमाउनु भएका पं. भीमकान्त पन्थीले साहित्यसाधनालाई पनि साथसाथै लैजानु उहाँको विशिष्ट परिचय हो । आफ्नो जीवनमा दिनुभएको विशिष्ट योगदानले गर्दा उहाँ पन्थीवंशका ‘विभूति’का रूपमा पनि सम्मानित हुनुभएको छ । **कीर्तिर्यस्य स जीवति** भन्ने नीतिवाक्यलाई सार्थक बनाउनु भएका पन्थीवंशका विभूति पण्डित कवि भीमकान्त पन्थीप्रति कोटि नमनपूर्वक अहिले यिनै शब्दका माध्यमले श्रद्धाञ्जली प्रकट गर्दछु ।

हजुरबुवाको सम्भनामा

भक्ति उपाध्याय

भुलचुक हुनजाँदा बेइजेती हुनेछ

वर र पर छिमेकी जोडले हाँसेनेछ ।

भरसक सब जन्ले धन्य भन्ने हुनू छ

यति हुनु त छुटाकै धारमा टेकनू छ ॥

माथि लेखिएका दुई पङ्क्ति मेरो हजुरबुवाले मैले पढ्ने डायरीको पानामा लेखीदिनुभएको थियो । यस कवितामा भनिए जस्तै हजुरबुवाको जीवन धन्य छ भन्ने लाग्थ्यो मलाई । उहाँको जीउडाल पनि राम्रो लाग्थ्यो । व्यक्तित्व र शारीरिक बनावट दुवै कुराले धन्य हुनुहुन्छ जस्तो ठान्थेँ म हजुरबुवालाई । म किशोर वयकी हुँदासम्म जे जति देखेँ त्यसको आधारमा उहाँको जीवन आदर्श लाग्थ्यो । हजुरबुवाले काठमाडौँको गौरीघाटमा रहेको सोमसरलावेदविद्याश्रममा पढाउनुहुन्थ्यो । त्यहाँ संस्कृत पढाइन्थ्यो । हजुरबुवाले “सुधी यहाँ छ, उपास्य पर छ यस्तो स्थिति भएमा” भनेर पढाएको राम्रो लाग्थ्यो । त्यो वातावरण देखेर होला संस्कृत पढ्नु राम्रो मान्थेँ र पछि शास्त्रीसम्म पढेँ पनि । त्यहाँ आवासबाट पढाउने कक्षमा आएपछि विद्यार्थीहरूले हजुरबुवालाई गोडामा ढोगिदिन्थे । आवासमा समेत ढोगेको देखेकी थिएँ । कहिलेकाहीँ मैले नचिनेका मानिस उहाँलाई खोज्दै त्यहाँ आउँथे । हजुरबुवासँग भेट हुनासाथ उनीहरूले पनि ढोगिदिन्थे । त्यसबाट अरूले सम्मान गर्ने भनेको यस्तो रहेछ भन्ने थाहा पाएँ । हजुरबुवाले आफ्नो नित्य पूजामा सधैं समिधा बाल्नुहुन्थ्यो । धेरैवेरसम्म नित्य होम पनि गर्नुहुन्थ्यो । हजुरबुबा जाडोमा दुई महिना वा त्योभन्दा थोरै वरपर हाम्रो पहाडको घरमा गएर बस्नुहुन्थ्यो । एकपटक म पनि हजुरबुबा हजुरआमासँग गएकी थिएँ । त्यहाँ त भन्नु डोग्ने कुरा यहाँभन्दा बढी हुँदोरहेछ । घरमा होस् वा बाटोमा मानिसहरूले उहाँलाई ढोगेको देखेँ ।

वि.सं.२०५३ मा पं. दधिराम मरासिनी स्मृतिप्रतिष्ठानले उहाँलाई पुरस्कृत गरेको थियो । त्यतिखेरसम्म उहाँका कृतिहरू प्रकाशित भएका थिएनन् । त्यसपछि जयतु संस्कृतम्बाट सम्मानित हुनुभयो, यतिबेलासम्म भने तीनवटै कृतिहरू प्रकाशन भइसकेका थिए । यसैगरी गौशाला स्थित नेपाल वेदविद्याश्रमले र पन्थी समाजले पनि सम्मानित गरेको देखेकी थिएँ । म उहाँको जीवन सफल जीवन हो भन्थान्थेँ । कसरी हो याद छैन तर हजुरबुवाले चार पटक विवाह गर्नुभएको थाहा पाएँ । अब मलाई उहाँको आदर्श छवि मन परेन । मैले सोधेँ किन हजुरले यसो गर्नुभएको ? उहाँको उत्तर सुने पछि मैले चित्त बुझाएकी थिएँ । त्यो समयमा पनि उहाँको रहर्ने त्यसो गर्नुभएको

रहेनछ । फेरि पनि उहाँ शालीन र आदर्श नै रहनुभयो मेरा नजरमा । हजुरबुबाले सप्ताह भन्नुहुन्थ्यो । एक पटक उहाँले सप्ताह भन्दै गरेको ठाउँमा हजुरआमासँग म पनि गएकी थिएँ । कहाँ ? कहिले ? सम्भना छैन तर ठूलो कम्पाउन्ड, ठूलो घर कथा सुन्ने मान्छे धेरै रमाइलो लागेको थियो मलाई । यसले पनि मेरो हजुरबुबा ठूलो मान्छे हो भन्ने ठूलै प्रभाव पारेको थियो मेरो मनमा । म आफ्ना साथीहरूलाई मेरो हजुरबुबालाई सबैले गुरु भन्छन्, ढोग्छन् भनेर सुनाउँथे र फूर्ति लाउँथे ।

कल्पना, भावना, भाषा तीन कन्या असल छन ।

तिमीलाई के मीठो हुन्छ खाने इच्छा छ के भन ॥

यी लाइन पनि उहाँले नै लेखीदिनुभएको हो । हुन त हामी चार जना दिदीबहिनी छौँ । यो कान्छी बहिनी नजनिमँदै लेखिदिनुभएको कविता हो । हजुरबुबाले कहिलेकाहीँ हाम्रो हातमा मिश्री दिनुहुन्थ्यो । मिश्री, नरिवल, कुराउनी मीठो खानेकुरामा पर्दथ्यो । मैले हजुरबुबा रिसाएको ठूलो स्वरले बोलेको वा कराएको वा हाँसेको पनि कहिल्यै देखिन । हामी सानो हुँदा हातमा मिश्री दिएर काँडाले हाम्रो कान पनि हजुरबुबाले नै छेडिदिनुभएको थियो । केटाकेटीलाई मिश्री, नरिवल दिनुपर्छ भन्नुहुन्थ्यो । कहिलेकाहीँ कथा पनि भन्नुहुन्थ्यो । हाम्रो बौद्धको घरबाट कहिलेकाहीँ म हजुरबुबासँग गौरीघाट जान्थेँ, हिँडेर जाँदा म सधैं उहाँभन्दा धेरै नै पछि हुन्थेँ, त्यही भएर होला यो धेरै भुल्छे भन्नुहुन्थ्यो । हजुरबुबाले पुस्तकको स्याहार धेरै राम्ररी गर्नुहुन्थ्यो । पुराना भएका, च्यातिन लागेका पुस्तकहरू आफैँ गाता लगाएर सिलाउनुहुन्थ्यो । फुर्सदको समयमा पढीरहनुहुन्थ्यो । हामीलाई पनि पढ्नुपर्छ भन्नुहुन्थ्यो । पछि हजुरबुबालाई नसासम्बन्धी समस्या भयो । अनि हामी सँगै बस्न थाल्यौँ । त्यतिखेर हजुरबुबाले पुराना कुरा सम्झनुहुन्थ्यो, तर भर्खरको कुरा भने बिर्सिनुहुन्थ्यो । प्रायजसो घर जाने हो भन्नुहुन्थ्यो । हामीले टेलीभिजन हेर्दा पनि उहाँ पढीरहनुहुन्थ्यो हामीलाई टि.भि. बन्द गर पनि भन्नुहुन्थ्यो । अहिले उहाँलाई सम्झँदा एक शान्त र शालीन व्यक्तित्वका रूपमा सम्झन्छु ।

हाम्रो हजुरबुबा

✍ भावना पन्थी

सदा श्वेतवस्त्र सदा उच्चमाथ
सदा स्नेह आशीष हामीसाथ ।
वात्सल्यका साथ अर्ति र ज्ञान
सवै सन्तानलाई एकै समान ॥१॥

पितामहको दिव्य मुहार
प्रातः प्रहरमा नमन पुकार ।
अज्ञानतामा रुमल्लिएर
पुण्यौँ शरणमा गर्दै गुहार ॥२॥

नैतिकताको पाठ सिकाउने
धर्मशास्त्रको याद गराउने ।
स्वान्तः सुखाय परोपकाराय
हरिनाम जप्नू जनहिताय ॥३॥

सद्भाव सम्मान सदा समान
सामीप्यमा हुन्थ्यो न्यानो आभास ।
भएन सामर्थ्य विवेचनाको
अर्पे चार पंक्ति श्रद्धा पुष्पको ॥४॥

सम्भनामा हजुरबुबा

साधना पन्थी

सुर, भुर त्सपछि फेरि सुर हजुरबुबाले हामीलाई कथा सुनाउनुहुन्थ्यो । हामी दिदीबहिनी हजुरबुबाको कोठामा गएर कथा सुनाउन भन्थ्यौं । अनि हजुरबुबाले हामीलाई महाभारतका, कुनै पुराणका वा कुनै दन्त्यकथा सुनाउनुहुन्थ्यो । हामी एउटा सकिने बित्तिकै हजुरबुबा अर्को भन्थ्यौं । यसरी ३ वटा कथा भनी सकेपछि हजुरबुबाले चराको कथा भन्नुहुन्थ्यो । कथामा चरा भुर उड्यो भनेर हजुरबुबा चुप लाग्न नपाउँदै हामी त्यसपछि भन्थ्यौं । अनि उहाँ भुर भन्नुहुन्थ्यो यो क्रम एकछिन चलीरहन्थ्यो । हामीले बारम्बार ह्या..., त्यसपछि भन्नु न ! भन्दा पनि हाँसेर भुर,भुर मात्र भनिरहनुहुन्थ्यो । अन्त्यमा हामीले नै हार मानेर कथा सुन्ने समय सकिएको स्वीकार गर्नुपर्थ्यो ।

यस कथाको मूलरूप यस्तो छ –

एकादेशमा एउटा राजा थिए । ती राजा कथा सुन्नमा अति सौखीन थिए । उनकी छोरी विवाह गर्न योग्य उमेर पुगेकी हुनाले उनले एउटा शर्त राखेछन् । त्यो शर्त यस्तो थियो– ‘जसले मलाई कथा सुनाएर तृप्त गराउँछ, अर्थात् म कथा सुनेर अघाएँ, भो भयो पुग्यो, भन्ने गराउँछ, त्यसैसँग राजकुमारीको विवाह गरिदिने छु ।’ यस्तो शर्तबन्ध देशभर घोषणा भयो । सवैतिर थाहा भयो । त्यसपछि कथा भन्न सिपालु एक से एक पण्डितहरू दरबारमा आएर राजालाई कथा सुनाएछन् । राजा सुनेर कहिल्यै अघाएनन् । म अघाएँ कथा सुनेर पुग्यो भन्दैनन् । अरू कथा भन्नोस् भनिरहने गरेछन् । सारा पुराणहरू, महाभारतहरूका कथा भनेर सकिएछन् । अब के भन्ने ? पण्डितहरू हार खाएर दरबारबाट फर्किए । यो कुरा एकजना चलाख मानिसले थाहा पाएछ । उसले मनमनै राजालाई सुनाउने कथा विचार गरेछ । त्यसपछि दरबारमा पुगेर म हजुरलाई कथा सुनाएर तृप्त पार्न सक्छु भन्दै कथा सुनाउन लागेछ । त्यो कथा यस्तो छ – ‘लौ महाराज ! अब कथा सुन्नुहोस् । एकादेशमा एउटा ठूलो वस्ती थियो । त्यो गाउँको वेसीमा ठूलो फाँट थियो । त्यस फाँटमा सवैतिर धान पाकेर सुनजस्तै पहेँलो भएको थियो । त्यो धान खानका लागि धेरै भँगेराहरू एकैपटक आएर धानमा बस्दथे । यस्तैमा धान खाएर भँगेराहरूले सक्ने भए भनेर त्यो फाँटको मालिकले सवै भँगेराहरूलाई पासोमा पार्ने विचार गरेछ । अनि पासो ल्याएर खेतभरि फैलाएर छाडेछ । भोलि विहान हेर्न आउँदा त सवै भँगेराहरू पासोमा बसेर धान खाँदै गरेको देखेछ । अनि त उसले सवै भँगेराहरूलाई एकैचोटी पासोमा बल्झाउने विचारले त्यो पासोलाई सुरि पारेछ, भँगेराहरू भुरि उडेछन्, फेरि पासो सुरि पायो, भँगेराहरू भुरि उडे, फेरि सुरि पायो, भँगेराहरू भुरि उडे, यस्तैगरी दिनका दिन उसले राजालाई सुरि भुरि, सुरि भुरि, फेरि सुरि भुरि, फेरि सुरि भुरि

गर्दै महिना भरि बिताएछ । अनि राजा पनि आतिएछन् । अब भयो, म कथा सुनेर अघाउँ, अब भन्नुपर्दैन, मैले हजुरसँग राजकुमारीको विवाह गरिदिन्छु ।’ भनेर उसैसँग आफ्नी छोरी राजकुमारीलाई विवाह गरिदिएछन् । यही कथा हजुरबुबाले हामीलाई सुनाउनुहुन्थ्यो ।

म सानी छँदा बुबा आमासँग बौद्धबाट मिनी बस चढेर हजुरबुबा बस्नुभएको ठाउँ गौरीघाट जाने गरेको याद छ । गौरीघाटमा हजुरबुबाले पढाउनुहुन्थ्यो । गुरुका नातिनी भनेर हामीलाई सबैले माया गर्थे । मैले कक्षाकोठामा हजुरबुबाले पढाएको देखेकी छु । सेतो टोपी अनि सेतै दौरा र धोती लगाएर हजुरबुबा पलेटी कसेर पढाउने अनि विद्यार्थी पनि दौरासुरुवाल लगाएर पलेटी कसेर पढ्दै गरेको दृश्य मेरो मनमा बसेको छ । हजुरबुबा माथिल्लो तलामा बस्नुहुन्थ्यो । भान्साकोठाको अलि भित्रपट्टि छुट्टै पूजाकोठा थियो । बिहान बेलुकाको नित्य पूजा सकेर हामीलाई प्रसाद दिनुहुन्थ्यो । प्रसादमा कहिले मिश्री कहिले फलफूल दिनुभएको मीठो सम्झना छ ।

हजुरबुबा हाम्रो घरमा आउँदा छाता ढाडमा भुण्डाएर आउनुहुन्थ्यो । हामी केही समय हजुरबुबा हजुरआमासँग राम्रिटीमा सँगै बस्यौँ । उहाँ सधैं लेखपढमै व्यस्त हुनुहुन्थ्यो । उहाँको नजिकमा जहिले पनि पात्रो, पुस्तकहरू, कलम र कापी हुन्थे । कुनै पुस्तकको आवरणपत्र च्यातिन लागेको भए त्यसलाई कार्बोडको टुक्रा राखेर सिलाउनुहुन्थ्यो । कति पुस्तकमा डि डि सि को दूधको प्याकेटको पनि गाता राख्नुभएको थियो । मेरो बुबा र हजुर बुबा धेरैजसो धर्मशास्त्रको चर्चा या पात्रो पल्टाएर कुनै विषयमा छलफल गर्नुहुन्थ्यो । हजुर बुबा हजुरआमा घरमा हुँदा उहाँहरूलाई भेट्न धेरै आफन्तहरू आउनुहुन्थ्यो । त्यही भएर पनि हामीले आफ्ना मान्छेहरू चिन्ने र उहाँहरूसँग बोल्न पायौँ । कैयौँ नचिनेका मानिसहरू पनि हजुरबुबा सँग शास्त्रको बारेमा अप्ठ्यारो भएका गाँठा फुकाउन या चिनाका सम्बन्धमा सोधपुछका लागि आउँथे । भान्सा गर्दा उहाँ बोल्नु हुन्थ्यो । भुटेको आलु उहाँलाई मन पर्थ्यो । औँसीको दिन निशि बार्ने दिन हुन्थ्यो । त्यो दिन अरू दिनको भन्दा छिटो बेलुकाको खाना खाइन्थ्यो । म खाने बेलामा उहाँलाई हँसाउन, बोलाउन खोज्थेँ र असफल हुन्थेँ । आमाले त्यसो गर्नुहुन्न नगर भन्नुहुन्थ्यो । कहिलेकाहीँ आमाले हजुरबुबाको लागि सानो कसौँडीमा खाजा बनाउनुहुन्थ्यो, उहाँले खाएपछि आमाले हामीलाई दिएको त्यही खाजा मीठो मानी खाएको अभै याद छ मलाई ।

मेरो माहिली दिदी भावना, म र बुबा भएर तल्लो बडाचौर हजुरबुबाले सप्ताह भन्न बस्नुभएको घरमा गएका थियौँ । त्यो बेलामा मैले हजुरबुबाले सप्ताह वाचन गरेको सुन्ने अवसर पाएकी थिएँ । हामी एकदिन कथा सुनेर त्यहीँ बस्यौँ र भोलि विहान हामी त्यहाँबाट हिँड्ने बेलामा एक भारी सुन्तला पनि दिएका थिए । बुबा र हजुरबुबा हामीभन्दा अगाडि हिँड्दै हुनुहुन्थ्यो । हामीले एउटा रुखको नजिकमा सुन्तलाको भारी बिसायौँ र खान थाल्यौँ । निकै सुन्तला खाईसकेपछि उहाँहरू हामीलाई खोज्दै पछाडि फर्किनुभयो अनि

हामीले भारी हलुङ्गो बनाएको देखेर मज्जाले हाँस्नुभयो । सबैले सँगै बसेर सुन्तला खायौं र आफ्नो घर बडाचौरतर्फ लाग्यौं । हजुरबुबाको उमेर अलि ढलेपछि बुबाले उहाँलाई सुनाउन भनेर देवीभागवत र त्यसको ३ वर्षपछि श्रीमद्भागवतको कार्यक्रम राख्नुभयो । हजुरबुबा र हजुरआमा कर्ता भएर पाठ र कथा सुन्नुहुन्थ्यो । म त्यतिबेला सानै थिएँ । घरमा भएको पूजाको र धेरै मानिसहरूको आवतजावत भएकोले त्यो वातावरण रमाइलो सम्झना बनेर मनमा बसेको छ ।

बुबाले हामी सबै दिदीबहिनीहरूलाई सानोमा केही संस्कृतका श्लोकहरू कण्ठस्थ पारिदिनुभएको थियो । ती मध्ये अमरकोषका श्लोक, अनुवाद चन्द्रिकाका केही अंश र केही पद्य हितोपदेशबाट समेत पढाउनुभएको थियो । बुबाले कुनै कुनै श्लोक हजुरबुबालाई समेत सुनाउन लगाउनुहुन्थ्यो । यस सन्दर्भमा हजुरबुबाले नै लेख्नुभएको एउटा पद्य यहाँ राख्न मन लाग्यो ।

शिक्षा समान अरू उत्तम केहि छैन, कौनै इलम् त्यसविना सफलै हुँदैन ।

जो व्यक्ति शिक्षित छ पण्डित तेहि बन्छ, बाबू कि माष्टर भलादीम र मान्य हुन्छ ॥

लेख पढ गरीरहने हाम्रो हजुरबुबाको जगदम्बिकावैभवम् र जगदीश्वरवैभवम् गरी संस्कृतमा लेखिएका दुई महाकाव्यहरूको प्रकाशन हाम्रो बुबा लक्ष्मीकान्त पन्थीले गर्नुभयो । ती महाकाव्यहरूमा नेपालीमा अर्थ पनि लेखिएको हुनाले संस्कृत नजाने पनि ती काव्यहरूको नेपाली अनुवाद पढेकी छु । त्यसपछि विविधपद्यावली पनि बुबाले नै प्रकाशन गर्नुभयो । यी प्रकाशित कृतिहरूले गर्दा हजुरबुबाका रचना धेरैले पढ्ने मौका पाए । हजुरबुबालाई जयतु संस्कृतम्, दधिराम स्मृति प्रतिष्ठान, वेदविद्याश्रम, विश्वहिन्दूमाहासंघ, पन्थीसेवासमाज जस्ता संस्थाले सम्मान गरेका थिए । मैले उहाँ सम्मानित भएको देख्न पाएकी छु । धेरै विशिष्ट व्यक्तित्वले हजुरबुबाको मुक्तकण्ठले प्रशंसा गरेको सुनेकी छु । हजुरबुबाको साहित्यिक यात्रालाई विषयवस्तु बनाएर तयार पारेको थिसिसले पनि उहाँको विद्वत्ताको वर्णन गरेको छ ।

दर्शैमा नयाँ लुगा किनेर घरमा आएपछि हामी नयाँ लुगा लगाएर हजुरबुबा हजुरआमाको कोठामा गएर नमस्कार गथ्यौं अनि हाम्रो दर्शैको लुगा कस्तो छ भनेर सोध्यौं । उहाँहरूले हाँसेर नमस्कार फर्काउँदै लुगा राम्रो छ, तिमीलाई सुहाएको छ भन्नुहुन्थ्यो । यसरी हजुरबुबासँग बस्दाका हाम्रा दिनहरू धेरै रमाइला थिए ।

हजुरबुबाको सम्भनामा

मनीषा पन्थी

हाम्रा हजुरबुबाको नाम पं. भीमकान्त पन्थी हो। उहाँको जन्म वि.सं. १९७८ वैशाख १४ गते भएको थियो। उहाँका पिता तथा माताको नाम पं. देवीप्रसाद पन्थी र नन्दकुमारी थियो।

उहाँ सानैदेखि पढाइमा तीक्ष्ण हुनुहुन्थ्यो। उहाँ ठूलो विद्वान् हुनुभयो। कतिपय ठाउँमा हाम्रा हजुरबुबाको सम्मान गरियो। पहिले हजुरबुबाको सम्मान दधिराम मरासिनी प्रतिष्ठानले गर्दा हामी त्यहाँ जान पाएका थिएनौँ। पछि गौरीघाटमा गुरुपूर्णमाको अवसरमा उहाँको सम्मान हुँदा हामी पनि गएका थियौँ। त्यहाँ रामानन्द स्वामी, डा.टीकाराम पन्थी र डा. विष्णुराज आत्रेय आदि विद्वान्हरूले उहाँको बारेमा धेरै प्रकाश पार्नुभएको थियो। त्यस्तै पन्थी सेवासमाजले पनि काठमाडौँमा उहाँको सम्मान गरेको थियो। त्यसै गरी विश्वहिन्दु महासंघले पनि उहाँलाई पाणिनि पुरस्कार प्रदान गर्न ठूलो समारोहको आयोजना गरेको थियो। यी सबै समारोहमा हामी पनि गएका थियौँ।

उहाँले हामीलाई असाध्यै माया गर्नुहुन्थ्यो। हजुरबुबालाई आफ्ना नाति, नातिनी भेट्न आए भने के दिउँ जस्तो हुँदो रहेछ। त्यसैले उहाँले हामीहरूलाई भेट्दा नरिवल छोडा खान दिनुहुन्थ्यो। मलाई पनि हजुर बुबासँग हिड्न, डुल्न र बस्न असाध्यै मन लाग्थ्यो।

उहाँले आफ्ना भाइहरू, छोराहरू, छोरीहरू र अरू धेरै विद्यार्थीहरूलाई पनि संस्कृत र नेपाली भाषा पढाएर जान्ने बनाउनुभयो। त्यस्तै उहाँले किताबहरू पनि लेख्नुभएको छ। तिनका नाम यसप्रकार छन्—

१. **जगदम्बिकावैभवम्** — यो संस्कृत भाषामा लेखिएको भगवती जगदम्बिकाको कथा भएको महाकाव्य हो।
२. **जगदीश्वरवैभवम्** — यो पनि संस्कृत भाषामा लेखिएको भगवान् विष्णुको कथा भएको महाकाव्य हो। यी दुबै महाकाव्यहरूमा संस्कृतको नेपालीमा पनि अर्थ गरिएको छ।
३. **विविधपद्यावलि** — यो संस्कृत र नेपाली भाषामा लेखिएका कविताहरूको संगालो हो। यिनी किताबहरूमा उहाँका कविताहरू असाध्यै सरल र मीठा छन्। साथै अनेकौँ छन्द र अलङ्कारहरूले पनि यी कविताहरू राम्रा भएकाले हामीलाई सधैं पढीरहन मन लाग्छ। यसरी उहाँले भाषा, साहित्य र समाजको विकासमा ठूलो योगदान पुऱ्याउनु भएको छ। तर समयको लीला एकैनास रहिरहन्न। एक न एक दिन सबै मान्छेलाई जानुपर्ने रहेछ। त्यसै अनुसार हाम्रा हजुरबुबाको पनि समय आयो र उहाँको देहान्त भयो। यो घटना वि.सं. २०५८ साल असोज २ गतेको हो। त्यसबेला हामी सबै शोकाकुल भएका थियौँ। अहिले हाम्रो हजुरबुबा नभएपनि हामी उहाँको सम्भनामा बाँचिरहेका छौँ।

भीमकान्त पण्डित नेपालकै बत्ती

✍ गुणनिधि पन्थी

९८४७५००५००

उपल्लो बडाचौर म तल्लो बडाचौर पिता केशवराजसँग थियो दोस्ति ।

नाताले बुबा घुलिएनौँ त्यति भीमकान्त पन्थी स्मरणीय व्यक्ति ॥१॥

भीमकान्त नीलाम्बर घरमा आसि मेरा बा आमा बन्थे खुब संस्कारी ।

सफा सुग्घर चोखनीतो गर्थे अत्ति धर्म संस्कार राजनीति सुन्थ्यौँ मस्की ॥२॥

जिम्बाल मुखिया फटाहा को टुप्पी उखेल्ले खोज्ने नीलाम्बर को बोली ।

सन्तान दरसन्तान पुनर्जन्म भोलि सपार्ने भीमकान्त दिन्थे बुद्धि जुक्ति ॥३॥

ऋषि थिए मुनि थिए थिएनन् ती जोगी गृहस्थी हुनाले थिए सन्तति पनि ।

विद्वान् नीतिज्ञ लक्ष्मीकान्त आदि उनकै सन्तान हुन् मेरा प्यारा भाइ ॥४॥

उन्नीस अठहत्तर वैशाख चौध गते गुल्मी बडाचौरमा भीमकान्त जन्मे ।

पढे पढाए दिव्यज्ञान बाँडे असी वर्षमै स्वर्गतर्फ लागे ॥५॥

वेद पुराण र नीति शास्त्र आदि कण्ठस्थनै थिए जस्तो मान्थ्यौँ हामी ।

व्यावहारिकी धार्मिकी शङ्का भा'सि शास्त्रीय ढङ्गले हल गर्थे उनी ॥६॥

धर्म संस्कार र संस्कृतिका खानी ज्ञानी ध्यानी थे देख्ने भोलि पर्सि ।

सृष्टिका नियम मान्ने पर्छ हामी चुँड्यो उडायो लग्यो माथि तानी ॥७॥

सन्तान र शिष्य एकै मान्थे उनी सिको नगरे पापी हुन्छौँ हामी ।

गुरु बाबाका सम्भिरन्छु वाणी संस्कार हीनता पशु हो अज्ञानी ॥८॥

आत्मा ईश्वर हो चित्त शुद्ध भा'सि सन्तान दरसन्तान फकिन्छन् अचाक्ली ।

भौतिक सम्पति किन चाहियो बेसी आशा नगरे सधै हुन्छौँ खुसी ॥९॥

आफ्नो पराया स्वार्थले छुट्या'सी धार्मिक र ज्ञानी बन्दैनौँ कदापि ।

राम्रो सोच्नेले राम्रै भेट्छ साथी सम्भिरन्छु हरपल गुरुका ती वाणी ॥१०॥

जन्म र मृत्यु कुल खान्दानैको निर्णय गर्ने पूर्व कर्मैले हो ।

उ जन्ममै सज्जित भाको लर्को जन्म मृत्यु सुखदुःख हुन्छ हाम्रो ॥११॥

आशा हो पासो दुःख हो भटारो बचन र काम नै छोड्छौं हाम्ले नासो ।
नर हुँदै काम गरौं हामी त्यस्तो पुनर्जन्ममा बाँट्न सकौं हाँसो ॥१२॥

कर्तव्याकर्तव्य नबुझ्ने मुषो हो चोरैरै भा नी पाल्छ पुतपुतो ।
माहापराध त पितृत्व हेल्ला हो बाबुआमा रुवाए गन्या धर्म सिध्दो ॥१३॥

ईश्वर छ सबमा बस्छ मानसपटमा लिइआ जति छ त्यति भोग्छौं खासमा ।
राजा न रंक ज्ञानी मूर्ख सबमा पूर्व जन्मकै सञ्चित बाँड्छ लोकमा ॥१४॥

जगदम्बिका र जगदीश्वर काव्य वैभवम् विविध छन् पद्यावलि कीर्ति पुस्तक ।
भीमकान्तका हुन् लिखित भाष्य सारम् यति पढे मिल्दछ बुद्धि ज्ञानम् ॥१५॥

शब्दार्थको अर्थलाई बुझ्ने कला विरक्त दिल भए सहज हुन्छ होला ।
जे बुझ्ने लेख्ने सत्य लाग्यो मला अन्यथा लागे माफै मान्नु पर्ला ॥१६॥

कर्मकाण्डी विद्वान् मात्र थिएनन् उनी कथा प्रवचन युग सुहाउँदो बोली ।
प्रजातन्त्रका थिएनै सेनानी नीलाम्बरज्यूले गर्थे सब तयारी ॥१७॥

राणा राजा पञ्चेको चल्यो उर्दी तीनै शासकसँग खेले उनले कुस्ती ।
चलेन घरद्वार छोडे जन्म भूमि बाँझा बज्जर छन् पुख्र्यौली सम्पत्ति ॥१८॥

फेरियो संस्कृति बद्ल्यो भन्नु दुष्कृति रित्तियो पहाड त माओवादी आ'सी ।
भीमकान्त नीलाम्बरले छोडे'सी धर्म संस्कारको निभनैलाग्यो बत्ती ॥१९॥

भन्थ्यो तिमीले फेरि जन्म हुन्छ तिम्रो र मेरो फेरि भेट हुन्छ ।
आतुर छु संगत गर्न तिमी सित सूक्ष्म रूपले गरे निर्देशित ॥२०॥

भीमकान्त बुबा तिमी थ्यौ विधाता पश्चिम नेपालको ज्योति थियौ एउटा ।
तिम्रा वचन वाक्यमा थिए द्यौता सम्झिन्छु हरपल तिम्रै वाणी स्तोत्रा ॥२१॥

कुल गोत्र वंश जन्मै मिल्न्या नाता पुनर्जन्ममा बनूँ पुत्र भ्राता ।
तिमी पितृ भै दिनु नित सहारा सन्मार्ग सत्सङ्गति होस नै यात्रा ॥२२॥

तिम्रा वचन अमृत नै स्वीकार्दा हारजित् त भयो जीवन भएन जात्रा ।
सन्तुष्ट नै छु अरू साथीलाई हेर्दा तिम्रो आशीष भए हाँसी बाँच्छु पक्का ॥२३॥

नाताले बुबा गुरु थियौ सच्चा तिम्रा वचन भए मेरा निर्देशिका ।
त्यसैले हाँसेँ आपत भडका आउँदा अदम्य साहस आउँछ स्तोत्र पढदा ॥२४॥

तिग्रो रूप रङ्ग थियो ब्रह्म रूप ब्रह्मा विष्णु लक्ष्मीका थियौ नै सन्दुस ।
 तिम्ले बोल्देसी सबै पार्थे मन खुस पश्चिम नेपालकै तिमि थियो देवदूत ॥२५॥
 केशव नीलाम्बर भीमकान्त पन्थी प्रजातन्त्रको मिली बाल्यौ बत्ती ।
 नीति धर्म विहीन भाछन् आज वस्ती तिम्रा अभावमा हुलतन्त्रको भयो मस्ती ॥२६॥
 सम्मान मान संस्कारिया बुद्धि तिम्रै सँगसँगै भागे लागे पछी ।
 बनमाराले ढाकेर मुख छोपी रुन्छिन् मातृभूमि छैनन् कुनै खेती ॥२७॥
 आजापूजा तीर्थ र व्रत आदि गर्ने त के सोच्ने नै छैनन् प्यासी ।
 पाप धर्म जे होस् सबलाई चाहियो गाँठी ठालु मानिन्छन् थाप्न सके बल्छी ॥२८॥
 यस्तै छ हालत तिमि जन्म्या ठाउँको सत्सङ्ग सदाचार मरिमेटै भैगो ।
 तिम्रा दौँतरी लिइआऊ यतै भो मान्छौ मान्दैनौ मेरो बिन्ती यही हो ॥२९॥
 गुरु भीमकान्त पन्थो देश अलपत्र राजा नेता विज्ञ बुन्दैछन् षडयन्त्र ।
 तिम्रा ज्ञानले अहिले मिलेन प्रपञ्च पुनर्जन्म लेऊ मेरो बिन्ती यति मात्र ॥ ३०

स्वयं कर्म करोत्यात्मा स्वयं तत्फलमश्नुते ।
 स्वयं भ्रमति संसारे स्वयं याति परां गतिम् ॥

(जीवात्माले आफै कर्म गर्छ र त्यसको फल पनि आफैले पाउँछ ।
 आफ्नो कर्मअनुसार संसारमा आफै घुम्छ र मोक्ष पनि हुन्छ ।)

समीक्षा खण्ड

महाकवि पं.भीमकान्त पन्थी

अवतरण १९७८।१।१४ वि.सं. - आरोहण २०५८।६।२ वि.सं.

प्रशान्तचित्ताः सर्वेषामुपकारपरायणाः ।

कर्मणा मनसा वाचा भृशं परहितैषिणः ॥१॥

भवादृशा महात्मानः सत्यधर्मपरायणाः ।

परेषां हितमिच्छन्ति कल्पवृक्षसधर्मिणः ॥२॥

गद्यपद्यप्रबन्धानां दक्षा लेखनकर्मणि ।

त्रिजगज्जननीभक्ता जगदीश्वरपूजकाः ॥३॥

भवत्पुत्राश्च पौत्राश्च प्रपौत्राश्चान्वयाः समे ।

सायुज्यमुक्त्यै भवतां प्रार्थयामः सुखास्पदम् ॥४॥

भवादृशानां विदुषां नमामः पादपद्मयोः ।

भवदीया वर्यं पुत्राः कामयामः सदाऽऽशिषः ॥५॥

नीलमायाभीमकान्तौ लक्ष्मीनारायणौ तयोः ।

पादारविन्दयुगलं नुमश्चरणरेणवः ॥६॥

कवि पं. भीमकान्त पन्थीको व्यक्तित्व

सीता रिजाल

१ वैयक्तिक विशेषता एवम् स्वभाव

शारीरिक व्यक्तित्वका दृष्टिले भीमकान्त पन्थी बाटुलो अनुहार भएका, एकदम अग्ला, टूलो जीउ र भुँडी लागेका, लामा-लामा जुँगा पालेका, लामा हात र लामा गोडा भएका अनि मोटो शरीर र गहुँगोरो वर्णका थिए । उनी सदैव कम बोल्ने र धेरै नहाँस्ने हुँदा गम्भीर देखिन्थे । उनको अनुहार हेर्दा नै उनी निश्छल, स्वाभिमानी तथा सरल देखिन्थे । उनको विनम्र, उपकारी तथा स्वाभिमानी व्यक्तित्व अनुहारबाटै भल्किन्थ्यो । चौडा निधार, सलक्क परेको नाक र टूला-टूला कानबाट पनि उनको भद्र व्यक्तित्वको बाहिरी पहिचान हुन्थ्यो ।

भीमकान्त पन्थीलाई नेपाली भाषा, धर्म र संस्कृतिप्रति ज्यादै आस्था थियो । नेपाली रीतिरिवाजमा उनी निकै रमाउँथे । उनी सधैं सेतो टोपी, दौरा, धोती र कपडाका जुता मात्र लगाउँथे । उनले लगाउने लुगा प्रायः सेता मात्रै हुने गर्थे । उनी कुनै प्रकारको रङ्गीन अथवा बुझा भरिएका कपडाहरू लगाउने गर्दैनथे । उनी निकै कम बोल्ने गर्दथे । अरूले सोधेको प्रश्नको जवाफ मात्र दिन्थे । आफ्नो सम्पर्कमा आउने हरेक व्यक्तिसँग विनम्रतापूर्वक बोल्नु र आत्मीय व्यवहार गर्नु उनको विशेषता नै थियो । उनी आफ्ना कारणले अरूलाई कहिल्यै दुःख दिन चाहँदैनथे । उनी घरपरिवारमा पनि आफ्ना कारणले दुःख होला भन्ने कुरामा सचेत रहन्थे, तर पनि उनको कम बोल्ने स्वभावले गर्दा मानिसहरू उनीसँग आवश्यकताभन्दा बढी बोल्न डराउँथे ।

डा. वेणीमाधव ढकालले भीमकान्त पन्थीको विविधपद्यावलि: कवितासङ्ग्रहमा “कवि पं. भीमकान्त पन्थीको ‘विविधपद्यावलि:’ एक समीक्षा” शीर्षकको भूमिका लेखेका छन् र सो भूमिकामा उनले भनेका छन्-

“भीमकान्त पन्थीको व्यक्तित्व करुणाकोमल र शान्त छ । उहाँ ऋतभाषी, मितभाषी र हितभाषी मनीषी हुनुहुन्छ । उहाँ शास्त्रानुशीलन, उपासना र रचनात्मक गतिविधिहरूमा लागि रहने अध्ययनप्रिय एकान्तसेवी साधक हुनुहुन्छ । उहाँ सदा शास्त्र, ईश्वर एवम् आत्माको मनन गर्ने मुनि तथा शास्त्र र स्वानुभूतिको आँखाले कुनै पनि क्रियाको दूरगामी परिणामको आकलन गर्ने ऋषि पनि हुनुहुन्छ । उहाँ सनातन संस्कृतिअनुसारको वेषभूषाका पक्षपाती राष्ट्रवादी र स्वस्थ एवम् सुखी समाजको संरचनाका हिमायती प्रेरणाका स्तम्भपुरुष पनि हुनुहुन्छ ।

“मम दृशोर्वचसोऽपि च गोचरे परकलत्रधनानि र यन्त्वथ ।

परकलत्रधनेषु च हृद्दुशाविर्ति वरं जगदीश्वरमर्थये ॥

(‘अनेकविधप्रार्थना’ श्लोक २५, पृ. ९)

“यस कवितामा कविको नैतिकतासम्बन्धी अवधारणा ज्यादै अनुकरणीय रहेको छ । कुनै अवस्थामा पनि मन, वचन र कर्मबाट परस्त्री र परधनमा आसक्ति नहोस् भनेर ईश्वरसँग प्रार्थना गर्ने कवि पन्थी शुक्लमन, शुक्लवचन र शुक्लकर्मद्वारा जीवनयापन गर्ने कलाका पक्षपाती विद्वान् हुनुहुन्छ ।

“उहाँ राष्ट्रका कुना-कुनामा सतिशिक्षा र वैदिक शिक्षाको व्याप्ति देख्न चाहनुहुन्छ । उहाँका कवितामा ‘शिक्षा अभ्युदय र निःश्रेयस् दुवै दृष्टिबाट उपयोगी हुनुपर्छ’ भन्ने चिन्तन व्यक्त भएको छ । भौतिक प्राप्तिको आनन्द क्षणिक र आध्यात्मिक प्राप्तिको आनन्द अनन्तकालिक हुने कुरा बताएर उहाँ सबैलाई सत्कर्म र उपासनाद्वारा ज्ञानमार्गमा अग्रसर हुन अभिप्रेरित गर्नुहुन्छ । कवि पन्थी स्वयम् विनासत्कर्म, विनाआराधना र विनाउपासना अद्वैत वेदान्तको व्याख्यामा रमाउने कोरा वेदान्ती नभई संस्कारद्वारा मानसमलप्रक्षालन गरी त्यसमा उच्च गुणहरूको आधान गरेपछि सत्कर्म र सदुपासनाद्वारा अद्वैत मार्गको अवलम्बन गर्ने सोपानक्रमारोही साधक हुनुहुन्छ । भक्तिमार्गको महनीयता र मुक्तिमार्गको पावनतामा समान आस्था राख्ने कवि पन्थी भगवान्का ज्ञानी भक्त हुनुहुन्छ भने अद्वैत ब्रह्मतत्त्वका अनन्य साधक एवम् चिन्तक हुनुहुन्छ ।”

यस प्रकार उक्त लेखबाट पनि पन्थीको वैयक्तिक विशेषता एवम् स्वभावको केही झलक पाउन सकिन्छ ।

२ व्यक्तित्वका विभिन्न पाटाहरू

२.१ सदाचारी, नैतिक एवम् आदर्शवादी पण्डित व्यक्तित्व

पं. भीमकान्त पन्थी धर्ममा आस्था राख्ने आस्तिक व्यक्ति थिए । उनले आफ्ना पिता पं. देवीप्रसाद दिवङ्गत भएको एक वर्षपछि आफ्ना बाबु-बाजेले गर्दै आएका कर्महरू (पाञ्चायन देवपूजा, नित्यतर्पण, बलिवैश्वदेव, नित्यश्राद्ध आदि) प्रारम्भ गरेका थिए । खाने कुरामा कोदो, भटमास, गहत, मसुरो, भान्टा, जम्बीर, चिचिन्डो, कुभिन्डो आदि धर्मशास्त्रले अशुद्ध मानेका वस्तुहरूको त्याग धेरै पहिले नै गरेका थिए । २०३२ सालमा उनकी आमा दिवङ्गत भएपछि त उनी स्वेटर, कुर्ता, सुरुवाल इत्यादि आधुनिक वेषभूषाको समेत परित्याग गरेर केवल धोती, कौपीन, भोटो, मयलपोस मात्र लगाउने र दोसल्ला ओढ्ने गर्दथे । टाँक लगाउने स्वेटर (शिरबाट छिराउने होइन) भने लगाउँथे । भोजन गर्दा कसैसँग नबोल्ने, एकभागी (एक पटक दिएको भोजन सकेर उठ्ने, फेरि थप गरी नखाने), भोजनको समयमा कसैले पनि छुन नहुने, एक पटक प्रयोग गरेको धोती नधोएसम्म पुनः प्रयोग नगर्ने, छालाका जुता प्रयोग नगर्ने, ढाकाटोपी र भादगाऊँले

कालो टोपी नलगाउने, सेतो कपडाको टोपी मात्र लगाउने, भोटोमयलपोस पनि रङ्गी-बिरङ्गी कपडा नलगाउने र स्वयम्पाक्य (आफूले र आफ्नी श्रीमतीले बनाएको पाक्य मात्र) भोजन गर्ने गर्दथे । भोजनमा उनलाई घिउ निकै मन पथ्र्यो । साथै चतुर्मासका एकादशीहरूमा भने फलाहार गर्ने, त्यस्तै भीष्मपञ्चकभर फलाहार गर्ने, श्रीरामनवमी, श्रीकृष्णजन्माष्टमी, महाष्टमी, महाशिवरात्रिजस्ता व्रतहरू विधिपूर्वक उपवास गरी सम्पन्न गर्ने गर्थे ।

भीमकान्तको आजभोलिका मानिसले भैँँ चिया पिउने बानी कहिल्यै थिएन । चिया त उनी खादैँ खादैँनथे । चियापत्ती एक पटक उसिनेर प्याक गरी बजारमा आउने हुनाले त्यसलाई उनी जुठो वस्तु मान्दथे । त्यसै गरी उनी अहिले बजारमा पाइने चिउरा पनि कहिल्यै खादैँनथे । त्यसलाई पनि उनी एक पटक धान उसिनेर मिलमा कुटेको हुनाले जुठो भन्ने ठान्दथे । उनी विभिन्न परिकारका मिठाईहरू पनि खाँदैँनथे, तर पेडा र बर्फी भने शुद्ध दूधबाट बनाइएको हुनाले खान्थे । साथै बिहान सूर्योदय भएपछि आफ्ना नित्यकर्म एवम् पूजापाठ गरिसकेर बेलुका सूर्यास्त नहुन्जेल एक छाक मात्र खाने गर्थे । त्यसै गरी बेलुका सूर्यास्त भएपछि आफ्नो नित्यकर्म एवम् पूजापाठ गरिसकेर रातमा पनि एक छाक मात्र (राति बाह्र बजेभन्दा पहिले नै) खाने गर्थे । तीर्थयात्रा गर्दा पनि सधैँभरि एक छाक मात्र खाने उनको नियम थियो । यस प्रकार खाने-पिउने कुरामा उनी ज्यादैँ कट्टर थिए ।

गाउँघरमा कर्मकाण्डसम्बन्धी विषयको जानकारी राख्ने व्यक्तिको आवश्यकता हुन्थ्यो । भीमकान्त पन्थी कर्मकाण्डज्ञाता भएकाले धेरै मानिसहरू यस विषयमा सोधपुछ गर्न र जानकारी लिनका लागि उनीसमक्ष आउँथे । उनले विभिन्न स्थानमा साना एवम् ठूला यज्ञयाग, पूजापाठ, सप्ताह पुराण, लक्ष्यहोम एवम् धान्यपर्वतदान गराएका थिए । यस विषयमा उनका छिमेकी जिल्लाहरूमा समेत उनको नाम चलेको थियो । यस्ता काम सम्पन्न गरिदिनका निम्ति उनलाई गुल्मीलगायत बागलुङ्देखि लिएर दाङसम्मका मानिसहरू घरमा आउने र उनलाई लिएर जाने अनि आफ्नो यज्ञसम्पादन गरेपछि दक्षिणासहित बिदा गर्ने गर्दथे ।

गाउँघरमा शास्त्र जान्ने र शास्त्रसम्मत निर्णय दिन सक्ने व्यक्तिको साह्रै खाँचो हुन्छ र यस्ता व्यक्ति पाउन दुर्लभ नै हुन्छ । भीमकान्त पन्थी अनेकविध शास्त्रहरूको ज्ञान राख्थे । विशेषगरी धर्मशास्त्रसम्बन्धी जिज्ञासाहरू लिएर टाढा-टाढाबाट उनीसँग सोध्नका लागि मानिसहरू आउँथे । यस्ता जिज्ञासुहरूलाई धर्मशास्त्रीय निर्णय दिने र चित्त बुझाउने काम उनी सधैँ गर्थे । यो उनको कुलपरम्परा नै थियो । उनका पिताजीसँग पनि यसै गरी मान्छेहरू सोध्न आउँथे । यो कुलपरम्परालाई उनले अभि विशेष रूपमा अगाडि बढाएका थिए । यस विषयमा उनलाई अभिमान भने कति पनि थिएन । यो कुरा

उनले लेखेको निम्न कवितांशबाट पनि स्पष्ट हुन्छ –

शाब्द-व्याकरणं मया न रटितं दृष्टं न च ज्योतिषं

मीमांसा-श्रुति-साङ्ख्य-तर्क-कणभुवाचां न नाम श्रुतम् ।

धर्मार्थीशनसादि तन्त्रमपि नाधीतं न काव्यं स्मृतं

सन्देहे मयि विश्वसन्ति कतिचिन्मन्ये विचित्रं जगत् ॥

(‘अनेकविधप्रार्थना’, श्लोक १६, पृ. ८)

प्रस्तुत श्लोकको मूल भाव के हो भने शब्दशास्त्र अर्थात् व्याकरण मैले राम्रोसँग जानेको छैन, ज्योतिष पनि मलाई आउँदैन, मीमांसाशास्त्र, वेदवेदान्त, साङ्ख्यदर्शन, तर्कशास्त्र, न्यायशास्त्रहरूको त नाम पनि सुनेको छैन, धर्मशास्त्र, अर्थशास्त्र र नीतिशास्त्रहरू पनि पढेको छैन, काव्यशास्त्र त भन्नु जान्दैन, तैपनि सन्देह भएको बेलामा कतिपय मानिसहरू मसँग सोध्न आउँछन् र मैले भनेको कुरामा विश्वास गर्छन्, संसार पनि विचित्रकै छ ।

यो उनको विनम्रताको अभिव्यक्ति हो तापनि उनले माथि उल्लेख गरेका सबै विषयहरू जानेका थिए । भीमकान्त पन्थी श्रीमद्भागवत, देवीभागवत आदि पुराणहरू पनि भनिरहन्थे । श्रोतासमूहले उनको कथावाचनशैली ज्यादै मन पराउँथे, किनभने उनले जुन पुराण भन्न लागेका हुन्छन् त्यै पुराणमा लेखिएका ज्ञानकथाहरू श्रोताहरूसमक्ष यथार्थ रूपमा बोध गराउने प्रवचन गर्दा या पुराण पाठ गर्दा नआत्तिने र श्रोताहरूका कर्णपुटमा पर्ने गरी पाठ गर्ने उनको बानी थियो ।

श्रीमद्भागवतभित्रका विषयवस्तुलाई छोडेर बाहिरी दन्त्यकथाहरू अथवा पुराणान्तरका कथाप्रसङ्ग जोडेर श्रोताहरूलाई हँसाउने र त्यस्तै दायाँ-बायाँतिर बसेका कथाश्रोता, स्त्रीजन वा पुरुषजनतर्फ हेरेर हाँस्ने बानी उनमा थिएन । उनको अनुपस्थितिमा अरू पण्डितहरूबाट कथा सुन्नुपर्दा श्रोताहरू ‘यी त नक्कली पण्डित पो रहेछन्, बाहिरी कुरा गरेर हँसाएका छन्, कथा त पण्डित भीमकान्तबाटै सुन्नुपर्दछ’ भन्दथे । पुराणहरू भन्दा उनी भक्तिरसमा डुबुल्की मार्थे । श्रीरामवनगमन, सतीशरीरत्याग, जडभरतोपाख्यान, हरिश्चन्द्रोपाख्यान, कृतद्युतिउपाख्यान, वसुदेवकारागृहवास, कृष्णमथुरागमन इत्यादि प्रसङ्गमा पाठ गर्दागर्दै भावविह्वल भएर उनको मुटुमा भक्कानो पथर्यो र त्यतिखेर अरू श्रोताका आँखाबाट पनि आँसु बर्सन्थ्यो ।

एक पटकको कुरा हो- भीमकान्त पन्थी काठमाडौँको वनकाली वेदविद्याश्रमबाट मीनपचासको अवकाशमा घर गएको अवसरमा गुल्मीकै हुल भन्ने गाउँका एक सज्जनले उनीबाट श्रीमद्भागवत कथा श्रवण गर्ने विचार गरेछन् । उनले दिनको किटान पनि गरिदिएछन् । त्यसपछि सप्ताह सुरु हुनुभन्दा पाँच दिनपहिले उनलाई काठमाडौँ फर्किनुपर्ने भएछ । सो कुरा अवगत गराउँदा ती सज्जन धेरै दिनसम्म ज्यादै दुःखित

भएका थिए रे ।

यस्ता प्रसङ्गहरूबाट पण्डित भीमकान्तप्रति श्रोताहरूको निकै ठूलो श्रद्धा थियो भन्ने बुझिन्छ । यसरी कथा भन्नका लागि उनलाई टाढा-टाढादेखि मानिसहरूले बोलाउने गर्थे । उनले काठमाडौँमा पनि कान्तिपुर समाचारपत्रका संस्थापक हेमराज ज्ञवालीको घरमा श्रीमद्भागवत पुराण भनेका थिए । यस्तै क्रियाकलापका कारणबाट उनी समाजमा पुराणवाचक व्यक्तित्वका रूपमा स्थापित र सम्मानित भएका थिए ।

गाउँघरमा ज्योतिषशास्त्र जानेका मानिसहरूको पनि खोजी भइरहन्छ । यद्यपि ज्योतिषशास्त्र अत्यन्त गम्भीर एवम् कठिन विषय हो । यसका तीन स्कन्ध (सिद्धान्त, संहिता र होराविषय) का ज्ञाता एउटै मानिस पाउन अत्यन्तै गाह्रो र दुर्लभ हुन्छ । तथापि मुहूर्तसम्बन्धी एवम् फलित विषयमा जिज्ञासाहरू लिएर धेरै मानिसहरू भीमकान्तसँग सोध्न भनेर घरमा नै आउँथे । भीमकान्त उनीहरूले सोधेका प्रश्नहरूको यथोचित उत्तर दिने र जन्मकुण्डली हेरेर फलादेश गर्नेगर्थे । ज्योतिषशास्त्रको परम्परा उनका बाबु-बाजेको पालादेखि नै चलिआएको थियो । जन्मपत्र हेरी फलादेश गर्ने छरछिमेकी गाउँका ज्योतिषहरू पनि आफूले नजानेका प्रश्नहरू सोध्न उनीसँग नै आउँथे र आफ्नो जिज्ञासा पूरा गरेर जान्थे । यसबाट उनको ज्योतिषी व्यक्तित्व पनि स्थापित भएको थियो ।

२.२ बहुमुखी साहित्यकार व्यक्तित्व

भीमकान्त पन्थीको प्रमुख व्यक्तित्व भनेकै सिर्जनशील व्यक्तित्व हो । आफ्नो विद्यार्थी जीवनदेखि नै उनले सिर्जनामा रुचि लिन थालेको देखिन्छ । उनको जीवनकालमा रचिएका विभिन्न कविताहरू (जुन विविधपद्यावलि: कवितासङ्ग्रहमा प्रकाशित छन्), दुईवटा महाकाव्यहरू, एउटा कथा, केही समालोचना र केही फुटकर रचनाहरू विभिन्न पत्रपत्रिकामा छापिएका छन् । यिनै कृतिहरूका माध्यमबाट उनले नेपाली र संस्कृत साहित्यको श्रीवृद्धि गर्नमा योगदान पुऱ्याएका हुन् ।

भीमकान्त पन्थी बहुमुखी साहित्यकार हुन् । उनले साहित्यका विभिन्न विधामा कलम चलाएका छन् । पद्यतर्फ उनले नेपालीमा केही फुटकर कविता र धेरै संस्कृत कविताहरू लेखेका छन् । उनले संस्कृतमै दुईवटा महाकाव्य पनि लेखेका छन्, अनि पछि आफैँले ती महाकाव्यहरूको नेपाली गद्यमा अनुवादसमेत गरेका छन् । यसैगरी गद्यतर्फ समालोचना, आत्मजीवनी (संस्कृत पद्यमा) र कथा प्रस्तुत गरेका छन् । उनको बहुमुखी साहित्यिक व्यक्तित्वका प्रमुख पाटाहरू यस प्रकार छन् –

२०६० सालमा प्रकाशित दधिराम मरासिनी स्मृतिग्रन्थ भन्ने पुस्तकमा भीमकान्त पन्थीले ‘योगसाधक प्रकाण्ड विद्वान् दधिराम मरासिनी’ शीर्षकमा समालोचनात्मक लेख लेखेका छन् । उक्त पुस्तकको संस्मरण खण्डमा प्रकाशित सो लेखबाट उनमा

समालोचकीय व्यक्तित्व भएको सङ्केत मिल्दछ ।

भीमकान्त पन्थीले आफ्नो साहित्यिक यात्रामा केवल एउटा मात्र कथा लेखेका छन् । ‘सुखमा भन्दा दुःखमा वैराग्य’ शीर्षकको उक्त कथा पौराणिक विषयवस्तुमा आधारित कथा हो । यसरी एउटा मात्र कथा लेखेर पनि उनले आफ्नो कथाकार व्यक्तित्वको छनक दिएका छन् ।

भीमकान्त पन्थी नेपाली र संस्कृतका कविका रूपमा सुपरिचित छन् । उनले नेपाली र संस्कृतमा अनेक फुटकर कविताहरू एवम् दुईवटा महाकाव्य पनि लेखेका छन् । आफ्नो विद्यार्थी अवस्थादेखि नै कवितासिर्जनामा रुचि राख्न थालेका कवि भीमकान्त पन्थीको पहिलो प्रकाशित कविता ‘शालग्रामशिलाष्टकम्’ शीर्षकको संस्कृत भाषामा रचना गरेको कविता हो जुन त्रिभुवन विश्वविद्यालय, संस्कृत अध्ययन संस्थानबाट प्रकाशित हैमवती पत्रिकाको दोस्रो अङ्कमा प्रकाशित छ । भीमकान्त पन्थी प्रारम्भमा अध्ययनार्थ काठमाडौँ आएका बेला वि.सं. १९९३ देखि १९९६ सम्मको अवधि उनको कवितासाधनाको पनि प्रारम्भिक अवधि थियो । यस अवधिमा सिर्जना गरिएका रोचक समस्यापूर्तिहरूबाटै उनको सृजनयात्राको श्रीगणेश भएको मान्नुपर्दछ । यसैगरी वि.सं. १९९७ देखि २००० सालको अवधिमा हरिहर संस्कृत पाठशालाका हेड गुरु पं. दधिराम मरासिनीको सान्निध्यमा रही उनीबाट प्रोत्साहित भएर भीमकान्तले केही कविता रचना गरेका छन् । यिनमा ‘काशीवर्णनम्’ जस्ता कविता प्रमुख छन् । त्यस्तै प्युठानको लुङ गाउँमा बसेको बेला त्यहाँ स्थित देवीस्थान किनारको माडी नदीमा पुल हाल्ने विषयलाई लिएर रचना गरिएको ‘अभिनन्दनपत्रम्’ शीर्षक कविताले पन्थीको काव्यप्रतिभा क्रमिक रूपमा अधि बढ्दै आएको देखाउँछ । यसै क्रममा २००० सालदेखि २००९ सालसम्मको अन्तरालमा लेखिएका कवितामा उनका ‘शालग्रामशिलाष्टकम्’ र ‘सरस्वतीस्तोत्रम्’ कविता अत्यन्त सुन्दर मानिन्छन् ।

कवि भीमकान्त पन्थीका संस्कृत र नेपालीमा रचित फुटकर कविताहरूको परिशीलनबाट उनमा देवी-देवताप्रति भक्ति, धार्मिकता, सदाचार, सांस्कृतिक मान्यताप्रति श्रद्धा, मानवाचार, जीवनशैलीप्रतिको चिन्ता, शिक्षाप्रेम, देशप्रेम, निःस्वार्थ भाव, लोकहितको कामनालगायतका भाव/विचार व्यक्त भएका छन् र उनमा कवितात्मक संरचनाकौशल, आशुकवित्व आदि गुण र ज्ञान भएको पनि सहजै बुझ्न सकिन्छ ।

यसरी संस्कृत र नेपालीमा रचित फुटकर कविताहरूबाट मात्र चिनिँदै आएका कवि भीमकान्त पन्थीको सिद्धहस्त लेखनीले २०४७ सालमा आएर संस्कृतको उत्कृष्ट काव्यकृति **जगदीश्वकावैभवम्** दिएको छ । गौरीघाटको संस्कृत विद्यालयमा वसी गुह्येश्वरीको आराधनासँगै जन्मेको यस महाकाव्यले नेपालको संस्कृत साहित्यको परम्परामा अर्को एउटा नयाँ आयाम थपिदिएको छ ।

जगदीश्वरवैभवम् महाकाव्यको लेखनपछि लगतै २०४८ सालमा कवि पन्थीको अर्को महाकाव्य **जगदीश्वरवैभवम्** देखा पयो। यी दुवै महाकाव्यको लेखनशैली सरल एवम् रोचक छ। यसरी छात्रावस्थादेखि नै फुटकर कवितारचनामा संलग्न कवि भीमकान्त पन्थीको सिद्धहस्त र परिपक्व लेखनीबाट दुईवटा महाकाव्यले आकार पाएका छन्। यसरी थुप्रै संस्कृत र नेपाली भाषामा रचित फुटकर कविता र दुईवटा महाकाव्यकृतिका माध्यमबाट भीमकान्त पन्थी नेपाली र संस्कृत साहित्यका सफल कवि व्यक्तित्वका रूपमा स्थापित हुन पुगेका छन्।

२.३ शिक्षक /अध्यापक व्यक्तित्व

भीमकान्त पन्थीका घरमा उनका पिताजीकै समयदेखि अलि टाढा-टाढाका (डेरा गरी बस्नुपर्ने स्थिति भएका) विद्यार्थीहरू आएर बस्ने र पढ्ने गर्थे। यस परम्परालाई उनले पनि यथावत् चालू नै राखे। यसरी पढ्न आउनेहरू गुल्मीको धुरकोट, मरभुङलगायत प्युठानसम्मका पनि हुन्थे। तीमध्ये धेरैले उनीसँग पढेर परीक्षाको तयारीसमेत गरेपछि बनारस जाने र पूर्वमध्यमा वा उत्तरमध्यमा दिने, त्यसपछि पनि उनीसँग आएर कर्मकाण्ड भर्नु या यजमानी विषय सिकेर तदनुसार जीवननिर्वाह गर्ने गर्थे।

पं. भीमकान्तसँग पढेका केही व्युत्पन्न विद्यार्थीहरूमा उनकै सहोदर भाइ नीलाम्बर पन्थी (वेदान्ताचार्य, नेपालीमा एम.ए. पूरा गरेका र राजनीतिमा लागेर प्रतिनिधिसभा एवम् राष्ट्रिय सभाका सदस्यसमेत भएका) र शेखरनाथ पन्थी (उनीसँगै पढेर त्यसै पृष्ठभूमिमा काठमाडौँ आई एकै पटक सम्पूर्ण मध्यमा परीक्षा दिई उत्तीर्ण भएका र पछि शास्त्री उत्तीर्ण गरी आचार्य प्रथम खण्डसम्मको अध्ययन गरी फर्किएर गाउँमा सरकारी विद्यालयको आजीवन शिक्षक बनी निवृत्त) पर्दछन्। शेखरनाथले भीमकान्तकै शैलीमा कथावाचन गर्छन् र श्रीमद्भागवतको अति सुन्दर एवम् सङ्क्षिप्त अनुवाद गरी श्रीमद्भागवतचन्द्रिका नामको ग्रन्थ प्रकाशन पनि गराएका छन्। हाल यो पुस्तकको प्रकाशन रत्नपुस्तक भण्डारले गरेको छ। त्यसै गरी आफ्ना पाँचै भाइ छोराहरूलाई पनि उनले आफैँ पढाएर अगाडि बढाए र निजहरू पनि उच्च शिक्षा लिएर विश्वविद्यालय एवम् सरकारी सेवामा कार्यरत छन्। त्यसै गरी भीमकान्त वृद्धावस्थामा पुगेका बखत पनि उनको अध्यापनकुशलतालाई ध्यानमा राखी उनलाई तत्कालीन नायव बडागुरुज्यू जूननाथ पण्डितद्वारा काठमाडौँमा २०३३ सालमा भिकाइयो र पशुपत क्षेत्रस्थित वनकाली वेदविद्याश्रममा अध्यापनार्थ नियुक्त गरियो। त्यहाँ उनले दुई वर्षसम्म अध्यापनकार्य गरे। पछि २०४० सालमा उनलाई गौरीघाटको नवस्थापित वेदविद्याश्रममा अध्यापनार्थ राखियो। त्यहाँ भीमकान्त पन्थीले बाह्र वर्षसम्म संस्कृत व्याकरण, व्युत्पत्ति एवम् कोश, काव्य, नीतिशास्त्र तथा सदाचार शिक्षण गरे। त्यसपछि केही अस्वस्थताका कारण २०५३

साल वैशाखदेखि यो अध्यापनकार्य पनि छोडी उनी पुनः आफ्नो घर बडाचौरमै फर्किए । यसरी जीवनको उत्तरार्द्धयात्रामा पनि उनले धेरै विद्यार्थीहरूलाई विद्या प्रदान गरे । यीमध्ये कतिपय प्रमुख विद्यार्थीहरू जस्तै नवराज कट्टेल र हीरामणि तिमिल्सना (सहप्राध्यापक, वाल्मीकि विद्यापीठ), प्रेमप्रसाद चौलागाईं (उपप्राध्यापक, त्रिचन्द्र क्याम्पस), केशवप्रसाद अधिकारी तथा विष्णुप्रसाद पोखरेल (प्रधानाध्यापक, नेपाल संस्कृत वेदविद्याश्रम, वनकाली) आदि हाल काठमाडौँका विभिन्न क्याम्पसहरूमा अध्यापनकार्य गर्दै छन् ।

यसरी भीमकान्त पन्थी कहिले औपचारिक तथा कहिले अनौपचारिक रूपमा शिक्षणकार्यमा निरन्तर सक्रिय भइरहे । यसकै परिणामस्वरूप उनी एक कुशल शिक्षक बन्न पुगे । विद्यार्थीले राम्ररी नबुझेसम्म उनी भर्को नमानी दोहोर्‍याई-तेहेर्‍याई सिकाउँथे । उनलाई पढाउने समयमा कहिल्यै रिस उद्दैनथ्यो । भीमकान्त केवल विद्यार्थीका मात्र गुरु नभई उनका परिचित सबैका लागि गुरु थिए । आवश्यक परेका बखत जोकोहीलाई पनि आफूले जानेका कुराहरू सिकाउन सक्ने क्षमताका कारण उनले गुरुको गौरव प्राप्त गरेका हुन् ।

२.४ कृषक व्यक्तित्व

हाम्रो देश कृषिप्रधान हो र यहाँका मानिसहरूको मुख्य पेशा कृषि नै हो । भीमकान्त पन्थी पनि कृषि एवम् गोपालनजस्ता विषयमा कुशल थिए । कुन जग्गामा वा कुन खेतमा कुन समयमा कस्तो बालीनाली लगाउनुपर्छ, तिनलाई कसरी हुर्काउनुपर्छ र कसरी मलजल गरी फसल तयार पार्नुपर्छ भन्ने कुराको उनलाई राम्रो ज्ञान थियो । यस विषयमा उनको विविधपद्यावलि: मा प्रकाशित 'मेरो खेत' शीर्षकको कविता नै पर्याप्त छ ।

त्यसैगरी कृषिव्यवसाय, घरगृहस्थी, खेतबारी र त्यहाँ रहँदा गरिने गोपालन इत्यादि विषयप्रसङ्गलाई बुझाउने र बताउने अर्को कविता 'स्थानपरिचय' शीर्षकमा विविधपद्यावलि:मा प्रकाशित छ । यस कवितामा उनको बस्ती भएको अत्यन्त सुन्दर, सजिलो, दाउरा-पानी-धौंसपात इत्यादिका लागि सहज, गाईवस्तु चराउनका लागि सुविधापूर्ण एवम् नगिचै नदी भएकाले पनि खेतकुलो, रोपाइँ इत्यादि गर्न सजिलो हुने कुरा उल्लेख गरिएको छ । साथै गाई-भैँसी चराउन चौरमा गएका बेलामा पनि बटुवा, यात्री एवम् विद्वान्हरूका साथ शास्त्रको चर्चासमेत भइरहने कुरा उनले सो कवितामा उल्लेख गरेका छन् । यसका साथै धानखेती, अन्नपात राम्रो भएकाले र गोठमा दूध दिने गाई-भैँसी पनि भएकाले त्यहाँ रहन-बस्न ज्यादै सुविधा भएको कुरा पनि उक्त कविताका माध्यमबाट अभिव्यक्त भएको देखिन्छ । यी प्रसङ्गहरूबाट उनको कृषक व्यक्तित्वको भलक पनि पाइन्छ ।

२.५ सांस्कृतिक व्यक्तित्व

भीमकान्त पन्थीले जीवनभर आर्जन गरेको धर्म, कर्म एवम् कर्मकाण्डसम्बन्धी विषयको ज्ञान र प्रयोगपद्धति, पाठपूजा, रहनसहन एवम् वेषभूषाले पनि उनको सांस्कृतिक व्यक्तित्वको परिचय सहजतापूर्वक दिएको पाइन्छ । आजीवन स्वधर्म र स्वसंस्कृतिको संरक्षणकै लागि सदाचारमा रहेका पण्डित भीमकान्त पन्थीका संस्कृत भाषामा लिखित महाकाव्यका विषयवस्तु एवम् विविधपद्यावलि:मा प्रकाशित अनेक कविताहरू (प्रायः सबैजसो) ले स्वधर्मकर्मको संरक्षणमा नै विशेषतः बल पुऱ्याएका छन् । यस तथ्यलाई पुष्टि गर्न उनका कवितालाई अधि सार्न सकिन्छ । जस्तै **‘विधिसङ्क्षेप’** शीर्षकको कवितामा ‘धर्मशास्त्रीय आचारविचारमा रहेर अनुशासित जीवनवृत्ति चलाउनु र अन्त्यमा अद्वैतब्रह्मतत्त्वको चिन्तन गरी भगवान् हरिलाई मनमा धारण गर्दै मोक्षमार्गतर्फ लाग्नु’ भन्ने उपदेश छोराहरूका निमित्त गरिएको छ । यो कविता अत्यन्त उत्कृष्ट शैलीमा स्वधर्मकर्म एवम् वर्णाश्रम संस्कृतिको अनुगमनमा जोड दिएर लेखिएको छ ।

यसै गरी पण्डित भीमकान्त पन्थीको सांस्कृतिक व्यक्तित्व, मान्यता, मर्यादा र भावनालाई प्रस्तुत गर्ने अर्को एक कविता **‘वनकालीवेदविद्याश्रमवर्णनम्’** भन्ने शीर्षकमा विविधपद्यावलि:मा प्रकाशित छ । यसमा उनले बाह्य रूपमा काठमाडौँको वनकालीस्थित वेदविद्याश्रमको वर्णन गरेको भएपनि भित्री रूपमा यस कवितामा सनातन धर्म, संस्कृति, शिक्षा, वर्णाश्रमव्यवस्था र वैदिक विद्याको प्रचार होस् भन्ने सांस्कृतिक मान्यता प्रस्तुत छन् । यसले पनि उनको परम्परागत आदर्श र सांस्कृतिक व्यक्तित्वलाई स्पष्ट रूपमा अगाडि सारेको छ ।

२.६ अनुवादक व्यक्तित्व

अनुवाद गर्नु भनेको अत्यन्तै कठिन कार्य हो । भीमकान्त पन्थी यस्तो कठिन कार्यतिर पनि प्रवृत्त भएको देखिन्छ । त्यसैले भीमकान्त पन्थीमा पनि अनुवादक व्यक्तित्व अभि प्रभावशाली रहेको देखिन्छ । यो कुरा उनका कृतिहरूले पनि बताइरहेका छन् । उनले श्रीमद्देवीभागवतीय कथावस्तुलाई आधार बनाई मौलिक संस्कृत महाकाव्य **जगदीश्वरवैभवम्** नामको बाह्र सर्गात्मक महाकाव्यको रचना गरेका छन् । साथै उनले त्यसको नेपाली गद्यमा अनुवाद पनि प्रस्तुत गरेका छन् । यसैगरी उनले श्रीमद्भागवतीय कथावस्तुलाई आधार बनाई संस्कृत भाषामा आठ सर्गात्मक **जगदीश्वरवैभवम्** नामको महाकाव्य पनि रचना गरेका छन् । साथै उनले त्यसको नेपाली गद्यमा पनि अनुवाद प्रस्तुत गरेका छन् । यी दुवै महाकाव्य उनको अनुवादकलाका ज्वलन्त प्रमाण हुन् ।

यीबाहेक **विविधपद्यावलि:**को अन्त्यमा रहेका पाँचवटा नेपाली कविताहरू पनि उनको अनुवादकलाका नमुना हुन् । ती कविताका संस्कृत-मूल कुन-कुन हुन् भन्ने कुरा पनि कविले उक्त पृष्ठकै पादटिप्पणीमा प्रस्तुत गरेका छन् । यी कविताहरूका

साथै हाम्रो पुरुषार्थ पत्रिकामा प्रकाशित 'आत्मजीवनी' भन्ने कविताबाट पनि उनको अनुवादकलाको परिचय पाइन्छ। यी सबै तथ्यहरूबाट भीमकान्त पन्थीमा अनुवादकीय व्यक्तित्व पनि परिष्कृत र परिमार्जित रहेको देखिन्छ।

२.७ वैद्य/चिकित्सक व्यक्तित्व

हुन त पं. भीमकान्त पन्थीले आयुर्वेद वा चिकित्सा विषयमा कुनै शिक्षा वा तालिम लिएका थिएनन् तर गाउँघरमा भनेको समयमा औषधोपचार हुन नसक्ने भएकाले उनले आफ्नो क्षमता एवम् युक्ति, बुद्धि र विचारले अघि सरेर बेला-बेलामा बिरामीको ज्यान बचाएका उदाहरणहरू पनि पाइन्छन्। यस विषयमा एउटा घटना उल्लेखनीय छ जो यस प्रकार छ- वि.सं. २००१ सालको कुरा हो, उनकै श्रीमती गङ्गादेवीलाई प्रसववेदना भएछ। साथमा रहेका गाउँले सुँडेनीहरूले बालक बाहिर निस्कन नसक्ने स्थिति भएको बताएपछि उनी आफैँले अत्यन्त कुशलतापूर्वक र सहजताका साथ बच्चा प्रसव गराएका थिए। यसरी प्रसव भएपछि बच्चा केही दिन बाँचेर गए पनि पत्नीले भने दीर्घ जीवन पाएकी थिइन्।

यसैगरी २०१५ साल माघ महिनाको कुरो हो, आफ्नै घरमा एउटा माली गाई बियाउन लाग्दा बाच्छाका अघिल्ला दुवै खुट्टा बाहिर निस्किएको अवस्थामा बाह्र घण्टासम्म पखुँदा पनि गाईले बाच्छो फाल्न सकेनछ। यस्तो स्थितिमा अत्यन्त धैर्यपूर्वक आफैँ अघि सरेर उनी बाच्छो निकाल्न र गाईलाई बचाउन सफल भएका थिए। पछि सो बाच्छो महादेवलाई होस् भनी बसाहा रूपमा समर्पण गरेका थिए।

यस्ता घटनाले उनको चिकित्सक व्यक्तित्वलाई स्पष्ट पार्छन्। व्यक्तिको अस्वस्थताको अवस्थामा तत्काल निर्णय गर्न सक्ने क्षमता र साहसले मात्र पनि उनमा वैद्य वा चिकित्सक व्यक्तित्वको झलक पाइन्छ। यस्ता कुराहरू उनले पदेर भन्दा पनि व्यवहारमा परेर सिके जानेका थिए। 'आगतं तु भयं वीक्ष्य नरः कुर्याद् यथोचितम्' भन्ने भनाइको अर्थ बुझेर उनी तदनुकूल काम गर्न सक्थे र त्यसो गर्न सक्ने बौद्धिक र व्यावहारिक क्षमता पनि उनमा थियो।

२.८. योगसाधक तथा आत्मचिन्तक व्यक्तित्व

पं. भीमकान्त पन्थी बिहानै उठेर केही बेरसम्म योगसाधना र आत्मचिन्तन गर्ने गर्थे र प्रातः कालिक स्नान, ध्यान, जप र पूजापाठमा समय बिताउने गर्थे। यसका साथै उनी पातञ्जलयोगसूत्रअनुसार अष्टाङ्गयोग (आसन, प्राणायाम, मुद्राभ्यास, प्रत्याहार, सद्कर्म, ध्यान, धारणा र समाधि) पनि गर्नेगर्थे भन्ने कुरा उनका परिवारजनबाट बुझिएको छ। कवि पन्थीका विविधपद्यावलिः मा प्रकाशित कविताका केही पदावलीहरूबाट पनि उक्त कुराको पुष्टि हुन्छ। जस्तै 'भक्तिविषय' शीर्षकअन्तर्गत रचना गरिएको कविताको बाह्रौँ श्लोकमा 'योगोऽप्यस्थिरमानसं न सहते' भन्ने पदावली र 'भक्तिगरिमा' शीर्षक

कविताको नवौँ श्लोकमा प्रयुक्त 'योगादयो दुष्कराः' भन्ने पदावलीबाट उनी योगसाधना गर्ने गर्थे भन्ने कुरा प्रमाणित हुन्छ ।

भीमकान्त पन्थी बिहानै उठेर केही बेरसम्म योगसाधनाका साथै आत्मचिन्तन पनि गर्नेगर्थे । यस कुराको उल्लेख 'स्थानपरिचय' कवितामार्फत् यसरी गरेका छन् –

उत्थायाऽसूनीयम्याऽहरहरुषसि यो ब्रह्मचिन्तां विधत्ते

प्रातः सत्कर्मभिः स्वैरनुमतिविहितैर्व्येति यस्यैकयामः ।

मध्याह्ने शास्त्रचिन्ताजनकृतवचनप्रश्नशङ्कासमाधिः

सायं सन्ध्यादिचर्या तदनु च शयनं को न तादृक् सुखी स्यात् ॥ (श्लोक ९)

यस्तै उपदेश उनले 'विधिसङ्क्षेप' कवितामा छोराहरूका लागि पनि गरेका छन् –

प्राणान् सूर्याचन्द्रयोः शोधयेथाः कञ्चित्कालं कुम्भके रोधयेथाः ।

नाडीं मूलात्तालुगां साधयेथा जीवन्मुक्तोऽतीत्य लोकं रमेथाः ॥ (श्लोक ११)

आत्मचिन्तनका विषयमा पनि उनी लागि रहन्थे । नित्यप्रति उपनिषद्हरूको अध्ययन, मनन र चिन्तनले उनलाई यस विषयमा एकोहोरो नै बनाएको थियो । यस कुरालाई उनको 'वैराग्यम्' कविताले प्रस्ट पारेको छ –

भीतिं चेद्भवसागराद् वितनुषे कृष्णाङ्घ्रिपद्मं स्मर

मन्दत्वं कवितासु ते यदि मतेर्वाणीं समाराधय ।

कान्तां चिन्तयसे वृथाऽनुदिवसं मायां हरेश्चिन्तया-

न्तः सारस्थितिशून्यतुच्छविषयेऽनास्थां सदैवाचर ॥ (श्लोक ६)

यस्तै 'चिन्ताविषय' कवितामा पनि उनले विभिन्न किसिमका चिन्ताहरू जस्तै अवस्थाचिन्ता, आजीवनचिन्ता, वार्षिकचिन्ता, दैनिकचिन्ता यस्ता खालका सबै चिन्ताहरूलाई छोडेर आत्मचिन्तन गर्नुपर्छ भन्ने भाव व्यक्त गरेको देखिन्छ ।

२.९. निष्कर्ष

निष्कर्षमा भन्नुपर्दा विविध व्यक्तित्वका धनी पन्थीले नेपाली साहित्यजगत्लाई ठूलो ऋण लगाएका छन् र नेपाली साहित्यप्रति रुचि राख्ने पाठकहरूका आँखामा परिचित हुन पुगेका छन् । बहुमुखी व्यक्तित्वका धनी पन्थीको साहित्यिक व्यक्तित्व नै अन्य व्यक्तित्वको तुलनामा प्रबल देखापर्दछ । यही साहित्यिक व्यक्तित्वको प्रतिच्छविकारूपमा अन्य व्यक्तित्व देखापरेको कुरा उनको बहुमुखी व्यक्तित्वको अध्ययनबाट स्पष्ट जानकारी हुनआउँछ । बोलेरभन्दा काम गरेर देखाउने उनको स्वभावले या उनको परिश्रमी र अध्ययनशील स्वभावका कारणले या प्रतिभाकै कारणले गर्दा नै पं. भीमकान्त पन्थी आफ्नो जीवनभर रचित कविताहरूको एक सङ्ग्रह **विविधपद्यावलिः**, त्यस्तै **जगदीम्बकावैभवम्** र **जगदीश्वरवैभवम्** जस्ता दुईवटा महाकाव्य दिएर नेपाली

साहित्यलाई धनी तुल्याउनुका साथै लुम्बिनी अञ्चलका प्रथम संस्कृत महाकवि बन्न सफल भएका छन् ।

कवि पन्थीको साहित्यकार व्यक्तित्वका साथसाथै अन्य व्यक्तित्व पनि उदाहरणीय रहेका छन् । उनले आफ्नो छिमेकी गाउँ वाग्ला र अजिमिरका विद्यार्थीहरूलाई पनि एक ठाउँमा जम्मा गरी अनौपचारिक एवम् अवैतनिक रूपमा केही वर्षसम्म पढाए । २०१६ सालमा आधुनिक सरकारी विद्यालय खुलेर संस्थागत व्यवस्था हुन थालेपछि यसप्रकार संस्कृतको पठनपाठन हराउँदै जान थाल्यो र उनले पनि त्यसरी पढाउन छोडे । उनले पढाउन सुरु गरेका स्थानहरूमा सरकारी विद्यालय खुलेर संस्थागत रूपमा विकसित हुँदै केही वर्षपहिले नै माध्यमिक विद्यालयमा र हाल उच्चमाध्यमिकमा परिणत भइसकेका छन् । यस प्रकारको अध्यापनकार्यले उनको शिक्षक वा अध्यापक व्यक्तित्वलाई प्रस्ट पार्दछ ।

गाउँघरमा संस्कृत पढेका मानिसले यजमानी गर्ने प्रचलन पुरानै हो । श्रीमद्भागवत, देवीभागवत आदि पुराणको वाचन गर्न व्याकरण र धर्मशास्त्र पढेको मानिस नै आवश्यक पर्ने हुँदा गाउँलेहरूलगायत छिमेकी जिल्लाहरूबाट पनि उनलाई नै बोलाउने गरिन्थ्यो । यस्तो पुराणवाचन गर्ने काम होस् वा ठूला-ठूला धान्याचल, लक्षहोम आदि महायज्ञहरूमा होस्, उनले धेरै ठाउँमा प्रमुख आचार्य भएर काम पनि गरेका थिए । यस प्रकारका कार्यले उनको पण्डित व्यक्तित्वलाई प्रष्ट पार्दछन् ।

धेरै वर्षसम्म विद्यार्थीहरूलाई विद्यादान गर्नु र धर्मशास्त्र एवम् ज्योतिष आदि विषयमा सोध्न आउने जिज्ञासुजनलाई शास्त्रअनुसार उत्तर दिएर शङ्का समाधान गरिदिनु पनि उनको दिनचर्या भनूँ या कर्तव्य नै थियो । उनी आफूले जे बोल्यो त्यही गर्ने र जे गयो त्यही बोल्ने स्वभावका हुँदा धर्मशास्त्रसम्बन्धी प्रश्न लिएर मानिसहरू टाढा-टाढादेखि उनीसँग सोध्न आउने गर्थे । यस प्रकारका कार्यले उनको धर्मशास्त्री एवम् ज्योतिष व्यक्तित्वलाई पनि प्रस्ट पार्दछ । यस प्रकार उनी बहुमुखी व्यक्तित्वका धनी थिए भन्ने कुरा प्रस्ट हुन्छ ।^१

१. शोधकर्तृ सीता रिजालको शोधपत्रबाट प्रस्तुत ।

कवि पं. भीमकान्त पन्थी

जीवनी तथा व्यक्तित्व र कृतित्व

प्रा. डा. प्रेमप्रसाद चौलागाईं
त्रिचन्द्रबहुमुखी क्याम्पस, काठमाडौं

१. जीवनी

१.१ जन्म र पुर्ख्यौली:

वैयक्तिक स्वार्थभन्दा माथि उठी समाज र राष्ट्रका लागि केही गरौं भन्ने भावनाबाट जो ओतप्रोत हुन्छ, त्यो नै सर्वसाधारणभन्दा पृथक चरित्र भएको आदर्श र अनुकरणीय व्यक्तित्व बनी राष्ट्रका लागि केही न केही दिएर जान सक्षम हुन्छ। यस्तै व्यक्तिगत स्वार्थको सीमित परिधिबाट बाहिर आई विविध घरायसी एवं सामाजिक बाध्यताका बाबजुद कतिपय मानसिक इच्छा विपरीतका कार्यक्षेत्रलाई अङ्गीकार गर्नुपरे पनि स्वान्ततः साहित्य साधना र स्वाध्यायाध्यापनको पावन यज्ञमा सतत समर्पित भई समाजलाई कविता र महाकाव्यको सौगात समर्पित गर्नुका साथै हजारौं छात्रहरूको जीवनलाई शिक्षाज्योत्स्नाबाट समुज्ज्वलित गरी समष्टिमा राष्ट्रोत्थानमा समर्पित हुने व्यक्तित्वको नाम हो कवि पं. भीमकान्त पन्थी।

भगवान् गौतम बुद्धको पादस्पर्श एवं काली गण्डकीको जल प्रवाहले पवित्र नागर कोलाहल र प्रदूषणबाट मुक्त, प्रकृतिप्रेमी र शान्तिप्रियको उपासनाभूमि शास्त्रानुरागी मनीषीहरूको सङ्गमस्थल लुम्बिनी अञ्चल, गुल्मी जिल्लाको धुरकोट जनपद अन्तर्गत वाग्ला बडाचौर उहाँको जन्मस्थल एवं मुख्य कर्मभूमि हो।

कवि पं. भीमकान्त पन्थीको पुर्ख्यौली वसोवास मानिएको वाग्ला मौजा एउटा थर सृजनार्गे स्थल पनि हो। यसै गाउँबाट वसाइ-सराइ गरेका धेरै पन्थीहरूले आफूलाई 'वाग्ले' थरी भनेर चिनाउने गर्दछन्। अर्थात् यही पन्थी वंशका पूर्वपुरुषहरू वाग्लाबाटै पूर्वतिर लागेका र उनीहरू 'पन्थी' थरका वंशबन्धु भएर पनि आफूलाई 'वाग्ले' थरले चिनाउने गरेका छन्। यही वाग्लाको 'बडाचौर' ग्राम निवासी पन्थीकुलमा दत्तात्रेय नामका ज्योतिषी ब्राह्मण हुनुभयो। उहाँ ज्योतिष शास्त्रमा ज्यादै निपुण र ख्याति प्राप्त हुनुहुन्थ्यो। उहाँको धार्मिक कट्टरता पनि उल्लेख्य छ। प्राप्त जानकारी अनुसार उहाँले प्रातः काल पूरा स्नान, सन्ध्या, पूजा, पाठ, पितृतर्पण, बलिवैश्वदेव आदि नित्यकर्म गरेर बिताउनु हुन्थ्यो। अर्को कुरो धूम्रपानको उहाँ अत्यन्तै विरोधी हुनुहुन्थ्यो। उहाँको नगीचमा कसैले धूम्रपान गरेको छ भने कि उसलाई त्यहाँबाट टाढै हटाउनु हुन्थ्यो। कि त आफैँ सो ठाउँ छोडेर हिँड्नु हुन्थ्यो। त्यस्तै धूम्रपान गरेको व्यक्तिसँग कुराकानी

गर्नुपरेमा उसले मुख कुल्ला गरेर मात्र प्रश्नहरू सोध्न पर्दथ्यो अन्यथा उसँग बोलचाल नै हुँदैनथ्यो ।

दत्तात्रेयका ज्येष्ठ पुत्र पं. देवीप्रसाद पनि प्रसिद्ध ज्योतिषी हुनुहुन्थ्यो भने अत्यन्त धार्मिक हुँदा हुँदै पनि सरल स्वभावका हुनुहुन्थ्यो । उहाँ व्यावहारिक रूपमा अति मिलनसार एवं सज्जन हुनुहुन्थ्यो । यति मात्र होइन, उहाँ व्याकरणशास्त्र एवं श्रीमद्भागवतादि पुराणका मर्मज्ञ हुनाले एक विशिष्ट पौराणिक पण्डितका रूपमा पनि ख्यातिप्राप्त हुनुहुन्थ्यो । उहाँलाई पुराणवाचन गराउनका लागि टाढा टाढाबाट निमन्त्रणाहरू आइरहन्थे भने उहाँको मुखबाट पौराणिक कथाहरू सुन्न पाउँदा श्रोता गण मुग्ध हुन्थे । अनि उहाँको पुराणवाचनकलाको मुक्तकण्ठले प्रशंसा गर्ने गर्दथे ।

वि.सं १९७८ वैशाख १४ गते कृष्णपञ्चमीका दिन पिता पं. देवीप्रसाद पन्थी र माता नन्दकुमारीका द्वितीय पुत्ररत्नका रूपमा जन्मनुभएका कवि पन्थीको नामकरण पनि जन्मस्थलको प्रकृतिअनुरूप नै भएको देखिन्छ । उहाँको जन्मस्थल बडाचौरको प्रकृतिमा आकृतिगत विषमता (डाँडाकाँडा) एवं भयोत्पादकता देखिएपनि उसमा अन्तर्निहित असीम आनन्द प्रदान गर्ने क्षमताले सो ठाउँ निश्चय नै तपस्वीहरूको तपोभूमि र शान्तिप्रेमी मनीषीको उपासना भूमि बनेको छ । यस्तै कवि पन्थीको बाह्य शरीर भीमाकृतिको थियो । अतः मानिसहरू भट्ट हेर्दा उहाँसँग डराउँथे । तर उहाँभित्रको करुणा कोमलता, परोपकारिता जस्ता गुणले गर्दा उहाँको सान्निध्यको कामना र महत्ताको प्रशंसा नगर्ने विरलै पाइन्थ्यो । वस्तुतः यही नै सज्जनमा हुनुपर्ने महत्तम गुण पनि हो र सज्जनहरू देखावटी रूपमा नभएर स्वान्ततः समाजसेवामा समर्पित हुन्छन् ।

नारिकेलसमाकारा दृश्यन्तेऽपि हि सज्जनाः ।

अन्ये बदरिकाकारा बहिरेव मनोहराः ॥

नरिवलको बाह्य स्वरूप मूल्यहीन जस्तो देखिन्छ, कठोर र जीर्ण शीर्ण हुन्छ । तर भित्र अत्यन्त नरम एवं मधुर रसयुक्त हुन्छ । ‘बाँदरको हातमा नरिवल’ भने भैं नरिवलको महत्ता बाँदरले नबुझेजस्तै सज्जनको महत्ता सांसारिक विषयान्धहरूले जान्न सक्दैनन् । सायद यसैले उहाँलाई सबैले बुझ्न सकेनन् होला । तर बुझ्ने सबैका लागि उहाँ आदर्श र अनुकरणीय व्यक्तित्व बन्नुभएको थियो । भौतिक सुखसुविधा र नागर जीवनको कृत्रिम रमणीयता भन्दा आध्यात्मिक आनन्द र शाश्वत शान्तिको सम्प्राप्तिलाई नै आफ्नो जीवनको चरम ध्येय ठान्नुहुने कवि भीमकान्त यही चिन्तनलाई आफ्नो व्यावहारिक जीवनमा उतार्न सकेमा मात्र आफ्नो जीवन र नाम सार्थक हुनेमा विश्वस्त हुनुहुन्थ्यो भन्ने कुरा निम्न पद्यबाट स्पष्ट हुन्छ ।

भीतिं चेद् भवसागराद् वितनुषे कृष्णाङ्घ्रिपद्मं स्मर ।

मन्दत्वं कवितासु ते यदि मतेर्वाणीं समाराधय ॥

कान्तां चिन्तयसे वृथानुदिवसं मायां हरेश्चिन्तया-

न्तःसारस्थितिशून्यतुच्छविषयेऽनास्थां सदैवाऽऽचर ॥

संसारसागरबाट मुक्ति प्राप्तिको इच्छा गर्छौं भने भगवान् श्रीकृष्णको आराधना गर । साहित्य सिर्जनामा मन्दत्व छ भने सरस्वतीको उपासना गर कलत्रचिन्ता भन्दा संसारलाई नै मुग्ध बनाउने ईश्वरकी मायाको चिन्तनमा सतत समर्पित होऊ । सारशून्य र परिणाममा दुःखदायी भौतिक विषयबाट सधैं विरक्त होऊ ।

यस पद्यको प्रत्येक पाउको सुरुमा एक एक अक्षर भिकेमा कविको नाम बन्दछ । यसबाट उहाँले के स्पष्ट पार्न खोज्नु भएको देखिन्छ भने जसरी यस पद्यको शाब्दिक संरचनामा आफ्नो नाम अनुस्यूत भएको छ त्यसरी नै वर्णित विषयवस्तुमा पनि आफ्नो व्यावहारिक जीवन अनुस्यूत बनोस् र समाजलाई यसबाट प्रेरणा प्राप्त होस् ।

यस्तै कवि पन्थी आफू भगवान्कै एक सङ्कल्पना भएकाले भगवदाराधनामा नै आफ्नो नाम र जीवन सार्थक हुने कुरा बताउँदै भन्नुहुन्छ

भीमोऽहं दुरितात् परन्तु शिव ! भो भीमस्त्वमेवाऽसि, ते

कान्तोऽहं तव पूजनान्मनसि भो कान्तस्त्वमेवासि मे ।

जीवोऽहं त्वयि जीवनार्पिततया त्वं जीवनाथोऽसि मे

बद्धोऽहं त्वयि लग्नमानसतया त्वं मुक्तिनाथोऽसि मे ॥

हे शङ्कर ! हजुरको नाम भीम हो र मेरो पनि । तर म अविद्याबाट उत्पन्न भएकाले पापले गर्दा भीम रूप (डरलाग्दो) छु । यसैले सक्कली भीम त हजुर नै हुनुहुन्छ । हजुरको आराधनाबाट मेरो मन यद्यपि कान्त सफा भएको छ त्यसकारण म हजुरको प्रिय बनेको छु । तर मेरा कान्त (प्रिय) हजुर नै हुनुहुन्छ । म जीव हुँ तापनि हजुरमा जीवन जल समर्पित गरेको हुनाले मेरा जीवनाथ त हजुर नै हुनुहुन्छ । अविद्याबाट उत्पन्न भएकाले र हजुरमा बन्ध र मोक्षको कारणरूप मन समर्पित गरेको हुनाले मेरो मन हजुर तिरै लागि रहेको हुँदा पनि म यहाँ बद्ध छु । किन्तु मुक्तिनाथ हजुर नै भएकाले यस भवसागरबाट अवश्य नै मुक्त हुनेछु भन्ने आशा गरेको छु ।

कवि पन्थी भारद्वाजगोत्रीय पन्थी वंशका वंशज हुनुहुन्छ । आजभन्दा १००० वर्ष पहिले भारद्वाज गोत्रीय गौतम ब्राह्मण गङ्गोल देशबाट गुल्मी जिल्लाको धुरकोटको वाग्ला भन्ने ठाउँमा आई बसे । उनका चार छोरा भए । ती मध्ये दुई भाइ छोरा पूर्वतिर प्रस्थान गरे एक त्यहीँ बसे । वाग्लाबाट पूर्वतिर प्रस्थान गरेकालाई 'वाग्ले' भनियो भने त्यही बसेकालाई पन्थी भनिन थाल्यो । त्यही बसेका गौतमपुत्रका सन्तति भएको हुनाले कवि पन्थी उपनाम (थर) बाट विभूषित हुनुभयो ।

भारद्वाजकुलीनगौतमद्विजो गङ्गोलदेशात् पुरा

गुल्म्यन्तर्गतपश्चिमस्थधुरकोट् वाग्लाभिधे खर्वटे ॥

आगत्य स्थितवान् तदात्मजयुगं प्राच्यां दिशि प्रस्थित-

मेकस्तत्रवसैस्तदङ्गजनुषः 'पन्थी' त्युपाख्या वयम् ॥

प्राच्यां प्रस्थितयोर्द्वयोः कुलभवा वाग्लास्थलादागमाद्

'वाग्ले' इत्युपनामकाऽवनिसुराः सन्त्यन्यदेशेषु ते ॥

गोरक्षे निवसन्ति केऽपि कीर्तिचित् प्राग्धूलिखेलस्थले ।

केचित् कान्तिपुरे परे तु तनहूँ थन्थापदेशेऽपि च ॥

यसरी गौतम ब्राह्मणका सन्ततिबाट नै पन्थी वंश र वाग्ले वंशको सुरुवात भएको देखिन्छ । अहिले पन्थी र वाग्ले नेपालका विभिन्न ठाउँमा बसोबास गर्दछन् । यिनै गौतमलाई नै कविले आफ्नो वंशका कूटस्थ पुरुष मानी तिनी पछिका १३ औ पुस्ताका श्रुतदास र उनीपछिका →मनोहर→कृष्ण→धनिराम→पतिराम→भरत→दत्तात्रेय→देवीप्रसाद आदि पूर्वजहरूको उल्लेख गर्दै कविले आफूलाई देवीप्रसादका पुत्रका रूपमा चिनाउनु भएको छ । निधारमा लेखिएको र हुने कुरालाई कसैले पनि टार्न सक्दैन भने भैँ कवि पन्थीबाट समाज उपकृत हुनु नै थियो । यसैले उहाँको जन्म असम्भवप्रायः स्थितिमा पनि भयो ।

कवि पन्थीको जन्म पिता देवीप्रसादकी विवाहिता तृतीय पत्नी नन्दकुमारीका गर्भबाट द्वितीय पुत्ररत्नका रूपमा भएको हो । देवीप्रसादको प्रथम विवाह बाल्यकालमा पितामाताको इच्छानुरूप भयो । प्रथम विवाहिता पत्नीबाट एक छोरा र एक छोरी भए । एक मात्र छोराको शरीर केही बाझो भएकाले र विवाह पनि आफ्नो इच्छा अनुरूप नभएकाले देवीप्रसादलाई यस विवाहबाट सन्तुष्टि मिलेन । परिणामतः द्वितीय विवाह सम्पन्न भयो । द्वितीय पत्नीबाट पनि एक छोरा र एक छोरी भए । विवाहका सुरुका दिन केही सुखमय भएपनि पत्नीको मुखाले र कर्कशा स्वभावले गर्दा यस विवाहबाट पनि देवीप्रसादको दाम्पत्य जीवन सुखमय एवं शान्तिपूर्ण हुन सकेन । यसरी दोस्रो विवाहबाट पनि दाम्पत्य जीवनमा सुख शान्ति प्राप्त नभएकाले र उमेर पनि धेरै भइसकेकाले मेरो वैवाहिक स्थितिको प्रारब्ध यस्तै नै रहेछ भन्ने देवीप्रसादलाई भयो । यसले गर्दा अर्को विवाहको अभिरुचि पैदा भएन । तर हुने कुरा कसैले टार्न सक्दैन । देवीप्रसादको ४३ वर्षको उमेरमा आत्रेय गोत्रीय पौडेल ब्राह्मणकी पुत्री १४ वर्षीया नन्दकुमारीसँग तृतीय विवाह सम्पन्न भयो । यो विवाह केवल संयोगवश मात्र भएको थियो । पौडेल पुत्री नन्दकुमारी विवाहको केही वर्ष अघि भीरबाट खसी क्षत विक्षत भएकी थिइन् । यसको उपचारको क्रममा उनलाई प्रशस्त मात्रामा काँचो सिम्रिक खुवाइएको थियो । काँचो सिम्रिकले लडेर क्षतविक्षत भएको शरीरलाई स्वस्थ बनाउने भएपनि प्रजनन क्षमतालाई भने नष्ट गर्दछ भन्ने आयुर्वेदिक मान्यता छ तर शरीरको अगाडि प्रजनन क्षमता केही होइन । यसैले

पौडेलले पुत्री नन्दकुमारीलाई काँचो सिम्रिक खुवाउने कार्यमा हिचकिचाहट गरेनन् । केही महिनापछि नन्दकुमारीको शरीर पनि स्वस्थ भयो । त्यतिखेरको समयमा केटीको विवाह करिब १० वर्षको उमेरमा गरिदिने परम्परा थियो । तर नन्दकुमारीको विवाह शारीरिक स्थितिले गर्दा १४ वर्षको उमेरसम्म पनि हुन सकेन । पुत्रीको विवाह धेरै उमेरसम्म पनि हुन नसकेकाले पौडेल चिन्ताग्रस्त एवं समस्यापीडित थिए । यता देवीप्रसादको जीवन पनि वैवाहिक कारणले गर्दा दुःखमय एवं समस्यापूर्ण थियो । यसरी देवीप्रसादलाई वृद्धावस्थामा सहायिकाको आवश्यकता र पौडेललाई छोरीको विवाह गर्नुपर्ने बाध्यता भएकाले पनि विवाहबाट दुवैको समस्या समाधान हुने भएकाले देवीप्रसादको नन्दकुमारिसँग तृतीय विवाह सम्पन्न भयो । तर संयोगवश रोगनिदानको क्रममा खुवाइएको काँचो सिम्रिकले नन्दकुमारीको प्रजनन क्षमतालाई नष्ट गरेन । परिणामस्वरूप ६ छोरा र दुई छोरी भए । जेठा छोरा यज्ञमूर्ति २० वर्षसम्म मात्र जीवित रहे । माहिला छोरा कवि पं. भीमकान्त पन्थी, साहिँला फणाधर, काहिँला देवकीनन्दन राहिँला नीलाम्बर कान्छा शेखरनाथ गरी ५ पुत्र एवं डीलाकुमारी तथा भीमाकुमारी गरी दुई छोरीको जन्म भयो ।

यसरी पिताको वृद्धावस्था र माताको शारीरिक अवस्थाले साथ नदिँदा पनि दैवको बलियो स्थितिले कवि.पं. भीमकान्तको जटिल परिस्थितिमा जन्म भयो । प्रायः महापुरुषहरूको उत्पत्ति जटिल परिस्थितिबाट नै हुने गर्दछ । यसैले जटिलतालाई पन्छाउनका लागि यस्ता पुरुषहरूको जन्म हुने गर्दछ र अतः तिनीहरूको जीवनको प्रमुख ध्येय पनि जटिलतानिवारण गर्नु नै रहेको हुन्छ । यसैले कवि पन्थीको जीवन पनि अहर्निश सामाजिक एवं राष्ट्रिय जटिलता निवारण गर्ने कार्यमा नै समर्पित रह्यो ।

१.२. बाल्यकाल

बाल्यकाल जीवनयात्राको आधारभूत सोपान र महत्त्वपूर्ण अवधि हो । बाल्यकालीन संस्कार, अनुभव र ज्ञानबाट नै समग्र जीवन डोरिएको हुन्छ । यसैले भनिन्छ पनि आलोचनाबीच हुर्केको बालक भत्सर्नागर्न सिक्दछ । तनावबीच हुर्केको बालक भैँभगडा गर्न सिक्दछ । दुर्व्यवहारमा हुर्केको बालक कुण्ठित हुन सिक्दछ, प्रोत्साहनमा हुर्केको बालक आत्मनिर्भर हुन सिक्दछ । प्रशंसामा हुर्केको बालक कदर गर्न सिक्दछ । समानतामा हुर्केको बालक न्याय गर्न सिक्दछ । सुरक्षित रूपमा हुर्केको बालक आत्मविश्वासका साथ अधि बढ्न सिक्दछ । यस आधारमा कवि पन्थीको बाल्यकाल समष्टिमा प्रोत्साहन, प्रशंसा र समानताका वातावरणमा बितेको देखिन्छ । यसैले न्यायको पक्ष लिदै आत्मविश्वासका साथ कर्तव्यपथमा अग्रसर हुने कवि पन्थीको जीवन आत्मनिर्भर र स्वावलम्बी थियो ।

बाल्यकाल मूलतः खेल र मनोरञ्जनको अवधि हो । हरेक बालकको खेल खेल्नु र मनोरञ्जन गर्नु नैसर्गिक प्रवृत्ति हो । अतः बाल्यकालमा सबैले नै केही न

केही खेल खेल्ने र त्यसबाट मनोरञ्जन लिने काम गरेकै हुन्छन् । यद्यपि बाल्यकालीन मनोरञ्जनका माध्यमहरू एकै किसिमका नभएर परिवेशानुरूप पृथक् पृथक् होलान् । नागर परिवेशमा हुर्केको बालक विभिन्न किसिमका खेलौना, क्यारेम्बोर्ड आदिबाट मनोरञ्जन प्राप्त गर्ला त ग्रामीण परिवेशमा हुर्केको बालक कपर्दी, डन्डीबियो, चउर चौताराको सौन्दर्य आदिबाट मनोरञ्जन प्राप्त गर्ला । यसरी मनोरञ्जन प्राप्त गर्ने माध्यममा वैविध्य भएपनि त्यसबाट प्राप्त बाल्यकालीन मनोरञ्जनमा भने एकरूपता नै हुन्छ । कवि पन्थीको बाल्यकाल डण्डीबियो, कपर्दीजस्ता खेल खेलदै, चउर चौताराको सौन्दर्य अवलोकन गर्दै र गाई चराउँदै बितेका कुरा उहाँकै कविताबाट स्पष्ट हुन्छ ।

शाद्वले सुषमे रम्ये चत्तरे पिपलान्तिके ।

कौमारात् क्रीडतो जीर्णं गोपालस्येव मे वपुः ॥ (आत्मजीवनी २)

यसरी कवि पन्थीको बाल्यकाल ग्रामीण परिवेशका परिस्थितिसँग खेलै, रमाउँदै र सङ्घर्ष गर्दै बितेको देखिन्छ ।

१.३ शिक्षा-दीक्षा

१.३.१ प्रारम्भिक शिक्षा

पिता शिक्षित एवं पण्डित व्यक्ति भएकाले पिताबाट नै प्रथम प्रेरणा प्राप्त गरेका कवि पन्थीको प्रारम्भिक शिक्षा घरमै सम्पन्न भयो । सरकारी तथा औपचारिक विद्यालय एवं महाविद्यालयको अभावपूर्ण तत्कालीन समयमा पढ्नको लागि काशी या अन्यत्र कुनै गुरुको आश्रममा जानुपर्दथ्यो । तर कवि पन्थीलाई यस समस्याबाट गुञ्जिनु परेन । पिता स्वयं शिक्षित व्यक्ति भएकाले पिताबाट नै अक्षरारम्भ गरी चण्डी, रुद्री, लघुकौमुदी अमरकोश तथा रघुवंशको अध्ययन गर्नुभयो । यसरी १५ वर्षको उमेरसम्म पिताकै सान्निध्यमा बसी अध्ययन गर्नुभएका कवि पन्थीको मनमा अझै धेरै पढ्न पाए हुन्थ्यो भन्ने विचार जागृत भयो । यसको लागि घर छोडी अन्यत्रै जानुपर्ने भएकाले पिताको प्रयास एवं इच्छा विना यो सम्भव थिएन । तर पितालाई सोझै भन्न पनि उहाँले सक्नुभएन । यसैले एकादिन उहाँले घरको भित्तामा 'मलाई धेरै पढ्ने मन छ, अतः अरू ठाउँमा पढ्न पठाउनुहोस्' भनी लेख्नुभयो । पिता घरमा आउँदा भित्तामा उक्त कुरा लेखेको देखेपछि पत्नी (कविकी आमा) सँग सोध्नुभयो—“भित्तामा कसले लेखेको ?” उहाँले “यसैले त लेख्यो अरू कसले लेखोस्” जबाफ दिनुभयो कवि पन्थीलाई देखाउँदै । वास्तवमा एउटा बालकले पढ्न पाउनु उसको नैसर्गिक अधिकार हो भने यस इच्छालाई साकार बनाउनु पिताको परम कर्तव्य पनि हो । प्रथमतः आफूले नै अध्ययन गर्ने व्यवस्था मिलाई पुत्रलाई अध्ययन गर्न पठाउनु पर्नेमा ऊ आफैं अध्ययन गर्न लालायित भई भित्तामा सो कुराको अभिव्यक्ति दिन्छ भने यस अवस्थामा उसलाई पढ्न नपठाउनु त पिताको पूर्ण

कमजोरी हो भन्ने कुरा पितालाई एकातिर पन्यो भने अर्कोतिर छोरालाई पद भन्नु पर्नेमा ऊ आफैँ उत्सुक हुनुले गर्वको अनुभूति पनि गरायो । वस्तुतः अध्ययन प्रतिको तीव्र इच्छा र अनुशासन अध्ययन सिक्काका दुईपाटा हुन् । यसको सञ्चालक प्रतिभा हो । अतः सफल अध्ययनको लागि अनुशासन, पिपठिषा र प्रतिभाको समन्वय हुनु नितान्त आवश्यक छ । यी तीनै कुराको सङ्गम कवि पन्थीमा भएको कुरा उहाँका पितालाई अवगत भयो । १५ वर्ष सम्मको निरन्तर अध्यापनबाट एकातिर पुत्रको प्रतिभा पहिचान भएको थियो । अर्कोतिर उसले पढ्ने इच्छा सोभै भन्न नसकी भित्तामा लेख्नुले अध्ययन प्रतिको इच्छा र अनुशासनको बोध पनि भयो ।

यसरी सफल अध्ययनका तीनवटै साधनको सङ्गम आफ्ना पुत्रमा भएको देखी सहर्ष विशेष अध्ययनको लागि १९९३ पौषमा तौलिहवामा पठाउनु भयो । तौलिहवाको तौलेश्वर संस्कृत पाठशालामा केही महिना अध्ययन गरेपछि त्यहाँका गुरु रश्मिराज अर्यालको सल्लाह अनुसार कवि पन्थी काठमाडौँ गई त्यहाँको रानीपोखरी संस्कृत प्रधान पाठशालामा १९९३ सालदेखि भर्ना भएर अध्ययन कार्यमा दत्तचित्त हुनुभयो । त्यहाँ गुरु हेमनाथ घिमिरेसँग मध्यकौमुदी, कोष र काव्य पढिसकेपछि तीन वर्षपछि १९९६ सालमा प्रथमा परीक्षा दिनुभई सर्वप्रथम स्थानमा उत्तीर्ण हुनुभयो । यसबाट कवि पन्थीलाई अध्ययनमा थप प्रेरणा र ऊर्जा प्राप्त भयो । औपचारिक शिक्षाको प्रारम्भमै सर्वप्रथम स्थान ल्याउनु निश्चय नै हुने बिरुवाको चिल्लोपातको संसूचन हो । यसपछि पं. लोकनाथ ढकालसँग न्याय विषयमा मध्यमाको प्रथम खण्ड सम्मको अध्ययन पूर्ण गरी दोस्रो वर्षमा अध्ययनरत हुँदा घरायसी समस्याका कारण काठमाडौँ छोड्नु पर्ने भयो । वस्तुतः खाने मुखलाई जुँगाले छेक्दैन भने भैँ स्वान्ततः पिपठिषा भएका व्यक्तिको सो इच्छा पनि अवश्य नै पूर्ण हुन्छ । यसैले घरायसी समस्याको समाधान गरी अध्ययनको लागि पुनः कवि पन्थी अर्घाखाँची जिल्लाको खिदिमस्थित हरिहर संस्कृतपाठशालामा जानुभयो । त्यहाँ वि.सं. १९९७ सालदेखि २००० सम्म हेडगुरु पं. दधिराम मरासिनीको कुशल निर्देशनमा पं. टङ्कनाथ पराजुलीसँग सिद्धान्तकौमुदी र काव्यग्रन्थको अध्ययन गरी वि.सं. २००१ मा बनारसको क्विन्स कलेजबाट प्रथम श्रेणीमा मध्यमा परीक्षा उत्तीर्ण गर्नुभयो । यसपछि पुनः गृहक्षेत्रमा गई कृषि अध्यापन आदिकार्यमा संलग्न कवि पन्थी १० वर्ष पछि वि.सं. २०१० मा शास्त्री परीक्षा दिन बनारस जानुभयो र वि.सं. २०११ मा साहित्यविषयमा शास्त्री परीक्षा उत्तीर्ण गर्नुभयो । यसरी एउटा परीक्षा दिएको १० वर्षको अन्तराल पछि घरमै बसी अध्ययन गरेर अर्को परीक्षा दिई उत्तीर्ण हुन सक्नु निश्चय नै लगनशीलता, विद्याप्रेम र प्रतिभा प्रस्तुतीकरणको चरम उदाहरण हो । वस्तुतः यस्तो कार्य यी तीन कुराको त्रिवेणी विना असम्भव प्राय नै हुन्छ ।

यसरी कवि पन्थीको औपचारिक शिक्षा शास्त्री मै टुङ्गिन्छ । आचार्य पढ्ने ठूलो

इच्छा भएपनि घरायसी कामकाजका कारण सो इच्छा अधुरै रह्यो । तर औपचारिक रूपमा आचार्य परीक्षा नदिएपनि त्यतिखेरका आचार्य परीक्षा उत्तीर्ण गरेका विद्वान्हरू भन्दा उहाँ कम हुनुहुन्थेन भन्ने कुरा उहाँको विद्वत्ता तथा शास्त्री, आचार्य तहमा अध्ययनरत हामी जस्ता विद्यार्थीहरू उहाँसँग आई पढनाले प्रमाणित हुन्छ । सञ्चार तथा साधनविहीन त्यसबेलाको ग्रामीण परिवेशमा 'शास्त्री' परीक्षा उत्तीर्ण गर्नु लरतरो कुरा थिएन । त्यतिखेरको देशकाल परिस्थितिलाई हेर्दा स्नातक तहसम्मको यो अध्ययन तात्कालिक आवश्यकता परिपूर्तिका लागि पर्याप्त थियो । निश्चय नै तत्कालीन समाजमा शिक्षाप्रतिको दृष्टिकोण सरकारको जनशिक्षा प्रतिको उदासीनता, यातायातको अभाव, सुगम ठाउँमा योग्य गुरुको अनुपस्थिति, व्यावहारिक प्रपञ्चका बाबजुद पनि यति अध्ययन गर्न सक्नु कवि पन्थीको विद्याप्रतिको समर्पण र साधनाको महत्तम फल हो भन्नुमा अत्युक्ति नहोला ।

औपचारिक शिक्षाको समाप्ति पछि पनि उहाँले स्वाध्ययनका माध्यमले अध्ययनको शृङ्खलालाई खण्डित हुन नदिई निरन्तरता दिएको कुरा उहाँको निम्न भनाइबाट पुष्टि हुन्छ ।

“स्वाध्ययन गर्नुपर्ने विषयहरू धेरै थिए । तर सिकाउने मानिस नपाइने हुँदा मैले पढ्न चाहेका विषय ज्योतिष र आयुर्वेदमा विशेष ज्ञान गर्न असजिलो भयो । यो बाहेक साहित्य, धर्मशास्त्र वेदान्त मेरा स्वाध्ययनका विषय हुन् । कर्मकाण्ड विषयमा र पुराणवाचनमा पनि मैले समय बिताएँ । यी कामहरूका अतिरिक्त विद्यादान गर्नमा नै धेरै समय बिताएँ । (हा.प. वर्ष २८, अङ्क १, २०५७ कविसँगको अन्तर्वाताबाट)

यसरी औपचारिक अध्ययनका क्रममा व्याकरणमा, मध्यमा र शास्त्रीमा साहित्य विषय लिएपनि निरन्तर स्वाध्ययन एवं विद्वज्जनहरूको सम्पर्कका कारण कवि पन्थी न्याय, वेदान्त, इतिहास, पुराण, ज्योतिष, आयुर्वेद, धर्मशास्त्र विषयका पनि मूर्धन्य विद्वान् हुनुहुन्थ्यो भन्ने कुरा उहाँका रचनाहरूबाट प्रमाणित हुन्छ ।

१.४ पारिवारिक स्थिति :

जीवन यात्रामा शिक्षा प्राप्त गर्ने प्रथम स्थान एवं समग्र जीवनावधिमा प्राप्त ज्ञानलाई स्वयं व्यवहारमा उतार्ने तथा सोही अनुरूप अरूलाई आचरण गर्न निर्देशन दिने मुख्य ठाउँ पनि परिवार नै हो । यसैले कुनै पनि व्यक्तिको समष्टि व्यक्तित्व निर्माणमा पारिवारिक वातावरणले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । वर्णाश्रम संस्कृतिको अनुसरण गर्ने ग्रामीण परिवेशको उच्चमध्यमवर्गीय शिक्षित परिवारमा कवि पन्थीको जन्म भयो । उहाँका पिता शिक्षित व्यक्ति भएकाले घरमा पढ्न टाढा टाढाबाट मानिसहरू आउने गर्दथे । यसैबाट शैक्षिक क्षेत्रमा प्रवेश गर्ने प्रेरणा पाउनु भएका कवि पन्थी पनि राष्ट्रका मूर्धन्य विद्वान् बन्न सफल हुनुभयो । उहाँले जसरी पिताको प्रेरणाबाट आफूले ज्ञान प्राप्त गर्नुभयो त्यसै अनुरूप छोरा छोरीहरूलाई पनि पढ्ने प्रेरणा प्रदान गर्नुका साथै त्यसको

लागि उचित वातावरणको सृजना गरिदिनुभयो । जसको परिणाम उहाँका ५ छोरा र तीन छोरीमध्ये दुईजना पि.एच.डी का साथै अन्य सबै डिग्री (स्तानकोत्तर) तह उत्तीर्ण हुनुहुन्छ । एउटै परिवारका ५ छोरा १ छोरी डिग्री उत्तीर्ण गरेको हुनु नेपालको परिवेशमा निश्चय नै शैक्षिक सफलताको चरम उदाहरण हो । कवि पन्थीको दाम्पत्य जीवन पनि सुखमय नै थियो भन्ने कुरा उहाँकै अभिव्यक्तिबाट स्पष्ट हुन्छ ।

पुराऽध्यूढा याताऽप्यजनितसुतैवामरपदम्

द्वितीया चाऽपुत्रा मृतशिशुतया सैकतनया ।

पठत्सत्सन्तत्या प्रियपतिसुतत्वादपि परा

नवोढा श्यामेयं गुणगणगरिम्णा विजयते ॥ (विविध पद्यावलिः)

पुत्रपुत्री हुनुपूर्व नै प्रथम विवाहिता पत्नीको निधन भएकाले कवि पन्थीको द्वितीय विवाह सम्पन्न भयो । द्वितीय विवाहिता पत्नीबाट एक पुत्रीको मात्र जन्म भयो । यसैले उहाँले तेस्रो विवाह गर्नुपर्ने भयो ।

यसरी कवि पन्थीको जीवनमा तीन विवाह भएको देखिन्छ । प्रथम विवाहिता पत्नीको अल्पायुमै निधन भएकाले दोस्रो विवाह भयो । द्वितीय विवाहिता पत्नी गङ्गाबाट एक पुत्री शान्ताको जन्म भयो । त्यसपछि कवि पन्थीको विवाह नीलमायासँग भयो । हाल नीलमाया मात्र जीवित हुनुहुन्छ । उहाँको शील स्वभावबाट कवि पन्थी अति नै प्रभावित हुनुहुन्थ्यो भन्ने कुरा उहाँका रचनाबाट थाहा पाउन सकिन्छ । उहाँबाट ५ पुत्रहरू लक्ष्मीकान्त, सूर्यकान्त, चन्द्रकान्त, विष्णुकान्त, कृष्णकान्त र २ पुत्रीहरू विजया र कमलाको जन्म भयो । यसरी कवि पन्थीका ५ पुत्र र तीन पुत्री भएको तथ्य भेटिन्छ ।

‘आत्मा वै पुत्रो जायते’ भनिएजस्तै कवि पन्थीका सवै पुत्र एवं पुत्रीहरू कवि पन्थी जस्तै सुशील एवं सुशिक्षित हुनुहुन्छ । ज्येष्ठपुत्र लक्ष्मीकान्त पन्थी संस्कृत साहित्य र नेपाली साहित्य दुई विषयमा एम्.ए. तथा अद्वैतवेदान्त र धर्मशास्त्र दुई विषयमा आचार्य परीक्षा पास गर्नुका साथै पि.एच.डी (विद्यावरिधि) गरी हाल त्रिभुवन विश्वविद्यालयमा लामो समयसम्म प्राध्यापन गरी सेवानिवृत्तजीवन बिताउँदै हुनुहुन्छ । माहिला सूर्यकान्त अर्थशास्त्रमा एम्.पास गरी श्री ५ को सरकारको सेवामा सहसचिव पदमा कार्यरत रहेर पनि सेवा निवृत्त हुनुहुन्छ । यसैगरी साहिँला चन्द्रकान्त राजनीतिशास्त्रमा एम्.ए.गरी रेसुङ्गा बहुमुखी क्याम्पसमा सहप्राध्यापक, काहिँला विष्णुकान्त नेपाली साहित्यमा एम्.ए. र शिक्षाशास्त्रमा एम्.एड. गरी रेसुङ्गा बहुमुखी क्याम्पसमा उपप्राध्यापक पदमा तथा कान्छा डा.कृष्णकान्त पनि रसायन शास्त्रमा एम्.एस्सी गरी हाल अमेरिकाको टेक्सास राज्यमा अवस्थित विश्वविद्यालयमा अनुसन्धानकार्यमा संलग्न हुनुहुन्छ । पुत्रीहरू शान्ता, विजया र कमलामध्ये शान्ता र विजया सामान्य अध्ययन गरी वैवाहिक जीवनमा प्रवेश गर्नुभयो भने कमला स्नातकोत्तर तह उत्तीर्ण गरी विवाह बन्धनमा बाँधिनुभयो ।

कवि पन्थी पारिवारिक उत्तरदायित्वप्रति अत्यन्त संवेदनशील हुनुहुन्थ्यो भन्ने कुरा उहाँकी एक छोरी प्रारब्धवश विधवा हुँदा सृजित समस्याप्रति संवेदनशील बन्दै प्रकट भएको निम्न अभिव्यक्तिबाट स्पष्ट हुन्छ ।

कमल विमल निर्मल पुत्रिका पुत्र तीन जब जनम लिएथे भैगये पितृहीन ।

बिचरि कसरि पालुन् मातृले बालबच्चा अपभट्ट विधवा भै बैसमै भाग्य कच्चा ॥

यसरी पारिवारिक जीवनमा यदा कदा कठिनाइहरूसँग जुध्नुपरेपनि कर्तव्यपरायणा पत्नी, सुशील, अनुशासित एवं शिक्षित पुत्र पुत्रीहरूले गर्दा समष्टिमा पारिवारिक सन्तुष्टि कवि पन्थीलाई प्राप्त थियो ।

१.५ आर्थिक अवस्था

पुरुषार्थ चतुष्टय धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष मध्ये मोक्षलाई नै जीवनको परम पुरुषार्थ र विद्यालाई नै सबैभन्दा ठूलो धन संभन्ने कवि पन्थी लक्ष्मीको आराधनामा भन्दा सरस्वतीको समुपासनामा समर्पित हुन सतत समुत्सुक हुने भएकाले उहाँको आर्थिक अवस्था जीवनको पूर्वार्धदेखि उत्तरार्धसम्म नै सन्तुलित अवस्थामा रह्यो । कवि पन्थीको जन्म मध्यमवित्तीय परिवारमा भयो र उहाँ वृद्धावस्थामा पुगुञ्जेलसम्म समय र परिवेश अनुरूप केही सुधार भएपनि आर्थिक अवस्था समष्टिमा यथावत् नै रह्यो । जन्मस्थल धुरकोटमा खान लगाउन पुगे जमिन जग्गा एवं काठमाडौँमा एक घर भएका कवि पन्थीको बढी धन कमाउने इच्छा कहिल्यै पनि भएन । जीवनमा जीविकायापनको लागि पुगे धन नै पर्याप्त हुन्छ । त्यो भन्दा बढी सङ्ग्रह गर्न खोज्नु स्तैन प्रवृत्ति हो भन्दै प्रायः उहाँ भागवतको निम्न श्लोक उदाहरण दिनुहुन्थ्यो ।

यावद् भ्रियेत जठरं तावत् स्वत्वं हि देहिनाम् ।

अधिकं योऽभिमन्येत स स्तेनो दण्डमर्हति ॥ (अनुस्मृति)

यसरी धनलाई गौण महत्त्व दिने कवि पन्थीले जीवनको अधिकांश समय स्वाध्यायाध्यापनमा खर्चिनुभयो भने जीविका यापनको लागि आवश्यक धन कमाउने कार्यमा अत्यन्त न्यून समय व्यतीत गर्नुभयो । यसैले जीवनको सुरुदेखि अन्त्यसम्म नै उहाँको आर्थिक अवस्था मध्यमस्तरमै सीमित रह्यो ।

१.६. बसोबास र आजीविका

जीवन एक यात्रा हो । यसैले मानिस चाहेर पनि एकै ठाउँमा स्थायी रूपमा बसोबास गरी जीविका यापन गर्न सफल बन्दैन । म ताक्छु मूढो, बच्चो ताक्छ घुँडो भने भैं मानिसको बस्ने, कार्य गर्ने इच्छा एउटा हुन्छ भने समय र परिस्थितिले उसलाई अन्तै पुऱ्याइदिन्छ । तर लक्ष्य निश्चित भएको खण्डमा यात्रामा जति नै आरोह अवरोह आएपनि इच्छाहरूमा जति नै घातप्रतिघात भएपनि मानिस आफ्नो लक्ष्यप्राप्तिमा केही न केही हदसम्म सफल भएरै छाड्दछ । कवि पन्थीको बसोबास जहाँ भएपनि स्वाध्याय

अध्यापनलाई जीवन व्यवसाय बनाउने परम इच्छा थियो । यसको लागि उहाँले धेरै बाधा व्यवधानको सामना गर्नुपरे पनि मूलतः उक्त पेशालाई नै आफ्नो जीवन व्यवसाय बनाउन सफल भएको तथ्य उहाँको जीवनवृत्तको अध्ययनबाट स्पष्ट हुन्छ ।

कवि पन्थीको मुख्य कर्मक्षेत्र एवं बसोबासको क्षेत्र आफ्नै जन्मगाउँ वाग्ला बडाचौर थियो । यसै क्षेत्रमा रहेर जीवनको अधिकांश कालखण्ड व्यतीत गर्ने कवि पन्थीले कृषि, पशुपालन, पुराण प्रवचन, शास्त्रनिर्णय, ज्योतिष हेर्ने, माटो हेर्ने, आयुर्वेदिक औषधी गर्ने जस्ता कार्यहरू गर्नुभएपनि मूलतः स्वाध्याय र अध्यापनलाई नै स्वान्तत जीवन व्यवसायको रूपमा स्वीकार्नुभयो । अध्यापनकै सिलसिलामा प्युठानको लुङ्ग काठमाडौँको वनकाली वेदविद्याश्रममा रहनुभयो । उक्त ठाउँहरूमा अध्ययन गरेका छात्रहरू अहिले प्राध्यापक अधिकृत शिक्षक आदि बन्न सफल भएका छन् । यस अर्थ उहाँको स्वाध्यायाध्यापनको इच्छा साकार भएको मान्नुपर्दछ । “साहित्य, धर्मशास्त्र, वेदान्त मेरा स्वाध्ययनका विषय हुन् । कर्मकाण्ड विषयमा र पुराणवाचनमा पनि मैले समय बिताएँ । यी कामहरूका अतिरिक्त विद्यादान गर्नमा नै धेरै समय बिताएँ” कवि पन्थीको यस भनाइबाट पनि उहाँले जीवन यापनको लागि अरू पेसालाई गौण रूपमा स्वीकारी मुख्यरूपमा स्वाध्यायाध्यापनलाई नै बनाउनु भएको स्पष्ट हुन्छ । स्वाध्यायाध्यापनकै अङ्गका रूपमा उहाँले साहित्य सृजनालाई निरन्तरता दिनुभयो । उहाँको बसोबास र जीवन व्यवसायको उल्लेख गर्दै प्रा.डा.वेणीमाधव ढकाल लेख्नुहुन्छ “पन्नगा नदीको किनारामा अवस्थित प्रकृतिसुन्दर गाउँ, बडाचौरको निवास, आफ्ना बन्धु बान्धवको सान्निध्य, पसिनाका दाना बगाएपछि आफ्नै खेती र पशुपालनबाट दुई छाक भरपेट दूधभात खान सकिने सम्पत्ति, ऋणको अभाव, असल सन्तान, सत्कर्ममा जागरूक धर्मपत्नीहरू प्रातः कालमा सानन्द ब्रह्मचिन्तन, नित्यकर्मसम्पादन एवं शालग्रामको अर्चना, मध्याह्नमा शास्त्रचिन्ता, शास्त्रीय समस्याहरूको समाधान, उपदेश एवं प्रवचन, सायंकालमा सन्ध्यावन्दन एवं सत्सङ्ग जस्ता क्रियाकलापमा रमाएका कविले वृद्धावस्थामा पदार्पण गरेपछि जीवनलाई भन्दा अध्यात्मलाई नियालेर हेर्ने प्रवृत्ति अँगाली सुन्दरतम दार्शनिक कविताको सृष्टि गरेर ज्ञानामृतको वृष्टि गराउनुभएको छ ।”

यसरी स्वाध्यायाध्यापन, ग्रन्थरचना, कृषि, पशुपालन जस्ता पावन पेशालाई अँगाली समाजलाई पवित्र भावनाले आर्जित सम्पत्ति नै श्रेयस्कर हुन्छ भन्ने सन्देश दिनुका साथै उदाहरणीय एवं अनुकरणीय व्यक्तित्व बन्ने कार्य गर्नुभएको छ ।

१.७. रुचि र स्वभाव

मनुष्यत्वका दृष्टिले संसारका यावत् मानिसमा एकत्वको तन्तु भेटिएपनि स्वभाव र रुचिका कारण संसारका सबै नै मानिसहरूमा विविधता देखिन्छ । ‘एकोऽहं बहु स्याम्’ उपनिषद् वाक्य अनुसार समग्र मानवजातिको उत्पत्तिम्रोत एउटै भएकाले र पछि पनि एकत्वमै विलीन हुने भएकाले बीचमा देखिएको बहुत्वको स्थिति वस्तुतः रुचि

र स्वभावगत विविधताकै उपज हो । यही रुचि र स्वभावगत विभिन्नताका कारण नै मानिसहरूमा आकृतिगत वैविध्य पनि देखिएको हो ।

‘रुचीनां वैचित्र्याद् ऋजुकुटिलनानापथजुषाम्

नृणामेको गम्यस्त्वमसि पयसामर्णव इव ।’

जलत्वका दृष्टिले समस्त नदीहरू सागरबाट अभिन्न भएतापनि बहाव क्षेत्र र प्रकृतिको कारण नदीहरूमा वैविध्य देखिन्छ र तिनीहरूलाई सागरबाट पृथक् रूपमा हेर्ने गरिन्छ । यसैले मानिसहरूमा पनि भिन्नता पहिल्याउने सूत्र रुचि र स्वभाव नै हुन् । प्रत्येक मानिसका रुचि र स्वभावमा यदि भिन्नता हुँदैन थियो भने मानिसहरूका बीचको विभेदको श्रृङ्खला सुरु नै हुने थिएन । अतः प्रत्येक मानिसलाई भिन्न भिन्न बनाउने तत्त्व नै रुचि र स्वभाव हुन् । यही वैयक्तिक रुचि र स्वभावका कारण नै कवि भीमकान्त पन्थी पनि साधारण व्यक्ति भन्दा फरक हुनुहुन्थ्यो । सादा जीवन र उच्च विचारमा रमाउन चाहने कवि पन्थीको मुख्य रुचिको विषय स्वाध्यायाध्यापन र लेखन हो । हरेक मानिसको जे कुरामा रुचि हुन्छ त्यसैमा विशेष रूपमा लगाव पनि हुन्छ । कवि पन्थीले जीवनका अधिकतम क्षणहरू स्वाध्ययन अध्यापन तथा लेखनमा व्यतीत गर्नुभयो । जसको परिणाम हामी जस्ता हजारौं छात्रहरू एकातिर उपकृत भए भने अर्कोतिर साहित्यिक क्षेत्रले विकसित हुने अवसर प्राप्त गर्‍यो ।

यसैगरी कवि पन्थी कर्तव्यपरायण र स्वाभिमानी व्यक्तित्व हुनुहुन्थ्यो । ‘देहं वा पातयेयम् कार्यं वा साधयेयम्’ को मान्यताबाट अभिप्रेरित कवि पन्थी सङ्घर्षबाट हटेर होइन डटेर सामना गर्दै कर्तव्यपथबाट कहिल्यै विचलित हुनुभएन । आफ्नो कर्तव्य पालन गरेको खण्डमा कसैबाट दब्जुपर्ने स्थिति हुँदैन । यदि कोही दब्छ भने त्यो कर्तव्यहीन वा स्वाभिमान शून्य मात्र हुन्छ । कर्तव्यहीन मानिसलाई त कवि पन्थी मानिसकै दर्जामा राख्नुहुन्थ्यो भने स्वाभिमानहीनलाई चाहिँ ‘विष नभएको सर्प र इख नभएको मानिस काम लाग्दैन’ भन्दै काम नलाग्ने मानिसको रूपमा स्वीकार्नुहुन्थ्यो ।

परिश्रमी, सत्यवक्ता एवं परोपकारी व्यक्तिलाई मन पराउने कवि पन्थी स्वयं पनि परिश्रममा विश्वास गर्नुहुन्थ्यो । उहाँ भन्नुहुन्थ्यो— मानिसले प्रयत्न गर्नुपर्छ । प्रयत्न गरेपछि पनि सफल हुँदैन भने त्यसमा मानिसको केही दोष छैन । यदि परिश्रम नै गर्दैन भने त्यो शतप्रतिशत अपराधी हो । ‘यत्ने कृते यदि न सिद्ध्यति कोऽत्र दोषः’ । यस्तै उहाँ सत्यवादी हुनुहुन्थ्यो । तर यदि त्यस सत्यले कसैको अहित गर्छ भने त्यस्तो सत्य भन्न चाहनुहुन्थेन । यसैले भन्नुहुन्थ्यो— ‘सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम्’ ‘अष्टादश पुराणेषु व्यासस्य वचनद्वयम् । परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम्’को मान्यतामा विश्वास राख्ने कवि पन्थी मानिसले सके परोपकार गर्नुपर्छ नसके अरूको नराम्रो चाहिँ शरीर मन वचन कुनैबाट पनि गर्नुहुँदैन भन्दै सोही अनुरूपको व्यवहार पनि गर्नुहुन्थ्यो । यदि कसैले चाहे बालकले नै किन नहोस् राम्रो कुरा गर्छ भने त्यसलाई सहर्ष स्वीकार गर्नुपर्छ भन्ने

मान्यता राख्ने कवि पन्थी विदेशीहरूको पनि यदि राम्रो कुरा छ भने त्यसको अनुकरण गर्नुपर्छ तर अन्धानुकरणले चाहिँ मानिसले आफ्नो राष्ट्रियता तथा अस्मिता गुमाउँछ भन्दै नेपालीहरूले गरेको विदेशी संस्कृतिको अन्धानुकरण प्रति चिन्तित हुनुहुन्थ्यो ।

संस्कृतिका सच्चा अनुसरणकर्ता, दर्शनका द्रष्टा, राष्ट्रियताका हिमायती कवि पन्थी जीवनको पूर्वार्धमा दौरा सुरुवाल कोट टोपीको राष्ट्रिय पोसाक लगाउनु हुन्थ्यो, उत्तरार्धमा धोती दौरा र टोपीमा रहनुहुन्थ्यो । मासु, लसुन, प्याज आदि वस्तुको परित्याग गरी शुद्ध शाकाहारी भोजन लिने कवि पन्थीको मन र वचनमा पनि शुद्धता थियो ।

पारिवारिक पीडालाई भन्दा सामाजिक एवं राष्ट्रिय समस्यालाई प्राथमिकता दिने कवि पन्थी सामाजिक कार्यमा सदैव अग्रसरता देखाउनु हुन्थ्यो ।

मातृदेवो भव, पितृदेवो भव, आचार्यदेवो भव जस्ता उपनिषद् वाक्यलाई आत्मसात् गरी सदैव पिता माताको सेवामा समर्पित रहनुका साथै गुरुहरू प्रति सदैव श्रद्धावान् हुनुहुन्थ्यो । कवि पन्थीको पितृभक्तिको उदाहरण निम्न तथ्यबाट पनि स्पष्ट हुन्छ—‘प्युठान जिल्लाको लुङ’ गाउँमा शिक्षकको रूपमा रहँदा एक पटक **‘पद्मपुराण’** वाचनको प्रसङ्गमा पारायण गर्दै जाँदा त्यसमा आएको पितृभक्तिको महिमा व्यक्त गर्ने प्रसङ्गबाट उहाँ पितृविषयक भक्तिभावमा चुर्लुम्म डुब्नुहुन्छ । पुराणको साङ्गतापछि जराजीर्ण पिताको सम्झनाले उहाँलाई एकछिन पनि प्युठान बस्न मन लादैन । उहाँको निर्विकल्प मनले भन्छ म अब प्युठान छोड्छु र घरमा गएर वृद्ध पिताको सकेसम्म सेवा गर्छु । परिणामस्वरूप उहाँ प्युठान छाडी गुल्मी आएर पितृसेवामा लाग्नुहुन्छ । संयोगवश उहाँ आएको ६ महिनापछि उहाँका वृद्ध पिताको स्वर्गवास हुन्छ ।

‘म खाउँ मै लाऊँ सुख सयल वा मोज म गरूँ’ भन्ने भावनाग्रस्त व्यक्तिहरू प्रति घृणा गर्ने कवि निर्लोभी एवं करुणा कोमल हुनुहुन्थ्यो । उहाँलाई चिन्ने अधिकांश मानिसहरू उहाँलाई ऋषिकल्प सद्द्विजको संज्ञा दिन्थे । उहाँको व्यक्तित्व एवं व्यवहारबाट प्रभावित प्रा.डा.वेणीमाधव ढकाल आफ्नो भावाभिव्यक्तिलाई यसरी पोख्नुहुन्छ—
‘कवि पन्थीको व्यक्तित्व करुण कोमल र शान्त छ । उहाँ ऋतभाषी मितभाषी र हितभाषी मनीषी हुनुहुन्छ । उहाँ शास्त्रानुशीलन, उपासना र रचनात्मक गतिविधिहरूमा लागि रहने अध्ययनप्रिय एकान्तसेवी साधक हुनुहुन्छ । उहाँ सदा शास्त्र, ईश्वर एवं आत्माको मनन गर्ने मुनि तथा शास्त्र र स्वानुभूतिको आँखाले कुनै पनि क्रियाको दूगामी परिणामको आकलन गर्ने ऋषि पनि हुनुहुन्छ । उहाँ सनातन संस्कृति अनुसारको वेषभूषाका पक्षपाती राष्ट्रवादी र स्वस्थ एवं सुखी समाजको संरचनाका हिमायती प्रेरणाका स्तम्भपुरुष पनि हुनुहुन्छ ।’

यसरी स्वाध्यायाध्ययन, ग्रन्थलेखन र सामाजिक सेवामा रुचि राख्ने कवि पन्थी निर्लोभी, ऋषिकल्प, हितभाषी, सत्यवक्ता, परोपकारी, हिन्दु धर्म, दर्शन र संस्कृतिका

व्याख्याता अनुष्ठाता एवं धर्मप्राण पुरुष हुनुहुन्थ्यो ।

१.८ जीवनका दुःखद क्षण

जीवन सुख दुःख, आँसु-हाँसो एवं आरोह अवरोहको एकीकृत सम्मिश्रण हो । यसैले जीवनमा कहिले सुख त कहिले दुःख आउँछ । दुःखमा आत्तिनु हुँदैन सुखमा मात्तिनु हुँदैन भन्ने भैँ दुःखमा नआत्तिई धैर्यसाथ कार्यक्षेत्रमा अगाडि बढ्नुपर्छ भन्ने मान्यता राख्ने कवि पन्थी भन्नुहुन्थ्यो-“असंशयमनारुह्य नरो भद्राणि पश्यति । संशयं पुनरारुह्य यदि जीवति पश्यति” कठिन संघर्ष नगरी मानिस कल्याणप्रद वस्तुको प्राप्ति गर्न सक्दैन । कठिन सङ्घर्षबाट जब ऊ पार पाउँछ तब उसको लागि सबै संसार सुखमय बन्दछ । वस्तुतः सङ्घर्षको सामना गर्न नसक्ने मानिस जीवनमा कहिल्यै पनि सफल हुँदैन । दुःख एवं सङ्घर्षसँग हटेर होइन डटेर सामना गर्नुपर्छ भन्ने मान्यता राख्ने कवि पन्थीका जीवनमा दुःखद क्षणहरू त अनगिन्ती आए । तर पनि बिसनै नसकिने दुःखद क्षण कुन हो भन्दा उहाँ भन्नुहुन्थ्यो-“२०१७ सालको राजनैतिक स्थितिबाट बढी दुःख पाइयो ।” उहाँ यद्यपि राजनैतिक विचारधाराबाट कति पनि अभिप्रेरित हुनुहुन्थेन । तत्कालीन राजनैतिक स्थितिको उतार चढावबाट केवल राजनीतिमा सक्रिय हुनेहरू मात्र पीडित भएनन् अपितु सर्वसाधारण जनताले समेत दुःख भोग्नुपर्थ्यो । कवि पन्थीका भाइ नीलाम्बर पन्थी राजनीतिमा सक्रिय हुनुहुन्थ्यो । उहाँ २०१५ मा नेपाली काङ्ग्रेसबाट टिकट लिई प्रतिनिधि सभामा निर्वाचित हुनुभयो । १८ महिनापछि उक्त जननिर्वाचित संसद विघटित भयो र नीलाम्बर जेलपर्नुभयो । त्यतिखेर केवल राजनीतिमा सक्रिय सहभागीता देखाउनेलाई मात्र जेलसजाय दिइएन अपितु राजीतिक कार्यकर्तालाई गास, बास र कपासको व्यवस्थागर्नेलाई पनि जिल्ला प्रशासनले कडा कारबाही गरिने निर्णय सुनायो । यसरी केवल सानो सहयोग गर्नेलाई त कारबाही गर्ने सरकारले सांसदका घरका सदस्यहरूलाई दुःख नदेला भन्नुपर्ने त स्थिति नै थिएन । सांसदकै दाजु भएका नाताले कवि पन्थीलाई तत्कालीन जिल्ला प्रशासनले पक्राउगर्ने आदेश दियो । कवि पन्थी त्यस समयमा घरमा हुनुहुन्थेन पछि थाहा पाएर तोकेको मितिको १ दिन अघि नै उहाँ तम्घासस्थित जिल्ला प्रशासन (बडाहाकिम) कार्यालय जानुभयो । त्यहाँ २४ दिन दैनिक तारिखमा राखी पछि तत्कालीन बडाहाकिम चन्द्रमान थकालीको रोहवरमा तारेखमा छोड्ने निर्णय गरियो । उहाँका कान्छा भाइ शेखरनाथ पन्थीलाई पनि ३ महिनासम्म थुनामा राखियो । सांसद भएका भाइ नीलाम्बरलाई त काठमाडौँमा नै नजरबन्द गरेको थियो ।

यसरी राजनैतिक संलग्नता नहुँदा नहुँदै पनि सांसदको परिवारको सदस्य भएको कारण यति ठूलो सजाय भोग्नु निश्चय नै निरपराध व्यक्तिमाथिको दमन हो । एक नैष्ठिक ब्राह्मणलाई सदरमुकाममा रहेर सरकारी अड्डामा धाउन लगाउनु अनावश्यक थियो ।

१.९ लेखन क्षेत्रको विस्तार

जीवनमा आइपरेका सुख दुःख, आरोह एवं तीता मीठा अनुभवहरू एवं कवित्व

शक्तिको सन्तुलित सम्मिश्रण भएको कारण नै कविता सृजनामा हात हाल्न पुगेका कवि पन्थीले विद्यार्थीकालबाट नै कविता लेख्न सुरु गर्नुभयो । प्रारम्भमा अध्ययनार्थ काठमाडौँ पुगेका पन्थीको वि.सं. १९९३-१९९६ तीनवर्षे अवधि कविता साधनाको पनि प्रारम्भिक समय हुन्छ । यस अवधिमा भएका रोचक समस्यापूर्तिहरूबाटै कविको लामो काव्ययात्राको श्री गणेश भएको मान्नुपर्दछ । यसैगरी कवि पन्थी वि.सं. १९९७-२००७ को अवधिमा हरिहरसंस्कृत पाठशालामा रहँदा गुरु दधिराम मरासिनीबाट प्रेरित हुँदै 'काशी वर्णनम्' कविता लेख्नुहुन्छ । यसपछि प्युठान जिल्लाको 'लुङ' भन्ने ठाउँमा रही विद्यार्थीहरूलाई व्याकरण कोष काव्य आदिको अध्यापन गराउँदै कविता लेख्ने कार्य गर्नुभयो । यस कालमा लेखिएका कविताहरूमा 'अभिनन्दनपत्रम्' 'शालग्रामशिलाष्टकम्' मुख्य हुन् । यी कविताहरूमा आइसक्दा कविको कवित्व पूर्णतः पल्लवित भइसकेको देखिन्छ । यसपछि पनि संस्कृत एवं नेपालीका विविध विषयसम्बन्धी फुटकर कविताहरू लेख्नुभयो, जुन वि.सं. २०५७ मा प्रकाशित 'विविधपद्यावलि' मा सङ्गृहीत छन् ।

यसरी कविको कवितायात्रालाई फुटकर कविताहरूले निरन्तरता दिइने रहे । कविको काव्यिक यात्राको महत्त्वपूर्ण अवधि २०४७-४८ को बीच रह्यो । यस अवधिमा कवि पन्थी काठमाडौँको गौरीघाटस्थित सोमसरला वेदविद्याश्रममा अध्यापनरत हुनुहुन्थ्यो । उहाँका तत्कालीन छात्रहरू मध्ये एक म पनि हुँ । यसै अवधिमा उहाँबाट पौराणिक विषयवस्तुमा आधारित 'जगदीम्बिकावैभवम्' र 'जगदीश्वरवैभवम्' दुई महाकाव्य सिर्जिए । कालिदासीय शैली, प्रसाद गुण र स्वभावोक्ति गुणले भरिपूर्ण यी दुई महाकाव्यको रचनापछि कविको कवित्व पूर्णतः विकसित भएको देखिन्छ । यसपछि पनि विविध फुटकर कविताहरूका माध्यमबाट कवितालेखनको परम्परा पछिका ५,६ वर्षसम्म निरन्तर रूपमा अधि बढेको देखिन्छ ।

कविता एवं महाकाव्यका अतिरिक्त कवि पन्थीले कथालेखन, अनुवाद गर्ने कार्य पनि गर्नुभएको छ । यसरी कविताबाट सुरु भई महाकाव्य कथा अनुवाद आदि क्षेत्रमा कवि पन्थीको लेखनी चलेको देखिन्छ ।

२. व्यक्तित्व

व्यक्तिका बाह्य आकृति, आन्तरिक प्रवृत्ति एवं सामाजिक, शैक्षिक, आर्थिक क्षेत्रमा आर्जित सम्पत्तिको आधारमा प्रत्येक व्यक्तिको व्यक्तित्व निर्धारित हुने गर्दछ । अतः संसारका सम्पूर्ण मानिसमा जातितः एकत्व देखिए पनि व्यक्तित्वका कारण वैविध्य भेटिन्छ । यसैले हरेक व्यक्ति अर्को व्यक्तिबाट फरक देखिन्छ । यसरी प्रत्येक व्यक्तिलाई वैविध्य हुनुमा उसका समस्त जैविक जन्मजात प्रवृत्ति, आर्जित शैक्षिक, सामाजिक, आर्थिक साहित्यिक सम्पदाले महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेका हुन्छन् । यस्तै जन्मजात प्रवृत्ति एवं आर्जित सम्पदाका आधारमा सर्वसाधारणको भन्दा पृथक् व्यक्तित्व लिएर

देखापर्ने कवि भीमकान्तको व्यक्तित्वलाई दुई भागमा विभाजन गरी हेर्न सकिन्छ । साहित्येतर व्यक्तित्व र साहित्यिक व्यक्तित्व ।

२.१ साहित्येतर व्यक्तित्व:

२.१.१. बाह्य (शारीरिक) व्यक्तित्व:

कुनै पनि व्यक्तिका सोभै हेर्दा देखिने आकृतिगत विशेषताहरू बाह्य व्यक्तित्व अन्तर्गत पर्दछन् । करिब ५ फुट ८ इन्चको उचाइ, हेर्दा ठूलो एवं उन्नत शरीर, आयत ललाट, विशाल वक्षस्थल, लामा लामा हातखुट्टा, गहुँगोरो वर्ण, प्रायशः गम्भीर मुद्रामा रहनु कवि भीमकान्तका बाह्य व्यक्तित्वका परिचायक हुन् । सधै नै दौरा धोती र टोपीको पहिरनमा रहने कवि पन्थीलाई चिन्ने मानिसहरू हिडाइँबाट टाढादेखि नै उहाँलाई पहिल्याउँथे । यस आधारमा उहाँको बाह्य व्यक्तित्व सर्वसाधारणको भन्दा छुट्टै किसिमको देखिन्थ्यो ।

२.१.२. आन्तरिक व्यक्तित्व:

मानिसका शील स्वभाव, आचरण र प्रवृत्तिगत वैशिष्ट्यहरू आन्तरिक व्यक्तित्व अन्तर्गत पर्दछन् । कर्तव्यपरायणता, लगनशीलता, धैर्य, साहस, विश्वास एवं मानवीयताका धनी कवि पन्थी धनभन्दा चरित्रलाई महत्त्व दिदैँ चारित्रिक उन्नति नै देशविकासको मूल आधार हो र एक चरित्रसम्पन्न व्यक्तिबाट नै सही मानेमा देशविकास सम्भव छ भन्दै निम्न श्लोक भन्नुहुन्थ्यो र त्यसलाई व्यावहारिक धरातलमा पनि उतार्नुहुन्थ्यो ।

वृत्तं यत्नेन संरक्षेत् वित्तमेति च याति च ।

चरित्रलाई बचाउनुपर्छ धन आउँछ जान्छ । कर्तव्यहीन व्यक्ति पशुसमान हुन्छ भन्दै अहर्निश कर्तव्य पालनामा समर्पित हुने कवि पन्थी पारिवारिक सुख सुविधाको पनि वास्ता नगरी राष्ट्रिय र सामाजिक दायित्व पूरा गर्न तल्लीन हुनुहुन्थ्यो । वैयक्तिक स्वार्थ भन्दा राष्ट्रिय र सामाजिक स्वार्थ ठूलो हुन्छ भन्दै सामाजिक एवं राष्ट्रिय विकासमा सदैव अग्रसरता देखाउने कवि पन्थीको त्यागमय जीवन थियो ।

२.१.३. शिक्षक व्यक्तित्व

विद्यालाई नै जीवनको सर्वश्रेष्ठ धन एवं पथप्रदर्शक तत्त्व ठान्ने कवि पन्थीले जीवनको अधिकांश कालखण्ड विद्या आदान र प्रदान गर्ने कार्यमा व्यतीत गर्नुभयो । यसमा पनि विद्याप्रदाता आदर्श गुरुका रूपमा उहाँले धेरै समय खर्चिनु भयो । १५ वर्षकै उमेरदेखि अध्यापन कार्य सुरु गर्ने कवि पन्थीले सुरुमा आफ्नै सहपाठीहरूलाई विद्या प्रदान गर्ने कार्य गर्नुभयो । ‘व्यये कृते वर्धत एव नित्यं विद्याधनं सर्वधनप्रधानम्’ जति प्रदान गर्नु त्यति नै बढ्ने भएकाले विद्या सर्वप्रधान धन हो’ भनाइलाई आत्मसात् गरी आफूले पढेको कुरा तुरुन्तै अरूलाई दिन खोज्ने आदर्श गुरु पन्थी भन्नुहुन्थ्यो आफूले आर्जन गरेको विद्या यदि अरूलाई प्रदान गर्दैन भने त्यो ब्रह्म राक्षस भएर जन्मन्छ ।

यसरी १५ वर्षकै उमेरदेखि आफ्ना सहपाठीलाई पढाउन सुरु गरेका पन्थी २३ वर्षको उमेरबाट आफ्नै घरमा गुरु भई पढाउन थाल्नुभयो । यसरी घरबाटै अध्यापन कार्य सुरु गरेका कवि पन्थी अध्यापनकालका प्रारम्भिक क्षणहरूलाई सम्झंदै भन्नुहुन्छ—“मैले २००१ सालमा मध्यमा परीक्षा दिएर फर्किँएदेखि नै घरमै बसेर विद्यार्थीहरू पढाएँ । लुङ्मा बसेर १ वर्ष पढाएँ १ वर्ष राहालेमा पनि विद्यार्थी पढाउन बसेँ । बाँकी ८ वर्ष घरमा बसेर पढाएँ । यो समयका प्रमुख विद्यार्थीहरूमा नीलाम्बर पन्थी, शेखरनाथ पन्थी, डिल्लीराज रिजाल, मेघराज अर्याल, राममणि पोखरेल प्रमुख हुन् । यिनीहरूमध्ये नीलाम्बर पन्थी र राममणि पोखरेल राजनीतिमा लागे । नीलाम्बर संसद सदस्य बने । राममणि पोखरेल प्युठान जिल्ला पञ्चायतका सभापतिसम्म बने । डिल्लीराज रिजाल उपसचिवसम्म पुगे । शेखरनाथ र मेघराज विद्यालयका शिक्षक बने ।”

यसपछि पनि घरमा रहँदा तथा छिमेकी गाउँ अजिमिरको विद्यालय र वाग्लामा पनि अध्यापन गर्नुभयो । यतिखेरको अध्यापन अनुभवको सम्झनागर्दै उहाँ भन्नुहुन्छ—“शास्त्री परीक्षा दिएपछि ०११ सालदेखि ०३३ सालसम्म घरमा, छिमेकी गाउँ अजिमिरको विद्यालयमा र वाग्लामा पनि अध्यापन गरेँ । यस समयमा पढेका प्रमुख विद्यार्थीहरूमा तुलसीप्रसाद पन्थी, मीनराज पन्थी, दिनेश पन्थी, दुर्गाप्रसाद अर्याल, लक्ष्मीकान्त पन्थी, सूर्यकान्त पन्थी, चन्द्रकान्त पन्थी, विष्णुकान्त पन्थी आदि हुन् । यिनीहरू सबै जागिरे छन् । कुनै विद्यालयमा शिक्षक भए । कुनै क्याम्पसमा प्राध्यापक भए ।”

गुरुको अध्यापन शैली, विद्वत्ता, कर्तव्यपरायणता आदिबाट प्रभावित भएका तत्कालीन नायव बडागुरुज्यू जुननाथ पण्डितको आग्रहमा उहाँ काठमाडौँको वनकालीस्थित नेपाल वेदविद्याश्रममा २०३३ सालदेखि सुपरीक्षक पदमा नियुक्त भई दुई वर्षसम्म बसेर विद्यार्थीहरूलाई संस्कृत व्याकरण, कोष, काव्य, नीतिशास्त्र आदिको अध्यापन गर्नुहुन्छ ।

यसपछि केही दिन घर गएर बस्नुभएका गुरु पन्थीलाई काठमाडौँको गौरीघाटमा, सरदार सोमप्रसाद बाँस्कोटाका स्मृतिमा नवस्थापित सोमसरला वेदविद्याश्रममा प्रधानाध्यापक पदमा रही अध्यापन गरिदिनको लागि उहाँका गुणग्राहीहरूले अनुनय गरेपछि त्यहाँ आई अध्यापन कार्यमा संलग्न हुनुभयो । १२ वर्षसम्म त्यहाँ अध्यापन गर्नुभयो । पछि शारीरिक अस्वस्थताका कारण २०५३ वैशाख देखि त्यहाँ अध्यापन गर्न छोडी पुनः आफ्नो घर बडाचौर फर्कनुभयो । यस अवधि (२०३३-२०५३) मा उहाँबाट विद्या प्राप्त गरेका छात्रहरू अहिले प्राध्यापक, अधिकृत शिक्षक आदि पदमा कार्यरत छन् । यस अवधिका छात्रहरू को को थिए ? भन्ने प्रश्नको उत्तरमा उहाँ भन्नुहुन्छ—“०३३ सालदेखि ०५३ सम्म काठमाडौँ गएर वनकाली वेदविद्याश्रममा र गौरीघाटको सोमसरला वेद विद्याश्रममा अध्यापन गरेँ । यस समयमा पढेका प्रमुख विद्यार्थीहरूमा नवराज कट्टेल, हीरानन्द तिमिल्सना, पूर्णचन्द्र वाग्ले, ध्रुवचन्द्र गौतम, प्रेमप्रसाद चौलागाईँ,

शालिग्राम सुवेदी, कृष्णप्रसाद अर्याल कृष्णप्रसाद ज्ञवाली, विष्णुप्रसाद पोखरेल, देवराज अर्याल आदि हुन् । यिनीहरूमध्ये ध्रुवचन्द्र गौतम उच्च माध्यमिक शिक्षा परिषदमा जागिरे छन् । नवराज कट्टेल र हीरानन्द तिमल्सिना वाल्मीकि विद्यापीठमा प्राध्यापक छन् । शालिग्राम सुवेदी विन्ध्यवासिनी संस्कृत विद्यापीठ (पोखरा)मा प्राध्यापक छन् । प्रेमप्रसाद चौलागाईं त्रिभुवनविश्वविद्यालयमा प्राध्यापक छन्”

यसरी २००१ सालदेखि २०५२ सालसम्म आधा शताब्दीभन्दा पनि लामो समय अध्यापनमा खर्चिनुभएका कवि पन्थीबाट हजारौं छात्रहरूको जीवन उपकृत भएको छ । उहाँ यद्यपि आधुनिक शिक्षा मनोविज्ञानको अध्येता, ज्ञाता एवं प्रवक्ता मध्ये केही पनि हुनुहुन्थेन । तर उहाँले विद्यार्थीहरूको क्षमता रुचि अनुसार अत्यन्त प्रभावोत्पादक अध्यापन गराएको देख्दा लाग्दथ्यो कि उहाँको जन्म नै अध्यापनका लागि भएको हो ।

उहाँसँग पढ्ने विद्यार्थीहरूमा उहाँको अध्यापन शैलीको प्रशंसा नगर्ने सायदै होला । उहाँकै शिष्यको रूपमा रहेका, भाइ नीलाम्बर पन्थी उहाँको अध्यापन शैली प्रतिको दृष्टिकोण व्यक्त गर्नुहुन्छ— “दाजी भीमकान्तले विद्यार्थीहरूलाई पढाउँदा पनि अत्यन्त आकर्षक शैलीमा विभिन्न किसिमका उदाहरणहरू प्रस्तुत गरेर ज्यादै सरल तरिकाले पढाउनुहुन्थ्यो । त्यो जमानामा गाउँघरमा पढाउने काम निकै भन्भटिया हुन्थ्यो । एउटा पाठशालामा एउटा मात्र शिक्षक हुनु र उसले अक्षरारम्भदेखि माथि व्याकरणका फक्किकाहरूसम्म पढाउनुपर्दथ्यो । गाउँघरको चलन त्यो जमानामा जति विद्यार्थीको सङ्ख्या हुन्थ्यो, उति कक्षाहरू हुन्थे । हरेक विद्यार्थीको आफ्नै स्वतन्त्र कक्षा हुन्थ्यो । म आफैले पनि धेरै विद्यार्थीको एउटै कक्षा हुन्छ भन्ने कुरा त जब एक सालमा खिदिम हरिहर संस्कृत पाठशालामा आएँ त्यसैबेला थाहा पाएको हुँ । त्यस किसिमको परिस्थितिमा प्रत्येक छात्रलाई सन्तुष्ट गराउनु सजिलो हुँदैन । तर उहाँबाट सबै छात्रहरू खुशी थिए । घरको पाठशालामा त निःशुल्क विद्यादान गर्नुभएको थियो भने उहाँलाई चारैतिरबाट आह्वान भइरहन्थ्यो अमुक गाउँका युवाहरूलाई पढाउन आउनुस् भनेर ।”

वनकाली वेदविद्याश्रममा रहँदा कवि पन्थीले पढाएका छात्र हीरानन्द तिमल्सिना, जो हाल वाल्मीकि विद्यापीठमा सहप्राध्यापक हुनुहुन्छ । गुरुको अध्यापन शैलीको बारेमा भन्नुहुन्छ— “गुरुको पढाउने शैली अत्यन्त आकर्षक थियो । उहाँ विद्यार्थीहरूलाई कहिल्यै पिट्नु हुन्थेन । उहाँको शैली, बोली, विद्वत्ता र व्यक्तित्वबाट प्रत्येक विद्यार्थी पढ्न स्वयं समुत्सुक र प्रेरित हुन्थ्यो । यसरी उहाँमा विद्यार्थीलाई पढ्ने प्रेरणा प्रदान गर्न सक्ने अद्भुत क्षमता थियो ।”

यस्तै अर्का छात्र नवराज कट्टेल (हाल वाल्मीकि विद्यापीठका सहप्राध्यापक) भन्नुहुन्छ— “मेरा गुरुज्यूको आचार, विचार, एवं दर्शनले मेरो जीवनलाई प्रभाव र प्रेरणा दिएको छ । उहाँ दिवङ्गत हुनुभएपनि उहाँका काव्यकृति हाम्रासामु छन् । तिनकै

माध्यमबाट उहाँ नेपाली समाजमा, संस्कृत समाजमा र आर्यसभ्यतामा चिरञ्जीवी रहिरहनु हुनेछ ।”

यसरी केवल छात्रहरूले मात्र उहाँलाई मन पराउने होइन उहाँपनि पठनशील छात्रहरूलाई पुत्रवत् प्रेम गर्नुहुन्थ्यो । वनकाली वेद विद्याश्रममा अध्यापनरत हुँदा तत्कालीन छात्रहरू हीरानन्द तिमिल्सिना र नवराज कट्टेलको बीचमा आफू बसेर खिचिएको तस्वीरलाई लिई लेखिएको निम्न अभिव्यक्तिबाट पनि उहाँको छात्रहरू प्रति प्रेम स्पष्टिन्छ—

कतमोऽन्तरिमौ च काविति न बुधैरन्यधियाऽभिधीयताम् ।

नवहीरकरत्नसङ्गही न मणिः कान्तपरो जरद्द्विजः ॥

गोरक्षवासी नवराजनामा हीरादिनन्दो यमलानिवासी ।

तन्मध्यगुल्मीविषयान्तवासोऽन्तेवासिषु स्निह्यति भीमकान्तः ॥

गुरु पन्थीको अध्यापन कुशलताकै कारण उहाँसँग पढेका छात्रहरू सधैं नै नतमस्तक हुन्थे । वनकाली वेद विद्याश्रमका भूतपूर्व छात्रसमूहले र गौरीघाट स्थित सोमसरला वेदविद्याश्रमका छात्रसमूहले बेग्लाबेग्लै रूपमा समर्पण गरिएका अभिनन्दन पत्रहरूबाट पनि उहाँको अध्यापन कुशलताको बोध हुन्छ ।

यसरी ८० वर्षे जीवनावधिमा आधा शताब्दीभन्दा पनि बढी समय अध्यापन कार्यमा खर्चिनु भएका आदर्श गुरु पन्थीको अध्यापक व्यक्तित्व सफल, सुयोग्य एवं अनुकरणीय रहेको देखिन्छ ।

२.१.४. समाजसेवी व्यक्तित्व

व्यक्ति व्यक्ति मिलेर समाज बन्दछ र त्यस समाजसँग व्यक्तिका प्रत्येक क्रियाकलापहरू गाँसिएका हुन्छन् । मानिस चाहेर होस् या न चाहेर नै किन नहोस्, ऊ आफ्ना समस्त चालचलन, काम गराइ, बस, उठ आदि समस्त कामहरू समाजनिरपेक्ष भएर गर्न सक्दैन ।

यसरी हरेक व्यक्ति समाजमै रहेर काम गरेपनि जो व्यक्ति वैयक्तिक स्वार्थको परिधिभन्दा माथि उठी केवल समाजकै लागि काम गर्दछ, सही अर्थमा त्यही नै महापुरुष एवं समाजसेवी हो । यस्तै वैयक्तिक स्वार्थको सीमित घेराबाट निकली समाजसेवाको विशाल आँगनमा रमाउन चाहने कवि भीमकान्तले जीवनमा अधिकांश कामहरू समाजसेवाकै लागि गर्नुभयो । घरमा आएका विद्यार्थीहरूलाई निःशुल्क अध्यापन गर्नु, आयुर्वेदिक पद्धतिबाट रोगीहरूको उपचार गर्नु, ज्योतिष हेर्नु, ज्ञानपिपासु भक्तजनहरूलाई प्रवचनको माध्यमबाट ज्ञानसुधा पान गराउनु, विद्यालय स्थापना, पुलनिर्माण, वृक्षरोपणमा सक्रिय सहभागिता देखाउनु आदि उहाँले गरेका समाज सेवाका ज्वलन्त उदाहरण हुन् ।

यसरी वैयक्तिक स्वार्थभन्दा सामाजिक स्वार्थलाई बढी महत्त्व दिई तन मन र

धनबाट समाजसेवामा समर्पित रहने भीमकान्त पन्थीलाई निःस्वार्थ समाजसेवी भन्नुमा अत्युक्ति नहोला ।

२.१.५ पुराणवाचक व्यक्तित्व

जीवनका धेरै दिनहरू पुराणवाचन र प्रवचनमा बिताउनु हुने पन्थी एक सफल पुराणवाचक व्यक्तित्व पनि हुनुहुन्थ्यो । पुराणको पाठ गरेर सामान्य रूपमा कथा मात्र भन्नु र पुराणका प्रत्येक पङ्क्तिको तात्पर्य खोली व्याख्या गर्नुमा धेरै अन्तर छ । पाठ गरेर सामान्य अर्थ भन्ने पुराणवाचकहरूको संख्यामा त न्यूनता नहोला तर पुराणको दार्शनिक एवं प्रतीकात्मक अर्थ बताउन सक्ने विद्वान्हरू नेपालमा औँलामा गन्न सकिने मात्र भेटिन्छन् । पुराणको सही रहस्य खोलेर व्याख्या गर्नसक्ने नेपालका परिगणित विद्वान्हरूमध्ये एक पन्थी पनि हुनुहुन्छ । पौराणिक विषयवस्तुलाई आत्मसात् गरेर सोलाई कवितात्मक रूप दिई महाकाव्यद्वय 'जगदम्बिकावैभवम्' र 'जगदीश्वरवैभवम्' सृजना गर्नुले पनि कवि पन्थी पुराणका प्रामाणिक विद्वान् हुनुहुन्थ्यो भन्ने कुराको पुष्टि हुन्छ ।

दार्शनिक एवं धर्मशास्त्रीय जस्ता पुराणका कठिन विषयवस्तुलाई पनि सरल र सुमधुर बनाई श्रोताहरूलाई प्रदान गर्न सक्ने क्षमता उहाँमा थियो । उहाँको नेतृत्वमा एकादिन एकाहमा सँगैजानुभएका वाल्मीकि विद्यापीठका प्राध्यापक इतिहासपुराणाचार्य तोयराज नेपाल कवि पन्थीले गरेको श्रीमद्भागवत महापुराणको द्वादशस्कन्धको १२ औँ १३ औँ अध्यायको अर्थ सुनिसकेपछि मनमा उठेको तरङ्ग यसरी व्यक्त गर्नुहुन्छ—“उहाँले गरेको द्वादश स्कन्धको १२ औँ १३ औँ अध्यायको प्रवचन सुन्दा म अत्यन्त प्रभावित भएँ । जुन प्रवचन टेपबद्ध नगर्दा म अहिले पछुताएको छु । उहाँले जुन किसिमले भागवतको निचोड बताउनुभयो । त्यस्तो सरल तरिकाले भागवत जस्तो गहन विषय श्रोतालाई सुनाउने विद्वान् मैले अभैसम्म भेटेको छैन ।”

यसरी पुराणका गहनतम विषयहरूलाई सरल किसिमले बुझाउन सक्ने क्षमता सम्पन्न पन्थी एक सफल पुराणवाचकका रूपमा समाजमा परिचित एवं प्रतिष्ठित हुनुहुन्थ्यो ।

२.२ साहित्यिक व्यक्तित्व

२.२.१ कवि व्यक्तित्व

कवि पन्थीको सृजनाको यात्रामा पहिलो एवं प्रायशः पूरै समय खर्चिएको विधा कविता हो । यसैले कवि पन्थीको सृजनशील व्यक्तित्वमा पहिलो एवं महत्त्वपूर्ण व्यक्तित्व कवि व्यक्तित्व हो । उहाँको परिचयमा दिइने विशेषणले पनि यस कुराको पुष्टि गर्दछ ।

कवि पन्थीले १५ वर्षको उमेरदेखि नै कविता लेख्न सुरु गरेपनि प्रकाशित रूपमा १९९६ देखिका (१८ वर्ष देखिका) कविताहरू हाल प्राप्त छन् । जीवनमा अनुभूत विषयवस्तुका साथै पौराणिक विषयवस्तुलाई आधार मानी लेखिएका उहाँका

कविताहरू केही कालिदासीय शैलीको अनुसरण गरी रचिएका छन् भने भारवि एवं श्रीहर्षको शैलीमा रचिएका छन् । यसैले उहाँका केही कविताहरू सरल सरस एवं प्रसादगुण सम्पन्न छन् भने केही गहन एवं ओजोगुण प्रधान छन् ।

यसरी १८ वर्षे उमेरबाट काव्यिक यात्राको थालनी गरेका कवि पन्थीका फुटकर कविताहरूको सङ्ग्रह 'विविधपद्यावलि' र दुई महाकाव्य 'जगदीश्वरवैभवम्' एवं 'जगदीश्वरवैभवम्' प्रकाशित छन् । विविधपद्यावलिमा स्तवात्मिका पद्यावलि, आत्मकेन्द्रिता पद्यावलि, वर्णनात्मिका पद्यावलि, ग्रन्थसारात्मिका पद्यावलि, कर्मकाण्डसम्बद्धा पद्यावलि, शास्त्रीया पद्यावलि, दार्शनिकी पद्यावलि, साहित्यिकी पद्यावलि, पत्रात्मिका पद्यावलि शीर्षकमा करिब ८७ वटा संस्कृतमा कविताहरू र नेपाली भाषात्मिका पद्यावलि शीर्षकमा नेपाली भाषाका १५ फुटकर कविताहरू प्रकाशित छन् ।

यी कविता एवं महाकाव्यमा कवि पन्थीले शास्त्रीयतावादी धारालाई प्रतिनिधित्व गर्दै भगवद्भक्ति, अध्यात्म, नीति, राष्ट्रप्रेम प्रकृतिप्रेम, समाज सुधार, मानवता जस्ता विषयवस्तुलाई कवितात्मकरूप दिई समग्र मानव समाजलाई नैतिक, धार्मिक र पारमार्थिक कर्तव्य प्रति सचेत हुँदै राष्ट्र, राष्ट्रियता, वर्णाश्रम संस्कृति प्रति स्नेह देखाउनुका साथै सामाजिक विकृतिको समुन्मूलनमा सबै एक सूत्रमा आबद्ध हुनुपर्ने सन्देश दिनुभएको छ ।

शवरूप अचेतन तत्त्वमा इच्छाशक्ति ज्ञानशक्ति र क्रियाशक्तिको उपस्थिति भएपछिमात्रै शिव बन्दछ र त्यही शिवतत्त्व नै दिव्यता एवं कल्याणको परिचायक हो । यसैले सृष्टिमा शक्ति र शक्तिमान् दुवैको आवश्यकता पर्छ भन्ने देखाउन कविले काव्यिक सृष्टिमा पनि 'जगदीश्वरवैभवम्' र 'जगदीश्वरवैभवम्' दुई महाकाव्य नै रचना गरेर शक्ति र शक्तिमान्को समुपस्थिति आफ्नो काव्यिक सृजनामा पनि रहेकाले आफ्नो इच्छा अवश्यै पूर्ण हुने सङ्केत गर्नुभएको छ ।

शिव र शक्तिका उपासक कवि पन्थी आफ्ना कवितामा पनि भगवद्भक्तिलाई नै प्रमुख विषयवस्तु बनाई समाजलाई भगवान्का महनीय एवं आदर्शमय चरित्रले सुमार्गतर्फ अभिप्रेरित हुने प्रेरणा प्राप्त होस् भन्ने कामना राख्दै काव्यमा विषयवस्तु अनुरूपको शब्दसंयोजन, अलङ्कारयोजना, वृत्तसमावेशबाट शैलीपक्षलाई परिष्कृत सुललित एवं सुमधुर बनाई काव्यमा ईप्सित रसलाई परिपाकावस्थामा पुर्‍याउन सक्षम बन्नुभएको छ ।

यसरी भावपक्ष र शैलीपक्षको समुचित समन्वयबाट पुरिपुष्ट काव्यात्मक कृतिले गर्दा कवि पन्थीको कवि व्यक्तित्व पूर्णतः सफल बनेको देखिन्छ ।

२.२.२ कथाकार व्यक्तित्व

साहित्यकार भीमकान्त पन्थीको सृजनाको यात्रामा कथा दोस्रो स्थानमा आउँछ । मूलतः पौराणिक विषयवस्तुको परिशीलनबाट आर्जित अनुभूतिलाई कवितात्मक रूप

दिन चाहने पन्थीका केही कथाहरू प्राप्त भएपनि प्रकाशित रूपमा एउटै कथा मात्र भेटिन्छ । 'सुखमा भन्दा दुःखमा वैराग्य' शीर्षकको सो कथा २०५६ को 'हाम्रो पुरुषार्थ' को कथा विशेषाङ्कमा प्रकाशित छ ।

संख्यात्मकतामा भन्दा गुणात्मकतामा विश्वास राख्ने कथाकार पन्थीको कथा संस्कृत आदर्शवादी धाराबाट अभिप्रेरित देखिन्छ । साहित्यले समाजलाई नैतिकता र आदर्शको सन्देश दिनसक्नुपर्छ भन्ने मूल मान्यता बोकेको आदर्शवादी कथाहरूमा प्रायशः पौराणिक ऐतिहासिक वा सामाजिक विषयवस्तु हुनेगर्दछ ।

कथाकार पन्थीको कथा पौराणिक विषयवस्तुमा आधारित भएपनि वर्तमान समाजलाई पनि महत्त्वपूर्ण सन्देश दिन सक्ने क्षमता भएकाले उहाँको कथा सार्वभौम एवं सार्वकालिक बनेको छ ।

आदर्शवादबाट अभिप्रेरित भएर पनि सामाजिक विकृतिलाई यथार्थिक रूपमा कथात्मक रूप दिन सफल कथाकार पन्थीलाई सामाजिक यथार्थवादी कथाकार भन्नुमा अनुचित नहोला ।

यसरी पौराणिक विषयवस्तुलाई कथात्मक रूप दिई त्यसलाई भाषिक अभिव्यक्तिको कुशलता र संरचनात्मक रैखिक ढाँचाको योजनाले सहज सम्प्रेषणीय बनाई सफलरूपमा सामाजिक विकृतिको चित्रण गरी त्यसलाई सुधारको स्वर दिने कथाकार पन्थीका संख्यात्मक रूपमा धेरै कथा नभएपनि कथागत गुणात्मकताले गर्दा उहाँको कथाकार व्यक्तित्व पनि सफल बनेको देखिन्छ । अर्को कुरा पुराणहरू वाचन गर्दा पौराणिक धेरै कथाहरू समाजलाई सुनाउनु भएकै छ ।

२.२.३ अनुवादक व्यक्तित्व

कवि पन्थीको साहित्य सृजनाको यात्रामा साहित्यिक सृष्टि अन्तर्गत नर्पन तर साहित्यसृजनालाई सहयोग गर्ने अर्को अनुवादक व्यक्तित्व पनि देखापर्दछ । मूलतः संस्कृतका इतिहास पुराण, धर्मशास्त्र, दर्शन, कर्मकाण्ड साहित्यका विविध विषयलाई नेपाली भाषामा अनुवाद गरी संस्कृतविषयानुरागी नेपालीभाषीलाई उपकृत बनाउनु भएको छ । अहिलेको समाजमा संस्कृत प्रतिको मोह हुँदाहुँदै पनि विविध बाध्यताका कारण संस्कृत अध्ययन गर्न नपाएका संस्कृतस्नेही व्यक्तिहरूलाई यस्ता अनूदित कृतिबाट प्रत्यक्ष फाइदा पुगेको देखिन्छ ।

कवि पन्थीले संस्कृत भाषामा लेखिएका साहित्य, धर्मशास्त्र कर्मकाण्ड, ज्योतिष, वेदान्त आदिका उपयोगी विषयको र पशुपतिक्षेत्र विकासकोषको आयोजनामा मार्कण्डेयपुराणको नेपाली भाषामा अनुवाद गर्नुभएको छ ।

यसरी संस्कृतका कठिन तर जीवनोपयोगी विषयलाई नेपाली भाषामा अनुवाद गर्ने कवि पन्थीको अनुवादक व्यक्तित्व पनि सफल देखिन्छ ।

नेपालमा संस्कृत महाकाव्य परम्परामा 'जगदम्बिकावैभवम्'

प्रा. डा. प्रेमप्रसाद चौलागाईं
त्रिचन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, काठमाडौं

काव्यात्मक अभिव्यक्ति ऋग्वेदका केही ठाउँ (उषःसूक्त, पुरुरवा-उर्वशी संवाद, यमयमी संवाद, सोमसूर्यासंवाद) मा पाइएपनि संस्कृत साहित्यको पूर्णतः काव्यात्मक कृतिको रूपमा पहिलो रामायण नै हो र यसका रचयिता वाल्मीकि आदिकवि हुन् । रामायणपछि वेदव्यासबाट महाभारतको सृजना हुन्छ । ऋषिद्वारा रचित भएकाले संस्कृत साहित्यमा यी दुवै महाकाव्यहरू आर्षकाव्यको रूपमा चिनिन्छन् ।

आर्ष महाकाव्यपछि पाश्चात्य महाकाव्य परम्परामा जस्तै संस्कृत साहित्यमा पनि ललित महाकाव्य परम्पराको थालनी हुन्छ । आधुनिक पाश्चात्य काव्यशास्त्रीहरूले काव्यलाई दुई प्रकारमा वर्गीकृत गरेका छन् । विकासशील महाकाव्य र ललित महाकाव्य । शताब्दियौं अधिदेखिका गाथाचक्र एवं ऐतिहासिक विवरणमा आधारित भई सृजना गरिएका काव्य विकासशील महाकाव्य अन्तर्गत पर्दछन् भने एउटै व्यक्तिको प्रौढ प्रतिभा र विशिष्ट काव्यकौशलद्वारा एकै अभियानमा रचित काव्यकृतिहरू चाहिँ ललित महाकाव्य अन्तर्गत पर्दछन् । यस अनुसार पश्चिमका 'इलियड' र 'ओडिसी' तथा पूर्वका 'रामायण' र 'महाभारत' विकासशील महाकाव्य हुन् भने पश्चिमका इनीड (भर्जिल) डिभाइन कमेडी (दाँते) प्याराडाइज लस्ट (मिल्टन) फाउस्ट (गेटे) फेयरी क्वीन् (स्पेन्सर) तथा पूर्व बुद्धचरित, सौन्दरनन्द (अश्वघोष) रघुवंश, कुमारसम्भव (कालिदास) किरातार्जुनीय (भारवि) शिशुपालवध (माघ) नैषधीयचरित (श्रीहर्ष) आदि ललित महाकाव्य अन्तर्गत पर्दछन् ।

ललित महाकाव्य अन्तर्गत संस्कृतमा सुकुमार रसमय शैली र पाण्डित्यपूर्ण अलङ्कारमय शैलीमा लेखिएका दुई किसिमका महाकाव्यहरू देखापर्छन् । यी दुई किसिमका काव्यहरूलाई ललित काव्यधाराका कलात्मक र विचित्र मार्गी गरी दुई उपधारामा राखिएको पाइन्छ । कलात्मक महाकाव्यमा उदात्तशैली, प्रसाद र माधुर्य गुण सम्पन्न भाषा र रसमय भावाभिव्यक्ति पाइन्छ भने विचित्रमार्गी धाराका महाकाव्यमा व्युत्पत्तिबहुल, पाण्डित्यपूर्ण अलङ्कारमय भाषाशैली एवम् भावाभिव्यञ्जनामा भन्दा शब्दाडम्बरमा जोड दिइएको पाइन्छ । यस अनुसार संस्कृत साहित्यका महाकवि अश्वघोषका बुद्धचरित र सौन्दरनन्द तथा कालिदासका रघुवंश र कुमारसम्भव काव्य कलात्मक काव्यधारा अन्तर्गत पर्दछन् भने भारविको किरातार्जुनीय, माघको शिशुपालवध, श्रीहर्षको नैषधीयचरित विचित्रमार्गी

धाराका काव्य अन्तर्गत पर्दछन् । विचित्रमार्गी धाराका काव्यहरूमा भाव र कलाको समन्वय पाइँदैन, शब्दचमत्कार र अलङ्कारप्रयोगमा मात्र जोड दिने भएकाले काव्यको आन्तरिक प्रश्न उपेक्षित बन्न पुगेको हुन्छ । क्षीण कथावस्तुलाई बौद्धिक व्यायामको आधारमा महाकाव्यात्मक रूप दिने प्रवृत्ति विचित्रमार्गी काव्यधाराका कविहरूमा पाइन्छ । ई.छैठौँ शताब्दीका भारविबाट थालनी भएको यो धारा १२ औँ शताब्दीका श्रीहर्षमा आइपुग्दा चरमोत्कर्षमा पुग्दछ ।

१३ औँ शताब्दीपछि संस्कृत साहित्यमा उत्कृष्ट काव्यकृतिहरू न रचिएकाले यस अवधिलाई ह्रासोन्मुख कालको रूपमा चिनिन्छ । तर '१७ औँ' शताब्दीपछि भने महाकाव्य सिर्जना परम्पराले पुनः गति लिन थाल्दछ । हिन्दी तथा नेपाली भाषाका म्रष्टाहरू संस्कृतमै महाकाव्य लेख्दछन् । नेपालमा कलात्मक र विचित्रमार्गी काव्यधाराका बीचमा रही अर्थात् मध्यममार्गी धारामा आबद्ध भई काव्यहरू रचिन्छन् । यस कालका काव्यहरूमा एकातिर रसमय भावाभिव्यक्तिमा जोड दिन खोजिएको छ भने अर्कोतिर अलङ्कारको सचेत आयोजना र शब्दसंयोजनमा प्रशस्त बौद्धिक व्यायाम पनि गरिएको देखिन्छ ।

यसरी १७ औँ शताब्दीपछि मध्यम मार्गमा रही अधिकांश काव्यहरू रचिएका देखिन्छन् भने केही काव्यहरू सुकुमार रसमय शैली (कलात्मक काव्यधारा) तथा केही पाण्डित्यपूर्ण अलङ्कारमय शैली (विचित्रमार्गी धारा) मा रचिएका देखिन्छन् । यस अवधिदेखि, अहिलेसम्म मुख्य रचिएका काव्यहरूमा वंशमणि शर्माको हरिकेलिमहाकाव्य, (१७ औँ) काशीनाथ शर्माको यदुवंश महाकाव्य (१७ औँ) यज्ञदत्त सूरिको चन्द्रसम्भव महाकाव्य (१९ औँ) पूर्णप्रसाद ब्राह्मणको सत्यहरिश्चन्द्र महाकाव्य, भरतराजशर्माको महेन्द्रोदय महाकाव्य, हरिप्रसाद आचार्यको गोरक्ष शाहवंश महाकाव्य, पशुपति झाको 'नेपाल साम्राज्योदय महाकाव्य, सुकृतिदत्त पन्तको 'कार्तवीर्योदय' महाकाव्य, कृष्णप्रसाद घिमिरेका 'श्रीकृष्णचरितामृतम्' 'ययातिचरितम्' 'वृत्रवधम्' गौरीगिरीशमहाकाव्य, पं.भीमकान्त पन्थीका 'जगदम्बिकावैभवम्' र जगदीश्वरवैभवम्, माधवप्रसाद भट्टराईको सत्यसाइचरितम् महाकाव्य पर्दछन् ।

यी महाकाव्यहरूमध्ये कवि सुकृतिदत्त पन्तको 'कार्तवीर्योदय' महाकाव्य विचित्रमार्गी काव्यधाराको (कतैकतै रसमयशैली भएपनि) उत्कृष्ट काव्यकृतिका रूपमा देखिन्छ भने कवि पूर्णप्रसाद ब्राह्मणको 'सत्यहरिश्चन्द्र' र कवि भीमकान्त पन्थीको 'जगदम्बिकावैभवम्' र 'जगदीश्वरवैभवम्' महाकाव्य कलात्मक काव्यधारा (कतै कतै अलङ्कारको सचेत आयोजना एवं शब्दसंयोजनमा बौद्धिक व्यायाम देखिएपनि) अन्तर्गतका काव्य प्रतीत हुन्छन् भने अन्यलाई मध्यममार्गी काव्यधारा अन्तर्गत राख्न सकिने आधार भेटिन्छन् ।

यसरी कवि पन्थीलाई महाकाव्यीय शैलीका आधारमा कलात्मक काव्यधाराका महाकविका रूपमा स्वीकार गर्न सकिने पर्याप्त आधार भएपनि उहाँका कतिपय फुटकर श्लोकहरू (विविधपद्यावलि: अन्तर्गतका) पूर्णतः विचित्रमार्गी शैलीमा रचिएका हुनाले कवि पन्थीलाई पनि समष्टि कवि व्यक्तित्वको आधारमा मध्यममार्गी धाराका कविको रूपमा लिनु उपयुक्त देखिन्छ । यसरी एकातिर अश्वघोष कालिदासको कलात्मक काव्यधाराका प्रवृत्तिलाई अवलम्बन गर्नु र अर्कोतिर भारवि, माघ श्रीहर्षका विचित्रमार्गी धाराका वैशिष्ट्यको अनुसरण गर्नुले प्राचीन कविहरूप्रति कवि पन्थीको समान श्रद्धा र आस्था रहेको प्रतीत हुन्छ । तर यति हुँदाहुँदै पनि दुवै महाकाव्यमा कालिदासीय काव्यधाराका काव्यप्रवृत्तिको अनुसरण गरिनुले कवि पन्थीको भुकाव कलात्मक काव्यधारातर्फ रहेको देखिन्छ । यसैले महाकाव्यको सन्दर्भमा कवि पन्थीलाई कलात्मक काव्यधाराका एक सिद्धहस्त कविको रूपमा लिन सकिन्छ ।

विषयवस्तुका दृष्टिले प्राचीनकालदेखि प्रचलित भक्तिप्रधान काव्यधाराका सफलतम कविको रूपमा कवि पन्थीलाई चिनाउनको लागि महाकाव्यद्वयले बलियो प्रभाव प्रस्तुत गरेका छन् । ‘जगदम्बिकावैभवम्’ मा कवि पन्थीको शक्तिस्वरूपिणी जगन्माता भगवती प्रतिको अनन्य भक्तिभाव अभिव्यञ्जित भएको छ भने ‘जगदीश्वरवैभवम्’ मा जगदीशविष्णुप्रतिको । यसको पुष्टि काव्यगत नामकरणबाट पनि भएको छ । यसरी शक्ति शक्तिमान् दुवैका अनन्य भक्तका रूपमा आफूलाई काव्यमा परिचित गराउन सफल कवि पन्थीलाई भक्तिप्रधान काव्यधाराका एक सफल कवि भन्नुमा अत्युक्ति नहोला ।

‘जगदम्बिकावैभव’ महाकाव्यको विवेचना

१. सर्गयोजना, लयविधान र कथावस्तु

१.१ सर्गयोजना र लयविधान

महाकाव्य कविताविधाको बृहत्तरूप अन्तर्गत पर्दछ । महाकाव्य सर्गबद्ध हुनुपर्दछ भनेर पूर्वीय काव्य शास्त्रीहरूले बताएका छन् । सर्गबद्धताको अवधारणा पूर्वीय काव्यशास्त्रीहरूमा भामहदेखि नै आएतापनि सर्गसम्बन्धी विस्तृत र व्यवस्थित अवधारणा काव्यशास्त्री विश्वनाथमा आएपछि मात्र उल्लेख भएको पाइन्छ । पात्र, रस, कथावस्तु, मञ्जलाचरण लयविधान, सर्गयोजना, सर्गान्तमा भावीसर्गको संसूचन, परिवेशचित्रण, सर्गनामकरण सम्बन्धी महाकाव्यीय सम्पूर्ण पक्षहरूको विस्तृत एवं व्यवस्थित विश्लेषण भएको विश्वनाथीय काव्यपरिभाषाबाट सर्गलाई केवल सङ्ग्रहको रूपमा नलिई महाकाव्यीय कथा शृङ्खलालाई सर्ग सर्गमा टुक्रिन नदिई वा अनुभूतिप्रवाहलाई आद्योपान्त व्यवस्थित गराई समष्टिमा रसास्वादन गराउने साधनको रूपमा लिइएको प्रतीत हुन्छ । विश्वनाथपूर्वका काव्यशास्त्रीहरू भामह, दण्डी, रुद्रट र आनन्दवर्धनले पनि महाकाव्य सर्गमा विभक्त भएको हुनुपर्दछ भन्ने मान्यता राखेका छन् ।

यसरी महाकाव्यीय कथावस्तुलाई व्यवस्थित एवं शृङ्खलित बनाउन महाकाव्यमा सर्गयोजना आवश्यक पर्ने कुरामा भने पूर्वीय काव्यशास्त्रीहरूमा मतवैविध्य देखिदैन । यसैले पूर्वीय महाकाव्यहरूका आदिरूप रामायणमा काण्ड र महाभारतमा पर्वले सर्गको कार्य गरेका छन् भने बुद्धचरित, रघुवंश, कुमारसम्भव आदिदेखि अहिले सम्मका महाकाव्यहरूमा सर्ग शब्दकै प्रयोग भएको पाइन्छ ।

कवि भीमकान्तद्वारा रचित यस महाकाव्यमा पनि सर्गसम्बन्धी विश्वनाथीय मान्यताकै अनुसरण गरिएको देखिन्छ । आठ सर्गभन्दा बढी सर्ग, सर्गान्तमा भावी सर्गको संसूचन, र विविध छन्दको प्रयोग महाकाव्यमा हुनुपर्छ भन्ने विश्वनाथीय कथनकै अनुरूप यस महाकाव्यमा १२ सर्ग, प्रत्येक सर्गको अन्तिम श्लोकले भावी सर्गको कथाको संसूचन र विविध वार्णिक छन्दको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

यसरी १२ सर्गको मध्यमाकार आयाममा रचित यस महाकाव्यमा सर्गान्तमा छन्दपरिवर्तन, भावीसर्गको कथाको संसूचन र उपजाति, वसन्ततिलका, वंशस्थ, अनुष्टुप्, भुजङ्गप्रयात, शार्दूलविक्रीडित, स्वागता इन्द्रवज्रा, द्रुतविलम्बित, पृथ्वी जस्ता वार्णिक छन्दको प्रयोगले सर्गयोजना र लयविधानका दृष्टिले यस काव्यलाई एक उत्तम महाकाव्यको दर्जामा राख्न सकिन्छ ।

१.२. कथावस्तु

पूर्वीय काव्यशास्त्रीहरूले इतिहास, सज्जनाश्रित, लोकप्रसिद्ध कथावस्तु महाकाव्यको लागि उपयुक्त हुने बताएअनुरूप यस काव्यको कथावस्तु मूलतः श्रीमद् देवीभागवत महापुराणबाट ग्रहण गरिएको छ । यस्तै मार्कण्डेय पुराण, ब्रह्मवैवर्तपुराण (पृकृतिखण्ड) शिवपुराणबाट पनि यसको कथावस्तु प्रभावित भएको देखिन्छ ।

यसरी मूलकथावस्तु पुराणबाट ग्रहण गरेपनि स्वकीयकाव्यकौशलले यसकाव्यलाई पर्याप्त मौलिक बनाउने कार्य कवि भीमकान्त पन्थीबाट भएको देखिन्छ ।

आशीर्वादात्मक, नमस्कारात्मक तथा वस्तुनिर्देशात्मक मध्ये कुनै एक मङ्गलाचरण गरी महाकाव्यको प्रारम्भ गर्नुपर्ने भन्ने पूर्वीय काव्यशास्त्रीहरूको निर्देशन अनुरूप यस काव्यको प्रारम्भ नमस्कारात्मक मङ्गलाचरणबाट गरिएको छ । काव्यको प्रथम सर्गको पहिलो र दोस्रो श्लोकबाट परब्रह्मको वन्दना तथा तेस्रो र चौथो श्लोकबाट विद्याप्रदाता गुरुहरूको वन्दना गरी प्रारम्भ गरिएको र १२ सर्गमा विभक्त, सुदर्शन र शशिकलाको जगज्जननी भगवती प्रति अभिव्यक्त अनन्य भक्तिभावमा आधारित यस काव्यको सर्गगत कथावस्तु निम्नानुसारको देखिन्छ ।

सर्ग १

सूर्यवंशी राजाहरूको राजधानी अयोध्यामा पुष्यमित्रका छोरा राजा ध्रुवसन्धि, कलिङ्गदेशका राजा वीरसेनकी पुत्री १६ वर्षीया मनोरमासँग ध्रुवसन्धिको प्रथम विवाह

र उज्जयिनी देशका राजा युधाजित्की पुत्री लीलावतीसँग द्वितीय विवाह, मनोरमाबाट सुदर्शन र लीलावतीबाट शत्रुजित गरी ध्रुवसन्धिका २ पुत्रको जन्म, सिकारमा जाँदा सिंहबाट राजा ध्रुवसन्धिको मृत्यु, सुदर्शनलाई राज्यासनमा राख्ने गुरु वसिष्ठ, मन्त्री र प्रजाको सल्लाह तर युधाजित्द्वारा यसको विरोध, युधाजित् र वीरसेनको भनाभन भई दुवै पक्षका बीच अन्तर्द्वन्द्वको बीजारोपण ।

सर्ग २

युधाजित्द्वारा वीरसेनको हत्या, पिता वीरसेनको निधनबाट चिन्तित मनोरमालाई काशी जानको लागि मन्त्री विदल्लको सुभाष, काशी जान भनी प्रस्थान गरेकी पुत्र सहित मनोरमाको बीचमार्गमा पर्ने चित्रकूटमा अवस्थित भरद्वाजको अश्रममा निवास, मनोरमा र सुदर्शनलाई संरक्षण गर्ने भरद्वाजको आश्वासन ।

सर्ग ३

सुदर्शनको हत्या गर्न मन्त्रीसहित चित्रकूट पुगेका युधाजित्लाई भरद्वाजको भर्त्सना ।

सर्ग ४

मन्त्रीको परामर्शका कारण भरद्वाजाश्रमबाट युधाजित्को प्रत्यागमन, सुदर्शनद्वारा देवीको मन्त्रजपबाट देवी प्रसन्न र देवीदर्शन, र धनुर्बाण, र कवच प्राप्ति, शशिकलालाई सुदर्शन पतिरूपमा प्राप्त हुने स्वप्न,

सर्ग ५

सुबाहुद्वारा पुत्री शशिकलाको विवाहका लागि स्वयम्बरको आयोजना, मनले सुदर्शनलाई पतिरूपमा वरण गरिसकेकी शशिकलाद्वारा स्वयम्बरको परित्याग, सुबाहु चिन्तित ।

सर्ग ६

शशिकलाले चित्रकूटमा बसेका सुदर्शनलाई सन्देश प्रेषण, र आफ्नो विवाह अरूसँग नगर्ने कुराको जानकारी, सुदर्शन सुबाहुको राजधानीतर्फ प्रस्थान, शशिकलाले सुदर्शनलाई वरण गरेमा पनि आफूले बलपूर्वक आफ्नो नाति शत्रुजितसँग विवाह गराउँछु भन्ने युधाजित्का कुराको केरलदेशका राजाद्वारा भर्त्सना ।

सर्ग ७

युधाजित् अधिक शक्तिशाली भएकाले नलङ्घन अनुरोध गर्ने राजाहरूको प्रत्युत्तरमा सुदर्शनको नीतिगत कथन र कर्म र भाग्य एवं भगवती प्रति पूर्ण आस्था प्रदर्शन र यसबाट सुबाहु पुनः चिन्तित ।

सर्ग ८

सुबाहुद्वारा अन्य राजाहरूलाई फर्कन अनुरोध, यसप्रति युधाजित्को तीव्र प्रतिरोध ।

सर्ग ९

अन्तःपुरमा सुदर्शनसँग शशिकलाको विवाह, केही राजाहरूद्वारा सुदर्शनलाई मारी शशिकलाको अपहरण गर्ने योजना ।

सर्ग १०

सुबाहु र युधाजित् तथा सुदर्शन र शत्रुजित् बीच युद्ध, देवीबाट युधाजित् र शत्रुजित्को हनन, सुबाहुद्वारा देवीको स्तुति

सर्ग ११

सुबाहुलाई वरप्राप्ति, सुदर्शनद्वारा देवीको स्तुति, सुदर्शन आफ्नो राज्यप्रस्थान ।

सर्ग १२

सौतेनी आमासँग सुदर्शनको मिलन, सुदर्शनको राज्यप्रति अनासक्ति, अयोध्यामा सुदर्शनद्वारा र काशी असीघाटमा सुबाहुद्वारा दुर्गामन्दिरको निर्माण गराई पूजाप्रारम्भ ।

उपसंहार

यसरी नमस्कारात्मक मङ्गलाचरण र गुरुवन्दनाबाट प्रारम्भ गरिएको यस महाकाव्यमा जगदम्बिका भगवती दुर्गा, सुदर्शन र शशिकलाको कथा आधिकारिक हो भने तेस्रो सर्गमा आएको द्रौपदी र जयद्रथको कथा प्रासङ्गिक र प्रासङ्गिक अन्तर्गत पनि पताका नभई प्रकरी हो । कविप्रयत्नबाट अनेक उपायद्वारा योग्य नायकलाई फलप्राप्ति गराउने किसिमबाट कल्पित वा रचित कथावस्तु आधिकारिक हो र नायकको उपकारका लागि कल्पित कथावस्तु प्रासङ्गिक हो । यसरी यस काव्यका नायक सुदर्शनलाई फलप्राप्ति गराउने किसिमबाट रचित भगवती जगदम्बिका र सुदर्शनसित सम्बन्धित कथावस्तु आधिकारिक हो भने द्रौपदी र जयद्रथसित सम्बन्धित कथावस्तु नायकको उपकारका लागि रचना गरिएकाले प्रासङ्गिक हो । प्रासङ्गिकमा पनि आदिदेखि अन्त्यसम्म व्याप्त रहने कथावस्तुलाई पताका र प्रादेशिक वा स्थानविशेषमा सीमित कथावस्तुलाई प्रकरी मानिएकाले यस काव्यमा आएको द्रौपदी र जयद्रथसित सम्बद्ध कथावस्तु पताका नभई प्रकरी हो ।

यसरी यस काव्यमा आधिकारिक र प्रासङ्गिक दुवै कथावस्तुको समायोजन भएकाले जटिल प्रकृतिको कथावस्तु हुनसक्ने सम्भावना देखिएता पनि आद्यन्तव्यापी प्रासङ्गिक कथावस्तु पताकाको अभाव भएकाले यस काव्यको कथावस्तुलाई जटिलप्रकृतिको नमानी सरलप्रकृतिकै मान्नु बढी उपयुक्त देखिन्छ ।

यसैगरी यसकाव्यमा पूर्वीय नाट्यशास्त्री एवं काव्यशास्त्रीद्वारा व्याख्यात कथावस्तुका पाँचै अवस्था आरम्भ, यत्न, प्राप्त्याशा, नियताप्ति, फलागमको पनि यथास्थानिक विन्यास भएको देखिन्छ । पूर्वीय काव्यशास्त्रीका अनुसार मुख्य फलको प्राप्तिप्रति उत्सुकताको भाव उत्पन्न गर्ने अवस्था आरम्भ, फलप्राप्तिका लागि गरिने

प्रयत्नको अवस्था यत्न, उपाय र अपाय (अनुकूल र प्रतिकूल शक्तिहरू) का बीचको सङ्घर्षले गर्दा कहिले सबल र कहिले दुर्बल हुन जाने फलाशाको स्थिति प्राप्त्याशा, बाधाविरोध हट्दै गएर फलप्राप्तिको आशा निश्चित हुने अवस्था नियताप्ति, अनि बाधा विरोध पूर्ण रूपले पन्छिएर फलप्राप्ति हुने अन्तिम अवस्था फलागम हो । यस आधारमा उपर्युक्त कार्यावस्थाको संस्थिति यस काव्यमा निम्न किसिमको देखिन्छ ।

१. आरम्भ – सुदर्शन भरद्वाजको आश्रममा जानु र, भरद्वाजद्वारा युधाजित्लाई तिरस्कृत गर्नु । वीरसेन र युधाजित्को प्रतिस्पर्धाको बीजारोपण (प्रथम सर्ग)

२. यत्न – सुदर्शनले मन्त्रजपबाट देवीलाई प्रसन्न गराई उहाँबाट धनुर्बाण र कवच प्राप्त गर्नु ।

३. प्राप्त्याशा – युधाजित् अधिक शक्तिशाली भएकाले नलङ्गन अनुरोध गर्ने राजाहरूको प्रत्युत्तरमा सुदर्शनको नीतिगत कथन, कर्म, भाग्य र भगवती प्रति पूर्ण आस्था एवं लक्ष्य प्राप्तिप्रति बलियो आशा ।

४. नियताप्ति – सुबाहु र युधाजित् तथा सुदर्शन र शत्रुजित बीचको घनघोर युद्धको समयमा अकस्मात् देवीको प्रादुर्भाव हुनु ।

५. फलागम – देवीबाट युधाजित् र शत्रुजितको हनन, सुदर्शनलाई राज्यप्राप्ति । यसैगरी यस काव्यको कथावस्तुलाई आदि मध्य र अन्त्यको शृङ्खलामा विभाजित गरी हेर्ने हो भने प्रथम सर्गको मङ्गलाचरणदेखि वीरसेन र युधाजित्को प्रतिस्पर्धाको बीजाधान, सुदर्शन भरद्वाजको आश्रममा जानु र भरद्वाजद्वारा युधाजित्लाई तिरस्कृत गर्नु (तृतीयसर्ग) सम्मको अंशलाई आदि भाग सुदर्शनले मन्त्रजपबाट देवीलाई प्रसन्न गराई उहाँबाट धनुर्बाण र कवच प्राप्त गर्नु, एवं युधाजित् शक्तिशाली भएकाले नलङ्गन अनुरोध गर्ने राजाहरूको प्रत्युत्तरमा भगवतीप्रति पूर्ण आस्था र कर्म र भाग्य प्रति दृढ विश्वास प्रकट गर्दै युधाजित्को प्रतीकार गर्ने पूर्णप्रतिबद्धता सम्मको अंशलाई मध्यभाग र सुबाहु र युधाजित् तथा सुदर्शन र शत्रुजित् बीचको घनघोर युद्धको समयमा अकस्मात् प्रादुर्भूत देवीबाट युधाजित् र शत्रुजित्को हनन र सुदर्शनलाई राज्यप्राप्तिसम्मको अंशलाई अन्त्यभागमा राख्न सकिन्छ ।

यसरी पञ्च कार्यावस्थाको आनुक्रमिक विन्यासका दृष्टिले होस् वा आदि, मध्य र अन्त्यको शृङ्खलाबाट अभिव्यक्तिका दृष्टिले होस् प्रस्तुत काव्यको कथावस्तुको विन्यास पूर्णतः महाकाव्यको संरचनालाई संवहन गर्न सफल देखिन्छ ।

यस काव्यमा ४ देखि ९ सर्गका केही केही अंशमा आख्याननिरपेक्ष कवित्व प्रवाहित भएपनि समष्टि काव्यको अवलोकन गर्दा आख्यान र कवित्वको समन्वित एवं सन्तुलित अभिव्यक्ति भएको देखिन्छ ।

यसरी सर्गयोजना, लयविधान र कथावस्तुको समुचित समायोजन भएकाले

संरचनात्मक दृष्टिले महाकाव्य तत्त्वलाई पूर्ण रूपमा संवहन प्रस्तुत कृतिले गरेको देखिन्छ ।

पात्रविधान

महाकाव्यीय संरचनालाई जीवन्त, सशक्त एवं परिपूर्ण बनाउने आवश्यक तत्त्वमध्ये एक पात्रविधान पनि हो । पात्रका क्रियाकलापबाट कथानकले पूर्णता पाउँदछ । अतः कथानकलाई परिपूर्ण बनाउन एकातिर पात्रहरूको आवश्यकता पर्दछ भने पात्रका चारित्रिक वैशिष्ट्यलाई सूक्ष्म रूपमा केलाउन कथानकले सहयोग गरेको हुन्छ । यसैले महाकाव्यको पूर्ण विश्लेषणका लागि पात्रविधानको पनि चर्चा गर्नुपर्ने हुन्छ । कालिदास, भारवि, माघ आदिका पूर्वीय महाकाव्यहरूमा भन्दा पृथक् रूपमा पात्रविधान यस काव्यमा भएको देखिन्छ । संस्कृत साहित्यमा अधिकांश महाकाव्यहरूमा मानवीय पात्रलाई प्रमुख पात्रको रूपमा उभ्याइएको पाइन्छ । तर यस काव्यमा भने प्रमुख पात्रको रूपमा आद्याशक्ति भगवती जगज्जननी अम्बिकालाई चित्रित गरिएको छ । यसरी देवनायकत्व स्वीकारिएको यस काव्यमा सुदर्शन र शशिकला नायक नायिका तथा शत्रुजित् युधाजित् प्रतिनायक एवं वीरसेन, ध्रुवसन्धि विदल्ल (मन्त्री) दूत, मनोरमा, लीलावती, भरद्वाज गौण पात्रका रूपमा आएका छन् । भगवती जगदम्बिकाको महिमा वर्णनमा केन्द्रित भएकाले काव्यको पात्रविधानमा कविको त्यति ध्यान पुग्न नसकेको प्रतीत हुन्छ । भगवती दुर्गा (प्रमुख नायिका), सुदर्शन (नायक) तथा युधाजित्को त्रिकोणात्मक यात्रामा अन्य पात्रहरूले सहयोगी भूमिका निर्वहन गरेका छन् । यी प्रत्येक पात्रहरूको मूलभूत चारित्रिक वैशिष्ट्यलाई यहाँ प्रस्तुत गरिन्छ ।

क) जगदम्बिका देवी दुर्गा

जगदम्बिका भगवती यस काव्यकी प्रमुख पात्र हुनुहुन्छ । भगवती दुर्गालाई भक्तशिक्षिका, दुर्जनविनाशिका, सम्पूर्ण संसारकी सञ्चालिका मातृशक्तिको रूपमा चित्रित गरिएको छ । यस महाकाव्यको तृतीय सर्गसम्म (आदिभाग) देवीको चरित्राङ्कन भएको छैन । चारौँ सर्गमा सर्वप्रथम सुदर्शन एकान्तमा बसेको बेला देवीको स्वरूपको दर्शन गर्दछन् ।

.....ददर्श देव्या वपुरम्बुजोपमम् ।

सुरक्तवर्णं स सुरक्तवस्त्रकं सुरक्तसर्वाङ्गविभूषणं प्रियम् ॥ (४।३९)

फूलेका कमलजस्तो रातो वर्ण भएको रातै वस्त्र पहिरेको, सर्वाङ्गमा भूषण पहिरेको र गरुडको काँधमा बसेको अद्भुत दूलो स्वरूप देखेर सुदर्शन उक्त स्वरूपलाई 'इयं हि शक्तिः खलु वैष्णवीति सः' वैष्णवी शक्ति भएको निश्चय गर्दछन् ।

यसरी देवीको भौतिक स्वरूपलाई रक्तवर्णको रूपमा चित्रित गरिएको छ र यसबाट देवी रक्तवर्णप्रिय भएको पनि पुष्टि हुन्छ ।

यस्तै देवीलाई सर्वशक्ति प्रदात्री र सर्वसमृद्धिप्रदात्रीको रूपमा चित्रित गरिएको छ । सुदर्शनलाई देवीबाट धनु, वाण, कवच प्राप्त हुनु, सुदर्शन र शशिकलाको विवाह हुनु, निर्वासित सुदर्शनलाई राज्यप्राप्ति हुनुमा देवीकै भूमिका रहेबाट देवीमा सर्वशक्ति प्रदातृत्व र सर्वसमृद्धि प्रदातृत्व रहेको स्पष्ट हुन्छ । अतः कवि भन्नुहुन्छ—‘बलवती भुवनेश्वरीच्छा’ भुवनेश्वरीको इच्छा बलवती छ । यस्तै देवीको सर्वशक्तिमत्तालाई अभिव्यक्त गर्नुहुन्छ —

‘पश्यामि नो दिवि न वा भुवि नागलोके ऽप्यप्राप्यमस्ति शिवशक्ति कृपाकटाक्षात् ।

यैः पूर्वजन्मनि न पूजितमस्ति देव्याः पादाम्बुजं त इह दीनतया तपन्ति ॥

ये चापि काणबीधराः करपादहीना विग्रा अनोष्ठविकृताऽऽकृतयोऽप्यपाङ्गा ।

ये क्वापि केऽप्यनुदरम्भरयो विवस्त्रा स्तैः पूर्वजन्मनि जगज्जननीडिता न ॥

‘जगदम्बिकाको कृपा’ दृष्टिले नपाइने स्वर्ग, भूतल र पातालमा पनि केही देखिदैन जसले पूर्वजन्ममा देवीको पादकमल पूजा गरेनन्, तिनीहरू यस लोकमा दुःखी भएर तापिएका छन् । विद्या, उमेर, शरीर, मन परेकी स्त्री र धनले उच्च भएका जो मानिस यस जगत्मा छन् तिनीहरूले पूर्वजन्ममा जगदम्बिकाको आराधना गरेका रहेछन्, अरूले गरेनछन् भन्ने अनुमान हुन्छ ।

जो रिस, लोभ, मद, कामना, बेहोसी, रोष, मात्सर्य र शत्रुताका वश परेका एवं अज्ञानले ढाकिएका छन् तिनीहरूले प्रारब्ध कर्मले गर्दा जगदम्बिकाको आराधना गरेनछन् भनेर विद्वान्हरूले अनुमान गर्नुपर्छ । जो मानिस काना, बहिरा, ढुँडा, लङ्गडा, नकटा, खुँडे, आदि आकृति बिग्रिएका, अपाङ्ग र कोही कही पनि भोका नाङ्गा छन् तिनीहरूले पूर्वजन्ममा देवीको स्तुति पूजा नगरेका हुन् । ब्रह्मादि देवगणहरूले सिद्धिको इच्छा भएमा ती जगज्जननीको बारम्बार भजन गर्दछन् । भगवान् विष्णुबाहेक कसैले पनि शक्तिको महिमा जान्दैनन् ।

यसरी सुदर्शनको माध्यमबाट कविले आफ्नो देवीप्रतिको दृष्टि र देवीमा भएको सर्वशक्तिमत्तालाई चित्रित गर्नुभएको छ । वस्तुतः देवीको अपरिमित शक्ति छ, हरेक प्राणीमा भएको शक्ति देवीबाट नै प्राप्त भएको हो । देवीकै अनुग्रहबाट सम्पूर्ण प्राणीहरू शक्तिमान् बनेका छन् । यसैले देवीको शक्ति केवल विष्णुलाई मात्र ज्ञान छ भन्ने कविको भनाइ सर्वथा उपयुक्त देखिन्छ । यसैले सम्पूर्ण जगत्की सञ्चालिका देवी हुनुहुन्छ र यो जगत् देवीको वशमा छ । (जगच्चाण्डिकाया वशे वर्तते ७।२९) भन्दै काव्यनायक सुदर्शन आफ्नो विजय हुने पूर्ण विश्वास गर्दछन् । प्रतिपक्षीसँगको युद्धको समयमा देवी प्रादुर्भूत भई सुदर्शनलाई विजयी बनाउनुहुन्छ । विजयी सुदर्शन एवं सुबाहु देवीको प्रणाम स्तुति गर्दछन् । स्तुतिबाट प्रसन्न देवी वर माग्न स्वीकृति दिनुहुन्छ । भक्ति नै वररूपमा दिनुहोस् भन्दै सुबाहु भन्दछन् ‘भक्तिर्मे त्वय्यनन्यास्तु सर्वदैवानपायिनी’ हजुरमा मेरो

अनन्य, कहिले पनि नछुट्ने भक्तिहोस् ।

अर्को कुरा यो काशी नगरीमा हजुर सदा बसिबक्सियोस् यहाँ सम्पूर्ण शक्ति स्वरूप भएकी 'दुर्गा' भन्ने हजुरको नाम हुनेछ र काशीमा बस्ने सज्जनहरूको हजुरले रक्षा गरिबक्सनेछ । यसरी सुबाहुले काशीमा निवास गरी भक्तहरूको रक्षा गर्न अनुरोध गरेपछि देवी भन्नुहुन्छ –

राजन् काश्यां निवासं मे प्रकल्पय वसाम्यहम् ।

रक्षामि सर्वलोकाश्च यावत् सन्धारयेद् धरा ॥११११०॥

राजन् काशीमा मेरो वासस्थानको कल्पना गर, म बस्दछु, जबसम्म पृथ्वीले लोकलाई धारणा गर्छिन्, तबसम्म सम्पूर्ण लोकको रक्षा गर्छु । यसपछि सुदर्शन देवीको स्तुति गर्दै भन्दछन्–

रक्षितो भक्तिहीनोऽपि कृपया जगदम्बिके ।

अभक्तानपि पाताऽसि भक्तास्त्वन्येऽपि निर्जराः ॥११११२॥

हे जगदम्बिके ! म भक्तिहीनलाई पनि दया गरेर रक्षा गरिबक्सियो, भक्तलाई त अरू देवताले पनि रक्षा गर्छन् हजुरले त अभक्तलाई पनि रक्षा गर्नुहुन्छ । म मूर्ख छु तर पनि हजुरको किङ्कर हुँ, मैले के गर्नुपर्छ सो आज्ञा होस्, त्यो म अवश्य गर्दछु भनेर विनम्रतापूर्वक सुदर्शनले निवेदन गरेपछि देवीबाट आज्ञा हुन्छ–

राजपुत्र ! ब्रजायोध्यां स्वराज्यमभिपालय ।

मया ते निहतौ शत्रू राज्यं निष्कण्टकं तव ॥११११६॥

राजपुत्र ! अयोध्यामा जाऊ, आफ्नो राज्य पालन गर । तिम्रा दुवै शत्रु मारिदिउँ, तिम्रो राज्य निष्कण्टक भयो । मलाई सधैं सम्भन्नुपर्छ । अतः मलाई नबिर्सै, तिम्रो राज्यमा पनि जागा रहेर कल्याण गरिदिनेछु । नगरमा पूजाको प्रचार गरी तिनै सन्ध्या र चार नवरात्रमा भक्तिभावपूर्वक पूजा गर्नु भनी सुदर्शनलाई आदेश दिएर देवी अन्तर्धान हुनुभयो ।

यसपछि अन्य राजाहरूले आश्चर्यान्वित मुद्रामा सुदर्शनसँग देवीको बारेमा प्रश्न गरेपछि प्रत्युत्तरमा सुदर्शन देवीको शक्ति एवं स्वरूपको वर्णन गर्दछन् –

या मूलप्रकृतिः शास्त्रे वेदेऽपि प्रतिपादिता ।

सगुणा निर्गुणा शक्तिः सा देवीत्यभिधीयते ॥

या शक्तिस्तन्त्र शास्त्रेषु महाकालीति तामसी ।

राजसी च महत्पूर्वा विज्ञेया सा सरस्वती ॥

सात्त्विकी तु महालक्ष्मीः सर्वस्याद्योत्तमोत्तमा ।

सृष्ट्यादौ सगुणा देवी प्रकृत्या त्वगुणैव सा ॥

निर्गुणोपासनं भूपाः कष्टात्कष्टतरं भवेत् ।

भवादृशैर्मादृशैश्च संसेव्या सगुणात्मिका ॥

जसलाई शास्त्रमा मूल प्रकृति भनिएको छ, वेदमा पनि प्रतिपादन गरिएको छ, तिनै सगुण अथवा निर्गुण शक्तिलाई देवी भनिन्छ । तन्त्रशास्त्रमा बताइएअनुरूप 'महाकाली' तामसी शक्ति हुन्, 'महासरस्वती' राजसी शक्ति हुन् र 'महालक्ष्मी' सात्विकी शक्ति हुन् । जगत्को सृष्टि स्थिति पालन र संहार गर्दा सगुण शक्ति हुन्छन् भने स्वभावतः उनी निर्गुण छिन् । देवीको निर्गुण शक्तिको उपासना गर्न अतिकष्ट छ, हजुरहरू जस्ताले र मजस्ताले सगुण शक्तिको उपासना गर्नुपर्छ ।

यसरी राजाहरूलाई देवीको स्वरूप बताई देवीको उपासनाबाट सम्पूर्ण सङ्कटहरू समाधान हुने गरी सुदर्शनले राजधानी अयोध्यामा गई सुन्दर मन्दिर निर्माण गरेर त्यहाँ स्वर्ण सिंहासनमा देवीको प्राण प्रतिष्ठा गरी पूजा गर्न थाले र प्रजाहरूलाई पनि पूजा गर्न उत्प्रेरित गरे ।

यस्तै काशीनरेश सुबाहुले पनि काशी नगरीमा दुर्गाको भव्य मन्दिर बनाई उक्त मन्दिरमा देवीलाई विराजमान गराई पूजा गर्न थाले । जुन मन्दिर हाल असिघाटमा रहेको छ भन्ने काव्यमा उल्लेख गरिएको छ ।

यसरी देवीको अनुग्रहकै कारण सुदर्शन र सुबाहुले आफ्ना शत्रुहरूलाई पराजित गर्नुका साथै सुख समृद्धि र शाश्वत आनन्द प्राप्त गरेको बताउँदै कवि भन्नुहुन्छ –

द्विजो भवतु बाहुजो भवतु विद् च शूद्रो भवेत्

न किं भवति भक्तितो भजतु सर्वसेव्याम्बिकाम् ।

अशक्त इति कथ्यते प्रकृतिभक्तिहीनो नरो ।

ह्यविष्णुरशिवः कदाचन जनो न कोऽप्युच्यते ॥

ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र जसले पनि भक्तिपूर्वक शक्तिको भजन गर्दछ भने त्यसले के गर्न सक्दैन र ? सबैले सेवागर्न योग्य अम्बिका भगवतीको भजन गरोस् । शक्तिको भक्ति नभएको 'शक्तिहीन भएको' मानिसलाई अशक्त भनेर भनिन्छ, तर अविष्णु, अशिव भनेर कहिल्यै कसैलाई भनिदैन ।

यस लोकमा जगदम्बिकाको भजन, पूजन, कीर्तनमा तत्पर रहेको मानिस अर्को जन्ममा राजा अथवा सबैले मानिएको भलाआदमी, सुखी हुनेछ । दुःखी, खानापिन र वस्त्र पनि नपाएकालाई देखेर यो अनुमान गर्नु कि यिनीहरूले पहिले प्रकृतिको आराधना गरेका रहेनछन् । कवि उपसंहारमा भन्नुहुन्छ –

शरत्प्रभृत्यागमकीर्तितेषु चतुर्षु वर्षे नवरात्रकेषु ।

उपासनास्या निगमाऽगमोक्ता जनैर्विधेया सदुदकभूतै ॥

शास्त्रमा बताइएका, एक वर्षमा पर्ने शरद आदि चार नवरात्रमा यिनै जगदम्बिकाको उपासना वेदले र शास्त्रले बताएको रीतिले मानिसहरूले गर्नुपर्छ, परिणाममा कल्याण हुनेछ ।

यसरी कविले भगवती दुर्गालाई काव्यकी मुख्य नायिकाको रूपमा प्रस्तुत गरी पूर्वीय महाकाव्य परम्परामा नयाँपन दिनुभएको छ । भगवती दुर्गालाई सर्वशक्तिमती, जगत्सञ्चालिका, भक्तसंरक्षिका, मार्गदर्शिका दुर्जन संहारिकाको रूपमा चित्रित गरिएको छ । देवीको मूल रूप निर्गुण निराकार एवं सत् चित् आनन्द स्वरूप भएपनि उहाँलाई जगत्को सृष्टि, स्थिति एवं प्रलयका लागि विभिन्न समयमा सगुण साकार रूप लिई आफ्नो कार्य पूरा गर्ने सगुणस्वरूपाको रूपमा लिइएको छ । यसरी अलौकिक शक्ति सम्पन्न देवीलाई मुख्य पात्र बनाउनु यथार्थताको दृष्टिबाट अमिल्दो देखिएपनि भक्तिवादी दृष्टिबाट देवीलाई मुख्य पात्रका रूपमा चित्राङ्कन गर्नु उल्लेखनीय देखिन्छ र यो चरित्र विधान महाकाव्योचित पनि छ ।

ख) सुदर्शनः

यस काव्यका नायक सुदर्शन हुन् । उनी देवीका परम भक्त कर्तव्यपरायण, सत्यप्रेमी, सज्जन पुरुषका रूपमा चित्रित छन् । सुदर्शन अयोध्याका राजा ध्रुवसन्धि र उनकी जेठी पत्नी मनोरमाका जेठा छोरा हुन् । यसैले अयोध्याका राजा ध्रुवसन्धि पछिका राज्याधिकारी पनि उनी नै हुन् । यसैले ध्रुवसन्धिको निधनपछि गुरु वसिष्ठ एवं समस्त प्रजाहरू ध्रुवसन्धिलाई राज्यासन दिनुपर्छ भन्नेमा एकमत देखिन्छन् । तर यो कुरा उनकी कान्छी आमा लीलावतीका पिता युधाजित्लाई सह्य हुँदैन । युधाजित् आफ्नै दौहित्र (छोरीको छोरो) शत्रुजितलाई राजा बनाउनु पर्ने धारणा राख्दछन् । यस क्रममा उनी स्वयं सैन्यका साथ अयोध्यामा आउँदछन् । उता यो कुरा सुदर्शनका मातामह कलिङ्गाधिप वीरसेनलाई थाहा हुन्छ । यसपछि उनी पनि आफ्ना दौहित्रको अधिकार संरक्षणका लागि अयोध्यामा आउँदछन् । यस क्रममा आफ्ना आफ्ना दौहित्रको लागि दुवै पक्ष बीच परस्पर भनाभन चल्दछ । वीरसेन भन्दछन् –

बालाबुभौ सद्गुणशीलयुक्तौ रम्यौ न भेदोऽत्र दृशं प्रयाति ।

तथापि राज्ञः खलु धर्मपत्नीसुतोऽग्रजातश्च नृपासनार्हः ।

सुदर्शनो दृश्यत एव योग्यस्तत्रैव वाञ्छा प्रकृतेर्गुरोश्च ॥१।७१॥

दुवै बालक असल गुण र शीलले युक्त छन्, राम्रा छन्, यस कुरामा केही भेद देखिँदैन । तैपनि राजाकी जेठी धर्मपत्नीबाट पहिले जन्मेको जेठो हुनाले सुदर्शन राजाको आसनमा राख्न योग्य छ । प्रजाहरूको र गुरुको इच्छा पनि यही छ ।

यस्तो वीरसेनको उक्ति र त्यसमा प्रजा र गुरु वसिष्ठको पनि सहमति भएको बुझी युधाजित् तर्कहीन शैलीमा आफ्नो दौहित्र नै गुण शील र विद्याले श्रेष्ठ भएकाले शत्रुजित्लाई राज्यासन दिनुपर्ने बताउँदछन् ।

भनाभनकै क्रममा सहमति हुन नसकेकाले दुईपक्ष बीच युद्ध भयो । युद्धमा युधाजित्ले वीरसेनलाई मारे । सुदर्शनकी आमा मनोरमाले यो कुरा थाहा पाएपछि आफ्नो

छोरा सुदर्शनलाई पनि युधाजित्ले मार्न सक्छ भन्ने बुभी हतारमा पिताको अन्त्येष्टि क्रिया समाप्त गरी मन्त्री विदल्लका सल्लाह बमोजिम सुदर्शन र मन्त्री विदल्लका साथ काशीराज सुबाहु (मन्त्री विदल्लका मामा) कहाँ जान प्रस्थान गरिन् । यस क्रममा उनी पहिले बाटामा पर्ने चित्रकूट पर्वतमा अवस्थित भरद्वाज ऋषिको आश्रममा पुगिन् । भरद्वाजले निर्भयको आश्वासन दिएपछि मनोरमा भरद्वाजको आश्रममा रहन थालिन् । यता युधाजित् सम्पूर्ण वृत्तान्त थाहा पाएर सुदर्शनलाई मार्नको लागि चित्रकूटमै पुग्दछन् । त्यहाँ ऋषि भरद्वाजको रोषपूर्ण वचन र आफ्नै मन्त्रीको युद्ध गर्न नहुने सल्लाह अनुरूप युधाजित् सुदर्शनलाई केही पनि नगरी फर्किन्छन् ।

एकदिन मन्त्री विदल्ललाई कुनै एउटा मुनिपुत्रले सुदर्शनले सुन्ने गरी ठट्टामा निन्दा गरेर क्लीव भने । सुदर्शनले त्यो अद्भुत कहिले पनि नसुनेको दुई वर्षलाई पाँच वर्षदेखि दश वर्षसम्म जप गरे, मन्त्रको छन्द, ऋषि र देवता केही जानेका थिएनन्, तर त्यो कामबाट देवी खुशी हुनुभयो र कुमारको बुद्धि पढ्नमा उत्सुक भयो (जगदम्बिकावैभवम्-४।३६) सुदर्शनका उपनयनादि संस्कार लगायत शिक्षादीक्षाका सम्पूर्ण कार्यहरू भरद्वाजकै आश्रममा सम्पन्न भए ।

सुदर्शनले एकदिन एकान्तमा बसेर ध्यानगर्दा देवीको दर्शन पाए । गरुडमा बसेकी, रातोवर्ण भएकी एवं रातैवस्त्र पहिरेकी देवीको दर्शन पाएपछि सुदर्शनले 'वैष्णवी' शक्ति भन्ने बुभी दण्डवत् प्रणाम गरे । देवीबाट सुदर्शनले धनु, वाण र कवच प्राप्त गरे । यसरी कृपादृष्टि प्राप्त सुदर्शन पूर्णतः देवीकै भरोसामा रहे । यसैगरी निषादका राजाले रथ, रथका सामग्री र घोडा सुदर्शनलाई दिए । एक दिन सुदर्शनले स्वप्नमा देवीबाट 'आफ्ना पितृको राज्य पाउने छौ, राजकन्यालाई विवाह गर्नेछौ' भन्ने वर पाए । काशीनरेश सुबाहुकी पुत्री शशिकलालाई पनि देवीबाट सुदर्शन नै पतिरूपमा प्राप्तहुने आश्वासन प्राप्त भयो । यसैले सुदर्शन र शशिकला देवीको वचनमा पूर्ण विश्वस्त थिए । यसैले पिता सुबाहुले स्वयम्बरको आयोजना गर्दा त्यसको विरोध शशिकलाले गरिन् भने सुदर्शन एकलै भएपनि अरू ससैन्य राजाहरूको धम्कीलाई परवाह गरेनन् । उनीहरूको एक अर्काप्रतिको आत्मीय प्रेम र देवीप्रतिको पूर्ण भरोसा भएको देखेर सुबाहुले पनि अन्तर्गृहमा सुदर्शन र शशिकलाको विवाह सम्पन्न गरे । स्वयम्बरमा उपस्थित अरू राजाहरूले त खासै आपत्ति देखाएनन् । तर युधाजित्लाई यो कुरा असह्य भयो । युद्धका लागि तयार भयो र सुदर्शन र सुबाहुको युधाजित् र शत्रुजित्का बीच घोर युद्ध भयो ।

अन्त्यमा देवी प्रादुर्भूत भई युधाजित् र शत्रुजित्लाई मार्नुभयो । यसपछि प्रसन्न देवीबाट सुदर्शनलाई आज्ञा भयो –

राजपुत्र ! ब्रजायोध्यां स्वराज्यमभिपालय ।

मया ते निहतौ शत्रू राज्यं निष्कण्टकं तव ॥११।१६

स्मरणीया सदैवाहमतो मां नैव विस्मरेः ।

कल्याणं तव राज्येऽपि करिष्यामि सजागरा ॥११॥१७

राजपुत्र ! अयोध्यामा जाऊ, आफ्नो राज्य पालन गर । तिम्रा दुवै शत्रु मारिदिँ, तिम्रो राज्य निष्कण्टक भयो । मलाई सधैं सम्भन्नुपर्छ, अतः मलाई नबिर्स, तिम्रो राज्यमा पनि जागा रहेर कल्याण गरिदिनेछु ।

यसरी देवीबाट उपदिष्ट सुदर्शनले मन्त्रीहरू र ज्योतिषीलाई बोलाई शुभदिनमा मन्दिर निर्माण गराई सुन र मणि निर्मित सिंहासनमा देवीको प्रतिष्ठा गरे । देवी पूजन गरे र अयोध्यामा सम्पूर्ण प्रजाहरूलाई पूजा गर्न प्रेरणा पनि दिए ।

यसरी देवीका भक्त, प्रजारक्षक, कर्तव्यपरायण र सत्यप्रिय राजाका रूपमा सुदर्शन प्रस्तुत भएका छन् । तन मन र वचनबाट पूर्ण रूपमा देवीमा समर्पित भएकाले असम्भव काम पनि सम्पन्न हुने कुरा सुदर्शनको चरित्रबाट ज्ञात हुन्छ । देवीकै अनुग्रहका कारण विशिष्ट शक्तिमान्का रूपमा सुदर्शन यस काव्यमा चित्रित भएका छन् ।

ग) शशिकला

यस काव्यकी नायिका हुन शशिकला । देवीमा पूर्ण आस्था भाव राख्ने कर्तव्यपरायणा र पतिव्रता नारी हुन् । यिनी सर्वगुणसम्पन्ना सुन्दरी छन् । स्वप्नमा देवीबाट सुदर्शन पतिरूपमा प्राप्त हुने वचन पाएकीले सुदर्शनलाई नै मानसिक रूपमा पति स्वीकार्दैछिन् । पछि ब्राह्मणलाई दूत बनाएर सुदर्शन वसेको ठाउँमा आफ्नो सन्देश पठाउँछिन् । ब्राह्मणका मुखबाट सुदर्शनको वर्णन सुनेपछि शशिकलाको मानसिक इच्छाले दृढता लिन्छ र उनी सुदर्शनको वियोगमा विक्षिप्त बन्दछिन् ।

श्रीखण्डचन्दनमहो ! मम देहलनं, जानामि तत्तु गरलेन समं मृगाक्षि ।

श्रीखण्ड चन्दन पनि मेरो शरीरमा विष जस्तो भान हुन्छ ।

माला मनोज्ञकुसुमै रचितापि शीता । सा सर्पिणीव विषविन्दुभिरञ्चतीव ॥

पूर्णस्य चन्द्रमस एष मयूखवृन्दो । मामग्निवद्दहति सुन्दरि । देहलनः ॥ (५।३)

सुन्दर फूलले बनाएको चीसो माला पनि सर्पिणी हो कि, भने भैं र विषबिन्दुले सेचन गर्छ कि भने भैं लाग्छ, पूर्ण चन्द्रमाको यो किरण मेरा शरीरमा लाग्दा पनि आगोले भैं पोल्दछ ।

दरबारमा बस्छु सुख छैन, वनमा बसेपनि सुख छैन, पोखरीको छेउमा पनि मलाई सुख छैन, नदीको तीरमा पनि सुख छैन, शय्याले पनि सुख दिन्न, प्रेमले दिएको पानले पनि मेरो मनलाई आनन्द हुन्न । दुःखी भएर पनि पितृमातृवंशका अधीनमा छु, के गरुँ पिताजीले त्यसलाई बोलाएर दिनुहुन्न, मैले आफैं सुदर्शनलाई आत्मार्पण गर्छु, यस विषयमा विघ्न नपरोस् । (जगदम्बिकावैभवम् ५।४)

सैन्य, शक्ति, राज्यसम्पन्न धेरै राजाहरू स्वयम्बरमा उपस्थित भएपनि शशिकला

सुदर्शनलाई नै चाहन्छन् । यसबाट उनको एकपतिव्रत धर्म कति निश्छल र सबल थियो भन्ने स्पष्ट हुन्छ । यसो हुनुमा देवीको चाहना रहेको कविको धारणा छ—

निष्किञ्चनोऽपि विबलोऽपि वनस्थितोऽपि ।

चित्ते स्थितोऽभवदहो ! जगदम्बिकायाः ।

सत्याशिषा, बलवती भुवनेश्वरीच्छा ।

अकिञ्चन, बलरहित, वनवासी भएपनि सुदर्शन नै जगदम्बिका भगवतीका सत्य आशीर्वादले गर्दा उनका चित्तमा स्थिर भए, आश्चर्य जगदम्बिकाको इच्छा बलवती छ । (जगदम्बिकावैभवम् ५।९)

पिता सुबाहुले स्वयम्बरका लागि गुण, राज्य, सैन्यशक्तिसम्पन्न राजाहरूलाई बोलाएका भएपनि शशिकलाले उनीहरूलाई मनमा समेत स्थान दिइनन् । हेर्ने चाहना पनि गरिनन् । बाबु आमाले धेरै सम्झाउँदा बुझाउँदा पनि मानिनन् । उनलाई देवी प्रति पूर्ण विश्वास थियो । यसैले पिता सुबाहुको पणबन्ध आयोजना गर्ने प्रस्तावलाई पनि अस्वीकार गरिन् । यसैले सुबाहुले एकान्तमा शशिकला र सुदर्शनको विवाह गरिदिए । यसबाट युधाजित् र शत्रुजित्सँग सुदर्शन र सुबाहुको युद्ध भयो । तर देवीको कृपाका कारण सैन्यहीन भएपनि सुदर्शनको विजय भयो र शशिकलाले सुदर्शनलाई पतिकारूपमा प्राप्त गरिन् ।

यसरी देवी प्रति पूर्ण आस्था राख्ने, पतिव्रता, दृढप्रतिज्ञ सर्वगुणसम्पन्ना नारीको रूपमा शशिकला प्रस्तुत भएकी छन् ।

सुबाहुः

काशीनगरीका राजा र वीरसेनका मन्त्री विदल्लका मामा हुन् सुबाहु । यिनी पनि देवीका भक्त एवं सज्जनको प्रतिनिधित्व गर्ने पात्र हुन् । वीरसेनको मृत्युपश्चात् युधाजित्बाट आउनसक्ने दुःखद क्षणको निवारणका लागि मन्त्री विदल्ल रानी मनोरमा तथा राजकुमार सुदर्शनलाई काशीनरेश सुबाहुकहाँ लग्ने योजना बनाउँदछन् र काशीका लागि प्रस्थान पनि गर्दछन् । तर काशी नपुग्दै बीच बाटोमा अवस्थित भरद्वाज ऋषिको आश्रममा पुग्दछन् । त्यहाँ भरद्वाज ऋषिबाट संरक्षण प्राप्तहुने आश्वासन पाएपछि मनोरमा र सुदर्शन त्यहीं बस्दछन् । पुत्री शशिकला विवाहयोग्य भएपछि सुबाहुले स्वयम्बरको आयोजना गर्दछन् । तर शशिकलाले स्वप्नमा देवीको दर्शन र दर्शनमा प्राप्त प्रेरणा एवं अन्तर्निर्देशनबाट सुदर्शनलाई नै पति रूपमा वरण गरेकी हुन्छिन् । यसैले आयोजित स्वयम्बर समारोहमा उपस्थित हुनबाट पूर्णतः बहिष्कार गरेपछि सुबाहु वचनबद्ध भएकाले र राजाहरू आइसकेकाले अत्यन्त चिन्तित हुन्छन् भने अर्कोतिर छोरीको इच्छामा पनि पूर्णतः प्रतिबन्ध लगाउन सक्दैनन् । छोरीलाई इच्छानुरूपको कार्यमा नियोजित गर्नुभन्दा स्वयम्बरमा उपस्थित राजाहरूलाई सम्झाई बुझाई फिर्ता

गराउनु उपयुक्त हुने सम्झी सुबाहु अरू राजाहरू समक्ष आई भन्दछन् –

किं करोमि न विवाहमठे साऽयाति मेऽत्र दुहिताऽतिहठेन ।

प्रेरितापि च मया सह पत्न्या तन्ममामि शिरसा चरणान् वः ॥८१३६

मेरी छोरी स्वयम्बर घरमा आउन्न, ज्यादै हठ गर्छे, मैले र उसकी आमाले प्रेरणा गर्दा पनि आउन्न, त्यसकारण शिरले हजुरहरूका पाउमा नमस्कार गर्दछु र धेरै मूल्य पर्ने रत्न, वस्त्र, हात्ती, घर हजुरहरूलाई दिन्छु, दुःखी भएका म प्रति दया गर्नुहोस् र घर जानुहोस् ।

राजाहरूलाई यसरी सम्झाएर पुत्री शशिकलाको विवाह सुदर्शनसँग गरिसकेपछि सुबाहु सुदर्शनकी आमा रानी मनोरमासँग भन्दछन्– मेरो यो राज्य जे जति छ, हजुरलाई टक्र्याउँछु, स्वीकार गर्नुहोस्, छोराका साथ यहीँ बस्नुहोस्, तपाईंका छोराका रक्षक तथा सैनिकहरूको पनि ‘सेनापति’ भएर म बस्छु । यो विवाहले क्रुद्ध भएका राजाहरूलाई गएर सम्झाउँछु । सम्झाउँदा पनि शान्त नभए अरू दान र भेद दुई उपाय अवलम्बन गर्दछु, यी तीनैबाट सम्भव नभए चौथो उपाय युद्धको सहारा लिन्छु । जितेर हार दुवैमा दैवको अधीनता हुन्छ, त्यसमा पनि विजय धर्मको अधीनमा छ र पराजय अधर्मका अधीनमा छ ।

यसरी धर्म प्रति पूर्ण आस्था र विश्वास राख्ने सुबाहुले सत्यका पक्षधर धर्मका लागि युद्ध गर्न तयार सुदर्शनको साथ दिए । सो धर्मयुद्धमा देवी प्रादुर्भूत भई सुदर्शन र सुबाहुलाई विजयी बनाउनुभयो । यसपछि सुबाहुले देवीको स्तुति गरे । स्तुति र अतिशय भक्तिभावबाट प्रसन्न देवीबाट वर मान्ने आज्ञा प्रकट हुँदा सुबाहु भन्दछन्–

भवत्या दर्शनाद देवि ! नगण्या सार्वभौमता ।

दर्शनेनैव धन्योऽस्मि किं याचेऽन्यं महीतले ॥

याचेति मयि यत्प्रोक्तं दयया जगदीश्वरि ।

भक्तिर्मे त्वय्यनन्यास्तु सर्वदैवानपायिनी ॥

चक्रवर्ती राजा हुनुभन्दा हजुरको दर्शन पाउनु ठूलो कुरा छ, दर्शन पाएर मात्रै म धन्य भएँ, यो पृथ्वीतलमा अर्को बढी के छ र मागूँ । ‘वर माग’ भनेर मलाई दयाले जुन भन्नुभयो । हजुरमा मेरो अनन्य, कहिले पनि न छुट्ने भक्ति होस् । यस्तै सुबाहु देवीलाई काशी नगरीमा बस्न अनुरोध गर्दछन् र आफ्नो आयु रहुन्जेल पूजा गर्ने प्रतिज्ञा गर्दछन् र सोही अनुरूप काशीमा मणिमय दुर्गाको मूर्ति बनाई असिघाटमा मन्दिर बनाई प्राणप्रतिष्ठा गर्दछन् । पूजाको प्रारम्भ गर्दछन् ।

यसरी सुबाहु सत्य र धर्मप्रति पूर्ण आस्था एवं विश्वास राख्ने न्याय प्रेमी, कर्तव्य परंपरायण, देवीका परम भक्तका रूपमा प्रस्तुत काव्यमा चित्रित भएका छन् ।

युधाजित्

यस काव्यका प्रतिनायक पात्र हुन् युधाजित् । युधाजित् अन्यायी असत्पक्षपाती र निर्दयी राजाको रूपमा प्रस्तुत भएका छन् ।

उज्जयिनीका राजा, राजा ध्रुवसन्धिका ससुरा र शत्रुजित्का मावली हजुरबुबाका रूपमा प्रस्तुत भएका युधाजित् न्यायको विरुद्ध काम गर्न तत्पर राजाका रूपमा चित्रित छन् । जब वीरसेनको मृत्यु भयो, त्यस अवस्थामा वीरसेनका दुई पुत्रमध्ये (सुदर्शन र शत्रुजित्) जेठा सुदर्शन भएकाले उनलाई नै राज्यासनमा अभिषेक गराइनु पर्छ भन्ने गुरु वसिष्ठ एवं प्रजाहरूको न्यायपूर्ण वचनको उल्लङ्घन गरी आफ्नो नाति शत्रुजित् नै राजा बन्नुपर्दछ भन्ने युक्तिहीन कुरा प्रस्तुत गर्दछन् । यसको प्रत्युत्तरमा कलिङ्गराज वीरसेन भन्दछन्— दुवै बालक असल गुण र शीलले युक्त छन्, राम्रा छन्, यस कुरामा केही भेद देखिँदैन । तैपनि राजाकी जेठी धर्मपत्नीबाट पहिले जन्मेको जेठो हुनाले सुदर्शन राजाको आसनमा राख्न योग्य छ । (जगदम्बिका १।७०-७१) युधाजित् यस कुराको खण्डन गर्दछन् र दुवै पक्षबीच भनाभन भई युद्ध हुन्छ र यस युद्धमा वीरसेन मारिन्छन् । यस घटनाबाट भयभीत वीरसेनकी पुत्री रानी मनोरमा र नाति सुदर्शन मन्त्री विदल्लको सल्लाह अनुरूप भरद्वाजको आश्रममा शरण लिन पुग्दछन् । युधाजित् यो कुरा थाहा पाई सुदर्शनलाई मार्नको लागि भरद्वाजकै आश्रममा पुग्दछन् र भरद्वाजसँग मनोरमा र सुदर्शनलाई अयोध्यामा लिन आएको जनाउँछन् । शरणमा आएकालाई नदिने कुरा भरद्वाजले बताएपछि युधाजित् हठ गर्दछन् । युधाजित्को दुर्भावनाजन्य हठ देखी युधाजित्को वचनको प्रतीकार गर्दै भरद्वाज भन्दछन्—‘अन्यायपूर्ण मार्गले वीरसेनलाई मारेर आफ्नी छोरीका छोरालाई राज्य दियो, राज्य पाउनुपर्ने यो सुदर्शनलाई तिमीले मार्न खोजेका छौ, पापकर्ममा निकै साहसी छौ । तिम्रो यदि असह्य बल छ भने बलात्कार गरी लैजान पनि सक्छौ, किन्तु वसिष्ठकी गाईलाई विश्वामित्र राजाले भैँ हरण गर्नसक्ने आफूलाई ठान्छौ भने हरण गर ।’

यसरी भरद्वाजले पूर्ण आपत्ति जनाएपछि मन्त्रीको सल्लाह अनुरूप अयोध्या फर्कन्छन् । यसपछि शशिकलाको स्वयम्बरमा सुदर्शन जाँदा युधाजित् सुदर्शन प्रति आक्रोश भाव यसरी व्यक्त गर्दछन् । यदि यिनी कन्याले सुदर्शनलाई वरण गरिन् भने यसलाई मारेर मेरा नातिका साथ जबर्जस्ती विवाह गराउँछु । (६-३८)

केरलदेशका राजाहरूले युधाजित्को भनाइप्रति पूर्ण आपत्ति जनाउँदै स्वयम्बर कन्याको इच्छाबाट हुने र यस प्रक्रियालाई कसैले पनि रोक्न नहुने धारणा व्यक्त गर्दछन् । तर स्यालले सिंहको भाग लिन नसक्ने तर्क युधाजित्को रहन्छ । तर सुबाहुले अरू राजाको सहयोगमा सुदर्शनको शशिकलासँग विवाह सम्पन्न गर्ने कार्य गर्दछन् । यसकारण सुबाहु र युधाजित् तथा सुदर्शन र शत्रुजित्का बीच घनघोर युद्ध हुन्छ ।

जगज्जननी देवी सहसा आविर्भूत भएर युधाजित् र शत्रुजित्लाई मारुहुन्छ ।

यसरी असत्य, अन्याय र अत्याचारको सधै पराजय हुन्छ भन्ने सार्वभौम मान्यताको अभिव्यक्तिको चित्रण युधाजित्को चरित्रबाट भएको छ । युधाजित् अन्यायी, अत्याचारी र क्रूर भएकाले नै उसको पराजय भएको छ । अतः खलपात्रका रूपमा युधाजित् प्रस्तुत भएको छ यस काव्यमा ।

शत्रुजित्

शत्रुजित् पनि युधाजित्कै पक्षको प्रतिनायक पात्र हो । प्रतिनायक पात्रमा प्रमुख युधाजित् हो भने शत्रुजित् सहयोगी पात्र हो । शत्रुजित् राजा ध्रुवसन्धि र उनकी कान्छी पत्नी लीलावतीकै पुत्र हुन् । शत्रुजित् बालक नै भएकाले उसमा प्रतिपक्षीय भावना सुरुमा हुँदैहुँदैन । उनी पनि सुदर्शनसँग खेल्ने बस्ने आदि व्यवहार अत्यन्त सौहार्द किसिमले गर्दथे । अत्यन्त मीठो बोल्ने पात्रका रूपमा चित्रित छन् शत्रुजित् ।

लीलावती कुक्षिभवः कनिष्ठः परं तयोः स त्वत्तिचाटुवाक्यः (१।४८) लीलावतीका कोखबाट जन्मेका छोरा कान्छा थिए र उनी अत्यन्त मीठो बोल्नेवाला थिए ।

राजाकी कान्छी पत्नीका छोरा भएकाले सबैको प्रिय पात्रका रूपमा शत्रुजित्को चरित्र प्रस्तुत छ । तर पछि युधाजित्को सङ्गत पाएकाले सोही अनुरूपको व्यक्तित्व निर्माण भएको देखिन्छ । यसैले युधाजित् र सुबाहुका बीच भएको युद्धमा पहिले आएर सुदर्शनलाई शत्रुजित्ले प्रहार गरे—

सुनेत्रं जिघांसुस्तदा शत्रुजित् युधाजित्सहायः सुसन्नद्धकायः ।

जधानोरसि भ्रातरं ज्येष्ठमित्थं स चान्यैः शरैस्तस्य चिच्छेद वाणान् ॥१०।१०

(सुदर्शनलाई मारन इच्छा गर्ने, कवच पहिरेका, युधाजित्लाई साथमा लिएका शत्रुजित्ले आफ्ना जेठा दाजु सुदर्शनलाई मारन छातीमा बाण प्रहार गरे, सुदर्शनले पनि आफ्ना बाणले शत्रुजित्का बाणलाई काटिदिए ।)

यसरी सर्वप्रथम बन्धुत्व भावको त्यागगर्ने पात्रका रूपमा शत्रुजित् प्रस्तुत भएका छन् । यसैको फलस्वरूप देवीको बाणबाट शत्रुजित्को निधन भयो ।

यसरी पूर्णतः सहप्रतिनायक पात्रको रूपमा शत्रुजित्को चरित्र प्रस्तुत काव्यमा चित्रित भएको छ ।

यस्तै प्रस्तुत काव्यमा त्रिकालदर्शी, परोपकारी, तपस्वी पात्रका रूपमा ऋषि भरद्वाज एवं कर्तव्यपरायण पात्रका रूपमा पाण्डवकी पतिव्रता नारी द्रौपदी र व्यभिचारी पात्रका रूपमा जयद्रथको चित्रण गरिएको छ ।

यसरी जगदम्बिकावैभवम् काव्यमा सर्वशक्तिमती, भक्तकामना पूरयित्री दुष्टसंहारकारिणी, आद्या शक्ति भगवती दुर्गादेवीका भक्तका रूपमा सुदर्शन, सुबाहु, मनोरमा र शशिकलाको चरित्र चित्रण गरिएको छ र यसबाट कविको आध्यात्मिक

जगत् प्रतिको अभिरुचि र देवीप्रतिको अटल एवं निःस्वार्थ भक्तिभाव मुखरित भएको छ । यस्तै युधाजित् र शत्रुजित्तले देवीको भक्तिभावबाट विहीन मनुष्यको दुर्दशापूर्ण स्थितिको प्रतिनिधित्व गरेका छन् ।

परिवेश चित्रणः

प्रस्तुत महाकाव्यमा स्थानगत र कालगत दुवै परिवेशको सुन्दर चित्रण पाइन्छ । अयोध्या, काशी, उज्जयिनी, चित्रकूट, कलिङ्गदेश यस काव्यमा चित्रित स्थानगत परिवेश हुन् भने प्रातः सायं, रात्रि, शरत्काल आदि कालिक परिवेश हुन् । अयोध्याको सुन्दर चित्रणमा मुखरित कवित्व अत्यन्त उच्चविन्दुमा पुगेको छ ।

विशालभूमाविह भारतस्य मध्ये प्रदेशः किल कोसलाख्यः ।

तस्मिन्नयोध्येति विशिष्टनाम्नी पुर्यस्ति सूर्यान्वयराजधानी ॥ (१५)

(यो विशाल भारत वर्षको माभ्रमा कोसल नाम गरेको देश छ, त्यो देशमा अयोध्या भन्ने विशिष्ट नाम गरेको एउटा शहर छ, जुन सूर्यवंशी राजाहरूको राजधानी हो ।)

निर्माय यस्यां भवनं नवीनं वाल्मीकिरामायणमादितोऽन्तम् ।

यावत् समुद्रङ्कय शिलासु भित्तौ स्थूलाक्षरैः स्थापितमत्यशेषम् ॥

(त्यस नगरीमा नयाँ भवन बनाएर वाल्मीकिरामायण आदिदेखि अन्त्यसम्म समग्र टूला अक्षरले शिलामा कुँदैर भित्तामा टाँसिएको छ ।)

अयोध्याका भित्ताहरू पूर्णतः दर्पणमय छन् । यसैले राम, सीता, लक्ष्मण र हनुमानका मूर्तिहरू चारैतिर देखिन्छन् ।

यस्तै वीरसेनको राज्य कलिङ्ग, युधाजित्को राज्य उज्जयिनी, सुबाहुको राज्य काशी, चित्रकूट, भरद्वाजाश्रम (प्रयाग) को उल्लेख छ । यसरी अयोध्यादेखि काशीसम्मको भौगोलिक परिवेशको चित्रण प्रस्तुत भएको छ ।

कालिक दृष्टिले हेर्दा अयोध्याका राजा ध्रुवसन्धि र उनका पुत्र सुदर्शन दुई पुस्ताको अवधि चित्रित छ । काव्यको सिङ्गो शृङ्खला भित्र ध्रुवसन्धि राजाको युवावस्थादेखि उनका पुत्र सुदर्शनको राज्यारोहणसम्म करिब ३ दशकको अवधि प्रस्तुत छ । विशेष गरी देवीको महात्म्यसित सम्बन्धित काव्य भएकाले र शरत्कालमा देवीको विशेष पूजा आराधना गर्दा सुख शान्ति हुने भएकाले शरत्कालीन परिवेशको चित्रण आएको छ । शरत्कालमा पनि नवरात्रको विशेष महत्त्व अङ्कित छ । यस अतिरिक्त अरू तीन नवरात्रको पनि उल्लेख छ –

शरत्प्रभृत्यागमकीर्तितेषु चतुर्षु वर्षे नवरात्रकेषु ।

उपासनाऽस्या निगमागमोक्ता जनैर्विधेया सदुदकभूतैः ॥

(शास्त्रमा बताइएका, एक वर्षमा पर्ने शरद् आदि चार नवरात्रमा यिनै जगदम्बिकाको उपासना वेदले र शास्त्रले बताएको रीतिले मानिसहरूले गर्नुपर्छ) शरत्कालका अतिरिक्त

प्रातःकाल, सायंकाल र रात्रिको चित्रण गरिएको छ । यस्तै अष्टमी नवमी चतुर्दशी तिथिको उल्लेख छ ।

मम पूजा सदा कार्या बलिदानविधानतः ।

अष्टम्याञ्च नवम्याञ्च चतुर्दश्यां विशेषतः ॥

(बलिदानविधि अनुसार मेरो पूजा सधैं गर्नु, विशेष गरी अष्टमी, नवमी र चतुर्दशी तिथिको दिन गर्नुपर्छ ।)

भक्तिभाव प्रधान काव्य भएकाले परिवेश चित्रणमा कविको खासै ध्यान गएको देखिँदैन, तर पनि कथानकको विन्यास परिवेशकै भित्तिमा हुने भएकाले प्रासङ्गिक रूपमा परिवेशको चित्रण आवश्यक रूपले भएकै छ ।

उद्देश्यः शक्त्यद्वैतवाद

काव्यको मुख्य उद्देश्य शक्त्यद्वैतवाद प्रतिष्ठापितगर्नु रहेको देखिन्छ । अद्वैतवादको मुख्य अवधारणा उपनिषद्को यस कथन **आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् । नान्यत्किञ्चनमिषत् । स ईक्षत लोकान् सृजा इति** (ऐतरेयोपनिषद.१.१) सित सम्बद्ध छ । मूलतः यो सम्पूर्ण जगत् एक छ र एउटै शक्तिमा आबद्ध छ र त्यो आत्मा हो । त्यसलाई परमात्मा, परमेश्वर, ब्रह्मा, शक्ति आदिका नामबाट सम्बोधन गरिन्छ । यो सम्पूर्ण भौतिक जगत्को उपादान कारण पनि त्यही तत्त्व हो । यही तत्त्वलाई जगदम्बिकावैभवम् महाकाव्यमा शक्तिको संज्ञा दिइएको छ, जुन काव्यको नामकरणबाट पनि सङ्केतित हुन्छ ।

महाकाव्यका अनुसार जगत्को सृष्टि, स्थिति र लयकर्त्रीका रूपमा जगदम्बिका देवीलाई लिइएको छ । जगत्को सृष्टिपूर्व आद्या शक्ति भगवती देवीमात्र हुनुहुन्थ्यो र उहाँले इच्छा गर्नुभयो म बहुरूपमा रूपान्तरित हुँ । सोही इच्छा अनुरूप उहाँबाट नै ब्रह्मा, रुद्र लगायत सम्पूर्ण चराचर जगत्को सृष्टि भयो अर्थात् भवानीकै शक्ति पाएपछि नै शक्तिमान् भएर देखापरे—

यदेषां सुराणां तथा मानुषाणां नृपाणां तथा दानवानां पशूनाम् ।

दरीदृश्यते शक्तिरेषा भवानी न शक्ताः स्वयं ब्रह्मरुद्रादयोऽपि ॥(७.१८)

(यिनी देवताहरूको, त्यस्तै मनुष्यको, राजाको, दैत्यको र पशुको जुन शक्ति देखिन्छ त्यो शक्ति भन्नु नै जगदम्बिका हुन् । ब्रह्मा रुद्र आदि पनि स्वतः शक्तिमान् छैनन्, किन्तु उनै देवीबाट शक्ति पाएर मानव भएका हुन् ।

ऋग्वेदीय देवीसूक्तमा स्वयं देवीले म सत् चित् र आनन्द स्वरूपा छु । अर्थात् सम्पूर्णमा रुद्र, वसु, आदित्य, विश्वेदेव गणका रूपमा विचरण गर्दछु । म वरुण, मित्र, अग्नि, अश्विनीकुमार आदि सम्पूर्ण देवतालाई धारण गर्दछु, म नै देवताका लागि तन, मन, धनबाट यज्ञ गर्ने यजमानलाई फल प्रदान गर्दछु, म सम्पूर्ण जगत्की अधीश्वरी,

परब्रह्मलाई अभिन्न रूपमा स्वीकार कर्त्री, र पूजनीय देवतामा प्रधान छु, प्रपञ्चबाट म अनेक भावमा रहेकी छु । अर्थात् सम्पूर्ण भौतिक प्रपञ्चमा मेरो स्वरूप अवस्थित छ जो अन्न खान्छ, रूप हेर्छ, सुँछ त्यो सबै मेरो शक्ति पाएर नै गर्न समर्थ बन्दछ आदि भन्नुभएको वस्तुतथ्यको काव्यात्मक अभिव्यक्ति प्रस्तुत काव्यमा प्रवाहित छ । यसैले काव्यका प्रमुख पात्र सुदर्शन भन्दछन् –

‘जगच्चण्डिकाया वशे वर्ततेदस्तदन्यत् प्रमाणं न मे मानसेऽस्ति (यो जगत् चण्डिकादेवीको वशमा छ, त्योभन्दा दोस्रो प्रमाण मेरो मनमा लाग्दैन) देवीको शक्तिवर्णनमा स्वयं कविको अभिव्यक्ति प्रकट हुन्छ ।

भवानीचरित्रं न जानाति कोऽपि हरिर्वा हरो वा कथं ते विदन्तु । (१०।३०)

(जगदम्बाको चरित्र विष्णुले अथवा शिवले पनि जान्दैनन् भने ती राजाहरूले के जानुन् ?)

सुबाहु –

युधाजित् तथा शत्रुजित् र सुदर्शनका बीच युद्ध भइरहेको अवस्थामा देवी अकस्मात् आविर्भूत भएर युधाजित् र शत्रुजित्लाई मार्नुहुन्छ । त्यो वेला सवै आश्चर्यचकित हुन्छन् । सुबाहु र सुदर्शन दुवै आश्चर्य चकित भएर ‘जय’ शब्द उच्चारण गर्दै यसरी देवीको स्तुति गर्दछन् –

नमो देवि ! दुर्गे जगद्धात्रि मातः । शिवे कामदे भक्तदुर्दुःखहन्त्रि !

नमो मोक्षदे ते जगन्मातरम्ब ! नमो विश्ववन्द्ये ! चिदानन्दरूपे ! ॥

पुराकल्प आद्येऽपि मातः प्रसुप्ते समाश्रित्य निद्रां हरौ शेषतल्पे ।

मधुः कैटभेनान्वितोऽजं समेत्य नियुद्धाय पद्मासनार्थं ययाचे ॥

स विष्णुस्तदा योगनिद्राविमुक्तस्तवैव प्रभावात् युयुत्सुर्बभूव ।

हतौ तौ तवैवोत्कटाक्ष्णोः कटाक्षान्महाकालिकेति त्वमेतावतासि ॥ (१०।३३-३६)

(हे दुर्गे ! हे देवि ! हे जगत्पालनकर्त्रि ! हे माता ! हे कल्याणकारिणि ! हे इच्छा माफिक वर दिने ! हे भक्तको कठोर दुःख नाश गर्ने ! हे मोक्ष दिनुहुने जगज्जननि ! हे जगत्ले नमस्कार गरिने ! हे आमा ! हे चिदानन्दरूपिणि ! हजुरलाई नमस्कार छ । पहिले आदिकल्पमा भगवान् विष्णुले निद्रा लिएर शेष शय्यामा सुतेको समयमा मधु र कैटभ दैत्य आई ब्रह्माजीसँग कमलासन अथवा युद्ध मागेका थिए । हे देवि ! त्यसबेला ब्रह्माजी हडबडसित विष्णुका शरणमा गए, विष्णु निद्राका वशमाहुँदा पहिले निद्राको स्तुति गरे र हजुर हरिका तत् तत् अङ्गबाट प्रकट भएर ब्रह्मा र विष्णुका बीचमा रहनुभएको थियो । त्यसबेला योगनिद्राबाट आँखा खुलेका भगवान् विष्णु पनि हजुरकै प्रभावले गर्दा मधु र कैटभसँग युद्धगर्न इच्छुक हुनुभयो । ती दुई मधु र कैटभ हजुरकै उत्कट आँखाको कटाक्षबाट मारिए, त्यसैले हजुरको नाम महाकालिका रह्यो ।

देवी जगदम्बाको मूल रूप निर्गुण र निराकार छ तर विविध उद्देश्यका लागि सगुण साकाररूपको प्राकट्य हुनेगर्दछ । प्रथमतः देवीको उपासनाका लागि सगुणरूपको ध्यान गर्नुपर्ने हुन्छ । सुदर्शन भन्दछन् –

निर्गुणोपासनं भूपाः कष्टात्कष्टतरं भवेत् ।

भवादृशैर्मदृशैश्च संसेव्या सगुणात्मिका ॥

हे राजा हो ! देवीको निर्गुण शक्तिको उपासना गर्न अतिकष्ट छ, हजुरहरू जस्ताले र म जस्ताले सगुण शक्तिको उपासना गर्नुपर्छ ।

अतः देवीको मूलरूप निर्गुण हो र निश्चित उद्देश्य पूर्तिको लागि देवीले सगुण साकार रूप लिएको काव्यात्मक अभिव्यक्ति प्रस्तुत काव्यमा देखिन्छ –

या शक्तिस्तन्त्रशास्त्रेषु महाकालीति तामसी ।

राजसी च महत्पूर्वा विज्ञेया सा सरस्वती ॥

सात्त्विकी तु महालक्ष्मीः सर्वस्याद्योत्तमोत्तमा ।

सृष्ट्यादौ सगुणा देवी प्रकृत्या त्वगुणैव सा ॥११।३५–३६)

तन्त्र शास्त्रमा जुन शक्तिलाई बताइएको छ त्यसमा ‘महाकाली’ तामसी शक्ति हुन् । ‘महासरस्वती’ राजसी शक्ति हुन् र ‘महालक्ष्मी’ सात्त्विकी शक्ति हुन् । यिनी सबैको आधार अनि उत्तम छन्, सृष्टि, स्थिति पालन र संहार गर्दा सगुण शक्ति हुन्छिन्, स्वभावले भने उनी निर्गुण नै छन् ।

देवीको यही निर्गुण रूप नै ब्रह्मादेखि पिपीलिका पर्यन्त सम्पूर्ण चर तथा अचरको उपादान कारण हो । यसैले देवीको रूप, शक्ति, महत्ताको ज्ञान गर्न अति कठिन हुन्छ–

ब्रह्मादयः सुरगणाः अपि ! सिद्धिकामाः

तामेव विश्वजननी सततं भजन्ते ।

को वेत्ति शक्तिमहिमानमृते रमेशम् ।

ब्रह्मादि देवगणहरूले सिद्धिको इच्छा भएमा ती जगज्जननीको बारम्बार भजन गर्दछन् । भगवान् विष्णुबाहेक कसैले पनि शक्तिको महिमा जान्दैनन् ।

यहाँ विष्णुबाहेक देवीको महिमा अरूले जान्दैनन् भन्नु र दसौँ सर्गमा हरि, शिवले पनि देवीको महिमा कसरी जान्दछन् ? भन्नुको एउटै काव्यमा विरोधाभासमूलक कथन विन्यस्त हो कि जस्तो प्रतीत हुन्छ परन्तु कविमा सम्प्रदाय निरपेक्ष भक्तिभाव रहेकाले कहिले देवीलाईमात्र एकतत्त्वका रूपमा स्वीकारिएको छ त कहिले विष्णुलाईमात्र भन्ने समालोचक टीकाराम पन्थीको निष्कर्ष छ । वस्तुतः कविले ‘जगदीम्बकावैभवम्’ र ‘जगदीश्वरवैभवम्’ दुई काव्यमा देवी र विष्णु दुवैको माहात्म्य समानरूपले प्रदर्शन गर्नुले उक्त कुराको पुष्टि हुन्छ ।

प्रस्तुत काव्यमा देवीको दर्शन र कृपापूर्ण दृष्टि प्राप्त गर्नुलाई नै मानवजीवनको

महत्तम उपलब्धि वा परमपुरुषार्थका रूपमा लिइएको छ र यसका लागि साधनका रूपमा निःस्वार्थ भक्तिभाव र निष्काम कर्मलाई प्रस्तुत गरिएको छ । निष्काम कर्म र निस्वार्थ भक्तिभावना भएका सुदर्शन र सुबाहुले देवीको कृपापूर्ण दृष्टि प्राप्त गर्न सक्नुले उक्त कुराको पुष्टि हुन्छ । देवीको साक्षात्कार र कृपापूर्ण दृष्टिबाट मुक्ति प्राप्त हुने तथ्य पनि यस काव्यबाट अभिव्यञ्जित हुन्छ । देवी प्राप्तिका लागि भक्तिमार्ग र निष्काम कर्म मार्गको अनुसरण सरल र प्रभावकारी हुने कुरा यस काव्यको अध्ययनबाट ज्ञान हुन्छ । यस काव्यमा **सुदर्शन, सुबाहु शशिकला र मनोरमाले देवीको दर्शन पाएका छन् ।** यिनीहरूले एकातिर तन मन र वचनको सहायताले निश्छल र स्वार्थरहित भावनाबाट देवीमा अटल भक्तिभाव प्रकट गरेका छन् भने अर्कोतिर **शुभ कर्म गर्दै जानुपर्छ र त्यसको फल पनि अवश्य नै शुभ हुनेछ** भन्ने यिनीहरूको प्रबल विश्वास रहेको छ ।

यस काव्यका प्रमुख पात्र सुदर्शन देवीको भक्तिभावमा आफ्नो जीवन सदैव समर्पित बनोस् भन्ने प्रबल कामना राख्दछन् । सुरुमा मुनिपुत्रबाट 'क्लीब' शब्द श्रवण गरे । कुनै पनि आराध्यदेवको उपासनाको प्रथम चरण हो मन्त्र श्रवण । त्यसपछि एकचित्तले त्यसको जप गर्नुपर्दछ । सुदर्शनले पनि यो चरणको अनुसरण गरे—

स पञ्चवर्षाद्देशहायनावधि जजाप न च्छन्द ऋषिं न देवताम् ।

विवेद देवीं तु तुतोष कर्मणा कुमारबुद्धिः पठनोत्सुकाऽभवत् ॥४४॥३६॥

ती सुदर्शनले पाँच वर्षदेखि दशवर्षसम्म जप गरे, मन्त्रको छन्द, ऋषि र देवता केही जानेका थिएनन्, तर त्यो कामबाट देवी खुशी हुनुभयो र कुमारको बुद्धि पढ्नमा उत्सुक भयो ।

यहाँ 'क्लीम्' महासरस्वती देवीको बीज मन्त्र भएकाले सर्वप्रथम सुदर्शनको मन अध्ययन तर्फ प्रवृत्त भयो भन्ने ध्वन्यर्थ पनि अभिव्यञ्जित हुन्छ । देवीको मन्त्रजपको क्रममा नै सुदर्शनलाई देवीको स्वरूप अनुभूत भयो —

कदाचिदेकान्तमठेऽम्बिकां स्मरन् ददर्श देव्या वपुरम्बुजोपमम्

सुरक्तवर्णं स सुरक्तवस्त्रकं सुरक्तसर्वाङ्गविभूषणं प्रियम् ॥ ४॥३९॥

एकदिन एकान्त मठमा बसेर अम्बिकाको सम्भना गर्दा फूलेका कमलजस्तो रातो वर्ण भएको, रातै वस्त्र पहिरेको सर्वाङ्गमा भूषण पहिरेको अतिरम्य जगदिम्बिकाको स्वरूप पनि देखे ।

पहिलो अनुभूति ध्यानबाट भयो, तर सुदर्शनले मन्त्रजपको शृङ्खलालाई निरन्तरता दिए । यसैले स्वयं अम्बिका प्रकटभई उनलाई धनु, वाण र कवच प्रदान गर्नुभयो ।

यता नयिका शशिकलाले पनि जगदिम्बिकाको पूजन र उपासना गरेकी हुनाले उनलाई पनि स्वप्नमा देवीको दर्शन भयो र देवीभक्त सुदर्शन पतिरूपमा प्राप्त हुने भविष्यकथन भयो ।

यसरी सुदर्शन र शशिकला दुवै देवीभक्त थिए । यसैले पिता सुबाहुले स्वयम्बर समारोहको आयोजना गर्दा आएका सम्पूर्ण राजाहरूको पर्वाह नगरी शशिकलाले सुदर्शनलाई नै वरण गर्ने दृढ अठोट गरिन् । यतिखेर सुदर्शन राज्यपरित्यक्त वनवासी पुरुष थिए, तैपनि शशिकलाको मन सुदर्शनबाट अन्यत्र जान सकेन –

इत्थं विचार्य मनसा ध्रुवसन्धिसूनुर्निष्किञ्चनोऽपि विबलोऽपि वनस्थितोऽपि ।

चित्ते स्थिरोऽभवदहो ! जगदम्बिकायाः सत्याशिषा, बलवती भुवनेश्वरीच्छा ॥५।९॥

मनले यस्तो विचार गरेर अकिञ्चन, बलरहित, वनवासी भएपनि सुदर्शन नै जगदम्बिका भगवतीका सत्य आशीर्वादले गर्दा उनका चित्तमा स्थिर भए, आश्चर्य जगदम्बिकाको इच्छा बलवती छ ।

स्वयम्बर समारोहमा धेरै राजाहरू उपस्थित भएपनि शशिकलाले सुदर्शनलाई नै रोजेकीले दुवैजनाको विवाह सम्पन्न भयो, यो सबै देवीको अनुग्रह थियो–

पश्यामि नो दिवि न वा भुवि नागलोके ऽप्यप्राप्यमस्ति शिवशक्तिकृपाकटाक्षात् ।

यैः पूर्वजन्मनि न पूजितमस्ति देव्याः पादाम्बुजं त इह दीनतया तपन्ति ॥५।१६॥

जगदम्बिकाको कृपा दृष्टिले नपाइने स्वर्ग, भूतल र पातालमा पनि केही देखिदैन, जसले पूर्वजन्ममा देवीको पादकमल पूजा गरेनन्, तिनीहरू यस लोकमा दुःखी भएर तापिएका छन् ।

यस जन्ममा सुख पाउने व्यक्तिहरूले पक्कै पनि पूर्व जन्ममा देवीको उपासना गरेका थिए र यस जन्ममा काना, बहिरा, ढुँडा लङ्गडा, नकटा खुँडे जो जति छन् तिनीहरूले गतजन्ममा देवीको पूजा आराधना गरेका थिएनन् भन्ने भनाइले कविको देवीप्रतिको पूर्ण भक्तिभाव अभिव्यञ्जित भएको देखिन्छ ।

युधाजित् र शत्रुजित् दुवै सैन्यसहित भएर आउँदा पनि सैन्य रहित सुबाहु र सुदर्शनको विजय हुनुमा देवीकै अनुग्रह थियो । अतः विजयपछि पनि सुदर्शनले अयोध्यामा र सुबाहुले काशीमा देवीको मन्दिर निर्माण गरी पूजा आराधनाको परम्परा बसाले ।

मनोरमा र शशिकला पनि देवीको भक्तिभावमा पूर्णतः तल्लीन छन् । काव्यका प्रमुख पात्रहरू देवीको भक्तिभाव, पूजन र आराधनामा समर्पित हुनु र अन्ततः तिनीहरूकै विजय हुनुले देवीका भक्तको कहिल्यै पनि दुर्गीत हुँदैन । अतः देवीको भक्ति नै मानव जीवनमा सफलता साधनाको प्रमुख माध्यम हो भन्ने सन्देश प्रस्तुत काव्यले दिएको छ ।

यस्तै देवीलाई प्रसन्न गराउने अर्को मार्गको रूपमा कर्मलाई लिइएको छ । शुभ र निष्काम कर्मबाट देवी प्रसन्न हुनुहुन्छ भने कुकर्मबाट मानिस स्वयं नष्ट र भ्रष्ट बन्दछ । मानिस कर्मशील प्राणी हो । यसैले ऊ कर्म नगरी बस्न सक्दैन र त्यही कर्मले नै उसको जीवनको मार्गरेखा निर्धारित हुन्छ । अतः एकलै युद्ध गर्न जान नहुने आमाले बताएपछि पुत्र सुदर्शन भन्दछन्–

ममेदं विभाति क्वचित्केनचिद् वा न मृत्युर्भवेत्कस्यचिद् वा समर्थः ।

विना कर्म, तत्त्व त्रिधोक्तं मुनीन्द्रैः समारब्धकं सञ्चितं वर्तमानम् ॥ (७।२३)

मलाई यस्तो लाग्छ 'कर्मविना कहाँ कसैको मृत्यु गर्न काल पनि समर्थ छैन । कर्म पनि प्रारब्ध, सञ्चित र वर्तमान गरी मुनिहरूले तीन प्रकारको बताएका छन् ।

सदा चण्डिकायाः पदौ मे हृदिस्यौ यतः शं करिष्यत्यसौ मां प्रतीतिः ।

शुभं वाऽशुभं पूर्वजन्मार्जितं यन्नरस्तस्य भोक्तेति सम्यग्विज्ञाने ॥ (७।२७)

चण्डिका देवीका पाउ हरदम मेरा हृदयमा छन्, त्यसकारण मलाई कल्याण गर्नुहुनेछ । पूर्व जन्ममा कमाएको शुभ वा अशुभ कर्म मानिसले अवश्य भोग गर्नुपर्छ भन्ने राम्ररी जानेको छु ।

कर्म निःस्वार्थ भावनाबाट गरेमा त्यसबाट कुपरिणाम आउने सम्भावना नै रहँदैन । बीज अनुसार वृक्ष र फलको निष्पत्ति हुन्छ भनेजस्तै कर्म अनुसार नै मानिसको जीवनशैली निर्धारित हुन्छ । अतः सामाजिक नीति नियमको अनुसरण र कर्तव्यपालन गर्दै कर्मगर्दा नरक जाने सम्भावना नै रहँदैन भन्ने सुदर्शनको निम्नलिखित अभिव्यक्तिबाट स्पष्ट हुन्छ—

स्मरामि वनवासतो जगति राज्यभोगाद् वरं

वनेऽम्बुफलभोजनं मुनिजनैः कृतं सङ्गतम् ।

ब्रजिष्यति मृतः परे जनुषि राज्यभुङ्क्ष्व नारकं

यथाऽऽगमपथं सरन् पथि चरन् न नीवारभुक् ॥ (१२।८)

वनवासको अनुभवबाट यो सम्भन्धु कि संसारमा राज्यभोग गर्नुभन्दा वनमा जल फल खाएर बस्नु र मुनिजनहरू सित सङ्गत गर्नु बेस छ । राज्यभोग गर्ने मानिस मरेपछि अर्को जन्ममा नरकमा जानेछ, शास्त्रको मार्गमा चल्ने, परम्पराको बाटो नछाड्ने, वनमा मुनिधान्य खाने मानिस नरकमा जाँदैन ।

निष्काम भावनाबाट कर्मगर्ने सुदर्शन र शशिकलाको प्रेम सफल हुनुका साथै तिनीहरूले भगवती जगदम्बिकाको अनुग्रह पाएका छन् । यस्तै मनोरमा र सुबाहु पनि निष्काम कर्मकै अनुयायी देखिन्छन् । दुष्कर्म गर्ने युधाजित् र शत्रुजित्को पतन भएको छ । यसबाट के स्पष्ट हुन्छ भने निष्काम कर्म चित्तशुद्धिको कारक तत्त्व हो । यसबाट देवी प्रतिको भक्तिभाव जागृत हुनुका साथै जीवन सफल, सुखमय र समुज्ज्वल बन्दछ ।

यसरी यो सम्पूर्ण जगत् देवीको इच्छासृष्टि हो । प्रारम्भमा केवल देवीमात्र हुनुहुन्थ्यो । म एकलो छु बहुत्वमा रूपान्तरित हुन चाहन्छु भन्ने देवीको आदिम इच्छा र सोही अनुरूप जङ्गम र स्थावर जगत्को सृष्टि भएको र पछि यो सम्पूर्ण सृष्टि देवीमै विलीन हुने स्वयं देवीको आत्माभिव्यक्ति रहेकाले देवीभन्दा बाहेक संसारमा केही छैन भन्ने शक्त्यद्वैतवादको प्रतिष्ठापन गर्नु यस काव्यको मूल कथ्य हो । देवीबाट सृष्ट भएकाले देवीको स्वरूप प्राप्ति वा स्वरूपमा विलीन नहुञ्जेल कुनै पनि प्राणीले

शाश्वत सुख र परम आनन्द नपाउने उल्लेख गर्दै देवी प्राप्तिका साधन भूत भक्ति र निष्कामकर्म मार्गको स्वरूप र महत्त्व प्रतिपादन गर्नु यस काव्यको उपकथ्य हो ।

द्वन्द्वविधान

प्रस्तुत काव्यमा सत् र असत्, दैवी भावना र आसुरी भावना एवं न्याय र अन्यायका बीचको द्वन्द्व जीवन्त रूपमा प्रस्तुत छ । द्वन्द्व काव्यको आधारभूत तत्त्व हो । यसको सफल प्रयोग प्रस्तुत काव्यमा भएको देखिन्छ । दैवी शक्तिको प्रतिनिधित्व स्वयं देवीले आफ्नो स्वरूप अवतरित गरेर गर्नुभएको छ भने यसको अनुसरण सुदर्शन, शशिकला, सुबाहु र मनोरमाले गरेका छन् । आसुरी भावको पक्षधर पात्र हुन् युधाजित् र शत्रुजित् ।

काव्यको प्रारम्भ द्वन्द्वबाट नै हुन्छ । राजा ध्रुवसन्धिको मृत्युपछि नीति र नियमका आधारमा सुदर्शनलाई राज्यासन प्राप्त हुनुपर्नेमा युधाजित् आफ्नो शक्तिप्रदर्शन गरेर आफ्नो नाति (छोरीको छोरा) शत्रुजित्लाई राज्य दिलाउन गरेको प्रयासबाट द्वन्द्वको बीजाधान हुन्छ । काव्यको प्रथमसर्गमै यो कार्य सम्पन्न भएको छ । ध्रुवसन्धिको मृत्युपछि कुलगुरु वसिष्ठ लगायत मन्त्रीहरूले नीतिमार्ग अनुस्मरण गर्नुपर्ने बताउँछन् –

अनन्तरं राजपदे नियोक्तुं सुदर्शनं ज्येष्ठवयस्कमेव ।

गुरुर्वीसिष्ठः सचिवाः प्रजाश्च परस्परं मन्त्रममन्त्रयन्त ॥ (१।६३)

त्यसपछि उमेरमा जेठा भएका सुदर्शनलाई नै राजगद्दीमा राख्नका लागि गुरु वसिष्ठ, मन्त्रीहरू र दुनियाँले परस्परमा सल्लाह गरे ।

यता युधाजित् ज्वाइँ कालका वशमा परेको र सुदर्शन राजपदमा खटाइएको सुने । त्यसपछि युधाजित् राजा सेनासहित भई नातिका निमित्त त्यहाँ आए । कलिङ्गदेशका राजा वीरसेन पनि युधाजित् राजाको प्रयत्न सुनेर आफ्नी छोरीको छोरा सुदर्शनका निमित्त सेनासहित भई अयोध्या आए । वीरसेनले जेठालाई राज्य दिनुपर्ने र युधाजित्ले श्रेष्ठ गुण भएकाले आफ्नो दौहित्रनै ज्येष्ठ हुन्छ भन्दै उसलाई राज्य दिनुपर्ने तर्क राख्दछन् । यहीँबाट द्वन्द्वको बीजाधान हुन्छ । द्वन्द्व विकसित भई युद्धको रूप लिन्छ । युद्धमा वीरसेन मारिन्छन् । वीरसेनपुत्री रानी मनोरमा सुदर्शनलाई लिएर भरद्वाजको आश्रममा जान्छिन् । त्यहाँ पनि सुदर्शनलाई मार्नको लागि युधाजित् पुग्दछ । ऋषि भरद्वाजको भर्त्सनापछि युधाजित् फर्कन्छ । यसपछि काशीराज सुबाहुपुत्री शशिकलाको स्वयम्बर समारोहको आयोजनाको तयारी हुन्छ । उक्त स्वयम्बर समारोहमा भाग लिनका लागि एकाकी सुदर्शन र अर्कोतर्फ शत्रुजित्को सहयोगी भएर युधाजित् आइपुग्छन् । पुत्री शशिकलाले हृदयतः सुदर्शनलाई वरण गर्ने बताएपछि राजा सुबाहु छोरीलाई स्वयम्बर माला लिएर सभामा उपस्थित भएर वर चयन गर्ने अनुमति दिन्छन् । तर शशिकलालाई यो स्वीकार्य हुँदैन । यता राजा युधाजित् शशिकलाले सुदर्शनलाई वरण गरेमा सुदर्शनलाई मार्ने धम्की दिँदै भन्छ–

यद्येषा राजतनया वरयेत सुदर्शनम् ।

हत्यैव मम दौहित्रं ग्राहयामि बलादपि ॥ (६।३८)

(यदि यिनी कन्याले सुदर्शनलाई वरण गरिन् भने त्यसलाई मारेर मेरा नातिका साथ वरण गराउँछु ।)

युधाजितको यस वचनको विरोध गर्दै केरल देशका राजा भन्दछन्—

किं तवापि च दौहित्रो विरूपो निर्गुणोऽथवा ।

कन्या तमेव वरयेत् यदि कस्याप्यमर्षणम् ॥

न भविष्यति राजेन्द्र ! विवादं चाद्य मा कुरु ।

धर्म एव तथा सत्यं जयी भवति सर्वदा ॥

अधर्मश्च तथाऽसत्यं विजयी न कदाचन

तस्मात्पापं तथाऽन्याय्यं न कार्यमिति मे मतिः ॥ (६।४३-४५)

हे राजेन्द्र ! तपाईका नाति रूपै नभएका भएपनि, गुणै नभएका भएपनि यदि कन्याले तिनैलाई वरण गरिन् भने कसैको द्वेष हुनेछैन । तर आज त्यस विषयमा विवाद नगर्नुहोस् । धर्म र सत्य मात्र सर्वदा विजयी हुन्छ, अधर्म र असत्य कहिल्यै विजयी हुँदैन । त्यसकारण पाप र अन्याय गर्नु हुँदैन भन्ने मेरो विचार छ ।

केरल राजाको वचनको प्रतिवाद गर्दै युधाजित् भन्दछन्— राजन् ! बलिष्ठहरू हुँदाहुँदै निर्बलले ती कन्यालाई विवाह गर्न सक्दैन । स्यालले सिंहको भाग लिन उचित नभएभैं बलवान् पुरुषहरू हुँदाहुँदै श्रेष्ठ कन्यालाई दुर्बलले विवाह गर्नपाउँदैन ।

युधाजित्को वचन सुनिसकेपछि सुदर्शन भन्दछन् — मसँग सैन्य, सहायक, शस्त्र आदि केही छैनन् । मैले सर्वत्र जगदम्बिकामय देखेकाले मेरा शत्रु वा मित्र कोही छैनन् । फेरि भविष्यमा जे हुनुपर्ने हो त्यो भएरै छाड्छ, जो नहुनुपर्ने हो त्यो हुने छैन, मेरा हृदयमा यस्तो कति न डगमगता छ भने त्यसमा चिन्ता कसरी होस र ? युधाजित् सुखी होऊन्, ममा वैरभाव छैन, जसले मेरो वैर गर्छ त्यसको फल तुरुन्त पाउँछ ।

सुदर्शनको जगदम्बिकाप्रतिको भक्तिभावजन्य निर्भीकता देखेर अरू राजाहरू खुसी भए तर युधाजित्लाई यसबाट भन् असह्य भयो । वस्तुतः न्याय र अन्याय वा सत्य र असत्यको मिलन विन्दु नदीका दुई किनारा जस्तै छन् । यसैले युधाजित्को रिस शान्त हुनुभन्दा भन् तीव्र भयो । यता सुबाहुले युधाजित्को मनोभावना विपरीत छोरीलाई सुदर्शनका हातमा दिने कार्य रात्रिकालमा नै सम्पन्न गरे । शशिकला र सुदर्शनको विवाह घरभित्रै सम्पन्न भयो । विवाह भएको सुनेपछि अन्य धेरै राजा क्रुद्ध भएतापनि सुबाहुबाट यथार्थ स्थिति सुनेपछि शान्त भए तर केही राजा र युधाजित् भने सुदर्शनलाई मार्ने अठोट गरी बाटोमा बसे । ६ दिनसम्म नआउँदा पनि प्रतीक्षारत नै भए । सुदर्शन आएपछि दुई पक्षका बीच युद्ध प्रारम्भ भई द्वन्द्व चरम विकसित अवस्थामा पुग्यो । यसै बीच देवी

जगदम्बिका प्रादुर्भूत भई युधाजित् र शत्रुजितको बध गर्नुभयो । अन्ततः सत्य, न्याय र धर्मको विजय गराउनुभयो ।

यसरी प्रस्तुत काव्यमा सत् र असत् पक्षको बीचको द्वन्द्वको शृङ्खलालाई अनुक्रमिक रूपमा प्रस्तुत गरी अन्ततः सत्यको विजय भएको देखाएर सत्यको अनुसरण सबैले सबै क्षेत्रमा गर्नुपर्ने सन्देश दिइएको छ ।

रसविधान

विभाव, अनुभाव र सञ्चारीभाव व्यक्त रत्यादि स्थायी भाव रस हो र यो ब्रह्मानन्दसहोदर हुन्छ भन्ने रस सम्बन्धी अवधारणा पूर्वीय काव्य शास्त्रीहरूको रहेको छ । मूलतः रसले नै काव्यात्मक कृतिलाई आस्वाद्य र पठनीय बनाउनमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । यसैले काव्यको आत्माको रूपमा रसलाई परिभाषित गरिएको छ । रसविधानका दृष्टिले जगदम्बिकावैभव महाकाव्य उत्कृष्ट फेलापर्छ । यस महाकाव्यमा शृङ्गार वीर शान्त मध्ये कुनै एक रस अङ्गी र वीर, करुण र शृङ्गार अङ्ग रसका रूपमा प्रयुक्त छन् । मानव जीवनमा शान्ति सर्वोपरि तत्त्व हो यसको लागि देवीको भक्तिभाव गर्नुपर्दछ भन्ने आद्यन्तव्यापी कथ्य प्रवाह भित्र शान्त रस सर्वत्र प्रवाहित छ र त्यसको परिपूरकका रूपमा भक्तिभावको उपस्थिति छ ।

काव्यशास्त्रीहरूले निर्वेद (तत्त्वज्ञान वा वैराग्यबोध) लाई शान्तरसको स्थायीभाव उल्लेख गरेबमोजिम प्रस्तुत काव्यमा भौतिक आनन्दलाई सर्वोपरि ठान्ने र त्यसको प्राप्तिका लागि कुनै पनि कुकर्म गर्न पछि नपर्ने तत्त्वको पराजय देखाई संसार क्षणिक र नश्वर छ, जीवन सीमित छ, यसैले शुभकर्म र ईश्वर प्रति भक्तिभाव राख्नुपर्छ भन्ने सांसारिक अनित्यता र परमार्थ चिन्तनरूप आलम्बन विभाव, राज्यपरित्याग, तीर्थाश्रमवास, वनवास, मन्दिर निर्माण आदि उद्दीपन विभाव, धृति, मति स्मृति हर्ष आदि सञ्चारिभाव निर्वेद स्थायिभाव शान्तरसमा परिणत भएको छ । आलम्बन, उद्दीपन विभाव, अनुभाव र सञ्चारीभावको आद्योपान्तीय वर्णनबाट शृङ्गारको उपस्थिति आदितः अन्तसम्म छ र परिपाकावस्थामा पनि शान्त रस नै पुगेको छ । यस्तै देवादिविषयक रति वा प्रेम अभिव्यञ्जित भएकाले भावको उपस्थिति छ र यसले शान्त रसलाई परिपाकावस्थामा पुर्‍याउन सहयोग गरेको छ शान्तरसका केही उदाहरणहरूः

अतः शोकमोहौ न मे स्तः कदाचित् कथं वा निमित्तस्य दोषं ददीय ।

न शोकं न वैरं भयं नैव जाने, यतोऽहं परं दैवमन्यन् जाने ॥ (७१२८)

स्मरामि वनवासतो जगति राज्य भोगाद् वरं

वनेऽम्बुफलभोजनं मुनिजनैः कृतं सङ्गतम् ।

ब्रजिव्यति मृतः परे जनुषि राज्यभुङ्क्षु नारकं

यथागमपथं सरन् पथि चरन् न नीवारभुक् ॥ (१२।८)

यस्तै प्रस्तुत काव्यमा काव्यको मुख्य तत्त्वको रूपमा उपस्थित द्वन्द्वले युद्धको रूप लिएकाले वीर रस अभिव्यञ्जित छ भने सुदर्शन र शशिकलाको प्रेमविषयक रतिले शृङ्गाररसको अभिव्यक्ति गरेको छ । वीरसेनको मृत्युबाट उद्बुद्ध शोकले करुणको रूप लिएको छ ।

यसरी प्रस्तुत काव्यमा शान्त रस भक्तिभाव अङ्गी र वीर श्रृङ्गार र करुण अङ्ग रसका रूपमा अभिव्यक्त भएका छन् ।

अलङ्कारविधान

अलङ्कार काव्यको शोभाधायक तत्त्व हो । भामह आदि अलङ्कारवादी आचार्यले अलङ्कारलाई काव्यको जीवनाधायक (आत्म) तत्त्वका रूपमा स्वीकार गरेका भए तापनि मूलतः अलङ्कार काव्यको जीवनाधायक तत्त्व नभई सौन्दर्य वर्द्धक मात्र हो । यसैले आभूषणले नारीको सौन्दर्याभिवृद्धिमा थप सहयोग गरेजस्तै अलङ्कारले काव्यलाई सुन्दर पार्ने कार्यमा सघाउ पुर्‍याउँछ । केही अलङ्कारले शब्दगत सौन्दर्य प्रदान गर्दछन् भने केहीले अर्थगत । यस आधारमा अलङ्कारलाई शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कार गरी दुई वर्गमा विभक्त गरिएको छ ।

प्रस्तुत काव्यमा पनि शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कारको प्रयोग पर्याप्त मात्रामा भएको छ । तर कवि भाववादी भएकाले यसमा अलङ्कारको प्रायोजित प्रयोग नगरी काव्यीय भावलाई अभि सुन्दर र शब्दगत माधुर्य ल्याउनको लागि सहज रूपमा अलङ्कारको प्रयोग गरिएको देखिन्छ ।

यस महाकाव्यमा प्रयुक्त शब्दालङ्कारहरूमा अन्त्यानुप्रास, वृत्यनुप्रास रहेका छन् भने अर्थालङ्कारहरूमा उपमा, उत्प्रेक्षा, अर्थान्तरन्यास, रूपक, स्मरण, सन्देह, दृष्टान्त, परिसङ्ख्या, विकल्प, अतिशयोक्ति, विनोक्ति आदि धेरै छन् । जसले गर्दा यस काव्यको अर्थगत सौन्दर्यमा थप वृद्धि गरेका छन् भन्ने मान्नुपर्दछ ।

यसरी सहज रूपमा शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कारको प्रयोग भएजस्तै प्रस्तुत काव्यमा सूक्तिहरूको प्रयोग पनि पर्याप्त मात्रामा भएको छ । केही सूक्तिहरूः

- राजा यथा स्याज्जनतास्तथा स्युः (१।१६)
- पुत्रं तु गार्हस्थ्यफलं वदन्ति (१।५०)
- यस्यास्ति खङ्गः खलु तस्य भूमी (१।७५)
- क्रोधोद्गमे पश्यति कोऽरुणाक्षः (२।८)
- ज्येष्ठो हि राज्यासनमर्हतीति (३।१०)
- लोभाभिभूतो न बिभेति पापात् (३।३६)
- प्रातिकूल्यङ्गते दैवे स्वजनोऽप्येति वैरिताम् ।
- आनुकूल्ये तु दिष्टस्य दुष्टोऽपि स्वजनायते ॥ (११।५२) इत्यादि ।

भाषाशैली

भाषा विचार र भावनाको अभिव्यक्तिको माध्यम हो । अतः काव्यमा विन्यस्त विचार र भावनालाई संवहन गर्नसक्ने भाषिक शैली आवश्यक हुन्छ । भावानुरूप भाषिक प्रयोग नभए काव्य नीरस र कृत्रिम प्रतीत हुन्छ । प्रस्तुत काव्यमा भावाभिव्यक्तिमा पूर्णतः भाषिक शैलीको प्रयोग छ । शान्तरस र भक्तिभावको केन्द्रीयतामा वगेको भावप्रवाहलाई अभिव्यक्त गर्नको लागि प्रसादगुण र पाञ्चाली एवं वैदर्भी रीतिको प्रयोग गरिएको छ । कतैकतै ३।४ शब्दको समास गरिएपनि मुख्य रूपमा काव्यमा असमस्त पदको प्रयोग गरिएकाले वैदर्भी रीति रहेको छ भने केही पदको समासयुक्त स्थलमा पाञ्चाली रीति देख्न सकिन्छ । काव्यको अर्थ सहजरूपमा स्पष्टसँग अनुभूत हुने भएकाले प्रसादगुण सर्वत्र व्याप्त छ । मूलतः वाक्य सौन्दर्य र कतिपय स्थानमा छन्दपूर्तिका लागि तु, हि, च, वै, ह, नु, एव आदि निपातको प्रयोग गरिएको छ । समग्रमा भाषिक प्रवाह सम्प्रेष्य, सुमधुर र गतिशील छ, यसको पुष्टि तलका यी पद्यबाट पनि हुन्छ ।

देवीव भासि किमु मानुषजा वनेऽस्मिन् कस्मात् समागतवती ननु बालपुत्रा ।

वामोरु सत्यमभिधेहि ममात्र राज्यभ्रष्टेव भासि कमलेक्षण एहि शालाम् । (२।२७)

शापे तथाऽऽशिषि भवानुभयोः समर्थः कालत्रयस्य विषमे विषयेऽपि वेत्ता ।

तस्माद् वयं मुनिवरं शरणं प्रयाता राज्ञी च सा, स च सुतोऽप्यहमस्मि मन्त्री ॥ (२।३७)

न शत्रुर्न मित्रं समो वा न कोऽपि भवानीं हि सर्वत्र पश्याम्यहन्तु ।

तथा यद्धितं वाऽहितं वा मनुष्ये कृतं तद् भवेद् भाग्यमित्युच्यतेऽपि ॥ (७।१६)

यसरी भावानुसारी शब्दचयन, समासाभाव, सहज सम्प्रेष्य शैलीको प्रयोगले भाषा पूर्णतः प्रभावकारी देखिन्छ र काव्यीय भावभूमिलाई वहन गर्न समर्थ छ ।

समग्रमा 'जगदम्बिकावैभवम्' महाकाव्यका बारेमा भन्नुपर्दा देवीभागवतको कथावस्तुमा आधारित कथावस्तुलाई स्वकीय काव्यकलाकौशलद्वारा पूर्णतः मौलिक र अभिनव बनेको प्रस्तुतकाव्य सुरुदेखि अन्त्यसम्म व्यवस्थित अनुभूति प्रवाह, कथानक र काव्यत्वको पूर्ण सन्तुलन, आदि मध्य र अन्त्यको क्रमिक शृङ्खलामा विन्यस्त कथावस्तु, द्वादशसर्गाय मध्यमाकार आयाममा संरचना, विविध वार्षिक छन्दको प्रयोग र सर्गान्तमा छन्दपरिवर्तन, भावी सर्गको कथासंसूचन महाकाव्यीय भक्तिप्रधान भावभूमिलाई जीवन्त र सशक्त बनाउनसक्ने पात्रचयन, अङ्गी रसको रूपमा शान्तरसको परिपाक, सहज र भावानुसारी अलङ्कारविधान प्रसाद गुण र वैदर्भीरीति सम्पन्न एवं सहज सम्प्रेष्य सूक्तिमय भाषाशैलीका कारण नेपालको संस्कृत काव्यपरम्परामा एक उत्कृष्ट काव्यकृतिका रूपमा दर्ता भएको छ ।

कवि पं. भीमकान्त पन्थीका कृतिहरूको सङ्क्षिप्त समीक्षण

प्रा. डा. महानन्द तिमिल्सिना
पिण्डेश्वर विद्यापीठ, धरान

१. पृष्ठभूमि

कवि पं. भीमकान्त पन्थीसँग यस लेखकको साक्षात्कार हुने अवसर मिलेन । पछि उहाँसँग साहित्यानुसन्धानसम्बद्ध साइनो जोडियो । म आफूले विद्यावारिधि अनुसन्धान सुरु गर्न लागेको सन्दर्भ थियो । विद्यावारिधिका लागि शीर्षक छनोट गर्ने क्रममा अनेक शीर्षकहरू मानसपटलमा घुमे । संस्कृत साहित्यका विविध क्षेत्रका विषयहरू शीर्षकका रूपमा सम्भनामा आए । यीमध्ये पनि नेपाली लेखकले लेखेका संस्कृत कृतिहरूलाई महत्त्व दिनु आफूलाई उचित लागेको थियो । सोही इच्छानुसार आफूले अध्यापन गर्दै आएको पिण्डेश्वर विद्यापीठको पुस्तकालयमा प्रवेश गरेर संस्कृत कृतिहरूको खोजी गर्न थालें । नेपालभरका लेखकका संस्कृतसँग सम्बन्धित सबैजसो कृतिहरू पुस्तकालयमा सङ्गृहीत छन् । पुस्तकहरू खोज्दै र पढ्दै जाने क्रममा मैले भीमकान्त पन्थीले लेख्नुभएका जगदम्बिकावैभव र जगदीश्वरवैभव महाकाव्य एवम् विविधपद्यावलि कवितासङ्ग्रह तीनवटै कृतिहरू प्राप्त गरेँ । सरसर्ती पढ्दा जगदम्बिकावैभव महाकाव्यले मेरो ध्यान खिच्यो र यसै महाकाव्यलाई विद्यावारिधिको शीर्षक बनाउने विचार गरियो । यसअनुसार मैले संस्कृत साहित्यका विशिष्ट विद्वान् प्रा.डा.वेणीमाधव ढकाल, प्रा.डा.टीकाराम अधिकारीलगायतका गुरुहरूसँग परामर्श गरेँ । यस विषयमा लेखकसँग सम्बन्धित थप सामग्री प्राप्त गर्न सकिन्छ कि सकिँदैन भनेर बुझ्न काठमाडौँ बौद्ध निवासी काका (ससुराली) प्राध्यापक साहित्यकार कोषराज न्यौपाने एवम् दाजु धीमन्तराज न्यौपानेसँग बुझें । त्यहाँ डा. लक्ष्मीकान्त पन्थीको घरबाट पर्याप्त सामग्री उपलब्ध हुनेकुरा उहाँहरूले बताउनुभयो । काठमाडौँ रामहिटी निवासी डा. लक्ष्मीकान्त पन्थीको घरमा पुगेर आवश्यक सामग्री प्राप्त गरेँ । त्यसपछि कवि भीमकान्त पन्थीको जगदम्बिकावैभव महाकाव्यमा केन्द्रित रही अनुसन्धान सुरु गर्ने निधो भयो । सोहीबमोजिम ‘जगदम्बिकावैभवमहाकाव्यस्य साहित्यिकमनुशीलनम्’ शीर्षक निर्धारण गरी वि.सं. २०६९ बाट अध्ययन अनुसन्धान गर्दै रहें । शोधप्रबन्ध तयार भयो र वि.सं.२०७३ मा नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालयको अनुसन्धान केन्द्रमा बुझाइएको थियो । यस अवसरमा कवि पन्थीका कृतिहरूको गहन अध्ययन गर्ने सौभाग्य प्राप्त भएको थियो । संस्कृत साहित्यको श्रीवृद्धिमा त पन्थीका कृतिहरूको विशिष्ट योगदान

रहेको छँदैछ, आफूलाई विद्यावारिधिको उपाधि दिलाउनमा समेत कवि पन्थीका कृतिहरूको उल्लेख्य भूमिका रहेकोछ, कवि पन्थीको विशेष आशीर्वाद रहेको छ । यस अवस्थामा म स्वर्गवासी कवि पन्थीप्रति हार्दिक श्रद्धासुमन अर्पण गर्दछु ।

२. विषयप्रवेश

कवि भीमकान्त पन्थीको संस्कृत महाकाव्य लेखनका क्षेत्रमा विशिष्ट अवदान रहेको छ । संस्कृत साहित्यका क्षेत्रमा योगदान पुऱ्याउने सीमित व्यक्तिहरू रहेका छन् । तीमध्ये पन्थी अग्रस्थानमा नै रहेका छन् । संस्कृत वाङ्मयका क्षेत्रमा विश्वमै भारत अगाडि छ । प्राचीन कालदेखि नै त्यहाँ कालिदास, भारवि, श्रीहर्षजस्ता कविहरूले उत्कृष्ट महाकाव्यहरू लेखी विश्वमै चर्चा कमाएका छन् । भारतपछि संस्कृत साहित्यको श्रीवृद्धिमा नेपालको उल्लेख्य स्थान देखिन्छ । नेपालमा किराँत एवम् लिच्छविकालपछि कला, सङ्गीत र साहित्यको क्षेत्रमा पर्याप्त विकास भएको पाइन्छ । मल्ल कालमा पनि केही संस्कृत नाटक र महाकाव्यहरू रचना भएको बुझिन्छ । नेपालमा लिच्छवि काललाई संस्कृत साहित्यको स्वर्णयुग नै मानिन्छ । नेपालमा सर्वप्रथम महाकाव्य लेख्ने व्यक्तित्वका रूपमा वंशमणि शर्मालाई लिइन्छ । वि.सं. १६५० को दशकतिर लेखिएको पौराणिक विषयमा आबद्ध उनको हरिकेलि महाकाव्य भाव र कलाका दृष्टिले उत्कृष्ट रहेको छ । यसै क्रममा नेपालमा संस्कृत साहित्यको विकासमा वि.सं १६७५ मा काशीनाथ शर्माद्वारा रचित यदुवंश महाकाव्य, यज्ञशर्मा सूरिद्वारा लिखित चन्द्रसम्भव महाकाव्य, सुकृतिदत्त पन्तको कार्तवीर्योदय महाकाव्य आदिको उल्लेख्य स्थान रहेको छ । त्यस्तै पूर्णप्रसाद ब्राह्मणको सत्यहरिश्चन्द्र, भरतराज धिमिरेको महेन्द्रोदय, हरिप्रसाद आचार्यको गोरक्षशाहवंश एवम् कृष्णप्रसाद धिमिरेका श्रीकृष्णचरितामृत, ययातिचरित, नाचिकेतस, वृत्रवध, गौरीगिरीश महाकाव्यहरू उल्लेख्य छन् । त्यस्तै पशुपति भ्वाको नेपालसाम्राज्योदय, भीमकान्त पन्थीका जगदम्बिकावैभव र जगदीश्वरवैभव, माधवप्रसाद बरालको मागधविजय, माधवभट्टाईको सत्यसाईचरित एवम् वेणीमाधव ढकालको पृथूदय महाकाव्यले संस्कृत साहित्यको विकासमा विशेष योगदान पुऱ्याएका छन् । ऐतिहासिक एवम् पौराणिक विषयवस्तुमा आधारित भई कविहरूले आफ्नो प्रतिभाका माध्यमबाट महाकाव्यमा मौलिकता भर्ने काम गरेका छन् । नेपालको यसै संस्कृत महाकाव्य परम्परालाई समृद्ध बनाउने क्रममा दुईदुईवटा महाकाव्य लेख्ने कवि भीमकान्त पन्थीको योगदान उच्च रहेको छ ।

३. सिर्जनाको आधार

वि.सं. १९७८ मा गुल्मी जिल्लामा जन्मिएका भीमकान्त पन्थीले संस्कृत साहित्य परम्परालाई अघि बढाउन धेरै बल पुऱ्याएका छन् । धार्मिक, आध्यात्मिक चिन्तन गर्ने शिक्षित परिवारमा जन्मिएका पन्थीले घरबाट नै शिक्षारम्भ गरेको देखिन्छ । आफ्ना

पिताबाट घरमा नै वेद, व्याकरण, ज्योतिष, धर्मशास्त्र आदि विषयहरूको अध्ययनगर्दै उनले शिक्षाको दरिलो पृष्ठभूमि तयार गरेका छन् । विद्वान् पिताका माध्यमबाट १५ वर्षको उमेरसम्म घरमा बसेर नै उनले दुर्गासप्तशती, रुद्राष्टाध्यायी, लघुकौमुदी, अमरकोश, रघुवंश आदि ग्रन्थहरूको कुशल ढङ्गले अध्ययन गरेको बुझिन्छ । यसपछि रानीपोखरी संस्कृत पाठशाला, हरिहर संस्कृत पाठशाला, क्विन्स कलेज (बनारस) आदि शिक्षण संस्थाहरूबाट पन्थीले औपचारिक शिक्षा लिएको पाइन्छ । अध्ययनपछि आफ्नो गाउँ फर्किएर शिक्षाको ज्योति छर्दै पुराणवाचन एवम् लेखनकार्यलाई पनि उनले अधिबढाउँदै गएको बुझिन्छ । **उनमा विद्या, बुद्धि र प्रतिभा तीनै तत्त्वको सम्मिलन भएको पाइन्छ ।** संस्कृतभाषामा लेखिएका ग्रन्थहरूप्रति कविको अगाध भक्ति मुखरित भएको देखिन्छ । संस्कृतका काव्य, नाटक आदिका साथै वेदान्त, उपनिषद् आदिग्रन्थहरूको अध्ययनमा समेत कविको तीव्र प्रवृत्ति देखिन्छ । कविले धर्मसिन्धु, निर्णयसिन्धु, मनुस्मृति, याज्ञवल्क्यस्मृति, पराशरस्मृति कालमाधव जस्ता धर्मशास्त्रीय ग्रन्थहरूको तथा मुहूर्तमार्तण्ड एवं मुहूर्तचिन्तामणि जस्ता व्यवहारमा चाहिने ज्योतिष ग्रन्थहरूको समेत गम्भीर अध्ययन गरेको पाइन्छ ।

आफ्ना बुबाको धार्मिक प्रवृत्तिबाट प्रभावित भई आफू पनि धार्मिक क्रियाकलापमा सहभागी हुने र सानैदेखि कविता लेखनको अभ्यासमा क्रियाशील हुने गरेको तथ्य उनको जीवनी अध्ययनबाट थाहा हुन्छ । सनातन वैदिक धर्म एवम् संस्कृतिसँग सम्बन्धित ज्ञान ग्रहण र प्रदानमा कवि प्रवृत्त भएको देखिन्छ । संस्कृत वाङ्मयभित्रका विभिन्न विषयहरूलाई कविले कुशलतापूर्वक पढाउने गरेको भन्ने बुझिन्छ । कविको लेखनी संस्कृत र नेपाली दुवै भाषामा उत्तिकै बगेको पाइन्छ । विविधपद्यावली कविता सङ्ग्रहमा रहेका कविका सयभन्दा बढी संस्कृत र नेपाली कविताहरूले कविको प्रखर कविव्यक्तित्वको परिचय दिएका छन् । त्यस्तै पौराणिक विषयमा आबद्ध जगदम्बिका वैभव र जगदीश्वरवैभव महाकाव्यले कविको कवित्वको उचाइलाई प्राप्त गरेका छन् । पूर्वीय महाकाव्य सिद्धान्तको परिपालन गर्दै लेखिएका कविका महाकाव्यहरूले पौराणिक विषयवस्तुको अवलम्बन गरेका छन् । यी महाकाव्यले संस्कृत साहित्यजगत्मा विशिष्ट स्थान प्राप्तगरेका छन् । बाह्रसर्गमा संरचित जगदम्बिकावैभव र आठसर्गमा निबद्ध जगदीश्वरवैभव महाकाव्यलाई उनले सरल नेपाली गद्य भाषामा समेत अनुवाद गरी कुशल अनुवादक व्यक्तित्वको समेत परिचय प्रस्तुत गरेका छन् । यसबाट संस्कृत भाषाको ज्ञान नभएका पाठकवर्गले समेत काव्यको रसानुभूति प्राप्त गर्न सक्ने अवस्था देखिन्छ । कवि भीमकान्तका कविता र काव्यहरूमा विभिन्न शास्त्रमा प्रतिपादन गरिएका सूक्ष्मातिसूक्ष्म विषयहरूको चर्चा पाइन्छ । यसबाट उहाँको विभिन्न शास्त्रहरूमा रहेको विद्वत्ता झल्किन्छ । उनका रचनाहरूमा व्याकरण, धर्मशास्त्र, ज्योतिष, वेदान्त, मीमांसा,

स्मृति, साङ्ख्य, न्यायवैशेषिक, आयुर्वेद आदि विषयका गूढ रहस्यहरू सरस ढङ्गबाट प्रकट भएका पाइन्छन् । कविको शास्त्रविज्ञतालाई यसरी उल्लेख गरिएको छ –

शाब्दव्याकरणे सुधीः पुनरहो ज्योतिर्विदामग्रणीः

मीमांसास्मृतिसाङ्ख्यतर्ककणभुग्वाचां विवादेऽग्रणीः ।

यज्ञे यज्ञविधौ जनैर्बहुमतो दक्षोऽस्ति तत्कर्मसु

मन्त्रज्ञोऽपि च तन्त्रयन्त्रविधिवित् तेषां प्रयोगादिषु ॥

(विविधपद्यावलि, प्रकाशकीय ३)

कविका रचनामा देवीभागवत, श्रीमद्भागवत, मार्कण्डेयपुराण, शिवपुराण, रामायण, महाभारत आदि ग्रन्थहरूको प्रभाव पाइन्छ :

देवीभागवते कथाप्रवचने प्रश्नोत्तरे पाठने

श्रीमद्भागवते तथोपनिषदां शङ्कासमाधानयोः ।

यो रामायणभारतादिषु तथा ख्यातः पुराणेष्वपि

धर्माचाररतोऽस्ति नीतिनिपुणः श्रीभीमकान्तः कविः ॥

(विविधपद्यावलि प्रकाशकीय ४)

कवि पन्थीमा प्रतिभा, व्युत्पत्ति र अभ्यास तीनवटै काव्यहेतुको समन्वय रहेको देखिन्छ ।

४. साहित्ययात्रा

काठमाडौँको रानी पोखरी संस्कृतप्रधानपाठशालामा अध्ययन गर्दाबाट नै कवि भीमकान्तको साहित्यिक यात्रा सुरु भएको हो । कविको वि.सं. २०२० सालमा लेखिएको नेपाली भाषामा रचित पहिलो कविता भने **हाम्रो देश** हो । यो कविता वि.सं. २०५४ मा गुल्मी जिल्लाबाट प्रकाशित हुने हाम्रो पुरुषार्थ नामक पत्रिकामा प्रकाशित भएको देखिन्छ । समग्रमा कवि भीमकान्त पन्थीको साहित्य यात्रालाई लेखनकालका आधारमा तीन कालमा विभाजन गरेर हेर्न सकिन्छ ।

क) प्राथमिक कालः (वि.सं. १९९६-२००८)

वि.सं १९९६ मा रानीपोखरी संस्कृतप्रधानपाठशालामा अध्ययन गर्दा रचित फुटकर कविता नै उहाँको पहिलो रचना हो । संस्कृत भाषामा लेखिएको सो कविता यस्तो रहेको छ :

किं भोक्तुमिच्छसि फलं बहुशीतलाढ्यं नास्पातिसंज्ञकमिदं त्वमुदारचेताः ।

युक्तं न तच्च जठरे क्वथितान्हीने देहेऽपि कार्श्यबहुलाद्भदसे नु कञ्चित् ॥

यसै समयमा कविले नेपाली भाषामा पनि कविता लेखेको देखिन्छ । यो कविको नेपाली भाषामा लेखिएको प्राथमिक कालीन रचना हो ।

ई छात्रवर्ग घरको सब सौख्य छाडी आई यहाँ बसि पढी अनि फेर् पछाडि ।

जान्छन् ति पास भइ आफ्नु कमाइ नाम उद्योग योग महिमा बुझ यो तमाम ॥

(विविधपद्यावलिः)

यस समयमा कविले समस्यापूर्ति शैलीमा पनि कविता रचना गरेको देखिन्छ । वि.सं. १९९७ देखि २००० सम्म कविले हरिहर संस्कृत पाठशालाका प्रधानाचार्य पं. दधिराममरासिनीको प्रोत्साहनबाट कतिपय कविता रचना गरेको पाइन्छ । ती कवितामा **काशीवर्णनम्** कविता महत्त्वपूर्ण छ । यस समयलाई कविको कविता लेखनको आध्यासिक काल मान्न सकिन्छ । यस चरणका कविता आफ्ना पिता र गुरुको प्रेरणाबाट लेखिएका छन् । यस अवधिमा कविले स्थान वर्णनसम्बन्धी, धार्मिक एवम् पत्रात्मक कविताहरू लेख्नुभएको छ । यस अवस्थाका कवितामा परिष्कृत भाषाशैली र कवितात्मक गुणको न्यूनता पाइन्छ तापनि काव्यनिर्माणको पृष्ठभूमि निर्माणमा यस कालको पनि उल्लेख्य भूमिका रहेको छ । विभिन्न किसिमका छन्दहरूको प्रयोग गर्दै समस्यापूर्तिको शैलीमा फुटकर कविताहरू लेख्न कवि सानैदेखि निपुण रहेको पाइन्छ ।

(ख) विकास काल (२००९-२०४६)

दोस्रो चरणको सुरुमा विरचित **शालग्रामशिलाष्टकम्** (वि.सं. २००९) कविता शिल्प एवम् सौन्दर्यका दृष्टिले प्रारम्भिक कविताका तुलनामा उत्कृष्ट रहेको छ । शालग्रामशिलाष्टकम् उनको संस्कृत भाषामा लेखिएको यस कालको पहिलो रचना हो । यो कविता त्रि.वि.संस्कृत अध्ययन संस्थान काठमाडौँबाट प्रकाशित हुने हैमवती पत्रिकाको दोस्रो अङ्कमा प्रकाशित भएको देखिन्छ । अध्यापनका क्रममा २००६ सालमा कवि प्युठान जिल्लामा गएका अवस्थामा पनि कविले केही संस्कृत कविता रचना गरेको बुझिन्छ । महाकाव्यलेखनको पृष्ठभूमिका रूपमा यस चरणमा कविका सयभन्दा बढी संस्कृत र नेपाली भाषाका कविताहरू लेखिएका पाइन्छन् । यस काललाई कविता रचनाको विकास काल भन्नु उपयुक्त हुन्छ । कविको **अभिनन्दनपत्रम्**, **सरस्वतीस्तोत्रम्** कविता उत्कृष्ट रहेका छन् । उहाँका यस चरणका कवितामा विविध देवी देवता विषयक भक्तिभावको प्रबलता रहेको देखिन्छ । गृहस्थिति, कृषिविषय, स्वक्षेत्रविषय, जीविकाविषय, स्थानपरिचय शीर्षकका कवितामा कविको शैशव, यौवन र प्रौढ अवस्थाका अनुभवहरू प्रकट भएका छन् । यी कवितामा ग्रामीण जनजीवनका सङ्घर्षमय परिस्थितिको चित्रणसमेत पाइन्छ ।

त्यस्तै वर्णनात्मक कविता अन्तर्गत वनकालीवेदविद्याश्रमवर्णनम्, संस्कृत-च्छात्रवासविकासः, पद्म, राम, विष्णु, ठाकुर आदिव्यक्तित्वका स्मृति सम्बन्धी कवितामा पनि कविको वर्णन चातुर्य पाइन्छ । यस समयमा कविले शास्त्रीय विषयवस्तुलाई पनि सरल ढङ्गले प्रस्तुत गरेको देखिन्छ । यस अवधिमा कवितामा धार्मिक, आध्यात्मिक एवम् दार्शनिक विषयहरू पनि स्वाभाविकरूपमा प्रकट भएका छन् । शृङ्गारकल्पना कवितामा आलङ्कारिक शैली पाइन्छ । यस समयमा पत्रात्मक कविताको विकास भएको छ । यी कवितामा काशीश्वर, कृष्णप्रसाद, धनञ्जय, दिव्यदेव, विदुरप्रसाद, मेघराज,

पूर्णप्रसाद, तेजकेशरी, पुण्यप्रसाद आदि कविता रहेका छन् । उहाँका कविताहरूमा देवादिविषयक भक्ति, धार्मिकता, सदाचार, श्रद्धा, शिक्षाप्रेम, देशप्रेम, ग्रामीण मानिसका संघर्षमय जीवनको चित्रण, प्रकृति चित्रण आदि प्रस्तुत भएका छन् । कविले युवावस्थामा शृङ्गारिक, जन्मस्थान सम्बन्धी, व्यवसायसम्बन्धी र शास्त्रीय कविता लेखेका छन् । त्यस्तै जीवनको उत्तरार्द्धका कवितामा वैराग्य र उपदेशको भाव प्रकट भएका छन् । कविले वि.सं १९९६ देखि २०५६ सम्म रचना गरेका संस्कृत र नेपालीमा लेखिएका सम्पूर्ण कविताहरू विविधपद्यावलि (२०५७) मा सङ्गृहीत छन् । यसपछि कविको लेखनी महाकाव्य लेखनतर्फ प्रेरित भएको पाइन्छ ।

(ग) उत्कर्ष काल (वि.सं. २०४७ - २०५७)

यो अवधि कवि भीमकान्त पन्थीको परिष्कृत काव्य रचनाको समय हो । वि.सं २०४० देखि २०५२ सम्म काठमाडौँको गौरीघाटमा अवस्थित वेदविद्यालयमा अध्यापनका क्रममा कविद्वारा रचित दुई महाकाव्यहरू यस चरणका मुख्य उपलब्धि हुन् । कविले २०४७ सालमा बाह्रसर्ग भएको जगदीम्बिकावैभव र २०४८ मा आठ सर्ग भएको जगदीश्वरवैभव नामका दुई महाकाव्य रचना गर्नुभएको छ । कविले यी महाकाव्यहरूलाई नेपाली भाषामा समेत अनुवाद गर्नुभएको छ । यी दुवै महाकाव्य २०५५ सालमा प्रकाशित भएका छन् । पौराणिक विषयमा लेखिएका यी महाकाव्यमा भक्ति, अध्यात्म, नीति एवम् दर्शनका गूढ विषयहरू साङ्केतिक रूपमा प्रस्तुत भएका छन् । पूर्वीय महाकाव्य सिद्धान्तलाई अवलम्बन गरी लेखिएका यी महाकाव्यमा कविप्रतिभाको उत्कर्ष भल्किएको छ । यी दुवै महाकाव्यमा कविले लामो जीवन अवधिमा आफूले सिकेका जानेका बुझेका व्याकरण, ज्योतिष, पुराण, धर्मशास्त्र, न्याय, तन्त्रशास्त्र आदि विषयको प्रभाव पाइन्छ । भीमकान्तद्वारा लिखित आत्मजीवनी कविता लेखन कालकै अन्तिम रचना रहेको बुझिन्छ । यसरी कविको काव्यिक यात्रा तीन चरणमा विकसित भएको देखिन्छ । कविको उत्तरार्द्ध काल निकै रचनात्मक र उर्वर रहेको देखिन्छ । संस्कृत साहित्य जगत्मा कविलाई परिचित गराउन उत्कर्ष कालको उल्लेख्य भूमिका रहेको छ ।

५. कवि भीमकान्त पन्थीका कृतिहरू

कवि भीमकान्त पन्थीका तीन कृतिहरू प्रकाशित छन् । जसअन्तर्गत जगदीम्बिकावैभवमहाकाव्य, जगदीश्वरवैभवमहाकाव्य र विविधपद्यावलि रहेका छन् । यी कृतिहरूको सङ्क्षेपमा निम्नानुसार चर्चा गरिन्छ ।

क. जगदीम्बिकावैभव महाकाव्य

कवि भीमकान्त पन्थीद्वारा विरचित जगदीम्बिकावैभव महाकाव्यमा जम्मा बाह्र सर्गहरू रहेका छन् । यस महाकाव्यमा पौराणिक कथाको उपयोग गरिएको छ । यो

महाकाव्य कविको प्रथम महाकाव्य हो । वि.सं. २०४७ सालमा यस महाकाव्यको रचना भएको बुझिन्छ । वि.सं. २०५५ मा प्रकाशित संस्कृत भाषानिबद्ध यस महाकाव्यमा देवीभागवतको सुदर्शनोपाख्यानको विषयवस्तुलाई समावेश गरिएको छ । यस महाकाव्यमा पूर्वीय महाकाव्य सिद्धान्तको अवलम्बन गरेको देखिन्छ । यस महाकाव्यको भाषाशैली सरल, सरस र स्वाभाविक रहेको छ । यस महाकाव्यले मूल रूपमा आचार्य विश्वनाथले प्रस्तुत गरेको महाकाव्यको लक्षणलाई अवलम्बन गरेको पाइन्छ । जगदम्बिकावैभव महाकाव्यलाई निम्न शीर्षकहरूका आधारमा विश्लेषण गर्न सकिन्छ :

१. शीर्षक

कवि भीमकान्त पन्थीको पहिलो महाकाव्यको शीर्षक जगदम्बिकावैभव रहेको छ । विश्वनाथले ‘कवेर्वृत्तस्य वा नाम्ना नायकस्येतरस्य वा’ भनेर महाकाव्यको शीर्षक कविको नाम, घटना, नायक, नायिका वा प्रतिनायकका आधारमा पनि राख्न सकिने सिद्धान्त बताएका छन् । यही काव्यसिद्धान्तलाई आधार मानी कवि भीमकान्त पन्थीले महाकाव्यकी नायिका जगदम्बिकाको नामबाट महाकाव्यको शीर्षक निर्धारण गरेका छन् । महाकाव्यमा जगदम्बिका भगवतीको दिव्य शक्तिको सहयोगबाट नै काव्यनायक सुदर्शनले विजय प्राप्त गरेका छन् । त्यसैले जगदम्बिकाको शक्तिलाई महाकाव्यमा विशेष रूपमा देखाइएको हुँदा महाकाव्यको शीर्षक उपयुक्त रहेको छ । यस महाकाव्यको शीर्षकका विषयमा महाकवि भीमकान्तका जेष्ठपुत्र एवं यस महाकाव्यका प्रकाशक विद्वान् डा. लक्ष्मीकान्त पन्थीको विचार रहेको छ – यस महाकाव्यमा राज्यच्युत भएका, धनसम्पत्ति, बल, सैन्य आदि केही नभएका राजकुमार सुदर्शनले जगदम्बिकाको कृपाबाट नै राजकन्या शशिकलालाई प्राप्त गरेका छन्, उनका शत्रुको विनाश भएको छ र उनले आफ्नो राज्य पनि प्राप्त गरेका छन् । त्यसैले सामान्य दृष्टिले हेर्दा महाकाव्यको शीर्षक ‘सुदर्शनोदयः’ हुनसक्छ तर गहिरी हेर्दा जगदम्बिकाका समक्ष शशिकला, सुदर्शन, सुबाहु आदि सबै बालक नै छन्, उनीहरूमा केही गर्नसक्ने सामर्थ्य छैन । कामराजमन्त्र जपको प्रभावले जगदम्बिका प्रसन्न भइन् र उनकै अनुग्रहबाट सुदर्शनले सफलता प्राप्त गरेको देखिन्छ । त्यसैले जगदम्बिका भगवतीकै शक्तिको वर्णन महाकाव्यमा रहेकाले जगदम्बिकावैभव शीर्षक नै सार्थक रहेको छ ।’ डा. पन्थीको विचार सान्दर्भिक देखिन्छ । यिनै आधारहरूलाई हेर्दा महाकाव्यको शीर्षक पनि औचित्यपूर्ण र सार्थक रहेको पाइन्छ ।

२. महाकाव्यको प्रयोजन

काव्यशास्त्रीहरूले धर्म, अर्थ, काम र मोक्ष यी चतुर्वर्गमध्ये महाकाव्यमा कुनै एक प्रयोजन रहनुपर्ने बताएका छन् । आचार्य दण्डीले काव्यमा यी चारै प्रयोजन रहनुपर्ने बताएका छन् भने आचार्य रुद्रटले यी चारमध्ये कुनै एक प्रयोजन रहनुपर्नेमा

जोड दिएका छन् । चौधौँ शताब्दीका आचार्य विश्वनाथले पनि रुद्रको विचारलाई नै स्वीकार गरेका छन् । महाकाव्यमा मानवीय जीवनको सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक र राजनीतिकजस्ता विविध पक्षहरूको व्यापक चित्रणको आवश्यकता पर्दछ । विभिन्न आख्यान र उपाख्यानको माध्यमबाट सच्चरित्रता निर्माण र आदर्श समाज निर्माणमा सहयोग पुऱ्याउनु नै महाकाव्यको मूल प्रयोजन हो ।

जगदम्बिकावैभव महाकाव्यमा धर्म-अर्थ-काम-मोक्ष यी चार प्रयोजनमध्ये धर्मप्राप्तिरूप प्रयोजनलाई प्रमुख रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । महाकाव्यको जुनसुकै सन्दर्भमा पनि सुदर्शन, सुबाहुजस्ता पात्रहरूले जगदम्बिकाको स्तुति, पूजन र आराधना गरेका छन् । यिनै क्रियाकलापबाट सन्तुष्ट भएकी जगदम्बिका भगवतीले सुदर्शनलाई राज्य दिलाएकी छिन् । यसबाट अर्थप्राप्तिरूप प्रयोजन पनि देखिएको छ भने सुदर्शन र शशिकलाको विवाहपछि उनीहरूको अभीष्टप्राप्तिको वर्णनबाट धर्मार्थकाममध्ये कामको विषय पनि प्रकट भएको पाइन्छ । महाकाव्यका असल पात्रहरूले गरेको जगदम्बिकाको पूजन, आराधनबाट मोक्षप्राप्तिरूप प्रयोजन पनि यहाँ सङ्केतित छ । महाकाव्यमा सत् र असत् पक्षको द्वन्द्व देखाई सत्य र न्यायको विजय प्रस्तुत गरिएको छ । महाकाव्यमा युधाजित्जस्ता असत् पात्रहरूको पराजय देखाइएको छ, यसबाट कविले न्याय, सदाचार र सौजन्यजस्ता गुणहरू ग्रहण गर्न आग्रह गरेको प्रतीत हुन्छ । यस महाकाव्यले सत्यम् शिवम् सुन्दरम्को आदर्शलाई पनि उपस्थापन गरेको छ । देवी नै सम्पूर्ण प्राणीहरूकी स्रोत हुन्, सम्पूर्ण जगत् उनकै अधीनमा छ, उनको चरित्र कसैले पनि बुझ्न सक्दैन भन्दै कविले देवीविषयक भक्तिसमेत प्रस्तुत गरेका छन् । यी घटनाबाट महाकाव्यमा मूलतः धर्म र त्यसपछि मोक्षप्राप्तिरूप प्रयोजन रहेको सिद्ध हुन्छ ।

३. मङ्गलाचरण

प्रारम्भ गरिएको ग्रन्थ निर्विघ्नतापूर्वक सम्पन्न होस् भन्ने अभिप्रायले मङ्गलाचरण गरिन्छ । आचार्य दण्डीले भनेका छन् - 'आशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम् ।' अर्थात् मङ्गलाचरण आशीर्वादात्मक, नमस्कारात्मक र वस्तुनिर्देशात्मक गरी तीन किसिमको हुन्छ । आचार्य विश्वनाथले पनि 'आदौ नमस्क्रियाशीर्वा वस्तुनिर्देश एव वा' भन्दै दण्डीको विचारलाई नै समर्थन गरेको देखिन्छ । आचार्यहरूले यी तीन किसिमका मङ्गलाचरणमध्ये कुनै एकको अपेक्षा गरेका छन् । जगदम्बिकावैभव महाकाव्यमा नमस्कारात्मक मङ्गलाचरणको प्रयोग भएको छ । कविले यहाँ चार श्लोकका माध्यमबाट ब्रह्मा, विष्णु, महेश्वर, परब्रह्म, पितृ र गुरुलाई नमस्कार गर्दै काव्यको प्रारम्भ गरेका छन् । जस्तै -

यो देवः सविताऽखिलस्य जगतो ब्रह्माऽन्यरूपेण यो

विष्णुः पालयिता य एव च शिवः संहारको मायया ।

यश्चाऽचक्षुरनन्तद्गु बहुशिरा योऽपाणिपादो जवी

वेदैरुक्तमनन्यथैव घटते तस्मै नमो ब्रह्मणे ॥१/१

यसरी कविले जगत्लाई चेतना दिने परिपूर्णरूप ईश्वरलाई नमस्कार गर्दै प्राथमिक शिक्षा दिने पिता, गुरु हेमनाथ, लोकनाथ, टङ्कनाथ र दधिरामलाई पनि स्मरण गरेका छन् ।

४. विषयवस्तु

महाकाव्यको विषयवस्तुका सन्दर्भमा दण्डीले इतिहासप्रसिद्ध वा सज्जन आश्रय कथावस्तुको चर्चा गरेका छन् । रुद्रटले उत्पाद्य र अनुत्पाद्य कथाको अपेक्षा गरेका छन् । मूलतः महाकाव्यमा ऐतिहासिक, वैदिक, पौराणिक, सामाजिक एवम् काल्पनिक कथावस्तुको प्रयोग गर्नसकिन्छ । महाकाव्यमा रहेको मूल कथालाई परिपोष गर्न उपाख्यानहरूको पनि प्रयोग गर्नसकिन्छ । सन्दर्भअनुसार प्रकृतिचित्रण गर्न पनि सकिन्छ भन्ने आचार्यहरूको विचार रहेको छ ।

जगदम्बिकावैभव महाकाव्यको कथावस्तु देवीभागवत पुराणमा आश्रित छ । यहाँ जगदम्बिका भगवतीको गुणगौरव र महिमाको वर्णन गरिएको छ । देवीको गुणकीर्तनबारे वेद, उपनिषद्, मार्कण्डेयपुराण, ब्रह्मवैवर्तपुराण, शिवपुराण आदिमा पनि कथा पाइन्छ । यी सन्दर्भबाट कविले केही प्रेरणा लिए पनि मूल रूपमा देवीभागवतको कथालाई नै यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ । यस महाकाव्यमा प्रासङ्गिक कथालाई समर्थन गर्न अवान्तर कथाको संयोजन पनि गरिएको पाइन्छ । साहित्यशास्त्रीहरूले नाटकमा भैँ महाकाव्यमा पनि पञ्चसन्धिको समावेश हुनुपर्ने कुरा बताएका छन् । यस महाकाव्यमा आरम्भावस्थायुक्त मुखसन्धिको प्रयोग प्रथम र द्वितीय सर्गमा पाइन्छ । यत्नरूप कार्यावस्थाले युक्त प्रतिमुखसन्धिको योग तृतीय र चतुर्थ सर्गमा पाइन्छ भने प्राप्त्याशारूप कार्यावस्थाले युक्त गर्भसन्धिको प्रयोग आठौँ सर्गसम्मको कथामा देखिन्छ । त्यस्तै नियताप्तिरूप कार्यावस्थायुक्त विमर्श सन्धिको प्रयोग नवमसर्गमा पाइन्छ भने बाहौँ सर्गसम्मको कथामा फलागमरूप कार्यावस्थाले युक्त निर्वहण सन्धिको प्रयोग रहेको छ । यसरी पञ्चसन्धिको युक्त कथावस्तुको प्रयोगले प्रस्तुत महाकाव्य सफल देखिन्छ ।

५. सर्गविन्यास

जगदम्बिकावैभव महाकाव्यमा बाह्र सर्ग रहेका छन् । “नातिस्वल्पा नातिदीर्घाः सर्गा अष्टाधिका इह” भन्ने विश्वनाथले बताएको सर्गसम्बन्धी मान्यताअनुसार यहाँ आठभन्दा अधिक सर्गहरूको व्यवस्था रहेको छ । सम्पूर्ण साहित्यशास्त्रीहरूको विचारमा महाकाव्यमा सर्गव्यवस्था अनिवार्य रहेको छ । जीवन र जगत्का विविध पक्षहरूले युक्त घटनालाई विभिन्न सर्गहरूमा विभाजन गर्नु आवश्यक हुन्छ । यस महाकाव्यमा सामान्यतया ४७ श्लोकले युक्त सर्गहरू छन् । प्रथम सर्गमा ७९ श्लोक भएको निकै लामो सर्ग रहेको छ भने बाहौँ सर्गमा ३० श्लोक भएको छोटो सर्ग रहेको छ । यहाँका

सर्गहरू न त धेरै लामा छन् र न त धेरै छोट्टा छन् । महाकाव्यको लक्षणअनुसार यहाँ सर्गान्तमा भावीसर्गको कथाको सूचना पाइन्छ भने सर्गान्तमा छन्दपरिवर्तन पनि गरिएको छ । यहाँ विषयवस्तुका नामबाट सर्गको नाम राखिएको छैन । कविले प्रथमसर्ग, द्वितीयसर्ग आदि नामबाट नै सर्ग छुट्टयाएका छन् । सर्गान्तमा भने कविले सर्गमा वर्णन गरिएको मुख्य कथावस्तुलाई सङ्केत गरेका छन् ।

६. पात्रविधान

आचार्य विश्वनाथले बताएको काव्यलक्षणअनुसार महाकाव्यको नायक धीरोदात्त गुणयुक्त देवता, क्षत्रीय र एकै वंशका धेरै राजाहरू पनि नायक हुन सक्छन् । रुद्रटले पनि सर्वगुणसम्पन्न नायक र प्रतिनायकको चर्चा गरेका छन् । जगदम्बिकावैभवमहाकाव्यमा यस किसिमको नायकको प्रयोग पाइँदैन । यहाँ उच्चतर गुणसम्पन्न जगदम्बिकालाई नायिकाको रूपमा चित्रण गरिएको छ । महाकाव्यको उद्देश्य पूर्तिमा जगदम्बिकाको भूमिका नै प्रमुख रहेको छ । महाकाव्यमा देवीभक्त सुदर्शन र शशिकला प्रमुख पात्रका रूपमा रहेका छन् । महाकाव्यको सुरुदेखि अन्त्यसम्म सुदर्शनको उपस्थिति रहेको छ तर ऊ शक्तिहीन र निष्क्रिय छ । जगदम्बिकाको अनुग्रहबाट नै उसको विजय र राज्यप्राप्ति भएको हो । यहाँ जगदम्बिकाप्रति भक्तिभाव प्रकट गर्न कविको मुखपात्रका रूपमा सुदर्शनको उपस्थिति रहेको छ । यस महाकाव्यमा मनोरमा, युधाजित्, शत्रुजित्, भरद्वाज, सुबाहु, वीरसेन आदि सत् र असत् पात्रहरूको प्रसङ्गअनुसार सान्दर्भिक प्रयोग गरिएको छ ।

७. रसप्रयोग

महाकाव्यको सिद्धान्तमा “शृङ्गारवीरशान्तानामेकोऽङ्गी रस इष्यते” भन्दै शृङ्गार, वीर र शान्त रसमध्ये एक रसलाई अङ्गी बनाई अन्य रसलाई अङ्ग बनाउनुपर्ने विषय प्रस्तुत गरिएको छ । जगदम्बिकावैभव महाकाव्यमा महामाया भगवती जगदम्बिकाको ब्रह्मस्वरूपत्व प्रतिपादन गरिएको हुँदा शान्तरसको प्राधान्य रहेको छ । कतिपय समालोचकहरूले यस महाकाव्यमा शान्तरस वा भक्तिरसलाई अङ्गी रस मानेका छन् भने कतिपयले शान्तलाई मात्र अङ्गी रस मानेका छन् । यहाँ जगदम्बिकाको कृपाबाट नै सुदर्शनले शशिकलालाई विवाहगर्न पाएको छ भने पैतृकराज्य पनि प्राप्त गरेको छ । त्यसैले महाकाव्यमा जगदम्बिकाको महिमा प्रकाशन गर्नु नै कविको मुख्य उद्देश्य रहेको पाइन्छ । रूपगोस्वामीलगायत आचार्यहरूले भगवत्स्तुतिलाई भक्तिरस मानेको पाइन्छ । प्राचीन आलङ्कारिकहरूले भक्ति रसको चर्चा गरेको पाइँदैन । त्यसैले यहाँ भक्तिरसलाई भाव मान्नु उपयुक्त हुने देखिन्छ । यही भावलाई यस काव्यको अङ्गी रस मान्न पनि सकिन्छ तर सूक्ष्मरूपले हेर्दा भाव शान्तरसको अङ्गका रूपमा नै रहेको स्पष्ट हुन्छ । काव्यशास्त्रीहरूले महाकाव्यमा शान्तरसकै अङ्गीत्व स्वीकार गरेका छन्, भावको अङ्गीत्व स्वीकारेका छैनन् । भाव सधैं प्रवृत्तिमूलक हुन्छ र शान्त निवृत्तिमूलक हुन्छ ।

भगवतीको आराधनाबाट नै सुदर्शनले राजकन्या र पैतृकराज्य पाएका छन्, त्यसैले यहाँ प्रवृत्तिमूलकता पाइन्छ । शान्त रसको अङ्गका रूपमा यस महाकाव्यमा वीर, करुण आदि रसहरू पनि रहेका छन् ।

८. छन्दप्रयोग

महाकाव्यमा छन्दप्रयोगका सन्दर्भमा विश्वनाथले भनेका छन् -

“एकवृत्तमयैः पद्यैरवसानेऽन्यवृत्तकैः ।

नानावृत्तमयः क्वापि सर्गः कश्चन दृश्यते ॥”

विश्वनाथका अनुसार महाकाव्यमा प्रत्येक सर्गमा एउटा छन्दको प्रयोग गर्नुपर्छ र सर्गसमाप्तिमा छन्दको परिवर्तन गर्नुपर्छ । कतै कतै एउटै सर्गमा अनेक छन्दको पनि प्रयोग गर्नसकिन्छ । यस जगदम्बिकावैभव महाकाव्यमा आचार्य विश्वनाथले बताएअनुसार प्रत्येक सर्गमा एउटै छन्दको प्रयोग भएको छ र सर्गान्तमा छन्दपरिवर्तन पनि गरिएको छ । यस महाकाव्यमा कविले वंशस्थ, अनुष्टुप, उपजाति, वसन्ततिलका, स्वागता, भुजङ्गप्रयात, द्रुतविलम्बित र पृथ्वी छन्दको प्रयोग गरेका छन् । औचित्यपूर्ण छन्द प्रयोगले हरेक कविताहरू श्रुतिमधुर र गेयात्मक बनेका छन् । कृत्रिमता र क्लिष्टता कतै देखिँदैनन् ।

९. विविध वर्णन

महाकाव्यको सुरुदेखि अन्तिमसम्म रहेको कथालाई मनोहर बनाउन विविध सन्दर्भहरूको वर्णन आवश्यक हुन्छ । यस विषयमा आचार्य भामहले मन्त्र, दूत, प्रयाण आदिको उल्लेख गरेका छन् । दण्डीले महाकाव्यमा नगर, समुद्र, पर्वत, ऋतु, चन्द्रोदय, सूर्योदय, उद्यान, जलक्रीडा, विप्रलम्भ, विवाह, युद्ध आदि विविध विषयको सन्दर्भअनुसार वर्णन गर्नुपर्ने आवश्यकता प्रस्तुत गरेका छन् । मम्मटले पनि यी सन्दर्भहरूलाई आफ्नो लाक्षणिकग्रन्थ काव्यप्रकाशमा प्रस्तुत गरेका छन् । जगदम्बिकावैभव महाकाव्यमा यी वर्णनीय विषयहरूको विस्तारपूर्वक वर्णन गरेको पाइँदैन । कविले महाकाव्यमा कतै कतै दूतसम्प्रेषणजस्ता नवीन सन्दर्भलाई प्रस्तुत गरेका छन् । सर्गको प्रारम्भमा नै कविले अयोध्या नगरको वर्णन गरेका छन् -

निर्माय यस्यां भवनं नवीनं वाल्मीकिरामायणमादितोऽन्तम् ।

यावत् समुद्रङ्कय शिलासु भित्तौ स्थूलाक्षरैः स्थापितमस्त्यशेषम् ॥१११॥

देवी जगदम्बिकाले सपनाका माध्यमबाट वरको गुणगान गाएको सुनेर अनुरक्त बनेकी शशिकलाको विप्रलम्भ अवस्थाको वर्णन कविले मनोहररूपले गरेका छन् :

माला मनोज्ञकुसुमै रचितापि शीता सा सर्पिणीव विषबिन्दुभिरञ्चतीव ।

पूर्णस्य चन्द्रमस एष मयूखवृन्दो मामग्निवद्दहति सुन्दरि ! देहलग्नः ॥११३॥

यसैगरी कविले वीरसेन र युधाजित् एवम् युधाजित् र सुदर्शनको युद्धको पनि

रोचक तरिकाले वर्णन गरेका छन् । त्यस्तै कविले शशिकला र सुदर्शनको विवाह तथा सुदर्शनको अभ्युदयको पनि मनोहर किसिमले वर्णन गरेका छन् । यसरी यस महाकाव्यमा मूल कथाबाहेकका विविध सन्दर्भको पनि प्रसङ्ग अनुकूल वर्णन गरिएको पाइन्छ ।

१०. भाषाशैली

महाकाव्यमा आलङ्कारिक भाषा प्रयोगको अपेक्षा गरिन्छ । भामहले “अग्राम्यशब्दमर्थञ्च सालङ्कारं सदाश्रयम्” भनेर महाकाव्यमा अग्राम्य एवम् आलङ्कारिक भाषा प्रयोगको अपेक्षा गरेका छन् । दण्डीले पनि “अलङ्कृतमसंक्षिप्तं रसभावनिरन्तरम्” भन्दै आलङ्कारिक, विस्तृत एवम् रसभावले पूर्ण भाषा हुनुपर्नेमा जोड दिएका छन् । जगदीश्वरकावैभव महाकाव्यमा सरल, मधुर एवम् कोमल भाषाको प्रयोग छ । यस महाकाव्यमा शिल्प पक्षका तुलनामा भावपक्ष प्रबल रहेको छ । यहाँ भक्तिभावले परिपोषित भाषाको प्रयोग भएको छ । महाकाव्यमा भाषागत क्लिष्टता छैन र समासबहुलता पनि छैन । साधारण रूपमा संस्कृत भाषा बुझ्ने पाठकहरूले पनि यस महाकाव्यको भाषा बुझ्न सक्छन् । कविले यहाँ क्लिष्ट शब्द प्रयोग गरेर कुनै पाण्डित्य प्रदर्शन गरेका छैनन् । यस महाकाव्यको अध्ययनबाट पाठकहरू पनि देवीविषयक रतिभावको आस्वादन गरी आनन्दित बन्न सकेका छन् । कविले जगदीश्वरकाको गुणगानबाट पाठकहरूमा भक्तिभाव उत्पन्न गराउन सक्ने भाषाको प्रयोग गरेका छन् । जस्तै –

न शत्रुर्न मित्रं समो वा न कोऽपि भवानीं हि सर्वत्र पश्याम्यहन्तु ।

तथा यद्धितं वाऽहितं वा मनुष्ये कृतं तद् भवेद् भाग्यमित्युच्यतेऽपि ॥७१६॥

यस महाकाव्यमा पात्रहरूको वार्तालापको क्रममा संवादात्मक शैलीको प्रयोग रहेको छ । त्यस्तै यहाँ प्रयुक्त भाषामा अनुप्रासमयता रहेको पाइन्छ । यस महाकाव्यमा कतिपय स्वाभाविक शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कारहरू रहेका छन् तर कविले अलङ्कारको चमत्कार देखाउन बलपूर्वक कुनै अलङ्कारको प्रयोग गरेका छैनन् । महाकाव्यमा अलङ्कारका तुलनामा भावप्रवहण नै प्रमुख रहेको पाइन्छ ।

ख. जगदीश्वरकावैभव महाकाव्य

कवि भीमकान्त पन्थीको जगदीश्वरकावैभव महाकाव्यलाई निम्न शीर्षकका आधारमा विवेचन गर्न सकिन्छ :

१. परिचय:

कवि भीमकान्त पन्थीको जगदीश्वरकावैभवमहाकाव्य वि.सं.२०४८ सालमा रचना गरेको देखिन्छ र यसको प्रकाशन वि.सं. २०५५ सालमा भएको पाइन्छ । यस महाकाव्यको प्रकाशकका रूपमा कविपुत्र लक्ष्मीकान्त पन्थी रहेका छन् । आठ सर्गमा संरचित प्रस्तुत महाकाव्य जगदीश्वरकावैभवमहाकाव्यको तुलनामा स्वल्प आकारको रहेको छ । ७८ पृष्ठको संरचनामा विस्तारित यस महाकाव्यको नेपाली भाषानुवाद पनि

रहेको छ। जगदीश्वरवैभव पौराणिक विषयवस्तुमा संरचित महाकाव्य हो। श्रीमद्भागवत महापुराणको चतुर्थस्कन्धको आठौँ अध्यायदेखि बाह्रौँ अध्यायसम्मका पाँच अध्यायमा रहेका विषयवस्तुलाई महाकाव्यको कथानक बनाइएको छ। श्रीमद्भागवत पुराणको ध्रुवचरितसम्बद्ध कथाका आधारमा यस महाकाव्यमा आठ सर्गको संरचना तयार भएको छ। प्रस्तुत महाकाव्य पौरस्त्य महाकाव्यको सिद्धान्तमा आधारित भएर रचना गरिएको छ। जगदिम्बिकावैभव र जगदीश्वरवैभवका बाह्य स्वरूप उस्तै किसिमका छन्। नेपालको संस्कृत महाकाव्यपरम्परामा यस महाकाव्यको उल्लेख्य योगदान रहेको छ।

२. महाकाव्यत्व

श्रीमद्भागवतको ध्रुवोपाख्यानलाई आधार मानेर लेखिएको यस महाकाव्यमा पौरस्त्यकाव्यशास्त्रका लक्षणहरू पर्याप्त रहेका छन्। आठ सर्गात्मक यस महाकाव्यमा भगवान् जगदीश्वर नै प्रमुख नायकका रूपमा रहेका छन्। महाकाव्यको सिद्धान्तअनुसार यहाँ विविध छन्दहरूको प्रयोग रहेको पाइन्छ। यस महाकाव्यको सर्गान्तमा छन्द परिवर्तन र भावी सर्गको कथाको सूचनासमेत रहेको देखिन्छ। रस प्रयोगका दृष्टिले र अलङ्कार प्रयोगका दृष्टिले पनि यस महाकाव्यलाई उच्च कोटिको मान्न सकिन्छ। पूर्वीय महाकाव्यका विविध लक्षणहरूद्वारा प्रस्तुत महाकाव्य समलङ्कृत बनेको छ।

३. कथाम्रोत

जगदीश्वरवैभव महाकाव्यको कथावस्तुको स्रोत श्रीमद्भागवत महापुराण हो। यस पुराणको चतुर्थस्कन्धको आठौँ अध्यायदेखि बाह्रौँ अध्यायसम्मको ध्रुवोपाख्यानलाई आधार मानी यस महाकाव्यका आठ सर्ग संरचित छन्। पौराणिक विषयवस्तुलाई आधार मानेर पनि यस महाकाव्यमा भीमकान्त पन्थीले मौलिक भाषाशैलीको अवलम्बन गरेको पाइन्छ।

४. उद्देश्य

जगदीश्वरवैभवमहाकाव्य कविको जीवनको उत्तरार्द्ध समयमा रचना गरेको देखिन्छ। पौराणिक शास्त्रका मर्मज्ञ कविले पुराणवाचनमा जीवनको अधिक समय व्यतीत गरेको पाइन्छ। कथावाचनका क्रममा आफूले अनुभव गरेको रमाइलो कथालाई महाकाव्यको स्वरूप दिने कविको उत्कट इच्छाको परिणतिका रूपमा यस महाकाव्यको जन्म भएको स्पष्ट हुन्छ। कविले भगवान्प्रति अगाध भक्ति प्रदर्शन गर्नु नै यस महाकाव्यको उद्देश्य देखिन्छ। ध्रुवको भगवद्भक्तिलाई प्रदर्शनगर्दै कविले आफ्नो भगवत्प्राप्तिको आकाङ्क्षालाई समेत महाकाव्यमा मुखरित गरेका छन्। मानवजीवन धर्म र मोक्षबाट मात्र सार्थक हुन्छ। अर्थ र कामले मानव जीवनलाई सफल बनाउँदैनन्। सत्य र न्यायको मार्गमा हिँड्नुपर्छ। परोपकार नै पुण्य हो। कसैप्रति भेदभावको दृष्टि राख्नुहुँदैन। आफ्नो उद्देश्यप्राप्तिका लागि अनवरत परिश्रम गर्नुपर्छ। कुनै पनि काम धैर्य,

साहस र विवेकका माध्यमबाट गर्नुपर्छ । समाजलाई सत्प्रेरणा प्रदान गर्नुपर्दछ भन्नेजस्ता विषयको प्रतिपादन नै यस महाकाव्यका मुख्य उद्देश्य हुन् । सम्पूर्ण पाठकहरूलाई भक्तिभावको आनन्दसागरमा अवगाहन गराउन महाकाव्य सफल बनेको छ । हिंसा आदि परित्याग गरी अहिंसात्मक भावना विकसित गर्दै धार्मिक एवम् आध्यात्मिक सुसंस्कृत समाज निर्माणका लागि कविले सम्पूर्ण पाठकहरूलाई प्रेरित गरेका छन् ।

५. कथावस्तु

कवि भीमकान्त पन्थीद्वारा विरचित आठसर्गले युक्त जगदीश्वरवैभवमहाकाव्यको कथावस्तुलाई सङ्क्षेपमा निम्नानुसार प्रस्तुत गरिन्छ –

सृष्टिका क्रममा ब्रह्माले मुनि, देवता, दानव आदिको सृजना गर्दछन् तर इच्छाअनुकूल सृष्टिवृद्धिको अभावबाट चिन्तित बनेका ब्रह्माले आफ्नो दाहिने अङ्गबाट स्वायम्भुव मनु र देब्रे अङ्गबाट शतरूपाको सृष्टि गर्दछन् र सृष्टिकार्यमा नियुक्त गर्दछन् । स्वायम्भुवले सय वर्षसम्म तपस्या गरेर मनुत्वलाई प्राप्त गर्दछन् र प्रियव्रत एवम् उत्तानपाद नामका दुई छोराहरू जन्माउँछन् । तीमध्ये उत्तानपादका सुनीति र सुरचि नामका दुई रानीहरू हुन्छन् । जेठी श्रीमती सुनीतिबाट ध्रुव र कान्छी श्रीमती सुरचिबाट उत्तम नामका पुत्र जन्मन्छन् । एकदिन यी दुवै छोरा खेलै थिए । त्यसै बेला उत्तम राजसिंहासनमा वसेका पिताको काखमा बस्न पुग्छन् । यो देखेर ध्रुव पनि जान्छन् । सुरचिले ध्रुवलाई रिसगर्दै काखबाट हटाउँछिन् । सुरचिको वशमा परेका राजा उत्तानपादले केही भन्न सक्दैनन् । भगवान् विष्णुको तपस्या गरेर आफ्नो कोखबाट जन्म लिएपछि मात्र सिंहासन पाउँछौ भनी उनले ध्रुवलाई गाली गर्छिन् । ध्रुव रुँदै आफ्नी आमाको छेउमा पुग्छन् र सम्पूर्ण वृत्तान्त सुनेर सुनीति दुःखी बन्छिन् । आमाको सल्लाहअनुसार ध्रुव तपस्या गर्न घरबाट निस्कन्छन् । बाटामा भेटिएका नारदले ध्रुवलाई घर फर्काउन चाहेर पनि सक्दैनन् । ध्रुवको दृढ आग्रहबाट सन्तुष्ट बनेका नारदले उनलाई तपस्याका लागि विष्णुमन्त्रको उपदेश दिन्छन् । त्यसपछि ध्रुव मधुवनमा गएर नियमपूर्वक विष्णुको आराधना गर्छन् । ६ महिनाको तपस्यापछि सन्तुष्ट बनेका भगवान् विष्णुले त्यहाँ आएर छत्तीस हजार वर्षसम्म भूमण्डलको राज्यगरी वैकुण्ठमा ध्रुवपद प्राप्त गर्ने वरदान दिएर निस्कन्छन् । त्यसपछि ध्रुव घर फर्किएर लामो समय राज्यभोग गर्छन् र अन्त्यमा बदरिकाश्रम गई तपस्या गर्छन् । अन्त्यमा विष्णुका पार्षदहरू आई उनलाई सशरीर वैकुण्ठमा लैजान्छन् । यसरी महाकाव्यको कथा समाप्त हुन्छ ।

यस महाकाव्यको प्रथम सर्गमा सृष्टिक्रम, ध्रुवको वंश, सौतेनी आमाको वचनबाट दुःखी ध्रुव तपस्याका लागि प्रवृत्त हुनुजस्ता विषय समाविष्ट छन् । दोस्रोमा ध्रुवलाई नारदको उपदेश, तृतीयमा ध्रुवले गरेको विष्णुको स्तुति, विष्णुको वरदान आदि समावेश गरिएको छ । चौथोमा ध्रुवोदय, राजाको वनगमन, पाँचौँमा ध्रुवको यक्षका साथ भएको

युद्ध, मुनिहरूको उपदेश, छैटौँमा मनुद्वारा जगदीश्वरको वैभवको व्याख्यान आदि प्रस्तुत गरिएको छ भने सातौँमा तपस्यारत ध्रुवसमक्ष विष्णुका पार्षदहरू जानु र आठौँमा ध्रुवको वैकुण्ठ अधिरोहणजस्ता विषय वर्णित छन् ।

६. चरित्रचित्रण

जगदीश्वरवैभव महाकाव्यमा जगदीश्वर, राजा उत्तानपाद, सुनीति, सुरुचि, ध्रुव, उत्तम आदि पात्रहरू रहेका छन् । जगदीश्वर यस महाकाव्यका नायक हुन् । जगदीश्वर भगवान्कै अनुग्रहले ध्रुवले आफ्ना पिताको राज्य प्राप्त गर्दछन् र ध्रुवपदलाई पनि प्राप्त गर्दछन् । ध्रुवको उन्नतिको कारक भनेकै जगदीश्वर हुन् । जगदीश्वर विष्णु भगवान् महाकाव्यमा दिव्यप्रकृतिका नायक रहेका छन् । यसैगरी महाकाव्यमा राजा उत्तानपाद सुनीति र सुरुचिका पतिका रूपमा रहेका छन् । उनी ध्रुव र उत्तमका पिता पनि हुन् । उनी कान्छी पत्नी सुरुचिको वशमा परेका छन् । उनी दुई पत्नी र दुई पुत्रलाई भेदभावको दृष्टिले हेर्दछन् । ध्रुवमाता सुनीति पुत्रको उन्नतिमा सहयोगी छिन् । यिनकै सदुपदेश र भगवत्सेवाबाट ध्रुवले ध्रुवपद प्राप्त गरेका छन् । सुनीति सच्चरित्र भएकी र पुत्रवत्सल माताका रूपमा रहेकी छिन् ।

उत्तमकी माता सुरुचि यस महाकाव्यकी खलनायिका हुन् । महाकाव्यमा उनको प्रतिकूल चरित्र रहेको छ । उनले पिताको काखमा बसेका बालक ध्रुवलाई गाली गर्दै काखबाट हटाएकी छिन् । ध्रुव यस महाकाव्यका प्रमुख पात्र हुन् । उनले भगवत्प्राप्तिका लागि ६ महिनासम्म कठोर तपस्या गरेका छन् । तपस्याबाट प्रसन्न भएका जगदीश्वरले उनलाई पिताको राज्य र ध्रुवपदप्राप्तिको वरदान दिन्छन् र उनले छत्तीस हजार वर्षसम्म राज्यगरी ध्रुवपद प्राप्त गर्दछन् । महाकाव्य विशेष गरी ध्रुवको चरित्रचित्रणमा केन्द्रित रहेको छ र उनका गतिविधि एवम् समुन्नति जगदीश्वरबाट निर्देशित देखिन्छन् । अतः महाकाव्यको नायक जगदीश्वरलाई नै मान्न सकिन्छ ।

७. छन्दप्रयोग

पूर्वीय महाकाव्य सिद्धान्तअनुसार जगदीश्वरवैभव महाकाव्यमा विविध वार्णिक छन्दहरूको प्रयोग पाइन्छ । प्रथम सर्गमा शार्दूलविक्रीडित र वसन्ततिलकाको प्रयोग पाइन्छ भने दोस्रो सर्गमा वसन्ततिलकाको संयोजन रहेको छ । त्यस्तै तेस्रो सर्गमा वंशस्थ छन्दको प्रयोग रहेको छ भने चौथोमा अनुष्टुप् छन्दको प्रयोग पाइन्छ । त्यस्तै कविले पाँचौँ सर्गमा इन्द्रवज्रा, छैटौँमा द्रुतविलम्बित, सातौँमा स्वागता र आठौँ सर्गमा रथोद्धता छन्दको प्रयोग गरेका छन् । यहाँ कविले सर्गान्तमा छन्दपरिवर्तनको नियमलाई पनि पालना गरेको देखिन्छ । विविध छन्दहरूको प्रयोगले महाकाव्य सुश्रव्य, साङ्गीतिक र लयात्मक बनेको छ ।

८. अलङ्कारप्रयोग

जगदीश्वरवैभवमहाकाव्यमा कविले अलङ्कार प्रयोगका लागि त्यति प्रयत्न गरेका त छैनन् तर पनि यहाँ स्वाभाविक रूपमा प्रशस्त अलङ्कारहरूको प्रयोग भएको देखिन्छ । जस्तै –

क. अनुप्रास

‘पक्षोद्धूतरजोभिरम्बमिदं साकारमाकारयन् नानाकारहिमाकरान् गिरिणदीः सन्दर्शयन्नुद्ययौ ।’ (२:३६) यहाँ र-स-न वर्णहरूको अनेक पटक आवृत्ति रहेकाले अनुप्रास अलङ्कार छ । त्यस्तै ‘स साध्वसस्तं प्रपपात दण्डवद् दृशा प्रपश्यन् प्रपिबन्निव ध्रुवः’ (३:४) यस उदाहरणमा पनि स, त, द जस्ता वर्णहरूको आवृत्ति देखिनाले र कवितामा श्रुतिमाधुर्य रहेकाले अनुप्रास अलङ्कार नै पाइन्छ ।

ख. यमक

यस महाकाव्यमा यमक अलङ्कारको पनि प्रयोग पाइन्छ । जस्तै:

‘पक्षोद्धूतरजोभिरम्बरमिदं साकारमाकारयन्

नानाकारहिमाकरान् गिरिणदीः सन्दर्शयन्नुद्ययौ ।’ (२:३६) यस उदाहरणमा कार-कार पदको भिन्न अर्थमा आवृत्ति भएकाले यमक अलङ्कार छ ।

ग. उपमा

‘पत्नीवशंवदतया जनकेऽप्युदारे दण्डाहतोऽहिरिव रोषवशं जगाम ।’ (१ : २२)

यहाँ ध्रुव लट्ठीले हिर्काइएको सर्पभैँ भए भन्ने वाक्यमा उपमा अलङ्कारको प्रयोग भएको छ । त्यस्तै ‘तत्रैव सन्नमाति भूमिरिभेन्द्रपादं स्पृष्ट्वा तरीरिव पदे पद एव तस्य’ (२:२८) यहाँ हातीले टेकेको डुङ्गाभैँ पृथ्वी नुहिन् भन्ने वाक्यमा उपमा अलङ्कार रहेको छ ।

घ. उत्प्रेक्षा

“स साध्वसस्तं प्रपपात दण्डवद् दृशा प्रपश्यन् प्रपिबन्निव ध्रुवः ।

मुखेन चुम्बन् हृदि धारयन्निव निपीय कुक्षौ पुनरानयन्निव ॥’ (३:४)

यस उदाहरणमा सम्भावनाको विषय उल्लेख भएकाले उत्प्रेक्षा अलङ्कार रहेको छ ।

ङ. रूपक

‘उत्तानपादात्मज एष मानव-सूर्योऽस्तमैत् पुण्यजनार्णवे प्लुतः’ (५:१४)

यस उदाहरणमा मानव र सूर्य एवम् पुण्यजन र समुद्रबीच अभेद आरोप गरिएकाले यहाँ रूपक अलङ्कारको प्रयोग भएको छ ।

च. उदात्त

यस महाकाव्यमा उदात्त अलङ्कारको प्रयोग पनि पाइन्छ । जस्तै :

‘उत्तानपादप्रासादे मुशय्याऽस्तरणान्विते ।

बहुमूल्यासनाद्वेऽपि रौक्मोपस्करसंयुते ॥

यस्मिन् स्फाटिककुड्यानि महामारकतानि च ।

उद्यानानि विचित्राणि चित्रामरदुमाणि च ॥' (३:२८, २९)

यस उदाहरणमा राजदरवारमा रहेको समृद्धिको वर्णन गरिएको हुनाले उदात्त अलङ्कार रहेको छ ।

छ. स्वभावोक्ति

‘भक्ताश्रयं शरणदं धृतकौस्तुभञ्च कौशेयपीतवसनं मणित्किरीटम् ।

काञ्चीकलापरुचिरं विलसत्सुवर्णसंघट्टनूपूरयुगाश्रितपादपद्मम् ॥’

यस उदाहरणमा जगदीश्वर भगवान् विष्णुको स्वाभाविक वर्णन रहेकाले स्वभावोक्ति अलङ्कार छ ।

यसैगरी यस महाकाव्यमा दृष्टान्त, उल्लेख, विभावना, विशेषोक्ति, विरोधजस्ता अलङ्कारहरू पनि रहेका छन् ।

९. रस, गुण आदिको प्रयोग

जगदीश्वरवैभव महाकाव्यमा भगवान् जगदीश्वरको ब्रह्मस्वरूपत्वको प्रतिपादन गरिएकाले शान्त रसको प्राधान्य देखिन्छ । रूपगोस्वामी आदि भक्त कविहरूले यसलाई भक्तिरस पनि मानेका छन् । यस महाकाव्यमा भगवद्भक्त कविको जगदीश्वरविषयक भक्ति प्रवाहित भएको छ । जस्तै:

भवत्पदाम्भोरुहचिन्तनाद् यथाऽथवा भवद्भक्तजनाश्रयादपि ।

तवावताराचरणश्रवादिपि लगेत यत् तन्नाहि मोक्षजं सुखम् ॥ (३:१३)

यस महाकाव्यमा कविले ध्रुवको ध्रुवपदप्राप्तिको छलले आफ्नो मोक्षको आकाङ्क्षालाई प्रकट गरेका छन् । धर्म, अर्थ, काम र मोक्ष यी चार पुरुषार्थमध्ये यहाँ धर्म र मोक्षको प्रमुख परिपोष पाइन्छ । यहाँ अङ्गी रूपमा शान्त रस रहे पनि करुण, रौद्र, वीर आदि रसहरूसमेत अङ्गका रूपमा स्वाभाविक ढङ्गले उपस्थित भएका छन् ।

यस महाकाव्यमा माधुर्य, ओज र प्रसाद गुणमध्ये माधुर्य र प्रसाद गुणको बाहुल्य रहेको छ । यहाँ दीर्घ समासरहित सुकोमल पदावलीहरूको प्रयोग देखिन्छ । जस्तै :

मातुः सकाशमुपगत्य रुदो दीर्घं पृष्टस्तयापि गलरुद्धतयैव नोचे ।

बालं निजाङ्ग उपनीय जगाद माता केनाद्य तेऽप्यपकृतं वद मेऽनुगृह्य ॥ (१:२३)

यस महाकाव्यमा विशेष गरी वैदर्भी, गौडी र पाञ्चाली रीतिमध्ये पाञ्चाली रीतिकै बाहुल्य देखिन्छ । समासरहित कोमलकान्त पदावलीको प्रयोगले महाकाव्यको भाषाशैली सहृदयीहरूको हृदयलाई हरण गर्ने बनेको छ । यहाँ प्रयुक्त हरेक स्तुतिमय पद्यहरू बोधगम्य र सम्प्रेष्य रहेका छन् । प्रस्तुत महाकाव्य सूक्तिसौन्दर्यका दृष्टिले पनि उत्कृष्ट रहेको छ । जस्तै : ‘बालोऽपि भूपतिसुतो निजमानभङ्गं मात्रा कृतं न सहते यदहो विचित्रम् ।’ (१:३४), ‘हृदि वसन् भगवान् परितुष्यति’ (६:१४) ।

प्रस्तुत महाकाव्य ध्वनितत्त्व प्रयोगका दृष्टिले पनि उत्कृष्ट देखिन्छ । यहाँ विशेषतः रसध्वनि मुखरित छ । महाकाव्यमा भगवद्भक्तिविषयक असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य ध्वनि प्रमुख रूपमा व्यञ्जित भएको छ ।

समग्रमा जगदीश्वरवैभव महाकाव्यले समाजमा धार्मिक, आध्यात्मिक जागरण ल्याउने कार्यमा निकै ठुलो योगदान पुर्‍याएको छ । पौराणिक विषयमा आबद्ध भई मौलिकता भर्दै कविले संस्कृतभाषाका माध्यमबाट आठ सर्गको महाकाव्य तयार गरी नेपाली अनुवादसमेत गरेबाट यस कृतिले संस्कृत र नेपाली भाषासाहित्यका क्षेत्रमा पुर्‍याएको योगदान अतुलनीय रहेको छ भन्ने सजिलै थाहा पाउन सकिन्छ ।

ग. विविधपद्यावलि (कवितासङ्ग्रह)

विविधपद्यावलि कवितासङ्ग्रहका कविताहरूलाई निम्न शीर्षकका आधारमा विश्लेषण गर्न सकिन्छ :

१. लेखन र प्रकाशन

कवि भीमकान्त पन्थीको विविधपद्यावलि कवितासङ्ग्रह हो । वि.सं. २०५७ सालमा प्रकाशित यस कवितासङ्ग्रहमा कविका संस्कृत र नेपाली भाषामा लेखिएका कविताहरू प्रकाशित छन् । प्रस्तुत कृतिमा कविले वि.सं. १९९६ देखि वि.सं. २०५६ सालसम्म रचना गरेका कविताहरू प्रकाशित छन् । यस कवितासङ्ग्रहमा कविले १५ वर्षको उमेरमा लेखेका कवितादेखि वार्धक्यावस्थामा लेखेका कवितासम्म सङ्कलित छन् । १५० पृष्ठको आयतनमा विस्तारित यस कवितासङ्ग्रहको प्रकाशन कविपुत्र डा. लक्ष्मीकान्त पन्थीले गरेका छन् ।

२. उद्देश्य र प्रयोजन

कवितालेखनको उद्देश्यका विषयमा कवि भीमकान्त पन्थी आफैँले यस कृतिको भूमिकामा लेखेका छन् - 'इह केवलं स्वमनोविनोदार्थं लिखिताभिः कविताभिर्विदुषां मनोविनोदः कियन्मात्रं भवितुं शक्नुयात् तदहं न जानामि ।' अर्थात् केवल आफ्नो मनोविनोदका लागि लेखिएका कविताहरूले विद्वान्हरूलाई कति आनन्द दिन्छन्, म भन्न सकिदैन । कविको यस भनाइबाट स्पष्ट हुन्छ कि उनले स्वान्तः सुखका लागि कविता लेखेका हुन् तापनि यतिमात्र कवितालेखनको उद्देश्य होइन । कविले आफ्नो जीवन अनुभूतिलाई कविताका माध्यमबाट प्रस्तुत गर्दै सहृदयी पाठकहरूलाई परिश्रम र सङ्घर्षका साथ जीवन जिउन प्रेरणासमेत दिएका छन् साथै कविताकै माध्यमबाट उनले आफूमा रहेका विविध विषयका ज्ञानसमेत वितरण गरेका छन् । धार्मिक, आध्यात्मिक चिन्तन भएको, सत्य र न्यायले विलसित आदर्श समाज निर्माणका लागि उनले पाठकहरूलाई प्रेरणा दिएका छन् । कविले **विधिसङ्क्षेपः** नामक कविताका माध्यमबाट सम्पूर्ण नागरिकलाई सन्मार्गको अनुसरण गर्न र कर्तव्याकर्तव्य बुझी कामगर्न प्रेरित गरेका छन् । भगवद्भक्त

कविले कवितामा विभिन्न देवताहरूको स्तुतिगर्दै धर्मप्राप्ति र मोक्षप्राप्तिविषयक आफ्नो इच्छा प्रकट गरेका छन् । वेद, पुराण, धर्मशास्त्र, ज्योतिष आदि शास्त्रसम्बद्ध कविता रचना गरी कविले ती ती विषयसम्बद्ध आफ्नो ज्ञान पनि पाठकहरूसमक्ष वितरण गरेका छन् । कृषिप्रधान देश नेपालको ग्रामीण जनजीवनको वास्तविक चित्रण उनका कवितामा प्रस्तुत भएका छन् । कविको समयका सामाजिक जनजीवनको रीतिस्थिति र व्यवहार आदिको छाया उनका कवितामा चित्रित भएका छन् । सामाजिक जीवनपद्धतिको यथार्थ चित्रण गर्नु पनि कवितालेखनको उद्देश्य रहेको देखिन्छ ।

३. विषयवस्तु

कवि भीमकान्त पन्थीको विविधपद्यावलि कवितासङ्ग्रहमा विषयवस्तुगत विविधता पाइन्छ । यस कृतिमा स्तवात्मिका, आत्मकेन्द्रिता, वर्णनात्मिका, ग्रन्थसारात्मिका, कर्मकाण्डसम्बद्धा, शास्त्रीया, दार्शनिकी, साहित्यिकी, पत्रात्मिका, नेपालीभाषात्मिका कविताहरू समाविष्ट छन् । स्तवात्मिक अन्तर्गत पनि मञ्जलाचरणम्, ईश्वरप्रार्थना, अनेकविधप्रार्थना, शालग्रामशिलाष्टकम्, सरस्वतीस्तोत्रम्, वाग्मतीस्तोत्रम्, लक्ष्मीप्रार्थना, भक्तिविषयः, भक्तिगरिमा आदि शीर्षक भएका कविताहरू रहेका छन् । त्यस्तै आत्मकेन्द्रितअन्तर्गत वाग्ले-पन्थीत्युभयोर्वैशैकत्वम्, गृहस्थितिः, कृषिविषयः, स्वक्षेत्रविषयः, जीविकाविषयः, स्थानपरिचयः, विधिसङ्क्षेपः, सङ्क्षिप्तजीवनी र सन्तुष्टि कविताहरू रहेका छन् । त्यस्तै वर्णनात्मिकामा अभिनन्दनपत्रम्, वनकालीवेदविद्याश्रमवर्णनम्, सोमभक्तिकुसुमाञ्जलिः, संस्कृतच्छात्रावासविकासः, ऐतिहासिकी कविता, काशीवर्णनम्, पद्मस्मृतिः, रामस्मृतिः, विष्णुस्मृतिः, ठाकुरस्मृतिः र अभिनववर्षस्य शुभकामना नामक कविताहरू सङ्ग्रहित छन् । यसैगरी ग्रन्थसारात्मिका कविताअन्तर्गत पञ्चतन्त्रस्य मित्रभेदकथासारः, निमिजायन्तेयसंवादे मुक्तिसंक्षेपः, वज्रसूच्युपनिषत्संक्षेपः, ईषोपनिषदर्थः र गीतासार रहेका छन् । त्यस्तै कर्मकाण्डसम्बद्ध कविताहरूमा श्रीमद्भागवतसप्तांशविभागः, सप्तशतीमन्त्रज्ञानम्, त्वरितरुद्रपाठज्ञानम्, वेदपाठप्रक्रिया, वैदिकपूजाक्रमः, परिष्कृतश्राद्धपरिभाषा, नान्दीश्राद्धपरिभाषा, प्रेतश्राद्धपरिभाषा, प्लक्षादिद्वीपेषु प्रधानदेवता, अष्टकुम्भेषु पूज्यदेवता, मन्वन्तरज्ञानम्, र चतुष्कुम्भयोग नामक कविताहरू सङ्ग्रहीत छन् । यसैगरी शास्त्रीय कविताहरूमा लग्नानयनरीतिः, घटीयन्त्रज्ञानम्, भभोगभयातज्ञानम्, ग्रहभुक्तिज्ञानम्, अन्तर्दशाज्ञानम्, अयनांशज्ञानम्, सूर्याशुभुक्तिज्ञानम्, भद्रामुखज्ञानम्, चिन्तामणियन्त्रज्ञानम्, शुभा-शुभवास्तुज्ञानम्, जन्मपत्रिका, वाजसनेयिब्राह्मणपरम्परा, संस्कृतकविपरम्परा, कथातत्त्वविषयः, र पन्थि-पन्थीशब्दयोर्व्युत्पत्तिः शीर्षकका कविता समाविष्ट छन् । यसैगरी दार्शनिकी कविताअन्तर्गत चित्तचेतना, चिन्ताविषयः, सम्भावनाविषयः, तृष्णाविषयः, इन्द्रियविषयः, भवजालम्, मायाप्रियैकत्वम्, ब्रह्मव्योमैकत्वम्, गृहेऽपि

मुक्ताः, वैराग्यम् र ज्ञानम् शीर्षकका कविताहरू प्रकाशित छन् । त्यस्तै साहित्यिक कविताहरूमा शृङ्गारकल्पना, प्रवासः, समस्यापूर्तयः र स्फुटकविता समाविष्ट छन् । यसैगरी पत्रात्मिक कविताअन्तर्गत काशीश्वरम्, कृष्णप्रसादम्, धनञ्जयम्, विदुरप्रसादम्, कृष्णप्रसादम्, मेघराजम्, पूर्णप्रसादम्, तेजःकेसरिणम्, पुण्यप्रसादम्, फणिनारायणम् र शेखरनाथम् कविताहरू रहेका छन् । त्यस्तै नेपालीभाषात्मिका पद्यावलिअन्तर्गत शिक्षामहत्व, हाम्रो देश, शान्तिक्षेत्र, युवाविचार, मेरो खेत, मेरो फेसन, क्षेत्रपालपूजा, पुत्रीको विलाप, अमरभूमिका प्रति, नाबालक योगीका प्रति, मानवत्व, वेदान्ततत्त्व, विचित्र गुफा, समागम र फुटकर कविता शीर्षकका रचनाहरू समावेश गरिएका छन् । प्रस्तुत कवितासङ्ग्रहमा विद्यमान कविताहरूमा धर्म, दर्शन, राजनीति, प्रकृति, संस्कृति, सौन्दर्य, समाज, व्यवहार, इतिहास, पुराण, ज्योतिष, भूगोल आदि विविध विषयसम्बद्ध कविताहरू समाविष्ट देखिन्छन् ।

४. छन्द एवम् अलङ्कार प्रयोग

विविधपद्यावलि कवितासङ्ग्रहमा रहेका कविताहरूमा विविध शास्त्रीय वार्णिक एवम् मात्रिक छन्दहरूको प्रयोग गरिएको छ । यी छन्दहरूको विषयानुकूल प्रयोग भएको छ । कवितामा शिखरिणी, शार्दूलविक्रीडित, शालिनी, उपजाति, पृथ्वी, हरिणी, सुन्दरी, स्रग्धरा, इन्द्रवज्रा, अनुष्टुप्, वसन्ततिलका र आर्या छन्दको प्रयोग पाइन्छ । छन्दहरूको औचित्यपूर्ण प्रयोगले कविताहरू रसिला र आस्वाद्य बनेका छन् । कविले संस्कृत कवितामा र नेपाली कवितामा पनि शब्दार्थालङ्कारको कुशल प्रयोग गरेका छन् । जस्तै –

क. अनुप्रासः

एक एव हि भावान्मम धाता केवलोऽस्य जगतोऽपि विधाता ।

त्वां विहाय कतमोऽस्त्विह पाताऽमुत्र निर्वृत्तिसुखस्य च दाता ॥५॥

(ईश्वरप्रार्थना)

यहाँ त, प, द, ध जस्ता वर्णहरूको आवृत्ति रहनाले अनुप्रास अलङ्कार रहेको छ ।

ख. यमक

‘सुसेवितो गोकुलगोपिकाभिः सेव्यो मुकुन्दो रमया मया च ।’ १। (अनेकविधप्रार्थना)

यस उदाहरणमा मया-मया पदहरूको भिन्न अर्थमा आवृत्ति रहनाले यमक अलङ्कार रहेको छ ।

ग. उपमा

‘शत्रुर्मित्रति नाकति स्वविषयो वन्या गुहा गेहति

लोकः पुत्रति यः परः स्वति तथानात्मीय आत्मीयति ॥५॥ (सन्तुष्टि)

यस उदाहरणमा उपमा अलङ्कारको प्रयोग पाइन्छ ।

घ. उत्प्रेक्षा

कुचयोर्ननु चूचुकद्वयमतितीष्णं प्रतिभाति सूचिवत् ।

मदनः किमु कामिनोर्मनो विरहाज्जीर्णमनेन सीव्यति ॥९॥ (शृङ्गारकल्पना)

यस उदाहरणमा कुचाग्र भागलाई तीखो सियोसँग तुलना गरिएको छ । यसले गर्दा उत्प्रेक्षा अलङ्कार परेको छ ।

ङ. सार

‘मनुष्योनौ जनुरेव दुर्लभं तत्रापि पुंस्त्वं मम तत्सुदुर्लभम् ।

पौंस्नेऽपि विप्रत्वमतीव दुर्लभं तस्मिन्मनीषित्वमहो सुदुर्लभम् ॥९॥

(अनेकविधप्रार्थना)

यहाँ उत्तरोत्तर वस्तुको उत्कर्षता प्रस्तुत गरिनाले सार अलङ्कार रहेको छ ।

च. परिसङ्ख्या

मोक्षे मेऽस्ति परा स्पृहाऽत्र विषयेऽश्रद्धा कलत्रादिषु

भक्तिर्ब्रह्मविचिन्तने बलवती तन्द्रा जपे सम्भ्रमः ।

आलस्यं हरिनामकीर्तनविधौ शास्त्रार्थचिन्तासु तु

निद्रा कृष्ण ! तथाप्यमुत्र न भवेज्जन्मेति सम्प्रार्थये ॥१२॥ (अनेकविधप्रार्थना)

यहाँ मोक्षमा नै इच्छा रहेको विषय स्थापन गरिएको छ र अन्यत्र इच्छाको निषेध गरिएको हुँदा परिसङ्ख्या अलङ्कार परेको छ ।

छ. विरोधाभास

भक्तान् निम्नगतापि चोद्गमयतेऽप्यस्तु स्वयं पङ्किला,

निष्पङ्कं तनुमानसं मम करोत्वेषा नदी वाङ्मती ॥२॥ (वाग्मतीस्तोत्रम्)

यहाँ पङ्किला वाग्मतीको निष्पङ्कत्वको वर्णन गरिएको हुँदा विरोधाभास अलङ्कार रहेको छ ।

यस किसिमका शब्दालङ्कार एवम् अर्थालङ्कारका माध्यमबाट कविताहरू चमत्कारजनक र श्रुतिमधुर बनेका छन् ।

५. रस एवम् भावको प्रयोग

विविधपद्यावलि कवितासङ्ग्रहमा शान्त रसको प्राधान्य रहेको छ । स्तवात्मक, ग्रन्थसारात्मक, कर्मकाण्डीय, शास्त्रीय एवम् दार्शनिक कविताहरूमा कविनिष्ठ भक्तिभाव प्रकट भएको छ । यहाँ धार्मिकता, आध्यात्मिकता र मोक्षको विषय प्रमुख रूपमा अभिव्यक्त भएको छ । कवि भीमकान्तद्वारा कवितामा विविध देवता, गुरु र आत्मीय जनहरूको स्तुति गरिएको छ । यी विविध सन्दर्भबाट सहृदयीहरूको हृदयमा शान्त रसको अनुभूति हुँदै अलौकिक आनन्द प्राप्त हुन्छ । शान्त रसको उदाहरण -

एक एव हि भवान् मम धाता केवलोऽस्य जगतोऽपि विधाता ।
त्वां विहाय कतमोऽस्त्वह पाताऽमुत्र निर्वृत्तिसुखस्य च दाता ॥

(ईश्वरप्रार्थना-५)

कविले साहित्यिक पद्यमार्फत शृङ्गार रसको समेत कुशल प्रयोग गरेका छन् :

कुचयोर्ननु चूचुकद्वयमतितीर्णं प्रतिभाति सूचिवत् ।

मदनः किमु कामिनीर्मनो विरहाज्जीर्णमनेन सीव्यति ॥ (शृङ्गारकल्पना-९)

यसैगरी यस कवितासङ्ग्रहमा सङ्कलित संस्कृत र नेपाली भाषासम्बद्ध कविताहरूमा पितृभक्ति, गुरुभक्ति, राजभक्ति, सज्जनभक्ति, विद्वद्भक्ति, एवम् ईश्वरभक्तिविषयक कविताहरूसमेत समाविष्ट छन् । यहाँ गुरुभक्ति विषयक कविताहरूको प्राधान्य रहेको पाइन्छ । सोमनाथ प्रति देखिएको कविको भक्तिभाव यसरी प्रकट भएको छ :

सोमः स्वच्छकलाधिभूषितजटाजूटो ललाटेक्षणः

सोमः शम्भुरपि स्वयं प्रतिदिनं येनातिभक्त्यार्चितः ।

सोमः संस्कृतकौमुदीसुकलनादुदुबुद्धशिष्याम्बुजः

सोमः सर्वगुणार्णवो विजयते नाम्नः प्रसिद्ध्या गुरुः ॥

(सोमभक्तिकुसुमाञ्जलि-१)

कविले सूर्य, गणेश, शिव, कृष्ण, सरस्वती, लक्ष्मी आदि देवदेवीको स्तुति गरेका छन् । सबै देवदेवी एवम् गुरुहरूमा कविको अगाध भक्ति प्रकट भएको छ ।

६. भाषाशैली

विविधपद्यावलि कवितासङ्ग्रहमा समाविष्ट कविताहरूमा पद्यात्मक भाषाको प्रयोग छ । कवितामा प्रयुक्त भाषा कोमल पदावलीले युक्त, प्रसाद गुणमय र स्वाभाविक छ । कवितामा कृषिविषयक शब्दहरू र धर्मशास्त्रीय शब्दहरूको बाहुल्य रहेको छ । कवितामा उपदेशात्मक, स्तुतिमय, आत्मकथनात्मक र वर्णनात्मक शैलीको प्रयोग भएको छ । ग्रन्थसारात्मक, कर्मकाण्डीय, शास्त्रीय र दार्शनिक विषयसम्बद्ध कविताहरूमा भने कवितात्मक एवम् आलङ्कारिक भाषाको न्यूनता देखिन्छ । मुक्तक कविताहरूमा कविको कवित्व शक्तिको प्रवाह पाइन्छ । यस सङ्ग्रहमा कविको अभ्यास अवस्थाका कविताहरू र उत्तरार्द्ध कालका परिष्कृत कविताहरूसमेत रहेकाले भाषाशैलीगत विविधता पाइन्छ ।

यस सङ्ग्रहका कविताहरूमा विविध पौराणिक सन्दर्भहरूको उल्लेख गर्दै भगवान्को महिमा गाइएको छ । कविको भगवान्प्रतिको असीम श्रद्धाभाव प्रकट भएकाले कविताहरूमा भगवद्विषयक रतिभाव ध्वनित भएको छ । कवितामा कवित्वभावनालाई भक्तिभावनाले थिचेको अनुभव हुन्छ । कविताहरूमा भावनात्मकताका तुलनामा आख्यानान्तात्मकताको आधिक्य देखिएको छ । यहाँ सम्प्रदाय निरपेक्ष भाव छ, किनकि कविले सबै देवदेवीलाई उत्तिकै महत्त्व दिई सम्झिएका छन् । कविको वार्धक्यावस्थाको

मनोकाङ्क्षाले कविताको रूप लिएको छ । कवि भीमकान्तमा रहेको पूर्वीय दर्शनको ज्ञान कवितामा प्रतिबिम्बित भएको छ । समग्रमा यस सङ्ग्रहमा रहेका संस्कृत तथा नेपाली भाषानिबद्ध कविताहरू सान्दर्भिक र औचित्यपूर्ण रहेका छन् ।

७. निष्कर्षः

नेपालको संस्कृत काव्य परम्परामा कवि भीमकान्त पन्थीको विशिष्ट योगदान रहेको छ । जगदम्बिकावैभव र जगदीश्वरवैभव दुई महाकाव्य लेखी कविले संस्कृत जगत्मा अविस्मरणीय योगदान पुर्याएका छन् । संस्कृत भाषा बोल्ने, पढ्ने र लेख्नेहरू दुर्लभ रहेको यस समयमा कवि पन्थीका संस्कृत काव्यहरू यस युगका लागि वरदान सावित भएका छन् । संस्कृत काव्यशास्त्रीहरूले बताएको काव्यलक्षणलाई अवलम्बन गरी पौराणिक विषयवस्तुमा आधारित भई लेखिएका पन्थीका महाकाव्य देशका सम्पदा हुन् । विविधपद्यावलि कवितासङ्ग्रहमा रहेका संस्कृत र नेपाली भाषामा रचिएका कविताहरूले तत्कालीन जनजीवनको चित्रणका साथ कविका जीवनभोगाइका आरोह-अवरोहलाई चित्रण गरेका छन् । यी कविताहरूले देशको प्राकृतिक सुन्दरता र गौरवगाथालाई मुखरित गरेका छन् । कविले लामो जीवनयात्रामा लिएका ज्ञानराशिहरूलाई पनि कवितामार्फत प्रकट गर्दै वर्तमानका मानवताशून्य मानवलाई सदाचारको पाठ सिकाएका छन् । समग्रमा कवि पन्थीका कृतिहरू धार्मिक, आध्यात्मिक चेत प्रदान गर्नेगरी आदर्श चरित्र निर्माणका लागि प्रयत्नशील छन् ।

हरिणाऽपि हरेणाऽपि ब्रह्मणाऽपि प्रयत्नतः ।

ललाटलिखितां रेखां परिमार्ष्टुं न शक्यते ॥

(निधारमा लेखिएको जुन भाग्यरेखा हुन्छ, त्यसलाई मेटाउन त विष्णु, शिव र ब्रह्माले पनि सक्दैनन् ।)

कवि पं. भीमकान्त पन्थीको 'विविधपद्यावलिः' एक समीक्षा

प्रा.डा. वेणीमाधव ढकाल
नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय

(क) 'विविधपद्यावलिः' का सापेक्षतामा कवि-व्यक्तित्व

सदाचार, सद्बिचार, विद्वता, प्रतिभा, रचनाधर्मिता, ईश्वरोपासना, दार्शनिकचिन्तन र विद्यादानसमेत अष्टमूर्तिका समष्टिगत स्वरूपको नाम हो कवि पं. भीमकान्त पन्थी । शालग्रामगर्भा कृष्णागण्डकीको पावन प्रवाहक्षेत्र गुल्मी जिल्लाको धुरकोट जनपद अन्तर्गत 'वाग्ला बडाचौर' भन्ने गाउँमा वि.सं. १९७८ वैशाख १४ गते वैशाखकृष्णपञ्चमीका दिन शुक्लयजुर्वेदको माध्यन्दिन शाखाका अध्येता पिता पं. देवीप्रसाद पन्थी र माता नन्दकुमारीका सुपुत्रका रूपमा जन्मेका कवि पन्थी प्राचीन मर्यादालाई यथावत् अग्रसारित गर्न कटिबद्ध परम्परावादी नेपालका संस्कृत महाकवि हुनुहुन्छ ।

कवि पन्थीले आफ्नो नामजन्य अस्मितालाई भगवान् शङ्करका पाउमा समर्पित गर्दै एउटा पद्यमा हृदयको उद्गार यसरी व्यक्त गर्नुभएको छ- “हे शङ्कर ! हजुरको नाम भीम हो र मेरो पनि । तर म पापभीम भएकाले सक्कली भीम त हजुर नै हो । हजुरको आराधनाको सौभाग्य पाएकाले मेरो मन कान्त छ त्यो बेग्लै हो तर मेरा कान्त त हजुर नै हो ।” जस्तै –

भीमोऽहं दुरितात् परन्तु शिव ! भो ! भीमस्त्वमेवाऽसि, ते-

कान्तोऽहं तव पूजनान्मनसि भो ! कान्तस्त्वमेवाऽसि मे ।

जीवोऽहं त्वयि जीवनार्पिततया त्वं जीवनाथोऽसि मे

बद्धोऽहं त्वयि लग्नमानसतया त्वं मुक्तिनाथोऽसि मे ॥४॥ (मङ्गलाचरणम्)

यसरी गरिएको नामसमर्पणबाट कविमानसिकता एषणामुक्त भइसकेको तथ्य छर्लङ्ग हुन्छ ।

एउटा पद्यमा कविले चार पाउका आरम्भका चार अक्षरबाट 'भीमकान्त' नामको संसूचन गर्दै भीमकान्तले अँगालेको सिद्धान्त र उहाँले समाजलाई दिन चाहेको सन्देशसमेत यसरी व्यक्त गर्नुभएको छ – “संसारसागरदेखि पारि पुग्न भगवान् श्रीकृष्णको आराधना मात्र निर्विकल्प उपाय हो । विशुद्ध साहित्यको सिर्जनाद्वारा आत्मदर्शनको पथमा अग्रसर हुन र गराउनका लागि सारस्वत साधना नभइ नहुने विषय हो । कलत्रचिन्ताले क्लान्त भएर बाँच्नुभन्दा संसारलाई नै मोहनी लगाएर व्यामोहमा पुर्‍याउने ईश्वरकी मायालाई वशमा तुल्याउने विषयमा चिन्तन गर्नु सर्वोत्तम पुरुषार्थ हो । परिणाममा तापदायी

सारशून्य, विनश्वर र प्रतिपल परिवर्तनशील विषयप्रति वितृष्णा जगाई आत्मदर्शनको राजमार्गमा अग्रसर हुनु नै मानवजीवनको सर्वोत्तम उपलब्धि हो ।” जस्तै –

भीतिं चेद्भवसागराद् वितनुषे कृष्णाङ्घ्रिपदं स्मर

मन्दत्वं कवितासु ते यदि मतेर्वाणीं समाराधय ।

कान्तां चिन्तयसे वृथाऽनुदिवसं मायां हरेश्चिन्तया-

न्तः सारस्थितिशून्यतुच्छविषयेऽनास्थां सदैवाचर ॥६॥ (वैराग्यम्)

यसरी कविले कूटस्थ निर्मल भावलाई व्यक्त गरेर आफ्नो जीवनदर्शन नै पाठक सामु राखिदिनुएको छ ।

नेपाली परिवेशअनुसार कवि पन्थीवंशका वंशज हुनुहुन्छ । उहाँले उणादि ‘इन्’ प्रत्यय लगाउँदा ह्रस्व इकारान्त ‘पन्थि’ शब्द र तद्धितान्त ‘इनि’ प्रत्यय हुँदा दीर्घ ईकारान्तर ‘पन्थी’ शब्द निष्पन्न हुने कुरा बताएर आफूलाई ईश्वरप्राप्ति वा परमात्मदर्शनको यात्रामा गतिशील पथिकका रूपमा चित्रण गर्नुभएको छ ।

आफ्नो वंशका कूटस्थ पुरुष गौतम उपाध्यायदेखि तेह्रौं पुस्तामा रहेका श्रुतदासलाई मूल पुरुष मानेर तीपछिका मनोहर, कृष्ण, धनिराम, पतिराम, भरत, दत्तात्रेय र देवीप्रसादको उल्लेख गर्दै कविले आफूलाई देवीप्रसादका पुत्रका रूपमा चिनाउनुभएको तथ्य उहाँकै ‘वालेपन्थीत्युभयोर्वशैकत्वम्’ भन्ने कविताबाट स्पष्ट हुन्छ ।

कवि पन्थीको पाँचै वर्षको उमेरमा आफ्ना पूज्य पिता देवीप्रसाद पन्थीबाट विद्यारम्भ हुन्छ । काठमाडौं, खिदिम र काशीमा रही विद्यामा पूर्णता प्राप्त गरेका कवि पन्थीले आफ्ना सद्गुरु सोमनाथ सिग्देल, दधिराम मरासिनी, लोकनाथ ढकाल, टङ्कनाथ पराजुली जस्ता विद्वान्हरूको सदाचार एवं शुक्लजीवनपद्धतिलाई अङ्गीकार गर्नुहुन्छ । यद्यपि कवि पन्थीको अध्ययन साहित्यशास्त्री पूरा गरेपछि दुर्लभ भएको देखिन्छ तापनि स्वाध्यायद्वारा अन्य शास्त्रीय विषयहरूमा पनि विशिष्ट वैदुष्य आर्जन गरेको तथ्य उहाँकै रचनाहरूद्वारा प्रमाणित हुन्छ । जस्तै –

शाब्द-व्याकरणं मया न रटितं दृष्टं न च ज्योतिषं

मीमांसा-श्रुति-साङ्ख्य-तर्क-कणभुवाचां न नाम श्रुतम् ।

धर्मार्थौशनसादि तन्त्रमपि नाधीतं न काव्यं स्मृतं

सन्देहे मयि विश्वसन्ति कतिचिन्मन्ये विचित्रं जगत् ॥१६॥ (अनेकविधप्रार्थना)

यस कवितामा कविले ‘म केही जान्दैन तर किन हो मानिसहरू शास्त्रीय निर्णयका लागि मसँग नै आउँछन्’ यसरी सौजन्यवश भने पनि उहाँ वेद, व्याकरण, ज्योतिष, मीमांसा, वेदान्त, साङ्ख्य, न्यायवैशेषिक, धर्मशास्त्र र काव्यशास्त्रलगायतका धेरै विषयहरूका ग्रन्थिभेदन गर्नसक्ने विद्वान् हुनुहुन्छ भन्ने कुरामा कुनै विवाद छैन ।

कवि पन्थी विद्वान् मात्र नभई शास्त्रनिर्दिष्ट कर्मकाण्ड र सदाचारका सफल

प्रयोक्ता एवं आदर्श गुरु पनि हुनुहुन्छ । गुरुका रूपमा उहाँका प्युठानको लुङ् र वाग्ला, अजिमिर, वनकाली वेदविद्याश्रम, सोमसरला संस्कृत विद्यालय गौरीघाट आदि प्राथमिक कर्मक्षेत्र हुन् । मुख्य कर्मक्षेत्र उहाँको आफ्नै गाउँ बडाचौर हो जहाँ रहेर उहाँले कृषि, पशुपालन, पुराणप्रवचन, शास्त्रनिर्णय र स्वाध्याय जस्ता क्रियाकलापका अतिरिक्त विद्यार्थीहरूलाई विद्यादान गर्दै जिन्दगीका महत्त्वपूर्ण दिनहरू बिताउनुहुन्छ र काव्यकला अँगालेर अनमोल कवितारचनाद्वारा सरस्वतीको भण्डार पनि भर्नुहुन्छ ।

कवि पन्थी कट्टर शास्त्रानुगामी र बेजोड पितृभक्त विद्वान् हुनुहुन्छ । प्युठान जिल्लाको लुङ गाउँमा शिक्षकका रूपमा रहँदा एक पटक पद्मपुराणवाचनको प्रसङ्गमा पारायण गर्दैजाँदा त्यसमा आएको पितृभक्तिको महिमा व्यक्त गर्ने प्रसङ्गबाट उहाँ पितृविषयक भक्तिभावमा चुर्लुम्म डुब्नुहुन्छ । पुराणको साङ्गतापछि जराजीर्ण पिताको सम्भनाले उहाँलाई एकाछिन पनि प्युठान बस्न मन लादैन । उहाँको निर्विकल्प मनले भन्छ- म अब प्युठान छोड्छु र घरमा गएर वृद्ध पिताको सकेसम्म सेवा गर्छु । परिणामस्वरूप उहाँ प्युठान छोडी गुल्मी आएर पितृसेवामा लाग्नुहुन्छ । संयोगवश उहाँ आएको केही समयपछि उहाँका वृद्ध पिताको स्वर्गवास हुन्छ ।

कवि पन्थीको व्यक्तित्व करुणाकोमल र शान्त छ । उहाँ ऋतभाषी, मितभाषी र हितभाषी मनीषी हुनुहुन्छ । उहाँ शास्त्रानुशीलन, उपासना र रचनात्मक गतिविधिहरूमा लागि रहने अध्ययनप्रिय एकान्तसेवी साधक हुनुहुन्छ । उहाँ सदा शास्त्र, ईश्वर एवं आत्माको मनन गर्ने मुनि तथा शास्त्र र स्वानुभूतिको आँखाले कुनै पनि क्रियाको दूरगामी परिणामको आकलन गर्ने ऋषि पनि हुनुहुन्छ । उहाँ सनातन संस्कृतिअनुसारको वेशभूषाका पक्षपाती राष्ट्रवादी र स्वस्थ एवं सुखी समाजको संरचनाका हिमायती प्रेरणाका स्तम्भपुरुष पनि हुनुहुन्छ । जस्तै –

मम दृशोर्वचसोऽपि च गोचरे परकलत्रधनानि न यन्त्वथ ।

परकलत्रधनेषु च हृदृशाविति वरं जगदीश्वरमर्थये ॥२५॥ (अनेकविधप्रार्थना)

उक्त कवितामा कविको नैतिकतासम्बन्धी अवधारणा ज्यादै अनुकरणीय रहेको छ । कुनै अवस्थामा पनि मन, वचन र कर्मबाट परस्त्री र परधनमा आसक्ति नहोस् भनेर ईश्वरसँग प्रार्थना गर्ने कवि पन्थी शुक्लमन, शुक्लवचन र शुक्लकर्मद्वारा जीवनयापन गर्ने कलाका पक्षपाती विद्वान् हुनुहुन्छ ।

उहाँ राष्ट्रका कुनाकुनामा सतिशिक्षा र वैदिक शिक्षाको व्याप्ति देख्न चाहनुहुन्छ । उहाँका कवितामा “शिक्षा अभ्युदय र निःश्रेयस् दुवै दृष्टिबाट उपयोगी हुनुपर्छ” भन्ने चिन्तन व्यक्त भएको छ । भौतिकप्राप्तिको आनन्द क्षणिक र आध्यात्मिकप्राप्तिको आनन्द अनन्तकालिक हुने कुरा बताएर उहाँ सबैलाई सत्कर्म र उपासनाद्वारा ज्ञानमार्गमा अग्रसर हुन अभिप्रेरित गर्नुहुन्छ । कवि पन्थी स्वयं विना सत्कर्म, विना आराधना र

विना उपासना अद्वैत वेदान्तको व्याख्यामा रमाउने कोरा वेदान्ती नभई संस्कारद्वारा मानसमलप्रक्षालन गरी त्यसमा उच्च गुणहरूको आधान गरेपछि सत्कर्म र सदुपासनाद्वारा अद्वैत मार्गको अवलम्बन गर्ने सोपानक्रमारोही साधक हुनुहुन्छ । भक्तिमार्गको महनीयता र मुक्तिमार्गको पावनतामा समान आस्था राख्ने कवि भीमकान्त पन्थी भगवान्का ज्ञानी भक्त हुनुहुन्छ भने अद्वैत ब्रह्मतत्त्वका अनन्य भक्त एवं चिन्तक हुनुहुन्छ ।

राणाशासनको अन्धकाराच्छन्न समयमा यातायातका साधन र सञ्चारसाधनबाट विञ्चित गुल्मी जिल्लाको एउटा भित्री गाउँमा जन्मनुभएका कविले आफ्नो सङ्घर्षमय जीवनमा अनवरत प्रयासद्वारा आफूलाई शैक्षिक दृष्टिले 'शास्त्री' तुल्याउनुभयो । साथै आफ्ना दुई जना अनुजहरू नीलाम्बर पन्थी र शेखरनाथ पन्थीलाई पनि 'शास्त्री' बनाउने दिशामा भरपुर सहयोग गर्नुभयो । अन्तमा आफू र आफ्ना भाइहरूले परिश्रमको मीठो फल चाख्न पाएकोमा पुलकित हुँदै कविले आफ्नो गौरवमय अनुभूतिलाई यसरी व्यक्त गर्नुहुन्छ -

नेपालः प्रथते जनैर्जनपदो विप्रैः स्वतन्त्रीकृतो

यस्मिँश्चाम्बिकया समं पशुपतिर्भक्तार्थितो विद्यते ।

तस्यान्तर्धुरकोटमण्डलबडाचौराभिधे खर्वटे

ऽप्येकस्मिन् भवनेऽपि सोदरमिदं शास्त्रित्रयं राजते ॥२॥ (स्थानपरिचयः)

वर्णाश्रम संस्कृतिको यथासम्भव परिपालन गर्दै समयानुकूल पुरुषार्थप्राप्तिको दिशामा अग्रसर र आज्ञाकारी पुत्र, सुशील पुत्री र सतीधर्मपत्नीहरूको उपस्थितिका कारण गरिमामय बनेको कविको पारिवारिक चित्र उहाँका कविताहरूमा प्रतिविम्बित भएको छ । जसबाट लक्ष्मीकान्त, सूर्यकान्त, चन्द्रकान्त, विष्णुकान्त र कृष्णकान्त नामक पाँच पुत्रहरू, शान्ता, विजया र कमला नामक तीन पुत्रीहरू, गङ्गा र नीलमाया नामक दुई धर्मपत्नीहरूको परिचय पाइन्छ । कविकी प्रथम धर्मपत्नी विवाहका केही वर्षपछि सन्तति नहुँदै दिवङ्गत भएको तथ्य पनि कुनै पद्यमा व्यक्त भएको छ ।

कविकी एउटी छोरी प्रारब्धवश विधवा हुँदा ती र तिनका कमल, विमल र निर्मल नामक छोराहरूको वर्तमान र भविष्यलाई लिएर सन्तप्त कविले 'पुत्रीको विलाप' कवितामा भावविह्वल भई आफ्नो कोमल हृदयलाई प्रतिविम्बित गराउनुभएको छ ।

विविधपद्यावलीका अनेक आत्मकेन्द्रित कविताहरूमा व्यक्त वस्तुतथ्यलाई केलाउँदा कविले शैशव, यौवन र प्रौढ वयका स्वर्णिम दिनहरूमा परिस्थितिसँग सङ्घर्ष गर्नुका साथै पारिवारिक उत्तरदायित्व, रुग्णता आदिका कारण मानसिक अन्तर्द्वन्द्व भेल्लुपरेको विषय पनि उहाँकै कविताहरूबाट स्पष्ट हुन्छ । कहिले घरगृहस्थी, कुटोकोदालो, कहिले पुराणवाचन, कहिले शिक्षण जस्ता विविध वृत्ति अँगालेर जीवनको गाडी हाँकिरहेका कविद्वारा ती-ती परिस्थितिमा लेखिएका कतिपय कवितामा

अन्तःकुण्ठा र असन्तुष्टि पनि व्यक्त गरिएको पाइन्छ। तर सात्त्विक जीवन र सद्विचारको प्रभाव नपरी छोड्दैन। तपस्यापूर्वक हुर्काएका सन्तान शिक्षित, शिष्ट र सद्ब्यवसायी हुँदै जान्छन्। आफ्नो शास्त्रानुशीलन गहिरिँदै जान्छ। काव्यसाधना तीव्रतम हुँदै जान्छ, जीवनजगत् र अध्यात्मका वस्तुतथ्यहरू मानसपटलमा यथार्थ रूपमा प्रतिबिम्बित हुँदै जान्छन्। ईश्वरोपसना र आत्मचिन्तनमा आनन्दानुभूतिको मात्रा थपिँदै जान्छ। फलस्वरूप सन्तुष्टिजस्ता कविता पनि लेखिएका छन्। यस कवितामा आचार्य र एम.ए. उपाधिद्वारा अलङ्कृत, परस्पर श्रद्धा र वात्सल्यभावनाले ओतप्रोत पाँच छोराका पिता कवि पन्थीले सबै छोराहरूको शिक्षादीक्षा, सेवाभाव र पारस्परिक अनुरागसमेत हृदयङ्गम गरी आभ्यन्तर सन्तुष्टिको उद्गार व्यक्त गर्नुभएको छ। साथै आफ्नो पाञ्चभौतिक शरीरको अवसान तीर्थमा होस् भन्ने प्रबल आकाङ्क्षा पनि 'सन्तुष्टि' कवितामा व्यक्त गरेर कविले हाम्रा महान् पूर्वजहरूको आदर्शलाई अँगाल्न खोज्नुभएको छ।

पनंगा नदीको किनारमा अवस्थित प्रकृतिसुन्दर गाउँ बडाचौरको निवास, आफ्ना बन्धुबान्धवको सान्निध्य, पसिनाका दाना बगाएपछि आफ्नै खेती र पशुपालनबाट दुई छाक भरपेट दूधभात खान सकिने सम्पत्ति, ऋणको अभाव, असल सन्तान, सत्कर्ममा जागरुक धर्मपत्नीहरू प्रातः कालमा सानन्द ब्रह्मचिन्तन, नित्यकर्मसम्पादन एवं शालग्रामको अर्चना, मध्याह्नमा शास्त्रचिन्ता, शास्त्रीय समस्याहरूको समाधान, उपदेश एवं प्रवचन, सायंकालमा सन्ध्यावन्दन एवं सत्सङ्ग जस्ता क्रियाकलापमा रमाएका कविले वृद्धावस्थामा पदार्पण गरेपछि जीवनलाईभन्दा अध्यात्मलाई नियालेर हेर्ने प्रवृत्ति अँगाली सुन्दरतम दार्शनिक कविताको सृष्टि गरेर ज्ञानामृतको वृष्टि गराउनुभएको छ।

यसरी जीवनका अनेक मोडमा संस्कृत एवं नेपाली भाषामा अनेक शीर्षकमा लेखिएका छन्दोबद्ध कविताहरूको एक सँगालो विविधपद्यावलिः, भगवती त्रिशक्ति जगदीम्बिकाको परम ऐश्वर्यको अभिव्यञ्जक संस्कृत महाकाव्य जगदीम्बिकावैभवम्, विश्वव्यापी जगदीश्वर विष्णुको महनीय महिमालाई मुटुमुटुमा सम्प्रेषण गर्ने संस्कृत महाकाव्य जगदीश्वरवैभवम्का रचयिता कवि पन्थी नेपालका एकाधिक महाकाव्य लेखने दोस्रा संस्कृत महाकवि हुनुहुन्छ र बुद्ध जन्माउने लुम्बिनी अञ्चलका प्रथम संस्कृत महाकवि पनि।

काव्यशास्त्रमा बताएअनुसार शास्त्रीय विषयवस्तुलाई सोभै कवितामा ढालेर श्रोता सामु प्रस्तुत गर्ने कविलाई शास्त्रकवि भनिन्छ। एतावता कवि भीमकान्त पन्थी वर्णाश्रम संस्कृतिको अनुगमनद्वारा लक्ष्यभेदन गर्न उत्प्रेरित गर्ने शास्त्रकवि हुनुहुन्छ। 'विधिसङ्क्षेपः' कविता उहाँको व्यक्तित्वको ऐना हो र पाठकहरूका लागि अमोघ मित्रसम्मित उपदेश हुनुका साथै उहाँका सम्पूर्ण कविताहरूको सारसङ्क्षेप पनि हो।

प्रतिभाशाली कवि उमानाथ पन्थी, विशिष्ट विद्वान्, कवि एवं प्राज्ञ डा. टीकाराम पन्थी र महाकवि पं. भीमकान्त पन्थी जस्ता नरशिखित्रयीको एउटै गुल्मी जिल्लामा र

एउटै पन्थीवंशमा जन्म हुनु पनि सुखद आश्चर्यकै विषय हो ।

जीवनका ८० वसन्त पार गरेका आदर्श शिक्षक, सनातन संस्कृतिका संवाहक, प्रेरणा पुरुष, जीवनको आठौँ दशकमा दुईवटा संस्कृत महाकाव्य लेखेर राष्ट्रको गौरव वृद्धि गर्ने महाकवि पं. भीमकान्त पन्थीको योगदानलाई हृदयङ्गम गरी 'श्री दधिराम मरासिनी स्मृति प्रतिष्ठान' ले (वि.सं २०५३ मा), वनकाली वेदविद्याश्रमका विद्यार्थीसमूहले (वि.सं. २०५४ मा), सोमसरला वेदविद्याश्रमका विद्यार्थीसमूहले (वि.सं. २०५६ मा), विश्व हिन्दुमहासङ्घ राष्ट्रिय समिति नेपालले (वि.सं. २०५६ मा) र जयतु संस्कृतम् कार्यसमितिले (वि.सं. २०५७ मा) उहाँलाई सम्मानित गरेर अनुकरणीय उदाहरण प्रस्तुत गरेका छन् । तर राष्ट्रिय एवं अन्तराष्ट्रिय महत्त्वको योगदान गरेर राष्ट्रको गौरव बढाउने यस्ता महाकविलाई गोरखादक्षिणबाहु आदि पदक दिएर राष्ट्रले कदर गर्ने काम, प्रज्ञा पुरस्कार आदि पुरस्कार दिएर प्रज्ञा-प्रतिष्ठानले पुरस्कृत गर्ने काम एवं सरकारद्वारा समुचित पुरस्कार प्रदान गरेर अग्रसर गराउने काम त पैरै रहोस्, उहाँका महाकाव्यहरूलाई प्रकाशित गर्ने उदारतासम्म कुनै संस्थाले देखाउन सकेन । यस्तो परिस्थितिमा डा. लक्ष्मीकान्त पन्थी आदि कविका पितृभक्त पुत्रहरूद्वारा महाकाव्यद्वय र विविधपद्यावलिलाई जनसमक्ष ल्याउन गरिएको सत्प्रयासको प्रशंसा नगरी रहन सकिँदैन ।

आजका विषयान्धहरूले कवि पन्थीको योगदानलाई देखून् या नदेखून् तर समय अनन्त छ, कुनै समयमा यस्ता कृति र कृतिकारहरूको मूल्याङ्कन अवश्य हुनेछ भन्ने कुरामा म विश्वस्त छु । अस्तु, कवि पन्थी जस्ता सदाचारी, योगदानी र ज्ञानी सत्पुत्र जन्मँदा कुल पवित्र हुन्छ, आमा कृतार्थ हुन्छिन् र जन्मभूमि पुण्यवती बन्दछिन् । शास्त्रमा यस्तो भनिएको पनि छ-

“कुलं पवित्रं जननी कृतार्था वसुन्धरा पुण्यवती च तेन ।

अपार सवित्सुखसागरेऽस्मिन् लग्नं परे ब्रह्मणि यस्य चेतः ॥”

(ख) 'विविधपद्यावलि:' को विषयवस्तु परिशीलन

वयोवृद्ध कवि पं. भीमकान्त पन्थीद्वारा जीवनका अनेक पाटाका संस्कृत एवं नेपाली भाषामा लेखिएका वैविध्यपूर्ण कविताहरूलाई समेटेर तयार पारिएको कृति नै विविधपद्यावलि हो । विविधपद्यावलिका संस्कृत कविताहरूको प्रकृतिअनुसार यस प्रकारका उपशीर्षकहरू रहेका छन्-

१. स्तवात्मिका पद्यावलि:	२. आत्मकेन्द्रिता पद्यावलि:
३. वर्णनात्मिका पद्यावलि:	४. ग्रन्थसारात्मिका पद्यावलि:
५. कर्मकाण्डसम्बद्धा पद्यावलि:	६. शास्त्रीया पद्यावलि:
७. दार्शनिकी पद्यावलि:	८. साहित्यिकी पद्यावलि:
९. पत्रात्मिका पद्यावलि:	१०. नेपालीभाषात्मिका पद्यावलि: ।

१. स्तवात्मिका पद्यावलि:

यस फाँटका कविताहरूमा पाञ्चायन देवताहरू एवं शालग्राम, सरस्वती, लक्ष्मी आदि देवताहरूको स्वरूपविमर्शात्मक स्तुतिका साथै भक्तिको स्वरूप र भक्तिको गरिमालाई खुलाइएको छ। कविको व्यक्तित्व भक्तिप्रधान भएकाले उहाँका भक्तिविषयक कविता स्तरीय र मर्मस्पर्शी छन्। साथै विभिन्न देवताहरूका सम्बन्धमा लेखिएका स्तुति पद्यहरूले कविको गम्भीर अध्ययन, शुक्ल आचार, निर्मल विचार र सात्त्विक कल्पनालाई पनि उजागर गरेका छन्। लक्ष्मीका उपासकहरूले जतिसुकै धन कमाएर विषयभोग गर्नु तर ती आफ्नो जीवनकालसम्म मात्र सीमित हुन्छन्। इहलीलापछि तिनको नामको सुइँको कसैले पाउँदैन तर सरस्वतीका उपासक महान् रचनाधर्मीहरू कल्पकल्पसम्म अजर एवं अमर हुन्छन् भन्ने आशयलाई कविले सरस्वतीस्तोत्रमा यसरी व्यक्त गर्नुभएको छ –

सन्त्येके जगतीतले क्वचिदिमे भक्ता रमोपासका

स्तेषां वाञ्छितपूर्तिरस्तु न पुनर्नामापि कैर्म्यते ।

ये तु त्वद्भजनानुकूलमनसः प्राप्तेष्टलाभाः परं

तेषां कीर्तिरहोऽजरामरतयाऽकल्पान्तमातिष्ठते ॥४॥ (सरस्वतीस्तोत्रम्)

जुन शैलीमा उक्त पद्य लेखिएको छ त्यही शैली प्रायः सबै स्तवकविताहरूमा देख्न सकिन्छ। चिन्तनका सम्पूर्ण उच्चस्तरीय सरणि र सीमाभन्दा माथि भक्तिको स्थान रहेको तथ्यलाई कविले भक्तिविषय कवितामा यसरी स्पष्ट गर्नुभएको छ–

साङ्ख्यं दर्शनमाहुरेक इतरे वेदान्तमन्ये श्रुतिं

केचित्कर्कशतर्कतन्त्रमपरे योगं परे सात्वतम् ।

मीमांसां कतरे कणादमतमप्यन्येऽथ जैनं परे

शून्यं केचन हा ! वयन्तु भगवद्भक्तिं नु मन्यामहे ॥११॥ (भक्तिविषयः)

स्तवात्मिका पद्यावलिअन्तर्गतका पद्यरत्नहरूलाई देवविषयक रतिभावका नमूना मात्र नभई देवोपासनाजस्तो महनीय विषयप्रति पाठकहरूलाई सम्प्रेषित गर्ने सशक्त वाणीका रूपमा लिन पनि सकिन्छ।

२. आत्मकेन्द्रिता पद्यावलि:

यस फाँटका कविताहरूमा कविले आफू, आफ्नो देश, परिवार, गाउँ, जीविका, जीवनी, आचारविचार एवं छोराहरूको दायित्व आदिबारे काव्यात्मक शैलीमा दिग्दर्शन गराउनुभएको छ। ‘स्थानपरिचयः’ कविताको एउटा पद्यमा कविले आफ्नो गाउँको परिचय यसरी दिनुहुन्छ –

प्राचीदक्षिणवाहिनी कुटिलगा ह्रस्वा सरित्पन्नगा

तस्याः प्राक्तटवर्ति चत्वरमहो रम्यं महापिप्पलम् ।

क्षेत्रं यत्परितः सधान्यमभितो वाटी ससस्या समा

ग्रामस्तन्निकटोर्ध्वमूर्जति बडाचौराभिधः खर्वटः ॥३॥

(स्थानपरिचयः)

आफ्नो गाउँ बडाचौरबारे लेखिएको यो पद्यलगायत अन्य पद्यहरूमा गाउँ, चौर, चौरमा रहेको ठूलो पिपल, घरआँगन, कुवा, बाटो, पनेरो, बारी, खेत, खोला र जङ्गलको सजीव चित्रण गरिएको छ । यो चित्रण नेपालको मध्यपहाडी भेगको प्रतिनिधिमूलक चित्रण पनि हो । संस्कृत साहित्यमा कमै पाइने यो चित्रणबाट कविले आफूलाई स्वभावोक्तिमार्गका कविका रूपमा उभ्याउनुभएको छ । उक्त आत्मकेन्द्रित कविताहरूमा कविको शिक्षित परिवार, कृषि र पशुपालनमा आधारित पारिवारिक जीवनको चित्रणका साथ दुर्गम मध्यपहाडी भेगका जनताका समस्याहरूको पनि छायाङ्कन गरिएको पाइन्छ । 'विधिसङ्क्षेपः' शीर्षकको कवितामा छोराहरूलाई आदर्शरक्षाका लागि सदा सचेत र जीवन्त रहन उपदेश दिँदै कवि भन्नुहुन्छ –

परस्व दारौंश्च न कामयेथाः कुलोचितं वर्त्म न लङ्घयेथाः ।

गुणान् रिपोर्वीपि न दूषयेथा वंशं मुनीनां न कलङ्कयेथाः ॥३॥ (विधिसङ्क्षेपः)

यसै शैलीमा अन्य शीर्षकमा निहित पद्यहरूद्वारा विषयवस्तुलाई सुपाच्य बनाएर प्रस्तुत गरिएको छ । यी आत्मकेन्द्रित कविताहरूमा कविले आफ्नो बाह्य परिवेश र आभ्यन्तर चिन्तनलाई विनाआडम्बर प्रस्तुत गरेर आफूलाई किताबका खुला पानाभैं सर्वबोध्य बनाउनुभएको छ ।

३. वर्णनात्मिका पद्यावलिः

यस फाँटका कविताहरूमा कवि पन्थीले खिदिम हरिहर संस्कृत विद्यालय, वनकाली संस्कृत वेदविद्याश्रम, तीनधारा संस्कृत छात्रावास र काशीजस्ता महत्त्वपूर्ण स्थलहरूको ऐतिहासिक एवं सांस्कृतिक महत्त्वको दिग्दर्शन गराउनुभएको छ भने आफ्ना गुरु सोमनाथ सिग्दाल, विशिष्ट विद्वान् पद्मप्रसाद भट्टराईको व्यक्तित्व एवं वैदुष्यको सङ्क्षिप्त तर यथार्थ वर्णन पनि प्रस्तुत गर्नुभएको छ । उदाहरणार्थ सोमनाथ सिग्दालको विषयमा लेखिएको एउटा नमूना पद्य हेरौं –

सोमः स्वच्छकलाधिभूषितजटाजूटो ललाटेक्षणः

सोमः शम्भुरपि स्वयं प्रतिदिनं येनातिभक्त्यार्चितः ।

सोमः संस्कृतकौमुदीसुकलनादुद्बुद्धशिष्याम्बुजः

सोमः सर्वगुणार्णवो विजयते नाम्नः प्रसिद्धया गुरुः ॥१॥

(सोमभक्तिकुसुमाञ्जलिः)

वनकाली वेदविद्याश्रमको सांस्कृतिक गौरवलाई ध्वनित गर्दै कवि लेख्नुहुन्छ –

वाल्मीकेराश्रमः किं किमु घटजनुषः किं वसिष्ठस्य वाऽत्रे-

वेदव्यासस्य किं वा ननु पुलहमुनेः किं मरीचेः क्रतोर्वा ।

मार्कण्डेयस्य यद्वाऽऽङ्गिरस उत गुरोर्याज्ञवल्क्यस्य वाऽयं

यं दृष्ट्वाऽन्योऽन्यमित्थं पशुपति भगवतीर्थपान्था ब्रुवन्ति ॥२॥

(वेदविद्याश्रमवर्णनम्)

४. ग्रन्थसारात्मिका पद्यावलिः

यस फाँटमा कवि पन्थीले फुर्सतका समयमा उक्त ग्रन्थहरूको निचोडलाई आफ्ना सरल एवं सारगर्भित कवितामालामा उनेर तिनका प्रतिपाद्य विषयलाई सहजसंवेद्य बनाउने दिशामा प्रशंसनीय प्रयास गरेको पाइन्छ ।

पञ्चतन्त्र अन्तर्गत मित्रभेद नैतिक उपदेशमा आधारित महत्त्वपूर्ण नीतिकथा र तिनका पोषक नीतिपद्यहरूको सँगालो हो । त्यो सबैका निमित्त पठनीय छ । त्यसको पठनीयतालाई प्रभावकारी रूपमा सम्प्रेषित गर्ने मनसायले कवि पन्थीले त्यसमा निहित विषयको पैँतीस पद्यमा सारसङ्क्षेप प्रस्तुत गर्नुभएको छ । आफ्नो अन्तिम पद्यमा कवि भन्नुहुन्छ –

सिंहो जघान वृषभं शृगालोऽनेन कर्मणा ।

मित्रस्य भेदमकरोत्तच्च तन्त्रं समाप्तिमैत् ॥३५॥ (मित्रभेदकथासारः)

अद्वैत सर्वान्तर्यामी सच्चिदानन्दस्वरूप परब्रह्मको साक्षात्कार गर्न चाहने, कामक्रोध आदि छवटा शत्रुलाई जीवनसङ्ग्राममा परास्त गर्ने र शमदम आदि साधनसम्पत्तिलाई प्राप्त गर्न सक्ने सन्तुष्ट पुरुष नै सच्चा ब्राह्मण हो भन्ने वज्रसूची उपनिषद्को निष्कर्षलाई कविले यसरी व्यक्त गर्नुभएको छ –

यःकोऽप्यद्वैतमीशं निखिलभुवनपं सच्चिदानन्दरूपं

सर्वान्तस्थं स्वहस्तामलकमिव सदा ब्रह्म साक्षात्करोति ।

कामाद्यैर्भावदम्भादिभिरपि रहितः संयुतः सन् शमाद्यैः

सन्तुष्टो ब्राह्मणः स्याच्छ्रुतिभिरभिहितं वज्रसूच्यां विशेषात् ॥२॥

(वज्रसूच्युपनिषत्सङ्क्षेपः)

श्रीमद्भागवत एकादशस्कन्धमा पुराणकवि वेदव्यासले राजा निमि र ऋषभदेवका नौ भाइ छोराहरूका बीचमा ईश्वराराधना, भक्ति, मायाविजय र ईश्वरप्राप्तिजस्ता विषयमा मीठो संवाद प्रस्तुत गरेका छन् । त्यस संवादको सारसूत्र प्रस्तुत गर्दै कवि पन्थी भन्नुहुन्छ- “भगवान्का भक्तका लागि कल्याणकारी उपाय भगवान्का चरणकमलको उपासना नै हो जसले सकल चराचरमा हरिदर्शन र हरिमा चराचरको दर्शन गर्दछ त्यो नै भगवान्को परमभक्त हो । गुणत्रयकी स्वामिनी जगन्मोहिनी मायालाई भक्तिद्वारा मात्र वशमा तुल्याउन सकिन्छ ।” जस्तै –

क्षेमो विष्णुपदाम्बुजं प्रभजतो ह्येकान्तभक्तस्य वै
 भक्तो भागवतो हराविव समं भूतेषु पश्यन् हरिम् ।
 माया प्राकृतिकी गुणत्रयवती सृष्टिर्विनाशात्मिका-
 ऽऽचारा सङ्गसुसङ्गयुक्तभगवद्भक्तेन सा तीर्यते ॥१॥

(निमिजायन्तेयसंवादे मुक्तिसङ्क्षेपः)

शुक्लयजुर्वेदको चालीसौं अध्याय र ईशोपनिषद् भन्नु एउटै कुरा हो । त्यसमा “ईशप्राप्तिका लागि प्रथमपात्रता निष्कामना नै हो । यावज्जीवन शुक्ल कर्मको सम्पादन गर्ने मानवमात्र परमार्थ यात्राको महान् पथिक बन्न समर्थ हुन्छ । अद्वैततत्त्वको उपेक्षा गर्दा साना-साना जीवको त के कुरा ठूला-ठूला देवताहरूले पनि दुःख भोगेका छन् । त्यो परब्रह्मतत्त्व टाढा भएर पनि समीपमा छ, समीपमा भएर पनि टाढा छ । त्यो ज्ञाता, ज्ञान र ज्ञेयको त्रिपुटीका रूपमा छ । मोक्षार्थी पुरुषले गगनभैँ सर्वव्यापक ब्रह्मको दर्शन गर्न सक्दछ । उपासकले अविद्याको उपासना गर्न हुँदैन । परन्तु शून्यस्वरूप ब्रह्मतत्त्वको नै उपासना गर्नुपर्छ” भन्ने मुख्य विषय रहेको छ । त्यसलाई कविले जम्मा चौधवटा पद्यमा अभिव्यक्त गर्नुभएको छ । उदाहरणार्थ तीमध्येको एक पद्यलाई हेर्न सकिन्छ—

संसारस्थितिसर्गविप्लवकरं ब्रह्मोदितं निष्क्रियं

सूर्याद्याश्रयमप्यनेकविदितं निर्लिप्तमुक्तं नभः ।

ओमित्यक्षरमित्थमेव निखिलब्रह्माण्डजालाश्रयं

रूपेणोपमया खमेव खमिवेत्युक्तं श्रुतौ ब्रह्म खम् ॥१४॥

(ईशोपनिषदर्थः)

त्यस्तै ‘गीतासारः’ भन्ने कवितामा कवि पन्थीले गीताको सारसङ्क्षेप केवल तीन श्लोकमा प्रस्तुत गर्नुभएको छ । यसले पाठकलाई गीताको सार बुझ्न निकै सजिलो पार्ने देखिन्छ ।

यसरी कवि पन्थीले महत्त्वपूर्ण शास्त्रीय कृतिहरूबाट नवनीत सङ्कलन गरी लोकोपकारार्थ पाठक सामु पस्किनुभएको छ जो उहाँको विद्वत्ता, रचनाधर्मिता र परोपकारप्रवणताको परिचायक बनेर रहेको छ ।

५. कर्मकाण्डसम्बद्धा पद्यावलि:

कवि पं. भीमकान्त पन्थी कवि मात्र नभएर पुराणप्रवक्ता, कर्मकाण्डविशेषज्ञ, आदर्श गुरु, शास्त्रीय निर्णयदाता विद्वान् पनि हुनुहुन्छ । मानिसको विचारमा उसका क्रियाहरूको प्रत्यक्ष एवं अप्रत्यक्ष प्रभाव परिरहेको हुन्छ । अतएव उहाँले कर्मकाण्डजस्तो क्रियाप्रधान विषयलाई पनि आफ्नो कविताको विषय बनाउनुभएको छ । कवि पन्थीले नेपालका धेरैजसो कर्मकाण्ड गर्ने र गराउने पारखीहरूमा अनध्याय, प्रमाद, भ्रम र आलस्यका कारण परम्परा धान्ने प्रवृत्तिको विकास भएको सम्भवतः देख्नुभयो । कवि

स्वयं वर्णाश्रमधर्मका पक्षपाती हुनुभएकाले ती सबैले कर्मकाण्ड राम्ररी गर्नु र गराऊनु भन्ने इच्छाले उक्त महत्त्वपूर्ण कर्मकाण्डीय विषयलाई सरल संस्कृत पद्यहरूद्वारा व्यक्त गर्नुभएको छ । यसबाट विशुद्ध कर्मकाण्ड गर्ने र गराउनेतर्फ सम्बद्ध पक्षले अनुकरणीय अभिप्रेरणा प्राप्त गर्ने विषयमा कुनै शङ्का छैन ।

ब्रह्मयज्ञका रूपमा वेदपाठ गर्दा केही ऋचालाई दोहोर्‍याएर पाठ गर्नुपर्छ भन्ने आशयले 'वेदपाठप्रक्रिया' शीर्षकको कवितामा द्विरावृत्ति गर्नुपर्ने स्थलहरूको निर्देश गरिएको छ । पुनरावृत्तिको औचित्य बताउँदै कवि भन्नुहुन्छ—

ब्रह्मयज्ञे वेदपाठे वक्ष्यमाणा ऋचः क्रमात् ।

प्रतीकोच्चारणेनोक्ताः पुनरावर्तयेत् सुधीः ॥१॥ (वेदपाठप्रक्रिया)

कवि पन्थीले 'वैदिकपूजाक्रमः' शीर्षकको कवितामा पुरुषसूक्तका ऋचाद्वारा क्रमशः आवाहन, आसन, पाद्य, अर्घ, आचमन, स्नान, वस्त्र, यज्ञोपवीत, गन्ध, पुष्प, धूप, दीप, नैवेद्य, सद्व्यफल आरती, प्रदक्षिणा, मन्त्रपुष्पनमस्कार समर्पण गरी पूजा गर्दा नारायण प्रसन्न हुनुहुन्छ भनी ऋचा र समर्पणीय वस्तुको निर्देश गरेर वैदिक पूजाको स्वरूपलाई पाठक सामु राखिदिनुभएको छ । अन्तमा कवि भन्नुहुन्छ —

इत्थं पुरुषसूक्तेन पूजयेत्तज्जपेदपि ।

पूजेयं वैदिकी तेन तुष्यत्याशु जनार्दनः ॥५॥ (वैदिकपूजाक्रमः)

परिष्कृत श्राद्धपरिभाषा, नान्दी श्राद्धपरिभाषा, प्रेतश्राद्धपरिभाषा कविताहरूमा ती ती श्राद्धमा गरिने क्रियाको क्रम देखाइएको छ । श्राद्धक्रियाको क्रम बताउँदै कवि भन्नुहुन्छ —

प्राग्भूदेवनिमन्त्रणं परमतः पाद्यं ततः स्वागत-

प्रश्नश्चोत्तरकर्मपात्रकरणे सेकः प्रतिज्ञा जपः ।

दिग्बन्धः स्मरणं हरेर्द्विजनुषां कौशाऽऽसनाऽऽवाहने

हस्तार्घस्तदधोमुखीकरणमप्यर्चा ततो मण्डलम् ॥१॥

(परिष्कृतश्राद्धपरिभाषा)

कविले 'त्वरितरुद्रपाठज्ञानम्' शीर्षकको कवितामा षडङ्गरुद्री गर्दा गरिने एघार आवृत्तिको स्वरूपलाई स्पष्ट गराउनुभएको छ । नमकपछि गरिने चमकपाठको क्रम देखाउँदै कवि भन्नुहुन्छ—

चतुस्त्रिकं त्रित्रिकं द्वे एकमेकं द्विकं द्विकम् ।

चमका नमकान्तोक्ता रुद्रा एकादश क्रमात् ॥१॥ (त्वरितरुद्रपाठज्ञानम्)

यसरी कवि पन्थीले कर्मकाण्डजस्तो नीरस विषयलाई आफ्नो कोमलकान्त-पदावलीको मिठासद्वारा सुरुचिपूर्ण बनाई प्रस्तुत गरेर वैदिक कर्मकाण्डलाई विशुद्ध रूपमा अग्रसारित गराउने दिशामा प्रशंसनीय योगदान गर्नुभएको छ ।

६. शास्त्रीया पद्यावलि:

यस फाँटमा ज्योतिष आदि शास्त्रीय विषयमा आधारित कविताहरू छन् । तिनले कवि पन्थीको ज्योतिषको आधारभूत ज्ञानलाई प्रमाणित गर्दछन् । तीमध्ये अयनांश ज्ञान गर्ने तरिका सिकाउने पद्यलाई उदाहरणका रूपमा हेर्न सकिन्छ-

षट्पञ्चपञ्चमितविक्रमवर्षमाघसङ्क्रान्तितोऽयनमभूत् न परं न पूर्वम् ।

अब्दक्रमेणविदशांशकलाप्तियोगात् सप्ताश्विसम्मितलवाः परमायनांशाः ॥१॥

(अयनांशज्ञानम्)

न्यायशास्त्रमा वाद, जल्प र वितण्डा साहित्यमा सूक्ति, उपासना शास्त्रमा भक्ति र दर्शनशास्त्रमा मुक्तिको विस्तृत चर्चा पाइन्छ । ती सबैको स्वरूपलाई कवि पन्थीले 'कथातत्त्वम्' शीर्षकको एउटै कवितामा छर्लङ्ग पारिदिनुभएको छ -

वादस्तत्त्वबुभुत्सुना सह कथा जल्पो जिगीषावता-

ऽसत्पक्षा परपक्षदूषणरता वार्ता वितण्डा मता ।

सूक्तिः प्रेमरसा गिरां मधुरता भक्तिः स्मृतिः सन्तता

मुक्तिः शश्वदमुत्र कृष्णसमता वा ब्रह्मणैकात्मता ॥१॥

(कथातत्त्वम्)

'वाजसनेयिब्राह्मणपरम्परा' शीर्षकमा उक्त परम्पराका प्रवर्तक याज्ञवल्क्य र उनका अनुयायीहरूका योगदानको चर्चा भएको छ । विशेषतः उनका नाति शिष्य पारस्करद्वारा निर्मित पारस्करगृह्यसूत्रले निर्देश गरेका सोह्र संस्कार कलिकालिक द्विजहरूका लागि ग्राह्य हुने कुरा कविले बताउनुभएको छ । जस्तै -

गुरुशिष्योक्तसूत्राद्यैः संस्काराः षोडशाऽभवन् ।

यैः सूत्रैः कलिजातानां संस्काराः स्युर्द्विजन्मनाम् ॥

'संस्कृतकविपरम्परा' शीर्षकको कवितामा कविले संस्कृत वाङ्मयका स्रष्टा मनीषीहरूको पद्यात्मक नाम निरूपण गरेर सुकृति सज्जनहरूको पुण्यस्मरण गर्नुभएको छ -

हालो गुणाढयः स च कालिदासः सशूद्रको विष्णुरुमाश्वघोषौ ।

नन्वीश्वरो माठर आर्यनागः क्रमाद्धि मैत्रेयक आर्यशूरः ॥१॥

(संस्कृतकविपरम्परा)

७. दार्शनिकी पद्यावलि:

कवि भीमकान्त पन्थीको भुकाव विशेषतः शङ्कराचार्यद्वारा विकसित अद्वैत वेदान्तमा एकाले उहाँका दार्शनिक कविताहरू त्यसैबाट प्रभावित छन् । यस फाँटका शीर्षकहरूबाट नै कविको समग्र दार्शनिक धरातल वेदान्तनिष्ठ भएको तथ्य स्पष्ट हुन्छ । 'चित्तचेतना' कविताले चित्तको चञ्चलता, भोगोन्मुखता र संसारकारणतालाई खुलाएको छ । चित्तलाई नै सम्बोधन गरेर लेखिएको यस कवितामा प्रवृत्तिमार्गको भयानकता र निवृत्तिमार्गको

नित्यशान्तिमयता बताइएको छ ।

“हे चित्त ! तँ विषयलम्पट हुँदा अनन्त कष्टभोग गर्न विवश भएको छस्, विषयासक्ति त्यागेर एउटा शाश्वत, आनन्दमय र चैतन्यमय ब्रह्मतत्त्वको अनुशीलन गरेमा तँ स्वयं ब्रह्माकारवृत्तिमा परिणत भई सच्चिदानन्दको उपभोक्ता बन्ने थिइस्” भनेर कविले चित्तलाई मार्गदर्शन गराउनुभएको छ, जस्तै –

रे ! मच्चित्त ! दशेन्द्रियार्थविषया दृष्टाः सहस्राधिका

नैषु स्यात्तव धारणा बहुगणैः सम्बन्ध्य दुःखीयसि ।

एकं ब्रह्म निरन्तरं स्वविषयीकृत्यैव चेद् ध्यायसि

ब्रह्मीभूय विभासि ‘तत्त्वमसि’ तद् ब्रह्म त्वमेवासि भोः ॥१५॥

(चित्तचेतना)

‘तृष्णा’ शीर्षकको कवितामा तिसर्नाको सीमा नहुने र सम्पूर्ण प्राणीहरू तिसर्नाकै कारण आवागमनचक्रमा घुमिरहेको तथ्य खुलाइएको छ । त्यस्तै कविले ‘चिन्ताविषयः’ शीर्षकको कवितामा वेदान्तदर्शनको मुटु नै राखिदिनुभएको छ । वेदान्तलाई आफ्नो जीवन र अनुभूतिको प्रयोगशालामा परीक्षण गरेर लेखिएको यो ज्यादै मननीय कविता हो । कवि ‘अवस्थाचिन्ता’ उपशीर्षकमा भन्नुहुन्छ- “बाल्यावस्थामा आमाको दूध पिउने चिन्ता, कुमारावस्थामा सुखको चिन्ता, युवावस्थामा पुरुष वा नारीको चिन्ता, प्रौढावस्थामा छोरा र धनादिको चिन्ता, वृद्धावस्थामा शारीरिक-मानसिक पीडाको चिन्ता, जराजीर्ण अवस्थामा कालको चिन्ता त सबैले गर्छन् तर म को हुँ, म कहाँबाट आएको हुँ, मेरो गन्तव्य के हो ? भन्ने चिन्ता कसैले गर्दैन ।” जस्तै –

बाल्ये स्तन्याप्तिचिन्ता विहसनपतनैर्नर्मचिन्ता कुमारे

स्त्रीचिन्ता यूनि मर्त्ये प्रवयसि नियमात् पुत्रवित्तादिचिन्ता ।

कायक्लेशात्मदैत्यप्रबलरिपुपरीभावचिन्ताऽपि वृद्धे

मृत्योश्चिन्ताऽतिजीर्णे क्वचिदापि न कदाप्यस्ति चिन्ताऽत्मबोधे ॥१॥

(चिन्ताविषयः)

यस्तै भारवि शैलीमा कविले आजीवन चिन्ता, वार्षिक चिन्ता, दैनिक चिन्ता आदि उपशीर्षकमा वेदान्तको मर्म खुलाउनुभएको छ ।

‘भवजालम्’ कवितामा “मानिस बिहा नगर्दासम्म दुईखुट्टे हुन्छ, त्यसपछि चारखुट्टे पशु बन्दछ, छोरो जन्मेपछि छुखुट्टे भमरो हुनपुग्छ र नातिको जन्मपछि आठखुट्टे माकुरोजस्तो भएर आफूले निर्माण गरेको जालमा परी निसारिस्सँदै प्राण त्याग गर्दछ” भनिएको छ –

यावद्धारपरिग्रहं न कुरुते तावन्मनुष्यो द्विपात्

स्त्रीसङ्गात् पशुर्यतः स हि चतुष्पादो दरीदृश्यते ।

पुत्राप्तौ तु स-षट्पदोऽन्यरसलुप् पुष्पेऽपि यो बध्यते

पौत्राप्तेऽष्टपदः स्वजालपतितो लूताकृमिः स्यान् किम् ॥१॥

(भवजालम्)

‘मायाप्रियैकत्वम्’ शीर्षकमा मायालाई रमाइलो पाराले वेश्यासँग दाँजिएको छ । त्यस्तै ‘वैराग्यम्’ शीर्षकमा संसारासक्त भोगीहरूलाई भोगको चरम परिणाम आत्मनाश नै हो भन्ने तथ्य बताइएको छ र नारीयौवनप्रति लुब्ध भई आफूलाई बिसर्ने भोगलम्पटहरूलाई विविध उदाहरण दिएर वैराग्यरसिक बनाउने प्रयास गरिएको छ । नारीशरीरका अङ्गप्रत्यङ्गलाई एकछिन मनले छुट्टाटुट्टै राखेर चिताऊँ त ? त्यहाँ राम्रो कुन अङ्ग देखिन्छ ? तसर्थ आचारविचार भ्रष्ट भएर त्यसमा लम्पट हुन सुहाउँदैन भन्ने कविको आशय निम्नलिखित ‘वैराग्यम्’ शीर्षकको कवितामा व्यक्त भएको छ –

वनितामुखदृक्कपोलकाऽधरानासाभृकुटीकटीकुचम् ।

पृथगेव विभज्य दृश्यतां स्मरणीयं रमणीयमस्ति किम् ॥१॥ (वैराग्यम्)

‘सम्भावना’ शीर्षकको कवितामा “सकल प्राणीहरू कुनै आशातन्तुमा भुन्डिएर अनेकौं कष्टले जेलिएको वर्तमानलाई पनि उज्ज्वल भविष्यको आशाले खपिरहेका हुन्छन् । सामान्य गृहस्थदेखि लिएर वनमा कठोर तप गर्ने तपस्वी पनि फलप्राप्तिको सम्भावनामा स्वकर्मनिष्ठ भएर रहन्छन्” भनिएको छ ।

यहाँ कविको आशय विषयसम्भावनाभन्दा परमात्मसुखको सम्भावना गर्नु कल्याणकारी हुन्छ भन्ने रहेको छ ।

‘इन्द्रियविजयः’ शीर्षकको एकपद्यात्मक कवितामा “गढमा आश्रित राजाले शत्रुविजय गरेभैं आत्मरूप गढमा आश्रित भएर इन्द्रिय आदि शत्रुलाई वशमा तुल्याउनुपर्छ” भनिएको छ । कवि पन्थीको ‘ज्ञानम्’ शीर्षकमा लेखिएको अष्टश्लोकी वेदान्तदर्शनको निष्कर्षलाई आत्मसात् गराउने उच्चस्तरीय कविता हो । यसमा “ज्ञानद्वारा ब्रह्मभावले अद्वैत तत्त्वको उपासना गर्ने तरिका र भक्तिद्वारा परमेश्वर भावले विष्णु वा कृष्णको उपासना गर्ने प्रक्रिया छुट्टाछुट्टै भए पनि लक्ष्यमा ती दुवै प्रकारका साधकको भेट हुन्छ” भनिएको छ । “समुद्र शोषण गर्न सक्ने, सुमेरु पर्वतलाई उखेल्न सक्ने, आगो पिउन सक्ने र मनलाई कोमल फूल मिचेसरि मिच्न सक्ने कति महापुरुष भए तर त्यस्तो गर्न नसक्ने हामीजस्ताको सङ्ख्या पनि कम्ती छैन । त्यसैले त्यो सामर्थ्य पाएर सदा आत्मसुखमा रमनका लागि अद्वैत ब्रह्मतत्त्वको आराधना गर्नुपर्छ” भन्ने आशयको यो कविता हेरौं –

आसन् क्षारसमुद्रवारिजठरीकतुं समर्थाः कति

मेरुन्मूलनदक्षिणाः कति कति त्वग्न्याशिनोऽप्यासताम् ।

जातीपुष्पविमर्दनात् सुकरमित्युक्तं मनोनिग्रहं

तस्मिन्प्यसमर्थतां कलयतां सङ्ख्याऽतुलाऽस्मादृशाम् ॥१॥ (ज्ञानम्)

‘ब्रह्मव्योमैकत्वम्’ शीर्षकको कवितामा कवि पन्थी ब्रह्मलाई आकाशसँग दाँजे प्रवृत्तिप्रति आफ्नो असहमति देखाउँदै भन्नुहुन्छ- “ब्रह्म चेतन छ र आकाश जड, ब्रह्म सर्वशक्तिमान् एवं सर्वकारण छ तर आकाश निर्गुण, त्यस कारण ब्रह्मसँग आकाशको तुलना हुन सक्दैन ।” यसरी ब्रह्म र आकाशको तुलनाको निहुँबाट कविले ब्रह्मस्वरूपलाई केही हदसम्म छर्लङ्ग्याउन खोजेको अनुभव हुन्छ । त्यस्तै ‘गृहेऽपिमुक्ताः’ शीर्षकको कवितामा घरमा रहेर पनि आफ्नो अटल साधनाबाट जीवन्मुक्तिको अनुभव गर्ने मान्धाता आदि महापुरुषहरूको चर्चा गरिएको छ ।

८. साहित्यिकी पद्यावलि:

कवि भीमकान्त पन्थीले सहृदय साहित्यकारका रूपमा पनि कलम चलाएको पाइन्छ । उहाँको ‘शृङ्गारकल्पना’ युवावस्थाकै रचना हुनुपर्छ । त्यसमा उहाँ एउटा उन्मुक्त र अनुरक्त शृङ्गारिक कविका रूपमा उभिनुभएको छ । आफ्नी कल्पनाकी प्रेयसीलाई सम्बोधन गरी लेखिएको उक्त कवितामा उनका आकर्षक कुचकलशको हृदयस्पर्शी बयान गरिएको छ । सुन्दरीका कुचको टुप्पामा देखिने कठोरता र कालोपनको कारणको विमर्श गर्दै कवि एउटा पद्यमा भन्नुहुन्छ- “त्यो या त नखप्रहारको कारणबाट बसेको कठोर डाम हो अथवा अतिशय मर्दन गरिएका कारण व्यक्त हुने कठोरता र क्रोधकै कालिमा हो ।” जस्तै –

तव सुन्दरि ! तत्कुचद्वयं कठिनं नीलमुखं च दृश्यते ।

तदवैमि नखाहतिक्षतादथवा मर्दनजन्यकोपतः ॥६॥ (शृङ्गारकल्पना)

त्यस्तै यस फाँटको एकश्लोकी कविता ‘प्रवासः’ पनि शृङ्गारसँग सम्बद्ध छ । वास्तवमा युवा जोडीका लागि प्रवास कालकोठरी नै हुन्छ । त्यसै प्रवासका कारण संसारमा ‘मेघदूत’ जस्ता महनीय कृतिहरू सिर्जिएका पनि छन् । आफ्नी प्रियतमालाई आँसुको रहमा ढुबाएर प्रवासी बन्नेहरूसँग कवि सहमत नभएकै कारण उहाँको ‘प्रवासः’ कविता जन्मिएको हुनुपर्छ । जस्तै –

परितोऽश्रुपरीतलोचनां गलरोधोद्गतगद्गदस्वनाम् ।

शिशहस्तथितांशुकांशकां किमुपेक्ष्य प्रवसेत् प्रियः प्रियाम् ॥१॥ (प्रवासः)

साहित्यिक पद्यावलिमा फाँटमा रहेका ‘समस्यापूर्तयः’ शीर्षकका पद्यहरूले पनि कविको विशिष्ट कल्पनाशक्तिलाई प्रमाणित गर्दछन् । ती सबैको शैली समान भएकाले ‘शरच्चकास्ति’ शीर्षकको समस्यापूर्ति पद्यलाई उदाहरणार्थ प्रस्तुत गरिन्छ –

पुष्पालिषु स्फुटवतीष्वपि धान्यपाके शीतोदयेऽमलिनि खेऽपि शरच्चकास्ति ।

घर्मोदये मरुति वाति तरौ प्रपर्णे धाराधरे हिमकोरेऽपि शरच्च कास्ति ॥१०॥

यस्ता विभिन्न भावमा आधारित कवि पन्थीका कविताहरूले पाठकहृदयलाई आनन्दसागरमा ढुबुल्की मार्न लगाउँछन् ।

कविका विभिन्न स्फुट कविताहरू पनि कविको स्वानुभूतिजन्य मिठासका संवाहक हुन् भन्नुमा अत्युक्ति हुनेछैन ।

९. पत्रात्मिका पद्यावलि:

यस फाँटमा कविका पत्रात्मक कविताहरू छन् । ती काशीश्वरप्रसाद पाण्डेय, कवि पूर्णप्रसाद ब्राह्मण, कवि कृष्णप्रसाद धिमरे, धनञ्जय मरासिनी, कृष्णप्रसाद सुवेदी, मेघराज न्यौपाने, तेजःकेसरि शर्मा, पुण्यप्रसाद अर्ज्याल, फणिनारायण सिग्देल आदि सहपाठी एवं मित्रहरूका प्रति लेखिएका छन् । यहाँ गुरुपुत्र धनञ्जय मरासिनीका प्रति लेखिएका पत्रात्मक पद्यहरूमध्ये एक पद्यमा “धनञ्जय गोत्रमा जन्मेका एवं धनञ्जय नामद्वारा प्रसिद्ध तपाईँ धनञ्जय (अर्जुन) का परम मित्र श्रीकृष्णको नित्य उपासना, अर्चना गर्नाले चमत्कृत स्वरूप तेज एवं गुणहरूद्वारा अर्जुनभैँ देदीप्यमान् हुनुहुन्छ” भन्ने आशय व्यक्त भएको छ । अनुप्रासविशिष्ट त्यस पद्यलाई यहाँ उद्धृत गरी हेरौँ –

धनञ्जयमहामुनिप्रवरगोत्रवंशोद्बहो धनञ्जयपदोद्भवतिशुभनामलब्धोदयः ।

धनञ्जयसखार्चनस्तवनजन्यपुण्योदयाद् धनञ्जय इवावभासि वपुषा गुणैस्तेजसा ॥१॥

(पत्रात्मिका पद्यावलि:)

यसरी नै अन्य मित्रहरूका प्रति पनि कविले हृदय खोलेर पत्रात्मक पद्य लेख्नुभएको छ । तर अनेक व्यक्तिहरूका लागि लेखिएका अनेक पद्यहरूमा विभिन्न व्यक्तिहरूका प्रति एउटै शब्दसन्दर्भमा एउटै भावसम्प्रेषण गरे पनि कविसम्प्रेषित भावभूमिमा कालुष्य भने पटकै छैन ।

१०. नेपालभाषात्मिका पद्यावलि:

यस फाँटमा फुटकर कविताका अतिरिक्त चौधवटा विभिन्न शीर्षकहरू रहेका छन् । यीमध्ये ‘शिक्षामहत्त्व’ कवितामा “स्वस्थ समाजको संरचनामा, लौकिक उन्नति, पारमार्थिक उन्नतिका लागि शिक्षा एकमात्र विशिष्ट साधन हो” भनिएको छ । पारमार्थिक उन्नतिका लागि शिक्षाको परम आवश्यकता देखाउँदै कवि भन्नुहुन्छ –

भूटा छ सृष्टि सब केवल ब्रह्म एक सच्चा छ, एहि बुझ्ने जनको विवेक ।

जो हुन्छ त्यो हित बुझौँ परलोकलाई शिक्षा सिवाय कसरी हुन जान्छ हाई ? ॥८॥

(शिक्षामहत्त्व)

‘हाम्रो देश’ शीर्षकको कवितामा “नेपालको भौगोलिक स्वरूप, प्राकृतिक सौन्दर्य, पौराणिक एवं सांस्कृतिक महत्त्व, राजनीतिक एकीकरण र सामाजिक स्वरूपलाई” सङ्क्षेपमा बयान गरिएको छ । ‘शान्तिक्षेत्र’ कवितामा “नेपाल शान्तिभूमि र शान्तिको सन्देश विश्वमा छर्ने गौतम बुद्ध, आत्मज्ञानी राजा जनकको जन्मभूमि पनि हो । यस राष्ट्रको शान्तिक्षेत्रकै अनुरूप विकास र नवनिर्माण गरिनुपर्दछ” भन्ने आशय व्यक्त भएको छ । ‘अमरभूमिका प्रति’ शीर्षकको कवितामा गुल्मीको एउटा गाउँ जसलाई सामान्य

बोलीचालीमा 'मरुभुङ्' भन्दछन् । त्यस नामप्रति असहमति देखाई त्यस गाउँलाई यसको वास्तविक स्वरूपअनुसार 'अमरभूमि' भन्नुपर्छ भनिएको छ । त्यस गाउँको सुन्दर स्वरूपको चर्चा नै यस कविताको मुख्य विषय हो । 'युवा विचार' कवितामा एउटा युवकले गर्नुपर्ने उद्योगी चिन्तनको रूपरेखा खिचिएको छ । यस कवितामा कुनै पनि युवकले "आफ्नो प्रारम्भिक जीवनलाई मुटुमा राखेर भविष्यको सपना देख्नुपर्दछ" भन्ने कविको आशय रहेको छ । 'मेरो फेशन' कवितामा कवि पन्थीले आफ्नै पहिरनलाई लिएर आत्मवृत्त प्रस्तुत गर्नुभएको छ । वर्णाश्रम संस्कृति र राष्ट्रिय सभ्यताअनुसारको पहिरन गौरवादायक हुन्छ भन्ने आशय नै यस कविताको प्राणतत्त्व हो । 'पुत्रीको विलाप' कविता वास्तविक घटनामा आधारित निजात्मक करुणरसप्रधान कविता हो । असमयमा नै विधवा बन्न पुगेकी कविकी पुत्री एवं उनका नाबालक छोराहरूको वर्तमान र भविष्यको चिन्तामा आधारित यो कविता त्यस्तै दुःखद घटनामा परेका सबै पिताहरूको साझा कविता पनि हो । भाषिक दृष्टिले पुरानै ढाँचाको भए पनि यो कविता कविको अकृत्रिम विषयचित्रणले गर्दा ज्यादै मर्मस्पर्शी हुन पुगेको छ ।

'मानवत्व' शीर्षकको कवितामा "मानवजीवन धर्म, अर्थ, काम र मोक्षको एकमात्र स्वस्थ साधन भएकाले यसको सदुपयोग गर्नुपर्छ, मृत्युकालमा सम्पूर्ण अर्जित विषय यहीँ रहन्छन्, पाप र पुण्य मात्र मृतकका अनुगामी बन्दछन्, यो ठूलो पुण्यले पाइने अनमोल जीवन हो, यसै जीवनद्वारा नै आत्मसाधना र हरिउपासना गर्न सकिन्छ" भन्ने आशय व्यक्त भएको छ । हेरौँ नमूना पद्य—

के हो कर्तव्य हाम्रो अब गरनु छ के के गरेछौँ अगाडि

के गर्नाले मिले हो जनम पनि यही के हुने हौँ पछाडि ।

यस्तो दिन्दिन् विचारी सब जन चलनू मार्ग कती नछाडी

कुनू होला मार्ग छाडी अलमल नभई दूर जाने सवारी ॥३॥

(मानवत्व)

'वेदान्ततत्त्व' शीर्षकको कवितामा कविले सरल र सुललित भाषामा वेदान्तनिष्कर्षलाई यसरी व्यक्त गर्नुभएको छ - "मन मोटो हुँदै गए आत्मा भीनो हुँदै जान्छ, मन भीनो हुँदा आत्माको विस्तार भई जीवात्मा, महात्मा एवं परमात्माको कोटिमा आरूढ हुन सक्दछ । मनलाई भीनो गराउन सत्सङ्ग, पूजा, जप, स्तुति, पाठ, दान, सन्तोष र शान्तिजस्ता साधन उपयोगी हुन्छन् । मनको नाश भएर अमनीभाव भएपछि आनन्दमय, चैतन्यमय र शाश्वत ब्रह्मतत्त्व मात्र बाँकी रहन्छ र जीवले ब्रह्मभाव प्राप्त गर्दछ । त्यस ब्रह्मभावापन्न अवस्थालाई नै निर्वाण, मोक्ष वा मुक्तिलाभ भन्ने गरिन्छ ।"

'नाबालक योगीका प्रति' शीर्षकको कवितामा गुल्मी जिल्लाको अमरभूमि गाउँको

बैसी फाँटमा रहेको जोगीकुटीमा बस्ने परोपकारप्रवण नाबालक योगीको चित्रण गरिएको छ । कविले योगीकै मुखबाट उनको परिचय यसरी दिनुभएको छ –

मेरो जन्म यहीँ भयो यहीँ बढेँ-हुर्के यहीँ पालियेँ

नाबालक दुहुरो भयें र मनले वैराग्य बाटो लियेँ ।

‘विचित्र गुफा वस्तुका प्रति’ शीर्षकको कवितामा गुल्मी धुरकोटमा हालै पत्ता लागेको प्रकृतिसुन्दर गुफाको वर्णन गरिएको छ । ‘समागम’ शीर्षकको शृङ्गाररस परिपाक भएको कविता नेपाली कविताफाँटको सर्वोत्तम साहित्यिक रचना हो । यसको प्रकृतिअनुसार यो कविको युवाकालिक रचना हुनुपर्दछ । यसमा प्रवासी पतिको यादमा असह्य चिन्ताले आँसुको बलेनी बगाइरहेकी प्रोषितभर्तृका सुन्दरीको अनुपम सौन्दर्य र विरहवेदनालाई स्वाभाविक शैलीमा चित्रण गरेर कविले आफ्नो काव्यकलाकौशल प्रदर्शन गर्नुभएको छ । जस्तै–

कवै छैनन् घरमा न कान्त सँगमा एकलै बसेकी थिइन्

काँप्यो थर्र मुटू गरी सुकुसुकू रोई रहेकी थिइन् ।

आँसुका भलले कुचस्थलमहाँ धारा लगाई दिइन्

चोली बर्कि र सारिको पनि दशा तेस्ले भिजाई दिइन् ॥७॥

यस्तो असह्य वेदनाले पिर्लिसएकी सुन्दरीका सामु अचानक पतिको आगमन हुँदा जस्तो परिस्थिति सम्भव छ त्यसको चित्रण गर्दै कवि भन्नुहुन्छ –

एस्तै रीति अनेक बार बिलना गर्थिन् रूँदै बर्बर

तेसै कालमहाँ जुमुक्क घरमा आईपुगे सुन्दर ।

पैले शोक लिएर वैरिन गयो जो आँसुको भेल हो

ऐले मालिकको समागम हुँदा हर्षाश्रुमा मेल भो ॥१३॥ (समागम)

‘फुटकर श्लोक’ शीर्षकअन्तर्गत विभिन्न प्रकृतिका पद्यहरू रहेका छन् । कुनै मौलिक, कुनै अनूदित, कुनै स्वकेन्द्रित र कुनै विषयवर्णनमा आधारित नेपाली फाँटका कविताहरू कवि भीमकान्त पन्थीका व्यक्तित्वका विविध आयामहरूका परिचायक सूत्र हुन् । यहाँ राष्ट्रप्रेम, प्रकृतिप्रेम, समाजसुधार, नैतिक कर्तव्य, धार्मिक कर्तव्य र पारमार्थिक कर्तव्यप्रति उद्बोधनका साथै कविका निजी सुखदुःखात्मक अनुभूतिहरू पनि तरङ्गित भएका छन् । यी कविताहरूमा विषय र भावराशि निर्मल एवं उत्प्रेरक रहेको कुरामा दुईमत छैन । बरु यहाँ नेपाली भाषाको प्रयोगपक्ष भने पुरानै शैलीमा आधारित छ तापनि कविको यो रचनात्मक योगदान स्तुत्य र अनुकरणीय छ ।

निष्कर्षमा भन्नुपर्दा कवि पन्थी वेदान्तदर्शननिष्ठ कविताहरूमा ज्यादै माथि उठ्नुभएको छ । भाषामा अकृत्रिमता, सुन्दर पदहरूको सन्निवेश, कवितामा प्रवाहशीलता र विषयगाम्भीर्य भएका यी दार्शनिक कविताहरू संस्कृत साहित्यका अनमोल रत्न हुन् ।

अध्ययन, चिन्तन र अनुभूतिको यो त्रिवेणी गङ्गा, यमुना र सरस्वतीको त्रिवेणीभैँ पवित्र एवं आनन्ददायक छ ।

ग. विविधपद्यावलीको साहित्यिक समीक्षा

संस्कृतभाषामा प्रणीत कवि भीमकान्त पन्थीका शास्त्रमूलक, निजात्मक, वर्णनात्मक, साहित्यिक, स्तवात्मक एवं दार्शनिक कविताहरू र नेपाली भाषामा लिखित देशभक्तिपरक नैतिक कर्तव्योपदेशप्रधान, निजात्मक, वर्णनात्मक, साहित्यिक एवं दार्शनिक कविताहरू मूलतः सनातन संस्कृतिकै उदात्त पक्षलाई अग्रसारित गर्ने उद्देश्यले अनुप्राणित छन् । तीमध्ये शास्त्रमूलक, निजात्मक र वर्णनात्मक कविताहरूमा काव्यात्मक लालित्य र सहृदयहरूलाई भणितिभङ्गीद्वारा आह्लादित गराउने कलापक्षभन्दा सोभो उपदेशात्मक अभिव्यक्तिपक्षकै प्रबलता रहेको पाइन्छ । कविचेतना निजात्मक कविता र पत्रात्मक कवितामा द्वन्द्वपीडित देखिन्छ भने साहित्यिक स्तवात्मक र दार्शनिक कवितामा धेरै माथि उठेको प्रतीत हुन्छ । यहाँ ती कविताहरूको काव्यात्मकतालाई लिएर छोटो विवेचना गर्नु सान्दर्भिक ठान्दछु ।

१. छन्दप्रयोग

संस्कृत कविताहरूमा शिखरिणी, शार्दूलविक्रीडित, शालिनी, उपजाति, पृथिवी, हरिणी, सुन्दरी, मगधरा, इन्द्रवज्रा, अनुष्टुप्, वसन्ततिलका, स्वागता, आर्या छन्दहरूलाई कवि भीमकान्त पन्थीले स्वेच्छानुसार नचाउनुभएको छ । संस्कृत कविताहरूमा गरिएको छन्दप्रयोग जति औचित्यपूर्ण छ त्यति नेपाली कवितामा भने हुनसकेको छैन ।

कवि भीमकान्त पन्थीका नेपाली कविताहरू भावना र चिन्तन दुवै दृष्टिबाट उपयुक्त भएपनि छन्दका दृष्टिले भानुभक्तीय परम्परामा रहेका छन् । तिनमा ह्रस्व-दीर्घसम्बन्धी स्वैरता र अनियमित हलन्त पदविन्यासले गर्दा धेरैजसो कविता सहजोज्चार्य र आकर्षक हुन सकेका छैनन् ।

२. अलङ्कारप्रयोग

कवि पन्थीले संस्कृत कविता र नेपाली कवितामा पनि शब्दालङ्कारको र अर्थालङ्कारको योजना प्रशस्त गर्नुभएको छ ।

शब्दालङ्कार- प्रायः संस्कृत कविताहरूमा अनुप्रासको प्रयोग देखिन्छ । 'ईश्वरप्रार्थना' कवितामा अन्त्यानुप्रासजन्य सौन्दर्य देख्न सकिन्छ-

एक एव हि भवान्मम धाता केवलोऽस्य जगतोऽपि विधाता ।

त्वां विहाय कतमोऽस्त्विह पाताऽमुत्र निर्वृत्तिमुखस्य च दाता ॥५॥ (ईश्वरप्रार्थना)

यमकालङ्कार-

सुसेवितो गोकुलगोपिकाभिः सेव्यो मुकुन्दो रमया मया च ।

सर्वत्र मां रक्षतु वासुदेवो भुक्तिं च मुक्तिं च ददातु मह्यम् ॥१॥ (अनेकविधप्रार्थना)

अर्थालङ्कार- अर्थालङ्कारमध्ये कविले उपमा, रूपक, उत्प्रेक्षा, संशय, अर्थान्तरन्यास, काव्यलिङ्ग, दृष्टान्त आदि अलङ्कारहरूको प्रचुर प्रयोग गर्नुभएको छ । उदारणार्थ कतिपय दृष्टान्त प्रस्तुत गरिन्छ ।

उपमा-

शत्रुर्मित्रति नाकति स्वविषयो वन्या गुहा गेहति

लोकः पुत्रति यः परः स्वति तथानात्मीय आत्मीयति ।

सत्सङ्गः शिवलोकति प्रतिगृहं भिक्षापि मिष्टान्नाति

सन्तुष्टे हृदि संसृतेर्जलनिधिः सर्वोऽपि वैकुण्ठति ॥५॥ (सन्तुष्टिः)

नामधातु प्रक्रियाअनुसार पर्न गएको उपमा अलङ्कारको शृङ्खलाबद्ध निरूपण कवि भीमकान्त पन्थीको काव्यज्ञान, व्याकरणव्युत्पत्ति, विशद चिन्तन र गहन अनुभूतिको परिचायक हो । यस्ता उपमाका अन्य प्रयोग पनि धेरै छन् ।

रूपक-‘वेदविद्याश्रमवर्णनम्’ कवितामा कविले रूपकको मधुर प्रयोग यसरी गर्नुभएको छ -

प्राचीनैर्दिग्विदक्षुप्रसृतबहुशिखैः शाखिभिर्नैकरूपै-

स्तत्तत्स्कन्धेषु कूजद्विहगकपिकुलव्याकुलाग्रोच्चशाखैः ।

नानावर्णप्रसूनोद्गमफलमधुरामोददानप्रसक्तै-

र्मध्ये व्याप्तः समन्ताज्जगति विजयते वेदविद्याश्रमोऽयम् ॥१॥

उत्प्रेक्षा-

भास्वन्मुखा गुरुकुचा शशिखण्डभाला नूत्ना शनैश्चरपदा कविवाच्यभावा ।

सौम्याकृतिः शिखिकचा तम ईक्षणैका नारी न मञ्जलवचा ग्रहसंहतिः स्यात् ॥१॥

(स्फुटश्लोकेषु)

यसमा नारीलाई ग्रहसमूहका रूपमा सन्देह गरिएको छ । त्यस्तै -

तिस्रोऽभिधादिकथिताऽऽगमवृत्तयो वा जाग्रत्प्रभृत्यभिहिता मतिवृत्तयो वा ।

सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृति-त्रयी वा किं वा त्रयी श्रुतिरहो मम वात्मजा (स) ताः ॥६॥

(गृहस्थितिः)

यसमा तीन छोरीहरूलाई अभिधादि तीन वृत्ति जाग्रत्, स्वप्न, सुषुप्ति एवं सत्त्व, रज, तम गुण तथा श्रुतित्रयी हुन् कि भन्ने सन्देह गरिएको छ ।

विरोध-

वर्षाविगवशात् प्रवृद्धसलिलाऽप्यन्यान्यनद्याश्रिता

पौरस्वप्नसुखाय निष्कलकला शान्त्यावहा निश्छला ।

भक्तान् निम्नगतापि चोद्गमयतेऽप्यस्तु स्वयं पङ्किला

निष्ङ्गं तनुमानसं मम करोत्वेषा नदी वाङ्मती ॥२॥ (वाग्वतीस्त्रोतम्)

यस कवितामा आफू अधोगामिनी भएर अरूलाई ऊर्ध्वगमन गराउन र आफू पङ्क्ति भएर पनि अरूलाई निष्पङ्क तुल्याउनुमा विरोध देखिएको छ ।

दृष्टान्त –

ये मूढाः केवलं त्वां विदुरूपलतया ग्रावरूपास्त एव

नाहं जाने तदीयां गतिमथ तव ये पूजनं सञ्चरन्ति ।

तेषां वक्तुं फलं कः प्रभवति यदि वा शारदा वाप्यनन्तः

का वार्ताऽस्मादृशानां क्वचिदपि मशको मेरुमुत्थापयेत् ॥३॥

(शालग्रमशिलाष्टकम्)

यस पद्यमा शालग्रामको पूजन गर्ने व्यक्तिले प्राप्त गर्ने फलविशेषको महिमा हामीजस्ताले बताउन सकिँदैन, के लामखुडैले सुमेरुलाई उठाउन सक्छ र ? भनेर सुमेरुको दृष्टान्त प्रस्तुत गरिएको छ ।

उल्लेख –

सोमः संस्कृतकौमुदीविकिरणाद्, भास्वान् प्रतापोद्गमाद्

गोत्राऽऽनन्दकरत्वतोऽवनिजनिः, शास्त्रार्थबोधाद्बुधः ।

विद्याध्यापनकौशलादपि गुरुः, काव्यप्रकाशात्कवि-

र्मन्दोऽपि त्वरितोदितेन विदुषा जिग्ये ग्रहाणां गणः ॥२॥

(सोमभक्तिकुसुमाञ्जलिः)

यहाँ एउटै व्यक्ति सोमनाथको अनेकधा उल्लेख गरिएकोले उल्लेखाङ्कार पर्न गएको छ ।

अर्थान्तरन्यास-

अकिञ्चनत्वं किल सेवकस्य स्वामी सदा प्रार्थयते विचित्रम् ।

लक्ष्मीसनाथोऽपि हरिः स्वभक्तं ब्रूते गृहापत्यवधूस्यजेति ॥३॥ (भक्तिविषयः)

यहाँ विशेषद्वारा सामान्यको समर्थन गरिँदा निष्पन्न हुने अर्थान्तरन्यास अलङ्कार रहेको छ ।

इत्यादि रूपक चमत्कारजन्य र अन्य अर्थालङ्कारहरूको सन्निवेशबाट कविले आफ्ना कविताहरूलाई सुन्दर काव्यकोटिमा प्रतिष्ठित गराउनुभएको छ ।

३. रसभावपरिपाक

कवि भीमकान्त पन्थी रस र भावको परिपाकमा ज्यादै सिद्धहस्त हुनुहुन्छ भन्ने कुरा सानासाना कविताहरूमा पनि निष्पन्न रसभावको परिपाकले प्रमाणित गर्दछन् ।

३.१. भावपरिपाक

कवि पन्थीका संस्कृत र नेपाली कविताहरूमा पितृभक्ति, गुरुभक्ति, राजभक्ति, सज्जनभक्ति, विद्वद्भक्ति र ईश्वरभक्तिका भाव स्पष्ट छन् । तीमध्ये गुरुभक्ति र ईश्वरभक्ति

विषयक भावको बाहुल्य छ भने राजविषयक र पितृविषयक भक्ति सङ्क्षिप्त र अस्पष्ट रूपमा रहेका देखिन्छन् ।

पितृविषयक रतिभाव

प्रीत्याऽऽपञ्चमहायनान्मम पिता सेवां तवाऽऽदिष्टवान्

सावित्र्याः पुनरष्टमान् च रमादेव्यास्तु मे क्वाऽप्यदात् ।

रुष्टा श्रीर्निकटे न मेऽस्त्यभजनात् सावित्रिकोपेक्षते

देवि ! त्वं प्रथमाच्च मे परिचयाच्छीघ्रं न किं तुष्यसि ॥५॥

(सरस्वतीस्तोत्रम्)

यस कवितामा पिताले मलाई पाँच वर्षदेखि अक्षरारम्भ गराई सारस्वत दीक्षा दिनुभयो र आठौँ वर्षमा गायत्री मन्त्रको दीक्षा दिनुभयो तर लक्ष्मीसङ्ग्रहको कला सिकाउनुभएन भनेर आफ्ना पिताको ब्रह्मज्ञवृत्ति र विद्यानिष्ठालाई सादर स्मरण गरिएको छ ।

राजविषयक रति

गीर्वाणोद्गीर्णवाणी व्यवहृतिविषया नाद्य विद्यार्थिवर्गे

वेदा विप्रास्यवासाऽनभिमतरुचयः पुस्तकान्तर्नीलित्युः ।

शिक्षा सर्वत्र देशान्तरवचसि भृशं विस्तृता विस्मृताऽऽद्या

चेत्थं राज्ञो विचारात् पशुपतिनिकटे स्थापितोऽयं चिराय ॥३॥

(वेदविद्याश्रमवर्णनम्)

आज संस्कृत वाणी संस्कृतका छात्रहरूमा पनि व्यवहारको विषय रहेन, वेदहरू ब्राह्मणको मुखभित्र रहन चाहँदैनन् र पुस्तकभित्र पसे । आज शिक्षा अङ्ग्रेजी भाषाप्रधान भयो । वैदिक शिक्षा विस्मृतिको विषय बन्यो भन्ने कुरा चिन्तन गर्ने राजाले वेदविद्याश्रम खोली उपकार गरे भनी वेदविद्याश्रम खोल्ने राजाप्रति कवि पन्थीले आफ्नो श्रद्धाभाव प्रकट गर्नुभएको छ ।

दाता सज्जनप्रतिको भाव

नेपालाख्ये सुराज्ये कवलितनृपगोरक्षराजार्जितेऽस्मि-

नर्घाखाँचीतिनामप्रथितविषयभूः पश्चिमे राजधान्याः ।

आस्ते, तत्रात्रिगोत्रद्विजकुलजनुषो गौतमोपाधियुक्ता-

स्तेष्वेकः सन् वरिष्ठो हरिहर इति यः कोटिसारो वदान्यः ॥१॥

(ऐतिहासिकी कविता)

यस कवितामा संस्कृतशिक्षा र सनातन संस्कृतिका लागि उदारमना भई दानगर्ने कोटिपति दाता हरिहर गौतमको भावपूर्वक स्मरण गरिएको छ ।

देवविषयक रतिभाव

कवि भीमकान्त पन्थीका देवविषयक रतिभावका थुप्रै उदाहरणहरू छन् । उहाँले

आफ्ना कवितासङ्ग्रहका अनेक कविताहरूमा सूर्य, गणेश, रुक्मिणी, शिव, कृष्ण, मुकुन्द, जगदीश्वर, शालग्राम, गण्डकी, सरस्वती, लक्ष्मी, वाग्मती, काशी विश्वनाथ, हृषीकेश आदि देवीदेवताहरूमा आफ्नो अगाध भक्ति व्यक्त गर्नुभएको छ । त्यससम्बन्धी एउटा उदाहरण यस्तो छ –

वैरं यदस्ति युवयोर्ननु भर्तृहितोर्दासे द्वयोरपि समं करुणां विधत्ताम् ।

नैकत्र वास उचितो यदि वा सपत्न्यो स्तन्मे सरस्वति ! मुखे वस लक्ष्मि ! गेहे ॥४॥

३.२. रसाभिव्यञ्जन

कविको यो कवितासङ्ग्रह भिन्नभिन्न प्रकृतिका कविताहरूको सँगालो हो । शास्त्रसम्बन्धी कविता, वर्णनात्मक कविता, पत्रात्मक कविता, स्तुति एवं भक्तिसम्बन्धी कविता र दार्शनिक कविताहरूमा रसपाकको अवसर निकै कम हुन्छ तापनि प्रसङ्गवशात् कुनैकुनै कवितामा रसास्वादन गर्न सकिन्छ । साहित्यिक फाँटका कविताहरूमा भने कविले शृङ्गार, करुण र अद्भुत रसको परिपाक गराउनुभएको छ । रससिद्ध कविताहरूको मूल्याङ्कन गर्दा कवि विप्रलम्भ शृङ्गार, करुण र शान्त रसको अभिव्यक्ति गराउन कुशल देखिनुहुन्छ । उहाँको यस कवितासङ्ग्रहमा प्रायः सबै रसको परिपाक भएको पाइन्छ ।

शृङ्गाररस

कुनै सुन्दरीका हृद्य र आकर्षक कुचयुग्मलाई लिएर लेखिएको कविता ‘शृङ्गारकल्पना’ मा कवि आफैँ छताछुल्ल भएर शृङ्गारसरिताका रूपमा बन्नुहुन्छ । जस्तै –

कठिनं घनमस्ति वर्तुलमपि तन्वज्जि ! कुचद्वयं तव ।

न ददाति मुखस्य कालिमोत्कटदोषाद् बहिरेत्य दर्शनम् ॥४॥ (शृङ्गारकल्पना)

यस पद्यमा सुन्दरी आलम्बन विभाव हुन्, कठिन गोल र परस्पर सघन कुचयुग्म उद्दीपन विभाव हुन् । अभिव्यक्त लज्जा सञ्चारी भाव हो, प्रेयसीदर्शनपाछि अनुभूतिमा आउने प्रीतिको तरलता अनुभाव हो र यो प्रकरणगम्य भएर रहेको छ । यी भावद्वारा स्थायीभाव रति फर्किएको छ ।

विप्रलम्भ शृङ्गार

क्वै छैनन् घरमा न कान्त सँगमा एक्लै बसेकी थिइन्

काँप्यो थरं मुटू गरी सुकुसुकू रोई रहेकी थिइन् ।

आँसूका भलले कुचस्थलमहाँ धारा लगाई दिइन्

चोली बर्कि र सारिको पनि दशा तेस्ले भिजाई दिइन् ॥७॥ (समागम)

प्रसङ्गगत विरहिणी आलम्बन विभाव हुन्, श्रावणको साँझ र एकान्तता उद्दीपन विभाव हुन् । हृदयकम्प र रोदन अनुभाव हो । सञ्चारिभाव आक्षेप्य छ । यहाँ कान्तनिष्ठ विरहिणीको रति शृङ्गारमा परिणत भएको छ । यस्तै धैरेजसो समागम कविता विप्रलम्भ शृङ्गारको उदाहरणका रूपमा रहेको छ ।

करुणरस

नेपाली प्रभागको 'पुत्रीको विलाप' भन्ने कविता स्वयंमा करुणरसको व्यञ्जकका रूपमा रहेको छ । आफ्नी पुत्री असामयिक रूपमा विधवा बन्न बाध्य भएकी छन् । उनका पितृहीन तीन बालक छन् । अब छोरीले कसरी निर्वाह गर्लिन् र नातिहरूले कसरी पढ्लान् ? अर्थाभावजन्य विपन्नतामा त्यो परिवार सुखी र सम्मानित कसरी होला भन्ने चिन्ताले कवि उद्वेलित छन् । यस कवितामा युवती विधवा पुत्री दुहुना नातिहरू आलम्बन विभाव हुन् । उनीहरूले बेहोरिरहेको अभावको स्थिति अनुभाव हो । संशय आदि व्यभिचारीभाव हो । यीद्वारा परिपुष्ट शोक स्थायीभाव करुणरसका रूपमा परिणत भएको छ ।

भयानकरस

रे ! मच्चित्त ! विषात्मका हि विषया यत्सेविनोऽस्मिन्भवे

ऽत्युद्विग्नाः कति तूत्पतन्ति निपतन्त्यन्ये भ्रमन्तीतरे ।

तत्त्यागे सति सच्चिदात्मसुखिनो दृश्यन्त एके बुधा-

स्त्यक्त्वा ताँस्त्वमपि स्वयं सुखितया सद्ब्रह्मनिष्ठं भव ॥८॥

(चित्तचेतना)

यस कवितामा विषयविषमा रुमल्लिएका जीवहरू आलम्बन हुन् । विषपानजनित उन्माद अनुभाव हो । उठ्नु, पछारिनु, घुम्नु आदि त्रास शङ्कामूलक सञ्चारिभाव छन् । यसरी यी भावद्वारा पुष्ट समाजनिष्ठ रूप भयानकरसमा परिणत भएको छ ।

बीभत्सरस

कविले 'जीविकाविषयः' शीर्षकमा कतिपय आफ्नै मित्रहरूले शिक्षित भएर पनि मदिरापानजनित दुर्वस्था भोगिरहेको तथ्यलाई औल्याउनुभएको छ ।

केचित्कपोलतललम्बिविकीर्णकेशसँच्छन्नभालपटला अभिमानदृप्ताः ।

कालाहिकञ्चुकसमांशुकबद्धजङ्घाः पीत्वा सुरां पथि लुठन्ति वमन्ति हन्त ! ॥६॥

(जीविकाविषयः)

यस कवितामा उन्मत्त मित्रहरू आलम्बन हुन् । उनको फेसन उद्दीपन हो । सुरापान र वमन अनुभाव हो । गर्व आदि सञ्चारिभाव हुन् । यसरी यहाँ प्रकट जुगुप्सा बीभत्सरसमा परिणत भएको छ ।

वीररस (दानवीर)

अर्घाखाँची खिदिमका कोटिपति हरिहर गौतमले धार्मिकबुद्धि र संस्कृतसंस्कृतिप्रेमले आफू छत्तीस जना छात्रहरूको निःशुल्क शिक्षा, आवास, भोजन र अन्य सुविधासमेतको व्यवस्था गरी 'हरिहर संस्कृत पाठशाला' खोली दानवीरता प्रकट गरेका थिए । त्यस सम्बन्धलाई कवि पन्थीको यो ऐतिहासिकी कविताले प्रकट गरेको छ ।

यस कवितामा दानवीर हरिहर आलम्बन विभाव हुन् । तीद्वारा स्थापित सौविध्यसम्पन्न

विद्यालय अनुभाव हो । त्यसमा उनको दत्तचित्तता, दृष्टि, मति आदि सञ्चारिभाव हुन् । यसरी यी भावद्वारा उत्साहदायक स्थायीभाव दानवीरसमा परिणत भएको छ ।

रौद्ररस

चन्द्रमाले गुरुपत्नी तारालाई घरमा लगी नफर्काउँदा रिसाएका ब्रह्माजीको क्रोधलाई कविद्वारा यसरी व्यक्त गरिएको छ -

पत्नीं यज्ञमिषाद् गुरोरपि गृहे सत्सुन्दरीं वीक्षतां

सङ्गृह्य प्रसभं दिनानि कतिचिन्नैवाद्दद्व वाक्पतेः ।

तद्धेतोः कलहं सुरासुरकृतं सम्भाव्य धिक् त्वामिति

धात्रा भर्त्सित इत्यदृश्यत सुरैर्नीलाभया चन्द्रमाः ॥३॥ (समस्यापूर्ति)

यस पद्यमा गुरुपत्नी अपहर्ता चन्द्रमा आलम्बन हो । ब्रह्माजीद्वारा धिक्कारपूर्वक गाली गरिनु अनुभाव हो । त्रास सञ्चारिभाव हो र क्रोध रौद्ररसमा परिणत भएको छ ।

अद्भुतरस

प्राहुर्ब्रह्माण्डमेकं महदति विततं द्व्यर्बुदक्रोशमान

दण्डान्तर्गर्भगोलं स्थिरचरनिकरालम्बनं ज्ञानगम्यम् ।

ब्रह्माण्डानन्तकोट्यस्तनुरुहविवरान्तर्बहिर्हयान्ति यस्य

मानातीतस्वरूपोऽप्यगुरिव भगवन् ! भक्तहृद्येत्य मासि ॥१३॥ (भक्तिविषयः)

यहाँ भगवान्को मानातीत स्वरूप र अणुरूप आलम्बन हो । भगवान्का रौंका प्वालहरूबाट ब्रह्माण्डको अन्तर्गमन र बहिर्गमन अनुभाव हो । भक्तहृदयमा भगवान् चम्किनु आदि सञ्चारिभाव हुन् ।

शान्तरस

मोक्षार्थी निखिलानि पश्यति भृशं भूतानि चात्मन्यथा-

प्यात्मानं निखिलेषु पश्यति तथा तेष्वचरेन्नो घृणाम् ।

सर्वाण्यस्य विजानतः समभवत् स्वात्मा तदा तस्य कः

शोकः स्यादपि मोह एकलतयाऽऽत्मानं जगत् पश्यतः ॥६॥

(ईशोपनिषदर्थः)

यहाँ मोक्षार्थी आलम्बन हो, सर्वत्र आत्मदृष्टि एवं आफूमा सर्वदृष्टि र शोकमोहभिन्नता अनुभाव हुन् । व्यभिचारभाव आक्षेप्य छ ।

हास्यरस

“कुनै पठित व्यक्तिले आफ्ना विवाहित पुत्रलाई वेदान्तको अध्यापन गरायो । पुत्र पनि वेदान्तको प्रभावबाट विषयभोगलाई विषभैँ ठानेर आफ्नी प्रियतमालाई बिर्सीदियो । सधैं बाखा चराउने काममा खटिँकी बुहारीले एक दिन मात्तिर बाखा लखेट्दै दिग्भ्रमित भएको बोकालाई हप्काउँदै आफ्ना ससुरालाई सुनाएर भनिन् - “बुबा ! यो बोको पनि

तन्नेरी भइसकेको छ र कामदेवको अधीनमा गइसकेको छ । तसर्थ यसलाई पनि वेदान्त पढाउनुहोस् ।” त्यसपछि कुराको मर्म बुझेका ससुराले छोरालाई साहित्य पढ्न लगाए । उक्त आशयको हास्यरसपूर्ण कविता यस्तो रहेको छ -

कश्चिद्वेदान्तविद्यां स्वतनयमनिशं ग्राहयामास बाल्यात्

पुत्रो विद्याप्रभावाद्धिषमिवकलयन् स्वां विसस्मार पत्नीम् ।

सा तूद्दिष्ट्याऽजमेकं मदनपरवशं ग्राहयास्यापि विद्या

मित्येवोचे स्वभर्तुर्जनकमथ स तं काव्यशास्त्रेष्वयौक्षीत् ॥१॥ (स्फुटश्लोकेषु)

यहाँ वेदान्तीद्वारा परित्यक्ता र कुण्ठित युवती आलम्बन विभाव हुन् । उनीद्वारा बोकालाई पनि वेदान्त पढाउन आग्रह गर्नु र ससुराद्वारा छोरालाई काव्य पढाउनु अनुभाव हुन् । विलाप सञ्चारिभाव आक्षेप्य छ ।

भक्तिरस

गङ्गोर्मिशुद्धतटमृत्कृतमूदूर्ध्वपुण्ड्रं कृत्वा ललाटपटले कटिबद्धपद्मः ।

धृत्वाऽपरे तु तुलसीरचिताक्षमालां श्रीकृष्णमन्त्रमपि भागवता जपन्ति ॥४॥

(जीविकाविषयः)

उहाँ ऊर्ध्वपुण्ड्रधारी स्थिरासन र तुलसीमालाधारी कृष्णभक्त आलम्बन विभाव हो । तत्कृत कृष्णमन्त्रजप अनुभाव हो । धृति-सृति हर्षादि आक्षेप्य सञ्चारिभाव हुन् ।

यसरी कवि पन्थीको यस कवितासङ्ग्रहमा लगभग सबै रसको परिपाक भएको देखिन्छ ।

निष्कर्ष

कवि पं. भीमकान्त पन्थीको महनीय कृति विविधपद्यावलि नभएर विविध पद्यरत्नावलि हो । यसले उपदेशका प्रभुसम्मित, मित्रसम्मित र कान्तासम्मित गरी तीन प्रकारका शैलीलाई नै आत्मसात् गरेर स्वस्थ मनोरञ्जन, कर्तव्याभिमुखीकरण र आत्मदर्शनजस्ता विषयमा पाठकलाई अभिप्रेरित गरेको छ । समग्र विविधपद्यावलि को कुरा छाडौं, त्यसअन्तर्गतको ‘विधिसङ्क्षेपः’ भन्ने कवितालाई मात्र मनन र प्रयोग गर्न सकेमा हामी सबैको जीवन सफल र सुन्दर हुनेछ । यो विविध पद्यावलि कवि पं. भीमकान्त पन्थीको व्यक्तित्व र कृतित्व विषयमा अनुसन्धान गर्ने अनुसन्धाताका लागि व्यक्तित्वका विविध पक्ष र कृतिकलाको विषयमा प्रामाणिक रूपमा मार्गदर्शन गर्ने कृतिका रूपमा पनि समादरणीय हुनेछ भन्ने दृढोक्तिका साथ आफ्नो भनाइ टुङ्ग्याउन चाहन्छु ।

ज्येष्ठशुक्ल पूर्णिमा, २०५७

विविध पद्यावल्यां प्रकाशिता

कवि पं.भीमकान्त पन्थी : कृतिकार र कृति

डा. विष्णुराज आत्रेय
प्राध्यापक, नेपाल संस्कृतविश्वविद्यालय,
व्याकरणविभागाध्यक्ष, वाल्मीकि विद्यापीठ, नेपाल

गम्भीर तथा मिलनसार स्वभाव एवं विनयशीलताका मूर्ति पण्डित भीमकान्त पन्थी हाम्रो विद्वत्समाजका मूर्धन्य व्यक्तित्व हुनुहुन्छ। सदाचार एवं स्वधर्ममा निरन्तर संलग्न व्यक्तित्व, विद्वत्ता र काव्य-प्रतिभाको गाङ्ग-यामुन संगम, धर्मशास्त्रीय निर्णयका लागि आफ्नो क्षेत्र र परिवेशमा प्रसिद्ध संस्कृत वाङ्मयको अध्यवसाय गर्ने र यस विद्यालाई आफ्ना उत्तरधिकारीहरूमा समेत अङ्कुरित एवं पल्लवित गर्ने गराउने पुरुषार्थी व्यक्तित्व हुनुहुन्छ- पं.भीमकान्त पन्थी। लुगुम्बनी अञ्चलका प्रातः स्मरणीय विद्वान् संस्कृत कविहरू दधिराम मरासिनी, उमानाथ पन्थी, माधवप्रसाद देवकोटा आदिका यशस्वी पङ्क्तिमा अभिनसक्ने अहिलेसम्म पनि जिज्ञासुहरूलाई आदेश उपदेश गरिरहने अनवरत साधना निरत विद्यावयः परिपक्व चिरजीवी व्यक्तित्व हुनुहुन्छ- पं. भीमकान्त पन्थी।

उहाँको जन्म वि.सं. १९७८ साल वैशाख कृष्ण पञ्चमी बुधवार वैशाख १४ गतेका दिन पण्डित कुलमा गुल्मी जिल्लाको धुरकोट मण्डलमा पर्ने 'वाग्ला-बडाचौर' भन्ने गाउँमा हुन्छ। उहाँले प्रथमिक शिक्षा आफ्ना पिता पं.देवीप्रसादबाट घरमा नै पाउनु हुन्छ। अनि १६ वर्षको उमेर पुगेपछि पिताजीले उहाँलाई पढ्नका लागि तौलहवा पठाउनु हुन्छ। त्यहाँ तौलेश्वर संस्कृत प्रधानपाठशालाका अध्यापक पण्डित रश्मिराज अर्यालले 'यहाँभन्दा राम्रो पढाइका लागि काठमाडौँ जानुहोस्' भनी प्रेरणा दिनुभएको हुँदा त्यतैबाट काठमाडौँ पुग्नुहुन्छ।

काठमाडौँ 'रानीपोखरी संस्कृतप्रधानपाठशाला'मा वि.सं.१९९३ सालदेखि भर्ना भएर पढ्न लाग्नु हुन्छ। त्यहाँ पं.हेमनाथ घिमिरेसँग मध्यकौमुदी र कोष काव्यादि पढेर तीनवर्ष पछि वि.सं. १९९६ सालमा 'प्रथमपरीक्षा' दिई सर्वप्रथम हुनुहुन्छ।

उहाँले विद्यार्थी अवस्थामा नै राम्रा कविता लेखेर गुरुहरूलाई देखाउनु हुन्छ। प्रथमपरीक्षा नदिदै संस्कृतमा केही समस्या पूर्ति तथा नेपाली भाषामा लेख्नु भएका फुटकर कविताहरूले उहाँको प्रतिभा प्रारम्भदेखि नै खारिएको कुरा पुष्टि गर्छन्।

प्रथमपरीक्षा उत्तीर्ण गरेपछि पं. लोकनाथ ढकालसँग न्यायमध्यमा प्रथमखण्डसम्मको अध्ययन पूरा गर्नुहुन्छ। यसपछि घरायसी कारणले गर्दा 'उहाँले काठमाडौँ छोड्नु पर्छ। घरमा वस्दा पनि बाहिरबाट पढ्न आएका विद्यार्थीहरूलाई पाठ लगाईदिने र आफ्ना

सतीर्थहरूलाई कवितात्मक चिठी लेखेर पठाउने गर्नुहुन्छ । आफ्नो अभ बढी पढ्ने इच्छा भएकोले घर छोडी पुनः अर्घाखाँची जिल्लाको खिदीम स्थित 'हरिहर संस्कृत पाठशाला' मा पढ्न जानुहुन्छ । त्यहाँ वि.सं. १९९७ सालदेखि २००० सालसम्म हेडगुरु पं. दधिराम मरासिनीका निर्देशनमा पं. टङ्कनाथ पराजुलीसँग सिद्धान्तकौमुदी र साहित्य पढी वि.सं. २००१ सालमा वनारस क्वीन्स कलेजबाट 'मध्यमापरीक्षा' दिनहुन्छ र प्रथमश्रेणीमा उत्तीर्ण हुनुहुन्छ । खिदीममा वसेको वेला पं.दधिराम गुरुले 'काशीमा वसेर पढनुपर्छ' भन्ने कुरा गर्नुभएको सुनेर तत्काल उहाँले काशी नगरीको वर्णन गर्दै संस्कृतमा कविता लेखेर सुनाउनु हुन्छ । सो कविता सुनेर पं.दधिराम गुरु अत्यन्त खुशी हुनुहुन्छ । यसरी विद्यार्थी अवस्थादेखि नै उहाँले संस्कृतमा कविता रचना गर्ने अभ्यास गर्नुहुन्छ ।

'मध्यमपरीक्षा' उत्तीर्ण गरेपछि उहाँले केही वर्ष आफ्नै घरमा र केही वर्ष पं शशिधर रिजालको आग्रहमा प्युठान जिल्लाको 'लुङ्' भन्ने गाउँमा वसेर धेरै विद्यार्थीहरूलाई संस्कृत व्याकरण, कोष, काव्य आदि पढाउनु हुन्छ । यस अवधिमा पनि केही फुटकर कविताहरू (संस्कृत र नेपालीमा) लेख्नु भएको छ । प्युठान जिल्लाको सबभन्दा ठूलो माडी नदीको 'देवीस्थान' भन्ने ठाउँमा पुल बनाउने योजना भएको थाहा पाएर त्यहाँका अधिकारीहरूलाई 'सेतुबन्धन' जस्तो लोकहित कार्यमा सफलताको कामना गर्दै संस्कृतमा लेखी पठाउनु भएको 'अभिनन्दनपत्रम्' यस अवधिको सुन्दर कविता हो भने अर्को 'शालग्रामशिलाष्टकम्' त्रि.वि. संस्कृत अध्ययन संस्थानको 'हैमवती' पत्रिका दोस्रो अङ्कमा प्रकाशित कविता हो । यस अवधिमा उहाँले विद्यार्थीहरूलाई पढाउँदै र आफूले स्वाध्याय पनि गर्दै रहनुहुन्छ । यसरी गरिएको स्वाध्ययनपछि 'शास्त्रपरीक्षा' दिने विचारले वि.सं. २०१० सालमा उहाँ वनारस पुग्नुहुन्छ । वनारसमा वसेर सरस्वतीको सेवा गर्दागर्दै सरस्वती पूजनोत्सवमा वसन्तपञ्चमीका दिन लेखिएको 'सरस्वतीस्तोत्रम्' कविता अत्यन्त सुन्दर छ । उक्त दुवै स्तुति कविताको परिशीलनबाट उहाँको कविता रचना शिल्प र देवी देवता प्रतिको भक्तिभाव स्पष्ट हुन्छ । यसरी समय समयमा कविता रचना गर्दै र शास्त्रहरूको अध्ययन गर्दै वि.सं २०११ सालमा 'शास्त्रपरीक्षा' दिनुहुन्छ र द्वितीय श्रेणीमा उत्तीर्ण हुनुहुन्छ । यसपछि घरैमा वसेर धर्मशास्त्र, ज्योतिष, वेदान्त आदि शास्त्रहरूको स्वाध्याय गर्दै पढ्न आउने विद्यार्थीहरूलाई संस्कृतव्याकरण, कोष, काव्य आदि पढाउँदै रहनु हुन्छ ।

आफ्नो छिमेकी गाउँ वाग्ला र अजिमिरका विद्यार्थीहरूलाई पनि मुख्य ठाउँमा जम्मा गरी अनौपचारिक एवं अवैतनिक रूपमा केही वर्षसम्म पढाउनु हुन्छ । वि.सं. २०१६ सालमा आधुनिक सरकारी विद्यालय खुलेर संस्थागत व्यवस्था भएपछि यस प्रकारको पठन पाठन हराउँदै जान्छ र उहाँले पनि त्यसरी पढाउन छाड्नु हुन्छ । उहाँले पढाउन शुरु गरेका स्थानहरूमा सरकारी विद्यालय खुलेर संस्थागत रूपमा विकसित हुँदै

केही वर्ष पहिले नै माध्यमिक विद्यालयमा परिणत भएका छन् ।

गाउँघरमा संस्कृत पढेका मानिसले यजमानी गर्ने प्रचलन पुरानै हो । उहाँका खास यजमान कोही पनि छैनन् । स-साना कार्यमा उहाँलाई बोलाउन मानिस हिचकिचाउँछन् तर श्रीमद्भागवत, देवीभागवत आदि पुराणको वाचन गर्न व्याकरण र धर्मशास्त्र पढेका मानिस नै आवश्यक पर्ने हुँदा उहाँलाई बोलाउँछन् र पुराणहरू भन्ने काम पनि गर्नुहुन्छ । ठूला ठूला धान्याचल, लक्षहोम आदि महायज्ञहरूमा उहाँले धेरै ठाउँमा प्रमुख आचार्य भएर काम गराउनु हुन्छ । सामान्य पौरोहित्य गर्ने मानिसमा जस्तो लोभी प्रवृत्ति उहाँमा कहिल्यै देखिँदैन ।

धेरै वर्षसम्म यसरी विद्यार्थीहरूलाई विद्यादान गर्नु र धर्मशास्त्र एवं ज्योतिष आदि विषयमा सोध्न आउने जिज्ञासु जनहरूलाई शास्त्रानुसार उत्तर दिएर शङ्का- समाधान गरिदिनु उहाँको दिनचर्या भनी कर्तव्य नै हुन्छ । गाउँघरमा धेरैले उहाँलाई 'माहिला पण्डित' भन्दछन् । उहाँ 'सत्यवादी आफूले जे बोल्थे त्यही गर्ने र जे गर्यो त्यही बोल्ने' स्वभावका भएका हुँदा धर्मशास्त्र सम्बन्धी एवं आचार विचार सम्बन्धी प्रश्न लिएर सोध्न टाढा टाढादेखि मानिसहरू आउँछन् । त्यस क्षेत्रमा उहाँको निर्णय र भनाइलाई 'शास्त्रीय एवं ब्रह्मवाक्य' भनी लिइन्छ ।

यसरी अध्ययन-अध्यापन एवं शास्त्रीय शङ्का समाधान गर्दै फुर्सदको समयमा कविता रचना गर्ने अध्यवसाय पनि अटुट रहन्छ ।

कवि पं. भीमकान्त पन्थीका संस्कृत र नेपाली भाषामा रचित फुटकर कविताहरूको परिशीलनबाट उहाँमा देवीदेवताप्रति भक्ति, धार्मिकता, सदाचार, सांस्कृतिकमान्यता प्रति श्रद्धा, मानवाचार, जीवनशैली प्रतिको चिन्ता, शिक्षाप्रेम, देशप्रेम, निर्लोभ, निःस्वार्थभाव, लोकहितको कामना, अद्वैतवेदान्तको ज्ञान, योगशास्त्रको ज्ञान, ज्योतिषशास्त्रको ज्ञान, धर्मशास्त्रको ज्ञान, व्याकरणशास्त्रको ज्ञान, छन्दशास्त्रको ज्ञान, कवितात्मक संरचनाकौशल, आशुकवित्व आदि गुण र ज्ञान भएको सहजै बुझ्न सकिन्छ ।

वि.सं २०३३ सालमा तात्कालिक नायव बडागुरुज्यू पं. जुननाथ पण्डितले पं. भीमकान्त पन्थीलाई काठमाडौँमा भिकाउनुहुन्छ र पशुपति क्षेत्रको वनकाली स्थित 'नेपाल संस्कृतवेदविद्याश्रम' को सुपरीक्षक पदमा नियुक्त गर्नुहुन्छ । त्यहाँ बसेर दुई वर्षसम्म विद्यार्थीहरूलाई संस्कृत व्याकरण, व्युत्पत्ति, कोष, काव्य आदिको अध्यापन एवं सदाचार शिक्षण गर्नुहुन्छ । यसपछि उहाँ घरमा फर्कनु हुन्छ । 'वेदविद्याश्रमवर्णनम्' कविता वनकालीमा वसेको वेलामा लेखिएको हो । यसपछि पुनः वि.सं. २०४० सालदेखि काठमाडौँ गौरीघाटमा सरदार सोमप्रसाद वाँसकोटा परिवारद्वारा सञ्चालित संस्कृत विद्यालयमा विद्यार्थीहरूलाई व्याकरण कोषादि पढाउनका लागि पं. कृष्णप्रसाद रेग्मी र उहाँहरूले नै पं. भीमकान्त पन्थीलाई गुल्मीबाट काठमाडौँ बोलाई त्यहाँ वसीदिन

अनुरोध गर्नुभएको हुँदा सो विद्यालयमा प्रधानाचार्यका रूपमा रहेर बाह्रवर्षसम्म संस्कृत व्याकरण, व्युत्पत्ति, एवं कोष, काव्य, नीतिशास्त्र आदि पढाउनुहुन्छ । यस बीचमा उहाँलाई रापती अञ्चलको स्वर्गद्वारीआश्रममा बसेर विद्यार्थी पढाउनका लागि विशेष अनुरोध पनि आउँछ किन्तु वृद्धावस्था भैसकेको हुदाँ त्यहाँ गएर अध्यापन गर्न असमर्थता प्रकट गर्नुहुन्छ । वि.सं २०५३ साल वैशाखदेखि केही विरामी हुनुभएकोले अध्यापन गर्न छोड्नु हुन्छ । हाल ७८ वर्षको उमेर भएका कवि पं. भीमकान्त पन्थी आफ्नो घरमा लेखन र अध्यात्मचिन्तन गरेर बस्नुहुन्छ । उहाँकी कान्छी धर्मपत्नी सहित पाँच छोराहरू एवं तीन छोरीहरू छन् । शिक्षिता छोरीहरूको विवाह भैसकेको हुदाँ आ-आफ्नै घरमा छन् भने पाँचै भाइ छोराहरू उच्च शिक्षा प्राप्त गरी आ-आफ्नो व्यवसायमा संलग्न छन् ।

कवि पं. भीमकान्त पन्थीका विभिन्न विषयमा रचित संस्कृत तथा नेपाली कविताहरूको एकसंग्रह 'विविधपद्यावलि:' हाल प्रकाशोन्मुख अवस्थामा तयार भएको छ ।

यसका अतिरिक्त गौरीघाटको संस्कृत विद्यालयमा वसेको अवधि वि.सं. २०४७ र २०४८ सालमा उहाँले पौराणिक कथामा आधारित दुईवटा संस्कृत छन्दोबद्ध महाकाव्य लेख्नु भएको छ । दुवै महाकाव्यको नेपाली भाषामा अनुवाद पनि कवि स्वयंले गर्नु भएको छ । यिनमा पहिलो महाकाव्य श्रीमद्देवीभागवतमहापुराणमा आधारित 'जगदीम्बिकावैभवम्' हो । यसमा बाह्र सर्ग छन् । ध्रुवसन्धि राजाका छोरा सुदर्शनको जीवनकथा र जगदीम्बिकाको कृपाले उनको अभ्युदय भएको वृत्तान्त यसमा वर्णन गरिएको छ । दोस्रो महाकाव्य श्रीमद्भागवतमहापुराणमा आधारित 'जगदीश्वरवैभवम्' हो । यसमा आठ सर्ग छन् । उत्तानपाद राजाका छोरा ध्रुवको कथा वृत्तान्त एवं भगवान् विष्णुको अनुग्रहबाट उनले ध्रुवपदमा रहन पाएको विषय यसमा वर्णन गरिएको छ ।

दुवै महाकाव्यको लेखनशैली सरल एवं रोचक छ । प्रसादगुण र स्वभावोक्तिहरू भरिपूर्ण यी दुवै महाकाव्यको भाषिक प्रवाह पनि सुमधुर गतिमा छ । यसरी छात्रावस्था देखि नै फुटकर कविता रचनामा संलग्न कवि भीमकान्त पन्थीका सिद्धहस्त र परिपक्व मस्तिष्कबाट दुईवटा महाकाव्यले आकार पाएका छन् । नेपालका संस्कृत वाङ्मयको भाण्डागारमा यीदुवै महाकाव्यले आफ्नो विशेष ठाउँ लिने कुरामा दुई मत हुने छैन ।

कवि भीमकान्त पन्थीका यी दुई कृतिहरू चर्चित हुनाका कारण मध्ये सबैभन्दा पहिलो यिनको महाकाव्यत्व नै हुनेछ । प्राचीन पारम्परिक महाकाव्यको लक्षणबन्धन अनुसार भएर पनि नवीन परिवेषमा आफूलाई उभ्याउने यी कृतिहरूभित्र लाक्षणिक, गवेषक तथा समालोचकहरूले प्रशस्त सामल पाउने छन् । दोस्रो, यी दुवै महाकाव्यमा सदसत् पक्षका बीच द्वन्द्व देखिए तापनि सर्वत्र मेलमिलाप र मैत्रीभाव रहेको पाइन्छ । तेस्रो, यी दुवै महाकाव्यहरू नितान्त भक्तिपरक हुनाले यी कृतिहरू सहृदयी पाठकहरूलाई गम्भीर पौराणिक तत्त्वमा अवगाहन गराउनुका साथै महाकाव्यगत मिठासको दोहोरो

आनन्द दिन समेत समर्थ छन् भन्ने कुरामा अत्युक्ति हुनेछैन ।

एकोहोरो पदद्वै जाँदा अविच्छिन्न कथानकको अखण्डरसानुभूति दिने यी दुवै महनीय कृतिका सुमधुर पद्यहरूमा एकैछिन घोरिने हो भने आध्यात्मिक वेदान्ततत्त्व र अन्य दार्शनिक सिद्धान्तहरू पदे पदे उपलब्ध गर्ने ठाउँ पनि प्रशस्त छन् । यी सबै पारखीहरूका गुणग्राहिता र योग्यतामा निर्भर हुने कुरा हुन् । महाकाव्यगत अन्य विशेषता एवं तत्सम्बद्ध विशेष जानकारी गुणज्ञ विद्वान्हरूलाई स्वतः कृतिहरूबाटै प्राप्त हुनेछ भन्ने विश्वास लिएको छु ।

जीवित व्यक्तित्व बारे केही लेख्नु भनेको निकै अपठ्यारो कुरा हो । यस्तोव्यक्तित्व बारे केही कतै बढ्ता लेखियो भने पनि अतिरञ्जित मानिन्छ, कम लेखिंदा अवमूल्यन हुने डर हुन्छ । कवि पं. भीमकान्त पन्थी जस्ता विद्या र वयः दुवै परिपक्व काव्यशिल्पी जो अहिलेपनि निरन्तर अध्यवसायमा लागिरहेको छ, उहाँका विषयमा इदमित्थं भन्न गाह्रो पर्छ । अतः यस लेखकलाई केही असमन्जसको स्थिति पनि छ ।

नेपाली संस्कृत वाङ्मयको वर्तमान युगलाई सक्रिय एवं पल्लवित, पुष्पित र सफल पार्न यी दुई महाकाव्य महत्वपूर्ण हुने कुरालाई भने नकार्न मिल्दैन । मेरा दृष्टिमा कवि पं. भीमकान्त पन्थी आजीवन अध्यापन कार्यमा संलग्न रहनुहुन्छ र विद्यार्थी समाजमा 'सद्रविद्याका उपदेशक सद्गुणशील गुरु' मानिनुहुन्छ । पुराणवाचन गर्नुहुन्छ र कविता रचनामा लाग्नुहुन्छ । आफ्नो कविता संग्रह 'विविधपद्यावलिः' को एक ठाउँमा गरिएको –

“या वै सुबुद्धिजनहृत्कुहरं प्रविश्य तैर्मुक्तकण्ठमधिकं खलु गीयमाना ।

स्यादाशुतोषणपरा गरुडध्वजस्य चेतोहरा सुकविता हि कदा कथं मे ॥”

(सज्जनहरूका हृदयमा प्रवेश गरी तिनीहरूद्वारा मुक्तकण्ठले ज्यादा गान गरिने र भगवान् विष्णुलाई छिटै खुशी गराउन सक्ने मेरा सुन्दर कविता कहिले कसरी होलान् ?
(अनेकविधप्रार्थना)

यस्तो आकांक्षा अनुरूप अहिले वृद्धावस्थामा यस्ता सुन्दर एवं भक्तिरसले भरिपूर्ण महाकाव्य रचना गरेर सुरसरस्वतीको सेवा गर्नुभयो भनेर मात्र मनले मान्दैन, पुराणवाचनको समग्र फल प्राप्त गर्नुभयो, दुईवटा महाकाव्य लेख्नुभयो, अनि ऋणत्रयबाटै मुक्त हुनुभयो । नेपाली संस्कृत जगत्का लागि अत्यन्त गौरवको विषय हो उहाँको यो 'जगदम्बिकावैभव' महाकाव्य । अहिले यसको प्रकाशन हुन लागेकोमा म अति प्रसन्न छु । साथै आजको जस्तो प्रकाशकको अनिकाल परेको समयमा आफ्ना पिताका काव्यसाधनाको मिठो आस्वादलाई सबै सहृदय एवं गुणग्राही पाठक सामु पुर्‍याउने पवित्र उद्देश्य राखी पुस्तक प्रकाशन जस्तो श्रमसाध्य र लक्ष्मीसाध्य कर्ममा संलग्न कविका ज्येष्ठ सुपुत्र डा. लक्ष्मीकान्त पन्थीका उदाहरणीय कृत्यको प्रशंसा गर्दछु र उहाँलाई साधुवाद दिन्छु ।

अन्त्यमा सहृदयी काव्यमर्मज्ञलाई यस महाकाव्यको अनुशीलनले नयाँ र आफ्नै खालको मिठास दिनेछ भन्ने कुरामा विश्वस्त हुँदै म यस कृतिको लोकप्रियताको कामना गर्दछु र लेखनीलाई यहीं विराम दिन उपयुक्त ठान्दछु ।

नागपञ्चमी २०५५ वैक्रमाब्द

द्वितीय संस्करणमा थप कुरा

‘जगदम्बिकावैभवम्’ महाकाव्य छापिएको दस महिनाभित्रै आफ्ना पहिला संस्करणका एक हजार प्रति आफू मूल्यवान् हुनुको सार्थकतासाथ सहृदयी पाठकका गोजा-पोल्टा र पुस्तकालयहरूमा पुग्न सफल भएको छ । यतिमात्र होइन, नयाँ संस्कार र परिष्कारका साथ पुनः दोस्रो संस्करण प्रकाशित हुन लागेको छ । यो शुभसन्देश प्रकाशक डा. लक्ष्मीकान्त पन्थीबाट थाहा पाउँदा औधि खुसी लागेको छ ।

कवि पं. भीमकान्त पन्थीको ‘जगदम्बिकावैभवम्’ ले यति चाँडो लोकप्रियता प्राप्त गरेको थाहा पाउँदा कुन संस्कृतज्ञको मन नरमाउला । यस सन्दर्भमा लुम्बिनी अञ्चलको वैभवी परम्परामा रहेको यो काव्य ‘किं वैभवं तत्परतोऽस्तु तस्याः’ (१।९) अझ बढी सार्थक बनेको छ भन्नु उचित होला ।

भूमिका लेखनका फाँटतिर सिंहावलोकन गर्दा प्रायः भूमिकालेखकहरूलाई कुनै कृतिको दोस्रो-तेस्रो संस्करणको भूमिका लेख्ने अवसरै मिल्दैन । कक्षागत पाठ्यपुस्तकबाहेक यस्ता कृतिहरूले आफ्ना नयाँ संस्करण देख्नै पाउन्नन् । एउटै संस्करणले बुढ्याउँ खेप्नुपर्ने स्थिति छ- आज प्रकाशित पुस्तकहरूको । यस प्रसङ्गमा ‘जगदम्बिकावैभवम्’ को दोस्रो संस्करणको भूमिका लेख्ने अवसर पाएकोले आफूलाई भाग्यशाली ठानेको छु ।

कृतिको महत्त्व छापिएपछि हुन्छ । लोकप्रियता पाएपछि हुन्छ । ‘जगदम्बिका-वैभवम्’ र ‘जगदीश्वरवैभवम्’ दुई महाकाव्य छापिएपछि कवि पं. भीमकान्त पन्थी बारे मानिसलाई जान्ने उत्सुकता बढी भएको छ । उहाँका काव्यकृतिको मथिङ्गल मन्थन गर्ने उत्सुकता बढी जागेको छ सहृदयीहरूलाई । प्रथम संस्करणमा लेखिएका कुराहरूलाई यथावत् राख्दै अहिले काव्यको दोस्रो संस्करणका लागि थप कुरा लेख्ने जमर्को गर्दै छु ।

लुम्बिनी अञ्चल पौरस्त्य ज्ञानविज्ञान, दर्शन र साहित्य आदि वाङ्मयका धेरै विधाहरूको आदिम सिर्जनभूमि हो । आस्तिक र नास्तिक गरी छ थरी पूर्वीय दर्शनहरूमध्येको पहिलो साङ्ख्यदर्शनका प्रणेता आचार्य कपिलको महानगरी तथा राजकुमार सिद्धार्थका मनोमस्तिष्कमा बौद्धदर्शनका चार आर्यसत्यको बीज प्रतिरोपित गर्ने पावनभूमि कपिलवस्तु यही छ । विश्वकै जेठो भाषा संस्कृत हुनाले विश्ववाङ्मयकै आदिकाव्य रामायणका रचयिता विश्व-आदिकवि वाल्मीकिको तपस्थली एवं रामायण रचना गरेको दिव्यभूमि वाल्मीकि आश्रम पनि यसै लुम्बिनी अञ्चलमा छ ।

यसैगरी गणितीयसिद्धान्तका आधारमा खेलन र चाल्न सकिने पौरस्त्य ज्ञानविज्ञानको अजस्र मुहानका रूपमा चिनिने कालजयी-लोकजयी कृति अष्टाध्यायीका रचयिता महर्षि पाणिनिको तपस्थली पाणिनितपोभूमिले यसै लुम्बिनी अञ्चललाई अलङ्कृत गराएको छ ।

यतिमात्र होइन, नेपालको इतिहासको सिंहावलोकन गर्दा लिच्छविकालदेखि अहिलेसम्म पौरस्त्य ज्ञान र विज्ञानको उर्वर भूमिका रूपमा चिनिने यस लुम्बिनी अञ्चल र यहाँका संस्कृत विद्वान् एवं कविहरूले अक्षुण्ण रूपमा चलिआएका संस्कृत काव्य-वाङ्मयको सरस स्वर्णिम र विशाल फाँटमा आज पनि गहिरी खेत नै अगेटेका छन् भन्न मनलाग्छ । यो गुरुतर उत्तरदायित्वलाई उमेर, अनुभव र शिल्पगत परिपक्वताका आधारमा अग्रेसर भएर वहन गर्नुभएको छ कवि पं. भीमकान्त पन्थीले । यसैले मलाई दोस्रो संस्करणको भूमिका वाक्यमा नै एक कविता- सुमन उद्धृत गर्दै उहाँको पुनः अभिनन्दन गर्न मन लाग्छ –

“यानेव शब्दान् वयमालपामो

यानेव शब्दान् वयमुल्लिखामः ।

तैरेव विन्यासविशेषभव्यैः

सम्मोहयन्तः कवयो जयन्ति ॥”

(हामी जुन शब्दहरू बोल्छौं र जुन शब्दहरू लेख्छौं तिने शब्दहरूलाई विशेष र सुन्दर तरिकाले मिलाए लेख्नाले लोकलाई सम्मोहित पार्ने कविहरू सर्वोत्कृष्ट एवं कालजयी हुन पुग्छन् ।)

भानुजयन्ती

२०५६, वैक्रमाब्द

(जगदम्बिकावैभवम् महाकाव्यको भूमिकाबाट उद्धृत)

कवि पं. भीमकान्त पन्थी: परिचय र काव्ययात्रा

डा. विष्णुराज आत्रेय
प्राध्यापक, वाल्मीकि विद्यापीठ, नेपाल संस्कृतविश्वविद्यालय

व्यक्तित्व

गंभीर तथा मिलनसार स्वभाव एवं विनयशीलताका मूर्ति पण्डित भीमकान्त पन्थी हाम्रो विद्वत्समाजका मूर्धन्य व्यक्तित्व हुनुहुन्छ। सदाचार एवं स्वधर्ममा निरन्तर संलग्न, विद्वत्ता र काव्यप्रतिभाको गाङ्ग-यामुन सङ्ग, धर्मशास्त्रीय निर्णयका लागि आफ्नो क्षेत्र र परिवेशमा प्रसिद्ध, संस्कृत वाङ्मयको अध्यवासाय गर्ने र यस विद्यालाई आफ्ना उत्तराधिकारीहरूमा समेत अंकुरित एवं पल्लवित गर्ने गराउने पुरुषार्थी व्यक्तित्व हुनुहुन्छ—पं. भीमकान्त पन्थी। लुम्बिनी अञ्चलका प्रातः स्मरणीय एवं लब्धप्रतिष्ठ विद्वान् संस्कृत कविहरू दधिराम मरासिनी, उमानाथ पन्थी, माधवप्रसाद देवकोटा आदिका यशस्वी पङ्क्तिमा उभिन सक्ने, विद्यावयः परिपक्व, अहिलेसम्म पनि जिज्ञासुहरूलाई आदेश उपदेश गरिरहने, अनवरत साधना निरत चिरजीवी व्यक्तित्वको पर्याय हुनुहुन्छ—पं. भीमकान्त पन्थी।

अध्ययन

प्रारम्भिक शिक्षा आफ्नै घरमा पिता पं. देवीप्रसादबाट पाउनुभएका भीमकान्त पन्थीको पन्ध्र वर्षको उमेर मातापिताको सान्निध्यमै बित्दछ। यसपछि घर व्यवहार गर्न भाइहरूबाट मातापितालाई सहयोग मिल्ने सम्झी सोह्र वर्षको उमेरमा सरस्वती माताको सेवा गर्न उहाँ तौलिहवा जानुहुन्छ। त्यहाँ तौलेश्वर संस्कृत प्रधान पाठशालाका अध्यापक पण्डित रश्मिराज अर्ज्यालले 'यहाँभन्दा राम्रो पाढाइका लागि काठमाडौँ जानुहोस्' भनी प्रेरणा दिनुभएको हुँदा भीमकान्त पन्थी त्यतैबाट काठमाडौँ जानुहुन्छ।

काठमाडौँ 'रानीपोखरी संस्कृतप्रधान पाठशाला'मा वि.सं. १९९३ सालदेखि भर्ना भएर पढ्न लाम्नुहुन्छ। त्यहाँ पं. हेमनाथ घिमिरेसँग मध्यकौमुदी र कोष काव्यादि पढेर तीनवर्षपछि वि.सं. १९९६ सालमा 'प्रथमपरीक्षा' दिनुभएका भीमकान्त पन्थी सर्वप्रथम स्थान ल्याएर प्रथम श्रेणीमा उत्तीर्ण हुनुहुन्छ।

यसपछि भीमकान्त पन्थी पं. लोकनाथ ढकालसँग न्यायमध्यमा प्रथम खण्डसम्मको अध्ययन पूरा गर्नुहुन्छ। अनि केही घरायसी कारणले गर्दा काठमाडौँ छोड्नु पर्ने हुन्छ तापनि आफ्नो अभ् बढी पढ्ने इच्छा भएकोले घर छोडी पुनः अर्घाखाँची जिल्लाको खिदिमस्थित 'हरिहर संस्कृत पाठशाला' मा पढ्न जानुहुन्छ। त्यहाँ वि.सं. १९९७ सालदेखि २००० सालसम्म हेड गुरु पं. दधिराम मरासिनीका निर्देशनमा पं. टङ्कनाथ

पराजुलीसँग सिद्धान्तकौमुदी र काव्यग्रन्थको अध्ययन गरी वि.सं. २००१ सालमा बनारसको क्वीन्स कलेजबाट प्रथम श्रेणीमा 'मध्यमपरीक्षा' उत्तीर्ण गर्नुहुन्छ । यसपछि लगभग दश वर्षको अवधि गाउँ क्षेत्रमै स्वाध्ययन र अध्यापन कार्यमा बित्दछ । केही समय अवरोध आए पनि उहाँको अध्ययनपिपासा शान्त भएको हुँदैन । 'खाने मुखलाई जुँघाले छेक्दैन' भने भैँसाहसी र मेधावी भीमकान्त पन्थी दश वर्षपछि पुनः 'शास्त्रपरीक्षा' दिन काशी पुग्नुहुन्छ र वि.सं. २०११ सालमा द्वितीय श्रेणीमा 'शास्त्रपरीक्षा' उत्तीर्ण गर्नुहुन्छ ।

सञ्चार तथा यातायातको साधनविहीन त्यस बेलाको ग्रामीण परिवेशमा 'शास्त्री' परीक्षा उत्तीर्ण गर्नु लरतरो कुरा थिएन । त्यतिखेरको देश काल परिस्थितिलाई हेर्दा स्नातकतहसम्मको यो अध्ययन तात्कालिक आवश्यकता परिपूर्तिका लागि पर्याप्त थियो । यसको उदाहरण स्वयं भीमकान्त पन्थीलाई नै मान्न सकिन्छ । प्रत्यक्ष किं प्रमाणम् ? यसरी अध्ययन समाप्तिपछि छात्र भीमकान्तको पं. भीमकान्तमा कायाकल्प हुन्छ ।

जीवन व्यवसाय

भौतिक चाकचक्य र आकर्षण विकर्षणदेखि टाढा रही शान्त र एकान्त ग्रामीण जीवन व्यतीत गर्ने कृषिप्रधान देशका सौम्य शालीन नेपाली परिवारको मूल व्यवसाय कृषि नै हो । यसबाट भीमकान्त पन्थीको पारिवारिक जीवन पनि कसरी अलग हुन सक्छ । गार्हस्थ्य जीवनमा सानै उमेरदेखि पितालाई सहयोग पुर्याउने सुशील र कोमल मनःस्थितिका भीमकान्त पन्थीका जीवनको तेत्तीस वर्षको लामो अवधि अनेकौँ संघर्ष र समस्यासँग लड्दै भिड्दै बित्दछ । अध्ययनपिपासाले तिर्खाएर पानी खोज्नु दुर्गन्ध कान्त मृगलाई जीविकाको हरियो र शान्त चरनले कति पनि आकर्षण गर्दैन । त्यसै हुनाले भीमकान्त पन्थीले स्वाध्ययन र अध्यापन सिवाय अरु कुनै नयाँ पेशा लिनु भएको देखिँदैन । तथापि अध्यापनका लागि आग्रह र अनुरोध गरेमा उहाँ यदा कदा अन्यत्र पनि जानुभएका उदाहरणहरू पाइन्छन् ।

त्यसबेला प्युठान जिल्लाको 'लुङ्' भन्ने गाउँमा शशिवर रिजाल नामक सुपरिचित पण्डित हुनुहुन्थ्यो । पं. भीमकान्त पन्थीका व्यवहार सारल्य र वैदुष्यबाट प्रभावित हुन पुगेका पं. शशिवर रिजालको आग्रहमा उहाँ लुङ्मा गई एक वर्षसम्म धेरै विद्यार्थीहरूलाई व्याकरण, कोष, काव्य आदि शास्त्रको अध्यापन गर्नुहुन्छ । प्युठानबाट आफ्नो घर बडाचौर फर्केपछि पनि उहाँले छिमेकी गाउँ वाग्ला र अजिमिरका विद्यार्थीहरूलाई मुख्य ठाउँमा जम्मा गरी अनौपचारिक एवं अवैतनिक रूपमा केही वर्ष पढाउनुहुन्छ । वि.सं. २०१६ सालमा आधुनिक सरकारी विद्यालय खुलेर संस्थागत व्यवस्था भएपछि यसरी पढाउने र पढ्ने चलन हराउँदै जान्छ र उहाँले पनि त्यसरी पढाउन छोड्नु हुन्छ । उहाँले पढाउन शुरु गरेका ठाउँमा सरकारी विद्यालय खुलेर संस्थागत रूपमा विकसित हुँदै केही वर्ष पहिले नै माध्यमिक विद्यालयमा परिणत भएका छन् ।

गाउँघरमा संस्कृत पढेका मानिसले यजमानी गर्ने प्रचलन पुरानै हो । ससाना कार्यमा मानिसहरू उहाँलाई बोलाउन हिचकिचाउँछन् तर श्रीमद्भागवत, देवीभागवत आदि पुराणहरूको वाचन गर्न व्याकरण र धर्मशास्त्र पढेको मानिस नै आवश्यक पर्ने हुँदा उहाँलाई बोलाउँछन् । यसरी पं. भीमकान्त पन्थी अध्ययन, अध्यापन कार्य बाहेक श्रीमद्भागवत र श्रीमद्देवीभागवत जस्ता पुराणवाचन कार्यमा पनि त्यहाँको धार्मिक समाजमा आमन्त्रित भैरहनुहुन्छ र पुराणवाचन गर्नुहुन्छ । व्यासासनमा बसेर भक्तजनका कथापिपासा र तर्क जिज्ञासा एवं समस्या परिआउँदा धर्मशास्त्रीय निर्णय दिएर शान्त पारिदिने मात्र होइन, त्यस क्षेत्रमा आयोजित भैरहने धान्याचल, लक्षहोम आदि विशिष्ट यज्ञयागादिहरूमा पनि उहाँले धेरै ठाउँमा प्रमुख आचार्य भएर कार्यसम्पादन गराउनुहुन्छ । सामान्य पौरोहित्य गर्ने मानिसमा जस्तो लोभी प्रवृत्ति उहाँमा कहिल्यै देखिंदैन ।

धेरै वर्षसम्म यसरी विद्यार्थीहरूलाई विद्यादान गर्नु र धर्मशास्त्र एवं ज्योतिष आदि विषयमा सोध्न आउने जिज्ञासु जनहरूलाई शास्त्रानुसार उत्तर दिएर शङ्का समाधान गरिदिनु उहाँको दिनचर्या भनी कर्तव्य नै हुन्छ । गाउँघरमा धेरैले उहाँलाई **‘माहिला पण्डित’** भन्दछन् । उहाँ सत्यवादी आफूले जे बोल्यो त्यही गर्ने र जे गर्यो त्यही बोल्ने स्वभावको भएकाहुँदा धर्मशास्त्रसम्बन्धी प्रश्न लिएर सोध्न टाढाटाढादेखि मानिसहरू आउने गर्दछन् । त्यस क्षेत्रमा उहाँको निर्णय र भनाइलाई शास्त्रीय एवं ब्रह्मवाक्य भनी लिइन्छ ।

वि.सं. २०३३ सालमा तात्कालिक नायव बडागुरुज्यू पं. जुननाथ पण्डितको आग्रहमा पं. भीमकान्त पन्थी काठमाडौँ पुग्नुहुन्छ र त्यहाँको पाशुपतक्षेत्र अन्तर्गत वनकालीमा सञ्चालित दिव्य भव्य वेदविद्याश्रममा २०३३ सालदेखि सुपरीक्षक पदमा नियुक्त भई दुई वर्षसम्म बसेर विद्यार्थीहरूलाई संस्कृत व्याकरण, व्युत्पत्ति, कोष, काव्य, नीतिशास्त्र आदिको अध्यापन एवं सदाचार शिक्षण गर्नुहुन्छ । यसपछि उहाँ आफ्नो घरमा फर्कनु हुन्छ ।

यसरी राजधानी काठमाडौँमा आफ्नो व्यक्तित्व र प्रतिष्ठा बनाएर घर फर्केका पं. भीमकान्त पन्थीलाई २०४० सालमा उहाँका गुणग्राहीहरूले गौरीघाटमा सरदार सोमप्रसाद बाँसकोटाका स्मृतिमा नवस्थापित संस्कृत विद्यालयमा प्रधानाचार्यका रूपमा बसिदिनका लागि अनुनयपूर्वक काठमाडौँमा आमन्त्रण गर्दछन् । अनि फेरि पं. भीमकान्त पन्थी काठमाडौँमा आउनुहुन्छ र उक्त विद्यालयमा बाह्र वर्षसम्म बसेर संस्कृत व्याकरण, व्युत्पत्ति एवं कोष, काव्य, नीतिशास्त्र तथा सदाचार शिक्षण गर्नुहुन्छ । त्यसपछि केही रुग्णताका कारणवश २०५३ साल वैशाखदेखि त्यहाँ अध्यापन गर्न छोडी उहाँ पुनः आफ्नो घर बडाचौर फर्कनुहुन्छ । यस अवधिभित्र उहाँका तीन छोरीहरू र पाँच छोराहरू अध्ययन समाप्त गरी आ-आफ्ना निश्चित व्यवसाय समातै गार्हस्थ्य

जीवनमा प्रवेश गरिसकेका हुन्छन् ।

वि.सं. १९७८ साल वैशाख कृष्ण पञ्चमी तदनुसार वैशाख १४ गते बुधवारका दिन गुल्मी जिल्लाको 'वाग्ला बडाचौर' गाउँमा जन्मेका कवि पं. भीमकान्त पन्थी अहिले सबै उत्तरदायित्व र कर्तव्यबाट मुक्त भएर आफ्नी कान्छी धर्मपत्नीका साथ जन्मथलो बडाचौरमा दीर्घायुष्यका ७८ औँ वसन्तोद्यानमा शान्त र सुखी जीवन यापन गर्दै अध्यात्मचिन्तनमा लागिरेहुनभएको छ ।

काव्ययात्रा

गृहाटवीका कान्तार यात्रामा आइपर्ने गौडा गल्छेंडा एवं सुखदुःखलाई समेत स्वाभाविक रूपमा भेल्लै, परगेल्लै, व्यहोर्दै र सहँदै अगाडि बढेका कवि पं. भीमकान्त पन्थीका अतीतका तीतामीठा अनुभवहरू पनि उहाँका काव्य सृजनाका अङ्ग बन्न पुगेका छन् । कविका आत्मपरक कविताहरूमा यसको भङ्गल्लो पाइन्छ । यस प्रसङ्गमा कविका 'जगदम्बिकावैभवम्' र 'जगदीश्वरवैभवम्' जस्ता काव्यकृति रचना गर्ने स्थितिसम्म गरिएको काव्ययात्राको पनि संक्षिप्त सिंहावलोकन गर्न उपयुक्त ठान्दछु ।

प्रारम्भमा अध्ययनार्थ काठमाडौँ पुगेका भीमकान्त पन्थीको वि.सं. १९९३-१९९६ तीनवर्षे अवधि कविता साधनाको पनि प्रारम्भिक समय हुन्छ । यस अवधिमा भएका रोचक समस्यापूर्तिहरूबाटै कविको लामो काव्ययात्राको श्रीगणेश भएको मान्नुपर्दछ । यसै गरी १९९७-२००० सालको अवधिमा हरिहर संस्कृत पाठशालाका हेडगुरु पं. दधिराम मरासिनीका सान्निध्यमा रही उहाँबाट प्रोत्साहित भएर भीमकान्त पन्थीले केही कविता रचना गर्नुभएको छ । यिनमा 'काशीवर्णनम्' जस्ता कविता प्रमुख छन् । त्यस्तै प्युठान जिल्लाको 'लुङ्' गाउँमा बसेका बेला त्यहाँ स्थित देवीस्थान किनारको माडी नदीमा पुल हाल्ने प्रसंगमा रचना गरिएको 'अभिनन्दनपत्रम्' शीर्षक कविताले पन्थीजीको काव्यप्रतिभा क्रमिक रूपमा अघि बढ्दै गरेको देखाउँछ । यस क्रममा २०००-२००९ सालसम्मका अन्तरालमा भएका कविता यात्रामा उहाँको 'शालग्रामशिलाष्टकम्' पनि एउटा प्रमुख रचना हो, जो त्रि.वि. संस्कृत अध्ययन संस्थान अन्तर्गत हैमवती पत्रिकाको दोस्रो अंकमा प्रकाशित छ । यसै गरी २०११ सालमा रचना गरिएको 'सरस्वतीस्तोत्रम्' कविता पनि अत्यन्त सुन्दर छ । उक्त दुवै स्तुतिकविताको परिशीलनबाट उहाँको कविता रचनाशिल्प र देवीदेवताप्रतिको भक्तिभाव प्रकट हुन्छ ।

यसपछि पं. भीमकान्त पन्थी भित्रको कवि व्यक्तित्व सरोवरको कमल भै क्रमशः हुर्किन र फाँकिन थाल्छ । कवि पं. भीमकान्त पन्थीका संस्कृत र नेपालीमा रचित कविताहरू धेरै छन् । यिनको एउटा संग्रह 'विविधपद्यावलि': हाल प्रकाशोन्मुख अवस्थामा छ ।

कवि पं. भीमकान्त पन्थीका संस्कृत र नेपालीमा रचित फुटकर कविताहरूको परिशीलनबाट उहाँमा देवीदेवताप्रति भक्ति, धार्मिकता, सदाचार, सांस्कृतिक मान्यताप्रति

श्रद्धा, मानवाचार, जीवनशैलीप्रतिको चिन्ता, शिक्षाप्रेम, देशप्रेम, निर्लोभ, निःस्वार्थभाव, लोकहितको कामना, अद्वैतवेदान्तको ज्ञान, योगशास्त्रको ज्ञान, ज्योतिषशास्त्रको ज्ञान, धर्मशास्त्रको ज्ञान, व्याकरणशास्त्रको ज्ञान, छन्दशास्त्रको ज्ञान, कवितात्मक संरचना कोशल, आशुकवित्व आदि गुण र ज्ञान भएको सहजै बुझ्न सकिन्छ ।

यसरी संस्कृत र नेपालीका फुटकर कविताहरूबाट मात्र परिचित कवि पं. भीमकान्त पन्थीका सिद्धहस्त लेखनीले वि.सं. २०४७ सालमा आएर बाह्र सर्गमा समाप्य संस्कृतको अनुपम काव्यकृति 'जगदम्बिकावैभवम्' दिएको छ । गौरीघाटको संस्कृत विद्यालयमा बसी गुह्येश्वरीको आराधनासँगै जन्मेको यस काव्यले नेपालको संस्कृत साहित्यमा भक्तिकाव्य रचना गर्ने लुम्बिनी अञ्चलको परम्परामा एउटा नयाँ आयाम थपिदिएको छ । लगभग एक दर्जन शास्त्रीय छन्दहरू, काव्यसौष्ठववर्धक, अलङ्कारहरू, विभिन्न सूक्ति र लोकोक्तिहरू तथा भक्ति, अध्यात्म, नीति, दर्शन र तन्त्रका गम्भीर चिन्तनहरू दिनसक्ने यो महाकाव्य वि.सं २०५५ मा प्रकाशित भैसकेको छ ।

शक्तिको मानितो शक्तिमान्भन्दा बढी हुन्छ । शवरूप अचेतन तत्त्वमा इच्छाशक्ति, ज्ञानशक्ति र क्रियाशक्तिको प्राकट्य नै दिव्यता हो, देवता हो र कल्याणमय शिव हो । 'जगदम्बिकावैभवम्' को लेखनपछि कवि पं. भीमकान्त पन्थीको स्वतः स्फूर्त र परिष्कृत प्रतिभावैभव त्यसको लगत्तै वि.सं. २०४८ मा पुनः आलोकित हुन पुग्दछ । त्यो हो—'जगदीश्वरवैभवम्' महाकाव्य । श्रीमद्भागवती कथाको आधारमा ध्रुवचरितलाई केन्द्र बनाई रचना गरिएको यस काव्यको कलेवर आठ सर्गको छ । प्रसादगुणपूर्ण, रोचक, स्वभावोक्तिसम्पन्न एवं भावसौष्ठवपूर्ण यो महाकाव्य भन् महत्वपूर्ण छ । जगदम्बिकाको अनुकम्पाद्वारा जगदीश्वरमा आलोकित हुन पुगेका पं. भीमकान्त पन्थीको कवि प्रतिभा अभ्र बढी कान्तिकान्त भएको छ यसमा । संक्षेपमा भनौं भने यसमा सन्देश छ—आजका दिग्भ्रान्त पिँढीलाई आफ्नो गन्तव्यतिर लागिरहन, सच्चा लक्ष्यप्राप्तिका लागि विभिन्न दुःखकष्ट भेलेर अकुण्ठित रूपमा अगाडि बढ्न पनि ।

दुवै महाकाव्यको लेखनशैली सरल एवं रोचक छ । प्रसादगुण र स्वभावोक्तिले भरिपूर्ण यी दुवै महाकाव्यको भाषिक प्रवाह पनि सुमधुर गतिमा छ । यसरी छात्रावस्थादेखि नै फुटकर कविता रचनामा संलग्न कवि भीमकान्त पन्थीका सिद्धहस्त र परिपक्व मस्तिष्कबाट दुईवटा महाकाव्यले आकार पाएका छन् । नेपालका संस्कृत वाङ्मयको भाण्डागारमा यी दुवै महाकाव्यले आफ्नो विशेष ठाउँ लिने कुरामा दुईमत हुने छैन ।

कवि भीमकान्त पन्थीका यी दुई कृतिहरू चर्चित हुनाका कारणमध्ये सबैभन्दा पहिलो त यिनको महाकाव्यत्व नै हुनेछ । प्राचीन पारम्परिक महाकाव्यको लक्षणबन्धन अनुसार भएर पनि नवीन परिवेषमा आफूलाई उभ्याउने यी कृतिहरूभित्र लाक्षणिक, गवेषक तथा समालोचकहरूले प्रशस्त सामल पाउने छन् । दोस्रो यी दुवै महाकाव्यमा

सदसत् पक्षकाबीच द्वन्द देखिए पनि सर्वत्र मेलमिलाप र मैत्रीभाव रहेको पाइन्छ । तेस्रो यी दुवै कृतिहरू नितान्त भक्तिपरक हुनाले सहृदयी पाठकहरूलाई गम्भीर पौराणिक तत्त्वमा अवगाहन गराउनुका साथै महाकाव्यगत मिठासको दोहोरो आनन्द दिन समेत समर्थ छन् भन्नेकुरामा अत्युक्ति हुनेछैन ।

एकहोरो पदद्वै जाँदा अविच्छिन्न कथानकको अखण्डरसानुभूति दिने यी दुवै महनीय कृतिका सुमधुर पद्यहरूमा एकैछिन घोरिने हो भने आध्यात्मिक वेदान्ततत्त्व र अन्य दार्शनिक सिद्धान्तहरू पदे पदे उपलब्ध गर्ने ठाउँ पनि प्रशस्त छन् । यी सबै पारखीहरूका गुणग्राहिता र योग्यतामा निर्भर हुने कुरा हुन् । महाकाव्यगत अन्य विशेषता एवं तत्सम्बद्ध विशेषज्ञानकारी गुणज्ञ विद्वान्हरूलाई स्वतः कृतिहरूबाटै प्राप्त हुनेछ भन्ने विश्वास लिएको छु ।

जीवित व्यक्तित्वबारे केही लेख्नु भनेको निकै अप्ठ्यारो कुरा हो । यस्तो व्यक्तित्वबारे केही कतै बढ्ता लेखियो भने पनि अतिरिज्जत मानिन्छ, कम लेखिँदा अवमूल्यन हुने डर हुन्छ । कवि पं. भीमकान्त पन्थीजस्ता विद्या र वयः दुवैबाट परिपक्व काव्यशिल्पी जो अहिले पनि निरन्तर अध्यवसायमा लागिरेहुनु भएको छ, उहाँका विषयमा इदमित्थं भन्न गाह्रो पर्छ । अतः यस लेखकलाई केही असमञ्जसको स्थिति पनि छ ।

नेपाली संस्कृत वाङ्मयको वर्तमान युगलाई सक्रिय एवं पल्लवित, पुष्पित र सफल पार्न यी दुई महाकाव्य महत्वपूर्ण हुने कुरालाई भने नकार्न मिल्दैन । मेरा दृष्टिमा कवि पं. भीमकान्त पन्थी आजीवन अध्यापन कार्यमा संलग्न रहनु भयो र विद्यार्थी समाजमा 'सद्बिद्याका उपदेशक सद्गुणशील गुरु' मानिनु भयो । पुराणवाचन गर्नुभयो र कविता रचनामा लाग्नुभयो । आफ्नो कवितासङ्ग्रह 'विविधपद्यावलिः' को एक ठाउँमा गरिएको—

या वै सुबुद्धिजनहृत्कुहरं प्रविश्य तैर्मुक्तकण्ठमधिकं खलु गीयमाना ।

स्यादाशुतोषणपरा गरुडध्वजस्य चेतोहरा सुकविता हि कदा कथं मे ॥

(सज्जनहरूका हृदयमा प्रवेश गरी तिनीहरूद्वारा मुक्तकण्ठले ज्यादा गान गरिने र भगवान् विष्णुलाई छिटै खुसी गराउन सक्ने मेरा सुन्दर कविता कहिले कसरी होलान् ?)

(अनेकविधप्रार्थना)

यस्तो आकांक्षा अनुरूप अहिले वृद्धावस्थामा यस्ता सुन्दर एवं भक्तिरसले भरिपूर्ण महाकाव्य रचना गरेर सुरसरस्वतीको सेवा गर्नुभयो भनेर मात्र मनले मान्दैन, पुराणवाचनको समग्र फल प्राप्त गर्नुभयो अनि ऋणत्रयबाटै मुक्त हुनुभयो । नेपाली संस्कृत जगत्का लागि गौरवको विषय हो—उहाँको यो 'जगदीश्वरवैभव' महाकाव्य ।

आफ्ना पिताका काव्यसाधनाको मीठो आस्वादलाई सबै सहृदय एवं गुणग्राही

पाठक समक्ष पुन्याउने पवित्र उद्देश्यले कटिबद्ध कविका ज्येष्ठ सुपुत्र डा.लक्ष्मीकान्त पन्थीबाट अहिले यस जगदीश्वरवैभवम् महाकाव्यको प्रकाशन हुन लागेकोमा उहाँलाई साधुवाद दिन्छु ।

अन्त्यमा सहृदयी काव्यमर्मज्ञलाई यस महाकाव्यको अनुशीलनले नयाँ र आफ्नै खालको मिठास दिनेछ भन्ने कुरामा विश्वस्त हुँदै म यस कृतिको लोकप्रियताको कामना गर्दछु र लेखनीलाई यही विराम दिन उपयुक्त ठान्दछु ।

(जगदीश्वरवैभवम् महाकाव्यको भूमिका भागबाट, श्रीपञ्चमी २०५५ वि.सं.)

पं. भीमकान्त पन्थीज्यूको शताब्दका अवसरमा

भीमकान्तैर्नृपगुणैः स बभूवोपजीविनाम् ।

अधृष्यश्चाऽभिगम्यश्च यादोरत्नैरिवार्षवः ॥

अहिले उहाँको शताब्दी आइपुगेको वेला भीमकान्त पन्थीजीको स्मरण हुँदा मलाई हठात् यस कालिदासीय पद्यको स्फुरण हुन्छ । हुनत यो श्लोक राजाका लागि भनिएको हो नृपगुणैः । तर यसलाई बुधगुणैः भन्दा पनि केही फरक पर्दैन । समुद्रमा रत्न हुन्छन् तर त्यसमा प्रवेश गर्न र त्यसको इयत्ता पाउन निकै गाह्रो छ । तथापि रत्न चाहनेले त्यसलाई खोजी छाड्छन् । विद्वान्हरू पनि शास्त्रोदधि हुन्छन्, उनको पनि इयत्ता पाउन सकिन्न । त्यसैले यिनीहरू भीम रूप हुन्छन् । तर उनी भित्रको ज्ञानरत्न पाउन चाहने जिज्ञासुले जसरी पनि त्यसलाई उपलब्ध गरिछाड्छ । अतः भीम र कान्त दुवै गुण बुध गणमा पनि सङ्घटित हुनसक्छन् । यस्तै हुनुहुन्थ्यो भीमकान्त पन्थी ।

अमरभूमिको अर्ज्याल विद्वद्वंश र धुर्कोट वाग्ला बडाचौरका भीमकान्त पन्थीको वंशसँगको ज्ञान आदानप्रदानको पनि एउटा छुट्टै इतिहास छ । यी त यथास्थान उल्लेख भइसकेका कुरा हुन् ।

आफ्ना शास्त्रीय प्रतिभालाई काव्य साहित्यमा रूपान्तरण गरेर जनसमक्ष ल्याउने प्रसङ्गमा खिदिमका दधिराम मरासिनीले ...**चरिताऽमृतम्** काव्य लेखे । विद्वान् रश्मिराज अर्यालले ...**कथामृतम्** भनेर आफ्नो प्रतिभा पोखे । यसैगरी पं. भीमकान्त पन्थीले ...**वैभवम्** भनेर महाकाव्यद्वयको रचना गरे भने उमानाथ पन्थीले ...**गौरवम्** भने । यसरी शास्त्रीय प्रतिभालाई सबैले आ-आफ्ना काव्यसाहित्यमा रूपान्तरण गरे । मैले जानेबुझेका भीमकान्त पन्थीका विषयमा संक्षिप्तमा यिनै र यस्तै कुरा छन् ।

२०७७।३।७

१०४ अरनिको मार्ग आर्याविहार, काठमाडौँ

असाधारण पन्थका पथिक : पं. भीमकान्त पन्थी

✍ प्रा.डा.हरिहरशर्मा अर्याल

संसारमा अनेकानेक प्रकारका जीवजन्तु उपलब्ध छन्, ती सबैलाई चार विधामा विभाजित गरिएको छ— १. जरायुज(सालनाल)बाट जन्मने, २.अण्डाबाट जन्मने, ३.पसिनाबाट जन्मने र ४. भूईँ फोरेर जन्मने । यी सबै प्राणीहरूमध्ये जरायुज शरीर धारी मनुष्य बुद्धि विवेक विचारले आफ्नो हितकल्याणका साथै अर्काको, समाजको किंवा प्राणीमात्रको हितकल्याण सोच्ने र गर्ने क्षमता आदि अनेक गुणहरूले सम्पन्न हुनाले सर्वश्रेष्ठ प्राणी मानिएको हो । महर्षि व्यासद्वारा यस विषयलाई यसरी पुष्टि गरिएको छ— “न मानुषाच्छ्रेष्ठतरं हि किञ्चित्” । (महाभारत)

प्रथम मनुष्य शरीर उपलब्ध हुनु नै अत्यन्त दुर्लभ कुरो हो, त्यसमा पनि पवित्र संस्कार सम्पन्न कुलमा हुनु, अनि राम्रा उदात्त संस्कारहरूद्वारा तन-मन संस्कारित हुँदै तत्त्व ज्ञान प्रदायक विद्याको अध्ययन हेतु सद्गुरुको सान्निध्य प्राप्त हुनु, सामान्य ज्ञानमात्र नभई यथार्थ तत्त्वबोध उपलब्ध हुनु, कवित्व शक्ति सम्पन्न प्रतिभा प्रस्फुरण हुनु, बोध अनुसारी आचरणपूर्ण जीवन हुनु परम दुर्लभ हुन्छ भन्ने ऋषि-महर्षि महापुरुषहरूको भनाइ छ— ‘दुर्लभो मानुषो देहो देहिनां क्षणभङ्गुरः ।’ (भागवत)

नरत्वं दुर्लभं लोके विद्या तत्र सुदुर्लभा ।

कवित्वं दुर्लभं तत्र शक्तिस्तत्र सुदुर्लभा ॥ (अग्निपुराण)

मनुष्य शरीर पनि अन्य प्राणी शरीर जस्तै अनित्य नै छ तथापि यो शरीर शरीरधारण गर्नुको मुख्य प्रयोजन सिद्धगर्ने प्रमुख साधन बन्न सक्दछ । त्यस किसिमको वातावरण, परिस्थिति र सङ्गीत पाउन सक्थो भन्ने— ‘मानुष्यमर्थदमनित्यम्’ । ‘ब्रह्मावलोकधिषणम्’ । (भागवत)

पावन कृष्णागण्डकी निकटवर्ती गुल्मी जिल्लाको वाग्ला बडाचौर गाउँ जन्मभूमि एवं कर्मभूमि भएका, अध्ययन बोध आचरण तथा प्रचारणमा संलग्न, पवित्र विप्रकुलोत्पन्न मनीषीप्रवर हुनुहुन्थ्यो पं. श्रीभीमकान्त पन्थी । पाँच वर्षको अवस्थादेखि नै उहाँ माता सरस्वतीको सेवामा लाग्नुभयो । बाल्यावस्थादेखि लिएर अन्तिमावस्थासम्म शास्त्रचिन्तानिरत रहने उहाँको सहज स्वभाव थियो । नित्यसदाचारपरायण उहाँको दैनन्दिनी यस्तो थियो— उषाकालमा उठेर प्राणायामले चित्त शान्त पारी ब्रह्म (परमात्म) चिन्तन गर्नु, नित्य कर्मानन्तर वेदमाता गायत्रीको उपासना, वेदमन्त्रोच्चारण पूर्वक गन्धपुष्पादि उपचारले भगवद् अर्चना, चरणामृतसेवन, नित्य देवर्षि पितृतर्पण, नित्य होम, वेदपाठरूप ब्रह्मयज्ञ, बलिवैश्वदेवादि पञ्चयज्ञ गर्दैमा दिनको प्रथम प्रहर शास्त्रचिन्तन,

कर्तव्याकर्तव्य विषयक निर्णयको जिज्ञासा लिएर उपस्थित सज्जनहरूका प्रश्न शङ्काको समाधान गोचारण आदि गरेर दोस्रो तेस्रो प्रहर तथा सायंकालमा पुनः सायंकालिक सन्ध्योपासन जपादि गरेर चौथो प्रहर बित्ने गर्दथ्यो –

उत्थायाऽसूनियम्याऽहरहरुषसि यो ब्रह्मचिन्तां विधत्ते

प्रातः सत्कर्मभिः स्वैरनुमतिविहितैर्व्येति यस्यैकयामः ।

मध्याह्ने शास्त्रचिन्ताजनकृतवचनप्रश्नशङ्कासमाधिः

सायं सन्ध्यदिचर्या तदनु च शयनं को न तादृक् सुखी स्यात् ॥

– (विविधपद्यावलि: पृ. ३२)

यसप्रकार उहाँले नित्य स्नान, सन्ध्या, जप, होम, स्वाध्याय, तर्पण आदि सबै ब्राह्मणोचित सत्कर्म-सम्पादन पूर्वक गृहस्थ धर्मको सफल सञ्चालन गर्नुभएको थियो । पिता-माता, अनुज, सहधर्मिणी, पुत्र-पुत्री प्रभृति सुसंस्कृत एवं सुशिक्षित परिवार जनले परिवारित हुँदा, पितृसेवा परायण स्व-स्वकर्तव्यमा संलग्न अनेक सुपुत्रहरू, देश विदेशमा प्राप्त सम्मान, अभिलषित अशन-वसन-भवन, सज्जनहरूसँग वार्तालाप किंवा शास्त्रचर्चा, नदी निकटको निवास, सुदृढ छादन भएको भवन, आफ्ना बन्धु बान्धवहरूसँगको समागम, घरका वरिपरि वाटिका, घरमुनि नजिकैको सस्यश्यामल खेत, गाउँको समीपमा कुवाँ, नजिकै घासपात दाउरा गर्ने वन, आफ्नै खेतमा उब्जेको अन्नद्वारा भोजन वस्त्रको व्यवस्थाले ऋण काढ्न नपर्ने अवस्था, भोजनमा दाल, तरकारी, घिउ, दूध, दही, नून तेलको सुलभता, गोठभरी गाईभैँसी, घर भरी भाँडाकुँडा, भकारी भरी अन्न, भैँसीले दुवै समय दिने दूध, दिनानुदिन साँभ्र बिहान चूल्होमा भोजन पाक, विदेश बस्न नपर्नु, रमणीय प्रकृति मधुर स्वास्थ्यप्रद पर्वतीय प्रान्तको निवास, निरन्तर शालग्रामशिलार्चन तथा चरणामृतपानका कारण अपमृत्युनिवारण एवं संसृतिरोगनिवृत्ति, र सायुज्य मुक्तिलाभद्वारा अपुनर्जन्मको अभिलाषा गर्ने मानवोत्तमभन्दा सुखी को हुन सक्छ ? – “यस्य तस्मात् सुखी कः” (वि.प.पृ. ३१) । यस्तो व्यक्ति दीन तथा दुःखी कसरी हुन सक्छ ? – “एष दीनः कथं स्यात्” (वि.प.पृ. ३२) उसको तुलना वा प्रतिस्पर्धा कसले गर्न सक्छ ? “कतमः स्पर्धते तं विजेतुम्” । (वि.प.पृ. ३१) ।

ब्राह्मणद्वारा सम्पादनीय सबै धार्मिक आध्यात्मिक कर्तव्यहरूको सफलतापूर्वक सम्पादन गर्दै जीवन सञ्चालनका लागि आवश्यक कृषिवृत्तिमा पनि सतत प्रयासरत रहनु कायक्लेश दायक र कष्टसाध्य विषय हो तापनि यी दुवै विषयलाई सहजतया आत्मसात् गरी–

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।

ततो युद्धाय युज्यस्व नैव पापमवाप्स्यसि ॥ (गीता)

भन्ने पार्थसारथिको वचनानुसार यी सार्थक तुल्याउन उहाँ धैर्यसाथ कटिबद्ध हुनुभयो । स्मृतिकारले पनि यस विषयको समर्थन गरेको हामी पाउँछौं – ‘षट्कर्मसहितो विप्रः कृषिवृत्तिं समाश्रयेत्’(बृहत्पाराशर) ।

विद्यार्जन पश्चात् आजीविकाको चिन्ता उपस्थित हुन्छ, त्यसबेला आफ्ना सहपाठीहरूमध्ये कोही राजधानी पुगेर प्राध्यापक, कोही न्यायाधीश, कोही सचिव, कोही अधिकारी, कोही विद्वान् र कोही धनाढ्य बनेका, कोही विदेशी वस्त्र र सुनका गहनाले अलङ्कृत स्वभार्याका साथ मस्तीले यानमा बसी शहर घुमेका, कोही पर्वतीय जन्मथलो छोडी मधेश पसेर विपुल धन कमाई पलडमा उपरखुडी लगाएर आराम गरेका, कोही गोपीचन्दनको ऊर्ध्वपुण्ड्र लगाई तुलसीमाला लिई श्रीकृष्णमन्त्र जपमा तल्लीन भएका, कोही कोदालो खन्दा उत्पन्न श्रमबिन्दु (पसिना) खिचिन्त निधार तथा हात खुट्टा भरी घाउ र ठेला लिएका, कोही गर्बिला जुल्फीले गालासम्म ढाकेका काला र विचित्र सूट प्यान्ट धारी आकण्ठ सुरा पिएर वमन गर्दै सडकमा लोटेका देखेर उहाँका मनमा अनेक विचार तरङ्गहरू उर्लेका थिए—‘पाँच वर्षको उमेरदेखि नै प्रवासमा रहेर माता सरस्वतीको सेवागरी शरीरलाई रोगी बनाउँदै र अनेक परिभव वा अपमान सहँदै जो विद्या अर्जित गरियो त्यसको सत्ता कहाँ छ ? यहाँ भने आजीविकाको लागि निरन्तर घास—पात र कुटो—कोदालोको चिन्ता गर्दै शरीरले क्लेश काटिरहेछ ! हृदयमा बलवती अभिलाषा जागेको थियो कि बाल्यकालदेखि प्रयाणकालसम्म मेरो समय शास्त्र चिन्तनमा व्यतीत भैरहोस्, परन्तु त्यस आकांक्षालाई बाधित गरी अनेक प्रकारका चिन्ता सन्तानले परिपूर्ण यस कृषिवृत्तिलाई जीविकाको लागि अँगाल्नुपर्थ्यो । यो कस्तो नियतिको खेल हो !

ब्रह्मज्ञान प्रदान गर्नमा एकमात्र कारणभूत अमृतत्वदायिनी विद्यारूपी मणि दिएर काचरूपी अविद्याप्रद धन लिने विद्वदभिमानि नबनी सुख होस् वा दुःख आफ्नै नियति अनुसारको वृत्ति स्वीकार गर्नुपर्छ । सुख र दुःखको अनुभव गर्नमा मन नै कारण हुन्छ । मनले माने दुःखमा पनि सुखको र नमाने सुखमा गुम्सिँदा पनि दुःखकै अनुभूति हुन्छ—**‘वृत्तै दुःखं सुखं वा निजिविधिविहितं स्वं मनोऽत्रापि हेतुः’** । (वि.प.,पृ. ३०)

नचाहँदा नचाहँदै पनि आइपरेको क्लेशमय कृषिवृत्तिलाई धैर्य र सन्तोषपूर्वक अङ्गीकार गरेको कुरा अद्भुत कल्पनामय विशेषोक्ति अलङ्कारद्वारा व्यक्त गर्नुभएको छ—‘को वा नरोऽस्तीदृशः ?’ भनेर पद्ययुगलमा । यस्तो कुन मानिस होला ? जो प्रतिदिन सयौँ हात जमीन खन्ने गछ तर मूसो भएन, दिनदिनै घास—बहुल जङ्गलमा घुमिरहन्छ तर गाईभैँसी भएन, सधैं यता र उता दौडिरहन्छ तर घोडा भएन, पीठमा भारी बोकिरहन्छ तर गधा भएन ।

यस्तो कुन मानिस होला ? जो प्रतिदिन घरबारीरूपी लङ्काको बाँदरबाट रक्षा गछ तर लङ्केश हुन सकेन, सीता (हलोको सीयो) को अनुगमनमा धाइरहे पनि राम बन्न सकेन, एकछिन पनि विश्राम नगरेर गोकुल (गाई भैँसीहरू)को रक्षा गछ तर कृष्ण बन्न सकेन, हलो हरिषसित सम्बन्धित भएर पनि बलराम बन्न सकेन ।

कृषिकार्य स्वयंमा एक अत्यन्त कठिन तपस्या हो — **‘कृषाणानां काचित् सुकठिनतपस्या विजयते’** । परन्तु यो तपस्या सारा संसारका सुर नर पशु पक्षी कीट

पतङ्गादि समस्त जीवहरूको आधार भएको हुनाले अतिशय पवित्र कार्य वा साधना पनि हो— ‘समग्रः संसारः प्रभवति यदाधारविभवः’ (तपस्विकृषीबलम्) । प्राणीहरूको प्राण जुन तत्त्वमा टिकेको छ त्यो तत्त्व हो ‘अन्न’ । अन्न निरन्तर तपः परायण किसानद्वारा उत्पन्न हुन्छ र त्यस अन्नद्वारा देव, ऋषि, पितृ, मनुष्य, पशु, पक्षी आदि सम्पूर्ण प्राणीहरूको प्राण सप्राण अर्थात् स्वकार्य सक्षम बन्दछ । अन्न नै प्राण हो, बल हो, जीवन हो, जगत्को आधार हो, त्यसैले अन्नमा नै जीवजगत् प्रतिष्ठित छ । सबै प्राणीहरूको उपकृति, सबै यज्ञयागादिको सिद्धि, राज्यको कोष—वृद्धि, देव पितृ मनुष्यादिको पुष्टि, चरा मुसा कीटादि जीवहरूको क्षुधानिवृत्ति किसानद्वारा उत्पादित अन्नले नै हुनेगर्छ, त्यसैले कृषिलाई सर्वजीवोपजीविनी भनिएको छ—

अन्नेनाप्यायते सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ।

अन्नं प्राणो बलं चान्नमन्नाज्जीवितमुच्यते ॥

अन्नं च जगदाधारं सर्वमन्ने प्रतिष्ठितम् ॥

कुर्यात् कृषिं प्रयत्नेन सर्वसत्त्वोपजीविनीम् ॥ (बृहत्पाराशर)

भूमिलाई बार—बार कोदालो—हलो आदिद्वारा खन—जोत गरी, गाई—भैँसीको मल खेतभरी कालै हुँदासम्म छरी, मसिनो गरी मललाई माटोमा मिलाएर, बीउ छरेर, सिंचेर, ब्याड तयार भएपछि ब्याडबाट उखेलेर, राम्ररी हिल्याएर बनाएको खेतमा रोपाइ गरेर, पन्ध्र दिन पानी काट्ने र पानी भर्ने क्रिया गरेर, अर्को पन्ध्र दिन झार गोडेर, बाला निस्केर दाना पुष्ट नहुञ्जेल पानीको निरन्तरता बनाएर, ईतिभीति (कीरा फट्याङ्गा, चरा—मूसा, बाँदर, बाढी, असिना आदि) बाट बचाउन सकेमा मात्र अन्न स्याहार्न सकिन्छ । यसरी ६—७ महिना कडा परिश्रमसँग धावन्ति खेती गर्दा पनि शतप्रतिशत उपलब्धिमा सन्देहै रहने हुँदा कृषिकार्य भन्दा अर्को दुःखद कार्य के हुन सक्छ र ? — ‘ननु कृषिकरणाद् दुःखमन्यन्न मन्ये’ (वि.प.,पृ. २७)

कृषिको सफलता पशुपालनमा निर्भर रहन्छ, त्यसैले बारीमा वा वनमा खोजी—खोजी नरम र नूतन घाँस काटी भारी बोकी ल्याएर तथा जहाँजहाँ राम्रो घाँस पाइन्छ गाई—भैँसी त्यहाँ त्यहाँ लगेर चराएर, चराउने क्रममा भीर—पहिरो हिंम्रक जन्तु आदिबाट प्रयत्नसाथ जोगाएर, गोठमा पनि रात—दिन हेरचाह गरेर विश्राम पनि नगरी गाई भैँसी आदि पशुहरूको सेवा गर्दा सेवाको दृष्टिले अत्यल्प मात्रामा दूध—घिउ आदि प्राप्त गरिन्छ भने पशुपालन त कृषिभन्दा दुगुना कष्टप्रद कार्य रहेछ — ‘पशुभरणाद् दुःखमन्यन्न मन्ये’ (वि.प.,पृ.२७)

आजीवन दुःख गर्नुपर्ने कृषि र पशुपालन कार्यलाई स्थितप्रज्ञ मुनि तुल्य अविचलित धीर पन्थीज्यूले सहजरूपमा स्वीकार्नुभएको थियो — ‘यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते’ (गीता) । जीवनमा आइपरेका स्वप्नवत् सुखदुःखलाई सहजतया सहन गर्दै परिवारहितायका साथै सर्वजनहिताय चिन्तन तथा कार्य गर्दै जानु

नै शास्त्रतत्त्वज्ञ व्यक्तिको उद्देश्य हुन्छ—

अध्यारा स्वप्नाका सुख दुख खुशी भै सह सह ।

सबैभन्दा भिन्नै भइ फगत हाँसी खुश रहू ॥ (तरुणतपसी)

परन्तु अन्तमा आफूले दुःख व्यहोरे पनि आफ्नो सन्ततिको जीवन सुखमय होस् भन्ने धारणाले उहाँले परामर्श दिनुभएको थियो—‘जुन कार्यमा बलवती नियतिले मनुष्यलाई नियमित गरिदिन्छ त्यो कार्य मानिसले नचाहेरै पनि गर्नुपर्ने हुन्छ’ यस्तो सोचेर मैले त यस आजीवन दुःख गरिरहनुपर्ने कृषि—पशुपालन कार्यलाई सहजरूपमा अङ्गीकार गरेको हुँ, किन्तु बाबु हो ! तिमीहरू यी दुई वृत्तिलाई छोडेर सोचविचारसाथ अर्को कुनै सरल वृत्ति अपनाउनु—

“पुत्रा ! ममैतद् द्वितयं विहाय, विचार्य वृत्त्यन्तरमाश्रयध्वम्” (वि.प.,पृ. २७)

गृहस्थ धर्मका कृषि पशुपालनादि कठोरतम कार्यमा संलग्न रहँदा उहाँको ‘भीम’ रूप व्यक्त भएको, मानवजीवनमा उपयोगी सबै पक्षका विषयहरूको सहृदयसंवेद्य कान्तासम्मित कोमलकान्तपदावलीयुक्त कविता काव्य र महाकाव्य जस्ता कृति रचनामा उहाँको ‘कान्त’ रूप व्यक्त भएको र यी दुवै रूपका साथै श्रोत्रिय विप्रोचित सदाचरण, लौकिक शास्त्रीय धार्मिक आध्यात्मिक आदि विषयका शङ्का—समस्याको समाधान, धीरतापूर्वक सुख दुःखादि द्वन्द्व सहन आदि समन्वयमा आधारित सबैभन्दा पृथक् असाधारण जीवन पन्थका पथिक हुनाले उहाँको ‘पन्थी’ रूप युक्तियुक्त बन्न पुगेको छ ।

प्रथम मनुष्य चोला दुर्लभ छ, मनुष्यमा पुरुष हुनु, पुरुषमा द्विजत्व हुनु दुर्लभ छ, द्विजमा शास्त्रमा रुचि हुनु, शास्त्र पढेर पनि आस्तिक्य बुद्धि हुनु, आस्तिक भएर पनि भगवद्भक्तिको तृष्णा जाग्रत हुनु सुदुर्लभ कुरो हो, तर यो कल्याण परम्परा पन्थीज्यूलाई सहज प्राप्त थियो र अन्तमा कैवल्य प्राप्तिको अभिलाषा पनि जो मानव जीवनको परम पुरुषार्थ र चरम लक्ष्य पनि हो ।

मानुष्यं मम दुर्लभं प्रथमतस्तत्रापि पुंस्त्वं पुनः

पौंस्नेऽपि द्विजतैव दुर्लभतमा तत्रापि शास्त्रे रुचिः ।

तत्रास्तिक्यमतिः सुदुर्लभतरा त्वद्भक्तितृष्णापि च

प्राप्ता क्षेमपरम्परेह भगवन् ! कैवल्यमन्तेऽर्थ्यते ॥ (वि.प.पृ. ७)

यस्तो लौकिक अलौकिक, धार्मिक आध्यात्मिक, वैयक्तिक—सामाजिक सबै विषयका सफल प्रयोक्ता, वैदुष्यपूर्ण भएर पनि सरलतम, असाधारण भएर पनि सर्वजन साधारण, अविद्यायुत देखिए पनि पराविद्यापरायण पन्थीज्यूको जस्तो जीवन सितिमिति कहाँ भेटिन्छ र ? ‘एतद्धि दुर्लभतरं लोके जीवनमीदृशम्’ । इति शिवम् ॥

— तानसेन न.पा. ९,पाल्पा, लुम्बिनी प्रदेश

जगदीश्वरवैभवम् – महाकाव्यः विहङ्गम दृष्टिमा

✍ प्रा.डा.हरिहर शर्मा अर्याल

मनुष्यको कर्तव्य के बाँचु, सास फेर्नु, खानु, मलविसर्जन गर्नु वा सन्तान उत्पन्न गर्नु यतिमात्र हो ? रुख-विरुवाहरू के बाँच्दैन् ? खलाँतीले के सास फेर्दैन् ? पशु-पंक्षी कीट पतङ्गहरू के खाँदैन् अथवा सन्तान उत्पादन गर्दैन् ? कुकुरले भैं अर्काको अगाडि पुच्छर हल्लाएर कहिले खान पाउने त कहिले चुटाइ पाउने, शूकरले भैं उचित-अनुचित सबै खाने र बच्चा पैदा गर्ने, ऊँटले भैं अन्नादि सङ्ग्रह गर्ने र गधाले भैं कुटुम्बको भारी बोक्दाबोक्दै मर्ने ? यति काममात्र यदि मनुष्यले पनि गर्छ भने पशु र मनुष्यमा अन्तर के भयो त ?

चराचर जीव-जगत्का सृष्टि पालन संहारकर्ता जगदीश्वरको नाम नसुन्ने मनुष्यको कान सर्प बस्ने दुलो हो । भगवान्को गुण नगाउने जिभ्रो भ्यागुताको जिभ्रो हो । भगवान् लाई प्रणाम नगर्ने शिर मुकुटले अलङ्कृत भए पनि भारी मात्र हो । भगवान्को सेवा नगर्ने हात सुनका गहनाले युक्त भए पनि शवका हात हुन् । भगवान्को दर्शन नगर्ने आँखा मयूर पङ्खका आँखा हुन् । भगवद्धामको यात्रा नगर्ने पाउ ठिङ्ग उभिने रुख हुन् । भगवान्को चरणरजको इच्छा नगर्ने मनुष्य जिउँदो शव हो । भगवच्चरणमा अर्पित तुलसीको गन्ध थाहा नपाउने मनुष्य सास लिदै गरेको शव हो । भगवान्को नामकीर्तनमा अथवा कथा श्रवण गर्दामा जसको हृदय द्रवित हुँदैन, आँखा आँसुले भरिदैन, शरीरमा रोमाञ्च उत्पन्न त्यो हृदय हृदय होइन चट्टान हो । (भागवत २।३।१८-२४)

त्यसकारण कुनै कामनाले, कुनै पनि कामना नभैकन यद्वा संसृतिचक्रबाट छुट्ने इच्छाले उदार बुद्धि र तीव्र भक्तियोगले (राजकुमार ध्रुवले भैं) भगवान्को भजन यजन गर्नुपर्दछ-

अकामः सर्वकामो वा मोक्षकाम उदारधीः ।

तीव्रेण भक्तियोगेन यजेत पुरुषं परम् ॥ (भागवत २।३।१०)

जसको कीर्तन, स्मरण, दर्शन, वन्दन, कथाश्रवण, अर्चन गर्नाले मनुष्यका समस्त कल्मष तुरन्त समाप्त हुन्छन् त्यस्ता भगवान्को लीला-चरित्रको वर्णन गर्नु नै कवित्व शक्ति भएका मनुष्यको कर्तव्य हो-

यत्कीर्तनं यत्स्मरणं यदीक्षणं यद्वन्दनं यच्छवणं यदर्हणम् ।

लोकस्य सद्यो विधुनोति कल्मषं तस्मै सुभद्रश्रवसे नमो नमः ॥ (भाग २।४।१५)

भगवान्को चरित्र अद्भुत गुणसम्पन्न भएकाले अद्भुत चरित्र अद्भुत गुणहरूको वर्णन नगरेर मौन रहँदा वाणीको विफलता तथा वाणीले केही गर्न नसकेकोमा असह्य वेदना हुने कुरा कविहरूले बताएका छन्-

“वाजन्मवैफल्यमसह्यशल्यं, गुणाद्भुते वस्तुनि मौनिता चेत् ।” (श्रीहर्ष)

जुन वाणीले भगवान्को गुण गान गरिन्छ त्यो वाणी नै सार्थक एवं सफल वाणी हो- “सा वाग् यया तस्य गुणान् गृणीते ।” (भागवत) ।

कविहरू अकल्याणको नाश र कल्याणको प्राप्तिका लागि चिन्तन गर्दै जाँदा एकमात्र भगवच्चिन्तन गुणानुवाद नै यसको उपाय रहेछ भन्ने धारणाले तदनुरूप कविकर्मद्वारा स्वरुचि अनुसार तथा शक्ति सामर्थ्य अनुरूप (नभः पतन्त्यात्मसमं पतत्त्रिणः) भगवान्का चरित्रबाट एक अंश लिई काव्य रचना गर्दछन् र भगवच्चिन्तन-जलले धोइएको निर्मल बुद्धिद्वारा आत्मतत्त्वको बोध (दर्शन) प्राप्त गरेर मुक्त बन्दछन्- यदङ्घ्रिभिध्यानसमाधिधौतया धियाऽनुपश्यन्ति हि तत्त्वमात्मनः ।

वदन्ति चैतत् कवयो यथारुचं स मे मुकुन्दो भगवान् प्रसीदताम् ॥ (भा. २।४।२१)

मनुष्यले गरेका तपस्या, शास्त्राभ्यास, उत्तम यज्ञ-यागादि, कथा प्रवचन, विवेक बुद्धि तथा दानगर्नुको विशिष्ट प्रयोजन वा अखण्ड फल भगवान्को गुणगणवर्णन नै हो भनेर विद्वान्हरूले भनेका छन्-

इदं हि पुंसस्तपसः श्रुतस्य वा स्विष्टस्य सूक्तस्य च बुद्धिदत्तयोः ।

अविच्युतोऽर्थः कविभिर्निरूपितो यदुत्तमश्लोकगुणानुवर्णनम् ॥ (भाग. १।५।२२)

अत एव यसै सिद्धान्तलाई अँगालेर वाल्मीकिले श्रीरामको, व्यासले श्रीकृष्णको, कालिदासले श्रीशिव तथा श्रीरामको, भारविले श्रीशिवको, माघले श्रीकृष्णको, श्रीहर्षले श्रीविष्णुको गुणानुवाद आआफ्ना महाकाव्यमा गरेका छन् एवं आफ्नो हृदयबाट अभिव्यक्त स्तुतिहरूद्वारा काव्यात्मक भगवदर्चन गरी अपुनर्भवको अभ्यर्थना गरेका छन्-

“ममापि च क्षपयतु नीललोहितः पुनर्भवं परिगतशक्तिरात्मभूः” ॥ (कालिदास)

श्रीहर्षादिका अतिरिक्त अन्य अनेक महाकविहरूले पनि प्रचुर मात्रामा काव्य सृजना गरेका छन् । अद्यतन कविहरूका महाकाव्यहरू पनि प्रशस्त देख्न पढ्न पाइएकै छ । सीताचरितम् (डा. रेवा प्रसाद द्विवेदी), जानकीजीवनम् (डा. राजेन्द्र मिश्र), वामनावतरणम् (डा. राजेन्द्र मिश्र), विन्ध्यवासिनीविजयम् तथा शुम्भवधम् (वसन्त त्रयम्बकशेखरे) आदि ।

नेपालका महाकविहरूमा पनि हरिकेलिमहाकाव्यम् (वंशमणिशर्मा), यदुवंश-महाकाव्यम् (काशीनाथ शर्मा), कार्तवीर्योदयम् (सुकृतिदत्त पन्त), श्रीकृष्णचरितामृतम् तथा गौरीगिरीशम् (कृष्णप्रसाद घिमिरे) जगदम्बिकावैभवम् तथा जगदीश्वरवैभवम् (भीमकान्त पन्थी), हनूमदयनम् (डा. विष्णुराज आत्रेय), सत्यसाईचरितम् (डा. माधव भट्टराई), पृथूदयम् (डा. वेणीमाधव ढकाल) आदि कविहरूले महाकाव्य रचनाद्वारा भगवान् तथा भगवतीको अभ्यर्चना गरेका छन् ।

लुम्बिनी प्रदेशका कविहरूमा गुल्मीका उमानाथ पन्थी (गण्डकीगौरवम्), डा. टीकाराम पन्थी (रुवृत्तम्), डा. लक्ष्मीकान्त पन्थी (लक्ष्मीवैभवम्, सारस्वत-वैभवम्, जगज्जननीवैभवम्), पाल्पाका माधवप्रसाद देवकोटा (भारतीवैभवम्)

डा. हरिहरशर्मा अर्याल (मुक्तिमन्दिरम्, तपस्विकृषीवलम्), अर्घाखाँचीका दधिराम शर्मा (श्रीरामचरितामृतम्, श्रीकृष्णचरितामृतम्) आदि कविहरूले खण्डकाव्य रचनाद्वारा उनै सर्वलोक महेश्वर तथा महेश्वरीका पदारविन्दमा भावकुसुमाञ्जलि अर्पण गरेका छन् । यहाँ उल्लिखित (भगवद् विषयसम्बद्ध) भन्दा अतिरिक्त धेरै धेरै कविहरूले आजसम्म पनि संस्कृत भाषामा महाकाव्य तथा खण्डकाव्यको सृजना गरिरहेका हामी देख्छौं ।

यस पंक्तिकारले देखेपढेका ब्रह्मस्वरूपिणी जगन्माता भगवतीका गुणवैभव वर्णनपरक काव्यहरूमध्ये वसन्तत्रयम्बकका “विन्ध्यवासिनीविजयम्” र “शुम्भवधम्” जस्तै भीमकान्त पन्थीको जगदम्बिकावैभवम् पनि सरस मधुर ललित शैलीमा लेखिएको विशिष्ट महाकाव्य हो ।

भगवतीको महिमा वर्णन गरिसक्दा कविवर पन्थीको मनमा भगवान्को पनि महिमा वर्णन गर्ने सदिच्छा जागृत भयो र फलस्वरूप वाक्शक्तिलाई सफल गराउँदै “जगदीश्वरवैभवम्” महाकाव्यको रचना हुनगयो । स्वागता, रथोद्धता, दुतविलम्बित, इन्द्रवंशा, अनुष्टुप्, वंशस्थ, वसन्ततिलका तथा शादूलविक्रीडित गरी जम्मा ८ छन्दको प्रयोग भएको, ३१० पद्यहरूमा विस्तृत, ८ सर्गमा विभक्त, अनुप्रास, उपमा, रूपक, उत्प्रेक्षा, काव्यलिङ्ग, विरोधाभास, अर्थान्तरन्यास, स्वभावोक्ति आदि अलङ्कारले अलङ्कृत, जगदीश्वर विष्णुरूप दिव्य नामयुक्त, भक्तिभाव प्रधान शान्त अङ्गीरस र वीरादि रस अङ्ग समन्वित, पौराणिक कथावस्तु भए पनि आफ्नै अभिनव कल्पनाद्वारा चमत्कारजनक मौलिक महाकाव्य हो “जगदीश्वरवैभवम्” ।

स्वायम्भुव मनु र शतरूपाका प्रियव्रत र उत्तानपाद नामक दुई छोरा जन्मे । उत्तानपादकी जेठी रानी सुनीतिका गर्भबाट ध्रुव र कान्छी सुरुचिका उत्तम नामक दुई पुत्र भए । सुनीतिलाई भन्दा सुरुचिलाई राजाले बढी प्रेम गर्दथे । दुवै पुत्र पाँच वर्षका भए । एकदिन खेल्दै दुवै कुमारहरू राजा समीपमा पुगे र कान्छो उत्तम पिताको काखमा बस्न पुग्यो, ध्रुवलाई पनि पिताको काखमा बस्न मन लाग्यो र काखमा चढ्न लागेको देखेर सुरुचिले ईर्ष्यावश ध्रुवलाई हटाएर भनिन्—‘छोरा ! तँ सिंहासनमा बस्न योग्य छैनसु, विष्णुभगवान्को तपस्या गरी मेरो गर्भबाट जन्मेमात्र बस्न पाउलास्’ । राजा बोल्न सकेनन् । ध्रुव रुँदै आमाछेउ पुगे । सबै वृत्तान्त सुनेर सुनीतिले भनिन्—“बाबु ! नरोऊ, तिम्री विमाताले ठीक भनिन्, तपस्या गर, तिम्रा पितामह मनुले पनि तपस्या गरेरै एक मन्वन्तर राज्य गर्न पाउनुभएको थियो । भगवान्ले तिम्रो दुःख हरण गरिदिनेछन्’ । ध्रुव घरबाट हिँडे । बाटामा नारद मुनिले फर्काउने प्रयास गरे पनि ध्रुवले तप गर्ने दृढता व्यक्त गरे र ‘तिमी मधुवन जाऊ, यसरी तप गर, दर्शन पाउनेछौ’ भनी सबै विधि बताए अनुसार कठोर तपपूर्वक आराधना गरेर छ महीनामा भगवद्दर्शन प्राप्त गरे । प्रसन्न भएका विष्णु भगवान्ले ध्रुवलाई ‘३६ हजार वर्ष राज्य गरी वैकुण्ठमा ध्रुवपद प्राप्त गर्ने’ वर दिए । ध्रुवले त्यति वर्ष

राज्य गरेर अन्तमा बदरिकाश्रम गई ध्यान साधनामा तल्लीन भएर विष्णुपार्षदले ल्याएको विमानमा बसी ध्रुवपदमा पुगे । महाकाव्यमा वर्णित संक्षिप्त कथानक यति हो ।

यद्यपि यस महाकाव्यमा ध्रुवको जन्मदेखि लिएर ध्रुवपद प्राप्ति पर्यन्तको विस्तृत कथा संक्षेपमा वर्णित भएको छ र सामान्य दृष्टिले हेर्दा ध्रुव नै यस महाकाव्यका नायक हुन् भन्ने लाग्छ, तर महाकवि को मतमा जगदीश्वर विष्णु नै यसका दिव्य नायक हुन् जसले ध्रुवलाई अत्युच्च पद प्रदान गरे । मानव चरित्रलाई आधार बनाएर त्यस आधार माथि सर्व समर्थ सर्वज्ञ सर्वजगत्पालक चराचर सृष्टि सञ्चालक जगदीश्वर विष्णुको महिमा ऐश्वर्य वैभवको प्रथम सर्गदेखि अन्तिम सर्गसम्म व्याख्यान गरिएको छ यहाँ । मनुको विष्णु आराधना, सुनीतिको पुत्र ध्रुवलाई विष्णु उपासनाको प्रेरणा, नारद मुनिको ध्रुवलाई विष्णु उपासना विधानको उपदेश, ध्रुवमाथि विष्णुको अनुकम्पा, बोलन नसकेका ध्रुवलाई विष्णुद्वारा वाक्यशक्ति प्रदान, अन्तमा विष्णुद्वारा सबै ग्रह नक्षत्रादि जसका वरिपरि घुम्छन् त्यस्तो मेही जस्तो ध्रुवपदमा ध्रुवको प्रतिष्ठा, यी सबै सन्दर्भद्वारा भगवान् विष्णुको माहात्म्य व्याख्यायित भएको छ । ध्रुवले जे जति लौकिक र अलौकिक चरम उत्कर्ष प्राप्त गरे त्यो सबै जगदीश्वर विष्णुको महिमा तथा कृपाले प्राप्त भएको हुनाले यस महाकाव्यलाई ‘ध्रुवचरितम्’ संज्ञा नदिएर ‘जगदीश्वरवैभवम्’ संज्ञा दिइएको अभिमत महाकाव्यकारको स्वशब्दले अभिव्यक्ति दिएको छ—“अस्मिन् काव्ये.....ध्रुवस्य...पञ्चमेऽप्यब्दे दुष्करं तपस्तपस्यतः...सन्तुष्यता विष्णुना ३६ सहस्रवर्ष पर्यन्तं राजराजत्ववरप्रदानात् अन्त्ये च वैकुण्ठलोकप्रदानाद् ‘जगदीश्वरवैभवम्’ इति नामकरणं सार्थकं मत्वा तदेव नाम कृतम्” । (प्राक्कथनम्)

कीर्ति, कल्याण र परानन्द प्राप्तिको अपेक्षा लिएर नै काव्य रचना प्रति महाकवि पन्थी आकृष्ट हुनुभएको हो भन्ने कुरा उहाँकै प्राक्कथनले पुष्ट गरेको छ । यसरी उहाँले जीवनको उत्तरार्धलाई भगवच्चिन्तन मनन अर्चन आदि सनातन परम्परा अनुसार ईश्वराराधनले सफल, सन्तुष्ट, परितृप्त पार्नुभएको छ । “स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः” भन्ने भगवद्बचनानुसार आफ्नो ब्रह्मकर्मको परिपालन, शास्त्रसाधना, ईश्वराराधना, जीवन सञ्चालनार्थ लौकिक कृत्य सम्पादनका साथसाथै प्रतिभाको सदुपयोगरूप काव्य साधना, त्यसमा पनि भक्तिरस जस्तो उज्ज्वल रसलाई अङ्गी बनाएर कृति रचना, प्रमाद रहित स्वाध्याय प्रवचन, सदाचारनिष्ठता आदि विनिर्मल कर्महरूद्वारा परब्रह्म परमात्माको अभ्यर्चना गरेर सिद्धि प्राप्त गर्नुभएको छ निःसन्देह । आजको यस्तो कलुष शबलित प्रपञ्च परिपूर्ण कालमा यति उज्ज्वल सत्कर्मनिष्ठ जीवन परम दुर्लभ छ । सुख—दुख हानि—लाभ सबै भेल्दै जीवनमा अविचलित रही स्वकर्ममा दीक्षित उहाँले वासुदेवको यस वचनलाई आधार मान्नुभएको देखिन्छ—“स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि” ।

जगदीश्वरवैभवम् महाकाव्यको प्रणयनद्वारा परमेश्वरप्रणयी, लोककल्याणकारी,

काव्य संसार विहारी भीमकान्त पन्थी अद्यतन समाजलाई के सन्देश दिन चाहनुहुन्छ त ? यस विषयमा डा.विष्णुराज आत्रेयको मत यस्तो छ—“संक्षेपमा भनौं भने यसमा सन्देश छ आजका दिग्भ्रान्त पिँढीलाई आफ्नो गन्तव्यतिर लागि रहन, सच्चा लक्ष्यप्राप्तिका लागि विभिन्न दुःख कष्ट भेलेर अकुण्ठित रूपमा अगाडि बढ्न पनि” ।

डा.टीकाराम पन्थीको मन्तव्य छ—“अद्यतने अर्थकामप्रधाने युगे समुपलभ्यमाना काव्यकृतिरेषाऽस्माकं कृते गौरवमयी, आत्मप्रशोधिनी, शाश्वतमार्ग प्रदर्शिनी, हृदयपावनी चेति निःसन्देहं वक्तुं शक्यते” ।

यस महाकाव्यमा शब्द लालित्य तथा अर्थमाधुर्यका केही प्रसङ्गतिर संक्षिप्त दृष्टि दिऊँ रसास्वादन निमित्त । विशेष गरी पुराणमा संक्षिप्त सूत्रात्मक शैलीमा रहेका शब्द र अस्पष्ट भावहरूलाई काव्यकारले अत्यन्त कुशलतापूर्वक सरल, सुस्पष्ट, शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कारले अलङ्कृत गरी प्रस्तुत गर्नुभएको छ । ध्रुवले बाटामा भेटेका देवर्षिसँग उपासनाको प्रक्रिया बताइदिने आग्रह गर्दै उनको लोककल्याणकारी वृत्तिको प्रशंसा गर्ने सन्दर्भमा पुराणको सूत्र छ—“वितुदन्तते वीणां हितार्थं जगत्ोर्कवत्” (भा.४।८।३८) । यसलाई उपमालङ्कारद्वारा ललित शैलीमा सुस्पष्ट पाउँ महाकाव्यमा भनिएको छ—‘जसरी सूर्यनारायण लोकहित गर्न प्रतिदिन उदाउनुहुन्छ त्यस्तै गरी हे ब्रह्मपुत्र देवर्षि ! हजुर पनि वीणा बजाउँदै लोकहितकै लागि हिँडिरहनुहुन्छ’—

सूर्यो यथा जनहितार्थमुदेति नित्यं तद्वद् भवानपि चरत्यचिरेण सत्यम् ।

ब्रह्मात्मजोऽसि महतीं रणयन्भीक्ष्णं बालस्य मे शरणदो भव भो सुरर्षे ! ॥ (१।४२)

दयालु नारद मुनि भन्दछन्—‘वत्स ! तिम्री आमाले भनेको साँचो हो, हरिको चरणसेवा नै तिम्रो कल्याणको प्रमुख उपाय हो’ । पुराणको “जनन्याभिहितः पन्थाः स वै निःश्रेयसस्य ते” (भा.४।८।४०) भन्ने वाक्यलाई अन्त्यानुप्रास अलङ्कारले सुसज्जित पारी काव्यकारले यसरी प्रस्तुत गर्नुभएको छ —

सत्यं यदाह जननी तव तद्धिताय, निःश्रेयसाय न हरेश्चरणौ विहाय ॥ (१।४३)

जीवात्मा र परमात्मामा के अन्तर छ ? भन्ने प्रश्नको समाधानमा भगवद्दर्शन पाएपछि स्तुति गर्ने प्रसङ्गमा ध्रुवले यस रहस्यको उद्घाटन गर्दछन् — “परमात्मा नित्य मुक्त छ भने जीवात्मा ईश्वरकृपा भएमात्र मुक्त हुन सक्दछ । परमात्मा चेतन छ, जीव जड विकारी छ । परमात्मा शुद्ध निर्मल छ, जीवात्मा सदा मलिन । परमात्मा सर्वज्ञ छ, जीव अनभिज्ञ । परमात्मा अनादि अनन्त छ, जीव सादि सान्त । परमात्मा भगवान् (ऐश्वर्यसम्पन्न) छ, जीव निर्भग (ऐश्वर्यहीन) । परमात्मा गुणातीत स्वतन्त्र छ, जीव गुणबद्ध परतन्त्र छ । यिनै कुरालाई महाकविले यस्तो सुन्दर शैलीमा प्रस्तुत गर्नुहुन्छ —

सदा विमुक्तस्त्वमयं तु जीवकस्तव प्रसादेन विमुक्तिमाप्नुयात् ।

भवान् विशुद्धो मलिनः सदैव स भवान् विबुद्धोऽप्यनभिज्ञ एव सः ॥

सुचेतनस्त्वं स जडो विकारवान्, भवाननादिः स तथाऽऽदिमान् भवेत् ।

भगवानवश्यं भगवान् स निर्भगो, गुणेश्वरस्त्वं परतन्त्र एषकः ॥ (३।२१-२२)

भगवान् भक्तको रक्षा कसरी गर्छन् ? भन्ने विषयमा पुराणको सूत्र छ – “वाश्रेव वत्सकमनुग्रहकातरोऽस्मान्” (भा. ४।९।१७) वाश्रा इव यो अप्रचलित शब्दलाई सुप्रचलित शब्दद्वारा सर्वसंवेद्य धेनु शब्दले र उपमालङ्कारले सजाएर लैनी गाईले आफ्नो बाच्छाको रक्षा गरे जस्तै भगवान् भक्तको रक्षा गर्छन् भनेर काव्यमा भनिएको छ –

भवत्पदाम्भोजसुधां समश्नतः स्ववत्सकं धेनुरिवावसि प्रभो ॥ (३।२३)

“फलीकारानिवाधनः” भन्ने पुराणको अस्पष्ट उक्तिलाई अलङ्कारमण्डित सुस्पष्ट सूक्तिद्वारा काव्यमा प्रस्तुत गरिएको छ – ध्रुवलाई पशुचाताप भयो कि प्रसन्न भएका मुक्तिदाता भगवान्बाट मुक्ति नमागेर मैले नाशवान् राज्यभोग मार्गें जसरी सेवाले प्रसन्न धनी व्यक्तिबाट धान नमागेर धानको भुस मागिन्छ –

हरिं समाराध्य सुसेविताद् हरेर्विहाय मोक्षं क्षयि राज्यमार्थयम् ।

सुसेवया तुष्टतमाद्धनाद्व्यतो विहाय धान्यं बुसमार्थयन् यथा ॥ (३।३६)

“सबै प्राणीहरूमा सान्त्वनापूर्ण दयाभावले, तितिक्षा (सहनशीलता) ले, सर्वत्र समता गर्नाले र ममता नगर्नाले हृदयस्थित ईश्वर प्रसन्न हुन्छन्” मनु महाराजले नाति ध्रुवलाई दिएको यो उपदेश आजको सन्दर्भमा पनि अत्यन्त लाभदायक र मननीय छ –

विहितयाऽखिलजन्तुषु सान्त्वनासहितया दययाऽपि तितिक्षया ।

समतया ममताविनिवृत्तया हृदि वसन् भगवान् परितुष्यति ॥ (६।१४)

यस महाकाव्यको अन्तिम सर्गमा नारद ऋषिले ‘ईदृशं ध्रुवपुत्रस्य वैभवं ...’ (८।२०) भन्दै प्रचेताहरूको यज्ञमा आएर ध्रुवको कीर्तिकथा गान गरेजस्तै अब हामीले पनि –

भीमकान्तकृतकाव्यवैभवं कान्तकोमलपदैः कमनीमम् ।

दृश्यते सुललितं मधुरं च भक्तिभावसमलङ्कृतमेतत् ॥

भन्दै नेपाली समाजमा उहाँको अनुपम कीर्तिकथा गान गर्नुपर्ने स्थिति भइसकेको छ जस्तो लाग्छ ।

यसरी अल्पकाय भएपनि विपुल भावले भरिपूर्ण, शिक्षाप्रद, कमनीय र ललित ‘जगदीश्वरवैभवम्’ महाकाव्य साहित्यमा रुचि राख्ने भावकहरूका लागि अवश्य पठनीय तथा सङ्ग्रहणीय छ र यसका प्रणेता महाकवि श्रद्धेय पं. भीमकान्त पन्थी साधुवादका भाजन हुनुहुन्छ । इत्यलम् ॥

कार्तिकपूर्णिमा २०७७

तानसेन नगरपालिका – ९, पाल्पा

हाल काठमाडौं

कवि पं. भीमकान्त पन्थीको विविध पद्यावलिः

कविता सङ्ग्रह भित्र

प्रा.डा. भेषराज अर्ज्याल
वाल्मीकिविद्यापीठ, काठमाडौं

हरेक साहित्यकारहरूका आ-आफ्ना लेखाई, शैली र उनका नीजि व्यक्तित्वहरू विशेषताहरू हुन्छन् । यस सन्दर्भमा कवि पं. भीमकान्त पन्थी ज्यूको लेखाइ र व्यक्तित्व पनि अन्य सामान्य लेखकहरूको भन्दा धेरै फरक रहेको देखिन्छ । उहाँको जीवन शैली पनि छुट्टै किसिमको रहेको छ । कसरी उहाँले एक पहाडी दुर्गम गाउँमा रहे बसेर सामान्य कृषि, पशुपालन आदि व्यवहार गर्दागर्दै पनि आफ्ना साहित्यिक धार्मिक एवं रचनात्मक कार्यबाट समाजलाई विशेष योगदान दिनुभएको छ भन्ने कुरा उहाँको विविधपद्यावलि कविता सङ्ग्रहको मात्र पनि सूक्ष्मरूपमा अध्ययन गर्न सकेमा पाठकलाई बोध हुन्छ । कवि पं. भीमकान्त पन्थी भन्नासाथ सदाचार, सद्बिचार, विद्वता, प्रतिभा, सृजनशीलता, ईश्वरोपासना, दार्शनिकचिन्तन र विद्यादानगर्ने योग्य गुरु समेत अष्टमूर्तिका समष्टिरूपको एकै पटक बोध हुन्छ ।

उहाँको जन्म पावन कृष्णगण्डकीको स्रोतोभूता पन्नगा नदीको पूर्वी किनारमा रहेको धुर्कोट जनपद अन्तर्गत वाग्ला बडाचौर भन्ने गाउँमा विक्रम सम्वत १९७८ साल वैशाख १४ गतेका दिन शुक्ल यजुर्वेदीय माध्यन्दिन शाखाध्यायी पिता पं. देवीप्रसाद पन्थी र माता नन्दकुमारीका सुपुत्रकारूपमा भएको थियो । उहाँ प्राचीन मर्यादालाई यथावतरूपमा अग्रसारितगर्न कटिबद्ध परम्परावादी कट्टर आस्तिक योग्य विद्वान् हुनुकासाथै नेपालका संस्कृत महाकवि हुनुहुन्थ्यो । उहाँले 'विविधपद्यावलि कवितासङ्ग्रह' का अतिरिक्त 'जगदम्बिकावैभवम्' र 'जगदीश्वरवैभवम्' नामका दुई महाकाव्य पनि रचना गर्नुभएको छ । यी दुवै महाकाव्यको समयले मूल्याङ्कन गरे अनुसार उहाँले विभिन्न पुरस्कार, सम्मान र अभिनन्दन पत्रहरू पनि पाउनु भएको छ ।

विविधपद्यावलि उहाँको लामो जीवन कालका समय समयमा लेखिएका विभिन्न क्षेत्र र विषयका अनेक कविताहरूको एक सङ्ग्रह भनी कविताराशि हो । यसभित्र प्रकाशित कविताहरू दश प्रकारका विषयहरूमा विभाजित छन् । ती हुन्—

क) स्तवात्मिका पद्यावलिः	ख) आत्मकेन्द्रिता पद्यावलिः
ग) वर्णनात्मिका पद्यावलिः	घ) ग्रन्थसारात्मिका पद्यावलिः
ङ) कर्मकाण्डसम्बद्धा पद्यावलिः	च) शास्त्रीया पद्यावलिः
छ) दार्शनिकी पद्यावलिः	ज) साहित्यिकी पद्यावलिः
झ) पत्रात्मिका पद्यावलिः	ञ) नेपाली भाषात्मिका पद्यावलिः

यी सबै कविताहरू भित्र पसेर लेख्नखोज्दा धेरै लामो तथा दुरूह हुने भएकोले अहिले म यस भित्रको दोस्रो 'आत्मकेन्द्रिता पद्यावलि:' शीर्षक अन्तर्गतका कविताहरूमा प्रवेश गर्ने उत्साह गर्दैछु । यस शीर्षक अन्तर्गत रहेका कविताहरूले उहाँको पहाड गाउँघर बडाचौरमा रहँदाबस्दा गरिएको सामान्य जीवनचर्या एवं व्यवहारका कुराहरूलाई कवितामा व्यक्त गरिएको देख्न सकिन्छ । यी मध्येको पहिलो कविता हो 'वाग्ले पन्थीत्युभयोर्वैशैकत्वम्' यस भित्र रहेका सातवटा प्रौढपदावलियुक्त कविताहरूमा वाग्ले र पन्थी थर भएका हामी सबै एउटै वंशका सन्तान हौं भनिएको छ ।

भारतको उत्तराखण्ड अन्तर्गत गढवाल क्षेत्रमा रहेको गङ्गोल भन्ने ठाउँबाट पूर्वतिर लागेका हाम्रा पुर्खाहरूमा एक गौतमनामका ब्राह्मण वाग्लामा आई वसेका थिए । उनका दुईभाइ छोराहरू वाग्लाबाट पनि पूर्वतिर लागेका थिए । तिनका सन्तानहरू अहिले 'वाग्ले' थरले प्रसिद्ध छन् । एक भाइ जो यहीँ वसेका थिए, उनका सन्तान हामी सबै पन्थी थरले प्रसिद्ध छौं । यो ऐतिहासिक तथ्य बुझ्न आवश्यक छ । अर्थात् वाले र पन्थी थर भएका हामी जहाँ रहे बसे पनि वंशबन्धु हौं । कसैलाई सन्देह भएमा आफ्ना कुलवृद्धहरूलाई भेटेर शङ्का निवारण गर्नुहुनसमेत अनुरोधगर्दै लेखक भन्नुहुन्छ—“भुठो बोलेर आफ्ना बन्धुहरूलाई ठगेर मलाई केही लाभ हुने त होइन उल्टै पाप हुन सक्छ त्यसो भएर मैले भुठ बोलेर नाम कमाउन खोजेको होइन ।”

मिथ्यावागव्यवहारतः समहृदो निर्वञ्च्य लाभोऽपि कः ।

का वा कीर्तिरतः पुमान् व्यवहरेत् पापाय तत प्रत्युत ॥

दोस्रो कविताको शीर्षक छ 'गृहस्थितिः' यस भित्र सुन्दर एवं आकर्षक पदावलि सहितका आठ वटा कविता छन् । यी सबै कविताहरूमा उहाँले आफ्नो पहाड गाउँघरका घरायसी स्थितिलाई अत्यन्त मीठो एवं साहित्यिक रसास्वाद तथा अर्थ गाम्भीर्यता पूर्वक प्रस्तुत गर्नुभएको देखिन्छ । यद्यपि अन्य सर्वसाधारण मानिसहरूको पनि स्थिति त यस्तै हो । परन्तु उनीहरूले यसरी व्यक्त गर्न सकेका हुँदैनन् । त्यही कुरालाई उहाँले आफ्नो यथार्थ वस्तुस्थिति चित्रण गरेर कवितामा प्रकट गर्नुभएकोले नै उहाँको महानतालाई बुझ्न सकिन्छ । कवि भन्नुहुन्छ, “मैले प्रथम विवाह गरेकी श्रीमती सन्तान नजन्मदै स्वर्ग भएकी हुनाले दोस्रो विवाह गर्नु परेको हो । अहिले उनीबाट एक मात्र छोरी भएकी र रहेकी छन् । कान्छी तिरबाट भने धेरै छोराहरू तथा छोरीहरू पनि भए र अहिले उनीहरू पढ्दै पनि छन् ।” पुनः कवि भन्नुहुन्छ, “कस्ता छन् त यी मेरा छोराहरू भने: मानौं विभिन्न चाहना र इच्छा पूरा गर्न मलाई यता उता गराई रहने मेरा काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद र मात्सर्य नामका षड् रिपुनै हुन् कि जस्ता पो लाग्छन् ।”

...कामादि षड्रिपव एव किमात्मजा मे ॥

त्यसैगरी उहाँ अर्को कवितामा भन्नुहुन्छ, “यिनीहरू मध्ये एउटाले पैसा माग्ने

खोज्छ, अर्कोले धैर्य पूर्वक पर्खेर बसेको छ । अर्कोले सेवा गरेको छ । त्यस्तै अर्कोले मीठो खान खोज्छ । ती मध्ये अर्को चुप्प लागेर बसेको छ । अर्कोले मबाट दयाको आशा राखेको छ । यसैले मेरा छोराहरू मेरो मन सित मिलेका चोर जस्ता षड्इन्द्रिय हुन् कि जस्तो लाग्छ । जस्तै – **नो वा मनःप्रमुखचोरषडिन्द्रियाणि ॥**

त्यसैगरी उहाँ तीनवटी छोरीका विषयमा भन्नुहुन्छ यी तीनवटी छोरीहरू मेरा अभिधा, लक्षणा, व्यञ्जना नामका शास्त्रीय वृत्तिहरू होलान् कि ? अथवा जाग्रत, स्वप्न, सुषुप्ति नामका बुद्धि वृत्तिहरू पो हुन् कि अथवा सत्त्व, रज, तम नामका तीन प्रकृति होलान् कि ? नभएदेखि यिनीहरू ऋक्, यजु, साम नामका श्रुतिहरू पो होलान् । जस्तै –

तिस्रोऽभिधादि कथिताऽगमवृत्तमो वा जाग्रत्प्रभृत्यभिहिता मतिवृत्तयो वा ।

सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृति त्रयी वा किं वा त्रयी श्रुतिरहो मम वात्मजा(स)ताः ॥

मलाई त यी छोरा र छोरीहरू गर्दा हुने नौ जना यिनीहरू सबैलाई हेर्दा नौ वटा ग्रह एकै चोटी उदाएका हुन् कि जस्तो पो लाग्छ । किनभने यिनीहरू मध्ये कुनैले धन, कुनैले कपडा, कुनैले सुन, कुनैले अन्न र कुनैले शैय्या खोजेका छन् । त्यस्तै अर्का थरीले धैर्य, श्री र धी अनि अर्कोले शान्ति खोजेका छन् । **मन्ये नमेव उदितो ग्रहसन्निकायः ।**

यता दुलहीहरूको स्थिति भने अर्कै छ । एउटीलाई ज्वरो आउने गर्छ । उनी रातदिन कहराउँदै सुतेकी हुन्छिन् । अर्की भने असाध्य रोगले गर्दा हरेक दिन गलेकी छन् । म बूढोले थोरै परिश्रम गर्दा पनि ज्वरो आइहाल्छ । छोराहरू पढाई तिर लागेका छन् । घरमा उनीहरू नहुँदा व्यवहारमा काम रोकिएको स्थिति छ । त्यसैले छोराहरूलाई संबोधन गर्दै उहाँ भन्नुहुन्छ, “यहाँ जे जस्तो छ त्यो त छँदै छ त्यसको सुरक्षा गर, यतिले पुग्दैन भन्ने सम्भेर उद्योग गर्नमा लाग्ने र धन कमाएर ल्याउने कोशिस गर । जस्तै –

सर्वमास्माकमित्यत्र स्थितं यत्तत्सुरक्षत ।

पित्र्यं न किञ्चिदस्तीति स्वं सर्वजयताऽन्यतः ॥

यसै विषय अन्तर्गत कविताको अर्को शीर्षक छ ‘कृषिविषयः’ कवि भन्नुहुन्छः आफ्नो खेती गर्ने भूमि अर्थात् बारी तथा खेत कस्ता छन् ? बारम्बार हलो कोदालो लगाएर खन्दै गोबरले कालै गराएर राम्रोसँग व्याड बनाएर बीउ छरेर विरुवा रोपेर, फेरि पनि खनेर, धान बढाएर, बार बन्धन गरेर, अनेक थरी रोग आदिबाट बचाएर पाइने जुन कृषि फल हो त्यो त धेरै दुःख गरेर मात्र आउँछ । कृषि कार्यमा जस्तो दुःख त अरू कुनै काममा पनि हुँदैन जस्तो लाग्दछ । जस्तैः

उत्खायोत्खाय भूमिं दृढतरहिलिना लौहकुद्दालकैश्च ।

कालीकृत्य प्रकीर्णैः पशुमलनिकरैः क्षेत्रमुद्धृत्य बीजम् ॥

उप्त्वा सिक्त्वा विरोहान् पुनरपि खननैर्यस्य संवद्ध्य सस्यं ।

रक्षित्वेतिभ्य आप्यं ननु कृषिकरणाद् दुःखमन्यन्न मन्ये ॥

यसरी गाउँमा बसेर खेतीपाती गर्ने मानिसहरूका लागि पशुपालन पनि अनिवार्य नै हो । कविको घरमा पनि पशुपालन गरिएको थियो । त्यसलाई उहाँले कवितामा यसरी प्रस्तुत गर्नुभएको देखिन्छ । नयाँ नयाँ पलाएका घाँसहरूलाई टिप्दै जम्मा गरेर ती ती घासका गाँस खुवाउँदै पालेर, डाँस, मच्छडहरूबाट जोगाएर फेरि भिर पखेराहरूबाट जोगाउँदै चराएर अहर्निश गोठमा दृष्टि दिएर एकाछिन पनि विश्राम नगरिकन सेवा गरेर केही थोरै पाइने र त्यसको दुई गुना दुःख खेती गर्दा हुँने हुँदा यी दुवै खेती र पशुपालन भन्दा अर्को दुःख केही छ जस्तो मलाई लाग्दैन । जस्तै –

उच्चित्योच्चित्यनूत्नं तृणकवलमपि प्राश्य यत्नात्प्रपाल्य

दंशादिभ्यः सुरक्षयाऽपि च भृगुनिकटादन्यतश्चारयित्वा ।

दत्त्वा दृष्टिं व्रजेऽहर्निशमपि यदविश्रम्य ससेव्य किञ्चि

ल्लभ्यं द्विघ्नं कृषिभ्योऽपि च पशुभरणाद् दुःखमन्यन् मन्ये ॥

माथि वर्णन गरिएका दुवै थरी दुःख गर्ने आफूलाई अधिसार्दै कविज्यूले आफ्नो कुरा यसरी राख्नु हुन्छ—राम्रोसँग लेख पढ गर्न सक्ने, यो ब्राह्मण वंशमा भएको मेरो जन्म कहाँ ? यो हरदम पशु चराउनुपर्ने, पाल्नु पर्ने आभीरीय वृत्ति कहाँ ? वास्तवमा जस्तो काममा भाग्यले जुटाउँछ त्यो त मानिसहरूले गर्नु नै पर्छ । के गर्ने ? मनले पनि न सोचेको काम मैले गर्नुपरेको छ जो दुःख दायक छ । जस्तै –

क्येदं ब्राह्मणवंशं जन्म मम यद्वाणीविनोदक्षमं

क्वाभीरीयमदस्तु कर्म महिषीसञ्चारणं प्रत्यहम् ।

यत्कार्ये बलवद्विधिर्नियमयेत्तत्सर्वविधेयं नृभिः –

र्मन्येऽहं मनसाऽप्यतर्कितमपि प्राप्तं यतो दुःखदम् ॥

यस्तो स्थितिमा कविले आफ्नो जन्म भूमिलाई संबोधन गर्दै भन्नुहुन्छ हे जन्मभूमि ! तिम्रा धेरै छोराहरू त धेरै राम्रो सम्म फाँट भएको फराकिलो र निर्मल तथा कोमल काखमा आनन्दसँग खेल्न पाइ राखेका छन् । तिनीहरूलाई त तिमिले खुब मीठो पयः पान गराइराखेकी छौ । म के तिम्रो छोरो हैन र ? मेरो त ठाउँ पनि यस्तो विषम छ र एकान्त कुनो छ जहाँ बाहिरी हाल खबर केही थाहा हुँदैन । यस्तो सञ्चार र सिचाई दुवै सुविधा नभएको, सत्संगत केही नहुने यस्तो ठाउँमा के तिम्रो दृष्टि पुग्न सक्दैन ? जस्तै –

मातः ! पृथ्वी ! सुतास्ते समविपुलतरे निर्मले कोमलेऽङ्के ।

सङ्क्रीडन्ते यथेच्छं सुमधुरपयसा तर्पयस्येव ताँस्त्वम् ।

पुत्रोऽहं ते न किं मे स्थलमपि विषमं सूक्ष्ममस्तप्रसारं ।

स्तन्याप्तौ नानुकूलं बुधजनरहितं किं न ते दृष्टिमेति ॥

यति कुरा लेखिसकेपछि कवि आफ्नो आजीविका भनी जीवन वृत्तिलाई नै संबोधन गर्दै पुनः भन्नुहुन्छ—

आजीवन दुःख दिने यो कृष्यात्मक र पशुपालात्मक वृत्ति रहेछ । त्यसो भएको हुनाले मेरा छोराहरू हो ! तिमीहरूले भने यी दुवै वृत्तिलाई छाडेर अन्यत्र वृत्त्यन्तर (अर्को पेशा) कै आश्रय लिनु । जस्तै –

आजीव ! आजीवन दुःखदायी कृष्यात्मकोऽथो पशुपालरूपः ।

पुत्रा ! ममैतद् द्वितयं विहाय विचार्य वृत्त्यन्तरमाश्रयध्वम् ॥

आत्मकेन्द्रता पद्यावलि अन्तर्गत रहेर कविता लेख्दा पहाड गाउँघरमा रहे बसेका कवि भीमकान्त पन्थीले कृषि कार्यको प्रमुख क्षेत्र (खेत) कस्तो थियो र त्यसमा गरिने खेती (धान) कसरी गरिन्थ्यो ? भन्ने कुरा पनि छोटो कवितामा यसरी दिग्दर्शन गर्नुहुन्छ । जस्तै –

रोपणाद्धारयेत् पक्षं वारि पक्षं विरेचयेत् ।

ततो मासत्रयं शालौ द्रढयेच्चतुरङ्गुलम् ॥१॥

रोपणाद्धारयेत् पक्षं पक्षं तृणनिराकृतेः ।

पक्षं च प्रसवाद् वारि नान्यदाऽवश्यकं लघौ ॥२॥

शालीधान अर्थात् अघहनी (जडहन) धान रोपेमा रोपेदेखि पन्ध्र दिनसम्म खेतमा पानी लगाउनु पर्छ । त्यसपछिका पन्ध्र दिन अलि-अलि लगाउँदा हुन्छ । अन्य बाँकी तीन महिनासम्म राम्रोसँग पानी ढड्याउनु पर्छ । यति गरेमा राम्ररी धान फल्छ । फेरि सानो धान अर्थात् मार्सिधान रोपेमा त रोपेकै पन्ध्र दिनसम्म पानी लगाउनाले फेरि भार गोडिएपछि पन्ध्र दिन पानी लगाउनाले र धान पसाएपछि पन्ध्र दिन पानी लगाउनाले राम्ररी फल्छ, त्योभन्दा बढी आवश्यक पर्दैन ।

यसबाट उहाँलाई कसरी धान खेती गर्नुपर्छ र कसरी त्यसको राम्रो फल प्राप्त हुन्छ भन्ने पूर्ण जानकारी थियो भन्ने कुरा बुझिन्छ ।

यस्तैगरी ‘आत्मकेन्द्रता पद्यावलिः’ अन्तर्गत लेखिएको अर्को कविताको शीर्षक छ ‘जीविकाविषयः’ यस कवितामा पहाडको गाउँघरमा बसाइ भएका कवि पं. भीमकान्त पन्थी भन्नुहुन्छ, “म साँचो कुरा भन्दैछु मेरो साथमा एउटै गुरुसँग पढ्दै गरेका कतिपय साथीहरू राजधानीमा प्राध्यापक भएका छन् । अरू केही साथीहरू न्यायाधीश भएका छन् । अरू कोही सचिव भएका छन् । केही शाखाअधिकृत छन् भने कतिपय साथीहरू त एकदमै धनी पनि छन् । त्यस्तै उहाँ अर्को कवितामा भन्नुहुन्छः कोही कोही त दुवै हातमा सुनका बाला लगाएका, वैदेशिक राम्रो मसिनो साडी लगाएका, आफ्नो धेरै मोटो र पुष्ट छाती हुँदा भन् राम्रा देखिएका आफ्ना श्रीमतीहरूलाई मोटर साइकलमा चढाएर शहरमा यता उती घुम्छन् । यसैगरी उहाँ तेस्रो कवितामा लेख्नुहुन्छः अरू कोही साथीहरू त आफ्नो पहाडको छेउमा भएको गाउँ घर बस्तीलाई छोडेर अबै बढी सुखी हुनका लागि मधेसतिर गएका छन् र त्यहाँ राम्रो ठूलो घर बनाएर पलङ्गमाथि उपरखुट्टी लगाएर बसेका छन् ।”

त्यसैगरी उहाँ अर्को कवितामा लेख्नुहुन्छः कोही अरू साथीहरू त यस्ता छन् जो गङ्गाजीको छालले गर्दा किनारमा भएको शुद्ध माटाको वा बालुवाको उर्ध्वपुण्ड्र निधारमा लगाएर कम्मरमा पहेंलो धोती बाँधी तुलसीको माला हातमा लिएर श्रीकृष्णको मन्त्र जपदै गरेका भक्तहरू छन् । जस्तै –

गङ्गोर्मिशुद्धतटमृत्कृतमूर्ध्वपुण्ड्रं कृत्वा ललाटपटले कटिबद्धपट्टाः ।

धृत्वाऽपरे तु तुलसीरचिताक्षमालां श्रीकृष्णमन्त्रमपि भागवता जपन्ति ॥४॥

त्यसैगरी अर्को कवितामा उहाँको भनाइ यस्तो छ, “हरदम कोदाली खन्दा आएका पसिनाहरू सूर्यका किरणहरूले गर्दा टल्कक टल्कएका हुँदा यस्तो देखिन्छ कि अनेक रत्नहरूले गर्दा टल्कएको माला जस्तै लाग्दछ । फेरि त्यसरी कोदाली खन्दा खन्दा अनेक ठेलाहरू उठेर त्यही गाँठा परेकाले कोदाली खन्दा पनि बिभाउने भएका छन् । तिनको आवाजले गर्दा भैंसी हेर्न गएको बेला भैंसी नै नाच्दछन् । ती भैंसीका पछाडि दगुर्नु पर्दा आफै पनि नाचिरहेका छन् । जस्तै –

कुद्दालकोत्खननजश्रमवारिविन्दु सैल्लग्नभानुकरमा(ऽ)मितरत्नभूषाः ।

नैकक्लमव्रणकिणध्वनदङ्घ्रिहस्ता नृत्यन्ति केऽपि महिषाभिनयप्रवृत्त्या ॥५॥

यसैगरी उहाँ अर्को कवितामा भन्नुहुन्छ – अरू कोही कोही त गाला र घाँटीसम्म आउने लामा-लामा कपाल पालेर निधार समेत ढाकिएकाले र अभिमानले गर्दा असभ्य पागल जस्ता भएका फेरि कालो सर्प भैँ लामो लामो पाइन्ट लगाएर सुरा पान गरेर बाटोमा लड्खडाउँछन् र वमन समेत गर्छन् कठै !

यसैगरी उहाँ अर्को कवितामा भन्नुहुन्छ – यसरी माथि बयान गरिएका र आ-आफ्ना वृत्तिमा लागेकाहरूमा कोही यस संसारमा सुख भोग हुने काम गरि राखेका छन् भने कसैले परलोकमा सुखहुने काम गरिरहेका छन् । यस्तै आ-आफ्नो कर्म अनुसार भाग्य लब्ध पदमा प्रतिष्ठित छन् भने म ता.....।

एतेषु केऽपि कथितेषु च वृत्तिमत्सु प्रोद्दिश्य चात्मसुखमौहिकमप्यमुत्र ।

लब्धप्रतिष्ठ इति कैरुदितेषु सर्वे मन्ये स्वकर्मविधिदत्तपदा, अहन्तु ॥७॥

कवि पं. भीमकान्त पन्थीले जीविका विषयमा कविता लेख्दा आफ्ना सतीर्थ्य, समवयस्क साथीहरूलाई लक्ष्य गरेर तथा आफूले देखे जानेका बुभुकेका अन्य व्यक्तिहरूको पनि जीवनशैलीलाई अत्यन्त सुन्दर प्रौढपदावलयुक्त संस्कृत कवितामा छ, सात प्रकारका जीवन शैलीहरूलाई प्रस्तुत गर्नुभएको देखिन्छ । त्यसपछि उहाँ आफ्नो विषयमा भन्नुहुन्छ— मेरो जीवन शैली कस्तो छ ? पाँच वर्षको उमेरदेखि सरस्वतीको सेवा गर्न लागेको मैले घर छोडी परदेश लागेर आफ्नो शरीरलाई रोगी बनाएर अनेक प्रकारका दुःख कष्ट सहेर जुन विद्या आर्जन गरें, त्यसको सत्ता कहाँ ? फेरि अहिलेसम्म यो घाँसदाउरा पशुपालन र खेतीपातीमा लाग्दा दुःखले थकित भएको शरीरले जीवनवृत्तिका लागि हरदम भोम्पुपरिरहेको कष्ट कहाँ ?

संसेव्याऽऽपञ्चमाब्दादनवरतमहो भारती सप्रवासं

रूणीकृत्यात्मदेहं परिभवसहनैरार्जिता यास्ति विद्या ।

तस्याः सत्ता क्व याता मम पुनरनिशं घासकुट्टालचिन्ता

दुःखग्रस्तस्य कायः पुनरपि वहते क्लेशमाजीवहेतोः ॥८॥

त्यसैगरी उहाँ फेरि भन्नुहुन्छ बाल्यकालदेखि लिएर आजीवन शास्त्र पढ्दै र त्यस विषयमा चिन्तन गर्दै समय बितोस् भन्ने अत्यन्त बलवती इच्छा मेरो मनमा आउँछ परन्तु यो इच्छाको बाधक अनेक प्रकारका चिन्ताहरू र आफूले नचाहँदानचाहँदै पनि जीविका चलाउनका लागि दुर्भाग्यले कृषि विषयमा लाम्पुर्ने काममा नियुक्त गरेको छ । यसरी मेरो इच्छा विपरीतका कामहरू मैले गर्नु परिरहेको छ ।

उहाँ भन्नुहुन्छ धेरै समय लगाएर अध्ययन, मनन र चिन्तन गरिएको ब्रह्मज्ञानको निमित्त कारण भएको अध्यात्म विद्या कहाँ ? यो भेडा बाख्रा र चरा मुषाले पनि दिनभरि चरेर पेट पाल्ने काम गरेजस्तो, पेट पाल्नकै लागि गर्नुपर्ने खेतीपातीको काम कहाँ ? कुनै जान्ने बुझ्ने विद्वान् जौहरीले मणिको व्यापार गर्नुपर्दा काँचसँग मणि साटेर ग्रहणगर्नु परेजस्तै आफ्नो जीवनवृत्तिका निमित्त दुःख सुख जे भएपनि आफ्नो भाग्यले जुटाएको काम त गर्नेपर्ने हुन्छ, यहाँ पनि मेरो मन नै कारण छ ।

ब्रह्मज्ञानैकहेतुः कतिपयसमयोपार्जिता क्वेव विद्या

क्वाजीवस्त्वेडमूकादिभिरपि विहितः कुक्षिपूर्तिस्वरूपः ।

काचं गृह्णाति कश्चिन्मणिविनिमयतो विद्वदात्माभिमानी

वृत्यै दुःखं सुखं वा निजविधिविहितं स्वं मनोऽत्रापि हेतुः ॥१०॥

यति कुरा लेखिसकेपछि पनि यसरी गाउँ घरमा रहेबसेर पशुपालन र खेतीपातीको काम गर्दैगरेको म कस्तो भएँ त !

जसले अनेक तरहले हर्दम पृथ्वीलाई खनी रहेको छ र पनि त्यो मुषो भएन, जो हर बखत घाँसले भरिएको जङ्गल या खरवारीमा घुमीरहन्छ र पनि त्यो गाई भैंसी भएन । जो हरेक दिन यता र उता दौडीरहेको छ र पनि त्यो घोडा होइन । जसले सधैं कम्मरमा राखेर भारी बोकिरहन्छ र पनि त्यो गधा होइन । को होला यस्तो यो ?

जसले हरेक दिन बाँदरहरूबाट लङ्का (मकैबारी) लाई जोगाइरहेको छु र पनि रावण होइन । हर बखत सीता (हलीको पछाडिको सियो) को पछि लागेको छु र पनि राम भएको छैन । जो गोकुल(गाईगोठ)को हर्दम रक्षा गरिरहेको छु र पनि कृष्ण होइन । हलो जुवाहरूको संरक्षण गरिरहेको छु तापनि हलधर (बलराम) होइन । यस्तो म को हुँला ?

यो भूमिं शतधा खनत्यनुदिनं नैवाभवन्मूषको

घासाद्यामटवीमटत्यहरहर्गोमाहिषं मास्मभूत ।

धावत्येष इतस्ततः प्रतिदिनं नैवास्त्यसौ घोटको

भारं वोढुमलं कटेन न खरः को वा नरोऽस्तीदृशः ॥११॥

यो लङ्कां कपिवर्गतः प्रतिदिनं रक्षामि नो रावणः

सीतानुव्रजनं करोम्यविरतं रामोऽपि नैवाभवम् ।

कुर्वे गोकुलरक्षणं क्षणमविश्रम्यैव कृष्णोऽपि नो ।

साक्षः सेषहलान्वितोऽपि न बलः को वा नरोऽस्मीदृशः ॥१२॥

आत्मकेन्द्रिता पद्यावलि अन्तर्गत रहेको अर्को कविताको शीर्षक छ – ‘स्थानपरिचयः’

यस कवितामा लेखक पं. कवि भीमकान्त पन्थी रहनुभएको गाउँघर समाज कस्तो थियो र त्यसमा उहाँको बसाइ एवं रहन सहन कस्तो थियो ? भन्ने कुरा विस्तृत रूपमा स्पष्ट पारिएको छ । यस शीर्षक भित्र दश वटा सुन्दर एवं मधुर कविताहरू छन् ।

पहिलो कवितामा कवि भन्नुहुन्छ (आफ्ना दुईवटा भाइहरू नीलाम्बर पन्थी र शेखरनाथ पन्थी समेत दुई तिर भएर आफू बीचमा बसेको छायाचित्र (फोटो) लाई देखाएर राजा भैं बीचमा निर्भयता पूर्वक शान्त भएर बसेको यो को होला ? आयुष्यान् कान्छो भाइ शेखर तथा अर्को भाइ नीलाम्बरसहित भीमकान्त पो हो रहेछ ।

जो ब्राह्मणहरूको प्रयासले स्वतन्त्र भएको र जहाँ भगवती गुह्येश्वरी सहित पशुपतिनाथ विराजमान हुनुहुन्छ त्यस्तो प्रसिद्ध नेपाल देश छ । त्यस अन्तर्गत रहेको गुल्मी जिल्ला भित्रको धुर्कोट मण्डल भित्र पर्ने सानो बडाचौर नाम गरेको गाउँमा एउटै घरमा पनि तीन भाइ शास्त्रीहरू छन् । कस्तो छ त त्यो गाउँ भने जहाँ पूर्व दक्षिण तिर फर्केर कुटिल गतिले बगीरहेको लघु नदी पन्नगा छन्, तिनको पूर्वी किनारमा राम्रो चहुर छ र त्यसमा कति राम्रो ठूलो पिपलको वृक्ष छ, जसको वरिपरि धानका खेतहरू छन् र वारि पनि छ । त्यसको नजिकैमा अगाडि फर्केको बडाचौर भन्ने सानो गाउँ छ । त्यस गाउँमा गाई भैंसी चराउन र खेल्न पनि हुँने राम्रो चहुर छ । त्यसको नजिकै पोखरी, पिपल, वाँस, हरियो घाँस र धान खेती भईरहेको छ । जहाँ गाई भैंसी चराउने निहुँले पनि मानिसहरू आउने र विश्राम गर्ने गर्छन् र बटुवाहरू पनि आएर विद्वान्हरूका साथ बसेर शास्त्रको अर्थ बुझ्ने गर्छन् । जसको बस्ने घर नदीको नजिकमा रहेको राम्रो चौर र खेतबारी भएको गाउँमा छ, जुन गाउँमा ढुङ्गाको छानो भएको घर छ । जसको आफ्ना बन्धु बान्धवहरूसँग सँधै भेट भइरहन्छ । जसको घर मुनि राम्रो वारि छ । त्यो वारि मुनि राम्रो खेत छ र त्यसको नजिकै पर्खालको काम गरेकी लघुकुटिल नदी पन्नगा बगेकी छन् । त्यस्तो ठाउँमा बस्ने व्यक्ति भन्दा सुखी अरु को होला ?

वासो नद्याः समीपे विलसति सुमहच्चत्त्वरे खर्वटि चेत्

तन्मध्ये गेहमस्योपलपटलमलं बन्धुभिः सङ्गमः स्वैः ।

गेहाधो वाटिकाग्रेऽनुपरि च तदधः क्षेत्रमिष्टं सुसस्यं

प्रकाराकारमाप्ता लघुकुटिलनदी यस्य तस्मात् सुखी कः ॥५॥

यसैगरी उहाँ अर्को कवितामा भन्नुहुन्छ गाउँको नजिकमा पानी पर्धेँरी छ, घाँस दाउरा पातहरू पाइने वन पनि नजिकैमा छ । आफ्नै खेतबारीबाट उत्पन्न भएको अन्नले खान लगाउन पुगेको छ । ऋण लागेको छैन । भोजनमा दाल, भात, तरकारी र दुध दही घिउको अभाव छैन । संसारमा भएका सुखीहरूले यस्तो स्थितिमा रहेको मलाई कसले जित्न सक्छ ?

आराद् ग्रामस्य कूपो वनमपि निकटे दारुपर्णादिलभ्यं

स्वक्षेत्रोत्पन्नमन्नं ह्यशनवसनदं नाधमर्णप्रयोगः ।

शाकः सूपः सलोनो घृतदधिपयसां भोजने नास्त्यभावः

संसारे सौख्यभाजो विगणय कतमः स्पृह्यते तं विजेतुम् ॥

जसलाई जागरुक दुई पत्नीहरूले प्रतिदिन सेवा गर्छन् । जसका अनेक छोराहरू आआफ्ना काममा लागेका छन् र बुबालाई कसरी सुख होला भन्ने विचारले सधैं भरि आज्ञाकारी छन् जसको ठाउँ ठाउँमा मान सम्मान सज्जनहरूबाट भइरहेको छ र जसले सज्जनहरूसँग शास्त्रको चर्चा गर्न पाइरहेको छ र जसलाई इच्छानुसारको भोजन प्राप्त छ । त्यसको स्थिति नराम्रो छ भनेर कसैले ठान्ला र ? जसको गोठमा गाई भैंसीहरू छन् जसको घरमा भाँडा वर्तनहरू प्रशस्त छन् । जसका भकारी धानले भरिएका छन् । जसको भैंसीले घरमा दुई साँभ दुध दिन्छन् । हरेक दिन बिहान बेलुकै चुलामा भात पाकेकै छ । जसले परदेशमा बसाइ गर्नुपरेको छैन । यस्तो अवस्थामा रहेको व्यक्ति दुःखी गरीब ठीट लाग्दो कसरी होला ?

जो बिहानै उठेर हरेक दिन प्राणायाम गर्छ, ब्रह्म चिन्तन गर्छ, जसको बिहानको समय सत्कर्महरू (स्नान, जप, पाठ, पूजा, तर्पण, बलिवैश्वदेव आदि) गर्दा बिट्दछ । जो मध्याह्नमा शास्त्रचिन्तन गर्छ मानिसहरूले गरेका प्रश्न र शङ्काहरूको समाधान गर्दछ । फेरि सायंकालका सन्ध्यावन्दन आदि काम गरेर सुत्न पाउँछ । त्यस्तो मानिस के सुखी नहोला र ?

उत्थायासून्नियम्याहरहरुषसि यो ब्रह्मचिन्तां विधत्ते

प्रातः सत्कर्मभिः स्वैरनुमतिविहितैर्व्येति यस्यैकयामः ।

मध्याह्ने शास्त्रचिन्ताजनकृतवचनप्रश्नशङ्कासमाधिः

सायं सन्ध्यादिचर्यां तदनु च शयनं को न तादृक् सुखी स्यात् ॥९॥

उक्त स्थानपरिचय नामक शीर्षकको अन्त्यमा कवि लेख्नुहुन्छ – यस्तो पहाड भित्रको वनको कुनामा यसरी बस्न पाएको भएपनि शालग्राम शिलाको पूजा सेवा गरिएको छ । त्यसले गर्दा मेरा अपमृत्यु वारण होउन् संसाररूपी रोग हटोस् र फेरि पुनर्जन्म लिन नपरोस् भन्ने भगवान्सँग आशा गर्दै 'कैवल्य' मुक्तिको लागि इच्छा गर्नुहुन्छ ।

एतादृश्यपि पर्वतान्तिकवनप्रान्तेऽप्यलम्भीदृशी

शालग्रामशिला यदर्चकतया निर्माल्य सेवा कृता ।

तद्धेतोरपमृत्युवारणमतः संसारोगक्षय –

मासासेऽप्यपुनर्भवं भगवता कैवल्यमप्यन्ततः ॥१०॥

कवि पं. भीमकान्त पन्थीको विविध पद्यावलि अन्तर्गत रहेका आत्म केन्द्रित पद्यावलि भित्रको अर्को एउटा सशक्त कविता हो **‘विधिसंक्षेपः’** ।

यो कविता सदाचार विषयमा अत्यन्त उपयोगी र मननीय छ । यद्यपि यो कविले आफ्ना छोराहरूलाई लक्ष्य गरेर उपदेश दिने उद्देश्यले लेख्नुभएको देखिन्छ तथापि सबैका लागि अति उपादेय छ । उहाँ भन्नुहुन्छ –

वर्णीभवन् सद्गुरुमाश्रयेथा गृही स्वधर्मं परिपालयेथाः ।

विप्रान् सदन्नैरतितर्पयेथा नृणां मनीषां परिपूरयेथाः ॥१॥

आफ्नो वर्णाश्रम धर्ममा रहँदै सद्गुरुको आश्रय लिनू अर्थात् सत्सङ्गत गर्दै रहनू । गृहस्थाश्रममा रहँदै आफ्नो धर्म परिपालन गर्नु । ब्राह्मणहरूलाई एवं अतिथि तथा भिक्षुकहरूलाई सन्तुष्ट राखनू । मानिसहरूको अर्थात् छरछिमेकी एवं परिजनहरूको अनुकूल रहेर काम गर्नु ।

इन्द्रियहरू दुर्दमनीय छन् । इन्द्रियहरूको पछि लागेर हिँड्ने व्यक्तिलाई तिनले बिगारेका छन् र बिगार्छन् । त्यसो भएर दुष्ट इन्द्रियहरूको इच्छा पूरा गर्न पट्टि मन न लगाउनु । अर्काको मनमा आघात पर्ने गरी नबोल्नु । सत्पात्रमा दान गर्नु । मनमा अरूको हितै चिन्ताउनु । अरूको धन, अरूका छोरी बेटी र परस्त्रीहरूमा पनि ध्यान नदिनु । आफ्नो कुलोचित परम्परालाई नछोड्नु । शत्रुका पनि गुणहरूको कदर गर्नु । मुनिको वंशलाई कलङ्कित नपार्नु अर्थात् बदनाम हुने दुष्कार्य नगर्नु । अरूको अपवाद सुन्नमा वेवास्ता गर्नु अर्थात् ध्यान नदिनु । विपत्तिमा परेको मानिसलाई उद्धार गर्नु ।

भूठो कुरा नबोल्नु, अरूको निन्दा नगर्नु, धर्म, अर्थ र कामलाई पनि यथोचितरूपमा ध्यान दिनु अर्थात् सञ्चय गर्नु फेरि धर्मका लागि त अर्थ र कामलाई विधि पूर्वक छाड्नु । गुरुलाई अभिवादन गरिरहनू पञ्च यज्ञहरूलाई अर्थात् जप पाठ पूजा तर्पण बलिवैश्वदेव र अतिथि सेवार्ग नछोड्नु । दुर्जनको सङ्गतलाई उपेक्षा गर्नु । सज्जनको सङ्गत गर्नभने कोशिस गर्नु जस्तै –

गुरुनजस्रं ह्यभिवादयेथा, न पञ्चयज्ञानपि हापयेथाः ।

न दुर्जनैः सङ्गममाद्रियेथाः, सङ्गञ्च सद्भिः सहसाऽऽददीथाः ॥६॥

त्यस्तै अरू कविताहरूमा उहाँ लेख्नुहुन्छ आफ्नो धर्मलाई कहिल्यै पनि बदनाम नगर्नु । अर्थात् यो नराम्रो छ भनी उछिनेर अर्को धर्ममा नलाग्नू । शास्त्रले बताएको मार्गमा कुतर्क नगर्नु । अरूको बदनाम गर्न पट्टि मन नलाउनु । अर्थात् कसैलाई पनि गालि नगर्नु । प्रवृत्ति मार्ग अर्थात् सांसारिक सुख भोगमा भुलिरहनुपर्छ भन्ने विचार त्यति धेरै नगर्नु, अर्थात् त्यसबाट उतीर्ण हुन कोशिस गर्नु ।

काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद, मात्सर्य नामका ६ वटा शत्रुहरू सधैं भरि आफुसँगै हुन्छन्, तिनीहरूसँग कहिल्यै हार नखानू अर्थात् जित्ने कोशिस गर्नु । आपत परेमा विष्णुको शरणमा पर्नु । भोग चलन गरिएका वस्तुहरूमा अनित्यता छ भन्ने कुरा मान्नु र जान्नु । आत्मज्ञानद्वारा ईश्वरीय मायालाई बुझेर त्यसलाई पनि जित्ने कोशिस गर्नु ।

आफ्नो शक्ति अनुसार हरि भगवान्लाई खुशी पार्नका लागि यज्ञ गर्नु । हरि भगवान्को पाउमा मन लगाइरहनु । हरि नाम अथवा राम नाम लिन नछोड्नु । आफ्नो मनबाट हरिको स्वरूपलाई टाढा हुन नदिनु ।

बालक तथा वृद्धहरूलाई आड भरोसा दिने काम गर्नु । दुःखी तथा अन्धाहरूलाई उपकार गर्नु र दया गर्नु । देवताहरूलाई साधुहरूलाई र ब्राह्मणहरूलाई यथोचित सेवा गर्नु । विष्णु भगवान्को अथवा शिवजीको कथालाई कीर्तन गरिरहनु । जस्तै –

बालान् वृद्धान् पातुमाकारयेथा, दीनानन्धाँश्चोपकर्तुं दयेथाः ।

देवान् साधून् भूमिदेवान् भजेथा, विष्णोः शम्भोर्वा कथां कीर्तयेथाः ॥१०॥

सधै यथाशक्ति प्राणायाम गर्नेगर्नु र सुषुम्णा नाडीको साधन अर्थात् खोजि गर्नु । सकेसम्म लोकलाई जितेर जीवन मुक्त भै रमाउन सक्नु । जस्तै –

प्राणान् सूर्याचन्द्रयोः शोधयेथाः कञ्चित्कालं कुम्भके रोधयेथाः ।

नाडीं मूलात्तालुगां साधयेथा, जीवन्मुक्तोऽतीत्य लोकं रमेथाः ॥११॥

अद्वैत ब्रह्म विद्यालाई सधै विचार गरिरहनु र सकेदेखि यो ब्रह्म विद्याको मार्ग सज्जनहरूलाई देखाउँदै बताउँदै गर्नु । यो आज्ञारूपी मोतीको माला सधैंभरि घाँटीमा लगाई रहनु । (माथि बताइएको यो उपदेशलाई सधैंभरि कण्ठ पारिरहनु । कण्ठ पारेको कुरालाई पनि सधैं प्रयोगमा ल्याउने गर्नु ।)

ब्रह्माद्वैतं सर्वतो भावयेथा, मार्गञ्चैतं सज्जनाञ्छिक्षयेथाः ।

आज्ञामुक्तां कण्ठ एवाऽऽदधीथा, धृत्वाऽप्यर्थं सर्वमायोजयेथाः ॥१२॥

सय वर्षसम्मको जीवन धारण गर्न सक्षम हुनु । गाई र ब्राह्मणका हितको निमित्त र तीर्थस्थलमा जीवन यापन गर्न पनि तयार हुनु । आकाश मार्गमा दिव्य रूप धारण गर्न सक्ने बन्नु । चारप्रकारका मुक्ति मध्ये भगवान् विष्णुको सायुज्य मुक्ति प्राप्त गर्नु ।

देहं वर्षाणां शतं धारयेथा गोविप्रार्थे तीर्थभूमौ प्रियेथाः ।

दिव्यरूपं व्योम्नि याने धरेथा मुक्तौ विष्णोः साम्यभावं लभेथाः ॥१३॥

कविले यस विषयमा उल्लेख गरिएका तेह ओटै कवितामा मध्यम पुरुषको आत्मनेपदी क्रियापद प्रयोग गर्नुभएको छ । जो अत्यन्त चमत्कारिक छ । यस्तो प्रयोग अन्यत्र जो कोहीले गर्नसकेको देखिँदैन । यसबाट उहाँमा व्याकरण शास्त्रको असाधारण योग्यता भएको सहजै बुझ्न सकिन्छ । यसका साथै कविताको अन्तर्वस्तु धर्मशास्त्रीय सदाचार पालन गर्नु भन्ने हाम्रा आदर्श परम्पराहरूलाई कायम राख्नु भन्ने सदुपदेश

गर्नुभएको देखिन्छ । विशेषरूपमा यो पनि देखिन्छ कि यसमा योगदर्शन र वेदान्तदर्शनमा पनि कविले दृष्टि दिनुभएको स्पष्ट देखिन्छ ।

आत्मकेन्द्रता पद्यावलि विषय वस्तु भित्र रहेर लेख्दै जाँदा कवि भीमकान्त पन्थीले तयार गर्नुभएको उहाँको आफ्नै **‘आत्मजीवनी’** नामको कविता पनि पढ्न पाइयो । यो जीवनी पद्वदा वस्तुस्थिति अनुसार दुई भागमा लेखिएको जस्तो लाग्यो । यी दुई भाग के हुन् भने कवि भीमकान्त पन्थीको आफ्नो जन्मभूमि धुर्कोट, वाग्ला बडाचौर गाउँमा रहँदा बस्दा त्यहाँ गरिएको व्यवहार एवं क्रियाकलापसँग सम्बद्ध पहिलो भाग र त्यसपछि उहाँ आफ्नो उमेरको उत्तर कालमा काठमाडौँ आएर बसेपछि भए गरेका व्यवहार एवं क्रियाकलापसँग सम्बद्ध दोस्रो भाग रहेको छ जस्तो मेरो दृष्टिमा आयो । त्यसैले मैले यसलाई पूर्वार्ध र उत्तरार्धको स्थितिमा राखेर चर्चा गर्दैछु ।

जीवनीमा उहाँ लेख्नुहुन्छ – पन्नगा नदीमा बगिरहने पानीका ठूला–ठूला लहरबाट उठेका छचल्काहरूलाई हेर्ने निरुद्योगी बालक भैं यही आफू जन्मेको गाउँ बडाचौरमा मेरो बाल्यजीवन बित्यो । हरियो घाँसले टम्म भरिएको सम्परेको चौतारी पनि भएको राम्रो चउरमा पिप्पलको रुखमुनि केटाकेटी अवस्थादेखि खेलिरहेका गोठालाको जस्तै मेरो शरीर पनि त्यहीँ चउरमा गाई चराउँदा चराउँदै बूढो भइसक्यो ॥१–२॥

पन्नगाजलकल्लोलकोलाहलविलोकिनः ।

गतमत्र निरुद्योगिबालकस्येव मे वयः ॥१॥

शाद्वले सुषमे रम्ये चत्त्वरे पिप्पलान्तिके ।

कौमारात् क्रीडतो जीर्णं गोपालस्येव मे वपुः ॥२॥

घरे मुनि पर्खाल लगाएर घेरे भैं पन्नगा नदीले घेरिएको नजिकै रहेको बारीलाई र त्यसै मुनि भएको राम्रो खेतलाई हेरेर त्यसमा खेती गर्दागर्दै जीवन बितिसक्यो । परब्रह्मतत्त्वको बोध गराउने वेदान्त शास्त्रहरूको चिन्तन गर्न कहिल्यै पनि एक छिन फुर्सद पाइएन बरु वानरहरूबाट खेती जोगाउँदा जोगाउँदै समय बिताउनु पर्यो ॥३–४॥

जङ्गलका कुनामा वास भएको हुनाले सज्जनहरूको सज्जत टाढा भयो । आफूलाई जान्ने चिन्ने बन्धुवर्ग पनि नजिकमा छैनन् । इष्ट मित्रहरू सबैलाई आफैले छोडियो । गृहको स्थितिलाई विचार नगरेर मानिसहरूले ‘गृहस्थी’ भन्ने गर्छन् र जसको कतै पनि शासनकर्तृत्व अर्थात् प्रभुत्व छैन त्यसैको नाम ‘शास्त्री’ भनेर चलेको छ ॥५–६॥

‘भाग्य भए खाटमाथि’ भने जस्तै केही उद्योगी नगरी भाग्योदय होला र उन्नति होला भन्ने चाहन्छु तर निधारमा अक्षतारूपी अस्त्रले हानिएको हुनाले त्यो भाग्य रेखा पनि पुछिएछ कि क्या हो ? यस्तो जङ्गलको कुनामा बस्ने र घरमा भएको रुखो सुखो खाने मलाई के सुख होस् उल्टै चोरहरू, शोषकहरू र दुष्टहरूबाट कतिखेर आएर बाघले भ्राम्तिभैं भ्राम्तिने हुन् भन्ने हर्दम्र डर मात्र छ ॥७–८॥

यो मेरो बन्धु हो, यो मेरो प्यारो हो, यो मेरो पोष्य हो भन्ने मैले चिताउँछु ऊ भने आफ्नो स्वार्थ पूरा हुँदासम्म नजिकमा रहन्छ, कामले त ब्वाँसो समान लुछ्ने र चुँड्ने मात्र गर्दछ । परब्रह्मतत्त्वको बिचार गर्ने काम त परै जावस् सज्जनहरू सँग भेटघाट हुँनेकाम पनि टाढा भयो न धर्म भयो, न अर्थ भयो, न त यश चल्थो, यहाँ त जीविका पनि दुःखले चलाउनु पर्ने भयो ॥९-१०॥

यता उता कतै जाने इच्छा गर्दा पनि पत्नीले भैँँ गरी बुढ्याँईले रोक्ला कि अथवा बलै गरेर घर छोडे पनि पछि के हुने हो र कसो हुने हो भन्ने सन्देहले तर्साउला कि ? व्यर्थमा पश्चात्ताप गरेर के हुन्छ र ? जे जस्तो गर्न र गराउन पनि भाग्य नै मुख्य कारण हुन्छ उसले जे गराउनु पर्छ त्यो गराउँछ उसलाई कसैले पनि ठग्न वा भुक्काउन सक्दैन ॥११-१२॥
जस्तै –

इतस्ततो गन्तुकामे जरा पत्नीव कर्षयेत्

बलात्यागेऽपि सन्देहः किं वा भावीति धर्षयेत् ॥११॥

वृथा किमनुशोकेन विधिरेवादिकारणम् ।

स यथावत् कारयति न तं कोऽपि प्रतारयेत् ॥१२॥

यसपछि उहाँको जीवनीको उत्तरार्ध भाग शुरु भएको देखिन्छ । उहाँ लेख्नुहुन्छ यसरी –

भवेत्तत्त्वविचारोऽपि सत्सङ्गो निकटे भवेत् ।

इति बुद्ध्या राजधान्यामुत्तरार्धे वयस्यपि ॥१३॥

प्राप्तस्तत्र समाहूतः पुत्रैरिष्टजनैरपि ।

लग्नः पाशुपते क्षेत्रे विद्याध्यापनकर्मणि ॥१४॥..... इत्यादि ।

छोराहरूले र आफ्ना इष्टजनहरूले पनि बोलाएका हुनाले परब्रह्म तत्त्वको विचार गर्न पनि पाइएला र सज्जनहरूको सङ्गत पनि नजिकमा होला भनी विचार गरी पचास नाघेको उमेरमा पनि राजधानी (काठमाडौँ) मा पुगेँ अनि त्यहाँको पाशुपत क्षेत्रमा विद्या पढाउने काममा लागेँ ॥१३-१४॥

वनकाली वेद विद्याश्रममा र गौरीघाटमा भएको विद्याश्रममा रहेर १४ वर्षसम्म पढाएँ । पहिले पहाडका गाउँमा बसेर भैँसी चराउँदै दुल्ने म कहाँ, अहिले राजधानीमा बस्दै विद्यार्थीहरूसँग प्रसन्नता साथ घुम्ने म कहाँ ? ॥१५-१६॥

आफूले गर्न सकेसम्मको परमार्थ तत्त्वको विचारले हो या सज्जनहरूको सङ्गतले हो । या सरस्वतीको सेवा गरेकोले हो या त आफ्नै बुद्धिका बलले हो अथवा होइन भने जगदम्बिका भगवतीको आराधना गरेको हुनाले हो या जगदीश्वर भगवान्को सेवा गरेको हुनाले हो अथवा गुरुको कृपाले हो मैले त्यहाँ बस्दा दुईवटा काव्य (जगदम्बिकावैभवम् र जगदीश्वरवैभवम्) को पनि रचना गरेँ ॥१७-१८॥

इष्टमित्रहरू, भाइहरू, छोराहरू, र अरू जिज्ञासु जनहरूका साथमा अहिले राजधानीमा बस्न पाउँदा मेरो मन सन्तुष्ट भयो । यस संसारमा छोराहरू, दुलहीहरू आदि सबै किसिमका चिन्ताहरू नगरेर सन्तुष्ट भएर रहनु मेरो मननै मुख्य कारण हो ॥१९-२०॥

धर्म र अर्थलाई हर्दम चिन्तन गरियो, आफ्नो शरीरको बारेमा पनि कहिल्यै चिन्ता गरिएन । न धर्म कमाउन सकियो, न अर्थ कमाउन सकियो, न त यश कमाउन सकियो, अथवा पाउनु पर्ने जति अवश्य पाइन्छ । पूर्व जन्मको पापले गर्दा हो अथवा अरू कुनै दोषले गर्दा हो अहिले नसा सम्बन्धी रोगले आक्रमण गरेको छ । त्यसैले रोगी भएको छु ॥२१-२२॥

यो शरीर मरणशील छ, त्यसैले मलाई मृत्युको डर कहिल्यै पनि छैन । त्यो मृत्यु पनि तीर्थमा होस् भन्ने आशालाई जगदीश्वर भगवान्‌ले पूरा गर्नुहोला । हे महेश्वर ! यहाँ असी वर्ष उमेर पुगिसकेको मेरो अरू केही पाउने चाहना छैन । नराम्रो कर्म गरिएको भए पनि अथवा राम्रो कर्म गरिएको भएपनि मेरो जीवनी पूरा भयो ॥२३-२४॥ जस्तै –

धर्मार्थौ चिन्तितौ नित्यं देहचिन्ताप्यचिन्तिता ।

न धर्मोऽर्थो यशश्चापि प्राप्तव्यं लभ्यतेऽथवा ॥२१॥

पूर्वसञ्चितपापेन वापि दोषान्तरेण वा ।

स्नायुरोगसमाक्रान्तो व्याधियुक्तोऽस्मि साम्प्रतम् ॥२२॥

देहो मरणशीलोऽसौ न मे मृत्युभयं क्वचित् ।

सोऽपि तीर्थे भवेदाशां पूरयेज्जगदीश्वरः ॥२३॥

ममेहाशीतिवर्षस्य नान्या लिप्सा महेश्वर !

दुष्कृतं सुकृतं वास्तु सम्पूर्णा मम जीवनी ॥२४॥

यसरी दुई भागमा लेखिएको उहाँको आत्मजीवनीलाई उपसंहार गर्दै कवि पं. भीमकान्त पन्थीज्यू भन्नुहुन्छ –

अज्ञानले गर्दा अथवा अभिमानले गर्दा या प्रमादले गर्दा पनि कहाँ कतै यस लोकमा खराब काम गरिएको भएमा त्यो सबैलाई क्षमा गरेर परलोकमा पनि हरि भगवान्‌ मेरो शरण अर्थात् आश्रय हुनुहोस् ॥२५॥ जस्तै –

आज्ञानादभिमानाद् वा प्रमादाद् वापि दुष्कृतम् ।

क्षान्त्वा सर्वमिहामुत्र 'हरिः शरणमस्तु मे' ॥२५॥ (हाम्रो पुरुषार्थ, वर्ष ३०, अङ्क १, सम्पूर्णाङ्क ४५, कार्तिक २०५९) बाट साभार उद्धृत) यसरी उहाँले लेख्नु भएको जीवनी पूर्वार्ध र उत्तरार्ध गरी दुई भागमा सकिन्छ । अब यस जीवनीको संक्षेपमा समीक्षा गर्दा के बुझिन आउँछ भने हामीले उहाँको प्रत्यक्ष जीवनी र उहाँद्वारा गरे भएका गतिविधिलाई पनि देखेरै जानेको आधारमा पनि उहाँले गर्नु भएका कामहरू धेरै छन् र ती हामीलाई प्रत्यक्षनै भएका छन् । परन्तु यस कवितामा उहाँले मैले यस्तो उस्तो काम गरें भन्ने

कुराको उल्लेख कतै गर्नुभएको छैन । यसबाट के बुझिन्छ भने उहाँको कर्तृत्वमा कुनै अभिमान छैन किनभने जुनसुकै काम गर्ने गराउने त उनै परब्रह्म परमात्मानै हुन् । आफूलाई त कर्ममा मात्र अधिकार छ भन्ने कुरा उहाँ सम्भन्नु हुन्छ । **कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।** जीवनीको उत्तरार्धमा गरिएका केही काम भन्नाले विद्यालयमा विद्यार्थीहरूलाई पढाउने र दुइटो महाकाव्यसम्म रचना गरिएको कुरालाई पनि उहाँले श्लोक १८ अनुसार जगदम्बिका भगवतीको कृपाले हो वा जगदीश्वरको कृपाले हो वा गुरुको कृपाले हो आफूद्वारा त्यहाँ बस्दा दुईवटा काव्य (जगदम्बिकावैभवम् र जगदीश्वरवैभवम्) लेखिएको कुरामा पनि आफ्नो कर्तृत्व नरहेको बताउनु भएको छ । यो 'आत्मजीवनी' कविको सवैभन्दा पछिल्लो रचना हो भन्ने पनि बुझिन्छ ।

आत्मकेन्द्रिता पद्यावलि अन्तर्गत रहेको अन्तिम कविताको शीर्षक हो । 'सन्तुष्टिः' यो भन्दा माथि उल्लेख गरिएका स्थान परिचय, जीविका विषय, इत्यादि कवितामा कवि भीमकान्तले घरायसी र व्यवहारिक काम गर्दा, केही भन्फट वा दुःख आइपरेका कुराहरू बताउनु भएको भए तापनि यी सबै बाहिरी कुराहरू हुन् शरीरलाई केही दुःख भए पनि उहाँको मनमा भने शान्ति र सन्तुष्टि थियो भन्ने कुरा यो अन्तिम सन्तुष्टिः कविताद्वारा बताइएको छ । यसमा उहाँ भन्नुहुन्छ । पहाडको काखमा खोलाटोलामा बसेको भए पनि पाँच भाइ छोराहरू उद्यमशील भएर अगाडि बढेका छन् । कोही आचार्य पार भएका छन् भने कोही एम.ए. उपाधि प्राप्त छन् जो परस्परमा मिलेका छन् । सबै आ-आफ्नो खुट्टामा उभिनसक्ने भएका छन् । यिनलाई देखेर आफन्त स्वजनहरू मात्र होइन भेट हुँदा शत्रु पनि खुशी हुन्छन् भने मेरो मन पनि आनन्दित छ । जस्तै—

विप्रस्याप्यचलान्तिके निवसतः प्रोद्यन्ति पञ्चात्मजा

आचार्याम्बुधिपारगाः कतिपयेऽप्येमे पदोपाधयः ॥

यान् दृष्ट्वैव परस्परप्रियतमान् स्निग्धान् स्वपादोत्थितान्

पृक्तेऽरिः स्वजनोऽतिहृष्यति ममाऽप्यानन्दलीनं मनः ॥१॥

पाँच भाइ छोराहरू ठूला-ठूला भईसकेका छन् तीनवटी छोरीहरूलाई विवाहदान गरेर दिनसकिएको छ । शिक्षा र शिक्षा अनुसारको वृत्ति पनि गरिरहेका छन् । अंश वण्डा पनि दिइयो र स्वीकार गरिसकेका छन् । नातिहरूको मुख पनि हेर्न पाइयो । धर्म त केही आर्जन गरिएको छैन, अर्थ पनि त्यस्तै छ । उमेर पनि असीको नजिक पुग्न थालिसक्यो । पूर्वजन्ममा आर्जन गरिएको पुण्यले गर्दा विप्रत्व, विद्वत्ता सहित आ-आफ्नो भाग भोग गरिएको छ । यो भन्दा पर त केही गर्न सकिएको छैन । घरको स्थिति यस्तो छ । परिवारको साथमा बसाइ छ । भक्ति, ज्ञान र वैराग्य कसरी हुन सक्ला भन्ने आशाले तीर्थको आश्रय गरेर बस्न पाएमा कल्याण होला भन्ने लाग्दछ ।

यसै गरि अर्को कवितामा भन्नुहुन्छ — प्रथम विवाह गरेकी दुलही सन्तान जन्मिन

नपाउँदै पहिले नै परलोक भइन् । त्यसले गर्दा दोस्रो विवाह गर्नुपर्थ्यो । तिनका पनि सन्तानहरू जन्मिदैं मर्दै गरेका हुँदा मैले तेस्रो विवाह गर्नुपरेको हो । अहिले द्वितीयाबाट एकमात्र छोरी र तृतीया पत्नीबाट सात छोरा र दुई छोरी जन्मिए । ती मध्ये पाँच छोराहरू छन् । तिनीहरूले दिएको वृत्तिबाट निर्वाहगर्दै यदि तीर्थमा मरण हुनपाएँ भने म पनि धन्य हुनेछु र तिनीहरू पनि धन्य हुनेछन् ।

यसैगरी उहाँ अन्तिम कवितामा भन्नुहुन्छ – मनमा सन्तुष्टि भएदेखि शत्रु पनि मित्र जस्तो हुन्छ । गाउँघर पनि स्वर्ग जस्तो हुन्छ । वनको गुफा पनि घर जस्तो हुन्छ । अन्य जन पनि छोरा जस्तो हुन्छ । जो परको छ त्यो पनि आफ्नो जस्तो हुन्छ । जो अनात्मीय छ त्यो पनि आत्मीय जस्तो हुन्छ । सत्संग शिवलोक वा कैलाश जस्तै हुन्छ । हरेक घर घरमा भिक्षा मागेर खाँदा पनि मिठाइ खाए जस्तै हुन्छ । यो संसाररूपी समुद्र पनि वैकुण्ठै जस्तो हुन्छ । जस्तै –

शत्रुर्मित्रति नाकति स्वविषयो वन्या गुहा गेहति

लोकः पुत्रति यः परः स्वति तथाऽनात्मीय आत्मीयति ।

सत्सङ्गः शिवलोकति प्रतिगृहं भिक्षापि मिष्टान्ति ।

सन्तुष्टे हृदि संसृतेर्जलनिधिः सर्वोपि वैकुण्ठति ॥५॥

उक्त आत्मकेन्द्रिता पद्यावलि भित्रका कविताहरूमा संक्षिप्त सिंहावलोकन गर्दा के देखिन्छ भने कविले आफू, आफ्नो देश, परिवार, गाउँ, जीविका, जीवनी, आचार विचार, एवं छोरा छोरीहरूको विषयमा पनि काव्यात्मक शैलीमा दिग्दर्शन गराउनु भएको छ । यो चित्रण नेपालको मध्य पहाडी भेगको प्रतिनिधि मूलक चित्रण हो भन्ने लाग्दछ । संस्कृत साहित्यमा कमै पाइने यस्तो चित्रणबाट कविले आफूलाई स्वभावोक्ति मार्गबाट खुल्ला पुस्तकका रूपमा उभ्याउनु भएको छ । कविको शिक्षित परिवार कृषि र पशुपालनमा आधारित जीवन सम्पूर्ण कुरा हेर्दा मध्य पहाडी क्षेत्रका जनताका समस्याहरूको पनि छायाङ्कन गरिएको देख्न पाइन्छ । अभ्र यस भित्रको **विधिसंक्षेपः** कवितामा आफ्ना छोराहरूलाई आफ्नो सांस्कृतिक तथा पारिवारिक आदर्शका लागि सचेत र जीवन्त रहन उपदेश दिनु भएको छ ।

साथसाथै यी कविताहरूमा उहाँको रचना शैली, कौशल, प्रौढपदावलि को पाण्डित्यपूर्ण प्रयोग एवं व्याकरणगत शुद्धतालाई देख्न सकिन्छ । यसका साथै उहाँ शब्दालङ्कार, अर्थालङ्कारजन्य चमत्कार पूर्वक नामधातु क्रियापदहरूको प्रयोगमा पनि अत्यन्त कुशल हुनुहुन्छ भन्ने सहजै बुझिन्छ ।

कवि पं. भीमकान्त पन्थी र उहाँको योगसाधना

प्रा. डा. भेषराज अज्याल
नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय, वाल्मीकि विद्यापीठ, काठमाडौं

पौराणिक विषयवस्तुमा आधारित जगदम्बिकावैभवम् र जगदीश्वरवैभवम् दुई महाकाव्यका लेखक स्वर्गीय कवि पं. भीमकान्त पन्थीको अभिजनभूमि (पुख्र्यौली घर) गुल्मी जिल्लाको धुरकोट वाग्ला बडाचौर भन्ने गाउँमा छ। उक्त दुई महाकाव्यका अतिरिक्त उहाँका विविध विषयका कविताहरूको संग्रह 'विविधपद्यावलिः' नामक अर्को एउटा कृति पनि २०५७ सालमा प्रकाशित भएको छ। अहिले त्यही विविधपद्यावलिमा प्रकाशित उहाँका कविताहरूका आधारमा उहाँको 'योगसाधना' कस्तो थियो भन्ने विषयलाई मात्र यो सानो लेखमा देखाउन खोजिएको छ।

कवि पं. भीमकान्त पन्थी भक्तकवि र भद्रव्यक्ति हुनुहुन्थ्यो। उहाँलाई चिनाउनका लागि योभन्दा धेरै लेखिरहन पर्ला जस्तो लाग्दैन। उहाँका दुई महाकाव्यको विषयवस्तु नै देवीदेवताको भक्ति भएको हुनाले उहाँलाई भक्तकवि भन्न कुनै असजिलो मान्नुपर्ने छैन। 'विविधपद्यावलि' भित्र पनि यहाँका धेरैजसो कविताहरू भक्ति विषयमा नै लेखिएका छन् भन्दा अत्युक्ति हुनेछैन। 'स्तवात्मिकापद्यावलि' भने प्रकरणान्तर्गत—

१. मङ्गलाचरण	२. ईश्वरप्रार्थना	३. अनेकविधप्रार्थना
४. शालग्रामशिलाष्टकम्	५. सरस्वतीस्तोत्रम्	६. वाग्मतीस्तोत्रम्
७. लक्ष्मीप्रार्थना	८. भक्तिविषय	९. भक्तिगरिमा

जस्ता शीर्षकहरूमा विभाजित सबै कविताहरूले मूलतः भक्तिलाई विषयवस्तु बनाएका छन् भन्ने सहजै बुझिन्छ।

यीमध्ये पछिल्ला दुई शीर्षकहरू 'भक्तिविषयः' तथा 'भक्तिगरिमा' भित्रका छुट्टाछुट्टै दुई श्लोकलाई उहाँ उद्धरण गर्नु प्रासङ्गिक देखिन्छ। जस्तै—

“वेदं वेद न कर्म मे न सुकृतं मांसान्निवृत्तं न मां

मीमांसा श्रयते न तर्कपदवी मन्दज्ञमानन्दयेत् ।

योगोऽप्यस्थिरमानसं न सहते दान्तं न वेदान्तवाक्

सांख्यं ख्यात्यगुणं न किन्तु सरसा भक्तिर्ममाऽऽस्तां हरौ ॥” (भक्तिविषय १२)

गोपीभक्तिमवर्णयच्छ्रुतवतीष्वैतासु कृष्णान्तिके

भक्तित्वाभिमतिर्जगाम गलिता तासाञ्च पानीयताम् ।

तस्माद् गर्वकलां विहाय मनुजैर्भक्तिः परेशे हरौ

कर्तव्या तत एव निर्वृतिरलं योगादयो दुष्कराः ॥ (भक्तिगरिमा ९)

यी दुई कविताअन्तर्गत पहिलो कविताको तेस्रो पाउको पूर्वार्धमा 'योगोऽप्यस्थिरमानसं न सहते' भन्ने वाक्य र दोस्रो कविताको चौथो पाउको उत्तरार्धमा 'योगादयो दुष्कराः'

भन्ने वाक्य परेका छन् । यीमध्ये पहिलोमा उहाँले 'चित्तचञ्चल भएकोले मलाई योगले सहन्न' भन्ने अर्थ र दोस्रोमा योगहरू गर्न गाह्रो छ' भन्ने अर्थमा बताउनुभएको छ । योगाभ्यास क्रियाको प्रारम्भिक चरणमा उहाँले त्यसो भन्नु र योगाभ्यास गर्न गाह्रो लाग्नु अत्यन्त स्वाभाविक देखिन आउँछ । साथै योगाभ्यास क्रिया गर्नपट्टि लाग्नुभएको रहेछ भन्ने यथार्थ कुरा पनि उक्त दुई कवितामा उद्धृत वाक्यहरूबाट बुझ्न सकिन्छ ।

अब योग के हो ? भन्ने कुरातिर पनि थोरै विचार गर्नु राम्रो होला । 'युजिर् योगे' भन्ने धातुबाट बनेको योग शब्दका प्रसङ्गमा भने जीवात्माको परमात्मासँग मिलन हुन्छ र साथै योगसाधना गर्दा गर्नुपर्ने योगाभ्यासक्रियाका आठै अंगहरू (आसन, प्राणायाम, मुद्राभ्यास, प्रत्याहार, षट्कर्म, ध्यान, धारणा, समाधि)लाई पनि 'योग' शब्दले बुझाउँछ । खास गरी उक्त क्रियाहरूको अभ्यासबाट चित्तका वृत्ति (व्यापार)हरूलाई नियन्त्रित गर्नसक्नु नै 'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः' भन्ने योगसूत्रको आशय रहेको देखिन्छ । यसै सन्दर्भमा नै कवि पं. भीमकान्त पन्थीले प्रयोग गर्नुभएको 'योगादयो दुष्कराः' भन्ने वाक्यको अर्थले मेल खाएको छ जस्तो लाग्दछ ।

यस संग्रहको 'आत्मकेन्द्रिता पद्यावलिः' प्रकरणअन्तर्गत कवि पं. भीमकान्त पन्थीद्वारा 'स्थानपरिचयः' भन्ने शीर्षकमा प्रौढ पाण्डित्यपूर्ण शैलीमा लेखिएका १० श्लोक कविताहरूले आफ्नै गाउँघरमा उहाँ रहँदाको यथार्थ वस्तुस्थितिलाई प्रस्तुत गरेका छन् । तीमध्ये नवौं कवितालाई विचार गर्दा—

‘उत्थायासून्नियम्याहरहरूपसि यो ब्रह्मचिन्तां विधत्ते’

प्रातः सत्कर्मभिः स्वैरनुमतिविहितैर्व्येति यस्यैकयामः ।

मध्याह्ने शास्त्रचिन्ता जनकृतवचनप्रश्नशङ्कासमाधिः

सायं सन्ध्यादिचर्या तदनु च शयनं को न तादृक् सुखी स्यात् ॥९॥

यस कविताको पहिलो पाउमा उल्लिखित वाक्यबाट उहाँले बिहानै उठेर स्थिरासनमा बसी प्राणायाम अभ्यासका साथै प्रणव मन्त्राक्षरात्मक ब्रह्मचिन्तन गर्नु हुन्थ्यो भन्ने स्वानुभव स्पष्ट देखिन्छ । त्यसका साथै बिहानको समय स्नान, जप, देवपूजन, पितृतर्पण, बलिवैश्वदेव एवं पाठ आदि सत्कर्म गर्दा बित्दथ्यो, दिउँसको समय शास्त्रचिन्तन एवं घरमा शास्त्रीय विषयमा सोध्न आएका मानिसहरूको शङ्का समाधानपूर्वक उत्तर दिँदा बित्दथ्यो र साँझको समय सन्ध्यादि कर्म गर्दा बित्दथ्यो । यसरी समय बिताउन पाएकोमा उहाँलाई सुखको अनुभव हुन्थ्यो भन्ने कुरा पनि उक्त कविताबाट स्पष्ट हुन्छ ।

त्यसैगरी यस प्रकरणभित्रको 'विधिसंक्षेपः' शीर्षकअन्तर्गत विद्वत्तापूर्ण शैलीमा लेखिएका १३ श्लोक कविताहरूले पाठकहरूलाई सदाचारनिष्ठ भै कर्तव्यपालनको निर्देश गरेका छन् । यस कवितालाई उहाँको जीवनको छायाँचित्र वा उहाँले छोराहरूलाई गर्नुभएको 'कर्तव्योपदेश' हो भन्दा अभि सुहाउँदो हुन्छ जस्तो लाग्दछ । यसै कविताको एघारौं श्लोकले उहाँको मन योगसाधनामा संलग्न थियो भन्ने कुरालाई छर्लङ्ग पारेको छ । जस्तै—

“प्राणान् सूर्याचन्द्रयोः शोधयेथाः कञ्चित्कालं कुम्भके रोधयेथाः ।

नाडीं मूलात्तालुगां साधयेथा जीवन्मुक्तोऽतीत्य लोकं रमेथाः ।”

यस कविताबाट उहाँले प्राणायाम क्रियाको अभ्यास गर्नुभएको र सुषुम्णा नाडी साधन गरी कुण्डलिनी शक्तिलाई माथि उठाउनुभएको बोध हुन्छ ।

त्यस्तै यस कवितासंग्रहको ‘दार्शनिकी पद्यावलिः’ प्रकरणअन्तर्गत ‘चित्तचेतना’ शीर्षकमा पनि अत्यन्तै प्रौढ पाण्डित्यपूर्ण दार्शनिक शैलीमा लेखिएका १७ श्लोक कविताहरूद्वारा उहाँले जीवात्मासँग एकाकार नभई बाहिरी इन्द्रियका विषयरूप प्रपञ्चमा रमाउन खोज्ने आफ्नो चित्तलाई राम्ररी सचेत बनाउँदै हृदयभित्र रहेको जीवात्मासँग मिलेर शिवमय ब्रह्मतत्त्वमा मिल्दा अमृत खान पाउने कुरा सम्झाउनु भएको छ । जस्तै—

रे ! मच्चित्त ! दशैन्द्रियैरपि धृतं कर्णाक्षिनासादिकं

तद्द्वारा बहिरिन्द्रियार्थविषयान् भुञ्जन्तु शब्दादिकान् ।

त्वत् त्वन्तर्हीदि वर्तसेऽनवरतं कर्णाद्यभावाच्च किं

वेदैः प्रोक्तमचक्षुरित्यधिहृदं ब्रह्मामृतं नेच्छसि ? ॥ (श्लोक ५ चित्तचेतना)

यसरी उक्त कवितामा प्रस्तुत गरिएका कुराहरू र यथार्थ जीवनमा पनि उहाँको बाहिरी विषयका प्रपञ्चमा देखिएको असंलग्नता, निस्पृहता, निर्लोभ एवं शान्ति र सन्तोषबाट पनि यी आफ्नै अनुभवसिद्ध कुराहरू हुन् भन्ने सहजै विश्वास गर्न सकिन्छ । त्यस्तै यस शीर्षकभित्रको अर्को कविताबाट उहाँले चित्तलाई आफूभित्रै नियन्त्रण गरेर ठूलो आनन्दको सागरमा डुबाउने गर्नुहुन्थ्यो भन्ने थाहा पाउन सकिन्छ । जस्तै—

रे मच्चित्तचकोर ! दीप्तविषयाम्निज्वालमालान्तिके

ज्योत्स्नापानतृषा न याहि हिमगुभ्रान्त्याऽतिदन्दह्यसे ।

मर्यादामविलङ्घ्य ते स्थितिरीह स्वान्तःसमुद्रे यदि

श्रुत्युक्तः शतधा न किं त्वयि भवेदानन्दचन्द्रोदयः ॥’

(श्लोक १३ चित्तचेतना)

यसरी उहाँ योगसाधनामा लाग्नुभएको र बाहिरी विषयरूप प्रपञ्चमा लाग्न चाहने चित्तलाई रोकेर भित्री अनन्दसागरमा डुबाई खुशी पार्नुभएको रहेछ भन्ने कुरा यस शीर्षकभित्रका अरूअरू कविताहरूबाट पनि पाठकहरूलाई बुझ्न सजिलो पर्दछ भन्ने ठान्दछु । त्यसका लागि सबै कविताहरूलाई यहाँ उद्धृत गर्नुपर्ला जस्तो लाग्दैन ।

त्यसैगरी यसै प्रकरणअन्तर्गत ‘चिन्ताविषयः’ शीर्षकमा आठ श्लोक कविताहरूले जीवनमा आइ पर्ने विभिन्न लौकिक एवं भौतिक चिन्ता गरेजस्तो देखाएका भएपनि ती सबै चिन्ताहरूलाई छाडेर ‘आत्मचिन्ता’ नै चिन्तन गर्न लायक विषय हो । अरू सबै चिन्ताहरू त व्यर्थमा गरिने हुन् । तिनको वास्तविक प्रयोजन छैन भन्ने देखाउनुभएको छ । जस्तैः

पूर्वं सत्सद्वाचिन्ता युवतिपरिणयाशादिचिन्ता सुताप्ति-

चिन्ता सत्क्षेत्रचिन्ता प्रचुरधनिकतालब्धिचिन्ता दुरन्ता ।

पुत्रोन्मादादिचिन्ताऽगुणसगुणवधूद्वाहचिन्ताऽथ नप्त्-

चिन्ता जाग्रत्यमूचेत् स्मृतिनिगमगता ह्यात्मचिन्ता तु चिन्त्या ॥२॥

यस प्रकार 'विविधपद्यावलिः' नामक कवितासंग्रहभित्रका उपचर्चित कविताका शीर्षकहरूअन्तर्गत लेखिएका कविताहरूको राम्ररी परिशीलन गरेमा कवि पं. भीमकान्त पन्थी योगसाधनामा लाग्नुभएको कुरा बुझ्न सकिन्छ ।

अहिले मानिसहरूले कुनै प्रकारको शारीरिक रोग निवारणका लागि कहिले काहीँ कुनै प्रकारको योगासन गर्न खोजे जस्तो सामान्य योगासन मात्र गर्ने कुरा नभएर कवि पं. भीमकान्त पन्थीले त वास्तविक रूपमा शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्ध-नामक पाँच विषयहरूमा लाग्ने श्रोत्र-त्वक्-चक्षु-जिह्वा-घ्राण नामक पाँच ज्ञानेन्द्रिय र वाक्-पाणि-पाद-पायु-उपस्थ नामक कर्मेन्द्रियका साथमा लागेर रमाएको सबै इन्द्रियको स्वामीसमेत भएको मनलाई योगसाधनाकै माध्यमबाट जित्नुभएको थियो र अरूहरूलाई पनि यसैगरी मनलाई जित्नुपर्छ भन्ने सल्लाह दिनुभएको छ । यसरी

रूपेणेन्द्रियमक्षि सूक्तिमधुभिः श्रोत्रं त्वचः श्लेषणै

घ्राणं निश्वसितै रसैश्च रसनां सर्वेन्द्रियाथैर्मनः ।

वागादीन्यपि पञ्च वाक्प्रभृतिभिः सम्मोहयन्तीं प्रिया-

माश्रित्यापि जयेद् दुरिन्द्रियरिपून् राजेव दुर्गाश्रयः ॥ (इन्द्रिय विजयः१)

उक्त कवितामा आफू र आफ्ना इन्द्रिय र इन्द्रियका विषयहरूद्वारा आफूलाई बाहिरी विषय वासनामा भुलाउन खोज्ने प्रियतमा (जीवनसंगिनी) का साथमा रहेर पनि ती दुबैलाई अर्थात् मनलाई र मन चञ्चल गराउने जीवन संगिनीलाई समेत जित्नुपर्छ भन्ने आफ्नो अनुभव बताउँदै अरूलाई पनि त्यस्तै गर्ने सल्लाह दिनुभएको छ ।

त्यस्तै यसै प्रकरणअन्तर्गत रहेको वैराग्यम् शीर्षकअन्तर्गत लेखिएका सबै कविताहरूले उहाँको मन बाहिरी विषय प्रपञ्चमा रमाउन्नथ्यो । उल्टै वनिता र वनिताका विभिन्न अवयवहरूलाई उहाँले विरूप, विकृत, भीभत्स देख्नुहुन्थ्यो । अतएव त्यसबाट उहाँलाई वैराग्यबोध भएको थियो भन्ने देखाएका छन् । यस्तो वैराग्यबोध हुनु सामान्य कुरा होइन, त्यो अवश्य पनि योगसाधनामा संलग्नता भएरै हो भन्ने कुरा पाठकहरूले पनि बुझ्नलायक छ, बाहिरी विषयवस्तु एवं वसनात्मक प्रपञ्चलाई उहाँ कस्तो देख्नुहुन्थ्यो र अरूलाई पनि कसरी त्यसबाट विमुख हुनुपर्छ भन्ने सल्लाह दिनुहुन्थ्यो भन्ने कुरा उहाँकै एक कविताबाट छर्लङ्ग बुझिन्छ । जस्तै-

भीति चेद् भवसागराद् वितनुषे कृष्णाङ्घ्रिपद्मं स्मर

मन्दत्वं कवितासु ते यदि मतेर्वाणीं समाराधय ।

कान्तां चिन्तयसे वृथानुदिवसं मायां हरेश्चिन्तयाऽ-

न्तःसारःस्थितिशून्यतुच्छविषयेऽनास्थां सदैवाचर ॥ (वैराग्यम् श्लोक ६)

यस कविताका चारै पाउका आद्यक्षरको संयोजनबाट उहाँको नामाक्षर पूर्ण देखिने

भएकोले यो कुरा उहाँको मूल सिद्धान्त थियो भन्ने पनि सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ ।

त्यसैगरी यसै प्रकरणान्तर्गत रहेको 'ज्ञानम्' शीर्षकमा लेखिएका आठ श्लोक कविताहरूले अन्य साधारण विषयको ज्ञान पनि योगसाधनाबाटै भएको रहेछ भन्ने कुरा योगसाधनाको अर्थात् कुण्डलिनी जागरणको क्रम देखाएर त्यसबाट प्राप्त हुनसक्ने अमृतरसको उल्लेखसमेत गर्नुभएको तलको एउटै पद्यबाट जानकारी हुन्छ । जस्तै—

आरभ्याधारमूलादुपरिगतमुपध्वन्तरं चक्रचक्रं

पद्मिन्येकासहस्रच्छदकुसुमवती शोभतेऽधोमुखी च ।

विभ्राद् सच्चित्स्वरूपोऽमृतरस इव यद्देहेनात्मनामा-

सूच्यग्रे कूपषट्कं तदुपरि नगरी तत्र गङ्गाप्रवाहः ॥ (ज्ञानम् श्लोक ५)

यसप्रकार विविधपद्यावलि २०५७ कवितासंग्रहभित्रका उपचर्चित कविताहरूबाट कवि पं. भीमकान्त पन्थीका कविताहरूमा विद्वत्ता, प्रौढता, कवित्व, गाम्भीर्य र उहाँको योगसाधनालाई समेत बुझ्न सकिन्छ ।

अन्ततः मर्त्यलोकमा जन्म लिने सबै प्राणीको जीवन नश्वर छ, मरणशील छ, यो विधि नियम नै भएकोले उहाँले पनि यस मर्त्यलोकलाई छोड्नुपथ्यो र छोड्नुभयो । यसमा आश्चर्य मान्नुपर्ने र दुःख मान्नुपर्ने कुरा छैन । वर्तमान समयमा जीवित रहेकाहरूले पनि त्यसैगरी यो मर्त्यलोकलाई एक दिन छोड्नुपर्छ । किन्तु कवि पं. भीमकान्त पन्थी यस मर्त्यलोकमा रहेर बाँच्नुजेल कसरी बाँच्नुभयो भन्ने कुरा चाहिँ बाँचेकाहरूले बुझ्नलायक छ ।

अन्तमा कवि पं. भीमकान्त पन्थीको योगसाधनाबाट प्राप्त ब्रह्मदृष्टि कस्तो थियो भन्ने एक कविताको उल्लेख गर्दै यो लेखनीलाई विश्रान्ति दिन्छु ।

“नीलं खमुल्लसति यद्यपि रूपहीनं कृष्णस्वरूपमपि निर्गुणमित्यमाहुः ।

चित्ते कदाप्यविरहात् खगुणं ममास्ति किं ब्रह्म निर्गुणमवापमहं न मन्ये ॥”

(ज्ञानम् श्लोक ८)

उक्त श्लोकको नेपाली भाषामा छायानुवाद पनि कवि पं. भीमकान्त पन्थीकै शब्दमा यस्तो छ —

“देखिन्छ निर्गुण नभस्तल नील रूप श्रीकृष्णरूप उपमा दिन मिल्छ खूप ।

यो चित्तमा गुण त्यही छ र हुन्न दूर के ब्रह्म निर्गुण म पाइन भन्दछू र ? ।”

(फुटकर श्लोक पृ.१५०, विविधपद्यावलि:२०५७)

(सम्पूर्णाङ्क ८५ वैशाख २०७७ बाट उद्धृत)

महाकवि पं. भीमकान्त पन्थीका व्यक्तित्वका प्रमुख विशेषताहरू

प्रा. डा. भेषराज अज्याल

व्यक्तित्व भन्नाले कुनै पनि व्यक्ति विशेषको सम्पूर्ण जीवनमा उसले आर्जन गरेको गुणहरूको विशेषता हो । व्यक्तित्व भित्र व्यक्ति जन्मेदेखि मृत्यु पर्यन्तका उसका चाल, चलन, स्वभाव, गुण इत्यादि पर्दछन् । ती स्वभाव, चाल चलनको प्राप्ति उसको पूर्व जन्मको संस्कार, पारिवारिक, सामाजिक, शैक्षिक, माता पिताको संस्कार र उसले अन्यत्रबाट प्राप्त गरेका ज्ञान गुणहरू हुन्छन् । यस भाग अन्तर्गत महाकवि पं. भीमकान्त पन्थीका प्रमुख ती व्यक्तित्वका विशेषताहरूलाई औल्याउने प्रयास गर्दछु ।

१. निजी व्यक्तित्व

निजी व्यक्तित्व अन्तर्गत व्यक्तिका शारीरिक सुगठन, शील, स्वभाव, आचरण, रहन, सहन इत्यादि पर्दछन् । पं. भीमकान्त पन्थीको शारीरिक सुगठन अग्लो, मोटो, गहुँ गोरो, गोलो र केही लाम्चो मुखाकृतिको हुनुहुन्थ्यो । वि.सं. २०३२ सालमा आमा नन्दकुमारीको स्वर्गारोहण हुनुपूर्व सेता, क्रिम कलरका दौरा सुरुवाल, टोपी र सेतै कोट लगाउनु हुन्थ्यो । जुत्ता पनि सेतै हुन्थे । २०३३ साल पूर्वसम्म भव्य मुखाकृतिमा भव्य जुँगा पनि राख्नु हुन्थ्यो । देख्दा सानो तिनो मानिस बोल्न डराउने शारीरिक सुगठन र मुखाकृति थियो । तर भित्रबाट “नारिकेलसमाकारा दृश्यन्ते हि सुहृज्जनाः” भनेजस्तै हुनुहुन्थ्यो । वि.सं. २०३२ सालमा आमाको मृत्यु पश्चात् उहाँले जुँगा दाही सवै फाल्न थाल्नु भयो । सुरुवालको बदलामा एकसरो धोती र माथि पट्टि दौरा, भोटो, सेतो टोपी र उपरिवस्त्र (पछ्यौरा) मा देखिन थाल्नु भएको थियो । उत्तरार्धमा माथि उल्लिखित सवै वस्त्र पहेंलो वा घ्यू रंगमा पहिरिनु हुन्थ्यो । यस्तो पहिरन मृत्यु पर्यन्त रह्यो ।

शील, स्वभाव, आचरण र रहन सहन प्राचीनकालमा कुनै ऋषि, मुनि तपस्वीको जस्तै थियो । विहान ४ बजे उठ्ने, पँधेरामा वा पन्नागा नदीमा गई बाह्रैमास अँधेरैमा चिसो पानीले स्नान गर्ने, घरमा आई लगभग २ घण्टा जप, पूजा, देव, ऋषि र पितृ तर्पण दिने, पञ्चदेवको पूजन गर्ने गर्नुहुन्थ्यो । यति काम सँधै भ्याइ सक्नुहुन्थ्यो । त्यसपछि घरमा आफ्ना भाइ, बहिनी र पछि आफ्ना छोरा छोरी, भाइ भतिजा र गाउँ घर एवं अन्यत्र टाढा टाढाबाट संस्कृत पढ्न आउने शिष्य, छात्र, छात्रालाई पाठ दिने, पाठ सुन्ने गर्नु हुन्थ्यो । कहिले काहीँ आफ्नो घरायसी काम पशुसँग सम्बन्धित डाले घास काट्ने र गाई चराउने काम समेत गर्नु हुन्थ्यो ।

२. सार्वजनिक व्यक्तित्व

कवि पन्थीको सार्वजनिक व्यक्तित्वका विशेषतामा उहाँको विकास निर्माण गर्ने

कार्यमा सहयोग, सल्लाह आदि पर्दछन् । पन्नगा नदीको घाटमा साधुं हाल्दा, सिमल्टारी पुर्कोट दहको गोरेटो वाटो निर्माण गर्दा, उहाँले चौरमा जम्मा गरेर गुरुकुलीय शिक्षा प्रदान गरेको ठाउँमा २०१६ सालमा भगवती स्कूल स्थापना गर्दा, उहाँको सहयोग, समर्थन र सल्लाह अमूल्य रहेको थियो । समाजमा कसैले कसैलाई अत्याचार, अन्याय गर्नु हुँदैन । गरेमा त्यसको क्षतिपूर्ति यो जन्ममा नभए अर्को जन्ममा व्याज समेत गरी तिर्नुपर्छ भन्दै सवैलाई आदर्श, इमान्दार हुन प्रेरणा दिनुहुन्थ्यो । समाजका कैयौं व्यक्तिहरू पं. भीमकान्तको आदर्शात्मक र धार्मिक आचरणबाट प्रभावित भएर सार्वजनिक रूपमै बडाचौर माहिला पण्डितको जस्तो शील स्वभाव र आचरणको हुनुपर्छ भन्दै भविष्यका कर्णधार, नयाँ पुस्ताका युवायुवतिलाई सम्झाउथे । यसले गर्दा सार्वजनिक रूपको आचरणको निमित्त पनि उहाँ एक माननीय, मानकीय एवं उदाहरणीय व्यक्तित्व बन्नु भएको थियो ।

३. शिक्षक व्यक्तित्व

सर्वप्रथम महाकवि पन्थीले आफ्नै घरमा पिता पं. देवीप्रसाद पन्थीको सान्निध्यमा अध्ययन गर्दा नै आफूभन्दा मुनिका भाइ बहिनीलाई पढाउँदा अत्यन्त सरल शैलीमा पढाउनु हुन्थ्यो । तौलिहवा, काठमाडौं र खिदिममा आफूले पढ्दा समेत आफूभन्दा मुनिका विद्यार्थीलाई पढाउनु हुन्थ्यो । उहाँको त्यही शैली र योग्यता, विद्वत्ताबाट प्रभावित भएर प्युठानका लुंगाली पण्डित शशिधर रिजाल उहाँलाई प्युठान लैजान आउनु भयो । प्युठानमा उहाँले पढाएका कैयौं शिष्यहरू पछि गएर ठूला ठूला पण्डित विद्वान् भए ।

प्युठानबाट फर्किएर घर र घर नजिकको दोहानेटामा पढाउन थाल्नु भयो । उहाँले सूत्रपात गरेकै स्थानमा २०१६ सालमा भगवती स्कूल स्थापना भयो र अहिले उच्च मा.वि. को रूपमा सञ्चालन भैरहेको छ ।

२०३३ साल र २०४० सालदेखि २०५३ सालसम्म पशुपतिको वेदविद्याश्रम र गौरीघाटको सोमसरला संस्कृतविद्यालयमा उहाँले प्राध्यापन गर्नुभयो । उहाँले उक्त समयमा पढाएका कतिपय विद्यार्थी अहिले विश्वविद्यालयहरूमा विद्यावारिधिले विभूषित भएर प्राध्यापक पदमा आसीन छन् । ती विद्यार्थी सुयोग्य प्रमाणित भएका छन् । उनीहरूले पं. भीमकान्त गुरुको सान्निध्यमा रहेर पढ्न पाएकोमा आफूलाई गर्वको महसुस गर्दछन् । सरकारी र अन्य संघ संस्थाको सेवामा पनि कैयौं शिष्यहरू समर्पित भएका छन् । पुराणवाचन कार्यमा पनि कति लागेका छन् ।

उहाँका वारेमा कैयौं व्यक्ति र शिष्यहरूले स्नातकोत्तर र विद्यावारिधिको शोध प्रबन्ध लेखेर उपाधि पाएका छन् । एउटा शिक्षकलाई यो भन्दा अरु केले हर्षित बनाउँछ र ? उहाँले आफ्नो जीवनकालमै आफ्ना शिष्यहरूको प्रगति-उन्नति देख्न पाउनु भएको थियो । काठमाडौंको गौरीघाटमा बस्दा नै उहाँले विभिन्न फुटकर संस्कृतका कविता, काव्य, महाकाव्य लेखन सफल हुनुभयो । हाम्रा धर्मशास्त्रमा उल्लेख गरे अनुसार शिक्षा

लिनु, दिनु, शास्त्र चिन्तन गर्नु, लेख्नु, मनन र अनुशीलन गर्नु ब्राह्मणको कर्तव्य हो भने अनुसारनै उहाँको जीवन पद्धति रहेको देखिन्छ ।

४ धार्मिक व्यक्तित्व

माथि उल्लिखित पं. भीमकान्त पन्थीका भारद्वाज गोत्रीय पन्थी वंशमा सबै धार्मिक व्यक्ति थिए । अभ्र उहाँ भन्दा चार पुस्ता अगाडिका पिता, पितामह, प्रपितामहहरू त धेरै नै कट्टर धार्मिक व्यक्ति हुनुहुन्थ्यो । पं. भीमकान्त पन्थी यस्तो धार्मिक कुल घरान र परिवारमा हुर्केको र उहाँको पूर्व जन्मको संस्कारले गर्दा अत्यन्त धार्मिक हुनुहुन्थ्यो । उहाँको जीवनमा उहाँले जो धार्मिक व्यवहार वा कर्म गर्नुभयो ती सबै शास्त्र सम्मत र सिद्धान्त अनुकूल नै गर्नुहुन्थ्यो । ब्राह्मणको कर्तव्य, मनुष्य जन्मको उद्देश्य ब्राह्मणत्व प्राप्त गर्ने प्रयास गर्नु, अन्य उचित व्यक्तिलाई धर्मोपदेश गर्नु उहाँको धार्मिक व्यक्तित्व अन्तर्गत पर्दछ । उहाँको धार्मिक आचरण र सिद्धान्तनिष्ठ एवं शास्त्रीय योग्यताले निपुण हुनु भएको हुँदा उहाँप्रति आकर्षित भएर चारैतर्फ ठूला ठूला यज्ञादि, अनुष्ठान सम्पन्न गर्न उहाँलाई बोलाउँथे । उहाँले गहिरोसँग धर्मशास्त्रको ज्ञान राख्नु हुन्थ्यो । त्यसैकारणले पनि उहाँको निर्णयलाई सबैले सर्वोपरि राख्दथिए । उहाँको निर्णयनै ब्रह्मवाक्य सरह हुन्थ्यो । उहाँको शील, स्वभाव, अध्ययन, चिन्तन, व्यवहार सम्पूर्ण ऋषितुल्य थिए । यी सबै कारणले गर्दा उहाँ धार्मिक व्यक्तित्वले परिपूर्ण, भरिपूर्ण हुनुहुन्थ्यो ।

५. साहित्यिक व्यक्तित्व

सर्वप्रथम महाकवि भीमकान्त पन्थीको साहित्यिक व्यक्तित्वको प्रस्फुटन कहिले र कहाँबाट भयो त्यो अनुसन्धानकै विषय छ । तथापि मेरो अध्ययनमा वि.सं. १९९३-१९९६ मा काठमाडौँमा अध्ययनार्थ वस्दादेखि उहाँले रोचक संस्कृत कविता र समस्यापूर्ति गरिएका कविताहरूबाट उहाँको काव्यिक यात्रा प्रस्फुटन हुन्छ । त्यस्तै उहाँका भाइहरू नीलाम्बर पन्थी पढ्न भनेर एक जना विद्यार्थीको साथ लागेर रोल्पाको मुसिकोट जानु भएको थियो । पछि भीमकान्तका काहिला भाइ देवकीनन्दन पनि मुसिकोट जानुभयो । भाइ देवकीनन्दनका हात आफ्ना भाइलाई सहयोग गर्ने सन्दर्भमा त्यहाँका गुरु गुरुप्रसाद अधिकारीलाई एक पत्र लेख्नु भएको थियो । सो पत्रको साहित्यिक उत्कृष्टताका वारेमा गुरुले व्यक्त गर्नु भएको उद्गारका वारेमा भाइ पन्थीले आफ्नो आत्मवृत्तान्तमा लेख्नुहुन्छ – “दाजी भीमकान्तले गुरुलाई यौटा पत्र लेखेर पठाउनु भएको रहेछ । त्यो पत्र लिएर हामी सबै गुरुसँग गयौँ । गुरुले पत्र पढेपछि आश्चर्य प्रकट गर्नु भयो । यस्तो पत्र मैले कहिले पनि पढेको छैन । यस्तो पत्र लेख्न सक्ने मानिस साधारण पण्डित हुनै सक्दैन । दाजुले लेखेको पत्रमा खास कुरा त त्यही थियो जो धेरै मामुली कुरा हो ‘मेरा भाइ तपाईंको वयान सुनेर आकर्षित हुँदै भागेर त्यहाँ आएका छन् । निजको वारेमा यथोचित शिक्षा प्राप्त हुनेछ छ भनी म ढुक्क छु’ भनाइ त यति हो तर लेखाइको साहित्य र सरलताले गुरु मोहित हुनुभयो र भावविभोर हुँदै प्रशंसा पनि

गर्नुभयो ।” (पन्थी, वि.सं. २०६९, पृ. ४४)

यस्तै पं. भीमकान्त पन्थी वि.सं. २००१ सालमा खिदिममा वसेको वेला गुरु दधिराम मरासिनीले काशी गएर शास्त्री पदनु पर्छ भनेर प्रेरणा दिनु हुँदा पं. भीमकान्त पन्थीले त्यहीँ एक काशी नगरीको वर्णन गर्दै एक कविता सुनाउनु भयो । सो कविता सुनेर गुरु दधिराम अत्यन्त हर्षित हुनु भएको थियो ।

यस्तै प्युठानको लुङमा विद्यार्थी पढाउँदा पुल हाल्ने योजना हुँदा त्यहाँ काम गर्ने अधिकारीहरूलाई “सेतुबन्ध” जस्तो पवित्र र उत्तम कार्यमा लागेका अधिकारीवर्गलाई “अभिनन्दनपत्रम्” नामक कविता लेख्नु भयो । यस्तै “शालग्रामशिलाष्टकम्” जो पछि वाल्मीकिविद्यापीठबाट प्रकाशित हुने ‘हैमवती’ पत्रिकाको दोस्रो अङ्कमा प्रकाशित भएको थियो ।

यस्तै उहाँले जन्मभूमि बडाचौरमा वस्दा खेती, किसानी गर्दा समेत अनेक कविताहरू लेख्नु भयो । ती कविताहरू कतिपय त हराए वा नोक्सान भए, तिनको केही पत्तो छैन । तर जो प्राप्त भएका छन् तिनलाई उहाँका सुयोग्य र विद्वान् पुत्रहरूले कवि पिताको जीवनकालमै वि.सं. २०५७ सालमा “विविधपद्यावलि” नाम दिएर प्रकाशित गर्नुभएको थियो ।

महाकवि भीमकान्त पन्थीले गौरीघाटमा वस्दा जगदीश्वरवैभवम् र जगदम्बिकावैभवम् नामक दुई महाकाव्य समेत लेख्नु भएको थियो ।

महाकवि भीमकान्त पन्थीका प्रकाशित संस्कृत काव्यहरू

१. जगदम्बिकावैभवम् - महाकाव्यम्

बाह्र सर्गमा विभाजित यो महाकाव्यमा विश्व ब्रह्माण्ड सञ्चालिका जगज्जननी अम्बिकाको आराधना गरेमा दुःख कष्टमा रहेका हामी सबै मानव जातिको कल्याण हुन्छ भन्ने कुरा दर्शाइएको छ । प्राचीनकालमा अयोध्यामा सूर्यवंशी राजाले राज्य गर्दैथिए । कालक्रमानुगत एक सुदर्शन राजाको राज्य खोसिन्छ र त्यहाँबाट काशी र चित्रकूटतिर पलायन हुन्छन् । पछि देवी अम्बिकाको आराधना गर्दछन् र देवीले दर्शन दिन्छन् । तर पनि शत्रुहरू लड्न आउँछन् । देवी आफै प्रकट भएर शत्रुलाई परास्त गर्छिन् र सुदर्शन राजालाई राज्य दिलाई दिन्छिन् । यो महाकाव्य पनि कविका जेष्ठ सुपुत्रले वि.सं. २०५५ सालमा कविको जीवन कालमै प्रकाशन गर्न सफल हुनुभएको देखिन्छ ।

२. जगदीश्वरवैभवम्- महाकाव्यम्

महाकाव्य हुनको निम्ति आठ सर्ग वा आठभन्दा अधिक सर्गको काव्य हुनु पर्छ भन्ने संस्कृत काव्य लक्षणको मान्यता अनुसार यो महाकाव्य अन्तर्गत पर्दछ । वि.सं. २०५५ सालमा कवि भीमकान्तका जेष्ठ सुपुत्र डा. लक्ष्मीकान्त पन्थीद्वारा प्रकाशित यो महाकाव्यका प्रत्येक सर्गमा अनुष्टुप, वंशस्थ, इन्द्रवज्रा, द्रुतविलम्बित, वसन्ततिलका

इत्यादि छन्दहरूमा रचना गरिएको छ । यो महाकाव्य श्रीमद्भागवत महापुराण अन्तर्गत ध्रुव चरित्रलाई आधार मानेर रचना गरिएको छ ।

३. विविधपद्यावलि

यो पद्यावलि कविले विभिन्न समयमा विभिन्न विषयमा रचना गरिएका कविताहरूको आवलि हो । यी कविताहरू धेरै रसिला, व्यवहारिक र उत्कृष्ट एवं साहित्यिक छन्द, अलंकार रस गुणले भरिपूर्ण छन् । यो ग्रन्थ पनि कविको जीवनकालमै जेष्ठ सुपुत्र डा. लक्ष्मीकान्त पन्थीद्वारा प्रकाशन गरिएको देखिन्छ ।

प्राचीनकालमा संस्कृत साहित्यका वरिष्ठ कवि कालिदास, भारवि, माघ आदि काव्यकारहरूले ऐतिहासिक र पौराणिक कथालाई आधार मानेर काव्य, महाकाव्यको रचना गरे जस्तै महाकवि भीमकान्त पन्थीले पनि ऐतिहासिक एवं पौराणिक कथालाई आधार मानेर महाकाव्यको रचना गर्नुभएको छ । प्राचीन संस्कृतका कवि, महाकविहरूले काव्यका विभिन्न छन्द, रस, गुण, अलङ्कार इत्यादि काव्यकला र चामत्कारिकता अभिव्यक्त गरेका छन् । त्यस्तै कवि भीमकान्त पन्थीका काव्यहरूमा पनि पद्म र रसपान गर्न पाइन्छ ।

हृदयदेखिनै कवित्व प्रस्फुटन हुने कविले केही विशेष घटना वा विषय पाएमा तुरुन्त आफ्नो कवित्व गुण अनुसार कविता प्रस्फुटन हुन्छन् वा कविता लेख्छन् । त्यस्तै गरेर कवि भीमकान्तले पनि विशेष घटना र स्थानलाई लिएर विभिन्न कविता लेख्नुभयो । त्यसैको संगालोको रूपमा “विविधपद्यावलि”लाई लिन सकिन्छ ।

विभिन्न पुरस्कार र सम्मानहरू

संस्कृत साहित्यका वरिष्ठ विद्वान्, महाकाव्यकार, एक आदर्श शिक्षक, गुरु पं. भीमकान्त पन्थीलाई राज्यद्वारा स्थापित प्रज्ञा प्रतिष्ठान जस्ता संस्था र विभिन्न विश्वविद्यालयले खोजी गरेर पुरस्कृत गर्नुपर्ने हो तर नेपालमा त्यस्तो संस्कार र विद्वान्लाई सम्मान गर्ने सरकारको संस्कृति नभएको हुँदा अझै भविष्यमा योगदान दिने विद्वान्हरूलाई पनि सरकारबाट पुरस्कारको आशा गर्न सकिँदैन । तर पनि पं. भीमकान्त पन्थीलाई निम्न लिखित संस्थाहरूले पुरस्कार, अभिनन्दन र सम्मानले विभूषित गरेका थिए ।

१. श्री दधिराम मरासिनी स्मृति प्रतिष्ठानले वि.सं. २०५३ मा
२. वनकाली वेद विद्याश्रमका विद्यार्थी समूहले वि.सं. २०५४ मा
३. विश्व हिन्दू महासंघ, राष्ट्रिय समिति नेपालले वि.सं. २०५६ मा
४. जयतु संस्कृतम् कार्य समितिले वि.सं. २०५७ मा विभिन्न पुरस्कार र अभिनन्दन पत्रले सम्मानित गरेका थिए ।
५. पन्थीसेवासमाजले वि.सं. २०५७ मा पुरस्कारसहित अभिनन्दन पत्रले सम्मान गरेका थिए ।

Bhimakanta Panthi: A Tribute

✍ Jayaraj Acharya, Ph. D.

Bhimakanta Panthi (1921-2001) hailed from Gulmi district where there was a tradition of Sanskrit scholars in the mid-mountains of western Nepal. He was a good Brahman educated in astronomy, Ayurveda, grammar, literature, philosophy, the Puranas, religious rituals, the Vedas and the Upanishads. His works published in three volumes reflect his erudition. And, it was only natural that Bhimakanta Panthi came from a long tradition in Nepal, second only after India, where many works were produced in various branches of knowledge in Sanskrit.

It is said that the Brahmins came up to the inner mountains of Nepal from northern India escaping the invasion of the Yavanas (the Macedonians led by Alexander in 326 B.C.) and the Moslems who invaded India (now Pakistan in the 8th century and then through the 12th to the 16th century). The Brahmins came to Kathmandu valley with the Licchavi rulers as early as the first century A. D. and wrote Sanskrit poems and the edicts issued by their kings. We have more than 200 stone inscriptions written in Sanskrit in Kathmandu valley and its surrounding areas called 'Nepal Mandala' by historians during the Licchavi period (c. 100-879). These inscriptions are available in a commendable volume by the late Dhanavajra Vajracharya (*Licchavikalaka Abhilekha*, CNAS, Tribhuvan University, 1st ed. 1973). Sanskrit literary tradition continues even today in Kathmandu and different parts of Nepal.

Although Kathmandu valley has, thanks to its fertile land and economic prosperity, taken a central place in the origin and development of Nepalese art, culture and literature, it is remarkable that a substantial amount of Sanskrit literature was produced by the Brahmin poets in the mid-mountain villages of Nepal as well. The people in those villages in the monsoon-washed mountains with little or no top soil for agricultural productivity toiled to eke out their livelihood from subsistence farming. But the Brahmins

with the motto of 'simple living and high thinking' still engaged themselves in agriculture and the study of Sanskrit classics and texts on philosophy and other branches of knowledge. They also produced their own works in Sanskrit. There were considerable number of scholars who wrote poems, epics, dramas and treatises on philosophy. We find them in Dhading, Gorkha, Tanahun, Lamjung, Kaski, Parvat, Palpa, Baglung, Gulmi, Arghakhanchi and Pyuthan districts in central hills and the whole Karnali region particularly Bajhang district in far western Nepal. Some of those poets were sponsored by the Kshatriya kings of mountain principalities while many others practiced their poetic skills on their own.

Bhimakanta Panthi was a remarkable poet and a versatile scholar writing independently, i. e. without being sponsored by anyone. His works are available in three volumes: (1) Jagadambikavaibhavam (an epic with 12 sargas), (2) Jagadishvaravaibhavam (an epic with 8 sargas) and (3) Vividhapadyavali (an anthology of poems mostly in Sanskrit and some in Nepali).

Like many epic poems of classical Sanskrit poets including Kalidasa who based his famous work Abhijnanashakuntalam on Padmapurana or the Mahabharata, Bhimakanta Panthi based his epic poem Jagadambikavaibhavam (Glory of the Goddess of Universe) on a story from Devibhagavatam (3.14-25). The story says that a prince named Sudarshana, who was the legitimate heir to the throne of his father King Dhruvasandhi, was deprived of his right to succession as the forces of his stepbrother Shatrujit, led by his grandfather (mother's father) King Yudhajit, attacked him at the very time of coronation. So, he was forced to flee his country with his mother and a minister named Vidallaka, and take refuge at the hermitage of sage Bharadvaja. Although they were on their way to the King of Kashi (Banaras) for refuge, the fleeing Prince and his entourage were attacked and looted by robbers so they had to stop at the hermitage of Bharadvaja. There, the prince heard a sound of curse (kliba) hurled at his minister by a boy in the hermitage, and began to repeat it as klim even though he did not know its significance. It was a mantra of Goddess Durga. She was so pleased with him that she told him in his dream to marry

Shashikala the Princess of Kashi (Banaras) and that he would thus gain his rightful throne back. Goddess Durga also told Shashikala in her dream that she should get married to Sudarshana. As her father King of Banaras organized Swyamvara (an assembly of princes from whom his daughter had to choose one for her groom), she refused to participate in the traditional ceremony as such, and got married to Sudarshana at her will. There was a war again as Sudarshana's stepbrother Shatrujit came with his father Yudhajit to attack him. Goddess Jagadambika (Durga) herself appeared in the battleground and killed both Yudhajit and Shatrujit.

So, Goddess Durga is worshipped at the Durga temple built in Asighat by the King of Banaras. Then his son-in-law Prince Sudarshana was able to gain his father's throne. Then Sudarshana convinced his stepmother that they should build a temple of Goddess Durga also in Ayodhya and thus he was able to gain her consent to be the rightful king of his people.

Poet Bhimakanta Panthi wrote verses with the felicity of classical Sanskrit poets as can be illustrated by these verses:

तस्मिन् नृपे शासति कोसलेषु

चौराः कृतघ्नाश्च खलाश्च नासन् ।

राज्ञो भयाद् बुद्धिविपर्ययाच्च

राजा यथा स्याज्जनतास्तथा स्युः ॥

(जगदम्बिकावैभवम् १ । १६ ।)

राज्ञीमपेक्ष्य मुनयोऽप्यवदन् सुतस्ते

राजा भविष्यति जगज्जननीप्रसादात् ।

सा तानुवाच भवतामनुकम्पया नो

दुःसाध्यमस्ति महतां कृपया न चित्रम् ॥

(जगदम्बिकावैभवम् ५ । १२ ।)

Jagadishvaravaibhavam (Glory of the Lord of Universe) is based on the famous story of Dhruva, available in Shrimad-Bhagavatam (4.8-12). As the five-year-old Prince Dhruva, the younger son of King Uttanapada, saw his stepbrother Uttam sitting in his father's lap, he wanted to do the same. But he was scornfully shunted by his step-mother Suruchi. Hurt Dhruva went to his mother's room and told her about it. But then all that she could say was to bear the pain of insult. But Dhruva decided to go

to the forest and do tapas of Lord Jagadishvara (Vishnu) and get his wish fulfilled. So he sneaked out from his home at night and went to the forest and did tapas for six months. Pleased with his tapas, Vishnu appeared in front, and gave him a boon saying that he would rule as the king of his country for 36,000 years and then become the North Pole star named Dhruva-tara eternally staying there.

The poet's verses such as these remind one of Shrimad-Bhagavatam itself:

धर्मो हरेश्चरणसेवनया समैति

मोक्षोऽपि तद्गतिविवेचनयैव लभ्यः ।

प्राप्ते द्वये सति परौ किमुतार्थकामौ

तत्पादलीनमनसा भज वासुदेवम् ॥

(जगदीश्वरवैभवम् १।४४)

तस्माद् ध्रुवोऽपि यमुनातटमेत्य तत्र

स्नात्वा सुरर्षिवचनाननुसृत्य तिष्ठन् ।

रात्रावुपोष्य भगवत्परिचर्ययाऽसौ

मासं नयन् त्रिदिवसैर्बदराशनोऽन्ते ॥

(जगदीश्वरवैभवम् २। ५।)

Vividhapadyavali has about a hundred poems in Sanskrit and Nepali divided into ten sections: 1. Prayers, 2. Personal reflections, 3. Descriptions, 4. Essence of books, 5. Verses on Rituals, 6. Scriptural Poems, 7. Philosophical poems, 8. Literary Poems, 9. Letters, and 10. Poems in Nepali.

This compendium of Bhimakanta Panthi illustrates a versatile genius that he really was. Dr. Mahananda Timalisina has gratefully done a doctoral dissertation on Bhimakanta Panthi focusing on his life and works.

Alas, the traditional poets and scholars of Sanskrit with such caliber are slowly vanishing like the stars in the daylight of modern education. We can only hope that Bhimakanta Panthi will still inspire a few rare geniuses even in the days to come.

जगदीश्वरवैभवम् एक समीक्षा

रञ्जन सिग्देल
उपप्राध्यापक, ने.सं.वि.

संस्कृत वाङ्मयको इतिहासमा थोरै मात्र नेपाली लेखकले संस्कृत भाषामा कृति रचना गरेको देखिन्छ । तिनमा पनि महाकाव्य स्तरका रचना भन्नु विरल छन् । ती विरल रचनाकारमध्ये एक हुनुहुन्छ पं. भीमकान्त पन्थी । वि.सं. १९७८ मा गुल्मीको धुर्कोटमा जन्मनु भएका पं. भीमकान्त पन्थीका महाकाव्य स्तरका दुई कृति छन्— जगदम्बिकावैभवम् (२०४७) र जगदीश्वरवैभवम् (२०४८) । यसका अतिरिक्त उहाँका फुटकर कविताहरूको सङ्ग्रह विविधपद्यावली (२०५७) पनि प्रकाशित छ । यस लेखमा उहाँको पछिल्लो कृति ‘जगदीश्वरवैभवम्’को छोटकरीमा समीक्षा गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

यो महाकाव्य भगवद् भक्तिपरक छ । खासमा भगवान् विष्णुप्रतिको भक्ति यस महाकाव्यको केन्द्रीय विषय हो । यस महाकाव्यको स्रोत ग्रन्थ ‘श्रीमद्भगवत’ नै भगवान् विष्णुको भक्तिगानले भरिएको हुनाले यस महाकाव्यमा पनि त्यसको प्रभाव व्यापक परेको छ । यसको पुष्टि महाकाव्यको शीर्षकबाटै पनि हुन्छ । वर्णनीय विषय ध्रुवको चरित्र भए पनि कविले महाकाव्यको शीर्षक जगदीश्वरवैभवम् राख्नुले उहाँको पनि भगवान् विष्णुप्रतिको भक्तिभाव रहेको देखिन्छ । शान्तरस यस महाकाव्यको अङ्गीरस हो । अङ्गीरसको रूपमा वीर, बीभत्स, अद्भुत र वात्सल्य पनि आएका छन् । खासगरी ध्रुवको यक्षसँगको युद्धमा वीररस छ भने त्यसै खण्डमा क्षतविक्षत लासको बीभत्स वर्णन पनि छ । युद्धमा शस्त्रास्त्रको वर्णन र ध्रुव गृह प्रत्यागमनको प्रसङ्गमा दरबारको वर्णनमा अद्भुत रस उद्भूत छ । त्यसैगरी प्रसाद गुण मुख्य रूपमा आएको छ भने कतिपय ठाउँमा ओज गुण र माधुर्य पनि मुखरित भएको छ । अलङ्कारको प्रयोग भने अलिक कम देखिन्छ । स्वभावोक्ति, उपमा, रूपक, अर्थान्तरन्यास, दीपक आदि अनायास भेटिन्छन् ।

यस ‘जगदीश्वरवैभवम्’ महाकाव्यमा भगवान् विष्णुको महिमा व्यंग्यमा प्रतिध्वनित छ र अभिधामा ध्रुव चरित रहेको छ । शीर्षक र कथानक बिचको देखिनसक्ने बेमेललाई कवि स्वयंले प्राक्कथन खण्डमा निराकरण गर्नुभएको छ । भागवत महापुराणमा चतुर्थ स्कन्धको ८ अध्यायदेखि १२ अध्यायसम्म वर्णित ध्रुवको कथा यस महाकाव्यको मुख्य विषयवस्तु हो । ध्रुवको उत्पत्तिदेखि उनको परमावस्था (विष्णुलोक यात्रा) सम्मको कथानक यस काव्यमा वर्णित छ । भागवतीय कथाको प्रभाव यसमा व्यापक रूपमा परेको भए तापनि ठाउँ ठाउँमा कविको नवोन्मेषशाली कल्पना कौशल पनि झल्किएको छ ।

संरचनागत परिचय

प्राच्य काव्यशास्त्रीय मापदण्डलाई अनुसरण गरी लेखिएको यस महाकाव्यमा आठ सर्ग रहेका छन् ।

प्रथम सर्गको प्रारम्भमा चारवटा मङ्गलश्लोक छन् र त्यसपछिका दश कवितामा मनुमहाराजले यस सृष्टिमा राज्य गर्ने पैराणिककाल गणना छ । त्यसपछि काव्यकथा प्रारम्भ हुन्छ । यसमा भूमिकाखण्ड, मूलकाव्यखण्ड र लेखक परिचयखण्ड गरी ३ खण्डमा जम्मा २८+७६+२=१०६ पृष्ठसङ्ख्या रहेको छ । वि.सं. २०५५ मा प्रकाशित यस कृतिका प्रकाशक कविका सुपुत्र डा. लक्ष्मीकान्त पन्थी हुनुहुन्छ । प्रकाशकीयका अतिरिक्त योगी नरहरिनाथ, स्वामी डा. प्रपन्नाचार्य, सह प्रा.डा. टीकाराम पन्थी र प्रा.डा. विष्णुराज आत्रेयले यस महाकाव्यको बारेमा अधिक प्रकाश पार्नुभएको छ ।

काव्यकथा संक्षेप

पटकथा

सृष्टि गर्न भनी भगवान् विष्णुले ब्रह्माजीलाई नियुक्त गर्नुभयो । ब्रह्माजीले पनि निकै प्रयास गर्नुभयो तर सक्नुभएन । नसकेपछि ब्रह्माजीले भगवान् विष्णुलाई नै स्तुति गर्नुभयो । दयालु भगवान् विष्णुले ब्रह्माजीलाई शक्ति दिनुभयो र त्यही शक्तिद्वारा ब्रह्माजीले यो सारा जगत्को सृष्टि प्रक्रिया प्रारम्भ गर्नुभयो तर दुर्भाग्यवश यस्ता ऋषिमुनि र देवताहरूलाई सिर्जना गर्नुभयो जसले यस प्रक्रियालाई निरन्तरता दिएनन् । ब्रह्माजी व्याकुल हुनुभयो । त्यसैबखत उहाँको शरीर दुइ खण्डमा टुक्रियो जसमा एकखण्ड पुरुष र अर्को खण्ड स्त्री बने । पुरुष खण्डबाट स्वायम्भुव मनु र स्त्रीखण्डमा शतरूपा उत्पन्न भइन् । स्वायम्भुव मनुले सृष्टि प्रक्रिया प्रारम्भ गर्नका लागि भगवान् विष्णुको तपस्या गर्न थाले । तपस्या गर्न लागेको १०० वर्ष पुग्दा दैत्यहरू उनलाई मार्न भनी आए । त्यसैबेला भगवान् विष्णु प्रकट भइ ती दैत्यहरूलाई संहार गर्नुभयो र मनुलाई मन्वतरको राज्य वरको रूपमा दिनुभयो ।

पत्नी शतरूपाका गर्भबाट मनुले प्रियव्रत र उत्तानपाद गरी दुई छोरा उत्पादन गरे । प्रियव्रतका पछि गएर दशभाइ छोरा जन्मे जसमध्ये तीन छोरा वैरागी भए । अन्य सातजना छोरालाई सातवटा द्विपमा राज्य बाँडी जीवनको उत्तारार्धमा वैराग्य धारण गरे । वैराग्य धारण गर्नुअघि उनले ११००००००००० (एघार अरब) वर्ष राज्य गरेका थिए ।

मूल कथा

स्वायम्भुव मनुका अर्का छोरा उत्तानपाद राजाका दुई रानी थिए – सुरुचि र सुनीति । सुरुचि कान्छी थिइन् र राजाकी प्रिय थिइन् । उनको एउटा छोरो थियो – उत्तम । करिब उत्तमकै उमेरको, अलिकति जेठो, सुनीतिको कोखबाट जन्मेको अर्को छोरो थियो – ध्रुव । एकदिन दाजु ध्रुवसँग खेल्दाखेल्दै उत्तम राजसिंहासनमा आसीन आफ्ना बुबाका

काखमा बस्नगयो । ध्रुव पनि बालस्वभाववश भाइ भैं राजाका काखमा बस्न गए । सौताको छोरो बाबुको काखमार्फत् भए पनि राजगद्दीमा बसेको खप्न नसकेर सुरुचिले ध्रुवलाई भुइँमा भाउँ त्यस आसनमा बस्नको लागि आफ्नै कोखबाट जन्मेको हुनुपर्ने र त्यसो हुनका लागि गएर भगवान् विष्णुको तपस्या गर्न भनिन् । सौतेनी आमाको त्यस्तो रूखो व्यवहारले बालक ध्रुवको मनमा चोट पत्थो । सौताको व्यवहारबाट क्रुद्ध भएकी सुनीतिले आफ्नो बोलीले छोरालाई वन जान प्रेरित गर्छ भन्ने कुरा हेक्का नराखीकन ध्रुवलाई तपस्या गर्न प्रेरणा दिइन् । त्यसपछि बालक ध्रुव आमालाई थाहै नदिई सुटुक्क तपस्या गर्न भनी घरबाट निस्के । बाटामा नारद मुनि भेटिए । मुनिले ध्रुवको बाल्यकाल र तपस्याको कठिनताबारे बताउँदै उनलाई घर फर्काउन प्रयास गरे तर सकेनन् । त्यसपछि नारदले तपस्या गर्नका लागि उपयुक्त स्थान र विधानका बारेमा उपदेश दिए र आफू राजा उत्तानपादको दरबारतिर लागे । दरबारमा राजा उत्तानपादले आफ्नो जोडिटङ्ग्रेपनप्रति पश्चात्ताप गर्दै ध्रुवको बारेमा पीर मान्दै बसेका थिए । नारदमुनिले उनलाई ध्रुव सुरक्षित रहेको र तपस्याबाट कुलदीपक भएर छिट्टै फर्कने जानकारी दिए । राजाको मनमा राहत भयो । उता ध्रुवको पनि कठिन तपस्याबाट भगवान् विष्णु प्रसन्न हुनुभयो र उनलाई ध्रुवलोकको वर दिनुभयो । ध्रुव घर फर्के । राजाले ध्रुवलाई राज्यभार दिए र आफू वानप्रस्थी भए । केही समयमा उनी दिवङ्गत भए । प्रजापतिकी छोरी भ्रमिसँग ध्रुवको विवाह भयो । उनीबाट 'कल्प' र 'वत्सर' गरी दुई सन्तान जन्मे । पछि वायुकी छोरी 'इला'सँग विहा भयो । उनीबाट 'उत्कल' भन्ने छोरा जन्मे । ध्रुवका भाइ उत्तम पनि शिकार गर्न जाँदा राजा कुवेरका यक्षगणसँग भगडा भयो । त्यही भगडामा उत्तम मारिए । पुत्रशोकले गर्दा सुरुचि पनि मरिन् । आफ्नो भाइलाई मारिदिएपछि क्रुद्ध हुँदै अलकापुरीमा एकलै जाइलागे । ध्रुवले धेरै यक्षहरूलाई मारिरहेको देखेपछि ध्रुवका हजुरबुबा मनुमहाराज आएर उनलाई सम्झाउँदै युद्धबाट विरत गराउनु भयो । यक्षहरूका राजा कुबेरले ध्रुव वीतराग भएको ठानी उनलाई भेट्न त्यहीं आए । उनले पनि ध्रुवलाई भगवद्भक्ति र वैराग्यको शिक्षा दिँदै अविचल विष्णुभक्तिको वरदान दिए । ज्ञानीध्रुव आफ्नो राज्य (बर्हिष्मती पुरी) मा फर्के । ३६००० वर्षसम्म राज्य गरेर आफ्ना पुत्रलाई राज्यभार दिए र आफू बदरिकाश्रम गई समाधिमा लीन भए । केही समयपछि भगवान् विष्णुका पार्षद् आएर उनलाई ध्रुव लोक लिएर गए ।

जगदीश्वरवैभवमूमा भागवती प्रभाव

श्रीमद्भागवत्को चतुर्थ स्कन्धको ८औँ अध्यायदेखि १२औँ अध्यायमा वर्णित ध्रुवचरितलाई मुख्य आधार बनाएर लेखिएको यस जगदीश्वरवैभवम् महाकाव्यको धेरै ठाउँमा भागवती छायाँ देखिएको छ भने कतिपय ठाउँमा तद्भिन्न कविको कल्पनाप्रसूत प्रतिभा पनि झल्किएको छ ।

महाकाव्यमा भागवती साम्य

यस महाकाव्यको उपजीव्य ग्रन्थ श्रीमद्भागवतम् भएको हुनाले यी दुवैबिच साम्य हुनु स्वाभाविक तर कतिपय प्रसङ्गमा साम्य यति सघन छ कि, काव्य पद्धतै जाँदा छायानुवादको आभास हुन जान्छ। कतिपय ठाउँमा विम्बविधान, चित्रणशिल्पमा दुरूस्त साम्य देखिएको छ भने कतिपय ठाउँमा कथ्यको शब्दान्तरण वा छन्दान्तरणमात्रै जस्तो देखिएको छ। तिनलाई प्रतिनिधिमूलक किसिमले तल लेखिएको छ। साम्य देखिएका अंशमा निम्न रेखाङ्कन गरिएको छ।

बिम्ब साम्यका केही उदाहरण

१. ध्रुवलाई उनकी सौतेनी अमाले वचन लगाउँदाको प्रसङ्गमा 'लौराले हानेको सर्प' भैं रिसाएको उपमामा दुवैमा रहेको समानता –

इत्थं विमातृमुखनिर्गतदुर्वचोऽसौ श्रुत्वा पितुर्मुखमपश्यदतीव दीनः ।

पत्नीवशंवदतया जनकेऽप्युदारे दण्डाहतोऽहिरिव रोषवशं जगाम ॥ ज.वै. १।२२

मातुः सपत्न्या स दुरुक्तिविद्धः श्वसन् रूषा दण्डहतो यथाहिः ।

हित्वा मिषन्तं पितरं सन्नवाचं जगाम मातुः प्ररुदन् सकाशम् ॥ भा. ४।८।१४

२. आफ्ना भाइको हत्याको बदला लिनका लागि ध्रुवले यक्षहरूसँग युद्ध गर्दाको प्रसङ्गमा असार महिनामा पर्ने वर्षाले ढाकिएको पर्वतसँग यक्षका शस्त्रास्त्रले ढाकिएको ध्रुवको तुलनामा रहेको समानता –

आसारवर्षेण यथा घनैर्गिरिः शस्त्रास्त्रवर्षैः सरथः सगुह्यकैः ।

आच्छादितो दृष्टिपथं न चागमत् हाहेति शब्दो दिवि पश्यतामभूत् ॥ ज.वै. ५।१३

औत्तानपादिःस तदा शस्त्रवर्षेण भूरिणा न उपादृश्यताच्छन्न आसारेण यथा गिरिः ।

हाहाकारो तदैवासीत् सिद्धानां दिवि पश्यताम् ॥ भा. ४।१०।१३,

३. त्यसै (ध्रुव यक्ष) युद्धको प्रसङ्गमा, आफुलाई कुल्चिएको सहन नसकेको सर्प र ध्रुवको एकल अस्त्र प्रहारलाई सहन नसकेका यक्षगण बिचको तुलनामा रहेको साम्य–

यद्वत्पदाकृष्टभुजङ्गमः क्रुधा स्पर्ष्टुः पदं नो सहते वृणोत्यपि ।

तद्वद् ध्रुवस्यैकजनस्य धृष्टतां नो सेहिरे तद् द्विगुणं प्रजह्निरे ॥ ज.वै. ५।११

तेऽपि चामुममृष्यन्तः पादस्पर्शमिवोरगाः ।

शरैरविध्यन् युगपद् द्विगुणं प्रियचिकीर्षवः ॥ भा. ४।८।१०।१०

कथ्य र प्रस्तुतिमा समानता

१. 'बालकै भए पनि राजाका छोराको आफ्नो मान भङ्ग भएको सहन सक्दैनन्' भन्ने कुरा दुवैमा समान रूपमा चित्रित–

श्रुत्वा नृपात्मजनुषस्त्वतिधीरवाक्यं

तुष्टो मुनिः स्वगतमाह नृपस्य तेजः ।

बालोऽपि भूपतिसुतो निजमानभङ्गं

मात्रा कृतं न सहते यदहो विचित्रम् ॥ ज.वै.१।३४

अहो तेजः क्षत्रियाणां मानभङ्गममृष्यताम् ।

बालोऽप्ययं हृदा धत्ते यत्समातुरसद्वचः ॥ भा. ४।८।२६

२. सौताका कुरा सुनेर रिसाउँदै सुनीतिले छोरो धुवलाई सम्झाउँदाको यस प्रसङ्गमा कथ्यको शब्दान्तरण—

सत्यं जगाद तव तत्र सपत्नमाता दुर्भागिनीजठरजस्त्वमतस्तदाह ।

स्तन्यं ममैव सहसा भवता निपीतं पत्नीति वक्तुमपि मां लजते महीन्द्रः ॥ ज.वै. १।२६

सत्यं सुरुच्याभिहितं भवान्मे यद् दुर्भागाया उदरे गृहीतः ।

स्तन्येन वृद्धश्च विलज्जते यां भार्येति वा वोढुमिडस्पतिर्मां ॥ भा. ४।८।१८

३. बालक धुवलाई घर फर्काउन नारदमुनिले तपस्याको कठिनताबारे धुवलाई सम्झाउन खोज्दाको प्रसङ्गमा भएको कथ्य साम्य —

मात्रोपदिष्टमिति ते तपसि प्रवृत्तिराराधनं भगवतोऽप्यतिदुष्करं हि ।

आजन्ममृत्यवधि योगसमाधिनापि नैवाप्नुवन्ति मुनयः किमु मानवास्तु ॥ ज.वै.१।३७

अथ मात्रोपदिष्टेन योगेनावरूत्ससि

यत्प्रसादं स वै पुसां दुराराध्यो मतो मम ।

मुनयः पदवीं यस्य निःसर्गेनोरुजन्मभिः

न विदुर्मृगयन्तोऽपि तीव्रयोगसमाधिना ॥ भा. ४।८।२९,३०

कालिदास, अश्वघोष, भवभूति, आदि सुप्रसिद्ध महाकविहरूका कृतिहरूमा पनि उपजीव्य पौराणिक ग्रन्थहरूको प्रशस्त प्रभाव परेको भेटिन्छ । तसर्थ यस महाकाव्यमा पनि भागवतको प्रभाव पर्नु कुनै अस्वाभाविक होइन । यहाँ उद्धृत साम्यहरू यस महाकाव्यमा भएको दोष देखाउने उद्देश्यले भिकिएका होइनन् । कतिपय प्रसङ्गमा रहेका निकटतम साम्यलाई प्रकाशित गर्न खोजिएको हो ।

महाकाव्यमा भागवती वैषम्य र कविप्रतिभा उन्मेष

श्रीमद्भागवतमूमा ऋषि मैत्रेयले विदुरजीलाई विभिन्न कथा भन्ने क्रममा स्वायम्भुव मनुको कथा भन्न थालेबाट धुवको कथा प्रारम्भ हुन्छ । राजा उत्तानपाद र उनका अर्का भाइ प्रियव्रतको जन्म स्वायम्भुव मनु र उनकी पत्नी शतरूपाबाट भएको भनिएको छ । तर स्वायम्भुव मनु को हुन् ? कसका पुत्र हुन् भन्ने कुरा त्यस प्रसङ्गमा छैन ।

त्यस जिज्ञासालाई यस महाकाव्यले मेटाएको छ । यसमा मङ्गलाचरणपछि लगत्तै सृष्टि कसरी भयो र त्यो कसरी चलिरहेको छ भन्ने बारेमा उल्लेख छ । सृष्टिमा मनुले उपभोग गर्ने कालखण्ड कति हो ? कतिवटा मनुहरूको कहिले कहिले पालो हुन्छ भन्ने विषय यसमा छ । मङ्गलाचरणका ४ वटा श्लोक र काव्य प्रारम्भ भएपछिका पाँचौँ श्लोकदेखि १४औँ श्लोकसम्म कवि प्रतिभाको उन्मेष देखिन्छ ।

अलङ्कार विलास

स्वभावोक्ति, अतिशयोक्ति, रूपक, उत्प्रेक्षा आदि अनेक अलङ्कारको प्रयोग भए पनि यस महाकाव्यमा कविको कालिदासीय उपमा वैशिष्ट्य सहज स्फुरित भएको छ । केही उदाहरण यस प्रकार छन् –

तत्रैव सन्नमति भूमिरिभेन्द्रपादं । स्पृष्ट्वा तरीरिव पदे पद एव तस्य ॥ २।२८
हात्तीले डुङ्गामा टेक्दा डुङ्गा पानीमा डुबेभैं उनले (ध्रुवले) जहाँ जहाँ टेक्थे पृथ्वी त्यहीँ त्यहीँ भासिन्थ्यो ।

आयान्तं सुतमाकर्ण्य सम्परेतमिवागतम् ॥
पूर्वं न श्रद्धे पश्चाच्छ्रद्धे नारदेरितम् ॥ ४।३
छोरो आएको सुनेर राजाले मरेकै छोरो फर्केर आयो कि भैं गरी सुरुमा पत्याएनन् पछि मात्र नारदले भनेको पत्याए ।

भगवान् यस्य तुष्येतु तस्य नष्टास्ति दुर्दशा ।
सर्वे भवेयुस्तद्वश्या यथा निम्नस्थलं जलम् ॥ ४।१२
भगवान् जोसँग खुशी हुन्छन् उसका दुःख हराउँछन् । पानी तलतिर बगे भैं सबै उसको वशमा पर्दछन् ।

धनुषि तेन यदा विनियोजितं सपदि वैष्णवमस्त्रमथो ज्वलत् ।
यदनु यक्षबलं कपटैः कृतं सवितरीव तमोऽभ्युदितेऽनशत् ॥ ६।३
घाम लागेर अँध्यारो हराए भैं ध्रुवले धनुमा वैष्णव अस्त्र चढाएपछि यक्षहरूको माया स्वाट्टै हरायो ।

अभेद रूपक

प्रेम्णाशिषो ददुः काश्चित् काश्चिन्नेत्रैः पपुः स्त्रियः ।
काश्चिन् मधुरगानैश्च नर्तनैश्च सिसेविरै ॥ ज.वै ४।२६
ध्रुवलाई कसैले प्रेमले आशीर्वाद दिए भने कसैले आखाँले पिए । कसैले सुमधुर गाना गाएर स्वागत गरे भने कसैले नाचेर सेवा स्वागत गरे ।

अर्थान्तरन्यास

क्षत्रस्य राज्ञो बलिनः क्व सायका यक्षात्मजानां क्व शरा अयोमुखाः ।
यूथोऽपि भूयान् हरिणीतनूभुवां किं नो मृगेन्द्रेण विनाश्यते क्वचित् ॥ ५।२०
कता बलिया क्षत्री राजाले चलाएका तीखा फलामे बाणहरू ! कता यक्षका साना नानीहरूले चलाएका (साना) बाणहरू । मृगका छाउराहरूको बथानै भए पनि बाघले मार्न सक्दैन र ?

महाकाव्यमा खट्कएका केही प्रसङ्ग

निःसन्देह, भीमकान्त पन्थी संस्कृत साहित्यका उत्तरवर्ती नेपाली कवि हुनुहुन्छ । संस्कृत भाषामा काव्य लेख्ने नेपालीको खडेरी परेको बेलामा उहाँको यो महाकाव्य अनुपम वृष्टि हो ।

पहिले पहिले केही लेखक भए पनि नेपालमा आधुनिक कालखण्डमा संस्कृतमा लेख्ने कविको सङ्ख्या न्यून छ । यो त भन्नु महाकाव्य स्तरको रचना हो । त्यस अर्थमा यस कृतिमा कुनै खोट लगाउनु हुँदैन । तथापि मलाई केही खट्किएका विषयहरू उठाउन चाहन्छु ।

प्रकाशनमा केही बिलम्ब भए पनि यो महाकाव्य २०४८ सालमा लेखिएको भनेर यसैको भूमिका खण्डमा प्रा.डा. विष्णुराज आत्रेयले लेख्नु भएको छ । अतः यो आधुनिककालीन कृति हो । आधुनिक कालखण्डमा लेखिएका रचनामा कालानुरूप साहित्यिक विशेषताहरू अपेक्षा हुनु स्वाभाविक हो । नेपाली, हिन्दी, अङ्ग्रेजी लगायत विश्व साहित्यमा मौलिकता, नवप्रयोग जस्ता नवीन साहित्यिक चेत मुखरित भइरहेको समयमा लेखिएको यस महाकाव्यमा पनि त्यस्तै कुनै नवीनता भइदिएको भए सुनमा सुगन्ध हुने थियो । नव प्रयोग नभए पनि कम्तीमा कालिदासले अभिज्ञानशाकुन्तलमा दुर्वासा ऋषिको श्रापको घटना थपेर महाभारतीय दुष्यन्तको उद्दण्डतालाई हटाएर नाटकलाई जीवन्त बनाए भैं यस कृतिमा कविले भागवतमा वर्णन गरिएका अस्वाभाविक र असंभव केही घटना र प्रसङ्गलाई आफ्ना प्रतिभाका बलले हटाएको भए यो महाकाव्य उत्कृष्ट हुने थियो भन्ने मेरो विचार छ । त्यस्ता केही घटना र प्रसङ्ग यस प्रकार छन् –

- ❖ मनुले सय वर्षसम्म तपस्या गर्नु ।
तप्त्वा शताब्दमथ संस्तुतवान् स विष्णुं १।१०
- ❖ मनुपुत्र प्रियव्रतले ११ अरब वर्षसम्म राज्य गर्नु ।
एकादशार्बुदसमा उपभुज्य राज्यम् १।१३
- ❖ तपस्या गर्न वन जाँदा उमेर पाँच वर्ष मात्र भएको ।
पञ्चाब्दमीयतुरनेन विजह्नुश्च । १।१७
- ❖ तपस्या गर्न गएको छ महिनामा वर प्राप्त गर्नु र
सुदुर्लभं विष्णुपदं सुरासुरैः मुनीश्वरैरामरणान्तिकं कृतैः
तपोभिर्भ्रूयैरपि तत्पदार्चनादहो ! समार्धेन समार्जितं मया ॥ ३।३५
- ❖ तपस्याबाट फर्के लगत्तै अर्थात् साढे पाँच वर्षमै राज्यारोहण गर्नु
दृष्ट्वा प्राप्तवयस्कं तं प्रकृतीनां प्रियं ध्रुवम् ॥
अनुरक्तप्रजं राज्ये स्थापनाहं गुणाकरम् ॥ ४।३७
राज्यासने स्थापनार्थं विप्रामात्यपुरोहितान् ।
आहूय सुदिने तस्मै राज्यभारं समर्पयत् ॥ ४।३८
- ❖ पाँच वर्षको बालकमा जीवात्मा र परमात्माबिचको ऐक्यबोध हुनु
न वै द्वितीयं परमात्मनः परं यदस्ति सत् तत्तु मृषैव केवलम् ।
तथाप्यनात्म्यं त्विदमात्मने हितमिति प्रभिन्ना मतिरेव केवला ॥ ३।३९
सुचेतनस्त्वं स जडो विकारवान् भवाननादिः स तथाऽदिमान् भवेत् ।
भवानवश्यं भगवान् स निर्भगो गुणेश्वरस्त्वं परतन्त्र एषकः ॥ ३।२३

- ❖ यक्षसंगको युद्धको वर्णन तुलनात्मक रूपमा लामो हुनु ।
पाँचौँ सर्गको छैठौँ श्लोकदेखि २९औँ श्लोकसम्म र छैठौँ सर्गको प्रारम्भदेखि छैठौँ श्लोकसम्म रहेको ।
- ❖ यक्षका एकलाख ३० हजारभन्दा बढी सेनाले एकैपटक अस्त्र प्रहार गर्दा ध्रुवलाई केही नभएको, केवल ओभेल पर्नु ।
असारवर्षेण यथा घनैगिरिः शस्त्रास्त्रवर्षैः सरथः सगुह्यकैः ।
आच्छादितो दृष्टिपथं न चागमत् हाहेति शब्दो दिवि पश्यतामभूत् ॥
- ❖ ध्रुवले यक्षसंहार गरिरहेको देखेपछि भगवान् मनुले आएर उनलाई रणभूमिमा सम्भाएको प्रसङ्ग भगवद्गीताको भल्को दिने खालको, परिवेश प्रतिकूल दीर्घ र दार्शनिक हुनु ।
आठौँ सर्गको छैठौँ श्लोकदेखि करिब सर्गान्त (३७औँ) श्लोकसम्म ।
- ❖ आफ्ना सेना मारिएपछि क्रुद्ध हुनुको साटो कुबेरले ध्रुवलाई माया गर्दै आत्मज्ञान दिन्छन् । वरदान पनि दिन्छन् ।

अहिले जुग जमाना र परिस्थिति अनुसार यति सवै कुरा अलौकिक र अपत्यारिला जस्ता लागे पनि ५ वर्षको उमेरमा तपस्या गरेर विष्णुलाई खुशी बनाएका ध्रुवले भगवान् विष्णुको प्रार्थना गरेको एउटै कुरा – ‘त्वयार्पितज्ञानलवाऽवलोकितमिदं समस्तं जगदीदृशं प्रभो ! सुषुप्तबुद्धो हि यथा तथाऽस्म्यहं भवत्पदाब्जार्चनजं फलं मम ॥’ (३।१०) भनेको बाट लेखकले यी सवै अपत्यारिला कुराहरूलाई भगवान् विष्णुको कृपाप्रसादले पत्यारिला हुनसक्ने देखाउनु भएको छ । अत एव कविले पूर्ण रूपमा पूर्वीय काव्यसिद्धान्त अनुसरण गरेर लेख्नु भएको छ । त्यस सिद्धान्त अनुसार काव्यको रचना आनन्दका लागि भन्दा पनि धर्म प्राप्ति, अर्थ प्राप्ति, काम प्राप्ति तथा मोक्ष प्राप्तिका लागि लेखिनुपर्छ । यस दृष्टिकोणबाट विश्लेषण गर्दा कवि पन्थी सफल हुनुहुन्छ । उहाँले यस काव्यबाट न्यूनाधिक सबै उद्देश्य प्राप्त गर्नुभएको छ ।

निष्कर्ष

कवि भीमकान्त पन्थीको ललितकान्तकोमल पदावलियुक्त अति सरल एवं सुन्दर यो रचना प्राच्य काव्यशास्त्रीय मापदण्डमा उत्कृष्ट काव्य हो । महाकाव्यको नायक ध्रुव धीरोदात्त प्रकृतिका छन् । इतिवृत्त र कथावस्तु प्रख्यात छ । शान्त रस अङ्गी छ । सर्गान्तमा छन्द परिवर्तन भएको छ । छन्द, अलङ्कार, गुण, रीतिहरूको पनि यथोचित सुन्दर सन्निवेश छ । यसमा भएका सुन्दर सूक्तिहरूको सङ्कलन यसै पुस्तकको अन्त्यमा गरिएको छ । प्रतिपाद्य विषय विष्णुभक्ति रहेको यो महाकाव्य नेपाली भाषी संस्कृत प्रेमी र कविहरूका लागि प्रेरणास्पद छ । खासगरी भक्तिमार्गमा अनुरक्तहरूका लागि अनुकरणीय छ । अस्तु ।

कवि पं. भीमकान्तका महाकाव्यहरूको महाकाव्यत्व स्वल्प समीक्षण

✍ यदुप्रसाद पन्थी

वैदिक सनातन धर्मावलम्बी आर्यभूमि नेपालको लुम्बिनी अञ्चल गुल्मी जिल्लाको धुरकोट वाग्ला बडाचौर निवासी भारद्वाज गोत्रीय पन्थी वंशमा जन्मनु भएका संस्कृत वाङ्मयका प्रकाण्ड विद्वान् पं. भीमकान्त पन्थीका बारेमा हाम्रा परमपूज्य हजुरबुबा पं ऋषभराजज्यूबाट धुरकोटे पण्डितको प्रशंसा गर्ने प्रसङ्गमा म सानै छँदा सुनेको थिएँ । त्यो बेला मेरो कुमार अवस्थाको मानसपटलमा उहाँ ठूलो विद्वान् हुनुहुँदो रहेछ भन्ने भाव घुसेको थियो । पछि मैले शिक्षा अध्ययन गर्दैगर्दा केही समयको अन्तरालमा उहाँका छोराहरूमध्ये चन्द्रकान्तसँग त म सहपाठी नै हुन पुगेँ । दाजु लक्ष्मीकान्तबाट मीठो स्नेह प्राप्त भैरहेको छ भने सूर्यकान्तसँग प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयमा हामी साथसाथै रहेर कार्यसम्पादनमा सहयात्रा गर्ने अवसर मिल्यो । अध्ययनकै क्रममा काठमाडौँमा रहँदा मैले महाकविज्यू गौरीघाटको संस्कृत विद्यालयमा रहनुहुँदा उहाँसँग धेरै पटक भेटी संस्कृत वाङ्मय सापेक्ष र केही सदाचार युक्त जीवन सापेक्ष कुराहरूको बारेमा सोध्ने र सिक्ने अवसर पनि पाएको थिएँ । यस क्रममा मैले उहाँ नेपाली विद्वत् परम्परामा संस्कृत व्याकरणका प्रखर विद्वान् हुनुका साथै सदाचारयुक्त आर्षशैली अवलम्बन गरेर सरल, स्वच्छ र सादा जीवन निर्वाह गर्ने मनीषीको स्थानमा रहनु भएको बुझेको थिएँ । उहाँको सृजनशील कवि हृदयबाट संस्कृत भाषामा रचना गरिएका जगदम्बिकावैभवम् महाकाव्य र जगदीश्वरवैभवम् महाकाव्य गरी दुईवटा महाकाव्यहरूको प्रकाशन भएका छन् । यी दुई महाकाव्यहरूको अध्ययनबाट मैले उहाँ विशेष गरी संस्कृत व्याकरणको दक्ष विद्वान् हुनुका साथै कविता काव्य सिर्जना गर्ने सिद्धहस्त कवि एवं महाकवि पनि हुनुभएको बुझेको छु ।

देवभाषा संस्कृतमा रचना गरिएका उहाँका उक्त दुवै महाकाव्यहरूको विषयवस्तु भगवद्भक्तिपरक रहेको छ । संस्कृत भाषामा व्याकरणको सफल प्रयोग गरी त्यसलाई साहित्यिक र काव्यात्मक शैली समेतको छनकका आधारमा उहाँले प्रस्तुत गर्नुभएको महाकाव्यिक रचनाशिल्प समेतले उहाँलाई महाकविको उच्च स्थानमा राखेको प्रतीत हुन्छ ।

महाकाव्यहरूको संरचनात्मक स्वरूप

दुवै महाकाव्यहरू एकै वर्ष वि.सं. २०५५ मा प्रकाशित भएका छन् । जगदम्बिकावैभवम् महाकाव्य वि.सं. २०५५ को विजयादशमीको अवसरमा प्रकाशन भएको छ भने जगदीश्वरवैभवम् महाकाव्य सोही वर्षको अन्त्यतिर प्रकाशन भएको छ ।

पाठकहरूको संख्यामा वृद्धि भै माग बढेकोले जगदम्बिकावैभवम् महाकाव्य वि.सं. २०५६ को आषाढमै दोस्रो संस्करणको समेत प्रकाशन भएको देखिन्छ ।

जगदम्बिकावैभवम् महाकाव्यको कलेवरीय संरचना हेर्दा यसमा बाह्रवटा सर्गहरू रहेका छन् । यी सबै सर्गहरूलाई क्रमबद्ध रूपमा संश्लेषणपूर्वक आबद्ध गरिएको छ । यी सर्गहरूको आयाम कम्तीमा ३० श्लोकदेखि बढीमा ७९ श्लोकसम्मको विस्तृतिमा समावेश भएको छ । आकार र प्रकारको दृष्टिले मध्यम खालको संरचना लाम्ने यस महाकाव्यको विषयवस्तुको गाम्भीर्य भने जगद्धात्री महामाया पराम्बाभगवती जगदम्बाको वैभवीय शक्तिको महर्घता अत्यन्त विशाल रहेको छ ।

अर्को जगदीश्वरवैभवम् महाकाव्यको शारीरिक स्वरूप केवल आठ वटा सर्गले बनेको छ । यी सबै सर्गहरूलाई क्रमबद्ध रूपमा संश्लेषण गरी संगठनात्मक स्वरूप दिएको पाइन्छ । हरेक सर्गहरू कम्तीमा ३२ श्लोकदेखि बढीमा ४८ श्लोकसम्मको आयाममा फैलिएका छन् । आकार र प्रकारको दृष्टिले यो महाकाव्य जगदम्बिकावैभवम्को अपेक्षा अभ्र सानो संरचना आयाम भएको लघुकाय महाकाव्य बनेको छ । यस महाकाव्यको विषयवस्तुको गाम्भीर्य भने जगद्धाता एवं जगन्नियन्ता जगदीश्वर भगवान्को अद्वितीय कृपाशक्तिको वैभवलाई लिइएको हुँदा अत्यन्त महत्तम रहेको छ ।

महाकाव्यका मुख्य विषयको कथानकीय प्रस्ताव

पं. भीमकान्त पूर्वीय वैदिक सनातन हिन्दूधर्मका प्रतिपालक तथा अनुयायी ब्राह्मण कुलमा उत्पन्न भएका र वैदिक सनातन धर्मका पूर्ण अनुयायी ईश्वरउपासक हुनुभई संस्कृत भाषा, व्याकरण, वाङ्मयको समेत अध्ययन गर्नु भएकाले उहाँले यी महाकाव्यको विषयवस्तु चयन गर्दा पनि भगवद्भक्तिपरक विषय लिनुभएको छ । ईश्वरका विभिन्न अवतारहरू सर्वशक्तिमान् छन् । सम्पूर्ण ब्रह्माण्डको सृष्टि, संरक्षण र संहारकर्ता एकमात्र ईश्वरले कार्यप्रकृति अनुसार ब्रह्मा, विष्णु, शिव जस्ता पौरुषेय रूप र महाकाली, महालक्ष्मी, महासरस्वती जस्ता शक्तिपरक रूप धारण गरी आ-आफ्ना भक्तहरूलाई संरक्षण दिनु भएका उदाहरणहरू वैदिक र पौराणिक ग्रन्थहरूमा छन् ।

यसै अनुसार जगदम्बिकावैभवम् महाकाव्यमा श्रीमद्देवीभागवत पुराणको कथानकलाई अनुसरण गरिएको छ । अयोध्याका राजा ध्रुवसन्धिका पत्नीहरू मनोरमा र लीलावतीका छोराहरूको प्रसन्न लिइएको छ । राजाको देहावसान पछि सुदर्शनको राज्याभिषेकको समयमा आएर बलपूर्वक युधाजितले आफ्नी छोरी लीलावतीको छोरा शत्रुजितलाई राज्याभिषेक गरायो । मनोरमाले आफ्नो छोरा सुदर्शनलाई लिएर भरद्वाज ऋषिको आश्रम चित्रकूट पर्वतमा शरण लिन पुगिन् । त्यही आश्रममा बसेर सुदर्शनले महामाया भगवती देवी जगदम्बिकाको कामराज मन्त्र जप गरे । सुदर्शनले निष्ठापूर्वक गरेको जपबाट प्रसन्न भएकी जगदम्बिका भगवतीले सुदर्शनका साथै काशीराज सुबाहुकी

पुत्री शशिकलालाई पनि सपनामा आएर यी दुवैको विवाह हुने छ भन्ने भविष्यवाणी प्रकट गरिन् । यसै अनुसार सुदर्शनले शशिकलासँग विवाह पनि गरे । दुलही लिएर फर्कदा बाटोमा युधाजितले ससैन्यबल आक्रमण गरी शशिकलालाई अपहरण गर्न खोज्यो । सुदर्शन र उनका ससुरा काशीराज सुबाहु समेत सँगसँगै भएर युधाजितसँग युद्धगर्ने समयमा महामाया जगदम्बिका भगवती आफै सिंहमाथि चढेर प्रकट भइन् । देवीसँग युद्धगर्न तमिसिएको युधाजित र उसका पक्षधरहरू सबैलाई जगदम्बिकाले केही क्षणमै विनाश गरिदिइन् । देवीको यो महत्कृपा पाएका सुदर्शन र काशीराजले हृदयबाट नै भगवतीको स्तुति प्रार्थना गरे । देवी जगदम्बिकाले अयोध्यामा र काशीमा पनि मेरो निरन्तर पूजा गर्नु भनी अन्तर्धान भइन् । पछि काशीराजले काशीको असी घाटमा र सुदर्शनले अयोध्यामा मन्दिर निर्माण गरी जगदम्बिकाको मूर्ति स्थापना गरी पूजागर्दै आ-आफ्ना राज्य सञ्चालन गरे । जगदम्बिकाले आफ्नो अनुकम्पाबाट सुदर्शन र शशिकलाको विवाह गराई युधाजितको र शत्रुजितको समेत विनाश गरी सुदर्शन लाई पत्रिक राज्यको भोगचलन गराउनु भएको महनीय महत्कथालाई समेटेर यस महाकाव्यको नाम समेत जगदम्बिकावैभवम् राखी सार्थक महाकाव्यको रचना भएको छ ।

दोस्रो जगदीश्वरवैभवम् महाकाव्यमा महर्षि वेदव्यासद्वारा रचित श्रीमद्भागवत अन्तर्गतका विभिन्न कथाहरू मध्ये राजा उत्तानपादका छोरा ध्रुवको चरित्रलाई लिइएको छ । सृष्टिकर्ता ब्रह्माजीको आज्ञानुसार स्वायम्भुव र शतरूपाले घोर तपस्या गरी प्रियव्रत र उत्तानपाद नामका दुई छोरा जन्माए । ती मध्ये उत्तानपादका सुनीति र सुरुचि दुई रानीहरू थिए । जेठी सुनीतिबाट ध्रुव र कान्छी सुरुचिबाट उत्तम नामका छोराहरू जन्मिए । ती दुवै समान उमेरका भएकोले सँगसँगै खेल्ने गर्दथे । समयको गतिसँगै दुवै दाजु र भाइ पाँच पाँच वर्षको अवस्थाका पनि पुगे । एकदिन दुवै बालकहरू सिंहासनमा आफ्ना बाबुको काखमा बसेको बेला उनकी सौतेनी आमा सुरुचिले इर्ष्यापूर्वक ध्रुवलाई राजाको काखबाट हटाउँदै “बाबु ! तँ सिंहासनमा बस्न योग्य छैनस्, विष्णुभगवान्को तपस्या गरेर मेरो कोखबाट जन्मिएर मात्र योग्य हुन्छस्” भनिन् । राजा उत्तानपाद कान्छी पत्नी सुरुचिको प्रेमवशमा परेका हुँदा उनी सुरुचिको प्रतिवादमा केही बोल्न सकेनन् । ध्रुव रुँदै आफ्नी आमासँग गए । सुनीतिले सुरुचिले भनेको कुरा ध्रुवको अर्को साथीबाट थाहा पाएपछि “छोरा ध्रुव ! नरोऊ, तिम्री सौतेनी आमा सुरुचिले तपस्या गर भनेर ठीकै भनिन्, तिम्रा हजुरबुबाले पनि तपस्या गरेर मन्वन्तर राज्य पाउनुभएको हो । तिम्री पनि तपस्या गर” भनेर भनिन् । आमाको यस कुराले बालक ध्रुवको हृदयमा गहिरो धारणाको बीजारोपण गरायो । आमा कतैतिर गएको समय पारेर ध्रुव तपस्या गर्नका निमित्त घरबाट निस्किएर वनतिर प्रस्थान गरे । बाटोमा नारदले उनलाई फर्काउन ठूलो कोसिस गरे, तर दृढनिश्चयी ध्रुव फर्किन मानेनन् । उनको तपस्या नगरी नछोड्ने अटोट देखेर नारदले

उनलाई मधुवनको नजिकै यमुनाको तिरमा तपस्या गर, ६ महिनामै सिद्धि प्राप्तहुनेछ भनी जगदीश्वर विष्णु भगवान्को मन्त्र पनि दिए ।

ध्रुवले त्यसै अनुसार यमुनाको तटमा बसी विष्णु भगवान्को मन्त्र जप गर्दै ६ महिनासम्म कठोर तपस्या गरे । उनको कठोर तपस्याबाट प्रसन्न भई भक्तवत्सल जगदीश्वर भगवान् प्रकट हुनुभयो । ध्रुवले गरेको तपस्या र स्तुतिबाट समेत प्रसन्न भई भगवान्ले “छत्तीस हजार वर्षसम्म भूमण्डलको राज्य गरी त्यसपछि वैकुण्ठमा ध्रुवपद पाउनेछौ” भन्ने वरदिएर अन्तर्धान हुनुभयो । जगदीश्वरबाट प्राप्त वरदान अनुसार उनी घर फर्केर पिताबाट प्राप्त राज्यको सञ्चालन गरी पछि सशरीर वैकुण्ठ गए । जगदीश्वरले आफ्नो अनुकम्पाबाट ध्रुवलाई पौत्रिक राज्यको भोगचलन गर्ने ठूलो अवसर दिनुभएको र सशरीर वैकुण्ठलोक पठाउनु भएको महनीय महत्कथालाई समेटेर यसको नाम समेत जगदीश्वरवैभवम् राखी सार्थक महाकाव्यको रचना भएको छ ।

यी दुवै महाकाव्यहरूमा देवनायकत्व स्वीकार गरिएको छ । जगदम्बिकावैभवम् महाकाव्यमा महामाया देवी भगवती जगदम्बिकाको प्रमुख नायकत्व छ भने अन्य पात्रहरूमा पनि राजवंशकै राजपुत्र सुदर्शन, राजपुत्री शशिकला आदि उच्च राजवंश वा राजकुलीन पात्रहरू रहेका छन् । यसैगरी जगदीश्वरवैभवम् महाकाव्यमा जगदीश्वर भगवान् नै प्रमुख नायक हुनुहुन्छ भने राजपुत्र ध्रुव जस्ता उदात्त पात्रहरू समावेश गरिएका छन् । यसबाट पूर्वीय काव्यिक मनीषीहरूका अनुसार महाकाव्यमा उच्च कुलीन तथा सम्भ्रान्त परिवारको व्यक्ति नायक हुनुपर्छ भन्ने महाकाव्यको सिद्धान्त अनुरूप मानवजीवनका उच्च नायकको मात्र नभई जगन्नायकत्व स्वरूप देवनायकत्व समेत अंगीकार गरिएको पुष्टि हुन्छ ।

कवित्व एवं काव्यत्व

यी दुवै महाकाव्यहरूमा कविको कवित्व शैली छताछुल्ल छ । कोषकारले संख्यावान् पण्डितः कविः भनेभैं उहाँ स्वयं पण्डित पनि हुनुहुन्छ । सत् र असत् विवेक पूर्वक छुट्याउने बुद्धि पण्डा हुन् । जोसँग पण्डा बुद्धि छन् त्यो पण्डित हुन्छ (सदसद्विवेकिनी बुद्धिः पण्डा, पण्डा सञ्जाता अस्य इति पण्डितः) भन्ने कथन छ । पूर्वीय धर्मदर्शन अनुसार समाजमा पालना गर्नुपर्ने संस्कारमूलक आचरणका सन्दर्भमा उहाँको पाण्डित्यले परम्परासापेक्ष शीघ्र निर्णय दिने गरेको पाइन्छ ।

अग्निपुराणअनुसार कविको अन्तरमनको काव्यिक अभीष्ट भावलाई संक्षेपमा व्यक्त गर्ने पदावली काव्य हो भने यी दुवै काव्यहरूमा जगदम्बिका र जगदीश्वरको आआफ्ना भक्तहरूलाई राज्यप्राप्ति, सुखभोग र वैकुण्ठलोक प्राप्ति गराउनेसम्मको महाकविको अभीष्ट भावले मूर्तरूप लिएको छ । दुवैतर्फका भक्तहरूले आ-आफ्नो अभीष्ट प्राप्त गरेका छन् ।

संस्कृतका पूर्वीय आचार्य कवि भामहले शब्दार्थ सहितको काव्य हुन्छ भनेका छन् । यस अनुसार यी दुवै महाकाव्यहरूमा प्रयोग गरिएका सबै शब्दहरू सार्थक छन् , निरर्थक शब्दको प्रयोग कतै पाइँदैन । कवि दण्डीले इष्ट अर्थले व्यवच्छिन्न पदावली काव्यको शरीर हो भनेका छन् । यी महाकाव्यहरूमा प्रयुक्त प्रत्येक शब्द(पद)हरू र पदावलीहरू अर्थपरक छन् र कविको मनका अभीष्ट पूर्ण हुने हृदयसम्म प्रयोग भएका छन् । आचार्य वामनको विचारमा काव्यको आत्मा रीति अर्थात् शैली हो । यस दृष्टिले यी दुवै महाकाव्यहरूको रचनात्मक शैली अति सुन्दर एवं परिष्कृत तथा कोमल कान्त पदावलियुक्त रहेको छ । पूर्वीय विद्वान्हरू मध्ये केही विद्वान्हरू अलङ्कारको समुचित प्रयोग भएको काव्य हो भन्ने अर्का थरी पनि छन् । त्यसैगरी आचार्य कुन्तकले कविको कर्म नै काव्य हो भनेका छन् त आचार्य विश्वनाथले रसात्मक वाक्यलाई काव्य हो भनेका छन् भने जगन्नाथले सुन्दर भाव व्यक्त गर्ने शब्द काव्य हो भनेका छन् । यसरी विभिन्न पूर्वीय काव्य परिभाषाकारहरूका विचारहरू मनन गर्दा र तदनुरूप यी दुवै महाकाव्यहरूको समग्र अध्ययन गर्दा माथि उल्लिखित सबैजसो विद्वान्हरूका परिभाषाहरू समेटिएका छन् । ईश्वरउपासक कविको भक्तिमय शान्त रस नै काव्यको आत्मा हुन गएको आभास हुने हुँदा यिनमा सफल काव्यत्व छचल्किएको पाइन्छ ।

पूर्वीय विद्वान्हरूले सर्गहरूमा बाँधिएको, आठभन्दा बढी सर्गहरू भएको, मंगलाचरण सहित शुरु गरिएको, विभिन्न छन्दहरूमा आबद्ध, धर्म, अर्थ, काम र मोक्ष समेत चतुर्वर्ग फलप्राप्तिको लक्ष्य रहेको, रचना शिल्प अनुरूप विविध छन्दहरूको प्रयोग गरिएको, प्रकृतिको वर्णन भएको, दक्ष र धीरोदात्त गुणवाला नायक भएको, अलङ्कारमय, रसमय, भावमय र कल्प कल्पान्तसम्म स्थायी रहने कथा भएको तथा शिष्ट , सहज र सरल भाषा प्रयोग गरिएको काव्यलाई महाकाव्यको स्थान दिएका छन् । यसअनुसार जगद्धात्री भगवती जगदीम्बिका र जगत् सञ्चालक भगवान् जगदीश्वरलाई प्रमुख नायकत्व दिई उहाँहरूकै प्रार्थना मूलक मंगलाचरणबाट सुरु भएका आठ र बाह्र सर्गमा आबद्ध भएका छन् । महाकाव्यका श्लोकहरू विभिन्न छन्दहरूमा रचिएका, धर्म, अर्थ, काम र मोक्ष यी चारैवर्ग प्राप्तिको लक्ष्य रहेका र देवी र देवता नै नायक भएका, उत्प्रेक्षा, उपमा, स्वभावोक्ति, दृष्टान्त जस्ता विभिन्न अलङ्कार युक्त, भक्तिमय शान्त रस अङ्गीरस भई अरू आज्ञिक रस समेत रहेका, संस्कृतज्ञ पाठकहरूले सहजै बुझ्ने शिष्ट, सहज र सरल संस्कृत भाषामा लेखिएका, आध्यात्मिक भावले ओतप्रोत भएका र समसामयिक क्षणिक विषय नभई ईश्वरको उपासक मानवसहित कल्प कल्पान्तसम्म रहनसक्ने देखिएका छन् ।

संस्कृत वाङ्मयका काव्य, महाकाव्य आदि विभिन्न साहित्यका लक्षणहरूको अवगाहन गर्दा काव्य महाकाव्यहरूमा पाइने काव्यात्मक पक्षहरू मुख्यतः दुई किसिमका

देखापर्छन् । ती मध्ये एउटा भावपक्ष हो भने दोस्रो हो कलापक्ष । भावपक्ष भित्र भावहरू पर्दछन् । विभाव, अनुभाव, व्यभिचारी वा संचारी भाव र यीद्वारा व्यक्त हुने रस भावहरू पर्दछन् । यी दुवै महाकाव्यहरूमा संक्षेपमा माथि संकेत गरिएभैं मुख्यतः शान्त रसलाई अभिव्यक्त गराउने गरी अन्य सहयोगी रसहरूको प्रयोग भएकाले यिनीहरूमा भाव पक्ष प्रबल रहेको मान्न सकिन्छ ।

कलापक्ष भित्र रीति, गुण र छन्दसहित अलंकार पनि पर्दछन् । काव्यको गुणलाई प्रकट गर्ने सुललित र हृदयाह्लादकारी पद योजनाहरू रीति हुन् भने काव्यको शोभा बढाउने र रससँग अनवरत सम्बन्ध राखिरहने काव्यिक रसका आन्तरिक धर्महरू नै काव्यका गुण हुन् । अलङ्कारले काव्यको बाहिरी र भित्री दुवैतिर सौन्दर्य प्रकट गर्दछन् । मानव शरीरको सौन्दर्य वृद्धि गर्ने आभूषणहरू जस्तै काव्य सौन्दर्यको बाहिरी सौन्दर्यवृद्धि गर्ने अलङ्कारलाई संस्कृतका विद्वान्हरूले शब्दालङ्कार मानेको पाइन्छ भने भावलाई आन्तरिक मानसचक्षुको दृष्टिमा विम्बविधानमय रूप प्रकट गर्ने काव्यको भित्री मर्मलाई अर्थालङ्कार मानेका छन् । अलङ्कारले छन्द र लयलाई समेत समेटेर कलापक्ष प्रबल बनाउँछ । यी दुवै महाकाव्यहरूका विविध कविताहरू अध्ययन गर्दा काव्यमा दुवै भावपक्ष र कलापक्ष विविध तत्वहरूका साथै र विविध छन्दहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ । यी दुवै महाकाव्यहरूलाई छन्द, अलङ्कार, रस समेतका लक्षणहरूले ओतप्रोत गरी महाकाव्यको स्थानमा राखेका छन् । यिनीहरूको प्रयोग हेरौं –

१. छन्दहरूको प्रयोग

छन्दको प्रयोग काव्यको सिर्जनात्मक कला भित्र पर्दछ । कविताकाव्यलाई सस्वर वाचन गर्दा जहाँ लयात्मकता वा गेयात्मकता आउँछ भने त्यहाँ छन्दको प्रयोग भएको हुन्छ । छन्दमा वर्ण, मात्रा, गति र यतिको तारतम्य हुन्छ । यसले श्रुति माधुर्य भदैं पाठक वा श्रोताको मनमा आनन्दको सृजना गर्दछ । वेदका ६ अङ्गहरू मध्ये छन्दलाई एक अङ्ग मानिएको छ । छन्द मुख्यतया वार्षिक र मात्रिक गरी दुई थरी छन् । यी दुवै महाकाव्यहरूमा वार्षिक छन्दको प्रयोग भएको छ ।

जगदम्बिकावैभवम्को प्रथमसर्गको प्रारम्भमा नै जगदीश्वर परब्रह्मलाई नमस्कार गरिएका मङ्गलाचरण समेतका चार कविताहरूमा शार्दूलविक्रीडित छन्दको प्रयोग भएको छ । यस छन्दमा १९ अक्षर र यस अनुसारका विभिन्न गणहरू हुन्छन् । यो छन्दको लक्षण यस्तो छ –

सूर्याश्वैर्मसजस्ततास्सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्

प्रथम श्लोक :-

यो देवः सविताऽखिलस्य जगतो ब्रह्माऽन्यरूपेण यो

विष्णुः पालयिता य एव च शिवः संहारको मायया ।

यश्चाऽचक्षुरनन्तद्गु बहुशिरा योऽपाणिपादो जवी

वेदैरुक्तमनन्यथैव घटते तस्मै नमो ब्रह्मणे ॥ १॥

प्रथम सर्गका अन्य श्लोकहरू इन्द्रवज्रा, उपेन्द्रवज्रा र उपजाति छन्दमा छन् । यसैगरी दुवै महाकाव्यहरूको प्रारम्भमा नै कविले यी महाकाव्यहरूमा कुन कुन छन्दहरूको प्रयोग गरिएको छ भन्ने र तिनका लक्षणहरू पनि बताउनुभएको देखिन्छ ।

२. अलङ्कारको प्रयोग

अलङ्कार संस्कृत भाषाको शब्द हो । जसले अरूसँग रहेर त्यसको शोभा बढाउने वा सजावट गर्ने काम गर्दछ त्यसलाई अलङ्कार भनिन्छ । पूर्वीय वाङ्मयका आचार्य वामनले साहित्यमा अलङ्कारलाई वक्राभिधेयशब्दोक्तिरिष्टवाचामलङ्कृतिः भन्छन् भने दण्डीले काव्यादर्शमा काव्यशोभाकारान्धर्मानलङ्कारान् प्रचक्षते भनी काव्यलाई शोभायमान बनाउने धर्म मानेका छन् । वास्तवमा अलङ्कार स्वयं नै सौन्दर्य हो र मानवको आकर्षण र प्रेमको कारक पनि हो । पाठक मानवलाई काव्यप्रति आकर्षण गर्न साहित्यमा यसको महत्व पूर्ण स्थान छ । यसैले यी दुई महाकाव्यहरूमा पनि विभिन्न ठाउँमा विविध साहित्यिक अलङ्कारहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ । केही उदाहरण हेरौं – जगदीश्वरवैभवम् महाकाव्यमा

(क) उपमा अलङ्कार

उपमा अलङ्कार साहित्यमा अर्थालङ्कार अन्तर्गत पर्ने अलङ्कार हो । यसमा दुई वस्तुहरूको उपस्थिति गराई एकको अर्कोसँग समानता प्रस्तुत गर्ने गरिन्छ । चतुर्थ सर्गको द्वितीय श्लोकमा शत्रुलाई राजयक्षमारोगको उपमा दिएर समानता प्रस्तुत गरिएको छ –

उदकभूतं प्रतिवाञ्छता सता नचाप्युपेक्षो रिपुरल्पकोऽपि वा ।

यदि प्रवृद्धः खलु मृत्यवे भवेत् स राजयक्षमेव चिकित्सितोऽपि च ॥४॥२१

यहाँ आफ्नो भविष्य उन्नत बनाउन चाहने व्यक्तिले सानो पनि शत्रुको बेवास्ता गर्नुहुँदैन किनभने शत्रु सानो किन नहोस् औषधि गरे पनि बढ्यो भने मार्न सक्ने क्षयरोग जस्तै हुन्छ भनी शत्रुलाई क्षयरोगको उपमा दिएर तुलना गरिएकोले उपमा अलङ्कार पुष्टि भएको छ ।

यसैगरी जगदीश्वरवैभवम् महाकाव्यमा पनि विभिन्न प्रसङ्गमा उपमा अलङ्कारको प्रयोग भएको छ ।

औत्तानपादिप्रहितैः सुर्मागणैर्यक्षास्तु विच्छिन्नशिरोऽधराङ्गयः ।

आलिङ्ग्य भूमिं सुचिराय शिशिरे रक्ताम्बुधौ मत्स्यविशेषका इव ॥५॥२१

यहाँ ध्रुवका बाणले टाउको काटिएका र रगतको समुद्रमा रहेका यक्षका शरीरहरू समुद्रमा रहेका विभिन्न माछाहरूभैँ धेरै समयसम्म सुते भनेर यक्षहरूका भिन्न भिन्न मृत शरीरहरूलाई विभिन्न माछासँग तुलना भएको हुँदा उपमा अलङ्कार पुष्टि भएको छ ।

(ख) स्वभावोक्ति अलङ्कार –

कुनै पनि प्राणी, वस्तु वा घटनाको सुहाउँदो र स्वाभाविक वर्णनलाई आलङ्कारिक रूपमा प्रयोग गर्नु स्वभावोक्ति हो । यी दुवै महाकाव्यहरूका विभिन्न स्थानमा यस अलङ्कारको प्रयोग भएको छ । ती मध्ये जगदीम्बिकावैभवम् महाकाव्यको तृतीय सर्गको एउटा नमूना हेरौं –

ग्रामे नगर्यां च य उत्सवोऽभूत् युधाजितो भीतिवशान्न हर्षात् ।

ये साधवस्ते तु गृहे निलीय दुःखेन शोकाश्रुजलं न्यसिञ्चन् ॥३।८

यहाँ गाउँ र शहरमा भएको उत्सव हर्षले नभई युधाजित्को डरले भएको र सज्जनहरू दुःखित भई शोकले आँसु बहाएको दृश्यलाई स्वाभाविकरूपमा प्रस्तुत गरिएकोले उक्त अलङ्कार पुष्टि भएको छ ।

यसैगरी जगदीश्वरवैभवम् महाकाव्यका पनि विभिन्न स्थानमा यस अलङ्कारको प्रयोग भएको छ । उदाहरणार्थ चतुर्थ सर्गको २४ औं श्लोक –

लाजैर्विकीर्णैः पुष्पैश्च फलैरपि सुशोभितम् ।

प्रविवेश गृहं राजा सस्त्रीपुत्रः सबान्धवः ॥४।२४

यहाँ तपस्या पूरागरी फर्केका ध्रुवलाई लिएर राजा उत्तानपाद रानी र बन्धुबान्धवहरूका साथमा लावा, फूलहरू र फलहरूले सुशोभित घरमा प्रवेश गरेको दृश्यलाई स्वाभाविकरूपमा प्रभावपूर्ण तवरले उल्लेख गरिएको छ ।

(ग) उत्प्रेक्षालङ्कार –

उपमेय वस्तु, प्राणी वा घटनामा उपमानको संभावना देख्नु उत्प्रेक्षा हो । संस्कृत साहित्य वाङ्मयभित्रका विद्वान्हरूले यसलाई उत्प्रेक्षालङ्कार भन्ने गरेका छन् । कविज्यूले जगदीम्बिकावैभवम् महाकाव्यका विविध स्थानमा यस अलङ्कारको प्रयोग गर्नुभएको छ । पाँचौं सर्गको एउटा नमूना हेरौं –

मालामनोज्ञकुसुमैरचितापि शीता सा सर्पिणीव विषविन्दुभिरञ्चतीव ।

पूर्णस्य चन्द्रमस एष मयूखवृन्दो मामग्निवद्दहति सुन्दरि ! देहलग्नः ॥५।३

यहाँ फूलको मालाको चीसोपनलाई सर्पिणीको विषविन्दुले सिञ्चिएको र पूर्ण चन्द्रमाको किरणलाम्बा आगोले पोलेको अनुभूति गरेको हुँदा उत्प्रेक्षालङ्कार पुष्टि भएको छ ।

यसैगरी जगदीश्वरवैभवम् महाकाव्यका पनि विभिन्न स्थानमा उत्प्रेक्षा अलङ्कारको प्रयोग भएको छ । पञ्चम सर्गमा उल्लिखित एउटा नमूना हेरौं –

भल्लैः समुच्छिन्नशिरोधरा गणा यक्षाधिपस्याविनिमेत्य चक्रमुः ।

कण्ठाद् गलद्रक्तसुराञ्जिता मही फुल्लाम्बुजव्याप्तनदीव सा बभौ ॥५।१७

यस कवितामा कुबेर गणका युद्धमा शिर छिनालेर लडेका लडाकुहरूका शरीरको रगतले रङ्गिएकी भूमिको दृश्यलाई राता कमलले ढाकिएको नदी जस्तै शोभायमान

भएको अनुभूति गरिएको छ ।

(घ) अनुप्रास अलङ्कार –

यो अलङ्कार शब्दालङ्कार अन्तर्गत पर्दछ । काव्यका कविताहरूमा एक वा अरू केही शब्द वा अक्षर वा वर्णहरू दोहोरिए भने अनुप्रास अलङ्कार हुन्छ । छेकानुप्रास, लाटानुप्रास र अन्त्यानुप्रास जस्ता यसका भेदहरू छन् । जगदम्बिकावैभवम् महाकाव्यका धेरै ठाउँमा अनुप्रास अलङ्कार प्रयोग भएको छ । ती मध्ये अन्त्यानुप्रास अलङ्कारको उदाहरण हेरौं –

सैन्यं बलं मम सुतस्य सहायकोऽपि कोषः प्रजाः प्रकृतयश्च सुहृन् कोऽपि ।

केनाप्तुमर्हीत स राज्यमसाधनोऽपि युष्मत्कृपाबलमवाप्य भवेन्नृपोऽपि ॥५११३

यहाँ यस श्लोकका चारै पाउका अन्त्यमा रहेका अपि शब्द दोहोरिए राम्रोसँग अन्त्यानुप्रासको पुष्टि गरेका छन् । यसैगरी जगदीश्वरवैभवम् महाकाव्यका पनि विभिन्न स्थानमा यस अलङ्कारको प्रयोग भएको छ । उदाहरणार्थ सातौँ सर्गको एउटा कविता हेरौं –

व्योमतः परिपतत् सुविमानं चन्द्रबिम्बमिव चोज्ज्वलयत् खम् ।

सूक्ष्मपट्टपिहितं धृतमाल्यं सर्वतः किमिदमित्यभिशाङ्क्यम् ॥७१३१

यस कविताका चारवटै पाउमा अन्त्यमा “अम्” अनुस्वारान्त अकार दोहोरिए वाचन र श्रवणमा मधुरता भरेको छ भने प्रत्येक पाउमा अन्त्यानुप्रास मिलेको पनि छ ।

(ङ) दृष्टान्तालङ्कार –

दृष्टान्त भनेको उदाहरण हो । एउटा भनाइलाई अर्को भनाइद्वारा पुष्टि गर्ने वा अधिल्लो भाव वा कथनलाई पछिल्लो कथनले पुष्टि गर्ने अवस्था हुँदा त्यहाँ दृष्टान्त अलङ्कार हुन्छ । महाकविबाट यी महाकाव्यमा यस अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ । नमूनाको लागि जगदम्बिकावैभवम् महाकाव्यको एउटा श्लोक हेरौं –

योग्योऽसौ किल सुकुमारकः कुमारो भर्ता ते भवितुमतीव योग्य एव ।

योगः यान्मसृणमणेः सुवर्णकेन नो रीतिं मणिरभियति योग्यतायै ॥४१५६

यहाँ काशिनरेश सुबाहुकी छोरी शशिकलालाई सुकुमार कुमार सुदर्शन तिम्रा पति हुन योग्य छन्, किनकि मणिसँग सुनको योगहुनु उपयुक्त हुन्छ, त्यस्तो उपयुक्तता मणि र पित्तल मिसिँदा हुँदैन भनी अधिल्लो कथन शशिकला र सुदर्शनको योगलाई पछिल्लो कथन मणि र सुनको योगले पुष्टि गरेको छ ।

(३) रस

साहित्यमा रसको महत्वपूर्ण स्थान हुन्छ । भोजनमा जस्तै साहित्यमा पनि रसको महत्वपूर्ण स्थान छ । भोजनमा विशेषतः गुलियो, अमिलो, नुनिलो, पिरो, टर्रो र तितो गरी ६ प्रकारका रसहरू हुन्छन् भने साहित्यमा शृङ्गार, वीर, करुण, अद्भुत, हास्य, भयानक, बीभत्स, रौद्र र शान्त गरी ९ रस हुन्छन् । कुनै पनि नाटक, काव्य वा महाकाव्य बन्न, पूर्णत्व प्राप्त गर्न र सफल हुनका लागि रसको आवश्यकता पर्दछ ।

पूर्वीय संस्कृत वाङ्मयका आचार्य भरतमुनिले नाट्यशास्त्रमा रसविना कुनै पनि अर्थको प्रवर्तन हुँदैन भनेका छन् भने विश्वनाथले साहित्य दर्पणमा रसयुक्त वाक्यलाई काव्यको संज्ञा दिएका छन् । तैत्तिरीयोपनिषद्ले “रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽनन्दी भवति अर्थात् रस नै आनन्द, ब्रह्म वा ब्रह्मानन्द हो, रसबाट नै आनन्द प्राप्ति हुन्छ” भनेर साहित्यबाट प्राप्तहुने रसलाई आनन्द मानेको छ । वास्तवमा साहित्य लेखन, अवलोकन, पठन वा श्रवण गर्ने कार्य आनन्द प्राप्तिका लागि नै गरिन्छ । त्यो आनन्द नै रस हो (रसो वै सः) अतः रस नै काव्यको आत्मा हो । यी महाकाव्यहरू पनि रसमय छन् । यिनमा विशेषतः शान्त रस मूल रसको स्थानमा छ भने अन्य शृङ्गार वीर करुण रसहरू पनि प्रसङ्ग अनुसार रहेका पाइन्छन् ।

शान्त रस

यसमा पात्रहरूको मनस्थिति शान्त रहन्छ । डर, त्रास, शोक, चिन्ता, पिर केही रहँदैन । मानसिक उथलपुथलको अवस्था हुँदैन, सर्वत्र समतामूलक भाव रहन्छ । तत्त्वपरक ज्ञान, आध्यात्मिक निष्ठा र चिन्तन, शास्त्रीय अध्ययन, सवर्णीय कर्तव्य पालना आदिबाट व्यक्तिहरू शान्तजीवनको अनुभूति गर्दछन् । जगदम्बिकावैभवम् महाकाव्यबाट केही नमूना हेरौं –

यस्मिन् द्विजा वैदिककर्मनिष्ठाः क्षत्राः प्रजापालनदत्तचित्ताः ।

वैश्याः स्ववीर्याश्रयिणश्च शूद्रा स्त्रिवर्णसेवानिरता बभूवुः ॥ १।१५

न शत्रुर्न मित्रं समो वा न कोऽपि भवानीं हि सर्वत्र पश्याम्यहन्तु ।

तया यद्धितं वाऽहितं वा मनुष्ये कृतं तद्भवेद् भाग्यमित्युच्यतेऽपि ७।१६

स ऋषिषुषिपत्नींश्च ह्यभिवादनपूर्वकम् ।

सपत्नीकः सुसन्तुष्टो बभाषे विनयान्वितः ॥११।४६

यसैगरी जगदीश्वरवैभवम्का पनि केही नमूना हेरौं –

धर्मो हरेश्चरणसेवनया समैति मोक्षोऽपि तद्गतिविवेचनयैव लभ्यः ।

प्राप्ते द्वये सति परौ किमुतार्थकामौ तत्पादलीनमनसा भज वासुदेवम् ॥ १।४४

विष्णुपादविनिवेशितचित्तं प्रश्रयेण सुविनामितकण्ठम् ।

बद्धहस्तयुगलं स्मितवक्त्रं पार्षदौ ध्रुवमुपेत्य निविष्टौ ॥७।३७

वीर रस

कुनै पनि कार्य गर्दा विशेष उत्साह र सक्रियता आयो भने त्यहाँ वीर रसको उत्पत्ति हुन्छ । यस्तो उत्साह युद्ध, दया, दान र धर्म गर्दा उत्पन्न हुन सक्दछ । अतः युद्धवीर, दयावीर, दानवीर र धर्मवीर गरी ४ प्रकारका वीरहरूको विभाजन भएको छ ।

यी मध्ये बढी प्रचलनमा रहने वीर युद्धवीर नै हो । यी महाकाव्यहरूका कथानकको प्रसङ्ग अनुसार तत्तत्ठाउँमा कविले वीर रसलाई अङ्गीकार गर्नुभएको छ । जगदम्बिकावैभवम् महाकाव्यबाट केही नमूना श्लोकहरू –

बभूव तद्रक्तमयी नदी च त्रासावहा वैतरणीव घोरा ।

हस्त्यश्ववीरादिकशीर्षवृन्दं तुम्बीफलानीव वहन्त्यशेषम् ॥ २।५।

धनुः कर्णपर्यन्तमाकृष्य वाणान् स शाणैः समुल्लिख्य तीक्ष्णान् मुमोच ।

सुनेत्रं निहन्तुं तथा सोऽपि वाणान् विचिच्छेद मध्ये रिपोरात्मवाणैः । १०।२७।

यसैगरी जगदीश्वरवैभवम् महाकाव्यको कथानकले पनि विभिन्न स्थानमा वीररसलाई पनि समेटेको छ । जगदीश्वरको तपस्या गर्न हिंडेका धर्मवीर ध्रुवले नारदलाई दिएको वीरतापूर्ण जबाब यस्तो छ –

साधो त्वया कथितमप्यधिकं हितं हि वैमातृकोक्तिशरदीर्णहृदि प्रयुक्तम् ॥

स्थातुं न चाप्यविलतः भ्रवते कथञ्चित् तस्मान्निरोद्धुमिह नार्हसि मां सुर्षे ॥ १।४०।

ध्रुवले वैष्णवास्त्र प्रयोग गरी यक्षका फौजमण्डलमा वाणहरू बर्साएको वीरसयुक्त वर्णन यसरी प्रस्तुत गरिएको छ –

कनकपुङ्खयुताः शितधारयाप्युभयतो रचिताः परिमार्जिताः ।

विविशुरासुरसैनिकमण्डलमिव घनाः शिखरेषु शिलीमुखाः ॥ ६।४

शृङ्गार रस

शृङ्गारलाई साहित्यकारहरूले नायक नायिकाबीचको कामोद्रेकको अवस्था वा प्राप्ति मानेका छन् । नायक र नायिकाको संयोगको अवस्थामा हुने संभोग शृङ्गार हो भने नायक र नायिकाको वियोगको अवस्थामा हुने विप्रलम्भ शृङ्गार हो । महाकविले जगदम्बिकावैभवम् महाकाव्यको पाँचौँ सर्गमा तारुण्य अवस्थाजन्य यौवनले मदमस्त रहेकी राजपुत्री शशिकलाले आफूले देख्दै नदेखेको सुदर्शनको रूपलावण्य र गुणको बखान सुनेर मात्रै पनि उनी कामातुर हुन पुगेकी छन् । कामोद्रेकले उनमा उत्पन्न भएको शृङ्गारिक अवस्थालाई विप्रलम्भ शृङ्गारको प्रस्फुटन हुने गरी कामदग्धा तरुणीकै भनाइमा यसरी उल्लेख गर्नुभएको छ –

स्वप्ने कदाचन मयाप्यवलोकितो वा दृष्टोऽधुना स विरहे नियुयोज यन्माम् ।

श्रीखण्डचन्दनमहो ! मम देहलम्नं जानामि तत्तु गरलेन समं मृगाक्षि ! ५।२

हर्ष्ये वसामि न सुखं न वने सुखं मे वापीतटे न च नदीनदरोधसोश्च ॥

शय्या न मां सुखयति प्रणयेन दत्तं ताम्बूलमप्यतिशयं न मनोऽनुकूलम् । ५।४

क्वाहं व्रजामि सखि ! यत्र शठः स आस्ते भीता स्वतन्त्ररहिताऽस्यबला सलज्जा ।

एकाकिनी तु विजने विपिने व्रजामि कस्मादहो ! न च ममासव आशु यान्ति ॥ ५।६

“कामातुराणां न भयं न लज्जा” भनेभैँ शशिकलाले आफू सुदर्शनलाई सभेर पतिमुख प्राप्त गर्न आतुर भएकी र श्रीखण्डचन्दनले पनि विषले जस्तै शरीर पोलेको र छटपटी भएको जस्ता कुराहरू कुनै लाज नमानी आफनी सँगिनीसँग व्यक्त गरेकी छन् ।

यस महाकाव्यमा संभोग शृङ्गारको प्रयोग भने खासै गरिएको छैन । जगदीश्वरवैभवम् महाकाव्य भक्तिपरक काव्य भएकोले त्यसमा शृङ्गार रसको प्रयोग विना नै सार्थकता दिएको पाइन्छ ।

रौद्र रस

शत्रुको आक्रमण, अपमानपूर्ण व्यवहार, अपकार आदिबाट उत्पन्न हुने रस रौद्र हो । काव्यकारले यी काव्यका केही स्थानमा यस रसको उद्रेक गर्नुभएको पाइन्छ । जगदम्बिकावैभवम् महाकाव्यको दोस्रो सर्गको प्रस्तुति –

शस्त्रक्षतप्रोद्गतस्तलिप्ता विरूपवेशाकृतयो भटाश्च ।

मत्वा रिपुं स्वं सुहृदं निजघ्नुः क्रोधोद्गमे पश्यति कोऽरुणाक्षः ॥२॥८

यसैगरी जगदीश्वरवैभवम् महाकाव्यमा पनि रौद्र रसको छनक छ । आफ्ना भाइ उत्तमलाई कुबेरका गणहरूले मारिदिए पछि ध्रुवमा उत्पन्न भएको रौद्रता यहाँ देखाइएको छ –

भ्रातुर्वधं यक्षपतेर्गणैः कृतं श्रुत्वा ध्रुवोऽमर्षशुचाकुलोऽभवत् ।

कृत्वा क्षणं तस्य विमर्शमन्ततो जग्राह वाणासनमाहवाय सः ॥५॥६॥

रुद्रानुयातैरपि सेवितां पुरीं संप्राप्य राजा हिमवद्ग्रीवताम् ।

दध्मौ दरं स्वोदरपूर्णवायुनाऽऽकाशं दरीमध्यगतं प्रपूरयन् ॥ ५॥८

सरल पदावली

सरल, सरस र सुललित पदावलीको प्रयोग गरी महाकाव्यलाई वाचन गर्न, श्रवण गर्न र माधुर्य आत्मसात् गरी बुझ्न समेत सहज हुनु काव्यको गुण भित्र पर्दछ । यस पक्षबाट अवलोकन गर्दा महाकवि भीमकान्तका महाकाव्यहरू दहिला देखिन्छन् । जगदम्बिकावैभवम् भित्रका केही श्लोकहरू हेरौँ –

न मे भीमसैन्यं न मित्रं न दुर्गः सहायो बलं वा न मे रक्षकोऽस्ति ।

स्वयं कन्यका कान्तमेकं वृणीते समाकर्ण्य तद् द्रष्टुकामः समेतः ७॥१४

नमो देवि दुर्गे जगद्धात्री मात ! शिवे कामदे भक्तदुर्दुःखहन्त्री !

नमो मोक्षदे ! ते जगन्मातरम्ब ! नमो विश्ववन्द्ये ! चिदानन्दरूपे १०॥३३

वर्यं तु जगदम्बाया मायाजालविलम्बिताः ।

ममेदमिति देहादौ बन्धुसम्बन्धबन्धनाः ॥११॥२८

यसैगरी जगदीश्वरवैभवम् महाकाव्यका सरल शब्दावली प्रयोग भएका केही श्लोकहरू पनि अवलोकन गरौँ –

ब्रह्मा सृजत्यनुदिनं भुवनप्रपञ्चं विष्णुस्तु पालयति संहरते शिवोऽपि ।
 एषा स्थितिस्त्रिगुणयुक्तसुरैः क्रमेण सञ्चालितेति निगमागमयोर्निरुक्तिः ॥११५
 चिन्ताकुलस्य हृदये कमलासनस्य रूपं द्विधा समभवत्तत एव कायात् ।
 स्वायम्भुवो मनुरभूत् पुरुषोऽर्धभागात् वामार्धतोऽपि वनिता शतरूपनाम्नी ॥११९
 श्रीवत्सचिह्नसहितं करुणाकरं तं नासाभ्रुवोः सुललितं सुरसुन्दरञ्च ।
 केयूरकुण्डलधरं धृतशङ्खचक्रकौमोदकीकमलहस्तचतुष्टयं तम् ॥२१३
 विष्णुपादविनिवेशितचित्तं प्रश्रयेण सुविनामितकण्ठम् ।
 बद्धहस्तयुगलं स्मितवक्त्रं पार्श्वदौ ध्रुवमुपेत्य निविष्टौ ॥७१३७
 गायिका अपि महोत्सवैस्तवैः गानमस्य प्रजगुः प्रतोषिताः ।
 नृत्यगीतकुशलाः सुरस्त्रियो नर्तनं विदाधिरे प्रहर्षिताः ॥८११०

यसरी संक्षेपमा यी सबै विविध तत्वहरू सहितका पक्षहरू र पूर्वीय विद्वान्हरूले
 दिएका महाकाव्यका विभिन्न परिभाषा तथा लक्षणहरू समेत यी दुवै महाकाव्यहरूमा
 समेटिएका छन् । सामान्यरूपमै अवलोकन गर्दा पनि यिनीहरू धेरै खरो रूपमा उत्रिएका
 पाइन्छ । कविको हृदयबाट ईश्वरको चिन्तन द्वारा निःसृत हुने भक्ति भावले भक्तका
 सबै दुःखहरू नाश हुने र परिस्थिति अनुसार भगवान् स्वयं आविर्भाव भई आफ्ना
 भक्तहरूका शत्रुहरूको विनाश गर्नुभएका दृष्टान्तको रूपमा दुवै महाकाव्यहरू सफल
 देखिएका छन् । कतै शान्त रस, कतै वीर रस, कतै शृङ्गार रस र कतै करुण रसहरू
 अङ्गीरस बन्ने भल्को पाइए पनि विशेषतः शान्त रस नै अङ्गीरस भई अन्य शृङ्गार,
 वीर, करुण रसहरू कथानकको प्रसङ्ग अनुसार सहायक रस बनेका छन् । पठन र
 श्रवणमा श्रुतिमाधुर्य प्राप्तहुने, छन्दोबद्ध, अलङ्कारमय र भावमय कविताहरूले आबद्ध
 यी महाकाव्यहरू संस्कृतज्ञ पाठकहरूले सहजै मर्मबोध गर्नसक्ने सरल र सुबोध संस्कृत
 भाषामा लेखिएका छन् । साथै, दुवै महाकाव्यहरूमा नकारात्मक, विध्वंसात्मक, असत्य
 वा आसुरी प्रवृत्तिले केही समय वितण्डा मच्चाए पनि सकारात्मक, सृजनात्मक, सत्य
 र दैवी शक्तिको नै विजय हुने कुरा पुष्टिगर्दै समाप्त गरिएकोले यी दुवै काव्यहरू उत्तम
 महाकाव्य बनेर संस्कृत साहित्य भण्डारमा रहेका छन् भन्नु अत्युक्ति हुँदैन । अस्तु ।

विविधपद्यावलिको नेपालीभाषात्मिका पद्यावली

अन्तरगतका केही शीर्षकहरूको विवेचना

कमला पन्थी

वर्तमान समयमा मानिसहरू संस्कृत भाषा पढ्न खोज्दैनन् । अङ्ग्रेजी जानेमात्र सभ्य भइन्छ भन्ने सोचाइ राख्दछन् । संस्कृत एउटा परिष्कृत एवं सुन्दर प्राचीन देवभाषा हो । यसलाई देववाणी, सुरवाणी, अमरभाषा, सुरसरस्वती, संस्कृत वाङ्मय आदि नामले पुकारिन्छ । यस्तो आर्य संस्कृत भाषा सिक्नु, जान्नु र यसमा पढ्न, लेख्न सक्ने हुनु पनि भाग्यलभ्य कुरा हो । संस्कृत भाषा पढेर विभिन्न काव्य साधना गर्नु चानचुने कुरा होइन । संस्कृत भाषामा काव्य लेख्नु आफैँमा गौरवपूर्ण विषय हो । पिताज्यूले तीनवटा कृति संस्कृतमा रचना गर्नुभएको छ । संस्कृतका कविताहरूलाई नेपाली भाषामा पनि उल्था गर्नु भएको छ । जुन नेपाली अनुवाद पनि अत्यन्त सरल र सहज छ ।

विभिन्न दशवटा विषयवस्तुमा आधारित कविताहरू रचना गरी यो काव्यमा समावेश गरिएको छ । जस्तै—

१) स्तवात्मिका पद्यावलि:	२) आत्मकेन्द्रिता पद्यावलि:
३) वर्णनात्मिका पद्यावलि:	४) ग्रन्थसारात्मिका पद्यावलि:
५) कर्मकाण्डसम्बद्धा पद्यावलि:	६) शास्त्रीया पद्यावलि:
७) दार्शनिकी पद्यावलि:	८) साहित्यिकी पद्यावलि:
९) पत्रात्मिका पद्यावलि:	१०) नेपालीभाषात्मिका पद्यावलि:

उहाँले नेपाली भाषामा लेखेका विभिन्न कविताको शीर्षक नेपाली भाषात्मिका पद्यावलि अन्तरगत एघारवटा कविताहरू छन् । ती सम्पूर्ण कविताहरू सरल र सुललित छन् । कतिपयमा समसामयिक कुराहरू उल्लेख गर्नुभएको छ । **समागम** शीर्षकको कविता अभ्र बढी मनछुने किसिमको छ । शार्दूलविक्रीडित छन्दमा रचना गरिएको सो कवितामा प्रयोग गरिएका मिठासपूर्ण शब्दचयनले कवितालाई थप उँचाइमा पुऱ्याएको छ । पति परदेश गएर घरमा फर्कन ढिलो गर्दा पत्नीलाई हुने छटपटी, नैराश्य, नियाम्रो जस्ता कुराहरूलाई निकै सशक्त तरिकाले औल्याउनु भएको छ । जुन कविताको छोटकरीमा समीक्षा गर्दा पत्नीले परदेशिएको पति घरमा आउन ढिलो हुँदा एकोहोरो पतिलाई सम्भिरहेकी हुन्छिन् । श्रावण महिनामा पृथ्वीमा पूर्ण हरियाली छ । बेलुका सूर्यास्तको समयमा आकाशमा बिजुली चम्केको छ । पश्चिमाकाशमा भर्खर सूर्य अस्ताएका हुँदा केही उज्यालो जस्तो लाग्दथ्यो । बाँकी आकाश भने कालो बादलले ढाक्दै थियो । आकाशमा ताराहरू पनि थिएनन् । चन्द्रमाको रोशनीलाई पनि बादलले निलेको थियो ।

अर्थात् अन्धकारले आफ्नो साम्राज्य विस्तार गर्दै थियो । न पन्छीको स्वर सुनिन्थ्यो न त कोही मानिस साथमा नै थियो । आफ्नो कोठाको बार्दलीमा उनी एकलै पति सम्भूँदै तडिपरहेकी छन् । एकै छिनपछि ठूलो पानी पर्छ । वर्षा सँगसँगै उनको आँखाबाट अनायासै आँसुको वर्षा हुन्छ । जसले गर्दा पछ्यौरी र चोली समेत भिजिसकेको हुन्छ । आँसुको अभिषेक पछि मन केही हलुङ्गो जस्तो हुन्छ । तब उनले एकलै आफैँसँग यस प्रकार बिलौना गर्दै थिइन् । सधैं काम काजमा व्यस्त रही सम्पत्तिको संरक्षण गर्ने, हरेक सुख दुखमा पतिलाई साथ दिने, पतिलाई राम्रो सल्लाह दिने, भान्साको सम्पूर्ण जिम्मेदारी समाल्ने, पतिको रतिरागमा समर्पित हुने, स्वामीकी निजी यस्ती पत्नीलाई चटक्क छाडेर विदेशमा रमाउने कस्तो निष्ठुरी मन होला भन्दछिन् । मालिकको दासी, काम भोगमा साथदिने, आफ्ना छोरा छोरीको लालन पालनगर्ने सत्पात्र नारीलाई पुरुषले किन बिसन्छन् ? त्यतिमात्र कहाँ हो र ! शिक्षा, ज्ञान, कला, सुख, सल्लाह सबैमा सहयोग गर्नसक्ने पतिकी आधा अङ्गकी भागिदारलाई छोडेर विदेश लागेपछि चटक्क बिसन्छन् भन्ने कुरा निम्न श्लोकहरूबाट स्पष्ट हुन्छ –

स्वामी सम्पत्तिकी र पाक गृहकी भान्से सबै कामकी

नाइके नवसूत्रधार घरकी पत्नी पतिकी निजी ।

साथी जीवनकी रहस्यहरूकी पक्की पिटारी अनि

शिक्षा, ज्ञान, कलाकी, दुःख सुखकी अर्धाङ्गकी भागिनी ॥

दासी मालिककी प्रजाकी जननी पत्नी पतिकी निजी

प्राणाधार पशु पन्छिकी र शिशुकी धाई रती कामकी ।

यस्ता धेरै अनेक कामहरूकी सत्पात्र नारीकन

छाडी चट्ट विदेश लागि हिँड्ने कस्तो निदूरी मन ॥

उक्त दुःख जिम्मेदारी बहन गर्दा जे जति हैरानी भएता पनि स्वामीको सहवास पाएर सबै कष्ट विर्सन्थे । मलाई सुख शान्तिको आभास हुन्थ्यो । एकलै घर व्यवहार, बाल बच्चाको जिम्मेदारी समाल्न सहै कष्ट भयो । पतिको सान्निध्य नपाउँदा विरहामिको जलनले गर्दा असाध्यै कठिन भयो भनी प्राणसँग नै विदा माग्छिन् । जस्तै –

सारा भार चलाउँदा जति थियो संवेदना दुख्छको ।

स्वामीका सहवासले सब भुल्लै आभासमा सौख्यको ॥

एले यै विरहामिका जलनले फोकात्म बिन्दु दिँदा

तेही दुःख बढी सहस्र गुण भो लौ प्राण लेऊ बिदा ।

यस्तै तरिकाले पटक पटक बिलौना गरी रोइरहेको समयमा टुप्लुक्क पतिको आगमन हुन्छ । ज्यादै सम्भना गर्दा आफैँलाई भ्रान्ति भएको जस्तो लाग्दछ । गहिरिएर विचार गर्दा आफ्ना पतिदेव नै हुन् भन्ने पक्का हुँदा विरहमा आएको आँसु हर्षाश्रुमा परिणत हुन्छ ।

स्वामीका प्यारा वचनले मनमा धेरै आनन्द आउँछ । किन एकलै रोएकी ? बालबच्चाहरू कता गए ? भनी पतिले सोधेका विभिन्न प्रश्नको उत्तर दिन खोज्दा गहभरि आँसु भएर बोल्न नै सकिदैनन् । छातीमा मुस्तो उठ्छ । फेरि आँसुले नयन टिलपिल हुन्छन् । पतिदेवका हरेक प्रश्नको उत्तर दिन खोज्दछिन् । विरहमा सुँक सुँक रोएको समयमा अकस्मात् खुसी भेट्नु उदा बढी हर्षले बोली नै फुट्न सक्दैन । जस्तै –

स्वामीका प्रिय वातले हृदयमा आनन्द धेरै बढ्यो

आँखा द्वाल्न परे मुटू अति फुल्यो हर्षाश्रु फेरि चल्थो ।

छातीमा मुसुलो उठ्यो गह भरी आँखा भए टल्कनी

दिन्छु उत्तर भन्दछिन् मनमनै आउन बोली पनि ॥

यस कवितामा प्रयोग भएका सुन्दर शब्दहरूले कवितालाई थप उचाइ प्रदान गरेको छ र कविता संयोगान्त बनेको छ । यसलाई पनि सुन्दर पक्षको रूपमा लिन सकिन्छ । यस कवितामा पतिको बिछोड हुँदा एकातर्फ पत्नीमा विरह वेदनाका भावहरू प्रकट भएका छन् भने अर्कातर्फ एकासि आफूले सम्भरहेको पतिको आगमन हुँदा खुशीले बोल्न नसक्नु अर्को किसिमको मनोभाव प्रकट भएको छ । त्यस्तै नारी पात्रले आफूलाई गृहस्थीको पूर्ण जिम्मेवारी वहन गर्ने क्षमता देखाएकी छिन् । आफूभित्र रहेका पीडाहरू अरू कसैसँग व्यक्त नगरी स्वयं मनमा आफैँसँग व्यक्त गरेको भेटिन्छ । यसरी पति परदेश गएर धेरै समयसम्म घरमा नआउँदा आउने मनोवैज्ञानिक पीडाहरूलाई उजागर गरिएको छ । सोह्रवटा श्लोक भएको यो कवितालाई बुबाले विस्तार गर्नुभएको भए खण्डकाव्य नै बन्न सक्थ्यो होला जस्तो लाग्छ । जे होस् नारीको पीडालाई बुबाले यहाँ आत्मसात् गर्नु भएको छ ।

त्यस्तै गरी वसन्ततिलका छन्दमा रचना गर्नु भएको अर्को कविता हो **शिक्षा महत्त्व** जुन कवितामा शिक्षाबिना सुरु गरेको इलम सफल हुन कठिन हुन्छ । विभिन्न सेवाका उच्च तहमा पुग्नको लागि पनि मानिस शिक्षित हुनु पर्दछ भन्ने कुरालाई जोड दिइएको छ । शिक्षा लिएर नयाँ उद्यमको थालनी गर्न सकेको खण्डमा अवश्य सफलता हासिल गर्न सकिन्छ । शिक्षा नभएको मानिस मूर्ख हुन्छ । फलस्वरूप उसका आफन्त पनि पराई हुन्छन् । सज्जन समाजमा अशिक्षित मानिस बस्न मुस्किल पर्छ । तर शिक्षित मानिसको भने पराई पनि आफ्नो हुन्छ भनिएको छ । जस्तै –

जो छैन शिक्षित उहाँ जन मूर्ख बन्छ सज्जन समाज बिच त्यो कसरी रहन्छ ।

आफन्त मात्र पनि छन् त्यसका पराई संसार आफ्नु छ शिक्षितको त भाइ ॥

शिक्षित मानिसको अगाडि सबैजना नतमस्तक हुन्छन् । संसार के हो भन्ने जान्नलाई शिक्षा लिनु पर्दछ । मानिसले जुवा, तास, तमाखु, रक्सी जस्ता नसामा लाग्नुको सट्टा शिक्षामा ध्यान दिनु पर्दछ । जसले गर्दा उद्योगमा सहयोग पुग्दछ । आफ्नो शक्ति अनुसार

शिक्षा लिने र दिने गर्नु पर्दछ । जसले जति सक्छ त्यति शिक्षा लिनुपर्दछ । शिक्षाको माध्यमबाट आफ्नो उन्नति हुनुका साथै अरूको पनि उपकार गर्न सकिन्छ । शिक्षाबाट नै गाडी जहाज बिजुली, घडी, फोन आदिको आविस्कार भएको हो । शिक्षा यस्तो विषय हो जसले यही लोकमा फल दिनेगर्दछ । शिक्षा नहुनेले उद्यम गर्न कठिन हुन्छ भन्ने कुरा निम्न श्लोकबाट स्पष्ट पार्नुभएको छ । जस्तै –

गाडी जहाज बिजुली घडी फोन तार बेतारका पनि खबर सब छन् तयार ।

यै लोकमा फल तुरुन्त दिने विकास शिक्षा नवीन छ अहो बहुतै तमास ॥

यस कवितामा शिक्षालाई हरेक प्रकारका विकासको आधारका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । प्राचीन समयमा विभिन्न प्रकारका कृतिहरू सिर्जना भएका छन् ती सबै शिक्षाकै कारण भएको हो भने वर्तमान समयमा भएको जुन भौतिक विकास हो त्यो पनि शिक्षाकै कारणले भएको हो ।

यसभित्रको अर्को ‘**हाम्रो देश**’ नामको कवितामा ब्रह्माजीको सृष्टिमा रहेको सात द्वीप मध्ये एसियाको दक्षिणी क्षेत्रमा सुन्दर देश नेपाल पर्दछ । जसको उत्तरी सीमानामा विश्वको सर्वोच्च शिखर सगरमाथा रहेको छ । नेपालमा रहेको यो सगरमाथाले नेपालीको गौरव बढाएको छ । यसरी नेपालको उत्तरी सीमानामा पर्ने हिमालहरूबाट भरेका नदीनालाहरू नेपालका प्राकृतिक सम्पदाहरू हुन् । ती हिमालहरू भन्दा होचा भागमा पर्यावरणीय दृष्टिकोणले अत्यन्त महत्वपूर्ण वन जङ्गलहरू छन् । ती जङ्गलहरूमा जङ्गली जनावरहरूले जङ्गलको शोभा बढाएका छन् । हिमाली क्षेत्रभन्दा मुनि दक्षिणतर्फ गाउँ वस्ती वन पाखाहरू रहेका छन् भने दक्षिणतर्फ चुरे तथा महाभारत पहाडी भूभाग रहेको छ जहाँ असंख्य रूपमा विभिन्न सम्प्रदायका मानिसहरूको बसोबास छ । त्यसक्षेत्रमा अन्नबालीहरू मध्ये धान गहुँ मकै जौहरू खेती गर्ने गरिएको छ । चुरे पहाडको भित्री भाग र बाहिरी भागमा रहेको तराई अन्नको भण्डारका रूपमा चिनिन्छ । तराईको दक्षिणतर्फ विशाल भारतसँग सीमा जोडिएको छ ।

पहाडी भेगतर्फ रहेका बाइसे चौबीसे राज्यलाई वीर राजाले एक सूत्रमा बाँधी सबै क्षेत्र समेट्ने गरी नेपाल नामकरण गरेका थिए । ती वीर राजा पृथ्वी नारायण शाह नै हुन् भन्ने स्पष्टै बुझिन्छ । यो कविताको अध्ययनबाट राष्ट्रभक्ति बढी भएको बुझिन्छ । देशले प्रगति गरेको भन्ने चाहनाका साथै देशको अगाध माया र देशको अवस्था भत्किएको पाइन्छ । समग्रमा भन्नु पर्दा नेपालको विकासको लागि आवश्यक पर्ने प्राकृतिक स्रोतहरू देश भित्रै भएको कुरा उल्लेख गरिएको छ ।

वाङ्मय साधक पं. भूमिकान्त पन्थीको संभना

हेमराज पाण्डे

अर्घाखाँची, छत्रदेव ६, ठूलोपोखरा, हाल – नमुनावस्ती, गढाघर, भक्तपुर

प्राचीन ऋषिमुनिहरूले तपस्या गरेको पवित्र भूमि लुम्बिनी अञ्चलले देशकै नामूद चिन्तक एवं तपस्वी साधकहरू जन्माएको छ । कुलमणि देवकोटा, भवानी भिक्षु, महापण्डित दधिराम मरासिनी, डा. टीकाराम पन्थी, वरिष्ठ साहित्यकार मोदनाथ प्रश्रित, कथाकार भागीरथी श्रेष्ठ, बेदुवा नीलकण्ठ पन्थी, प्रकाण्ड विद्वान् पुण्डरीकाक्ष, कुण्डलीविज्ञ दीनानाथ न्यौपाने जस्ता अमर धर्ती पुत्रहरू जन्माउने यहाँको मृत्तिकासँग देवालय, शिवालयसँग पवित्र नदीनालाहरूको नामसमेत गाँसिएको छ ।

त्यही अञ्चलकै गुल्मी धुर्कोट वाग्ला वडाचौरमा वि.सं. १९७८ वैशाख १४ गते कृष्ण पञ्चमीको शुभ साइतमा उच्च कुलीन पन्थी परिवारमा पिता देवीप्रसाद पन्थी र माता नन्दकुमारी पन्थीको न्यानो कोखमा सल्लो सन्तानको रूपमा डा. भीमकान्त पन्थीको जन्म भएको हो । उहाँले प्राथमिक शिक्षाका साथै लघुकौमुदी, चण्डी, रुद्री, अमरकोषको अध्ययन पारिवारिक घरेलु पाठशालामा पिताबाटै प्राप्त गर्नुभयो । संस्कृत अध्ययनको सिलसिलामा अर्घाखाँची हुँदै तौलेश्वर संस्कृत पाठशाला तौलिहवातर्फ वि.सं. १९९३ को पौषमा उहाँ प्रस्थान गर्नुभयो ।

पं. रश्मिराज अर्यालको संपर्क प्रेरणाबाटै सोही वर्ष फागुनमा भारत हुँदै काठमाडौँतर्फ आउनुभयो । अनि संस्कृत व्याकरणका विद्वान् पं. हेमनाथ शर्मा घिमिरेलाई अभिभावक स्वीकार्दै उहाँकै प्रोत्साहनस्वरूप रानीपोखरी संस्कृतप्रधानपाठशालामा मध्यकौमुदी अध्ययनार्थ भर्ना हुनुभयो । वि.सं. १९९६ मा प्रथम परीक्षामा ८२ प्रतिशत अङ्कसहित सर्वप्रथम स्थानमा उत्तीर्णको सौभाग्य मिल्यो उहाँलाई । वि.सं. १९९७ को पौषमा वृद्ध पिताजीको आग्रहअनुरूप पढाई छोडेर जन्मघर धुर्कोटमा फर्कनु भयो ।

दाम्पत्य जीवनको उथलपुथलबाट काली गण्डकीको छालमा लपेटिँदै खारिएर शालिग्राममा रूपान्तरित शिला पत्थर समूहका आरोह अबरोहहरू जम्काभेट हुँदै गए । वि.सं. १९८८ सालमा पहिलो वैवाहिक जीवनमा पदार्पण भए पनि लगत्तै श्रीमतीको असामयिक निधन हुनुपुग्यो । पुनः दोस्रो विवाह गर्न आवश्यक पत्यो । आत्मबल ईश्वरबाट उहाँलाई सधैं प्राप्त भइरह्यो । धैर्यको त्याग भने कहिल्यै गर्नुभएन । कहिल्यै हिम्मत हार्नुभएन । स्वदेशको शैक्षिक जागरणमा काशी मानिने अर्घाखाँची खिदिममा वि.सं. १९९४ सालमा स्थापित श्रीहरिहर संस्कृत विद्यालयमा अध्ययनार्थ नजिकिनु भयो । महापण्डित गुरु दधिराम मरासिनीको प्रत्यक्ष निर्देशन र अगुवाइमा पण्डित टङ्कनाथ

पराजुलीबाट सिद्धान्तकौमुदी र साहित्यको अध्ययन गर्नुभयो । वि.सं. २००१ सालमा बनारसको क्वीन्स कलेजबाट मध्यमा परीक्षा प्रथम श्रेणीमा उत्तीर्णको श्रेय पाउनु भयो ।

वि.सं. २००४ सालमा तेस्रो विवाह बन्धनमा बाँधिनु भयो । डा. लक्ष्मीकान्त पन्थी, सूर्यकान्त पन्थीजस्ता पाँच पुत्ररत्नहरूका सग्ला हाँगाविगाहरूको कुलीन पिता बन्ने अनुकम्पा ईश्वरबाट उहाँलाई मिल्यो । त्यतिबेलासम्म धर्मशास्त्र, ज्योतिष शास्त्र, वेदान्तको स्वाध्यायसमेत पूरा गर्नुभयो । छोटो समयमा प्यूठान तथा गुल्मी जिल्लामै रहेर संस्कृतका अनुरागी विद्यार्थीलाई विद्याभ्यास गराउँदै पौराणिक वृत्तिको अनुसरणलाई निरन्तरता दिनुभयो । ज्योतिषशास्त्र र धर्मशास्त्रको शिक्षादीक्षासँगै उहाँको बौद्धिक ज्ञानबाट धेरै विद्यार्थीहरू लाभान्वित भए । वि.सं. २०१० सालमा काशीबाट शास्त्रीसम्मको शिक्षा हासिल गर्नुभयो । बाँकी उहाँका दिनहरू अध्ययन र अध्यापनमा बित्दै गए । अरू दिनहरू वाङ्मय साधनासँगै यजमानी र सयौंभन्दा बढी परोपकारमा केन्द्रित रहे ।

वि.सं. २०३३ सालदेखिका दिनहरू काठमाडौँस्थित वनकाली वेदविद्याश्रममा संस्कृत, व्याकरण कौमुदीको अध्यापन कार्यमा व्यस्त बने । २०४० सालदेखि २०५२ सालसम्म काठमाडौँको गौरीघाटस्थित एक निजी संस्कृत विद्यालयमा प्रधानाचार्यको रूपमा अविच्छिन्न रही संस्कृत व्याकरण विषयको अध्यापन कार्यमा संलग्न रहनुभयो । बाँकी जीवनको उत्तरार्धका दिनहरू गल्दो स्वास्थ्यका कारण काठमाडौँ कपनस्थित स्वनिवासमै धर्मपत्नी श्रीमती नीलमाया पन्थीको साथमा रहेर पूर्वीय दर्शनका अमरठेलीहरूको अध्ययनमा बिते ।

शैक्षिक जागरणमा स्वदेशकै अग्रणीस्थान कहलिएको अर्घाखाँची खिदिमस्थित श्री हरिहर संस्कृत पाठशालामा आफ्नो समयका उहाँ अब्बल छात्र हुनुहुन्थ्यो । उहाँको त्यही विलक्षण प्रतिभाको कदरस्वरूप पूर्व संस्कृतका छात्रहरूमध्येबाट दोस्रोपटक पं. भीमकान्त पन्थीलाई कदरस्वरूप नगद रु. १०००।- (एक हजार) र प्रमाणपत्रले कदर गरियो । २०५३ साल श्रावण ५ गतेको उक्त दिन पं. भीमकान्त पन्थीको जीवनको सुखद खुशियालीको क्षण सावित भयो ।

वि.सं. १९९६ सालदेखिनै फुटकर कवितामा कलम चलाउँदै आउनुभएका पं. भीमकान्त पन्थी संस्कृत एवं नेपाली कविताका अब्बल साधक हुनुहुन्छ । पौराणिक कथामा आधारित संस्कृत छन्दोबद्ध नेपालीमा समेत उल्था भइसकेका निम्नलिखित दुई महाकाव्य उहाँका ओजिला अमर कृति मानिन्छन् । श्रीमद्देवीभागवतमा आधारित जगदीम्बकावैभवम् १२ सर्गको पहिलो महाकाव्य हो । यसैगरी ८ सर्गमा समेटिएको श्रीमद्भागवतमा आधारित जगदीश्वरवैभवम् उहाँको दोस्रो अमरकृति (महाकाव्य) हो ।

दुवै महाकाव्यहरूको लेखनी प्रस्तुति सिलसिलेवार, शब्द चयन, भाषा, मिठास, शै

ली, शिल्प आदि सबै दृष्टिले सुबोध, सरल र बोधगम्य छ । स्वभावोक्ति एवं प्रसादगुणले ओतप्रोत दुवै महाकाव्यको भाषिक प्रवाहको तीव्रतासँगै सुमधुरताले ओतप्रोत छ । प्रस्तुति लेखन शैली कालीगण्डकीको कञ्चन छालभैंसललल बगेको छ ।

पं. भीमकान्त पन्थीद्वारा रचित लघु कवितामा सरस्वती स्तोत्रम्, प्रशंसापत्रम्, शृङ्गारकल्पना, वेदपाठप्रक्रिया, वैदिकपूजाक्रम, विधिसंक्षेप, ईश्वरप्रार्थना रहेका छन् । अन्य कवितामा भक्तिगरिमा, वाग्मतीस्तोत्रम्, चित्तचेतना, सोमभक्तिकुसुमाञ्जली, वेदविद्याश्रमवर्णनम् लगायत दर्जनौ रहेका छन् ।

वि.सं. २०५४ सालको माघमा काठमाडौं कपनस्थित स्वनिवासमा मैले पं. भीमकान्त पन्थीलाई दर्शन गर्ने अवसर पनि पाएको थिए । त्यो मध्यस्थका सग्लो पुल उहाँका जेष्ठ सुपुत्र एवं साहित्य रत्न आदरणीय गुरु डा. लक्ष्मीकान्त पन्थी हुनुहुन्थ्यो । मेरो प्रश्नको उत्तर सहितको व्यक्तित्व टिपोटको जीवनी **संस्कृतका वाङ्मय साधकः पं. भीमकान्त पन्थी** शीर्षकमा सोही वर्षको फागुनमा कान्तिपुर कोसेलीमा प्रकाशनको सुनौलो अवसर पाएको थिएँ । पं. भीमकान्त पन्थी जस्तो सात्त्विक साधकसँग साक्षात्कार सहित उहाँको जीवनीमा आधारित टिपोटमा कलम चलाउने चौतारी बनाइदिनुहुने उहाँका पुत्ररत्न डा. लक्ष्मीकान्त पन्थीप्रति यसमानेमा विशेष आभार प्रकट गर्न चाहन्छु ।

अमर साधक एवं सरल जीवनयापनका अभियन्ता पं. भीमकान्त पन्थीज्यूको जीवनमा आधारित विविध विद्वान्का ओजपूर्ण लेखको सँगालोमा आफ्नो संस्मरणको छोटो माला चढाउने अवसर मलाई पनि प्रदान गर्नुहुने श्रद्धेय गुरु शशि पन्थीज्यूप्रति विशेष आभार प्रकट गर्दछु । लुम्बिनी अञ्चलको सबै भेगमा लुकेको अमर साधकका अतिरिक्त देशभरकै साहित्य सारथिहरूको जीवनी बेलाबेलामा किरण पुस्तकालय गुल्मी तमघासद्वारा प्रकाशित साहित्यिक दर्पण हाम्रो पुरुषार्थ मार्फत् उजागर गर्नुहुने संरक्षक सम्पादक शशि पन्थीज्यूको सहाहनीय कार्यको मुक्तकण्ठले प्रशंसा गर्दछु । आदरणीय गुरु शशि पन्थीज्यूको यो अथक अभियानको अमर कार्यमा कहिल्यै पूर्णविराम नलागोस् भन्ने कामना गर्दछु ।

अन्त्यमा संस्कृत वाङ्मयका साधक पं. भीमकान्त पन्थी पनि लुम्बिनी अञ्चलका चम्किला अमर स्रष्टा हुनुहुन्छ । उहाँको योगदानको उच्च मूल्याङ्कनको कदर सहित पं. भीमकान्त पन्थी विशेष संस्मरण पुञ्जको सफलताको लागि यिनै अक्षरका फूलद्वारा कामना गर्दछु । पं. भीमकान्त पन्थीद्वारा रचित मन छुने निम्नहरफ कविता उधृत गर्दै मेरो बुटुनो कलमलाई विश्राम दिन चाहन्छु ।

गाडी, जहाज, बिजुली, घडी फोन तार बेतारका खबर सब छन् तयार ॥

यै लोकमा फल तुरुन्त दिने विकास शिक्षा नवीन छ अहो ! बहुतै तमास ॥

दार्शनिक महाकवि पं. भीमकान्त पन्थी

✍ शरत्कुमार भट्टराई
पूर्वसचिव – नेपालसरकार

गुल्मीजिल्लाको वाग्ला बडाचौर ग्राम निवासी विद्वद्वरेण्य पण्डित भीमकान्त पन्थीज्यूका बारेमा केही वाक्यपुष्पाञ्जलि लेखिदिन उहाँका विद्वान् तथा सुयोग्य पुत्र तथा मेरा २०५४ सालदेखिका सृहद् मित्र डा. लक्ष्मीकान्त पन्थीज्यूले उहाँका पिता पं. भीमकान्त पन्थीज्यूबाट रचित 'विविधपद्यावलिः' नामक ग्रन्थसमेत पठाएर आग्रह गर्नुभएको हुँदा यो लेख लेख्न अग्रसर भएको छु ।

विद्वत्परम्पराका पन्थीहरूसँग मेरो २०१५ सालदेखिको नै सुसङ्गत हो । त्यस समयमा म तीनधारा संस्कृत छात्रावासमा बस्तथेँ र वाल्मीकिसंस्कृतमहाविद्यालयमा साहित्य विषय लिएर उत्तर मध्यमाको विद्यार्थी थिएँ । त्यहीँ नै पं. भीमकान्त पन्थीका कान्छा भाइ शेखरनाथ पन्थीज्यूसँग मेरो भेट भयो । उहाँका साथ चिनाजान भएपछि अध्ययनकै सन्दर्भमा उहाँ बस्नुभएको डिल्लीबजार कालिकास्थानस्थित हरिहरछात्रावासमा म जान थालें । त्यहीँ नै मैले शेखरनाथका दाजु नीलाम्बर पन्थीका साथै त्यसै छात्रावासमा बस्ने प्युठान निवासी बलदेव पोखरेल र अर्घाखाँची निवासी दण्डपाणि मरासिनीसँग पनि मेरो चिनाजान भयो । त्यो भेटघाट मेरा लागि स्मरणीय भएर अहिलेसम्म रहेको छ ।

२०१५ सालको ऐतिहासिक निर्वाचन माघ महिनादेखि नै शुरु भएर चैत्र महिनामा सम्पन्न भएको थियो । निर्वाचनका अवधिमा हाम्रो अध्ययन नहुने भएपछि हामीहरू निर्वाचनमा सहभागी हुन आआफ्नू जिल्लातर्फ गयौँ । त्यसै गरेर हरिहरछात्रावासमा पढ्ने साथीहरू पनि आआफ्ना जिल्लामा जानुभयो । निर्वाचनमा नीलाम्बर पन्थी नेपाली काङ्ग्रेसका तर्फबाट गुल्मी जिल्लाको त्यसवेलाको ९० नं. क्षेत्रबाट संसदसदस्यमा निर्वाचित भएर आउनुभयो ।

उपर्युक्त अनुसार पन्थीहरूसँग मेरो सङ्क्षिप्त परिचय भयो तर त्यसपछि भने भेटघाट हुनसकेन । वाग्मतीका पुलमुनिबाट धेरै पानी बगेर गइसकेको तथा समयको धेरै लामो अन्तरालपछि २०५३, ५४ सालमा म शिक्षासचिव भएको बेला पन्थीपरिवारका प्रा. डा. लक्ष्मीकान्त पन्थीसँग मेरो भेटभयो, त्यो भेटघाट र सम्बन्ध अहिलेसम्म पनि प्रागाढरूपमा रहेको छ ।

गुल्मीजिल्ला अन्तर्गत वाग्ला बडाचौर भन्ने ब्रह्मग्राममा शुद्ध त्रिशुक्लयुक्त पिता पं. देवीप्रसाद पन्थी तथा माता नन्दकुमारीका सुपुत्रका रूपमा बहुमुखी प्रतिभासम्पन्न महाकवि पं. भीमकान्त पन्थीको जन्म विक्रम संवत् १९७८ साल वैशाख १४ गते भएको हो ।

घरायसी तथा व्यावहारिक कारणले उहाँले इच्छा गरे अनुसारको गुरुमुखी भएर शास्त्रीय उच्च संस्कृतशिक्षा प्राप्त गर्न समय समयमा व्यवधान भएको भए तापनि पूर्वजन्मार्जित प्रज्ञा र मेधाको भरमा उहाँले स्वप्रतिभाद्वारा प्रथमाका साथै काठमाडौँ र वाराणसीबाट मध्यमाको परीक्षामा पनि प्रथम श्रेणीमा उत्तीर्ण हुँदै शास्त्री परीक्षामा समेत सफलता प्राप्त गर्नुभयो ।

दूलादूला शिक्षणसंस्था, विश्वविद्यालय, प्राज्ञिक निकायहरूमा संलग्न हुने शुभअवसर नमिले तापनि कविज्यूका काव्यकृतिहरूमा जुन उच्चस्तरको साहित्यिक प्रतिभा, दार्शनिक विचार र गहन शास्त्रीय इतिकृत्यको प्रस्फुरण भएको छ, त्यो अत्यन्त प्रशंसनीय छ । धेरैजसो ग्रामीण परिवेशमा रहेर गाउँका बालबालिकाहरूलाई संस्कार र शिक्षा प्रदान गर्नमा कविले आफ्नू समय व्यतीत गर्नुभएको देखिन्छ । यसका अतिरिक्त गाईभैँसी चराउने, खेतीपाती गर्ने र धार्मिक कृत्यहरूमा पनि उहाँको सक्रियता देखिन्छ ।

उहाँ जन्मना सारस्वत कवि अर्थात् सरस्वतीका वरद पुत्र हुनुभएको तथ्य 'जयतु संस्कृतम्' नेपालबाट सम्मानित अत्युच्च दार्शनिक पुट दिएर प्राञ्जल संस्कृत भाषामा विविध वार्षिक छन्दमा प्रणीत भगवती जगदम्बिकाको परम ऐश्वर्यको अभिव्यञ्जक संस्कृत महाकाव्यबाट पनि थाहाहुन्छ । त्यसै गरेर जगदीश्वर भगवान् श्रीविष्णुको महिमालाई ख्यापन गर्ने अर्को संस्कृतमहाकाव्यको प्रणयन र प्रकाशनसमेतबाट पनि कविमा जन्मसिद्ध लोकोत्तर प्रतिभा रहेको थाहा हुन्छ ।

विविधपद्यावलिःको समान्य अवलोकन गर्दा प्रकाशकीयबाट नै महाकवि पं. भीमकान्त पन्थीज्यूका बारेमा मलाई सूक्ष्म तथा सङ्क्षिप्त परिचय प्राप्त भयो । प्रा.डा. वेणीमाधव ढकालको विस्तृत, गहन एवं विद्वत्तापूर्ण समीक्षात्मक मन्तव्यबाट महाकविको व्यक्तित्व, कृतित्व, सर्जकत्व आदि समग्र अङ्ग प्रत्यङ्गको विशदरूपमा जानकारी पाउन मलाई सहज भयो ।

योगी नरहरिनाथको 'महाकविः श्रीबुधभीमकान्तः' भन्ने वैदुष्यपूर्ण कविताले मलाई अत्यन्त भावुक बनायो । महाकविको 'किञ्चिदस्ति निवेदनम्' बाट उहाँको जीवनको समग्र सरलताको प्रकटीकरण भयो । विविधपद्यावलिःनामक यस ग्रन्थमा समाविष्ट सुन्दर विविध छन्दमा लेखिएका दशविधा तथा विषयमा विभक्त १०२ कविताहरूबाट कविको गार्हस्थ्य जीवनदेखि लिएर उहाँको ज्ञान, वैराग्य, सेवा, समाजसेवा, परोपकार, पाण्डित्य आदि विहङ्गम विराट् व्यक्तित्वको जानकारी पाइन्छ । कविजीका कान्छा भाइ विद्वान् पं. शेखरनाथ पन्थीको 'दाजी पं. भीमकान्त पन्थीः एक संस्मरण' भन्ने लेखले मलाई अत्यन्त भावुक बनायो । त्यस्तो विद्वत्तापूर्ण तथा संवेदनापूर्ण संस्मरणका सर्जक तथा श्रद्धेय मित्र अहिले हाम्रो बीचमा हुनुहुन्न, ब्रह्मलीन भइसक्नु भएको छ र उहाँमा महार्दिक श्रद्धाञ्जलि अर्पण गर्दछु ।

उपर्युक्त सामान्य पृष्ठभूमिको उल्लेख पछि म महाकविका केही वैदान्तिक, दार्शनिक, लोकोत्तर विचार र नित्यानित्य वस्तुविवेकयुक्त गहन दृष्टिकोणयुक्त कविताहरूमा यथामति, यथाधीति र यथाशक्ति अवगाहन गर्ने धृष्टता गर्छु । **चित्तचेतनानामक** कवितामा चित्तले गर्ने नानाथरीका उच्चावच कामना, एषणा र असीमित आकाङ्क्षाहरूलाई छोडेर नित्य आनन्दमय परमात्माका आश्रयमा जाऊ भनेर आफ्नो चित्तलाई कविले सम्भाउनु भएको देखिन्छ ।

पन्ध्रौँ श्लोकहरूद्वारा ग्रथित यस चित्तचेतना नामक कविताको दोस्रो श्लोकमा कविले आफ्नो चित्तलाई बहिर्मुखी भएर सधैं विषय तर्फ नलागेर केही समय अन्तर्मुखी भएर आत्मचिन्तन गर्न पनि सम्भाउनु भएको छ । तेस्रो श्लोकले पनि दोस्रो श्लोककै भावनालाई अघि बढाउँदै सारा इन्द्रियहरूलाई अन्तरात्मा तर्फ फर्काएर परमात्मविषयक शास्त्रश्रवण, मनन, निदिध्यासन गर्न चित्तलाई आग्रह गर्नुभएको देखिन्छ । किन्तु आत्मिक विषयमा केन्द्रित नभएर आविद्यिक विषयमा अहोरात्र संलग्न रहने चञ्चल चित्तलाई सम्भाउँदै आत्मकेन्द्रित गराउन चाहनु हुन्छ र अर्काका विषयमा लाग्नु भनेको चोरको काम हो पनि भन्नुहुन्छ ।

कविजीले आफ्नो चित्तलाई संबोधन गर्दै भन्नुभएको छ 'हे चित्त ! तिमीलाई ब्रह्माजीले सबै दशै इन्द्रियहरूको नियन्त्रिता बनाएर तिनलाई सधैं सन्मार्गमा लगाउने भनेर पठाउनुभएको हो तर तिमी भने कुमार्गगामी भएका छौ भन्दै तिमीलाई धिक्कार छ भन्नुहुन्छ ।

... नाना दुर्विषयोरगास्यविवरे यात्येव 'धिक्' कापथे ॥४॥

चित्त जबसम्म विषयमा आसक्त हुँदैन तबसम्म चित्त नै चिति हो तर विषयमा अध्यस्त भएर चित्त जब संसारतर्फ लाग्छ तब त्यो चिति तकाररूपी उपाधि लागेर चित्त बन्दछ, त्यो संसारी विषयी र अधोगामी बन्दछ । अतः तिमी विषयाध्यासलाई त्यागेर शुद्ध चिति अर्थात् निष्कल ब्रह्म बन भनेर कवि आफ्नू चित्तलाई सम्भाउनुहुन्छ ।

अद्वैतवेदान्तमा अन्तःकरणका चारभेद मानिन्छन्, जसमा चित्त, मन, बुद्धि र अहं पर्दछन् । यो अन्तःकरण शब्द, स्पर्श, रूप, रस र गन्धात्मक पञ्चज्ञानेन्द्रियको समष्टिबाट उत्पन्न हुन्छ । अन्तःकरण एउटै हो र यसलाई काम अनुसार चार भागमा विभाजन गरिएको छ । जस्तै मनको काम अनुसारको नाम श्रुतिले यसरी दिएको छ । जस्तै – कामःसङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्हीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव । (बृहदारण्यकोपनिषद् १।५।३) यसै मनलाई नै मोक्ष र बन्धनको मुख्य कारण भनेर श्रुतिले मानेको छ –

मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।

बन्धाय विषयासक्तं मुक्त्यैर्निर्विषयं मनः ॥ (शाट्यायनीयोपनिषद् १)

मनले अत्यन्त दुःख दिएकाले एकजना कविले आफ्नो मन भगवान्लाई समर्पण गरेको प्रसङ्ग पनि यहाँ उद्धरण गर्नु सान्दर्भिक ठान्दछु –

रत्नाकरस्तव गृहं गृहिणी च पद्मा, किं देयमस्ति भवते जगदीश्वराय ।
आभीरवामनयनाऽऽहृतमानसाय, दत्तं मनो यदुपते ! कृपया गृहाण ॥

अन्तःकरणमध्ये उपर्युक्त अनुसार पहिलो सङ्कल्पविकल्पात्मक मन हो भने दोस्रो निश्चयात्मिका चाहिँ बुद्धि हो । तेस्रो चाहिँ चित्त हो । त्यसले स्मरण गर्ने र प्रकाशित गर्ने काम गर्छ । त्यसै कारण चित्तलाई तकार रहित चित् वा चिति नै भनिन्छ–

चित्तं चिदिती जानीयात् तकाररहितं यदा ।

तकारोविषयाध्यासो जपारागो यथा मणौ ॥

कविज्यूले 'चित्तचेतना' नामक कवितामा शुरुको प्रथम श्लोकमा –

रे ! मच्चित्त ! विकल्पसे प्रभुतया हर्म्ये स्थितिं कीर्हिचित्

गायन्नाम हरेरजगन्मथवाऽरण्ये कुटीराश्रयम् ।

देवाधीनतयाऽप्यभीष्टविषये पूर्वे न लब्धे पुनः

स्वेच्छापेक्ष्यभयत्र नित्यसुखदं कस्मात्परं नाश्रयेः ॥

देखि लिएर पन्ध्रौं उपान्त श्लोक–

रे ! मच्चित्त ! दशेन्द्रियार्थविषया दृष्टाः सहस्राधिका,

नैषु स्यात्तव धारणा बहुगणैः सम्बन्ध्य दुःखीयसि ।

एकं ब्रह्म निरन्तरं स्वविषयीकृत्यैव चेद् ध्यायसि,

ब्रह्मीभूय विभासि तत्त्वमसि तद्ब्रह्म त्वमेवासि भो ॥

सम्मका पन्ध्रओटा अद्वैतवेदान्तपरक कविताहरू कविज्यूले 'शार्दूल-विक्रीडितम्' छन्दमा र अन्तिम उपसंहारात्मक सोझौं श्लोक 'अनुष्टुप्' छन्दमा लेख्नु भएको छ ।

अद्वैतवेदान्तपरक यी कविता भएका र यीबाट अद्वैतगत तात्पर्य ग्रहण गर्दामात्रै यी दुरूह कवितामा अन्तर्निहित अर्थ बुझ्न सकिन्छ । अतः त्यसका लागि शास्त्रका उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् । अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये ॥ अनुसार उपर्युक्त उपक्रम र उपसंहार आदि षड्विधलिङ्गबाट तात्पर्य ग्रहण गर्नसकिन्छ ।

यस चित्तचेतना नामक कवितालाई उपर्युक्त तात्पर्यग्राहक षड्विधलिङ्गको कसीमा राखेर विचार गर्दा उपक्रमात्मक श्लोक–रे ! मच्चित्त ! विकल्पसे'देखि उपक्रम गरेर 'रे ! मच्चित्त ! दशेन्द्रियार्थविषया' र 'रे ! मच्चित्त ! त्वदर्थेय उपसंहारात्मक, श्लोकसम्म पूर्वापर अनुसङ्गति मिलेर विचार र भावनामा एक वाक्यता देखिन्छ ।

उपर्युक्तानुसार उपक्रममा उत्थापित विषय उपसंहारमा पनि सोही विषय परिसमाप्ति भएमा षड्विध लिङ्गको एक लिङ्ग पूर्ण हुन्छ । यस कवितामा सो भएको

देखिन्छ । दोस्रो लिङ्ग अभ्यास हो । अभ्यास भनेको पूर्वापर आफ्नू अभीष्टलाई बारम्बार दोहोर्‍याइरहनु हो । शुरुदेखि अन्त्यसम्म बारम्बार चित्तलाई सम्बोधन गर्दै आत्मचिन्तन गर्न, विषयवासनातर्फ नलाग्न, अन्तर्मुखी हुन आदि उपदेश र अर्ति कविले आफ्नै चित्तलाई दिएको देखिन्छ ।

षड्विध लिङ्गहरूमध्ये तेस्रो हो अपूर्वता । त्यो अपूर्वता हो शुरुदेखि नै अद्वैतवेदान्तगत मोक्ष गर्भित विचार प्रत्येक कवितामा अनुस्यूत हुँदै अन्त्यमा गएर 'ब्रह्मीभूय विभासि' 'तत्त्वमसि' तद्ब्रह्म त्वमेवासि' मा पुगेर ब्रह्मात्मभावापन्न हुन आफ्नू जड चित्तको माध्यमबाट कविले आफैँलाई भन्नुभएको अपूर्वता । कविको अपूर्व तथा विशिष्ट शैली यही नै यस चित्तचेतनामा देखिन्छ ।

यस कवितामा व्यक्त कविको अभीप्सा मानसिक शान्ति, ब्रह्मचिन्तन र अन्ततोगत्वा निरतिशय मोक्षप्राप्तिरूपी फल नै चौथो देखिन्छ । पाँचौ अर्थवाद हो । यो अर्थवाद वेदको पाँचौँ अङ्गमा पर्दछ । वेदमा तीनथरी अर्थवाद मानिन्छन्— गुणवाद, अनुवाद र भूतार्थवाद । अर्थवाद विधिपरक वाक्य वा प्रसंशापरक वाक्यसँग लागेमा अत्यन्त सानो कुरालाई उत्कर्षमा पुर्‍याइदिन्छ । यो अर्थवाद कविले यस चित्तचेतनामा प्रयोग गर्नुभएको छ ।

तात्पर्यग्राहक षड्विधलिङ्गहरूमध्येमा अन्तिम उपपत्ति हो । उपपत्ति भनेको हुनु, घटित हुनु, प्राप्त गर्नु वा आविर्भाव हुनु हो । यस सन्दर्भमा यस कविताको भावना र शब्दसँग मिल्ने एउटा कविता यहाँ प्रस्तुत गर्दछु । जसबाट तात्पर्य ग्राहक छैटौँ लिङ्ग उपपत्तिको अर्थ स्पष्ट हुनेछ—

रे चित्त ! चिन्तय चिरं चरणौ मुरारेः पारं गमिष्यसि यतो भावसागरस्य ।

पुत्राः कलत्रमितरे न हि ते सहायाः सर्वं विलोकय सखे मृगतृष्णिकाभम् ॥

उपर्युक्त अनुसार विश्लेषण गर्दा यस कवितामा कविले चित्तलाई सम्बोधन गर्दै आत्मपरक कविता लेख्नु भएको देखिन्छ तापनि यसमा चित्त भन्नाले चित्त उपलक्षित अन्तःकरण चतुष्टयलाई लिनु आवश्यक छ । किनभने अन्तःकरणभिन्न, बुद्धि पर्ने र त्यही बुद्धिमा प्रतिष्कलित चेतन नै आध्यासिक प्रक्रियाबाट जीवात्मा बन्ने हो । त्यही जीवात्माको चेतना पाएर नै अन्तःकरणदेखि लिएर सम्पूर्ण आनखाग्र स्थूल शरीरसमेत आध्यासिक सम्बन्धले चेतनामय बन्ने हो । अन्यथा चेतनतत्त्व बाहेक अन्तःकरणदेखि लिएर स्थूलशरीरसम्म मायाका वा अज्ञानका जड, दृश्य, परिच्छिन्न र मिथ्या हुन् ।

यसरी विचारगर्दा यो कविता चित्तउपलक्षित आफैँसँग, आफैँले, आफैँलाई सम्बोधन गर्दै लेखेको भर्तृहरिको "रे रे चातक ! सावधानमनसा मित्र क्षणं श्रूयताम्" जस्तै वैराग्यपरक कविता हो । किनभने अज्ञानात्मक बन्धनमा परेको पनि चेतन जीवात्मा नै

हो र बन्धनबाट मुक्तहुन खोजेको पनि चेतन जीवात्माले नै हो, अचेतन चित्तले होइन । यस चित्तचेतनालाई यसरी बुझेमा नै कविताको र कविको अन्तर्निहित दार्शनिक भावना बुझेको ठहर्ने छ ।

चित्तचेतनाका अतिरिक्त विविधपद्यावलिको उपशीर्षक 'दार्शनिकी पद्यावलि:' भित्र ८ श्लोकदेखि लिएर १ श्लोकसम्मका अरू दशओटा दार्शनिक कविताहरू समाविष्ट छन् । स्वरूप र शीर्षक भिन्नाभिन्नै देखिए तापनि सारतः चित्तचेतनाकै अवशिष्ट वा वाक्यशेष वा परिपूरकका रूपमा यी सबै कविताहरूलाई लिनु नै समीचीन देखिन्छ । जसमा प्रकृत चित्तचेतनाको अतिरिक्त चिन्ताविषयः, सम्भावनाविषयः, तृष्णाविषयः, इन्द्रियविजयः, भवजालम्, मायाप्रियैकत्वम्, ब्रह्मव्योमैकत्वम्, गृहेऽपि मुक्ताः, वैराग्यम् र ज्ञानम् समेत पर्दछन् ।

कवि आफू पनि गृहस्थ नै भएकाले उपर्युक्त सबै कविताहरूमा कविजीले गृहस्थाश्रममा बसेर भोग्नुपरेका अविद्याजन्य कामना, एषणा तज्जन्य कर्म र त्यसबाट उत्पन्न वासना तथा संस्कारबाट उद्भावित बन्धनबाट चौरासीमा घुम्नुपर्ने कहाली लाग्दो यथार्थता पनि प्रकारान्तरले उपर्युक्त कविताहरूमा दार्शनिक पुट दिएर व्यक्त गर्नुभएको छ । तीमध्येमा प्रतिनिधि कविताका रूपमा 'गृहेऽपि मुक्ताः' कवितालाई लिन सकिन्छ । गृहस्थाश्रम सबै आश्रममा ज्येष्ठ र श्रेष्ठ भएको कुरा मनुले भन्नुभएको छ—

यस्मात् त्रयोऽप्याश्रमिणो ज्ञानेनाऽन्नेन चाऽन्वहम्
गृहस्थेनैव धार्यन्ते तस्माज्ज्येष्ठाश्रमो गृही ।

गृहस्थाश्रमको प्रशंसा गर्दै चाणक्यनीतिमा पनि भनिएको छ—

सानन्दं सदनं सुताश्च सुधियः कान्ता मनोहारिणी,
सन्मित्रं सधनं स्वयोषिति रतिश्चाज्ञापराः सेवकाः ।
आतिथ्यं शिवपूजनं प्रतिदिनं मिष्टान्नपानं गृहे
साधोःसङ्गमुपासते हि सततं धन्यो गृहस्थाश्रमः ॥

गृहस्थ मनुष्यको अद्वैत वेदान्त परक दार्शनिक व्याख्या गर्दै अनिपुराणले पनि भनेको छ—

गृहस्थो गुणमध्यस्थः शरीरं गृहमुच्यते ।
गुणाः कुर्वन्ति कर्माणि नाहं कर्तेति बुद्धिमान् ॥

श्रीमद्भगवद्गीताले पनि भिन्न शैलीमा यही भाव व्यक्त गरेको छ—

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।
अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥

तत्त्ववितु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ।

गुणा गुणेषु वर्तन्ते इति मत्वा न सज्जते ॥

कविजीले उपर्युक्त आफ्ना विभिन्न कविताहरूमा विषयासक्त बहिर्मुखी संसारी अज्ञानी मनुष्यले कसरी मुक्ति पाउन सक्ला ? भन्ने चिन्ताका साथै मुक्तिको साधन र उपायको समेत सङ्क्षेपमा उल्लेख गर्नु भएको छ । सोही भावना भागवतमा पनि आएको छ—

गृहेष्वाविशताञ्चापि पुसां कुशलकर्मणाम् ।

मद्वार्तायातयामानां न बन्धाय गृहा मताः ॥

यी सबै कुरा भएर पनि चार आश्रम मध्ये गृहस्थाश्रमीको मुक्ति भने दुरूह नै देखिन्छ । किनभने ‘ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च’ भन्ने श्रुतिवाक्य अनुसार वेदाध्ययन र साधनचतुष्टययुक्त भएपछि ब्रह्माजिज्ञासा गर्नुपर्ने श्रुतिको उक्ति देखिन्छ । द्रष्टव्यको निश्चय भएपछि ‘तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्’ भन्ने अर्को श्रुतिको आदेश देखिन्छ ।

निरतिशय मोक्षका लागि उक्त श्रुति अनुसार श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरुसमक्ष उपसन्न भएर आफ्नो द्रष्टव्यको जिज्ञासा गर्नु आवश्यक छ । तदुपरान्त आफ्नै श्रुति, त्यस अन्तर्गतको उपनिषद् र मुक्तिको साक्षात्कारण भएको महावाक्यको श्रवण विधिपूर्वक गुरुबाट गरेपछि मनन र निदिध्यासन गर्नुपर्दछ । त्यसपछि तत्कालै वा कालान्तरपछि गृहस्थ बाहेकका तीनथरी आश्रमका मुमुक्षुहरूले मोक्षलाभ गर्न सक्तछन् किन्तु गृहस्थले भने आफ्नू महावाक्यका अतिरिक्त विधिपूर्वक पञ्चाग्निविद्या पनि गुरुबाट श्रवण गरेर आत्मसात् गर्नु आवश्यक छ ।

महाकवि पं. भीमकान्त पन्थीज्यूका चित्तचेतना आदि अद्वैत वेदान्तपरक कविताहरूको सङ्क्षिप्त विवेचना समेतबाट सहज रूपमा निरतिशय मुक्ति मनुष्यले प्राप्त गर्न मुस्किल पर्ने देखिन्छ । सोही यथार्थ हो । यही नै आद्यजगद्गुरु श्रीशङ्कराचार्यले पनि भन्नुभएको छ—

जन्तूनां नरजन्म दुर्लभमतः पुँस्त्वं ततो विप्रता,

तस्माद्वैदिक धर्ममार्गपरता विद्वत्त्वमस्मात्परम् ।

आत्मानात्मविवेचनं स्वनुभवो ब्रह्मात्मनासंस्थिति—

मुक्तिर्नो शतकोटिजन्मसु कृतैः पुण्यैर्विना लभ्यते ॥

शङ्कराचार्यको जस्तै भावबोधक कविता पं. भीमकान्त पन्थीज्यूद्वारा पनि विरचित देखिन्छ । जो यस्तो छ —

मनुष्यं मम दुर्लभं प्रथमतस्तत्रापि पुंस्त्वं पुनः

पौंसोऽपि द्विजतैव दुर्लभतमा तत्रापि शास्त्रे रुचिः ।

तत्राऽऽस्तिक्यमतिः सुदुर्लभतरा त्वद्भक्तितृष्णाऽपि च

प्राप्ता क्षेमपरम्परेह भगवन् ! कैवल्यमन्त्येऽर्थ्यते ॥

(विविधपद्यावलिः पृष्ठ ७ कविता ११)

अन्ततः जति सुकै मुस्किल भएपनि दुर्लभ मनुष्य जुनी पाएको समयमा पनि भवसागर पारगर्न नसके कहिल्यै पारहुन सकिदैन भन्ने ठानेर एक जना कविले भवसागर पार हुने उपाय यसरी बताएका छन्—

भवजलधिगतानां द्वन्द्ववाताहतानां

सुतदुहितृकलत्रत्राणभारावृतानाम् ।

विषमविषयतोये मज्जतोन्मज्जतानां,

भवति शरणमेकं विष्णुपोतो नराणाम् ॥

यस कविताले पनि आदरणीय महाकवि पं. भीमकान्त पन्थीज्यूको भावनालाई प्रकारान्तरले प्रकट गरेको देखिन्छ । अन्त्यमा यस्ता जीवन्मुक्त तथा त्यागका प्रतिमूर्ति प्रकृष्ट क्रान्तदर्शी विभूतिप्रति श्रद्धानत हुँदै यो वाक्यपुष्पोपहार उहाँमा नै समर्पण गर्दछु ।

अर्थार्थी यानि कष्टानि मूढोऽयं कुरुते जनः ।

शतांशेनापि मोक्षार्थी तानि चेन्मोक्षमाप्नुयात् ॥

(मानिसले धन कमाउनका लागि जति मेहनत गर्दछ,
त्यसको सयभागको एकभाग मात्र मेहनत गर्‍यो भने त
मोक्षार्थीले सजिलैसँग मोक्ष पाउन सक्दछ ।)

विविध पद्यावलि अन्तर्गतको स्तवात्मिका पद्यावलि र पण्डितवर श्रीभीमकान्त पन्थीको योगदान

✍ प्रयागराज भट्टराई 'वाशिष्ठ'

१. सन्दर्भ

पण्डित प्रवर स्वर्गीय भीमकान्त पन्थी (धराधाम अवतरण वि.सं. १९७८ वैशाख १४, वाग्ला बडाचौर गुल्मी परमधाम गमन वि.सं. २०५८ असोज २ गते मंगलबार काठमाडौं) मेरा परम हितैषी मित्रवर प्रा.डा.लक्ष्मीकान्त पन्थीज्यूका र हितैषी भाइहरू सूर्यकान्त, चन्द्रकान्त, विष्णुकान्त लगायतका श्रद्धेय पिताश्री हुनुहुन्थ्यो । मैले उहाँको परिचय परहितैषी मित्रवर लक्ष्मीकान्तज्यूसँग परिचय प्राप्तिका दिनहरू वि.सं. २०२८ देखिनै प्राप्त गर्दै आएको हुँ र उहाँको बारेमा अभै थप परिचय यो आलेख तयार गर्दासम्म गर्दँछु । वि.सं. २०२८ देखि आज २०७७ साल चैत्रसम्म आइपुग्दा यो आधा शताब्दीको समयमा पण्डित प्रवर ऋषिकल्प र पितृकल्प श्री भीमकान्त पन्थीको ज्ञान, साधना र योगदानको मैले पर्याप्त जानकारी प्राप्त गरेको छु । जुन कुरा लेखेर र भनेर साध्य छैन । यो योगदान अत्यन्त मननीय र उदाहरणीय छ । उहाँ मेरा विद्वान् मित्र शिवभक्त लक्ष्मीकान्तज्यूका परमादरणीय पिताश्री हुनुहुन्थ्यो । विविधपद्यावलि (कवितासङ्ग्रह-२०५७) सहित उल्लेखनीय महाकाव्य द्वय जगदम्बिकावैभवम् र जगदीश्वरवैभवम् (वि.सं. २०५५) उहाँद्वारा सिर्जित र प्रकाशित ग्रन्थात्मक कृति हुन् । यदि यहाँले अनुकूल समय, उपयुक्त प्रोत्साहन र प्रेरणा निरन्तर प्राप्त गर्दै जानुभएको भए उहाँबाट नेपाली र संस्कृत भाषामा थुप्रै ग्रन्थहरू प्राप्त हुन सक्थे भन्ने अनुमान लगाउन सकिन्छ । उहाँ अन्तर्मुखी, मितभाषी तथा आफूलाई सदा सर्वदा सादाजीवनमा राख्ने विशिष्ट व्यक्तित्व हुनुहुन्थ्यो । उहाँमा विद्या, ज्ञान र सिर्जनाशक्तिको अहंकार रत्तिभर थिएन । मैले उहाँसँग गरेका दर्शन भेट, बेला मौकामा भएको भेटघाट र वार्तालापबाट यो कुरा प्रत्यक्षरूपमा अनुभव गरेको थिएँ । उहाँलाई भलक्क देख्दा उहाँ पण्डित सोमनाथ सिन्देल, प्राचार्य पद्मप्रसाद भट्टराई र कविराज तीर्थराज आचार्यको भल्को रूप र आकृति प्रकृतिमा मिल्दो जुल्दो देखिनु हुन्थ्यो । उहाँ मेरा लागि आदर्श व्यक्तित्व हुनुहुन्थ्यो । आजसम्म उहाँ जीवित रहनुभएको भए उहाँ अहिले १०० वर्षको हुनुहुन्थ्यो । उहाँको यस पावन शतवार्षिकी तथा २० औँ स्मृति दिवसको ऐतिहासिक क्षणमा उहाँद्वारा रचित विविधपद्यावली भित्रका संस्कृत भाषाका केही कविताहरूको बारेमा सङ्क्षिप्त विवेचना गर्न पाउनु मेरा लागि अहोभाग्य हो र यसै सन्दर्भमा यस

सङ्क्षिप्त आलेख मार्फत् सर्व प्रथम म उहाँको शतवार्षिक समय सन्दर्भको अवसरमा पण्डित प्रवर महाकवि भीमकान्त पन्थीप्रति हार्दिक श्रद्धाञ्जलि समर्पण गर्दै विविध पद्यावलि (कवितासङ्ग्रह, २०५७) र त्यस भित्रका केही कविताहरू माथि यो सङ्क्षिप्त विवेचना प्रस्तुत गर्दछु ।

२. कविको जीवनी, शिक्षा, व्यक्तित्व र वैशिष्ट्यगत सन्दर्भको संक्षिप्त सार

पण्डित प्रवर स्वर्गीय भीमकान्त पन्थी, बडाचौर, वाग्ला, धुर्कोट, गुल्मी निवासी पिताश्री पण्डित देवीप्रसाद पन्थी र माताश्री नन्दकुमारीको तेस्रो सन्तति हुनुहुन्छ । उहाँभन्दा अगाडि एक दाजु यज्ञमूर्ति र एक दिदी डिलाकुमारीको क्रमशः जन्म भइसकेको थियो भने पछाडि चार भाइहरू र एक बहिनीको जन्म भएको देखिन्छ । जस्तै फणाधर, देवकीनन्दन नीलाम्बर भीमकुमारी र शेखरनाथ । यसरी हेर्दा उहाँ एक दाजु र एक दिदीका भाइ तथा चार भाइ र एक बहिनीका दाजुका रूपमा देखिनु हुन्छ । यसबाट दाजु भाइ र दिदीबहिनी समेत सम्मिलित एक समग्र पारिवारिक जीवनको मध्यमवर्गीय आर्थिक स्थिति रहेको पण्डित किसानको सदाचारी घर घरानामा उहाँको जन्म र पालनपोषण भएको पाइन्छ । यसै क्रममा उहाँले पाँच वर्षको उमेरमै आफ्नै पिताश्रीबाट अक्षरारम्भ गरी वि.सं. १९९३ देखि १९९७ सम्म काठमाडौँमा बसी पम्परागत संस्कृत शिक्षा ग्रहण गर्दै सर्वोत्कृष्ट भई प्रथमा परीक्षा उत्तीर्ण गर्नुभएको देखिन्छ । त्यसपछि वि.सं. १९९७ देखि वि.सं. २००० का बीच अर्घाखाँचीको खिदिममा बसी सम्पूर्ण मध्यमा र वि.सं. २०१०-०११ तिर काशी बनारसबाट संस्कृत साहित्यमा शास्त्री समुत्तीर्ण गरेपछि आफ्नो औपचारिक अध्यापनको क्रमलाई टुङ्ग्याउनु भएको देखिन्छ । यसरी आफ्नो अध्यापनलाई विराम दिनुमा वि.सं. २००८ मा पिताश्रीको स्वर्गारोहण र आफू तेस्रो सन्तान भएपनि दाजु र दिदीको २०/२० वर्षकै अल्पायुमा स्वर्गारोहण भएका कारण उहाँ नै परिवारको जेठो सन्तान, चार भाइ र एक बहिनीको अभिभावक भई घरव्यवहार चलाउनु परेको कारण प्रमुख देखिन्छ । तर पनि उहाँले आफ्नो अनौपचारिक रूपमा उच्चअध्ययनलाई निरन्तरता दिदै आफ्ना भाइहरूलाई उचित मार्ग निर्देशनका साथ शास्त्रीसम्मको शिक्षा समेत प्राप्त गर्न गराउन उहाँ सफल रहेको देखिन्छ । यसै क्रममा आफ्नै जन्मस्थलमा बसी आफ्नो कार्य र सेवाको क्षेत्रलाई अगाडि बढाउने क्रममा आफ्नो घर व्यवहारको सुसञ्चालन, कृषिसेवा, स्वाध्ययन, पुराणवाचन, पौरोहित्यकर्म, ज्योतिषसेवा र पूर्वीय शास्त्रीयज्ञानको आधिकारिक आदान प्रदान र चर्चा एवं परामर्शमा उहाँले आफूलाई क्रियाशील तुल्याएको पाइन्छ । यसै क्रममा आफ्नो पारिवारिक जीवनको सुसञ्चालनका साथै आफ्नो जीवनको २८/२९ वर्षमा आइपुग्दा वि.सं. २००६।०७ तिर प्यूठानको लुङ्मा बसी एक डेढवर्षजति एक पारिवारिक अध्यापकको जिम्मेवारी बहन गरेको देखिन्छ । यसै क्रममा आफ्ना जीवनको ५४-५७ औँ वर्षको

अन्तरालमा वि.सं. २०३२-०३४ तिर काठमाडौंको वनकाली वेदविद्याश्रममा लगभग २ वर्षजति अध्यापन र जीवनको ६३ औं वर्षदेखि ७५ औं वर्षसम्म अर्थात् वि.सं. २०४१ वैशाखदेखि २०५३ वैशाखसम्म गौरीघाट, काठमाडौंको सोमाश्रममा सञ्चालित सोमसरला वेदविद्याश्रममा रही प्रधान अध्यापकका रूपमा वैदिक संस्कृत शिक्षाका आदर्श शिक्षकको भूमिका निर्वाह गरेको देखिन्छ ।

यसरी घर व्यवहार, कृषि, स्वाध्ययन, शान्त चिन्तन, पुराण, पारायण, ज्ञानमहायज्ञको प्रधान आचार्यत्व ग्रहण र शैक्षिक सेवाका माध्यमबाट आर्जित ज्ञान, अनुभव र चिन्तनलाई गतिशील/क्रियाशील राख्ने क्रममा उहाँले दुई उल्लेखनीय महाकाव्यका साथ दर्जनौ सङ्ख्याका संस्कृत र नेपाली भाषाका उत्कृष्ट फुटकर कविताहरू सृजना गरेको देखिन्छ । यी कृतिहरूका आधारमा उहाँलाई आफ्ना गुरुहरू र समकालीन साथीहरूका तुलनामा संस्कृतमा उल्लेखनीय महाकाव्य र फुटकर कविता सिर्जना गर्ने, एक विद्वान कवि, नेपाली संस्कृत भाषाका कविहरूमा अग्रणी कवि र काव्यकार श्रीमद्देवीभागवत महापुराण र श्रीमद्भागवत महापुराणको पौराणिक कथाम्रोतमा आधारित शक्ति र भक्तिमा केन्द्रित उत्कृष्ट दुई महाकाव्य सृजना गर्ने जीवन, सदाचार पूर्वीय धर्म दर्शन र संस्कृति एवं शिक्षाका विभिन्न सन्दर्भ र आदर्श जीवनका विविध पक्षमा आधारित संस्कृत र नेपाली भाषामा दर्जनौ फुटकर लघु कविताका झण्डा तत्वज्ञानात्मक उत्कृष्ट कविताका रचनाकार, ईश्वरीय सत्ता र शक्तिको लीला गुणधाम उत्कृष्ट रूपमा चित्रण गर्ने स्तुत्यात्मक काव्य झण्डा गुरु र मित्र सहपाठीहरूको विद्वत्ता, व्यवहार, वैशिष्ट्यको संस्मरण राख्ने कविका साथै नेपाली कृषक जीवनका संवेदना र स्मृतिहरूलाई काव्यको विषय बनाउने संस्कृत र नेपाली भाषाका कवि हुनुका साथै नेपाली कृषक जीवनका संवेदना र स्मृतिहरूलाई फरक ढङ्गले रोचक भाषाशैलीमा काव्यको विषयवस्तु बनाउने उल्लेखनीय कवि, नेपाली संस्कृत काव्यपरम्परामा कवितामा मुख्य चारै रूप आयामका झण्डा, सरल, सरस, सुकोमल र कमनीय पद र पदावलीको योजनाका साथ उत्कृष्ट कविता काव्यहरू सृजना गर्ने एक विशिष्ट कवि महाकविका रूपमा कवि भीमकान्त पन्थीलाई लिन सकिन्छ । उहाँले आफ्ना फुटकर कविताहरूमा उपनिषद् र गीतागङ्गाको काव्यात्मक सारसङ्क्षेप समेत चित्रण गर्ने नेपाली संस्कृतसाहित्य वाङ्मयका एक विशिष्ट शक्तिको रूपमा पनि विद्वान् कवि पन्थीको मान, स्थान र योगदान अक्षुण्ण रहेको पाइन्छ ।

३. विविध पद्यावली (कविता सङ्ग्रहको)सङ्क्षिप्त परिचय

प्रस्तुत कृति पण्डितप्रवर कवि भीमकान्त पन्थीद्वारा वि.सं. १९९६ देखि वि.सं. २०५६ को लगभग ६ दशकसम्म रचित विविध सन्दर्भ र विषयमा आधारित संस्कृत भाषा र नेपाली भाषाका केही कविताहरूको सङ्ग्रह र यसको प्रकाशन उहाँकै

सुपुत्रहरू प्रा.डा. लक्ष्मीकान्त, सूर्यकान्त आदि पाँच पुत्रहरूद्वारा प्रकाशित भएको हो । यो कृति लेखकका दुई महाकाव्य अर्थात् जगदम्बिकावैभवम् र जगदीश्वरवैभवम् (वि.सं. २०५५) पछि प्रकाशित तेस्रो ग्रन्थात्मक कृतिका रूपमा विविध पद्यावलि (वि.सं. २०५७) रहेको छ । यो कृति डिमाइ साइजका ४२+१५०=१९२ पृष्ठहरूमा विस्तारित ग्रन्थका रूपमा रहेको र यस कृतिका एक प्रतिको मूल्य १२६।- रुपैया उल्लिखित छ । साथै मानवमिति कम्प्युटर सेवामा टङ्कित/अक्षर संयोजित यो कृति अन्नपूर्ण मुद्रणालय काष्ठमण्डपबाट मुद्रित/प्रकाशित रहेको पाइन्छ । प्रकाशकीयका साथै गुरुदेव प्रा.डा. वेणीमाधव ढकालज्यूको 'कवि पं. भीमकान्त पन्थीको विविधपद्यावलि एक समीक्षा' शीर्षकको ३२ पृष्ठ लामो भूमिका, नेपालका महामना गुरुवर योगी नरहरिनाथको सप्तश्लोकी 'महाकवि:श्रीबुधभीमकान्तः' शीर्षकको कवि प्रशंसा र लेखकको दुई पृष्ठको 'किञ्चिदस्ति निवेदनम्' सहित प्रकाशित प्रस्तुत कृति विषय विभाजनगत वर्गीकृत रूपमा 'क'देखि 'अ'सम्मका १० भागका खण्डमा विभाजित समेत रहेको छ ।

यस्तो विभाजन सामान्यतया मुख्य विषयका आधारमा गरिए पनि सूक्ष्म विषयसन्दर्भमा १०२ सङ्ख्याका दर्जनौ शास्त्रीय छन्दमा रचित कविताहरूले विद्वान् कवि भीमकान्त पन्थीका लगभग ६ दशक (वि.सं. १९९६ देखि वि.सं. २०५६) सम्मका अर्थात् कवि पन्थीको १८ वर्षे उमेरदेखि ७८ वर्षे उमेरको अन्तरालका समयसन्दर्भ विविध विषयवस्तुगत आकर्षण र तद्विषयक काव्यकल्पनापरक चिन्तन र चेतनाले स्पर्श गरेका सिर्जनाका/रचनाका रूपमा उपर्युक्त कविताहरूलाई लिन सकिन्छ । यस परिणामबाट विद्वान् कवि पन्थीमा अगाध क्षमता रहेको तर अनेकविध घरायसी समस्या, परिवारिक जीवनको लालनपालन र सञ्चालन, समयमा अनुकूल परिस्थित र प्रोत्साहनको अभाव एवं अन्तर्मुखी व्यक्तित्व र प्रकृतिका कारण क्षमता, प्रतिभा र विद्वत्ताको मात्राअनुसार अभ्र बढी सङ्ख्यामा काव्यकृतिहरू नेपाली संस्कृत साहित्य भण्डारले प्राप्त गर्नसक्ने थियो भन्ने कुरा अनुमान गर्न सकिन्छ । तर पनि जेजति योगदान उहाँबाट हुन पुग्यो त्यो पनि अत्यन्त उल्लेखनीय र विशिष्ट रहेको पाइन्छ ।

४. स्तवात्मिका पद्यावलि खण्डमा समाविष्ट ९ (नौ) कविताहरूको सङ्क्षिप्त चिनारी

विविधपद्यावलि अन्तर्गत समाविष्ट पहिलो अपवद्यावलि हो स्तवात्मिका पद्यावलि । यस स्तवात्मिका पद्यावलिले जगदम्बिका र जगदीश्वरका विविध रूप, गुण, धाम, शक्ति र सामर्थ्यको स्तुति/प्रार्थना/गुणगान वा स्तवनका माध्यमबाट ध्यान वा चिन्तन गरिएको पाइन्छ । यी ध्यानपरक काव्यचिन्तन कविद्वारा आफ्ना जीवनको कुन कुन मुख्य क्षण दुःख सुखको अवस्था परिवेश र सन्दर्भमा गरिएको थियो भन्ने कुरा कतै स्पष्ट उल्लेख नभए पनि यस विविधपद्यावलि: (कविता सङ्ग्रह) को पहिलो खण्ड/भागमा मंगलोद्गार वा मंगलाचरणका रूपमा नवधा भक्तिभावकै प्रतीकको

परिपूर्तिका लागि समाविष्ट गरिएकोले विद्वान् भक्तिवादी कवि पन्थीको देवदेवीपरक स्तुतिवादी चिन्तन, चेतना र काव्य सृजनाशक्तिको यथासमय यथायोग्य अभिव्यक्ति हुन पुगेको कुरा स्पष्ट हुन्छ । यी नौ सृजना/रचनाहरू नेपाली संस्कृतसाहित्य भण्डारका नवनिधि/नवरत्नका रूपमा रहेका छन् । यी नवरत्नहरू १. मंगलाचरणम्, २. ईश्वरप्रार्थना, ३. अनेकविधप्रार्थना, ४. शालिग्रामशिलाष्टकम्, ५. सरस्वतीस्तोत्रम्, ६. वाग्वतीस्तोत्रम्, ७. लक्ष्मीप्रार्थना, ८. भक्तिविषय र ९. भक्तिगरिमा हुन् ।

उपर्युक्त नौ सङ्ख्याको नवधा भक्ति/स्तुतिपरक कविताहरू कविता मात्र नभएर स्तुति प्रार्थनापरक मन्त्रका रूपमा रहेका छन् । यी काव्य मन्त्रहरूले विघ्नविनाशक श्री गणेश, माता भवानी, देवाधिदेव महादेव, सकल पापहारी हरिनारायण, राधा, मुकुन्द, योगेश्वर श्रीकृष्ण, श्रीलक्ष्मीनारायण, विष्णुरूप शालग्रामशिला, वाग्देवी श्रीसरस्वतीमाता, पतितपावनी वाग्वतीदेवीमाता, श्रीपशुपतिनाथ, श्रीगोकर्णेश्वर भगवान्, श्रीगुह्येश्वरीमाता, गौरीमाता र सकलसम्पत्तिदात्री लक्ष्मीमाताका साथ भगवद्भक्तिका विविध महताहरूलाई भक्तिविषय र भक्तिगरिमा रचनाका माध्यमबाट एकसाथ अभिव्यक्ति दिएको पाइन्छ ।

यी सयौं श्लोकमा विस्तारित स्तुतिपरक कविताहरूको साहित्यिक मीमांसा अर्थात् अध्ययन-विश्लेषणभन्दा भक्तिभावपरक मनन र चिन्तन गर्नु नै यी शताधिक भनाइको यथायोग्य उपयुक्त उपयोग हुने भएकाले यी काव्य मन्त्रहरूको रौचिरा विश्लेषण गर्नु गराउनु त्यति उपयुक्त ठहर्दैन भन्ने मलाई लाग्दछ । श्रुतिस्मृति, पुराण र काव्यहरूमा अनादिकालदेखि ब्रह्मा विष्णु शिव सहित ३३ कोटि देवता र अठ्ठासी हजार ऋषिमुनिहरूले आ-आफ्ना जीवनका अनेकानेक मोड र समय सन्दर्भमा गरेका स्तुतिहरूका दाँजोमा समेत उत्कृष्ट ठहरिने उपर्युक्त नवधाभक्ति/भजन/स्तुतिगायन अलंकार, गुण, रीति, वृत्ति र वक्रोक्ति र विषय छन्दगत सबै पक्षलाई यथास्थान यथायोग्य उपयोग गर्दै काव्यधर्मको निर्वाह गरेको पाइन्छ । यी नौ कविताका सयौं श्लोकहरूलाई विद्वान् कवि पन्थीको भक्तिशतकका रूपमा पनि विभिन्न कोणबाट अध्ययन विश्लेषण गर्न सकिन्छ । यी भक्तिसूत्र मन्त्रहरू अत्यन्त मननीय, पठनीय चिन्तनीय र निरन्तर स्मृतिपटलमा सङ्ग्रहणीय रहेकाले यिनै स्तुतिमन्त्रका माध्यमबाट विशिष्ट भक्तिवादी कवि प्रवर श्रीभीमकान्त पन्थीको धराधाम अवतरणको शतवार्षिक महोत्सवको पावन अवसरमा उहाँको अखण्ड दिव्यधाम प्राप्तिका लागि श्रीजगदम्बिका भगवती र श्रीजगदीश्वर भगवान्मा प्रार्थना गर्दछु । शिवमस्तु, शुभमस्तु ॥

त्वदीयं वस्तु गोविन्द तुभ्यमेव समर्पये ।

‘जगदम्बिकावैभवम्’ महाकाव्यमा विहङ्गम दृष्टि

✍ ठाकुर शर्मा

साहित्य र समाजको आन्योन्याश्रित सम्बन्ध छ । यसद्वारा नै समाजको यथार्थता प्रकट हुन्छ । रचनात्मक वस्तु तथ्यबाट टाढा भएको समाज अन्ततः आत्मघाती हुन्छ । सत्साहित्य मानव समाजको रागद्वेष र गुणहरूको दर्पण मात्र होइन, जीवन, जगत्को व्याख्या तथा दुःखको निदान गर्ने धरातल हो । समाजबाट साहित्य अलगहुनु भनेको संवेदनशीलता, तार्किकता र परानुभूतिबाट पनि अलग हुनु हो जसबाट समाजलाई सभ्यता र संस्कार मिल्छ । साहित्य हर युगमा मनुष्यप्रति आस्थाको सन्देश लिई सार्थक विकल्पहरूको सजगता खोज्दछ । यही कालान्तरमा गएर समाजलाई बदल्ने गर्छ । शदिद्यौदेखि साहित्यले डोऱ्याएको छ, समाजमा भएका यथार्थ कुराहरू लिपिबद्ध भएर नै आज पनि हजारौं वर्ष पूर्वका कुराहरू समाजमा लागु गर्न खोजिरहेको छ अथवा आदर्शलाई अपनाउन चाहेको छ । साहित्यविनाको समाज अन्ततः आत्मघाती हुन्छ किनकि साहित्यले विकृति र गुणहरूको मात्र अवलोकन गराउँदैन । यसले मार्ग दर्शन पनि गराउँछ । मानवको दुःखकष्टलाई मेटाउने कोशिस पनि गर्छ । सृष्टिका हर वस्तुको सम्बेदनशीलतालाई सूक्ष्मरूपमा हेर्ने गर्छ । यो मानव मात्र होइन सम्पूर्ण स्थावरजङ्गमको दर्पण पनि हो । सत्साहित्यको धरातलमा बसेर यदि मानिस भूत, भविष्यको अवलोकन गर्छ भने वर्तमानमा उभिन उसलाई कठिनाई पर्दैन । यो बिना समाज बस्न सक्दैन, घुम्न सक्दैन, सोच्न सक्दैन । त्यसैले पनि साहित्यमा विविधता आएको हो । समयानुसार साहित्य पनि अनेक रूपरङ्गमा बदलिन्छ । यसको तात्पर्य सम्पूर्ण नै बदलिने पनि होइन, केवल समयले दिएका कुराहरूमा मात्र विविधता आउने हो । बदलिनुको तात्पर्य आफूबाट अलग हुनु कदापि होइन, कपडा फेरेभै फेरिनु होइन, केवल समाजलाई डोऱ्याउने काममा विविधता आउनु हो । यो स्वान्तः सुखायको लागि हो भन्ने पनि गरिन्छ । यो भाषाको परिधिभित्र मात्र अटाउन सक्दैन । एकातिर यो विभिन्न अलङ्कारले सजिएको दुलही एवं विविध अलङ्कारले सजिएको दुलाहाको अन्तरात्माजस्तै हो भने अर्कातिर जीवनका अन्तिम लक्ष्य प्राप्त गर्ने साधन पनि हो ।

संस्कृत साहित्यको मूर्तता अन्य भाषामा भन्दा उच्च छ, विशाल छ सहस्र नदीको धारजस्तै अविरोध बगिरहेछ, यसैको आडमा आज पनि अनेक भाषाहरू देखिन्छन् । भाषा माध्यम हो तापनि यसको वैज्ञानिकता अत्यन्त प्रबल छ, निर्मल, शान्त, निश्छल र मूर्त छ । यसको आड लिनेले अनेक विकास गरे, खोज गरे, आफ्नो भाषाको सिर्जना गरे, हुर्काए, बढाए, समृद्ध बनाए । यो सबै समुज्ज्वल साहित्यको देन हो । त्यतिबेला

अन्तस्तलमा पुगेर नलेखिएको भए हामी सबै कुरा प्राप्तगर्ने थिएनौं । संसारको कुनै कुनाबाट समाजको लागि अथवा जुनसुकै भाषामा लेखिएको भए तापनि साहित्यिको अर्को कुनामा त्यत्तिकै महत्त्वपूर्ण हुन्छ । भावना बुझ्ने माध्यम भाषा भएको हुनाले, जुन भाषामा लिपिबद्ध गरिएको छ त्यही भाषालाई समृद्ध तुल्याएको छ, जीवन्त तुल्याएको छ । तसर्थ हामी भन्न सक्छौं साहित्य नै भाषाको मुटु हो । धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष प्रदान गर्ने साहित्यिको उद्देश्य संस्कृत भाषामा देखिन्छ । संस्कृत भाषामा लेखिएका पूर्वीय दर्शनहरूले के देखाउँछन् भने संस्कृत भाषामा ग्रन्थ लेखिँदै छन् संसारमा । कतिपय नेपाली विद्वान्हरूले पनि संस्कृत भाषामा ग्रन्थ निर्माण गर्नुभएको छ । उहाँहरूको इतिहासले अद्यापि अरूलाई मार्गदर्शन गरिरहेको छ ।

नेपालको पश्चिमाञ्चलमा पर्ने लुम्बिनी अञ्चलका नाम चलेका विशिष्ट विद्वान्हरूमध्ये पर्नु हुन्छ पं. भीमकान्त पन्थी । यस लेखको मुख्य उद्देश्य पनि नेपालको राजधानीभन्दा पश्चिम, गण्डकीक्षेत्रको पावनभूमि, गुल्मी जिल्ला अन्तर्गत अवस्थित वाग्ला बडाचौर, गुल्मीको सुरम्य पावनभूमिमा जन्मनु भएका, त्यसमा भन्दा पनि भारद्वाज ऋषिको वंशमा जन्मनु भएका एवं ऋषितुल्य जीवन व्यतीत गर्नु भएका वरिष्ठ विद्वान् पण्डित भीमकान्त पन्थीद्वारा संस्कृत भाषामा लेखिएको डा.लक्ष्मीकान्त पन्थीद्वारा प्रकाशित महाकाव्य जगदम्बिकावैभवम्को विषयमा प्रकाश पार्नु हो । संस्कृत भाषामा लेखिएको प्रस्तुत महाकाव्यको अध्ययन गर्दा पण्डित भीमकान्त पन्थी एक मूर्धन्य विद्वान् हुनुहुन्थ्यो भन्ने प्रष्ट देखिन्छ ।

ग्रामे नगर्यां च य उत्सवोऽभूद् युधाजितो भीतिवशान्न हर्षात्

ये साधवस्ते तु गृहे निलीय दुःखेन शोकाश्रुजलं न्यसिञ्चन् । (३।८)

रङ्गोऽपि पुत्रस्य मुखं विलोक्य नृपं न पश्येदिति लोकसिद्धम्

राजा तु पुत्रद्वयमाप्य कस्मात् प्रजाः प्रगण्यादनुमेयमेवम् ॥१।५१

संस्कृत साहित्यका महाकवि कालिदासको भक्तिको दिने काव्यकारको शैली महनीय छ । गरिमायुक्त विषयवस्तु समावेश भएको काव्यको रचना पूर्वीय काव्यपरम्परा अनुसार नै गरिएको छ । 'वाक्यं रसात्मकं काव्यम्' भन्ने काव्य सिद्धान्तकार विश्वनाथको भनाइबाट पुष्टि गर्ने किसिमको काव्य निर्माण गर्ने पण्डित भीमकान्त पन्थीले प्रयोग गरेको मूल विषयवस्तु पौराणिककालका अयोध्याका राजा (राम होइनन्) सूर्यवंशी पुष्पमित्रबाट आरम्भ भएर क्रमशः ध्रुवसन्धि, सुदर्शन, शत्रुजित, अनि काव्यको अन्त्यमा सुदर्शनलाई रक्षागर्न आएको जगदम्बिकादेवीको उदयका साथसाथै काव्यको अन्त्य हुन्छ । युद्ध, प्रेम, छल आदि कुराहरूको यथा प्रसङ्गानुरूप चर्चा गरिएको छ । महाकाव्यमा चाहिने आवश्यक तत्त्वहरूको प्रयोग भएको देखिन्छ । अन्त्यमा सत्यको विजय हुन्छ भन्ने मूलभाव काव्यले लिएको छ ।

काव्यको आरम्भअघि काव्यकारका सुपुत्र डा.लक्ष्मीकान्त पन्थीको प्रकाशकीय रहेको छ । पुस्तकको विशद् विवेचना डा.टीकाराम पन्थीबाट संस्कृत भाषामा नै गरिएको छ भने डा.विष्णुराज आत्रेयले कृति र कृतिकारको परिचय नेपाली भाषामा दिनुभएको छ । त्यसैगरी ‘परिमितवक्तव्यम्’ शीर्षकमा डा.स्वामी प्रपन्नाचार्य र महाकवि श्रीबुधभीमकान्तः शीर्षकमा योगी नरहरिनाथले आफ्नो मन्तव्यका साथै कवि पं. भीमकान्तप्रति अभिनन्दन गर्नुभएको देखिन्छ । ‘किञ्चिन्निवेदनम्’ शीर्षकमा लेखकले आफ्ना भावना संस्कृत भाषामा व्यक्त गर्नुभएको छ । यस काव्यमा प्रयोग भएका शार्दूलविक्रीडित, उपजाति, वसन्ततिलका, वंशस्थ, अनुष्टुप, भुजङ्गप्रयात, स्वागता, द्रुतविलम्बित, पृथ्वीजस्ता विविध छन्दका लक्षणहरूको परिचय पनि प्रारम्भमै उदाहरणसहित दिइएको हुनाले र संस्कृतको ज्ञान कम भएका पाठकको कठिनाइलाई ध्यानमा राखी स्वयं कवि भीमकान्त पन्थीले नेपाली भाषामा अनुवाद गर्नुभएकोले पनि यो अत्यन्त प्रशंसनीय कार्य हो । त्यसैगरी प्रत्येक सर्गको कथाको विषयहरूको सूचीपत्र आरम्भमा नै भएकोले कुन सर्गमा के विषयवस्तु छ भन्ने सजिलै थाहा पाउन सकिन्छ । बाह्र सर्गमा विरचित यसको प्रथम सर्गको पहिलो मंगलश्लोक त्रिदेव (सृष्टि, पालन र संहार कर्ता) पनि माया भिन्न भएको हुनाले “आँखा नभएका किन्तु अनन्त आँखा, धेरै शिर भएका, हातपाउ नभएका किन्तु वेगवान् परब्रह्मपरमात्मालाई नमस्कार गर्छु ।” यस्तो भनाइबाट प्रारम्भ भएको छ—

यो देवःसविताऽखिलस्य जगतो ब्रह्माऽन्यरूपेण यो

विष्णुः पालयिता य एव च शिवः संहारको मायया ।

यश्चाऽचक्षुरनन्तदृग् बहुशिरा योऽपाणिपादो जवी

वेदैरुक्तमनन्यथैव घटते तस्मै नमो ब्रह्मणे ॥१११

र अन्तमाः स्मारं स्मारं तच्चरित्रं निधाय हृदयेऽम्बिकाम्

काव्यं यत्कृपयां पूर्णं तस्याः कुर्वे पदार्पणम् ॥१२॥३०

जसको कृपाद्वारा यो काव्य पूर्ण भयो उहाँकै पाउमा समर्पण गर्दछु भनेर जगज्जननीको अनुकम्पालाई स्मरणगर्दै अन्त्य गरिएको छ । यसबाट लेखकको विनयभाव, कृतज्ञता यत्रतत्र देखिन्छ । वेदवेदाङ्ग शास्त्र नजान्ने, कवि पनि नभएको, केवल जिब्रोको चिलाई मेटाउनका लागि जे जस्तो लेख्न सकेँ त्यो देवीकै पाउमा चढाउँछु भन्दै लेखक परिचयमा दुई श्लोक स्वयं कविले आफ्नो परिचय दिनु भएको छ । यहाँ कविशिरोमणि लेखनाथ पौड्यालद्वारा रचित नैतिक दृष्टान्तको एक लाइन कविताको सम्झना हुन्छ फलेको वृक्षको हाँगो नभुकेको कहाँ छ र !

विनयभाव उसैमा हुन्छ जसमा सम्पूर्णता अट्न सक्छ र जसले जीवन जगत्लाई बुझेको छ । मैले उहाँलाई सशरीर भेट्न अवश्य पाइन तर सुगन्धले भने निरन्तर

पछ्याइरह्यो । फूलको नजिक पुगेर, स्पर्श गरेर त्यो सौन्दर्य लिन सक्ने सौभाग्य त प्राप्त भएन तर उहाँकै सुपुत्र डा.लक्ष्मीकान्त पन्थीद्वारा सुन्दर संस्कृत कविताले भरिपूर्ण महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ पढ्ने मौका भने पाएँ ।

वास्तवमा महाकाव्यको नामबाट यो जगदम्बिकादेवीको मात्रै वर्णन गरिए जस्तो देखिन्छ, तर यस महाकाव्यमा देवीको प्रसङ्ग अन्तमा मात्र पाइन्छ । सदाचारी, त्यागी राजा सुदर्शनलाई संकटबाट जोगाउन देवी प्रकट हुन्छिन् । सरल संस्कृतमा लेखिएको काव्य भएकोले सामान्य संस्कृतका ज्ञातालाई पनि यो महाकाव्य उपयोगी देखिन्छ । राजा महाराजाका लडाइँ, शासनका लागि संघर्ष आदि पुरानै विषयवस्तु भए पनि सदाचारी बन्ने र सत्कार्य गर्ने प्रेरणा काव्यले अप्रत्यक्ष रूपमा दिएको छ ।

काव्यको आरम्भमा महाकवि पन्थीले आफ्ना अग्रज गुरुहरू हेमनाथ घिमिरे, लोकनाथ ढकाल, टंकनाथ पराजुली लगायत आफ्नै पितालाई सम्झना गरेर कृतज्ञता प्रकट गर्नुभएको छ । त्यसैगरी गुरु दधिराम मरासिनीप्रति पनि कृतज्ञताभाव प्रकट गर्नुभएको छ । यसबाट कविको विनम्रभाव प्रकट हुन्छ भने यस्ता प्रसंगले काव्यको गरिमा पनि बढ्छ । यसमा सन्देह छैन ।

अन्त्यमा संस्कृत भाषामा लेखिएको महाकाव्य भए पनि त्यसभित्रका अत्यन्त सरल पदविन्यासका केही उदाहरण पाठकसमक्ष प्रस्तुत गर्न उपयुक्त ठान्दछु । जस्तै:

अराजके वैरयुतेऽपि देशे न्ययाभिश्चून्त्ये कलहे प्रदीप्ते ।

चोराभिचारःपरिवृद्धिमेति ये सज्जनास्ते तु भवन्ति खिन्नाः ॥ (१।७८)

लोभाभिभूतस्य वृथैव दानं वृथैव तीर्थं पठनं वृथैव ।

यद्यत्स कर्माचरति स्वयं तद् वृथैव यस्मादकृतं कृतं तु ॥ (३।३४)

बालान्नयामीति यदुक्तवान् भवान् नयस्व पश्यामि तवास्ति यद्बलम् ।

द्विजस्य सम्पत्सु नृपस्य भोग्यता नदृश्यते क्वापि च शास्त्रवर्त्मसु ॥ (४।१८)

दया हि सर्वत्र जनेषु वर्ध्यातां किमीर्थ्या वैरिजनेऽपि नेर्ष्यताम् ।

दयैव सर्वेषु जनेषु मित्रतां परोपकारं स्वहितं च वर्द्धयेत् ॥ (४।२७)

विद्यावयवपुरभीष्टकलत्रवितैरुच्चैस्तमा जगति संप्रति मानवा ये ।

तैःपूर्वजन्मनि कृतं जगदम्बिकाया आराधनं न च परैरनुमेयमेवम् ॥ (५।१७)

ये क्रोधलोभमदकामविमोहरोषमात्सर्यवैरवशगास्तमसाऽऽवृताश्च ।

प्रारब्धकर्मवशतो जगदम्बिका तैर्नाराधितेत्यनुमितिः क्रियतां सुधीभिः ॥ (५।१८)

भर्तुः शुश्रूषणं स्त्रीणां सर्वदेवार्चनादपि ।

तत्प्रशस्ततरं मन्ये स्वर्गदं मोक्षदं च यत् ॥ (६।३)

न शत्रुर्नमित्रं समो वा न कोऽपि भवानीं हि सर्वत्र पश्याम्यहन्तु ।
 तथा यद्धितं वाऽहितं वा मनुष्ये कृतं तद्भवेद् भाग्यमित्युच्यतेऽपि । (७।१६)
 अनेकैः प्रयत्नैः सदा रक्षितोऽपि गृहेऽपि भ्रियेत स्वयं प्राप्तकालः ।
 वने निर्जने कैर्विसृष्टोऽपि दीनः स्वमायुर्भजेद्यावदास्ते स जीवन् ॥ (७।२६)
 धर्मशास्त्रवचनं त्विदमेव या न पश्यति परान् सुसती सा ।
 कामुकस्य निकटे न हि गच्छेद् या सतीत्वमनुपालयते सा ॥ (८।२४)
 जयपराजययोरुभयोरपि भवति दैववशात् समधीनता ।
 तदपि धर्मवशो विजयो भवेत् पुनरधर्मवशस्तु पराजयः ॥ (९।२९)
 निबद्धाञ्जलिस्तां महीलग्नजानुः स्पृशन् पादपद्मं स्वमूर्ध्नाम्बिकायाः ।
 स तुष्टाव वाक्यैः प्रियैर्मसृणैश्च स्वयं साश्रुदृग्दृग्देन स्वरेण ॥ (१०।३२)
 यदा ते चरित्रत्रयं योऽपि मर्त्यः पठेद् वा स्मरेद् वा द्विकालं त्रिकालम् ।
 स भक्तस्त्विहापि क्षितीशो धनी वा सपुत्रः परत्रापि मोक्षं लभेत ॥ (१०।४१)
 प्रातिकूल्यङ्गते दैवे स्वजनोऽप्येति वैरिताम् ।
 आनुकूल्ये तु दिष्टस्य दुष्टोऽपि स्वजनायते ॥ (११।५२)
 निधाय हृदि चण्डिकाचरणपङ्कजातं सदा ।
 प्रजा अपि सुशिक्षयन् बहिरभूत् स भीमो नृपः ।
 दर्याद्रिहृदयो यतः कमलपुष्पकान्तोऽन्तरा
 कथं भवतु चण्डिकाचरणपद्मधृनिष्ठुरः ॥ (१२।२०)

यस्ता सुमधुर कविताले युक्त यस महाकाव्यको बाहिरी आवरण पृष्ठ छपाइ,
 शुद्धाशुद्धि आदि सबै उत्कृष्ट छन्, कतै कुनै खोट लगाउन सकिँदैन । १२ सर्गमा
 विभाजित महाकाव्य, महाकाव्यका लक्षण अनुकूल नै देखिन्छ । इत्यलम् ।

सिफल, काठमाडौं

(सम्पूर्णाङ्क ४६ वैशाख २०६० बाट उद्धृत)

धन्य हे भीमकान्त !

✍ प्रह्लाद पोखरेल

गुल्मीको रम्य धर्तीतिर अनुकृत भै जन्मियौ भीमकान्त !

विद्वान् साहित्यसेवी श्रुतधर विनयी प्राच्यविद्या प्रशान्त ।
शिक्षासेवी प्रणेता गुरु बहुजनका अग्रणी काव्यकार
शिक्षा साहित्य सेवा सुरुचिमय गरी सुम्पियौ कार्यभार ॥१॥

सग्लो स्वाध्याय आध्यात्मिक विषय लियौ ज्ञानमार्गी तपस्या
दुब्दै सत्साधनामा समयसित जुधी न्यून पार्यौ समस्या ।
फलदा तिम्रो तपस्या सफलतम भए बन्धु सन्तान आज
अग्लो व्यक्तित्वलाई स्मृतिपटल भरि व्याप्त पाला समाज ॥२॥

पार्यौ यो लुम्बिनीको सुपरिचित धरा जन्म-भू धन्य धन्य
गुल्मी वाग्ला इलाका पनि परिचित भै भो बडाचौर धन्य ।
वाणी आराधनाको अनवरत थियो साधना जो अनन्य
पन्थी ! अध्यात्मवेत्ता गुरु ! कुलगरिमा छौ सदा अग्रगण्य ॥३॥

सच्चा सत्साधनाको सृजनसित रमी सृष्टि आलोक छर्दै
सङ्ग्लो सत्प्रेरणाको अनुसरण गरी हुर्किने यत्न गर्दै ।
सारा सन्तान बढ्छन् प्रगतिपथ चुमी उच्च गन्तव्य ताकी
श्रद्धा आस्था चढायौँ सविनय गुणवान् भीम ! सम्मान राखी ॥४॥

शालीन साधारण जिन्दगानी

✍ मुकुन्द शर्मा

हुन् भीमकान्ताभिध काव्यकार
रमाउने संस्कृतमा अपार ।
स्वमातृभाषा पनि शीपसाथ
सजाउनाले कविता सनाथ ॥१॥

अतीत आदर्श गुणानुयायी
पाएर आफ्नो कुलवृत्तिलाई ।
उठाउनै तत्पर किन्तु शान्त
थिए यिनी सर्जक भीमकान्त ॥२॥

ग्रामीण वस्तीतिर खाइखेली
अटूट आध्यात्मिकता समेली ।
पछाडि आए पनि राजधानी
शालीन साधारण जिन्दगानी ॥३॥

आदर्शको तन्तु उही समाती
उठाउँदै सन्तति माथि माथि ।
आफै उठेका तपसी र दान्त
स्रष्टा थिए उत्तम भीमकान्त ॥४॥

‘जगदीश्वरवैभवम्’ महाकाव्यमा उपस्थापित विषय

मुकुन्द शर्मा

महाकवि भवभूतिले ‘कालो ह्ययं निरवधिर्वपुला च पृथ्वी’ भनी आफूलाई मान्छेले कुनै न कुनै कालखण्डमा अनि पृथ्वीको कुनै न कुनै भागमा चिन्नेछन् भनी साहित्यिक अपरिचयको तत्कालको स्वकीय पीडालाई शान्त पारेका छन् । त्यस्तै हाम्रा महाकवि श्रीभीमकान्त पन्थीलाई उहाँको जीवनकालमा परिचयको अस्पष्ट घेराले ढाके पनि उहाँकै साहित्यद्वारा जनसमुदायले क्रमशः चिन्दै गएको छ । यद्यपि अब उहाँको कीर्तिकलेवर मात्र बाँकी छ । अब कवि श्री भीमकान्त पन्थीको स्वर्गीय आत्माले आफ्नो परिचयको घेरा विस्तृत हुँदै गएकोमा सन्तोष मान्नेछ—जस्तो एक साहित्य शिल्पीको साधना समाजद्वारा आदृत हुँदै गएकोमा अर्को निश्छल साहित्य पारखीलाई आनन्द हुन्छ ।

नेपालको गुल्मी जिल्ला निवासी कवि श्रीभीमकान्त पन्थीको रचना सौष्ठवमा आह्लादित हुने पाठक वर्गको संख्या बढ्दै गएको छ । वर्तमानको कलिकाल कलुषित चित्तमा आध्यात्मिक सौन्दर्य परिपूरित साहित्यभन्दा इडिपस ग्रन्थि भन्दै यौनका अथवा यथार्थवाद भन्दै हत्या हिंसाका स्तरहीन चित्रण भएका अनि जल्प वा वितण्डाका फटाटोपले छकाएका साहित्यको प्रभाव चर्को छ भन्दैमा इमान्दार एवं आदर्श मर्यादामा रहेको साहित्यकारले साधुकाव्य निषेवणको उद्देश्य त्याग्न, जसमा इहलौकिक अभ्युदय एवं पारलौकिक शान्तिको कामना हुन्छ । सत्य थोरैले भने पनि सत्य हुन्छ र अन्ततोगत्वा त्यसमा सबैको चाहना पर्यवसित हुनैपर्छ । पारमार्थिक उद्देश्यले अभिप्रेरित भएर रचिएका भक्तिभावानुभावित रचनाको मूल्य भौतिक आँखाले हेरेर स्थापित हुँदैन । यसै परिप्रेक्ष्यमा कवि श्रीभीमकान्त पन्थीको संस्कृत महाकाव्य ‘जगदीश्वरवैभवम्’को समीक्षा वा यसमा उपस्थापित विषयको चर्चा गर्नु समीचीन हुन्छ ।

प्रायः संस्कृत भाषामै विविधपद्यावलिः र सम्पूर्ण संस्कृतमै ‘जगदम्बिकावैभवम्’ महाकाव्य लेखिसकेर अभ्र काव्यकुशलता प्राप्त गरिसकेपछि लेखिएको ‘जगदीश्वरवैभवम्’ संस्कृत महाकाव्यलाई उक्त काव्य ग्रन्थहरू जस्तै उहाँकै पुत्ररत्न कवि डा. लक्ष्मीकान्त पन्थीले प्रकाशित गरिदिनुभएको छ । यसै काव्यका बारेमा स्वनामधन्य विशिष्ट विद्वान्हरू प्राज्ञ डा. टीकाराम पन्थी, डा. स्वामी प्रपन्नाचार्य, योगी नरहरिनाथ, विद्वान् हेमराज ज्ञवाली, प्रा. डा. विष्णुराज आत्रेय, शशि पन्थी एवं स्वयं प्रकाशक डा. लक्ष्मीकान्त पन्थीले पुस्तकको भूमिका अनि विभिन्न

पत्रपत्रिकामा सारगर्भित मन्तव्य,विवेचना आदि लेखिसक्नु भएको छ । यसै सन्दर्भमा यस पत्रिकाकारको मन्तव्यले पनि केही प्रकाश टिप्न सक्यो भने यो आफूलाई धन्य सम्झन्छ ।

‘जगदीश्वरवैभवम्’ महाकाव्य आठसर्गमा उपनिबद्ध छ । यसमा महाकाव्यका लक्षणहरू घटित भएका छन् । सर्गसर्गमा प्रचलित छन्दहरू—शार्दूलविक्रीडित, वसन्ततिलका, वंशस्थ, अनुष्टुप, इन्द्रवंशा, द्रुतविलम्बित, स्वागता र रथोद्धता क्रमशः प्रयुक्त भएका छन् । केन्द्रीय पात्र ‘ध्रुव’ लाई अपनाएर लेखिएको यो महाकाव्य पुराणादिमा वर्णित उही ध्रुव चरित्रको कथा हो, जसलाई हाम्रा नाट्य सम्राट् बालकृष्ण समले ‘ध्रुव’ नाटक नाम दिएर उहिल्यै नेपाली साहित्यका पाठक सामु उपस्थित गराइदिएका हुन् । ध्रुवको कथा नसुन्ने सायद नेपाली समाजमा व्यक्ति पाइन गाह्रो छ, कारण धर्मप्राण नेपालीहरूले सप्ताह लगाएर श्रीमद्भागवत कथा सुन्दा यो प्रसन्न खुलेकै हुन्छ । अटल निष्ठा भएका धीर चरित्र ध्रुवलाई काव्यको धुरीमा राखेर लेखिएको यो लघुआकारको महाकाव्यको रस भक्तिभाव हो । परमेश्वरको एकान्तप्रेम जसलाई भगवद्गीताले समर्पणयोग पनि भनेर व्याख्या गर्छ । ‘प्रसादगुणपूर्ण र स्वभावोक्तिसम्पन्न एवं भावसौष्ठवपूर्ण यो महाकाव्य’ भनी (भूमिकामा) विवेचक डा.विष्णुराज आत्रेयले यसको टिप्पणी गर्नुभएको उपयुक्त छ । त्यस्तै विद्वान् विवेचक डा.टीकाराम पन्थीले **कविकृताभिनवकल्पनया चमत्कारोत्कर्षाधायकमिदं महाकाव्यम् इति सारल्येन वक्तुं शाक्यते ।** (भूमिका) भनी यसको गुण प्रभावको प्रशंसा गर्नुभएको छ । विभिन्न अलङ्कारहरूले काव्य अलङ्कृत हुनैपर्छ । **काव्यम् ग्राह्यम् अलङ्कारात्** भन्ने हाम्रो मान्यता छ । प्रस्तुत काव्यमा पनि उपमा, रूपक, काव्यालिङ्ग, विरोधाभास, अप्रस्तुतप्रशंसा, अर्थान्तरन्यास आदि अलङ्कारहरू यथास्थानमा प्रयुक्त भएका छन् । मानवीय स्वभावको निदर्शन र बाह्य प्रकृतिको चित्रण नै काव्यको महत्त्वपूर्ण घटना हो । प्रस्तुत काव्यका प्रमुख पात्र ध्रुवको पदप्राप्तिको आकांक्षा मानवीय स्वभाव हो, त्यस्तै सुरुचिको ईर्ष्या वा सुनीतिको पुत्रवात्सल्यमा पनि उही मानवीय दुर्बलता वा सबलताका प्रतिबिम्ब देखिन्छन् । पारिवारिक बन्धनमा परेको शक्तिशाली राजा उत्तानपादको निरीहताभित्र जागतिक छाँया स्पष्ट देख्न सकिन्छ । संसार उही हो, त्यसैले कथाहरू उस्तै हुन्छन् । अझ यो ध्रुवचरित्र भएको कथामा कैयौँ कोणबाट रचनाहरू लेखिए होलान् । हाम्रा महाकाव्यकारले पनि यसमा आफ्नै विच्छिन्ति प्रदान गर्नुभएको छ । अनि प्रतिपादित भइसकेका कतिपय विषयलाई पुनर्व्याख्या गरी पुनर्जीवन दिनुभएको छ । कतै—कतै त उहाँ शास्त्रकारहरूजस्तै प्रभुसम्मितवाणीद्वारा हामी संसारीहरूलाई हितोपदेश दिन नै कसिनुभएको छ ।

ध्रुव अर्थार्थी भक्त हुन् । उनको अर्थार्थीत्व ज्ञानमै पर्यवसित भएको छ । प्रस्तुत महाकाव्यको प्रतिपाद्य विषय परमेश्वरको भक्तिद्वारा मुक्तिलाभ गर्नु हो, जुन ध्रुवलाई प्राप्त भएको छ । प्रथम सर्गका शुरुका दुई श्लोकमा आएको भगवद्विषयक मङ्गलाचरणबाटै कविको यस काव्यको प्रतिपाद्य विषयको पत्तो लाग्छ । अन्तमङ्गलरूपमा आएको आठौँ सर्गको अन्तिम श्लोकले पनि प्रस्तुत काव्यको भक्तिविषयक भावनालाई विट मारेको छ । विविध पद्यावलीमा सङ्कलित अनेक प्रार्थनापरक पद्यहरूबाटै लेखकको मूल प्रवृत्तिको बाटो डोरिन्छ । यो पराम्बा भगवतीको कमनीय कथामा आबद्ध महाकाव्य 'जगदम्बिकावैभवम्' मा विस्तृत र बहुआयामी हुँदै जान्छ । अनि 'जगदीश्वरवैभवम्' मा आएर मानौँ व्यापक र पूर्ण बन्छ । उही चिद्विलास भगवतीको रूपमा अवतरित हुन्छ अनि उही भगवान्को रूपमा । यी नामरूप, वर्ण, लिङ्ग, स्थूल-सूक्ष्म आदि उद्देश्यहरू एकै उद्देश्य, उही उपनिषदादि, स्मृत्यादि, पुराणादिमा वर्णित अचिन्त्य परब्रह्मपरमेश्वरका भक्तजनको ध्यानगम्य हुनका लागि प्रक्षेपित चिन्मय छटाहरू हुन् ।

भक्त ज्ञानको अधिकारी हुन्छ । ज्ञान भन्नु ईश्वरीय अनुभूति हो । ईश्वर व्यापक छ भन्ने जान्नु नै उच्चतम ज्ञान हो । ईशावास्योपनिषद्को पहिलो मन्त्र –

ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत् ।

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यचिद् धनम् । अर्थात्

प्रपञ्चको यो जति हो विलास जहाँतहीँ ईश्वरको छ वास ।

दिएर खाऊ र सदैव देऊ अरूहरूको पसिना नलेऊ ।

(अनुवाद यही पंक्तिकारको) मा व्यक्त उच्च भावना तलको श्लोकले दिन्छ –

न वै द्वितीयं परमात्मनः परं यदस्ति सत् तत्तु मृषैव केवलम् ।

तथाप्यनात्म्यं त्विदमात्मने हितमितिप्रभिन्ना मतिरेव केवला ॥३॥३९ अर्थात्

(नारदजीले भन्नुभएथ्यो) – परमात्माभन्दा अर्को वस्तु केही छैन । जुन वस्तु छ, त्यो सबै भुट्टा हो । यो वस्तु आत्मभिन्न हो, यो वस्तु आत्मसम्बन्धी हो भन्ने बुद्धिले मात्र गराएको हो । वास्तवमा सबै आत्मस्वरूप नै हो । (पुस्तककै अर्थ सारिएको) । यस्तै उपदेश रामगीतामा रामले लक्ष्मणलाई दिनुभएको छ ।

सपत्नीद्वारा आफ्नो ध्रुवलाई भर्त्सित गरेपछि घरमा आएका ध्रुवलाई आमा सुनीतिले – वत्स ! त्वमप्यहरहर्भज वासुदेवम् (हे बाबु ! तिमीले प्रतिदिन भगवान् वासुदेवको भजन गर ।) भनिन् । वास्तवमा आमाको छोराप्रति हुनुपर्ने सही कर्तव्य निर्देश थियो यो । हाम्रो धर्म, ईश्वर, वेदादिशास्त्र र ऋषिजनमा आधारित छ ।

धर्मको अन्तिम टुक्रो त ईश्वर नै हो जस्तो जगदम्बिकावैभवम्मा जगच्चण्डिकाया वशे वर्तते (७.२९) भनी भगवतीमा सबै जगत् आधारित भएको देखाइएको छ ।
आमाको अनुशासनलाई पालना गरेर तपस्यामा अघि बढेका ध्रुवलाई नारदले यसरी भन्छन्—

धर्मो हरेश्चरणसेवनया समैति

मोक्षोऽपि तद्गतिविवेचनयैव लभ्यः ।

प्राप्तेद्वये सति परौ किमुतार्थकामौ

तत्पादलीनमनसा भज वासुदेवम् ॥१४४ अर्थात्

भगवान्को पाउसेवा गर्नले धर्म हुन्छ । उनैको गतिको विवेचनाबाट मोक्ष हुन्छ । यी दुवै मिलिसकेपछि अर्थ र काम त स्वतः मिल्दछन् । (ध्रुवको पहिलो उद्देश्य अर्थ र काम पनि थिए) तसर्थ पाउमा नै मन लगाएर वासुदेवलाई भजन गर । (पुस्तककै अर्थ सारिएको)

अनेक सूक्तिहरूले भरिएको ज्ञानविधायक वैराग्यदायक यो भक्तिकाव्य जगदीश्वरवैभवम् संस्कृत भाषामा हुनाले जनसाधारणलाई यो दुर्बोध नै हुन जाला । तर पनि लेखक निराश हुने प्राणी होइन । थोरैले आत्मसात् गरे पनि ममता आदि जागतिक अवभास घट्दछन् । कर्तव्यमा मन जान्छ । त्यसैले कवि भीमकान्त पन्थी यो काव्य अरूलाई विशेष व्याख्या गरिदिन गराइदिन अनुरोध गर्नुहुन्छ ।

ज्ञानहीनमनुजेषु योऽमृतं ज्ञानमादिशति सत्पथे स्थितः ।

तस्य दीनजनबन्धुता यतो देवतास्तमनु गृह्णते सदा ॥८१३३ अर्थात्—

जो मानिस आफू सन्मार्गमा रहेर अज्ञानी मनुष्यहरूलाई यो ज्ञानामृत उपदेश गर्छ, त्यो दीनबन्धु हो र देवताले पनि सधैं त्यसलाई अनुग्रह गर्दछन् । (पुस्तककै सारिएको) अर्थात् यस काव्यको मुख्य कुरा ज्ञान नै हो र त्यसको उपादान भक्ति हो । यही कुरा काव्यमा सर्वत्र पाइन्छ ।

यद्यपि यो निवृत्तिपरक महाकाव्य हो । तर पनि मानवीय भावना सुकोमल हुन्छ—त्यसको चित्रण कविले गर्न सक्नुपर्छ । ध्रुव राज्यशासन कार्यद्वारा लामो जीवन यापन गरेपछि ध्रुवपदमा जान लाग्छन् । मातृभक्त ध्रुव विमान चढेपछि आमालाई सम्भ्रन्छन् र कथालाई अलिकति वियोगको चस्काले छुन्छ । ध्रुव माथि जान लाग्दा देवताहरूले नगरा, मादल बजाए—अप्सराहरू नाच्न थाले । विष्णु पार्ष्दहरूले उनलाई सम्मान गरे तर ध्रुव भने—

इत्थमेव सुविमानमाश्रयन् मातरं स हि सुनीतिमस्मरत् ।

तान्तु वेश्मनि विहाय दुर्गमं स्थानमेतुमहमस्मि चोद्यतः ॥८११॥

यस्तो समस्यामा छन् । अर्थात् विमानमा चढेका धुवले आफ्नी आमा सुनीतिलाई सम्भन्धे—‘मेरी आमालाई घर—दरबारमा छोडेर म दुर्गम स्थानमा जान तयार भएँ—उनले सोचे ।’ यस भनाइको साधारण अर्थमा लुकेको गहन वेदनाको वस्तुले यो श्लोकलाई अत्यन्त महत्त्वपूर्ण बनाएको छ । गहिरो साधनद्वारा परिपाक भएका काव्यकारद्वारा मात्रै यस्तो अनुभूति निस्कन्छ । आमालाई छोड्नुपर्दा मुक्त पुरुष पनि घायल हुन्छ । अन्त्यमा ‘शिवेतरक्षतये’ लेखिन्छन् यस्ता काव्य तापनि यी ‘यशसे’ पनि हुन्छन्, ‘व्यवहारविदे’ पनि हुन्छन् । ‘सद्यःपरनिर्वृतये’ पनि हुन्छन्, ‘कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे’ पनि हुन्छन् । अनि अर्थकृते पनि होऊन् भनी शुभाशा राख्छु । यस नास्तिकता र अनाचारजर्जरित परिवेशमा ‘जगदीश्वरवैभवम्’ महाकाव्यले आफ्नो सुप्रभाव नै दैला भन्ने आकांक्षा राख्छु । संस्कृत भाषासाहित्यको यस विरह लाग्दो अपकर्षकालमा लेखिएको यस महाकाव्यले यस प्राचीन आर्यधर्मावलम्बी राष्ट्रलाई आफ्नो पुरानो गौरवगाथा सम्झाउन सहयोग गरेको भनी म उनै आर्तउद्धारक परमेश्वरसित कविकै बोलीमा वन्दना गर्छु —

‘नमामि विष्णुं पुरुषोत्तमं प्रभुमनेकधैश्वर्यसमेतविग्रहम् ।’

कः कालः कानि मित्राणि को देशः कौ व्ययागमौ ।

कश्चाऽहं का च मे शक्तिरिति चिन्त्यं मुहुर्मुहुः॥

(समय वेला कस्तो छ ? सहयोगी मित्रहरू को छन् ? ठाउँ कस्तो छ ?
आम्दानी र खर्च कति छ ? म को हुँ र मेरो शक्ति कति छ ? भन्ने कुरालाई
हरबखत विचार गर्नुपर्दछ ।)

(सम्पूर्णाङ्क ४८ वैशाख २०६१ बाट उद्धृत)

धर्म

✍ धनञ्जय तिमिल्सना
टीकापुर, कैलाली

‘धर्म’ भनेपछि एककोश पर पन्छिने बानी परेका हाम्रा आधुनिक विद्वज्जन यद्वा उच्च शिक्षाका शिक्षित बन्ने सज्जन प्रति आत्मानुभूतिको श्रद्धा प्रकट गर्न चाहन्छु दुई अक्षर-धर्मद्वारा । अचेल प्रायशः धर्मको ढोंग देखाएर आत्मवन्चना, मिथ्याचार भ्रष्टाचार र अन्याय एवं अत्याचार गर्ने धर्मान्धहरू भारत वर्षमा मात्र होइन संसारमै पर्याप्त छन् । तर ‘धर्म’ के हो ? यसले के दिन्छ ? यसको उपादेयता के छ ? किन विभिन्न लम्बेतानका ग्रन्थ लेखेर उहिलेका बूढाहरू ‘धर्म’ का वकिल बने ? आजको संसारले के धर्म चाहेको छ ? खासगरी ‘धर्म’ शब्द यस संसारमा कसरी व्याप्त भो ? कसरी ‘धर्म’ को वास्तविक अर्थ बुझ्ने ? कर्मकाण्डी ब्राह्मणवृत्तिमात्र धर्म हो कि ? मरेका मान्छेलाई पितृपिण्ड भनेर एकदिन ब्राह्मण भोजन गराउनु मात्र धर्मको सार हो कि ? अथवा ढुङ्गाको मूर्तिमा फूल अक्षताले सिंगारेर ‘धर्म’ को सम्पूर्ण फल मिलिहाल्छ कि ? यो वाइहातको ‘धर्म’ नामक साम्प्रदायिक तत्त्व किन अनादि, अनन्त र सनातन बनिरह्यो ? इत्यादि प्रश्न गर्दै लग्ने हो भने प्रश्नै प्रश्नको एक विशाल ग्रन्थ बन्नसक्छ, तैपनि प्रश्नकर्ताको जिज्ञासा टुङ्गिनु मुस्किल पर्छ । त्यसैले संक्षेपत, धर्म के हो ? भन्ने मानवीय जिज्ञासालाई म यहाँ कुल्कुत्याउने मात्र धृष्टता गर्दछु ।

‘धर्म’ शब्दको वैयाकरण बन्नुभन्दा त्यसको सरल अर्थ गर्नु राम्रो होला । व्याकरण (शब्दविज्ञान)ले ‘धर्म’ धारण गरिने तत्त्व मानेको छ । संस्कृत व्याकरण (प्राचीन शब्दविज्ञान) ले पनि ‘धारयतीति धर्मः’ अथवा ‘धारयत इति धर्मः’ भनेर मानवले धारण गर्ने तत्त्वलाई नै धर्म मानेको छ । त्यसैले श्रीकृष्णले गीतामा ‘धारणाद्धर्म इत्याहुर्धर्मो धारयते प्रजाः’ भनेर ‘मानव आचरणद्वारा व्यवहारको रूपमा धारण गरिने हुनाले जनताद्वारा जुन सद्व्यवहार धारण हुन्छ त्यसैलाई धर्म भन्दछन्’ भनी व्याख्या गरेका छन् । धारण गर्नुको अर्थ हो सदाचरणको पालन गर्नु अर्थात् आफूमा सदाचरणलाई आश्रय दिनु । त्यसैले हामी शिक्षित बन्न खोज्नेहरूलाई सुरुमै ‘सत्यं वद, धर्मं चर’ भनेर हाम्रा महर्षिहरूले ‘सत्यवादी बनेर धर्म कर्म गर’ भन्ने शिक्षा दिएका हुन् ।

हाम्रा प्राचीन धार्मिक ग्रन्थहरूमा खानेकुरामा ‘धर्म’ लगाउनेकुरामा ‘धर्म’, सन्तानपाउनेकुरामा ‘धर्म’ बाँच्नेकुरामा धर्म, राजनीतिगर्ने कुरामा ‘धर्म’ इत्यादि जीवनमा जन्मदेखि मरणपर्यन्त धर्म-धर्मको उपाख्यान गरेको पाइन्छ । कतै ‘अहिंसा परमो धर्मः’ भनिएको छ । कतै ‘आचारः परमो धर्मः’ भनिएको छ । कतै ‘सत्यान्नास्ति परो धर्मः’

भनिएको छ । कतै 'तप एव धर्मः' अर्थात् 'त्याग एव धर्मः' भनिएको छ । कतै 'शिष्टाचार' नै धर्म मानिएको छ भने कतै 'इन्द्रियनिग्रहो धर्मः' भनेर आफ्ना इन्द्रियलाई वशमा राख्नु नै धर्म भनिएको छ । तर महाभारत शान्ति पर्वको धर्म वर्णनमा भने –

‘अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा ।

अनुग्रहश्च दानं च सतां धर्मः सनातनः ॥’

भनेर कसैका प्रति कसैले द्रोह (ईर्ष्या) नगरी सम्पूर्ण प्राणीमात्र प्रति मन, काम र वचनले दयागर्नु र भोकालाई दानदिनु (पालनपोषण गर्नु) मानवमात्रको सनातन धर्म हो भन्ने वर्णन गरिएको छ । अहिंसा भन्नाले पनि बोका न काट्नु मात्र नभई मानसिक वा कार्यगत व्यवहारद्वारा कसैलाई मर्का नपार्नु भन्ने बुझिन्छ । ‘सत्य’ भन्नु पनि कसैलाई छल-ढाँट नगरी सही बाटोमा हिँड्नु हो । आचार अर्थात् शिष्टाचार भन्नाले पनि उही अर्थ लाग्छ । ‘तप’ को अर्थ पनि पलेटी मारेर आँखा चिम्लिनु नभई मानसिक र बाह्य व्यवहार गत सद्व्यवहार हो । यी जम्मै कुराले इन्द्रिय नियन्त्रणलाई नै इज्जत गरेका छन् । वास्तवमा आँखाले नचाहिँदो लोभ तिर नहेर्नु, मनले कुत्तिसत स्वार्थ नलिनु, कानले ईर्ष्या र द्वेषको प्रतिस्पर्धी शब्द नसुन्नु, मुखले अर्कालाई पीरपर्ने वचन नबोल्नु, कर्मेन्द्रियहरूले-चोरी, बदमासी, हत्या र उच्छृङ्खल आचरणहरू नगर्नु आदि विभिन्न अनैतिक कार्य रोक्नु नै इन्द्रिय निग्रह हो । आज सांसारिक मानव आचरणले यी जम्मै कुरामा आफूलाई नियन्त्रण गर्न सकेको भए खिचातानी होडवाजीको न चाहिँदो संघर्ष चल्ने नै थिएन होला । अर्कालाई निमोठेर आफूमात्र महान् बन्ने स्वार्थीपन नै जन्मिने थिएन । त्यसैले आफू भित्रका सम्पूर्ण इन्द्रियहरूलाई नियन्त्रण गरेर –

‘सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः ।

सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद्दुःखभाग् जनः ॥’

(सबै सुखी होऊन्, सबै आपत् रहित होऊन् र सबैको कल्याणहोस् । कसैले पनि दुःख भोग्नु नपरोस्) भन्ने धारणा मानिसमा हुनु नै धर्म हो । शायद् त्यही हाम्रो मूल धर्म भएर होला हाम्रो दैनिक गोरखापत्रको शिरानमै त्यो श्लोक लेखिएको हुन्छ । अतः संक्षेपमा माथि उल्लिखित कुराहरूको पालन गर्नु नै धर्म हो । तर त्यसको अर्थ नबुझी ठीक विपरीतरूपमा हाम्रा बच्कहरू ‘धर्म’ भन्नाले बाहुनले श्राद्ध गर्नुमा मात्र सीमित एवं नचाहिँदो परम्पराको रूढीवादी अन्धविश्वास हो भन्थान्छन् । त्यस्तो ठान्नु ‘धर्म’ शब्दको उल्टो अर्थ हुन्छ ।

करीब ३०० भन्दा पनि धेरै प्रमुखग्रन्थहरूमा व्याख्या गरिएको ‘धर्म’ शब्दको तात्पर्य यस सानो गन्थनमा पूराहुन सक्दैन । अतः अन्तमा ‘धर्म’ भन्नाले हाम्रो सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक एवं व्यावहारिक जीवनको नीति निर्देशक सिद्धान्त भन्ने बुझ्नुमा मेरो शीर्षकको सार्थकता हुनेछ ।

हाम्रो नेपालजस्तो मनुस्मृति एवं याज्ञवल्क्य स्मृतिमा आधारित धर्म सापेक्ष राजतन्त्रात्मक देशमा संविधान, कानून, ऐन, सामाजिक चाडपर्व जस्ता मनोरञ्जनका साधन तथा जीवन संस्कार र राजमुकुट आदि जम्मै 'धर्म' मा आश्रित छन् । 'धर्म' नभई सही न्याय मिल्दैन । अन्याय, अत्याचार भ्रष्टाचार निर्मूल हुन सक्तैन । अहिले देशका अन्धाहरूले बहुमत पुर्‍याएर संविधानमा धर्मनिरपेक्षता घोषणा गर्दैमा वा काला अक्षरमा छपाउँदैमा हाम्रो सनातन धर्मावलम्बी नेपाली समाज धर्मनिरपेक्ष बनेको छैन र बन्दैन पनि । अतः मानव मात्रको कल्याण सोच्ने यदि कोही सज्जन भएपनि समाज जस्तो छ उ उस्तै बन्दछ । त्यसैले धर्म हाम्रो आचरणको मूल स्रोत हो ।

यही धार्मिक स्रोतको आधार र परम्परामा जन्मेका हुर्केका बढेका पढेका र बुझेका कवि पं. भीमकान्त पन्थी हुनुहुन्छ र उहाँको परिचय भनौं या स्वभाव यही धार्मिक सिद्धान्त र व्यवहारको स्वरूप नै हो भन्ने मलाई लागेको छ ।

उहाँका महाकाव्यहरू एवं कविताहरूले पनि पाठकहरूलाई यस्तै सन्देश दिइरहेका छन् भन्ने म ठान्दछु । अहिले उहाँको शतवार्षिकी स्मारिकामा यिनै शब्दहरूको पुष्पमाला चढाउँदै श्रद्धाञ्जलि प्रकट गर्दछु ।

सद्भिरेव सहासीत सद्भिः कुर्वीत सङ्गतिम् ।
सद्भिर्विवादं मैत्रीं च नाऽसद्भिः किञ्चिदाचरेत् ॥

(सज्जनहरूका साथमा सहकार्य गर्नु, सज्जनहरूको सङ्गत गर्नु, विवाद र मैत्री पनि सज्जनसितै गर्नु । असज्जन भन्नाले तल्लो तहका मानिससँग कुनै किसिमको सम्बन्ध नराख्नु ।)

श्रीमद्भागवत कथाको मुख्यतत्त्व

प्रा. डा. लक्ष्मीकान्त पन्थी

श्रीमद्भागवत महापुराणमा के बताइएको छ ? भन्ने कुरा उक्त महापुराणकै अनुशीलन, परिशीलन, चिन्तन, मनन र विचार गरेर मात्र जान्न सकिने कुरा हो । तथापि यो छोटो लेखमा त्यसलाई संक्षेपमा उद्घाटन गर्ने प्रयास गर्दैछु । प्रथमस्कन्ध प्रथम अध्यायको प्रारम्भमा मङ्गलाचरण गरिसकेपछि पौराणिक मुनि सूतजी नैमिषारण्य क्षेत्रमा पुगेको बेला शौनक ऋषिद्वारा उनीसँग ६ ओटा प्रश्नहरू गरिएका छन् । ती मध्ये ५ ओटा प्रश्नहरूको उत्तर सूतजीले दोस्रो अध्यायमानै बताएका छन् । बाँकी एउटा जो पाँचौँ प्रश्न हो, त्यो यस्तो छ । (प्रश्न ५—श्रीकृष्ण र बलरामले के कस्ता लीला गर्नुभयो ?) उत्तर— ‘यसका लागि भगवान्का चरित्रहरूले परिपूर्ण भएको श्रीमद्भागवत महापुराण सुनाउँछु । यसैबाट सबै कुरा थाहा हुनेछ’ भनेर यो श्रीमद्भागवत सुनाउन शुरु गर्नुभएको छ । अथवा यसलाई पाँचौँ प्रश्न र छैठौँ प्रश्नको उत्तरका रूपमा बताउन शुरु गरेको देखिन्छ । (छैठौँ प्रश्न—श्रीकृष्ण भगवान् वैकुण्ठ धाम जानुभएपछि धर्मको रक्षा कसबाट भयो ?) यसको उत्तर हो—श्रीमद्भागवतबाट धर्मको रक्षा भएको छ । अर्थात् जहाँ भागवत यज्ञ हुन्छ, त्यहाँ पाप अर्थात् अधर्मको नाश हुन्छ र धर्म सुरक्षित हुन्छ । यसरी सूतजीले नैमिषारण्य क्षेत्रमा शौनकादि ८८ हजार ऋषि गणलाई सुनाएको श्रीकृष्ण र बलरामको चरित्रका रूपमा श्रीमद्भागवत कथा प्रसिद्ध छ ।

यसरी प्रारम्भ भएको श्रीमद्भागवतको पृष्ठभूमि भनी अथवा भूमिका प्रथम स्कन्ध हो । यो पृष्ठभूमिमा पाण्डवहरूमध्येका अर्जुनका नाति राजा परीक्षितलाई जीवनको अन्तिम अवस्थामा शृङ्गी ऋषिबाट सातदिन भित्र तक्षक नागले डसेर मर्नुपर्ने श्राप परेपछि उनको मनमा वैराग्य आएको, त्यसपछि उनले राज्य त्यागेर तीर्थराज प्रयागमा आई उपवास बसेको र अन्तिम स्थितिमा सुन्नुपर्ने ज्ञानका कुरा सुन्न चाहेकोसम्म बताएका छन् । शौनक ऋषिलाई पनि उहिले राजा परीक्षितलाई शुकदेवले श्रीमद्भागवत कथा सुनाएका र त्यो सुनेपछि परीक्षित मुक्त भएको भन्ने थाहा थियो । यसबेला उनले सूतजीसँग हामीलाई हजुरले सोही श्रीमद्भागवत सुनाउनुहोस् भनेर आग्रह गरे ।

पौराणिक कथाको शैली कस्तो पाइन्छ भने त्यही कथा सुनाउनुहोस् भनेर माग भएको हुँदा आफ्नो तर्फबाट नसुनाएर त्यही संवादलाई जस्ताको त्यस्तै त्यहीँ ल्याएर सुनाइदिने । यसरी सुनाउँदा अब यहाँ वक्ता शुकदेव स्वामी नै भएका छन् र श्रोता परीक्षित त हुने नै भए । किन्तु प्रत्यक्षमा भने नैमिषारण्यमा उक्त प्रसङ्ग चलेको हुँदा त्यहाँ शौनकादि ऋषिहरू छन् । अब शुकदेवले पनि आफूले त्यो भागवत ज्ञान कहाँबाट

पाएका थिए भन्ने प्रसङ्ग उठाएका छन् । उनले वेदव्यास → नारद → ब्रह्मा → विष्णुसम्म यस कथाको स्रोत बताउँछन् ।

अर्को एउटा बुझ्नुपर्ने कुरा के छ भने पुराण पनि शास्त्र हुन् । शास्त्रका लक्षणहरू हुन्छन् । कुनै कुनै पुराणहरू पाँच लक्षणका हुने र कुनै दश लक्षणका हुने कुरा उल्लेख भएको छ । शुकदेव स्वामीले यो भागवत शास्त्र दश लक्षणले युक्त भएको कुरा बताएका छन् । ती दश लक्षणहरू यी हुन् –

अत्र सर्गो विसर्गश्च स्थानं पोषणमूतयः । मन्वन्तरेशानुकथा निरोधो मुक्तिराश्रयः ॥
(भागवत २।१०।१) । यसै लक्षण अनुसार अब तृतीय स्कन्धमा सर्गवर्णन, चतुर्थ स्कन्धमा विसर्गवर्णन, पञ्चमस्कन्धमा स्थानवर्णन, षष्ठस्कन्धमा पोषणवर्णन, सप्तमस्कन्धमा उति भन्नाले कर्मवासनाहरूको वर्णन, अष्टमस्कन्धमा मन्वन्तरहरूको वर्णन, नवमस्कन्धमा ईशानुकथा भन्नाले भगवान्का भक्तहरूको वर्णन, दशमस्कन्धमा निरोधको वर्णन, एकादश स्कन्धमा मुक्तिको वर्णन र द्वादश स्कन्धमा आश्रय वर्णन गरिएको छ । सातौँ दिनमा भागवतका ज्ञानका कुरा सुनाएर सकिन लागेकै बेला शुकदेवजीले राजा परीक्षितलाई (१२।३ मा) यस्तो भनेका छन् –

“कथा इमास्ते कथिता महीयसां विताय लोकेषु यशः परेषुषाम्

विज्ञानवैराग्यविवक्षया विभो ! वचो विभूतिर्न तु पारमार्थ्यम् ॥ (१२।३)

(अर्थ हे महाराज ! संसारमा ठूला ठूला प्रतापी (मनु, महाराज, मनुका पुत्रहरू, त्यसपछि पृथु, रन्तिदेव, पुरुरवा, नहुष, कार्तवीर्य, मान्धाता, सगर, रघु, रामचन्द्र, भगीरथ, नल, ययाति, शन्तनु इत्यादि अनेकौँ पुरुषार्थी राजाहरूले यस पृथ्वीलाई भोग गरे । तर कसैले पनि लैजान सकेनन् । छोडेरै गए । कहिले पनि पृथ्वी कसैसँग जाने होइनन् । उनीहरूले लोकमा आफ्नो यश फैलाएर छोडे । मैले यहाँ हजुरलाई वैराग्यको उदय होस् भन्ने विचारले ती ती राजाहरूको कथा ल्याएर सुनाएको हुँ । यो सबै वाणीको विस्तारमात्र हो, वास्तविक सुनुपर्ने कुरा होइन, भन्नाले यी कथाहरूमा पारमार्थिक सत्य केही छैन । वास्तवमा सुनुपर्ने, बुझ्नुपर्ने र जान्नुपर्ने त एउटै कुरा छ– त्यो हो–भगवान् श्रीकृष्णका गुणानुवादको सङ्कीर्तन, जसले समस्त अमङ्गलहरूको नाश गर्दछ । बडे बडे महात्माहरूले पनि यही गान गर्दछन् ।)

यसरी हेर्दा विचार गर्दा भागवतमा के बताइएको रहेछ भन्ने कुरा बुझ्नलायक छ । अर्थात् यसमा ज्ञानको विषय थोरै छ । दृष्टान्त वा रूपकबाट प्रस्तुत गरिएका कथाहरू धेरै छन् । तिनमा ध्यान दिने होइन, भगवान्मा भक्ति गर्ने हो भन्ने स्वामी शुकदेवजीको आशय देखिन्छ ।

अब एकपटक यस भागवतको मङ्गलाचरण अर्थात् १।१।१ तिरै फर्केर हेरौँ । त्यसमा यो संसार असत्य हो र हामी सबैले सत्यको ध्यान गरौँ भनिएको छ । यही भनौँ

वा यस्तै कुरा मत्स्यपुराणमा र पद्मपुराणमा पनि भनिएको देखिन्छ ।

यत्सत्यं यदमृतमक्षरं परं यत् यद्भूतं परममिदं च यद् भविष्यत् ।

यत्किञ्चिच्चरमचरं यदस्ति चान्यत् तत्सर्वं पुरुषवरः प्रभुः पुराणः ॥

(मत्स्यपुराण १६४।२८)

(जो सत्य हो, जो अमृत हो, जो अक्षर हो, जो परात्पर हो, जो भूत हो, जो वर्तमान हो र जो भविष्यत् हो, जो चर-अचर जगत् हो, यी सबैका अतिरिक्त अन्य जे जति छ त्यो सबै सामर्थ्यशाली एवं सर्वश्रेष्ठ पुराण पुरुष (भगवान् विष्णु) नै हो, अरू केही होइन ।)

यत्सत्यं यदमृतमादिमध्यभूतं यच्चान्त्यं निरवधिकं च यद् भविष्यम् ।

यत्किञ्चिच्चरमचरं यदस्ति चान्यत् सर्वं तत् पुरुषवरः प्रधानभूतः ॥

(पद्मपुराण, सृष्टिखण्ड ३९।२४)

(जो जस्तो देखिएको छ या सुनिएको छ त्यो चाहे भूतसँग सम्बद्ध होस् या वर्तमानसँग सम्बद्ध होस् अथवा भविष्यसँग सम्बद्ध हुन जाओस्, कुनै स्थावर होस् या जङ्गम होस्, ठूलो होस् या सानो होस्, यस्तो कुनै वस्तु छैन जो भगवान् श्रीकृष्णभन्दा पृथक् होस् । भगवान् श्रीकृष्णका अतिरिक्त कुनै यस्तो वस्तु छैन जसको बेग्लै अस्तित्व होस् । वास्तवमा सम्पूर्ण चराचर जगत् श्रीकृष्णबाट व्याप्त छ, जे जति जस्तो छ त्यो सबै उनै परमार्थसत्यस्वरूप परमात्मा हुन् ।) यो श्रीमद्भागवतका त धेरै ठाउँमा सत्यको उल्लेख गरिएको पाइन्छ । जस्तै –

‘सत्यं परं धीमहि’ (१।१।१, १२/१३/१९) ‘तं सत्यमानन्दनिधिं भजेत, (२।१।३९), ‘अविक्रियं सत्यमनन्तमाद्यं (८।५।२६), ‘सत्यात्मकं त्वां शरणं प्रपन्नाः’ (१०।२।२६) इत्यादि ।

अब भागवत शब्दको अर्थ के हो भन्ने पनि हामी विचार गरौं– भागवत भनेको भगवान्ले बताएको ज्ञानको चर्चा भएको पुस्तक अथवा ज्ञान हो । भगवान्का भक्तहरूलाई पनि भागवत भनिएको देखिन्छ । उनीहरू पनि भागवत नै हुन् । विद्वान्हरूले भागवत शब्दको अर्थ यस्तो पनि गरेको सुनिन्छ ।

भाति सर्वेषु देशेषु गीयते नारदादिभिः ।

वर्तते सर्वशास्त्रेषु तीर्यते श्रोतृभिर्जनैः ॥

यसरी भागवतको अर्थ भागवत बाहेक अन्य पुराणहरूबाट सजिलोसँग बुझ्न सकिन्छ । जस्तै: भागवतको माहात्म्य पनि पद्मपुराणबाट उद्धृत गरिएको भन्ने कुरा सबैलाई थाहै छ । महाभारत शान्तिपर्व अन्तर्गत मोक्षधर्म पर्वमा पर्ने १८९ अध्याय पद्मा मैले भागवतले बताउन खोजेका कुरा त्यहाँ भए जस्तो अनुभव गरें । जो यस प्रकार छन्–

शीर्षक (चारै वर्णका लागि बेग्ला-बेग्लै कर्महरूको र सदाचारको वर्णन तथा

वैराग्यबाट परब्रह्म प्राप्ति)

(यहाँ तपस्यामा संलग्न रहेका ब्रह्मर्षि भृगुसँग महर्षि भरद्वाजको भेट र संवाद भइरहेको सन्दर्भ छ ।) भरद्वाज ऋषि सोध्छन्—हे ब्रह्मर्षि ! अब मलाई यो कुरा बताउनुहोस् कि—मनुष्यले के कस्तो काम गर्नाले ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य अथवा शूद्र हुन्छन् ? यसको उत्तरमा भृगुऋषिले बताउँछन्—जो मनुष्य जाति, कर्म र संस्कारहरूद्वारा सम्पन्न, पवित्र, तथा वेदहरूको, उपनिषदहरूको स्वाध्यायमा संलग्न छन् ।) षट्कर्म भन्नाले यजनयाजन, अध्ययन अध्यापन, दान प्रतिग्रह यी ६ ओटा कर्महरू गर्ने गर्छन् र शौच एवं सदाचारको पालन गरेका छन् र यज्ञशिष्ट अन्न ग्रहण गर्ने गर्छन्, गुरुप्रति प्रेम तथा आदर सम्मान गर्छन्, नित्य व्रतको पालन गर्छन्, अनि सत्यमा तत्पर रहेका छन् त्यस्ता ब्राह्मण भनिन्छन् । जसमा सत्य, दान, द्रोह न गर्ने भाव रहेका छन्, क्रूरताको अभाव छ, लज्जा दया र तप भन्नाले अहिंसा, सत्य र अक्रोध जस्ता सद्गुण रहेका छन् त्यस्तालाई ब्राह्मण भनिएको छ । त्यस्तै जो क्षत्रियोचित युद्ध भन्नाले (अरू सामान्य जनता र ब्राह्मणहरूको रक्षाको लागि प्रयत्न गर्छन्) वेदहरूको अध्ययन, गुरु सेवा र ब्राह्मणलाई दान दिने अनि अन्य प्रजाहरूबाट कर लिएर प्रजाकै हित कार्यमा खर्च गर्छन् तिनलाई क्षत्रिय भनिएको छ । अनि जो वेदाध्ययन गर्दै व्यापार, पशुपालन र कृषि कर्म गर्नमा लागेर अन्नहरूको सङ्ग्रह गर्छन् र त्यो अन्नबाट अन्य जनहरूलाई पालन गर्छन् ती वैश्य हुन् ।

फेरि जो ब्राह्मणले गर्नुपर्ने सदाचार भन्नाले पूजा पाठ आदि काम नगरेर त्यस्तो सदाचार गर्ने ब्राह्मण क्षत्रिय र वैश्यहरूको सेवा सहयोग गर्छन्, खानेकुरामा केही विचार नगरी जेजस्तो पनि खान्छन् ती शूद्र हुन्छन् भनिएको छ । पूर्वोक्त सत्य दान आदि गुण शूद्रमा देखिएमा र शूद्रमा हुनुपर्ने गुणहरू ब्राह्मणमा देखिएमा त्यस्तो शूद्र शूद्र हुँदैन र त्यस्तो ब्राह्मण पनि ब्राह्मण हुँदैन भन्ने कुरा पनि त्यहाँ भृगु ऋषिले महर्षि भरद्वाजलाई बताएका छन् ।

सवै उपायद्वारा लोभ र क्रोधलाई जित्नु पर्दछ । सबैभन्दा पवित्र ज्ञान र आत्मसंयम पनि यही हो । किनभने क्रोध र लोभले मनुष्यहरूको कल्याणमा बाधा पुऱ्याउँछन् । त्यसैले यिनलाई जित्न सक्नुपर्दछ । धन सम्पत्तिलाई क्रोधको आघातबाट बचाउनु पर्दछ । तप भन्नाले अहिंसा, सत्य र अक्रोधलाई मात्सर्यको आघातबाट बचाउनुपर्दछ । विद्यालाई मान र बेहोसीपनबाट जोगाउनु पर्दछ । भगवद्गीतामा पनि भनिएको छ —

क्रोधाद् भवति संमोहः संमोहात् स्मृतिविभ्रमः ।

स्मृतिभ्रंशाद् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात् प्रणश्यति ॥

ध्यायतो विषयान् पुंसः सन्नस्तेषूपजायते ।

सङ्गात् सञ्जायते कामः कामात् क्रोधोऽभिजायते ॥ (२।६२, ६३)

भृगु ऋषिले भरद्वाजऋषिलाई फेरि बताउँछन्—जसका कार्यहरू सबै किसिमका

कामनाहरूबाट रहित हुन्छन् भन्नाले जसले त्यागरूपी अग्निमा सबैखाले कामनाहरूलाई होम गरेका छन् तिनै बुद्धिमान् भनिन्छन् । कुनै पनि अन्य प्राणीहरूको हिंसा नगर्नु, सबैसँग मैत्रीपूर्ण व्यवहार गर्नु, स्त्री पुत्र आदिमा पनि ममता र आसक्तिलाई त्याग गरेर आफ्नो बुद्धिद्वारा इन्द्रियहरूलाई वशमा राख्नसक्नु र यो लोक र परलोकमा पनि निर्भय पूर्वक रहने स्थितिलाई पाउने कोशिस गर्नुपर्दछ । सधै सत्य, अहिंसा र अक्रोधलाई पालन गर्नु, परब्रह्मको चिन्तन मनन गर्नु, इन्द्रियहरू दमन गर्नु, मनलाई चञ्चल हुनबाट रोकेर संयम गर्नु, देह गेह आदिमा आसक्त नहुनु नै आध्यात्मिक वृत्ति हो । यसलाई पालन गर्नु पर्दछ । जे जति वस्तु वा पदार्थहरू हाम्रा इन्द्रियहरूद्वारा ग्राह्य छन् ती सबैलाई व्यक्त भनिएको छ । जो इन्द्रियातीत हुनाले गर्दा प्रत्यक्ष देखिँदैन, अनुमान, उपमान र शब्द आदि प्रमाणहरूबाट गम्य छ, त्यो अव्यक्त हो भनिएको छ । जुन कुरामा भनौं या विषयवस्तुमा विश्वास रहँदैन, त्यसमा लाग्न हुँदैन र जुन कुरामा आफ्नो मन र बुद्धिले विश्वास गर्दछन् त्यसमा ध्यानदिएर लामुपर्दछ । अनि मनलाई प्राणमा र प्राणलाई ब्रह्ममा पुऱ्याउने कोशिस गर्नुपर्दछ । सांसारिक विषयवस्तुको भोग र वासनामा वैराग्य लिनुपर्दछ । यसो गर्नाले मोक्षमार्गको यात्री बन्न सकिन्छ । किनभने अनात्म पदार्थको चिन्तनमा वैराग्य लिएमा सुख स्वरूप परमात्मालाई प्राप्त गर्न सहज हुन्छ । सधै सत्य-शौच-सदाचार-अहिंसा-अक्रोध र दयाभाव लिएर रहनुपर्दछ । दृश्यमान जगत्, पदार्थहरू तथा आफ्नै शरीरादिलाई पनि अस्थायी भन्नाले नश्वर सम्भनुपर्दछ । यिनै ज्ञानका कुरा भागवतले बताएको छ । भगवद्गीतामा पनि अति संक्षेपमा यही भनिएको देखिन्छ –

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।

आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ।

प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥ (२।६४, ६५)

अत एव श्रीमद्भागवत प्रथमस्कन्ध प्रथमअध्यायको मङ्गलाचरणका २ कविताहरू पढीसकेपछि यसका रचनाकार महर्षि वेदव्यासले सम्पूर्ण श्रोता गणलाई सम्झाएको तेस्रो कविताले बताएको अर्थ सबैका लागि मननीय छ । उहाँ भन्नुहुन्छ –

“निगमकल्पतरोर्गीलितं फलं शुकमुखादमृतद्रवसंयुतम् ।

पिबत भागवतं रसमालयं मुहुरहो ! रसिका भुवि भावुकाः ॥

अर्थात् यो भागवतले बताएको विषय वेदरूपी कल्पवृक्षको पाकेको फल जस्तो छ । शुकदेव स्वामीका मुखबाट पृथिवीमा भरेको यो फलमा अमृत रस भरिएको छ । यसलाई आफ्नो कल्याण चाहने रसिक जनहरूले आजीवन पिउनुहोस् ।

त्यसैले यतिलामो छलफल गरेपछि फेरि प्रश्न उठ्छ – भागवत भनेको के हो ?

भागवत भनेको सत्य कुरा हो, सत्य भनेको ज्ञान हो । ज्ञान वेदको सार हो । हामीले भागवतकथाको मुख्य तत्त्व ज्ञान हो भन्ने बझुनुपर्दछ ।

सत्यं भागवतं ज्ञानं वेदसारो निगद्यते ।

यत्राऽऽनन्दमयं कृष्णचरित्रं सुष्ठु वर्णितम् ॥

यसरी सात दिन लगाएर श्रीमद्भागवतको कथा भन्दाभन्दा टुक्कोमा पुन नसकेका सूतजीले श्रीमद्भागवतको अन्त्यमा (१२।१३) भनेका छन् –

नामसङ्कीर्तनं यस्य सर्वपापप्रणाशनम् ।

प्रणामो दुःखशमनस्तं नमामि हरिं परम् ॥

भागवतका दश लक्षण

श्रीमद्भागवत महापुराणमा सर्ग, विसर्ग, स्थान, पोषण, ऊति, मन्वन्तर, ईशानुकथा, निरोध, मुक्ति र आश्रय यी १० विषयहरूको व्याख्या गरिएको छ ।

पृथ्वी, जल, तेज, वायु, आकाश, गन्ध, रस, रूप, स्पर्श, शब्द, ज्ञानेन्द्रियहरू, बुद्धि, महत्तत्त्व र अहंकार यतिको उत्पत्तिलाई सर्ग भनिएको छ । दृश्यमान जगत्को सृष्टिलाई विसर्ग भनिएको छ । भएको सृष्टिलाई सुरक्षित राख्ने भगवान्को कार्यलाई स्थान भनिएको छ । भक्तप्रति भगवान्को कृपालाई पोषण भनिएको छ । कर्म वासनालाई ऊति भनिएको छ । विभिन्न मनुहरूद्वारा गरिएको प्रजापालनलाई मन्वन्तर भनिएको छ । भगवान्का चरणमा समर्पित भक्तहरूको महिमा वर्णनलाई ईशानुकथा भनिएको छ । भगवान्को आत्मशक्तिका साथमा जुन शयन हुन्छ, त्यसलाई निरोध भनिएको छ । सबै कार्य र व्यवहार प्रतिको ममतालाई त्यागेर भगवान्मा लीन हुनुलाई मुक्ति भनिएको छ र परमात्मा अथवा ब्रह्मलाई आश्रय भनिएको छ ।

चतुश्लोकी भागवतको अर्थ –

स्वयं भगवान्ले ब्रह्मालाई भन्नुभयो—म तिमीलाई अत्यन्त गोप्य ज्ञान बताउँछु, सुन । म जस्तो छु, जस्तो रूप छ, गुण छ, मेरो कृपाबाट ती सबै तत्त्वको ठीक ठीक अनुभव तिमीलाई हुनेछ । सृष्टिभन्दा पहिले म मात्र थिएँ, अरू केही थिएन । प्रलय भएपछि पनि म मात्र रहनेछु । यो दृश्यमान जगत् पनि म नै हुँ । अरू कोही होइन । प्रलय भएपछि जे शेष रहला, त्यो पनि म नै हुनेछ ।

नभएको वस्तु भएजस्तो देखिन्छ । भएको वस्तु देखिन्न । यस्तो सबै मेरो मायाले गर्दा भएको हो । हरेक प्राणीहरूका पाञ्चभौतिक शरीरमा पाँच महाभूत भन्नाले पृथ्वी, जल, तेज, वायु र आकाश प्रविष्ट छन् । किनभने पञ्च महाभूतबाट नै ती शरीर बनेका हुन् । पहिल्यैदेखि शरीरमा कारण बनेर रहेकाले शरीरमा पञ्च महाभूतहरू प्रविष्ट छैनन् पनि । त्यस्तै प्राणीहरूको आत्मरूपमा म सबैमा प्रविष्ट छु । म सिवाय अरू केही नहुनाले प्रविष्ट छैन पनि । यो ब्रह्म हो, त्यो ब्रह्म हो, सबै ब्रह्म हो भन्ने ठानेमा अथवा यो ब्रह्म

होइन, त्यो पनि ब्रह्म होइन भन्दै गएमा पनि (अस्ति, नास्ति) संसारमा भगवान् भन्दा अर्को कुनै वस्तु छैन । आत्मतत्त्व जान्न चाहनेले जान्नुपर्ने कुरा यत्ति नै हो । यसमा विश्वास गरेर काम गर । हरेक कल्पमा सृष्टि गर्नमा तिमी सफल हुनेछौ । जस्तै –

“ज्ञानं परमगुह्यं मे यद् विज्ञानसमन्वितम् ।

सरहस्यं तदङ्गं च गृहाण गदितं मया ॥१॥

यावानहं यथा भावो यद्वरूपगुणकर्मकः ।

तथैव तत्त्वविज्ञानमस्तु ते मदनुग्रहात् ॥२॥

अहमेवाऽऽसमेवाऽग्रे नाऽन्यद् यत् सदसत्परम् ।

पश्चादहं यदेतच्च योऽवशिष्येत सोऽस्म्यहम् ॥३॥

ऋतेऽर्थं यत् प्रतीयेत न प्रतीयेत चाऽऽत्मनि ।

तद् विद्यादात्मनो मायां यथा भासो यथा तमः ॥४॥

यथा महान्ति भूतानि भूतेषूच्चावचेष्णु ।

प्रविष्टान्यप्रविष्टानि तथा तेषु न तेष्वहम् ॥५॥

एतावानेव जिज्ञास्यं तत्त्वजिज्ञासुनाऽऽत्मनः ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यत् स्यात् सर्वत्र सर्वदा ॥६॥

एतन्मतं समातिष्ठ परमेण समाधिना ।

भवान् कल्पविकल्पेषु न विमुह्यति कर्हिचित् ॥७॥

यस्तो श्रीमद्भागवतकथाको मुख्य तत्त्व बुझ्नमा आकण्ठमम भैरहने, उपनिषद्हरूको अध्ययन, मनन र चिन्तन गर्नमा सधैं तल्लीन रहने र यसो फुर्सद भएको वेलामा मनमा लहड चल्थो भनेमात्र कविता कोरेर वस्ने हाम्रा पिताज्यू पं. भीमकान्त पन्थीको मुख्यप्रवृत्ति थियो भने यो बाहेक अन्य घर-व्यवहार-कृषि-पशुपालन एवं छोराछोरीहरूको पढाइ वा स्वास्थ्य आदिको संरक्षण गर्नु भनेको त गौणकार्य थियो ।^१ त्यस्तो सत्कार्यमा प्रवृत्त भैरहने पिताज्यूको संस्मरणमा कलम चलाउँदै गर्दा अहिले श्रीमद्भागवत कथाको मुख्यतत्त्व के हो र कस्तो हो भन्नेसम्म यहाँ संक्षेपमा दिग्दर्शन मात्र गर्दै उहाँको चरणमा श्रद्धाञ्जलिस्वरूप प्रस्तुत गर्दछु ।

१. कुनै मानिस उहाँका अगाडि पुगेर नम्रतापूर्वक उहाँसँग सोद्धै ‘हजुर भविष्यमा मैले आफ्नो जीवनवृत्ति कसरी चलाउने होला ? मेरो शक्ति सम्पत्ति केही छैन, यस्तो प्रश्न गन्यो भने त्यसको उत्तरमा पिताज्यूले भन्ने गर्नुहुन्थ्यो – ‘तिमी सत्कर्म गरिरहू, तिम्रो वृत्ति भगवान् ले नै चलाउने छन्, अहिले त्यसको चिन्ता नगर ।

येन शुक्लीकृता हंसाः शुकाश्च हरितीकृताः ।

मयूराश्चित्रिता येन स ते वृत्तिं विधास्यति ॥

भारद्वाज परिचय

✍ प्रा. डा. टीकाराम पन्थी

नाम –

मूल नाम भरद्वाज हो । ‘भरद्वाज’मा प्रत्यय लागेर ‘भारद्वाज’ बन्दछ । अर्थात् भरद्वाजगोत्रीय भारद्वाज हो । ‘भरद्वाज’ मात्र अर्थ बुझाउँदा पनि स्वार्थमा ‘अण्’ प्रत्यय लागेर ‘भारद्वाज’ शब्द बन्न सक्दछ । कुलचन्द्र गौतमले संस्कृत नेपाली शब्दकोशमा पर्यायवाची (भरद्वाज–भारद्वाज) देखाएका छन् । उनले यसरी राखेका छन् –

भरद्वाज – सप्तर्षिमध्येका एक ऋषि

भारद्वाज – १. भरद्वाज ऋषि, २. द्रोणाचार्य, ३. अगस्त्य ऋषि, ४. मञ्जलग्रह ।

पौराणिक ग्रन्थहरूमा व्यक्ति नाम नै भरद्वाज र भारद्वाज दुवैथरी पाइन्छन् । दुवै नाम ऋषिवाचक हुन् । राजा परीक्षित प्रायोपवेश लिई गङ्गातटमा बस्नेबित्तिकै उपस्थित हुने महर्षिहरूमा ‘भारद्वाज’ को उल्लेख छ –

मेधातिथिर्देवल आर्षिषेणो भारद्वाजो गौतमः पिप्पलादः । (भाग १।१९।१०)

फाल्गुन मासमा सूर्यका गणमा ‘भरद्वाज’ ऋषि छन् –

ऋतुर्वर्चा भरद्वाजः पर्जन्यः सेनजित् तथा ।

विश्व ऐरावतश्चैव तपस्याख्यं नयन्त्यमी ॥ (भागवत १२।११।४०)

अनेक भारद्वाज

१. जयन्त भारद्वाज

‘न्यायमञ्जरी’ ग्रन्थमा चतुर्वेदाध्यायी जयन्त भारद्वाजको उल्लेख छ ।

(पृ. २५९ लाजरस प्रेस काशी)

२. द्रोण भारद्वाज

चाणक्यले कौटिल्य अर्थशास्त्रमा भारद्वाजका अनेक मत उद्धृत गरेका छन् । टीकाकारहरूले तिनलाई द्रोण भारद्वाज मानेका छन् ।

३. गर्दभीविपीत भारद्वाज

बृहदारण्यकोपनिषद् (४।१।५) मा गर्दभीविपीत भारद्वाजको उल्लेख छ । शाङ्कर-भाष्यमा स्पष्टरूपमा भनेको छ – ‘गर्दभीविपीत इति नामतः भारद्वाजो गोत्रतः ।’ यसबाट यथार्थ ज्ञान हुन्छ – भारद्वाजगोत्रोत्पन्न गर्दभीविपीत थिए उनी । ‘गर्दभीविपीतो भारद्वाजः श्रोत्रं वै ब्रह्म’ इत्यादि वाक्यद्वारा उनले जनकलाई श्रोत्रब्रह्मको उपासना फलसहित प्रस्तुत गरेका छन् । ‘गर्दभी-विपीत’ नाम कसरी रह्यो ? भन्ने अविदित छ । यिनी महर्षियाज्ञवल्क्यका समकालीन भएको कुरा निश्चित छ ।

४. सुकेशा भारद्वाज

प्रश्नोपनिषद् (१।१) मा भरद्वाजका छोरा सुकेशा भारद्वाजको उल्लेख छ । भरद्वाज शब्दबाट पुत्रलाई बुझाउन अनन्तरापत्य अर्थमा अण् प्रत्यय भएर 'भारद्वाज' शब्द बनेको हुँदा सुकेशा भारद्वाजपुत्र नै हुन् भन्ने व्याख्याकारहरूको मत छ । १. (प्रश्नोपनिषद्, 'ईशादि नौ उपनिषद्' नामक पुस्तकमा २. 'कल्याण' वेदान्त अङ्क, गीताप्रेस गोरखपुर, वि.सं. १९९३ पृ. २०९, लेखक पं. श्रीगोविन्दनारायणजी आसोपा, शीर्षक 'वेदान्तसे मोक्षप्राप्ति') सुकेशा भारद्वाज अरू पाँच जना साथी – शिविका छोरा सत्यकाम सौर्यायणी गर्गगोत्रमा उत्पन्न कोसलदेशीय आश्वलायन, विदर्भनिवासी भार्गव कत्य ऋषिका प्रपौत्र (पनाति) कबन्धी – सँग पिप्पलाद मुनिकहाँ जान्छन् । यी ६ ऋषिहरूले भिन्न भिन्न प्रकारका ज्ञान पिप्पलाद मुनिबाट लिएका छन् । भरद्वाजका छोरा सुकेशाले सोह्र कला हुने पुरुषको विषयमा पिप्पलादबाट ज्ञान प्राप्त गरेका छन् । ती १६ कलामा पाँच ज्ञानेन्द्रिय, पाँच कर्मेन्द्रिय, एक अन्तःकरण र पञ्चमहाभूत बताएर तद्विशिष्ट पुरुषको वर्णन छ ।

५. कृष्ण भारद्वाज

काश्यपसंहिता सूत्रस्थानमा (२७।३) कृष्णभारद्वाजको उल्लेख छ ।

६. सत्यवाह (सत्यवह) भारद्वाज

'मुण्डकोपनिषद्' (१।२) को पद्य यस्तो छ –

अथर्वणे मां प्रवदेत ब्रह्माऽथर्वा तां पुरोवाचाङ्गिरे ब्रह्मविद्याम् ।

स भारद्वाजाय सत्यवहाय प्राह भारद्वाजोऽङ्गिरसे परावराम् ॥

यसको व्याख्या उक्त 'ईशादि नौ उपनिषद्' मा हरिकृष्णदास गोयन्दकाको यस्तो छ – 'अथर्वा ऋषिलाई ब्रह्माबाट जुन ब्रह्मविद्या मिल्यो, त्यो अथर्वाले अङ्गी ऋषिलाई बताए । अङ्गीले भरद्वाज गोत्रमा उत्पन्न भारद्वाज सत्यवहलाई बताए । भारद्वाजले अङ्गिरा ऋषिलाई बताए ।' अर्को पद्यबाट अङ्गिराले शौनकलाई ब्रह्मविद्या बताएको कुरा छ ।

तर उल्लिखित 'कल्याण' को त्यही पृष्ठमा गोविन्दनारायणजी आसोपाले भनेको कुरा गोयन्दकाको व्याख्यासँग मिल्दैन । उनी 'मुण्डकोपनिषद्' को त्यही कुरा उठाएर यसरी लेख्छन् – 'ब्रह्माबाट प्राप्त ब्रह्मविद्या अथर्वाले अङ्गिरालाई पढाए । अङ्गिराले भरद्वाजका छोरा सत्यवाहलाई पढाए । सत्यवाहले आङ्गिरसलाई पढाए । आङ्गिरसले शौनकलाई पढाए ।'

गोयन्दकाको मत

अङ्गी

भरद्वाजगोत्री सत्यवह

अङ्गिरा

गोविन्दनारायणजीको मत

अङ्गिरा

भरद्वाजका छोरा सत्यवाह

आङ्गिरस

७. भरद्वाजका छोरा द्रोण भारद्वाज

महाभारतमा विख्यात द्रोणाचार्य भरद्वाजमुनिका अयोनिज पुत्र हुन् । यिनी द्रोण भारद्वाज भनी चिनिन्छन् । यिनको जन्म र अध्ययन संबन्धी कथा महाभारत (आदिपर्व) मा पाइन्छ । गङ्गाद्वारमा आश्रम जमाई बसेका महर्षि भरद्वाजले एकदिन अन्य महर्षिहरूका साथ गङ्गास्नान गर्न जाँदा गङ्गाटटमा घृताची नामकी अप्सरालाई देखे । उनी कामातुर भए । उनको वीर्यात्मक तेज स्खलित भयो । द्रोण नामक पात्रमा त्यसलाई उनले राखे । त्यसैबाट अयोनिज बालक द्रोण जन्मे । भरद्वाजले द्रोणलाई वेद-वेदाङ्ग पढाए । भरद्वाजबाट आग्नेयास्त्र पाएका अग्निवेश्यले गुरुपुत्र द्रोणलाई आग्नेयास्त्रको शिक्षा दिए । भरद्वाजले आफ्ना मित्र पृषत् नामक राजाका छोरा द्रुपदलाई पनि आफ्ना पुत्र द्रोणकै साथ राखी समग्र शास्त्र पढाएका थिए । आफ्ना पिता भरद्वाज ब्रह्मलीन भएपछि द्रोण आफ्नै आश्रममा बसी तपोरत भए, साथै लोकोपकारी पनि भए । पछि द्रोणले शरद्धानकी छोरी कृपीलाई विवाह गरे । कृपीका गर्भबाट अश्वत्थामा जन्मे । द्रोणाचार्यले भगवान्का षष्ठ अवतार परशुरामबाट सम्पूर्ण शस्त्रास्त्रको रहस्य, प्रयोग-विधि र उपसंहार विधिको शिक्षा प्राप्त गरेका थिए । यसबाट द्रोणाचार्यको जन्म र अध्ययन संबद्ध कुरा महाभारत आदिपर्वमा सविस्तार वर्णित छ ।

८. भारद्वाजगोत्र भौम (मङ्गल)

नवग्रह-पूजाविधिमा 'अवन्तिदेशोद्भव भारद्वाज-गोत्र भौम इहागच्छ ।' भनी आवाहन गरेर मङ्गलको स्थापना गरी पूजा गर्ने वैदिकधर्मीहरूको परम्परा छ । भरद्वाज मुनिभन्दा कति पुस्तापछिका भौम हुन् भन्ने जानकारी छैन, तर भौमलाई भारद्वाजका छोरा भन्ने कथा गणेशपुराणमा पाइन्छ । वर्णन यस्तो छ - अवन्ती नगरीका सर्वशास्त्रज्ञ विद्वान् भारद्वाज मुनि वैशाखमा एकदिन रेवा नदीमा नुहाउन गए । त्यहाँ परमसुन्दरी एउटी अप्सरालाई देखेर मुग्ध भएका मुनिको वीर्यात्मक तेज स्खलित भई रेवा नदी तटमा उँधोतर्फ पृथिवीमा खस्यो । केही कालपछि पृथ्वीकै गर्भबाट रातो अङ्ग भएको कुमार जन्म्यो । भूमिकै पुत्रको रूपमा तिनको पालन भयो । केही समयपछि पृथ्वीले आफ्ना पालित पुत्र भौमलाई उनकै पिता भारद्वाजलाई बुझाइन् । भारद्वाजले भौमकुमारको व्रतबन्ध गरे, साङ्गवेद पढाए । अनि भौमले रेवानदीका तटमा हजारौँवर्ष तपस्याद्वारा गणेशको आराधना गरे । गणेशबाट वरदान पाएपछि भौम केही वर्ष अवन्ती देशको संरक्षक बने । पछि उनी मङ्गलग्रहको रूपमा लोकमान्य र सर्वत्र विख्यात भए गणेशपुराणको आधारमा लेखिएका 'मङ्गलग्रह' का कतिपय पद्यहरूमा यो विषय स्पष्ट छ - (मङ्गलग्रहः तृतीय रुचिः श्लोक १२३-१३७) श्रीकालिदास कविवर्यद्वारा रचित भनिएको नवग्रहमङ्गलस्तोत्रमा पनि मङ्गलग्रहको स्तुतिमा '.... भारद्वाजकुलोद्भवः क्षितिसुतः कुर्यात् सदा मङ्गलम्' भन्ने उल्लेख गरिएको देखिन्छ ।

९. वैयाकरण भरद्वाज-अध्ययन तथा अध्यापन

भरद्वाज ऋषिले इन्द्रबाट व्याकरण शास्त्रको अध्ययन गरेर अनेकौँ ऋषिहरूलाई पढाएका थिए । 'ब्रह्मा बृहस्पतये प्रोवाच, बृहस्पतिरिन्द्राय, इन्द्रो भरद्वाजाय, भरद्वाज ऋषिभ्यः, ऋषयो ब्राह्मणेभ्यः ।' (ऋक्तन्त्र १।४)

इन्द्रले भरद्वाजलाई व्याकरणशास्त्र पढाउने सन्दर्भमा स्वर-व्यञ्जनादिमूल भाषा-विषय पढाएको कुरा अरू शास्त्रमा पनि पाइन्छ । (ऐतरेयारण्यक २।२।४)

इन्द्रले भरद्वाजलाई आयुर्वेद पनि पढाएका थिए ।

'तस्मै प्रोवाच भगवानायुर्वेदं शतक्रतुः ।' (चरकसंहिता, सूत्रस्थान २३)

'परमेशं नमस्कृत्य भरद्वाजमृषिन्ततः

हरादिन्द्रक्रमायातं ज्ञानं शृणुत सुव्रताः ।' (मृगेन्द्रतन्त्र, विद्यापाद १।१)

यसको वृत्तिमा भट्टनारायणकण्ठले भनेका छन् – बदरिकाश्रममा भरद्वाज आदि अनेक मुनिहरू तपोरत थिए । त्यहाँ इन्द्र आए । इन्द्रले ती तपस्वी मुनिहरूलाई शिवभक्त जानेर-बुझेर- 'तपाईंहरूले आफूहरूमध्येबाट एक जनालाई प्रश्नकर्ता नेता छान्नुहोस्, म जवाफ दिन्छु' भने । अनि सबै मुनिहरूले एक मतले भरद्वाज ऋषिलाई नेता छाने । त्यसपछि इन्द्रले भगवान् शिवजीबाट आफूले पाएको सम्पूर्ण शास्त्र भरद्वाज लगायत उपस्थित सम्पूर्ण मुनिहरूलाई दिए । अनि भरद्वाजले हारीत मुनिका साथ अनेक मुनिहरूलाई पढाए । हारीतले नैमिषारण्यवासी मुनिहरूलाई सो शास्त्र प्रवचनद्वारा प्रदान गरे । यस प्रकार विभिन्न शास्त्रको अध्ययन अध्यापनमा शिवका शिष्य इन्द्र, इन्द्रका प्रमुख शिष्य भरद्वाज, भरद्वाजका प्रधान शिष्य हारीत थिए । हारीतबाट नैमिषारण्यमा बस्ने मुनिहरूले विद्या प्राप्त गरे ।

व्याकरणशास्त्रको सन्दर्भमा भारद्वाजको आख्यात प्रधान व्याकरण नै चर्चित छ ।

“भारद्वाजकमाख्यातं भार्गवं नाम भाष्यते ।

वासिष्ठ उपसर्गस्तु निपातः काश्यपः स्मृतः ॥” (वाजसनेय प्रातिशाख्य ८/५०)

पाणिनिले एक सूत्रमा मात्र भारद्वाजको मत देखाएका छन् । “ऋतो भारद्वाजस्य” (७/३/६३) । यस अनुसार भारद्वाजको मतमा ययिथ, पपिथ, वविथ, चिक्षयिथ, आदि रूप बन्छन् । अरूका मतमा यथाथ, पपाथ, ववाथ, चिक्षेथ, आदि रूप हुन्छन् । यसरी आख्यात (क्रियापद) को सन्दर्भमा नै भारद्वाज प्रसिद्ध छन् ।

‘इन्द्रले भरद्वाजलाई आयुर्वेद पढाएका थिए’ भन्ने चरकसंहिताको वाक्य पहिले उद्धृत गरिएको छ । भरद्वाजले भगवान् धन्वन्तरिलाई आयुर्वेद पढाएका थिए । चन्द्रवंशी राजा दीर्घतमाका छोरा धन्वन्तरि भगवान् विष्णुका अंशावतार थिए, आयुर्वेद शास्त्रका प्रवर्तक थिए—

“काश्यस्य काशिस्तत्पुत्रो राष्ट्रो दीर्घतमः पिता ।

धन्वन्तरिर्दीर्घतम आयुर्वेदप्रवर्तकः ।

यज्ञभृग् वासुदेवांशः स्मृतमात्रार्तिनाशनः ॥” (भागवत ९/१७/४-५)

हरिवंशमा यसलाई केही भिन्न शैलीमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

“चन्द्रवंशी राजा काशिराज धन्वले भगवान् धन्वन्तरिको आराधना गरे । भगवान् प्रत्यक्ष हुँदा “हजुर नै मेरा पुत्रको रूपमा जन्म लिनुहोस् ।” भन्ने वरदान मागे । भगवान्बाट सो वरदान पाए । फलतः काशिराज धन्वका पुत्रको रूपमा भगवान् धन्वन्तरिले अवतार लिनुभयो । भगवान् धन्वन्तरिका मानवावतार धन्वन्तरि सम्पूर्ण रोगको नाश गर्न समर्थ हुनुभयो ।” (हरिवंश, हरिवंशपर्व, अध्याय २९) भगवान् धन्वन्तरिले भरद्वाज मुनिबाट आयुर्वेद र चिकित्साकर्मको ज्ञान प्राप्त गरे । त्यसपछि त्यस विद्यालाई आठ भागमा बाँडेर विस्तृत विवेचना गरे ।

त्यसपछि आफ्ना अनेकौँ शिष्यहरूलाई भगवान् धन्वन्तरिले अष्टाङ्गयुक्त आयुर्वेद पढाए ।

“आयुर्वेदं भरद्वाजात् प्राप्येह भिषजां क्रियाम् ।

तमष्टधा पुनर्व्यस्य शिष्येभ्यः प्रत्यपादयत् ।” (हरिवंश, हरिवंशपर्व, २९/२७)

आठ प्रकारको विभाजन आयुर्वेद शास्त्रानुसार यस्तो छ ।

१. कायचिकित्सा	२. बालचिकित्सा
३. गृहचिकित्सा	४. ऊर्ध्वाङ्गचिकित्सा
५. शल्यचिकित्सा	६. दष्ट्राचिकित्सा
७. जराचिकित्सा	८. वृषचिकित्सा ।

यसप्रकार आयुर्वेदशास्त्रका प्रवर्तक भगवान् धन्वन्तरिले भरद्वाज मुनिबाट आयुर्वेद शास्त्रको अध्ययन गरेका थिए ।

१०. याज्ञवल्क्यका शिष्य भरद्वाज—

अथर्ववेदीय ‘श्रीरामोत्तरतापनीयोपनिषद्’ मा महर्षि याज्ञवल्क्यबाट बृहस्पति, अग्नि र भरद्वाजले अविमुक्तक्षेत्र काशीको महिमा र ब्रह्मविद्या सम्बन्धी शिक्षा प्राप्तगरेको वर्णन छ । बृहस्पति र अत्रिको अपेक्षा भरद्वाजमुनिले अनेक प्रश्न सोधेर याज्ञवल्क्यबाट श्रीरामतत्त्वात्मक ब्रह्मविद्या, रामाद्वैतवादी ब्रह्मचिन्तन प्राप्त गरेका छन् । त्यसमा स्पष्ट रूपमा भरद्वाज मुनि महर्षि याज्ञवल्क्यका सेवक छात्रको रूपमा रहेको कुरा बताइएको छ ।

उल्लिखित सन्दर्भमा भरद्वाजले इन्द्रबाट पढेको र मुनिहरूलाई पढाएको ठाउँ बदरिकाश्रम भनियो । भरद्वाजको आश्रम गङ्गा र यमुनाको संगम प्रयागमा थियो भन्ने कुरा वाल्मीकि रामायणमा वर्णित छ ।

भगवान् श्रीरामचन्द्र लक्ष्मण र सीताका साथ वनवासतर्फ लाग्दा अयोध्याबाट गङ्गायमुनाको संगमस्थ जंगलमा भरद्वाज मुनिको आश्रममा पुग्नुभएको थियो । भरद्वाज मुनिकै सल्लाह अनुसार श्रीरामचन्द्र त्यहाँबाट २० कोश टाढा रहेको चित्रकूट पर्वतमा गएर बस्नुभएको थियो । (अयोध्याकाण्ड, सर्ग ५४)

दाजु श्रीरामचन्द्रलाई खोज्न वन जाँदा भरत पनि त्यहीँ नै भरद्वाजाश्रम पुगी एक रात त्यहीँ बसेर भरद्वाजकै आज्ञामा चित्रकूट तर्फ लागेका थिए । त्यस प्रसङ्गमा महर्षि भरद्वाजको अतुलनीय अपरिमेय शक्ति प्रदर्शित छ । (अयोध्याकाण्ड सर्ग ९१-९२) भगवान् श्रीरामचन्द्र लङ्का विजयपछि लङ्काबाट फर्कँदा पनि भरद्वाजश्रममा पस्नुभएको थियो । (युद्धकाण्ड, सर्ग १२४) भरद्वाजका सन्तानहरू, भारद्वाजगोत्रीहरू बस्ने एउटा देश भारतवर्षको उत्तरतर्फ रहेको बताइन्छ ।-

“आत्रेयाश्च भरद्वाजाः प्रस्थलाश्च कसेरुकाः ।” (वायुपुराण ४५/११९)
पाणिनिको समयमा पनि भारद्वाज देश थियो भन्ने कुरा स्पष्ट छ ।

“कृकणपर्णाद् भारद्वाजे” (४/२/१४५) भारद्वाज देश हो ।

भरद्वाजको आश्रम र त्यहाँ आततायी आक्रमण

वाल्मीकीय रामायण अनुसार भरद्वाजको आश्रम प्रयागमा थियो भन्ने चर्चा गरियो । प्रयागलाई प्रतिष्ठानपुर भन्ने गरिन्छ र त्यसलाई तीर्थयात्राको प्रारम्भिक स्थान भन्ने उल्लेख पाइन्छ । महाभारत (वनपर्व ८५) मा स्पष्टतया भनेको छ – युधिष्ठिरलाई देवर्षि नारदले ऋषिहरूका साथ तीर्थ घुम्न लगाएका छन् । १७ वटा ऋषिहरू पर्खेर बसेको बताएका छन् ।

“असितो देवलश्चैव मार्कण्डेयोऽथ गालवः ।

भरद्वाजो वसिष्ठश्च मुनिरुद्दालकस्तथा ॥ (श्लोक १०२)” इत्यादि ।

त्यही, अध्याय १०२ मा, कालेयक नामका आततायी दैत्यहरूले ऋषिहरूका आश्रममा हमला गर्ने र ऋषिहरूलाई मारेर खाने गरेको कुरा वर्णित छ । दिनभर समुद्रमा लुक्ने रातिमा आश्रममा आक्रमण गर्ने कालेयक दैत्यहरूले वसिष्ठका आश्रममा १८८ जना, च्यवनका आश्रममा १०० जना र भरद्वाजका आश्रममा २० जना ब्राह्मणहरू मारेर खाएका थिए । (महाभारत वनपर्व अ.१०२ श्लोक ३.४,५)

ती वसिष्ठ, च्यवन र भरद्वाजका आश्रम कहाँ थिए ? भन्ने त्यसमा स्पष्ट छैन तापनि ती आश्रम गङ्गाक्षेत्रमै (प्रयाग-हरिद्वार) हुँदा हुन् भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ ।

द्वारपर युगको अन्तमा भरद्वाजको आश्रम वेङ्कटाचलको दक्षिणतर्फ बताइएको छ । त्यहाँ तीर्थयात्रामा गएका अर्जुन र भरद्वाजको लामो संवाद भएको वर्णन स्कन्दपुराण वैष्णवखण्ड वेङ्कटाचल माहात्म्यमा अध्याय ३० देखि ३८ सम्म प्रस्तुत छ । भरद्वाजको रूप अवस्था स्थिति प्रदीप्त रूपमा वर्णित छ-

“अग्रे ददर्श कौन्तेयः स्फुरत्पावकतेजसम् ।

भरद्वाजं मुनिवरैरनेकैः परिवारितम् ॥

भस्मानुलिप्तसर्वाङ्गं मृगचर्मोत्तरीयकम् ।

नववारिदसंवीतं कैलासमिव भास्वरम् ॥

जटाभिर्लम्बमानाभिर्भास्वन्तं स्वर्णकान्तिभिः ।
स्थिरा विद्युल्लताकीर्णमिव शारदनीरदम् ॥
श्रुतिस्मृतिपुराणार्थकीभूय समागतैः ।
अङ्गीकृतमिवाकारं दिव्यज्ञानशुभास्पदम् ॥
धृतिक्षान्तिदयातुष्टिशान्तिभिर्नित्यसेवितम् ।
प्रियाभिरिव रक्ताभिरखण्डब्रह्मवर्चसम् ॥
उपगम्य शनैः पार्थस्तत्पदाम्बुजयोः पुरः ।
चक्रे प्रणामं साष्टाङ्गं समालिङ्गितभूतलम् ॥

(स्कन्दपुराण, वैष्णवखण्ड, वेङ्कटाचलमाहात्म्य अध्याय ३० श्लोक ३९-४४)

त्यहीं अर्को प्रसङ्गमा भरद्वाजलाई नारायणांश, विष्णवंश भनेको छ ।

“भरद्वाज महाभाग साक्षाद् विष्णवंशको भवान् ।” (त्यही २८/६८)

“इत्युक्तः स भरद्वाजः साक्षान्नारायणांशकः ।” (त्यही २८/७३)

भरद्वाज र उनका छोरा यवक्रीतको वेदबोध

महाभारत, वनपर्वको अध्याय १३५ देखि १३८ सम्म भरद्वाज ऋषि र उनका छोरा यवक्रीतले इन्द्रबाट वेदज्ञान प्राप्त गरेको कथा छ । कनखल पर्वतमालामा महानदी गङ्गाको तीरमा भरद्वाज र रैभ्य मुनि मैत्री बन्धनमा बाँधिएर एउटै आश्रममा बसेका थिए । रैभ्य मुनि दुई छोरा अर्वावसु र परावसु तथा बुहारी समेत बसेका थिए भने भरद्वाज मुनि एउटा छोरा यवक्रीत सितमात्र तपोरत थिए । रैभ्यले वेद पढेका थिए । उनलाई सारा ब्राह्मणहरू आदर गर्दथे । भरद्वाज तपस्वी थिए । अन्य ब्राह्मणहरूद्वारा सम्मानित थिएनन् । यवक्रीतले नपढीकन वेदज्ञान प्राप्त गर्न ठूलो तप गरे । अन्ततः इन्द्रले तिमीहरू दुवै पिता र पुत्र (भरद्वाज र यवक्रीत) लाई नपढीकनै वेदहरूको यथेष्ट ज्ञान प्राप्त हुनेछ ।” भनी वरदान दिएका थिए –

“तस्मै प्रादाद् वरानिन्द्र उक्तवान् यान् महातपाः ।

प्रतिभास्यन्ति ते वेदाः पित्रा सह यथेप्सिताः ।

यच्चान्यत् काङ्क्षते कामं यवक्रीर्गम्यतामिति ।” (१३५/४१-४२)

“इन्द्रो भरद्वाजाय” (ऋक्तन्त्र १/४) भन्ने कुरालाई यसले पुष्टि दिएको छ । भरद्वाज र उनका छोरा यवक्रीतले एकसाथ (सँगसँगै) इन्द्रबाट वेदज्ञान प्राप्त गरेको कुरा यसमा उल्लिखित छ ।

विद्यावंशमा भारद्वाज र भारद्वाजी

वंश दुई प्रकारको हुन्छ – १.जन्मवंश २.विद्यावंश ।

बृहदारण्यकोपनिषद् (२/६/१.२.३) मा ब्रह्मविद्या प्राप्ति नै प्रयोजन भएको मधुकाण्ड (मधुविद्या) को वंश सविस्तार प्रस्तुत छ । भारद्वाजगोत्रीसँग संबद्ध संप्रदायको

निदर्शन त्यहाँ यस्तो छ । “पाराशर्यले भारद्वाजबाट भारद्वाजले भारद्वाज र गौतमबाट, गौतमले भारद्वाजबाट, भारद्वाजले पाराशर्यबाट, आसुरिले भारद्वाजबाट, भारद्वाजले आत्रेयबाट.....।”

बृहदारण्यकोपनिषद् (षष्ठअध्यापको पञ्चम ब्राह्मण १-२) मा समस्तप्रवचन वंशको नाममा नारीलाई महत्त्व दिएर विद्यावंश प्रस्तुत गरिएको छ । शङ्कराचार्यको व्याख्यामा भनिएको छ- “स्त्रीप्राधान्याद् गुणवान् पुत्रो भवति । अतस्त्रीविशेषणेनैव पुत्रविशेषणादाचार्यपरम्परा कीर्त्यते । निदर्शन यस्तो छ-“गौतमीपुत्रले भारद्वाजीपुत्रबाट भारद्वाजीपुत्रले पाराशरीपुत्रबाट,.....। इत्यादि ।

उल्लिखित दुवैमा लिङ्गभिन्नता मात्र फरक हो । आशयमा कुनै भिन्नता छैन ।

उक्त वंशकथन हाल भारतवर्षमा तथा नेपालमा उपलब्ध ‘श्रावणी प्रयोग’मा सम्पूर्णतः राखिएका पाइन्छन् ।

सप्तर्षिमध्ये एक भरद्वाज

वैदिक वाङ्मयसँग संबद्ध स्मृति, पुराण, धर्मशास्त्रीय ग्रन्थ आदिमा प्रोक्त सातौँ वैवस्वत मन्वन्तरका सप्तर्षिहरू यी हुन् – कश्यप, अत्रि, भरद्वाज, विश्वामित्र, गौतम, जमदग्नि, वसिष्ठ ।

“कश्यपोऽत्रिर्वसिष्ठश्च विश्वामित्रोऽथ गौतमः ।

जमदग्निर्भरद्वाज इति सप्तर्षयः स्मृताः ।” (भागवत ८/१३/५)

वर्तमान युगमा हाम्रा धार्मिक ग्रन्थले पूजनीय मानिएका यिनै ऋषिहरूको सर्वत्र सदाकाल पूजन हुन्छ । श्रावणीपूर्णिमा, ऋषिपञ्चमी जस्ता पर्वमा यिनै सप्तर्षि पूजित छन् ।

कमलाकर भट्टले ‘निर्णयसिन्धु’को गोत्रप्रवर निर्णय प्रकरणमा यिनै सप्त ऋषिहरूमा अगस्त्यको नाम थपेर आठ ऋषिलाई गोत्र-प्रवर्तक मानेका छन् । उनले ‘प्रवरमञ्जरी’ मा बौधायनले भनेको कुरा यसरी बताएका छन् –

“विश्वामित्रो जमदग्निर्भरद्वाजोऽथ गौतमः ।

अत्रिर्वसिष्ठः कश्यप इत्येते सप्त ऋषयः ।

सप्तानाम् ऋषीणाम् अगस्त्याष्टमानां यद् अपत्यं तद् गोत्रम् ।”

उक्तानुसार ८ ऋषि गोत्रप्रवर्तक छन् ।

त्यहाँ बताइएअनुसार भरद्वाजका गण र प्रवरको विवरण निम्नानुसार छ ।

भरद्वाजका चार गण छन् –

१. भरद्वाजाः	२.गर्गाः
३. ऋक्षाः	४.कपयः।

१. भरद्वाजका प्रवर-

आङ्गिरस-बार्हस्पत्य-भारद्वाजेति त्रयः ।

२. गर्गका प्रवर—

आङ्गिरस—बार्हस्पत्य—भारद्वाज—शैन्य—गार्ग्येति पञ्च ।

अथवा—आङ्गिरस—शैन्य—गार्ग्येति त्रयः ।

अथवा—आङ्गिरस—गार्ग्य—शैन्येति त्रयः ।

अथवा—भारद्वाज—गार्ग्य—शैन्येति त्रयः ।

मत्स्यपुराणानुसार—आङ्गिरस—तैत्तिरि—कापिभुवेति त्रयः ।

३. ऋक्षका प्रवर—

आङ्गिरस—बार्हस्पत्य—भारद्वाज—वान्दन—मातवचसेति पञ्च ।

अथवा—आङ्गिरस—वान्दन—मातवचसेति त्रयः ।

४. कपिका प्रवर—

आङ्गिरसमहीयवरौक्षयणेति त्रयः ।

भरद्वाजानां परस्परमविवाह इति बौधायनः ।

उपर्युक्त चारवटै गण अन्तर्गतका बन्धुहरूको परस्पर विवाह निषिद्ध हुने विषय स्मृत्यर्थसारबाट उद्धृत छ ।

“भारद्वाजः सकपयो गर्गा रौक्षायणा इति ।

चत्वारोऽपि भरद्वाजा गोत्रैक्यान्नान्वयुर्मिथः ।”

यस प्रकार सातौँ वैवस्वत मन्वन्तरका सप्तर्षिमध्येका एक जना ऋषि भरद्वाज नै यस युगका गोत्रप्रवर्तक प्रवर निर्मापक हुन् । यसबारे कुनै सन्देह छैन ।

भरद्वाज को थिए ?

सातौँ मन्वन्तरका सप्तर्षिमध्येका एक ऋषि भरद्वाज को थिए ? यिनका पिता को हुन् ? यिनकी माता को हुन् ? यिनको जन्म, पालनपोषण कहाँ कसरी भयो ? अनुसन्धेय विषय यही हो । अनुसन्धान पनि त्यति सरल छैन । होइन सरलै त छ नि — अङ्गिराका छोरा बृहस्पति, बृहस्पतिका छोरा भरद्वाज । अङ्गिरस— बार्हस्पत्य— भारद्वाजेति त्रिप्रवर भन्ने स्पष्टै त छ । तर यथार्थ जानकारी हुनुपर्छ, अनुसंहित प्रमाण चाहिन्छ ।

भरद्वाजको सन्दर्भमा भागवतको भनाइ यस्तो छ । सृष्टि प्रक्रममा ब्रह्माजीका अंगबाट उत्पन्न हुने दश पुत्र थिए— मरीचि, अत्रि, अङ्गिरा, पुलस्त्य, पुलह, क्रतु, भृगु, वसिष्ठ, दक्ष, नारद । अङ्गिरा ब्रह्माजीको मुखबाट जन्मे । (भागवत ३/१२)

कर्दम मुनिकी छोरी श्रद्धा नामकी कन्या अङ्गिराले विवाह गरे । श्रद्धाबाट अङ्गिराका सिनीवाली, कुहू, राका, अनुमति, यी ४ छोरी र उतथ्य, बृहस्पति, यी दुई भाइ छोरा जन्मे । (भागवत ४/१) । यी दुईमा उतथ्य साक्षाद् भगवान् थिए, बृहस्पति ब्रह्मनिष्ठ थिए । दुवै भाइ स्वरोचिष मन्वन्तरमा विख्यात भए —

‘तत्पुत्रावपरावास्तां ख्यातौ स्वरोचिषेऽन्तरे ।

श्रद्धा त्वङ्गिरसः पत्नी चतस्रोऽसूत कन्यकाः ॥

सिनीवालीकुहूराका चतुर्थ्यनुमतिस्तथा ।

उतथ्यो भगवान् साक्षाद् ब्रह्मिष्ठश्च बृहस्पतिः ॥’ (भागवत ४/१/३४-३५)

स्वारोचिष द्वितीय मन्वन्तर हो- (१.स्वायम्भुव २.स्वारोचिष ३.उत्तम ४.तामस ५.रैवत ६.चाक्षुष ७.वैवस्वत) । एकहत्तर दिव्य युगको एक मन्वन्तर हुन्छ । ७ औं वैवस्वत मन्वन्तरमा आइपुग्दा ४०० दिव्ययुग बित्छन् । बृहस्पतिका छोरा भरद्वाज सातौं मन्वन्तरका सप्तर्षिमध्ये एक भए कसरी ? यो आश्चर्यमय छ । भागवत (नवमस्कन्ध अध्याय २०) मा भरद्वाजसंबद्ध कथा छ । चन्द्रवंशी राजा दुष्यन्तका छोरा सम्राट् भरतको वंश वितथ (विच्छिन्न) हुन लाग्दा सन्तानका लागि ‘मरुत्स्तोम’ यज्ञ उनले गरे । त्यस यज्ञमा मरुद्गणहरूले भरतलाई ‘भरद्वाज’ नामक दत्तक पुत्र दिए । बृहस्पतिले आफ्ना दाजु उतथ्यकी पत्नी, जो गर्भिणी थिइन्, गर्भमा (दीर्घतमा) बालक थियो, मैथुन गर्न प्रवृत्त भए, ममताले नमान्दा नमान्दै गर्भाधान भयो । बृहस्पतिबाट पैदा हुने बालकलाई फ्याँक्न खोजिरहेकी ममताको इच्छालाई लिएर देवताहरूले नाम-निर्वचन गरे । अन्ततः बृहस्पति र ममता दुवैबाट परित्यक्त बालक भरद्वाजलाई मरुद्गणहरूले पालन गरे । वंश विच्छिन्न भएका सम्राट् भरतलाई मरुद्गणद्वारा दत्तक पुत्रको रूपमा भरद्वाज सुम्पिए ।

“मूढे भरद्वाजमिमं भरद्वाजं बृहस्पते !”

यातौ यदुक्त्वा पितरौ भरद्वाजस्ततस्त्वयम् ।

चोद्यमाना सुरैरेवं मत्वा वितथमात्मजम् ।

व्यसृजन् मरुतोऽबिभ्रन् दत्तोऽयं वितथेऽन्वये ।” (भागवत ९/२०/३८-३९)

बृहस्पतिले भने- “मूढे ! भरद्वाजमिमम् यो बालक उतथ्यको क्षेत्रज र मेरो औरस, (दुईको पुत्र द्वाज हो, भर-पालन गर ।’ ममताले भनिन्- ‘भरद्वाजं बृहस्पते ! यो बालक मेरा पतिको होइन, तिम्रो र मेरो दुवैको द्वाज हो, तिम्री नै भर-पालन गर ।’ यस प्रकार दुवैले ‘भरद्वाज’ शब्द प्रयोग गरेकाले तिनको नाम भरद्वाज भयो, नाम-निर्वचनद्वारा ।

यसप्रकार सम्राट् भरतले मरुद्गणबाट दत्तक पुत्रको रूपमा प्राप्त भरद्वाज चन्द्रवंशविस्तारक बनेका छन्, सप्तर्षिमध्ये एक बनेका छैनन् ।

हरिवंश (हरिवंश पर्व अ. ३२) मा भरद्वाजलाई भरतका दत्तक पुत्र बनेर चन्द्रवंशविस्तारक भए भन्ने वर्णन छैन, त्यहाँको वर्णन अनुसार भरद्वाज मुनि भरतको उपकार गरेर पनि महामुनिकै रूपमा रहेका छन् । त्यहाँको कथा यस्तो छ ।

सम्राट् भरतको वंश विच्छिन्न भयो, छोराहरू मरे । भरतका यज्ञमा आएका मरुत् देवताहरूले अङ्गिरानन्दन बृहस्पतिका छोरा महामुनि भरद्वाजलाई नै पुत्र बनाएर भरतलाई सुम्पे । त्यसपछि महामुनि भरद्वाजले आफै मरुत् देवताहरूलाई भेला गरेर भरतलाई

यज्ञानुष्ठानमा लगाए । त्यसपछि सम्राट् भरतलाई पुत्र लाभ भयो । पहिल्यै वंश वितथ (विच्छिन्न) भएपछि जन्मेका नयाँ छोराको नाम वितथ नै प्रसिद्ध भयो । वितथ नामक पुत्र जन्मेको केही समयपछि सम्राट् भरतको देहावसान भयो । महामुनि भरद्वाज भने सम्राट् भरतका छोरा वितथलाई राजगद्दीमा राखेर, राज्याभिषेकद्वारा लोकपालनको जिम्मा दिएर आफ्नो आश्रमतर्फ लागेका थिए ।

“बृहस्पतेराङ्गिरसः पुत्रो राजन् महामुनिः ।

संक्रामितो भरद्वाजो मरुद्भिः ऋतुभिर्विभुः ॥

अयाजयद् भरद्वाजो मरुद्भिः ऋतुभिर्हि तम् ।

पूर्वं तु वितथे तस्य कृते वै पुत्रजन्मनि ॥

ततोऽथ वितथो नाम भरद्वाजसुतोऽभवत् ।

ततोऽथ वितथे जाते भरतस्तु दिवं ययौ ।

वितथं चाभिषिच्याथ भरद्वाजो वनं ययौ ॥” (श्लो.१४-१७)

‘भरद्वाजसुतः=भरद्वाजप्रयत्नद्वारा जन्मेको’ भन्ने व्याख्या विद्वान्हरूको पाइन्छ ।

यहाँ भरद्वाजको जन्मको सन्दर्भ भागवतमा बताए जस्तो केही छैन । यहाँ वर्णन गरे अनुसार भरद्वाज मुनि सम्राट् भरतका दत्तक पुत्रको रूपमा चन्द्रवंशविस्तारक राजा बनेका छैनन्, महामुनि नै रहेका छन् । उल्लिखित “भरद्वाजो वनं य यौ” ले भरद्वाज आफ्नो आश्रमतर्फ लागेको कुरा सूचित गर्दछ । भरद्वाजको आश्रम वाल्मीकिरामायण अयोध्याकाण्ड सर्ग ५४ अनुसार प्रयागमा छ र महाभारत वनपर्व अनुसार (अध्याय १३५) अनुसार कनखलपर्वतमालामा, गङ्गातीरमा छ । हरिवंश (भविष्यपर्व अध्याय ७७) अनुसार भरद्वाज आदि २५ जना मुनिहरू बदरीविशालामा तपोरत थिए । भगवान् श्रीकृष्ण त्यहाँ आउँदा ती सबै ऋषिहरूले उहाँको स्वागत गरेका थिए । यस सन्दर्भले पनि भरद्वाजको आश्रम बदरीविशालामा भएको कुरा प्रस्ट्याएको छ ।

११. दीन दुःखीका आश्रयदाता भरद्वाज

देवीभागवतमा वर्णित कथा अनुसार चित्रकूट नामको पर्वतमा भरद्वाज नामका ऋषिको आश्रम थियो । त्यहाँ अन्य ऋषिमुनिका छोराहरूले वेदवेदाङ्गशास्त्रहरू पढ्दथे । यी भरद्वाजमुनि त्रिकालदर्शी थिए । यिनको वाणीमा शरापदिने र अनुग्रह गर्ने शक्ति थियो । यिनका शिष्यहरू पनि आफ्ना गुरु भरद्वाज ऋषि समानै थिए ।

भीमकान्त पन्थी-जगदम्बिकावैभवम् महाकाव्य । (द्वितीयसर्ग - १७-२०)

१२. भरद्वाज अग्नि/बृहस्पतिका नाति

महाभारत (वनपर्व, अध्याय २१७) मा बताइएको छ - ब्रह्माका छोरा अङ्गिरा ऋषि र अग्निदेवले एकै पटक प्रतिस्पर्धात्मक तपस्या गरेका थिए र अङ्गिरालाई उनैको प्रार्थना अनुसार अग्निदेवले प्रथम पुत्रको रूपमा स्वीकारेका ब्रह्माजीका तृतीय पुत्र अङ्गिरा हुन् ।

‘मरीचित्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः ऋतुः ।’ (भागवत ३/१२/२२)

‘विविध अग्निहरूको वर्णन गर्नेछु’ भन्ने प्रतिज्ञा पूर्वक मार्कण्डेयले युधिष्ठिरलाई महाभारत (वनपर्व, अध्याय २१८ तथा २१९) मा अङ्गिराकी सुभा पत्नीबाट छ भाइ छोराहरू—बृहत्कीर्ति, बृहज्ज्योति, बृहद्ब्रह्मा, बृहन्मना, बृहन्मन्त्र, बृहद्भास, बृहस्पति जन्मेको बताएका छन् । बृहस्पतिकी चान्द्रमसी (तारा) पत्नीबाट ७ भाइ अग्नि छोरा र १ छोरी जन्मिन् । बृहस्पतिका प्रथम पुत्र ‘शंयु’ नामक अग्नि जन्मे । शंयुले धर्मकी छोरी सत्यालाई विवाह गरे । तिनैबाट ‘भरद्वाज’ अग्नि जन्मे । भरद्वाज अग्नि यज्ञमा प्रथम आज्यभागले पुजिन्छन्—

“प्रथमेनाज्यभागेन पूज्यते योऽग्निरध्वरे

अग्निस्तस्य भरद्वाजः प्रथमः पुत्र उच्यते । (म.भ.वनपर्व २१९/५)

यो अग्नि भारद्वाज गोत्रप्रवर्तक सप्तर्षिमध्येका ऋषि होइनन् । अर्थात् यिनी अग्नि भरद्वाज हुन्: भरद्वाज ऋषि होइनन् । बृहस्पतिका नाति अग्नि भरद्वाज यहाँ वर्णित छन् ।

१३. मण्डल ऋषिमा भरद्वाज

ऋक्संहिता प्रथमतः अध्ययन अध्यापन गर्दा सरलताका लागि मण्डलात्मक रूपमा विभाजित गरिएको छ । ऋक्संहिता व्यवस्थित गर्ने समयमा एकएक ऋषिको कुलमा, ऋषिसमुदायले देखेका (राम्ररी पढेका) मन्त्रसमूहलाई एकै ठाउँमा राखिँदा ती मण्डलऋषि भनिए । आश्वलायन गृह्यसूत्रमा तिनीहरूका नाम यसरी दिइएका छन्—प्रथममण्डलका ऋषि शतर्ची, द्वितीय मण्डलका गृत्समद, तृतीय मण्डलका विश्वामित्र, चतुर्थमण्डलका वामदेव, पञ्चममण्डलका अत्रि, षष्ठ मण्डलका भरद्वाज, सप्तम मण्डलका वसिष्ठ, अष्टम मण्डलका प्रगाथ, कण्व र कश्यपः नवममा सोमसूक्त छन् र दशममा महासूक्त छन् ।

(विवरण— ‘कल्याण’ वेदान्त अङ्क सं१९९३ पृ.५२३) (गीताप्रेस, गोरखपुर)

यहाँ सप्तम वैवस्वत मन्वन्तरका सप्तर्षिमध्ये जमदग्नि र गौतम दुईवटा छुटेका छन् ।

श्रीमद्भागवत (दशम स्कन्ध, अध्याय ८४) मा भगवान् श्रीकृष्णका पिता वसुदेवले संपादित गरेको यागमहोत्सवमा अरू अनेकौँ ऋषि मुनिहरूका साथ वैवस्वत मन्वन्तरका सप्तर्षिमध्ये विश्वामित्र, भरद्वाज, गौतम, वसिष्ठ, कश्यप, अग्नि, यी ६ वटा उपस्थित छन्, जमदग्नि मात्र छैनन् ।

भरद्वाजका सात छोराहरूको पितृकल्पसंबद्ध सात जन्मको गाथा

हरिवंश, हरिवंशपर्व अध्याय १९ देखि २४ सम्मका पाँच अध्यायमा भरद्वाजका सात भाइ छोराहरूको गाथा छ । श्राद्ध विधिअन्तर्गत पढ्ने गरिएका दुई पद्य तत्संबद्ध छन्, त्यहीँ छन् —

“सप्त व्याधा दशार्णेषु मृगाः कालञ्जरे गिरौ ।

चक्रवाकाः शरद्वीपे हंसाः सरसि मानसे ।

तेऽभिजाताः कुरुक्षेत्रे ब्राह्मणा वेदपारगाः । (२४/२०-२१)

१. भरद्वाजपुत्र भारद्वाज २. कौशिकपुत्र ३. व्याध ४. मृग

५. चक्रवाक ६. हंस ७. श्रोत्रिय

यसरी सात जुनीको वर्णन भएतापनि भरद्वाजका सात छोराको नाम-जन्म-कर्म आदि केही दिइएको छैन । भरद्वाजका छोरा मात्र भनिएको छ-

“आसन् पूर्वयुगे तात भरद्वाजात्मजा द्विजाः ।

योगधर्ममनुप्राप्य भ्रष्टा दुश्चरितेन वै ।” (त्यहीँ १९/१)

भरद्वाजका छोरा सात भाइ धेरै वर्षसम्म देवलोकमा देवताको रूपमा रहेर पनि योगविभ्रष्ट हुनाको कारणले कुरुक्षेत्रमा कौशिक विश्वामित्रका छोरा भएर जन्मे ।

“ततस्ते योगविभ्रष्टा देवेषु सुचिरोषिताः ।

जाताः कौशिकदायादाः कुरुक्षेत्रे नरर्षभाः ।” (१९/४)

भरद्वाजका छोराहरूको नाम नदिए पनि अर्को जन्ममा कौशिकका छोरा भए भनी तिनीहरूको नाम दिइएको छ, जस्तो नाम उस्तै कर्म भएका भनिएको छ -

‘वादुष्टः क्रोधनो हिंस्रः पिशुनः कविरेव च ।

खसूमः पितृवर्ती च नामाभिः कमर्कभिस्तथा ।’ (२१/५)

१. वादुष्ट २. क्रोधन ३. हिंस्र ४. पिशुन ५. कवि ६. खसूम ७. पितृवर्ती । यसरी सात भरद्वाजपुत्र दोस्रो जन्ममा सात कौशिकपुत्र भए । तेस्रो जन्ममा दशार्ण देशमा धार्मिक व्याध (शिकारी) बनेर जन्मेका थिए । नाम यी हुन् - १. निर्वैर २. निर्वृति ३. शान्त ४. निर्मन्यु ५. कृति ६. वैधस ७. मातृवर्ती । (त्यहीँ २१/२१)

यिनीहरू अर्को जन्ममा कालञ्जर पर्वतमा मृग भएर जन्मे । नाम यी हुन् ।-

१. उन्मुख २. नित्यवित्रस्त ३. स्तब्धकर्ण ४. विलोचन ५. पण्डित ६. घस्मर ७. नादी । (त्यहीँ २१/२५) अर्को जन्ममा शरद्वीपमा ७ वटा चखेवा भए । नाम यी हुन् ।

१. निःस्पृह २. निर्मम ३. क्षान्त ४. निर्द्वन्द्व ५. निष्परिग्रह ६. निर्वृति, ७. निभृत । (त्यहीँ २१/३१)

अर्को जन्ममा मानस सरोवरमा हाँस भए । नाम यी हुन्- १. सुमना २. शुचिवाक् ३. शुद्ध ४. पञ्चम ५. छिद्रदर्शन ६. सुनेत्र ७. स्वतन्त्र (त्यहीँ २१/३६)

पुनः अर्को जन्ममा वैदिक ब्राह्मण भई जन्मेर योगाचार्यको गति प्राप्त गर्दछन् । सातौँ जन्मको विस्तृत वर्णन पाइन्छ । अरू सबै जन्मको नालीवेली विस्तृत छ । भरद्वाजपुत्रहरूको नामावली भने छैन ।

प्राणतत्त्वमा सप्तर्षि-सत्ता

बृहदारण्यकोपनिषद् (२/२/४) मा सप्त ऋषिहरूलाई प्राणतत्त्वमा अवस्थित बताइएको छ । प्राण अनेकरूपवान् यश हो । प्राण नै सात श्रोत्र आदिमा विभक्त भएर फैलिएको मरुत् (वायु) यश हो । सात श्रोत्र आदि हुन्-दुई कान, दुई आँखा, नाकका दुई प्वाल र जिभ्रो (वाणी) । यिनै ७ मा सप्त ऋषि बसेका छन्- दुई कानमा गौतम र भरद्वाज बसेका छन्, अर्थात् यी दुई ऋषि नै दुई कान हुन् । दुई आँखामा विश्वामित्र र जमदग्नि बसेका छन् । अर्थात् यी दुई ऋषि नै दुई आँखा हुन् । नाकको दाहिने प्वाल वसिष्ठ ऋषि हुन् र नाकको बायाँ प्वाल कश्यप ऋषि हुन् । अत्रि ऋषि जिभ्रो वा वाणी हुन् । अत्रि=खानेवाला खानु अर्थ भएको अद धातुमा त्रि प्रत्यय जोडेर अत्रि शब्द बनेको छ । यस प्रकार प्राणको यथार्थतामा सप्तर्षिको आवास छ । प्राण भोक्ता हुन्छ, भोज्यवर्गबाट निवृत्त हुन्छ ।

“इमावेव गौतमभरद्वाजावयमेव गोतमोऽयं भरद्वाज” (बृ.उ.२/२/४) भन्ने मन्त्र प्रचलित ‘श्रावणी प्रयोग’ मा पनि राखिएको छ । वर्तमान सातौँ वैवस्वत मन्वन्तरका सप्त ऋषि यिनै हुन् । यहाँ ‘गौतम’ का स्थानमा ‘गौतम’ नाम छ ।

मरीचि, पुलस्त्य, पुलह, ऋतु आदि ब्रह्माजीका मानसपुत्रहरूलाई ‘प्रजापति’ तथा भरद्वाज गोतम आदि वैवस्वतमन्वतरीय सप्तर्षिलाई ‘महर्षि’ भनेर विभाजन गरेको पनि पौराणिक ग्रन्थमा पाइन्छ ।

“प्रजानां पतयः सप्त सप्त चैव महर्षयः ।” (हरिवंश, भविष्यपर्व ७०/१) बाट शुरु गरी महर्षि र प्रजापतिहरूको विवरण दिइएको देखिन्छ ।

तसर्थ मूलतः सप्तर्षि नै महर्षि हुन् । कश्यप, अत्रि, भरद्वाज, विश्वामित्र, गौतम, जमदग्नि, वसिष्ठ, यिनै सप्तर्षि महर्षि हुन् । यिनीहरू नै गोत्र-प्रवर-प्रवर्तक हुन् । महर्षि भरद्वाजका वंशज भारद्वाज हुन् । भारद्वाज-प्रवर बताउँदा-आङ्गिरस-बार्हस्पत्य-भारद्वाजेति त्रिप्रवरः भन्नुपर्दछ ।

भरद्वाजः कक्षपुस्तो जटाश्मश्रुधरोन्नतः ।

सव्यदक्षिणहस्ताभ्यां बिभ्रद् दण्डकमण्डलू ॥

(दाही जुँगा र जटा पालेका, काखीमा वेदको पुस्तक च्यापेका, दाहिने र देब्रे हातमा क्रमशः दण्ड र कमण्डलु लिएका ऋषि भरद्वाज हुन् ।)

भारद्वाजसंस्कृतिसंवर्द्धन केन्द्रद्वारा प्रकाशित

अपर्णा अङ्क १ (२०६५) बाट साभार उद्धृत गरिएको ।

महाकवि श्रीभीमकान्त पन्थीको जन्मलग्न कुण्डली

✍ ज्यो. रत्ननिधि रेग्मी 'शुक्राचार्य'

लग्न २०।२२।५६

नवमांश

त्रिंशंश

४	२ म	
वृ श ५	३	१ सु के शु बु
	६	१२
रा ७	च ९	११
८		१०

श ८ रा	६	
९	७	५ वृ. सु.
१० मं.	४ च	
११	१	३
१२ वृ.		शु २ के

२ मं	१२	
३	१ के	११
	४	१०
५	श ७ रा	सू च वृ ९
६		८ बु

दृक्काण

सप्तमांश

द्वादशांश

४	२ म	
५ शू	३	श १ के च शु
	६	१२
रा ७	९ बु	११
बु ८		१०

४ सू	शु २ के	
५	३	१
	६	१२ वृ
७	९	११ च श
मं ८ बु रा		१०

४	मं के	
५	शु. श ३	२ १ च
	६ सू	१२
७	९	११ बु वृ
रा ८		१०

दशमांश

षोडशांश

षष्ठ्यंश

४	के. २	
वृ. ५ सू.	शु. ३	श. १
	६	१२ चं.
७	९	११
रा. ८		बु. १० मं.

१०	सू. ८	
११	के. ९	७
१२ बु.	६ श.	
१ बु.	रा. ३	मं. ५
चं. २		शु. ४

सू. ४ मं.	शु. ३	
५ चं.	३	१ बु.
	६	१२
७	९ के.	११
श. ८		१० बु.

राशि			
१०	च.	८	रा. ७
११	९		
१२	बु.		६
सू.		३	बु. ५
के. १ शु.			श. ५
मं. २		४	

सूर्यहोरा			
४ बु.		४	
५	के.	५	५ बु.
		४	
५	च.	शु. ५	रा. ५
४ मं.		४ श.	

सूर्य ०१३३७४०
चन्द्र ८१०११२६
मंगल १११११२
बुध ११२९१६३५
गुरु ४१६१२३१०
शुक्र ०६३९१२१
शनि ४१२५४६५३ व.
राहु ६४१२७२ व.

देशीय इष्ट ७।३८ स्थानीय इष्ट ७।१६, भयात ४९।५, भभोग ६६।३३, शिव योग, तैतिलकरण, सू.उ.५।२४ इति दिवङ्गत २०५८।६।२।३ इष्ट ३०।२४

१	११		
श. २	१२	१०	
रा. बु. ३	९ मं. के.		
४	६	११	
५ शु.	सू. चं. बु.	७	

महाकवि श्रीभीमकान्तको जन्मकुण्डली: एक विवेचन

✍ ज्यो. रत्ननिधि रेग्मी 'शुक्राचार्य'

‘ग्रहा राज्यं प्रयच्छन्ति ग्रहा राज्यं हरन्ति च ।

ग्रहैर्व्याप्तमिदं सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम्’ ॥

अर्थात् ग्रहहरूले नै राज्य दिन्छन्, राज्य हरण पनि गर्छन्, किन कि चराचर तीनै लोकमा ग्रहहरू सर्वव्याप्त छन् । गृह्णन्ति जीवनं ये ते कथ्यन्ते हि सदा ग्रहाः ।

यो भनाइ ज्यौतिषशास्त्रमा निकै प्रचलित छ । मानिस मात्र त के, अन्य जीव-वनस्पतिसमेत ग्रहका आधारमा जन्मने, हुर्कने र मर्ने गर्छन् । ग्रहहरूको उच्चता र नीचताका कारण उही मानिस, अभि एउटै वंश-बीजबाट उत्पन्न अथवा एकै दिनमा जन्मेका २ जीवमा पनि जन्मकालीन ग्रहका आधारमा जीवन पद्धति, आयु र सुखभोगमा अन्तर परिरहेको हुन्छ । उही राशि वा नक्षत्रको मानिस पनि एउटा सर्वोच्च पदमा आसीन हुन्छ, अर्को भारी बोकिरहेको हुन्छ, उही दिन जन्मेका २ मानिसमध्ये एउटा धनी र अर्को गरिब भइरहेको हुन्छ । एउटै वंश-बीजबाट जन्मेका २ मानिस एउटा कवि र अर्को पढाइ

लेखाइमा शून्य हुन्छ, किन ? ज्योतिष शास्त्रले यस्ता प्रश्नहरूको निरूपण गरिदिएको छ । हाम्रा प्राचीन ८८ हजार ऋषि-महर्षिहरूले हजारौं वर्ष लगाएर तथा बारम्बारको परीक्षणबाट यो शास्त्रको विकास गरेका हुन् । आजसम्म ज्योतिषशास्त्र बराबर प्रत्यक्ष विज्ञान अर्को देखिएको छैन । ज्योतिषले कुनै पनि जीव-प्राणीको जन्मका आधारमा यो यो हुनसक्ने भन्ने सम्भावना खुट्ट्याइदिन सक्छ । तसर्थ सूर्यसिद्धान्तले भनेको छ: ‘ज्योतिषा मयनं चक्षुः, चक्षोः सूर्यो अजायत ।’ ज्योतिष भनेको सूर्यले नदेखेको देखनसक्ने आँखा हो, वेदको पनि आँखा हो भनिएको छ ।

अर्को त्रिकालदर्शी सूत्र भन्छ: ‘भूतं भव्यं भविष्यं च सर्वं वेदात्रसिद्ध्यति ।’ यसले भूत, भविष्य बताउन वा जान्नसक्ने भएकाले यसलाई वेदले पनि अङ्गीकार गरेको छ । धर्मशास्त्रले मानिसको जन्म र मृत्युसंस्कारलाई एक प्रकारले मानेको छ भने ज्योतिषले जन्मकालीन ग्रहलाई आधार मान्दछ । जस्तै धनुराशिमा जन्म हुनु पूर्वजन्मको पुण्यात्मा हो भन्दछ भने मृत्युकालमा लग्नमा बृहस्पति हुनु वा, लग्नमाथि त्यसको पूर्णदृष्टि पर्नु सम्पूर्ण जन्मबाट मोक्ष हुनु हो भन्दछ । त्यस्तै जन्मकालमा गुरु धनु वा मीनमा हुनु, उच्च वा उच्च नवमांशगत हुनु वा मित्र राशिस्थ हुनु पनि पुण्य मान्दछ । पुण्यको अर्थ मोक्ष पनि हो । मोक्ष भइसकेपछि पुनर्जन्म भइरहँदैन र सांसारिक दुःख भोगिरहुनु पर्दैन भन्ने मान्यता छ । संसारका प्रायः सबैजसो सिद्धान्तले मोक्ष याने मुक्तिलाई आ-आफ्नै तरिकाले व्याख्या गरेका छन् । धर्मशास्त्रले धार्मिक क्रियाद्वारा, ज्योतिषले विभिन्न प्रकारका साइतद्वारा लग्नादिलाई शुभ पारेर गरिने कार्यद्वारा । धर्म नमान्ने र आफूलाई विज्ञानको पक्षपाती मान्ने मार्क्सइज्मले पनि शोषणरहित सिद्धान्तको माध्यमबाट मानवमुक्तिको सिद्धान्तलाई मानेको छ । तसर्थ जे जे भनिए पनि मानिसले जन्मपछि मुक्तिको चाहना राखेको प्रष्टै हुन्छ ।

यस प्रसङ्गमा मैले जोड्न खोजेको कुरा संस्कृत साहित्यका महाकवि पं. भीमकान्त पन्थीको जन्मचक्रसित हो । उहाँको पाञ्चभौतिक नश्वर शरीर अहिले हामीमाभ्र नरहे पनि उहाँका कृतिहरू जीवित छन् । साहित्यशास्त्रअनुसार उत्कृष्ट कवि सधैं अमर नै हुन्छ, ऊ कहिल्यै मर्दैन । काव्यशास्त्रले उत्तम कविलाई यतिसम्म भनेको छ कि ‘कविर्मनीषी परिभूः स्वयंभूः ।’ यो पृथ्वीको द्रष्टासम्म मानेको छ । उत्तम कवि भन्नाले प्रभावशाली अभिव्यक्ति दिनसक्ने, सरस र सरल शैलीको प्रयोक्ता, वेदसदृश, विशाल व्यक्तित्व भएको कवि वास्तवमा मनीषी नै हो भनिएको छ । दुवैतिरबाट महाकवि पं. भीमकान्त पन्थी विशाल व्यक्तित्वका रूपमा हामीमाभ्र अवस्थित हुनुहुन्छ भन्ने अर्थ लाग्छ । वैदिककालमा लगधमुनि नाम गरेका महर्षिले ज्योतिषलाई मानव जीवनोपयोगी बनाएका थिए भने त्यही वैदिक ज्योतिषलाई पाँचौं शताब्दीको उत्तरार्द्धमा आर्यभट्ट र उनका शिष्य छैठौं शताब्दीका वराहमिहिराचार्यले आधुनिक

बनाएका थिए । एघारौं शताब्दीका भाष्कराचार्यले ज्योतिषशास्त्रलाई अत्याधुनिक बनाउने काम गरेका थिए । वराहमिहिरको सिद्धान्तलाई व्याख्या गर्ने महाभाष्यकार पं. केदारदत्त जोशीले वराहमिहिरलाई 'हिन्दूसमाजमा एक मात्र खगोलविद्'को संज्ञा दिएका छन् । वराहमिहिरले आफ्नो **बृहज्जातकम्** ज्योतिष ग्रन्थमा ज्योतिषलाई सरलभन्दा सरल तरिकाले वर्गीकृत गरेका छन् । जसमा जन्माध्याय, ऋक्षशीलाध्याय, कर्मजीवाध्याय, नैर्याणिक अध्याय, नष्टजातकाध्याय, आयुर्दाध्याय, स्त्रीजातकाध्याय, अरिष्टाध्यायजस्ता चौबीस अध्यायमा विभक्त गरिदिएका छन् । वराहचार्यले आफूपूर्वका जीव शर्मा, सत्याचार्य, मय, मणि-मणित्थ तथा यवनाचार्य आदिका सिद्धान्तलाई पनि पुनर्व्याख्या गरेका छन् । उनले ग्रह बसेअनुसारको फललाई ग्रहयोगले भिन्न गर्नसक्ने पनि बताएका छन् । जस्तै द्विग्रहयोग, त्रिग्रहयोग, चतुर्ग्रहयोग, पञ्चग्रहयोग, षष्ठ तथा सप्तग्रहयोग आदि । जस्तै महाकवि पन्थीको जन्मलग्नमा २ ठाउँमा द्विग्रहयोग परेका छन् । सूर्य-शुक्रको एकादश भावमा छ, जसको फल दुर्बल नेत्री, सामर्थ्यवान्, स्त्रीका माध्यमबाट धनी र यशस्वीहुने भन्ने हो । अर्को तृतीयस्थानको गुरु-शनियोगले वृत्तिमा निपुण, वीर, यशस्वी, श्रेणीमा प्रमुख, सैनिक स्वभाव (कठोर अनुशासन)लाई अनुसरण गर्ने बनाउँछ । उहाँको जन्मकालमा मिथुन लग्नको उदय भएकाले पञ्चमेश (तुलाराशि) एकादशभावमा भएको शुक्रको सूर्यसहित पूर्णदृष्टि रहेकाले उच्चशिक्षामा पर्याप्त पहुँच थियो भन्न सकिन्छ । वराहामिहिराचार्यले ग्रहदृष्टिलाई पनि महत्वपूर्ण मानेका छन् । सिंह राशिबाट बृहस्पतिले पाँचौं पूर्ण दृष्टिबाट देख्ने पञ्चमभाव तात्कालिक लग्नबाट एकादशभावमा पर्नगएको छ, जस्लाई शनिले तृतीय पूर्णदृष्टिले देख्छ, फलतः यसले पढाइमा विभिन्न व्यवधान उत्पन्न गरिदियो । तृतीयभावलाई पराक्रम तथा भाइको स्थान पनि भनिन्छ, जस अनुसार सिंहका घरको बृहस्पतिले आफ्ना भाइहरूलाई राज्यमान दिएका हो भन्न सकिन्छ । प्रायः गुरु-शनिको युतिले विद्या, बुद्धिका काममा अग्रसर गराउँछ । हामीले विहङ्गमदृष्टिले हेर्दा भन्ने ठूलठूला लेखक, कवि, दार्शनिक, पत्रकार, शिक्षक तथा प्राध्यापकहरूको जन्म समयमा कतै न कतै गुरु र शनिको योग परेको पाइन्छ । सबैभन्दा राम्रोचाहिँ शनिले गुरुलाई नदेखोस्, तर गुरुले शनिलाई देखून्, त्यस्ता मानिसहरूलाई धनी र कवि पनि बनाउँछ भन्ने मान्यता पनि छ । दृष्टिफलाध्यायमा नारायणदत्त श्रीमालीले लेखेका छन् कि देख्ने ग्रहले देखिने ग्रहको फल ३ चौथाई ग्रहण गरिदिन्छ । प्रायः अर्कोबाट देखिने ग्रहको बल कमजोर याने क्षीण हुन्छ । अर्को सप्तमभावमा धनुको भएर चन्द्रमा बसेको छ, जसको अर्थ होः स्त्रीबाट धनागम वा घरमा स्त्री आएपछि आर्थिकस्तर राम्रो बनेछ । यहाँ लग्नमा चन्द्रमाको पूर्णदृष्टि पर्नाले लग्न पनि शुभ भएको छ ।

जन्मपछि सबैभन्दा महत्वपूर्णभाव दशमभाव हो, जसलाई वराहामिहिराचार्यले

कर्मजीवाध्यायको संज्ञा दिएका छन् । जुन भावमा बसेको ग्रहअनुसारको कर्म हुन्छ भनिएको छ । सूर्य बसे राजपाठ, मंगल बसे लडभीड, बुध बसे न्याय सम्पादन तथा वाक् वृत्ति आदि । तर दशमेश गुरु शनिसित बसेकाले शैक्षिक एवं लेखनतर्फ बढी केन्द्रित गराएको देखिन्छ । बुध र शुक्र दुवै काव्यशक्तिका कारक हुन् । शुक्र मनोरञ्जनात्मक लेखनको प्रेरक हो भने बुधचाहिँ तार्किक लेखनको प्रेरक हो । बुध वैयाकरणिक आदर्शलाई अङ्गीकार गर्दछ । यसर्थ दशमस्थानमा बसेको बुधले नै उहाँलाई काव्यशक्ति पदप्रतिष्ठा दिएको देखिन्छ । यहाँ बान्हौं भावमा शत्रुक्षेत्री भएर मङ्गल बसेकाले नाता तथा आफन्तमा गरिएका लेनदेन फलदायी हुने देखिँदैन । भाइका सन्तानलाई वैदेशिक कार्यतर्फ वा यात्रामा सहज गरिदिन सक्छ । लग्नबाट सप्तमेश अर्थात् जायाभावको स्वामी गुरु शनिका साथ वसेको धनुराशि तथा मिथुन लग्नका लागि शनि सर्वथा अकारक ग्रह परेको र प्रेमको कारक शुक्र शत्रुक्षेत्री भएर सूर्यका साथ बसेकाले स्त्रीबाट मनये सुख भएको मान्न सकिन्न । तैपनि एक ससुरालीबाट सरसहयोग भने आएको थियो भन्न सकिन्छ । केदारनाथ तिमल्सिनाका अनुसार शुक्रसित जति ग्रह बस्छन् वा शुक्रलाई जति ग्रहले देख्छन् त्यति नै विवाह वा प्रेम हुन्छ । यहाँ गुरुले सूर्य-शुक्रलाई देख्छन्, शनिसहितका गुरुले एकजनालाई क्षय पनि गर्छ, एकजना उन्मुक्त भावनाको र तेस्रोचाहिँ शील, स्वभावले अत्यन्त शालीन बनाएको थियो भन्ने अर्थ लाग्छ । यदि गुरुले सूर्य-शुक्रलाई नदेखेका भए गृहस्थी जीवनको इच्छामा कमी ल्याउँथ्यो । पत्नीभावमा चन्द्रमा बसेकोलाई कतिपयले राम्रो मान्दैनन्, तर चन्द्रमा शुभग्रह भएकोले नराम्रो भन्ने कुरा गलत ठहर्छ । कतिपयको मतमा कृष्णपक्षको चन्द्रमालाई अशुभ हो भन्ने छ, तर कृष्णपक्ष वा शुक्लपक्षमा पनि अर्धग्राह्य लागु हुन्छ । जस्तो कि कृष्णपक्षको सप्तमीसम्म शुक्लपक्षसरह र शुक्लपक्षको सप्तमीसम्म चन्द्रमा कृष्णपक्षसरह हुन्छन् । कतिपयले पञ्चमीसम्मलाई मानेका छन् । जताबाट हेरे पनि चन्द्रमा अशुभदायी देखिँदैन । अर्थात् शुभ चन्द्रमा नै सप्तमभावमा अवस्थित छन् ।

जन्मलग्न पछाडि कर्म र आयुलाई प्रमुख मानिएको छ । जन्मबाट ५० वर्षसम्मलाई अल्पायु, ५० देखि ८० वर्षसम्म लाई मध्यमायु तथा ८० देखि १२० वर्षसम्मलाई पूर्णायु मानिएको छ । वराहामिहिराचार्यले मानिसको पूर्णायु १२० वर्ष ५ दिन मानेका छन् । त्यस्का लागि उनले प्रत्येक ग्रहको ध्रुवाङ्क पनि बताएका छन् । सूर्यको १९ वर्ष, चन्द्रमाको २५ वर्ष, मङ्गल र बृहस्पतिको १५।१५ वर्ष, बुधको १२ वर्ष, शुक्रको २१ र शनिको २० वर्ष पिण्डायु हुन्छ । यी सबैको कुल पिण्डायु १२७ वर्ष हुन्छ । तर शुक्र उच्चमा रहँदा बुध नीच हुने र बुध उच्चको हुँदा शुक्र नीच हुने तथा नीच ग्रहको आधा आयु हीन गर्दा १२० वर्ष ५ दिन हुने वराहामिहिराचार्यको मत छ । आयु वर्ष निकाल्दा कुनै पनि ग्रहको स्पष्टलाई ग्रहको उच्चमा घटाउने, लब्धि ६ राशिभन्दा

कम भएमा त्यसलाई पुनः १२ राशिमा घटाउने र लब्धिलाई कलात्मक बनाउनुपर्छ । राशिलाई ३० ले गुनेर अंशा जोड्नाले स्पष्ट अंशा आउँछ, त्यसलाई ६० ले गुनेर कला जोड्नाले स्पष्ट कला हुन्छ । एक भचक्रमा १०८ नवमांश हुन्छन् । १ राशिमा ३० अंश, ३ डिग्री २० कलाको १ नवमांश सङ्ख्या हुन्छ । एउटा गोलो वृत्तको मान ३६० डिग्री अर्थात् अंश मान हुन्छ । त्यसलाई ६० ले गुन्दा २१६०० कलात्मक पिण्ड मान हुन्छ । जस्तो कि महाकवि भीमकान्त पन्थीको जन्मसमयमा सूर्य ०१३।३७।४० मा छ । सूर्यको उच्च ०।१० हो— मा ०।१३ मा नघट्टदा १२ राशि जोड्दा १२।१० भयो, यसमा ०।१३।३७।४० घटाउँदा ११।२६।२२।२० आयो । अगाडिको ११ राशिलाई ३० ले गुन्दा ३३० र त्यसमा २६ जोड्दा ३५६ भयो, यसलाई ६० ले गुन्दा २१३६० आयो, यसमा २२ कला जोड्दा ३८२ आयो । १२ राशिको कलात्मक पिण्डमान २१६०० ले भाग दिँदा ० लब्धि, शेषलाई १२ (महिना) ले गुन्दा १३५८४ आयो, त्यसलाई पुनः २१६०० ले भाग गर्दा लब्धि ६ आयो र शेष ९८४ लाई ३० (दिन)ले गुन्दा २७५२० आयो । त्यसलाई पुनः २१६०० ले भाग गर्दा लब्धि १० र शेष ५९२० लाई ६० ले गुन्दा ३३५२०० आयो, यसलाई २१६०० ले भाग दिँदा लब्धि १० र शेष १९२०० आयो । त्यसलाई ६० ले गुनेर २१६०० ले भाग दिँदा लब्धि ५३ आयो । यस प्रकार सूर्यको स्पष्ट लब्धि ०।६।१।१०।५३ लाई सूर्यको ध्रुवाङ्क १९ मा घटाउँदा १८ वर्ष, ५ महिना २८ दिन ४९ घडी र ७ पला सूर्यको पिण्डायु प्राप्त भएको देखिन्छ । यसरी नै चन्द्रमा १३।०।३।३३।२, मङ्गल ८।८।२८।१५।०, बुध ६।५।१४।४।४।४०, बृहस्पति १४।७।१०।२२।११, शुक्र ८।३।२४।४।०।० र शनि १०।१।२३।४५।१३ गरी जम्मा ७८ वर्ष, ९ महिना, १४ दिन, ९ घडी, ३३पला पिण्डायु प्राप्त भएकोमा लग्नको २।१।१२।२३।४६ प्राप्त योग गर्दा जम्मा ८० वर्ष ३ महिना २७ दिन, ५ घडी र ५ पला आयु प्राप्त भएको देखिन्छ । तर उहाँ ८० वर्ष ४ महिना १७ दिन ३० घडी २४ पला जीवित रहनुभएको छ । पिण्डायु र उहाँको जीवनायुमा २० दिन मात्र फरक भएको पाइन्छ । यो गणितागत भन्दा समयादिको अन्तरले फरक पर्नगएको हो । त्यसवेला धूपघडी, पानीघडी आदिको चलन थियो । अहिलेको प्राविधिक र त्यो वेलाको परम्परागत घडीको कारण २० दिन फरक पर्नु स्वाभाविकै हो ।

अहिले आ.चं.भौ.रा. का हिसाबले दशावर्ष कायम गर्ने प्रचलन छ, यो सर्वथा गलत हो । किन कि आद्य दशाको मात्र भुक्त कटाइन्छ र अरू यथावत् राखिन्छ । जब कि उच्चको सूर्य र नीच सूर्यको उत्ति नै दशा वर्ष कसरी हुन्छ ? वराहामिहिराचार्यले हरेक ग्रहको नीचतामा आधा भाग, शत्रुक्षेत्रीमा एक तिहाइ, बाह्रौं भावमा बसेका ग्रहको आधा भाग हीन हुन्छ भनेका छन् । महाकवि भीमकान्तको कुण्डलीमा शुक्र र मङ्गल परस्पर शत्रुक्षेत्री भएर बसेका छन् । तर लग्नमा चन्द्रमाको पूर्णदृष्टि पर्नुले लग्न

बलियो भएको छ । लग्न बलियो भएमा हम्मेसी रोग-व्याधीले सताउँदैन । अर्को कुरा नवमांशमा दशम चन्द्रमाले खेतीपाती, चौथो बली मङ्गलले सङ्घर्षशील व्यक्तित्वसमेत बनाउँछ । धेरैजसो ज्योतिष भनिनेहरू अष्टमभावलाई मृत्युभावको रूपमा उल्लेख गर्छन् । वराहामिहिराचार्यका मतमा लग्न जन्म, नवमांश जीवन हो भन्दछन् । कतिपयले नवमांशलाई पत्नीकारक कुण्डली पनि मानेका छन् । तैपनि लग्नलाई भुक्त र नवमांशादि षड्वर्ग कुण्डलीलाई भोग्य मानिएको छ । केवल जन्मकालमा शारीरिक अवयवका विषयमा विमर्श गर्नका खातिर मात्र लग्नको प्रयोजन हुने महर्षिहरूको राय छ । महाकवि भीमकान्तको कुण्डलीमा बुधबाहेक कुनै ग्रह नीचांशमा बसेका छैनन् । बुध नीच भएमा बन्धुसुख र मान सम्मानमा कमजोर बनाउँछ । मङ्गल र बृहस्पति भने वर्गोत्तम पनि भएका छन् । गुरु बली हुनुको अर्थ हो ज्ञान विज्ञानमा प्रखरता, मङ्गल सङ्घर्षको प्रतीक भएकाले शिक्षाआर्जनदेखि गृहस्थसम्मै सङ्घर्षशील बनाउँछ । कतिपयको मतमा सैनिक (कडा) स्वभावप्रदर्शन गराउँछ । कडा स्वभावका कारण स्वाभिमानी र सङ्घर्षशील बन्नुपर्ने बाध्यता ल्याउँछ ।

कुरा जेसुकै भए तापनि महाकवि भीमकान्तलाई शनि र गुरुको युतिले कवि र सूर्यमा गुरुको पूर्णदृष्टि रहेकाले ख्यातिप्राप्तसमेत बनाएको हो भन्न सकिन्छ । यस्तै महाकवि देवकोटाको पनि शनि-गुरुको युतिले प्रख्यात बनाएको हो, तापनि यस्तो युतिले जीवनकालमा भन्दा जीवनको अन्त्यपछि बढी चर्चा परिचर्चा हुने गराउँछ । देवकोटा र भीमकान्त दुवैका शनि वक्तीछन्, शनि वक्ती भएकाहरू स्वभावैले लोकप्रिय र जनप्रिय हुन्छन्, प्रखरवक्ता बन्छन् । राजा वीरेन्द्रको पनि शनि वक्ती थियो । मङ्गल वक्ती भएमा दुर्मरणको योग बन्दछ, महाकवि देवकोटा र राजा वीरेन्द्रका कुण्डलीमा मङ्गल वक्ती र खराब छन् । महाकवि भीमकान्तको मङ्गल शत्रुक्षेत्री भए पनि वृषराशिमा र बाह्रौं रहेकाले कम खराब छ । वराहामिहिराचार्यले दशा कसरी आरम्भ हुन्छ ? भन्ने प्रश्नमा केन्द्र (१।४।७।१०) मा बसेका ग्रहबाट, त्यसमा पनि बली ग्रहबाट हुन्छ भनेका छन् । केन्द्रका ग्रह जन्मबाटै, पणफर (२।५।८।११) मा बसेका ग्रहको युवावस्था र आपोक्लिम (३।६।९।१२) मा बसेका ग्रहको फल वृद्धावस्थामा प्राप्त हुनेछ । १२० वर्षलाई ३ भाग लगाउँदा ४० वर्षको १ भाग पर्नआउँछ । ग्रह बलाबलमा केन्द्रका ग्रहको शतप्रतिशत, पणफरका ग्रहको आधा र आपोक्लिममा बसेका ग्रहको १ चौथाइ मात्र फलप्राप्ति हुने उल्लेख छ । यस्तो कुरा फल बताउनेले हेक्कामा राख्नु जरुरी छ । तसर्थ यो आ.चं.भौ.रा. आद्यदशा आदि तर्कसङ्गत होइन । दशान्तर्दशा साधनमा पनि ग्रहयोग महत्वपूर्ण मानिन्छ । जस्तो सूर्यको १८ वर्ष ५ महिना २८ दिन भोगकाल छ भने शुक्रसित बस्नाले १ तिहाइ भाग सूर्यको हरण हुन्छ भने शुक्रको दशामा सूर्यले १ तिहाइ लिइदिन्छन् । शनि र गुरुको पनि उही हो । अर्को देख्ने ग्रहले देखिने ग्रहको ३ चौथाइ

बल लिइदिन्छन् । मानव जीवनको पूर्णायु १२० वर्ष ५ दिनलाई ७ भाग (सप्तांश) लगाउँदा प्रत्येक ग्रहको भागमा १७ वर्ष १ महिना, २२ दिन, ८ घडी साढे ३४ पला भोगकाल पर्न आउँछ । तर सबै ग्रहको ध्रुवाङ्क १७ वर्षको छैन । तसर्थ जहाँ खालि हुन्छ, त्यहीँ मरण सम्भव हुन्छ । यो कुरा वराहाचार्यले नैयर्णिक अध्यायमा बताएका छन् । भाष्कराचार्यले पनि दशानाथ वर्ष आधाको समच्छेद विधानबाट हुनेछ भनेका छन् । जस्तो दशावर्ष ६ भएमा ३ ले भाग दिँदा २ लब्धि वर्षमूल अर्थात् दशान्तर हुनेछ । यसरी हेर्दा ८० वर्षपछि आपोक्लिमदशाको पालो आउँछ, जहाँ गुरु, शनियोग र मङ्गलसित परस्परदृष्टि छ, शनि वक्री छ, मङ्गल नीचांशातिर गएको छ, बृहस्पतिको चन्द्रमामाथि पूर्णदृष्टि पनि छ । तर गोचरमा मीनलग्न, केन्द्रमा २ वक्री ग्रह गुरु र मङ्गल चौथो र दशम बसेका छन् । जन्मकालमा मार्गी ग्रह पछि वक्री भएमा वा शनि, मङ्गलसित वेध भएमा पनि मरण योग हुनेछ । यस्तोमा रसायन औषधि विषमा परिणत हुनेछ ।

उहाँको अन्त्यकालमा हस्ताको चन्द्रमा, जो शुभ छ, सूर्य र बुधसहित केन्द्रमा पनि छ । नवमांशमा अष्टम बसेको शुक्र पछि छैठौँमा आई बसेको देखिन्छ । सबै स्थिति ठीक हुँदाहुँदै पनि गलत समयको कारण मात्र अन्त्य भएको देखिन्छ । हुन त वराहामिहिराका कृतिको भाष्य गर्ने क्रममा पं. केदारदत्त जोशीले लेखेका छन्, जन्मकालमा लिएर आएको आयुलाई पनि योगाभ्यास, खानपान, औषधि आदिको बलमा बढी र लापवाही गरेर कम पनि गर्न सकिन्छ । तसर्थ मानव जीवन ५० प्रतिशत जन्मबल र ५० प्रतिशत कर्मबलमा आधारित हुन्छ । जसको जन्म शुभनक्षत्र वा लग्नमा भएको छ, त्यसको जीवन सुखी हुनेछ भने अन्त्यमा पनि शुभ नक्षत्र परेमा मोक्ष हुनेछ भनिएको छ । त्यसअनुसार महाकवि भीमकान्तको महापरिनिर्वाण पनि शुभ नक्षत्र गत भएकाले पुनर्जन्मको क्लेशबाट मुक्त हुनुभएको छ ।

अन्त्यमा महाकवि भीमकान्त पन्थी संस्कृत वाङ्मयका एक उज्ज्वल नक्षत्र हुनुहुन्छ । उहाँ शिक्षासेवी, साहित्य सेवी तथा धर्मशास्त्र पुराण र वेदान्तका ज्ञाताका रूपमा परिचित हुनुहुन्छ । राजशेखर याने यायावरका भाषामा भन्नुपर्दा कवृ वर्णने धातुबाट बनेको कवि, अर्थात् शक्तिशाली रचना गर्ने व्यक्तिको नै कवि हो । यस मानेमा उहाँ शक्तिशाली कवि हुनुहुन्छ, जो यस धरामा सूर्य र चन्द्रमा रहेसम्म अमर रहिरहनु हुने कुरामा दुई मत छैन । आगामी वैशाख मध्यबाट उहाँको शताब्दी पूरा हुने अवसरमा मलाई उहाँका सुपुत्र डा. लक्ष्मीकान्त पन्थीले ज्योतिषीय दृष्टिले महाकवि भीमकान्त पन्थीका विषयमा केही लेख्ने अवसर दिनुभयो, म उहाँलाई पनि हार्दिक साधुवाद टक्र्याउँछु । साथै ग्रन्थ प्रकाशनमा लाग्नुभएका सबैप्रति पनि हार्दिक नमन टक्र्याउँछु र महाकवि भीमकान्त पन्थीको परलोक सुखमय बनोस् भन्ने कामना पनि गर्दछु ।

महाकवि देवकोटा आश्रम, काठमाडौँ ।

यो जन्मना सकलवर्णजनोत्तमोऽस्ति
यो विद्यया सकलशास्त्रविचारदक्षः ।
यस्याऽस्ति चेतसि सदा जगदीशभक्तिः
सोऽयं कविस्त्रिभुवने पुरुषोऽस्ति धन्यः ॥

यस लुम्बिनी अञ्चलका प्रथम संस्कृत महाकवि,
जसका जगदम्बिकावैभवम् तथा जगदीश्वरवैभवम्
दुवै महाकाव्यमा जगज्जननी भगवतीका र जगदीश्वर
भगवान्का भक्तिभावपूर्ण सुमधुर-कोमल-कान्त-
पदावलियुक्त-सुन्दर-सरस कविता भरिपूर्ण रहेका छन्,
यस्ता महाकवि पं. भीमकान्त पन्थीको सायुज्यमुक्तिका
लागि प्रार्थना गर्दछौं ।

दिव्यलोकमा हजुरको शाश्वत स्थानमा निरन्तर
प्रतिष्ठा भइरहोस् भन्ने शुभकामना प्रकट गर्दछौं ।

साथै यो साहित्यिक तीर्थस्थल कपिलधाममा
जन्मशताब्दीका अवसरमा हजुरको शिलामूर्ति स्थापना
गरिएकोमा आभारपूर्वक हार्दिक प्रसन्नता व्यक्त गर्दछौं ।

कपिल आरोग्य मन्दिर कपिलधाम

वाणगङ्गा नगरपालिका वडा नं. ९

कपिलवस्तु

संस्कृतखण्डः

जगदम्बिकावैभवमहाकाव्यस्य समीक्षणम्

प्रा. डा. टीकारामः पन्थी
सह-प्रध्यापकः त्रिभुवनविश्वविद्यालयस्य

(क) लुम्बिन्यञ्चलस्थसंस्कृतकविपरम्परायां कविभीमकान्तपन्थी

नेपालाधिराज्यस्यान्तर्हृदयायितस्य लुम्बिनीप्रदेशस्य पर्वतीयभागे, जगत्प्रतीतायाः पूततमायाः श्रीकृष्णगण्डक्या दक्षिणे कूले, गुल्मी-पाल्पा-अर्घाखाँची चेति त्रीणि मण्डलानि सन्ति । विगते शतके गुल्मीनिवासिना उमानाथपन्थिना गण्डकीगौरवम् पाल्पानिवासिना माधवप्रसाददेवकोटामहोदयेन भारतीवैभवम् अर्घाखाँचीनिवासिना दधिरामशर्मणा श्रीरामचरितामृतम् श्रीकृष्णचरितामृतम् चेति चत्वारि प्रबन्धकाव्यानि संस्कृतभाषायामलिख्यन्त । राणाशासनावधौ तत्पूर्वकाले च प्रदेशेऽस्मिन् बह्वयः असर्वकारीयाः विद्वद्भवनसञ्चाल्याः अङ्गणपाठशालाः आसन् । नेपालस्य एकीकरणात् पूर्वं गुल्मीमण्डलस्थेषु षट्सु राज्येषु ध्रुवकूट (धुरकोट) राज्ये पन्थ्युपनामकानां द्विजानां तथा इस्मा राज्यान्तर्गतअमरभूमि (मर्भुङ्) निवासिनां अर्ज्यालोपनाम्नां द्विजानां गृहा एव अङ्गणपाठशालाधारिणः आसन् । राणाशासनकालस्य उत्तरार्धे तत्रत्या विद्वांसः काष्ठमण्डपे वाराणस्याञ्च संस्कृतवाङ्मयमध्येतुं गतवन्तः अधुना अङ्गणपाठशालाप्रणाली समाप्तप्रायाऽभूत् ।

ध्रुवकूटजनपदान्तर्गते वाग्ला-बडाचौरग्रामे सनातनवैदिकधर्मावलम्बि कृषि-गोपालनकर्मणी अविहायैव वेद-व्याकरण-ज्योतिष-धर्मशास्त्राणाम् अध्ययन-परम्परामविच्छेदयत् पन्थिकुलं वर्तते । एतस्मिन् कुले पितुर्देवीप्रसादाद् मातुर्नन्दकुमारी-देव्याः १९७८ तमे वैक्रमाब्दे वैशाखकृष्णपञ्चम्यां वैशाखमासस्य चतुर्दशे गते सञ्जातः पन्थिवंशावतंसः भीमकान्तपन्थिमहोदयः उपचर्चितकवित्रय (दधिरामोमानाथ-माधवप्रसादमार्गेण संस्कृते काव्यरचनायां प्रवृत्तः । दधिरामेण नैकाभिः स्फुटकविताभिः सह खण्डकाव्ये द्वे लिखिते, उमानाथमाधवप्रसादाभ्याम् एकैकं खण्डकाव्यं लिखितम् । भीमकान्तपन्थिमहोदयेन नु नैकाभिः स्फुटकविताभिः सह महाकाव्यद्वयं लिखितम् इति लुम्बिनीप्रदेशस्य साम्प्रतिकेषु संस्कृतकविषु भीमकान्तपन्थिनः स्वीया विशेषता वर्तते । एवञ्च पारिवारिकाङ्गणपाठशालातोऽध्ययनं प्रक्रम्य वाराणसीस्थविद्वद्भ्योऽधिगतसंस्कृतोच्चशिक्षो भीमकान्तपन्थिमहोदयः सुरभारत्यां सरस-मधुर-काव्यलेखनेन सुरसरस्वतीं समुपास्तोपाकरोच्च काव्यरसैकतानानस्मा-दृशान् बहून् ।

(ख) कविभीमकान्तपन्थिविरचितकृतिषु जगदम्बिकावैभवम्

कविना पं. भीमकान्तपन्थिमहोदयेन धार्मिकता— सांस्कृतिकमूल्य— मानवाचार— वयोवस्थाजन्यचिन्तन— जीवनशैलीप्रभृतिविषयेषु नैकाः स्फुटकविताः लिखिताः । जगदम्बिकावैभवम्, जगदीश्वरवैभवञ्चेति द्वे महाकाव्ये प्रणीते । सर्वासु संस्कृतकृतिषु जगदम्बिकावैभवम् महाकाव्यम् विस्तर—परिमार्जन—शिल्पपक्ष—कलात्मकतादि सर्वविधदृष्ट्या उत्कृष्टं वर्तते । अस्य कवेः महाकाव्यद्वये प्रथमं प्रणीतं जगदम्बिका-वैभवमेव तदीयकाव्यकलानिकषायितं परस्सहस्राः आगामिनीः शरदो यावत् कीर्तिलताविसारपरं भविष्यतीत्याशास्यते । सम्प्रति यदातनाः कविम्मन्या जनभाषायां निराकारकविताः लिलिखिषन्ति, एतादृशानि पौरस्त्यकाव्यपरम्परोज्जीवीनि काव्यानि लिख्यन्ते नेपाले, इत्यत्र संस्कृति—संस्कृत—प्रणयिभिर्गर्वान्वितैर्भविताव्यम् । पन्थिमहोदयः निर्लोभः ऋषिकल्पः सद्द्विजो न केवलं स्थानत एव नगरकोलाहल—चाकचिक्यसमर्दतो दूरस्थः, अपि तु साम्प्रतिकानां प्राज्ञम्मन्यानां कविमानिनां वाऽऽर्थिकलाभाय तथाकथित-दुर्नेतृपरिचारिणां श्ववृत्तिशैल्याः पूर्णतोऽनभिज्ञः, अकामयिता च । कविवरस्य वृत्तशुद्धिः, परम्पराप्रणयः, सेवाभावः, आस्तिक्यधीः, प्राज्ञिकता, लोकसंग्राहकता, निस्वार्थता इत्यादयो विषयाः काव्याध्ययनेनैव स्फुटीभविष्यन्ति ।

(ग) सम्प्रदायनिरपेक्षभक्तिभावः

इदं खलु नेपालकानां सौभाग्यं वर्तते यद् भारते शैव—वैष्णव—शाक्त—सौर—गाणपतेषु सम्प्रदायेषु विकसितेषु स्वोपासितेतान् देवान् सम्प्रदायांश्च गालिं ददत्स्वपि नेपाले सम्प्रदायनिरपेक्षभक्तिभाव एव नैरन्तर्येण दृढीभूतः । अयमाशयः न वयं शाक्ता वयमिति वैष्णवेभ्यो गालि ददः, न वा वैष्णवा वयमिति शाक्तेभ्यो गालिं ददः । कविभीमकान्तः शक्ति—शिव—सूर्य—विष्णु—गणेशेषु समानां भक्तिं करोतीति अस्य कृतीनामध्ययनेन ज्ञायते । कविरयं शक्तिरेव विश्वस्य कर्त्री धर्त्री संहर्त्रीति मत्वा जगदम्बिकावैभवम् रचयति, अथ च विष्णुरेव सकलब्रह्माण्डस्य कर्ता धर्ता संहर्तेति संस्मृत्य जगदीश्वरवैभवम् रचयति । इदमेव सम्प्रदायनिरपेक्षभक्तिभावस्य सर्वोत्कृष्टं निदर्शनम् ।

(घ) जगदम्बिकावैभवकाव्ये देवनायकत्वाङ्गीकारः

अथात्र भीमकान्तपन्थिनः जगदम्बिकावैभवमहाकाव्ये एकतानतामाश्रित्य काचन विवृत्तिः प्रस्तूयते । यथा कालिदास—भारवि—माघ—श्रीहर्ष—क्षेमेन्द्र—कुलचन्द्रादयः कवयः पौराणिकीं कथां स्वकीय—कलाकौशलेन विस्तार्य, समुज्ज्वलट्य, चमत्काराधायकं विधाय च स्वकीयकाव्यानि प्रणिन्युः तथैव कविभीमकान्तः पौरस्त्यकाव्यपरम्परामिमामादर्शरूपेणाभ्युपेत्य ‘जगदम्बिकावैभवम्’ प्रबन्धकाव्यं प्रणीतवान् । परं कालिदास—भारवि—माघादयः ईश्वरावतारौ दाशरथि—वासुदेवौ इतिहासप्रसिद्धान् नृपांश्च नायकत्वेनावलम्ब्य प्रबन्धकाव्यानि लिखन्ति स्म, यतः विस्तृत—महामानव—चरिताधारे

प्रबन्धकाव्यलेखनं सुकरं भवति । रामचरित-कृष्णचरितादीनि प्रबन्धकाव्यानि संस्कृते भारतीयजनभाषासु च परशतानि लिखितानि, लिख्यन्ते, लेखिष्यन्ते च । देवीचरितमाश्रित्य प्रबन्धकाव्यं न कश्चिद् लिखति, दुष्करोऽयं विषयः । अतः विश्वब्रह्माण्डसञ्चालिकायाः जगज्जनन्याः विस्मयावहं चरितमाश्रित्य, मूलप्रकृतिमीश्वरीं नायिकामङ्गीकृत्य रचितमिदं काव्यं विषयग्रहणदृष्ट्यापि नवीनम्, मनोरमम्, आकर्षकम् च । एवञ्चेदं दाढर्येन निःसंशयञ्च वक्तुं शक्यते-मानवनायकाश्रितप्रबन्धकाव्यरचना सुकरा, देवनायकाश्रितप्रबन्धकाव्य-रचना दुष्करा । कालिदासेन पार्वती-जन्म-तपश्चरण-विवाहादिषु शिवचरितसंयोजनेन कुमारसंभवमहाकाव्यमेकं रचितम् अपवाद-स्वरूपमेतत् । श्रीरामचरितामृतम्, श्रीकृष्णचरितामृतम् इति खण्डकाव्यद्वयस्य प्रणेत्रा कविना दधिरामेण शिवस्य परमभक्तेनापि शिवस्तुतिविषयाः अनेकाः स्फुटकविताः रचिताः, शिवचरितम् इति प्रबन्धकाव्यं नैव रचितम् । अतः स्व कवेर्भीमकान्तस्य जगदीश्विकावैभवम् नवीनं प्रतिभाद्योतकं प्रकृष्टं काव्यमिति निर्विवादम् ।

(ड) छन्दसां प्रयोगो विषयवस्तुग्रहणञ्च

पौराणिकसंस्कृतकाव्योपवने पुष्पितमिदं वंशस्थानुष्टुपुजाति-वसन्त-तिलका-स्वागता-भुजङ्गप्रयात-द्रुतविलम्बित-पृथ्वी प्रभृत्यालवालावलम्बितं द्वादश-सर्ग-स्तवकात्मकमतिरमणीयं काव्यकुसुमायितम् । अत्र पूर्वापरसम्बद्ध-कथावस्तु-विस्तारि-ऋमिकघटनासन्दर्भ-सौरभ-वाहिनां ५६८ श्लोक-केसराणां सञ्चयो गुणैकपक्षपातिविद्वज्जनमानसामोदकरो वर्तते । कथावस्तुग्रहणं देवीभागवत-पुराणाश्रितम्, परं जगज्जनन्याः चराचरजगच्छक्तिरूपायाः गुणत्रयात्मिकायाः महिमाभिव्यक्तिस्तु देवीभागवत-मार्कण्डेयपुराण-ब्रह्मवैवर्तीय प्रकृतिखण्ड-शिव-पुराणोमासंहितादिभूतं जगदम्बामाहात्म्यमनुसरति । काव्यमिदं देवीभागवताद् विषयवस्तुग्रहणेऽपि महाभारतपुराणादिभ्यो विषयवस्तुग्रहणपुरस्सरं स्वकीयकलाकौशलेन चमत्काराधायकानि मौलिककाव्यानि रचयतां कालिदास-भारवि-माघादीनां शैलीमनुसरत् पूर्णतया मौलिकं वर्तते । स्वानुभूति-विषय-विस्तार-रचनासौष्ठव-माधुर्योद्भावन-चमत्कारादिभिः अभिव्यक्तौ रचनाशैल्यां प्रस्तुतीकरणे वा काव्यमिदं नैजं वैशिष्ट्यं बिभर्ति । संक्षेपेण चेदमुच्यते-अस्य महाकाव्यस्य कथात्मकतायां चेतोहरा काव्यात्मकता वर्ततेऽथवा काव्यात्मकतायां सरसा कथात्मकता वर्तते ।

(च) महाकाव्यम् तदीया विशेषता च

एवञ्च पौरस्त्यकवीनां कालिदासादीनां शैलीमनुसृत्य प्रणीतं भीमकान्तीयं जगदीश्विकावैभम् महाकाव्यमस्ति । विश्वनाथीयसाहित्यदर्पणोक्तं महाकाव्यलक्षण-मनुसृत्य लिखिते काव्ये अष्टाधिकैः सर्गैः अष्टाभिर्वा भवितव्यम् । अस्मिन् महाकाव्ये द्वादशसर्गा नातिदीर्घा नातिस्वल्पाश्च वर्तन्ते । अत्र सर्गान्ते वृत्तपरि-

वर्तनं भाविसर्गकथासूचनञ्च दृश्येते । अस्य महाकाव्यस्य जगदीश्वरका भगवती नायिकास्तीति सुरनायकत्वाङ्गीकारोऽस्तीत्यपि बोद्धव्यम् । यद्यप्यत्र कविना सन्ध्या-प्रभात-वन-नदी-पर्वतादिप्रकृतिवर्णनपूर्वककाव्यकायविस्तारो न कृतस्तथापि सूक्ष्मे-क्षिकया रचनाशिल्पेन च कथातन्तोरविच्छिन्नता निर्वाहिता । अस्मिन् महाकाव्ये शिल्पपक्षापेक्षया भावपक्ष एव प्रदीप्तोऽस्ति । अत्र भक्तिभावस्य भाषा वर्तते, अन्तर्हृदयनिःसृता नैसर्गिकीभावधारा सरलमधुरया गिराऽभिव्यक्ता वर्तते । अत्र स्वच्छन्दतया प्रवहमाणा भावनिर्भरिणी विद्यते । अत्र क्लिष्टता नास्ति, समासबाहुल्यं नास्ति । प्रायः असमस्तानि पदानि सन्ति, आवश्यकतानुसारेण पदद्वयस्य पदत्रयस्य वा समासः कृतः । अर्थादत्र माधुर्यस्यैव मधुरः सन्निवेशोऽस्ति, प्रसादगुणस्यैव स्निग्धता प्राप्यते । दृश्यतां सरलपदविन्यासः, यत्रैकमपि समस्तपदं नास्ति-

न शत्रुर्न मित्रं समो वा न कोऽपि

भवानीं हि सर्वत्र पश्याम्यहन्तु ।

तथा यद्धितं वाऽहितं वा मनुष्ये

कृतं तद्भवेद् भाग्यमित्युच्यतेऽपि ॥ (७ १६)

मृतस्तव पितुः करान्मम रणे हि मातामहो

भयेन विधुरा ममापि जननी परेतः पिताः । (१२ ६)

(छ) अलङ्कारप्रयोगः, लोकोक्तयः सूक्तयश्च

काव्यकलाकारेण कविना उपमालङ्कारमर्थगौरवञ्च समावेश्य कीदृक् सरल-पदविन्यासः क्रियते इति निदर्शनमत्र दृश्यम्-

उदकभूतिं प्रतिवाञ्छता सता न चाप्युपेक्ष्यो रिपुरल्पकोऽपि वा ।

यदि प्रवृद्धः खलु मृत्यवे भवेत् स राजयक्षमेव चिकित्सितोऽपि च ॥ (४ २)

यथेन्धनमयी वधूर्नटवशेन सन्नृत्यति

स्वकर्मवशगो जनोऽपि च तदाश्रयो वर्तते ।

तथैव वनगोऽप्यहं स्वकृतकर्मचिन्तां चरन्

न दुःखवशगोऽभवं परमतः सुखं मेऽभवत् ॥ (१२ ५)

निधाय हृदि चण्डिकाचरणपङ्कजातं सदा

प्रजा अपि सुशिक्षयन् बहिरभूत् स भीमो नृपः ।

दयार्द्रहृदयो यतः कमलपुष्पकान्तोऽन्तरा

कथं भवतु चण्डिकाचरणपधृनिष्ठुरः ॥ (१२ २०)

एवञ्चावश्यकतानुसारेण नातिदीर्घसमस्तपदानां सन्निवेशोऽपि प्रसादगुणस्यैव

सरलमधुरस्निग्धता निर्वाहिता । छन्दोऽनुरोधि पादपूरणनिमित्तेन वा वाक्यालङ्कारहेतुना तु, हि, च, वै, ह, नु, एवेत्यादयो निपाताः प्रयुक्ता दृश्यन्ते । तत्त्वतः पाठकानां हृदयानि आवर्जयन्ती वाग्व्यवहारोपयोगिनी ललितकान्तपदावली काव्याङ्गतया प्रायो दृश्यते । यद्यपि कविना आलङ्कारिकचमत्कारप्रदर्शनाय प्रयासो न कृतस्तथापि यत्र तत्र निसर्गतः शब्दार्थालङ्कारप्रयोगो वर्तते । अनुप्रासप्रयोगश्च प्रायेण कृतोऽस्ति । क्वचिदेव पादान्त्यानुप्रासोऽपि मनोरमो वर्तते । दृश्यतामुदाहरणानि—

पुरोधसा तर्पितबह्निशाले समर्पितब्राह्मणकण्ठमाले ।

समर्चितद्वैरदशुण्डभाले पाणिं स जग्राह सदृष्टकाले ॥ (१ ३६)

तयोर्हि जन्मावसरे नगर्यां न केवलं राजगृहे प्रहर्षः ।

गृहे गृहेऽपि प्रबभूव हर्षो यथा जनानां हृदयं चकर्ष ॥ (१ ४६)

सैन्यं बलं मम सुतस्य सहायकोऽपि

कोषः प्रजाः प्रकृतयश्च सुहृन् कोऽपि ।

केनाप्तुमर्हीति स राज्यमसाधनोऽपि

युष्मत्कृपाबलमवाप्य भवेन्नृपोऽपि ॥ (५ १३)

शब्दान्तरानुप्रासेन श्लोकार्धान्त्यानुप्रासः स्वभावोक्तिश्चात्र यथा—

राज्ञोऽस्त्रमप्यविगणय्य च सैनिकास्त्र—

मास्फालयन्पगलं नखरैर्ददार ।

राजा नखक्षतवशान्निमिमिल नेत्रे

सिंहोऽपि सैन्यशरभिन्नशिरा ममार ॥ (२ ३३)

अन्योऽपि तस्य च मुनेः प्रथते विशेषः

कालत्रयस्य विविनक्ति करोति वार्ताम् ।

शापप्रसादमुभयं वदनेऽस्ति तस्य

शिष्या अपि स्वगुरुणा समतां प्रयाताः ॥ (२ १९)

सोऽयं महर्षिरपि नो भविता शरण्यो

यस्याशिषा शुभमुदेति रुषास्तमेति ।

तस्मात्तदेकशरणा वयमस्य पार्श्वे

गच्छाम एव सुभगे ! न विचारकालः ॥ (२ २०)

अधिनायकस्य अन्यायिनो भूपस्य राज्ये जनता सन्त्रस्ता उत्सवं करोति, (यथा नेपाले पञ्चायतशासनेऽभवत्) इति स्वभावोक्त्यलङ्कारस्योत्कृष्टं निदर्शनमस्ति । यथा—
ग्रामे नगर्यां च य उत्सवोऽभूद् युधाजितो भीतिवशान्न हर्षात् ।

ये साधवस्ते तु गृहे निलीय दुःखेन शोकाश्रुजलं न्यसिञ्चन् ॥ (३ ८)

काव्येऽस्मिन् उपमालङ्कारस्योदाहरणं यथा—

तन्मध्ययाता खलु याज्ञसेनी वर्वूलमध्येव लवङ्गवल्ली (३ २५)

तथैव दृष्टान्तालङ्कारस्यैकमुदाहरणं दृश्यताम्—

योग्योऽसौ किल सुकुमारकः कुमारो भर्ता ते भवितुमतीव योग्य एव ।

योगः स्यान्मसृणमणेः सुवर्णकेन नो रीतिं मणिरभियाति योग्यतायै ॥ (४।५६)

उत्प्रेक्षालङ्कारस्योदाहरणं च यथा—

माला मनोज्ञकुसुमैरचितापि शीता सा सर्पिणीव विषबिन्दुभिरञ्चतीव ।

पूर्णस्य चन्द्रमस एष मयूखवृन्दो मामग्निवद्दहति सुन्दरि ! देहलग्नः ॥ (५।३)

कविना भीमकान्तेन क्वचिल्लोकोक्तिरपि गृहीताऽलङ्काररूपेण । यथा—

रङ्गोऽपि पुत्रस्य मुखं विलोक्य नृपं न पश्येदिति लोकसिद्धम् । (१।५१)

बलान्नयामीति यदुक्तवान् भवान् नयस्व पश्यापि तवास्ति यद् बलम् । (४।१८)

गवेष्यन् शिलां देवलङ्गं ह्यवापदिति न्याय एवात्र सार्थो भभूव । (१०।१६)

काव्येऽस्मिन् सूक्तयश्च यत्र तत्र सन्निवेशिता दृश्यन्ते । यथा—

तृणायते वज्रमपि क्वचित् क्वचित् तृणञ्च वज्रायत एव कर्हिचित् ॥ (४।२८)

शशोऽपि शार्दूलवधं करिष्यति गजं तथैव मशको हनिष्यति । (४।२८)

एक एव हि वरो वनिताया ह्यन्यपूरुषमुखं नहि दृश्यम् । (८।२३)

कामुकस्य निकटे न हि गच्छेद् या सतीत्वमनुपालयते सा । (८।२४)

प्रातिकूल्यङ्गते दैवे स्वजनोऽप्येति वैरिताम् ।

आनुकूल्ये तु दिष्टस्य दुष्टोऽपि स्वजनायते ॥ (११ ५२)

(ज) अङ्गी रसः, अङ्गभूता रसाश्च

समग्रतया काव्याध्ययनेन, सूक्ष्मेक्षिकया चिन्तनेन च प्रतीयते— काव्यस्यात्मा रस इति सिद्धान्तोऽङ्गीकृतोऽस्ति महाकाव्येऽस्मिन् । अथ च महाकाव्ये शृङ्गार-वीर-शान्तेषु कश्चिदेको रसोऽङ्गीति लक्षणानुसारेण शान्तरसोऽत्र अङ्गीरसो वर्तते । सर्वत्र शान्तरसप्रवाहोऽत्र वर्तते । भक्तिभावस्य प्राबल्यञ्चात्र दृश्यते । अत्र कीर्तनरूपा भक्तिर्मुखरिताऽस्ति । काव्यस्यादावन्ते च युद्धवर्णनाद् वीररसोऽप्यत्र उत्कृष्टतया उपस्थितो दृश्यते, क्वचित् शृङ्गारः क्वचिच्च करुणोऽपि रसो वर्तते एव, तथापि वीर-करुण-शृङ्गाररसा अङ्गत्वेन स्वीकार्याः । मूलस्थः केन्द्रीभूतः (अङ्गी) रसः शान्त एव (भक्तिभाव एव वा) अनुभूयते ।

(झ) काव्यात्मभूता द्वन्द्वात्मकता, लक्ष्यं च सत्यं शिवं सुन्दरम्

कवेर्भीमकान्तस्य महाकाव्येऽस्मिन् विशेषताद्वयं स्पष्टमनुभूयते—

१) भाषाया माधुर्यं रचनासौष्ठवं वा कृत्रिमताया अभावः, अलङ्कारप्रदर्शना-त्मकव्यायामस्य अभावः, एतद् वैशिष्ट्यं तु चर्चितमेव ।

२) आधुनिकैः पाश्चात्यकविभिः समालोचकैश्च स्वीकृता काव्यात्मभूता द्वन्द्वात्मकता, सदसत्पक्षयोर्द्वन्द्वं वर्तते । इदञ्चैतत्काव्यस्योल्लेख्यं वैशिष्ट्यं दृश्यते । प्रक्रमत एव तादृग्वन्द्वे काव्यधारा प्रवहति, सत्पक्षस्य विजये, असत्पक्षस्य पराजये च काव्यस्य समाप्तिर्भवति । पाश्चात्याः समीक्षका एतादृग्वन्द्वप्रदर्शनं काव्यकलाया उत्कृष्टतमं बिन्दुं मन्यन्ते । काव्यमिदं द्वन्द्वात्मकघटनातः प्रारभ्यते, द्वन्द्वात्मकतयैव विकासं याति । सत्यासत्यपक्षयोः, दैवासुरभावयोः, न्यायान्यायसरण्योर्वा द्वन्द्वे चरमबिन्दुं प्रापिते सति सत्यपक्षस्य, दैवपक्षस्य, न्यायपक्षस्य विजयेन, असत्यपक्षस्य, आसुरपक्षस्य, अन्यायपक्षस्य पराजयेन काव्यं समाप्यते । इदं द्वन्द्वमेव काव्यस्य लक्ष्यम् । नह्यत्र राज्ञः सुदर्शनस्य राज्यशासनशैली प्रदर्शिता, तस्य अत्याचारिणं युधाजितं प्रति विजयं प्रदर्श्य राज्यलाभो दर्शितः काव्यञ्च सम्पूर्णम् । संसारस्य कर्त्री, धर्त्री, भर्त्री, संहर्त्री जगदीश्वरी अत्र काव्ये नायिकाऽस्ति । मानवपात्रेषु युधाजित् खलपुरुषः, सुदर्शनश्च सत्पुरुषः । यद्यपि वैमात्रेययोः सुदर्शन-शत्रुजितोर्भ्रात्रोः परस्परं शत्रुता उत्कटत्वेन प्रदर्शनीया, तथापि सा न दर्शिता । अत्रासुरभावस्य असत्पक्षस्य प्रतिनिधिर्युधाजित् वर्तते, शत्रुजित् तु तेनैव संरक्षितः अतिगोपितः बलाद् राज्यसिंहासनमारोहितः कृत्रिमो भूपो वर्तते । (कथाविकासे घटनाक्रमे वा) तस्य कापि भूमिका नास्ति । मातामहो युधाजित् एव खलनायकभूमिकां सुदर्शनशत्रुताया भारञ्च एकाकी एव वहति । स चान्याय-कदाचारासुरभावक्रूरता-मानवीयताऽऽदीनां दुर्गुणानां पुञ्जीभूता व्यक्तिर्वर्तते । न्याय-सत्यता-सदाचार-सद्वत्-दैवीसंपत्-सौजन्यप्रभृतीनां सद्गुणानां पुञ्जीभूता व्यक्तिर्वर्तते-सुदर्शनः । जगदम्बिकायाः देव्या अनुग्रहेणैव सुदर्शने दैवभावाः संपादिताः । इत्थञ्च भगवत्या जगदम्बिकया युधाजिद् निगृहीतः, सुदर्शनश्चानुगृहीतः । आसुरभावपराजये दैवभावविजये काव्यं समापितं कविना । दुष्टनिग्रह-शिष्टानुग्रहपुरस्सरं सत्यं शिवं सुन्दरम् इत्यादर्शस्थापनैव काव्यस्यान्तिमं लक्ष्यमित्यत्र नास्ति संशीतिलेशः ।

(ज) शशिकलासुदर्शनौ जगदम्बिकासमुपासकौ

इदमुक्तमेव यदेतन्महाकाव्यस्य नायिका जगदम्बिका वर्तते । तस्या उत्कर्षं वैभवञ्च दर्शयितुं तस्या एव लोकोत्तर-महिमानं ख्यापयितुं सद्वृत्तस्य पात्र-द्वयस्य राजकुमारस्य सुदर्शनस्य राजकुमार्याः शशिकलायाश्च चरित्रोत्कर्षः प्रदर्शितः कविना । इमावुभाविपि भगवत्या जगदीश्वर्याः पूजकौ समुपासकौ स्मर्तारौ आराधकौ च बभूवुतः । अत्रैव काव्ये दृश्यताम्, सुदर्शनपक्षे-

“तदद्भुतं वर्णयुगं सुदर्शनो दधार चित्तेऽनुजजाप च स्फुटम् ।

यदा कदाचित् स्फुटबिन्दुसंयुतं कदाचिदेकाक्षरमस्तबिन्दुकम् ॥ (४।३४)

सबिन्दुकं क्लीमिति कामराजकमनुर्भामन्त्रमुदीरितं स्मृतौ ।

तदेव स क्लीमिति बिन्दुनोज्झितं मनुं स्मरन् सन्नजपद्विवानिशम् ॥”(४।३५)

तथैव शशिकलापक्षे—

जगज्जनन्याः परिपूजनात् पुरा वरं ददौ त्वन्मनसा सुदर्शनः ।

समीप्सितः सोऽस्तु पतिर्न चान्यथा स चापि मद्भक्तिरतो मम प्रियः ॥”(४।४७)

यथा ‘रामचरितामृतम्’ ‘कृष्णचरितामृतम्’ काव्यप्रणेत्रा दधिरामशर्मणा केनचित् कविना वा काव्यनायकयोः श्रीरामकृष्णयोः गुणोत्कर्षप्रदर्शनाय रामकृष्णाभ्यां रक्षितानां प्रजानां सत्यता—सद्वृत्त—सदाचार—सुख—सम्पदादयो चित्र्यन्ते, दृश्यन्ते च, तथैव काव्यनायिकाया जगदम्बाया लोकोत्तर—वैभव—महिम—ख्यापनाय कविना विश्वेश्वरीभक्तयोः शशिकला—सुदर्शनयोः सच्चरित्रता—सत्यनिष्ठता—न्यायप्रियता—परमौदार्यादयो गुणाः सापेक्षतया चित्रिताः । महाकाव्येऽस्मिन् विश्वब्रह्माण्डसञ्चालिका सृष्टिस्थितिसंहारकर्त्री सर्वशक्तिसम्पन्ना त्रिगुणात्मिका मूलप्रकृतिरीश्वरी जगदम्बिका लोकनायिका काव्यनायिकाऽभिमता ।

(ट) शक्त्यद्वैतवादविषयः

अथ च द्वित्राणि वाक्यानि महाकाव्यस्यैतस्योपस्थाप्यन्ते शक्त्यद्वैतवादपक्षे । देवी एव सर्वभूतानां शक्तिमोतोरूपा—

“यदेषां सुराणां तथा मानुषाणां नृपाणां तथा दानवानां पशूनाम् ।

दरीदृश्यते शक्तिरेषा भवानी न शक्ताः स्वयं ब्रह्मरूपादयोऽपि ॥”(७।१८)

सर्वमिदं जगद् देव्या वशीभूतं वर्तते—

“जगच्चण्डिकाया वशे वर्ततेऽदस्तदन्यत् प्रमाणं न मे मानसेऽस्ति ॥”(७।२९)

भगवत्याश्चरित्रं न कोऽपि जानति—

“भवानीचरित्रं न जानाति कोऽपि हरिर्वा हरो वा कथं ते विदन्तु ॥” (१०।३०)

प्रकृत्या निर्गुणाऽपि देवी गुणत्रयात्मिका भवति—

“या शक्तिस्तन्त्रशास्त्रेषु महाकालीति तामसी ।

राजसी च महत्पूर्वा विज्ञेया सा सरस्वती ॥

सात्विकी तु महालक्ष्मीः सर्वस्याद्योत्तमोत्तमा ।

सृष्ट्यादौ सगुणा देवी प्रकृत्या त्वगुणैव सा ॥”(११।३५—३६)

कविना भीमकान्तपन्थिना प्रोक्त उपचर्चितः सिद्धान्तः (ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा अपि भवान्या एव शक्तिं लभन्ते, तेऽपि जगदम्बाया महिमानं न जानन्ति इति) देवीमाहात्म्यप्रतिपादकेषु देवीभागवत—मार्कण्डेयपुराण—ब्रह्मवैवर्तीय—प्रकृतिखण्ड—शिवपुराणोमासींहतादिषु प्रतिपादित एव । अयमेव शक्त्यद्वैतवादः कविनाऽनेनाङ्गीकृतः स्फुटमुक्तश्च । परन्तु कविभीमकान्त एकस्मिन् पद्ये अन्यथा प्रतिपद्यते । स वक्ति— “जगदम्बाया महिमानं ब्रह्मादयो न जानन्ति, विष्णुं विनाऽन्ये न जानन्ति, विष्णुस्तु तस्या महिमानं जानातीति कवेरभिप्रायः स्फुटं वर्तते—

“ब्रह्मादयः सुरगणा अपि सिद्धिकामा—

स्तामेव विश्वजननीं सततं भजन्ते ।

को वेत्ति शक्तिमाहिमानमृते रमेशम्... ॥” (५।२०)

एवं सामान्यतो विवेचनयाम् ‘हरि र्वा हरो वा कथं ते विदन्तु’ (१०।३०) तथा ‘को वेत्ति शक्तिमाहिमानमृते रमेशम्’ (५।२०) इत्युक्तिद्वये पूर्वापरविरोधः स्फुटं प्रतीयते तथापि सूक्ष्मेक्षिकया विविच्य एतद् विषये स्फुटीकरणीयमिदमस्ति—अयं कविः संप्रदायनिरपेक्षभक्तिवादीति पूर्वं प्रतिपादितम् । यथा विश्वब्रह्माण्ड—सञ्चालिका शक्तिरिति शक्त्यद्वैतवादमङ्गीकृत्य महाकाव्यमिदं रचितम्, तथैव विश्वब्रह्माण्डसञ्चालको विष्णुरिति नारायणा(परब्रह्मा)द्वैतवादं स्वीकृत्य ‘जगदीश्वरवैभवम्’ प्रणेत्वयम् (एतत्काव्यरचनानन्तरं भाविनि काले) इत्यपि अन्तर्हृदयं वर्तते । अत एव “सर्वेषां देव्या वशीभूतत्वेऽपि न नारायणो (विष्णुः) देव्या वशीकृतः” इति हृद्गतभावं स्थिरीकर्तुं देवीभक्तिमूलके शक्त्यद्वैतवादपरके महाकाव्येऽस्मिन् एकत्रैव “को वेत्ति शक्तिमाहिमानमृते रमेशम्” इति कथनं नितरां समुचितं वर्तते ।

एवं शक्त्यद्वैतवादाय काव्यग्रन्थे स्थानं दत्तमिति प्रशंनीयमिदं कवेः कर्म । अयं च शक्त्युपासनासिद्धान्तः कर्मप्रधानो मन्यते । जगदम्बायाः सन्तानैर्भयभीतैर्न भवितव्यम्, जननीचरणयोरात्मनि समर्पिते सति भुक्तिर्मुक्तिश्चेति द्वयमेव हस्तगतं भविष्यतीति विद्वांसो वदन्ति । अयमेव मार्गः साम्प्रतिकैविवद्भूमिर्भामार्ग इत्यभिधीयते । वामस्यार्थः शिशोराग्रह इति स्मरणीयः । आत्मानं बालकं विधाय उपासकाः शक्तिभक्ता जगदम्बाचरणयोः स्थिरचेतसा निर्लिप्तभावेन च समर्पिता भवन्ति । कविना भीमकान्तेन ‘जगदम्बिकावैभवे महाकाव्ये’ सद्वृत्तशालिनौ शशिकला—सुदर्शनौ जगदम्बाचरणयोः समर्पितौ, तदेकतानौ बालकाविव चित्रितौ । जगदम्बाया अतिरिक्तं न किमपि विश्वसनीयं तौ ददृशतुः । एवमनेन कविना शक्त्यद्वैतवादः स्वीकृतः ।

(ठ) शक्तिभक्तः कविः

पं. भीमकान्तः कविरपि कीदृशः शक्तिभक्तोऽस्तीति अस्मिन्नेव महाकाव्ये दृश्यते । यथा—
“पश्यामि नो दिवि न वा भुवि नागलोकेऽप्यप्राप्यमस्ति शिवशक्तिकृपाकटाक्षात् ।
यैः पूर्वजन्मनि न पूजितमस्ति देव्याः पादाम्बुजं त इह दीनतया तपन्ति ॥ (५।१६)
विद्या—वयो—वपुरभीष्ट—कलत्र—वितैरुच्चैस्तमा जगति सम्प्रति मानवा ये ।
तैः पूर्वजन्मनि कृतं जगदम्बिकाया आराधनं न च परैरनुमेयमेवम् ॥ (५।१७)
ये क्रोध—लोभ—मद—काम—विमोह—रोष—मात्सर्य—वैर—वशगास्तमसावृताश्च ।
प्रारब्धकर्मवशतो जगदम्बिका तैर्नाराधितेत्यनुमितिः क्रियतां सुधीभिः ॥ (५।१८)
सदा चण्डिकायाः पदौ मे हृदिस्थौ यतः शं करिष्यत्यसौ मां प्रतीतिः ।
शुभं वाऽशुभं पूर्वजन्मार्जितं यन्नरस्तस्य भोक्तेति सम्यग्विजाने ॥ (७।२७)

निबद्धाञ्जलिस्तां महीलग्नजानुः स्पृशन् पादपद्मं स्वमूर्ध्नाम्बिकायाः ।
स तुष्टाव वाक्यैः प्रियैर्मसृणैश्च स्वयं साश्रुदृग्दृग्देन स्वरेण ॥ (१०।३२)
इहैव जचदम्बिका भजनपूजनादौ रतः

परत्र नृपतिर्भवेदुत स सर्वमान्यः सुखी ॥

विलोक्य सुखवर्जितानशनपानवस्त्रार्दितान्

वितर्क्यममुना न च प्रकृतिरेभिराराधिता ॥” (१२।२६)

इत्थमनेन शक्तिभक्तेन कविकान्तेन भीमकान्तेन महाकाव्यं समाप्यापि तदन्ते भगवतीं प्रार्थ्य महाकाव्यमिदं माञ्जलिकमस्तीत्यपि प्रदर्शितम् । यतो हि— “मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च प्रथन्ते वीरपुरुषकाणि भवन्त्यायुष्मत्पुरुषकाणि च” इत्यादि ग्रन्थलक्षणानुसारेणापि महाकाव्येऽस्मिन् कविरयं आदौ (१।१-४) परब्रह्मनमस्कारात्मकं परब्रह्मरूपस्वगुरुनमस्कारात्मकं मङ्गलमाचरति । मध्ये राजकुमारः सुदर्शनो देव्याः कामराजं बीजमन्त्रं बिन्दुहीनमपि जप्त्वा देवी तुतोष (४।३४-३६) । तथैव सुबाहुसुदर्शनौ ‘जय’ शब्दमुच्चारयन्तौ चण्डिकां नमस्कुर्वन्तौ प्रार्थयन्तौ दृश्येते (१०।३१-४६, ११।१२-१४) । अन्ते च कविरेव स्वयं भगवतीं प्रार्थयति (१२।२८) तदत्यन्तमेवोचितं विद्यतेऽत्र ।

(ड) जगदम्बोपासनामार्गः शुभङ्करः

साम्प्रतिकाः सचेतसो विद्वांस इदमपि कथयन्ति—जगदम्बोपासनामार्गः न केवलं व्यक्तिहितायैव, समाजस्य राष्ट्रस्य च कल्याणार्थं विश्वशान्तये च अतीवोपयोगी वर्तते । यतो हि कविनानेन अस्य महाकाव्यस्य द्वादशे (अन्तिमे) सर्गे न केवलं शशिकला—सुदर्शनयोः सुरक्षार्थम् अपितु समाजस्य राष्ट्रस्य च सुरक्षार्थम् अयोध्यायां काश्याञ्च राष्ट्रद्वये सुदर्शनसुबाहू देव्याः सुन्दरं मन्दिरं निर्माय तस्याः पूजनमाराधनञ्च समारब्धवन्तौ (१२।१५-१७ तथा १२।२१-२३) इति च प्रदर्शितम् । अत एव राम—कृष्ण—शिवानामाराधनाय संवत्सरे रामनवमी—कृष्णाष्टमी—शिवरात्रिदिवसाः (एकस्य कृते एको दिवसः) निर्धार्यन्ते चेद् देव्या आराधना नवभिर्दिसैश्चतुर्वारं क्रियते । यथा—

चतुर्षु नवरात्रेषु भक्तिभावसमन्वितैः ।

शास्त्रोक्तेन विधानेन पूजा कार्या विशेषतः ॥ (११।२०)

एवञ्चेदं महाकाव्यं व्यक्तेः समाजस्य राष्ट्रस्य च हिताय, विश्वशान्तये च वर्तते इति मुक्तकण्ठं वक्तुं शक्यते । यद्यपि पाश्चात्यसंस्कारप्रभावितमानसाः आधुनिकाः समीक्षकम्मन्यमानाः ‘रूढिवादः, स्तुतिवादः, अमानवीयवस्तुपरकता, अलौकिकघटनासंनिवेशः’ इत्यादिशब्दैः अवमानयेयुः, तथापि वर्तमानसन्दर्भे ‘सत्यमेव जयते नानृतम्’ इत्याकारकः आदर्शमार्गो निवेद्यते काव्येनानेन वृत्तभ्रष्टेभ्यः, अर्थकामलुब्धेभ्यः, नायकम्मन्येभ्यः कदाचारिभ्यः । काव्यस्यैतस्य ‘सत्यं शिवं सुन्दरम्’ इति लक्ष्यं सर्वदा सफलीभविष्यतीति समभ्यर्थयमानो विरमामि ।

(ढ) द्वितीयाऽऽवृत्तौ

“उपचर्चितवाक्यविस्तरः

प्रथमावृत्तिगतोऽवगम्यताम् ।

इदमन्यप्रकाशनं पुनर्

विदतो मे प्रभवेन्न मुद् हृदि ॥

ऋथिकैर्ग्रहणादवक्रयै-

रुपहारादपि चाद्यवत्सरे ।

अवसायमितान्यहो दश-

शतसंख्यप्रतिरूपकाणि हि ॥

कविकर्म कियन्महत्ववज्

जगदम्बामहिमा च कीदृशः ?

इति चाद्यप्रकाशनान्तकृद्

दशमासावधिना निवेदितम् ॥

सरसा मधुरा जगत्प्रसू-

परिचेयोच्चगुणानुदर्शिनी ।

पुनरर्थनयोदिता किमु

न रुचिष्या कृतिरेषिका भवेत् ?

सहृदयेन गणेन विपश्चिता-

मधियता मुदु काव्यमधीयता ।

अपरिमेयशरद्गणसंमितो

रसमयः समयो गमयिष्यते ॥

कविवरेऽविवरे वचसि प्रभौ

सहृदया हृदयानि दधेमहि ।

कवितयाऽवितया रसिकात्मसु

नवसुधा वसुधातल आप्यताम् ॥

विजयताममरी जननी सदा

विजयताममरी च सरस्वती ।

विजयतां जगदम्बिकयाऽऽश्रितं

सरसकाव्यमिदं चिरमायतौ ॥”

ज्येष्ठशुक्लपूर्णिमा
२०५६, वैक्रमाब्दस्य

पुस्तकस्य भूमिकाभागे पूर्वं प्रकाशिता ।

जगदीश्वरवैभवमहाकाव्यस्य संक्षिप्तः परिचयः

प्रा. डा. टीकारामः पन्थी
सह-प्रध्यापकः त्रिभुवनविश्वविद्यालयस्य

क) लुम्बिन्यञ्चलस्थगुल्मीमण्डलीयसंस्कृतविभीमकान्तःपन्थी

नेपालदेशान्तर्गत-लुम्बिन्यञ्चलस्य षट्सु मण्डलेषु पर्वतीयप्रदेशस्थं देव-जनन्याश्चक्रसरितोऽपसव्यतटवर्ति पुराकालतस्तापसैरनेकैराश्रीयमाणं गुल्मीमण्डलं वर्तते । तस्य पश्चिमतोऽवस्थितस्य ध्रुवकूट (धुरकोट) जनपदान्तर्गते 'वाग्लाबडाचौर' ग्रामे षडङ्गवेदाध्यायिविपश्चिद्वंशे पितुर्देवीप्रसादान्मातुर्नन्दकुमारी देव्याः १९७८ तमे वैक्रमाब्दे वैशाखकृष्णपञ्चम्यां वैशाखमासस्य चतुर्दशे गते सञ्जातो भीमकान्तःपन्थी प्रकृतकाव्यस्य 'जगदीश्वरवैभव'स्य रचयिता । अनेन विदुषा नैकाभिः स्फुटकविताभिः सह द्वे प्रबन्धकाव्ये रचिते 'जगदम्बिकावैभवम्, जगदीश्वरवैभवम्' चेति । जगदम्बिकावैभवस्य परिचयस्तत्रैव भूमिकारूपेण प्रस्तुतः संप्रति जगदीश्वरवैभवविषये कतिपयानि वाक्यान्यत्र प्रस्तूयन्ते ।

ख) 'जगदीश्वरवैभवम्' 'महाकाव्यम्' तदीयं वैशिष्ट्यं च

'जगदीश्वरवैभवम्' जगदम्बिकावैभवकाव्यापेक्षया स्वल्पकायं वर्तते । अत्र ३१० पद्यानि सन्ति, महाकाव्ये अष्टाधिकाः सर्गाः भवन्तीति पौरस्त्यमान्यता-नुसारेणेदं महाकाव्यमेव । अत्राष्टसु सर्गेषु अनुष्टुब्-वंशस्थेन्द्रवंशा-द्रुतविलम्बित-वसन्ततिलका-स्वागता-रथोद्धतावृत्तानि मुख्यतः सन्ति । प्रतिसर्गं सर्गान्ते छन्दः परिवर्तनं भाविसर्गकथासकेतञ्च निर्वाहयति कविः । सर्वाणि प्रक्रमतोऽन्तर्पर्यन्तं दीर्घसमासबन्धरहितानि प्रसादगुणवन्ति ललित-कोमल-पदावलीयुतानि पद्यान्यत्र सन्ति । अलङ्कारप्रयोगाय कविना विशिष्टः प्रयासो न दर्शितस्तथापि अनुप्रासोपमारूपकादयः केचनलङ्कारास्तत्र तत्र प्राप्यन्ते ।

दृश्यतामत्रानुप्रासोदाहरणानि-

सत्यं यदाह जननी तव तद्धिताय निःश्रेयसाय न हरेश्चरणौ विहाय । (१।४६)

ममार्चनं यज्ञतनोर्विधास्यसि तथाऽऽशिषो मे सहसैव भोक्ष्यसि । (३।३१)

प्रयाणकालेऽपि च मां स्मरिष्यसि स्थलं मुनीनामुपरि क्रमिष्यसि ॥ (३।३२)

तथैवोपमालङ्कारोदाहरणानि दर्शनीयानि-

सूर्यो यथा जनहितार्थमुदेति नित्यं तद्वद् भवानपि चरत्यचिरेण सत्यम् । (१।४२)

भवत्पदाम्भोजसुधां समश्नतः स्ववत्सकं धेनुरिवावसि प्रभो । (३।२३)

सुसेवया तुष्टतमाद्धनाढ्यतो विहाय धान्यं वुषमार्थयन् यथा । (३।३६)

नसि वृषानिव वेदमयैस्तैर्वचनदामभिरुन्नयतेऽखिलान् । (६।२९)
भिषगिवामयमभ्यसितैः श्रुतैः ऋधमवेहि हितस्य विधातिकाम् । (६।३४)

रूपकालङ्कारस्योदाहरणं यथा—

स साध्वसस्तं प्रपपात दण्डवद् दृशा प्रपश्यन् प्रपिबन्निव ध्रुवः ।
मुखेन चुम्बन् हृदि धारयन्निव निपीय कुक्षौ पुनरानयन्निव ॥ (३।४)

काव्यलिङ्गालङ्कारस्योत्प्रेक्षालङ्कारस्य चोदाहरणमेकत्र दृश्यम्—
त्वयार्पितज्ञानलवावलोकितमिदं समस्तं जगदीदृशं प्रभो !
सुषुप्तबुद्धो हि यथा तथाऽस्म्यहं भवत्यदाब्जार्चनजं फलं मम ॥ (३।१०)

आभासरूपकं रूपितरूपकञ्चैकत्र दृश्यम् —
मायया विरचितं जगदेतत् स्वप्नवत् किमु मरीचिभवाम्बु ।
अम्बरस्थितनगर्गनुरूपं नास्ति वस्तुरचितं भ्रममात्रम् ॥ (७।२३)

विरोधाभासस्योदाहरणं यथा—
सुचेतनस्त्वं स जडो विकारवान् भवाननादिः स तथाऽऽदिमान् भवेत् ।
भवानवश्यं भगवान् स निर्भगो गुणेश्वरस्त्वं परतन्त्र एषकः ॥ (३।२२)

तथा च अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारोदाहरणं यथा—
हृदि स कुप्यति नोऽभिभविष्यति प्रथममेव समेत्य प्रसादय ।
प्रियवचोभिरपि प्रणिपातनैः शरणदाः प्रभवन्ति महात्मनः ॥ (३।३७)

अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारोऽपि दर्शनीयोऽत्र —
क्षत्रस्य राज्ञो बलिनः क्व सायका यक्षात्मजानां क्व शरा अयोमुखाः ।
यूथोऽपि भूयान् हरिणीतनूभुवां किं नो मृगेन्द्रेण विनाश्यते क्वचित् ॥ (५।२०)

एवमेव, अर्थापत्त्यलङ्कारोदाहरणं यथा —
धर्मो हरेश्चरणसेवनया समैति मोक्षोऽपि तद्गतिविवेचनयैव लभ्यः ।
प्राप्ते द्वये सति परौ किमुतार्थकामौ तत्पादलीनमनसा भज वासुदेवम् ॥ (१।४४)

स्वभावोक्त्यलङ्कारास्तु प्रायः सर्वत्रैव दृश्यन्ते । आदितोऽन्तर्पर्यन्तं शान्तरस-
प्रवाहोऽत्र दर्शनीयोऽस्तीति स एवाङ्गी रसः, वीररसोऽपि अङ्गत्वेन समाविष्टो वर्तते ।

‘जगदीश्वरवैभव’महाकाव्यस्याधारभूता कथा श्रीमद्भागवतीया ध्रुवचरितसंबद्धा
बोद्ध्या । तत्र चतुर्थस्कन्धस्याष्टमाध्यायतो द्वादशाध्यायं यावत् पञ्चस्वध्यायेषु
क्रोडीकृतां कथामाश्रित्येदं काव्यं अष्टसर्गात्मकं निबद्धम् । भागवते ध्रुवस्तुतिं विहायान्या
कथा प्रायः सर्वैवानुष्टुप् छन्दसि निबद्धा, भीमकान्तीयेऽस्मिन् काव्ये तु केवलं चतुर्थः

सर्गोऽनुष्टुप् छन्दसि निबद्धः । कथावस्तुग्रहणे भागवतात् कृतेऽपि काव्यमिदं पूर्णतो मौलिकं वर्तते । कालिदास-भारवि-माघ-श्रीहर्षादयोऽपि पूर्वे कवयः पुराणग्रन्थेभ्यः स्व-काव्यानां विषयवस्तूनि भावाँश्च जगृहुरिति सर्वैर्विद्वद्भिर्विदितमेव । कालिदासेन तु शिवपुराणतः अनेकशः शब्दावली अपि गृहीता । रघुवंशीयतृतीयसर्गस्थानि-‘न मे हि्रया शंसति किञ्चिदीप्सितम्’, ‘अरिष्टशय्यां परितो विसारिणा’ इत्यादीनि बहूनि वाक्यानि शिवपुराणाद् यथातथं गृहीतानि दृश्यन्ते । भीमकान्तीये काव्येऽस्मिन् यदि केचन शब्दाः पुराणाद् गृहीता भवेयुस्तर्हि स्वाभाविकं तत्, वाक्यानि तु यथातथं, नैव गृहीतानि । एवञ्चेदं महाकाव्यं पौराणिककथाश्रितमपि पूर्णतो मौलिकम्, अभिनवं रसवत् । कविकृताभिनवकल्पनया चमत्कारोत्कर्षाधायकमिदं महाकाव्यमिति सारल्येन वक्तुं शक्यते । संक्षेपेणास्य महाकाव्यस्य कथात्मकतायां चेतोहरा काव्यात्मकता वर्ततेऽथवा काव्यात्मकतायां सरसा कथात्मकता वर्तते ।

स्वायम्भुवस्य मनोः पुत्र उत्तानपादः । तस्य ज्यायस्याः पत्न्याः सुनीत्याः पुत्रो ध्रुवः । स एवास्य काव्यस्य नायकः । उत्तानपादस्य कनीयस्याः पत्न्याः सुरुच्याः पुत्र उत्तमः । पञ्चवर्षौ उभौ पुत्रौ क्रीडापरौ बभूवतुर्यदा, तदा एकस्मिन् दिवसे उत्तमः पितुरङ्गं सिंहासनं समारूरोह । ध्रुवं तथा कुर्वन्तं सुरुचिर्निवर्तयामास । उत्तानपादश्च स्त्रीविजितो वराकस्तूष्णीकः सञ्जातः । काव्येऽस्मिन्-

इत्थं विमातृमुखनिर्गतदुर्वचोऽसौ श्रुत्वा पितुर्मुखमपश्यदतीव दीनः ।

पत्नीवशंवदतया जनकेऽप्युदारे दण्डाहतोऽहिरिव रोषवशं जगाम ॥ (१।२२)

ततश्च रुदन् ध्रुवो मातृसमीपं जगाम । रुदत्या एव मात्रा सान्त्वितः प्राप्तवास्तविकतत्त्वः प्राप्तादेशश्च ध्रुवः तपसे प्रस्थितवान् स्वभवनात् । मार्गे समागतो नारदो मुनिर्ध्रुवं प्रत्यावर्तयितुकामोऽपि विफलस्तं तपसे विष्णुमन्त्रमुपदिदेश । ध्रुवश्च मधुवनं गत्वा कठोरेण नियमेन विष्णुमाराधयामास । यथा-

इत्थं नियम्य पवनं चरणैककेन तिष्ठन् महीं स्पृशति यत्र स राजपुत्रः ।

तत्रैव सन्नमति भूमिरिभेन्द्रपादं स्पृष्ट्वा तरीरिव पदे पद एव तस्य ॥ (२।२८)

षण्मासानन्तरं साक्षात्कृतं भगवन्तं विष्णुं मधुरया गिरा ध्रुवः स्तौति स्म ।

भवत्पदाम्भोरुहचिन्तनाद् यथाऽथवा भवद्भक्तजनाश्रयादीप ।

तवावताराचरणश्रवादापि लगेत यत् तन्नाहि मोक्षजं सुखम् ॥ (३।१३)

ध्रुवक्षितिमत्युच्चपदं वररूपेण प्रदाय भगवति अन्तर्हिते सति अयाचितमोक्षपदो ध्रुवोऽनुतपन् मनस्येवं ब्रवीति-

हरिं समाराध्य सुसेविताद् हरेर्विहाय मोक्षं क्षथि राज्यमार्थयम् ।

सुसेवया तुष्टतमाद् धनाढ्यतो विहाय धान्यं वुषमार्थयन् यथा ॥ (३।३६)

पितुरुत्तानपादात् प्राप्तं राज्यं ध्रुवः षट्त्रिंशत्सहस्रवर्षावधिं बुभुज । राज्यकालस्य

प्रारम्भे एव स्वस्यानुजे उत्तमे यक्षैर्हते सति ध्रुवो बहून् गुह्यकान् जघान युद्धे । संग्रामसन्दर्भे यक्षैः सृष्टां मायां कविभीमकान्तः सालङ्कार-सरस पदयुतेन वाक्येनैवं वर्णयति-

भीमः समुद्रोऽपि तरङ्गरिङ्गणैराप्लावयन् सर्वत एव भूतलम् ।

कल्पान्तकल्पः स चकार चोद्धतं शब्दं महात्रासकरोऽतिभीषणः ॥ (५।२८)

अपरिमितेषु गुह्यकेषु ध्रुवेण हतेषु स्वायम्भुवो मनुर्ध्रुवपितामहस्तत्रागत्य 'शिवानुचरा न हन्तव्याः, दया-क्षमा-समदर्शिता अवलम्बनीयाः' इति ध्रुवमुपदिशति स्म । कविना मर्मस्पर्शिशैल्यां सुकुमारपदविन्यासपूर्वकं प्रसङ्गोऽयं प्रस्तुतः-

मम सगर्भ्यवधः कृत एतकैस्तदहमेव निहन्मि च गुह्यकान् ।

इति विमर्शवताऽपि न वध्यतां यदुपदेवगणाः शिवकिङ्कराः ॥ (६।१०)

विहितयाऽखिलजन्तुषु सान्त्वनासहितया दययाऽपि तितिक्षया ।

समतया ममता-विनिवृत्तया हृदि वसन् भगवान् परितुष्यति ॥ (६।१४)

ध्रुवेण युद्धे परित्यक्ते सति (यक्षहननकार्यान्निवृत्ते सति) अतीव मार्मिकं रोचकञ्च सौहार्दपरं वाक्यं कुवेरो ध्रुवं प्रत्यवोचत्-

न त्वया प्रविहितो वध एषां नापि तैस्त्वदनुजो हत एभिः ।

काल एव हि चराचरभूतसृष्टि-पालन-विनाशन-हेतुः ॥ (७।६)

यत् पदं ध्रुवेण प्राप्तं न तत् कश्चिदपि प्राप्तुं शक्नोति, न च तत् केनापि क्षत्रियेण प्राप्तम् । षड्भिर्मासैर्ध्रुवो यथा हरिं तोषयामास, तथाऽनैकैर्हायनैः कश्चित् क्षत्रियः तोषयितुं शक्नुयादिति आशयानः कविर्वर्णयति-

सोऽभवत् त्रिजगतः शिरोमणिर्नान्यलब्धपदमाप्तवान् यतः ।

ज्योतिषामपि खचक्रमाश्रितं यत्र मेढ्युपमतां समागते ॥ (८।१८)

क्षत्रबन्धुरपरो भवेद् भुवि तोषयेद् हरिर्मानेकवर्षकैः ।

आरुरुक्षु कदापि तत् पदं यद् ध्रुवोऽर्धशरदाऽप्यवाप्तवान् ॥ (८।२५)

अस्मिन् महाकाव्ये ध्रुवस्य जन्मतो ध्रुवपदलाभपर्यन्तं विस्तृता कथा संक्षेपतः उपस्थापिता वर्तते । अत्र ध्रुवस्य दीर्घतमजीवनाश्रितं महाकाव्यीयं कथावस्तु वर्तते, परन्तु नेदं काव्यं कविना 'ध्रुवचरितम्' इत्यभिमतम् । सामान्यतः काव्यसमीक्षणेनैतत्काव्यस्य नायको ध्रुव इति यः कोऽपि निश्चिनोति । कविना जगदीश्वरो विष्णुर्ध्रुवाय अत्युत्कृष्टपदस्य प्रदाता काव्यस्याऽस्य नायकोऽभिमत इति 'जगदीश्वरवैभवम्' नामधेयं स्वीकृतम् । यथा कर्गलपृष्ठं लिपिनिर्मिति-साधनं भवति, तथैव ध्रुवचरितं विष्णुमाहात्म्यविख्यापन-साधनं साधितं कविनाऽत्र ।

एवं कविनानेन 'जगदम्बिकावैभव' काव्येऽपि मानवव्यक्तिविशेषस्य चरित्र प्रदर्शनमाध्यमेन भगवत्या जगदम्बिकाया वैभवं ख्यापितम् ।

जगदीश्वरवैभव एव काव्ये प्रस्तोतव्ये अघटितघटनापटुः कर्तुमकर्तुमन्यथा कर्तुं

समर्थो विष्णुरेव काव्यस्य नायकः, यतः स एव सकलजगन्नियन्ता, विश्वपालकः, चराचरसंसारचालकश्च । काव्यस्योपक्रममादन्तपर्यन्तं विष्णोरेव माहात्म्यख्यापनं प्रस्तूयते कविना । स्वायम्भुवेन मनुना शतं वर्षाणि यावत् स एव परमेश्वरः समाराधितः ।

ध्रुवमाता सुनीतिश्च तस्यैवाऽऽराधनाय स्वपुत्रं प्रेरयामास । नारदो मुनिश्च तमेवोपासितुं ध्रुवं परमेश्वराऽऽराधनप्रकारं कथयामास । ध्रुवं प्रति भगवता विष्णुना महती कृपा प्रदर्शिता, अस्फुटितशब्दसञ्चयाय तस्मै वाक्शक्तिर्दत्ता प्रथमतः, अन्ते च सर्वैरन्तरिक्षचरैः परिक्रम्यमाणं मेढिस्वरूपं ध्रुवपदं दत्तम् ।

ग) 'जगदीश्वरवैभव'मिति नाम्नः साफल्यं सार्थकत्वञ्च

अस्य काव्यस्य पष्ठसर्गस्था कथा जगदीश्वरवैभवप्रस्तुतौ शीर्षकसाफल्यं केन्द्रविन्दूयिता वर्तते । स्वानुजस्योत्तमस्य वधात् कुपितेन ध्रुवेण असंख्येषु यक्षेषु हतेषु ध्रुवपितामहः स्वायम्भुवो मनुरपस्थाय तं समुपदिदेश—'वत्स ! नैवं त्वया शिवस्य किङ्करा गुह्यका हन्तव्याः, त्वादृशेनेश्वरभक्तेनेदृशं निन्दितं कर्म कथं क्रियते ? भवता तु सर्वभूतसुहृदा निर्वैरेण समदर्शिना च भाव्यम् ।' एवमनेकधा सूक्तिभिरसूया—वैर—दौर्जन्यादिपरिहाराय तमनुरुध्य ऐश्वरीं शक्तिं, समदर्शिनां निर्वैरतां परब्रह्मतत्त्वं च मनुस्तं निर्दिष्टवान् । अस्मिन् सम्पूर्णे सर्गे स्वायम्भुवेन मनुना भगवतो महिमा व्याख्यातः ।

ध्रुवो लौकिकरीत्या माहिष्मतीपुर्या राजा बभूव । स षट्त्रिंशत्सहस्रवर्षाविधिं धर्मेण प्रजाः पालयाम्बभूव । सर्वाः प्रजाः सुखिनी समृद्धाश्च विदधौ, यागैरीश्वरमाराधयामास, धर्मार्थकामाभिधन्निवर्गसाधनापूर्णतां प्राप, अन्त्ये वत्सरनामकपुत्राय राज्यं दत्त्वा बदरिकाश्रमं ययौ । तत्र भक्तिसाधनया विसृष्टलिङ्गदेहं ध्रुवं द्वौ विष्णुपार्षदौ विमानारूढं विधाय मातरं सुनीतिञ्च तदग्रे अन्तरिक्षे दर्शयन्तौ ग्रहमण्डलात् परवर्ति ध्रुवपदं प्रापयाम्बभूवतुः । परन्तु कवेर्धारणानुसारेण ध्रुवस्यैतादृशे कार्ये चरित्रे उत्कर्षे वा प्रस्तूयमानेऽपि नेदं काव्यं ध्रुवचरितम्, अपितु जगदीश्वरवैभवमेव । सर्वोऽपि ध्रुवस्योत्कर्षः हरेरेवोत्कर्षः । प्रचेतसां यागे नारदमुनिना प्रगीतं ध्रुवस्यैश्वर्यं परमेश्वरस्यैव महत्ताप्रतिपादकं बोध्यम् । एवञ्च—

तेन दुष्करतपस्तपस्यता शत्रुभिर्न हि पराजितो हरिः ।

भक्तवृत्तिगुणसंघसंग्रहात् तूर्णमेव स पराजितः कृतः ॥ (८।२४)

इत्यादिना प्रस्तुतो ध्रुवस्य भक्तिमहिम्ना हरेः पराजयोऽपि हरेरेवोत्कर्षो ज्ञेयः । 'यदि भगवान् विष्णुर्ध्रुवं नानुग्रहीष्यत् तर्हि ध्रुवो ध्रुवपदं सर्वोत्कृष्टं नालप्स्यत' इति धिया सर्वमपि ध्रुवस्यैश्वर्यं विष्णुना प्रतिपादितमिति काव्यमिदं 'जगदीश्वरवैभव' मिति कवेराशयः । इदमेव काव्यस्यैतस्य वैशिष्ट्यं यत् परमेश्वरस्य परमभक्तस्य ध्रुवस्य चरित्रेण, अनन्यलभ्य—परमोत्कृष्ट—पदप्राप्त्या च जगदीश्वरस्य विष्णोरतुलनीयः, अवर्ण्यश्च महिमाऽभिव्यज्यतेऽत्र । जगदीश्वरवैभव—व्यञ्जकत्व एव ध्रुवचरितस्योत्कर्षसत्तेति

कवेराशयः समीचीनः समीक्ष्यः समीक्षकैरिति मन्ये ।

अद्यतने अर्थकामप्रधाने युगे समुपलभ्यमाना काव्यकृतिरेषाऽस्माकं कृते गौरवमयी,
आत्मप्रशोधिनी, शाश्वतमार्गप्रदर्शिनी, हृदयपावनी चेति निःसन्देहं वक्तुं शक्यते । एवञ्च
परमेश्वरानुचरः, लोककल्याणकरः, काव्यसंसारविचरणपरः कविवरःपं भीमकान्त
पन्थिमहोदयः सर्वथा साधुवादैर्विरचितव्यः ।

“दिष्टेऽनिष्टे कलिकलुषिते वित्तकामप्रधाने

तृप्ता दृप्ताश्च वयमधुना काव्यमीदृक् पठित्वा ।

विश्रूयेत श्रुति-पथ-चलत्पन्थिवंशावतंसो

धन्यो मान्यो भुवि मुनिसमो भीमकान्तः कवीन्द्रः ॥

पूर्वे सन्तो हिमनगवहन्निम्नगा-कूलवासा

हृद्यं काव्यामृतमधुरसं विश्वमर्त्यान्पीष्यन् ।

निष्प्रत्यूहां विरतिरहितां स्थापयन् रीतिमेतां

ध्यात्वा कृष्णं कवयति कविः कोविदो भीमकान्तः ॥”

रामनवमी

२०५४, वैक्रमाब्दस्य

हस्तादपि न दातव्यं गृहादपि न दीयते ।

परोपकरणार्थाय वचने का दरिद्रता ॥

(अरूको उपकार गर्नका लागि हातले केही दिनुपर्दैन ।

घरबाट पनि केही दिनुपर्दैन ।

राम्रो मीठो बोलेर हुनेमा किन कन्जुस्याइ गर्ने ?)

पुस्तकस्य भूमिकाभागे पूर्वं प्रकाशिता समीक्षा ।

जगदिम्बिकावैभवमहाकाव्यस्य कथावस्तुविवेचनम्

प्रा. डा. लक्ष्मीकान्त पन्थी

वि.सं. २०५५ तमे वैक्रमाब्दे प्रकाशितस्य अस्मत्पितृचरणैर्विरचितस्य श्रीमद्देवी-
भागवतमहापुराणाश्रितस्यैतस्य महाकाव्यस्य कथावस्तु द्वादशसु सर्गेषु निबद्धमपि
कथावस्तुसिद्धान्तानुसारेण क्रमिकघटनासन्दर्भविचारेण वा 'प्रारम्भ-विकास-चरमोत्कर्ष
प्रतिचरमोत्कर्षोपसंहारैः' विकसितं पञ्चसोपानात्मकं पञ्चभागात्मकं वाऽस्ति ।

'पुराकाले अयोध्यानगर्यां पुष्पमित्रनाम्नो राज्ञः पुत्रो ध्रुवसन्धिनामा राजाऽऽसीत् ।
तस्य ज्येष्ठपत्नी कलिङ्गदेशाधिपस्य वीरसेनस्य राज्ञः पुत्री मनोरमा नाम्नी आसीत् ।
अन्या चोज्जयिनीदेशाधिपस्य युधाजिन्नाम्नो नृपस्य पुत्री लीलावती नाम्नी आसीत् ।
राज्योरेकैकौ सुदर्शन-शत्रुजिन्नामकौ पुत्रौ आस्ताम्—

मनोरमायास्तनयो हि पूर्वं जातस्ततो ज्येष्ठतया प्रसिद्धः ।

लीलावतीकुक्षिभवः कनिष्ठः परं तयोः स त्वतिचाटुवाक्यः ॥ (१।४७)

एकदा ससैन्यो नृपो मृगयार्थं वनं गतः । तत्र लताकुञ्जे सिंहं दृष्ट्वा वाणाघातमकरोत् ।
सिंहोऽप्युत्थायोत्प्लुत्य राज्ञो ग्रीवामाक्रम्य नखरैर्ददार । पश्चात् सिंहोऽपि बाणाघातवशाद्
भूमौ पपात तत्रैव मृतः । मन्त्रिणः सैनिकाश्च राजगृहमेत्य राज्ञ और्ध्वदैहिकं कर्म समाप्य
राज्याभिषेकार्थं गृहे समायाताः । राज्ञो ज्येष्ठपुत्रस्य सुदर्शनस्य राज्याभिषेकसमये
ससैन्यो युधाजिदागतः । स स्वदौहित्रं शत्रुजितं ज्येष्ठत्वेनोद्घोष्य स्वदौहित्ररक्षार्थमागतं
वीरसेनञ्च समरे निहत्य मन्त्रिणो भर्त्सयन् शत्रुजितो राज्यारोहणं कारयामास । मनोरमा
राज्ञी युधाजितः स्वपुत्रं सुदर्शनं गोपायितुं विदल्लेन मन्त्रिणा सह पलाय्य काशीनगरीं
प्रति गता । मार्गे पाटच्चरैर्लुण्ठिता सती केवलमेकवस्त्रा काशीमगत्वा चित्रकूटपर्वते
भरद्वाजमुनेराश्रमं शरणं ययौ । तत्र मुनिभिः प्राप्ताऽभया मनोरमा सपुत्रा विश्रान्तेति
प्रथमद्वितीयसर्गस्था कथा **प्रारम्भभागं** द्योतयति ।

तथा च मनोरमापितरं वीरसेनं विजित्य तं निहत्य निवृत्तो युधाजित् सुदर्शनसहिता
मनोरमा क्व गतेति गवेषणार्थं चारान्तिस्ततो न्ययुङ्क्त । अनन्तरं सचिवान्
गुरुंश्चाकार्यं ज्योतिर्विदादिष्टदिने सुमुहूर्ते शत्रुजितं राजसिंहासनेऽभिषिषेच । जनता
हर्षान्न केवलं युधाजितो भयवशादुत्सवं चकार । साधवो हि सुदर्शनः क्व गतः
सपुत्रा मनोरमा वराकी कुत्र गतेति चिन्तयन्तो दुःखिता आसन् । (३।६-७) स्वपुरीं
प्रत्यावर्तितो युधाजिच्चारमुखात् चित्रकूटपर्वते भरद्वाजमुन्याश्रमस्थं मात्रासहितं सुदर्शनं
विज्ञाय तं हन्तुं सहायकारिणा बलाभिधेन निषाददेशाधिपतिना सह ससैन्यो गतस्ततो
मुनेर्भरद्वाजस्य ब्रह्मतेजभयान्निवृत्तः ।

आश्रमे मुनिभिः कृतोपनयनः सुदर्शनोऽपि निर्भयो ववृधे । तत्रैकदा मुनिबालकेन 'क्लीव' इति शब्देन विदल्लो मन्त्री भर्त्सितः । तच्छब्दं श्रुत्वा सुदर्शनः किमिति कौतुकेन वारंवारं 'क्लीव' इति जजाप । तन्मन्त्रप्रभावात् स वेदान् वेदाङ्गानि च पठित्वा धनुर्विद्यामपि ज्ञात्वा सर्वविद्यानिधिरभूत् । बिन्दुहीनमपि कामराजमन्त्रं पञ्चवर्षाद्दशवर्षावधि यावज्जपतस्तस्य कदाचिदेकान्ते जगदम्बिका तुष्टा सती दर्शनं ददौ तथा धनुर्बाणसहितं तूणीरञ्च तस्मै ददौ । अनन्तरं काशिराजपुत्री शशिकला त्वयोद्वाह्या, पित्र्यं राज्यञ्च प्राप्स्यसीत्यपि वरं ददौ । साऽपि शशिकला देवीभक्तिमती सती स्वप्ने देव्या 'सुदर्शनेन सह तव विवाहो भविते'ति आश्वसिताऽभूत् । ततः परस्परमेनयोरुकण्ठा ववृधे । उपवने सखिभिः सह समयाता शशिकला एकस्माद् विप्रमुखाद् 'भरद्वाजाश्रमस्थः सुदर्शनोऽतीव योग्योऽस्तीति तस्य सौन्दर्यं गुणाकरत्वञ्च श्रुतवती'ति तृतीयचतुर्थसर्गस्था कथा विकासभागं प्रकटयति ।

एवं च 'काशिराजः सुबाहुरपि पुत्री शशिकला विवाहयोग्या जाते'ति तदर्थं स्वयंवरसभां समायोजितवान् । कन्यका शशिकला तु—

यद्यप्यशेषधरणीतलमण्डलेषु सन्त्यन्यराजतनयाः शतशः समृद्धाः ।

ते मे न यान्ति मनसो विषयं तथैव राज्यच्युतो विबल एष सुदर्शनोऽयात् ॥ (५।८)

इति विचारेण स्वयंवरस्थानं गन्तुमपि नेयेष, किन्तु पितुराशयं बुध्वा मातरं प्रति—स्वयंवरसमाजे गन्तुं नेच्छामि, यतो हि मदर्थे जगदम्बिकया निर्दिष्टः सुदर्शनो मया वृतोऽस्ति, स एव मे हृदये बद्धासनोऽस्ति, मनसाऽपि नान्यं कामये इति सन्देशं सखीद्वारा प्रेषयति । तच्छ्रुत्वा राज्ञी सुबाहुसमीपं गत्वा—

यश्चित्रकूटशिखरे मुनिरक्षितोऽस्ति, सोऽयं वरः शशिकला हृदये निविष्टः । (५।२७)

अत एव सा स्वयंवरगृहे गन्तुं नाभिलषतीत्यश्रावयत् । एतच्छ्रुत्वा सुबाहुना विस्मितमनसा पुनः पुत्रीं प्रबोधयितुं राज्ञी प्रेरिता । ततः शशिकलां बोधयति माता चेत्यम् ।

प्राणाधिकप्रियतमे नु पिताऽपि पुत्रि ! श्रुत्वा हठं तव दुनोति मनस्यतीव ।

शास्त्रं पिताऽभिलषते पठितः स नास्ति वित्तैषिणी तु जननी न तदस्ति तस्य ॥

यस्ते वृतोऽस्ति मनसा स तु राज्यहीनस्त्यक्तो जनैरपि धनैरपि पुत्रि ! दीनः ।

नैवाश्रयः स सुहृदां स पराश्रितोऽस्ति नैतादृशं वरमवाप्य सुखीयसि त्वम् ॥

(५।३३-३४) ।

एवमनेकवारं पित्रा मात्रा च प्रबोधिता सत्यपि—

पुनः शशिकला प्राह मातर्मम हृदि स्थितः ।

नापयाति वनस्थोऽपि तमिमं न कथं भजे ॥

यदि दीनोऽस्त्यनर्थोऽस्ति राज्यानिष्कासितोऽस्ति वा ।

तमेव सर्वदा सेवे सुकन्या च्यवनं यथा ॥ (६।१-२)

भर्तुः सुश्रूषणं स्त्रीणां सर्वदेवार्चनादपि ।

तत्प्रशस्ततरं मन्ये स्वर्गदं मोक्षदं च यत् ॥

यः स्वप्ने भगवत्या मे तव योग्योऽस्त्ययं वरः ।

इत्युक्त्वाऽयं वरो दत्तो मच्चित्ते लिखितस्ततः ॥

देवता मर्त्यमुद्दिश्य यद् दद्याद्यच्च वा हरेत् ।

तदेव भाग्यमित्युक्तं मद्भाग्येनार्पितो भवेत् ॥

यादृशस्तादृशो वास्तु तमृतेऽन्यं न संश्रये ।

इत्यादिवचनैः साध्वी मातरं सा न्यवर्तयत् ॥ (६।३६)

अनन्तरं ततः शशिकला विवाहदिवसात् पूर्वमेव स्वस्य विश्वासपात्रमेकं ब्राह्मणं
भरद्वाजाश्रमे सप्रेष्य सुदर्शनं प्रति—

राजपुत्र ! मदर्थं मे पित्राऽऽरब्धः स्वयंवरः ।

न मया पूर्वमेतत्तु ज्ञातं पश्चाच्छ्रुतं ततः ॥

मदर्थे राजपुत्रास्तु ह्यागमिष्यन्त्यनेकशः ।

परं मम स्वान्तर्भित्तौ देव्या त्वं लिखितोऽसि भोः ॥

त्वां विहाय परं नाऽन्यं वरये प्रेरिताऽपि कैः ।

मनसा कर्मणा वाचा वृत्तस्त्वं हि वरो मम ॥

अन्यथा यदि जायेत विषमद्वि प्रियेऽन्यतः ।

जगदम्बाप्रसादात्तु शर्मावाभ्यां भविष्यति ॥ (६।११-१४)

इति प्रेम सन्देशं प्रेषितवती । ततः सुदर्शनो मात्रा सहितस्तत्रागतः । स्वयंवरसभामागतं
सुदर्शनं दृष्ट्वा तं हन्तुकामं युधाजितं तत्रागतेन केरलेशेन—

राजन् ! युद्धं न कर्तव्यमस्मिन्निच्छास्वयंवरे ।

स्वयंवरस्तु कन्याया इच्छयैव बलान्न हि ॥ (६।४०)

एवं बहुबोधितोऽपि युधाजिन्नैव शान्तो बभूव । स रक्तेक्षणः सन् केरलेशं प्रति
कुपितो भर्त्सयन्—

यदीयं वरा कन्यका कान्तमन्यं वृणीते न तस्मिन् मदीयोऽस्त्यमर्षः ।

कदाचित्तु सा शत्रुजिच्छत्रुमेनं वृणीयात्तदा तं हनिष्यामि सत्यम् ॥ (७।४)

एतज्जगाद । सुदर्शनोऽपि स्वयंवरसभायामेकलः—

सदा चण्डिकायाः पदौ मे हृदिस्थौ यतः शं करिष्यत्यसौ मां प्रतीतिः ।

शुभं वाऽशुभं पूर्वजन्मार्जितं यन्नरस्तस्य भोक्तेति सम्यग्विजाने ॥ (७।२५)

पतिं कन्यका स्वेच्छ्या यं वृणीते स्वयं द्रष्टुकामोऽस्म्यहं कौतुकेन ।

जगच्चण्डिकाया वशे वर्ततेऽदस्तदन्यत् प्रमाणं न मे मानसेऽस्ति ॥ (७।२७)

इति कथयन्नवसत् । अन्यस्मिन् दिने काशिराजेन सुबाहुना स्नानसन्ध्यादिकं समाप्य सर्वान् आगतान् मञ्चके समाकार्य स्वयंवरसभायां स्वयमेव वरवरणार्थं सर्वेषां कुल-नाम-गोत्रं जानत्या सख्या सह गन्तुं प्रेरिता शशिकला प्रेरितारं स्वतातं प्रति-

पुरः कामुकानां कथं दृष्टिमार्गे सती गन्तुमिच्छेत् तथाऽहं न यामि । (७।३६)

मया पूर्वमुक्तः सुनेत्राभिधानो भरद्वाजमुन्याश्रमस्थः पतिः स्यात् ॥ (७।३७)

तमेवात्र कोष्ठे समाकार्य सम्यक् शुभेऽह्नि स्वयं कन्यकां देहि हस्ते ।

तदा मे शुभं स्यात्ततो नान्यथा स्यात् न चान्यः पतिर्मेऽन्यजन्मन्यपि स्यात् ॥ (७।३८)

एवमुत्तरं दत्तवती । ततो राजा सुबाहुः किंकर्तव्यविमूढ इव भूत्वा औपनिषदिकं वाक्यमिदम् -

सम्भवे स्वजनदुःखकारिका सम्प्रदानसमयेऽर्थहारिका ।

यौवनेऽपि बहुदोषकारिका दारिका हृदयदारिका पितुः ॥

संस्मरन्नातिष्ठत् इति पञ्चमषष्ठसप्तसमर्गस्था कथा प्रतिपाद्यस्य चरमोत्कर्षं सूचयति ।

तथैव राजा सुबाहुश्च 'पुत्री मे स्वयंवरार्थं बहिर्नायाति, किं करोमी' ति खिन्नः सन् भवन्तोऽपीमां पुत्रिकेति विचारयन्तु युष्मानहं बहुरत्नधनेरर्चयामि, मदनग्रहवन्तो भवन्त इतो गच्छन्तिवति सर्वान् प्रार्थयति । तथाकृते सति अन्ये नृपा मौनमिवाङ्गीकृतवन्तः, किन्तु एको युधाजिदखर्वगर्वायितः सन् सुबाहुं प्रति गालिं ददाति । (८।८-१३) युधाजितो दुरुक्त्या चिन्तातुरो राजान्तःपुरं गत्वा राज्ञीं प्रति सुतां प्रतिबोधयितुमभणत् । पुनः प्रतिबोधयन्तीं मातरं शशिकला एवमवादीत्-

तं सुदर्शनमुपाह्वय चान्तर्देहि तस्य करयोरविचार्य ।

एक एव हि वरो वनिताया ह्यन्यपूरुषमुखं न हि दृश्यम् ॥

धर्मशास्त्रवचनं त्विदमेव या न पश्यति परान् सुसती सा ।

कामुकस्य निकटे न हि गच्छेद् या सतीत्वमनुपालयते सा ॥ (८।२३-२४)

पुत्रिकोक्तमधुना कृतेऽपि बहुभिर्बलवद्भिर्विवादो भवितेति विचार्य राजा कच्चित् पणबन्धं करोमि, यः सज्यं धनुः कुरुते तस्मै मैथिलेशो जनकः सीतामिव त्वां दास्यामि, तथा कृते सति केनचिदपि विवादो न भविष्यतीति विचारयति । राज्ञो विचारं श्रुत्वा शशिकलापि-'यदि पणं सुदर्शन एव विजयते तर्हि सुपूर्णमनोरथा भवेयम् अन्यथा मनसा वृतं वरं विहाय कथमन्यं वृणोमि, उभौ पणजयिनौ भवेतामथवा बहवो भवेयुश्चेत् कतरं कतमं वा वृणीयाम् । अत एव हे पितः ! पणबन्धस्तु मे मनसि नायाति, एतच्चिन्तनं न कुरुष्व, भटिति सुदर्शनं समाह्वय, गृहमन्तरा विवाहविधिं विधाय मां सुदर्शनहस्तयोः समर्पय, पथि बलवन्तो नृपा आगत्य योद्धुमिच्छन्ति चेदावां जगज्जननी परिपाति' इत्युक्तवती । तच्छ्रुत्वा सुबाहुर्बहिरागत्य 'हे नृपा मम सुता

सम्प्रति स्वयंवरसमाजे नायाति, रात्रौ तामनुनीय दिनान्तरे इहाऽऽनयामि, सर्वे भवन्तः स्वशिविराणि गच्छन्तु' इत्युक्ते सति, अनेके राजानः सुबाहुवचनं सत्यमस्तीति विचार्य अशन-वसनादिकं गृहीत्वा गतवन्तः । ततो रात्रौ राजा सुदर्शनमाकार्यं गुप्तगृहे सविधिं विवाहं कारयामास । (७।१३-१६) स्वसम्बन्धिनीं मनोरमाकार्यं तां प्रति नम्रीभूय राजा विनयपूर्वकं किं करोमीति स्वकुलोचितं वाक्यमुवाच । हृष्टमना मनोरमापि राज्ञे शुभाशिषं दत्तवती । (१।२२-३०) 'अनेन विधिना रात्रावेव राजपुत्र्या विवाहः सम्पन्नः' इति जानन्तो भूभुजाः क्रोधवशाद् बहिरागत्य 'सुबाहुरयं नृपकलङ्को वञ्चकोऽस्ति, सोऽस्माभिरद्य निहन्यते' इति शब्दमुच्चारयन्त इतस्ततः कर्तुमारब्धाः । 'अयोग्य एष वरः सुदर्शनश्चाद्य हन्यते, अस्माभिः शशिकलावधूर्गृह्यते' इत्युद्देश्येन ते मार्गावरोधमकुर्वन् । ततश्चार मुखात्तत्सर्वं विज्ञाय सुबाहुर्मात्रासहितं सुदर्शनं षड्दिनं यावत्तत्रैव स्थापयामास । अनन्तरं सुदर्शनस्तेभ्यो नभेतव्यम्, यतो हि मम सहायं जगदीश्वरी करोतीति कथयन् सपत्नीकः समातृकश्च गन्तुमैच्छत् । वधूसहितः सुदर्शनो यावद् बहिरागतस्तावदेव मार्गावरोधकैर्नृपैः सह समरः समभवत् । अवसरेऽस्मिन्ग्रेसरो भूत्वा युधाजित्सहायः शत्रुजित् सुदर्शनोरसि वाणाघातमकरोत् । सुदर्शनश्च तस्य वाणांश्चिच्छेद । तदैव सुदर्शनसहायः सुबाहुः शत्रुजित्सहायकेन युधाजिता सह योद्धुमग्रेसरोऽभवत् । एतयोरभयोरन्योऽन्यं युद्धमभूत् । (१०।१२) तदैव सहसा सर्वान् साश्चर्यान् कुर्वती सती सिंहसंस्थाऽम्बिका तत्राऽऽविरासीत् । यथा-

अहो भाग्यमस्माकमम्बाक्षिमार्गं समेता वयं द्रष्टुमेताः स्म युद्धम् ।

गवेष्यन् शिलां देवलिङ्गम् ह्यवापदिति न्याय एवात्र सार्थो बभूव ॥ (१०।१६)

तां वीक्ष्य सुदर्शनः 'हे राजन् सुबाहो ! आवयो रक्षणार्थमम्बिकाऽऽगता, शत्रुभ्यश्चिन्तां मा कुरु, आयाहि तां प्रणामं करिष्यावः, आवयोः कार्यसिद्धिर्भविष्यतीति' जागाद । (१०।१८) उभौ देव्याः सकाशं गत्वा दाण्डवत्प्रणमतुः । तद् दृष्ट्वा विस्मिताः केचिद् भूपा युद्धमार्गाद् विमुखा जाताः । सेनापतिसहितः सुदर्शनः शशिकलां भरद्वाजाश्रमं प्रति अग्रेसारयितुं यदाऽऽरभत तदैव युधाजित् सिंहारुढां स्त्रियं वीक्ष्य को बिभेतीति मन्यमानो युद्धसन्नद्धोऽभवदभणच्च सुदर्शनं प्रति व्यङ्ग्यात्मकरूपेण-'पश्य ! पश्य !! दुर्बलोऽयमस्मादृशान् बलिष्ठान् ससैन्याननादृत्य सिंहभागं समादाय दूरं गच्छन् शृगाल इव कन्यारत्नं गृहीत्वा जिगमिषति, सोऽयमधुनैव हन्तव्यः, इमां कन्यामुच्छिद्याहं दौहित्राय प्रयच्छामि' इत्युक्त्वा शत्रुजिता सार्धमग्रेसरः स सुदर्शनं हन्तुं बाणान् मुमोच । सुदर्शनोऽपि तद्बाणांश्चिच्छेद । तत्र रौद्ररूपं युद्धमभूत् । तद्युद्धं दृष्ट्वा कुपिता भवानी शत्रुजित्सहितं युधाजित्मुरसि जघान । रथस्थानुभौ भूमिमालिङ्गतः स्म । सर्वे दर्शका भीमकान्तां भवानीं दृष्ट्वा विस्मिता अभवन् । ततः सुबाहुसुदर्शनौ 'जयतम्' शब्दमुच्चारयन्तौ देवीं नमश्चक्रतुः । (१०।१३-१४) इति अष्टमनवमदशमसर्गस्था कथा प्रतिपाद्यस्य चरमोत्कर्षभागं व्यनक्ति ।

एवमेव भक्तिमान् राजा सुबाहुर्जगदम्बाग्रे पुनरपि स्तुतिमकुरुत, तथैव स्वकार्यसिद्धितः सन्तुष्टः सुदर्शनश्च देवीमुपेत्य प्रणम्याऽतिभक्त्या स्तौति स्म ।

एतयोरुभयोः कोमलकान्तपदयुतां प्रसादगुणशालिनीं स्वभावोक्त्यलङ्कारां सरसभावां स्तुतिं श्रुत्वा करुणावरुणालया जगदम्बिका तौ प्रति पृथक् पृथक् 'वरं याचस्वे'त्युक्तवती । ततो भगवती तद्भक्तसुबाहुप्रार्थनानुरूपं काश्यां निवसतां सतां सर्वलोकानाञ्च संरक्षणार्थं तन्निर्मिते मन्दिरे निवसामीत्युक्तवती, तथैव सुदर्शनं प्रत्यपि—'राजपुत्र ! त्वमयोध्यां गच्छ, तव शत्रू मया निहतौ पित्र्यं राज्यं निष्कण्टकं कुरुष्व, अहन्ते सदा स्मरणीया, त्वं न विस्मरेः, तव राज्येऽपि कल्याणं करिष्यामि, संवत्सरे चतुर्षु नवरात्रेषु शास्त्रोक्तविधिना मम पूजा कार्या इत्युक्त्वान्तर्दधे ।

अनन्तरं तत्रत्या राजानो नृपेन्द्रं सुदर्शनं देवा देवेन्द्रमिव नमस्कृत्य तस्य संस्तुतिमकुर्वन्त । त्वत्प्रसादेनाऽस्माभिरपि भगवती दृष्टा धन्योऽसि राजन् । बहुपुण्योऽसि, त्वया कथमाराधिता देवीत्यादिकं पृच्छन्तः सुदर्शन—देवी—भक्ति—वृत्तान्तमशृण्वन् । ततः सपरिवारः सपरिजनश्च भरद्वाजाश्रमं गत्वा ऋषीनृषिपत्नींश्चाभिवाद्य सर्ववृत्तान्तमकथयत्, कृतज्ञताञ्च प्राकटयत् तान् प्रति सुप्रसन्नः सुदर्शनस्तदुपकारैरुपकृतः । ततस्तेभ्य आशीर्वादान् कामयमानः सपरिवारोऽयोध्यां प्रति गन्तुमैच्छन्निर्गतश्च । अयोध्यामुपपन्नस्य सुदर्शनस्य स्वागतार्थं समवेता भूतपूर्वा मन्त्रिणः शत्रुजितो वधं श्रुत्वा सहर्षं धावमानाः प्रेमातिशयेनोपेयुः । प्रजा अपि सोत्कण्ठास्तं द्रष्टुं निर्गताः । एवं पञ्चभिः कन्याभिरर्चितः सुदर्शनः सपत्नीकः समातृकश्च विप्रविहितस्वस्तिवाचनपूर्वकं राजभवनं प्राविशत् । तमित्थं विलोक्य सर्वाः प्रजाः पुष्पस्तवकैर्हर्षाश्रुभिश्चाऽभिषिषिचुः ।

इत्थं राजभवनं प्रत्यावर्तितः सुदर्शनः प्रथमं सपत्नमातरं शत्रुजिज्जनीमुपेत्य शिरसा प्रणम्य पुत्रशोकातुरां तामेवमवादीत् 'मातस्तव सुतः पिता च समरे देव्या निहतौ, मया न हतौ, चिन्तां मा कुरु, सर्वोऽपि प्राणिवर्गः स्वकृतशुभाशुभकर्मफलं भुङ्के । यादृशी मे माता मनोरमा त्वमपि तादृशी प्रियाऽसि युवयोर्भेदमतिर्नास्ति मे मनसि । शोकं मा कुरु, सुखेन वस, परत्राऽत्मनो हितं चिन्तय ।' (१२।१-३) इति । तद्वचः श्रुत्वा लीलावती चैवमवोचत्—वत्स ! न तेऽस्त्यपराधो मदीयः पिता युधाजिदेव त्वय्यपराध्यभूत्, अहमात्मजं पितरञ्च वारयितुमक्षमाऽभवम् । अबलाऽस्मि, ममापराधो न भवेत् । स्वकर्मवशेन मृतौ तौ प्रति न शोचामि परं तत्कृतमतिघृणितं हननं प्रति शोचामि ।' (१२।१०-१२) ततः सुदर्शनस्य राज्याभिषेकार्थं सिंहासनं रचयन्तं मन्त्रिगणं प्रति—

हिरण्यमणिनिर्मितेऽतिरमणीयसिंहासने

निधाय जगदम्बिकाऽऽकृतिमतीं सुमूर्तिं तदा ।

समर्च्य विविधैः शुभैः सुवसनैः स्रगाद्यैः पुनः

करोमि निजराज्यकं समवदन्नमात्यान् प्रति ॥ (१२।१५)

इत्याज्ञां श्रुत्वा प्रधानमन्त्री तदनुसारं कृत्वा देव्याः प्रतिष्ठां पूजनमाराधनं हवनमुत्सवादिकमकारयज्जगति तत् समाचारयच्च । (१२।१७) अनन्तरं पैतृकं राज्यं रघुरिवाथवा दाशरथिरिवाकरोत् सुदर्शनः । (१२।१८)

ततः सुबाहुरपि काश्यां निवसतां सतां सर्वलोकानाञ्च संरक्षणार्थं सुन्दरं मन्दिरं निर्माय दुर्गाया मणिमयीं प्रतिमां प्रतिष्ठाप्य पूजनमाराधनमकरोद्-विश्वनाथमिव काशी श्वरम् । तन्महम्मन्दिरं साम्प्रतं यावदसिघट्टे वरीवर्ति । (१२।१३) ।

एतादृशी जगतः कर्त्री धर्ती भर्त्री भक्तजनसंरक्षिका भगवती जगदम्बिका सर्वैरस्माभिः सदा सेव्या, यतो हि जगदम्बिकासमर्चकः समुन्नीतं प्राप्नोति सर्वतोभावेन । (१२।२६) विशेषतश्चतुर्षु नवरात्रेषु शास्त्रोक्तविधानतोऽर्चनीया समुन्नतिमद्भिर्भक्तिमद्भिर्जनैरिति (१२।२७) । एकादशद्वादशसर्गस्था कथा-**उपसंहारभागं** सङ्केतयति ।

अस्मिन् महाकाव्ये राज्यच्युतस्य राजकुमारस्य सदुर्शनस्य धनकोषबलसैन्य-हीनस्यापि देव्या आराधनाच्छशिकलाप्राप्तिः, शत्रुविनाशो राज्यलाभश्चेति फलैः काव्यनाम 'सुदर्शनोदयः' इति भवितुं शक्नुयात्-सामान्यदृष्ट्या परं सूक्ष्मेक्षयावलोकने तदुदयेऽपि कारणभूताया जगदम्बिकाया देव्या अग्रे शशिकला-सुदर्शन-सुबाहूनां सर्वेषां बालकत्वाज्ञत्वासमर्थत्वप्रदर्शनाद् वा यदि देव्याः कामराजमन्त्रजपप्रभावात् सुदर्शने तदनुग्रहो नाभविष्यत्तदा सुदर्शनोदयोऽपि नाभविष्यदिति विचारेण 'जगदम्बिकावैभवमि'ति नाम्नः साफल्यं सार्थकत्वञ्चातीव दृश्यते ।

काव्येऽस्मिन् रूपकोपमास्वभावोक्त्यादिभिरलङ्कारैरलङ्कृता प्रायोऽसमस्ता सरसा सरला च भाषा पाठकानां मनो रमयति । अन्त्ये पित्र्यमिदं महाकाव्यमग्रजायितं भूत्वाऽस्मभ्यं सन्मार्गं निर्दिशतिविति कामयमानो विरमामि ।

शनैः पन्था शनैः कन्था शनैः पर्वतलङ्घनम् ।

शनैर्विद्या शनैर्वित्तं पञ्चैतानि शनैः शनैः ॥

(बाटो हिँड्ने काम, घर व्यवस्था मिलाउने काम, पहाड उक्लिने काम,
विद्या पढ्ने काम र धन कमाउने काम यी पाँचओटै
विस्तारै विस्तारै हुँदै जान्छन् ।)

‘ऋतम्भरा’ वर्ष ५ अङ्क ८ (२०५८) इत्यमादुद्धृतः ।

जगदीश्वरवैभवमहाकाव्यस्य कथावस्तुविवेचनम्

प्रा. डा. लक्ष्मीकान्त पन्थी

‘जगदीश्वरवैभवम्’ नाम महाकाव्यं २०५५ तमे वैक्रमाब्दे प्रकाशितम् अस्मत् पितृचरणैर्विरचितमिति ।

अस्मिन् महाकाव्ये श्रीमद्भागवतमहापुराणाश्रितं कथावस्तु अष्टसु सर्गेषु निबद्धमपि कथावस्तुसिद्धान्तानुसारेण क्रमिकघटनासन्दर्भविचारेण वा विकसितं प्रारम्भ-विकास-चरमोत्कर्ष-प्रतिचरमोत्कर्षोपसंहारैः पञ्च सोपानात्मकं वर्तते ।

“सृष्टयादौ भृगुदक्षमरीचिमुख्यान् मुनीन् सृजता ब्रह्मणा स्वकृतसृष्टेर्वृद्धयभावात् चिन्ताकुलेन स्वदेहे द्विधा विभज्य दक्षाङ्गात् स्वायम्भुवं मानवं वामाङ्गात् शतरूपानाम्नीं मानवीं राज्ञीं सृष्ट्वा सृष्टिकार्ये नियुक्तिकरणम्, तेनापि सुनन्दानद्यां वर्षशतं तपस्तपता मनुत्वमवाप्य ग्राम्यधर्मानुसारेण प्रियव्रतमुत्तानपादञ्च पुत्रद्वयस्योत्पत्तिकरणम्, तयोर्येष्टस्य प्रियव्रतस्यैकादशार्बुदवर्षं यावद्वाज्यं कृतस्य सप्तद्वीपेषु सप्तपुत्रेभ्य एकैकं द्वीपं दत्त्वा तपश्चतुर्गन्धमादनपर्वतगमनम्, द्वितीयस्य मनुपुत्रस्योत्तानपादस्य राज्ञः पत्नीभ्यामेकैकयोर्ध्रुवोत्तमयोः पुत्रयोरुत्पत्तिः, पञ्चवर्षीयाभ्यां ताभ्यां क्रीडासक्ताभ्यां पितुः कोष्ठे गमनम्, तत्र पितरङ्गं सिंहासनं गच्छन्तमुत्तमं दृष्ट्वा ध्रुवस्यापि सिंहासनमारोढुमिच्छा, तद् दृष्ट्वा तं वचनवाणैः सुरुच्या निवर्तनम्, राज्ञः पत्नीवशंवदस्य मौनम्, ततः खिन्नस्य कुपितस्य च ध्रुवस्य रोदनम्, तस्य मातृसकाशं गमनम्, किमिति कारणं पृच्छन्त्या सुनीत्या अन्यबालकमुखात् तदादिकारणज्ञानेन रोदनम् ततः सुनीत्या ध्रुवं प्रति ‘वत्स ! मा रोदीः सत्यमब्रवीत्तव सपत्नमाता तपस्तपेति, तपसा किमलभ्यम् ?, त्वत्पितामहो मनुष्येण तपसैव मन्वन्तरं राज्यं लेभे, त्वमपि तपस्तपस्य’ इति कथनम्, ततो मातरि कुत्रापि गतायां ध्रुवस्य तपस्यार्थं प्रस्थानम् तस्य मार्गे नारदेन मुनिना समागमः, मुनिना तपसो निवर्तयितुं कृतप्रयत्नेऽपि ध्रुवस्य तपसि दृढता, तादृशं साहसिकं ज्ञात्वा तं नारदेन ‘वृन्दावने यमुनातीरं गत्वा तपस्तप’ इत्याज्ञा प्रदानम्, यथा—

श्रुत्वा मुनिर्नृपकुमारवचोऽतिमिष्टं प्रत्याह तं करुणयार्द्रहृदा प्रशस्य ।

सत्यं यदाहं जननी तव तद्धिताय निःश्रेयसाय न हरेश्चरणौ विहाय ॥

धर्मो हरेश्चरणसेवनया समैति मोक्षोऽपि तद्गतिविवेचनयैव लभ्यः ।

प्राप्ते द्वये सति परौ किमुतार्थकामौ तत्पादलीनमनसा भज वासुदेवम् ॥

तद् गच्छ वत्स ! यमुनातटवर्तिनि त्वं वृन्दावने मधुवनाभिधकृष्णधाम्नि ।

नित्यं हरेर्भवति यत्र विहारलीला कृष्णस्य तत्र विरहो न कदापि भाव्यः ॥

(१/४३-४५)

ततो ध्रुवेणापि भगवतः पदं कथमर्चनीयम् ? कीदृक् स्वरूपं हृदि धारणीयम् ? को मन्त्रः ? कतिधा जप्यः ? इति प्रश्नान् पृच्छता मुनिं प्रणम्य मौनमाकलनम्” इत्येषा प्रथमसर्गस्था कथा जगदीश्वरवैभवमहाकाव्यस्य **प्रारम्भभागं** सूचयति ।

“ततो ध्रुवं प्रति नारदोपदेशः, यथा— (२/१-५) ध्रुवद्वारा पण्मासं यावद् विष्णोर्भगवतस्तपश्चरणम्, तत्तपः प्रभावात् सर्वेषां देवानां मनसि भयोत्पन्नः, भयभीतानां देवानां भगवतो विष्णुसमीपे गमनम्, जगदीश्वरस्य विष्णोरपि ‘भो देवा मा बिभ्यतु, सम्प्रति वृन्दावने यमुनातटे मद्भक्त उत्तानपादतनयो ध्रुवो दुश्चरं तपश्चरति, अहं तत्र गत्वा तस्मै वरं प्रदाय निवर्तयामी’ त्युक्तिः, विष्णोर्गुडवाहनस्य मधुवनंप्रति गमनम्, ध्रुवाग्रे भीमकान्तस्य भगवतो जगदीश्वरस्य साक्षात्कारः, भगवान् विष्णुद्वारा ध्रुवाय देववाणीप्रदानम्, ततो ध्रुवद्वारा प्रसादगुणात्मिकया स्वभावोक्त्यलङ्कारभूषितयाऽर्थगम्भीरया ललितकान्तपदमिश्रितया सरलसरसमधुरया सुरगिरा भगवतो विष्णोस्तवनम्, यथा—

“प्रविश्य यो मद्भूदयान्तरं स्वयमपूर्णताल्वादिगताक्षरस्य मे ।

गिरञ्च दैवीं मयि सङ्कलय्य च समार्थयत् स्तोतुमयं महाशयः ॥ ३।७.....

त्वयाऽर्पितज्ञानलवाऽवलोकितमिदं समस्तं जगदीदृशं प्रभो !

सुषुप्तबुद्धो हि यथा तथास्म्यहं भवत्पदाब्जार्चनजं फलं मम ॥ ३।१०.....

भवत्पदाम्भोरुहचिन्तनाद्यथाऽथवा भवद्भक्तजनाश्रयादपि ।

तवाऽवताराचरणश्रवादपि लभेत यत्तन्न हि मोक्षजं सुखम् ॥ ३।१३.....

सुरासुराहिद्विजमर्त्यपर्वतादिभिः परीतं सदसद्विशेषकम् ।

स्थविष्ठमेतद् भगवन् तवाद्भुतं स्वरूपमीक्षे न हि वेद्मि तत्परम् ॥ ३।१७.....

ततो ध्रुवाय विष्णोर्वरदानम्, विष्णोरन्तर्धानम्, ध्रुवस्यानुतापः, (३।३४-४२) ततः प्रत्यावर्तितस्य ध्रुवस्य राजगृहे स्वागतम्, ध्रुवमातुः सुनीत्या मनसि हर्षोल्लासः, उत्तानपादस्य राज्ञो मनसि सन्तोषः, प्रजाजनमनःसु अनुरक्तिः, प्राप्तवयस्कं गुणाकरं ध्रुवं दृष्ट्वा राज्यासने स्थापनार्थं विप्रामात्यपुरोहितानाहूय तस्मै राज्यभारसमर्पणम्, राज्ञ उत्तानपादस्य वैराग्येण तपोवनगमनम् तत्रैव प्रयाणम्, ध्रुवोदयः, ध्रुवराज्ये प्रजाः सुखिन्यः, ध्रुवस्य विवाहः, तस्यां कल्पवत्सरयोः पुत्रयोरुत्पत्तिः, ध्रुवस्य पुनर्विवाहः तस्यामुत्कलोत्पत्तिः, सुरुचिपुत्रस्य ध्रुवभ्रातुरुत्तमस्य मृगयार्थं वनं गतस्य यक्षद्वारा हननं प्रयाणञ्च, पुत्रैषणायाः सुरुच्याश्च तदीया गतिः, भ्रातुरुत्तमस्य वधं ज्ञातस्य ध्रुवस्य यक्षैः सह युद्धम्, बहूनां यक्षाणां विनाशः, यक्षैः सृष्टां मायां दृष्ट्वा ध्रुवं प्रति मुनीनामुपदेशः” इत्येषा द्वितीय-तृतीय-चतुर्थ-पञ्चमसर्गस्था कथाऽस्य महाकाव्यस्य **विकासभागं** व्यनक्ति ।

“ततो मुनीनामुपदेशं श्रुत्वा हृदि हरिं ध्यायता ध्रुवेण जलाचमनं विधाय वैष्णवास्त्रद्वारा यक्षकृताया मायाया विनाशः, यथा—

‘धनुषि तेन यदा विनियोजितं सपदि वैष्णवमस्त्रमथो ज्वलत् ।

तदनु यक्षबलं कपटैः कृतं सवितरीव तमोऽभ्युदितेऽनशत् ॥ (६।३)

इत्थं यक्षान् बहून् विघातयन्तं स्वपौत्रं ध्रुवं प्रति स्वर्गतेन तत्पितामहेन तत्रागत्य
‘वत्स ! भ्रातरं प्रति प्रेमातिशयस्ते दृष्टः किन्तु कालात्मना विश्वसृजा भगवतैव ते
भ्रातुर्वधः कृतः, यक्षास्तु निमित्तमात्रभूताः, अत एते शिवकिङ्करा न हन्तव्याः, यथा—

‘मम सगर्भ्यवधः कृत एतकैस्तदहमेव निहन्मि च गुह्यकान् ।

इति विमर्शवतापि न वध्यतां यदुपदेवगणाः शिवकिङ्कराः ॥ (६।१०)

सृजति विश्वमथोऽप्यनया दिशा तदनु पालयते हरिरप्यथ ।

हरति सर्वमिदं स हरः स्वयं त्रिगुणभूतपरम्परया जागत् ॥ (६।१७)

न तदिमे ध्रुव ! तेऽनुजघातका नियतिरेव वधेऽस्य तु कारणम् ।

स तु विसर्गसमाग्रहेतुतां व्रजति पुण्यजनास्तु निमित्तताम् ॥ (६।२७)

इत्यादिकाभिः प्रसादगुणवतीभिः स्वभावोक्त्यलङ्कारालङ्कृताभिरर्थगभीराभिर्लीलित-
कोमलकान्तपदमिश्रिताभिः सरसमधुराभिः सुरसरस्वतीभिः (६।७—३७) भगवतो
विष्णोर्व्यापकस्य जगदीश्वरस्य वैभवं ख्यापयता स्वायम्भुवमनुना ध्रुवस्य युद्धान्निवारणम्,
ततः कुपितं यक्षाधिराजं कुवेरं च प्रसादय’ इत्युपदेशश्च” इत्येषा षष्ठसर्गस्था कथा
महाकाव्यस्याऽस्य चरमोत्कर्षभागमुद्घाटयति ।

तथा च ” तत्र कुबेरागमनम्, कुबेरेणापि—

‘न त्वया प्रविहितो वध एषां नापि तैस्त्वदनुजो हत एभिः ।

काल एव हि चराचरभूतः सृष्टिपालनविनाशनहेतुः ॥’ (७।६)

एवं बोधितेन तेन—‘अन्यदस्ति तव यद्धृदि यातं तद्वरं मम वृणु ह्यविशङ्कम् ।

पद्मनाभपदयोरसि भक्तः शुश्रुम त्वमसि तद्बहिरङ्गम् ॥’ (७।१०)

इति कथनम्, ततो—

‘राजारजवचनं प्रणिशम्य बुद्धिमान् ध्रुव उवाच कुबेरम् ।

दातुमिच्छसि वरं यदि देव ! भक्तिरस्त्वविचला मम विष्णौ ॥’ (७।११)

इति वरं प्रर्थयन्तं ध्रुवं तद्वरं प्रदाय तस्यान्तर्धानम्, ध्रुवस्य प्रत्यावर्तनम्, तस्य
सुशासनम्, (७।१६) यज्ञमूर्तेर्भगवतो ध्रुवेणाऽऽराधनम्, (७।१७—२०) अनेन विधिना
षट्त्रिंशत्सहस्रवर्षं यावद् राज्यं कृत्वा विरक्तेन राज्ञा ध्रुवेण राज्यभारं स्वपुत्राय दत्त्वा
‘सर्वमिदं वस्तु भ्रममात्रमिति विचारयति, यथा—

मायया विरचितं जगदेतत् स्वप्नवत् किमु मरीचिभवाम्बु ।

अम्बरस्थितनगर्ग्यनुरूपं नास्ति वस्तुरचितं भ्रममात्रम् ॥ (७।२३)

ततो राज्यं विहायबदरिकाश्रमं प्रति गमनम्, तत्र ध्रुवेणाऽलकनन्दाजलस्नानमाचमनं

विधाय भगवत्प्रतिरूपं मनसि निधाय तपश्चरणम्, (७।३०-३१) तत उन्मेषेण ध्रुवेण स्वर्गादवतरतो विमानस्य दर्शनम्, (७।३२-३४) तस्य व्योमयानस्य ध्रुवसमीपावतरणम्, तत्र ध्रुवेण सुन्दराकृतिमन्तौ पीताम्बरौ किशोरवयसौ विष्णुपार्षदौ दृष्टौ, (७।३२-३४) तौ दृष्ट्वा साध्वसवेगेन ध्रुवेण प्रसन्नचेतसा तयोः प्रणतिः, (३५-३६) ताभ्यां च विमानादवरुह्य ध्रुवसमीपं गत्वा हर्षमग्नमनसं ध्रुवं प्रति-

‘राजन् ! महत्कर्म कृतं त्वयाऽऽत्मना यत्पञ्चवर्षेण तपस्तपस्यता ।

सन्तोषितः श्रीपतिरप्यतो हि नौ तत्पार्षदौ विद्धि तदाज्ञयाऽऽगतौ ॥’ (७।३९)

कथनमिति सप्तमसर्गस्था कथा जगदीश्वरवैभवमहाकाव्यस्य **प्रतिचरमोत्कर्षभागं** प्रकटयति ।

एवं च” ध्रुवस्य विष्णुपार्षदाभ्यां कृतः संस्तवः, ‘हे राजन् ! विष्णुप्रेषितावावां त्वामविवर्चलं ध्रुवपदं नयेव’ इति ध्रुवं प्रति विष्णुपार्षदोक्तिः, (८।१-५) तच्छ्रुत्वा ध्रुवद्वारा मङ्गलकृत्याचरणम्, ध्रुवं प्रति मुनीनामाशीर्वादाः, यावदेव हिरण्यवर्ष्मा ध्रुवस्तद्विमान-मारोदुमुद्यतस्तावदेव तत्र यमराजागमनम्, ध्रुवस्य यमराजशिरश्चरणविन्यस्तस्य विमानारोहणम्, तत्कालमेव दिवि देवैर्दुन्दुभिर्मर्दलादिवाद्यघोषः, ध्रुवोपरि मनोहरा पुष्पवृष्टिः, गायकानां महोत्सवः, नृत्यगीतकुशलानां सुरस्त्रीणां नर्तनम्, ध्रुवद्वारा सुनीतिस्मरणम्, आकाशे विमानान्तरेण स्वर्गच्छन्त्यास्तस्या विष्णुपार्षदाभ्यां दर्शनम्, पथि व्योमयानेऽपि ध्रुवेण निजप्रशंसकानां कुसुमलाजरेणुभिः कीर्यमाणवपुषां देवानां दर्शनम्, ध्रुवस्य देवगणकृतसंस्तुतिवाक्यानि, (८।१४-१९) नारदेन प्रचेतसां यागे ध्रुवस्य कीर्तिगानम्, (८।२०-२५) इत्थं कुर्वतो ध्रुवपदं प्राप्तवतो ध्रुवस्य भगवद्भक्तस्य चरित्रगानमपि पुण्यफलदमतस्त्वेतन्निर्वाणं “गेयं मुखेन, श्रवणेन पेयमन्यस्मै च देयम्” इत्यष्टमसर्गस्था **कथोपसंहारभागं** सङ्केतयतीति ।

अस्मिन् महाकाव्ये पञ्चाब्दस्य विमातृवचनवाणविद्धस्य ध्रुवस्य राजकुमारस्य मासषट्केन दुश्चरं तपस्तपस्यता तेन तोषितेन भगवता विष्णुना प्रदत्तोदयवर्णनात् तच्च-रित्रख्यापनाद् वा ‘ध्रुवोदयः, ध्रुवचरितं’ वा नामापि भवितुं शक्नुयात् परं सूक्ष्मेक्षयाव-लोकने तदुदयेऽपि कारणभूतस्य जगदीश्वरस्याऽनुग्रहस्तत्प्रभावगौरवातिशयवर्णनाद् वा यदि जगदीश्वरो विष्णुर्ध्रुवं नानुग्रहीष्यत् तर्हि ध्रुवोदयोऽपि नाभविष्यदिति विचारेण ‘जगदीश्वरवैभव’ मिति नाम्नः साफल्यं सार्थकत्वञ्चातीव दृश्यते ।

काव्येऽस्मिन् रूपकोपमास्वभावोक्त्यादिभिरलङ्कारैरलङ्कृता प्रायोऽसमस्ता सरसा सरला च पदावलिः पाठकानां मनो रमयति । सत्सूक्तिवैविध्यं च व्यावहारिकीं नीतिं प्रदर्शयति ।

अन्त्येऽस्माकं पित्र्यं महाकाव्यमिदं सहजायितं प्रेमास्पदमस्त्विति कामयमानो विरमामि ।

जगदम्बिकावैभवे शास्त्रव्युत्पत्तिः

प्रा. डा. महानन्द तिमिल्सना
उ.प्रा. पिण्डेश्वर संस्कृत विद्यापीठ, धरान

कविनिष्ठं विविधविषयकं ज्ञानमेव व्युत्पत्तिरिति वक्तुं शक्यते । व्युत्पत्तिरेषा काव्य-
रचनायै अत्यावश्यकी । व्युत्पत्तिं विना न कोऽपि सत्काव्यनिर्माणे साफल्यमधिगच्छति ।
कविर्वेदपुराणेतिहासवेदाङ्गदर्शनादिविविधशास्त्राऽवगाहेन स्वकवित्वं परिष्करोति ।
सकलानां शास्त्राणां काव्यकलादीनाञ्च गभीरिणाऽध्ययनेन कविव्युत्पन्नो जायते ।

जगदम्बिकावैभवकाव्यलेखनसन्दर्भे लेखकेन भीमकान्तेन विविधानां संस्कृत-
वाङ्मयसम्बद्धानां विषयाणामुपयोगो विहितः । कविना विविधकाव्यशास्त्राध्यय-
नेनाऽऽर्जितं ज्ञानं जगदम्बिकावैभवमहाकाव्ये प्रयुक्तं दृश्यते । महाकाव्येऽस्मिन् कवेर्व्युत्पत्ति-
रूपेण समागतानां वेदवेदाङ्गादिविषयाणामत्र सङ्क्षेपेण विश्लेषणं विधीयते ।

१ वेदव्युत्पत्तिः

१.१ वेदपरिचयः

इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारयोरलौकिकमुपायं यो वेदयति स वेदः । आर्यधर्मस्या-
र्यदर्शनस्य च जीवनं वेदाः । सनातनहिन्दुधर्मसम्बद्धा संस्कृतिः सभ्यता च ताना-
धारीकृत्यैव विराजते । वर्तमाने भारतवर्षे यावन्त्यपि भिन्निभिन्नानि मतान्तराणि प्रसृतानि
सन्ति तेषां मूलस्रोतस्तु वेदा एव । अपौरुषेयं वाक्यं वेदो मन्यते । सोऽयं वेदस्त्रयीति
पदेनापि व्यवह्रियते । ऋग्वेदः, यजुर्वेदः, सामवेदः, अथर्ववेदश्चेति चत्वारो वेदाः
प्रसिद्धाः सन्ति ।

१.२ जगदम्बिकावैभवमहाकाव्ये वेदव्युत्पत्तिः

कविर्भीमकान्तो वैदिकसनातनधर्मस्य परिपालको भगवत्या जगदम्बिकायाः
समुपासकश्चाऽस्ति । असौ वेदपाठी ब्राह्मणोऽपि विद्यते । तस्मात् कारणादप्यस्य
जगदम्बिकावैभवमहाकाव्ये वैदिका विचाराः समुपलभ्यन्ते । महाकाव्ये स्थाने स्थाने
विविधेषु स्थानेषु वैदिकवाङ्मयस्य भगवच्चिन्तनज्ञानोपदेशसम्बद्धा विषयाः
प्रकटीभूता दृश्यन्ते । महाकाव्यस्य मङ्गलपद्य एव कविना जगतोऽस्य निर्माण-
सञ्चालनसंहारक्रमे ब्रह्मविष्णुमहेश्वराणामद्वितीया भूमिका प्रतिपादिता । 'वेदैरुक्तमनन्यथैव
घटते तस्मै नमो ब्रह्मणे' इत्युल्लिख्य स स्वकीयं वैदिकं ज्ञानं प्रकटयति । मङ्गलपद्य एवासौ
परिपूर्णरूपमय्यरूपीति संज्ञापितं परब्रह्मरूपं भगवन्तञ्च स्तौति । कविना शरीरे जीवप्रवेशस्य
विषयञ्चोपस्थाप्य स्वकीयं वैदिकं ज्ञानं संकेतितम् । अनेन भरद्वाजस्याऽऽश्रमवर्णनसन्दर्भेऽपि
सर्वत्र पावयति यात्रिजनान् सकर्णान् वेदध्वनिश्च नसि सङ्गतहोमधूमः इत्यादिना वेदध्वनिनिष्ठं

पवित्रीकरणसामर्थ्यं प्रकटितम् । एवञ्चानेन शत्रुजितो राज्याभिषेकं लक्ष्मीकृत्य 'राज्याभिषेकोत्सवकाल एव पेटुर्द्विजास्ते चतुरोऽपि वेदान्' इत्युल्लिखितं दृश्यते । कविरसौ छन्द ऋषिं देवतां विनैव सुदर्शनेन कृतं क्लीमिति मन्त्रस्य जपसम्बद्धं विषयञ्चोद्घाट्य जपस्य वैदिकीं पद्धतिञ्च सङ्केतयति । तथैवासौ भरद्वाजाश्रमे निवसता बालकेन सुदर्शनेन सकलानि वेदवेदाङ्गान्यधीतानीति स्वाधिष्ठितं वैदिकविषयस्यानुरागं प्रकटयति । पुत्र्याः शशिकलाया हठं दृष्ट्वा चिन्तातुरो राजा सुबाहुः पित्रोर्हृदयविदारणशीला सुता यथार्थतया दारिका एवास्तीति वेदोक्तिं स्मरतीत्युल्लिख्य कविः स्वस्य वैदिकज्ञाननिपुणताञ्चोद्घाटयति । महाकाव्ये शशिकलायाः स्वयंवरसन्दर्भे प्रयुक्तेन मखशब्देनापि कविनिष्ठं वैदिकं ज्ञानं ध्वन्यते । कविना वेदप्रतिपादितविधिना यज्ञसम्पादनविषया निरूपिताः ।

ऋग्वेदे एकस्या स्त्रिया एक एव पतिर्भवत्येकस्य पुरुषस्यैकैव स्त्री भवति चेति व्यवस्था कृता दृश्यते । महाकाव्येऽपि स्वप्ने जगदम्बिकया सङ्केतितं वरं सुदर्शनं परिहृत्य शशिकलाऽन्येषां स्वयंवराय समागतानां राज्ञां समाज एव न गच्छति । एवमेव ऋग्वेदे सर्वेषु प्राणीषु सहभावस्य विषयः प्रस्तूयते । महाकाव्येऽस्मिन्नपि वेदविदुषा कविना तादृशी भावना प्रकटीक्रियते । एवञ्च राज्यलक्ष्मीप्राप्त्यर्थं राजधर्मपालनार्थञ्च राज्याभिषेकस्य चर्चा यजुर्वेदेऽप्राप्यते । अत्र महाकाव्ये राज्ञो ध्रुवसन्धेः शत्रुजितः सुदर्शनस्य च वैदिकविधिपूर्वकं राज्याभिषेकस्य विषयः समुपस्थाप्यते । एवञ्चाऽथर्ववेदे भारत्या धरण्याः सरस्वत्याश्च वैशिष्ट्यं निरूप्यते । एतद्विषयविदुषा कविना महाकाव्ये महाकालीमहालक्ष्मीमहासरस्वती-स्वरूपाया जगदम्बाया गुणगरिमा विविच्यते ।

२ उपनिषद्व्युत्पत्तिः

२.१ उपनिषत्परिचयः

आध्यात्मविद्यारहस्यप्रतिपादका वेदभागा उपनिषदः कथ्यन्ते । उपनिषदां सङ्ख्या १०८ मन्यते । तत्र १० उपनिषदः ऋग्वेदसम्बद्धाः, १९ उपनिषदः शुक्ल-यजुर्वेदसम्बद्धाः, ३२ उपनिषदः कृष्णयजुर्वेदसम्बद्धाः, १६ उपनिषदः सामवेदसम्बद्धाः, ३१ उपनिषदः अथर्ववेदसम्बद्धाः प्राप्यन्ते । तासूपनिस्तु ईश-केन-कठ-प्रश्न-मुण्ड-माण्डूक्य-तैत्तिरीय-ऐतरेय-छान्दोग्य-बृहदारण्यकाः प्रसिद्धाः सन्ति । उपनिषदो-ऽध्यात्मविद्याया ज्वलन्ति रत्नानि । मुनिभिर्ज्ञानदृशा यानि आध्यात्मिकतत्त्वानि विलोकितानि तान्यत्र प्रतिपादितानि वर्तन्ते ।

२.२ जगदम्बिकावैभवमहाकाव्ये उपनिषद्व्युत्पत्तिः

जगदम्बिकावैभवे प्रतिपादिताः कतिपयाः सन्दर्भा उपनिषदो विषयानुकूलाः सन्ति । केनोपनिषदि भगवतो ब्रह्मणो विषये ब्रह्मविषयकं मतं प्रतिपादितमस्ति । तत्र

प्रतिपादितं ब्रह्मविषयकं मतं कविना मङ्गलपद्ये समायोजितं दृश्यते । एवञ्चाऽस्मिन् महाकवौ तैत्तिरीयोपनिषद्विषयिणी व्युत्पत्तिरपि संलक्ष्यते । तत्रोपनिषदि विद्यमानानां वाक्यानामाशयो महाकाव्यस्य विविधे सन्दर्भे प्रकटितो दृश्यते । तथैवास्मिन्नुपनिषदि एव सद्बचनानामुपदेशः प्राप्यते । कविना स्वकीये व्यावहारिके जीवने काव्यिके विषये च तादृशानां वचनानामुपयोगो विहितो दृश्यते । महाकाव्ये सुदर्शनमनोरमासुबाहुशशिकलादयः सत्यं वदन्ति, धर्मं चरन्ति, स्वकर्तव्यात् न विचलन्ति । सुदर्शन आचार्यं भरद्वाजं बहु मन्यते, स्वमातरं, विमातरञ्चाभिनन्दति, मुनिर्भरद्वाजः सम्यग्रूपेणाऽतिथिसत्कारं विदधाति । एवञ्च महाकवौ मुण्डकोपनिषद्विषयिणी व्युत्पत्तिरपि दृश्यते । अस्योपनिषदः सत्यमेव जयति, नानृतम् इत्युपदेशवचनपालनं महाकाव्यस्य सच्चरित्रेषु प्राप्यते । न किं भवेत्सा परवित्ताञ्छा स एव लोभो जनयत्यघौघम् इति लोभविनिवर्तकं महाकाव्यवाक्यं मा गृधः कस्यस्विद्धनम् इत्युपनिषदो मर्मं प्रकाशयति । चर्चयाऽनया ज्ञायते यत् कवौ भीमकान्ते वेदविषयकं विस्तृतं ज्ञानमासीदिति । एतच्च ज्ञानं महाकाव्येऽपि यत्र तत्र प्रत्यक्षाऽप्रत्यक्षतया प्रकटीभूतमस्ति ।

३ वेदाङ्गव्युत्पत्तिः

३.१ वेदाङ्गपरिचयः

वैदिकसाहित्यस्य जाटिल्यं दुरुहत्वञ्च निवारयितुं विरचितानि नूतनानि सूत्रसाहित्यानि शास्त्राणि च वेदाङ्गानि । ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेत्यागमवचनानुसारं वेदाङ्गानि पठनयोग्यानि चिन्तनयोग्यानि विद्यन्ते । तत्र शिक्षा-कल्प-व्याकरण-निरुक्त-छन्दोज्योतिषनामानि वेदस्य षडङ्गानि प्रसिद्धानि । तत्र वैदिकमन्त्राणां शुद्धोच्चारणाय, यज्ञीयानुष्ठानसम्पादनाय, शब्द-रूपयोर्ज्ञानाय, वेदार्थबोधाय, शब्दनिर्वचनाय वैदिकछन्दसां ज्ञानाय वैदिक-कार्यसम्पादनोचितकालनिर्धारणाय चैतेषां वेदाङ्गानां संरचना अभूदिति ज्ञायते ।

३.२ जगदम्बिकावैभवमहाकाव्ये वेदाङ्गव्युत्पत्तिः

जगदम्बिकावैभवमहाकाव्ये षट्संख्यकेषु वेदाङ्गेषु मध्ये कविना व्याकरण-ज्योतिषशास्त्रान्तर्गताः कतिपया विषयाः प्रस्तुता दृश्यन्ते । महाकाव्ये प्रयुक्तयोरन-योर्वेदाङ्गयोर्विषयेऽत्र संक्षेपेण चर्चा विधीयते ।

३.२.१ व्याकरणव्युत्पत्तिः

वेदाङ्गेषु व्याकरणं प्रधानमङ्गमस्ति । व्याक्रियन्ते शब्दा अनेनेति व्याकरणम् । वेदार्थाऽवबोधने व्याकरणस्य सहयोगोऽपेक्षते । पदसिद्धये सिद्धानां पदानामर्थनिश्चये च व्याकरणस्याऽऽवश्यकता जायते । भाषायाः शुद्धये व्याकरणाऽपेक्षा भवति । वेदस्य रक्षार्थं व्याकरणाऽध्ययनमावश्यकम् । पाणिनेरष्टाध्यायी, कात्यायनस्य वार्तिकं पतञ्जलेर्महाभाष्यकृतो भाष्यञ्चेति त्रिमुनिव्याकरणं प्रसिद्धम् । व्याकरणे

प्रकृतिप्रत्ययादिप्रदर्शनद्वारा शब्दसिद्धिप्रक्रिया प्रकाशयते ।

कवेर्भीमकान्तस्य व्याकरणगता व्युत्पत्तिर्महाकाव्ये यत्र तत्र प्रकटीभूता दृश्यते । महाकाव्यस्य मङ्गलपद्येऽप्यसौ स्वस्य वैयाकरणं गुरुं हेमनाथं स्मरति । गुरोः सान्निध्येनानेन शब्दशास्त्रे विशिष्टा व्युत्पत्तिरधिगताऽवलोक्यते । अनेन महाकाव्ये सुबन्तास्तिङन्तास्तद्धितान्ताः कृदन्ताः सामासिकाश्च साधु शब्दाः प्रयुक्ताः । कविना पाणिनीयव्याकरणानुसारं भाषाप्रयोगो विहितः । लिट् लकार-प्रयोगेऽप्यसौ सिद्धहस्तोऽवलोक्यते । कविरसौ पुपुषुः, चकार, ययोज, कथयाम्बभूव चेत्यादीनि क्रियापदानि प्रयुक्तवान् । सुबन्तपदप्रयोगेऽप्यसौ कुशलो दृश्यते । अस्य भाषासु कर्तृवाच्यस्य प्राधान्यं विद्यते, कविना स्वल्पसमासमयानि वाक्यानि प्रयुज्य काव्यं सकलानामपि पाठकानां कृते बोधगम्यं विहितम् । मत्स्वामिनोद्दिष्टमुदन्त-मेतत्, प्रयातावेकाप्सरस्युग्रविवादवन्तौ, सूर्यान्ववायजनिस्त्यतिधर्मगोप्ता, ह्यदृष्ट-मप्यन्यजनानुसारत इत्यादीनि सन्धिमयानि रूपाणि महाकाव्ये स्थाने स्थाने प्रयुक्तानि दृश्यन्ते । यानि च कवेर्व्याकरणव्युत्पत्तिं प्रकटयन्ति । कविना अहङ्करोषि, तृणायते, वज्रायते सदृशानां नामधातूनां प्रयोगमाध्यमेनापि स्वस्य व्याकरणव्युत्पत्तिः साधिता । कविनाऽत्यधिकानामुपसर्गाणां प्रयोगेणोपसर्गविन्यासचातुर्यं प्रदर्शितम् । यथा-

कदाचिदेषा स्वसखीसमन्विता विहर्तुं कामोपवनं समायौ ।

विचिन्वती पुष्पमतीव चञ्चला सुचम्पकाधः स्थितवत्यतिश्रमात् ॥

अत्र सम्-वि-उप-अतीनामुपसर्गाणां सार्थकः प्रयोगो विहितः । कविना शब्दप्रयोगे लालित्यञ्चाविष्कृतम् । महाकाव्ये प्रयुक्तानां विविधानां पदानां प्रयोग-चातुर्याऽवलोकनेनैवास्य व्याकरणगता गभीरा व्युत्पत्तिरनुमातुं शक्यते ।

३.२.२ ज्योतिषव्युत्पत्तिः

शुभाशुभफलविवेचने, कर्तव्याकर्तव्यविनिर्णये, ग्रहाणां स्थितिप्रतिपादने च ज्योतिषशास्त्रस्य विशिष्टा भूमिका वर्तते । इदं कालविज्ञापकं शास्त्रम् । ज्योतिषशास्त्रेणाऽऽकाशीयपिण्डानामध्ययनं विधीयते । शास्त्रेऽस्मिन् ग्रहनक्षत्रादीनाम-ध्ययनं कृतं संलक्ष्यते । वेदस्य चक्षूरूपमनुत्तमं शास्त्रं ज्योतिषं मन्यते । चतुर्णामपि वेदानां पृथक् पृथक् ज्योतिषशास्त्रमासीदित्यवगम्यते । तत्र ऋग्वेदस्यार्च-ज्यौतिषम्, यजुर्वेदस्य याजुषज्यौतिषम्, अथर्ववेदस्य आथर्वज्यौतिषम् । सामवेदस्य ज्यौतिषशास्त्रं तु नोपलभ्यत इति ।

महाकावेर्भीमकान्तस्य पिता पितामहश्च ज्योतिर्विदावेवास्तामिति तयोर्जीवन-वृत्ताध्ययनेन ज्ञायते । कविः स्वयमपि ज्योतिर्विद्यायां कुशलो दृश्यते । महाकाव्यस्यान्ते स्वपरिचयप्रदानक्रमेऽपि तथ्यमेतत् स्वयमेव प्रकटीकरोति काव्यकारः, यथा- ज्योतिःशास्त्रविदग्रणीर्ऋषिभरद्वाजान्ववायोद्भवः इति । अतोऽस्य महाकाव्ये

ज्योतिषशास्त्रस्य प्रभावः स्वाभाविक एव । महाकाव्ये फलितज्योतिषस्य कतिपया विषयाः स्वाभाविकरूपेण प्रस्तुता दृश्यन्ते । महाकाव्यस्य प्रथमे सर्गे राज्ञो ध्रुवसन्धेर्विवाहार्थं सर्वे वरयात्रिकाः शुभे लग्ने ग्रहशान्तिं विधायैव यात्रां कुर्वन्तीति विषयः समुपस्थापितोऽस्ति । यथा-

ज्योतिर्विदादिष्टदिने सुलग्ने पुरोहितापादितखेटशान्तौ ।

चकार यात्रां वरयात्रिकैः स राजा कृतस्वस्त्ययनः सहैव ॥

शुभफलदग्रहस्य दशायां यात्रा विधेयेति विषयो मुहूर्तचिन्तामणिग्रन्थस्य यात्राप्रकरणे विस्तरेण प्रतिपादितो दृश्यते । एवमेव वररूपेण ध्रुवसन्धिनाऽभीष्टे लग्ने एव पाणिग्रहणं कृतमित्युल्लिख्य कविना ज्योतिषशास्त्रं स्मृतम् । तथैव असूत पुत्रं नृपलक्षणादयं शुभेषु खेटेषु समुच्चवेषु इति प्रतिपाद्य कविर्जन्मकाले उच्चो ग्रहोऽधिकफलदायी भवतीति ज्योतिषशास्त्रस्य मतं स्थापितवान् । तत्र ज्योतिषशास्त्रे जातस्य नामकरणदिनं निर्धारितम् । महाकाव्ये कविनापि 'नामाभिर्धर्मकर्म तथैव चक्रे जनुर्दिनाद् द्वादशसङ्ख्यकेऽह्नि' इति प्रतिपाद्य स्वकीया ज्योतिषशास्त्रव्युत्पत्तिः प्रकटीकृता । एवमेव गुरुशुक्रयोरुदयकालिक्यां स्थित्यामुत्तरायणे सूर्ये राज्ञोऽभिषेकः शुभफलप्रदो भवतीति विषयः प्रतिपादितः । कविना महाकाव्ये आचार्यं राज्येऽभिषेके च पौत्रं ज्योतिर्विदादिष्टदिने मुहूर्ते इत्युक्त्वा शत्रुजितो राज्याभिषेकविषयः प्रस्तुतः । उपर्युक्तैरुदाहरणैः कवेर्भीमकान्तस्य ज्योतिषशास्त्रगता व्युत्पत्तिरुत्कृष्टाऽऽसीदित्यवगम्यते ।

४ दर्शनव्युत्पत्तिः

४.१ दर्शनपरिचयः

प्रेक्षणार्थकस्य दृशिर्धातोः करणे ल्युट्प्रत्ययेन दर्शनशब्दो निष्पाद्यते । जीवनस्य मोक्षरूपं मूलं प्रयोजनं लक्ष्यीकृत्य ज्ञानिनस्तत्त्वज्ञानायात्मन्येव दर्शनं वीक्षणं वा विदधति । सूक्ष्मेक्षिकया वस्तूनां पर्यवेक्षणमेव दर्शनम् । विविधविषयसम्बद्धानां जिज्ञासानां समाधानाय शास्त्रीयदृष्ट्या जागृतं गभीरं चिन्तनं दर्शनरूपे परिणमति । आस्तिकनास्तिकभेदेन द्विविधे दर्शने प्रसिद्धे । तत्र न्यायवेदान्तादीन्यास्तिकानि दर्शनानि, चार्वाकादीनि च नास्तिकानि दर्शनानि । आत्मदर्शनार्थैव सर्वाणि दर्शनानि प्रवृत्तानि । आत्मदर्शनं दुःखनिवृत्तयेऽपेक्षितं दुःखनिवृत्तिरेव च सर्वैरभीप्सता ।

४.२ जगदम्बिकावैभवमहाकाव्ये दर्शनव्युत्पत्तिः

काव्ये कविकौशलेन ईश्वर-धर्म-मुक्ति-जीवनादिसम्बद्धा विषया अत्यन्तेन प्रयुक्ता दृश्यन्ते । एतादृशविषयैरन्विते महाकाव्ये कवेः सूक्ष्मतमं चिन्तनमभिव्यज्यते । काठिन्ययुता दार्शनिका विषया अपि काव्ये सरसतया प्रकाश्यन्ते । यस्मिन् काव्ये कल्पनाचिन्तनयोः कुशलं संयोजनं भवति तादृशं काव्यं विद्वद्भिः प्रशंसनीयं

सज्जीवनमार्गप्रदर्शकञ्च भवति । प्रस्तुतं जगदम्बिकावैभवं महाकाव्यं विविध-दर्शनेन प्रभावितमस्ति । महाकाव्येऽस्मिन् सङ्केहिता दार्शनिका विचाराः संक्षेपेण प्रस्तूयन्ते ।

४.२.१ न्यायदर्शनम्

विभिन्नप्रमाणानां साहाय्येन वस्तुतत्त्वस्य परीक्षणं न्यायः । इदं शास्त्रं आन्वीक्षिकीति नाम्नापि प्रथते । प्रमाणान्याश्रित्य प्रमेयानां विचाराणां प्रमाणानाञ्च सविस्तरमुपादानं न्यायदर्शनस्य प्रमुखमुद्देश्यमस्ति । न्यायशास्त्रप्रवर्तकेन गौतमेन सूत्राणि प्रणीतानि, षोडशपदार्थाश्चाभ्युपगताः प्रमाणप्रमेयाद्याः । न्यायदर्शने हेतुहेत्वाभासप्रत्यक्षादिप्रमाणानां विश्लेषणं प्राप्यते । साध्यस्य सिद्धये सद्हेतोरावश्यकता भवति । दर्शनेऽस्मिन् तार्किकरूपेणाऽनुमेयपदार्थानां सिद्धिः प्रकाशिता दृश्यते । यत्र दुष्टस्य हेतोः प्रदर्शनं तत्र हेत्वाभासत्वम् ।

जगदम्बिकावैभवमहाकाव्येऽपि न्यायदर्शनस्य प्रभावोऽवलोक्यते । महाकाव्यस्य - मञ्जलपद्येऽसौ तर्कशास्त्रस्याऽध्यापकं स्वगुरुं लोकनाथं स्मरति । सन्दर्भा-दस्मादप्यस्मिन् न्यायशास्त्रीयं ज्ञानमासीदित्यनुमीयते । एवमेव कविर्विद्यावयोवपुर-भीष्टकलत्रवितैरुच्चैस्तमा ये मानवा सन्ति तैः पूर्वजन्मनि जगदम्बिकाया आराधनं कृतं परैर्नैत्यनुमानेन व्याप्तेर्विषयं प्रस्तौति । तथैवासौ ये क्रोधलोभादिभिरावृताः सन्ति तैरपि जगदम्बिका नाराधितेत्यनुमितिर्विषयं प्रतिपाद्य स्वस्य न्यायविषयसम्बद्धं ज्ञानं प्रकटयति । एवमेवाऽसौ महाकाव्यस्यान्तेऽपि व्याप्तिविषयकं स्वकीयं ज्ञानं प्रस्तौति, यो लोकेऽस्मिन् जगदम्बिकायाः पूजनादिकं विदधाति, स परत्रापि सर्वमान्यः सुखी भवतीति प्रतिपादयति । सुखवर्जितान् जनान् दृष्ट्वा तैर्जगदम्बिका नाराधितेत्यनुमीयत इति व्याप्तिविषयं बोधयति । एवं काव्यतत्त्वेः सहानेन नैयायिकज्ञानमपि संयोज्य काव्यचमत्कृतिराविष्कृता ।

४.२.२ साङ्ख्यम्

इन्द्रियमनोबुद्ध्यादिकानामुत्तरोत्तरोत्कृष्टताविषयकं क्रमं साङ्ख्यदर्शनं निरूपयति । अस्य दर्शनस्याऽऽद्याचार्यः कपिल उपनिषत्कालिक ऋषिः । साङ्ख्यशास्त्रानुसारं प्रकृतिः पुरुषश्चेति द्वे मूलतत्त्वे । अनयोरेव सम्बन्धाज्जगदुत्पद्यते । प्रकृतिर्जडा, पुरुषश्चेतनः । साङ्ख्यमते पञ्चविंशतितत्त्वानि विद्यन्ते । तत्र पुरुषः, मूलप्रकृतिः, महान्, अहङ्कारः, पञ्चतन्मात्रा, एकादशेन्द्रियाणि, पञ्चमहाभूतानि च सन्ति ।

जगदम्बिकावैभवमहाकाव्येऽप्येतादृशानां विषयाणां सङ्केतः समुपलभ्यते । महाकाव्यस्यारम्भ एव यस्य (पुरुषतत्त्वस्य) सत्तामधिगत्य हस्तचरणश्रोत्रा-क्षिनासादिकं निजकर्मसु प्रभवतीति प्रतिपाद्य कविः साङ्ख्यशास्त्रे प्रतिपादितस्य पुरुषस्य सङ्केतं विदधाति । अत्रैव कविः साङ्ख्ये प्रतिपादितानीन्द्रियाण्यपि सङ्केतयति । असौ जगदम्बिकां मूलप्रकृतिरूपेण च वर्णयति । यथा-

या मूलप्रकृतिः शास्त्रे वेदेऽपि प्रतिपादिता ।

सगुणा निर्गुणा शक्तिः सा देवीत्यभिधीयते ॥११॥२४

साङ्ख्येऽपि मूलप्रकृतिरविकृति इत्यादिविषयः प्रस्तुतः । साङ्ख्ये त्रिगुणस्य सन्दर्भो विस्तरेण वर्णितोऽस्ति । अस्मिन् महाकाव्येऽपि कविना सत्त्वरजस्त-
मोगुणानां निर्गुणविषयाणाञ्च चर्चा विहिता । सांख्ये बुद्ध्यहङ्कारादीनां विषयाणां
विश्लेषणमस्ति । प्रस्तुते महाकाव्येऽपि युधाजितो दुर्बुद्धेरहङ्कारस्य च चित्रणं विद्यते ।
तथैव भरद्वाजमुनिगतस्य क्रोधस्य निरूपणमवाप्यते । अनेन प्रकारेण महाकाव्येऽस्मिन्
साङ्ख्ये प्रतिपादिताः कतिपये विषयाः सङ्केतिता विद्यन्ते ।

४.२.३ योगदर्शनम्

साङ्ख्ये ये सिद्धान्ता वर्णिताः सन्ति तेषां प्रयोगो योगे कृतो वर्तते । योगदर्शनं
साङ्ख्यप्रतिपादितान् सिद्धान्तान् क्रियायां परिणमति । योगद्वारैव प्रागृषयः प्रतिभा-
नैर्मल्यद्वाराऽतीतानागतविषयानपि प्रत्यक्षतयाऽनुभवन्ति स्म । ज्ञानयोगमार्गः, भक्ति-
योगमार्गः, कर्मयोगमार्गश्चेति योगस्य प्रधानास्त्रयो मार्गाः सन्ति । पतञ्जलिना
योगरहस्यप्रकाशनार्थं योगसूत्राणि रचितानि प्राप्यन्ते ।

कवेर्भीमकान्तस्य जगदम्बिकावैभवमहाकाव्ये विविधेषु सन्दर्भेषु योग-
दर्शनसम्बद्धा विषयाः सङ्केतिता दृश्यन्ते । जगदम्बिकाभक्तिप्रधानेऽस्मिन् काव्ये-
धिका यौगिका विषयास्तु न लभ्यन्ते । देवीभागवतकथायाः सुदर्शनोपाख्या-नस्य
साररूपेऽस्मिन् काव्ये कथावस्तुप्रतिपादनस्यैव प्राधान्याद् दार्शनिकः पक्षो विशेषण
प्रतिपादितो न तथाप्यत्र प्रयुक्तैः कतिपयैः सन्दर्भैः कवेर्योगदर्शनव्युत्पत्तिः सूच्यते ।
पातञ्जलयोगदर्शने दुःखानुशयी द्वेष इत्युल्लिख्य दुःखस्यानुवर्ती क्लेश एव द्वेषत्वेन
स्वीकृतः । प्रस्तुते महाकाव्ये राज्ञो युधाजितः सुदर्शनविषयको द्वेषो दर्शितः ।
योगदर्शनेऽणिमादीनां विभूतीनां चर्चा दृश्यते । अत्र महाकाव्ये कविनाऽयो-
ध्याया नगर्या अवर्णनीयाया विभूत्या चर्चा विहिता । तथैवाऽसौ त्रिसन्ध्यमाप्लुत्य
जपं चरन्ति कुशासनस्थाः सरयूतटेषु इति व्याहरन् ध्यानस्य विषयमपि
सूचयति । योगदर्शने शौचसन्तोषतपःस्वध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमा इति नियमाः
प्रतिपादिताः । महाकाव्येऽपि देहे मृतेऽपि नियमं न जहौ मनस्वी इत्युल्लेखेन नियमविषयाः
संसूचिताः । योगनिपुणा मुनयस्त्रिकालदर्शिनो भवन्तीति विषयोऽपि महाकाव्ये
प्रदर्शितः । महाकाव्ये मुनिर्भरद्वाजः सकलशास्त्रविश्लेषकत्वेन तपसां निधिरूपेण
च चित्रितः । महाकाव्ये वन्यफलमूलजलरूपस्याऽऽहारस्य चर्चा विद्यते । एतत्प्रकारकाः
सात्त्विका आहारा योगाभ्यासं सफलीकर्तुं सहायका भवन्ति । योगदर्शने
अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः इति यमसम्बद्धा विषयाः प्रस्तुता । प्रस्तुते
महाकाव्येऽपि सत्यस्य न्यायस्य वा पक्षपोषको विषयः सङ्केतितः । एवञ्चात्र

क्रोधलोभमदकाममोहरोषमात्सर्गवैरादयस्त्याज्या विषयाः प्रकटिताः । तथैवात्र कविना ब्रह्मचर्यस्य विषयोऽपि विविधसन्दर्भे सूचितोऽस्ति । महाकाव्यगतैरेभिः सन्दर्भैः कवेर्योगदर्शनगता व्युत्पत्तिः प्रकटीक्रियते ।

४.२.४ वेदान्तदर्शनम्

वेदस्यान्तिमसिद्धान्तस्य निरूपकत्वादुपनिषदामिवाऽस्यापि वेदान्त इत्येषा संज्ञाऽन्वर्थता भवति । औपनिषदानां वचनानां मिथो विरोधेनावभासमानानां सिद्धान्तानां विरोधपरिहाराय भगवान् वादरायणो व्यासो ब्रह्मसूत्रापरसंज्ञकं सर्वोपनिषच्छारभूतं सूत्रग्रन्थं रचितवान् । वेदस्योत्तरभागो ज्ञानकाण्डमुत्तरमीमांसा वा वेदान्त इत्युच्यते ।

कवेर्भीमकान्तस्य जगदम्बिकावैभवमहाकाव्ये वेदान्तदर्शनस्य सूक्ष्मतमा विषयाः सङ्केतिता दृश्यन्ते । कविगतेन वेदान्तज्ञानेन महाकाव्ये वेदान्तनिष्ठा विषयाः स्वाभाविकरूपेण प्रकटीभूताः प्राप्यन्ते । वेदान्तदर्शने ब्रह्मतत्त्वस्य नित्यत्वं प्रतिपाद्याऽन्यस्याऽनित्यत्वं प्रकटीक्रियते । एवञ्च दर्शनेऽस्मिन् ब्रह्मणः शक्तिरूपेण माया चित्र्यते । सच्चिदानन्दमयं ब्रह्मतत्त्वं वेदान्ते निरूपितं दृश्यते । ब्रह्मजीव-योर्विषये सगुणनिर्गुणयोर्विषये मोक्षस्य सन्दर्भे च वेदान्तदर्शने विशदं विवेचनं प्राप्यते । अस्मिन् महाकाव्येऽप्यद्वैतवेदान्तदर्शनप्रभाविनेन कविना मायासहितस्य ब्रह्मणः सृष्टेः कारकत्वं नित्यत्वञ्च मङ्गलपद्यमाध्यमेन प्रतिपादितम् । यथा-

यो देवः सविताऽखिलस्य जगतो ब्रह्माऽन्यरूपेण यो

विष्णुः पालयिता य एव च शिवः संहारको मायया ।

यश्चाऽचक्षुरनन्तदृग् बहुशिरा योऽपाणिपादो जवी

वेदैरुक्तमनन्यथैव घटते तस्मै नमो ब्रह्मणे ॥

एवञ्चासौ नमस्कारात्मकेन मङ्गलपद्येन सकलं विश्वं सुचेतयन्तं हस्तचरण-श्रोत्राक्षिनासादिकं निजकर्मसु नियोजयन्तं सतां प्रत्यक्षभूतं परिपूर्णरूपमप्यरूपीति संज्ञापितं ब्रह्माणं स्मरति । महाकाव्ये मोक्षस्य सन्दर्भोऽपि कविना विविधे स्थाने प्रयुक्तो दृश्यते । शक्तिभक्तः कविरसौ महाकाव्ये मूलतः शक्त्यद्वैतवादविषयं विन्यसति । देवी एव सर्वभूतानां शक्तिस्त्रोतोरूपेति कथयत्यसौ । **जगच्चण्डिकाया वशे वर्ततेऽदस्तदन्यत् प्रमाणं न मे मानसेऽस्ति** इति प्रतिपाद्याऽसौ सर्वमिदं जगद् देव्या वशीभूतमस्तीति प्रकाशयति । एवञ्चासौ **भवानीचरित्रं न जानाति कोऽपि हरिर्वा हरो वा कथं ते विदन्तु** इत्यादिना भगवत्या अद्वितीय चरित्रं वर्णयति । प्रकृत्या निर्गुणापि देवी गुणत्रयात्मिका भवतीति विषयोऽप्यनेन प्रकाशितः । कविना जगदम्बिकास्वरूपा माया विस्तरेण चित्र्यते । महाकाव्यस्य विविधे सन्दर्भे प्रस्तुतैर-भिर्वेदान्तगतैर्विषयैः कवेर्भीमकान्तस्य वेदान्तदर्शनसम्बन्धिनी व्युत्पत्तिः प्रकाश्यते ।

४.२.५ भागवतदर्शनम्

भक्तिरसप्रधानेषु काव्येषु भागवतदर्शनं प्रमुखं दृश्यते । कतिपये आचार्यास्तु भगवति कृष्णे प्रकटितां भक्तिमेव भक्तिरसं मन्यन्ते, परमधिका विद्वांसस्तु कृष्णभिन्नेषु शिवरादुर्गादिषु विद्यमानां भक्तिमपि भक्तिरसत्वेन स्वीकुर्वन्ति । श्रीमद्भागवतमहापुराणे पुंसा विष्णौ समर्पिता नवलक्षणा भक्तिः प्रस्तुता । रूपगोस्वामिना भक्तिरसे एवाऽन्यानपि शृङ्गारादिरसान् अन्तर्भाव्याऽस्याऽनेके भेदाः प्रदर्शिताः । एक एव परमेश्वरोऽनेकानि रूपाणि धृत्वा नानावताररूपेण वा जगति प्रसरणशीलो भवतीति मान्यता विद्यते ।

जगदम्बिकावैभवमहाकाव्ये भागवतदर्शनस्य प्रत्यक्षप्रभावोऽवलोक्यते । महाकाव्येऽस्मिन् विकसिता जगदम्बिकाविषयिणी भक्तिः परिपुष्टा दृश्यते । भक्तः सुदर्शनः सदैव कामराजमन्त्रजपपूर्वकं जगदम्बिकामेव स्मरति । सुबाहुरपि बहुधा ता स्तौति । यथा-

नमो देवि दुर्गे जगद्धात्रि मातः ! शिवे कामदे भक्तदुर्दुःखहन्त्रि ! ।

नमो मोक्षदे ! ते जगन्मातरम्ब ! नमो विश्ववन्द्ये ! चिदानन्दरूपे ! ।

राजा सुबाहुर्मधुकैटभघातिन्या महिषासुरनाशिन्याः शुम्भनिशुम्भविदारिण्या जगदम्बिकाया भक्तसुरक्षणे केन्द्रीभूतं चरित्रं प्रतिपाद्य स्तौति । सत्वरजस्तमोगुणयुता महालक्ष्मीमहासरस्वतीमहाकाली चेति रूपत्रयात्मिका देवी सुदर्शनेन बहुधा स्तुता । जगदम्बिकाभक्तो लोकेऽस्मिन् क्षितीशो धनी सपुत्रो वा भवति, परलोके च मोक्षं प्राप्नोतीति निरूप्य कविना तद्विषयिणी भक्तिः प्रकटिता । कलियुगे भगवत्या चरित्रत्रयात् परं वित्तदं सिद्धिदं मोक्षदं किमपि नास्तीति कविना प्रतिपादितम् । (१०।४२) सच्चिदानन्दरूपा त्रिमूर्तियुता विश्वस्वरूपा भक्तदुःखार्तिहन्त्री जगदम्बिका शशिकलामनोरमासुदर्शनसुबाहुसदृशैः सच्चरित्रैर्बहुधा स्तुता दृश्यते । सुदर्शनस्य स्तुत्या प्रभाविता सा तस्य शत्रुभूतं युधाजितं शत्रुजितञ्च निहत्यापहतं राज्यं तस्मै प्रयच्छति । युद्धे साहाय्यं विधातुमागतामनेकैर्भूषणैरम्बरैश्च युतां तां जगदम्बिकां विलोक्याऽतिशयः प्रसन्नः सुदर्शनस्तस्याश्चरणयोर्दण्डवत् प्रणमति । अस्य महाकाव्यस्य स्थाने स्थाने जगदम्बाविषयको भक्तिरसः प्रवाहितो दृश्यते । अतोऽत्र कवेर्भागवतदर्शनगता व्युत्पत्तिः सुष्ठु प्रकाश्यते ।

४.२.६ गीतादर्शनम्

महाभारतस्य सारभूतो विषयो गीतादर्शने संलक्ष्यते । भौतिकजीवनस्यासारतां प्रकाश्य प्राणिनां मोक्षमार्गे प्रवर्तनं गीतादर्शनस्य प्रमुखमुद्देश्यमस्ति । कर्मज्ञानभक्तियोगादिमाध्यमेन जनान् मोक्षमार्गान् प्रत्यभिप्रेरणमेवास्य दर्शनस्य लक्ष्यं दृश्यते ।

जगदम्बिकावैभवमहाकाव्ये गीतादर्शनस्य सारभूतो विषयः कविना प्रसङ्गानुसारेणोपस्थापितो दृश्यते । महाकाव्ये सुदर्शनो मृत्युविषये स्वकीयां धारणां प्रकटयति । अस्य धारणैषा गीतादर्शनानुसारं संलक्ष्यते, गीतायां कर्मण्येवाधिकारस्ते

इत्यादिना सत्कर्मकरणे जनाः प्रेरिता दृश्यन्ते । सुदर्शनोऽपि विना कर्म क्वचित्केनचिद् वा कस्यचिद् मृत्युर्न सम्भवतीति कथयति । यथा—

न देवोऽपि हन्तुं मनुष्यं समर्थो निमित्तं विना सोऽपि कालोऽसमर्थः ।

स देवोऽथवा काल एवापि काले स्वकर्मक्षयान्ते निमित्तेन याति ॥

कर्मानुसारं प्राप्तकालो जनोऽनेकैः प्रयत्नै रक्षितोऽपि गृह एव स्वयं म्रियत इति बलकोषहीनः सुदर्शनः स्वयंवरकार्यक्रमे समागतान् स्वशत्रुभूतान् नृपान् कथयति । सुखदुःखे लाभालाभौ जयाजयौ च समानौ विधाय युद्धाय युज्यस्वेति अर्जुनं प्रति प्रकटितं भगवद्बचनानुसारं सुदर्शनोऽप्यविचलितः सन् कार्यं विदधाति, दैवं सर्वस्वञ्च मनुते, कथयति च —

अतः शोकमोहौ न मे स्तः कदाचित् कथं वा निमित्तस्य दोषं ददीय ।

न शोकं न वैरं भयं नैव जाने यतोऽहं परं दैवमन्यान् मन्ये ॥

गीतायामर्जुनं प्रति प्रतिपादितस्य भगवतः कृष्णस्योपदेशस्यानुकूलतयैव राजा सुबाहुरपि सुदर्शनस्य शत्रुभूतेन युधाजिता सह युद्धाय तत्परो भवति । साहसपूर्वकं कथयति च —

जयपराजययोरुभयोरपि भवति दैववशात् समधीनता ।

तदपि धर्मवशो विजयो भवेत् पुनर्धर्मवशस्तु पराजयः ॥

एवमेव महाकाव्यस्यान्ते युद्धे मृतयोः पितृपुत्रयोः शोकेनाकुलां सपत्नजननीं प्रति सुदर्शनो भगवान् कृष्णोऽर्जुनमिव बोधयति । स स्वसपत्नजननीं कथयति च —

न मेऽत्र विषयेऽस्तु ते ह्यनपराध्यतो वैरिता

ऽप्यवेहि सकलं जगत् सुकृतदुष्कृतोद्दिष्टभुक् ।

असौ मृतं तनयं लक्ष्मीकृत्य वृथां शोकं मा कुरु इति कथयन् बोधयति । स्वचित्तभवयोररिमानतां प्राप्तयोर्हर्षशोकयोरेकरूपतां प्रदर्शयितुमपि निवेदयति । स्वकर्मवशगो जनो नटवशेन इन्धनमयी बधूरिव नृत्यतीत्युदाहरति च । असौ स्वेनानुभुक्तं दुःखञ्च तां स्मारयति । सुदर्शनः सदैव धैर्यमवलम्बते । स्वपितुर्निधनेऽपि शत्रुभयात् पलायनक्रमेऽपि युधाजित्प्रमुखैः शत्रुभिः समाक्रान्तेऽप्यसौ शोकातुरो न दृश्यते । जगदीम्बकासाहाय्येन युद्धे शत्रौ पराजितेऽपहृते राज्ये च प्राप्ते हर्षातिरेकेण न युज्यते । तस्य सुखदुःखयोः समाना स्थितिर्दृश्यते । सन्दर्भैरभिः कवौ भीमकान्ते गीतादर्शनसम्बद्धं ज्ञानं पर्याप्तमासीदित्यनुमीयते ।

५ धर्मशास्त्रव्युत्पत्तिः

५.१ धर्मशास्त्रपरिचयः

धारणार्थकाद् धृञ्धातोर्मन्प्रत्ययेन धर्मशब्दो निर्मीयते । शब्दोऽयं शास्त्रविहिता-
ऽऽचरणानुपालनादिकमर्थं बोधयति । धर्मस्य प्रतिपादकं शास्त्रं धर्मशास्त्रं

कथ्यते । धर्मशास्त्रे वेदस्यार्थो ब्राह्मणादिवर्णानां कर्तव्याकर्तव्यविषयश्च प्रकाशितो दृश्यते । मनुस्मृतिराज्ञवल्क्यस्मृतिसदृशेषु ग्रन्थेषु धार्मिकी मर्यादा विश्लेषिता वर्तते ।

५.२ जगदम्बिकावैभवमहाकाव्ये धर्मशास्त्रव्युत्पत्तिः

कविर्भीमकान्तः स्वकीये जीवने धर्मशास्त्रनिर्दिष्टं नियमं पूर्णरूपेण परिपालितवान् । पुराणवाचने प्रवीणोऽसौ प्रतिदिनं सन्ध्यास्नानतर्पणादिकार्यं करोति स्म । कविना परिपालिता धर्मशास्त्रीया मर्यादास्तस्य जगदम्बिकावैभव-महाकाव्येऽपि प्रतिबिम्बिता दृश्यन्ते । कविनाऽयोध्यानगर्या वर्णनसन्दर्भे तत्रत्या मोक्षाकाङ्क्षिणो जना त्रिसन्ध्यमाप्लुत्य कुशासनेऽवस्थाय सरयूतटेषु जपं चरन्ति इति प्रतिपाद्य धर्मशास्त्रीयो विषयः संयोज्यते । धर्मग्रन्थेषु ब्राह्मणादिवर्णानां कर्तव्यानि प्रतिपाद्यन्ते । कविवर्णितायामयोध्यानगर्यामपि स्वधर्मे निरता जना आसन्निति विषयो वर्ण्यते । यथा-

यस्मिन् द्विजा वैदिककर्मनिष्ठाः क्षत्राः प्रजापालनदत्तचित्ताः ।

वैश्याः स्ववीर्याश्रयिणश्च शूद्रास्त्रिवर्णसेवानिरता बभूवुः ॥

एवमेवात्र ब्राह्मणैर्हवनादिकं सम्पाद्य गणपतिपूजनं च विधाय शुभमुहूर्ते च राज्ञा ध्रुवसन्धिना पाणिग्रहणं कृतमिति धर्मशास्त्रीयो विषयः प्रस्तुतः । कविना सुदर्शनस्य शत्रुजितश्च जातकर्मणो विषयोऽप्युपस्थापितः । मनुस्मृतौ नामकरणसंस्कारस्य समयो निर्धारितः । तत्र प्रतिपादितादिशा कविना **नामाभिर्धर्मकर्म तथैव चक्रे जनुर्दिनाद् द्वादशसंख्यकेऽह्नि** इति प्रतिपाद्य शत्रुजितसुदर्शनयोर्नामकरणसंस्कारस्य सन्दर्भः समाविष्टः । कविना राज्ञो ध्रुवसन्धेर्निधने मृत्युसंस्कारपद्धतिरपि प्रस्तुता, यथा-

चित्त्वा चित्ता चन्दनपिप्पलाद्यैः कृत्वाऽग्निसाद्राजशरीरमेवम् ।

कविनाऽत्र धर्मशास्त्रे प्रतिपादितानां गर्भाधानसीमन्तोन्नयनपुंसवनजातकर्मनाम-कर्मचूडोपनयनविवाहादीनां षोडशसंस्काराणां सन्दर्भानुसारं सङ्क्षेपेण सूचना प्रदत्ता । कविना स्वयंवरस्य विवाहस्य च विषयो विस्तरेण प्रस्तुतः । याज्ञवल्क्यस्मृतौ यवीयसीं भ्रातृमतीमसमानार्षगोत्रजां कन्यामुद्वहेदिति निर्दिश्यते । कविनात्र धर्मशास्त्रा-नुकूलतथैव सतीत्वं निरूप्यते । यथा-

धर्मशास्त्रवचनं त्विदमेव या न पश्यति परान् सुसती सा ।

कामुकस्य निकटे न हि गच्छेद् या सतीत्वमनुपालयते सा ॥

कविना जगदम्बिकायाः प्रतिमाप्रतिष्ठापनस्य नियमोऽपि प्रदर्शितोऽस्ति । प्रतिमाप्रतिष्ठापनकाले ब्राह्मणैर्वेदपठनं वन्दिभिर्गानं पुरोहितैर्हवनं पूजनञ्च विहितमिति प्रतिपाद्य राज्ञा सुबाहुना धर्मशास्त्रीर्याविधिना कृता प्रतिमास्थापन-पद्धतिरप्यत्र प्रस्तुता । दुर्गोत्सवं शरत्काले वसन्ते च विधीयते, आश्विनशुक्लप्रतिपदातो

नवमीं यावद् विशेषरूपेण दुर्गापूजनं भवतीति महाकाव्यस्य विविधे सन्दर्भे प्रस्तुतो विषयो धार्मिके ग्रन्थेऽपि संलक्ष्यते । महाकाव्यस्यादितोऽन्त्यपर्यन्तं विविधे सन्दर्भे धर्मशास्त्रीयाः कर्तव्याऽकर्तव्यादयो विधिनियमा उद्घुष्टिता दृश्यन्ते । अतः प्रसङ्गैरेभिः कवौ भीमकान्ते धर्मशास्त्रीयं ज्ञानं पर्याप्तमासीदित्यवगम्यते ।

६. पुराणेतिहासव्युत्पत्तिः

६.१ पुराणेतिहासपरिचयः

पुरातनमाख्यानं पुराणमुच्यते । पौरस्त्यसभ्यताऽऽचारविचाराणां पुराणमाध्यमेन प्रचारणं कृतं दृश्यते । पुराणान्यष्टादशसङ्ख्यकानि सन्ति । तत्र मत्स्यमार्कण्डेय-भविष्यभागवतब्रह्माण्डब्रह्मवैवर्तब्रह्मवामनवराहविष्णुवायुरग्निनारदपद्मलिङ्गगरुड-कूर्मस्कन्दानि सन्ति । एतेषु पुराणेषु विभिन्नदेवतानामुपासनं महत्त्वञ्च प्रतिपादितमस्ति । पुराणेषु सर्गप्रतिसर्गवंशमन्वन्तरवंशानुचरितादयो विषयाः प्रतिपादिता विद्यन्ते । पुराणेषु भूता भाविनश्चार्था वर्ण्यन्ते । इतिहासे पूर्ववृत्तान्तानां प्राचीनघटनानां वर्णनं प्राप्यते । इतिहासे भूता एव अर्था वर्ण्यन्ते । पुराणेतिहासाभ्यां श्रीमद्भागवतमहाभारतादिग्रन्था अवबुध्यन्ते ।

६.२ जगदम्बिकावैभवमहाकाव्ये पुराणेतिहासव्युत्पत्तिः

जगदम्बिकावैभवं महाकाव्यं पौराणिकं विषयमवलम्ब्य विरचितमस्ति । देवीभागवतपुराणस्य सुदर्शनोपाख्याने प्रतिपादितं कथावस्तु एवाऽस्य महाकाव्यस्य विषयवस्तु । पौराणिकीं कथामवलम्ब्य काव्यशैल्या कथानुवादमिवाऽ-रचयामिति कविना महाकाव्यस्य भूमिकाखण्डे महाकाव्यस्य कथावस्तुस्रोतो निर्दिष्टमस्ति । विविधपुराणवाचने निपुणेनाऽनेन देवीभावतपुराणस्य कतिपयेष्वाध्यायेषु विस्तारितां कथामादाय द्वादशसर्गात्मकं महाकाव्यमिदं निर्मितम्, अतो देवीभागवतपुराणे त्वस्य गभीरं ज्ञानमासीदिति संलक्ष्यते । देवीभागवतपुराणेतरेषु रामायणमहाभारत-योर्मार्कण्डेयब्रह्मवैवर्तशिवपुराणादिषु चाऽस्य कवेर्गहनतमा व्युत्पत्तिरासीदित्यवगम्यते । विश्लेषकेन टीकारामपन्थिनापि भीमकान्तनिष्ठा विविधपुराणगता व्युत्पत्तिः सङ्केतिता ।

भीमकान्ते रामायणगता व्युत्पत्तिः प्रचुरा दृश्यते । अनेन कविनाऽयोध्यानगरी-वर्णनप्रसङ्गे, सीतारामलक्ष्मणानां च मूर्तिरहर्निशं गृहे गृहे पूज्यत इति वर्णनं विहितम्, तथैव सीतारामलक्ष्मणहनुमतांश्च समूहो दर्पणभित्तिभेदात् सहस्रधा दृश्यत इति प्रतिपादितः । एवञ्चानेन तत्र नगर्या नवीनभवनस्थासु भित्तिशिलासु रामायणमादितोऽन्तं यावत् समुद्भूत्य स्थापितमस्तीति वर्णितम् । तथैव भरद्वाज-मुन्याश्रमे निवसन्त्या मनोरमाया दृष्टान्तरूपे कविना वाल्मीकिमुन्याश्रमे स्थिता सीता प्रस्तुता । एवमेव पुत्र्याः शशिकलायाः स्वयंवरे विवादे जाते पणमाध्यमेन मैथिलेशः सीतामिवाऽहं त्वां दास्यामीति सुबाहुवचनेऽपि कवे रामायणकथागतं ज्ञानं संलक्ष्यते । तथैव कविना सुदर्शनस्य राज्यसञ्चालनस्य दृष्टान्ते राजा रघु

रामचन्द्रश्चोपस्थापितः । सन्दर्भैरभिः कवे रामायणगता व्युत्पत्तिः प्रकाश्यते ।

कविना महाकाव्ये महाभारतस्य सन्दर्भोऽपि संयोजितः । युधाजितः स्वपुत्रं संरक्षितुं भरद्वाजाश्रमं गता मनोरमा तत्रापि तस्य प्रतिपक्षस्याऽऽगमनं श्रुत्वा मुनिसमक्षं महाभारतीयं द्रौपदीसम्बद्धं दृष्टान्तं श्रावयति । पाण्डवैः सह वनं गतां द्रौपदीं सिन्धुपातिना जयद्रथेन बलपूर्वकमपहृतां कथां मुनिं श्रावयित्वा मनोरमा युधाजितः संरक्षणार्थं निवेदयति । एवमेव कविर्विविधपुराणगतां कथामपि सन्दर्भानुसारं विन्यसति । महाकाव्यस्य मङ्गलपद्य एव कविर्जगतः सृष्ट्यादिकर्मसु ब्रह्माविष्णु-महेश्वराणां भूमिकां प्रदर्शयति । इन्द्रः पर्जन्यगणैर्वर्षां कारयतीत्यसौ पौराणिकं विषयं प्रतिपादयति । युद्धे वीरगतिं प्राप्तान् वीरानानेतुं स्वर्गादप्सरसः समागच्छन्तीति विषयोऽप्यत्र समुपस्थाप्यते । वामनरूपमेत्य भगवता विष्णुना बलिराजस्य त्रिलोकमपि छलपूर्वकमपहृतमिति पुराणेषु प्रसिद्धां कथां कविरत्र प्रतिपादितवान् । राजा विश्वामित्रेण मुनेर्वसिष्ठस्य धेन्वाहरणसन्दर्भोऽप्यत्र कविना विस्तरेण विन्यस्तः । जमदग्निपालिताया गोरपहरणात् क्रुद्धेन परशुरामेण सहस्रार्जुनस्य शिरच्छेदनसम्बद्धां पौराणिकीं कथाञ्चात्र कविरुपयोजितवान् । तथैव कविना ब्रह्मरुद्रादयोऽपि स्वयं शक्तिमन्तो न, परं भवानीशक्त्यैव शक्तिमन्तः । भवानी तु स्वयं शक्तिमती दरीदृश्यत इति पुराणप्रसिद्धो विषयोऽप्यत्रोपस्थापितः । एवञ्च कविना देव्यामन्तर्हितायां सकला नृपाः सुदर्शनं नमस्कृतवन्त इत्यस्य वाक्यस्योदाहरणं निर्जरा देवेन्द्रमिवेति प्रतिपादितम् । संसारोत्तरणायैव देव्या आराधनं श्रुतमिति कविना प्रस्तुतो विषयो देवीभागवतमार्कण्डेयपुराणादिषु प्रसिद्ध एव । कल्याणप्राप्तये प्रतिवर्षं शरदादिषु चतुर्षु नवरात्रेषु विधिपूर्वकं देव्या उपासनां विधातुं कविना महाकाव्यस्योपसंहारे निर्देशनं प्रदत्तमस्ति । सन्दर्भोऽयमपि मार्कण्डेयपुराणे देवीभागवते च संलक्ष्यते । कामराजमन्त्रस्य विषयः कालिकापुराणेऽपि प्राप्यते ।

क्लीमिति कामराजमन्त्रजपेनैव सुदर्शनेन सल्लक्षणा शशिकला अधिगता, अपहृतं राज्यञ्च प्राप्तम् । तत्र कालिकापुराणे शक्तिपूजनसम्बद्धा विविधा विषयाः प्राप्यन्ते । वामनपुराणेऽपि देव्याश्चरितं महिषासुरादिवधप्रसङ्गश्चोल्लिखितो दृश्यते । अत्र प्रतिपादितः प्रसङ्गोऽयं महाकाव्ये सर्वत्र उल्लिखितो विद्यते । एवमेव शशिकलायाः स्वयंवरसन्दर्भे कविनोक्तः स्त्रीधर्मस्य सन्दर्भो भविष्य-पुराणेऽपि दृश्यते । भीमकान्ते मार्कण्डेयपुराणसम्बद्धाया दुर्गासप्तशत्या व्युत्पत्तिरपि संलक्ष्यते । दुर्गासप्तशत्यां देवीपूजनध्यानन्यासस्तोत्रकवचरहस्यत्रयादिविषयाः समाविष्टा दृश्यन्ते । देव्या शुम्भनिशुम्भमहिषासुरादीनां राक्षसानां संहारप्रसङ्गः कविनात्र सप्तशत्यामिव समुपस्थापितः । देव्याश्चरित्रत्रयं वित्तदं सिद्धिदं मोक्षदं विद्यते, अस्याश्चरित्रत्रयस्य पठनाद् भक्तो धनवान् पुत्रवान् च भवतीति महाकाव्ये प्रस्तुतो विषयः सप्तशत्यामिव प्राप्यते । यथा—

तस्यां ममैतन्माहात्म्यं श्रुत्वा भक्तिसमन्वितः ।

सर्वबाधा विनिर्मुक्तो धनधान्यसुतान्वितः ॥

अष्टम्यां चतुर्दश्यां नवम्याञ्च भक्ता ममोत्तमं माहात्म्यं शृण्वन्तीति सप्तशत्यां देव्या प्रस्तुता वाणी कविनापि महाकाव्ये देवीमाध्यमेनैवेत्थं प्रतिपादिता-

मम पूजा सदा कार्या बलिदानविधानतः ।

अष्टम्याञ्च नवम्याञ्च चतुर्दश्यां विशेषतः ॥

कविनानेन प्रकारेण जगदम्बिकावैभवे प्रस्तुता देवीकथा देवीभागवतमार्कण्डेय-ब्रह्मवैवर्तपुराणेषु, प्रसिद्धा एव सन्ति । अतो महाकाव्यगतैः पूर्वोक्तैः प्रसङ्गैर्भीमकान्तः स्वीयां पुराणाभिज्ञतां प्रकटयति ।

७ तन्त्रशास्त्रव्युत्पत्तिः

७.१ तन्त्रशास्त्रपरिचयः

विस्तारार्थकाद् तन्धातोः ष्टृन् प्रत्ययेन तन्त्रशब्दो निर्मीयते । तन्यते विस्तार्यते ज्ञानमनेन इति तन्त्रम् । तन्त्रं तत्त्वमन्त्रसमन्वितान् विपुलानर्थान् तनोति । तन्त्रशास्त्रं आगमशास्त्रनाम्नाऽपि कथ्यते । कलियुगस्य कृते तन्त्रस्य महिमा प्राधान्येन संलक्ष्यते । तन्त्रविषयके ग्रन्थे देवानां स्वरूपकर्मगुणादीनां चिन्तनं प्राप्यते । तन्त्रशास्त्रे विविधदेवविषयका मन्त्रा दृश्यन्ते । तथैव देवानां ध्यानोपासनानां पद्धतिश्चात्र प्रकटिताऽवलोक्यते । तन्त्रस्य त्रयो विभागा मन्यन्ते ब्राह्मणतन्त्रम्, बौद्धतन्त्रम्, जैनतन्त्रञ्च ।

७.२ जगदम्बिकावैभवमहाकाव्ये तन्त्रशास्त्रव्युत्पत्तिः

कवौ भीमकान्ते तन्त्रशास्त्रीयं ज्ञानमपि संलक्ष्यते । देवीरहस्ये भैरवतन्त्रप्रतिपादितानि मदनबीजनामानि प्रस्तुतानि । तत्र कामदेवनामानि प्रतिपाद्य क्लीं इति मदनबीजमपि प्रस्तुतम् । ग्रन्थेऽस्मिन् विविधदेवीनां मन्त्राः प्रतिपादिता दृश्यन्ते । जगदम्बिकावैभवे सुदर्शनः क्लीमिति कामराजमन्त्रमज्ञानेनैव छन्द ऋषिं देवतां विनैवाहर्निशं जपति । मन्त्रजपप्रभावेण देवी सन्तुष्टाऽपि भवति । रुद्रयामलतन्त्रेऽपि देव्या गुणगौरवं प्रतिपादितं दृश्यते ।

जगदम्बिकावैभवे तन्त्रशास्त्रानुसारं सत्त्वरजोतमोगुणमय्या देव्या गुणस्य विश्लेषणं कृतं वर्तते, यथा -

या शक्तिस्तन्त्रशास्त्रेषु महाकालीति तामसी ।

राजसी तु महत्पूर्वा विज्ञेया सा सरस्वती ॥

सात्त्विकी तु महालक्ष्मीः सर्वस्याद्योत्तमोत्तमा ।

एतादृशैर्महाकाव्यस्य विविधसन्दर्भे प्रस्तुतैस्तन्त्रशास्त्रीयैः विषयैर्भीमकान्तस्य तन्त्रशास्त्रगतं नैपुण्यं प्रतीयते ।

८. सङ्गीतशास्त्रव्युत्पत्तिः

८.१ सङ्गीतशास्त्रपरिचयः

सङ्गीतशास्त्रमतिप्राचीनं समृद्धञ्च शास्त्रमस्ति । वैदिकग्रन्थात् सामवेदादस्य शास्त्रस्योत्पत्तिर्जातेति ज्ञायते । सङ्गीतविषयका अनेकाः शब्दाः परिलक्ष्यन्ते । वैदिककालस्य उदात्तानुदात्तस्वरितश्चेति स्वरभेदादेव सङ्गीतशास्त्रसम्बद्धा निषादार्ध-भगान्धारादीनां सप्तस्वराणां विकासोऽभूदिति ज्ञायते । संस्कृतवाङ्मये भरतस्य नाट्यशास्त्रं सङ्गीतशास्त्रविषयकं वैज्ञानिकं ग्रन्थरत्नं मन्यते । तथैव सङ्गीतशास्त्रस्य क्षेत्रे शाङ्गदेवस्य सङ्गीतरत्नाकरनामकं पुस्तकं महत्त्वपूर्णं स्वीक्रियते ।

८.२ जगदिम्बिकावैभवमहाकाव्ये सङ्गीतशास्त्रव्युत्पत्तिः

जगदिम्बिकावैभवमहाकाव्यस्याऽध्ययनेन कवौ भीमकान्ते सङ्गीतशास्त्रीयं ज्ञानमपि आसीदित्यवगम्यते । कविरसौ विविधे सन्दर्भे नृत्यगीतवाद्यरूपस्य सङ्गीतस्य चर्चा विदधाति । कविः शत्रुजितो राज्याभिषेकसमये शब्दायमानानां मृदङ्गशङ्खादीनां विविधानां वाद्यानां नामोल्लेखनं करोति । यथा –

राज्याभिषेकोत्सवकाल एव पेदुर्द्विजास्ते चतुरोऽपि वेदान् ।

मृदङ्गशङ्खोर्द्धकवेणुवीणाढक्कानकादुन्दुभयश्च नेदुः ॥

कामाग्निना सन्तप्तायाः शशिकलाया माध्यमेन कविना गीतशब्दस्य वाद्यशब्दस्य प्रयोगोऽपि विहितो यथा – गीतं न मह्यमतिरोचत एव वाद्यमिति । गीतं वाद्यं सर्वदैव रुचिकरं भवति परं विरहवेदनामपनेतुमेतदपि समर्थो नेति कवेरभिप्रायः । शशिकलायाः स्वयंवरप्रसङ्गं चिन्तयत्सु क्षितीशेषु सत्सु महान् वाद्यघोष आविर्भूत इति आश्चर्यं जनयितुं कविना वाद्यघोषः शब्दः प्रयुक्तः । शशिकलासुदर्शनयोर्विवाहक्रमे गीतवाद्यादीनां ध्वनेरुल्लेखः प्राप्यते । यथा –

शृणुत तूर्यनिनादमिमं ततो विजितशङ्खमृदङ्गरवो महान् ।

विविधगीतरवो ध्वनति श्रुतौ श्रुतिगिरोऽपि वदुर्द्विजघोषिताः ॥

कविना ततस्तत्र भेर्यान्को दुन्दुभिश्च विनेदुश्च शङ्खा इत्यादिना युद्धकालिकस्य वाद्यघोषस्य विषयश्चोपस्थापितो दृश्यते । महाकाव्यगतैरेभिः कतिपयैः सन्दर्भैः कवेः सङ्गीतशास्त्रचतुरता सङ्केतिता ।

९. शस्त्रविद्याव्युत्पत्तिः

९.१ शस्त्रविद्यापरिचयः

शसु हिंसायामित्यस्माद् धातोः ष्टन्प्रत्ययेन शस्त्रशब्दो निष्पद्यते । येन शस्यते तदेव शस्त्रं कथ्यते । युद्धे मृगयायां दण्डप्रदाने च विविधानां शस्त्रास्त्राणां प्रयोगो भवति । शस्त्रप्रहारेण शत्रुमारणादिकं विधीयते । तत्र खड्गकरवालपूरशुधनुबाणादीनि शस्त्राणि प्रसद्धानि सन्ति ।

१.२ जगदम्बिकावैभवे शस्त्रविद्याव्युत्पत्तिः

कविना जगदम्बिकावैभवे युद्धप्रयुक्तानां विविधानां शस्त्राणां चर्चा कृता । मृगयाविहारे वनं गतो राजा ध्रुवसन्धिर्गर्जन्तं सिंहमनेकैर्बाणैः प्रहरति, खड्गेनापि प्रहरति । एवमेव युधाजिद्वीरसेनयोर्युद्धेऽपि सैनिकाः परस्परं स्वशस्त्रं बाणैः प्रहरन्ति । तत्र रथी रथस्थैः हयस्थो हयारूढैः, गजस्थो गजारूढैः, पदातिः पदातिभिश्च सार्द्धं युद्धं विदधति । कविनात्र वज्रशब्दस्य प्रयोगोऽपि कृतोऽस्ति । सुदर्शनस्याऽऽराधनया सन्तुष्टा जगदम्बिका तस्मै शरासनं तीक्ष्णबाणान् कवचं तूणीरञ्च प्रयच्छति । विषयमेनं कविर्वर्णयति यत्—शरासनं सद् विशिखाञ्छिलाशितान् तनुत्रतुणीरमदात्तदाम्बिका इति । कविना युद्धे विजयप्राप्त्यर्थं सैन्यमित्रदुर्गबलकोषादयोऽपि शस्त्ररूपेणैव चित्रिता दृश्यते । राजा सुबाहुः स्वजामात्रे सुदर्शनाय यौतकरूपेणाऽनेकानि शस्त्रास्त्राणि द्विशतं रथान् च प्रददाति । युद्धे सुदर्शनस्य साहाय्यं विधातुमनेकेषु हस्तेषु विविधान्यायुधानि धारयन्ती जगदम्बिका युद्धभूमावाविर्भवति । कविर्विविधशस्त्रप्रहारैर्जातं युद्धं वर्णयति, यथा —

धनुः कर्णपर्यन्तमाकृष्य बाणान् स शाणैः समुल्लिख्य तीक्ष्णान् मुमोच ।

सुनेत्रं निहन्तुं तथा सोऽपि बाणान् विचिच्छेद मध्ये रिपोरात्मबाणैः ॥

कविरसौ विविधशस्त्रास्त्रप्रहारैर्जातं युद्धं कलात्मकरूपेण निरूपयामास । विविधशस्त्रास्त्राणां चर्चा सुश्रुतसंहितायामपि संलक्ष्यते । प्रस्तुते महाकाव्ये युद्धसन्दर्भे प्रयुक्तानां विविधशस्त्राणां नामोल्लेखनेनासौ कविः स्वकीयां शस्त्रविद्या-वैशारदीं साधयति ।

१०. राजनीतिशास्त्रव्युत्पत्तिः

१०.१ राजनीतिशास्त्रपरिचयः

राज्ञो नीतिरेव राजनीतिः कथ्यते । वस्तुतो राजनीतिं शब्देन महती नीतिर्बुध्यते । महती नीतिस्तु राज्ञा सञ्चाल्यते । अतएव सा राजनीतिरपि कथ्यते । राजनी-तेर्महत्ता पुराणेतिहासादौ सर्वत्रैव वर्णिता दृश्यते । राजनयः, राजशास्त्रम्, दण्डनीति-रित्यादिपदै राजनीतिरवगम्यते । राजनीतेरभावे देशोऽराजका दुर्जनाः सज्जनान् पीडयन्ति, देशे सुशासनत्वं न जायते ।

१०.२ जगदम्बिकावैभवमहाकाव्ये राजनीतिशास्त्रव्युत्पत्तिः

कविना भीमकान्तेन जगदम्बिकावैभवमहाकाव्ये राजनीतिशास्त्रस्यापि सारभूतानि तत्त्वानि सन्दर्भानुसारं विविधेषु प्रसङ्गेषु प्रयुक्तानि । कविना ध्रुवसन्धिसुदर्शनसुबाहुसदृशानां राज्ञां चरित्रचित्रणेऽपि राजनीतिसम्बद्धा विषयाः समुपस्थापिताः । कविना रवितुल्ये ध्रुवसन्धौ सत्यदयादयो गुणाः प्रकाशिता दृश्यन्ते इति विचारः प्रकटितः । अस्य सुशासने ब्राह्मणादिवर्णाः स्वधर्मे निरताः सन्ति । दण्ड एव प्रजाः शास्ति, अभिरक्षतीत्यादिविषयो

मनुस्मृतौ प्रतिपादितः । अत्रापि दण्डमाध्यमेन शासितानां प्रजानां विषये कविः कथयति यत् -

तस्मिन् नृपे शासति कोसलेषु चौराः कृतघूनाश्च खलाश्च नासन् ।

राज्ञो भयाद् बुद्धिविपर्ययाच्च राजा यथा स्याज्जनतास्तथा स्युः ॥

मनुस्मृतौ दूतस्य लक्षणे सर्वशास्त्रविशारदत्वमिज्जिताकारचेष्टाज्ञत्वञ्च प्रतिपादितम् । अत्र कविनापि सम्बन्धयोगे चतुरस्य विदुषो दूतस्य विषयः समुपस्थापितः । महाकाव्ये राजा ध्रुवसन्धिर्यत्किमपि कार्यं विधातुं कार्यज्ञैर्मन्त्रिभिः सह परामर्शं विदधाति । अस्य राज्ञः शासने कोऽपि दुःखितो जनो न दृश्यते । प्रतिदिनं गृहे जयध्वनिध्वनति, आर्थिकदृष्ट्या प्रजाः सम्पन्ना भवन्ति, तस्करादेर्भयमपि दूरीभवति । कविना शत्रुजितो राज्याभिषेकस्य विषयोऽपि प्रस्तुतः । महाकाव्ये राजपुत्रेषु मध्ये ज्येष्ठ एव राज्यासनमर्हतीति विषयोऽपि सूचितः । राज्यसञ्चालनार्थं सैन्य-कोषप्रजासुहृदादयः सर्वे प्राधान्येनावतिष्ठन्तीति कविः सङ्केतयति । कविधर्मप्रधानभूतं राज्यमपेक्ष्यते, न तु शक्तिप्रधानभूतम् । सत्यन्याय-दयादाक्षिण्यादिगुणैर्युक्तेन नृपेण सञ्चालिते राज्ये एव शान्तिः सुव्यवस्था समागच्छतीति कवेरभिप्रायो वर्तते । कवि राजनीतौ सैन्यबलस्य दुर्गबलस्य च महत्तां सुबाहुमाध्यमेन प्रकटयति । यथा -

नास्ति सैन्यबलमेव यथैषां नापि दुर्गबलमस्ति ममात्र ।

येन सर्वनृपतीन् प्रतिकुर्यां शोकसागरनिमग्न इवास्मि ॥

कविरसौ महाकाव्ये राजनीतिसम्बद्धस्य विरोधस्य पणबन्धस्य च चर्चा विदधाति । जगदम्बिकायाः साहाय्येन युद्धे युधाजितं शत्रुजितञ्च विजित्य स्वस्तिवाचनपूर्वकं पञ्चकन्याभिरर्चितः सुदर्शनो राजभवनं प्रविशति । जितारिवर्गं तं राजभवने विलोक्य प्रजा द्विजाश्च सन्तुष्टा जायन्ते । सुदर्शनो जगदम्बिकां चेतसि निधाय धर्मेण न्यायेन च राजनीतिं विदधाति । तदीयासु प्रजासु सदैव धार्मिकी मतिर्जागर्ति, असौ धार्मिक राज्यञ्च स्थापयति, उक्तञ्च-

सुदर्शननृपे नृपासनगते प्रजा हर्षिताश्चतुष्पदयुतः सदा सकलमान्यधर्मोऽभवत् ।

न कस्यचन चेतसीन्द्रियगणेऽप्यधर्मे मतिर्न वैरमपि जानते न दधते तदीयाः प्रजाः ॥

महाकाव्ये वर्णिता ध्रुवसन्धिसुदर्शनादयो राजानो लोकहिताय समर्पिता दृश्यन्ते । नीतिप्रतिपादितदिशा अत्रापि राजानो युधाजित्सदृशान् दुष्टान् दण्डयितुं विनाशयितुं च समर्था सन्ति । राज्ये सुशासनाय विकासाय सर्वजनहिताय च धर्म एव समर्थोऽस्तीति विषयः कविना महाकाव्ये प्रकटीकृतः । राज्ये धर्मसंस्थापनायैव जगदम्बिकाऽऽविर्भूता दृश्यते । महाकाव्ये प्रयुक्तैरुपयुक्तै राजनीतिसम्बद्धैर्विषयै-र्भीमकान्तगता राजनीतिशास्त्रव्युत्पत्तिः प्रकाशिता वर्तते ।

११. शक्त्यद्वैतवादव्युत्पत्तिः

११.१ शक्त्यद्वैतवादपरिचयः

जगति विद्यमानानां सकलानां भूतानां शक्तिम्रोतस्तु देवी एवेति सिद्धान्तः शक्त्यद्वैतवादः । ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा अपि भवान्या एव शक्तिं लभन्ते, तेऽपि जगदम्बाया महिमानं न जानन्तीति विषयो देवीमहात्म्यप्रतिपादकेषु देवीभागवत-मार्कण्डेय-ब्रह्मवैवर्त-शिवपुराणादिषु प्रतिपादित एव । विश्वब्रह्माण्डसञ्चालिका शक्तिरेवास्तीत्यस्य सिद्धान्तस्याऽऽशयः । आत्मानं बालकं विधायोपासकाः शक्तिभक्ता जगदम्बाचरणयोः स्थिरचेतसा निर्लिप्तभावेन च समर्पिता भवन्ति । भारतवर्षेऽधुना शैवशाक्तवैष्णवप्रभृतयोऽनेके सम्प्रदायाः प्रचलिताः सन्ति । नेपालीसमाजेऽपि वैदिकसनातनहिन्दुधर्मस्याऽनेकेषु सम्प्रदायेषु शाखासु वा भक्तजनाः संलग्ना दृश्यन्ते । देवीभक्तिकेन्द्रितः सिद्धान्तस्तु शक्त्यद्वैतवादः ।

११.२ जगदम्बिकावैभवमहाकाव्ये शक्त्यद्वैतवादव्युत्पत्तिः

वर्तमानसमाजस्य सम्प्रदायगतमनेकत्वं परिलक्ष्य कविना महाकाव्ये सर्वशक्तिस्वरूपा जगदम्बिका परिचर्चिता ब्रह्मरुद्रादयोऽपि भवान्या एव शक्तिं लभन्ते, अस्या महिमानं ते न जानन्तीत्यादिना कविः कथयति यत्-

यदेषां सुराणां तथा मानुषाणां नृपाणां तथा दानवानां पशूनाम् ।

दरीदृश्यते शक्तिरेषा भवानी न शक्ताः स्वयं ब्रह्मरुद्रादयोऽपि ॥

जगच्चीण्डिकाया वशे वर्ततेऽदस्तदन्यत् प्रमाणं न मे मानसेऽस्ति ।

कविरसौ भवान्याश्चरितं हरिर्हरो वाऽन्यः कोऽपि न जानातीति प्रतिपादयति । प्रकृत्याऽगुणापि देवी महाकालीमहालक्ष्मीमहासरस्वतीस्वरूपेण गुणत्रयात्मिका भवति । महाकाव्ये शशिकलासुदर्शनौ देवीभक्तौ स्तः । इमौ द्वावेव जगदम्बिकायाः पूजने प्रचारे च संलग्नौ दृश्येते । तथैव सुवाहुरपि काशीपुर्यां दुर्गामन्दिरं निर्माय तत्र शुभां प्रतिमाञ्च निधाय तामर्चयति । जगदम्बायाः शक्तिमहिमानं स सर्वत्र प्रचारयति च कविरसौ भगवत्याः पूजनकालञ्च निर्दिशति-

शरत्प्रभृत्यागमकीर्तिषु चतुर्षु वर्षे नवरात्रकेषु ।

उपासनाऽस्या निगमाऽऽगमोक्ता जनैर्विधेया सदुदकभूतैः ॥

अत्र जगदम्बिकाभक्ता उपासका वा तस्याश्चरणयोर्निर्लिप्तभावेन समर्पिता दृश्यन्ते । एते तां विनाऽन्यत् किमपि विश्वासयोग्यं वस्तु न पश्यन्ति । वर्तमाने नेपालीसमाजे दृष्टं शक्त्यद्वैतवादविषयं लक्ष्यीकृत्य कविना महाकाव्येऽपि विषयोऽयं प्रस्तुतः । अस्मिन् विषये नेपालकहिन्दुधार्मिकसमाजस्य स्पष्टं चित्रं प्रतीयते ।

१२. अन्या विविधशास्त्रगता व्युत्पत्तिः

जगदम्बिकावैभवमहाकाव्यमाध्यमेन कविना भीमकान्तेन स्वीया पूर्वोक्त-

शास्त्रातिरिक्ता अन्या विविधशास्त्रगता व्युत्पत्तिरपि प्रकाशिता दृश्यते । जगदम्बिकावैभवे धातुरत्न-पशुपक्षि-वनस्पतिविज्ञानसम्बद्धाः कतिपये विषयाः सङ्केतिताः प्राप्यन्ते । तथैवाऽत्र नीतिशास्त्रभूगोलसम्बद्धाः सन्दर्भा अपि सूचिता दृश्यन्ते । एते विषया अत्र सङ्क्षेपेण प्रस्तूयन्ते ।

महाकाव्ये धातुरत्नविज्ञानस्य विषयोऽपि सङ्केतितो वर्तते । **अर्चयामि बहुरत्नधनैर्नैः, विधृतभूषणवस्त्रमुकङ्कणा, वसनविष्टरकुण्डलमात्यकैः** इत्यादिषु रत्नकङ्कणकुण्डलादिशब्दानां प्रयोगो विद्यते । एवञ्च कविर्हरिण्यमणिनिर्मितस्य सिंहासनस्य चर्चा विदधाति । एवमेवासौ रथस्य विमानस्य विषयञ्चोपस्थापयति । प्रयोगैरैतैः कविगता धातुरत्नविज्ञानव्युत्पत्तिर्ध्वन्यते ।

महाकाव्यस्य विविधे सन्दर्भे कविना गोशब्दः प्रयुक्तः । अत्र वसिष्ठपालिताया धेनोश्चरितञ्च प्रकाशितम् । तथैव **सैन्यैः समेतः स मृगान् जघान मेघ्यान् रुरू शूकरकम्बुखड्गान्** इत्यत्र कविना मृग-रुरू-शूकर-खड्गसदृशानां पशूनामुल्लेखो विहितः । अद्भुतस्य सिंहस्याऽऽक्रमणेन ध्रुवसन्धेर्मृत्योर्विषयश्चात्र विवेचितः । कविना गजतुरगगृध्रविषयकं ज्ञानमपि प्रस्तुतम् । एवमेव कविना मांसकामानां विहगानां विषयोऽप्युपस्थापितः । एवञ्चाऽनेन शश-शार्दूल-मशकादीनां सन्दर्भोऽपि महाकाव्ये समानीतः । प्रसङ्गानुसारं कविना दुर्बलस्य शृगालस्य चरितमपि प्रतिपादितम् । तदनु **भारसहाँश्च मयानदात् त्रिगुणितञ्च सहस्रमितं ततः** इत्यत्र सुबाहुना प्रदत्तेषु यौतकेषु मयनामकः पशुविशेषोऽपि समाविष्टो दृश्यते । एभिः प्रसङ्गैः कवेः पशुपक्षिविज्ञानगता व्युत्पत्तिः प्रतीयते ।

जगदम्बिकावैभवे कविना वृक्षवनस्पतिसम्बद्धा विषया अपि प्रकाशिता दृश्यते । **चित्वा चितां चन्दनपिप्लाद्यैः कृत्वाऽग्निसाद्राजशरीरमेवम्** इत्यत्र कविना हिन्दुधर्मदृष्ट्या पवित्राणां चन्दनपिप्पलादिवनस्पतीनां चर्चा विहिता । कविना तुम्बी-चम्पक-पङ्कज प्रभृतीनां लतावनस्पतीनां चित्रणं कृतम् । **दिविष्ठैः सुरैर्चिता कल्पवृक्षप्रसूनैः २०७** इत्यत्र कविना कल्पवृक्षस्य सन्दर्भोऽप्युपस्थापितः । प्रसङ्गेन कवेर्भीमकान्तस्य वृक्षवनस्पतिसम्बद्धं ज्ञानमपि प्रतीयते ।

जगदम्बिकावैभवे नीतिशास्त्रस्य विषयोऽपि प्रकटितो दृश्यते । नीतिशास्त्रे धनप्रयोगस्य विषयो निरूपितः । तत्र दुर्जननिन्दाऽपि प्रकटिता । नीतिशास्त्रे परोपकारस्य सन्दर्भश्च वर्णितः । जगदम्बिकावैभवेऽपि **लोभाभिभूतो न विभेति पापात्, धर्म एव सदा सत्यं जयी भवति सर्वदा, यद् भविष्यति न तत्र विचिन्त्यम्** इत्यादीनि नीतिवाक्यानि यत्र तत्र प्रयुक्तानि दृश्यन्ते । एतैः सन्दर्भैः कवेर्नीतिशास्त्रव्युत्पत्तिरभिव्यज्यते ।

जगदम्बिकावैभवे कविनिष्ठं प्रचुरं भौगोलिकं ज्ञानं संलक्ष्यते । कविना भारतवर्षान्तर्गतानां विविधानां प्रदेशानां चित्रणं कृतम् । नगरस्याऽन्यस्थानस्य चर्चा

विहिता । विशालस्य भारतस्य कोसलप्रदेशे विद्यमानामयोध्यां कविश्चित्रयति, यथा-

विशालभूमाविह भारतस्य मध्ये प्रदेशः किल कोसलाख्यः ।

तस्मिन्नयोध्येति विशिष्टनाम्नी पुर्यस्ति सूर्यान्वयराजधानी ॥

एवमेव कविना विकासशीलो नगरात्मकः शत्रुभिः समाक्रान्तुमशक्यः कलिङ्ग-देशश्चित्रितः । एवञ्चानेन भरद्वाजाश्रमस्य वर्णनक्रमे घनवनैर्युतश्चित्रकूटपर्वतो विश्लेषितः । सन्दर्भेऽस्मिन् भागीरथी नदी च वर्णिता । अनेन वाराणसी केरलाभिधो देशश्च महाकाव्ये परिदर्शितः । एवञ्चानेन काशीनगर्या असीघट्टस्य च सन्दर्भः समुपस्थापितः । प्रमाणैरेभिर्भीमकान्तस्य भौगोलिकं ज्ञानं काव्ये प्रकर्षेण प्रतिबिम्बितं दृश्यते ।

१३. निष्कर्षः

कविना भीमकान्तेन स्वकीयस्य साधनामयस्य जीवनस्योत्तरार्द्धे वृद्धावस्थायां वा रचितं महाकाव्यमिदं गभीरेण शास्त्रीयज्ञानेन समन्वितं वर्तते । कविनाऽऽजीवनमर्जितं ज्ञानमत्र प्रकटीभूतं दृश्यते । अत्र वेदपुराणदर्शननिष्ठं सारभूतं धार्मिकमाध्यात्मिकञ्च चिन्तनं प्रतिबिम्बितमस्ति । रसध्वनिगुणरीतिसदृशैः काव्य-शास्त्रीयैः सिद्धान्तैः सहाऽत्र कविनिष्ठा विविधशास्त्रीयज्ञानगङ्गा प्रसृता वर्तते । अत्रैकस्य महाकाव्यस्याध्ययनेनैव विविधशास्त्रगतं सारभूतं तत्त्वमप्यवगन्तुं शक्यते । महाकाव्ये जगदम्बिकाभक्तिविषयकं विविधं शास्त्रीयं रहस्यं प्रतिपादितमस्ति । कवेः स्वाभाविक्याः प्रतिभाया विविधशास्त्रसम्बद्धाया व्युत्पत्तेराजीवनं विहितस्या-भ्यासस्य च परिणतिरूपं महाकाव्यमिदमुत्कृष्टेषु महाकाव्येष्वन्यतमं विद्यते ।

मुण्डे मुण्डे मतिर्भिन्ना कुण्डे कुण्डे नवं पयः ।

जातौ जातौ नवाचारो नवा वाणी मुखेमुखे ॥

(हरेक मानिसको मस्तिष्कमा भिन्न भिन्न खालको बुद्धि हुन्छ ।
ठाउँ ठाउँमा पानी फरक हुन्छ । हरेक जातिमा भिन्नै खालको
आचार-विचार तथा संस्कृति हुन्छ । हरेक मानिसको
मिजास भनौँ बोलिचाली नयाँ खालको हुन्छ ।)

जगदम्बिकावैभवमहाकाव्ये स्तुति-प्रीति- सूक्ति-प्रकृति-सौन्दर्यसमीक्षणम्

प्रा. डा. महानन्द तिमिल्सना
उपप्राध्यापकः पिण्डेश्वरविद्यापीठम्

जगदम्बिकावैभवमहाकाव्ये बाह्यसौन्दर्यभूतस्य कलापक्षस्याऽपेक्षयाऽऽन्तरिक-
सौन्दर्यनिधानभूतस्य भावपक्षस्य प्राधान्यं दृश्यते । अत्र सौन्दर्यमयी हार्दिकी भावना
प्रबलतया मुखरिताऽस्ति । पाश्चात्यकाव्यशास्त्रिणः काव्यसौन्दर्यनिरूपणक्रमे कलाभा-
वचिन्तनकल्पनापक्षानामाधारं समाश्रयन्ति । प्रस्तुते महाकाव्ये आध्यात्मिकी धार्मिकी
भक्तिधारा, कवेर्हार्दिकी भावना च प्राधान्येनाऽभिव्यक्ता दृश्यते । रसध्वन्यादयो यथा
काव्यसौन्दर्यकर्तारो धर्मा विद्यन्ते तथैव काव्याऽऽस्वादे काव्यसौन्दर्यसंवर्धने च
स्तुतिरतिप्रभूतीनां तत्त्वानामपि योगदानं भवति । काव्ये चमत्कारातिशयं विस्तारयितुं
स्तुतिप्रीतिसूक्तिप्रकृतिसदृशानां तत्त्वानां साहाय्यमपेक्षते । अत्र छन्दोऽलङ्काररसाद्यतिरिक्ता-
नामन्येषां स्तुति-प्रीतिसूक्तिप्रकृतिप्रयोगसम्बद्धानां काव्यस्याऽऽभ्यन्तरिकसौन्दर्यतत्त्वानां
सङ्क्षेपेण विश्लेषणं विधीयते ।

१. जगदम्बिकावैभवमहाकाव्ये स्तुतिसौन्दर्यम्

१.१ स्तुतिपरिचयः

गद्यपद्यमाध्यमेन यत्र देवीदेवादीनां गुणनिचयानां सम्यग् रूपेण वर्णनं
विधीयते सा स्तुतिः । स्तूयतेऽनयेतिविग्रहे स्तुत्यर्थवाचकात् षूञ्, -धातोः क्तिन्-
प्रत्ययेन स्तुतिशब्दो निष्पद्यते । असौ स्तवनरूपमर्थं बोधयति । भक्तिभावप्रधानेषु
काव्येषु स्तुतिः प्राधान्येनाऽभिव्यञ्जिता दृश्यते । भक्तिप्रधानस्य स्तोत्रकाव्यस्य
संस्कृतसाहित्ये सुदीर्घा परम्परा दृश्यते । संस्कृताऽतिरिक्तासु हिन्दी-नेपालीसदृशीषु
भाषासु अपि स्तुतिप्रधानानि काव्यानि लिखितानि प्राप्यन्ते । वैदिकग्रन्थस्याऽनेके
प्रसङ्गाः स्तुतिसम्बद्धा लक्ष्यन्ते । रामायणमहाभारतपुराणादिषु स्तुतिकाव्यस्य स्पष्टं
स्वरूपं दृश्यते । श्रीभद्रभागवतस्य कृष्णभक्तिविषये त्वाचार्यैर्भक्तिसम्बन्धिनी व्याख्याऽपि
कृता वर्तते । स्तुतिप्रधानेषु ग्रन्थेषु पुष्पदन्तस्य शिवमहिम्नः स्तोत्रम्, मयूरकवेः
सूर्यशतकम्, कविबाणस्य चण्डिशतकम्, शङ्कराचार्यस्य शिवापराधक्षमापनम्,
आत्मशतकम्, सौन्दर्यलहरी च प्रसिद्धानि दृश्यन्ते । तथैव कुलशेखरस्य मुकुन्दमाला,
बैकटध्वरीकवेः लक्ष्मीसहस्रम्, सोमेश्वरस्य रामशतकम्, पीठाधीशस्य शङ्कराचार्यस्य
विष्णुपदादिकेशान्तवर्णनम्, मधुसूदनसरस्वत्याः आमन्दमन्दाकिनी, माधवभट्टस्य
दानलीला, अप्पयदीक्षितस्य वरदराजस्तवः, जगन्नाथस्य गङ्गालहरी, लक्ष्मीलहरी चेति

स्तुतिकाव्यानि समुल्लेख्यानि सन्ति । एषु काव्येषु भगवद्भक्तैः कविभिः स्वीयानिर्वचनीयाऽऽनन्दानुभूतिः प्रकटीकृता विद्यते । हिन्दीसाहित्यक्षेत्रे स्तुतिकाव्य-विकासाय कवीर-कृष्णभक्त-सुरदास-रामभक्त-गोस्वामितुलसीदासप्रभृतीनां सत्कवीनां योगदानं दृश्यते । हिन्दीसाहित्यस्य रामविषयके स्तुतिकाव्ये वाल्मीकि-रामायणाऽध्यात्म-रामायण-हनुमन्नाटक-प्रसन्नराघव- विष्णुपुराणसदृशानां ग्रन्थानां प्रभावो विद्यते । नेपालीसाहित्यस्य प्रारम्भिकैः कविभिः स्तुतिकाव्यस्य रचना कृता ।

भक्तियुगनाम्ना परिचितोऽयं कालः सगुणनिर्गुणधारयोर्विभक्तोऽस्ति । सगुणधाराया रामभक्तिः कृष्णभक्तिश्चेति द्वे शाखेऽभूताम् । रामभक्तिधारायां कविर्भानुभक्त आचार्यः प्रमुखः । अस्य रामायणरामगीतादीनि काव्यानुल्लेख्यानि सन्ति । कृष्णभक्तिधारायां कविर्वसन्तः शर्मा प्रमुखः । अस्य कृष्णचरित्रसमुद्रलहरीसदृशानि काव्यानि प्रधानानि दृश्यन्ते । निर्गुणभक्तिधाराविकासाय सन्तकवीनां महत्त्वपूर्णं योगदानं विद्यते । भगवतो निर्गुणनिराकारस्वरूपस्य चित्रणं निर्गुणधारायाः पोषकैर्भक्तकविभिर्विहितम् । उदयलहरीति भक्तिकाव्यस्य रचयिता कविर्ज्ञानदिलदासो निर्गुणभक्तिधारायाः प्रमुखः कविः । अन्यभाषानिबद्धेषु साहित्येष्वपि स्तुतिकाव्यरचनायाः परम्परा दृश्यते ।

१.२ जगदम्बिकावैभवमहाकाव्ये स्तुतेरभिव्यक्तिः

जगदम्बिकावैभवमहाकाव्ये स्तुतिसौन्दर्यं घनीभूतमस्ति । काव्यमिदं स्तोत्रकाव्य-कोटावपि निवेशयितुं शक्यते । अत्र कविना कविनिबद्धेन वक्त्रा च स्वाराध्याया देव्या जगदम्बिकाया महत्तां प्रस्तूय स्वस्य दैन्यस्य निष्कपटभावस्य च प्रदर्शनं कृतमस्ति । अत्र कविः स्वेष्टदेव्या गुणगणं कीर्तयित्वा अपूर्वमात्मतोषं प्राप्नोति । कविना भीमकान्तेन संस्कृतहिन्दी नेपालीभाषासु विकसितां स्तुतिकाव्यलेखनपरम्परां सम्यग्रूपेणाऽन्वीक्ष्य जगदम्बिकास्तुतिपरकं महाकाव्यमिदं निर्मितमिति वक्तुं शक्यते । महाकाव्येऽस्मिन् निहिताः सुमधुराः स्तुतयः कवेर्भीमकान्तस्य काव्यकलानिपुणतां सङ्केतयन्ति । अस्मिन् महाकाव्ये जगदम्बा-विषयकाः स्तुतयो विद्यन्ते, मूलतस्ताश्चतुर्विधा दृश्यन्ते ।

१.२.१ कविकृता स्तुतिः

देवीभक्तः कविर्भीमकान्तः प्रस्तुतेऽस्मिन् महाकाव्ये विविधेषु सन्दर्भेषु स्वयमेव जगदम्बाया भगवत्याः स्तुतिं विदधाति । दिवि भुवि नागलोके च देव्याः कृपाकटाक्षं विना किमपि नास्ति, यैः पूर्वजन्मनि देव्याः पादाम्बुजं न पूजितं तेऽधुना दुःखिताः सन्तीति कविः प्रतिपादयति । एवञ्च पूर्वजन्मनि विहितेन जगदम्बिकाया आराधनेनैवाऽधुना मानवा विद्यावयोवपुरभीष्टकलत्रवित्तादिभिः समन्विताः सन्तीति कवेरनुमानम् । तथैव ये मानवाः क्रोधलोभमदकामविमोहरोषमात्सर्यवैरवशगाः सन्ति ते पूर्वजन्मनि जगदम्बिकां नाराधितवन्त इति कवेरनुमापयति । एवञ्च ये जनाः काणत्वाददोषान्विताः, करपादाद्यङ्गहीनाः विकृताकृतयश्च दृश्यन्ते ते सर्वेऽपि पूर्वजन्मनि जगज्जनन्या आराधना-

ऽभावेन दोषान्विता जाता इति कवेरभिप्रायः । सिद्धिकामा ब्रह्मादयः सुरगणा अपि विश्वजननीं तामेव सततं भजन्ते, अस्याः शक्तिमहिमानं कोऽपि न वेत्ति । क्लीमिति कामराज-मन्त्रजपकर्मणा सा विश्वेश्वरी सुदर्शनेन समाराधितेति कविरस्या महिमानं प्रतिपादयति । तादृशीमलौकिकगुणशालिनीं सत्याशिषा सह वरायुधमर्पयन्तीं जगदम्बिकां सुदर्शनः स्वप्ने जागरणावस्थायञ्च पश्यतीति कविस्तस्या गुणकीर्तनं विदधाति । तदनु कविः शत्रुजित्सुदर्शनयोर्युद्धभूमौ समागताया देव्याः स्वरूपं वर्णयति । युद्धार्थं समागताः सर्वेऽपि भूपाला अनेकैर्भूषणैरम्बरैश्च युतां, अनेकेषु हस्तेषु नानायुधाद्यां, अनेकाप्सर-रूपसौन्दर्यमण्डितां तां देवीं पश्यन्तीति कविः प्रकटयति । अयं मृगेन्द्रः कुत आयातः ?, दिविष्ठैः सुरैः कल्पवृक्षप्रसूनैरर्चिता, काञ्चनशोभायुतैषा भवानी मृगेन्द्रं समारुह्य कुत आयाता ?, शिलां गवेषयन्तो वयं देवलिङ्गं प्राप्तवन्तः स्म इत्यादिना तत्रागता नृपाश्च आश्चर्यान्विता अभवन्निति कविः कथयति ।

भवानीचरित्रं न जानाति कोऽपि हरिर्वा हरो वा कथं ते विदन्तु इत्यादिना च कविर्भगवतीनिष्ठाया अनिर्वचनीयशक्तेः प्रतिपादनं विदधाति । अनेन प्रकारेण कविर्भीमकान्तो जगदम्बिकास्तुतौ स्वयमेव निमग्नो दृश्यते ।

१.२.२ सुदर्शनकृता स्तुतिः

कविनिबद्धवक्त्ररूपेणाऽवस्थितः सुदर्शनोऽधिकतया जगदम्बिकां स्तौति । महाकाव्यस्य प्रधानचरितोऽयं प्रारम्भेऽज्ञानेनैव भूयो भूयः क्लीमिति मन्त्रजपेन तामाराधयति । मन्त्रजपप्रभावसन्तुष्टया भगवत्याऽऽशीर्वचसा संवर्धितः स महाकाव्येऽस्मिन् विविधेषु प्रसङ्गेषु तामेव भगवतीं स्मरति, भावार्द्रचेतसा तां स्तौति च । सा च तत्कालमेव समागत्य सुदर्शनस्य साहाय्यं विदधाति । सुबाहुना समायोजिते स्वयंवरकार्यक्रमे स्वविरोधिनां राज्ञामाचरणं दृष्ट्वा सुदर्शनो जगदम्बां स्तौति । ‘जगदम्बया स्वप्ने प्रेरितोऽस्मि, मया यो रिपुत्वं करोति तमेषा विनाशयिष्यती’ति सुदर्शनः सम्भावयति । तथैव सुदर्शनः शत्रुं मित्रं किमपि न पश्यति, सः सर्वत्र भवानीमेव पश्यति । मनुष्ये तथा कृतं हितं वाऽहितं सर्वं भाग्यं मनुते । अस्मिन्नेव प्रसङ्गे स भगवतीं स्तौति-

यदेषां सुराणां तथा मानुषाणां नृपाणां तथा दानवानां पशूनाम् ।

दरीदृश्यते शक्तिरेषा भवानी न शक्ताः स्वयं ब्रह्मरुद्रादयोऽपि ॥

तथैवाऽयं जगदम्बिकायाः पदौ स्मरन् कथयति यत् -

सदा चण्डिकाया पदौ मे हृदिस्थौ यतः शं करिष्यत्यसौ मां प्रतीतिः ।

शुभं वाऽशुभं पूर्वजन्मार्जितं यन्नरस्तस्य भोक्तेति सम्यग्विजाने ॥

सुदर्शनः सकलं जगच्चण्डिकाया वशीभूतमस्तीति मन्यते । शशिकलया सह कृतपाणिग्रहणस्याऽस्य शत्रुभिरवरोधो विधीयते, तदाप्यसौ भवानीमेव स्मरति । ‘नृपेभ्यो भयं नैव कार्यं भवद्भिर्गतो मे सहाया भवानी भवित्री’ इत्युक्त्वाऽसौ तामेव स्तौति ।

मार्गमारुध्य स्थितान् भूपान् दृष्ट्वा चिन्ताकुलः सुदर्शनः स्वहृदि भवानीं चिन्तयन् तदेकाक्षरं कामराजमन्त्रं जपति । स्वस्य संरक्षणार्थं समागतामम्बिकां विलोक्य निर्भयः सन् स तां प्रणमति । जगदम्बिका सुदर्शनस्य परिपन्थिनौ युधाजित्शत्रुजितौ संहरति । स्वकार्यसिद्धितः सन्तुष्टः स जगदम्बिकां प्रणम्य परया भक्त्या स्तौति । स स्वस्याऽज्ञत्वं भक्तिहीनत्वञ्च प्रदर्शयति । सज्जनानां संरक्षणेनैव तस्या जगदम्बिकात्वं सिद्ध्यतीति सुदर्शनो विश्लेषयति । असावन्येषां देवानामपेक्षया देव्याः संरक्षकत्वस्याऽऽधिक्यञ्च प्रदर्शयति । पुनश्च स देव्या गुणवत्तां प्रस्तूय स्वस्याऽज्ञत्वमित्थं प्रकटयति-

जगत्स्रष्टुं पालयितुं संहर्तुमपि कारणम् ।

रक्षा मम वराकस्य न चित्रं भुवनेश्वरि ॥

आज्ञापयसि मां यस्मिन् कार्ये तद् विदधाम्यहम् ।

मूढः स्वयं न जानामि किङ्करोऽस्मि करोमि किम् ? ॥

सुदर्शनो जगदम्बाकृपयाऽपहतं राज्यञ्च प्राप्नोति । ततोऽसौ अन्यान् भूभुजानपि जगदम्बाचरितं वर्णयति । ‘शेषाः सुरा न जानन्ति मादृशानां तु का कथा’ इति प्रतिपाद्याऽसौ वेदे शास्त्रेऽपि वर्णितां मूलप्रकृतिभूतां सगुणनिर्गुणरूपां शक्तिस्वरूपां देवीं परिचाययति । शक्तिरूपा जगदम्बिकैषा तन्त्रशास्त्रेषु विविधेन नाम्ना परिचिता, तत्र महाकाली तामसीनाम्ना, महासरस्वती राजसीनाम्ना, महालक्ष्मी च सात्विकीनाम्ना व्यवह्रियते । सर्वस्याऽऽद्योत्तमा देवी सृष्टिस्थितिसंहारकर्मषु सगुणा, प्रकृत्या तु अगुणैव विद्यते इत्यादिना सुदर्शनो देव्या विविधस्वरूपत्वं प्रकाशयति ।

स देव्या निर्गुणशक्तेरुपासनं कष्टतरं मनुते, सकलैर्जनैः सगुणा देवी संसेव्येति कथयति । अनेन प्रकारेण महाकाव्येऽस्मिन् प्रधानचरितभूतो भक्तः सुदर्शनो देव्या विविधमहिमानं प्रदर्श्य स्वस्याऽज्ञानान्धकारान्वितामवस्थाञ्च प्रस्तूय जगदम्बां स्तौति । स्तुतिरियं महाकाव्यसौन्दर्यसमेधिका दृश्यते ।

१.२.३ शशिकलाकृता स्तुतिः

शशिकला बाल्यकालादेव जगदम्बिकां पूजयति । तस्या आराधनया सन्तुष्टा जगदम्बिकाऽपि ‘सुदर्शनस्तव पतिर्भविष्यतीति तस्यै वरं प्रददाति । जगदम्बाप्रेरिता सा मनसा सुदर्शनमेव स्वपतिं मन्यते । स्वयंवरप्रसङ्गे स्वनिर्णयेन भीतां मातरं सम्बोधयन्ती सा निर्भीकेन हृदा ‘मयि भीतिर्न कर्तव्या, यतो हृदि धृता जगदम्बैव सुरक्षिष्यतीति’ विश्वासमुत्पादयति । हृदयतः सुदर्शनं वाञ्छन्ती सा जगदम्बाप्रसादादावयोः शर्म भविष्यतीति कथयति । भगवत्याः शक्तौ विश्वस्ता सा कथयति -

भगवत्या कृतं सर्वं मिथ्या तन्न भविष्यति ।

न भेतव्यं नृपेभ्योऽपि देवी रक्षां करिष्यति ॥

स्वपित्रा समायोजितायां स्वयंवरसभायामगच्छन्ती शशिकला 'युद्धे जातेऽपि जगदम्बिकैवाऽऽवयोः संरक्षिकाऽस्ती'ति प्रतिपाद्य पितरौ सान्त्वयति ।

जगदम्बिकाया भक्ता शशिकला सर्वदैव तामेव स्मरति, स्तौति, आराधयति च । सा जगदम्बायाः साहाय्येनैव सुदर्शनमाप्नोति । शशिकलायां सन्तुष्टा भगवती तस्याः सहयोगिनी सम्पद्यते । भगवत्याः सहायतयैव शशिकला स्वकर्मणि सफला जायते ।

१.२.४ सुबाहुकृता स्तुतिः

सुबाहुनाऽपि स्थाने स्थाने जगदम्बिकायाः स्तुतिः क्रियते । पुत्र्याः स्वयंवरकार्यक्रमे युथाजितः सन्त्रस्तः स देव्याः साहाय्येनैव स्वपुत्रीं शशिकलां संरक्षयितुं समर्थो जायते । विवाहानन्तरं सञ्जाते युद्धे जगदम्बिकया कृतं दुर्जनानां विनाशं सज्जनानाञ्च संरक्षणं विलोक्य सुबाहुश्चकितो जायते । देव्या अलौकिकचमत्कारं दृष्ट्वा सन्तुष्टः सोऽनेकवारं गद्गदेन स्वरेण जगदम्बिकां स्तौति, यथा –

नमो देवि दुर्गे जगद्धात्रि मातः ! शिवे कामदे भक्तदुर्दुःखहन्त्रि ।

नमो मोक्षदे ! ते जगन्मातरम्ब ! नमो विश्ववन्द्ये ! चिदानन्दरूपे ॥

सुबाहुकृतया जगदम्बायाः स्तुत्यनुसारं ब्रह्मा विष्णुश्च सङ्कटे समापतिते तस्या एव शरणं गृणीतः । अनया महाकालीरूपया मधुकैटभनामकौ दैत्यौ निहन्येते । पुरा कदाचित् महिषासुरेण स्वर्गमर्त्यपाताललोके वशीकृते देवतेजसः समुद्भूता सैव तं दैत्यं विनाशितवती । सैव जगति देवमर्त्यादीन् संरक्ष्य शान्तिं स्थापितवती । एषा महालक्ष्मीरिति नाम्नापि विख्याताऽस्ति । कदाचिद् हिमालयपर्वतात् प्रभूता सा पार्वती नाम्नाऽपि प्रसिद्धा । शुम्भनिशुम्भदानवयोः संहारिकेयं महासरस्वतीनाम्ना ख्यातिं गता । अस्याश्चरित्रत्रयं वित्तदं सिद्धिदं मोक्षदं चास्तीति कथयत्यसौ, यथा –

यदा ते चरित्रत्रयं योऽपि मर्त्यः पठेद्वा स्मरेद् वा द्विकालं त्रिकालम् ।

स भक्तस्त्विहापि क्षितीशो धनी वा सपुत्रः परत्रापि मोक्षं लभेत् ॥

कलौ नास्ति किञ्चिच्चरित्रत्रयात् परं वित्तदं सिद्धिदं मोक्षदं वा ।

तदेतत्सुविज्ञाय धीराः पठन्ति परेऽपि प्रतिज्ञाय मन्त्रं जपन्ति ॥

असौ जगदम्बिकां 'चण्डिके ! सच्चिदानन्दरूपे ! त्रिमूर्ते !' इत्यादिभिः पदैः सम्बोधयन् ब्रह्मविद्यामवाप्तुमस्याश्चरित्रत्रयमेव साहाय्यमस्तीति प्रतिपादयति । ततोऽसौ जगदम्बाया विश्वमूर्तिस्वरूपत्वं प्रतिपाद्य तदग्रे स्वस्य कीटत्वं सम्भावयति ।

राज्यहीनस्य रिपूणां भयाद् गृहाद् निर्गतस्य भरद्वाजमुनेः शरण्ये स्थितस्य वराकस्य सुदर्शनस्य संरक्षिकां भगवतीं सुबाहुरित्थं स्तौति । अनया सुबाहुकृतया हार्दिक्या स्तुत्या सा प्रसन्नाऽपि भवति, तस्मै वरञ्च प्रददाति ।

मन्त्रिणा विदल्लेन कृता महापुरुषमहिमव्यञ्जिका ब्रह्मतेजोबलनिदर्शिका महामुने भर्द्वाजस्य स्तुतिरपि चमत्कारिणी विद्यते । युधाजितो भयेन राज्यं परित्यज्य पलायिता

सपुत्रा मनोरमा मन्त्रिणो विदल्लस्य साहाय्येन भरद्वाजमुनेराश्रमं प्रयाति । तत्र विदल्लो मन्त्री मुनिसमक्षं मनोरमायाः परिचयं प्रतिपादयति । अनन्तरं स सपुत्रां भयविह्वलां तां रक्षितुं त्रिकालदर्शिनं मुनिमनुरुणद्धि । यथा-

यज्ञाधिकं समुदितं पुरुषस्य पुण्यं यच्चातरक्षणमिति प्रविवक्ति शास्त्रम् ।

जानासि तत्तु मुनिवर्य ! वृथा ममोक्तिः शास्त्रोक्तिषु प्रभुरलं तपसां निधिश्च ॥

शापे तथाऽऽशिषि भवानुभयोः समर्थः कालत्रयस्य विषमे विषयेऽपि वेत्ता ।

तस्माद् वर्यं मुनिवरं शरणं प्रयाता राज्ञी च सा, स च सुतोऽप्यहमस्मि मन्त्री ॥

जगदम्बासहायः सुदर्शनो युधाजित्शत्रुजितौ विनाश्य स्वराज्यञ्चाधिगम्य सपत्नीकः सन् भरद्वाजाश्रमं गत्वा ऋषीनृषिपत्नीश्चाऽभिवादयते । स भरद्वाजविहितेन महतोपकारेणाऽऽत्मनः कृतकृत्यतां प्रकटयति । आत्मानं बालकं बालिशञ्च मत्वा स भरद्वाजमाशीर्वचनं याचते । एवं प्रकारेणाऽस्मिन् महाकाव्ये सुदर्शनकृता भरद्वाज-स्तुतिरपि हृदयतोषिणी काव्यसौन्दर्यसंवर्धिका च वर्तते ।

जगदम्बिकावैभवे प्रयुक्ता ललिता मनोहराश्च स्तुतयः कवेर्भीमकान्तस्य काव्यकलानिपुणतां प्रकटयन्ति । अत्र निहिताः स्तुतयो भक्तिभावपरिपोषका विद्यन्ते । मूलतोऽत्र भक्तैर्जगदम्बिकां प्रति विहिता स्तुतिश्चामत्कारिकरूपेण प्रस्तुताऽस्ति । एताः स्तुतयः सहृदयहृदयं द्रावयितुं समर्थाः सन्ति । भगवत्याः कृपया कृतकृत्यौ सुबाहुसुदर्शनौ भूयो भूयो जगदम्बिकां स्तौतः । शशिकला च देव्या गुणकीर्तने निमग्ना विद्यते । सुदर्शनप्रभृतीनां भक्तानां समुन्नतौ भक्तजनवन्दितायाः करुणामय्या भगवत्याः कृपाया प्रभावो दृश्यते । अत्र प्रयुक्ताभिः स्तुतिभिः कविना स्वकीयाऽऽध्यात्मिकी धार्मिकी च भावना प्रकटीकृताऽस्ति । एतेन स्तुतितत्त्वेन प्रस्तुतस्य महाकाव्यस्याऽऽभ्यन्तरिकं सौन्दर्यं समेधितं वर्तते ।

२. जगदम्बिकावैभवे प्रीतिसौन्दर्यम्

२.१ प्रीतिपरिचयः

हृद्यं प्रत्यहैतुकं हृदयसमर्पणमेव वास्तविकं प्रेम प्रीतिर्वा, आराध्येऽनुकूले वा मनसोऽनुरक्तिरपि प्रेमपदवाच्या । तर्पणार्थकात् प्रीज्यातोरौणादिकेन मन्त्रत्ययेन निष्पन्न-मिदं प्रेमपदम्, तस्मादेव धातोः क्तिन्प्रत्यये प्रीतिपदं निष्पद्यते । प्रीणातीति प्रीतिः, प्रीयतेऽनया वा प्रीतिः, प्रीणातीति प्रेमेति व्युत्पत्त्या प्रीतेरनुरक्तेः समर्पणस्य च वाचकमस्ति । स्वस्यानुकूलान्यभीष्टानि च वस्तूनि दृष्ट्वा मनसि प्रीतिरुत्पद्यते ।

२.२ जगदम्बिकावैभवमहाकाव्ये प्रीतेरभिव्यक्तिः

जगदम्बिकावैभवमहाकाव्ये प्रीतिरियं कान्तकान्ता-पुत्रपुत्री-दौहित्रजामातृ-मातृगुरुदेव-मुनिभक्तगता च संलक्ष्यते । महाकाव्येऽस्मिन् अभिव्यक्ता भगवतीविषयिणी प्रीतिस्तु भक्तिरसरूपेण प्रवाहितोऽस्ति । तस्याऽपि यथाशक्ति विमर्शोऽत्र विधीयते ।

२.२.१. भक्तिरसः

भज् धातोर्भावे क्तिन्प्रत्ययेन निष्पन्नस्य भक्तिशब्दस्यार्थः प्रेम्णा भगवतः सेवा इति प्रतीयते । परमप्रेमास्पदे भगवति परमेण प्रेम्णैव भक्तेः पूर्णता निष्पद्यते । भगवति अनन्यानुराग एव भक्तिः । कविना कविनिबद्धेन भक्तेन यत्र काव्ये भगवतः (स्वाराध्यदेवस्य) नैकविधा स्तुतिः क्रियते, महिमा च गीयते, तादृशस्य भक्तिकाव्यस्याध्ययनेन श्रवणेन, नाट्यदर्शनेन वा सामाजिकानां हृदि अलौकिकी भगवद्विषयिणी रतिरुत्पद्यते । एषैव रत्यात्मिकी अनुभूतिः, आस्वादो वा भक्तिभावो भक्तिरस इति वक्तुं शक्यते । रसशब्दः शृङ्गारविषयीयादिविविधेष्वर्थेषु प्रयुक्तोऽस्ति । वेदग्रन्थे उपनिषत्सु गीतायां पुराणेषु च भक्तेर्महिमा प्रतिपादिता वर्तते । श्रीमद्भागवते भगवत्कृष्ण-भक्तेरुत्कृष्टमुदाहरणं दृश्यते । भक्तजना भगवद्भक्तिरसास्वादयन्तः कदापि दिभ्रान्ता न भवन्ति । आनन्दरसस्वरूपे भगवत्यनुरक्ता भक्ताः समस्तान् विषयभोगान् परिहृत्य भगवतः श्रीकृष्णस्य परवशतां प्रतिपद्यन्ते । भक्तिरसः समुत्पन्नो भूत्वा भक्तचेतसि भगवन्तं प्रति रागमुत्पाद्य भक्तेः समुन्नतां भूमिमासादयन् भक्तजनमन्ते परमानन्दमधिगमयति । भगवद्भक्तिभावे निमग्नस्य भक्तस्य हृदये शुद्धो ब्रह्मानन्दः समुदेति । सर्वाणि एव विषयसुखानि क्षणभङ्गुराणि भवन्ति । क्षणभङ्गुरत्वाद्विषयेषु चित्तशान्तेरभावात् सुखाभावः । विषयजन्य आनन्दोऽस्थायी भवति, स्थायी त्वात्मगत एवानन्दः । मूलतः स्वेष्टदेवताराधनं विना कैश्चित् पुरुषैरुत्कर्षो नाऽवाप्यते । अतः सर्वेषु सम्प्रदायेषु स्वेष्टदेवानुसारं जनानां विभिन्ना भक्तिभावा दृश्यन्ते । भक्तिरसस्य प्रतिपादकः शास्त्रीयो ग्रन्थस्तु रूपगोस्वामिनो **भक्तिरसामृतसिन्धु**रेव । तत्रानेन साहित्यशास्त्रे स्वीकृताः शृङ्गारादिरसानां तदङ्गत्वेन निरूपणं कृतमस्ति । रूपगोस्वामिना काव्यरसस्य सकलान्युपकरणानि भक्तिरसे एव संघटितानि । अनेन विभावानुभावव्यभिचारिभावानां विश्लेषणपूर्वकं भक्तिरसस्य स्थायिभावे भगवद्विषयिणी रतिः स्वीकृता । इयं भक्तिर्वैदिककालादुद्भूता, उपनिषद्द्वारा परिपुष्टा, पुराणेषु विकसिता, विविधैर्भक्तिग्रन्थैर्भरितवर्षे प्रसारिता च दृश्यते । मधुसूदनसरस्वती-रूपगोस्वामि-करपात्रस्वामि-विश्वनाथपाण्डेयसदृशा आचार्याः काव्ये भक्तिरसमेव मुख्यतया स्वीकुर्वन्ति ।

भक्तिरसम्प्रदायानुसारं भक्तिरसो द्विविधः, मुख्यो गौणश्च । तत्र मुख्यो भक्तिरसो रतेरैक्यात् पञ्चविधोऽप्येक एव गण्यते, गौणस्तु सप्तधा विभज्यते । उभयोर्मेलने भक्तिरसोऽष्टप्रकारको भवति । तत्र मुख्येषु पञ्चविधेषु भक्तिरसेषु शान्तभक्तिरसः, प्रीतिभक्तिरसः, प्रेयो भक्तिरसः, वत्सलभक्तिरसः, मधुरभक्तिरसश्च विद्यन्ते । तदनन्तरं गौणेषु सप्तसङ्ख्यकेषु भक्तिरसेषु हास्याद्भुतवीरकरुणरौद्रभयानकबीभत्सरसाः सन्ति । एवमुभयोः सम्मेलने भक्तिरसस्य द्वादशभेदाः दृश्यन्ते । एवमन्ये भक्तिवादिन आचार्या हास्यादिसप्तसङ्ख्यकैर्गौणरसैः सह दास्यासक्तिः, सख्यासक्तिः, वात्सल्यासक्तिः,

कान्तासक्तिः, आत्मनिवेदनासक्तिः, गुणकीर्तनासक्तिः, तन्मयासक्तिश्चेति सप्तसङ्ख्यकान् मुख्यरसान् संयोज्य भक्तिरसस्य चतुर्दशभेदान् प्रतिपादयन्ति । कियन्त आचार्या भक्तिविषयका एते, चतुर्दशरसाः शृङ्गाररसपरिणामस्वरूपा इति मन्यन्ते । समस्त-जगन्मूलकारणरूपः, प्रकृतिपुरुषसंयोगात्मकः एकः शृङ्गाररस एवाऽनेकान् भेदान् प्राप्तः सामाजिकहृदयेषु स्वाधिपत्यं स्थापितवानिति । हास्यादयः सप्त मलिनशृङ्गारात्मका दास्यासक्त्यादयः सप्त शुद्धशृङ्गारात्मकाः । श्रीमद्भगवतेऽपि श्रवणम्, कीर्तनम्, विष्णोः स्मरणम्, पादसेवनम्, अर्चनम्, वन्दनम्, दास्यम्, सख्यम्, आत्मनिवेदनमिति नवलक्षणा भक्तिः प्रतिपादिता । एषैव भक्तिर्महाकाव्यस्याऽङ्गरसरूपाऽस्ति । अत्र जगदम्बिकावैभव-महाकाव्ये भक्तानां सुदर्शनसुबाहुशशिकलानाञ्च जगदम्बिकां प्रति गुणकीर्तनासक्तिः प्रस्तुता । अत्र भक्ता भगवद्प्रीतिरसप्रवाहे दिवानिशं निमज्जन्ति, अतोऽत्र तन्मयासक्तिरपि संलक्ष्यते । रूपगोस्वामिना हास्यभक्तिरसः, अद्भुतभक्तिरसः, वीरभक्तिरसः, करुणभक्तिरसः, रौद्रभक्तिरसः, भयानकभक्तिरसः, वीभत्सभक्तिरस इत्यादिना रसभेदः प्रस्तुतः ।

शान्तरसे सर्वेभ्यो विषयेभ्यो निर्वृत्तिमेत्य मोक्षस्याकाङ्क्षा विधीयते परं भक्तिरसे भक्तस्याज्ञत्वादिकं प्रतिपाद्य भगवतो गुणगणानां कीर्तनादिकं विधीयते । भक्तिरसे सुखदुःखानुभवपूर्वकमेव भगवत्प्राप्त्युपायश्चिन्त्यते । तपोवनादिवर्णनसन्दर्भेऽपि शान्तरसोऽनुभूयते परं भक्तिरसस्तु भगवत्कीर्तनादावेव जायते । शान्तरसो विरागमूलको वर्तते, भक्तिरसस्तु अनुरागमूलकोऽस्ति । साहित्यशास्त्रिणो देवादिविषयकरतौ भक्तिमन्तर्भावयन्ति परं भक्तिवादिन आचार्या भक्तिरसं सर्वश्रेष्ठरसरूपेण विश्लेषयन्ति, श्रीकृष्णादिविषयिणीं रतिं स्थायिभावं स्वीकुर्वन्ति ।

भक्तिरसे स्वेष्टदेवः, प्रह्लादध्रुवव्यासशुकादयो हरिभक्ताश्च आलम्बनविभावाः, भगवद्गुणालङ्करणतुलसीचन्दनादय उद्दीपनविभावाः, स्वेदाश्रुरोमाञ्चकम्पजृम्भगीतनेत्र-वक्त्रविक्रियादयोऽनुभावाः? निर्वेदावेगदैन्यादयो व्यभिचारिणो भवन्ति । भक्तिरसस्य स्थायिभावस्तु भगवद्विषया रतिरेव । विभावादिभिर्युक्तो परमानन्दसाक्षात्कारात्मकः स्थायिभावो भक्तिरसरूपतामाप्नोति । परमानन्दस्वभावस्यालम्बनविभावस्य भगवतो नित्यत्वात् सर्वगतत्वाच्च तद्गुणश्रवणादिना रसिकानां भक्तानां हृदि तद्विषयिणी रतिः प्रादुर्भवति, ततो भगवद्रसानुभूतिर्जायते । यथा—

पश्यामि नो दिवि न वा भुवि नागलोके-

ऽयमप्राप्यमस्ति शिवशक्तिकृपाकटाक्षात् ।

यैःपूर्वजन्मनि न पूजितमस्ति देव्याः

पादाम्बुजं त इह दीनतया तपन्ति ॥

कविर्भगवत्याः कृपाकटाक्षं सर्वस्वं स्वीकरोति । पूर्वजन्मविहितेन जगदम्बिकायाः आराधनेनैवाऽस्मिन् जन्मनि विद्यावयोवपुरभीष्टकलत्रवित्तानि लभ्यन्ते इति प्रतिपादयति ।

ये जनाः क्रोधलोभमदकामविमोहरोषमात्सर्यवैरवशगाः सन्ति ते जगदम्बिकाया आराधनाया अभावे तादृशा जाता इत्यसौ कथयति । सिद्धिकामा ब्रह्मादयः सुरगणा अपि विश्वजननीं जगदम्बिकामेव भजन्तीति कविर्देव्या गुणगणं प्रस्तौति । अत्र जगदम्बिका आलम्बनरूपा, कविना विहितं गुणकीर्तनमुद्दीपनम्, रोमाञ्चादयोऽनुभावाः, हर्षोत्सुक्यादयो व्यभिचारिणः, एतैर्भावैर्व्यक्ता कवेर्भगवद्विषयिणी भक्तिः रसरूपतामापद्यते ।

अन्यानि महाकाव्यस्य सौन्दर्यवर्धकानि प्रीतितत्त्वानि सङ्क्षेपेणात्र प्रदर्शयन्ते ।

२.२.२ कान्तगता प्रीतिः

जगदम्बिकावैभवे शशिकलायां कान्तगता प्रीतिर्दृश्यते । सर्वलक्षणसम्पन्ना विवाहयोग्या काशिराजपुत्री शशिकला स्वप्ने जगदम्बिकया वररूपेण निर्दिष्टमनन्यरूपं राजपुत्रं सुदर्शनं मनसैव पतिरूपेण वाञ्छति । अतः सा तमेव स्मरति । सा भरद्वाजमुने-राश्रमात् समागतं ब्राह्मणमपि सुदर्शनविषयकं समाचारं पृच्छति । ब्राह्मणमुखाद् दर्शन-योग्यस्य सुकुमारस्य सुदर्शनस्य चर्चा श्रुत्वा सा मदनज्वरसन्तप्ता जायते । मातृजनकयोरधीना सा राज्यान्निष्कासितं बलकोषहीनमपि जगदम्बिकया स्वप्ने पतिरूपेण निर्दिष्टं सुदर्शनमेव वाञ्छति । सा स्वकान्तगतां प्रगाढां प्रीतिं सखीसमक्षं प्रकटयति, यथा –

बद्धासनो हृदि ममास्ति सुदर्शनो हि सोऽयं वरोऽस्तु मनसापि परं न काङ्क्षे ।

ब्रूहि त्वमेत्य मम मातरमाशु कर्णे नाऽहं स्वयंवरगृहे मनसापि यायाम् ॥

सा सुदर्शनविषयकां दृढां प्रीतिं प्रस्तौति, यथा –

यदि दीनोऽस्त्यनर्थोऽस्ति राज्यान्निष्कासितोऽस्ति वा ।

तमेव सर्वदा सेवे सुकन्या च्यवनं यथा ॥

भर्तुः शुश्रूषणं स्त्रीणां सर्वदेवार्चनादपि ।

तत्प्रशस्ततरं मन्ये स्वर्गदं मोक्षदं च यत् ॥

वरोऽयं तव योग्योऽस्तीति भगवत्या स्वप्ने प्रतिपादितत्वात् शशिकलायाश्चित्तभित्तौ स एव लिखितः । ‘यादृशस्तादृशो वाऽस्तु तमृतेऽन्यं न संश्रये’ इत्युक्त्वा सा सुदर्शनं भाग्येनाऽर्पितं वरं स्वीकरोति । पित्रादिभिः प्रेरिताऽपि सा मनसा कर्मणा वाचा च वृतं वरं विहायान्यं वरितुं तत्परा न जायते । सुदर्शनस्याभावे सा विषसेवनाय मृत्युवरणाय वा तत्परा भवति । सा पतिव्रताधर्मनाशभयात् पित्रा समायोजितायां स्वयंवरसभायां न गच्छति । सुदर्शनातिरिक्तानां राजकुमाराणां मुखं द्रष्टुम्, तेभ्यः स्वीयं वदनञ्च दर्शयितुं न वाञ्छति । आदर्शहिन्दुकन्यानां वैशिष्ट्यं पालयन्ती शशिकला श्रुतिस्मृतिप्रतिपादितान् धर्मान् सम्यग्रूपेण संरक्षति । अस्याः सुदर्शननिष्ठेऽनन्यप्रेम्णि कान्तगतायाः प्रीतेरुत्कृष्टं स्वरूपं लक्ष्यते । प्रेम्णः सन्निधौ राज्यधनबलादिकं तुच्छं मन्यमाना शशिकला आदर्शयुता स्नेहान्विता नायिकाऽस्ति ।

२.२.३ कान्तागता प्रीतिः

महाकाव्येऽस्मिन् कान्तस्य कान्तागता प्रीतिरपि द्रष्टुं शक्यते । महाकाव्यस्य प्रारम्भ एव राजा ध्रुवसन्धिर्मनोरमालीलावतीभ्यां पत्नीभ्यां सह गृहोपवनपर्वतवनकुञ्ज-सौधाम्बुजदीर्घिकादिसु च विचरति । अत्रास्य कान्तागतोत्कृष्टा प्रीतिः प्रतीयते । एवमेव सुदर्शनोऽपि देव्या पत्नीरूपेण निर्दिष्टया शशिकलया सह विवाहार्थं स्वयंवरसभायां गच्छति । शशिकलायाः सौन्दर्यादिगुणगणान् श्रुत्वाऽस्मिन् तद्गता प्रीतिरुद्भवति । शशिकलयाऽऽकृष्टोऽसौ एकाकी एव स्वयंवरकार्यक्रमे गन्तुमभिलषति । शशिकलायामनु-रक्तोऽयं सम्भाव्यमानान् सकलानपि विघ्नान् न गणयति । निहन्तुमागतस्य युधाजितः क्रोधान्वितां गर्वोक्तिमपि तिरस्कृत्य स्वयंवरकार्यक्रमे स्वीयामुपस्थितिं प्रदर्शयति । गुप्तगृहे वैदिकविधिना शशिकलायाः पाणिग्रहणं कृत्वाऽऽनन्दोच्छ्वासं गृह्णाति । **‘स तु वरोऽप्यतिहर्षितमानसः शशिकलाकरपङ्कजमग्रहीत्’** इति वाक्येनैवाऽस्य कान्तागता प्रीतिर्ध्वन्यते । विवाहविधावनयोः परस्परवीक्षणेऽपि प्रीतेरुत्कृष्टता संलक्ष्यते । शब्दसन्दो हैर्देहिर्कीं प्रीतिमप्रकटयन्पि सुदर्शनः कार्यजातैः शशिकलानिष्ठां स्वीयामाभ्यन्तरि कीमगाधां प्रीतिं प्रकटयत्येव ।

२.२.४ सन्ततिगता प्रीतिः

प्रस्तुते जगदम्बिकावैभवे महाकाव्ये पुत्रपुत्रीपौत्रादिषु सन्ततिषु प्रीतिः प्रकटिता दृश्यते । सन्ततिगता प्रीतिर्वात्सल्यरूपा भवति । अत्र सन्ततिगतानां प्रीतीनां सङ्क्षेपेण पृथक्-पृथगरूपेण विवेचनं प्रदर्श्यते ।

(क) पुत्रगता प्रीतिः

महाकाव्यस्याऽस्य प्रथमसर्ग एव मनोरमायां सुदर्शननाम्नः पुत्रस्य प्रादुर्भावः, लीलावत्यां शत्रुजिन्नाम्नः पुत्रस्योद्भवश्च प्रतिपादितोऽस्ति । अत्र सुदर्शनं प्रति मनोरमायाः शत्रुजितं प्रति लीलावत्याश्च वात्सल्यरूपा प्रीतिः प्रस्तुताऽस्ति । अनयोः पुत्रयोः पितुर्ध्रुवसन्धेः स्वाभाविकी प्रीतिर्दृश्यते एव । तयोर्जन्मावसरे राजगृह एव न नगर्यामपि हर्षसञ्चारो जायते । सितेन्दुवद् वृद्धिमितौ स्मितास्यौ क्रीडारतौ बालौ दृष्ट्वा द्रवीभूतस्य पितुर्हृदयस्य वर्णनं वात्सल्यभावद्योतकमस्ति ।

गार्हस्थ्यफलरूपं पुत्रयुगलं प्राप्य राजा प्रेमातिशयेन पुलकितो दृश्यते । युधाजितो भीतायां मनोरमायां पुत्रगतायाः प्रीतेराधिक्यं संलक्ष्यते । **‘पुत्रं ममाऽपि स हनिष्यति किं मयाद्य, कर्तव्यमस्ति विषमे पथि कः सहायः’** इति कथयन्ती मनोरमा पुत्रस्य संरक्षणाय व्याकुला दृश्यते । सा मन्त्रिणं **‘त्वं मे सुतस्य शरणं भव बालकस्ये’** ति निवेदयति । सा मन्त्रिणो विदल्लस्य सहाय्येन बालकेन पुत्रेण सहैव वने वने विचरति, भरद्वाजाश्रमञ्च प्राप्नोति । जगदम्बिकया निर्दिष्टया शशिकलया सह विवाहार्थं काशीं गन्तुमुद्यतं सुदर्शनं दृष्ट्वा मनोरमा पुत्रगतया प्रीत्या सशङ्किता जायते । यथा –

कुत्र गच्छसि पुत्र ! त्वं भूभृतां बलसन्निधौ ।

एकाकी निर्बलो बालो मां विहाय निराश्रयाम् ॥

ततः पुत्रप्रेम्णा क्षणमप्येकाकिनी स्थातुमसमर्था सा तेन सहैव स्वयंवरसभायां गच्छति । सुदर्शनं निहन्तुमुद्यताद् युधाजितः स्वपुत्रस्य सुदर्शनस्य संरक्षणाय यतमानया तया नानाविधानि कष्टान्यप्यनुभूतानि । मनोरमायाः पुत्रवात्सल्यमप्रतिममनुकरणीयञ्चास्ति । अनया प्रदर्शितं कुशलमातृत्वं सर्वेषामप्युदाहरणीयं वर्तते ।

(ख) पुत्रीगता प्रीतिः

पुत्रीगताया प्रीत्या युतः कलिङ्गराजो वीरसेनः सुयोग्यस्य वरस्य कृते विविधेषु देशेषु दूतान् प्रेषयति । पुत्र्या सफलं दाम्पत्यजीवनं द्रष्टुमुत्सुकोऽसौ योग्याय ध्रुवसन्धिनाम्ने वरायाऽनेकैर्वस्त्राभरणरथदासवर्गादियौतकैः सह कन्यां मनोरमां प्रददाति । शशिकलायाः पितरावपि पुत्रीवात्सल्ययुतौ दृश्येते । आभ्यां पुत्रीप्रेम स्वयंवरसन्दर्भे प्रकटितम् । राज्याद् बहिष्कृतं बलकोषहीनं सुदर्शनं कामयमानां पुत्रीं दृष्ट्वा पितरौ चिन्ताग्रस्तौ जायेते । पुत्र्याः समुज्ज्वलं भविष्यं कामयमानावेतौ स्वपुत्रीं स्वयंवरसभायां सुदर्शनातिरिक्त-योग्यपतिवरणाय निगदतः, यथा-

यस्ते वृतोऽस्ति मनसा स तु राज्यहीन-

स्त्यक्तो जनैरपि धनैरपि पुत्रि ! दीनः ।

नैवाश्रयः स्वसुहृदां स पराश्रितोऽस्ति

नैतादृशं वरमवाप्य सुखीयसि त्वम् ॥

काशिराजः स्वपुत्र्याः स्वयंवरसभायां वृतं गुणवन्तं रूपवन्तं कुलीनं च जामातरं कामयते । शशिकलाया हठं विचार्य राजा विवाहविधिमनुश्रित्य सुदर्शनायैव कन्यारत्नं प्रददाति । सुबाहुः पुत्र्यै गजहस्तिदासशस्त्रवस्त्रभूषणादिदायञ्च प्रयच्छति । एते सर्वेऽपि विषयास्तनयाविषयिणीं रतिं प्रकटयन्ति ।

(ग) दौहित्रगता प्रीतिः

महाकाव्येऽस्मिन् दौहित्रगता प्रीतिरपि प्रदर्शिताऽस्ति । ध्रुवसन्धेर्निधनाऽनन्तरं स्वदौहित्रं शत्रुजितं राजपदे नियोक्तुं युधाजित् ससैन्यं गच्छति । सुदर्शनस्याऽयोग्यतां प्रदर्श्य स्वदौहित्रस्य कुशलताप्रकाशनार्थं युधाजित् कृतप्रयत्नोऽस्ति । **गुणेन, शीलेन च विद्ययाऽपि ज्यायान् यथा मे तनयातनुजः** इत्युद्घोष्य सः स्वसुतासुतार्थं युद्धं कर्तुं तत्परो जायते । अत्र युधाजितो दौहित्रगता प्रीतिरुत्कर्षतामेति । कलिङ्गराजो वीरसेनोऽपि स्वदौहित्रस्य सुदर्शस्य हेतोः ससेनस्तत्र गच्छति । स च युधाजिद्वचनं श्रुत्वा सुदर्शनमेव ज्येष्ठ-त्वेनोद्घोषयति । अत्रेमौ मातामहौ स्वसुतासुतार्थं युद्धं कुरुतः । युधाजिद् वीरसेनं निहत्यापि स्वदौहित्रस्याऽकण्टकराज्यकामनया सुदर्शनमपि निहन्तुं प्रयतते । अतोऽत्र दौहित्रगता प्रीतिः प्राधान्येन प्रकटिता दृश्यते ।

२.२.५ पितृमातृगता प्रीतिः

जगदम्बिकावैभवे पितृमातृगता प्रीतिरपि दर्शिताऽस्ति । मनोरमा युद्धे मृतं पितरं वीरसेनं संस्मृत्य बहुधा विलपति । अत्रास्याः पितृभक्तिर्दृश्यते । मनोरमायामिव शशिकलायामपि पितृमातृगता प्रगाढा प्रीतिर्दृश्यते । पित्रोरेधीना राजतनयं सुदर्शनमभिलषन्त्यपि शशिकलाऽस्वतन्त्रतया न किमपि कर्तुं प्रभवति । पित्रोः स्नेहपाशनिबद्धा सा तयोर्हृदयतः सम्मानभावं प्रकटयति । सा स्वमातरि पितरि च चिन्ताया लेशमपि द्रष्टुं न शक्नोति, स्वविषयिणीं चिन्तां परित्यक्तुं दुःखितां मातरं साऽनुरुणद्धि, यथा –

निर्भीकेन हृदा जगाद वचनं मातर्न भीतिर्मयि

कर्तव्या, जगदम्बिका हृदि धृता साऽऽवां सुरक्षिष्यति ॥

एवमेव सुदर्शनोऽपि मातुः सुखमेव द्रष्टुमुत्सुकोऽस्ति । शशिकलायाः स्वयंवर कार्यक्रमे एकाकिनमेव गन्तुं तत्परमात्मानं विलोक्य चिन्ताकुलां मातरं स निर्भयेन स्थातुमनुरुणद्धि । यथा –

मातर्मा कुरु सन्देहं क्षत्रियोऽस्मि स्वयंवरे ।

गच्छामि राजसन्दोहं द्रक्ष्यामि नैव सन्दिहे ॥

एवञ्च स्वयंवरे सुदर्शनभिन्नं वरं वरितुं प्रेरयन्तीं मातरं शशिकला ‘मातरेहि न हि मज्ज विषादे यद् भविष्यति न तत्र विचिन्त्यम्’ इत्युक्त्वाऽऽत्मानं सुदर्शनायैव प्रदातुं निवेदयति । अत्र शशिकला स्वमातरं चिन्तारहितां विधातुं कृतप्रयत्ना विद्यते । शशिकलाया सह विवाहानन्तरं जगदम्बायाः साहाय्येन युद्धे युधाजितं पराजित्यापहतं राज्यञ्च प्राप्य प्रसन्नः सुदर्शनः स्वसपत्नजननीं प्रणमति । तद्गतां च प्रीतिं प्रकटयति । स तां प्रति मनोरमायामिव सम्मानं जनयति, कथयति च –

यथा मम मनोरमा जननि ! तादृशी त्वं प्रिया

न भेदमतिरस्ति मे मनसि काऽपि दासोऽस्मि ते ।

मनसि विद्यमानं शोकं परित्यज्य धैर्यं धारयितुं स सपत्नमातरमनुरुणद्धि । अत्राप्यस्य मातृगता प्रीतिः प्रकृष्टतया प्रकटीकृता दृश्यते ।

२.२.६ जामातृगता प्रीतिः

जगदम्बिकावैभवे जामातृगतायाः प्रीतेरुत्कृष्टं स्वरूपमवलोक्यते । कलिङ्गराजेन वीरसेनेन जामाता ध्रुवसन्धिर्बहुसम्मानितोऽस्ति । वस्त्राऽभरणयानरथवासादीनि वस्तुजातानि समर्प्य श्वसुरेण वीरसेनेन ध्रुवसन्धिः स्वपुत्र्या सह श्वशुरालयाद् गृहं प्रति प्रेषितोऽस्ति । पुत्र्याः सुखमयं दाम्पत्यजीवनमाकाङ्क्षता वीरसेनेन जामातृसुखकारणान्यन्विष्य तत्पूर्णां विधातुं प्रयत्नो विहितः । तथैव राजा सुबाहुरपि स्वजामातुः सुदर्शनस्य कृते यत्किमपि कर्तुं तत्परोऽस्ति । शशिकलाया विवाहेऽप्यनेन तस्यै जामात्रे च बहूनि धनानि प्रदत्तानि ।

सुबाहुना च्युतपदाय धनजनरहिताय वनस्थिताय सुदर्शनाय स्वसुतां प्रदायाऽधिकोपकारः कृतः । युधाजित्सुदर्शनयोर्युद्धसन्दर्भे स्वजामातृपक्षं दधानः काशिराजः शस्त्रास्त्रैः सहितो युद्धभूमिं समागच्छति । जामातृश्वसुराविमौ जगदम्बिकामाराध्य तत्प्रसादेन सफलीभूतमनोरथौ स्तः । सुबाहुर्जगदम्बायाः पूजाप्रचारे स्वजामातुः साहाय्यं विदधाति, स्वयञ्च तस्याः प्रचारे प्रसारे च संलग्नो भवति । अनेन सन्दर्भेनाऽपि सुबाहौ जामातृगता प्रीतिः स्पष्टतया प्रतीयते ।

२.२.७ प्रजाप्रेम

महाकाव्यस्य प्रारम्भ एव राज्ञो ध्रुवसन्धेः प्रजाप्रेम प्रदर्शितमस्ति । प्रजास्वस्य स्वसन्तताविव स्नेहो दृश्यते । अस्य राज्यशासनकाले कोऽपि दुःखितो न, सकला अपि सन्तुष्टा जना राजभवनं समागत्य जयध्वनिं कुर्वन्ति स्म । अस्य शासने सर्वेषु क्षेत्रेषु उन्नतिर्जाता दृश्यते, यथा –

चिन्ता मनस्येव शशाम तासां क्षेत्रेषु सस्यं द्रविणं जनेषु ।

दुग्धं तथा गोषु घृतं पयस्सु रसः फलेषु द्विगुणं बभूव ॥

राज्ञो ध्रुवसन्धेः कुशले राज्यसञ्चालनकाले समुचिते समये वृष्टिर्जाता, ईतीनां प्रभावो विनष्टः, तस्करादेर्भयं दूरीभूतम्, सर्वे जनाः सुखिनश्च जाता इति कविकृते सौराज्यवर्णने राज्ञः प्रजाप्रेम प्रकर्षेणाऽभिव्यज्यते । ध्रुवसन्धेर्निधने सर्वत्र कोलाहलो भवति, मन्त्रिणः शोकसागरे निमग्ना दृश्यन्ते, अवरोधवर्गश्च मूर्च्छितो विलोक्यते । घटनयाऽनयापि राज्ञः प्रजाप्रेम्णः पराकाष्ठा ज्ञायते । एवञ्च सुदर्शनोऽपि जनकस्य राज्यं दाशरथिरिव सञ्चालयति अस्य प्रभावेण प्रजा अपि देवीभक्ता जायन्ते । प्रजासु धार्मिकी आध्यात्मिकी च भावना प्रसरति । सुदर्शननृपे नृपासनगते सकलाः प्रजाः प्रसन्ना भवन्ति, सत्यादिपादचतुष्टयान्वितो धर्मः सर्वेषां मान्यो जायते । प्रजागणो मनसाऽप्यधर्मे मतिं न ददाति । प्रजा वैरमपि न जानन्ति । अतः सुदर्शनः प्रजाप्रेम्णोऽनुपमं दृष्टान्तं प्रस्तौतीति कथयितुं शक्यते ।

२.२.८ राजभक्तिः

प्रस्तुतस्य महाकाव्यस्य प्रारम्भ एव कविना राज्ञो ध्रुवसन्धेः सुशासनत्वं प्रतिपादितम् । अस्याऽनुसारं सूर्यवंशे समुत्पन्नोऽसौ राजा तेजसा सूर्यसमोऽस्ति । अस्मिन् राजनि सत्यदयादयो गुणाः परस्परं विरोधं त्यक्त्वा स्थिताः सन्ति । परम्पराप्राप्तं रामचन्द्रेण भुक्तं समृद्धं राज्यमसौ सम्यग्रूपेण सञ्चालयति । अस्य शासने सकला अपि ब्राह्मणाः, क्षत्रियाः, वैश्याः, शूद्राश्च स्वस्वकर्मणि निरता दृश्यन्ते, तथैव तस्मिन् नृपे शासति चौराः कृतघ्नाः खलाश्च राज्ञो भयाद् दूरं पलायन्ते । अनेन राज्ञो गुणकीर्तनसन्दर्भेण कविनिष्ठा राजभक्तिर्ध्वन्यते । राजरूपेण समागतं तं द्रष्टुं साकेतवासिनः प्रजा नानोपायनपाणयः सन्तः सोत्कण्ठा गच्छन्ति । सपत्नीकं समातृकञ्च राजानं विलोक्य मन्त्रिणो वन्दिजनाश्च

स्तुवन्ति, पञ्चकन्या ब्राह्मणाश्च तं वैदिकविधिना स्वस्तिवाचनपूर्वकं पूजयन्ति । जगदम्बिकायाः साहाय्येन प्राप्तराज्यः सुदर्शनः प्रजा रञ्जयन् राज्यं सञ्चालयति । एवञ्च राज्ये विराजमानं जितारिवर्गं राजानं प्रजा द्विजाश्च हर्षाग्निरभिसिञ्चन्ति । एषु सन्दर्भेषु प्रजानिष्ठा उत्कटा राजभक्तिर्घनीभूताऽस्ति ।

२.२.९ गुरुभक्तिः

कविभीमकान्तोऽस्य महाकाव्यस्य मङ्गलाचरण एव स्वकीयां गुरुभक्तिं प्रकटयति । यथा—
पूर्वं प्राथमिकीं नमामि ददतं शिक्षां स्वतातं ततः

सद्वैयाकरणं प्रसन्नवदनं श्रीहेमनाथं गुरुम् ।

तर्काऽध्यापनबोधनेऽतिकुशलं श्रीलोकनाथं तथा

वन्देऽहं पठितः स्मरामि सततं श्रीटङ्कनाथं परम् ॥३॥

अत्र कविः प्राथमिकीं शिक्षां ददतं स्वतातम्, वैयाकरणं हेमनाथम्, तर्कशास्त्राध्यापकं लोकनाथम्, गुरुं टङ्कनाथञ्च स्मरति । एवमेवाऽसौ प्रतिदिनं सद्विद्योपदेशकं गुरुं दधिरामं नमति । एतेषां गुरुणां सदुपदेश एव स्वस्य विद्याभ्यासे काव्यलेखने च प्रेरणायाः कारक इत्यसौ स्वीकरोति । अत्र गुरुभक्तितो द्रवीभूतं कवेर्हृदयं पद्यात्मकरूपेण काव्ये प्रवाहितं विलोक्यते ।

२.२.१० भगवद्भक्तिः

जगदम्बिकावैभवमहाकाव्ये मूलरूपेण जगज्जननीं भगवतीं जगदम्बां प्रति भक्तानां भक्तिभावः प्रतिपादितो विद्यते । अत्र शशिकलया सुदर्शनेन सुबाहुना च जगदम्बिकाया अलौकिकचरितं प्रतिपाद्य तद्गुणकीर्तनेन च परमा भक्तिः प्रस्तुता । देवीनिष्ठया भक्त्या तत्कृपामासाद्य सुदर्शनः पैतृकं राज्यमाप्नोति । महाकाव्ये कविनिष्ठा देवविषया भक्तिर्ध्वन्यते । महाकाव्यस्य प्रारम्भे मङ्गलपद्ययोः कविर्ब्रह्मविष्णुमहेश्वररूपं त्रिदेवं स्तौति । यथा —

यो देवः सविताऽखिलस्य जगतो ब्रह्माऽन्यरूपेण यो

विष्णुः पालयिता य एव च शिवः संहारको मायया ।

यश्चाऽचक्षुरनन्तदृग् बहुशिरा योऽपाणिपादो जवी

वैदेरुक्तमनन्यथैव घटते तस्मै नमो ब्रह्मणे ॥१॥

एवञ्चाऽसौ सकलं विश्वं सुचेतयन्तं परिपूर्णं विश्वरूपं परब्रह्मस्वरूपं भगवन्तञ्च नमस्करोति । अत्र कविनिष्ठा भगवद्विषया भक्तिः प्राधान्येन प्रकटीभूताऽस्ति ।

२.२.११ मुनिगता भक्तिः

युधाजितो भयात् स्वपुत्रं सुदर्शनं गोपायितुं मनोरमा मन्त्रिणो विदल्लस्य साहाय्येन भरद्वाजमुनेराश्रमं प्राप्नोति । तत्र विदल्लस्तस्याश्रमस्य सौन्दर्यं वर्णयित्वा मुनिगतं वैशिष्ट्यञ्च मनोरमां श्रावयति । तस्याऽनुसारमसौ कालत्रयस्य वार्तां विविनक्ति, शापप्रसादमुभयमस्य वदनेऽस्ति, मुनेः शिष्या अपि गुरुतुल्या विज्ञाः सन्ति । मुनिरयं

शरणप्रदोऽस्ति, यस्याऽशिषा शुभमुदेति रुषाऽस्तमेति च । आर्तरक्षणेन यज्ञाऽधिकं पुण्यं प्राप्यते इति शास्त्रवचनं भवानेव जानाति, तपसां निधिः प्रभुरेव सुदर्शनं रक्षितुं समर्थः इति विदल्लकथने तद्गता मनोरमागता च मुनिभक्तिः प्रकटिता वर्तते । एवमेव जगदम्बिकाप्रसादादेव शत्रुभूतौ युधाजित्शत्रुजितौ युद्धे निहत्य निष्कण्टकं राज्यञ्च प्राप्य भरद्वाजाश्रमं गतः सुदर्शनो मुनेर्गुणवत्तां विस्तारयति । यथा-

भवतां कृपया ह्यत्र स्थितोऽहं मातृसंयुतः ।

शुभाशिषोदुह्य कन्यां सपत्नीकः समागतः ॥

मात्रा पत्न्या संयुतोऽहं गन्तुमीहे गृहं प्रति ।

कृतकृत्योऽस्मि युस्माभिरुपकारः कृतो महान् ॥

सुदर्शनस्यैतादृशैर्विनयान्वितैः कथनैरस्य भरद्वाजमुनिगता परमा भक्तिः प्रतीयते ।

२.२.१२ भक्तगता प्रीतिः

प्रस्तुते जगदम्बिकावैभवे भक्तगतायाः प्रीतेरुत्कृष्टं स्वरूपं दृश्यते । अत्र मुनेर्भरद्वाजस्याऽऽर्तगता प्रीतिः, जगदम्बिकायाश्च सुदर्शनादिभक्तगता प्रीतिः प्राधान्येनाऽभिव्यक्ताऽस्ति । युधाजितो भयेन व्याकुलां सपुत्रां मनोरमां प्रति मुनिः स्वसन्ततिवद् व्यवहरति । ‘कल्याणि ! पालय सुतं वस निर्भयात्र, शत्रोर्ममाश्रमगतस्य भयं न शङ्क्यम् ।’ इति मुनिवचने भक्तगता प्रीतिर्व्यज्यते । एवमेव स तत्राश्रमे सुपुत्र्यै राजमहिष्यै सुखपूर्वकमावासभोजनादीनां प्रबन्धञ्च विदधाति । सुदर्शनञ्च पितुः स्वराज्यं प्राप्नोषीत्याशीर्वचनमपि प्रकयटति । तथैवाऽयं समातरं सुदर्शनं निहन्तुं समागतं युधाजितं प्रति रोषान्वितं वचनं कथयित्वा भयमुत्पादयति, यथा –

कीदृग्बलं तेऽखिलसैनिकस्य कीदृग्बलं वा तपसो ममैव ।

गर्यासे व्यर्थमहङ्करोषि सुदर्शनं द्रष्टुमपि क्षमोऽसि ? ॥

महाकाव्येऽस्मिन् जगदम्बिकाया भक्तगता प्रीतिस्तु सर्वत्र प्रसृताऽस्ति । भक्तयोः शशिकलासुदर्शनयोः स्तुत्या प्रसन्ना सा तयोः स्वप्ने समागत्याऽऽशीर्वादं प्रकटयति । एतयोरनन्यभक्तयोः शशिकलासुदर्शनयोर्जगदम्बायाः कृपादृष्टिः समापतति । विघ्नेषु समागतेष्वप्यस्या आशीर्वादेनैवाऽनयोर्विवाहोऽपि सम्भवति । सुदर्शनस्य शत्रुरूपेण युद्धे समागतौ युधाजित्शत्रुजितौ सा नानाशस्त्रप्रहारैर्विनाशयति । भक्तस्य सुबाहोः स्तुत्या सन्तुष्टा सा सर्वलोकरक्षणार्थं तत्परा जायते । यथा—

राजन् काश्यां निवासं मे प्रकल्पय वसाम्यहम् ।

रक्षामि सर्वलोकाँश्च यावत् सन्धारयेद् धरा ॥

एवमेव जगदम्बिका अयोध्यां गत्वा स्वराज्याऽभिपालनार्थं राजपुत्रमाज्ञापयति । जगदम्बिकेयं सुदर्शने समापतितानि दुःखानि निवारयति, तस्या एव कृपया सुदर्शनोऽपहृतं पैतृकं राज्यञ्च प्राप्नोति । एता सकला अपि घटना जगदम्बिकाया भक्तगता प्रीतिस्वरूपा एव ।

जगदिम्बिकावैभवमहाकाव्ये विद्यमानेन नैकेन विस्तारितेन रतितत्त्वेन काव्यस्याऽऽन्तरिकं सौन्दर्यं समेधितमस्ति । अत्र प्रस्तुता प्रीतिर्वात्सल्यभक्तिरूपा च रतिः सहृदयहृदयेऽमन्दानन्दसन्दोहं सञ्चारयति । वासनाशून्या, स्वार्थरहिता, परोपकार-भावयुता 'सत्यं शिवं सुन्दरमि'ति लोकहितप्रकाशिका, धार्मिकाध्यात्मिकभावविभूषिता रतिर्महाकाव्ये प्राधान्येनाऽभिव्यज्यते । भक्तस्य भगवतीविषयिणी रतिः समाजे धार्मिका-ऽध्यात्मिकधारणाया विकासाय साहाय्यं प्रयच्छति ।

३. जगदिम्बिकावैभवमहाकाव्ये सूक्तिसौन्दर्यपरिशीलनम्

३.१ सूक्तिपरिचयः

सुष्ठु सुशोभना वा उक्तिः सूक्तिः । सूक्तिस्तु हृदयहारिणी शाश्वतसत्यस्यो द्घाटनव्यापारवती वागूपा । एषा चमत्कारपूर्णा सङ्क्षिप्ता उक्तिः । लोकशिक्षणमूला सुसंस्कृतजीवनयापने प्रेरणाप्रदा च भवति । अमृतमयीषु महाकविवाणीषु सूक्तयो विराजन्ते । काव्ये प्रयुक्ताभिः सूक्तिभिरपूर्वा छटा निर्मीयते । सत्कविभिः स्वजीवनेऽनुभूताः सत्या विषया महन्मूल्ययुताश्च सन्दर्भाः सूक्तिरूपेण काव्ये प्रयुज्यन्ते । स्वल्पेनापि सूक्तिवाक्येन विस्तृतोऽर्थो व्यंग्यार्थो वाऽवगम्यते । सूक्तिवर्चासि कवेर्ज्ञानक्षेत्रं प्रकाशयन्ति, एवमेव कविस्वभावञ्च व्यञ्जयन्ति । सूक्तिविलसितानि काव्यानि गौरवाधायकानि भवन्ति । काव्ये प्रयुक्ताः सूक्तयः सहृदयहृदयेऽपूर्वमामोदं जनयन्ति । राजनीति-धर्म-दर्शन-समाज-संस्कृति-नीति-प्रकृत्यादिसम्बद्धानि सूक्तिवर्चासि सुसंस्कृतव्यक्तित्वनिर्माणे सुसभ्य-समाजनिर्माणे च विशेषमूल्यभाञ्जि भवन्ति । सुमधुरभाषाशैल्या एव महद्वैशिष्ट्य-प्रतिपादने सूक्तयः सार्था जायन्ते ।

३.२ जगदिम्बिकावैभवमहाकाव्ये सूक्तयः

जगदिम्बिकावैभवमहाकाव्ये महाकविना भीमकान्तेन विविधविषयसम्बद्धानि सूक्तिवर्चासि प्रयुक्तानि । काव्येऽस्मिन् प्रयुक्तासु सूक्तिषु कवेर्जीवनानुभवशास्त्रज्ञानव्यावहारिककुशलत्वादयो विषया व्यक्ताः सन्ति । प्रस्तुतस्य महाकाव्यस्य गुणगौरवविस्तारेऽत्र प्रयुक्तानि सूक्तिवाक्यानि समुल्लेख्यानि दृश्यन्ते । महाकाव्यस्याऽऽभ्यन्तरिकसौन्दर्य-संवर्द्धनेऽत्रार्थालङ्कारादिमाध्यमेन विन्यस्ताः सूक्तयः प्रभावकारिण्यो विद्यन्ते । अस्मिन् महाकाव्ये विविधविषयसम्बद्धा अनेकाः सूक्तयो दृश्यन्ते । एतानि सूक्तिवाक्यान्यत्र वर्गीकरणपूर्वकं समीक्ष्यन्ते ।

३.२.१ मुनिनृपादीनां महिमव्यञ्जकानि सूक्तिवाक्यानि

महाकविना प्रस्तुते महाकाव्ये राज-पुत्र-पुत्री-मुनि-काम-देवी-सज्जनानां महिमा प्रतिपादितोऽस्ति । कविप्रतिपादितसूक्त्यनुसारं राज्ये राज्ञो व्यवहारस्याऽऽचारस्य च प्रभावो जनतासु दृश्यते । नृपातिभिः सदैव सत्सज्जो विधेयः । पुत्रस्तु गृहस्य फलमेवाऽस्ति । पुत्री तु जन्मत एव पित्रोर्हृदयं विदारयति । मुनीनां बलं राज्ञां बलादधिकतरं भवति ।

तपस्विभ्यो द्रुह्यमाणानां मनुष्याणां कुलमवश्यमेव क्षीयते । देवी तु बलवत्यस्ति । महतां सज्जनानाञ्च कृते दुःखसाध्यं किमपि नास्तीत्यादिविषयप्रतिपादकानि सूक्तिवाक्यान्यत्र प्रस्तुतानि सन्ति, यथा –

(अ) नृपमहिमव्यञ्जके

क) राजा यथा स्याज्जनतास्तथा स्युः ।

ख) आश्रयो नृपतिभिः करणीय उच्च एव न तु नीचतरैस्तु ।

(आ) पुत्रमहिमव्यञ्जकम्

क) पुत्रं तु गार्हस्थ्यफलं वदन्ति ।

(इ) पुत्रीवैशिष्ट्यव्यञ्जकम्

क) या वित्तं हरते प्रदानसमये या यौवने दोषकृत् ।

या पित्रोर्हृदयं विदारयति रे तस्मात् सुता दारिका ॥

(ई) मुनिमहिमव्यञ्जकानि

क) बलान्नयामीति यदुक्तवान् भवान्नयस्व पश्यामि तवास्ति यद् बलम् ।

ख) द्विजस्य सम्पत्सु नृपस्य भोग्यता न दृश्यते क्वापि च शास्त्रवर्त्मसु ।

ग) नयस्व पश्यामि तवास्ति यद्बलम् ।

घ) तपस्विभिर्द्रोहकृतां कुलक्षयं भवत्यवश्यम् ।

(उ) काममहिमव्यञ्जकम्

क) अज्ञातमानवमपेक्ष्य दुनोति कामः ।

(ऊ) देवीमहिमव्यञ्जकम्

क) बलवती भुवनेश्वरीच्छा ।

(ऋ) सज्जनमहिमव्यञ्जके

क) नो दुःसाध्यमस्ति महतां कृपया न चित्रम् ।

ख) न मज्जति जनः कदापि मतिमानुदर्केऽशुभे ।

३.२.२ नीतिनिर्देशकानि सूक्तिवाक्यानि

जगदम्बिकावैभवस्थाः सूक्तयो मानवजीवनेऽत्यावश्यकशिक्षोपदेशप्रदाने समर्था दृश्यन्ते । कवेर्दीर्घजीवनानुभूतेः परिणतिरूपेणैताः सूक्तयः समागताः सन्ति । निर्दिष्ट-नियमानुसरन्तो ये केऽपि मानवा विशिष्टमानवपदभाजो भवन्ति । अत्र राज्य-रिपु-दया-लोभ-समदृष्टितासम्बद्धानि सूक्तिवाक्यानि प्रस्तुतानि सन्ति । कविः सूक्तिमाध्यमेन राज्यसिंहासने ज्येष्ठस्य पुत्रस्याऽधिकारं प्रदर्शयति । सामान्यस्याऽपि शत्रोरनुपेक्षणीयतां प्रकटयति । कविरसौ मानवजीवने दयाया महतां प्रतिपादयति, मानवे विद्यमानं लोभञ्च पापरूपेण विश्लेषयति । एतादृशानि समागतानि सूक्तिवाक्यानि अत्र प्रदर्श्यन्ते । यथा –

(अ) राज्यारोहणसम्बद्धम्

क) ज्येष्ठो हि राज्यासनमर्हतीति ।

(आ) रिपुसम्बद्धम्

क) उदकभूतिं प्रतिवाच्छता सता न चाप्युपेक्षो रिपुरल्पकोऽपि वा ।

यदि प्रवृद्धः खलु मृत्यवे भवेत् स राजयक्षमेव चिकित्सितोऽपि च ॥

(इ) दयासम्बद्धे

क) दया हि सर्वत्र जनेषु वर्ध्यातां किमीर्षया वैरिजनेऽपि नेर्ष्यताम् ।

ख) दयैव सर्वेषु जनेषु मित्रतां परोपकारं स्वहितं च वर्द्धयेत् ।

(उ) लोभसम्बद्धानि

क) स एव लोभो जनयत्यघौघम् ।

ख) लोभाऽभिभूतस्य वृथैव दानं वृथैव तीर्थं पठनं वृथैव ।

यद्यत् स कर्माचरति स्वयं तद् वृथैव यस्मादकृतं कृतं तु ॥

ग) लोभाऽभिभूतो न बिभेति पापात् ।

घ) लोभोऽत्र पापं जनयत्यवश्यम् ।

(ऊ) समदृष्टिसम्बद्धम्

क) न हीनदृष्ट्याऽखिलवस्तु दृश्यताम् ।

(ऋ) वर्णव्यवस्थसम्बद्धम्

क) बलं ब्राह्मणानां श्रुतिः क्षत्रियाणां बलं चाप एवार्थजातेस्तु वित्तम् ।

३.२.३ जीवनस्य यथार्थद्योतकानि सूक्तिवाक्यानि

जगदम्बिकावैभवे मानवजीवनस्य यथार्थपक्षप्रतिपादकानि बहूनि सूक्ति-वाक्यानि लभ्यन्ते । एताः सूक्तयो मानवजीवनस्य समाजस्य च वास्तविकतां प्रतिपाद्य सत्यस्याऽनुसरणे साहाय्याः सन्ति । अत्र कविदेशे कलहे जाते व्यभिचारो वर्धत इति सत्यं प्रतिपादयति । असौ आर्तरक्षणस्य महत्ताञ्च द्योतयति । एवमेवाऽसौ सत्यस्यैव विजयो भवतीति वास्तविकताञ्च प्रदर्शयति । एतत्प्रसङ्गे समागतानि सूक्तिवाक्यानि यथा—

क) रङ्गोऽपि पुत्रस्य मुखं विलोक्य नृपं न पश्येदिति लोकसिद्धम् ।

ख) यस्यास्ति खड्गः खलु तस्य भूमिः ।

ग) अराजके वैरयुतेऽपि देशे न्यायाभिशून्ये कलहे प्रदीप्ते ।

चोराऽभिचारः परिवृद्धिमेति ये सज्जनास्ते तु भवन्ति खिन्नाः ॥

घ) क्रोधोद्गमे पश्यति कोऽरुणाक्षः ।

ङ) यज्ञाधिकं समुदितं पुरुषस्य पुण्यं यच्चार्तरक्षणमिति प्रविवक्ति शास्त्रम् ।

च) तृणायते वज्रमपि क्वचित् क्वचित् तृणञ्च वज्रायत एव कर्हिचित् ।

छ) शशोऽपि शार्दूलवधं करिष्यति गजं तथैव मशको हनिष्यति ।

- ज) योगः स्यान्मसृणमणेः सुवर्णकेन नो रीतिं मणिरभियाति योग्यतायै ।
 झ) धर्म एव तथा सत्यं जयी भवति सर्वदा ।
 ञ) न देवोऽपि हन्तुं मनुष्यं समर्थो निमित्तं विना सोऽपि कालोऽसमर्थः ।
 ट) गवेष्यन् शिलां देवलिङ्गं ह्यवापदिति न्याय एवाऽत्र सार्थो बभूव ।
 ठ) अवेहि सकलं जगत् सुकृतदृष्टृतोद्दिष्टभुक् ।

३.२.४ भाग्यप्रभावसूचकानि सूक्तिवाक्यानि

महाकविना भीमकान्तेन प्रस्तुते महाकाव्ये भाग्यस्य प्रभावद्योतकानि पद्यान्यपि प्रतिपादितानि । अस्याऽनुसारं देवा मनुष्याश्च यानि वस्तूनि प्राप्नुवन्ति तद् भाग्येनैव सम्भवति । विधात्रा निर्धारितं सुखदुःखादिकमेव मनुष्या अनुभवन्ति । विधिना लिखितं कोऽपि निवारयितुं न शक्नोति । यद्भविष्यति तद्विधेरेधीनत्वान् न विचिन्त्यम् । जनः स्वकर्मानुसारं जीवनं यापयतीत्यादिभावानां प्रकाशकानि सूक्तिवाक्यान्यत्र प्राप्यन्ते, यथा—

- क) देवता मर्त्यमुद्दिश्य यद् दद्याद् यच्च वा हरेत् ।
 तदेव भाग्यमित्युक्तम् ।
 ख) अनेकैः प्रयत्नैः सदा रक्षितोऽपि गृहेऽपि प्रियेत् स्वयं प्राप्तकालः ।
 ग) वने निर्जने कैर्विस्मृतोऽपि दीनः स्वमायुर्भजेद्यावदास्ते स जीवन् ।
 घ) यद् भविष्यति न तत्र विचिन्त्यम् ।
 ङ) जयपराजययोरुभयोरपि भवति दैववशात् समधीनता ।
 तदपि धर्मवशो विजयो भवेत् पुनर्धर्मवशस्तु पराजयः ॥
 च) प्रातिकूल्यङ्गते दैवे स्वजनोऽप्येति वैरिताम् ।
 आनुकूल्ये तु दिष्टस्य दुष्टोऽपि स्वजनायते ॥
 छ) यथेन्धनमयी वधूर्नटवशेन सन्त्यति
 स्वकर्मवशगो जनोऽपि च तदाश्रयो वर्तते ।

३.२.५ पातिव्रत्यधर्मप्रतिपादकानि सूक्तिवाक्यानि

प्रस्तुते महाकाव्ये नारीणां पातिव्रत्यधर्मस्य महत्ता प्रदर्श्यते । काव्यनायिका शशिकला पातिव्रत्यस्योत्कृष्टं स्वरूपमुपस्थापयति । मनसा सुदर्शनं पतित्वेन वृतवती सा स्वयंवरसभायामन्ययुवकानां निरीक्षणमपि पतिव्रताधर्मविरुद्धमिति प्रतिपादयति । सन्दर्भेऽस्मिन् सदैव भर्तुः शुश्रूषणमेव स्त्रीणां प्रशंसनीयं कार्यमस्ति, सत्या कदापि परपुरुषा न दर्शनीयाः, कामुकस्य निकटे कदापि न गन्तव्यमित्यादीनि सारगर्भितानि सूक्तिवाक्यान्यत्र प्रयुक्तानि सन्ति । यथा—

- क) भर्तुः शुश्रूषणं स्त्रीणां सर्वदेवार्चनादपि ।
 तत्प्रशस्ततरं मन्ये स्वर्गदं मोक्षदं च यत् ॥
 ख) एक एव हि वरो वनिताया ह्यन्यपूरुषमुखं न हि दृश्यम् ।

ग) या न पश्यति परान् सुसती सा ।

घ) कामुकस्य निकटे न हि गच्छेद् या सतीत्वमनुपालयते सा ।

महाकविना प्रस्तुते महाकाव्ये स्वकीयं कथनं चामत्कारिकं विधातुमनेकाः सूक्तयः प्रयुक्ताः । अत्र संयोजिताः सूक्तयः कविना विविधेभ्यः शास्त्रेभ्यः समाहृता दृश्यन्ते । सूक्तिप्रयोगेण कविकथनं सुमधुरं प्रभावोत्पादकञ्च प्रतीयते । अत्र प्रयुक्ताः कतिपया लोकोक्तयश्च सूक्तिरूपेणैव समागताः सन्ति । संवादप्रधानेऽस्मिन् महाकाव्ये सूक्तिप्रयोगात् पात्राणां कथनं सरसं सान्दर्भिकञ्च जातमस्ति । विविध-स्रोतसः समानीता एताः सूक्तयः कवेः काव्यकलां समेधितां विकसिताञ्च कृतवत्य इत्यनुभूयते । कवेर्भीमकान्तस्याऽऽध्यात्मिकधार्मिकस्वभावव्यञ्जकानीमानि सूक्तिवाक्यानि हृदयस्पर्शीणि मनोहराणि च सन्ति । एताः सूक्तय आदर्शसमाजनिर्मित्यै मार्गनिर्देशका विद्यन्ते । सूक्तिमाध्यमेनाऽसौ कविरसत्कार्यं परिहृत्य सत्कार्यं विधातुं जनान् सुचेतयति । असौ सकलं जगद् भाग्याधीनं स्वीकरोति, दयापरोपकारादीन् गुणान् कीर्तयति, हत्याहिंसा-लोभादीनि पापकर्माणि निन्दति, सज्जनान् मुनीञ्च स्तौति । महाकाव्येऽर्थान्तर-न्यासदृष्टान्तस्वभावोक्तिसदृशालङ्कारमाध्यमेन प्रकटिता एताः सूक्तयः सकलमानवजातेः कल्याणशिक्षाप्रदा दृश्यन्ते । अस्य महाकाव्यस्याऽऽभ्यन्तरिकं सौन्दर्यं प्रकटयितुमेताः सूक्तयः सफलाः समर्थाश्च विद्यन्ते ।

४ जगदम्बिकावैभवमहाकाव्ये प्रकृतिसौन्दर्यपरिशीलनम्

४.१ प्रकृतिपरिचयः

विधातुरनुपमा सृष्टिरेव प्रकृतिः । प्रकृतौ चेतनाऽचेतनरूपाणि समस्तानि वस्तूनि समाहितानि सन्ति । एषा समग्राणां वस्तूनां मूलरूपैव । सकलं जगदेव प्रकृतेः स्वरूपम् । वननदीपर्वतसन्ध्यारजनीचन्द्रसूर्यमेघविद्युद्वियज्जन्तुमृत्तिकापाषाणवनादीनि सकलान्यपि प्रकृतिरूपाणि । कवयोऽनेकरूपां प्रकृतिं वर्णयन्ति । प्रकृतिश्च नैकरूपा संलक्ष्यते । समालोचकाः प्रकृतेर्भेदानित्थं प्रकाशयन्ति—

(१) आलम्बनरूपा	(२) मानवीकरणरूपा
(३) पृष्ठभूमिरूपा	(४) उद्दीपनरूपा
(५) प्रतीकात्मिका	(६) बिम्बप्रतिबिम्बरूपा
(७) उपदेशात्मिका	(८) अलङ्कारप्रदर्शिका
(९) दूतरूपा	(१०) रहस्यात्मिका चेति ।

महाकाव्ये सन्ध्यासूर्यचन्द्रनगरग्रामवनादीनां प्रकृतीनां वर्णनमावश्यकं मन्यते । महाकाव्यस्य सौन्दर्यवर्धने प्रकृतिचित्रणमपि महत्तया स्वीक्रियते । पूर्ववर्तिभिः कालिदास-भारवि-माघादिभिः कविभिरत्यधिकं प्रकृतिचित्रणं विहितम् । कवयो मानवजीवनस्य सुखदुःखात्मिकायामवस्थायां प्रकृतेर्भिन्नरूपस्य चित्रणं विदधति । विभिन्नानामृतूनां

चित्रणेऽपि कवयः कृतप्रयत्ना दृश्यन्ते । प्रकृतिगतैर्वैशिष्ट्यैः सह तत्प्रभावितानां नराणां व्यवहारकर्मस्वभावप्रवृत्तीनां चित्रणं सहृदयहृदयाह्लादकं जायते ।

४.२ जगदिम्बिकावैभवमहाकाव्ये प्रकृतिसौन्दर्यम्

जगदम्बायाश्चरितप्रतिपादनकेन्द्रितेऽस्मिन् महाकाव्ये प्रकृत्या विस्तृतं वर्णनं न दृश्यते । अत्र विविधानामृतूनां वर्णनमपि नाऽवाप्यते । मूलकथावस्तु प्रतिपादने सत्वरं धावमानः कविः प्रकृतिचित्रणे न केन्द्रीभूतः । प्रस्तुते महाकाव्ये यदा कदा वस्तुवर्णनसन्दर्भे उपमानरूपेण प्रकृतेश्चित्रणं कृतं दृश्यते । यथा –

‘बभूव राजा रविवंश्यहेतो रविर्यथाऽसह्यखरोष्मतेजाः ।’

अत्र राज्ञो ध्रुवसन्धेरुपमानरूपे स्थितस्य खेरसह्यखरोष्मतेजसश्चित्रणं विद्यते ।

यथा वा –

‘क्रमेण गच्छत्सु दिनेषु बालौ सितेन्दुवद् वृद्धिमितौ स्मितास्यौ ।’

अत्र शत्रुजित्सुदर्शनयोर्बालकयोरुपमानभूतस्य वृद्धिमितस्य चन्द्रमसोर्वर्णनमस्ति ।

यथा वा –

भानोर्मयूखा अपि युद्धभूमीं नापारयन् द्रष्टुमपि प्रयत्नात् ।

कबन्धकण्ठाद्गुधिरैः स्रवद्भिर्विमिश्रितं पङ्कमभूद्रजस्तु ॥

अत्र युद्धभूमौ प्रसृतैर्धूलिकणैरुपकाशितानां सूर्यमयूखानां चित्रणं दृश्यते । यथा

वा –

‘तन्मध्ययाता खलु याज्ञसेनी वर्बूलमध्येव लवङ्गवल्ली ।’

अत्र कविना पाण्डवानां मध्ये स्थिताया द्रौपद्या उपमानरूपेण ‘वर्बूलमध्या लवङ्गवल्ली’ प्रकृतिरूपाया लतायाश्चित्रणं कृतम् । यथा वा –

‘शशीव पक्षेऽबहुले निरन्तरं जगाम वृद्धिं जननीं प्रतोषयन् ।’

अत्र प्रतिदिनं वृद्धिं गतस्य सुदर्शनस्योपमानरूपेण शुक्लपक्षस्य शशिनः सन्दर्भे उपस्थापितः । यथा वा-

‘श्रीखण्डचन्दनमहो ! मम देहलग्नं, जानामि तनु गरलेन समं मृगाक्षि !’

अत्र विप्रलम्भायाः शशिकलायाः कृते श्रीखण्डचन्दनमपि गरलवत् तापकरं भवतीति प्रतिपाद्य कविना प्रकृतेरंशरूपस्य श्रीखण्डचन्दनस्य महत्त्वं प्रतिपादितम् ।

यथा वा-

माला मनोज्ञकुसुमै रचितापि शीता सा सर्पिणीव विषबिन्दुभिरञ्चतीव ।

पूर्णस्य चन्द्रमस एष मयूखवृन्दो मामग्निवद्गर्हात् सुन्दरि ! देहलग्नः ॥

अत्रापि कविना पुष्पमालानां चन्द्रकिरणसमूहस्य च सन्दर्भं विन्यस्य प्रकृतिचित्रणस्य सङ्केतो विहितः, यथा वा –

हर्म्ये वसामि न सुखं न वने सुखं मे वापीतटे न च नदीनदरोधसोश्च ।

आनन्दप्रदानां हर्म्यवनवापीतटनदीतीराणां वर्णनेनाऽत्र कविना प्राकृतिकस्य सौन्दर्यस्योपस्थापनं विहितम् । यथा वा -

चिन्ता मनस्येव शशाम तासां क्षेत्रेषु सस्यं द्रविणं जनेषु ।

दुधं तथा गोषु घृतं पयस्सु रसः फलेषु द्विगुणं बभूव ॥

अत्र कविना ध्रुवसन्धेः सुशासनवर्णनसन्दर्भे सस्यफलादीनां प्रकृतीनां चित्रणं कृतम् । यथा वा-

कदाचिदेषा स्वसखीसमन्विता विहर्तुकामोपवनं समाययौ ।

विचिन्वती पुष्पमतीव चञ्चला सुचम्पकाधः स्थितवत्यतिश्रमात् ॥

अन्यैः प्रसिद्धैः कविभिरिवाऽनेन प्रकृत्या विशदं स्वरूपं न प्रस्तुतम् ।

अत्राऽनेन जगदम्बिकां भगवतीमेव मूलप्रकृतिरूपां स्वीकृत्य तदीतरा प्रकृतिर्न चित्रिता इति कथयितुं शक्यते ।

५. निष्कर्षः

जगदम्बिकावैभवमहाकाव्ये ललितानि मनोहराणि च स्तुतिवाक्यानि प्रयुक्तानि सन्ति । अत्रत्याः स्तुतयो भक्तिभावपरिपोषिका विद्यन्ते । काव्ये प्रयुक्ताः स्तुतयः सहृदयहृदयं द्रावयितुं समर्था दृश्यन्ते । अत्र प्रयुक्ताभिः स्तुतिभिः कविनाऽऽध्यात्मिकी धार्मिकी च भावना प्रकाशिताऽस्ति । एवमेव महाकाव्येऽस्मिन् कान्तकान्तापुत्रपुत्री-दौहित्रजामातृमातृगुरुदेवमुनिभक्तगताः प्रीतिभावाः काव्यसौन्दर्यव्यञ्जकत्वेन संयोजिता दृश्यन्ते । अत्र प्रयुक्ता प्रीतिः सहृदयहृदयेऽमन्दाऽऽनन्दसन्दोहं सञ्चारयति ।

कविनाऽत्र काव्यं चामत्कारिकं विधातुमनेकाः सूक्तयोऽपि प्रयुक्ता वर्तन्ते । अत्र कतिपया लोकोक्तयश्च सूक्तिरूपेणैव समागताः सन्ति । विविधस्रोतसः समानीता एताः सूक्तयोऽपि काव्यकलासमेधिका विद्यन्ते । अत्रत्यानि सूक्तिवाक्यानि हृदयस्पर्शीणि मनोहराणि च सन्ति । एताः सूक्तय आदर्शसमाजनिर्मित्यै मार्गनिर्देशका विद्यन्ते । महाकाव्यस्याऽऽभ्यन्तरिकं सौन्दर्यं प्रकटयितुमेताः सूक्तयः सफलाः समर्थाश्च विद्यन्ते । कवयो मानवजीवनस्य विविधामवस्थां प्रत्यक्षतयोपस्थापयितुं प्रकृतेर्भिन्नरूपस्य चित्रणं विदधति । प्रकृत्या प्रभावितानां नराणां व्यवहारकर्मस्वभावप्रवृत्तीनां चित्रणं सहृदयहृदयाह्लादकं जायते । जगदम्बायाश्चरितप्रतिपादनकेन्द्रितेऽस्मिन् महाकाव्ये प्रकृत्या विस्तृतं वर्णनं नाऽवाप्यते, परं वस्तुवर्णनसन्दर्भे उपमानरूपेण प्रकृतेः स्वरूपमुन्मीलितमेव विद्यते ।

नैपालका महाकाव्यकाराः

✍ नुरापतिः पोखरेलः

प्राचीनकालादेव सुरभारतीसमुपासकानामाश्रयभूता नेपालमहीयं काव्यकला-साधकानामप्याश्रयभूमिरिति नैपालकसंस्कृतकाव्यपरम्परायां काव्यकलायामपि चूडान्त-निदर्शनभूतस्य विशालकायमङ्गीकुर्वतो महाकाव्यस्य साधका अपि नेपालमह्यां समभवन् । प्रसङ्गेऽस्मिन् तेषामेव महाकाव्यसाधकानां कीर्तिपताकाञ्चितकवित्वव्यञ्जकः सङ्क्षिप्तः परिचयः प्रस्तूयते ।

नैपालका महाकाव्यकाराः

महनीयैर्गुणगणैः समन्वितानां काव्यनिचयानां प्रणेतारो वाङ्मयस्योपासका अवश्य-मेव महापुरुषाः । तादृशाश्च महापुरुषा न कस्याऽपि देशविशेषस्य सीमया नियन्त्रिता जायन्ते । तेषां स्वजनुषा नेपालभूमिमलङ्कृतवतां सुरभारतीसमुपासकानां महाकाव्यकाराणां पृथगेव सङ्क्षिप्तः परिचयः प्रदर्श्यते ।

१. वंशमणिः

साहित्यसङ्गीतादिभिः समृद्धे मल्लकाले भक्तपुराधिपतेर्जगज्ज्योतिर्मल्लस्य राज्ये सभापण्डितरूपेण प्राप्ताऽश्रयः, कान्तिपुराऽधिपतेः सौजन्येनाऽऽकृष्टतया तदाश्रय एवातिवाहितस्वजीवनोत्तरार्द्धः, जगज्ज्योतिर्मल्लस्य समकालिकतया १६४० तमवै क्रमवत्सरादर्वाक् १६५० तमवैक्रमवत्सराच्च प्राक् कदाऽपि समुत्पन्नः, १७१४-१५ तमवैक्रमवत्सरसमीप एव कदाचिद् दिवङ्गतः, मैथिलेयो महाकविर्वंशमणिः । हरिकेलिमहाकाव्यस्य, चतुरङ्गतरङ्गिण्याः, सङ्गीतभास्करस्य, गीतदिगम्बररूपकस्य च निर्मातुर्वंशमणेर्मातापितरौ जयमतीरामचन्द्रावास्तामिति हरिकेलिमहाकाव्यस्य प्रतिसर्गान्तस्थितपुष्पिकावाक्याद् ज्ञायते । यथा—

पिता यस्याऽन्वीक्षाम्बुधिवहलने चन्द्रमा रामचन्द्रो ।

जगत्ख्याता माता जयमतिरिति श्रीभवानीव वन्द्या ॥

वंशमणेः पिता रामचन्द्रो भक्तपुराधिपतेर्जगज्ज्योतिर्मल्लस्य पितुस्त्रैलोक्यमल्लस्य प्राप्ताश्रयः कविरिति काष्ठमण्डपोपत्यकायामेव तस्योत्पत्तिरनुमीयते । अस्याऽन्तिमा रचना गीतदिगम्बरम् रूपकं १८१४ तमे विक्रमवत्सरे प्रतापमल्लस्य तुलादानावसरेऽभिनयाय निर्मितेति ज्ञायते ।

हरिकेलिमहाकाव्यं मूलतः श्रीमद्भागवतदशस्कन्धपूर्वार्द्धमुपजीव्य रचितम्, भगवतः श्रीकृष्णस्य प्रादुर्भावात् कंसवधं यावद् वर्णनयुतम्, राधाकृष्णयोरुन्मत्तशृङ्गारवर्णनपरम्, काव्यकलाकमनीयं सप्तदशसर्गात्मकं महाकाव्यम् । किरातार्जुनीयशिशुपालवधयोरिव

महाकाव्यस्याऽस्य सप्तदशसर्गः चित्रकाव्यात्मकः । गौडीरीतिप्रचुरम्, शब्दार्थाऽलङ्कारालङ्कृतम्, कवेरस्य व्याकरणादिशास्त्रनैपुण्यव्यञ्जकम्, अङ्गित्वेन शृङ्गाररसयुतं काव्यमिदं पौराणिकवस्त्वाश्रितमपि तृतीयसर्गेऽन्धविप्राय चक्षुर्दानप्रसङ्गे, अष्टमसर्गे राधाकृष्णविहारे, एकादशसर्गे वृन्दाकृष्णविहारे, त्रयोदशसर्गे राधादीनां दधिविक्रयादिप्रसङ्गे, चतुर्दशसर्गे यमुनाऽन्तर्जले दशरूपस्य कृष्णस्य दशगोपिभिः सह शृङ्गारवर्णनादौ च कामपि नवीनतामुद्भावरयति । महाकाव्यमिदं डा.वेणीमाधवढकालस्य सम्पादकत्वे २०५९ तमे वैक्रमवत्सरे महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालयात्प्रकाशितमस्ति ।

२. काशीनाथः

काशीनाथशर्मोपलब्धेषु महाकाव्यकारेषु द्वितीयं स्थानं लभते । पुष्पिकावाक्ये लेखकप्रदत्तपरिचयादतिरिक्तोऽस्य देशकालादिविषयकः कोऽपि परिचयो नाऽवाप्यते । उपलब्धायामेकस्यां राष्ट्रियाऽभिलेखालयस्थितायां मातृकायां नेवारीलिपिदर्शनात् काष्ठमण्डपोपत्यकायामेवाऽयं लेखकः समुत्पन्न इत्यनुमीयते । विस्तृतः परिचयो भविष्यदधीनः । यदुवंशमहाकाव्ये १६७५ तमविक्रमवत्सरदर्शनान् महाकाव्यमिदं तात्कालिक एव समृद्धिमये मल्लकाले लिखितमित्यनुमीयते । यदुवंशमहाकाव्येऽस्मिन् यदोरारभ्य रुक्मिणीविवाहपर्यन्तं वस्तूपनिबद्धम् । काव्यदृष्ट्या, व्याकरणदृष्ट्या च समुन्नतं दशसर्गात्मकमद्यावधि अप्रकाशितं महाकाव्यमिदं राष्ट्रियाऽभिलेखालये विद्यते ।

३. यज्ञशर्मसूरिः

मौद्गल्यगौत्रीयः, स्याङ्गामण्डलान्तर्गताऽऽधिखोलाग्रामसम्बद्धः, कृष्णागण्डकी-पावनतटोपसेवकः, श्रीपञ्चरणबहादुरशासनकालसमुद्भूतः, द्विजवरो यज्ञशर्मसूरिः (कोइराला) चन्द्रसम्भवमहाकाव्यस्य निर्माता । चन्द्रवंशोद्भवानां नृपतीनां वंशवर्णनपरम्, स्ववंशाऽभिमानिना, पितृभक्तेन, वेदाऽऽदिशास्त्राऽभिज्ञेन यज्ञशर्मसूरिणा स्वपितृमुदे विनिर्मितम्, गणेशादिपञ्चायनदेवान् नमस्कृत्याऽऽरब्धम्, स्ववंश-परम्परावर्णनेन सहैव समाप्तम्, त्रयोदशसर्गात्मकम्, स्वल्पकायम्, शान्तरसाऽऽत्मकं चन्द्रसम्भवमिदं सरलसंस्कृतभाषानिबद्धं मूलतः पौराणिकं महाकाव्यम् । बहुनायके महाकाव्येऽस्मिन् केन्द्रीयो नायकः कविवंशप्रवर्तको मुद्गलः, परमत्र दौष्यन्तेर्भरतस्य सौराज्यादिवर्णनं बहुसर्गव्याप्तमस्ति । प्रसादगुणमये, ध्वनिरसाद्यलङ्कारसमुचितसन्निवेशभासुरे, महाकाव्यलक्षणकारनिर्दिष्टतपोवनसूर्यास्तादिविविधप्राकृतिकदृश्यसमुपस्थापके, भावमये महाकाव्येऽस्मिन् कविवरो वैशाखशुक्लपूर्णिमायां स्ववंशोद्भवैर्विधेयां कुलदेवतापूजनपद्धतिमपि विस्तरेण वर्णयति । महाकाव्यमिदमिदानीमेव नेपालराजकीय-प्रज्ञाप्रतिष्ठानतो डा. वेणीमाधव ढकालस्य विस्तृतया समालोचनात्मिकया नेपाली-भाषानिबद्धभूमिकया सह प्रकाशितमस्ति ।

४. सुकृतिदत्तपन्तः

वागलुडमण्डलवास्तव्यः, कूर्माचलाभिजनः, पन्ताऽन्वयदीपकः, पण्डितवरस्य भवदत्तस्य भार्गवीदेव्याश्च कनिष्ठतनयः, विविधविषयसम्बद्धविविधकाव्यनिर्माता, १८८० वैक्रमाब्दे समुत्पन्नः सुकृतिदत्तपन्तः कार्तवीर्योदयमहाकाव्यं रचयामास । श्रीहर्षश्चिन्तामणिमन्त्रप्रभावेणेव अयमपि तारिण्याः प्रसादेन लब्धपाण्डित्यप्रकर्षं लभते । श्रीहर्ष आनन्दाङ्के नैषधीयचरित इवायमपि क्षेमाङ्के स्वकीयमहाकाव्ये सर्गान्तपद्ये निजपरिचयं प्रयच्छति । श्रीहर्षो गुरोः प्रसादेन ग्रन्थग्रन्थिच्छेदनसामर्थ्ययुतं पाठकमपेक्षते चेदयमपि व्याकरणादिशास्त्राभिज्ञस्य पाठकस्यापेक्षते । अतो महाकविरयं स्वकीय-महाकाव्यमाध्यमेन तेनैव श्रीहर्षेण प्रतिस्पर्धामीहते । श्रीहर्षप्रतिस्पर्धित्वं काव्यान्तर्गतेन तदीयवचसापि ज्ञायते ।

भारविमाघादिभिः प्रवर्तितस्य विचित्रमार्गस्योन्नायकम्, कविना निजायां परिपक्वा-ऽवस्थायां स्वजीवनस्योत्तरार्द्धे १९२८ तमवैक्रमवत्सरे विरचितम्, काव्यनायक-राजधान्या माहिष्मत्या वर्णनेनाऽऽरब्धम्, पञ्चदशसर्गं यावद् महामायांशया नायिकया कनकप्रभया सह हरिचक्रावतारस्य नायकस्य कार्तवीर्यस्य शृङ्गारवर्णनपरम्, कार्तवीर्यकर्तृकरावणविजयादिवर्णनयुतम्, षोडशसर्गे विविधदर्शनाऽनुकूलमोक्षधर्म-प्रतिपादकम्, सप्तदशेऽन्तिमसर्गे कविवंशपरम्परादिवर्णनपरम्, सप्तमसर्गेऽकारादारभ्य ज्ञपर्यन्ताऽद्याक्षरारब्धपद्यनिर्माणादिविविधशब्दालङ्कारचित्रकाव्यादिशब्दक्रीडा-स्थलीभूतम्, अष्टमसर्गे मम्मटाऽऽचार्यप्रणीत 'काव्यप्रकाश' दशमोल्लासप्रतिपादिता-ऽर्थालङ्कारक्रमेणाऽर्थालङ्कारविषयकप्रौढत्वप्रतिपादकम्, भामहविश्वनाथाद्याचार्यनिर्दिष्ट-महाकाव्यलक्षणविलसितम्, व्युत्पत्तितत्त्वविलसितमहाकाव्यनिदर्शनभूतम्, प्रतिभा भास्वरप्रौढतरपाण्डित्यालङ्कृतं खलु सुकृतिदत्तपन्तविरचितं कार्तवीर्योदय-महाकाव्यम् । पूर्ववर्तितमहाकविप्रणीतनैषधीयचरितादिमहाकाव्यानां गाढतरपरिशील-नानन्तरं निर्मितेऽस्मिन् महाकाव्ये माहिष्मतीनगरीवर्णनप्रसङ्गे प्रथमसर्गे कविना ते ते भारविमाघादयो महाकवयो महाभारतरामायणखण्डनखण्डखाद्यादीनि ग्रन्थरत्नानि च सादरं स्मर्यन्ते । माहिष्मत्याः कालिदासकाव्यसदृशत्वप्रतिपादकमेकं पद्यमत्र प्रस्तूयते—

मन्दमन्दचलिताग्निमित्रका चित्ततोषककुमारवृत्तका ।

सर्वतोऽलघुसुवंशराजिता कालिदासकवितेव सा पुरी ॥

महाकाव्यमिदं भावोक्त्यादिषु समतां कलयन्नैषधेन प्रतिस्पर्धत इति अष्टम-सर्गमात्रस्याऽऽलोचनयापि ज्ञायते । स्वामिप्रपन्नाचार्यस्य सम्पादकत्वे महाकाव्यमिदं नेपालराजकीयप्रज्ञाप्रतिष्ठानतः २०५१ तमवैक्रमवत्सरे प्रकाशितमस्ति ।

५. माधवप्रसादबरालः

कोश्यञ्चलान्तर्गस्य धनकुटामण्डलस्य कुरुलेग्रामे १९७५ तमे वैक्रमाब्दे दामोदर-

नर्मदादेव्योः पुत्रत्वेन सञ्जातेन माधवप्रसादबरात्वेन मागधविजयं महाकाव्यं प्रणीतमस्ति ।
एकविंशतिसर्गात्मकं वीररसप्रधानमेतन्महाकाव्यमद्य यावदप्रकाशितमस्ति ।

काव्यमिदं विविधपुराणेतिहाससम्बद्धां घटनां काव्यात्मकरूपेण प्रतिपादयति ।
महाकाव्येऽस्मिन् युधिष्ठिरसमायोजितराजसूययज्ञप्रसङ्गसम्बद्धजरासन्धवधसम्बन्धि
प्रामाणिकं कथावस्तु विद्यते । महाकाव्यमिदमनुप्रासोपमारूपकादिशब्दार्थालङ्कारैरलङ्कृतं
प्रसादप्रधानैर्गुणैर्युक्तं भावपक्षतः कलापक्षतश्च महत्त्वपूर्णं विशेषतो काव्यात्मकचमत्का-
रपूर्णं वर्णनात्मिकां मनोहरां शैलीञ्चाऽदधाति ।

६. पूर्णप्रसादब्राह्मणः

गोर्खामण्डलान्तर्गतकाफलडाँडाग्रामाऽभिजनः, १९७९ तमे विक्रमवत्सरे रुक्मिणी-
देवीदेवीदत्तयोः पुत्रत्वेन समुत्पन्नः, २०४६ तमे विक्रमवत्सरे दिवङ्गतः,
काष्ठमण्डपवास्तव्यः, नेपालीसंस्कृतभाषयोर्विविधग्रन्थनिर्माता, राजनीत्यामपि सक्रियः
पूर्णप्रसादब्राह्मणो 'दुवाडी' । अदसीयं त्रयोदशसर्गात्मकम्, २००५ तमे विक्रमवत्सरे
निर्मितम्, २००७ तमे विक्रमवत्सरे प्रकाशितम्, २०१७ तमे विक्रमवत्सरे पुनर्मुद्रितम्, नेपाल-
देशीयप्रकाशितमहाकाव्येषु प्रथमं सत्यहरिश्चन्द्रमहाकाव्यं विशेषतो गौरवास्पदं अस्ति ।

७. भरतराज'मन्थलीयो'धिमिरेः

रामेछापमण्डलान्तर्गतमन्थलीग्रामाऽभिजनः, काष्ठमण्डपनगरान्तर्गतडिल्लीबजार-
घट्टेकुलोटोल्लकनिवासी, सोमकुमारी भवप्रसादयोः सुपुत्रः, शैलबालादिकाव्यनिर्माता,
नेपालीभाषायामपि लब्धप्रसरो भरतराज-'मन्थलीयो' धिमिरे इत्यभिधेयः । अनेन
विरचितं गुरोः शेषराजस्याऽपि प्रकारान्तरेण बोधकशेषनमस्कारात्मकमञ्जलपद्यादारब्धम्,
राज्ञो महेन्द्रवीरविक्रमस्येतिवृत्तवर्णनपरम्, दशसर्गनिबद्धम्, मन्थलीवास्तव्येनैव शङ्कर-
प्रसादसत्यालेन रचितया संस्कृतटीकया विलसितम्, २०१७ तमे विक्रमवत्सरे श्री ५
सर्वकारयन्त्रालयान् मुद्रितम्, नेपालकसंस्कृतमहाकाव्येषु संस्कृतटीकालसितमेकमात्रं
महाकाव्यम् महेन्द्रोदयमहाकाव्यम् । स्तुतिकाव्यपरम्परायां निर्मितमपि महाकाव्यमिदं
प्रथमसर्गस्थे हिमालयवर्णने, नेपालवर्णने, महेन्द्रपूर्वतिहासवर्णने च नवीनं वैशिष्ट्यं
ख्यापयति ।

८. हरिप्रसाद आचार्यः

प्युठानमण्डलान्तर्गतखैराग्रामाभिजनो दाङ्गमण्डलान्तर्गतिमानपुरग्रामवास्तव्यो महेन्द्र-
संस्कृतविश्वविद्यालयात् प्राध्यापनकर्मतो निवृत्तः, सम्प्रति काष्ठमण्डपे पशुपति देवचरणो-
पासकः हीरादेवीदुर्गाप्रसादयोः पुत्ररूपेण १९९३ तमे विक्रमवत्सरे समुत्पन्नः, श्री ५ महेन्द्र-
विरहवेदना श्री ५ वीरेन्द्रराज्याभिषेकादिग्रन्थनिर्माता हरिप्रसादाचार्यो गोरक्षशाहवंश-
महाकाव्यस्य प्रणेता । सरलभाषया शाहवंशीयानां विंशतिसङ्ख्यकानां राज्ञामिति-वृत्तवर्णनपरम्,
कह्लणप्रणीतराजतरङ्गिणीशैल्यां निर्मितम्, कविमित्रकेशवप्रसादाज्यालकृतनैपालकभाषाटीकालसितं

२०२२ तमे विक्रमवत्सरे प्रकाशितं गोरक्षशाहवंशमहाकाव्यमिदं महेन्द्रोदयात् काव्य-
कमनीयतायामीष्यन्नमपि शाहवंश्यनृपतीनां यथार्थवर्णनपरतयैतिहासिकदृष्ट्या महत्त्वपूर्णम् ।

९. कृष्णप्रसादधिमिरे:

काष्ठमण्डपान्तर्गतगैरीधाराग्रामनिवासी, शिवकुमारीकेदारनाथतनयः, कविरत्नाद्यु-
पादिविभूषितः कृष्णप्रसादो नैपालको बहुमहाकाव्यनिर्माता महाकविः । लेखक-
स्याऽधो निर्दिश्यमानमहाकाव्यातिरिक्तं रामविलासखण्डकाव्यं नेपालगौरवम्
रूपकञ्च प्रकाशितमस्ति । नेपालाऽपेक्षया भारते ख्याततरस्य लेखकस्य काव्येषु
भारतेऽनुसन्धानक्रिया सम्पन्ना सम्पद्यमाना चाऽस्तीति श्रूयते । प्रकाशनक्रमेणैतदीयानि
महाकाव्यानि क्रमशो निर्दिश्यन्तेऽत्र—

क) श्रीकृष्णचरितामृतम्

श्रीमद्भागवतमहापुराणस्य पूर्वार्द्धमुपजीव्य प्रणीतं विशालकायम्, अष्टापञ्चाशत्
(५८) सर्गैर्विलसितम्, भगवतः पूर्णावतारस्य श्रीकृष्णस्य महिमाऽऽश्रितम्, श्रीकृष्ण-
चरितामृतमहाकाव्यं कृष्णप्रसादस्य प्रथमं महाकाव्यम् । २०२८ तमे वैक्रमवत्सरे
प्रकाशितम्, महामहिम्ना राष्ट्रपतिना वी.पी.गिरिणा समभिनन्दितं महाकाव्यमिदं
लेखकस्य काव्यकलायाः शास्त्रवैदुष्यस्य च प्रथमोद्घाटकम्, लेखकयशः पताकोन्ना-
यकञ्चाऽस्ति ।

ख) ययातिचरितम्

भागवतमहाभारतादिवर्णितययातिचरितमुपजीव्य निर्मितम्, कल्पितेन प्रासङ्गिकेन
चेतिवृत्तेन समन्वितम्, अच्युताराधकरार्जिषस्तवेनाऽऽरब्धम्, धर्मार्थकाममोक्षरूपपुरुषार्थ-
चतुष्टयप्रतिपादनपरम्, २०२९ तमे विक्रमवत्सरे प्रणीतम्, अद्य यावदप्रकाशितम्,
एकोनविंशतिसर्गात्मकं पौराणिकं महाकाव्यम् ।

ग) नाचिकेतसम्

उपनिषत्प्रसिद्धनचिकेतस उपाख्यानाऽऽश्रितम्, दार्शनिकताबहुलम्, अष्टाविंशति-
सर्गात्मकं नाचिकेतसं २०३१ तमे विक्रमवत्सरे प्रकाशितं महाकाव्यम् । नचिके-
तसश्चरितस्य महनीयताऽभिव्यञ्जकं महाकाव्यमिदं कठोपनिषदः काव्यात्मकं
रूपान्तरणमेव । आध्यात्मिकताया दार्शनिकतायाश्च सङ्गमस्वरूपमिदं महाकाव्यं
सर्वोपनिषत्लक्ष्यभूतब्रह्मतत्त्वोपपादकमिति महाकाव्यान्तिमपद्यार्द्धेनैव ज्ञायते । ब्राह्मविद्यापरे
काव्ये तदिदं पूर्णतामगात् इति ।

घ) वृत्रवधम्

श्रीमद्भागवतादिपुराणाऽऽश्रितम्, देवेन्द्रकर्तृकवृत्रासुरवधप्रतिपादकं वृत्रवधं पञ्च-
दशसर्गात्मकं महाकाव्यम् । कृष्णप्रसादसूरिविरचितकाव्यसूच्यामुपलब्धस्य, अद्य यावद-
प्रकाशितस्य प्रस्तुतवृत्रवधमहाकाव्यस्य हिन्द्यनूदितखण्डाऽतिरिक्तो मूलसंस्कृतमयो
भागोऽन्वेषणीयः ।

ड) गौरीगिरीशम्

कृष्णप्रसादस्याऽपरं शिवपुराणाश्रितम्, नानाविधरागरागिणीमनोहरम्, शृङ्गारपरमपि भावगभीरम्, कुमारसम्भवमहाकाव्यशैल्यां गेयात्मकतया निर्मितं २०४४ तमे वैक्रमाब्दे प्रकाशितं गीतिमहाकाव्यं गौरीगिरीशम् ।

१०. पशुपतिज्ञाः

महोत्तरीमण्डलान्तर्गतसाँढाग्रामवास्तव्यः, वैयाकरणधुरीणस्याऽनेककाव्यनिर्मातु-र्मनोहरस्य पौत्रः, विवुधवरस्य कृष्णानन्दस्य मुन्नइदेव्या च तनयः, १९८४ तमे वैक्रमवत्सरे श्रावणशुक्लपञ्चम्यां समुद्भूतः, काश्यपगोत्रीयः, दरिहरेर्वंशजनिर्झोपाह्वः पशुपतिः प्रौढो मैथिलमहाकाव्यकारः । अध्यापनक्रमे भारते निवसता पशुपतिना जन्मभूमिस्नेहेन निर्मितं नेपालसाम्राज्योदयमैतिहासिकं महाकाव्यम् । मूलतः शाहवंशोद्भवराज्ञामितिवृत्तवर्णनपरम्, २०३७ तमे वैक्रमाब्दे सीतादेव्या (लेखकधर्मपत्न्या) होशियारपुरतः प्रकाशितम् महाकाव्याऽरम्भे निबद्धं नेपालवर्णनं पर्वतीयानाञ्च स्वाभाविकं चित्रणं सहृदयमनांसि रञ्जयति । ऐतिहासिकीं चेतनशीलतां प्रकटयन्नपि लेखको महाकाव्येऽस्मिन् स्वकीयप्रतिभां यथेच्छं प्रयुनक्ति । स्वल्पाकृतीनि मौलिकानि राधाविरहगीत्यादीन्य-पराण्यप्यदसीयानि काव्यानि विद्योतन्ते, यत्र श्रीमद्भागवतस्य मेघदूतस्य च स्पष्ट एव प्रभावः परिलक्ष्यते । क्लिष्टकाव्यरसिकस्य पितामहस्य मनोहरस्य काव्यसम्पादनेनाऽप्यनेन प्रतिभा प्रकटीकृता क्रियमाणा चास्ति ।

११. भीमकान्तपन्थी

१९७८ तमे वैक्रमवत्सरे वैशाखस्य १४ दिवसे कृष्णपञ्चम्यां समुद्भूतः, गुल्मीमण्डलान्तर्गतधुरकोटवाग्लाबडाचौरग्रामाभिजनः, काष्ठमण्डपखिदिमवाराणसीप्र-भृतिविद्याकेन्द्रेभ्यः प्राप्तविधिशस्त्रबोधः, २०५२ विक्रमवत्सरं यावद् विविध-विद्यालयेष्वध्यापनकर्मणि संलग्नो भीमकान्तपन्थी विविधपद्यावलिसहितयोर्जग-दम्बिकावैभव-जगदीश्वरवैभवयो रचयिता । जगदम्बिकावैभव-जगदीश्वरवैभवे उभे अपि महाकाव्ये । मार्कण्डेयपुराण-ब्रह्मवैवर्तपुराणप्रकृतिखण्ड-शिवपुराणोमासंहितादिषु वर्णिताया महामायाया भगवत्या महत्त्वस्योपासकम्, क्लीमिति भगवतीबीजमन्त्रमहत्त्व-बोधकम्, देवीभागवतपुराणवर्णितशशिकलासुदर्शनयोश्चरिताऽऽश्रितम्, प्रायः समास-विहीनपदसङ्घटितम्, प्रसादगुणमयैः सुललितैः पदैरलङ्कृतम् द्वादशसर्गात्मकं महाकाव्यं जगदम्बिकावैभवम् । एवमेव श्रीमद्भागवतमहापुराणचतुर्थस्कन्धाऽन्तर्गतैरष्टमाऽध्यायतो द्वादशाध्यायपर्यन्तैः पञ्चभिरध्यायैर्वर्णितं ध्रुवचरितमुपजीव्य प्रणीतम्, अष्टभिःसर्गै-रुपनिबद्धम्, सम्बद्धविषयातिरिक्तप्रासङ्गिकेतिवृत्तवर्णनरहितम्, क्षत्रियकुमारस्य ध्रुवस्य जीवनवृत्ताऽऽश्रितम्, परमकारुणिकस्य ध्रुवायाऽऽक्षयराज्यप्रदातुर्भगवतो विष्णोर्वैभवा-ऽभिव्यञ्जकं जगदीश्वरवैभवं महाकाव्यम् । साहित्यिकताऽपेक्षया देवीदेवाऽऽश्रितर तिभावमूले, भक्तकवेर्भक्त्यातिरेकताऽभिव्यञ्जके, छन्दोऽलङ्कारविलसितेऽपि पौराणिक-

भावप्रवणताव्यञ्जके उभे अपि महाकाव्ये मूलतः प्रा.डा.टीकारामपन्थिनो विष्णुराजा-
त्रेयस्य च भूमिकाभ्यां सह २०५५ तमे वैक्रमाब्दे लेखकपुत्रेण लक्ष्मीकान्तपन्थिना प्रकाशिते
स्तः । विविधपद्यावलिरपि तेनैव २०५७ तमे वैक्रमाब्दे प्रा.डा. वेणीमाधवढकालस्य
विस्तृतभूमिकया सह प्रकाशिता दृश्यते ।

१२. माधवभट्टराई

२००९ तमे विक्रमवत्सरे खोटाङ्गमण्डलान्तर्गतलामिडाँडाग्रामसमुद्भूतः, सावित्री-
देवीकृष्णप्रसादयोस्तनयो माधवभट्टराईः सत्यसाईचरिताभिधेयस्य महाकाव्यस्य
निर्माता । २०५८ तमे वैक्रमाब्दे प्रकाशिते पञ्चदशभिः सर्गेर्निबद्धे महाकाव्येऽस्मिन्
भारतस्याऽऽन्ध्रप्रदेशसमुद्भूतस्य देशे देशे प्रथितयशसः सत्यसाईदेवस्य चरितं मनोहरया
ललितया काव्यशैल्या वर्णितमस्ति । त्रिंशदधिकानां छन्दसां प्रयोगो लेखकीयां छन्दःप्रयोग-
गतां सफलतां प्रकटयति । महाकाव्यपूर्णतायै निबद्धं प्राकृतिकं वर्णनं नाऽतिविस्तृतमपि
सौन्दर्योन्मीलनाय समर्थम् । अलङ्काराणां स्वाभाविकः सन्निवेशः पाठकमनांसि रञ्जयति ।
साईदेवस्य महिमानमेव मनसीकृत्य काव्यं निर्मितवतोऽपि लेखकस्य महाकाव्येऽस्मिन्
काव्यकलायाः कमनीयता विद्योतते । नैकविधैश्चित्रैः, नेपाली भाषायामाङ्गलभाषायाञ्च
विहितेनाऽनुवादेन समन्वितं महाकाव्यमिदं बाह्येन सौन्दर्येण वैदेशिकानपि मोहयति
चेदाभ्यन्तरेण वैशिष्ट्येन नेपालभारतयोरनादिकालतः प्रसृतमाभ्यन्तरिकं वैशिष्ट्यं प्रगाढयति ।
विविधै रसैः समन्वितोऽपि काव्येऽस्मिन् सत्यसाईदेवगतो रतिभावोऽङ्गितां बिभर्ति ।

१३. वेणीमाधवढकालः

पाल्पाण्डलाभिजनस्य वेणीमाधवढकालस्य पृथूदयमहाकाव्यमप्रकाशिता-
वस्थायां विद्यते । अष्टादशसर्गात्मकस्याऽस्य महाकाव्यस्य महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्या-
लयात्प्रकाशिताया 'ऋतम्भरायाः' चतुर्थाङ्के यज्ञान्तरायनाम्ना तृतीयसर्गः प्रकाशितोऽस्ति ।
निष्कर्षः

स्वरूपतो विलोकितानि नेपालकानि महाकाव्यानि सत्यहरिश्चन्द्रपूर्ववर्तीन्युत्तर
वर्तीनि च । कला-भाव-शैलीदृष्ट्या विलोकिते सत्यहरिश्चन्द्रस्य नैजं वैलक्षण्यं
विद्यते । शास्त्रीयतादृष्ट्या कार्तवीर्योदयस्य, काव्यकलादृष्ट्या हरिकेलिमहाकाव्यस्य,
इतिहासदृष्ट्या शाहवंशमहाकाव्यस्य, पौराणिकवस्तुवर्णनदृष्ट्या जगदम्बिकावैभव-
जगदीश्वरवैभवमहाकाव्ययोर्यथा निजं निजं महत्त्वं तथैव समाजे आदर्शप्रतिष्ठापनदृष्ट्या
समसामयिक-समाजचित्रणदृष्ट्या च सत्यहरिश्चन्द्रमहाकाव्यस्य विशिष्टं स्थानमस्तीति
निष्कर्षः समुदेति ।

पं. भीमकान्तपन्थिनो जन्मकुण्डलीस्थग्रहफलविचारः

✍ प्रा. पुरुषोत्तमः पन्थी

वरदवासीयो ध्रुवकूटस्थो गुल्मीमण्डलीयः ।

स्वस्तिश्रीशालिवाहनशकसम्बत् १८४३ श्रीमद्विक्रमार्कनृपतेःसम्बत् १९७८ वर्षे उत्तरायणे वसन्तर्तौ वैशाखमासे कृष्णपक्षे पञ्चम्यां तिथौ बुधवासरे श्रीभगवतो दिवाकरस्य मेषसंक्रान्तेः १४ अंशेषु गतेषु प्रातः ७ घटिकासु ३८ पलासु गतासु मूलनक्षत्रस्य चतुर्थचरणे गुल्मीमण्डले श्रीकृष्णगण्डक्याः पश्चिमदिग्भागे ध्रुवकूटजनपदान्तर्वाहिन्याः पन्नगायाः सरित उदगोधसि वाग्ला-बडाचौर इति ग्रामे पं. देवीप्रसादपन्थीमहोदयानां गृहे तस्य कनिष्ठायाः पत्न्या नन्दकुमारीदेव्या गर्भतो लब्धजन्मनां भारद्वाजगोत्राणां पन्थिकुलविभूतीनां पण्डितवर्याणां श्रीभीमकान्तशर्मणां जन्मकुण्डलीयम् -

“द्वन्द्वाऽऽत्मा सुरपूज्यसौरिसहजः शुभ्रांशुजानिर्युतः ।

प्राप्तायैः शिखिसौम्यहंसकविभिर्वक्रव्ययः सज्जनः ॥” (विविधपद्यावल्याम्)

दीर्घं मुखम्, स्थूला रदाः, स्थूलौ कर्णौ, विशालं ललाटम्, स्थूला नासिका, अवनत इवांशप्रदेशः, मांसलौ भुजौ, शोभनकल्पाः कररुहाः, सुवर्णाभो गौरवर्णः, उन्नतं कमनीयं शरीरम् इति ।

केतोर्महादशायां जन्म, भविष्यति पन्थिकुलस्य विभूतिः, अयं महान् पुरुषो भविष्यतीति लाक्षणिकम्, ततो द्वाविंशतिवर्षाणि यावत् पितुर्गृहे गीतवाद्यपुरःसरम् उल्लासमयम् निरन्तरम् उत्सव इव वातावरणम्, अभितो धनागमात् पितुर्मुखे चमत्कृतिः स्यात् । इष्टमित्रबन्धुबान्धवानाम् विशिष्टानामतिथिनामागमनात्, अतिशायिता गृहशोभाः, विविधाः प्रवृत्तयः, आत्मजानां वृद्धिः, तनयानां विशेषतो द्वितीयपुत्रस्य भीमकान्तस्य गुरोः सविधावुपनयनम् । विद्याया अधीशस्य शुभ्रांशो गुरोराशौ विद्यमानत्वेन आचार्यस्थिता व्याकरणादयो विद्या बृहस्पतेरिन्द्रमिव किशोरम् भीमकान्तमशिश्रयन् । राजराशौ विद्यमानो गुरुः राजकीयसम्मानं प्राप्तं यशोऽन्विताचार्यम् दिशति । विद्यार्थिना भीमकान्तेन सहाध्यायिनो तदाचार्यध्यापिता ये ये छात्राः सर्वेऽपि ते भीमकान्त इव प्रज्ञावन्तो भवेयुः । तस्य भ्रातरोऽपि तादृशाः प्रज्ञावन्त इति निर्दिशति ।

तृतीयेशस्तिग्मांशुरेकादशस्थो भ्रातृन् राजकीयं पदं प्रतिष्ठां च लम्बयेत् । तत्रैव स्थितः पञ्चमेशो द्वादशेशश्च शुक्रो लग्नेशश्चतुर्थेशश्च सौम्यस्तदेव फलमुत्तरोत्तरं विशिनष्टि । भ्रातृणां सहयोगिनाञ्च एवं विशेषितत्वेऽपि सिंहराशौ वर्तमान आदित्यात्मजो युवानं स्वीयमुत्कर्षं भ्रातृभ्यः प्रदाय पितुराज्ञया तरलतराः पारिवारिकी समस्याः समाधातुं गृहे एव व्यवस्थापयत् । इत्येवमतिशयितप्रज्ञस्य यूनो राजधानीं राजप्रतिष्ठां च परित्यज्य ग्रामाधिश्रयणम् । तत्रत्यानां ग्राम्याणां साधारणानां विशिष्टानां सामन्तानां च सर्वेषां ज्ञानप्रकाशाय समपद्यत ।

“न हि कस्तूरिकामोदः शपथेन विभाव्यते ।” इति न्यायेन राजधान्या योजनानां

शतं विप्रकृष्टमधिष्ठितोऽपि प्रज्ञां सर्वतोऽवाकिरत् । छन्दोबद्धैः पद्यैर्गद्यैश्च महाकाव्यद्वयं खण्डकाव्यञ्चाऽकार्षीत् । शिल्पवित्त्वात् भूमितेरपि विस्तीर्णं सूक्ष्मज्ञानमस्येति बृहस्पते राशौ विद्यमानः कलानिधिः निर्दिशति ।

यदा चन्द्रस्य दशाः प्रवृत्ताः तदानीं मातुः पितुश्च भार्याया अपि कष्टम् । पारिवारिकम् मौलिकं सामाजिकञ्चाऽखिलमुत्तरदायित्वम् निरवहेदिति तृतीयस्थः सौरिर्निर्दिशति ।

अद्वितीयं कौशलमस्येति भागवतीयकथासु सर्वतो दिगन्ता ख्यातिः शास्त्राणाम्, पुराणानाम् विवेचनम् रामायणभारतादीतिहासानाम् विस्तीर्णं ज्ञानम् अस्मिन्नवयूनि सन्निहितम् इति ध्रुवकूटादिमध्यपश्चिमनेपालाधिराज्ये कीर्तिः प्रवर्तते । तथाऽऽचाराणां व्यवहाराणां च विवादेशु पण्डितभीमकान्त एव संशयच्छेतृत्वेन निर्णयसिन्धुरेव भवेदिति बृहस्पतेः क्षेत्रात् सुधांशुर्निर्दिशति ।

एवंविधं प्रतिभाशालिनं सर्वतोमुखप्रज्ञं महान्तं युवानम् भ्रातरः कौटुम्बिकाः अनीतिपरायणाश्च ग्राम्या अनार्य इति मन्येरन् इत्यापि सिंहस्थो मन्दो दिशति । शक्यविश्वविभूतिमत्त्वस्यास्य विद्वच्छिरोमणिः कुलचन्द्रो गौतमः पण्डितराजः सोमनाथः सिन्देल इव गोरखादक्षिणबाहुरित्यादिराजकीयाभिज्ञानानामप्राप्तित्वम् पञ्चमे सफलता-स्थाने काव्यक्षेत्रे विद्यमानः सैहिकेयो निर्दिशति । तत्रस्थेनैव तेन विधुन्तुदेन अस्य विशालपन्थिकुलविभूतेः प्रज्ञाकिरणानि प्रच्छादितानीति वैश्विकात् परिचयात् महापुरुषस्तिरोहित इत्यापि पञ्चमस्थात् सैहिकेयात् प्रतीयते । एकादशस्थः कविरुच्यदिवाकरकिरणावच्छन्नोऽपि स्वदशावधौ पितुः श्रीर्यशो विद्या वित्तं बहुपुत्रत्वमतुलितमैश्वर्यं च प्रदायाऽवस्थितः । एवमेव शशिशोऽपि गार्हस्थ्ये विद्वत्प्रशंसां अतुलां धनधान्यसमृद्धिं च प्रददाविति प्रतीयते । तत्रैव स्थितः शिखी तनयान् सर्वानपि पैतृकान् लक्षणगुणगणान् यशस्विनः समपादयत् ।

द्वाविंशतिवर्षेभ्यः परं त्रिंशद्वर्षाणि यावद् वृत्तं कष्टकरमपि स्वकीयपाण्डित्य-सुलभधैर्येण पराजित्य स्वविधेयं विहितवानिति सहस्ररश्मिर्बृहस्पतिश्च निर्दिशति ।

ततोऽङ्गारकदशायां यद्यपि भूगूहादिवैभवं सम्पादितम् तथापि भ्रातृभिः सम्मर्दः भार्याकष्टादिकानि प्रवर्तेरन् । ततो राहोर्दशायां स्वग्रामं परित्यज्य नगरगमनम् । मानसिकः परितापः परिवारस्य विकीर्णितत्वं चानुभूतम् । ६३ वर्षाणि यावत् राहोर्दशानतिप्रीतिकरसाहित्यकृतिषु राजसु प्रतिभायाः प्रदर्शने व्यवधन्त ।

ततो बृहस्पतेर्दशा सुसमीचीना समागता । तदा यल्लभ्यं तत् समपादयत् । मानगुणो दयो यशः प्राप्तिर्महतां सहयोग आत्मजानामुत्कर्ष इत्यादिकं मनस्तोषकरं विधायाऽऽत्मानं प्रज्ञापारमितावस्थायामगमयदिति प्रतीयते । ६९ वर्षाणि यावज्जैव्या दशाया अभीष्ट-फलमनुभूय शनेर्दशामापन्नः समग्रं नेपालाधिराज्यम् हिरण्यकशिपुमहिषासुर वृत्रासुरैरिव त्रिविष्टपम् प्रत्यक्षचौरैर्माओवादिभिराक्रान्तमिति विषण्णः सन् वयसः पश्चिमायामवस्थायां शारीरिकं दौर्बल्यं चानुभवेदिति शनैश्चरो निर्दिशति । किञ्च अष्टमेशः स रोगात् शरीरवैकल्यं प्रापयित्वा स्वर्गारोहणमचीकरदिति प्रतीयते ।

अभिनन्दनपत्रम्

शान्तैकान्तनितान्तरम्यविषये गुल्मीस्थले श्यामले
रेसुङ्गासविधेऽत्र पन्नगनदीकूलेऽतिरम्ये स्थले ।
ओषध्यः खनयो लसन्ति शकुना वासन्ति शान्ता मृगाः
शुद्धे वायुजले प्रसन्नमखिलं दिङ्मण्डलं दृश्यते ॥१॥

तन्मध्ये ध्रुवकूटमण्डलबडाचौराऽभिधे खर्बटे
शाके रामयुगाद्विपेन्दुमिलिते वैशाखमासेऽसिते ।
पञ्चम्यां बुधवासरेऽजनि बुधः श्रीभीमकान्तः कवि-
र्माता नन्दकुमारिका किल पिता देवीप्रसादः सुधीः ॥२॥

काले वर्षति वारिदः कृषिगणा नम्रा जनन्यां क्षितौ
स्निग्धा बन्धुजना नताः परिजना मित्राणि भद्राणि वै ।
गावश्चारु चरन्ति गोचरवने गर्जन्ति सत्पुङ्गवा
अत्रैवार्षपरम्परा हिमवतः कैलासतः स्थायिनी ॥३॥

वृक्षा नम्रशिखा लताः परिवृता देवाः सदा पूजिताः
निर्वैरा मनुजाः पठन्ति वटवो जागर्ति विद्यालयः ।
भारद्वाजकुलं चरित्रधवलं लक्ष्यं हि विद्यार्जनं
अत्रोत्पन्न उदारधीः कविवरः श्रीभीमकान्तो बुधः ॥४॥

वंशप्राप्तपरम्परा परिधृता निश्शुल्कशिक्षा कृता
अत्राद्यापि कृतज्ञमानवगणो भीमार्चको भ्राजते ।
शान्तो दान्त उदारमानसकविः शिष्टः स्वकीयैर्गुणैः
काव्यं चारु चमत्कृतं सुललितं भावैर्गभीरं महत् ॥५॥

जगदम्बावैभवञ्च जगदीश्वरवैभवम् ।
महाकाव्यद्वयं दिव्यं तथाऽन्याः कविताः शतम् ॥६॥
यो लिखित्वाऽचरत् पूजां देव्या देवस्य चात्मनः ।
अभिनन्दति तं सन्तं योगी नरहरिः कविम् ॥७॥

पन्थिसेवासमाजः

सुरसरस्वतीसमाराधनया समेधितशाश्वतमूल्यानां
कामक्रोधादिषड्रूपविजयभीमानां भगवद्भक्तिलीनानां गुरुत्वेनाचार्यत्वेन
निर्णायकत्वेन सनातनसंस्कृतिरक्षकत्वेन च सकललोककान्तानां ध्यानसमाधिसाक्षात्
कृतभगवत्साम्राज्यप्रान्तानां देवीप्रसादाधिगतपारदर्शिदैदुष्यजुषां श्रीमद्देवीप्रसादजनुषां
गुरुकुलपरम्पराया मूर्तावताराणां निगमाऽगममर्मज्ञानां निगमागमनिर्दिष्टभगवद्रहस्यविज्ञानां
समाधिगत पुमर्थानां पाणिन्यादिविविधपुरस्कारसभाजितानां वीणावादिनीहृदयहाराणां
चेतोहारिकवितासर्जकानां समर्जितजगदम्बिकाजगदीश्वरवैभवविभवानां पन्थिवंश
वैभवानां भीमाऽभिधसदाशिवाराधनया कान्तरूपाणां श्रीकृष्णवल्लभानां महर्षिकल्पानां
भीमकान्ताभिधानां विद्वद्रत्नानां करकमलयोः सश्रद्धं समर्पितमभिनन्दनपत्रम् - (२०५७)
लुम्बिन्यञ्जलमध्यस्थगुल्मीमण्डलमण्डने ।
ध्रुवकूटबडाचौरे सम्भूतं शास्त्रकोविदम् ॥१॥
पौराणिकसुधीदेवीप्रसादतनयं कविम् ।
सद्भक्तभूषणं भद्रं विद्वद्रत्नं गुणार्णवम् ॥२॥
विद्याप्रचारकं विद्यासाधकं विद्ययोज्ज्वलम् ।
विद्याविदितविद्येशं ब्रह्मविद्याविभूषितम् ॥३॥
नेपालगौरवं वन्द्यं श्रौतसंस्कृतिसौरभम् ।
सदाचारैर्विचारैश्च पावनैलोकवन्दितम् ॥४॥
गणेशगुरुगायत्रीगङ्गागोविन्दगायकम् ।
कवीनां विदुषां भद्रजनानां भुवि नायकम् ॥ ५॥
जगदम्बावैभवं च जगदीश्वरवैभवम् ।
महाकाव्यद्वयं येन प्रणीतं भावनोज्ज्वलम् ॥६॥
रचितानां विभिन्नेषु क्षणेषु जीवने निजे ।
विविधानां च पद्यानामावलिः कवितावलिः ॥७॥
तमसः परमं ज्योतिरसत्यात् परमं च सत् ।
मृत्योरप्यमृतं यस्य गमयित्री प्रकाशते ॥८॥
महाकविं भीमकान्तं समाजः पन्थिनामकः ।
समर्पयन् पुरस्कारमभिनन्दति सादरम् ॥९॥

केशरीराजः पाण्डे

दुनराजः पन्थी

डा. मुकुन्दः पन्थी

प्रमुखातिथिः

सचिवः

अध्यक्षः

सम्माननीयाः

पन्थिसेवासमाजः

पन्थिसेवासमाजः

‘श्री ६ बडागुरुमहाभागाः’

इति संवत् २०५७ वैक्रमाब्दे आषाढमासे ३१ गते शनिवासरे शुभम् ।

वेदोऽखिलो धर्ममूलम्

हिन्दुसंस्कृतिपरिपोषकाणाम् सनातनधर्मरक्षाव्रतिनाम्
नैकविद्याविचक्षणानाम् विपश्चिदपश्चिमानाम्
पाणिनिपुरस्कारेण सभाजितानाम्
महाकवीनाम् पन्थीत्युपाह्वानाम्
पं. भीमकान्तशर्ममहोदयानाम्
सादरमभिनन्दनपत्रम् (वि.सं.२०५६)

श्रीनारायणगण्डवाहितटिनी श्रीगण्डकीकूलगे
भारद्वाजकुलेऽमले स्नु बहुले गुल्मीस्थले निश्छले ।
सञ्जातो ध्रुवकूटखर्वटमलङ्कुर्वन् कविः कोविदः
सम्मान्यो गुणवेदिभिः सहृदयैः श्रीभीमकान्तोऽधुना ॥१॥
महाकाव्यद्वय्या सह लघुकृतीः पद्यभरिता
मनीषिभ्यो दत्त्वा प्रभवति भवौल्लोकमहितः ।
न सीमा स्याद् देश्या न समयभवा वा भवतु सा
भविष्यत्कालः स्यान्निरवधिरहो भावुकहृदे ॥२॥
सञ्चाल्यैवं गुरुकुलमथाध्यापयन् नैकशिष्यान्
सौम्यं मार्गं श्रुतिपथदिशा साश्वतं योऽददर्शत् ।
अभ्रान्तोऽसौ विदितसदसद्वस्तुजातोऽथ दान्तः
शान्तोऽन्तेवासिजनमहितः साधु सम्माननीयः ॥३॥
ध्यायं ध्यायं प्रकृतिसुलभं सत्यमार्षं गुणौघं
पाठं पाठं कृतिषु निहितं भाषिकं सौष्ठवं वा ।
पायं पायं सरसमधुरं काव्यपीयूषमेवं
स्मारं स्मारं सुमति-सुगती किन्तु सर्वे विमुग्धाः ॥४॥
विलक्षणं काव्य-कला-कलाप-कलन-क्षमम् ।
विद्या-भीमं काव्य-कान्तमभिनन्दाम् सद्बुधम् ॥५॥

डा. केशरजङ्गरायमाभीः
सभापतिः
राजपरिषद्स्थायीसमितेः

अच्युतराजरेग्मीः
अध्यक्षः
नेपालराष्ट्रियसमितेः
विश्वहिन्दुमहासङ्घः

इति श्रीसंवत् २०५६ वैक्रमवर्षीयस्य चैत्रमासस्य त्रिंशगते रामनवम्यां बुधवासरे शुभम् ।

जगदम्बिकावैभवमहाकाव्यस्य द्वितीयावृतौ प्रकाशितं
टीकारामपन्थी बुधवरविहितं भीमकान्तकृतं काव्यं
कविं चभिनन्दनम् (२०५५)

उपचर्चितवाक्यविस्तरः प्रथमावृत्तिगतोऽवगम्यताम् ।
इदमन्यप्रकाशनं पुनर्विदतो मे प्रभवेन्न मुद् हृदि ॥१॥
क्रयिकैर्ग्रहणादवक्रयैरुपहारादपि चाद्यवत्सरे ।
अवसायमितान्यहो दशशतसङ्ख्यप्रतिरूपकाणि हि ॥२॥
कविकर्म कियन्महत्त्ववज्जगदम्बामहिमा च कीदृशः ।
इति चाद्यप्रकाशनान्तकृद्दशमासावधिना निवेदितम् ॥३॥
सरसा मधुरा जगत्प्रसूपरिचयोच्चगुणानुदर्शिनी ।
पुनरर्थनयोदिता किमु न रुचिष्या कृतिरेषिका भवेत् ॥४॥
सहृदयेन गणेन विपश्चिता
मधियता मृदु काव्यमधीयता ।
अपरिमेयशरद्गणसम्मितो
रसमयः समयो गमयिष्यते ॥५॥
कविवरेऽविवरे वचसि प्रभौ
सहृदया हृदयानि दधेमहि ।
कवितयाऽवितया रसिकात्मसु
नवसुधा वसुधातल आप्यताम् ॥६॥
विजयताममरी जननी सदा
विजयताममरी च सरस्वती ।
विजयतां जगदम्बिकयाऽऽश्रितं
सरसकाव्यमिदं चिरमायतौ ॥७॥

दिष्टेऽनिष्टे कलिकलुषिते वित्तकामप्रधाने
तृप्ता दृप्ताश्च वयमधुना काव्यमीदृक् पठित्वा ।
विश्रूयेत श्रुति-पथ-चलत्पन्थिवंशावतंसो
धन्यो मान्यो भुवि मुनिसमो भीमकान्तः कवीन्द्रः ॥१॥
पूर्वे सन्तो हिमनगवहन्निम्नगाकूलवासा
हृद्यं काव्यामृतमधुरसं विश्वमर्त्यानपीप्यन् ।
निष्प्रत्यूहां विरतिरहितां स्थापयन् रीतिमेतां
ध्यात्वा कृष्णं कवयति कविः कोविदो भीमकान्तः ॥२॥

— डा. टीकारामपन्थी

अभिनन्दनपत्रम्

(२०४३)

श्रीमत्सु प्रथितेषु पञ्च पितृषु ख्यातोऽस्ति जायापिता
तस्यैव श्वशुरस्य चाग्रज इतो वन्द्यो भवान् मे सदा ।
भारद्वाजकुलाचले रविनिभः प्रेष्ठो भवान् दीप्तिमान्
विद्वद्वृन्दशिमरोमणिर्विलसति स्वान्ताद्धि तुभ्यं नमः ॥१॥
श्रीमत्कृष्णपदाब्जसौरभसुधास्वादालसालिर्भृशं
श्रीमत्तन्मुखचन्द्रवीक्षणरतश्चेतश्चकोरीकृतः।
तस्य श्रीरसिकेश्वरस्य कृपया युष्मच्छुभाशीर्गिरा
विद्येऽहं कुशली लभेय भवतः पत्रोत्तरं सत्वरम् ॥२॥
धीमाञ्छ्री भीमकान्तो जयति कविमहाकाशगेष्वर्क एकः
वृद्धो ज्ञानेन साकं जगति निजवयोरहसा ख्यातनामा ।
अष्टानामात्मजानामतिशयगुणिनां जन्मदं धातृकल्पं
नित्यं पूज्यं भवन्तं पितरमनुदिनं भीमकान्तं नमामि ॥३॥
जिज्ञासे शास्त्रभानो ! विधिविषयमहं ते बुभूषामि शिष्यः
सुश्रूषे ते मुखाब्जादतिशयमधुराः सूक्तिवाचो मनोज्ञाः।
शङ्का लोके च शास्त्रे मनसि मम भृशं सन्ति ताः सज्जिहीर्षु-
र्याचे कालं हि किञ्चिन्मिलतु तव कृपा प्रार्थयामीड्य ! नित्यम् ॥४॥
पठितसकलशास्त्रो ज्ञानविद्योतितात्मा
भगवति कृतचित्तो विद्यते भीमकान्तः।
दिशि दिशि परिचर्चा श्रूयते ते हि नूनं
ननु कथय कदाहं दर्शनं प्राप्नुयां भो ! ॥५॥
पठितसकलशास्त्रस्त्वत्समीपेऽस्ति बालः
पठितदुरितमिथ्योदन्त एषोऽस्मि बालः।
त्रुटिरिव शिशुवाण्यां जायते कौ मनोज्ञा
वितरतु मुदमेवं श्रीमतां मेऽद्य वाणी ॥६॥
'मुक्ता-मनोहरकथा-सरिता'प्रसङ्गात्
मायाटवीषु रमतेऽनुदिनं सुलग्नम् ।
चेतः स्वशास्त्रविषये भगवत्कथायां
धित्सामि नैव किमपीड्य ! कियाननर्थः ॥७॥

नेनीयते मन इदं हि मया वृथैवं
 सद्भिर्विगर्हिततमेषु च लोकगीःषु ।
 दन्दह्यते निपतितस्य ह्यसत्कथाभिः
 संस्मर्यते तदनु कौ गुणवान् भवान् वै ॥८॥
 पुत्रस्य ते गुणवतः सहपाठिनो मे
 मोमुद्यतां खलु मनो ननु बालवाण्याम् ।
 अज्ञातवृत्तनियमस्य च शुद्धताया
 दोषान् क्षमस्व कवितासु समाहितान् मे ॥९॥
 शास्त्रेषु धार्मिकविधौ फणिरेष बालः
 काव्येषु शुद्धकविताकरणेऽप्यशक्तः ।
 शास्त्रार्णवं भुवनभास्वरभास्करं तं
 श्रीभीमकान्तभिनन्दति शब्दपुष्पैः ॥१०॥
 असच्छास्त्रसंसक्तचेता भृशं हि
 सुदूरः स्वशास्त्रीयपीयूषपानात् ।
 अहं ज्ञानशून्योऽस्मि खिन्नोऽस्मि विद्वन् !
 विशोचन् हि तातप्यते मे मनोऽद्य ॥११॥
 अदास्यद् भवान् मां यदि ज्ञानपुञ्जं
 निजान्तः स्थितध्वान्तपुञ्जं न्वहास्यम् ।
 अलप्स्ये सुधां चेद् भवत्काव्यरूपा
 मचेखित्स्य इत्थं न काव्ये कदापि ॥१२॥
 अयि ! पितस्तव दर्शनलालसा भवतु नाम कथं परिपूरिता ।
 न हि कदाप्यभवत्तव सङ्गमो मम मनोऽतितरामिह दूयते ॥१३॥
 आचार्योऽसाविति गदति मां प्राप्तपत्रप्रमाणं
 नाहं जाने किमपि गहनं शास्त्रतत्त्वं विचित्रम् ।
 आत्माऽऽलोको न भवति यतः किं प्रमाणैर्मदीयै-
 स्तत्त्वार्थं त्वामत इति गृणन् शीघ्रमेवानुरुन्धे ॥१४॥
 भवच्छास्त्रार्कात् कौ समधिगतधामात्र सततं
 यवीयांस्ते भ्राता विधुरिव मनः प्रीणयति नः ।
 कदार्क त्वां लब्ध्वा परिहृतमहामोहतमसो
 वयं खद्योताः कौ कथय सफलाः स्याम नितराम् ॥१५॥
 सूर्यं सर्वजनः सदा सुमनसा सच्छ्रद्धया सेवते
 सूर्यो वेत्तु कथं चराचरजगन्नाम्ना सदाकाशगः ।

तद्वच्छास्त्रदिवाकरं कविवरं जानीमहे त्वां वयं
 सम्पर्काय सुबोधनाय च भवान् सम्प्रार्थ्यते पत्रतः ॥१६॥
 कालिदासभवभूतिसुबन्धुहर्षबाणभरतादिकवीन्द्राः ।
 व्यष्टितां खलु निजां परिहाय रूपमेतदलभन्त तवाद्य ॥१७॥
 दृश्यते तव कृतौ च तथैव तस्य तस्य हि कवेः प्रतिमत्वम् ।
 देववागमृतपानसुरेशं त्वां दिदृक्ष इह चार्यगुणेशम् ॥१८॥
 निजसंस्कृतिरक्षणव्रती स्वगुणालोकचकाशितावनिः ।
 कविता-वनिता सुनर्तकः कतमोऽन्यस्त्वदृतेऽद्य लभ्यते ॥१९॥
 निगमागमचिन्तनोद्भवैः स्थविरोऽस्त्येव भवान् निजैर्गुणैः ।
 वयसा सममेव सर्वथा निरवच्छिन्नमतिर्विराजते ॥२०॥
 विषमे परिवारसागरासृतनक्रादिनिभे सुदुस्तरे ।
 पतितं वृजिनैर्निषूदितं दयया पत्रचयान्निबोधय ॥२१॥
 कलिकालकरालकौतुकैः कलितान्तःकरणः कुतार्किकः ।
 कमनीय ! कथं कृपाकरं कलयामि क्व नु किन्नु केशवम् ॥२२॥
 भवतामनुजोऽत्र शेखरः कविवर्येषु च शेखरायते ।
 भवदीयविशिष्टसङ्गमात् कृतविद्योऽत्र विराजतेतराम् ॥२३॥
 भवदीयगुणैः सुभाषितैः सुचरित्रैश्च विभूषितादतः ।
 उपलभ्य सुभाषितानि वः वसुधायाममृतं निपीयते ॥२४॥
 भवतो हि गुणाञ्चिचीषता फणिनारायणनामकेन वै ।
 लिखितं प्रथमं हि पत्रकं प्रतिपत्रेभ्य इमं निबोधय ॥२५॥
 नितरां विकलानि बालकवचनान्येव हि वक्ति योऽस्फुटम् ।
 अतिहर्षकराणि हे गुरो ! मम वाक्यानि तथा निशम्यताम् ॥२६॥
 कवितासु निजात्मभावना प्रकटीकृत्य निवेदयिष्यतः ।
 प्रतिभारहितस्य मे शिशुप्रतिमस्यास्य वचांसि गृह्यताम् ॥२७॥
 क्व भवान् सुरगीःसुधारणवः क्व नु चाहं मरुभूमिसन्निभः ।
 नृटये खलु बालभाषितमिति सम्प्रार्थ्य विरम्यतेऽधुना ॥२८॥

प्रस्तोता-फणिनारायणसिन्देलः

प्रकाशकीयम् (कवेर्विविधपद्यावलिपुस्तके)

गुल्मीमण्डलमण्डितेऽत्र धुरकोटान्तर्गते खर्वटे
‘वाग्ला’ पूर्वपदे तदुत्तर ‘बडाचौरे’ वसन् पूर्वजः ।
विद्वान् ज्योतिषधर्मशास्त्रनिपुणः ख्यातः पुराणादिषु
दत्तात्रेय इति स्वकर्मकुशलः सिद्धोऽभवद् भूसुरः ॥१॥

तत्पुत्रः श्रुतिशास्त्रविद् बहुमतो देवीप्रसादोऽभवत्
तत्पुत्रोऽपि च धर्मवित् कविवरः श्रीभीमकान्ताभिधः ।
विद्वान् कर्कशतर्क-योगपदयुक् शास्त्रज्ञ एको महान्
अन्तेवासिजनान् मुदा सुरगिरा सम्भावयन् सम्मतः ॥२॥

शाब्दव्याकरणे सुधीः पुनरहो ज्योतिर्विदामग्रणीः
मीमांसास्मृतिसाङ्ख्यतर्ककणभुग्वाचां विवादेऽग्रणीः ।
यज्ञे यज्ञविधौ जनैर्बहुमतो दक्षोऽस्ति तत्कर्मसु
मन्त्रज्ञोऽपि च तन्त्र-यन्त्रविधिवित् तेषां प्रयोगादिषु ॥३॥

देवीभागवते कथाप्रवचने प्रश्नोत्तरे पाठने
श्रीमद्भागवते तथोपनिषदां शङ्कासमाधानयोः ।
यो रामायणभारतादिषु तथा ख्यातः पुराणेष्वपि
धर्माचाररतोऽस्ति नीतिनिपुणः श्रीभीमकान्तः कविः ॥४॥

आयुर्वेदविचारसारचतुरो रुग्णाञ्जनान्छान्तिदः
योऽर्थज्ञो निगमागमेषु निपुणो धीरः कविर्विश्रुतः ।
यो भक्तो जगदीश्वरे सममतिर्देवीपदाब्जे रतः
येन स्याल्लिखितं सतां सुखकरं काव्यद्वयं विश्रुतम् ॥५॥

तस्याचारविचारजीवनविधौ क्षेत्रादिकर्मस्वपि
यद्वाऽध्यात्मपथेऽपि भौतिकपथे वृत्त्यर्थचिन्तासु च ।
यस्मिँस्तस्य कवेर्गृहव्यवहृतौ स्थानादिकस्यापि च
यद्वा ज्ञानपथस्य वाग्व्यवहृतौ पत्राणि मित्रेष्वपि ॥६॥

एषा पद्यमयी कृतिः कृतिविदामग्रे पितुः प्रस्तुता
भाषायामपि संस्कृते विरचिता विद्वज्जनानन्ददा ।

दृश्यन्ते कविता अनेकविषया पुत्रे कलत्रेष्वपि
 विद्वद्भिः सुविचार्यतां कृतिरियं या शब्दचित्रं पितुः ॥७॥
 काव्यकर्ताऽऽलोकधर्ताऽज्ञानहर्ता विचारवान् ।
 'कविर्मनीषी परिभूः स्वयम्भू'रिति कथ्यते ॥८॥
 एष विद्वान् कविर्ज्ञानी सञ्चरन्नपि वर्त्मनि ।
 सत्कृतः सादरं लोकैः पादयोर्नतिपूर्वकम् ॥९॥
 तेनैव लिखिता ह्येषा विविधा पद्यमालिका ।
 सुरम्या विदुषामग्रे दर्शिता सौरभान्विता ॥१०॥
 कोमलं कठिनं रम्यमिहामुत्र विचारितम् ।
 सश्लेषं सार्थकं काव्यं राजवृत्तानुसारि तत् ॥११॥
 सुरम्यपदविन्यासैरलङ्कारैरनुत्तमैः ।
 गुणभावरसैराढ्या नारीव कविता पितुः ॥१२॥
 विदुषा काव्यमर्मज्ञवेणीमाधवशर्मणा ।
 समीक्षा लिखिताऽस्तीह सर्वभावप्रकाशिका ॥१३॥
 एतदर्थं धन्यवादान् प्रददो भूरिशोऽधुना ।
 कृतकृत्या वयं प्रीता वेणीमाधवधीमते ॥१४॥
 लोकोऽयं गुणसङ्घोऽस्ति दृश्यन्ते ते गुणा न हि ।
 दोषे दृष्टिर्निपतति दृष्टिर्दोषानुगामिनी ॥१५॥
 निःसुखे जीवल्लोकेऽस्मिन् प्रीतियोगः सुदुर्लभः ।
 केषाञ्चिन्न विनोदश्चेदस्माकं को निवारयेत् ॥१६॥
 तथापि केचिद् विद्वांसः परदोषानुकीर्तने ।
 रमन्ते चेद् वयं तेभ्यो नमस्कुर्मो मुहुर्मुहुः ॥१७॥
 नगवाणाभ्रनयनमिते वैक्रमवत्सरे ।
 शुचौ मासे पूर्णिमायां सम्मुद्रय रविवासरे ॥१८॥
 प्रकाशकैः पञ्चपुत्रैर्लक्ष्मीसूर्यादिनामकैः ।
 कान्तोत्तरैः पितृकृता कृतिरेषा प्रकाशिता ॥१९॥

पितुर्जीवनमीदृशम्

प्रा. डा. लक्ष्मीकान्त पन्थी

आसीज्जनपदः कश्चित् पश्चिमायां दिशि श्रुतः ।

गङ्गोलिनाम्ना तत्रैव वंशमूलं सुविश्रुतम् ॥१॥

उपाध्यायकुलोत्पन्नो गौतमस्तत आगतः ।

‘वाग्ला’ नाम स्थलं दृष्ट्वा वसतिं कृतवान् पुरा ॥२॥

उद्धवो नाम पुत्रोऽस्य सोऽपि पित्रा सहागतः ।

‘वाग्ला’ स्थलं समालोक्य वसतिं कृतवानसौ ॥३॥

वाग्लां समागतस्यैवोद्धवस्यैकः सुतोऽन्तिमः ।

य आसीत् परमानन्दस्तज्जाताः पन्थिनो वयम् ॥४॥

अस्मात्पुंसोऽनन्तराणि नवनामानि साम्प्रतम् ।

वंशपत्रे न दृष्टानि विस्मृतान्यथवा किमु ॥५॥

परमानन्ददशमाच्छ्रुतदासोऽभवत्ततः ।

मनोहरस्ततो जातः कृष्णस्तस्य सुतोऽभवत् ॥६॥

धनिरामः कृष्णपुत्रः पतिरामस्ततोऽभवत् ।

पतिरामस्य द्वौ पुत्रौ गङ्गाभरतसञ्ज्ञकौ ॥७॥

वाग्लायां जनिसम्प्राप्तौ ततो भिन्नावुभौ बुधौ ।

गङ्गारामः समवसद् वाग्लायां पितृसद्वानि ॥८॥

भरतस्य सुतो दत्तो वाग्लाग्रामात् समागतः ।

खर्वटेऽस्मिन् बडाचौरे वसतिं कृतवान् बुधः ॥९॥

दत्तात्रेयो नाम पुत्रो भरतस्याऽधिकः प्रियः ।

पितुः सकाशादेवासौ ज्योतिः शास्त्रं समासदत् ॥१०॥

धर्मशास्त्रं प्रमाणेन गणितं फलितादिकम् ।

ज्योतिषस्य फलादेशे सफलोऽभूद् दृढाशयः ॥११॥

सोमनेत्राङ्गचन्द्राब्दमिते (११२१) वैक्रमवत्सरे ।

देवीप्रसादविबुधो दत्तात्रेयमलङ्करोत् ॥१२॥

योऽधीतवान् व्याकरणं निगमं कर्मकाण्डकम् ।

पितुः सकाशान्मेधावी काव्यं ज्योतिषधर्मकम् ॥१३॥

आकृत्या सुन्दरो धीमान् मृदुभाषी सदाशयः ।

अजातशत्रुरेवासीत् प्रसन्नमुखमण्डलः ॥१४॥

सोऽयं सत्पुरुषो ग्रामे पौरोहित्ये कृतादरः ।
 यावज्जीवं पुराणानि कथयामास भूसुरः ॥१५॥
 नवम्यामसिते राधे वसुव्योमखलोचने ।
 स्वर्गतोऽयं महाभागो वैक्रमे पुण्यसङ्गही ॥१६॥
 अस्य पुंसस्तिस्त्र आसन् धर्मपत्न्यस्तथात्मजाः ।
 अष्टौ जाताश्चतस्रश्च पुत्रयो जाताः पतिव्रताः ॥१७॥
 तृतीयायां समुद्भूताः सूनवो मिलिताशयाः ।
 वंशे पताकाः सदृशाः सञ्जाताः कुलदीपकाः ॥१८॥
 यज्ञमूर्तिर्नार्मधेयो ज्येष्ठः सुचतुरः सुतः ।
 अष्टौरसाङ्गभूम्यब्दे सम्भूतो वैक्रमे शुचौ ॥१९॥
 पूर्वं वयस्यसौ विद्यामधीतो दारसङ्ग्रहम् ।
 कृतवान् गतवान् स्वर्गं स्मृत्वाऽनास्थां हि भौतिके ॥२०॥
 अष्टसप्ताङ्गचन्द्राब्दे (१९७८) राधे वैक्रमवत्सरे ।
 पञ्चम्यामसिते जातो भीमकान्तो हि मध्यमः ॥२१॥
 साधुस्वभावात् कौमारे पित्राज्ञापरिपालनम् ।
 परिज्ञातं सदा तेन न ज्ञातं परपीडनम् ॥२२॥
 शिक्षा प्राथमिकी प्राप्ता भवने पितुरन्तिके ।
 पुनः षोडशवर्षीयो विद्यार्थं गृहमत्यजत् ॥२३॥
 काष्ठमण्डपमागत्य राज्ञीपुष्करिणीतटे ।
 समारभत शास्त्रस्याऽभ्यासं स गुरुस्निधौ ॥२४॥
 शब्दशास्त्रं हेमनाथात् साहित्यं कालिदासतः ।
 तर्कशास्त्रं लोकनाथाद् गणितं कविराजतः ॥२५॥
 धर्मशास्त्रं च वेदान्तं सोमनाथाद् गुरोरपि ।
 अपाठि यत्नतो येन शारदा वरदा कृता ॥२६॥
 श्रुत्वैव गुरुवाक्यानि कविता रचिता तदा ।
 कवितारचनाकार्यं सुकरं प्रतिभावताम् ॥२७॥
 तदा सन्तोष्य वाग्देवीं कविता व्यलिखत् कति ।
 पत्रं पद्यमयं प्रेष्य सतीर्थ्याँश्च तुतोष सः ॥२८॥
 परीक्षा प्रथमोत्तीर्णा सम्भूय प्रथमस्तदा ।
 पारितोषिकरूपेण प्राप्तवान् पुस्तकादिकम् ॥२९॥
 पुनः खिदीमं सम्प्राप्य दधिरामाद् गुरोरपि ।
 वेदान्तं व्याकृतिं धर्मं साहित्यञ्चापठत् सुधीः ॥३०॥

परीक्षां मध्यमानाम्नीं काश्यां दत्त्वा गृहं गतः ।
 अत्रापि प्रथमश्रेण्यामुत्तीर्णोऽयं कुशाग्रधीः ॥३१॥
 पश्चादध्यापनेनैव काँश्चिद् वर्षानयापयत् ।
 विप्रवर्यस्य कर्तव्यं पठनात् पाठनं स्मृतम् ॥३२॥
 स्मृत्वा पुत्रस्य कर्तव्यं पित्रोः सेवां विशेषतः ।
 कर्तुं समागतो गेहे विनयो वृद्धसेवनम् ॥३३॥
 शास्त्राभ्यसनशीलोऽसौ स्वाध्यायं कृतवान् गृहे ।
 काश्यां परीक्षामददात् 'शास्त्री'ति ख्यापितस्ततः ॥३४॥
 पितृनिर्देशितेभ्यश्च यजमानेभ्य एव किम् ।
 जीविकां चालयामास पौरोहित्येन कर्मणा ॥३५॥
 कर्मकाण्डे सदाचारे प्रकाण्डः शास्त्रमर्मवित् ।
 ज्ञाता मधुरवाक् तेन न ज्ञाता परमर्भवित् ॥३६॥
 धर्मशास्त्रं प्रमाणेन फलादेशेन ज्यौतिषम् ।
 श्रीमदभागवतादीनां कथामचकथद् बुधः ॥३७॥
 अयं प्रांशुः शरीरेण, गौरो वर्णेन, सुन्दरः ।
 आकृत्या, दीर्घबाहुभ्यां भीमकान्तो हि दर्शने ॥३८॥
 शास्त्रद्वारसमाने द्वे सुश्रोत्रे, मुखमण्डलम् ।
 प्रसन्नं दर्शनान्नित्यमन्वर्थमनुमीयते ॥३९॥
 लोचने द्वे कारुणिके दृश्येते, सुकृती स्वयम् ।
 ब्रह्मज्ञानादिन्द्रियजिन्मिष्टवाचा ह्यमर्षजित् ॥४०॥
 इत्थं लोकप्रियो विद्वानहो ! दुर्जनसङ्गतिः ।
 हेतुरत्रविधिश्चित्रं कस्तूरी गहने वने ॥४१॥
 पञ्चाशत्पञ्चवयसि भूयोऽपि काष्ठमण्डपम् ।
 संयोगेन समागत्य ने.वे. विद्याश्रमं स्थितः ॥४२॥
 सुपरीक्षकरूपेण वर्षद्वयमतिष्ठितम् ।
 वटूनशिक्षयच्छम्यक् सदाचारो हि जीवनम् ॥४३॥
 ब्रह्मज्ञानैकबुद्ध्यासौ स्वाश्रमं शिश्रिये पुनः ।
 एकान्तमेव शान्ताय भीमकान्ताय रोचते ॥४४॥
 पुनश्च गौरीघटस्थविद्यालयसुचालकैः ।
 बाँसकोटाभिधैर्विप्रेराहूतोऽध्यापनाय सः ॥४५॥
 अतो ग्रामादागतवान् त्रिषष्टिवयसा मितः ।
 गौरीघट्टे चोपविश्य द्वादशाब्दानपाठयत् ॥४६॥

'जगदम्बावैभवञ्च जगदीश्वरवैभवम् ।
 काव्यद्वयं रचितवान् विविधां पद्यमालिकाम्' ॥४७॥
 पन्थिवंशोद्भवानां हि जनानां काष्ठमण्डपे ।
 सेवासमाजो घटितो रसवाणखलोचने ॥४८॥
 अनेनैव समाजेन मुनिवाणखलोचने ।
 वैक्रमेऽब्देऽह्यसौ विद्वान् वाक्पुष्पैरभिनन्दितः ॥४९॥
 सभायां प्रमुखो धीमान् बडागुरुमहोदयः ।
 केसरिराजपाण्डेयोऽभिनन्दनसमर्पकः ॥५०॥
 तेनोक्तपद्यपुष्पाणि सभायां समुपस्थितैः ।
 यथा श्रुतानि सर्वाणि पुस्तके रक्षितानि च ॥५१॥
 एवं कविरयं भीमकान्तः काव्यकलाधरः ।
 विद्याविद्योतितस्वान्तः पूर्णचन्द्र इवोदितः ॥५२॥
 विश्वहिन्दुमहासंघनेपालसमितीरेपि ।
 पाणिनीयपुरस्कारसहितः सोऽभिनन्दितः ॥५३॥
 अभिनन्दनमेतच्च पुस्तकेऽत्र प्रकाशितम् ।
 पाणिनीयपुरस्कारसहितं ज्ञायते ततः ॥५४॥
 सोऽन्यैर्जनैः समूहैस्तद्विद्यार्थिभिश्च सादरम् ।
 अध्यापितैरधीतैश्च संस्थाभिरपि सत्कृतः ॥५५॥
 लालुग्रामे लब्धजन्मा नाथ-सन्यासदीक्षितः ।
 विद्वान्नीतीतिहासज्ञः कविः शास्त्रार्थकोविदः ॥५६॥
 लब्धवर्णः ख्यातनामा योगी नरहरिः स्वयम् ।
 महाकविं भीमकान्तं वाक्पुष्पैरभिनन्दति ॥५७॥
 अस्याभिनन्दनं पत्रं पुस्तकेऽपि प्रकाशितम् ।
 पाठकानां सुबोधाय पुस्तकेऽस्मिन् प्रदर्शितम् ॥५८॥
 अस्य काव्यद्वयं वीक्ष्य कथनीयं विशेषतः ।
 भूमिकावाक्यविस्तारं संविविच्य विलेखनात् ॥५९॥
 कवेः काव्य-कला-भाव-मर्मज्ञो भावकः कविः ।
 टीकारामो व्याकृतिज्ञो वाक्पुष्पैरभिनन्दति ॥६०॥
 जगदम्बावैभवे च जगदीश्वरवैभवे ।
 भूमिकायां संस्तवोऽस्ति काव्यस्य च कवेरपि ॥६१॥
 तदंशमात्रमुद्धृत्य पाठकानां हिताय वै ।
 वैशिष्ट्यबोधनार्थं हि पूर्वपृष्ठे प्रकाशितम् ॥६२॥

फणिनारायणोऽस्त्यन्यः संस्कृताध्यापकः सुधीः ।
 सोऽयं भागवताचार्यः साहित्याम्बुधिपारगः ॥६३॥
 श्रीमद्भागवतार्थस्य नेपाल्यां कविताकरः ।
 तदुक्तैः कवितापुष्पैर्भीमकान्तोऽभिनन्दितः ॥६४॥
 अस्याभिनन्दनं पत्रं पूर्वपृष्ठे प्रदर्शितम् ।
 पाठकानां सुबोधाय पठितुं शक्यते ततः ॥६५॥
 विद्यया जन्मना चेति द्विधा वंशोऽस्ति यन्मतम् ।
 पाठनाल्लेखनाद् वापि पुत्रैः शिष्यैश्च सम्मतम् ॥६६॥
 नायं नगरवास्तव्यः कविगोष्ठ्यां न सङ्गतः ।
 रचिता ह्यात्मनैवात्र विरक्तस्येव जीवनी ॥६७॥
 पित्रा विलिखिता सैषा स्वकीया लघु जीवनी ।
 पूर्वमेव समालोच्य पत्रिकायां प्रकाशिता ॥६८॥
 इत्थमत्रास्य विदुषोऽशीतितोऽप्यधिकं वयः ।
 गतं परार्थेऽवज्ञातमात्मार्थं ब्रह्म केवलम् ॥६९॥
 सोऽयमस्मत्पिता रोगाऽऽक्रान्तोऽपीह हरिं स्मरन् ।
 वसुवाणखनेत्राब्दे (२०५८) स्वर्गतः पुण्यसङ्गही ॥७०॥
 महिते पितरि स्वस्य त्रिदशालयसंस्थिते ।
 भुवं त्यक्त्वा विहायाऽस्मान् कस्त्राता भविता वत ॥७१॥
 शोकसंविग्नमनसा स्मरता पितरं मया ।
 पितृसूक्तं विरचितं मया पूर्वं प्रकाशितम् ॥७२॥
 अद्यपर्यन्तमस्यापि जायासन्ततिनां ततिः ।
 द्वे भार्ये पञ्च पुत्राश्च तिस्रः पुत्र्योऽधुनाऽभवन् ॥७३॥
 लक्ष्मीसूर्यचन्द्रविष्णुकृष्णाः कान्तोत्तरा वयम् ।
 पुत्राः स्वकार्यसंलग्नाः पितुराज्ञानुकारिणः ॥७४॥
 पुत्री पूर्वोद्भवा शान्ता विजयाकमलेऽनुजे ।
 कुलद्वयमलङ्कृत्य भूयासुस्ताः पतिव्रताः ॥७५॥

परिचयः

गुल्मीमण्डलमध्यस्थे वाग्लाजनपदान्तरे ।
शान्तैकान्ते बडाचौरै वसतो ब्राह्मणाऽन्वये ॥१॥

दत्तात्रेयबुधस्याऽऽसीत् पुत्रो देवीप्रसादकः ॥
अस्यैव विदुषः पुत्रो भीमकान्तोऽस्ति मध्यमः ॥२॥

अष्टसप्ताङ्कचन्द्राब्दे राधे वैक्रमवत्सरे ।
पञ्चम्यामसिते जातो भीमकान्तो गुणाकरः ॥३॥

अयं प्रांशुः शरीरेण, गौरो वर्णेन, सुन्दरः ।
आकृत्या दीर्घबाहुभ्यां भीमकान्तो हि दर्शने ॥४॥

शास्त्रद्वारसमाने द्वे सुश्रोत्रे मुखमण्डलम् ।
प्रसन्नं दर्शनान्नित्यमन्वर्थमनुमीयते ॥५॥

लोचने द्वे कारुणिके दृश्येते सुकृती स्वयम् ।
ब्रह्मज्ञानादिन्द्रियजिन्मिष्टवाचा ह्यमर्षजित् ॥६॥

व्यूढोरस्कोऽजातशत्रुः शान्तचित्तो जितेन्द्रियः ।
दृढकायः क्षमाशीलः सत्यसन्धः कृपाकरः ॥७॥

ज्ञानविद्यावयोवृद्धः क्रियावान् धर्मविग्रहः ।
विद्यार्थिभिः स्तूयमानो गुरुस्मृतिपता कविः ॥८॥

मातृवद् भगिनीवच्च पश्यन्नासीत् परस्त्रियः ।
परवित्ते परान्तेऽपि लोलुपो न कदाचन ॥९॥

नित्यस्नायी नित्यजपी वैश्वदेवाऽतिथिप्रियः ।
पितृणां देवताञ्च नित्यमासीत् प्रपूजकः ॥१०॥

नित्यस्वाध्यायशीलोऽसौ परेषां नैव सूचकः ।
धर्मशास्त्रप्रमाणेनाऽनिष्टलक्षणसूचकः ॥११॥

विद्याविनयसम्पन्नं जीवनं च तपोमयम् ।
सदैवोपनिषत्शीलप्रवणोऽसौ विचारकः ॥१२॥

मौनी विद्याप्रियो नित्यं लोककल्याणकारकः ।
सुधीजनप्रियो भीमकान्त आसीन्मनोहरः ॥१३॥

वसुवाणव्योमनेत्रसम्मिते वैक्रमाब्दके ।
अधिकाश्विनशुक्लस्य द्वितीयायां गतो दिवम् ॥१४॥

तत्सुतो मन्दधीर्लक्ष्मीकान्तसंज्ञोऽजितेन्द्रियः ।
निर्धनोऽप्येकलोऽशक्तः शास्त्रज्ञानेऽक्षमोऽबुधः ॥१५॥

पितृस्नेहाऽनुबद्धेनाऽनेन प्रतिकृतिः कृता ।
शताब्द्यां स्थापिता भूयात् चिरं पितृयशस्करी ॥१६॥

सप्ताश्विव्योमनयनसम्मिते वैक्रमाब्दके ।
पञ्चम्यामसिते राधे निर्मिता प्रतिमा कवेः ॥१७॥

स्थाने कपिलवास्तव्ये लुम्बिन्यञ्चलमध्यगे ।
वाणगङ्गापश्चिमायां भूमौ कपिलधामनि ॥१८॥

गुरुत्वम्

अनिन्दिताभ्यां सुखवैभवाभ्याम्
दारादिसम्पत्सुतवैभवाभ्याम् ।
अनेकशिल्पक्षमतायुताभ्याम्
नमो नमः श्रीगुरुपादुकाभ्याम् ॥१॥

अनेकशास्त्राणि सुपाठिताभ्याम्
पुराणकाव्यादिसुभाषिताभ्याम् ।
सत्कर्मकाण्डक्षमतायुताभ्याम्
नमो नमः श्रीगुरुपादुकाभ्याम् ॥२॥

धर्मादिशास्त्रैश्च सुबोधिताभ्याम्
वेदान्तबोधेन सुशिक्षिताभ्याम् ।
नैकाय शिष्याय सुमन्त्रदाभ्याम्
नमो नमः श्रीगुरुपादुकाभ्याम् ॥३॥

सन्नीतिशास्त्रैरपि भूषिताभ्याम्
काव्यादिलेखक्षमतायुताभ्याम् ।
शिष्यैरनेकैर्नतमस्तकाभ्याम्
नमो नमः श्रीगुरुपादुकाभ्याम् ॥४॥

सुधारसैर्वाचमलङ्कृताभ्याम्
विद्यामृतैः कण्ठविभूषिताभ्याम् ॥
जनैरनेकैरभिनन्दिताभ्याम्
नमो नमः श्रीगुरुपादुकाभ्याम् ॥५॥

तस्मै नमः सकलशास्त्रनिदेशकाय
तस्मै नमोऽज्ञजनतापरिबोधकाय ।
तस्मै नमः सुकृतकर्मकृतव्रताय
तस्मै नमोऽस्तु गुरवे सुखबोधकाय ॥६॥

वैशिष्ट्यम्

सद्धर्मस्योपदेष्टा स्वयमपि सुकृती तत्कुलाऽलङ्कृतिः सन्
विद्वानेष प्रवक्ता रुचिरपदकविः शास्त्रवित् काव्यकर्ता ।
योऽन्येषां चोपकर्ता ग्रहफलकथनादायुरारोग्यवेत्ता
लोकैः सम्मानितोऽसौ विनयनयविधेर्भूतिर्कल्पो विपश्चित् ॥१॥

यद् ग्रामे पण्डितोऽयं समवसदधिकं सर्वदा पूजितोऽपि
ग्रामस्थान् बालकान् यः प्रपठनकलया शिक्षणैकावधानः ।
गेहे चाऽस्ते द्वितीयाद्वयमिह नितरां पादयोः सेवमानम्
गङ्गा नीला च ताभ्यां समजनिषत ते ह्यात्मजन्माऽधुनाऽष्टौ ॥२॥

वेदान्तादिकदर्शनेषु निपुणः साङ्गश्रुतौ पारगो
यो रामायणभारतादिकपुराणानां बुधो वाचकः ।
साहित्याम्बुधिपारगः सुकृतकृद् विद्याविकासोज्ज्वलः
स्वाचारान्वितवेषभूषिततनुः श्रीभीमकान्तो गुरुः ॥३॥

भारद्वाजकुलावर्तसमणिवद् योऽभूत् सतामग्रणीर्
लोकैर्गीतगुणोऽर्थिभिः परिवृतो विद्यार्थिभिः संस्तुतः ।
सर्वैर्माण्डलिकैर्बहुश्रुतजनैर्यत् पादपद्मार्चितम्
तस्यैतत् पदमद्यमस्तु सुखदं भूयात् तमो हारकम् ॥४॥

शुद्धान्तःकरणो बुधाग्रचरणो योऽभूत् कवीनां प्रियो
यो वेदान्तविचारणे स्थिरमना विद्वज्जनैर्विन्दितः ।
यो मुक्तो गृहदारबन्धनसुखैः पुत्रादिसम्पन्नैः
स्वान् पुत्रान् दिवि संस्थितः स जनकः पायादपायात् सदा ॥५॥

भीतिं नो भवसागराच्च भवतः सत्यैकनिष्ठो यतो
मन्दा नो कवितासु ते मतिरभूत् पाठे तथा लेखने ।
कामेनाऽपि मनो न तेऽत्र विकृतौ नीतं, न चिन्तातुरोऽ-
न्तःसारस्थितिशून्यतुच्छविषयेऽनास्था तवाऽभूदिह ॥६॥

भीमः कान्त उदारधीर्नृपसमो धीमान् पिता यो भवान्
आसीत् शास्त्रकलाकलापकुशलः काव्यादिलेखक्षमः ।
लक्ष्मीसूर्यसचन्द्रविष्णुसहिताः कृष्णेन युक्ता वयम्
भक्ताः स्मो भदीयपादविनताः कान्तान्तसंज्ञाऽऽत्मजाः ॥७॥

महत्त्वम्

देवीप्रसादस्य सुतोऽस्ति भीम-
कान्ताऽभिधोऽभून्नगमागमज्ञः ।
पौराणिकोऽयं विबुधान आसी-
ज्जनातिमान्यो नयविद् गुणज्ञः ॥१॥
यो व्याकृतिज्योतिषकोषतर्क
संस्कारकर्माण्यथ याज्ञिकानि ।
सधर्मशास्त्रादिककर्मकृत्या-
न्यपाठयच्छात्रगणाननेकान् ॥२॥
पुराणसारं प्रसमीक्ष्य पारं
सकामनिष्कामविचारभावम् ॥३॥
काव्यत्रयं यो रुचिरं विलिख्य
गतः सुधर्मा कवितां प्रवक्तुम् ॥४॥
ततोऽपि देवेन्द्रसभां समेत्य
काव्यत्रयं देवचरित्रचारु ।
देवांस्तथा देवगुरुं प्रदर्श्य
योऽश्रावयत् स्वां कवितां सदर्थाम् ॥५॥
कृतादरस्तत्र निवेशितेषु
नैपालविद्वज्जनसंयुतेषु ।
निषण्णके संस्थितवान् सुरम्ये
ह्यग्रे कृतोऽयं विबुधैर्बुधैश्च ॥६॥
नमोऽस्तु विद्यार्थिजनप्रियाय
नमोऽस्तु विद्वज्जनवल्लभाय ।
नमोऽस्तु काव्यामृतसेवकाय
नमोऽस्तु काव्यामृतदेशिकाय ॥७॥
श्रीगेहलक्ष्मीस्तनया वरिष्ठा
ततो द्वितीया विजयाऽस्ति मध्या ।
ताभ्यां यविष्ठा कमला तृतीया
तातं नमामः सहजैरुपेताः ॥८॥

पितरौ

सर्वेषां प्रणिनां सत्यं जीवितव्यमशाश्वतम् ।

तेषां च मानवो देहो दृश्यते क्षणभङ्गुरः ॥१॥

यथा जलेषु दृश्यन्ते बुद्बुदाः क्षणभङ्गुराः ।

तथा नृदेहा जायन्ते ते नश्यन्ति क्षणादिह ॥२॥

तथापि सद्भिः शास्त्रेषु पुराणेषु मुहुर्मुहुः ।

‘दुर्लभो मानुषो देह’ इत्युक्त्या स प्रशस्यते ॥३॥

प्रशंसाकारणञ्चास्य श्रूयतां यदि रोचते ।

धर्मार्थकाममोक्षाणां सिद्धिर्देहादिहोच्यते ॥४॥

अनित्याद् विग्रहादस्मान्नित्यं ब्रह्म सनातनम् ।

लभ्यते लौकिकी सिद्धिः सत्कर्मसुयशस्करी ॥५॥

प्राप्यते मानुषैर्देहैः सत्प्रयत्ने कृते सति ।

इत्थं सुदुर्लभो देहः पितृभ्यां परिपोषितः ॥६॥

परन्तु न वयं शक्तास्तयोः प्रणतिपूर्वकम् ।

समर्था अपि सेवायां न लग्ना जातमन्यवः ॥७॥

सर्वार्थसाधको देहः पितृभ्यां जनितो मुदा ।

पोषितो रक्षितस्ताभ्यां कथं दद्यान् निर्वृतिम् ॥८॥

शतायुषापि पुत्रेण सेवितौ पितरौ यदि ।

निर्वेशं न तयोर्याति न सेवेत स किंसुतः ॥९॥

“मातरं पितरं वृद्धं भार्यां साध्वीं सुतं शिशुम् ।

गुरुं विप्रं प्रपन्नं च कल्पोऽविभ्रच्छ्वसन्मृतः ॥” (१०।४५।७)

इति भागवते कृष्णो विनीतः पितरौ प्रति ।

ब्रूतेऽन्यस्य तु का वार्ता पितरौ हि महत्तमौ ॥१०॥

स्वबालवनितां स्वं च रक्षन्तः सन्ति किंसुताः ।

दुग्धेनापि न सेव्येते पितरौ दुग्धपायिनौ ॥११॥

वृद्धत्वे कीदृशौ जातौ न दृष्टौ पितरौ यदि ।

आयास्यत्येव वार्द्धक्यं यत्त्वयानुभविष्यते ॥१२॥

पितरौ हि प्रभोः साक्षात् स्वरूपत्वेन संस्थितौ ।

दुःखितं चेत्तयोश्चित्तं कृपाप्राप्तिः कथं भवेत् ॥१३॥

यस्य पित्रोः कृपादृष्टिकिरणैरुज्ज्वलो घनः ।

तस्य वर्षामृतफला भवेज्जीवनवल्लरी ॥१४॥

अतो दुर्लभदेहस्योत्पादकौ पितरौ स्मर ।
 तव जीवनदातारौ परमात्मस्वरूपिणौ ॥१५॥
 संसारे त्वं मुह्यसि चेत् पितरौ स्मर कीदृशौ ।
 तव जन्मप्रदातारौ तथाऽऽलोकप्रदर्शकौ ॥१६॥
 धनिकोऽस्यथवा विद्वान् दुःखितौ पितरौ यदि ।
 धिक् ते धनिकतामेवं विद्वत्तां मतिहीनताम् ॥१७॥
 महत्त्वपूर्णे संसारे सर्वेभ्यो जीवनं महत् ।
 जीवनेन विना भोग्यं कस्य किञ्चित् कथं कुतः ॥१८॥
 सर्वाभ्यो महती विद्या विद्यायाश्च धनं महत् ।
 संसारेऽतीव चपलं धनादपि महन्मनः ॥१९॥
 जानन्ति जीवनार्थास्ते जीवनं महदित्यमुम् ।
 तत्कारणं न जानन्ति महाभूतानि पञ्च किम् ? ॥२०॥
 पृथ्वी नभो वायुरापस्तेजो जीवनकारणम् ।
 ततोऽधिकतरं मन्ये रजःशुक्रे हि कारणम् ॥२१॥
 रजः शुक्रधरौ मातापितरावादिकारणम् ।
 सेवन्ते पितरौ ये ते जीवन्ति शरदां शतम् ॥२२॥
 भवाब्धिपारं तरितुमुपायं सरलं स्मर ।
 पितृसेवातरिं स्थित्वा शीघ्रं पारं गमिष्यसि ॥२३॥
 स्वयं तन्निकटं गत्वा तयोः सेवां समाचर ।
 तयोरशीःसुधां पीत्वा जन्मसाफल्यमाचर ॥२४॥
 सशोकौ पितरौ चेत्तावशोकौ कुरु सेवया ।
 अशोकौ पितरौ यस्य समृद्धिर्वृणुते हि तम् ॥२५॥
 तेन दत्तं हुतं जप्तं व्रतं तीर्थं तपः कृतम् ।
 देवाः सुपूजिता भक्त्या पितरौ येन सेवितौ ॥२६॥
 नारायणं स्वपितरं स्मर लक्ष्मीं स्वमातरम् ।
 लक्ष्मीनारायणौ तेन पितरौ येन सेवितौ ॥२७॥
 यद्वा स्वपितरं ब्रह्म तन्मायां विद्धि मातरम् ।
 ऐक्यभावस्तयोस्त्वं हि लोकवद् ब्रह्ममाययोः ॥२८॥
 साक्षात् स्वपितरं मन्ये शिवमम्बां स्वमातरम् ।
 तयोः प्रदक्षिणां नित्यं कर्तुमीहे गणेशवत् ॥२९॥
 गणेश ! त्वयि शक्तिश्चेद् बुद्धिं सिद्धिञ्च देहि मे ।
 सुसेवार्थं स्वपित्रोर्मे स्वयमन्यद् विचार्यताम् ॥३०॥

पितृसूक्तम्

नेपालभूपालसुशासितावनौ दिशि प्रतीच्यां धुरकोटमण्डले ।
मुनेर्भरद्वाजकुलान्ववायिनां ग्रामो 'बडाचौर' इति प्रचारितः ॥१॥
पन्थीति नामा द्विजवंशसम्भवो विख्यातकीर्तिर्भरताभिधोऽभवत् ।
यो ज्योतिषं शास्त्रमपाठयत् सदा शिष्याः प्रशिष्या बहवस्तदाऽभवन् ॥२॥
पुत्रस्तदीयः सकलार्थवेत्ता दत्ताभिधोऽभून्निगमागमज्ञः ।
तेनैव सज्योतिषशास्त्रतन्तुर्देशे प्रदेशे विपुलीकृताऽसीत् ॥३॥
पौराणिकोऽयं विबुधाग्रगण्यो धर्मप्रवक्ता नयविद् गुणज्ञः ।
ज्ञाता त्रिकालस्य फलानि वक्ता सच्छास्त्रवेत्तापि च कर्मकर्ता ॥४॥
देवीप्रसादोऽपि च दत्तपुत्रः पौराणिकोऽभूत् सकलार्थवेत्ता ।
यो ज्योतिषाध्यापनधर्मकृत्यान्यकारयत् सज्जनवल्लभोऽभूत् ॥५॥
देवीप्रसादस्य सुतोऽपि भीमकान्ताभिधोऽभून्निगमागमज्ञः ।
पौराणिकोऽयं विबुधान आसीज्जनातिमान्यो नयविद् गुणज्ञः ॥६॥
यो व्याकृतिज्योतिषकोषतर्कसंस्कारकर्माण्यथ याज्ञिकानि ।
सधर्मशास्त्रादिकर्मकृत्यान्यपाठयच्छात्रगणाननेकान् ॥७॥
पुराणसारं प्रसमीक्ष्य पारं सकामनिष्कामविचारभावम् ।
काव्यत्रयं यो रुचिरं विलिख्य गतः सुधर्मा कवितां प्रवक्तुम् ॥८॥
ततोऽपि देवेन्द्रसभां समेत्य काव्यत्रयं देवचरित्रचारु ।
देवांस्तथा देवगुरुं प्रदर्श्य योऽश्रावयत् स्वां कवितां सदर्थाम् ॥९॥
कृतादरस्तत्र निवेशितेषु नैपालविद्वज्जनसंयुतेषु ।
निष्पणके संस्थितवान् सुरम्ये ह्यग्रे कृतोऽयं विबुधैर्बुधैश्च ॥१०॥
तन्मुद्रितं काव्यमिहापि शिष्टं सर्वे पठन्तु प्रभवन्तु शिष्टाः ।
पुत्रा वयं लोकसभाविशिष्टा भूयास्म भूयाज्जनको विशिष्टः ॥११॥
पिताऽस्मदीयो नरलोकसारः स कर्णधारो व्यवहारसिन्धोः ॥
स शिल्पकारो नवजीवनस्य नवाऽवतारः करुणैकमूर्तेः ॥१२॥
नमोऽस्तु विद्यार्थिजनप्रियाय नमोऽस्तु विद्वज्जनवल्लभाय ।
नमोऽस्तु काव्यामृतसेवकाय नमोऽस्तु काव्यमृतदेशिकाय ॥१३॥
तस्मै नमः सकलशास्त्रनिदेशकाय तस्मै नमोऽज्ञजनतापरिबोधकाय ।
तस्मै नमः सुकृतकर्मकृतव्रताय तस्मै नमः सुखमुखात् सुखयोजकाय ॥१४॥
योऽन्तस्तमोऽपहरणादवभाति सूर्यश्चन्द्रः सदा मृतकरादिह वत्सलोऽभूत् ।
नित्यं सुमङ्गलगिरा भुवि मङ्गलोऽपि सौम्यः सदा बुधमनःसु तथाबुधेषु ॥१५॥

वाचां पतिः कविजनेषु गुरुर्हि छात्रवृन्देषु, काव्यकलनात् कविरेव साक्षात् ।
 पद्भ्यां शनैश्चरणतोऽपि शनैश्चरः किं दृग्भ्यां तमः शिखिशिखो ग्रहसंहतिर्वा ॥१६॥
 पदवाक्यविचारविद्यया धिषणायां विबुधाग्रगण्यते !
 जनके वसतिः कृता त्वया ह्यधुना नाथवती न दृश्यसे ॥१७॥
 तव निर्गमने बुधाग्रते ! चतुराः केऽपि बुधेषु पश्चिमाः ।
 पदवाक्यविचारविद्यया रहितास्ते तु कुतोऽग्रयायिनः ॥१८॥
 पितरि त्रिदशालयं गते जनताऽनेकदशामुपागता ।
 इह धार्मिकनिर्णयादिकं विगतं यज्ञविधिश्च निर्गतः ॥१९॥
 कविना सह ते स्थितिः पुरा मम पित्रा कविते ! सुखावहा ।
 अधुना कवितां लिखन्ति नो खवितामेव लिखन्ति केऽप्यहो ! ॥२०॥
 ननु शिष्यगणप्रपाठनं पितरि स्नेहयुते गते सति ।
 अधुना पठनं न दृश्यते विवदन्ते पठनार्थमागताः ॥२१॥
 चन्दनार्चनभालेन व्यूढोरस्केण मूर्तिना ।
 जानुलम्बिप्रवेष्टाभ्यां सदा स्मेरमुखेन च ॥२२॥
 विद्यया वाग्विलासेन कथाप्रवचनेन वा ।
 पूजापाठेन नित्येन श्रद्धया पितृदेवयोः ॥२३॥
 परिधृतेन वस्त्रेण व्यवहारेण बुद्ध्यते ।
 दिव एव समायातः किं चित्रं त्रिदिवं गते ॥२४॥
 पितृक्षीरनिधेरस्मान् घृतं मिलितु सन्ततम् ।
 तेनैव जीवनज्योतिरस्माकं भुवि दीप्यताम् ॥२५॥
 व्यूढोरस्काद् विदितविपुलाज्जानुलम्बिप्रवेष्टात्
 देहायत्तं प्रथितसकलैर्दूरदृष्ट्यापि नूनम् ॥
 भालः पूर्णेन्दुवदनरुचिश्चन्दनेनार्चितोऽस्य
 धौतं वस्त्रं परिधृतशिरस्त्रं च शुक्लं सदैव ॥२६॥
 लक्ष्मीसूर्यचन्द्रविष्णुकृष्णाः कान्तोत्तरा वयम् ।
 पितृसूक्तं पठन्तोऽत्र जीव्यास्म शरदां शतम् ॥२७॥
 महिते पितरि श्रद्धां व्यक्तयन्तो दिवानिशम् ।
 सर्वे पुमर्थत्रातारो जीवन्तु शरदां शतम् ॥२८॥

पितृचरणस्मरणम्

भारद्वाजसगोत्रविप्रकुलजो ज्योतिर्विदामग्रगो

दत्तात्रेय इति स्वनामविदितो नेपालभूमध्यगः ।

आसीन्मे प्रपितामहः कुलमणिर्नेपालपालाश्रितो

होरासागरपारगः श्रुतवतां कालत्रयोद्भाषकः ॥१॥

तत्पुत्रः श्रुतिशास्त्रविद् बहुमतो देवीप्रसादोऽभवत्

सोऽयं पितृपथाश्रितो बहुजनैः सम्मानितः सादरम् ।

यत्पुत्रा वसुसङ्ख्यका दिशि दिशि स्वाधीतविद्यागुणैः

सम्मान्याः कुलधर्मनीतिनिपुणा आचारवन्तोऽभवन् ॥२॥

तन्मध्यो निगमागमेऽतिनिपुणः शास्त्रज्ञ एको महान्

विद्याध्यापनधर्मनिर्णयविधौ वक्ता पुराणेष्वापि ।

यो रामायणभारतादिषु तथा प्रश्नोत्तरादौ श्रुतो

यज्ञे यज्ञविधौ च काव्यकलने श्रीभीमकान्तः सुधीः ॥३॥

भारद्वाजकुले चरित्रध्वले विद्यार्जने लक्षितः

तातो यस्य बुधाग्रणीः समभवत् श्रीभीमकान्तः कविः ।

माता चापि सतीशिरोमणिसमा श्रीनीलमायाभिधा

पुत्रोऽसौ न सुधीः कविर्न न गुणीर्लक्ष्यादिकान्तोऽबुधः ॥४॥

वेदान्तादिकधर्मशास्त्रनिपुणः सत्साङ्ख्ययोगक्षमो

धर्माचाररतः पुराणकथयाऽऽत्मानं पवित्रीकृतः ।

आयुर्वेदविचारकः सुकृतकृत् सत्कर्मकाण्डक्षमः

साहित्याम्बुधिपारगो बहुमतः सन्तः पिताऽऽसीद् बुधः ॥५॥

यो मां व्याकृतिकोषकाव्यनिचयां शिक्षां समस्तामदात्

यो वेदान्तपुराणभारतमुखात् सम्यक् प्रबोधानदात् ।

येन स्याल्लिखिता सतां सुखकरी काव्यत्रयी विश्रुता

तस्यैव स्वपितुः कवेः पदनतः शीर्ष्णा प्रणामो मम ॥६॥

येनाहं सुखपाठितोऽनवरतं शब्दादिशास्त्रं ततः

साहित्यं निगमागमादिसहितं सद्धर्मशास्त्रं पुनः ।

तर्कं कोषमहो ! कवित्वसुलभं वेदान्तविद्यादिकं
तातं तं प्रणमामि पादयुगले श्रीभीमकान्तं गुरुम् ॥७॥

येनैव प्रतिपादिता सुधिषणा सद्बिद्यया भूषिता
शिक्षां दातुमलं भविष्णुरनयोऽबोधादिवैक्लव्यतः ।
सद्बिद्याविभवं च यत्करुणया काले समासादितं
तेनैव प्रतिपालये स्वमुदरं श्रीभीमकान्तं भजे ॥८॥

भारद्वाजकुलावतंसमणिवद् योऽभूत् सतामग्रणी—
लोकेर्गीतगुणोऽर्थिभिः परिवृतो विद्यार्थिभिः संस्तुतः ।
सर्वैर्मण्डलिकैर्बहुश्रुतजनैर्यत्पादपद्मार्चितं
तस्यैतत्पदपद्ममस्तु सुखदं भूयात् तमोहारकम् ॥९॥

शुद्धान्तःकरणो बुधायचरणो योऽभूत् कवीनां प्रियः
यो वेदान्तविचारणे स्थिरमना विद्वज्जनैर्वीन्दतः ।
यो मुक्तो गृहदारबन्धनसुखैः पुत्रादिसम्पद्जनैः
स्वान् पुत्रान् दिवि संस्थितः स जनकः पायादपायात् सदा ॥१०॥

कृपामूर्तिः

कुक्षिक्रोडपयोधरैः सकरुणा स्नेहाऽऽत्मभावाश्रया
वात्सल्यैः परिपूरिता सनियमैर्भोज्यं प्रदात्री सदा ।
वस्त्रैरङ्गसुरक्षिका सकृपया प्राणाधिका वल्लभा
रक्षाप्रीतिविवर्द्धिनी च सदयामूर्तिर्जनित्री मम ॥१॥

हे मातर्मम कर्णचक्षुरसनात्वङ्नासिकावाक्करौ
तुण्डं बुद्धिमनोयुतैरवसितैः शीर्षादिकं यद् वपुः ।
देहाङ्गानि तदर्जिता सुधिषणा विद्याश्च सम्पद्जनं
सर्वं यद् यदि विद्यते त्वपि कृपामूर्तीं दरीदृश्यते ॥२॥

लुम्बिन्यज्जलसंस्कृतकविपरम्परा

प्राच्यव्याकरणस्य वाच्यविषयान्नेपालभूभागतो

लुम्बिन्यज्जलमस्ति सर्वविदितं विद्वज्जनैराश्रितम् ।

यत्राऽऽस्ते गुरुशब्दशास्त्रविषयज्ञातुर्मुनेः पाणिने

रम्यातीव मनोरमा गिरिशिखासंस्था तपोभूरपि ॥१॥

वाल्मीकेरपि चाश्रमो विलसति प्राचेतसो यः कविः

सोऽयं रामकथाशुलेखनकरः सिद्धं हि रामायणम् ।

यत्रार्ज्यालयवंशविश्रुतबुधाः श्रीदेवकीनन्दना-

दन्ये विश्रुतकीर्तयः श्रुतधराः श्रीरश्मिराजादयः ॥२॥

यत्र श्रीदधिरामवर्यसदृशा अध्यापका लेखका

विद्वांसः कवयोऽभवन् सुरगिरं नेपालिभाषामपि ।

काव्येषु प्रणिधाय शोभनगिरा रम्याणि काव्यानि च

लोकेभ्यः सुसमर्पयद्भिरतुला कीर्तिर्बुधै रक्षिता ॥३॥

‘कीर्तिर्यस्य स जीवति’ क्षितितले वीरो न शूरः क्वचित्

मातुर्यौवनहारिणो बहुजना जीवन्ति किं जीविताः ? ।

धन्यास्ते कृतबुद्धयः कतिजनाः सत्कीर्तिमन्तो भुवि

भोगाद् वा परपीडनोदरभरात् के कीर्तिमन्तोऽभवन् ॥४॥

ये विद्यां ददति प्रतिक्षणमिहाज्ञानिभ्य एते बुधा-

स्ते तेषां हृदये चकासति मुदा ज्ञानोच्चसूर्या इव ।

धन्यास्ते गुरवः सदा सुकृतयो विद्यार्थिवर्गेष्वहो !

ज्ञानालोकविकासिनः सहृदया जीवन्ति सत्कीर्तिभिः ॥५॥

भारद्वाजकुलावतंसमणयः श्रीदुण्डिराजादयो

यैराजीवनगण्डकीतटगतैर्विद्याप्रदानं कृतम् ।

यत्पुत्रोऽप्युमनाथनामकबुधो विद्यालयेऽध्यापकः

सोऽयं प्राच्यकथासु काव्यमालिखत् श्रीगण्डकीगौरवम् ॥६॥

अन्यो माधवसञ्ज्ञको बुधजनो यो देवकोटाभिधो

यत्काव्यं श्रुतिसुन्दरं विलसितं श्रीभारतीवैभवम् ।

यः काव्यान्यलिखत् सुकोमलपदैः श्रीभीमकान्तः सुधी
रक्षस्तां च परम्परां कविरसौ विद्वज्जनानां प्रियः ॥७॥

यत्काव्यं जगदम्बिका प्रियकरं तद् वैभवाख्यं मधु
अन्यत् श्रीजगदीश्वरप्रियतमं तद्वैभवाख्यानकम् ।
यस्याऽन्यातिमनोरमा सुललिता वैविध्यसंयोजिता
नैकाभिः कविताभिरेव भरिता पद्यावली राजते ॥८॥

एनामेव परम्परां धृतवतः ख्यातः पुराणादिषु
विद्यावारिधिपारगः कविरसौ रामायणे भारते ।
साङ्ख्ये योगविधौ तथात्मविषयज्ञाने च होराष्वपि
टीकारामसुधीः सुधीवरवरः सारस्वतीयः सुतः ॥९॥

टीकारामबुधोऽस्त्यसौ बहुमतः प्राध्यापने लेखने
सोऽयं काव्य-कथा-समीक्षणविधौ सम्भाषणे विश्रुतः ।
षट्काव्यानि विकाशितानि बहुशः सन्त्यन्यपुस्तानि च
भाषा-संस्कृति-धर्म-दर्शनमतं संस्थापयन्ति ध्रुवम् ॥१०॥

प्रज्ञा यस्य विचक्षणा श्रुतवती मेधाविनी शेमुषी
वक्तव्यं परिमार्जितं श्रुतिसुखं सम्भाषणं सनूतम् ।
शिक्षाध्यक्षचरः सुसंस्कृतपदप्राग्विश्वविद्यालये
प्राज्ञः प्राज्ञसभासु विश्रुतिरभूत् प्रज्ञाप्रतिष्ठापने ॥११॥

विद्यावंशमणिः सुभाषितयशा विद्याप्रदाता गुरुः
टीकारामबुधोऽस्ति यस्य कलमः काव्यादिलेखक्षमः ।
वाचो यस्य सुधारसद्रवमुचो लेखाश्च सम्मार्जिताः
प्रौढं तं पथदर्शकं हितकरं मन्यामहे सादरम् ॥१२॥

वेणीमाधवशर्मणा विरचितं काव्यं पृथोरुद्भवम्
विष्णुः पूर्वपदानुराजविहितं काव्यं हनूमत्सृतिः ।
अन्योऽर्ज्यालयवंशजो हरिहरः काव्यत्रयं योऽकरोत्
काव्यानि त्रिलघूनि वैभवपदैर्लक्ष्यादिकान्तोऽलिखत् ॥१३॥

परिशिष्टखण्ड

पं. भीमकान्त पन्थीका केही प्रकाशित सामग्रीहरू

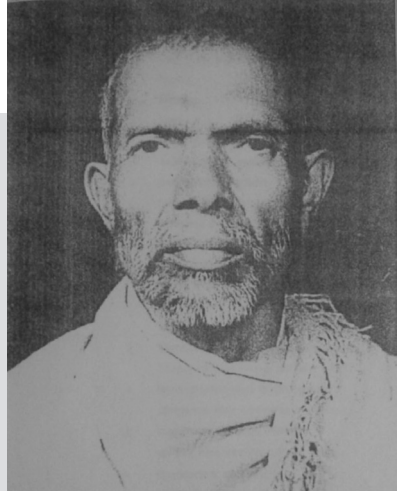
भेटघाट ३३

परिशिष्ट १

आफूले जानेको काम गर्नुपर्ने रहेछ

✍ पं. भीमकान्त पन्थी

(गुल्मी धुरकोट वाग्ला बडाचौर निवासी संस्कृतका मूर्धन्य विद्वान्, सदाचार सम्पन्न, वयोवृद्ध ८० वर्षीय पण्डित महाकवि भीमकान्त पन्थीज्यूसँग हाम्रो पुरुषार्थका लागि डा. दुर्गाप्रसाद अर्याल र श्रीमधुसूदन पाण्डेयद्वारा लिइएको अन्तर्वार्ता –सम्पादक)

प्र.नं. १ हजुरको शैक्षिक गतिविधिका बारेमा केही जानकारी पाउन सकिएला कि ?

उत्तर—मेरा पिताज्यू पठित एवं पण्डित व्यक्ति हुनुभएकोले छोराहरूलाई (हामीलाई) 'पढ्नुपर्छ' भन्ने प्रेरणा सर्वप्रथम उहाँबाटै मिल्यो । उसबेला अहिलेका जस्ता पाठशालाहरू कतै थिएनन् । अन्यत्रबाट पनि पढाउने इच्छा भएका मानिसले आफ्ना छोरालाई हाम्रै घरमा पठाउँथे । हामीलाई पिताज्यूले प्राथमिक शिक्षा आफ्नै घरमा दिनु भएको हो । जसमा चण्डी, रुद्री, लघुकौमुदी, अमरकोष घोकाउने तथा रघुवंश पढाउने चलन थियो । यस्ता किसिमले पिताज्यूसँग १५ वर्षको उमेर हुँदा सम्म घरैमा पढेको हुँ ।

त्यसपछि भने 'घर छोडेर परदेशमा पढ्न जानुपर्छ, ठूलो विद्वान् बन्नुपर्छ' भन्ने विचार मनमा आयो किन्तु पिताज्यूका अगाडि कुरा गर्न लाज भएकोले घरको भित्तामा —'मेरो धेरै पढ्ने मन छ, मलाई अरू ठाउँमा पढ्न पठाउनुस्' भन्ने लेखेर छोडेँ । पिताज्यू घरमा आएपछि त्यो देख्नुभएछ र यो कसले लेख्यो ? भनेर आमालाई सोध्नुभयो । आमाले मलाई देखाउँदै 'यसैले लेख्यो, अरू कसले

लेखोस्' भन्नुभयो । त्यसपछि कहाँ पठाउँ भन्ने विचार गरी मलाई १९९३ सालको पौष महिनामा तौलिहवा पठाउनु भयो । तौलिहवामा संस्कृत पाठशाला थियो, त्यहाँ अमर-भूमि राहालेका पण्डित रश्मिराज अर्ज्यालले पठाउनुहुन्थ्यो । म त्यही पाठशालामा पढ्नका लागि घरबाट हिँडेका हुँ किन्तु तौलिहवा पाठशालामा २ महिनामात्र पढेँ । १९९३ सालकै फागुन लागेपछि पं. रश्मिराजका माहिला छोरा वामदेवको काठमाडौँ जाने इच्छा भएको र पं. रश्मिराजले पनि मलाई काठमाडौँ पढ्न जानका लागि प्रेरणापूर्वक आफ्ना छोरा वामदेवका साथमा काठमाडौँ पठाउनुभएको हुँदा म काठमाडौँ गएँ । म काठमाडौँ गएको कुरा पिताज्यूलाई थाहा थिएन । मैले काठमाडौँबाट चिठी पठाएपछि बल्ल थाहा भयो ।

काठमाडौँ पुगेपछि रानीपोखरी संस्कृत प्रधान पाठशालामा नाम लेखाएर पढ्न लागेँ । त्यहाँ धुरकोट लुङ्खर्क घर भएका पं. हेमनाथ घिमिरे पनि अध्यापक हुनुहुन्थ्यो । उहाँले मलाई बोलाएर सोधपुछ गर्नुभयो अनि राम्ररी पढ्नका लागि उत्साहित पनि गर्नुभयो । मैले प्रथम परीक्षाको द्वितीय खण्डमा नाम लेखाएँ र पढ्न लागेँ । १९९६ सालमा प्रथम परीक्षा दिएँ । त्यसमा म नै प्रथम श्रेणीमा सर्वप्रथम भएको थिएँ ।

प्र.नं. २ माध्यमिक शिक्षा कहाँ र कोसँग लिनुभयो ?

उत्तर-न्याय विषय लिएर पं. लोकनाथ गुरुसँग काठमाण्डौँमा नै पढ्न शुरू गरेको हुँ किन्तु एकवर्ष पढेपछि पढाइ छोडेर घरमा आउनुपर्ने स्थिति आयो । त्यसपछि काठमाडौँ जान सकिएन अनि खिदिम 'हरिहर संस्कृत विद्यालय' मा पढ्नका लागि गएँ । त्यहाँ न्याय पढाउने अध्यापकको व्यवस्था नभएकाले मैले व्याकरण विषय पढ्न लागेँ । दुई वर्ष जति पं. टङ्कनाथ गुरुसँग व्याकरण पढ्दा पढ्दै म बिरामी परें । बिरामी भै घरमा गएको चार महिनासम्म सन्चो भएन । पछि मसिरतिरै म खिदिम गएँ । व्याकरण विषयको पढाइ छुट्न गएको हुनाले मैले साहित्य विषयमा फाराम भर्ने । बनारसमा गएर परीक्षा दिनु पथ्र्यो । २००१ सालमा 'मध्यमा' परीक्षा दिएको हुँ । यस परीक्षामा पनि म प्रथम श्रेणीमा उत्तीर्ण भएँ ।

प्र.नं. ३ उच्चशिक्षा कतिबेला लिनु भयो नि ?

उत्तर-मध्यमापरीक्षा दिएर बनारसबाट घरमा फर्केपछि मेरा पिताज्यू अतिवृद्ध हुनुभएकाले उहाँले गर्नेगरेको पौराणिकवृत्तिमा सहयोग पुर्याउन थालेँ । अन्यत्रबाट पढ्नका लागि हाम्रो घरमा विद्यार्थीहरू आइरहन्थे । तिनलाई पनि पढाइदिनु पथ्र्यो । मेरै भाइहरू नीलाम्बरलाई र शेखरनाथलाई पनि मैले घरैमा पढाएर परीक्षा दिनसक्ने बनाएर खिदिम पठाएको हुँ । केही समय विद्यार्थी पढाउनका लागि पं. शशिधर रिजालले बोलाउनु भएको हुनाले प्युठान जिल्लाको 'लुङ्' भन्ने गाउँमा पनि बसेको

हुँ । पिताज्यूको वृद्धावस्थालाई विचार गरेर म प्युठानमा धेरै बसिन । घरमा बसेर पितृसेवा गर्दा गर्दै २००८ सालको वैशाख महिनामा पिताज्यूको देहान्त भयो । यी सबै कारणले गर्दा मेरो उच्च शिक्षा हासिल गर्ने क्रम अवरुद्ध भयो । तथापि मैले शास्त्री परीक्षा दिनका लागि चाहिने पुस्तकहरू जम्मा गरेर घरैमा स्वाध्याय गर्दै रहेको थिएँ । पछि २००९ सालमा बनारसमा गएर शास्त्री प्रथम खण्ड दिएँ । अनि २०१० सालमा फेरि बनारस पुगेर शास्त्री परीक्षा द्वितीय खण्डको लागि फाराम भएँ, अनि केही समय बनारसमा नै बसेर शास्त्री परीक्षा दिएको हुँ । मैले परीक्षा दिएर आर्जन गरेको उच्च शिक्षा भन्नु शास्त्रीसम्म मात्र हो किन्तु घरैमा बस्दा पनि स्वाध्ययन गर्ने क्रम चलिरह्यो । यो बानी धेरै पछिसम्म छुटेन । पुराण भन्ने, पुस्तक पढ्ने, विद्यार्थी पढाउने यस्तै काम मात्र गरेँ । अरू केही गर्न सकिएन ।

प्र.नं ४ हजुरले स्वाध्ययन गर्नु भएका विषयहरू के के हुन् ?

उत्तर-स्वाध्ययन गर्नुपर्ने विषयहरू धेरै थिए तर सिकाउने मानिस नपाइने हुँदा मैले पढ्न चाहेका विषय ज्योतिष र आयुर्वेदमा विशेष ज्ञानगर्न असजिलो भयो । यी बाहेक साहित्य, धर्मशास्त्र, वेदान्त मेरा स्वाध्ययनका विषय हुन् । कर्मकाण्ड विषयमा र पुराणवाचनमा पनि मैले समय बिताएँ । यी कामहरूका अतिरिक्त विद्यादान गर्नमा नै धेरै समय बिताएँ ।

प्र.नं. ५ विद्यादान कहाँ कहाँ बसेर कति समय गर्नुभयो ? हजुरसँग पढेका प्रमुख विद्यार्थीहरू को को थिए र हाल कहाँ छन् ?

उत्तर-मैले २००१ सालमा मध्यमा परीक्षा दिएर फर्किँएदेखि नै घरमै बसेर विद्यार्थीहरू पढाएँ । लुङ्मा बसेर १ वर्ष पढाएँ, १ वर्ष राहालेमा पनि विद्यार्थी पढाउन बसेँ । बाँकी ८ वर्ष घरमा बसेर पढाएँ । यो समयका प्रमुख विद्यार्थीहरूमा नीलाम्बर पन्थी, शेखरनाथ पन्थी, डिल्लीराज रिजाल, मेघराज अर्याल, राममणि पोखरेल प्रमुख हुन् । यिनीहरू मध्ये नीलाम्बर पन्थी र राममणि पोखरेल राजनीतिमा लागे । नीलाम्बर संसद सदस्यसम्म बने । राममणि पोखरेल प्युठान जिल्ला पञ्चायतका सभापतिसम्म बने । डिल्लीराज रिजाल शाखा अधिकृतसम्म पुगे । शेखरनाथ र मेघराज विद्यालयका शिक्षक बने ।

शास्त्रीपरीक्षा दिएपछि ०११ सालदेखि ०३३ सालसम्म घरमा, छिमेकी गाउँ अजिभिरको विद्यालयमा र वाग्लामा पनि अध्यापन गरेँ । यस समयमा पढेका प्रमुख विद्यार्थीहरूमा तुलसीप्रसाद पन्थी, मीनराज पन्थी, दिनेश पन्थी, दुर्गाप्रसाद अर्याल, लक्ष्मीकान्त पन्थी, सूर्यकान्त पन्थी, चन्द्रकान्त पन्थी, विष्णुकान्त पन्थी आदि हुन् । यिनीहरू सबै जागिरे छन् । कुनै विद्यालयमा शिक्षक छन्, कुनै क्याम्पसमा प्राध्यापक छन् । दिनेश पन्थी, मीनराज पन्थी, र सूर्यकान्त पन्थी जागिरमा लागेका छन् ।

०३३ सालदेखि ०५२ सालसम्म काठमाडौँ गएर वनकाली वेदविद्याश्रममा र गौरीघाटको सोमसरला वेदविद्यालयमा अध्यापन गर्ने । यस समयमा पढेका प्रमुख विद्यार्थीहरूमा नवराज कट्टेल, हीरानन्द तिमिल्सिना, पूर्णचन्द्र वाग्ले, कृष्णप्रसाद ज्ञवाली, विष्णुप्रसाद पोखरेल, देवराज अर्याल आदि हुन् । यिनीहरूमध्ये ध्रुवचन्द्र गौतम उच्चमाध्यमिक शिक्षा परिषद्मा जागिरे छन् । नवराज कट्टेल र हीरानन्द तिमिल्सिना वाल्मीकि विद्यापीठमा प्राध्यापक छन् । पूर्णचन्द्र वाग्ले तनहुँको संस्कृत विद्यापीठमा प्राध्यापक छन्, शालिग्राम विन्ध्यवासिनी संस्कृतविद्यापीठ (पोखरा)मा प्राध्यापक छन् । प्रेमप्रसाद चौलागाई रानी—पोखरी संस्कृत माध्यमिक विद्यालयमा अध्यापक छन् । अरू धेरै नाम सम्झिएन, गाउँ गाउँमा पौरोहित्य गर्छन् । जागिरमा पनि छन् ।

प्र.नं ६ कविता कहिलेदेखि लेख्न लाग्नु भयो र प्रेरणा कसबाट पाउनुभयो ?

उत्तर—काठमाडौँमा पढ्न बसेको बेला संवत् १९९६ सालदेखि कविता लेख्न लागेको हुँ । कहिलेकाहीँ फुर्सद भएको बेलामा मनमा केही भावना आएका बेलामात्र कविता लेखियो । व्यवहारले गर्दा फुर्सद पनि नहुने र भावना पनि नआउने हुँदा सधैं कविता लेख्ने कुरा भएन । १९९६ सालदेखि २०५६ सालसम्म ६० वर्षको अवधिभित्र फुर्सद भएको बेलामा लेखेका कविताहरूलाई जम्मा गरी 'विविधपद्यावलि' भन्ने एउटा लघुपुस्तिका छोराहरूले छपाएर प्रकाशित भएको छ । यसमा डा.वेणीमाधव ढकालजीले सबै कुरा खुलाएर लामो भूमिका लेखिदिनुभएको छ । त्यसबाट संस्कृत भाषा नपढेकाहरूले पनि सबै कुरा राम्ररी बुझ्न सक्छन् ।

कविता लेख्ने प्रेरणा भने विद्यार्थीकालमा पूर्णप्रसाद ब्राह्मणबाट मिलेको थियो आफूलाई पनि साहित्यका अरू अरू विधाहरू भन्दा कविता नै विशेष मनपर्ने भएकाले कविता लेख्न रुचि भएको होला जस्तो लाग्छ ।

प्र.नं ७ महाकाव्यहरू कहिले र कसरी लेख्नुभयो ?

उत्तर—गौरीघाटको वेद विद्यालयमा बसेको बेला वि.सं २०४७ सालमा 'जगदम्बिकावैभवम्' लेखियो । यो पूर्ण भएपछि फेरि 'जगदीश्वरवैभवम्' पनि लेखियो । पुराणहरू पढ्दा त्यहाँ पढिएका र आफूलाई मन परेका कथावस्तु टिपेर लेखेको हुँ । नेपालीमा अनुवाद पनि गरेको छु । संस्कृत नपढेका मानिसहरूले पनि सजिलैसित बुझ्न सक्दछन् ।

डा.टीकाराम पन्थी र डा.विष्णुराज आत्रेयजीले भूमिका लेखिदिनुभएको छ । यसबाट सबैकुरा यथार्थ बुझ्न सकिन्छ । दुवै प्रकाशित भएका छन् ।

प्र.नं ८ हजुरलाई धेरै पटक सम्मान, अभिनन्दन र पुरस्कारहरू पनि प्राप्त भएका छन् ।

यसबाट कस्तो अनुभव गर्नुभएको छ ?

उत्तर—आफ्ना पूर्वजहरूले पढेको, परम्परा प्राप्त आफ्नो विद्या मैले पढेको हुँ । आफूसँग पढ्न आएका विद्यार्थीहरूलाई पढाएको हुँ । त्यसैले विद्यार्थीहरूले

‘गुरु’ भनेर अभिनन्दन गर्नु त स्वाभाविकै छ । किन्तु कविता, काव्य रचना गरेर मैले आफूलाई ठूलो कवि भएँ भन्ने ठानेको छैन । कसरी ? किन ? र कसको प्रेरणाबाट मिलेका हुन् भन्ने मैले केही जान्दिन ।

तथापि अहिलेको समयमा सबै मानिसको प्रवृत्ति आधुनिक विषयका भिक्लीमिलीतर्फ लागेको बेलामा संस्कृतमा कविता काव्य लेखेको पुरानो विचारको म जस्तो मानिसलाई पनि समाजले पुरस्कार सहित अभिनन्दन गरेकोबाट एउटा के अनुभव भएको छ भने **चूप लागेर निष्क्रिय भएर, कलम सुताएर, बस्नुभन्दा आफूले जानेको काम गर्नुपर्ने रहेछ** । काम गरेपछि कतै न कतै उपयोगमा आउँछ । विशाल समाजमा कोही न कोही हेर्ने पढ्ने मूल्याङ्कन गर्ने पाठकहरू हुँदारहेछन् र अभिनन्दन पनि गर्ने रहेछन् । यस कुराबाट भने मलाई पनि खुशी लागेको छ ।

प्र.नं. ९ यति लामो जीवनमा हजुरलाई कतिको सन्तोष छ ?

उत्तर— सन्तोष छ, किनभने आफूले पढेको विद्या सफल भएको छ । गरेको कार्य सफल भएको छ । छोराहरू सबै आफ्नो आफ्नो वृत्ति व्यवसायमा लागेका छन् । मैले असन्तोष मान्नुपर्ने कारण केही छैन । विविधपद्यावलिमा मेरो ‘सन्तुष्टि’ भन्ने कविता पनि प्रकाशित छ ।

प्र.नं.१० पहिले र अहिलेको परिस्थितिमा के कस्तो अनुभव गर्नुभएको छ ?

अलिकति बताइदिनुहुन्छ कि ?

उत्तर— म १६ वर्षको उमेरमा हिँडेर पहिलोपल्ट तौलिहवा गएको हुँ । काठमाडौँबाहिर नेपालका अरू ठाउँमा मोटर चल्ने व्यवस्था थिएन । मोटरबाटो पनि थिएन । त्यसबेला राणाशासन थियो । सरकारी विद्यालयहरू पनि अहिले जस्तो सबै ठाउँमा थिएनन् ।

पहिलेका तुलनामा अहिले त गाउँगाउँमा विद्यालयहरू चलेका छन् । बाटो खुलेको छ । गुल्मीबाट आज मोटर चढेर भोलि बिहानै काठमाडौँ पुग्न सकिन्छ । प्रजातन्त्र आएको छ । जनताका छोराहरू मन्त्री, प्रधानमन्त्री भए । देश विदेशमा पुगे । धेरै विकास पनि भएको छ । गाउँ गाउँमा बिजुली बलेको छ । सबै कुरा राम्रो भएको छ । महेँगी भने ज्यादै बढेको छ । पछि पछि भन् कस्तो होला ?

भागवत भनेको ज्ञान हो

✍ पं. भीमकान्त पन्थी

भागवतको सारांश वा ज्ञान छोटकरीमा बताउन जुन भन्नुभयो, भागवत अर्थात् ज्ञान एकक्षणमा बताउन के सकिन्छ र! यो कति हो कति छ। भगवान् विष्णुले लक्ष्मीलाई एकवर्ष लगाएर सो ज्ञान बताउनुभएको थियो, पछि सोही ज्ञान विष्णुभगवान्लाई लक्ष्मीले दुईवर्ष लगाएर बताउनुभयो भन्ने पनि लेखिएको छ। भागवत भनेको ज्ञान हो। ज्ञान भनेको भगवान्लाई प्राप्त गर्नु हो। कोही मानिसले भगवान्लाई प्राप्त गर्नु भन्ने त्यो ज्ञानी भयो भनी हामी भन्छौं। ज्ञान त्यही हो। भागवत भनेको अरू के हो र!

त्यो ज्ञान बताउन छोटकरीमा पनि सकिने रहेछ। शेषशायी विष्णुले कमलबाट भर्खर निस्केका ब्रह्मालाई चतुश्लोकीको रूपमा चारैश्लोकमा ज्ञान बताउनुभएको छ। त्यो दोस्रो स्कन्धमा छ। त्यही ज्ञान तृतीय र चतुर्थ स्कन्धले शेषले शनकादि ऋषिहरूलाई बताउनुभएको छ र मैत्रेयले विदुरलाई बताउनुभएको छ। त्यही कुरा, त्यही ज्ञान एकादशस्कन्धमा नारदले वासुदेवलाई र कृष्णले उद्धवलाई बताउनुभएको छ। त्यही ज्ञान परीक्षित राजालाई शुकदेवले बाह्य स्कन्ध लगाएर सात दिनमा बताउनुभयो। यी सबै सम्वादहरूमा भगवान्लाई प्राप्त गर्ने कुरा बताइएको छ। एकादशस्कन्धमा –

देवर्षिभूताप्तनृणां पितृणां न किंकरो नायमृणी च राजन् !

सर्वात्मना यः शरणं शरण्यं गतो मुकुन्दं परिहृत्य कर्तम् ॥ (भा.११।५।४१)

नृदेहमाद्यं सुलभं सुदुर्लभं प्लवं सुकल्पं गुरुकर्णधारम् ।

मायानुकूलेन नभस्वतेरितं पुमान् भवाब्धिं न तरेत् स आत्महा ॥ (भा.११।२०।१७)

भन्ने श्लोक र “ध्येयं सदा परिभवन्मभिरष्टदोऽहम्...” आदि २ श्लोक (भाग.११।५।३३, ३४) छन्। मलाई यी राम्रा लाग्दछन् र अरूले पनि यस्तै गरेको ठीक हो, गर्नुपर्दछ जस्तो लाग्दछ। कोही पनि भगवान् प्राप्तिमा लागेपछि देवऋण, ऋषिऋण र पितृऋणबाट मुक्त हुन्छ। भगवान्लाई प्राप्त गर्न सकिन्छ कि सकिन्न, भगवान् कहाँ छन् भन्ने विषयमा त्यतापट्टि प्रवृत्त भएपछि एकदिन न एकदिन स्वतः पाउन सकिन्छ। प्रवृत्त हुनुनै प्राप्तिगर्नु हो। हामी पश्चिमको एक निश्चित स्थानमा पुग्नु छ भन्ने पूर्वीतिर लागेर त पश्चिमको त्यो निर्दिष्ट स्थानमा पुग्दैनौं। पश्चिमतिरै लाग्यौं भने एकदिन न एकदिन अवश्य पुग्छौं।

ज्ञान बताउन भन्नुभएको यहाँ जो हुनुहुन्छ, आ-आफ्नो नियम जसले गर्नुभएको छ, ठीक छ, जसजसले गर्नुभएको छैन, उहाँहरूले एकदिनको चौबीस घण्टामध्ये एकघण्टा भगवान् प्राप्ति गर्न भनी जप, ध्यान, भजन, अध्ययन र नियम जे जसरी गर्नुहुन्छ, गर्नुहोला र जसले गरिराख्नुभएको छ उहाँहरूले पनि बढाउनुहोला। म यतिनै भन्दछु।^१

१. यस विषयमा २०४८ सालमा उहाँले बताउनुभएको थियो।

प्रकाण्ड विद्वान् योगसाधक दधिराम मरासिनी

— स्व.पं. भीमकान्त पन्थी
बडाचौर, धुर्कोट, गुल्मी

स्वर्गीय पण्डित दधिराम मरासिनीका विषयमा हामी जस्ताले जति लेखे पनि थोरै नै ठहर्छ, किनभने उहाँको गुण र विद्वताको इयत्ता बुझ्न सक्ने कमै होलान् जस्तो लाग्छ । जस्तो कि—हनुमान्ले सागर ता तरे तर उनलाई यति गहिरो छ भन्ने ज्ञान भएन । मन्दराचल पर्वतलाई भने सागरको गम्भीरताको ज्ञान भयो तर उनले पनि सागर तर्न त सकेनन् । त्यस्तै उहाँको गम्भीरताको ज्ञान गर्नसक्ने कुनै विद्वान् होलान् तिनको सामीप्यमा म नहुनाले मलाई थाहा भएन ।

छात्रावस्थामा संवत् १९९८/९९ सालमा एक वर्ष र पछि २००१ सालमा २ महिनामात्र म उहाँको सान्निध्यमा रहेको थिएँ । यसै आधारमा मैले बुझे अनुसार उहाँको बारेमा केही कुरा लेखेको छु ।

प्रथमतः उहाँको सदाचार परिपालन एवं कर्तव्यनिष्ठा अति प्रशंसनीय थियो । ब्राह्मणको कर्तव्य प्रातःस्नान, सन्ध्यावन्दन, पाञ्चयनपूजा, ब्रह्मयज्ञ, तर्पण, वलिवैश्वदेव र पाठसमेत स्पष्ट रूपमा अत्यन्त धैर्यसाथ गर्नुहुन्थ्यो । अन्य पण्डितहरूले उक्त सबै काम गरे तापनि हडबडका साथ गर्थे, त्यसो गर्दा गडबड पनि अवश्य हुन्थ्यो होला ।

कसैले उहाँसँग शास्त्रसम्बन्धी र ज्ञानसम्बन्धी प्रश्न गरेमा तुरुन्तै जवाफ दिनुहुन्थ्यो । कर्तव्याकर्तव्यमा र धर्मशास्त्रमा उहाँलाई जस्तो ज्ञान थियो त्यस्तो अरू कसैमा भएको मैले देखिदैन । वेद, उपनिषद्को अर्थ लगाइदिनु हुन्थ्यो । गायत्रीको व्याख्या गरिदिनुहुन्थ्यो र तुलसीकृत रामायणमा चुर्लुम्म डुबेको जस्तो हुनुहुन्थ्यो ।

दोस्रो उहाँको कवितारचना पनि अति प्रशंसनीय हुन्थ्यो । संस्कृत भाषामा होस् या नेपाली भाषामा होस्, जेमा पनि उहाँको कलम अबाध रूपमा चल्दथ्यो । रचना अति सुन्दर र प्रौढ उक्तिले भरिपूर्ण हुन्थे । उहाँको बनाइको ताच्छील्य र दृष्टान्तले भरिपूर्ण भएको एउटा संस्कृत श्लोक यहाँ उद्धृत गर्छु—

वेगादग्रे सरति बहुधा भरती मे नियन्तुं

शब्दार्थानां गुणपरिचयाभाव एकान्तपुष्टः ।

अन्तर्धत्ते गुणसमुदयं तावकी भक्तिरेके—

त्येका तृष्णा मुखरयति मां रामचन्द्र ! त्वदग्रे ॥

यसकको अर्थ संक्षेपमा—‘मैले वाक्य लेख्न ता खोज्दछु, तर शब्द र अर्थको गुण ज्ञान छैन किन्तु हे रामचन्द्र ! हजुरको भक्तिले लेखिएको जस्तो भए पनि योग्यै ठहर्छ

भन्ने तृष्णाले लेखन प्रवृत्त भएको छु चूप लागेर बसिन ।’ श्लोकार्थ यति हो तर भनाइ कस्तो राम्रो र कति घुमाइएको छ । यहाँ तृष्णालाई कर्ता बनाउनु भएको छ । यताबाट म भक्त छु, भन्ने अभिमान पनि देखिएन, नम्रता मात्र देखिन्छ । थोरै लेखाइबाट पनि धेरै कुराको अर्थ बोध हुन्छ ।

वि.सं. १९९८ सालको कुरा हो, एकदिन गुरुले मलाई बोलाउनु भयो । गुरुसँग जाँदा त्यहाँ अरू गुरुहरू पनि हुनुहुदो रहेछ । दधिराम गुरुले मलाई एउटा श्लोक दिएर ‘लौ यसको अर्थ गर’ भन्नुभयो । श्लोक हेरेँ, अर्थ स्पष्ट भएन । पछि अरू गुरुहरूले भन्नुभयो—‘हामीहरूलाई त अर्थ लागेन, तिमीलाई के लागोस् ।’ सो श्लोक उहाँकै कृति रहेछ । जुन यस प्रकार छ —

एकस्मिन् समतां समेत्य पयसाऽनिर्णयतामागते

रोलम्बप्रकरप्रकीर्णजलजैस्तुल्येऽपरस्या मुखे ।

अन्योऽन्यं यमुनाजले विहरिणोर्नालोक्य साश्चर्ययो

राधामाधवयोर्निहन्तु दुरितान्यन्वेषणाविभ्रमः ॥

यसको अर्थ यो रहेछ—‘कृष्ण र राधा यमुनाजीमा पौडी खेल्ल थाल्नु भएछ, पौड्दा राधाले कृष्णलाई यमुनाका जलजस्तो कालो ठान्ने र कृष्णले राधाको मुखलाई भ्रमर बसेको कमलजस्तो (सेतो) ठान्ने भै दुबै एक अर्काबाट हराएको भान हुँदा खोज्दा खोज्दा दुबै हैरान हुनुभएछ । यसरी एकअर्कालाई खोज्दा भएको उहाँहरूको त्यो हैरानीले हाम्रो नाश गरोस् ।’ पछि यो अर्थ गुरुकै मुखबाट हामीले सुन्यौँ । यति सानो कथालाई विषय बनाएर लेखेको यो श्लोकमा पनि अति नै सानो पदविन्यास, अति नै राम्रो उक्ति र अति नै अर्थचमत्कार छ ।

अब नेपाली कवितामा हेरौँ—नेपाली भाषामा उहाँका धेरै कविता छन् । ती कविताहरू सबैमा नै सदाचार, भक्ति र ज्ञानलाई महत्त्व दिनुभएको छ । उदाहरणका लागि—‘सदुपदेश’ र ‘प्राणविचार’ नामक दुई कवितालाई लिऊँ । सदुपदेशमा एउटा नास्तिक चेलालाई उक्तिप्रत्युक्तिखण्डनले आस्तिक भक्त बनाई छाड्नुभएको छ ।

त्यस कवितामा रामनामभजनको ठूलो प्रभाव र अहिंसाको उपदेश गरी दयाको प्रवाह गर्दै राजयोग गर्ने तरिका बताउनु भएको छ । यी दुबै कविताको भाषामा रमणीयता छ । जस्तै सदुपदेशको राजयोगोपदेशमा—

आधारचक्रबिचबाट उठाइ वात

बाटो विरञ्चि गृहको मनले समात ।

वैरञ्चचक्र बिचमा क्षण एक थामी

रास्ता सुधार मणिपूरकचक्रगामी ॥

त्यस्तै प्राण विचारमा —

कुम्भकाकृतिबनेर सुषुम्णा नाडिबाट पसि गै भृकुटीमा ।

प्राण यो जब ठहर्दछ हेर ब्रह्मज्योति खुसि भै तहिनेर ॥१३॥

प्राणको जउन सूक्ष्म अवस्था भृयुगान्तर विषे गड पस्दा

हुन्छ यो सगुण बुझ्नु ब्रह्म, वेदशास्त्र सब छन् तहिं सम्म ॥३०॥

इत्यादि दुबै कविता अति नै रोचक एवं रमणीय छन् । जुन पददा सबै नसकी चित्त थामिदैन ।

हुन त गुरुले हामीलाई 'यो मैले अनुभव गरेर बताएको होइन, केवल शास्त्रबाट बुझी लेखेको हुँ भन्नुभएको थियो तर मलाई लाग्छ—यस्ता कविताबाट र उहाँले सुनाएका अन्य प्रसङ्गहरूबाट पनि यो उहाँको अनुभव हो । यस्ता श्लोकहरूको लेखाइबाट र निर्विकल्प समाधि लगाउने योगी स्वामी शशिधर एवं लक्ष्मीनारायणको वंशज हुनाले वंशपरम्पराबाट पनि उहाँ योगसाधक मात्र नभई राजयोगको सिद्धपुरुष हुनुहुंदो रहेछ । त्यस्तै 'अपरोक्षानुभूतिः' नामको संस्कृत कवितामा प्रकट गर्नुभएको भावबाट पनि उहाँ योगसिद्ध हुनुहुंदो रहेछ भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।

एकदिन योगका विषयमा चर्चा चल्थो । योगको ज्ञाता अथवा योग गर्ने को छ ? भनी मैले सोधें । त्यसमा उहाँले दुईवटा योगी मानिसहरूका प्रसङ्ग सुनाउनु भयो । ती यस प्रकार थिए —

पहिलो प्रसङ्ग— अर्घाखाँचीमा एक मित्रलाल नामक पण्डित थिए उनका नातिहरू अझ पनि छन् । ती पण्डित खाँचीका राजाका वैठकमा गफ गर्न भनी बसेका बेलामा केही बेर झुलेछन् र झसक्क गरी जागेछन् । जाग्दा चुर्लुम्म पानीमा डुबेर आएको जस्तो गरी सबै कपडा भिजेको देखिए । उनले कपडा निचोरी सुकाउन लगाए । सारा सभ्यहरू त्यो देखी चकित भए । राजाले 'गुरुजी ! यो आश्चर्य हो, कहाँबाट हजुर भिज्नुभयो भनेर सोधे । त्यसको उत्तरमा पण्डितले 'काशी बनारसमा डुक्ना डुबेर सबै मानिस मर्ने सम्भावना देखी म गएर सबै जनालाई उतर्ने, भन्ने उत्तर दिए । राजाले यो निश्चय गर्नलाई काशीराजलाई पत्र पठाई सोधनी गर्दा त्यस मितिमा डुक्ना डुबेर मानिस मर्ने सम्भावना भएको थियो एउटा नेपाली पहाडी मित्रलाल भन्ने पुरुष आई सबैलाई बचाए, यो कुरा ठीक हो भन्ने उत्तर आयो ।

दोस्रो प्रसङ्ग—नेपालका पुराना बडागुरुज्यू शिरोमणि आचार्यले राजगुरुत्वसमेत त्याग गरी बनारसमा गई प्रशस्त खर्च गरी कुनै यज्ञ गरी दीक्षित भन्ने पदवी पाए । उनका सन्तान सबैलाई दीक्षित भन्ने चलन छँदैछ । उनले त्यो यज्ञमा दूला विद्वान् गङ्गाधर शास्त्री लैलङ्गलाई चाँदीका भाँडा वर्तन भएको शय्यादान गरी पूजा गरे । उनको देहान्त भएपछि पण्डित गङ्गाधरले 'शिरोमणि विलाप' भन्ने पद्यावली लेखे जसको एउटा अर्धश्लोक यस्तो छ—

‘शिवरात्रिदिने शिवं भजन् शिवसायुज्यगाच्छिरोमणिः’ उनका पद्यावलिबाट शिरोमणिले निर्विकल्प समाधि गर्दथे भन्ने बुझिन्छ । त्यति ठूला पण्डितले लेखेका छन् अवश्यै योगी थिए भन्दै गुरुले योगसाधना नगरी त्यस्ता कसरी हुन्छन् योगी पुरुष अभै पनि पाइन्छन्, खोजी गरे मिल्छन् योगी नभए यो जगतै रहँदैन भन्नुभयो । योगी नभए जगत् हुँदैन भन्ने कुरा काठमाडौँमा न्याय पददा पहिले गुरु लोकनाथ ढकालले पनि भन्नुभएको थियो ।

गङ्गाधर शास्त्रीकै प्रसङ्गमा गुरुले उनको प्रशंसा गर्दै भन्नुहुन्थ्यो ‘समस्यापूर्ति’ दिन्थे । अप्ठ्यारा अप्ठ्यारा समस्या पूर्तिहरू कसैले गर्थे, कसैले गर्न सक्दैनथे । ती यस्ता थिए—‘सूच्यग्रे कूपषट्कं तदुपरि नगरी तत्र गङ्गाप्रवाहः’ भन्ने एउटा उल्लेख गर्नुभयो । पछि मैले त्रिपदी बनाएर त्यसलाई मिलाएँ । जुन यस्तो छ—

आरभ्याधारमूलादुपरिगतमुपभ्रन्तरं चक्रचक्रं

पद्मिन्येकासहस्रच्छदकुसुमवती शोभतेऽधोमुखी च ।

विभाद् सच्चित्स्वरूपोऽमृतरस इव यद्देहोनात्मनात्मा

सूच्यग्रे कूपषट्कं तदुपरि नगरी तन्न गङ्गाप्रवाहः ॥

यो अन्तर्लापिका श्लोक हो । अर्थ स्पष्टै छ । ‘आत्मा असूचि अग्रे’ यस्तो पदच्छेद गर्नुपर्छछ ।

अन्त्यमा, २०२० साल चैत्रमा बनारसमा उहाँको परलोक भएको थाहा पाएँ ।

मलाई अति दुःख लाग्यो । शोकावेशमा मैले उसै बेला एउटा श्लोक लेखेको थिएँ । जुन श्लोक केही वर्ष पहिले उहाँकै सुपुत्र पं. धनन्जय मरासिनीसँग भेट भएको बेला मैले उहाँलाई सुनाएको पनि थिएँ । उक्त श्लोक यहाँ प्रस्तुत गर्दै गुरुप्रतिको असीम श्रद्धाका साथ यो लेख यही दुइग्याउँछु ।

विद्वद्भरेयण्णमस्तकरन्तपुष्प

मालाललामपरिपूजितपादपद्म !

लोकान्तरं त्वयि गते सति हा ! समस्त-

शास्त्रार्थमर्मीविदिति प्रथितो भवेत् कः ?

यसको संक्षेप अर्थ रत्नहरू र फूलका माला शिरमा लगाएका श्रेष्ठ विद्वान्हरूका समुदायले पाउको पूजा गरिएका हे गुरो । हजुर आज यो लोक छाडी परलोक गएपछि सम्पूर्ण शास्त्रका अर्थहरूको मर्म जान्ने अब को होला र ? (कोही पनि हुन्न कि ?) खेद छ ।

सुखमा भन्दा दुःखमा वैराग्य

✍ पं. भीमकान्त पन्थी

तपस्वी बालक भक्त ध्रुवको कथा भागवतप्रसिद्ध छ जसको अपार महिमा मुक्तकण्ठले सबै गाउँछन् । उनको वंशमा अङ्ग नामक राजा भए । यिनी अत्यन्त शीलसम्पन्न, साधुस्वभाव, ब्राह्मणभक्त महात्मा थिए । अङ्ग राजाले मृत्युकी छोरी सुनीथालाई विवाह गरेका थिए । धेरै समय बित्यो, राजा अङ्गलाई पुत्र भएन ।

एक दिन राजाले अश्वमेध यज्ञ गर्ने विचार गरे । सबै दिशाको विजय गरी अश्वमेध यज्ञ प्रारम्भ गर्दा आ-आफ्नो भाग लिन देवता आउने चलन थियो तर यो यज्ञमा देवताहरू आएनन् । ब्रह्मवादी ब्राह्मणहरूले अनेक मन्त्र प्रयोग गरी आह्वान गर्दा ऋत्विक्हरूलाई बडो आश्चर्य लाग्यो र यजमान (राजा अङ्ग)सँग भन्न लागे “महाराज ! हजुरको यज्ञमा हामीहरूले स्पष्टसँग वैदिक मन्त्र उच्चारण गरी देवतालाई आह्वान गरेर श्रद्धासित बोलाउँदा पनि आएनन् । हवि पनि सफा शुद्ध छ । हामीहरू पनि ब्रह्मचर्यादि व्रतबाट कति च्युत भएका छैनौं । यति गर्दा पनि कर्मसाक्षी देवताहरू आएर आ-आफ्नो भाग स्वीकार नगर्नुको कारण के हो ?”

ब्राह्मणहरूको यस्तो वचन सुनेर राजालाई बडो दिक्क लाग्यो । अनि खिन्न मन भएका राजा सदसस्पतिहरूसँग गएर भन्न लागे—“हे सदसस्पति हो ! मेरो अश्वमेध यज्ञमा बोलाइएका देवता किन आएनन् ? आफ्नो भाग किन स्वीकार गरेनन् ? मैले केही पाप गरेको त छैन ?” राजाको यस्तो कुरा सुनेर सदसस्पतिहरूले एकै छिन विचार गरेर भन्न लागे—“महाराज ! यो जन्ममा त तपाईंको थोरै मात्र पनि पाप छैन । पूर्वजन्मको भने अलिकति पाप तपाईंको रहेछ, जसबाट हजुरलाई यस जन्ममा निःसन्तान हुनुपर्थ्यो । यसै कारणले तपाईंको यज्ञमा देवताहरूले यज्ञभाग स्वीकार नगरेका हुनुपर्छ । राजन् ! यस विषयमा कति खेद नगर्नुहोस् । तपाईंको पुत्रकामनाले यज्ञ गर्नुपर्नेछ भने यज्ञेश्वर भगवान् विष्णुको यज्ञ हवन गरौं । भगवान् विष्णुले पनि खुशी भएर तपाईंलाई पुत्र वरदान दिनुहुनेछ । त्यसबेला सम्पूर्ण देवताहरू स्वयं आउनेछन् र आ-आफ्नो यज्ञभाग ग्रहण गर्नेछन् । भगवान् विष्णुको स्वभावै यो छ कि मनुष्यले जे-जस्तो कामना गरी उहाँको यज्ञ गर्छ सो कामना उहाँले निश्चय पनि पूर्ण गरिदिनुहुन्छ । जसरी आराधना गरेको छ उसै गरी फलोदय हुन्छ ।”

सदसस्पतिहरूले यति भनेपछि तदनुसार गर्नका लागि राजाबाट आज्ञा भयो । ब्राह्मणहरूले पनि राजालाई पुत्र जन्मोस् भन्ने कामनाले शिपिविष्ट विष्णुका निमित्त पुरोडासपाक गरी हवन गरे । पुरोडास हवन गर्दा-गर्दै त्यस अग्निशालाबाट सुवर्णमय

माला लगाएका निर्मल पीताम्बर धारण गरेका हातमा सुनको थालीमा सिद्ध पायस लिएका यज्ञपुरुष भगवान् विष्णु प्रकट हुनुभयो र उक्त पायस राजाको हातमा दिनुभयो । ब्राह्मणका आज्ञाले सो पायस राजाले सुँघेर रानीलाई दिए । रानीले खुशीका साथ उक्त पायस भोजन गरिन् । पुंसवन पायसका प्रभावले राजाबाट गर्भ धारण गरिन् । त्यसपछि नौ महिना पुम्नासाथ मोकैमा बालकको जन्म भयो । जातकर्म भयो । दान प्रदान पनि प्रशस्त गरियो । हर्ष पनि राजाको दरबारमा मात्र होइन कि राज्यभर नै मनाइयो । बालक पनि शुक्ल पक्षका चन्द्रमा भैं बढ्दै गयो ।

मानिस कि त बाबुको गोत जन्मन्छ र पितृगुण पुत्रमा संक्रान्त हुन्छन् । यस्तो भएमा जस्तो जस्तो बाबुले गरेको छ त्यस्तै कर्म गर्छ । कि त मावली बाजेको गोतमा जन्मन्छ, र मातामहका तत्तत् गुण बालकमा संक्रान्त हुन्छन् । यस्तो भएमा मातामहले जस्तो कर्म गरेको छ बालक पनि त्यस्तै कर्म गर्ने हुन्छ । कुनै-कुनै बालकमा भने जस्तो गुरुसँग जे जस्तो पढेको छ तदनुसार गुरुका गुणहरू संक्रान्त भई गुरु जस्तै स्वभावको हुन्छ भन्ने भनाइ पनि छ । यी बालक मावली गोत गएछन् र मृत्युका गुण उनमा संक्रान्त हुँदा मृत्युरूप नै भएछन् ।

यिनी बाल्यावस्थामै धनु ठोक्रो भिरी शिकार खेल्ने, जहाँ देख्यो त्यहीँ पशु मार्ने, बच्चासितका मृगलाई पनि मार्ने, दुःखी गरीबहरूको पीडा गर्न केही नसम्भने, कहाँ बारी बगैँचा चौतारीमा खेलन भनी गएका बालकहरूलाई पनि मारिदिने साथै खेल्ने साथीहरूलाई पनि पशु मारेभैं गरी मार्ने ज्यादै क्रूर स्वभावका थिए । हिंसा ज्यादै गर्ने र निर्दयी स्वभावका हुँदा उनको सबैले 'वेन' भन्ने नाम राखेका थिए । यस्ता रीतले यत्रतत्रबाट प्रजाहरू आएर राजालाई भन्ने गर्थे—'महाराज ! हजुरका छोराले मेरो छोरालाई मारिदिए ।' त्यस्तै अर्काले आएर भने—'मेरो पनि बालकलाई मारिदिए ।' यसै गरी सबैतिरबाट आफ्ना छोराले गरेको अपराधका विषयमा प्रजागणको उजुर सुनुपर्दा राजालाई साह्रै दुःख लाग्यो । अनेक उपाय गरेर छोरालाई शिक्षा दिने व्यवस्था मिलाए तर दुर्जन छोरालाई कति पनि शिक्षा लागेन । अनि राजा अझले अति खिन्न मन गराएर भन्न लागे—

'जो जो गृहस्थहरू अपुत्र छन्, तिनीहरूले दुर्जन पुत्रबाट यस्तो दुःख हुन्छ भन्ने कुरा नजानेर देवताको पूजा-आराधना गरी पुत्र जन्माउँछन् । म पनि त्यस्तै भएँ । दुष्पुत्रबाट दुष्कीर्ति हुँदो रहेछ, ठूलो अधर्म हुँदो रहेछ । जसले गर्दा सबैसित विरोध पर्दो रहेछ । अनि मानसी व्यथाको त आफ्नो अन्त नभएसम्म अन्त हुँदो रहेनछ । जान्ने पुरुष कसले त्यस्तो नाम मात्रको सन्तान भएर आफूले मोहबन्धनमा पार्ने, मेरेपछि नरकमा गिराउनेलाई पनि 'मेरो पुत्र' भनेर ठानोस् जसबाट गार्हस्थ्य पनि यत्रो क्लेश हुन्छ" इत्यादि कुरा सोचेर धेरै बेर खिन्न भए । आफूलाई सुख आनन्द हुने बाटो कतै पनि

देखेनन् । आखिर विचार गरेर मनमनै भन्न लागे—“असल गुणी पुत्र जन्मनुभन्दा यस्तै दुर्जन पुत्र जन्मनु बेस छ भन्ने मैले ठानेँ । सत्पुत्र जन्मेको भए मेरो पुत्र असल छ र सबै राज्य सम्पत्ति पनि मेरै छ भनेर गृहस्थीमा भुल्ने थिएँ र मेरो दुर्गति हुने थियो । दुष्पुत्र जन्मनाले म अब गृहस्थितिबाट निर्विण्ण भएँ । मलाई वैराग्य आयो । अब यो सर्वस्व, राज्य, पत्नी, पुत्र सबै छोडी वनमा बसी ईश्वरको स्मरण गरेर परलोकको राम्रो साधना गर्न पाउँने भएँ ।” यस्तो विचार गरेर आधारतको समयमा निदाएकी पत्नीलाई छोडी कसैले थाहा नपाउने गरी राजा अङ्ग वनमा गए । कुनै वनमा आश्रय गरेर फलफूल एवं कन्दमूलको आहारा गरी ईश्वरको भजन गर्न लागे ।

भोलिपल्ट विहान राजालाई शैयामा नपाउँदा रानी, पुरोहित, मन्त्री तथा अरू आप्त प्रजाहरूले पनि यताउता खोजी गरे । कतै पनि नभेट्दाउँदा विरक्त भएर वनैमा गए कि भन्ने ठानी शोकले अति कातर भएका ती सबैले वनमा समेत खोजी गरे । साधनाशून्य भएका अपक्व योगीहरूले ईश्वरलाई भेट्दाउन नसकेभैं ती सबैले राजालाई भेट्दाउन सकेनन् ।

यस प्रकार विरक्त भएका अङ्ग राजाले परलोक सुधार गरे । यदि घरैमा बसेका भए मानसिक दुःख र मरेपछि नरक भोग्नुपर्ने थियो । हामीले देखेका व्यक्तिहरूमा कतिपय पहिले पारमार्थिक चर्चा शून्य भएका व्यक्ति पनि कसैका पत्नी मर्नाले, कसैका पुत्र मर्नाले, कसैको भगडा लागेर सम्पत्ति सकिनाले मनमा वैराग्य आएर पारमार्थिक चर्चापट्टि लागेका देखिएका छन् र अनुभवमा पनि आएका छन् ।

वाग्ला—बडाचौर, गुल्मी ।

कथा अङ्क २०५६ मा प्रकाशित ।

भीमकान्त पन्थीका अप्रकाशित सामग्रीहरूको विवरण

परिशिष्ट २

क) भीमकान्त पन्थीको अप्रकाशित कविता

यो कविता विविधपद्यावलि: (२०५७) को पृ.४४ मा प्रकाशित 'सोमभक्तिकुसुमाञ्जलि' अन्तर्गत पाँचौँ र छैटौँ श्लोकको बीचमा हनुपर्नेजस्तो लाग्दछ । त्यहाँ छुटेको र पछि प्राप्त भएको हुँदा उल्लेख गरिएको छ ।

जनैवाश्रयतामपत्यजनिता मूर्खत्वशङ्का क्वचित्
बाल्ये पालनपाठनश्रमयुता दयांशचिन्तापि च ।
विद्यासन्ततिसम्भवे गुणितया दूरे गता मूर्खता
दायार्थे कलहः कुतः प्रभविता प्रेमस्मृतिः सर्वतः ॥

ख) दिव्यदेवम्

यी दुई कविता विविध पद्यावलि: (२०५७) अन्तर्गत पत्रात्मिका पद्यावलि: भित्र रहनुपर्नेमा त्यो वेला फेला नपरेका हुँदा अहिले यहाँ उल्लेख गरिएका छन् ।

दीव्यदेव निखिलाष्वपि दिक्षु
दीव्यदेव हि विकाशि यशस्ते ।
दिव्यदेवत सुरेशमुखेषु
दीव्यदेव महिमेह शताब्दम् ॥१॥

यस्त्वया सह वियोगमयाप्य
म्लानमास्यमभिनीय निवृत्तः ।
रुणतामुपगतोऽस्मि वियोगात्
व्याधिनेव मिलने हतभाग्यः ॥२॥

(ग) पितामह दत्तात्रेयको सङ्क्षिप्त परिचय

हाम्रा पितामहको जन्म १८८३ सालमा भएको हो । उहाँलाई कर्मनिष्ठ ब्राह्मणहरूमा एक नम्बरमा गणना गर्दथे जसमा पाठ, होम, देवपूजा, तर्पण, बलिवैश्वदेव इत्यादि दैनिक चर्या थियो । भान्सामा जाँदा दुबै गोडा उफारी जाँदा शिरमा दलिनको ठक्कर परी अनेक खत थिए । ज्योतिषशास्त्रमा निपुण हुनुहुन्थ्यो । कुम ठोकेर फलादेश गर्नुहुन्थ्यो । एक दिन उहाँका साढुभाइ छोरी दिन भनी एउटा वरको नाम ल्याई खायजो हेराउन भनी आएछन् । कुण्डली हेर्दा यो वरलाई दिन हुँदैन, आठ वर्षमा विधवा हुन्छे भन्नुभयो । साढुले राम्रो हुन्छ, दिनुपर्छ, यस्तो भन्नुपर्छ र तेस्तो भन्ने इत्यादि कुरा गरेर कल भगडा गरेछन्, छोरी तेसै वरलाई दिइछाडेछन् । पछि दत्तजी सालीको घर जिनकैबाट बाटो काटेर हिँड्नुपर्दा पनि त्यो घर नपस्ने, सालीले 'ए भिनाजु, मेरो घर किन पस्नुहुन्न, किन बाटो काटेर जानुहुन्छ' भन्दा 'तेरो घर म पस्दिनँ' भन्दै हिँड्ने गर्नुहुन्थ्यो । हठी स्वभाव थियो । ठीक आठ वर्ष पुग्दा सालीकी छोरी विधवा भइछ, अनि पछि 'हेर, अब मैले भनेको पुग्यो, अब तेरो घर आउँछु' भन्नुहुन्थ्यो । तेस्तो हठ गर्नुहुन्थ्यो । उमेर ८६ वर्षको हुँदा देहान्त भयो ।

पितामह दत्तज्यू आफ्नो १९ वर्षको उमेर पुदासम्म मांसाशन पनि गर्नुहुन्थ्यो अरे, छालाका जुत्ता पनि लगाउनुहुन्थ्यो अरे । १९ वर्षमा कुनै पुराणको कथा सुन्नुभएछ । त्यस मौकामा भर्खर किनेका नयाँ जुत्ता मिल्काइदिनुभएछ, मांस पनि छाड्नुभएछ । पितामहीलाई मांस भन्ने कुरा जन्मैदेखि देख्न नहुने अरे । अतः बाबु-आमा दुबैले नखाने हुँदा पिताजीका जिन्दगीमा आमाको दूधबाट पनि तेसको रस परेन ।

पितामहले १९ वर्षदेखि आमरणान्त जुत्तासमेत लगाउनुभएन । उहाँको फेसन धोती र मयलपोस, टोपी, पटुका, यसमाथि कोराको खास्टो यति थियो रे । यही कुरा भनेको सुनेर सम्भेर मैले लेखेको पनि छु- 'अयन्तु वेषः पितुराद्यभूषणं पितामहाद्यैरपि धारितः पुरा' इत्यादि ।

अर्को कुरा तम्बाखु, चुरोट इत्यादिका परमद्वेषी, कसैले तम्बाखु पिन्छ भने तेसलाई तँ मुसलमान होस् भनिहाल्ने गर्नुहुन्थ्यो । अतः दुई भाइ छोरा छुट्टिँदा पनि पितामही कान्छा केशवसँग बस्नुभयो रे । पितामह त्यो मुसलसँग बस्दिनँ भनी जेठा पुत्रसँग बस्नुभयो भन्ने कुरा मैले आमाबाट सुनेको हुँ । उहाँले प्रत्यक्ष बेहोर्नुभएको रे ।

पितामह दत्तात्रेयको श्वशुरालय धुरकोट डाँडा (कोरपानी) हो । खास मावली (पितृमातुल) रघुपति हवलदार हुन्, उनी स्वर्गे भएपछि इतिश्री भयो ।

उक्त परिचय मैले बेहोरेको केही पनि छैन । पिताजीको मुखबाट सुनेको कुरा यथार्थ लेखेको छु ।

(घ) पूज्य पिताज्यू पं श्रीदेवीप्रसाद पन्थीको जीवनी

१. प्रारम्भ

आजभन्दा २०।२२ पुस्ताअघिको कुरा छ, पश्चिम गङ्गोल भन्ने देशबाट एक जना गौतम उपाध्याय भन्ने ब्राह्मण हालको गुल्मी जिल्लामा पर्ने धुरकोट मण्डलको वाग्ला भन्ने गाउँमा आई बसेछन् । उनका तीन भाइ छोरा भएका रहेछन् । तिनमध्ये सदुर र शम्भु भन्ने दुई भाइ पूर्वतर्फ गएछन् । कान्छा पुत्र तहीं वाग्लामा बसेछन् । तिनका सन्तानमा गौतम उपाध्यायको अठारौँ पुस्तामा दत्तात्रेय भन्ने स्वधर्मनिष्ठ, षट्कर्म, ज्योतिर्विद् ब्राह्मण भएछन् । निजकी पत्नी खगेश्वरीबाट देवीप्रसाद, शोभाकर र केशवराज तीन भाइ पुत्र जन्मेछन् । दोस्रा, तेस्रा पुत्र नजन्मदै दत्तात्रेयले चार वर्षका देवीप्रसादलाई ल्याई आफ्नो ब्याँसी बडाचौर भन्ने जगामा हिउँदै कटेरामा बसेछन् । उक्त हिउँदै गोठ हाल चिउरीको रुख भएको पाटामा थियो रे ।

उसै साल हिउँ परेछ । छानामा भारी पर्दा कटेराको खाँबाको चोक भाँचिएर बडो आपत् पनि परेछ । पछि द्वितीय, तृतीय पुत्र जन्मे । देवीप्रसादको सानै उमेरमा ऐ. अजमिर-फबरेटा बस्ने जयमङ्गल घिमिरेकी पुत्री भद्रशीलाका साथ विवाह भयो । शोभाकरको प्यु.बादिकोट-बिमिरे टाँडीघरे पोखरेलकी पुत्री धर्मी भन्ने कन्याका साथ विवाह भयो । केशवको पूजा बस्ने रघुपति न्यौपानेकी छोरी रुक्मिणीका साथ विवाह भयो । शोभाकरको बीसै वर्षको उमेरमा देहान्त भयो, सन्तान छैनन् । केशवका तीन भाइ छोरामध्ये दुई भाइका मात्र सन्तान छन् । जेठाका छोरी तीन मात्र भए, पुत्र छैनन् ।

२. पिताजीको अध्ययन

अब देवीप्रसादको परिचय बताइन्छ । उक्त परिचय पनि आफूले नभोगेको र केवल सुनेको भरमा सङ्क्षिप्त छ । देवीप्रसादको जन्म १९२१ साल ज्येष्ठ महिनामा भएको हो । निजको अध्ययन पहिले आफ्ना बाबु दत्तसँग कर्मकाण्ड, ज्योतिष करणग्रन्थ र फलादेशग्रन्थ भएको रहेछ, पछि २१ वर्षको उमेरमा व्याकरण पढ्नुपर्ने रहेछ भन्ने ज्ञान भएर बाँदीकोट-ओखरबोट बस्ने पं. विश्वनाथ (खेमकृष्ण) का घरमा गएर लघुकौमुदी प्रारम्भ गरी केही दिन पढेपछि घर आउँदा बाटामा मरभूमि-राहालेका पं. जगन्नाथ अर्ज्याल आफ्नो पाठ्य सकेर घर आउन लागेकासँग कुनि कहाँ हो, भेट भएछ र निजले विद्यार्थीको परीक्षणका लागि केही सोधपुछ गरेछन् । उत्तर दिँदा साधनी केही गल्ती ठहराएर आफैँले नवीन तरिका सिकाइदिएछन् । अनि उहाँले यिनै जगन्नाथसँग पढेमा राम्रो होला भन्ने विचार गरे र नगिच पनि पर्ने हुनाले राहाले गई पढ्न थाल्नुभएछ । एवरीत्या केही महिना बितेपछि राजधानी काठमाडौँबाट प्युठान जिल्लामा बडाहाकिम बनाई खटाइएका भैरवहरिसिंह राणा जनरलले प्युठान-खलङ्गामा पढाउने पण्डित राख्ने विचार गरेछन् । पं. को सोधखोज गर्दा उक्त जगन्नाथ पं. बोलाइएछन् । निजले मेरा

घरमा विद्यार्थीहरू छन्, तिनलाई छोडेर कसरी आऊँ भनी बिन्ती गर्दा 'सबै विद्यार्थीलाई पनि लिई आउनु, गाँस-बास म मिलाइदिन्छु' भनेछन् र सबै विद्यार्थी गएछन् । पिताज्यूले खलङ्गामा आठ वर्षजति बसेर मध्यकौमुदी समग्र र (गुरु पण्डित भागवती वृन्दावनी हुँदा) भागवत पनि पढ्नुभएछ ।

मध्यकौमुदी समाप्त गरेको मानिसलाई राणा सरकारले डिट्ठा पदवी स्वतःदिन्छन् अर्रे भन्ने सुनेर राजधानीमा गई डिट्ठा हुनुपथ्यो भन्ने विचार गर्दागर्दै एक जना यजमानले पुराण भन्न भनी बोलाएछन् । अनि अर्काले, पछि अर्काले बोलाउँदा जिन्दगीभर पौराणिकै भएर दिन बिते । प्रसङ्गमा यो कुरा पनि लेखौँ, उहाँको भनाइ लालित्य र शब्दमाधुरी, रोचक ढङ्गको हुन्थ्यो । त्यस्तो अरू कुनै विद्वान्को पनि मैले जानेको छैन र जान्ने व्यक्तिहरूले भन्दै पनि छन् । हाम्रो भनाइ सुन्दा खोइ पिताको जस्तो बोली, हिस्सी केही पनि रहेनछ भन्ने आवाज म आफैँ सुन्दछु ।

३. पिताज्यूको द्वितीय, तृतीय विवाह

पूज्य पिताज्यू ३० वर्ष पुगेपछि मात्र उक्त भद्रशीलाबाट एक पुत्र एकराज र एक पुत्री भूमि जन्मे । पछि अरू पनि नजन्मेका र पुत्र पनि सानो जीउका, सोभा खुट्टाले नटेके, बडो सन्तोषजनक नठहरेकाले प्युठान-लुङ गाउँ बस्ने मच्छेश्वर रिजालकी छोरी गन्धर्वीलाई विवाह गर्नुभएछ । विवाहपछि जेठी स्वर्गे हुनुभएछ र उनबाट नटी भन्ने र भुपी भन्ने दुई पुत्री जन्मे । तर अधिल्लीका पुत्र र पुत्री (दुहुरा-दुहुरी) लाई राम्रो रक्षा नगर्नेजस्तो ठानेर ४३ वर्षको उमेरमा धैरनी बस्ने नामदेव उपाध्याय पौडेलकी कान्छी छोरी नन्दकुमारीदेवीका साथ १९६४ सालमा श्री पिताज्यूको तृतीय विवाह भयो । तृतीय विवाह भएको लगत्तै दोस्रो महिनामा कान्छी श्रीमती घरमा द्विरागमन गरी आउँदा द्वितीया गन्धर्वी छुटीभिन्न भइसकिछन् । तृतीया नन्दकुमारीबाट दुहुरा पुत्र पुत्रीको हेरविचार भयो । निजहरूले पनि द्वितीयाभन्दा तृतीयामा नै रुचि गरे । करिब १५।१६ वर्षसम्म सँगै बसी पछि मात्र एकराज छुट्टीभिन्न हुनुभएको हो । तिनैताक लिली भन्ने दासीलाई लम्सालले लगिदिएछ र त्यसपछि घर व्यवहार गर्न धेरै दुःख भयो पिताजीले भन्नुहुन्थ्यो ।

४. पुत्रपुत्रीहरूको जन्म

पहिले माहिली गन्धर्वीबाट १९६४ सालमा डोरनाथ भन्ने एक पुत्र जन्मेका रहेछन् । त्यसपछि रुके भन्ने दोस्रो पुत्र पनि जन्मेछन् । पछिल्लो छोराको ४।५ वर्षको उमेरमा नै मृत्यु भएछ । त्यसपछि कान्छी गृहिणीबाट यज्ञमूर्ति भन्ने पुत्र १९६८ सालमा जन्मेछन्, दुई वर्षपछि डिला नामकी छोरी पनि जन्मिछन् । त्यसपछि क्रमशः २।२ वर्षको अन्तरमा तीन जना पुत्र र पुत्री जन्मे, तर तिनी बच्चा दुई वर्षभन्दा बढी जिएनन् । यज्ञमूर्ति र डिला भने २०।२० वर्षसम्म बाँचे । यज्ञमूर्ति विलक्षण, प्रतिभाशाली, व्यावहारिक, चतुर, प्रत्युत्पन्नमति र निर्भीक थिए ।

५. खेतीपाती

मध्यउमेरमा पिताज्यूले घर खेतीपाती निमेकी खेताराद्वारा गराउने गर्नुहुन्थ्यो । मेहेरसिं कामी भन्ने आफ्नो हली बनाउनुभएको थियो र निजले सब खेतीपातीको बन्दोबस्त मिलाइदिने गर्दथ्यो जसले लगाइदिएका दबदबे र बाँस अद्यावधि छन्, जसले ३६ वर्षसम्म अविच्छिन्न हलीको कामसमेत गरेको हो, पछि वृद्ध भएर मात्र गर्न छाडेको थियो । निजले पनि खेतीपातीमा धेरै मदत गर्दथ्यो ।

पिताजी घरमा नभएको मौकामा काका केशव र गैराखर्क पतरे साहू भई मिलिमतो गरी काकाको खेत बुबाको हक मारी पतरेले किनेर खाएछन्, पछिसम्म यो कुराको खेद गर्नुहुन्थ्यो । कुनै जग्गा काकाले बिक्री गरेको बुबाले खानुभएको र उही जग्गा छोरालाई अंश दिनुभयो, अनि छोराले बिक्री गर्दा बुबाले नै खानुपर्दा मैले अनेक पटक एउटै जग्गा किनिरहनुपऱ्यो, यो पनि भन्नुहुन्थ्यो । उस्तै परेको थियो ।

पतरे साहूले आफूले राम्रो खेत खाएपछि भुसिले भन्ने खेत आफ्नो हकको बुबालाई दिएछन् र तेही खेत भोग गर्नुभएको थियो । ‘नयाँ घर’ भन्ने बारी एउटा फुल्देल भन्ने खनाल बाहुनको थियो, निजले बिक्री निज पतरे साहूलाई गरेको थियो, सो जग्गा पनि बुबालाई दिएर भोग गरेका हौं । ‘चौराखर्क’ भन्ने बाँझो जग्गा वाग्ला बस्ने भीमलाल उपाध्यायको थियो, निजले बिक्री गर्दा बुबाले लिनुभएको हो ।

६.१ पुत्रपुत्रीको विवाह

जेठा पुत्र एकराजको अजमिर-काभ्राबोट बस्ने हिमलाल घिमिरेकी कान्छी पुत्री लोककुमारीका साथ विवाह भएको रहेछ । छोरी भूमिको मरुभूमि बस्ने पुरोहित घरानाका बलभद्र अर्ज्यालका कान्छा छोरासित विवाह गरिदिनुभएको रहेछ । तर उनको असामयिक मृत्युले बालविधवा भएर माइतै बसेकी रहिछन् । पूँजा भन्ने ठाउँमा आफ्नी सानीआमा भेट्न गएकीलाई सानीआमाले उतै पुनर्भू बनाइदिइछन् । माहिलीतर्फकी नटी भन्ने मरुभूमि लाम्पाटामा पिताको सल्लाहबेगर आमाले विवाह गरिदिएकी रहिछन्, तिनी पनि बाल्यावस्थामै आफैं मरिछन्, सन्तान छैनन् । भुपी भन्ने अर्की छोरी मरुभूमि-असुनकोट बस्ने नरेश्वर घिमिरेका तृतीय पुत्रसँग पिताको सल्लाहबेगर आमाले विवाह गरिदिइछन् । तेसको केही कालपछि यी गन्धर्वी पनि स्वर्ग भइछन्, छोरी भुपी पनि बालविधवा भई छँदै छन् ।

माहिलीका छोरा डोरनाथ आमाले वार्षिकपछि १२।१४ वर्षमा नै आफ्नो सम्पत्ति बालविधवा भएकी दिदीको जिम्मा छाडी तौलिहवा हुँदै विराटनगरमा गई बस्नुभएछ । उहाँ बजार अड्डाको सुबेदार हुनुभएछ । घरमा विवाह गर्न आइज भन्ने पत्र लेख्दा पनि आउनुभएनछ । केही काल बितेछ । पछि डोरनाथले विराटनगरका पं. टेकनाथ पौडेलकी पुत्री सन्तकुमारीलाई विवाह गरी ल्याई आउनुभएको हो । पछि ससुरालीसित भगडा

पर्दा विष खुवाइछन् र तिनलाई त्यागी लाम्पाटा-अर्घाली लालमणि पौडेलकी पुत्री चूर्णकलासित विवाह गर्नुभयो । दोस्रो विवाहबाट घरबार छोराछोरी भए ।

६.२ कान्छीपट्टिका पुत्रपुत्रीको विवाह

यत्तिकैमा गुल्मी-पराल्मी बस्ने गुणनिधि पोखरेलले एउटा पत्र लेखी मानिस पठाएछन् । पत्रमा लेखिएको कुरा खबर यो रहेछ कि तपाईंका छोरा यज्ञमूर्तिको मेरी छोरी यामकुमारीका साथ विवाह गरौं, छिटो लगनको खटन गरी आउनुहोस् इत्यादि ।

उता डोरनाथको विवाह भएको छैन, यता सम्पन्न घरानाका मानिस अर्को छोरालाई विवाह गर्न बोलाउँछन्, के गर्नु भन्ने सङ्कट पर्दा निर्णयसिन्धुप्रभृति धर्मशास्त्रमा 'एकोदर प्रसूतानाम्' इत्यादि पङ्क्तिबाट 'भिन्नोदर' भएकालाई दोष रहेनछ भन्ने हेतुले उक्त कन्याका साथ विवाह गरिदिनुभएछ ।

त्यसपछि डिला छोरीको प्युठान-लुङ घर भई बर्दिया तराईमा बस्ने जमिनदार नित्यानन्दका भाइ जमिनदार जागेश्वर रिजाललाई दिई विवाह गरिदिनुभयो । निज जागेश्वरको यो दोस्रो विवाह थियो, किनकि उनकी अघिल्ली पत्नीबाट ६।७ बहिनी छोरी मात्र भएका थिए, छोरा थिएनन् । दोस्रो विवाह भएको १।२ वर्षपछि अघिल्ली पत्नीबाट पुत्र जन्मे जसको नाम बद्दीनाथ जमिनदार भन्ने बर्दिया-मनाउमा प्रसिद्धि छ । नित्यानन्दलाई पनि वृद्धावस्थामा एक पुत्र जन्मे जसको नाम शेखर रिजाल भन्ने हो । उनको महाराजगन्ज नवीन अस्पतालमा बहाली छ ।

पिताजीको अरू पनि पुत्रपुत्री वृद्धावस्थामा जन्मे जसबाट उहाँको नाम वंशसमेत धान्न सहयोग गरेको छ । निजहरूको नाम यस प्रकार छ-भीमकान्त, फणाधर, देवकीनन्दन, नीलाम्बर, भीमकुमारी पुत्री र शेखरनाथ । यी पुत्रपुत्री प्रायः २।२ वर्षको फरकमा जन्मेका हुन् ।

नीलाम्बर जन्मेपछि भीमकुमारी जन्मनुभन्दा पहिले छोरा यज्ञमूर्तिले यहाँ मात्रै बसेर हामीलाई साँघुरो हुन्छ, तल खेतमा घर बनाऊँ भनी बाबुलाई मच्चाई खेतमा घर बनाउनुभयो । फराक समस्थान हुँदा सबैले राम्रो पनि मानेका थिए । त्यसपछि पिताजी नैमिषारण्य तीर्थ गर्न भनी जानुभयो, फर्की आउँदा माघे भरी लागेछ र बाटामा रुभेका हुनाले ठाडा आउँदा बिरामी पर्नुभएछ र घरमा खबर आइपुग्यो र बोकाई ल्याउनुपर्यो भनी मानिस पठाइयो । मानिसका साथ आफैं हिँडेरै आउनुभयो, सन्च लाग्यो ।

६.३ अवशिष्ट पुत्रपुत्रीको विवाह

मरुभूमि बस्ने चन्द्रकान्त उपाध्याय अर्ज्यालकी छोरी स्थानेश्वरीका साथ भीमकान्तको १९८८ साल फागुनमा विवाह गरिदिनुभयो । अजमिर बस्ने मित्रलाल उपाध्याय घिमिरेकी छोरी घनकुमारीका साथ फणाधरको विवाह, इस्मा-पुरकोट-खाक्सीपाटा बस्ने विष्णुभक्त उपाध्याय भट्टराईकी छोरी हरिकलाका साथ देवकीनन्दनको

विवाह, मरुभूमि बस्ने पं. दुर्गादत्तकी पुत्री खिमकुमारीका साथ नीलाम्बरको विवाह गरिदिनुभयो ।

उक्त स्थानेश्वरी द्विरागमन गरेको दोस्रो वर्षमा मरेकी हुँदा धुरकोट अरौँदी बस्ने गौरीशङ्करकी छोरी गङ्गादेवीका साथ भीमकान्तको पुनर्विवाह र निजबाट पनि सन्ततितन्तु तोडिन्छ कि भन्ने भयले मरुभूमि बस्ने पं. खेमराजकी छोरी नीलमायादेवीका साथ पुनस्तृतीय विवाह, तेस्तै मरुभूमि-अर्खाबाड बस्ने पद्मपाणिका छोरा धनेश्वर अर्ज्यालका साथ भीमकुमारी छोरीको विवाह, यी सब विवाह पिताजीकै हातबाट भएका हुन् । पिताजी स्वर्गे भएपछि कान्छा भाइ शेखरनाथको विवाह मुसीकोट-भरवा बस्ने पं. ज्ञानेश्वर घिमिरेकी छोरी भोजकुमारीका साथ हामीहरूले गरिदियौँ । नीलाम्बरकी पत्नी उत्तौल बेहोराकी हुँदा पतिले मन नपारी धुरकोट-लुङ्खर्क बस्ने पं. विश्वनाथ घिमिरेकी छोरी तारादेवीका साथ विवाह पनि हामीहरूले गरिदियौँ ।

पिताजी स्वर्गे भएपछि पं. एकराजजीले मरुभूमि बस्ने पुरोहित हिमलालकी कान्छी छोरी, दुबै गोडा लुला भएकी, घसारिएर हिँड्नेलाई ६० वर्ष नाघेका बूढाले हामीले सग्ली केटी खोजेर विवाह गरिदिन्छौँ भन्दा पनि नमानेर विवाह गर्नुभयो । उहाँका सन्तान छैनन्, तिनै लुली नै प्राणतन्तुको आश्रय भएकी छन् ।

७. पुत्रशोक, दुःख

केही महिनाअघि नै यज्ञमूर्ति प्युठानमा पढ्न जाने गर्नुभएको थियो, १९८८ साल वैशाखमा घर आउनुभएको थियो र यो वर्षको खेतीपाती लगाएर जानुपर्ला भनी घरै बस्नुभएको थियो । आठ दिनको ज्वराले आषाढ २२ गते उहाँको २० वर्षमा असामयिक मृत्यु भयो । यसबाट पितामातालाई ठूलो पुत्रशोकरूप चोट पर्यो । गाउँ छिमेकलाई बडो आघात पर्न गयो ।

त्यस बखतमा ठूलो भनेको १० वर्षको र अरू भाइ २।२ वर्षले घटी साना थिए । शुद्धशान्तिपछि श्रावणमा आमा त्यो घर चटक्क छाडी माथि पुरानो घर भएको ठाउँमा एउटा स्याउले गोठ-कटेरो थियो, तेसैमा जानुभयो । हामीहरू पनि कुखुराका साना चल्लाजस्तै माउ पोथीका पछि लाग्छन् तेस्तै पछि लागेर तहाँ गयौँ । पिताजी आउँछे कि भन्ने आशाले त्यहाँको श्री-सम्पत्ति, गाई-भैँसी रंगेर घरैमा बस्नुभयो, पाँच रातपछि भाँडाकुँडा, अन्न, पानी यत्रतत्र थन्क्याई तहाँ जानुभयो ।

भाद्र महिना लागेपछि एउटा गोठ थारो बनाई मार्गको धानखेती तेसैमा थन्क्याइयो । तल जानलाई आमालाई कति नै प्रेरणा गर्दा पनि जानुभएन । माघ महिना लागेपछि तलको घर भत्काई दारपात ल्याई माथि घर बनाइयो र तहाँ बसियो । तलको घरको आयु केवल ढाई वर्ष मात्रै रहेछ ।

यज्ञमूर्ति गएको ठीक तीन वर्षमा डिला भन्ने छोरी पनि उहाँ बर्दियामा स्वर्गे

हुनुभएछ । अब पितामातालाई अर्को पुत्रशोक पर्यो । पूर्वोक्त पुत्रपुत्री स्वर्गे हुँदा हामीलाई यिनी पनि छोराछोरी हुन्, यिनकै मुख हेर्नुपन्यो भन्ने ठान्नुहुन्नथ्यो । हामीलाई तृण बराबर देख्नुहुन्नथ्यो, कारण बढी शोकले हुनुपर्छ ।

यज्ञमूर्ति स्वर्गे भएपछि भनिरहुनुहुन्थ्यो कि मेरा यिनी छोराले पद्वैनन्, यिनी सबै पुस्तक पानागाडमा सेलाउनुपर्ने भयो इत्यादि ।

क्रमशः म तेह्र वर्षको थिएँ । पिताजीलाई माडी खोला जाने काम परिआएछ र म पनि साथ लागी गएँ । त्यहाँबाट स्वर्गद्वारी नगिचै पर्दथ्यो । महाप्रभु जीवित हुनुहुन्थ्यो । त्यहाँ पनि पिता-पुत्र गर्यौँ । प्रभुले परिचय गर्नुभयो । बुबाले मेरा बारेमा सोध्नुभयो । प्रभुले 'पद्दछन्, पण्डित हुन्छन्' भन्नुभयो । अघि पिताजीले प्रभुकहाँ तहाँ स्वर्गद्वारीमा चतुर्मासमा योगवासिष्ठ कथा सुनाउनुभएको रहेछ । प्रभुले वरणी गर्दा आफूलाई बलरामपुर रानीले दिएको पहेंलो अति राम्रो दोसल्ला ओढाउनुभएको थियो, त्यो दोसल्ला पिताजीले ३० वर्षभन्दा बढी ओढ्दा फाटेन ।

प्रभुले तेति कुरा भनेपछि मलाई हौसला मिल्यो । 'पुस्तक सेलाउन किन पर्ला र मैले अवश्य पढ्नुंला' भन्ने मनमा लाग्दथ्यो । पिताजीले ठान्नुहुन्थ्यो- 'मसँगै अलिकति लघुकौमुदी दर्फराउने र अलिकति भागवत पढ्ने गरे ता पण्डित भइहालिन्छ, कहाँ कसका छोराले सुवन्त मात्रै पढेर पनि सप्ताह भन्यो, मैले पनि तँलाई सुवन्त पढाइदिन्छु अनि भागवत पढाउँछु' इत्यादि । मेरो मनले भन्थ्यो- तेस्तो पण्डित भएर के काम ? 'पढ्न पठाए त जाने थिएँ' भन्ने कुरा भित्तामा मैले लेखेको हुन्थ्यो, देख्नुहुन्थ्यो तर खर्च लैजा, यो ठाउँमा जा र पढ् भन्नुहुन्नथ्यो, पढ्दापढ्दै दाजी मरेको हुनाले मायाले छोड्न नसकेको हुनुपर्छ ।

८. पिताजीको स्वभाव

उहाँ सरल सात्त्विक स्वभावका हुनुहुन्थ्यो । एकोहोरो आफ्नू ढिपी भन्ने कुरा केही थिएन । कसैले यसो होइन, यसो पो गर्नुपर्छ भन्यो भने उहाँको बुद्धि मोड्न सहजै सक्दथ्यो । आहारविहारमा सात्त्विक भोजन मन पराउनुहुन्थ्यो नकि कटु र अमिलोप्रभृति । उहाँका पितृमातृ दुवैले मांस भोजन नगर्ने हुनाले जिन्दगीभर मांस खानुपरेन । बाल्यावस्थामा पनि आमाको दुधबाट पनि नपरेको भनी मैले पहिले नै उल्लेख गरिसकेको छु । गिलो भात मन पर्दैनथ्यो । जिन्दगीभर (बुढेसमा पनि) सारो भात चाहिन्थ्यो । तरकारीमा थोरै चर्कोपना चाहिन्थ्यो । रोग भन्ने कुरा कुनै पनि थिएन । विशेष गरेर उदररोग छँदै थिएन । बात, पित्त, कफ केही पनि हामीले जानिएन । जे जस्तो खाए पनि पचाउनुहुन्थ्यो ।

विशेष गरेर दन्तहरू अत्यन्तै मिलेका र बिच्छट्टै राम्रा थिए । ८७ वर्ष पूर्ण हुँदा पनि मकै खट्टै खान सक्ने हुनुहुन्थ्यो । जीवनभर ३२ दन्त निश्छिद्र थिए ।

९. पिताजीको नित्यकर्म

प्रातः स्नान, विधिसहितको जप, पाञ्चायन पूजा, तर्पण, वैश्वदेव, पाठ यिनी कर्म नित्यै गर्ने र आस्तिकता बहुतै राख्नुहुन्थ्यो । उमेर ५० वर्षको हुँदासम्म उहाँका पितामाता जीवित हुनुहुन्थ्यो । संवत् १९६९ सालमा चार महिनाको फरक गरी पहिले पिता र पछि माता स्वर्गे हुनुभएछ । त्यहाँपछि भरजीवन यिनी कर्म र त्रिकाल सन्ध्यासमेत गर्नुहुन्थ्यो ।

उहाँका पितामाताको मृत्यु समय १९६९ सालको भाद्र शुक्ल द्वितीया पिताको र पौष शुक्ल दशमी माताको हो । पिताको तिथि त्यही हो सन्देह छैन, माताको शुक्ल र कृष्णमा कुन हो, दशमी ता निश्चय हो, यादै छ । काका शोभाकर कुन सालमा स्वर्गे हुनुभयो, उहाँको जन्ममिति कुन हो, पत्ता लागेको छैन । मृततिथि भने पिताजीबाटै सुनेको थिएँ अघि नै, ज्येष्ठ शुक्ल एकादशी हो । काकी भने पुनर्भू बनेकी हुँदा निजको मृततिथिको यादै छैन ।

कान्छा काका केशवको जन्ममिति १९२९ साल हो । १९७५ सालको महामारीमा परेर पौष षष्ठीका दिन उहाँको देहान्त भएको हो अरे । काकी भने २००९ साल भाद्र कृष्ण नवमीमा परलोक जानुभएको हो ।

पिताजीका पितृव्य तीन जना थिए भन्ने अनुमान छ । ती पितृव्यहरू पनि दत्तात्रेयका दाजु हुन् कि भन्ने अनुमान छ । निजहरूको नाम भवानीशङ्कर, माधव र गोर्खु हो, किनकि पिताजीले नित्य तर्पण गर्दा यिनीहरूलाई पितृव्य भनेर तर्पण गर्नुहुन्थ्यो । जेठा र कान्छा भन्ने प्रश्न मैले गरिँनँ । निजहरूका सन्तान नदेखिएकाले व्रतबन्ध गरेपछि सायद विवाह नगर्दै मरेका हुन् कि भनेजस्तो लाग्छ ।

पण्डित एकराजकी आमाको देहान्त भएको साल थाहा छैन, श्रावण कृष्ण पञ्चमी श्राद्धदिन हो । भीमकान्तकी ज्येष्ठा पत्नी स्थानेश्वरीको पनि १९९६ साल श्रावण कृष्ण पञ्चमी नै हो । डोरनाथकी आमा गान्धर्वीको पनि साल थाहा छैन, श्रावण शुक्ल तृतीया मृततिथि हो ।

१०. पिताजीको प्रभाव

यत्रतत्रबाट धर्मशास्त्रसम्बन्धी कुरा र मुहूर्तसम्बन्धी कुरा सोध्न मानिस आइरहन्थे । कसैको घरमा सुन्तला पाकेको छ अथवा नासपाती, मेवा, केरा जे छ, उहाँलाई चखाएर मात्रै आफूले खाने गर्ने अथवा बाटा हिँड्दा २०० गज पर रहनुभएकालाई पनि दर्शन गरेर मात्र जाने गर्थे । हाल तेस्तो कसैलाई देखिन्न । एक बार हिउँदमा बिरामी हुनुभएको उहाँलाई भेट्न आउनेले ल्याएको रायोको शाक हामीहरूले पनि खाएर नसकी सुकाएर राखेका हौँ ।

हाम्रा घरमुनि आँपको वृक्ष थियो । तेसलाई यो विद्यार्थीहरूले खाई फालेर उमेको हो भनी पिताले भन्नुहुन्थ्यो । अघि बाजेसँग हो वा पिताजीसँग हो, पढ्न भनी प्युठान—उदयपुरका बलभद्र काजी आएका रहेछन् । निजले यज्ञमूर्तिसँग भेट भएमा हाम्रो घरको

वरिपरि रिठाबोट, मानेचौर बान्द्रे मेला इत्यादि सकल कुरा गरे, म दङ्ग परें भन्नुहुन्थ्यो ।

अर्जेका नयाँ जैसी भन्ने बुढालाई मैले जानेको हुँ । निजले पिताजीसँग ज्योतिष पढेका र उनको मुखले भनेको कुरा यो हो—‘मेरा तीन मुरी धान हुन्थे । गुरुका कृपाले र आशीर्वादले आज ९० मुरी धान गराउँछु’ इत्यादि । मलाई श्रीमद्भागवतको पुस्तक फोडिदिने उनै हुन्, उनका छोरांले अभै देवताभैँ मान्दछन् ।

अर्को कुरा वस्तुका लीलाधरले बुबाबाटै ६० अध्याय भागवत पढेका भन्ने सुनेको हुँ । निजले पनि मसँग कृतज्ञता प्रकट गरेका हुन् । मलाई घर कुचाउने कुरा पनि गरेका थिए, कालधर्मले उनलाई उछिन्यो ।

पौंदी—अरेवाका शिवलाल र ग्वालीचौरका पण्डित रुक्माङ्गद भागवतको अवतर्णिका पढ्न आएको मलाई पनि थाहा छ । पुरकोटको ओली ज्योतिषी समय समयमा आई ग्रन्थहरूको अर्थ सोधेर केही पिताले, केही मैले उत्तर गरेको म आफैँ अनुभवी छु ।

दोस्रो प्रवृत्ति पिताजीको पौराणिकता पनि थियो जसमा उहाँको शब्दमाधुरी र रोचकता अलौकिक नै थियो भन्ने कुरा पहिले पनि उल्लेख गरिसकिएको छ । तेसैका प्रभावले गाउँ छिमेकको त के कुरा, टाढा—टाढा दाङ, मलङ्गवा, सर्लाही, परासी, कपिलवस्तु, बर्दिया इत्यादि तराईमा समेत भिकाइनुहुन्थ्यो र जानुहुन्थ्यो पनि बर्दिया गई सप्ताह भनेर आएको म पनि सम्झन्छु ।

हामी काठमाडौँमा पढ्ने समयमा दडाली छात्र यस्ता छन् भन्ने कुरा गर्दा दङ्ग परी भन्नुहुन्थ्यो जुन पिताजीकै मुखबाट मैले सुनेको कुरा हो— ‘म अधि दाङमा पुराण भन्दा तहाँका मानिसले भन्दथे कि यिनी बाहुन गर्भबाट पढेर आएका रहेछन् क्यारे, आजभोलि त्यस्ता विद्यार्थी त्यहाँ निस्केछन्’ इत्यादि ।

पुराण भनाइको प्रसङ्गले दाङ बस्ने शिवप्रसाद लप्टन र निजका छोरा कुलराज पण्डित भीमकान्तहरूसँग परिचय राम्रो भएको र निजहरूले ‘पण्डितजी, तपाईं यहाँ बस्नुहुन्छ भने दुई बिघा जमिन हामी सितैँमा दिन्छौं र घरबाट ५०० रुपियाँसम्म ल्याउनुहुन्छ भने जमिनदारी किर्निदिन्छौं’ इत्यादि कुरा भनेको सम्झी पछि पछितो पनि गर्नुहुन्थ्यो । संवत् २०१० सालमा बनारस शास्त्री परीक्षा दिन गएको मौकामा मैले स्वयम् अनुभव गरेको कुरा यो छ—दाङका हाल कान्छा मुखिया भनिने पूर्वोक्त कुलराज घिमिरेका कान्छा पुत्र भागवत शर्मासित मेरो भेट भयो र कुराको प्रसङ्गमा पिताजीलाई चिनुहुँदो होला, मलाई कसरी चिन्ने र भनेर मैले भन्दा ‘अः, पुराण भन्दाखेरि’ भन्ने उत्तर गरेका थिए र निजलाई पनि पौराणिकताको याद स्पष्ट रहेछ ।

अर्को कुरा पौंदी भीमसेन गिरिकहाँ सप्ताह भन्न पिताजी जानुभएको थियो । नौ वर्षको मलाई साथैमा लानुभएको थियो । वाचक—उपवाचकका माझमा म बस्दथेँ ।

बुबाको पुस्तक एकोहोरो हेरिरहन्थे, बुबालाई बिराउन दिन्नथे । जति पत्रयो बुबा उति खुसी हुनुहुन्थ्यो । लप्टन पण्डित खडानन्द उपवाचक थिए । गणेशले उपवाचकलाई क्या हो ज्वाइँ, तपाईंले नसक्ने तेत्रा, बालकले पत्रने भन्दा 'म सिपाहीको छोरो हुँ, यिनी पण्डितका छोरा हुनु, ठीकै छ' भन्दथे ।

पिताजीको सम्पर्कमा धेरै मानिसले इष्ट काम गर्दथे । विशेष राहाले पं. जगन्नाथका ज्येष्ठ पुत्र पं. रश्मिराजको व्रतबन्ध गायत्री मन्त्रदान पिताज्यूबाट भएको रहेछ । पुनः साहिँला छोरा पं. चेतनाथको व्रतबन्ध र हुलाली पं. लक्ष्मीनारायणका साहिँला छोरा पं. लोकनाथको व्रतबन्ध एकै दिन पर्न गएछ । निजहरूको जन्म पनि अश्विनी र भरणी आजभोलिजस्तो रहेछ । दुबै ठाउँबाट व्रतबन्ध गराउने, मन्त्रदान दिने निमन्त्रणा पिताजीसँग आए । एक ठाउँ स्वीकार गर्ने र एक ठाउँ छाड्नुपर्ने समस्या पर्दा यसपालि गाउँ पं. लक्ष्मीनारायणको पालो भनेर गाउँ जानुभएछ । लोकनाथको व्रतबन्ध, मन्त्रदान सबै गर्नुभएछ । पछि लोकनाथका भाइ दामोदरको व्रतबन्धमा बुबा कतै जानुभएकाले पितामह दत्तात्रेयबाट उक्त व्रतबन्ध, मन्त्रदान भएको रहेछ । उनका कान्छा भाइ डिल्लीरामको पनि व्रतबन्ध, मन्त्रदान पिताजीबाटै भएको रहेछ । यी सबै कुरा बुबाले गर्नुहुन्थ्यो र उहाँहरूले गुरु मानेको मलाई स्पष्टै थाहा छ ।

पं. लोकनाथका छोरा जेठा पुण्यप्रसादलाई पिताजीले र माहिला-साहिँलालाई मैले समेत व्रतबन्ध, मन्त्रदान गरेका हौँ । पं. रश्मिराज तौलिहवाबाट राहाले आउँदा पिताजीसँग भेट गर्ने र दुःख सुखका कुरा गर्ने गर्नुहुन्थ्यो । एक दिनको कुरा हो, पं. रश्मिराजजी हाम्रो घरमा आउनुभयो । पिताजीसँग बातचित गर्दै हुनुहुन्थ्यो । उस मौकामा हाम्रा घर केही विद्यार्थी बसेका थिए, कौमुदी र संस्कृत काव्य पढ्ने गर्दथे । भाइ नीलाम्बरले मध्यकौमुदी र माघ काव्य पढ्दथे । निजलाई मैले पाठ पढाउँदै थिएँ । उहाँले चित्त दिएर सुनिरहनुभयो र पछाडि भन्नुभयो पिताजीलाई उद्देश्य गरेर- 'हजुरको ठूलो भाग्य हो जसका घरमा व्याकरण कौमुदी पढाउने, साहित्य माघकाव्य पढाउने र व्याकरण, साहित्य पढ्ने छोराहरू छन्, धन्य हो' इत्यादि ।

अर्को कुरा प्युठान लुङ् गाउँका पं. नित्यानन्दको घरमा लक्ष्यहोम यज्ञ गराउन आउनुभएका रश्मिराजका भाइ पं. चेतोनाथजी आफ्नो जन्मभूमि राहाले आउनुभएछ र हाम्रा पिताजीलाई भेट्न हाम्रा घर आउनुभयो । कुराका प्रसङ्गमा लक्ष्यहोममा जम्मा भएका पण्डितहरूको सत्सङ्गको कुरा भयो । (उक्त यज्ञमा म पनि निमन्त्रित भएको र होता भएको थिएँ) । पं. चेतोनाथसित मेरो प्रथम भेट त्यहीँ भएको हो । मलाई उद्देश्य गरेर केही कुरा गर्नुभयो र हाम्रो भन्दा बढ्ता व्युत्पत्ति रहेछ यहाँको इत्यादि कुरा पिताजीसँग गर्नुभएको हो । तेसपछि दाइ जानुभयो, एक वर्षभित्रै उहाँको देहान्त भयो, पुनः भेट हुन पाएन ।

तेस्तै कान्छा पं. विष्णुदत्त (जगन्नाथका भाइ) ले पनि पिताजीसँग प्रेम राख्ने र हरेक काममा निमन्त्रणा दिने गर्नुहुन्थ्यो । उहाँका छोरा दुई भाइ पं. हरिप्रसाद र पं. गोपीराज पनि पिताजीका चेला खास गायत्री सुनाइएका हुनुहुन्छ र निजका छोरा पं. ईश्वरीप्रसाद पनि पिताजीका शिष्य हुनुहुन्छ ।

पं. गोपीराजका पुत्र पं. पुण्यप्रसादको व्रतबन्धमा पिताजीलाई बोलाएर तौलिहवा गई होम गराउनुभएको हो । मन्त्रदान कसले गरेको भन्ने निश्चय मलाई भएन । तेस्तै जगन्नाथका माहिला भाइ देवीरामका जेठा पुत्र भूमिदत्तको व्रतबन्ध मन्त्रदान पनि पिताजीले नै गर्नुभएको रहेछ । पं. जगन्नाथका साहिँला भाइ शोभीरामका माहिला छोरा पं. खगेश्वरको व्रतबन्ध मन्त्रदान पनि पिताजीबाटै भएको रहेछ र निजहरूले पिताजीलाई गुरु मानेको मलाई पनि स्पष्टै थाहा छ । हरेक काममा निमन्त्रित हामीसमेत हुँदै छौँ, सम्बन्ध त्यही हो ।

प्रसङ्गमा अर्को कुरा पनि लेखौँ कि अरू-अरू पनि पिताजीका चेलाहरूको त गणना गरिसकिँदैन । हर्नेका केशव भन्ने ब्राह्मणलाई पनि शिष्य बनाउनुभएको रहेछ । उनी बर्मा देशमा गई बसेका, धनी, सम्पन्न र गाउँको तजी (मुखिया) पनि भएका रहेछन् । निजको एउटा छोरो लाटोजस्तो नबोल्ने रहेछ र गुरुलाई भिकाउन पाए यो छोरो बोल्दो हो कि भनेर पिताजीलाई बर्मा बोलाएछन् । ६५ वर्ष पुग्नुभएका पिताजी जान बढे मन्जुर गर्नुभएन । यो कुरा थाहा पाएर सेताभीरे पं. यदुनाथ गएर निजसँगबाट तीन हजार भारु आर्जन गरी घर ल्याई घरको राम्रो प्रवृत्ति गरेका हुन् । उति बेलाको गुरुशिष्यपरम्परा थियो र सो कुरा हुन्थ्यो, हाल भने नपढेको मूर्ख भए पनि बाबुले नै कान फुक्ने चलन प्रायः आइरहेको छ । त्यो पनि ३०।३२ वर्षमा विवाह गर्ने र तेसै दिन कान फुकी चोखा गराउने चलन हुन्छ कि जस्तो लाग्न थाल्यो ।

११. श्री पिताजीको कविता

पहिले कुनै प्रसङ्गमा हाम्रो वाग्ला गाउँको टाकुरामा श्री ईश्वरीदेवीको स्थापना गरिएको रहेछ र सानो मन्दिर पनि बनाइएको रहेछ । बाल्यावस्थामा मैले ईश्वरीका थान धूप-ध्वजाहरू लिई जानुपर्यो भन्ने आमाको कुरा सुनेर ईश्वरीको मन्दिर कहाँ हो भनी पिताजीलाई सोधेँ र उत्तरमा

श्री ईश्वरी भगवती सब जन्कि माई

वाग्ला छ मन्दिर खडा जसको बनाई ।

रक्षा गरून् भगवती दिनदिन मलाई

हे देवि माई मनले म भज्नु कलाई ॥

यो श्लोक भन्नुभयो ।

एक दिन एउटा सानो भाइ रोइरहेको थियो । उसलाई फुल्याउन भनी एउटा पित्तले

थाल ठटाइ भन्नुहुन्थ्यो—

थालन्च वटुकं चैव दुना पत्री तथैव च ।

दालभात अघी खानु दूधभात पुनः पुनः ॥

कसले बनाएको हो भनी दाजु यज्ञमूर्तिले सोध्दा मैले पनि भन्नुभएथ्यो ।

अलि पछि मलाई ज्योतिष सिकाउँदै हुनुहुन्थ्यो । त्रिभागी ग्रहहरूको भोगवर्ष आफूलाई कण्ठ हुँदा मलाई मुखले पटपट भन्नुभयो र मैले कसरी सम्झने भनेर सोध्दा 'पखु, म श्लोक रचना गर्दछु' भनी कलम समातेर पाँच—सात मिनेट घोरिएर छ पाउको श्लोक भनौं वा सार्धश्लोक भनौं लेखी देखाउँनुभयो । तेसै श्लोकबाट मेरो निर्वाह चलेकै छ ।

चतुः शून्यः सूर्यः शशी षड्वसुश्च ।

चतुरष्ट भौमो रविशून्य राहुः ॥

दशाष्टौ गुरुः स्याच्छनिर्द्वादशाष्टौ ।

बुधो रुद्रवेदाः शिखी वेदमष्टौ ॥

भृगुर्विश्ववेदास्त्रिभागी दशानाम् ।

वदन्तीह ज्योतिर्विदः कालज्ञानम् ॥

पछि मलाई केही अशुद्धि ज्ञान भएपछि किन यहाँ यहाँ सञ्ज्ञाति मिलेन भन्दा 'ज्योतिषीका श्लोक यस्तै हुन्छन् । एउटा पण्डितले एउटा राजालाई आशीर्वाद दिँदा भनेछन्—

‘क्वचिच्छिन्नाःक्वच्चिद्भिन्नाः क्वचिच्च पदवर्जिताः ।

गणकानां यथा श्लोका भवन्तु तव शत्रवः ॥’

भनेर हाँस्नुहुन्थ्यो । हुन पनि ज्योतिषहरूका परम्परा चलित श्लोकहरू तेस्तै नै सुनिन्छन् । अरू बुबाका कविता के छन् भनेर मैले पनि सोधिनँ, उहाँले पनि मेरो यस्तो कविता छ भनेर बताउनुभएन । उति बेलाको युगमा पहाड वर्षको वास, गृहव्यवहारमा व्यग्रता, पौराणिकता इत्यादिबाट कविता गर्नुभएको थिएन कि भन्ने शङ्का लाग्छ ।

मैले कुछ—कुछ कविता लेख्ने गरेको थिएँ तर बुबालाई देखाउनेजस्तो नहुनाले देखाएको थिइनँ । उहाँ २००८ सालमा स्वर्गे हुनुभयो । २००९ सालदेखि बल्ल 'शालग्रामशिलाष्टकम् लेखेको हुँ । २०१० सालमा 'सरस्वतीस्तोत्र' लेखेको हुँ । तेस्तो हुँदा उहाँलाई देखाउन पाइनँ, देखाउन पाएको भए कति खुसी मान्नुहुँदो हो ।

१२. पिताज्यूको उद्देश्य

हामीहरू बुढेसपनाका छोरा हुँदा धेरै मायाले हो अथवा पुत्रशोक परेको हुनाले यिनीहरूको पनि मृत्यु हुन्छ कि भन्ने डरले हो, तिमीहरू परदेशमा जाओ, इलम गर, अर्थ कमाऊ, व्यापार गर इत्यादि कहिल्यै पनि भन्नुभएन । किन्तु धेरै बस, यिनै जग्गाजमिन कोरेपछि तिमीहरूलाई खानपिन प्रशस्त हुन्छ इत्यादि मात्र भन्नुहुन्थ्यो ।

म काठमाडौँमा तीन वर्ष रूंगेर मात्र छात्रावासमा प्रवेश पाएको हुँ । सो प्रवेश पाउने दिन पनि पिताजी शतबीज छन् भनी आउनुभएको, यहाँ हुनुहुन्थ्यो । तीन छाक मात्र छात्रावासमा मैले खाएँ । बुबाले मेरो गुन्टासमेत बोकाएर 'घर जाऊँ' भनी छोडाई लैजानुभयो । जाँदा तौलिहवा पं. रश्मिराजको घरमा दुई-तीन दिन बस्नुभएको थियो । त्यस बखतमा पं. हरिप्रसाद भण्डारी अध्यापक (सम्पूर्ण मध्यमामा स्वर्णपदक पाएका) तहाँ तौलिहवामा थिए । निजले परीक्षाका बारेमा सोधे । मैले लेखेका कुरा र दुई-चार पत्रिकामा पाएको नम्बर गुप्त चालले थाहा पाएको बताएँ । निजले तेस्रो हो भने तिमी पहिला हुन्छौ पनि भने । पं. रश्मिराजले 'तीन वर्षसम्म तपःक्लेश सही दान्त भएर तेही छात्रावासमा भर्ना भए, तपाईंले छोडाउनुभयो, ठीक गर्नुभएन' भनी बुबालाई भने । 'राजीनामा गर्यौं-गरेनौ' मलाई भने । पछि एक वर्ष जनतन छोडिदिनुभयो र दर्शन प्रथम खण्ड पढेँ, अर्को वर्ष फेरि छोडिदिनुभएन । अतएव म पनि पिताजीको उद्देश्यअनुसार राजधानीमा आउन बिर्सेर घरै बसेँ, पिताजीको उद्देश्य पूर्ति गरेँ ।

१३. अति वृद्धावस्था

पिताजीको वृद्ध अवस्था भएको थियो । उसै मौकामा मलाई प्युठान-लुङ कौमुदीप्रभृति पढाउन भनी त्यहाँका प्रतिष्ठित व्यक्तिहरूले भिकाएर म पढाउन भनी एक वर्ष दिनसम्म बसेँ । तेस मौकाको वर्षामा चतुर्मास पद्मपुराण भन्न लगाए । उक्त पुराणमा पितृसेवाको महत्त्व २५ अध्यायले गरिएको, गुरुसेवाको महत्त्व ४० अध्यायले बताइएको पुराण मैले भनेँ । सो पुराण प्रतिष्ठा हुनासाथ घर पितृ (गुरु) सेवामा आउन मलाई हतार भयो । मार्ग महिनामा घर आएँ, पितृसेवा ४।५ महिना गर्न पाएँ । सो मौकामा पिताजीसँग सोध्ने सम्भना होस आयो र वाग्लाका ज्ञाति बूढाहरूको नाम, अजमिर पनि बूढाहरूको नाम उहाँले सम्भेसम्मको पुस्तावली पनि सोधेँ, कपीमा टिपेको पनि छु । यसै कारण मलाई यिनले पुस्तावली जानेका छन् भनी कहिँ सङ्कट परेमा, जुठो-सूतक छट्याउनुपरेमा सोध्छु ।

१४. पिताजीको साहस

संवत् २००७ साल चैत्रको कुरा हो, अजमिरका टीकाराम जैसीले चैत्र दुर्गामा देवीभागवत सुन्ने इच्छाले मलाई वरणी गरेका थिए । तेसपछि घमिरका जगत्बहादुर कार्कीले पनि वरणी पठाए । दुबै ठाउँ काम चलाउन नसकिने हुँदा र पहिलो निमन्त्रणा नछोड्ने हुँदा घमिरको निमन्त्रणा इन्कार गर्दै थिएँ । बुबाले भन्नुभयो कि तँ घमिर जा, मैले अजमिर भन्दछु इत्यादि तर मैले बुबालाई तकलिफ होला, बिरामी हुनुहोला भन्ने डरले अजमिर पठाउन मन्जुर गरिनँ, घमिरको काम इन्कार गरेँ, म अजमिर गएँ । चैत्र शुक्ल नवमीको कुरा यो हो । वैशाख कृष्ण नवमीका दिन ठीक १५ दिनमा स्वर्ग हुनुभयो । आफूले अधि गरिरहेको काम गर्न सक्छु भन्ने साहस अन्तिम अवस्थामा पनि थियो ।

१५. श्री पिताजीको अन्तिम समय

पिताजीको ८७ वर्षको उमेर पुगेको थियो । २००८ साल वैशाखको महिना छ । आकस्मिक ज्वरो आयो । वृद्ध मानिसका नाडी ज्यादै छिटा र मोटा पनि छन् । छिमेकी पाका भनेजस्ता मानिसले भनेका थिए कि नाडी बिग्रनु भनेको यही हो, छाड्न क्षणभर पनि हुनेछैन । उता नाक छाम्दा चिसो छ, अन्यत्र शरीर ज्वरित छ । ज्वरो आउनुभन्दा पहिले एक जना मानिसले मलाई नआई हुनेछैन भनी निमन्त्रणा गरेका थिए । फणाधर गोरु किन्न भनी उत्तरतर्फ हिँडेका थिए, उनलाई बुबा बिरामी भएको खबरै थिएन । डोरनाथ पनि गाउँको नेतृत्वगर्न गावैँमा हुनुहुन्थ्यो । यस्तैमा दुई—तीन रातपछि सन्चोजस्तो र ज्वरो शान्त भयो । मलाई भन्नुभयो—‘निमन्त्रणामा जा, मलाई केही हुन्न ।’ तर म जान सकिनँ, भाइलाई पठाऊँ कि भन्दा हुन्छ पठा भन्नुभयो र भाइ कान्छालाई पठाएँ । चार घडीपछि रात पर्यो, व्यथाले अलि सङ्कटजस्तो गर्यो, बोलाउँदा बोल्नुहुन्छ तर दोहोरो कुरा गर्नुहुन्न । यस्तैमा राति साढे नौ बजे जङ्गी गोरु लिएर लाम्पाटा रात परेको हो भन्दै साहिँलो भाइ फणाधर आइपुगे । बुबालाई बोलाउँदा ‘हँ’ भन्नुभयो । ‘चिन्नुभयो ?’ ‘चिनेँ ।’ ‘म को हुँ ?’ ‘छोरो होस् ।’ साँच्चै अन्तिम कुरा यति भने पनि हुन्छ । पछि राति हामीहरूले बोलाउँदा ‘हँ’ मात्रै भन्नुहुन्थ्यो । एवरीत्या रात्रि अवसन्न भयो । तीन घडी मात्र बाँकी थियो, तुलसी मन्दिरको निकटमा मौन हुनुभयो ।

उज्यालो भएपछि इष्टमित्रहरूलाई समेत लिई वंशखट्वामा चढाई रुरु क्षेत्रतिर प्रस्थान गर्थौँ । तिरतिरे पानीभन्दा पर पुगेका थियौँ । डोरनाथ वाग्लाबाट तहाँ गई भेट्टाउनुभयो । राइदालको पुच्छ्र हाल जहाँ पुल छ तहाँ शेखर आइपुगे । तम्घास पुग्दा केही दिन ता बाँकी थियो, ठूलो पानी परेकाले तहाँ पौवामा बसियो । भोलिपल्ट तीन बजे नै रुरु क्षेत्र पुग्याइयो र दाह पनि गरियो । अस्थि सञ्चयन गरी बनारस लाने कुरा उद्यो । डोरनाथले ‘मैले अरू सेवा गर्न सकेको थिइनँ, अस्थि लैजान पाऊँ’ भन्नुभयो र काशीमा अस्थिक्षेपण गरी एघार दिनको बिहान आइपुग्नुभयो । निर्हरण गरिसकेपछि क्रमशः एकराजले पिण्डपात गर्नुभयो । क्रमशः मासिक, वार्षिक शक्ति—समयोचित गरियो ।

१६. श्री आमाको अन्तिम अवस्था

आमाको जन्मसमय १९५० साल श्रावण महिना हो । जीवनी भन्ने कुरा पिताको जीवनीका साथसाथै उक्त प्रायः भएको छ । पिताज्यू स्वर्गे भएको ठीक २५ वर्षमा पौष कृष्ण अमावसीको दिन स्वर्गे हुनुभएको हो । चार वर्षअघिबाटै वातको रोगले पत्रेको थियो ।

आमाको शरीर यहाँ पन्नगा नदीमा जलाएका हौँ, कारण पिताजीको शरीर बोकी रिडी जाँदा बाटामा शवको कोखामा बसेर खानुपर्ने नखाई पुर्याउन नसकिने, फेरि बासी

शवदाह गर्दा प्रायश्चित्ती हुनुपर्ने यस्तै असजिलो देखेर यही जलाएका हौं । आमाको शरीर दाह गर्दा एउटा विचित्र कुरा सबै शवदाहकर्हरूले अनुभव गरेका छौं कि उहाँको शरीर कपूर जलेभैं भएर जल्यो । तेसलाई सबैले 'कुनै शवदाहमा यस्तो अनुभव भएन' भन्दथे ।

क्रिया गर्दा देवकीनन्दन र नीलाम्बर सामेल हुन सकेनन्, परदेशमै गरे । घरमा म, फणाधर र शेखर तीन जनाले गर्यौं । आमाको अस्थि पनि काशी लान भनी फणाधरले गोरखपुरसम्म लगेका, त्यहाँबाट नीलाम्बरले बनारस लगेका हुन् । अरू क्रियाकर्म पनि शक्तिसमयोचित सबै गरियो ।

२०४३ फागुन
गौरीघाट, काठमाडौं

(भारद्वाज गोत्र भएका मानिसहरूका प्रवर कति छन् र कस्तो स्वभावका हुन्छन् ? भन्ने विषयमा स्कन्दपुराण तृतीयखण्डको धर्मारण्यवर्णनमा यस्तो उल्लेख भएको देखिन्छ । – सम्पादक)

भारद्वाजाश्च विप्रेन्द्राः कथिता ब्राह्मणाः शुभाः ।

आङ्गिरस-बार्हस्पत्य-भारद्वाजास्तथैव च ॥१३८॥

यक्षिणी च तथा देवी गोत्रदेवी प्रकीर्तिता ।

अस्मिन् गोत्रे च ये जाता वाडवा धनिनः शुभाः ॥१३९॥

वस्त्रालङ्करणोपेता द्विजभक्तिपरायणाः ।

ब्रह्मभोज्यपराः सर्वे सर्वे धर्मपरायणाः ॥१४०॥

(स्कन्दपुराण-ब्रह्मोत्तरखण्ड धर्मारण्यमाहात्म्य अध्याय ३९)

भारद्वाजं तथा गोत्रं प्रवराणि तथैव च ।

यक्षिणी चात्र वै देवी कुलदेवी प्रकीर्तिता ॥२४९॥

आङ्गिरसं बार्हस्पत्यं भारद्वाजं तृतीयकम् ।

अस्मिन् वंशे च ये जाता ब्राह्मणाः पूतमूर्तयः ॥२५०॥

येषां वाक्योदकेनैव शुद्ध्यन्ति पापिनो नराः ॥२५१॥

(ऐ.ऐ. धर्मारण्यमाहात्म्य अध्याय ३९)

पं. भीमकान्त पन्थीका विषयमा बुभेका मानिसहरूको भनाइ

परिशिष्ट ३

क) पं. भीमकान्त पन्थी हाम्रो गाउँमा आएर सपरिवार बस्नुभएको थियो । उहाँले विद्यार्थी पढाउने काम गर्नुहुन्थ्यो । हामीले उहाँसँगै पढेका हौं । हाम्रो दृष्टिमा उहाँ अत्यन्त सबल उदार एवम् व्यावहारिक हुनुहुन्थ्यो । लोभ-लालसा उहाँमा कति पनि थिएन । शिक्षादीक्षा दिनमा सधैं तत्पर हुनुहुन्थ्यो र आचारविचारमा रहनुहुन्थ्यो । हामीले सोधेका शास्त्रीय प्रश्नहरूको अकाट्य उत्तर दिनुहुन्थ्यो । उहाँले हाम्रो घरमा श्रीमद्भागवत महापुराण वाचन गर्नुभएको थियो । धर्ममा उहाँको ठूलो आस्था थियो । उहाँ हाम्रा गुरुजन हुनुहुन्छ । उहाँको संस्मरणमा यिनै दुई कुरा अभिव्यक्त गर्न पाएकोमा अत्यन्त खुसी हुँदै उहाँमा श्रद्धाभक्ति प्रकट गर्दछु ।

पं. टीकादत्त उपाध्याय रिजाल
(पं. शशिधर रिजालका माहिला छोरा, ८५ वर्ष) लुङ, प्युठान

ख) हाम्रा परमपूज्य दीक्षागुरुज्यू पं. देवीप्रसादका द्वितीय पुत्र पं. भीमकान्त पन्थी हामीलाई विद्या अध्यापन गराउनका लागि सपरिवार आएर हाम्रो घरमा बस्नुभएको थियो । उहाँले हाम्रा परिवारका र गाउँका पनि धेरै मानिसहरूलाई विद्या पढाउनुभयो र दीक्षामन्त्र पनि दिनुभयो । उहाँ धार्मिक आचारविचारमा रहनुहुन्थ्यो । उहाँ ठूलो विद्वान् हुनुहुन्थ्यो । कृष्णागण्डकी पश्चिमतिर उहाँजत्तिको ठूलो विद्वान् कोही थिएन । उहाँ हाम्रो गाउँमा बसेको समयमा उहाँको सम्मान, मर्यादा र प्रतिष्ठा अति राम्रोसँग बढ्दै गयो । उहाँको यस्तो ख्याति प्युठानमा मात्र होइन, दाङ र सल्यानसम्म पनि बढ्दै गयो । पछि उहाँले दाङमा पनि गएर श्रीमद्भागवत महापुराण एवम् लक्षहोमजस्ता महायज्ञ गराउनुभएको हो । धर्मशास्त्र एवम् कर्मकाण्ड विषयमा उहाँजत्तिको विद्वान् र योग्य व्यक्ति दाङमा पनि कोही थिएन । उहाँको काव्यकविताप्रति अत्यन्त रुचि थियो । उहाँले लेखेका रचनाहरू पनि सुन्दर छन् । उहाँका साथमा २०१३ सालमा काठमाडौं जाँदा लामो बाटाको यात्रा पनि मैले गरेको छु । बाटामा पनि उहाँले आफ्नो सदाचार कहिल्यै छोड्नुभएन । यिनै दुई शब्दका साथ म उहाँमा श्रद्धाभक्ति चढाउँछु ।

पं. मीनराज उपाध्याय रिजाल
(पं. शशिधर रिजालका साहिँला छोरा, हाल ९० वर्ष)
लुङ, प्युठान (हाल : दाङ)

ग) बडाचौर निवासी गुरुवर पं. भीमकान्त पन्थीज्यूले हाम्रै घर लुङ प्युठानमा बसेर मलाई व्याकरण पढाउनुभएको हो । मलाई दीक्षामन्त्र पनि सुनाउनुभएको थियो । पछि बडाचौरमा बसेर पनि उहाँसँग विद्याध्ययन गर्ने अवसर पाएको थिएँ । जीवनको उत्तरार्द्धतिर काठमाडौँमा रहँदा पनि उहाँको सान्निध्य मिलेको थियो । ब्राह्मणले गर्नुपर्ने संस्कार तथा देवपूजनजस्ता विषयमा उहाँबाट बराबर मार्गदर्शन भइरहन्थ्यो । उहाँ हाम्रो परिवारकै पूज्य गुरु हुनुहुन्छ ।

हाम्रा पिताजीबाट भएका कर्मकाण्डसम्बन्धी विषयमा पनि गुरुसँग परामर्श भइरहन्थ्यो । उहाँ पौराणिक पण्डित हुनुका साथै कर्मकाण्डका समेत धुरन्धर विद्वान् भएको हुँदा उहाँबाट हामीलाई बराबर मार्गदर्शन भइरहन्थ्यो जसबाट हामी पूर्ण लाभान्वित भएका छौँ ।

उहाँको साहित्यिक योगदानबाट पनि म प्रभावित छु । जगदम्बिकावैभवम् र जगदीश्वरवैभवम् उहाँका दुबै महाकाव्यहरू मलाई ज्यादै राम्रा लाग्छन् । अहिले उहाँको सम्भनामा यिनै दुई शब्द लेख्ने अवसर पाउँदा पनि म ज्यादै खुसी छु ।

डिल्लीराज रिजाल

(पं. शशिधर रिजालका काहिँला छोरा, हाल ८० वर्ष)

लुङ, प्युठान (हाल : काठमाडौँ)

घ) मैले साहित्यमध्यमा परीक्षामा निर्धारित संस्कृत पुस्तकहरू प्रायः दाजीसँगै पढेको थिएँ । पछि हामी छुट्टिई भिन्न हुँदा पनि दुबै भाइको आँगन एउटै थियो । त्यसैले म दाजी पं. भीमकान्तज्यूका सम्पर्कमा धेरै रहन पाएँ । आफ्नो शिक्षक पेसा भएकाले मलाई निर्धारित समयमा विद्यालय जानैपर्दथ्यो । धेरैजसो यज्ञहरूमा दुबै साथसाथै पनि रहन्थ्यौँ । उहाँको कार्यव्यवहारबाट धेरै कुरा जानेको भए पनि जति गुण मैले उहाँबाट लिनुपर्दथ्यो त्यति लिन सकिनँ । त्यो मेरो कमजोरी हो । मलाई शङ्का लागेका कुनै पनि कुराहरूमा दाजीसँग प्रश्न गर्नासाथ समाधान भइहाल्दथे । यस कुराको मलाई प्रत्यक्ष अनुभव छ ।

पछि दाजी काठमाडौँ भएको समयमा उहाँलाई मैले पठाएको पत्रमा लेखेको पनि थिएँ—

भवतामनुजो न केवलं ननु शिष्योऽप्यहमस्मि बाल्यतः ।

यदिदं पठितं श्रुतं मया सकलं तद् भवतामनुग्रहः ॥

शेखरनाथ पन्थी

(पं. भीमकान्तका कान्छा भाइ, ७५ वर्ष)

तौलिहवा, कपिलवस्तु

ड) वाग्ला-बडाचौर निवासी पं. देवीप्रसाद पन्थीले मेरा पितामह पं. जगन्नाथ अर्ज्यालसँग राहाले गाउँमा र खलङ्गा-प्युठानमा समेत बसेर पढ्नुभएको थियो । पं. देवीप्रसादका छोरा पं. भीमकान्त पन्थीले हाम्रो राहालेमा आई आफ्ना भाइ नीलाम्बर पन्थीलाई र मेरा दाजु लोकनाथलाई पढाउनुभएको हो । पछि केही केही समय प्युठानको लुङमा पढाउन जानुभयो । त्यहाँ पनि मेरा माहिला दाजु गङ्गाधरले उहाँसँग विद्याध्ययन गर्नुभयो । मैले पनि उहाँको घर बडाचौरमा बसेर केही समय उहाँसँग अध्ययन गरेको हुँ ।

उहाँलाई हाम्रो परिवारले गुरु-पुरोहितका रूपमा उहाँको जीवनकालभरि यथासम्भव मान्दै आयौं । उहाँसँगको सङ्गतले हामीलाई धेरै लाभ भएको अनुभव गरेका छौं । उहाँको विवाह हाम्रा तेह्रदिने दाजुभाइकी छोरीसित भएकाले नाताका हिसाबले उहाँ ज्याइँचेला भए पनि हामीहरू परस्परमा गुरुपरम्परामा नै आबद्ध भयौं । उहाँको गुरुता र सद्भाव सम्झँदा मलाई अपूर्व आनन्दको अनुभव हुन्छ । उहाँ क्रियाशील र साहित्यकलाका सृजनशील कवि हुनुहुन्छ । नेपालीय संस्कृत काव्यपरम्परामा भक्ति विषयलाई लिएर दुईओटा महाकाव्य लेख्ने पं. भीमकान्त पन्थी लुम्बिनी अञ्चलकै प्रथम संस्कृत महाकवि हुनाले उहाँ यस क्षेत्रमा चिरस्मरणीय हुनुहुन्छ ।

डा. दुर्गाप्रसाद अर्ज्याल
(पं. चिरञ्जीवी अर्ज्यालका कान्छा छोरा, हाल ६९ वर्ष)
अमरभूमि-राहाले, गुल्मी (हाल : काठमाडौं)

महाकवि पं. भीमकान्त पन्थीका हस्ताक्षरहरू

(किञ्चिन्निवेदनम्)

काव्यं पश्येत्सर्वे कृते व्यवहारविदे शिवेतरस्तये ॥ सद्यः पर-
निर्वृतये कान्ताः ~~सं~~मिततयोपदेशयुजे ॥ इति काव्यप्रकाशोक्त
षड्विधकन्याणफलानां मध्ये प्रथमवर्तुष ^{पञ्चम} फलौ भव्या पक्ष्या कल्प-
कर्तृत्वाभिलाषो ममाध्ययनसमयोदेवाऽऽसीत् । तन्नु काव्यकर्तृत्वं
सुकरं नासीत् । श्लोकरचनाऽभिलाषापि आसीदेव,

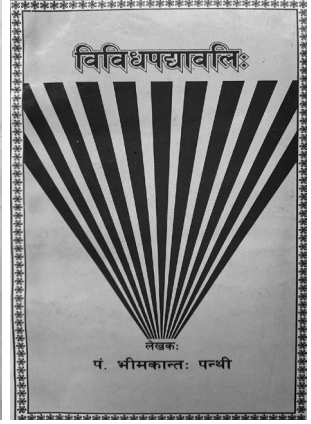
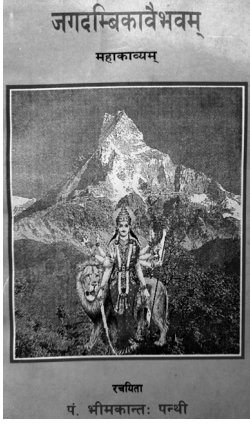
प्रसङ्गानुसारेण कतिपय श्लोका लिखिताः परं सर्वे न
सङ्गृहीता अतः नष्टाः केचित्सं गृहीताः संगृहीतानां श्लोकानां
सङ्ख्या त्रिशतीकन्यास्ति (सापि कदाचित् प्राकाशयेत्) ।
वयस्सु सद्यतेरतीतमभूत्, तदृष्ट्वा भ्रातृभिः पुत्रैश्च काव्यकर्तृत्वे
प्रेरित आसम्, इच्छातु ममाप्यासीदेव प्रेरणापि सञ्जाता ।
परं अलसता जरा च मां निर्वर्तयन्त्या अग्रेसरतः ।
येन केनाप्युपायेन नैव अविगणय्य पौराणिकीं कथाभवलम्भ
काव्यशैल्या कथानवादमिवाकरवम् ।

अस्मिन् काव्ये सूर्यवंश्यस्य राज्ञः सुदर्शनस्य विविध दुःख-
पीडितस्य अज्ञानेनापि विन्दुरङ्गितजगदम्बिका बीजमल्लजप-
प्रभावात् तत्तदुःखदुःखितस्यापि संरक्षणं शत्रुविजय राज्यलाभा-
दि प्राप्ति प्रसङ्गाज्जगदम्बिकावैभवमिति नामकरणं सार्थकं
भूत्वा तेदेव नाम कृतम् । उदात्तचरितस्य राज्ञो वर्णनात्
तदुदयवर्णनाच्च काव्योक्तलक्षणं सङ्गतमेव ।

यद्यपीदं काव्यं सत्यमेवास्ति तथापि सर्वेदां सौकर्यार्थं नेपाल्या-
ध्वान्वददम् । यदत्र किमपि विदुषां सन्तोषाय भवेत् तद्
रुक्णमनुग्रहेणैव, यत्तु दुष्टतयाऽसन्तोषाय भवेत् तन्ममैव दोषेण,
अत्र मम स्वलिप्तानि नैकशो भवेयुरिति शंके तानि ममोपरी
दयां कृत्वा सूचनीयानि । यत उक्तञ्च— गच्छतः स्वलनं
क्रापि भवत्येव प्रमादतः । इत्यने दुर्जनास्तत्र समादधन्ति सज्जनाः

किं बहून्त्या — ब्रह्मक,

पं. भीमकान्त पन्थीद्वारा विरचित कृतिहरू

शैक्षिक प्रमाणपत्रहरू

Form C (1). No. ६९

UNIVERSITY OF REGISTRARS
UP. BENARES
GOVERNMENT Sanskrit College Examinations, Benares

तस्यो वा ज्योतिर्गमय ।

Roll No. ३४६

नामा, १५ फरवरी १९४४ तिथ्यात्
मासवर्गक, श्री देवी प्रसाद शर्मा पन्थी
नामो विदुषोऽभ्युक्तो, धुर्कोट
नामो विदुषोऽभ्युक्तो, धुर्कोट
मध्यमपरीक्षायां प्रथम श्रेण्यापुञ्जो रति प्रमाणीकरोति ।

DATED BENARES: M.A., D. PHIL. (OROR), REGISTRAR, Govt. Sanskrit College Examinations, United Provinces, Benares.

The 15 JAN 1944

प्रश्न की (वा)

३२०

काशीस्थ राजकीय संस्कृत महाविद्यालय परीक्षा: उत्तर प्रदेश:

राष्ट्रीय परीक्षा, १९५५

तबको वा कथोतिर्मय ।

कव-संख्या १८६८८

मीन कान्त पन्थी नाम की देवी प्रसाद शर्मा पन्थी
पुत्र, गुन्ना, निवा, नरविक्रमपुर, धुल कोट अगला बुझौर
विभाग नैपाल राजकीय म. न. वि. काठमाडुन विभाग
१९५५-५६ वर्ष के लिए विद्यार्थी के लिए तैयार किया गया है।

१-संस्कृत

२-संस्कृत

३-संस्कृत

४-संस्कृत

काशी
दिनांक ३-१-५५

उ. प्र. म. वि.
५५-५६, नवम्बर, १९५५
काशीस्थ राजकीय संस्कृत महाविद्यालय
परीक्षा: १।

पितृ-वन्दना

कुकर्म को मेघ फटाउँथे उनै

सत्कर्म मा नित्य खटाउँथे उनै

गरेर श्रद्धा दिनरात सम्भना

उनै पिता मा छ सहस्र वन्दना ॥१॥

जो स्नेह दिन्थे दिल देखि सुन्दर

जो ध्यान राख्थे सब को मनोहर

जो गर्दथे धर्म र कर्म - साधना

उनै पिता मा छ सहस्र वन्दना ॥२॥

निःसार हो विश्व भनी बताउने

कर्तव्य का लागि नसा तताउने

जो गर्दथे श्रीहरि को समर्चना

उनै पिता मा छ सहस्र वन्दना ॥३॥

गर्थे सुरक्षा घर को र गोठ को

रहस्य बुझ्थे हर बन्द ओठ को

हर्थे सके सम्म समस्त वेदना

उनै पिता मा छ सहस्र वन्दना ॥४॥

जसै अकस्मात् यमराज ले निल्यो

आत्मा पिता को परब्रह्म मा मिल्यो

जिती गए जो अपमृत्यु यातना

उनै पिता मा छ सहस्र वन्दना ॥५॥

पिता बिना को घर शून्य शून्य छ

उनी बिना यो जग शून्य शून्य छ

बनी गए जो अब एक कल्पना

उनै पिता मा छ सहस्र वन्दना ॥६॥

कृष्णशरण उपाध्याय

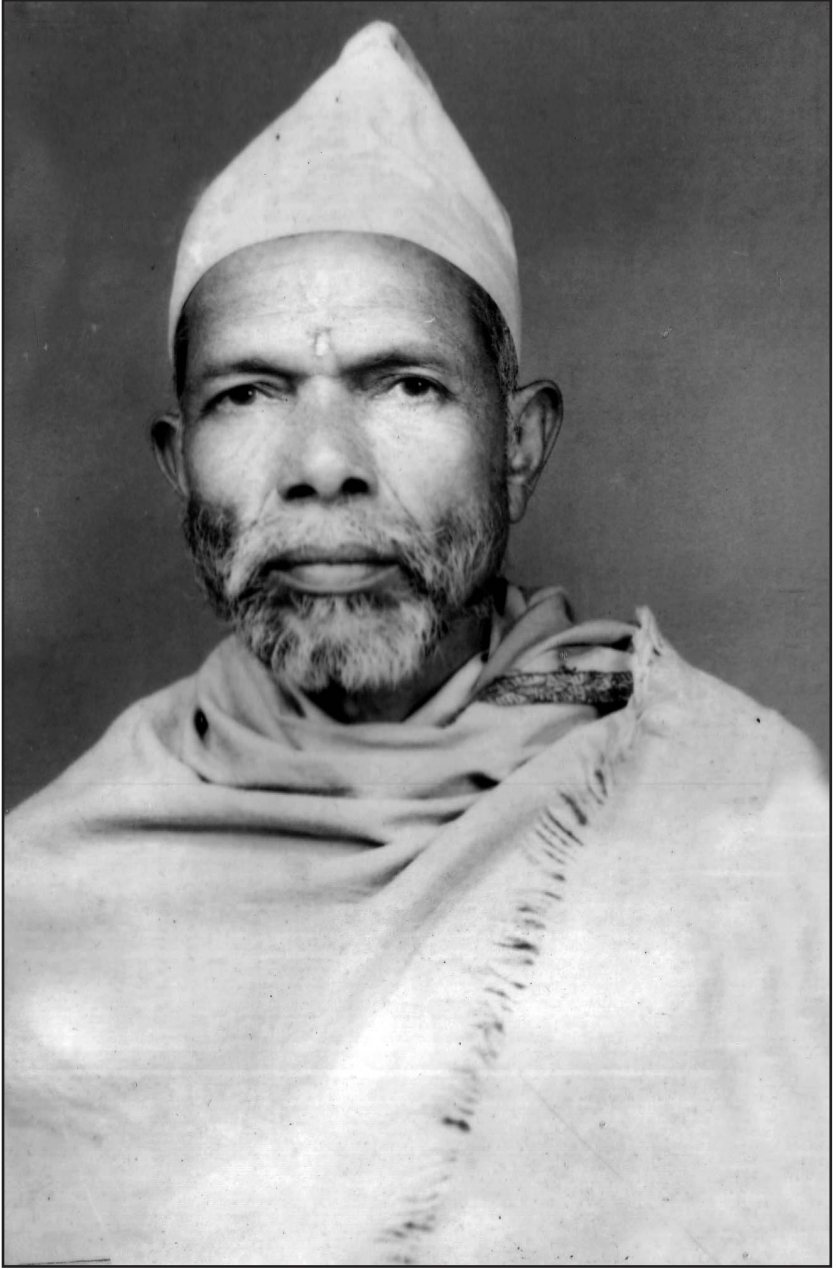
भरतपुर महानगरपालिका एक, देवघाट, चितवन

केही छायाचित्रहरु

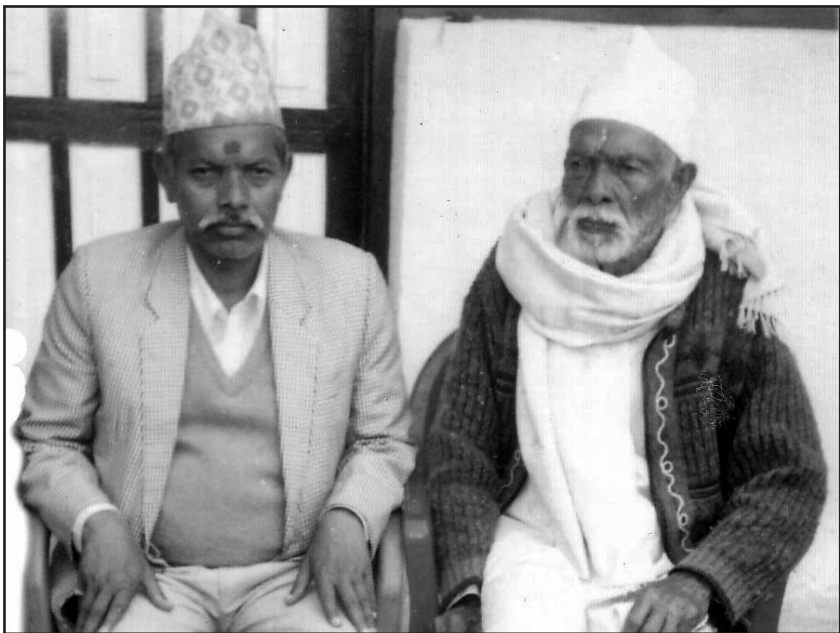
कपिलधाममा स्थापित प्रतिमा

महाकवि पं. भीमकान्त पन्थी

पिता माता एकसाथ

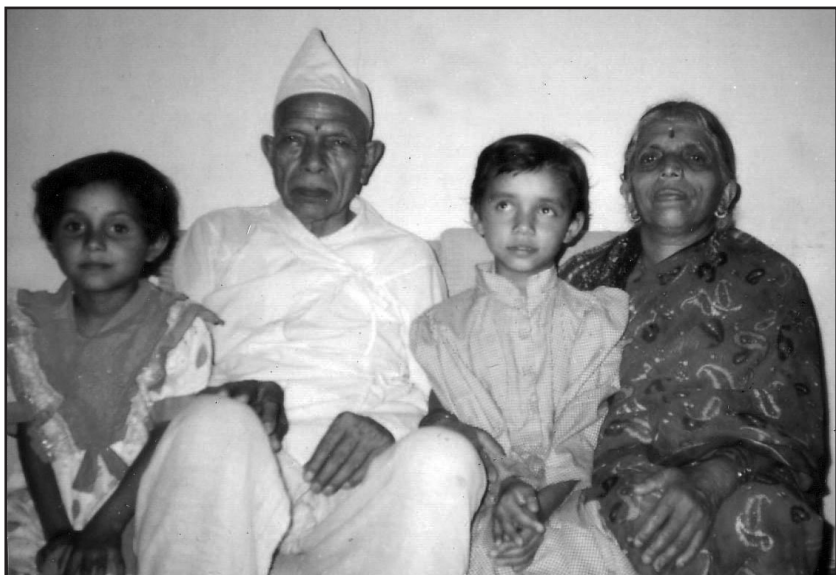
पिताजीका साथमा जेठो छोरा

अभिनन्दन कार्यक्रममा

अभिनन्दन कार्यक्रममा पिताश्री

दुई नातिनी सहित माता पिता

बुबा आमाका साथमा पाँचै भाइ छोराहरू

दुलीआमाका साथमा पिताश्री

आफ्ना दुई भाइहरू फणाधरजी तथा नीलाम्बरजीका साथमा पिताश्री

स्थायी स्तम्भ

१. सम्पादकीय	सम्पादक	(ग)
२. भेटघाट	सूर्यकान्त पन्थी	११
३. अनुभव/अनुभूति	चन्द्रप्रकाश उपाध्याय/ चन्द्रकान्त पन्थी	५५
४. गुल्मी दरबार गाउँपालिकाको परिचय	चन्द्रप्रकाश उपाध्याय	६५८
५. पुस्तकालय परिचय	भारद्वाज	६६७
६. किरण पुस्तकालयको पातो	सचिव	६६९
७. नौलो सृष्टि : सानो दृष्टि		६७१
८. पाठक प्रतिक्रिया (क)		६७३
पाठक प्रतिक्रिया (ख)		६७४
९. पुस्तकालयका आजीवन सदस्यको परिचय		६७५
१०. किरण पुस्तकालय, तम्घास, गुल्मीद्वारा प्रकाशित पुस्तक		६७६

गुल्मी दरबार गाउँपालिकाको संक्षिप्त परिचय

✍ चन्द्रप्रकाश उपाध्याय, तम्घास, गुल्मी

गुल्मी दरबारको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

नेपालको इतिहासमा प्राचीन कालदेखि नै गुल्मी विशेष महत्त्वको क्षेत्र रहदै आएको छ। लिच्छवि शासनकाललाई नेपालको इतिहासमा प्राचीन काल भनिएको छ। त्यो बेलादेखि नै गुल्मीको अस्तित्व विभिन्न काल खण्डमा विभिन्न रूपले विकसित भएको पाइन्छ। नेपालका इतिहासकारहरूले छिट्फुट रूपमा गुल्मीको उल्लेख गरे तापनि समग्र गुल्मी राज्यको ऐतिहासिक परिचय दिने वर्तमान समयसम्मको सर्वाधिक प्रमुख कृति डा.राजाराम सुवेदीद्वारा लिखित तथा किरण पुस्तकालय गुल्मीद्वारा २०५५ सालमा प्रकाशित गुल्मीको ऐतिहासिक भलक भन्ने कृति हो। यस कृतिमा प्रागैतिहासिक कालदेखि गुल्मीको राजनीतिक इतिहास, स्वतन्त्र राज्यको रूपमा गुल्मेली राजाहरूको शासन, गुल्मेली राजाहरूको वंशावली, गुल्मी राज्यको प्रशासनिक इतिहास, न्यायप्रणाली, सैनिक व्यवस्था, गुप्तचर प्रणाली, छिमेकी राज्यसँग गुल्मीको सम्बन्ध, गुल्मीको आर्थिक अवस्था, गुल्मीको भूमिसम्बन्धी व्यवस्था, राज्यका स्रोतहरू, सार्वजनिक निर्माण कार्य, गुल्मेली समाज र संस्कृति, गुल्मीको धार्मिक अवस्था, शिक्षा र भाषा आदिको बारेमा जानकारी दिइएको छ।

स्वतन्त्र राज्यको रूपमा नेपालका चौबीसे राज्यअन्तर्गत गुल्मी एउटा प्रमुख राज्य थियो। वि.सं.१४९३ मा स्वतन्त्र गुल्मी राज्यको स्थापना भएको उल्लेख गरिएको छ। राजा वीर शाह त्यहाँका पहिला राजा हुन्। उनको राज्यमा ६ हजार घर धुरी थिए। त्यसैले ६००० गुल्मी भनिन्थ्यो। स्वतन्त्र गुल्मी राज्यका अन्तिम राजा शिवनारायण शाह थिए। वीर शाहका सन्तानहरूले १३ पुस्तासम्म राज्य गरेपछि गुल्मी गोरखा सरकारको नेपाल राज्यमा एकीकरण हुन पुगेको पुष्टि गरिएको छ।

स्वतन्त्र गुल्मी राज्य नेपाल राष्ट्रमा एकीकरण भएपछि गुल्मी राज्यलाई ६ जिल्ला गुल्मी भन्न थालियो। यी ६ जिल्ला भनेका पुराना ६ राज्य थिए—१.गुल्मी २.इस्मा, ३.मुसिकोट, ४.धुर्कोट, ५.अर्घा, ६.खाँची। यसरी ६ जिल्लाको एउटै नाम गुल्मी राखियो। त्यसको प्रशासनिक केन्द्र तम्घास भयो। पछि अर्घा र खाँची दुईटालाई छुट्याई अर्घाखाँची जिल्ला बन्थ्यो भने गुल्मी जिल्लाअन्तर्गत इस्मा, मुसिकोट र धुर्कोट समेत मिलाएर एउटा गुल्मी जिल्ला हुन पुगेको हो। यसै गुल्मी जिल्लामा वर्तमानमा १० गाउँपालिका र २ नगरपालिका गरी १२ वटा स्थानीय निकायहरू छन्। तीमध्येको एउटा गाउँपालिकाको नाम गुल्मी दरबार गाउँपालिका रहेको छ।

गाउँपालिकाको परिचय

नेपालको संविधानको मूल मर्मअनुसार संघ, प्रदेश र स्थानीय गरी तीन तहका सरकारहरू आफ्नो अस्तित्वमा रहेका छन्। मिति २०७३।११।२७ मा नेपालको राजनैतिक विभाजनअन्तर्गत स्थानीय तह गठन भएसँगै गुल्मी जिल्लाकै ऐतिहासिक, धार्मिक, सांस्कृतिक र भौगोलिक महत्त्व बोकेको गुल्मीदरबार गाउँपालिका पनि ७५३ स्थानीय सरकारमध्येको आफ्नो छुट्टै पहिचान बोकेको एक स्थानीय सरकारको रूपमा स्थापना भएको छ। साविकको पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्र अन्तर्गत पर्ने लुम्बिनी अञ्चलको गुल्मी जिल्लाका १२ स्थानीय तह मध्येको एक स्थानीय तह गुल्मीदरबार साविकका ६ वटा गाउँ विकास समितिहरू बलिथुम, जुभुङ्ग, गौडाकोट, वीरवास, अमरअर्वाथोक, दरबारदेवीस्थानको संयोजन भई ७ वटा वडाहरूको स्थानीय तह बनेको छ।

“उत्पादन गरौं, आत्मनिर्भर बनौं, समृद्ध गुल्मी दरबारलाई हामी मिली बनाऔं।”

गुल्मी जिल्लाको सदरमुकाम तम्घासबाट १३ कि.मि. को दूरीमा रहेको यस गुल्मीदरबार गाउँपालिकाको आफ्नो छुट्टै ऐतिहासिक पृष्ठभूमि रहेको छ। यस गाउँपालिकाको पश्चिम दक्षिण तर्फ ६ कि.मि. को दूरीमा ऐतिहासिक गुल्मीदरबार अवस्थित छ। सोही स्थानको नामबाट गुल्मी जिल्लाको नाम र यस गाउँपालिकाको नाम रहन गएको हो। गुल्मीदरबार रहेको उक्त स्थानलाई गुल्मी चारपाला पनि भनिन्छ। सो दरबारको ३ तलामाथि इष्टदेवी ईश्वरीको मन्दिर छ, उनको पूजा शारदीय तथा वसन्त गरी नवरात्रहरूमा २ पटक हुने गर्दछ। यसै मन्दिरका कारणले यो क्षेत्र र गुल्मी जिल्ला प्रख्यात छ।

गुल्मीका राजाको राज्यस्थललाई चारपाला भनिन्थ्यो। हनुमान ढोकालाई काठमाडौं भनेजस्तै चारपाला इकाइलाई गुल्मी भनिएको हो। गुल्मी चारपालामा क्रमशः पाल्पाथोक, अर्वाथोक, गलामथोक तथा मुसिकोटथोक गरी ४ वटा पाला थिए भने यिनका अतिरिक्त उप्रिकोटथोक एउटा छुट्टै प्रशासनिक इकाइ थियो। यसरी

गुल्मीमा ९८ मौजा थिए भने प्रत्येक मौजामा जिमुवाल र मुखियाले स्थानीय नेतृत्वको रूपमा काम गर्ने चलन थियो । गुल्मी चारपाला दरबारमा राजाको बास हुन्थ्यो र त्यसैलाई गुल्मी राज्यको राजधानी भनिन्थ्यो ।

गुल्मीचारपालाअन्तर्गत पाल्पाथोकमा मेहेलडाँडा, खोर्लेया, धरमपानी, जामुने, खीलु, गुरुमथुम, अमराई, बेलपोखरा, धायरचौर, क्वादी, बगैँचा, गाउँचौर, बानपोखरा, फर्सवा, आँपपाटा, कल्दुङ्ग, चतुरडाँडा पर्दथे । अमर अर्बाथोकअन्तर्गत कुन्थोक, डाँडापोखरी, तल्लो हटिया, नेटाखर्क, हरिथुम, गाउँचौर, बेगु, सिलथुम, तोस, गौरीपोखरी, रानाटोला, अडडाँडा, ग्वालीनचौर, दुंग्रीपाखा, बाखरे, अर्ज्याङ्गबास, चित्रेडाँडा, नरम र चिस्तु पर्दथे । गलामथोकअन्तर्गत उपल्लो हटिया, दमाइटोल, काफलचौर, मेहेलडाँडा, गौराखर्क, सल्लेरी, जोर्तेपोखरा, बगैँचा, स्यालापानी, ढ्याखर्क, तिर्तिरे, पिरिडाडा, चौ का कुभिण्डे रिपाहाटोल, रोहटेपानी, उखाप, लामीडाँडा, कोलघर, चौर, डाव, घोर्ले, कल्लेरी, गौरादी, भलाचौर, सिवु, चनौपाटा, खर्शाटोल, अमलेखर्क, रिमी, बोटे र रुमाखर्क पर्दथे ।

मुसिकोटथोकअन्तर्गत देउराली, चितपानी, बासडाँडा, साजर, कारपाटा, बडडाँडा, खोला, माझपोखरी, अर्खले, तोलुङ्ग, पेखनपोखरा, गौरादी, कुडाँपानी, गौडाकोट, काउले, ढावा, जैसीपोखरा, लामीडाँडा, बजारमारे, डुम्रिपोखरा, खिर्तिप, ठूलाचौर, ठूलोपोखरा, उग्रीकोट, बाजाबारी, डोहोटा, सातघर, भुट्टुका, बिरबास, रुमाखर्क, बदरखुट्टा, दह, राजा म्यालपोखरी, बौदी, कोलघर, राङ्गबास, खनियाबास, ठूलाखर्क, चिदिका दौँघा, खर्ज्याङ्ग, मानकोट, धरमपानी, दुम्सीकोट, रिडी, वाङ्ला, अर्घातोस, धैरेनी, ठूलापोखरा, केरुङ्गा, बल्कोट, मेहेलटुप्पा, हाँडिकोट, बड्डाडा, घोर्ले, दुबिचौर, उर्लेनी, कल्लेरी, बसानी, तम्घास र अर्खले आदि पर्दथे ।

भौगोलिक विभाजन र सीमाना

यस गुल्मीदरबार गाउँपालिकालाई साविकको बलिथुम गा.वि.स.लाई वडा नं. १, जुभुङ्ग गा.वि.स.लाई वडा नं. २, गौडाकोट गा.वि.स. लाई वडा नं. ३, वीरबास गा.वि.स.लाई वडा नं. ४, अमरअर्बाथोक गा.वि.स.लाई वडा नं. ५, दरबारदेवीस्थान गा.वि.स.को साविकको वडा नं. ४, ७, ८ र ९ लाईसमेत वडा नं. ६, र दरबारदेवीस्थान गा.वि.स.कै साविकका वडा नं. ७ कायम गरी पालिकालाई जम्मा सातवटा वडामा विभाजन गरिएको छ । यसको पूर्वपट्टि रुद्रावती नदी, पश्चिमतर्फ बठोवा खोला र केदुवा खोला, उत्तरतर्फ रेसुङ्गाको लेकसाँध र दक्षिणतर्फ बाख्रेखोला पर्दछन् ।

गुल्मीदरबार गाउँपालिकाको राजनैतिक विभाजन तथा सीमाना

प्रदेश : लुम्बिनी

जिल्ला : गुल्मी

गाउँ कार्यपालिकाको कार्यालय : गौडाकोट

वडा संख्या : ७

गाउँपालिकाको केन्द्र : गौडाकोट

भौगोलिक अवस्था तथा सीमाना

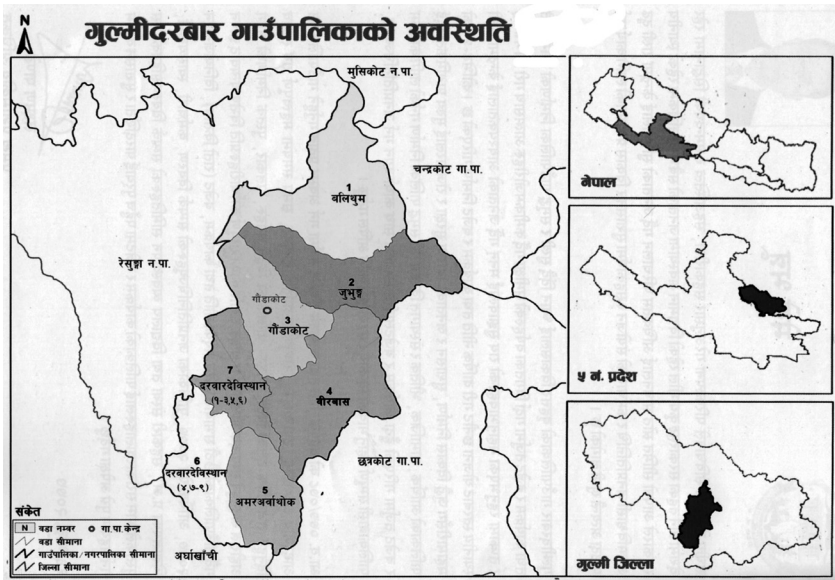
क्षेत्रफल : ७९.९९ वर्ग किलोमिटर

पूर्व : छत्रकोट र चन्द्रकोट गाउँपालिका

पश्चिम : रेसुङ्गा नगरपालिका

उत्तर : चन्द्रकोट गाउँपालिका र मुसिकोट नगरपालिका

दक्षिण : छत्रकोट गाउँपालिका र अर्खाखाँची जिल्लाको छत्रदेव गाउँपालिका

जनसंख्या

२०६८ सालको जनगणना अनुसार यस गाउँपालिकाको कुल जनसंख्या २२,०३७ (१२,८५५ महिला र ९,१८२ पुरुष) रहेको छ। गाउँपालिकाको वस्तुस्थिति विवरणमा लिएको तथ्याङ्क अनुसार पालिकाको जनसंख्या २५,४६९ (महिला १४,८२७ र पुरुषका १०,६४२) रहेको छ।

मुख्य जातजाति

यस गाउँपालिकामा बसोबास गर्नेमध्ये ब्राह्मण, क्षेत्री र जनजातिको बाहुल्य छ। त्यसबाहेक दलित र अन्य जातिका मानिस बसोबास गर्ने गर्दछन्।

वडा नं	ब्राह्मण, क्षेत्री	जनजाती	दलित	जम्मा
१	११७५	२३६९	७६८	४३१२
२	२४९९	११९३	८२९	४५२१
३	१४३६	९५७	५००	२८९३
४	२१०७	२०४७	६४४	४७९८
५	७७९	८६३	५५९	२२०१
६	११९४	७५६	५८५	२५३५
७	२०९१	११७७	९४२	४२१०
जम्मा	११,४८६	८९५५	५०२७	२५४६९

शैक्षिक अवस्था

गुल्मी जिल्ला २०७२ साल आषाढ २६ गते पूर्ण साक्षर जिल्ला घोषणा भएकोले स्वभाविक रूपमा यस गुल्मी दरवार गाउँपालिका पूर्ण साक्षर भइसकेको छ । यस पालिकामा सामुदायिक माध्यमिक विद्यालय कक्षा १-१२ सञ्चालित छ यहाँ कक्षा १-१० सञ्चालित ४ वटा कक्षा, कक्षा १-९ सञ्चालित १ वटा र संस्थागत माध्यमिक विद्यालय (१-१०) २ वटा रहेका छ । यसै गरी आधारभूत तह कक्षा १-८ सञ्चालित ३ वटा, प्राथमिक विद्यालय १४ र बालविकास केन्द्रहरू ४२ वटा रहेका छन् । यस पालिकामा रहेको म्यालपोखरी माध्यमिक विद्यालयमा प्राविधिक धारतर्फ माध्यमिक तहमा पशु विज्ञानका कक्षा सञ्चालित छन् । पालिकामा १ वटा सामुदायिक सिकाइ केन्द्र समेत रहेको छ । बालविकासदेखि माध्यमिक तहसम्म ४३६ जना विद्यार्थीहरू छन् । प्राथमिक तहतर्फ १०५ दरबन्दी, राहत १८ गरी जम्मा १२३ वटा दरबन्दी रहेका छन् ।

गाउँपालिकाले सम्पन्न गरेका केही महत्त्वपूर्ण उपलब्धिहरू

१. पालिकाको सबै वडाहरूमा बाह्रै महिना यातायात सञ्चालन हुनेगरी सडक स्तरोन्नति गरेको ।
२. वडा तथा टोलहरूमा निर्माण भएका सडकहरूलाई स्तरोन्नतिको लागि आवश्यक व्यवस्था मिलाइएको ।
३. स्तरोन्नति भएका सडकहरूलाई कालोपत्रे बनाउन सम्बन्धित निकायमा आवश्यक पहल गरिएको ।
४. नागरिकलाई गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवा उपलब्ध गराउन सबै वडामा (४ नं. वडा बाहेक) स्वास्थ्य संस्थाहरूको आधुनिक भवन निर्माण गरिएको । वडा नं. ४ मा आगामी वर्ष भवन निर्माणको लागि आवश्यक पहल भइरहेको ।
५. विद्यालय भवनहरू निर्माणमा आवश्यक व्यवस्थापन गरिएको ।
६. एक-घर एक-धारा अभियान अन्तर्गत सबै वडामा स्वच्छ पिउने पानीको लागि टूला

- योजनाहरू संचालन गरिएको केही योजना यस आ.व.मा सम्पन्न हुने गरी आवश्यक व्यवस्थापन गरिएको र केहीलाई आगामी वर्षमा सम्पन्न गर्ने गरी कार्य भइरहेको ।
७. पर्यटन पूर्वाधारको लागि भुवने पार्क, चारपाला दरबार, उजेलादेवी मन्दिर लगायतका धार्मिक, ऐतिहासिक सम्पदालाई संरक्षण गर्न आवश्यक कार्य गरिएको ।
 ८. खरका छानामुक्त गाउँपालिका घोषणाको अन्तिम तयारी गरिएको ।
 ९. जनतालाई केन्द्रमा राखी नागरिक मैत्री सेवा प्रवाहको व्यवस्था मिलाइएको ।
 १०. नागरिकको स्वास्थ्यलाई ख्याल गर्दै निशुल्क औषधी वितरण लगायतका स्वास्थ्य सम्बन्धी विभिन्न क्रियाकलापहरू संचालन गरिएको ।

आ.व.०७७।०७८ मा सुशासन र सेवा प्रवाहमा पालिकाले गरेका महत्वपूर्ण कार्यहरू

१. प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत र शाखा प्रमुखहरू बीच कार्य सम्पादन करार सम्झौता ।
२. कार्य सम्पादन सम्झौताअनुसार कर्मचारीको मूल्याङ्कन हुने गरेको ।
३. नागरिकलाई सूचनाको हकको प्रत्याभूति गराउन गाउँपालिकाका विभिन्न गतिविधिहरू समेटिएको मासिक E-Bulletin प्रकाशन ।
४. गाउँपालिकाको पहिचान सहितको लोगो निर्माण ।
५. सूचनाको हकको कार्यान्वयनको लागि सूचना प्रकाशनको व्यवस्था ।
६. बाँझो जग्गा उपयोगको लागि भूमि बैंकको स्थापना गरी लगत लिने कार्य भएको ।
७. कार्यालयको प्रवेशद्वारमा नागरिकको सुविधाको लागि नागरिक सहायता कक्षको स्थापना ।
८. नागरिक सहायता पुस्तिका (प्रकाशोन्मुख)
९. शाखा प्रमुखहरूको लागि स्थायी सम्पर्क नम्बरको व्यवस्था ।
१०. गाउँपालिका तथा वडा कार्यालयहरूमा विद्युतीय हाजिरीको व्यवस्था गरी सम्पूर्ण हाजिरीको अभिलेख कम्प्युटराईज्ड सिस्टममा राखिएको ।
११. सेवा प्रवाहमा विद्युत्को कारणबाट नागरिकहरू बन्चित हुन नपरोस भन्ने उद्देश्यले गाउँपालिका तथा सबै वडा कार्यालयहरूमामा व्याकअपको व्यवस्था ।
१२. मातृशिशु, नवशिशु, पोषण, सरसफाई, परिवारयोजना सहित गर्भवती महिलाहरूको स्वास्थ्यलाई ख्याल राख्दै **कस्तो छ आमा** कार्यक्रम सञ्चालन ।
१३. कृषकसँग कृषि प्राविधिक कार्यक्रम संचालन ।
१४. वडास्तरमा गई उपभोक्ता समितिहरूसँग योजना सम्झौता ।
१५. वडास्तरमा गई पालिका भित्र रहेका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको पहिचान तथा राज्यबाट प्राप्त सेवा सुविधाबाट बन्चित हुन नपरोस भन्ने उद्देश्यले घुम्ती शिविर मार्फत अपाङ्ग परिचय पत्र वितरण कार्यक्रम संचालन ।
१६. योजना सम्बन्धी विवरण (उपभोक्ता समितिको सहयोगी पुस्तिका) समेटिएको पुस्तिका प्रकाशन ।

१७. सबै वडा कार्यालयबाट व्यक्तिगत घटना दर्ता अनलाईन मार्फत गर्ने व्यवस्था ।
१८. मासिक रूपमा कर्मचारीहरूको कामको मूल्याङ्कन गर्ने प्रणालीको विकास ।
१९. दैनिक कार्यालयको सामाजिक संजाल र वेबसाईट अद्यावधिक ।
२०. महत्वपूर्ण सूचना एवं जानकारी पालिकाको नागरिकहरूको मोबाईलमा SMS मार्फत जानकारी गराउने व्यवस्था ।
२१. विभिन्न १० वटा कार्यविधिहरू जारी गरी जवाफदेहिता, सुशासन र पारदर्शिता कायम
२२. कक्षा १ देखि ३ सम्म स्थानीय पाठ्यक्रम तयार ।
२३. पालिकाको वर्थिङ्ग सेन्टर सम्म आउन र जान निशुल्क एम्बुलेन्सको व्यवस्था ।
२४. प्रधानमन्त्री रोजगार कार्यक्रमका आयोजनाहरूको छनौट गरी कार्यान्वयनमा ।
२५. मुख्यमन्त्री ग्रामीण विकास कार्यक्रमहरू छनौट गरी कार्यान्वयन भै रहेका ।
२६. विपद् व्यवस्थापन सामग्रीहरूको जोहो गरिएको ।
२७. गाउँपालिकाको सेवा प्रवाह सुशासन, विकास निर्माण, शिक्षा, स्वास्थ्य, कृषि, रोजगार, लगायतका क्षेत्रहरूमा भए गरेका र हुने कार्यहरूको बारेमा आम नागरिकलाई सुसूचित गर्दै जनप्रतिनिधि र कर्मचारीहरूलाई जवाफदेही बनाउनको लागि जनतासँग गाउँपालिका रेडियो कार्यक्रम संचालन ।

पदाधिकारीहरूको नामवली र सम्पर्क नम्बर

क्र.स.	नाम थर	ठेगाना	पद	सम्पर्क नं.
१	श्री अशोक कुमार थापा	गुल्मीदरबार ६	अध्यक्ष	९८५७०७४४१०
२	श्री मीना भण्डारी	गुल्मीदरबार १	उपाध्यक्ष	९८५७०७४४११
३	श्री रामबहादुर पल्ली	गुल्मीदरबार १	वडा अध्यक्ष (वडा नं १)	९८५७०७४४०१
४	श्री हरिहर गौतम	गुल्मीदरबार २	वडा अध्यक्ष (वडा नं २)	९८५७०७४४०२
५	श्री बलबहादुर थापा	गुल्मीदरबार ३	वडा अध्यक्ष (वडा नं ३)	९८५७०७४४०३
६	श्री खुमबहादुर पल्ली	गुल्मीदरबार ४	वडा अध्यक्ष (वडा नं ४)	९८५७०७४४०४
७	श्री लीलाबहादुर बलाल	गुल्मीदरबार ५	वडा अध्यक्ष (वडा नं ५)	९८५७०७४४०५
८	श्री हीराबहादुर खत्री	गुल्मीदरबार ६	वडा अध्यक्ष (वडा नं ६)	९८५७०७४४०६
९	श्री टोपबहादुर बस्नेत	गुल्मीदरबार ७	वडा अध्यक्ष (वडा नं ७)	९८५७०७४४०७
१०	श्री ठिकीसरा थापा	गुल्मीदरबार ३	सदस्य (कार्यपालिका)	९८५७०७४४०८
११	श्री तारा गिरी	गुल्मीदरबार ५	सदस्य (कार्यपालिका)	९८५७०७४४०९
१२	श्री सनुदेवी कार्की	गुल्मीदरबार ६	सदस्य (कार्यपालिका)	९८५७०७४४१२
१३	श्री तुलसादेवी अर्याल	गुल्मीदरबार ७	सदस्य (कार्यपालिका)	९८५७०७४४१३
१४	श्री ईश्वरी परियार	गुल्मीदरबार ५	सदस्य (कार्यपालिका)	९८५७०७४४१५
१५	श्री मनीकला बोटे	गुल्मीदरबार १	सदस्य (कार्यपालिका)	९८५७०७४४१४

खड्गदेवी मन्दिर

माइस्थान मन्दिर, चारपाला

जगदम्बा मन्दिर

उजेलादेवी मन्दिर, बलिथुम

कपिलप्रज्ञा पुस्तकालय

परिचय :

नाम : कपिलप्रज्ञा पुस्तकालय, वाणगंगा नगरपालिका कपिलधाम, कपिलवस्तु ।

स्थापना : २०७५ साल वैशाख २१ गते

उद्देश्य :

सवै वर्गमा जनचेतना अभिवृद्धि गर्ने दुर्लभ पुस्तकहरूको खोजी गरी संरक्षण गर्ने, एकै ठाउँबाट हरेक विषयको अध्यापन अनुसन्धान गर्न सहयोग पुऱ्याउने ।

यो पुस्तकालय समाजका प्रबुद्ध समाजसेवी, बुद्धिजीवी वर्गहरूबाट शुभेच्छा र सहयोग लिएर सञ्चालन गरिएको छ । साथै व्यक्ति, वडा, नगर, प्रदेश सरकारका इकाइहरूबाट पनि केही आर्थिक सहयोग प्राप्त हुनुका साथै आगामी दिनमा पनि सहयोग गर्दै जाने आश्वासन समेत प्राप्त भएको छ । यो संस्था नितान्त नाफारहित भएको हुँदा सञ्चालनमा केही कठिनाइ पनि भएका छन् ।

यो संस्था २०७५ साल वैशाख २१ गते जिल्ला प्रशासन कार्यालय कपिलवस्तुमा दर्ता भै विभिन्न निकायमा समेत आबद्धता लिई विधिवत रूपमा सञ्चालित छ । यसको विधान अनुसार ११ जनाको कार्यसमिति कार्यरत छ । यसमा संस्थाले खरिद गरेका र व्यक्तिहरूबाट प्राप्त भै आएका पुस्तकहरूको संख्या १४०० एक हजार चार सय रहेको छ । जसमा धार्मिक, इतिहास, भूगोल, सामाजिक, साहित्य, सामान्य ज्ञान, बालबालिकाको लागि उपयोगी, शब्दकोष, कृषि सम्बन्धी र विभिन्न साहित्यकारका विविध विषयका पुस्तक रहेका छन् ।

कपिल प्रज्ञा पुस्तकालयमा रहेका भौतिक सामग्रीहरूको विवरण यसप्रकार छ –

१. भवन – लुम्बिनी वाङ्मय भवन कपिलधाममा सञ्चालित छ ।
२. कम्प्युटर १ थान
३. ल्यापटप १ थान
४. प्रोजेक्टर १ थान
५. फोटोकपि मेसीन २ थान
६. टेबल २ थान (काठको)
७. कुर्सी काठको २ थान
८. कुर्सी प्लाष्टिकको १२ थान
९. पुस्तक १४०० थान
१०. विभिन्न पत्रपत्रिका १०० थान
११. दराज तथा च्याक १३ थान
१२. पाठक हल कार्पेट सहित १ थान
१३. पृथ्वीनारायण शाहको तस्वीर १ थान
१४. सरस्वतीको मूर्ति १ थान
१५. पंखा ८ थान

कपिल आरोग्य मन्दिर कपिलधाम परिसरको साहित्य तीर्थमा स्थापना गरिएका शिलामूर्तिहरू निम्न प्रकार छन् ।

१. रश्मिराज आत्रेय
२. दधिराम मरासिनी
३. आदिकवि भानुभक्त आचार्य
४. कविशिरोमणि लेखनाथ पौडेल
५. मोतीराम भट्ट
६. जनकविकेसरी धर्मराज थापा
७. लीलाध्वज थापा
८. पूर्णप्रसाद ब्राह्मण
९. कविशिरोमणि राजीवलोचन जोशी
१०. सरदार रुद्रराज पाण्डे
११. कवयित्री लोकप्रियादेवी
१२. भवानी भिक्षु
१३. वासु शशी
१४. मास्टर मित्रसेन थापा
१५. पं. भीमकान्त पन्थी
१६. प्रा. डा. टीकाराम पन्थी
१७. प्रा.डा. कुमारबहादुर जोशी
१८. कर्मवीर युगपुरुष हर्षबहादुर बूढामगर

कपिलधामलाई साहित्य तीर्थको रूपमा विकास गर्ने लक्ष्य राखिएको छ । १०८ साहित्यकारहरूका मूर्तिहरू यहाँ स्थापना गर्दै जाने र साहित्यकारहरूका कृतिहरू पुस्तकालयमा राखी राम्रो अनुसन्धान केन्द्र बनाउने उद्देश्य रहेको छ । – भारद्वाज

५३ औँ पुस्तकालय सभा र हाम्रो पुरुषार्थको पं. भीमकान्त पन्थी शतवार्षिक-स्मृति-विशेषाङ्क

२०७७ साल माघ २४ गते किरण पुस्तकालयको ५३ औँ पुस्तकालय सभाको अधिवेशन तथा पुस्तकालय व्यवस्थापन समितिको निर्वाचनसमेत गरी सम्पन्न भयो । उक्त सभाले ९ सदस्यीय पुस्तकालय व्यवस्थापन समितिको पुनर्गठनसहित पुस्तकालयको वार्षिक कार्यक्रम, बजेट र लेखापरीक्षणको प्रतिवेदन पनि पारित गरेको थियो ।

उक्त सभाले पुस्तकालयको नयाँ भवन निर्माणमा योगदान गरेकोमा माननीय गोकर्णराज विष्ट, भवन निर्माणमा बजेट विनियोजन गरी सहयोग पुर्याएकोमा नेपाल सरकार राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरण केन्द्रीय आयोजना कार्यान्वयन इकाई (भवन) अनुगमन र निरीक्षण गरी गुणस्तर कायम गर्न सहयोग पुर्याएकोमा राष्ट्रिय प्राधिकरण केन्द्रीय आयोजना कार्यान्वयन इकाई (भवन) पाल्पा, कोभिड १९ को संक्रमणको बेलामा पनि निर्माण कार्य निरन्तर सञ्चालन गरी समयमै कार्य सम्पन्न गराएकोमा निर्माण कम्पनी बाँसुरी सुनील समीर जे.भी. तम्घास गुल्मी, पुस्तकालयको कार्यालय सञ्चालन र भण्डारणका लागि भवन उपलब्ध गराएकोमा जिल्ला समन्वय समिति, नेपाल रेडक्रस सोसाइटी जिल्ला शाखा गुल्मीलाई हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गरेको छ । यस्तै पुस्तकालयबाट हाम्रो पुरुषार्थ पत्रिका प्रकाशनमा सहयोग पुर्याएकोमा उक्त सभाले सामाजिक विकास मन्त्रालय लुम्बिनी प्रदेश सरकार, इस्मा गाउँपालिका र रेसुङ्गा नगरपालिकालाई पनि धन्यवाद ज्ञापन गरेको छ ।

२०७७ साल माघमै किरण पुस्तकालयले आफ्नो प्रकाशनमालाको १९ औँ पुष्प प्रा. डा. बाबुराम ज्ञवालीद्वारा लिखित 'बृहस्पतिसूत्र' अर्थात् 'बार्हस्पत्य राजार्थशास्त्र' नामक शोधमूलक कृति प्रकाशनमा ल्यायो । उक्त कृतिको विश्वहिन्दू महासंघको सभाहल बुटवलमा एक विशेष समारोहका बीच विमोचन गरिएको थियो ।

यस वर्ष २०७७ साल माघ-चैतको हाम्रो पुरुषार्थको सम्पूर्णङ्क ८९ पं. भीमकान्त पन्थी शतवार्षिक-स्मृति-विशेषाङ्कको रूपमा प्रकाशनमा ल्याउने हाम्रो पूर्वयोजना अनुसारको कार्य २०७७ साल चैत्रभित्रै पूरा गर्न पाएकोमा हामीलाई खुशी लागेको छ । हाम्रो पुरुषार्थको सम्पूर्णङ्क ८९ लाई पं. भीमकान्त पन्थी शतवार्षिक-स्मृति-विशेषाङ्कको रूपमा समयमै प्रकाशनमा ल्याउनका लागि पं. भीमकान्त पन्थीका ज्येष्ठ सुपुत्र डा. लक्ष्मीकान्त पन्थीले गर्नुभएको सहयोग हाम्रो लागि अविस्मरणीय रहेको छ । यस विशेषाङ्कलाई प्रकाशनमा ल्याउन लेखरचना जुटाई सहयोग गर्ने पं. भीमकान्त पन्थीका परिवारका सबै सदस्यहरू, सम्पूर्ण लेखक कविप्रति हाम्रो पुरुषार्थ हार्दिक कृतज्ञतापूर्वक आभार प्रकट गर्दछ ।

— सचिव

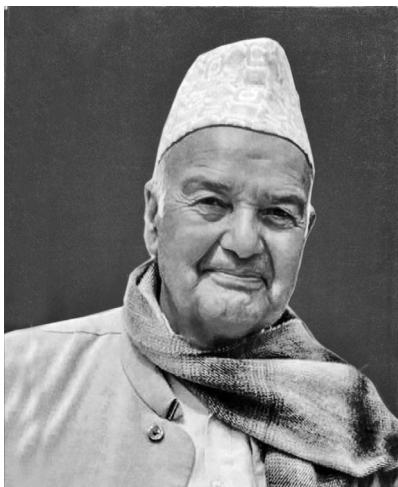
किरण पुस्तकालयको नवनिर्मित भवन

स्मृतिमा रुद्रमणि शर्मा

एउटा शालीन एवं निस्वार्थी प्रजातान्त्रिक योद्धा रुद्रमणि भण्डारी ७१ वर्षको उमेरमा वि.सं २०७५ साल चैत्र २८ गते जीप दुर्घटनामा परी दिवंगत हुनुभयो । उहाँको संभ्रनामा 'स्मृतिमा रुद्रमणि भण्डारी शर्मा' नामक स्मृतिग्रन्थ धनञ्जय गोत्रीय भण्डारी समाजले २०७७ कार्तिकमा प्रकाशित गरेको छ । यसको सम्पादक डा. नातिमैया मानन्धर भण्डारी हुनुहुन्छ । एउटा आदर्श नेताको आकस्मिक देहावसनापछि देखिएको असल नेतृत्वको अभाव सायदै पूरा हुन्छ होला ।

स्मृतिमा
रुद्रमणि भण्डारी शर्मा

विद्यार्थीकालदेखि नै बहुआयामिक व्यक्तित्वका धनी स्व. भण्डारीलाई पेशागत रूपमा, राजनीतिक सहभागिताका साथै अन्य सामाजिक सम्पर्कबाट चिन्नुहुने विज्ञहरूद्वारा लिखित लेख रचनाहरू प्रस्तुत स्मृति ग्रन्थमा राखिएका छन् । जम्मा ८३ वटा लेखहरू रहेको प्रस्तुत स्मृतिग्रन्थका ८१ वटा लेखमा उहालाई नजिकबाट चिन्नुहुने व्यक्ति, आफन्त, सहकर्मी लगायतका व्यक्तिहरूले आ-आफ्ना अनुभव र उहाँको शालीन व्यक्तित्वका विभिन्न पाटाहरूलाई उजागर गर्ने प्रयास गर्नुभएको छ । बाँकी दुईवटा लेखहरूमध्ये ८२ औँ लेखमा उहाँले कक्षा ९ मा पढ्दा रचना गर्नुभएको 'दानवीर कर्ण' नाटकको साभार उल्लेख गरिएको छ भने ८२ औँ लेखमा उहाँका प्रकाशित लेखहरूको सूची प्रस्तुत गरिएको छ । यस अन्तर्गत उहाँले विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूमा प्रकाशित गर्नुभएका लेखहरू एवं अन्तर्वार्ता राखिएको छ भने परिशिष्टतर्फ श्रद्धाञ्जलिका भलकहरूका साथै उहाँको संक्षिप्त परिचय प्रस्तुत गरिएको छ ।

एउटा आदर्श पुरुषको स्मृतिमा प्रस्तुत कृति प्रकाशित गर्ने चाँजोपाँजो मिलाउने धनञ्जय गोत्रीय भण्डारी समाजले निकै सहानीय कार्य गरेको छ । एउटा कुशल शिक्षक, प्राध्यापक, नेता, मित्र एवं अभिभावकका साथै इमानदार राजनीतिक जनप्रतिनिधिको अभाव उहाँको देहावसानले देखाएको छ ।

विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला कृति र प्रवृत्ति

स्रष्टा तथा समालोचक टंकप्रसाद पन्थले नेपाली साहित्यका आख्यान महारथी विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका प्रमुख कृति र प्रवृत्तिलाई समेटेको समीक्षात्मक कृति तयार गर्नुभएको छ । धवल पुस्तकालय प्रकाशक रहेको प्रस्तुत कृतिभित्र विभिन्न १३ वटा शीर्षकहरू तथा उपशीर्षकहरू रहेका छन् ।

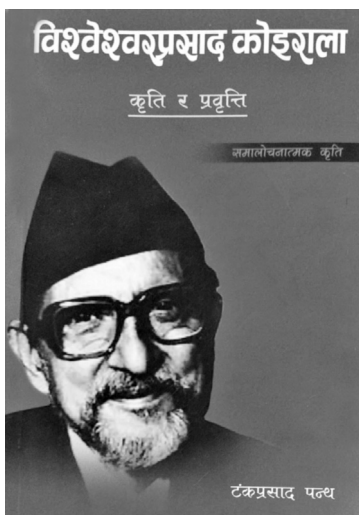
यस कृतिभित्र विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको जीवनवृत्त साहित्यिक योगदान, जीवनवृत्त र लेखनका बीच अन्तःसम्बन्धका साथै उनका केही कथा र औपन्यासिक कृतिहरूभित्र निहित

पात्रहरूको अभिघात मनोविज्ञान, कोइरालाका कथागत तथा औपन्यासिक मुख्य प्रवृत्ति एवं विशेषताहरू उल्लेख गरिएको छ । मुख्य शीर्षक र उपशीर्षक अन्तर्गत तयार पारिएको प्रस्तुत कृतिमा कोइरालाका कवितागत मुख्य प्रवृत्ति र विशेषताहरूलाई पनि प्रस्तुत गरिएको छ । कृतिको १३ औँ अर्थात् अन्तिम शीर्षकमा विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कवितागत मूल प्रवृत्ति तथा विशेषताहरूका साथै उनका प्रकाशित विभिन्न १२ वटा कविताहरूको संक्षिप्त चर्चा गरिएको छ ।

जम्मा २०२ पृष्ठमा मूल अंश प्रस्तुत गरिएको यस कृतिले आख्यानकार र कवि विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका साथै उनका आख्यानगत र कवितागत मुख्य प्रवृत्ति एवं प्रमुख आख्यान र कविताका बारेमा जान्न चाहनेहरूका लागि महत्त्वपूर्ण विभिन्न मनोदशाको चित्रण गर्ने कोइरालाका कथाका पात्रहरूमा देखिएको मानसिक द्वन्द्वलाई प्रतिनिधिमूलक पात्रहरूको माध्यमबाट प्रस्तुत गरिएको छ । कोइरालाका कथाका पात्रहरूमा देखिएको अभिघात मनोविज्ञान, यसको परिचय जस्ता महत्त्वपूर्ण पक्षले कृतिलाई ओजिलो बनाएको छ ।

समीक्षक पन्थको प्रथम प्रयासको प्रस्तुत कृति समीक्षा क्षेत्रमा लागेका, कोइरालाको बारेमा जिज्ञासा राख्ने व्यक्ति एवं स्नातक र स्नातकोत्तर तहमा नेपाली मूल विषय पढ्नेहरूका लागि अत्यन्त महत्त्वपूर्ण कृति बनेको छ । समीक्षक पन्थको यो पहिलो समीक्षा कृतिले उहाँलाई कुशल समीक्षकका रूपमा चिनाउने प्रयास गरेको छ ।

— अकिञ्चन

गुल्मी जिल्लाबाट प्रकाशन हुने 'हाम्रो पुरुषार्थ' त्रैमासिक एक उत्कृष्ट पत्रिका रहेछ । जबसम्म म यो पत्रिका पढ्नबाट बञ्चित थिएँ तबसम्म मलाई कुनै पनि आफ्नो काम, कर्तव्य तथा आत्मबल थिएन । हाम्रो समाजको पारिवारिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, सामाजिक, भौतिक तथा पुराना रीतिरिवाजदेखि लिएर प्राचीन कालदेखि वर्तमान समयसम्मको यथार्थ चित्रणलाई नजिकबाट नियाल्ने अवसरबाट टाढा रहेछु । आदरणीय गुरु, समाजसेवी निःस्वार्थ सेवाको व्यक्तित्व गुरुको पनि गुरुश्री शशि पन्थी सरको सहायताले मैले उक्त पत्रिकालाई राम्रोसँग पढ्ने अवसर पाएँ । उक्त पत्रिकाबाट मैले धेरै कुराको ज्ञान प्राप्त गरें । अहिले सम्म मैले तीनवटा पत्रिकाको गहन अध्ययन गरें । जसबाट हाम्रो समाजको तथा विद्वान् व्यक्तित्वको जीवनीको यथार्थ चित्रणलाई टपक्क टिपी विश्लेषण गरिएको रहेछ । दोष लगाउने हो भने त चन्द्रमामा पनि दाग देखिन्छ भनेजस्तै यसका पनि सबल तथा दुर्बल पक्षहरू त होलान् । मैले उक्त पत्रिकालाई सुरुदेखि अन्त्यसम्म अत्यन्तै मन लगाएर अध्ययन गरें । जसमध्ये केही कुराको विश्लेषण गर्ने कोशिस गरेको छु ।

मैले यो पत्रिका अध्ययन गरेपछि जीवन-जगत्को वास्तविक यथार्थको बारेमा नजिकबाट विश्लेषण गर्ने अवसर पाएँ । मैले यो पत्रिका पढ्दै गर्दा 'जीवन बुझ्नुको अर्थ' पद्मप्रसाद शर्माले रचना गरेको विचार र मनोभावप्रति एकदमै उत्साहित भएँ । उहाँको रचनामा वर्तमान समयको मानिसको बारेमा यथार्थ चित्रण गरिएको रहेछ । वास्तवमै यति महत्वपूर्ण समयमा मानिसले आफ्नो व्यक्तिगतस्वार्थभन्दा पनि समाज तथा देशको लागि केही छोडेर जानुपर्दछ । पुर्खाको योगदान तथा उनीहरूको क्षमता र प्रतिभा समाजको लागि गरेका अथाह कार्यहरूप्रति गहन अध्ययन गरेपछि नयाँ पिँढीले पनि केही ज्ञान सिकेर आधुनिक प्रविधिसँग जोडिदै सो कार्यलाई निरन्तरता दिन सकिँदो रहेछ भन्ने उत्कृष्ट भाव उक्त रचनाबाट बुझ्ने अवसर मिलेको छ ।

समग्रमा भन्दा 'हाम्रो पुरुषार्थ' त्रैमासिक पत्रिका गुल्मी जिल्लाकै उत्कृष्ट पत्रिका हो । यसलाई हामी युवाहरूले मनन गरी सो कार्यको र विगतका क्रियाकलापलाई अनुसरण गरी नयाँ कार्यहरूप्रति विश्लेषण गरी दुबैलाई दैनिक व्यवहार सँग तुलना गर्न सक्नुपर्दछ । यस पत्रिकाले धेरैजसो पुराना राम्रा कार्यलाई उचित स्थान दिएको छ । यसलाई तत्कालीन समयका विद्वान्सँग पनि व्यावहारिक जीवनको यथार्थको जानकारी लिने, सबैले बुझ्ने सरल शब्दको प्रयोग गर्ने गरेमा पत्रिका अझ उपयोगी हुनेछ भन्ने मलाई विश्वास छ ।

नारायण भुसाल

मालारानी-२, अर्घाखाँची

‘हाम्रो पुरुषार्थ’ गुल्मी जिल्लाको भोगोलिक, ऐतिहासिक, सांस्कृतिक, मनोवैज्ञानिक, धार्मिक, साहित्यिक, स्वास्थ्यमूलक जानकारीलगायत पौराणिक कथावस्तु एवं व्यक्तिहरूले प्रत्यक्ष रूपमा भोगेका, गरिआएका कामहरू र कुराहरूलाई समेटेर छान्ने गरिएको उत्कृष्ट साहित्यिक पत्रिका हो ।

‘हाम्रो पुरुषार्थ’ किरण पुस्तकालयबाट प्रकाशन भइरहेको छ । ‘हाम्रो पुरुषार्थ’ पत्रिका पढ्न पाउँदा अत्यन्तै हर्षित भएको छु । यस पत्रिकामा गुल्मी जिल्लाको वर्तमान स्थिति एवं साधारण एवं महान् व्यक्तिको जीवनी, कविता, लेख, कथा आदि प्रकाशन हुने रहेछन् । ‘हाम्रो पुरुषार्थ’ त्रैमासिकको पेज ४५ मा ‘नेपालमा निर्वाचन’ शीर्षकमा हरिप्रसाद भण्डारीले लेख्नुभएको एउटा लेख रहेछ । यो लेख पढ्दा मलाई नेपालमा निर्वाचनको प्रारम्भ के कसरी भयो ? जिम्माली प्रथा, २०१५ सालको निर्वाचन, संसदीय व्यवस्थाको अन्त्य र पञ्चायतको सुरुवात, २०३६ सालको जनमत सङ्ग्रह, २०४५ सालको निर्वाचन र २०७४ सालको निर्वाचनसम्बन्धी तथ्यहरू बुझ्न पाइयो ।

त्यस्तै पेज ५४ मा ‘पुष्पवती’ शीर्षकमा उत्तरकुमार पराजुलीले ‘छोरी र रजस्वलाको’ प्रसङ्गलाई लिएर एउटा नाटक लेख्नुभएको छ । यहाँ वृद्ध भएकी आमाले पहिला नातिनी रजस्वला हुँदा छोएको नखाने, नजिक बस्न नखोज्ने गुर्नहुन्छ र पछि डाक्टरले रजस्वलाको वृत्तान्त सुनाउँदा लाजले भुत्तुक्क हुँदै आफ्नो गल्ती महसुस गर्नुभएको छ । रजस्वलालाई सामान्य मान्नुभएको छ । रजस्वला हुँदा हुने फाइदा वेफाइदाको कुराहरूको जानकारी दिनुभएको छ । यसबाट हामीले के सिक्छौं भन्दा रजस्वला हुँदा नियमित सरसफाइ र पौष्टिक आहार एवं आराम गरियो भने यसले कुनै नकरात्मक असर गर्दैन । यस नाटकमा जस्तै सम्पूर्णको परिवार यस्तै समझदार भयो भने छाउपडी प्रथा देखावटीमा मात्र नभई व्यावहारिक रूपमा नै अन्त्य हुन्छ ।

‘हाम्रो पुरुषार्थ’ मा गुल्मी जिल्लाका रमणीय र पर्यटकीय स्थलहरू, व्यावसायिक कृषिमा संलग्न व्यक्तिहरूका जीवनी र उनीहरूले स्वदेशमै बसेर गरेको प्रगतिको बारेमा पनि लेख रचना समावेश गरेमा आजका युवाहरूलाई विदेशतिर पलायनहुने मनोवृत्ति लाई त्यागी स्वदेशमै रोजगारी गर्न र सुखमय जीवनयापन गर्न सकिने रहेछ भन्ने खालको उत्प्रेरणा दिन सकेमा यो पत्रिका अत्यन्तै व्यावहारिक र उपयोगी हुने देखिन्छ ।

विवश बज्जाडे

मालारानी-२, अर्घाखाँची

किरण पुस्तकालयका आजीवन सदस्यको परिचय

नाम : शंकरप्रसाद गौतम
माता पिता : खेमराज, प्रेमकुमारी गौतम
जन्म मिति : २०२४।०३।१५
ठेगाना : रुरुक्षेत्र गाउँपालिका-४, गुल्मी
शिक्षा : स्नातकोत्तर (तथ्याङ्कशास्त्र)
त्रिभुवन विश्वविद्यालय नेपाल
सम्पर्क नं. : ९८५७०६१७४४, ९८४७३१२२२१
इमेल : abiralshankarg@gmail.com
संलग्नता : सरकारी सेवा

नाम : डा. उत्तम पच्या एम.बि.बि.एस., एम.डी. (जनरल प्राक्टिस)
जन्म : २०३६-१२-२८
ठाउँ : पराल्मी, रेसुंगा नगरपालिका-१४, गुल्मी
माता : विष्णुदेवी पचभैया
पिता : भक्तबहादुर पचभैया
पत्नी : अम्बिका थापा पच्या
छोरी : अर्पिता पच्या
शिक्षा : एम.बि.बि.एस.: त्रि. वि. चि.शा.अ.सं. महाराजगंज क्याम्पस; एम.डी.
(जनरल प्राक्टिस): चिकित्सा विज्ञान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान (नाम्स), काठमाडौं

पेशागत जीवन: एम.बि.बि.एस. गरे पछि विभिन्न अस्पतालहरूमा मेडिकल अधिकृतको रूपमा काम गरेको, इ.सन् २००९ मा मर्लिन भन्ने संस्थामा एक वर्ष आबद्ध भै रोल्पाका विभिन्न ठाउँमा गइ बिरामीको सेवा २०११ मा विश्व स्वास्थ्य सङ्गठनको Immunization Preventable Disease कार्यक्रममा सर्वेलेन्स अफिसरको रूपमा सुर्खेत, दैलेख, कालिकोट, जुम्ला र मुगुमा खोपले रोकथाम गर्न सकिने रोगहरूको सर्वेलेन्समा काम गरेको, २०१५ देखि १८ सम्म निक साइमन्स इन्स्टिट्युट अन्तर्गत मेडिकल जनरलिष्ट भै ताप्लेजुंग र गुल्मीमा सेवा गरेको र २०१८ मा लोकसेवा पास गरी नेपाल सरकारको स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय अन्तर्गत कन्सल्टेन्ट मेडिकल जनरलिष्ट (नवौं तह) भै गुल्मीमा अस्पताल प्रमुख भै हालसम्म सेवा गर्दै आएको ।

रुचि : कविता-कथा लेखन, ब्लगिंग, नियात्रा , रिसर्च, फोटोग्राफी, ब्याडमिन्टन
मो.नं. : ९८५११८८८२६

किरण पुस्तकालय, तम्घास, गुल्मीद्वारा प्रकाशित पुस्तकहरू

क्र.सं.	पुस्तकको नाम	लेखक
१.	सन्त शशिधरको वाणोपनिषद् (२०३३)	स्वामी शशिधर
२.	रेसुङ्गाका आध्यात्मिक कृति (२०३६)	महाप्रभु लक्ष्मीनारायण, योगकुमार, लीलाम्बर भुसाल
३.	केही जनश्रुतिहरू (२०४२)	डा. टीकाराम पन्थी
४.	रुरुक्षेत्र (२०४३)	केशवप्रसाद पौडेल
५.	नेनेपालः (२०४४)	डा. टीकाराम पन्थी
६.	बुद्धस्मरणम् (२०५४)	डा. टीकाराम पन्थी
७.	मेरो देश नेपाल (२०५४)	मुकुन्दहरि ज्ञवाली
८.	गुल्मीको ऐतिहासिक भ्रम (२०५५)	डा. राजाराम सुवेदी
९.	मानवताको कलङ्क : जातपात र छुवाछूत प्रथा (२०५८)	डा. मोदनाथ प्रश्रित
१०.	सांस्कृतिक चिन्तन (२०६२)	डा. टीकाराम पन्थी
११.	अर्वाचीन रेसुङ्गा (२०६४)	डा. टीकाराम पन्थी
१२.	तपोभूमि रेसुङ्गाधाम (२०६७)	परशुराम उपाध्याय पन्थी
१३.	ग्रहविमर्श (२०६८)	अर्जुनप्रसाद भट्टराई
१४.	काव्यमालिका (२०७५)	डा. लक्ष्मीकान्त पन्थी
१५.	आधा जिस्ता (२०७६)	प्रा. डा. बाबुराम ज्ञवाली
१६.	हुटिट्याउँको मन (२०७६)	दीन पन्थी
१७.	अमृतपान (२०७६)	विष्णुप्रसाद खनाल
१८.	गजल चालिसा (२०७७)	मनबहादुर खत्री 'मनु'

किरण पुस्तकालय व्यवस्थापन समिति

किरण पुस्तकालयको विधान – २०७२ अनुसार २०७७ साल माघ २४ गते सम्पन्न ५३ औं पुस्तकालय सभाको अधिवेशनबाट नव निर्वाचित पुस्तकालय व्यवस्थापन समिति निम्नप्रकार बनेको छ ।

श्री शशि पन्थी
अध्यक्ष

श्री दीन पन्थी
उपाध्यक्ष

श्री चनकबहादुर कुँवर
सचिव

श्री हिमकला राना
कोषाध्यक्ष

श्री दानबहादुर के.सी.
सदस्य

श्री नन्दराम भुसाल
सदस्य

श्री गोपाल पन्थी
सदस्य

श्री शङ्करप्रसाद गौतम
सदस्य

श्री रेशम कुँवर
सदस्य

पुस्तकालयको दैनिक सञ्चालनमा सहयोग गर्ने स्वयंसेवकहरू :

श्री ओमप्रकाश पन्थी
ग्रन्थपाल

श्री ज्ञानराज मरासिनी
सहायक ग्रन्थपाल

लागू औषधको सेवनले मानिसको
शारीरिक र मानसिक स्वास्थ्य
बिग्रन्छ, धन सम्पत्तिको बर्बाद
गर्दछ, यसको प्रयोगबाट आफू,
परिवार, समाज र राष्ट्रलाई नै
आपूरणीय क्षति पुग्ने हुँदा यस्ता
पदार्थदेखि टाढा रहौं ।

नेपाल सरकार
सञ्चार तथा सूचना प्रविधि मन्त्रालय
सूचना तथा प्रसार विभाग